

Proceeding Book

3rd INTERNATIONAL RUMELIA SOCIAL SCIENCES CONGRESS

JUNE 01-05, 2026
TIRANA, ALBANIA

3rd INTERNATIONAL RUMELIA SOCIAL SCIENCES CONGRESS

June 01-05, 2026

Tirana – Albania

Stakeholders

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR IN CHIEF
Prof. Dr. Ömer ÇETİN

2026©
Issued: 31.07.2026

ISBN: 978-625-7281-18-8

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

3rd INTERNATIONAL RUMELIA SOCIAL SCIENCES CONGRESS

DATE AND PLACE

June 01-05, 2026/Tirana, Albania

ORGANIZATION

Istanbul Rumeli University – Istanbul/Türkiye

CONGRESS CHAIRS

Prof. Dr. Mustafa KARA

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Ömer ÇETİN

EDITOR

Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN

CONGRESS COORDINATOR

Prof. Dr. Ömer ÇETİN

NUMBER OF ACADEMICIANS ATTENDING THE CONGRESS:

Türkiye – 82, Albania – 6, Azerbaijan – 4, North Macedonia – 10, Germany – 1, Turkish Republic of Northern Cyprus – 1

PARTICIPANT COUNTRIES (VI):

Türkiye, Albania, Azerbaijan, North Macedonia, Germany, Turkish Republic of Northern Cyprus

PRESENTATION

Oral Presentation

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

ISBN: 978-625-7281-18-8

İSTANBUL RUMELİ ÜNİVERSİTESİ
ÜNİVERSİTE YÖNETİM KURULU KARAR ÖRNEĞİ

TOPLANTI TARİHİ	TOPLANTI SAYISI	KARAR SAYISI
04.03.2026	2026/05	11

KARAR NO: 2026/05-11

III. Uluslararası Rumeli Sosyal Bilimler Kongresi'nin Bilim ve Danışma Kurulu Üyeleri ile Düzenleme Kurulu üyelerinin oluşturulması hakkındaki gündem maddesi görüşüldü.

Yapılan görüşmeler sonucunda, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Tiran New York Üniversitesi, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Komrat Devlet Üniversitesi ve Bakü Slav Üniversitesinin de katılımıyla 01-05 Haziran 2026 tarihleri arasında Arnavutluk-Tiran'da yer alan Tiran New York Üniversitesinin ev sahipliğinde gerçekleştirilecek olan III. Uluslararası Rumeli Sosyal Bilimler Kongresi, Bilim ve Danışma Kurulu üyeleri ile Düzenleme Kurulu üyelerinin aşağıda yer alan isimlerden oluşmasına katılanların oy birliği ile karar verildi.

Bilim ve Danışma Kurulu

1. Prof. Dr. Mustafa KARA, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
2. Prof. Dr. Ömer ÇETİN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
3. Prof. Dr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
4. Prof. Dr. Ahmet Mucip GÖKÇEN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
5. Prof. Dr. Baizhol KARIPBAEV, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
6. Prof. Dr. Baki AKSU, Beykoz Üniversitesi, Türkiye
7. Prof. Dr. Burhanettin Aykut ARIKAN, Türk – Alman Üniversitesi, Türkiye
8. Prof. Dr. Constantin TAVŞANII, Komrat Devlet Üniversitesi, Moldova
9. Prof. Dr. Emina SADIKOVIÇ, Uluslararası Balkan Üniversitesi
10. Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMHOVA, Bakü Avrasya Üniversitesi, Azerbaycan
11. Prof. Dr. Halit EREN, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Türkiye
12. Prof. Dr. Hüseyin Rıdvan YURTSEVEN, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Türkiye
13. Prof. Dr. İzzet GÜMÜŞ, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Türkiye
14. Prof. Dr. Joseph Jon KAMINSKI, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek

15. Prof. Dr. Kire SHARLAMANOV, Uluslararası Balkan Üniversitesi
16. Prof. Dr. Kadir DABBAOĞLU, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
17. Prof. Dr. Mirsad KARIC, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
18. Prof. Dr. Muhidin MULALIC, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
19. Prof. Dr. Murat ÇEMBERCİ, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye
20. Prof. Dr. Numan ARUÇ, Kuzey Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Kuzey Makedonya
21. Prof. Dr. Recep YÜCEL, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
22. Prof. Dr. Ruziye COP, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
23. Prof. Dr. Shakira MUKHTAROVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
24. Prof. Dr. Sergali KARGIN, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
25. Prof. Dr. Sergey ZAKHARİA, Komrat Devlet Üniversitesi, Moldova
26. Assoc. Prof. Aigul BEISSENOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
27. Assoc. Prof Aliaksandr NOVIKAU, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
28. Assoc. Prof. Anara MAKATOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
29. Assoc. Prof. Andrijana BOJADZIEVSKA DANAEVSKA, Uluslararası Balkan Üniversitesi
30. Assoc. Prof. Assem SAGATOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
31. Assoc. Prof. Bakhyt ZHUSSUPOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
32. Assoc. Prof. Banu ABDRASHEVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
33. Assoc. Prof. Damla MURSÜL, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
34. Assoc. Prof. Galya SEIFULLINA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
35. Assoc. Prof. Gaziza JAMALIYEVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
36. Assoc. Prof. Liza Alili SULEJMANI, Uluslararası Balkan Üniversitesi
37. Assoc. Prof. Madina UMURKULOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
38. Assoc. Prof. Marzhan BAIMUKANOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
39. Assoc. Prof. Mevlüdin IBISH, Kuzey Makedonya Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
40. Assoc. Prof. Mira MANASSOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
41. Assoc. Prof. Nikola DACEV, Uluslararası Balkan Üniversitesi
42. Assoc. Prof. Nilüfer SERİNİKLİ, Trakya Üniversitesi, Türkiye
43. Assoc. Prof. Nurlana MUSTAFAYEVA, Bakü Slavyan Üniversitesi
44. Assoc. Prof. Olga RADOVA, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
45. Assoc. Prof. Roza ALIMBAYEVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan

46. Assoc. Prof. Serdar SERDAROĞLU, Kuzey Makedonya Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
47. Asssoc. Prof. Sevinc ABİŞOVA, Bakü Slavyan Üniversitesi
48. Assoc. Prof. Süleyman ÖZMEN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
49. Assoc. Prof. Svetlana GENOVA, Komrat Devlet Üniversitesi, Moldova
50. Assoc. Prof. Zhanar KENDIRBEKOVA, Karaganda Buketov Üniversitesi, Kazakistan
51. Assist. Prof. Dr. Ahmet ÇAM, Sırbistan Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan
52. Assist. Prof. Dr. Ahmet LÖKÇE, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
53. Assist. Prof. Dr. Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA, Kosova Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Kuzey Makedonya
54. Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
55. Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
56. Assist. Prof. Dr. Didem GEZMİŞOĞLU ŞEN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
57. Assist. Prof. Dr. Duygu Hidayet ARDA BAĞCE, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
58. Assist. Prof. Dr. Emina JELESKOVIC, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
59. Assist. Prof. Dr. Emre Feyzi ÇOLAKOĞLU, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
60. Assist. Prof. Dr. Erdem EREN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
61. Assist. Prof. Dr. Fulya KIVILCIM, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
62. Assist. Prof. Dr. Gulnara KOŞKUN, Bakü Slavyan Üniversitesi
63. Assist. Prof. Dr. Jahja MUHASILOVIC, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
64. Assist. Prof. Dr. Hamza PRELJEVIC, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
65. Assist. Prof. Dr. Mustafa KRUPALİJA, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
66. Assist. Prof. Dr. Mümin ALIOV, Uluslararası Balkan Üniversitesi
67. Assist. Prof. Dr. Özge GÜL, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
68. Assist. Prof. Dr. Seyhan MURTEZAN, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
69. Assist. Prof. Dr. Sinem YÜKSEL ÇENDEK, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
70. Assist. Prof. Dr. Zeki ANIT, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
71. Senior Assistant Dr. Adnan Shaban MESTAN, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek

Düzenleme Kurulu

1. Prof. Dr. Mustafa Kara, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye (Kongre Başkanı)
2. Prof. Dr. Ömer ÇETİN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye (Düzenleme Kurulu Başkanı)

3. Prof. Dr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
4. Prof. Dr. Ali GÜNEŞ, New York Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
5. Prof. Dr. Ali Osman KUŞAKLI, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
6. Prof. Dr. Anar NAĞIYEV, Bakü Slavyan Üniversitesi, Azerbaycan
7. Prof. Dr. Lütfi SUNAR, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
8. Prof. Dr. Sergey ZAKHARIA, Komrat Devlet Üniversitesi, Moldova
9. Assoc. Prof. Ilir KALEMAJ, New York Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
10. Assoc. Prof. Dr. Seyhan MURTEZAN, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya
11. Senior Assistant Dr. Adnan Shaban MESTAN, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
12. Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
13. Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
14. Assist. Prof. Dr. Emre Feyzi ÇOLAKOĞLU, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
15. Assist. Prof. Dr. Erdem EREN, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
16. Assist. Prof. Dr. Güllü KARANFİL, Komrat Devlet Üniversitesi, Moldova
17. Assist. Prof. Dr. Sinem YÜKSEL ÇENDEK, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
18. Assist. Prof. Dr. Zeki ANIT, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
19. PhD Muhammed KOLA, New York Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
20. Lec. Dila EVLİYAOĞLU YİĞİT, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
21. Lec. Merve ÇEVİK GÜNGÖR, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
22. Lec. Serap DAŞ, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye
23. Muhammed Enes DURMUŞ, New York Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
24. Nermin GULIYEVA, Bakü Slavyan Üniversitesi, Azerbaycan
25. Res. Assist. Seda KARAGÖZ, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Türkiye (Kongre Sekreterya)

04.03.2026
ASLI GİBİDİR
Aylin SUÇIKARAN
Genel Sekreter

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Mustafa KARA
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ömer ÇETİN
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ali GÜNEŞ
New York Tiran University, Albania

Prof. Dr. Ali Osman KUŞAKLI
International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Anar NAĞIYEV
Baku Slavic University, Azerbaijan

Prof. Dr. Lütfi SUNAR
International Balkan University, North Macedonia

Prof. Dr. Sergey ZAKHARIA
Komrat State University, Moldova

Assoc. Prof. Dr. Ilir KALEMAJ
New York Tirana University, Albania

Assoc. Prof. Dr. Seyhan MUREZAN
International Balkan University, North Macedonia

Senior Assistant Prof. Dr. Adnan Shaban MESTAN
International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU
Istanbul Rumeli University, Türkiye

ORGANIZING COMMITTEE

Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Emre FEYZİ ÇOLAKOĞLU
Muğla Sıtkı Koçman University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Güllü KARANFİL
Komrat State University, Moldova

Assist. Prof. Dr. Sinem YÜKSEL ÇENDEK
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Zeki ANIT
Istanbul Rumeli University, Türkiye

PhD Muhammed KOLA
New York Tirana University, Albania

Lec. Dila EVLİYAOĞLU YİĞİT
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Lec. Merve ÇEVİK GÜNGÖR
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Lec. Serap DAŞ
Istanbul Rumeli University, Türkiye

Muhammed Enes DURMUŞ
New York Tirana University, Albania

Nermin GULIYEVA
Baku Slavic University, Azerbaijan

Ress. Assist. Seda KARAGÖZ
Istanbul Rumeli University, Türkiye

SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Mustafa KARA Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ömer ÇETİN Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Mucip GÖKÇEN, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Baizhol KARIPBAEV, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Prof. Dr. Baki AKSU, Beykoz University, Türkiye

Prof. Dr. Burhanettin Aykut ARIKAN, Türk – Alman University, Türkiye

Prof. Dr. Constantin TAVŞANII, Komrat State University, Moldova

Prof. Dr. Emina SADIKOVIÇ, International Balkan University, North Macedonia

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMHOVA, Baku Eurasia University, Azerbaijan

Prof. Dr. Halit EREN, Tekirdağ Namık Kemal University, Türkiye

Prof. Dr. Hüseyin Rıdvan YURTSEVEN, Istanbul Topkapı University, Türkiye

Prof. Dr. İzzet GÜMÜŞ, Istanbul Gelişim University, Türkiye

Prof. Dr. Joseph Jon KAMINSKI, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Kire SHARLAMANOV, International Balkan University, North Macedonia

Prof. Dr. Kadir DABBAĞOĞLU, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Prof. Dr. Mirsad KARIC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Muhidin MULALIC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Murat ÇEMBERCİ, Yıldız Technical University, Türkiye

Prof. Dr. Numan ARUÇ, Academy of Sciences and Arts of North Macedonia, North Macedonia

Prof. Dr. Recep YÜCEL, Kırıkkale University, Türkiye

Prof. Dr. Ruziye COP, Bolu Abant Izzet Baysal University, Türkiye

Prof. Dr. Shakira MUKHTAROVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Prof. Dr. Sergali KARGIN, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Prof. Dr. Sergey ZAKHARİA, Komrat State University, Moldova

Assoc. Prof. Aigul BEISSENOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc Prof. Dr. Aliaksandr NOVIKAU, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Assoc. Prof. Anara MAKATOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Andrijana BOJADZIEVSKI DANAEVSKA, International Balkan University, North Macedonia

Assoc. Prof. Assem SAGATOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Bakhyt ZHUSSUPOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Banu ABDRASHEVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Assoc. Prof. Dr. Damla MURSÜL, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assoc. Prof. Galya SEIFULLINA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Gaziza JAMALIYEVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Liza Alili SULEJMANI, International Balkan University, North Macedonia

Assoc. Prof. Madina UMURKULOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Marzhan BAIMUKANOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Mevlüdin IBISH, International Balkan University, North Macedonia

Assoc. Prof. Mira MANASSOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Nikola DACEV, International Balkan University, North Macedonia

Assoc. Prof. Nilüfer SERİNİKLİ, Trakya University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA, Baku Slavic University, Azerbaijan

Assoc. Prof. Olga RADOVA, Istanbul University, Türkiye

Assoc. Prof. Roza ALIMBAYEVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Serdar SERDAROĞLU, International Balkan University, North Macedonia

Assoc. Prof. Sevinc ABİŞOVA, Baku Slavic University, Azerbaijan

Assoc. Prof. Süleyman ÖZMEN, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assoc. Prof. Svetlana GENOVA, Komrat State University, Moldova

Assoc. Prof. Zhanar KENDIRBEKOVA, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Ahmet ÇAM, Sırbistan Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan

Assist. Prof. Dr. Ahmet LÖKÇE, International Balkan University, North Macedonia

Assist. Prof. Dr. Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA, Kosovo Center for Balkan Turkology Research, North Macedonia

Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Didem GEZMİŞOĞLU ŞEN, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Duygu Hidayet ARDA BAĞCE, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Emina JELESKOVIC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Assist. Prof. Dr. Emre Feyzi ÇOLAKOĞLU, Muğla Sıktı Koçman University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Erdem EREN, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Fulya KIVILCIM, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Gulnara KOŞKUN, Baku Slavic University, Azerbaijan

Assist. Prof. Dr. Jahja MUHASİLOVİC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Assist. Prof. Dr. Hamza PRELJEVIC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Assist. Prof. Dr. Mustafa KRUPALİJA, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Assist. Prof. Dr. Mümin ALIOV, International Balkan University, North Macedonia

Assist. Prof. Dr. Özge GÜL, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Seyhan MURTEZAN, International Balkan University, North Macedonia

Assist. Prof. Dr. Sinem YÜKSEL ÇENDEK, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Zeki ANIT, Istanbul Rumeli University, Türkiye

Senior Assist. Prof. Dr. Adnan Shaban MESTAN, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

III. INTERNATIONAL RUMELIA SOCIAL SCIENCES CONGRESS

June 01-05, 2026 TIRANA,
ALBANIA

Paydaşlar

CONGRESS PROGRAM

PARTICIPATING COUNTRIES (IX)

Türkiye, Azerbaijan, North Macedonia, Pakistan, Moldova, Bosnia and Herzegovina, Albania, Kyrgyzstan, Uzbekistan

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için https://teams.microsoft.com sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Teams uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Teams uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Teams'de ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Teams uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via https://teams.microsoft.com site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Teams application is free and no need to create an account.
- ✓ The Teams application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Teams.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Before you login to Teams please indicate your name_surname and HALL number,

Note: In-person presentations will take place on June 2, 2026, at the University of New York Tirana, East Campus
Tirana-Elbasan Highway Km 2, Sauk 1020
https://maps.app.goo.gl/8rXvU6sRE4gPA2c96?g_st=ic

On June 3, 2026, the event will take place at the University of New York Tirana, Main Campus Kavaja St, Tiranë 1000
https://maps.app.goo.gl/eKuFkCk3foiv2MN79?g_st=ic
will be held at this address.

Opening Ceremony

(Face to Face)

Date: June 02, 2026
Time: 10.00

Speeches:

Assoc. Prof. Dr. Ilir KALEMAJ

Rector of University of New York Tirana

Congress Honorary President

Sn. Abdülhadi TURUS

President of YTB Congress

Organizer

Sn. Abdullah EREN

President of TİKA

Congress Organizer

Prof. Dr. Lütfi SUNAR

Rector of International Balkan University

Congress Honorary President

Prof. Dr. Mustafa KARA

Rector of Istanbul Rumeli University

Congress President

Sn. Barış Ceyhun ERCİYES

Ambassador of the Republic of Türkiye to Tirana

Plaque presentation

Coffee Break

Opening Presentations

Prof. Dr. Ümit KOCABIÇAK
President of YÖKAK

Prof. Dr. İsmail BOZ
Rector of Bandırma Onyedi Eylül University
Akademik Programlarda Sürekli İyileştirme Modeli (APSİM)

Lunch 12:30

Face to face PRESENTATIONS

02.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	14 00 : 17 00		15 00: 18 00

MEETING ROOM HEAD OF SESSION: **Assoc. Prof. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Abdussamed ATASOY	Kırıkkale University	Osmanlı Aile Hukukunda Lian Müessesesi: Fetva Mecmuaları Işığında Bir İnceleme
Assoc. Prof. Dr. Erhan ÇAPRAZ	Bolu Abant İzzet Baysal University	Kosovalı Recep Hilmi Efendi ve Destanı
Assoc. Prof. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA	Baku Slavic University	Bakü 1926'nın Mirasında Balkan Türkolojisi
Assist. Prof. Dr. Erdem EREN	Istanbul Rumeli University	Sessiz Diplomasiden İttifak Modeline: Türkiye-Arnavutluk İlişkilerinin Analizi
Assist. Prof. Dr. Ali Rauf KARATAŞ	Karabük University	Cinsiyete Göre Türkiye'de Farklı Boyutlarıyla İşsizlik Histerisi
Lec. Dr. Dila EVLIYAOĞLU YİĞİT Lec. Merve ÇEVİK GÜNGÖR	Istanbul Rumeli University	Ambalaj Tasarımında Renk Kullanımının Tüketici Davranışına Etkisi

Face to face PRESENTATIONS

02.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	14 ^{00} : 17 ^{00}		15 ^{00}: 18 ^{00}

2D **HEAD OF SESSION:** **Prof. Dr. Gülay YEDEKÇİ**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Gülay YEDEKÇİ	Istanbul Rumeli University	Mimarlık Eğitimi ve Kent Etkileşimi: İstanbul ve Tiran Örnekleri
Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU Şeyma YILMAZ Fatma ÖRDEK Hacer AKKAYA	Istanbul Rumeli University	İklim Değişikliği ve Ruhsal Travma
Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU Yük. Müh. Tandoğan YOLAÇAN	Istanbul Rumeli University	Akademide İmposter Sendromu: Görünmeyen Bir Kariyer Engeli mi?
Assist. Prof. Dr. Merve KIRMACI Assist. Prof. Dr. Ayşe TANŞU Ress. Assist. Şilan ATEŞ	Istanbul Rumeli University	Hemşirelikte Duygusal Emek: Tükenmişlik, İş Doyumu ve Hasta Güvenliği Üzerine Etkileri
Lec. Dr. Dila EVLIYAOGLU	Istanbul Rumeli University	Yaşlı Bireylerin Kent Parkı Kullanım Beklentileri ve Eğitim Düzeyi İlişkisi: Erişilebilirliğin Hak Temelli Dönüşümü

Face to face PRESENTATIONS

02.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	14 00 : 17 00		15 00: 18 00

2K **HEAD OF SESSION:** **Prof. Dr. Recep YÜCEL**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Cihat KARTAL Prof. Dr. Recep YÜCEL Prof. Dr. Mustafa KARA Prof. Dr. Şebnem YÜCEL	Kırıkkale University Istanbul Rumeli University Selçuk University	Tüketicilerin Mücevher (Elmas) Kullanım Nedenleri, Değer Algısı ve Parlaklığın Rolü
Assoc. Prof. Dr. Cihat KARTAL Prof. Dr. Recep YÜCEL Prof. Dr. Mustafa KARA Prof. Dr. Şebnem YÜCEL	Kırıkkale University Istanbul Rumeli University Selçuk University	Tüketim Karşıtı Yaşam Tarzları: Freeganizm, Gönüllü Sadelik ve Minimalizmin Pazarlama ve Ekonomik Sistem Üzerindeki Etkileri
Assist. Prof. Dr. Cansu TUNAHAN Prof. Dr. Mustafa KARA	Istanbul Rumeli University	Markaların Sürdürülebilirlik İletişiminde Yeşil Yıkama Stratejileri
Assist. Prof. Dr. Didem GEZMİŞOĞLU ŞEN	Istanbul Rumeli University	Pazarlama ve Sürdürülebilir Turizm ile İlgili Çalışmalara Bibliyometrik Bakış
Şeymanur TUNAHAN Assoc. Prof. Dr. Didem KAYAHAN YÜKSEL	Sivas Cumhuriyet University	Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Hayat Bilgisi Programının Stufflebeam'ın CIPP Modelinin Süreç Boyutuna Göre Değerlendirilmesi

Face to face PRESENTATIONS

02.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	14 00 : 17 00		15 00: 18 00

LIBRARY **HEAD OF SESSION:** **Assoc. Prof. Dr. Igballe MIFRARI-FETISHI**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Sermet DOĞAN Prof. Dr. Sinan AYTEKİN	Balıkesir University	Revisiting Market Efficiency: A Comparative Analysis of The Adaptive Market Hypothesis and The Fractal Market Hypothesis
Assoc. Prof. Dr. Katerina Mitevska PETRUSHEVA Assoc. Prof. Dr. Andrijana Bozadzievska DANEVSKA	International Balkan University	The Relationship Between Work Experience and Selfdirected Learning Skills Among University Students
Alda BANUSHI Livia XHAJA	University of Greifswald University of Tirana	The Communist Legacy in the Post-Socialist Balkans: Perceptions Acoording to Trends of Democratization, Nationalism and Integration
Assoc. Prof. Dr. Igballe MIFRARI-FETISHI	International Balkan University	The Future of ELT in A Rapidly Transforming Sustainable World: Reforming Teacher Professional Development and Classroom Practices
Abdul Rehman Suleyman Hashmi	University of Karachi	Socio-Spatial Roots and The Limits of Peripheral Relocation: Rethinking Modernization in Informal Urban Settlements

Face to face PRESENTATIONS

02.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	14 00 : 17 00		15 00: 18 00

2A **HEAD OF SESSION:** **Prof. Dr. ÖMER ÇETİN**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Taner ATMACA Assist. Prof. Dr. Eren KESİM	Düzce University Anadolu University	Tek Parti Hükümeti Döneminde CHP'ye Eğitim-Öğretim ile İlgili Gelen Bazı Şikayetler ve Talepler: Arşiv Belgeleri Üzerinden Bir İnceleme
Assoc. Prof. Dr. Taner ATMACA	Düzce University	Cumhuriyetin Erken Döneminde "İdeal Türk Çocuğu" Söylemi Etrafında "Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakaları"nın Dönemin Gazeteleri Üzerinden İncelenmesi
Assist. Prof. Dr. Emre Feyzi COLAKOGLU	Mugla Sıtkı Kocman University	Erken Cumhuriyet Döneminde Sporun Modernleşme, Toplumsal Disiplin ve Devlet İnşası Boyutları: Eugene M. Hinkle'nin 1 Ekim 1931 Tarihli Raporu Üzerine Bir Değerlendirme
Assist. Prof. Dr. Sinem YUKSEL CENDEK	Istanbul Rumeli University	Demografik Gerileme, Teknolojik Dönüşüm ve Devlet Güvenliği: Varoluşsal Tehdit Söyleminin Yeniden Değerlendirilmesi
Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL	Istanbul University-Cerrahpasa	Arnavutluk'da Somut Kültürel Mirasa Sahip Yapı Stoğu ve Deprem Etkileri

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 13 ^{00}		11 ^{00}: 14 ^{00}

5 **HEAD OF SESSION:** **Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN Prof. Dr. Cuneyt KILIC Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK Assoc. Prof. Dr. Mesut YUCESAN	Necmettin Erbakan University Canakkale Onsekiz Mart University	ABD ÇİN Geriliminin Ekonomiye Etkilerinin Analizi
Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN Assoc. Prof. Dr. Muhammed Hadin ONER Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN	Necmettin Erbakan University Aksaray University	Sustainability And Islamic Banking: Bibliometric Insights into ESG-Oriented Research
Prof. Dr. Uğur ADIGUZEL Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK Prof. Dr. Osman OKKA	Necmettin Erbakan University KTO Karatay University	Enerji Piyasalarının ve Küresel Belirsizliğin İslami Finans Üzerindeki Etkisi: Web of Science'dan Bibliyometrik Kanıtlar
Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK Prof. Dr. Osman OKKA	Necmettin Erbakan University KTO Karatay University	İslami Finans, Küresel Riskler ve Güvenli Liman Varlıkları Üzerine Literatürün Haritalandırılması: Bir Bibliyometrik Analiz
Dr. Mustafa YILMAZ	Necmettin Erbakan University	Tax Examination Records in The Tax Dimension of The Informal Economy: An Evaluation within The Framework of Judicial Decisions
Dr. Mustafa YILMAZ	Necmettin Erbakan University	A Bibliometric Examination of The Armey Curve: An Assesment for Türkiye

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 13 ^{00}		11 ^{00}: 14 ^{00}

6 **HEAD OF SESSION:** **Assoc. Prof. Dr. Gül YÜCEL**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Lec. Dr. Şebnem TAMER Lec. Serap DAŞ	Istanbul Rumeli University	Havacılıkta İş Yükü Algısı ve Performans: Kavramsal Bir İnceleme
Assist. Prof. Dr. Aslıhan GÜNGÖRDÜ	Istanbul Rumeli University	Kent ve Kullanıcı Güvenliği Açısından Metruk Yapıların Meydana Getirdiği Fiziksel ve Sosyal Risk Etmenlerinin Değerlendirilmesi
Assist. Prof. Dr. Ali Rıza GÜNER Assist. Prof. Dr. Hatice GÜNER	Istanbul Rumeli University	Tekstil Boyama Fabrikalarında Kullanım Girdilerinin İncelenmesi ve Optimizasyonu
Assoc. Prof. Dr. Engin ÇAĞLAK Assoc. Prof. Dr. Nilay KÖLEOĞLU Lec. Onur BAYRAM	Çanakkale Onsekiz Mart University	Kadın Cinsiyetlerinin Karşılaştırılmasında Bölgesel Sınıflandırma Sorunu: Türkiye ve Avrupa (2010-2024)
Assoc. Prof. Dr. Gul YUCEL	Istanbul Rumeli University	Kent Kimliği Bağlamında Arnavutluk Tiran Kentindeki Güncel Mimarlık Uygulamaları

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 00 : 13 00		11 00: 14 00

8 **HEAD OF SESSION:** **Assoc. Prof. Dr. Süleyman ÖZMEN**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Suleyman OZMEN	Istanbul Rumeli University	Dijital Casusluk İstihbarat Diplomasisi ve Uluslararası Göç Dengeleri
Assist. Prof. Dr. Haldun TURAN Tunahan SARIKILIC	Istanbul Rumeli University Marmara University	Yapay Zekanın Küresel Tedarik Zinciri Sistemlerine Etkisi: Dinamik Yetenekler ve Dayanıklılık Perspektifinden Kavramsal Bir Çevçeve
Prof. Dr. Eyüp ARTVİNLİ Assoc. Prof. Dr. Niyazi KAYA Mediha SEYHAN	Eskisehir Osmangazi University	Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı ve Proje Tabanlı Öğrenme: Bir Doküman Analizi
Ress. Assist. Dr. Ozgenur CAPUTLU	Istanbul Rumeli University	Osmanlı Mirası ve Çift Yönlü Hafıza: Arnavutluk'ta Uluslaşma ve Türkiye ile İlişkilerin Dönüşümü
Assist. Prof. Dr. Zeki ANIT	Istanbul Rumeli University	Türk Toplumunun Sorunları Karşısında Sosyolojinin Yetersizliği

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 13 ^{00}		11 ^{00}: 14 ^{00}

MEETING ROOM HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Damla MURSÜL

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Coskun OZALP Ress. Assist. Feyza SEN	Osmaniye Korkut Ata University	Dünyada Sürdürülebilirlik
Assoc. Prof. Dr. Damla MURSUL	Istanbul Rumeli University	Türkiye'de Faaliyet Gösteren Kadın Temalı Sivil Toplum Kuruluşları Üzerine Bir İnceleme
Dr. Nurullah NEHİR	Burdur Mehmet Akif Ersoy University	İkinci Abdülhamid Dönemi Bütçelerinde Bakaya Sorununa Çözüm Önerileri: Abdurrahman Vefik Efendi Layihası
Dr. Nurullah NEHİR	Burdur Mehmet Akif Ersoy University	İkinci Abdülhamid Dönemi Vergi Ayaklanmalarına Bir Örnek Arnavut Vergi Mukavemeti
Assist. Prof. Dr. Hüsna YILMAZ Assist. Prof. Dr. Cengiz DESTAN	Aydın Adnan Menderes University International Balkan University	Birlikte ama Ayrı: Dijital Çağda Aile İçi Yüz Yüze İletişimin Sessiz Erozyonu Üzerine Eleştirel Bir İnceleme

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 13 ^{00}		11 ^{00}: 14 ^{00}

2 **HEAD OF SESSION:** **Prof. Dr. Selim Hilmi OZKAN**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Zeynep KANTARCI BİNGÖL	Muş Alparslan University	Absürd Görevden Varoluşsal Çöküşe: İsmail Kadare'nin *Ölü Ordunun Generali* Romanında Anlam Arayışı
Assist. Prof. Dr. Şirin BAYRAM Assoc. Prof. Dr. Hatice KİRAN ÇAKIR	Istanbul Rumeli University Trakya University	Aktif Yaşlanma Bağlamında Konut Tasarımı: Mekansal Belirleyiciler ve Yaşam Kalitesi Üzerine Bir İnceleme
Prof. Dr. Selim Hilmi OZKAN	Yıldız Technical University	Rebuilding Societies: The Intergenerational Dynamics of Migrant Communities in Türkiye
Prof. Dr. Mustafa SAGDIC Dr. Serhat YILMAZ Dr. Leyla BOSTAN	Yıldız Technical University	6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Sonrası Afete Müdahale Sürecinde Eğitim Alanında Yaşanan Sorunlar
Prof. Dr. Hayrullah KAHYA	Yıldız Technical University	Türkçe Metinbilim Açısından Değiştirim

Face to face PRESENTATIONS

03.06.2026

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 00 : 13 00		11 00: 14 00

SENATE ROOM HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Etleva BABAMETO

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Etleva BABAMETO	University of New York Tirana	The Burden of Enlargement – Tracing Two Decades of EU Strategy in the Western Balkans (2005-2025)
Muratcan ISILDAK	International Balkan University	The Soft Power Impact of Turkish TV Series in The Balkans: The North Macedonian Case
Ozkan BAKI Assoc. Prof. Dr. Liza Alili SULEJMANI	International Balkan University	The Impact of Carbon Emmissions And Renewable Energy on Economic Growth in the Western Balkan Countries
Ozkan BAKI Assist. Prof. Dr. Rıza Feridun ELGUN	International Balkan University	The Nexus Between Organizational Culture, Leadership Styles, And Employee Performance: Evidence From the Construction Industry in North Macedonia
Fatime ZIBERI Meral Salihi MEMEDALI	International Balkan University	Innovative Teaching Practices and Student Support Programs: Engancing Psychological Well-Being and Resilience Among University Students

OPENING CEREMONY

04.06.2026

13:00-15:00 (Albania)

14.00-16.00 (Istanbul)

(Online)

ONLINE PRESENTATIONS

04.06.2026 / Session-1, Hall-1

ALBANIA LOCAL TIME	ISTANBUL LOCAL TIME
13 00 : 15 00	14 00: 16 00

HEAD OF SESSION: **Assoc. Prof. Dr. Hülya SEMİZ TÜRKOĞLU**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. İdil Ece ÇINARLI**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Ahmet ÜÇAĞAÇ	Sakarya University	Büyük Güç Rekabetinin Balkanlar'da Stratejik Ortamın Dönüşümüne Etkisi (2014-2025)
Assist. Prof. Dr. Yasemin ASİLTÜRK OKUTAN	Ibrahim Cecen University	Algoritmadan Sofraya: Yapay Zeka Destekli Gastronomi Deneyiminin Turizm Davranışlarına Etkisi
Assoc. Prof. Dr. Hülya SEMİZ TÜRKOĞLU	Istanbul University	Yapay Zeka Teknolojilerinin Gazetecilik Uygulamalarına Etkileri: Fırsatlar, Riskler ve Güncel Tartışmalar
Dr. Beyza ÇELEBİ	Independent Researcher	Kentsel İklim Yönetişiminde Ölçek ve Strateji: İstanbul ve Tiran Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz
Simge SATIRLI Assoc. Prof. Dr. Sezen ARSLAN	Bandırma Onyedi Eylul University	İşe Alım Süreçlerinde Yapay Zeka Destekli Dil Değerlendirme Araçları

ONLINE PRESENTATIONS

04.06.2026 / Session-1, Hall-2

ALBANIA LOCAL TIME	ISTANBUL LOCAL TIME
13 ^{00} : 15 ^{00}	14 ^{00}: 16 ^{00}

HEAD OF SESSION: **Assist. Prof. Dr. Ömer ÖZDEMİR**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. Alp TINAZ**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Ömer ÖZDEMİR	Karabuk University	Domesticating the Colonial Landscape: Colonial Fantasy and Racialised Violence in Bradbury's "*The Veldt*"
Assist. Prof. Dr. Derya SEMİZ ÇELİK	Marmara University	The Use of Information and Communication Technologies in Travel Agencies And The Digital Transformation Process
Meldin KESETOVIC	University of Sarajevo	Between Invisibility and Participation: The Role And Suffering of Albanians in Bosnia And Herzegovina During The 1992-1995 War With A Focus on The Podrinje Region
PhD Eleni KALEMAJ Assoc. Prof. Dr. Eda TABAKU	University of New York Tirana Aleksander Moisiu University	Identifying The Influencer Characteristics That Drive Gen Z Purchase in Albania
Bleranda Çitaku GOVORU Assist. Prof. Dr. Rıza Feridun ELGÜN	International Balkan University	The Effect of Age and Education Level on Organizational Identification and Turnover Intention in Kosovo's ICT Sector
Assist. Prof. Dr. Sumeyye ACIKGOZ	International Balkan University	Migration Governance in The Balkan Route: Current Challenges and Policy Gaps

ONLINE PRESENTATIONS

04.06.2026 / Session-1, Hall-3

ALBANIA LOCAL TIME	ISTANBUL LOCAL TIME
13 00 : 15 00	14 00: 16 00

HEAD OF SESSION: **Assist. Prof. Dr. Metin MENEKŞE**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. Emre ERSOY**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Metin MENEKŞE	Mugla Sıtkı Koçman University	17. Yüzyıl Osmanlı Rumeli'sinde Bir Cazibe Merkezi Olarak Üsküp: Evliya Çelebi Seyahatnamesi Üzerinden Disiplinlerarası Bir Analiz
Assist. Prof. Dr. Metin MENEKŞE	Mugla Sıtkı Koçman University	Osmanlı Resmi Tarihyazımında Bir Krizin Anatomisi: Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi'nde Mora İsyanı, Müslüman Katliamları ve Diplomasi
Dr. Recep ÇELİK	Independent Researcher	Kültürel Katmanlardan Toplumsal Kimliğe: Kuzey Makedonya'da Demografik Çeşitlilik
Dr. Özay BALKAN	Independent Researcher	Taşta ve Seste Dua: Yahya Kemal'in Şiirlerinde Dini Mekanın İzleri
Assist. Prof. Dr. Asım AYDIN	Karabuk University	İsmail Kadare'nin Düz Yazılarında Balkan Kimliği ve "Öteki": Bir Rumeli Bakış Açısı

ONLINE PRESENTATIONS

05.06.2026 / Session-2, Hall-1

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 12 ^{00}		11 ^{00}: 13 ^{00}

HEAD OF SESSION: **Assoc. Prof. Dr. Aynur HAJIGADIRLI**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. Başak ACAR**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Elmar ISMAYILZADA	Azerbaijan Tourism and Management University	Strategic Patience or Strategic Neglect? NATO's Legacy in Bosnian Peacebuilding
Assoc. Prof. Dr. Aynur HAJIGADIRLI	ANAS	Russian-Ottoman-Qajar Relations in the "Qarabaghnames"
Sonaj BILAL Hatidje Muchi-AMETI	International Balkan University	Peer Interaction in Collaborative English Language Activities: A Qualitative Study in A 3rd Grade Classroom
Assoc. Prof. Dr. Ebru IBISH	International Balkan University	The ICC As A Mechanism of Justice and The Legal Importance of The Rome Statute
Lec. Savda MAMMADOVA	Baku State University	Use of Generative Artifical Intelligence Tools in Unıversity Libraries
Dr. Bedia TEKIN	Independent Researcher	The Transformative Impact of Artifical Intellegence on Central Bank Communication Through The Lens of Economic Diplomacy: A Conceptual Analysis
Dr. Albana CANOLLARI-BAZE Erona SINA	University of New York Tirana	The Silent Burden: Theoretical Perspectives on Loneliness Among the Elderly in Albania

ONLINE PRESENTATIONS

05.06.2026 / Session-2, Hall-2

	ALBANIA LOCAL TIME		ISTANBUL LOCAL TIME
	10 ^{00} : 12 ^{00}		11 ^{00}: 13 ^{00}

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Dilber BESIROVA

VICE HEAD OF THE SESSION: Ress. Assist. Zeynep Şifa KÜÇÜKER

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Afag Awad Ahmed ABUZAID Prof. Dr. Mehmet ALAGOZ	Selçuk University	2023 Sudan Savaşı ve Eğitim Krizi: Öğrenme Kaybı, Okula Erişim ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri
Sapar Nasiratdinov Jetkerbay-uli	Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Karakalpak Branch, Karakalpak Research Intitute of Huminities	Tarihi Fotoğraflar Etnografik Bir Kaynak Olarak: Karakalpak Balıkçılarının Görsel Temsili
Assoc. Prof. Dr. Dilber BESIROVA	Bakü Slavyan University	Yaşam Boyu Öğrenme Kavramı ve Çağdaş Eğitim Sistemindeki Rolü
Assoc. Prof. Dr. Ahmet KOÇYİĞİT Assoc. Prof. Dr. Abdülhakim Bahadır DARI Fatih ARUK	Niğde Ömer Halisdemir University Kırgızistan-Türkiye Manas University	Sosyal Medya Fenomenleri ve Vergilendirme Tartışmaları
Assoc. Prof. Dr. Abdülhakim Bahadır DARI Assist. Prof. Dr. Tolkun BEKTURGAN KIZI	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Yükseköğretimde Kültürel Diplomasi Pratikleri: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Örneği

ONLINE PRESENTATIONS

05.06.2026 / Session-2, Hall-3

ALBANIA LOCAL TIME	ISTANBUL LOCAL TIME
10 ^{00} : 12 ^{00}	11 ^{00}: 13 ^{00}

HEAD OF SESSION: **Assoc. Prof. Dr. Fatma HUSEYINOVA**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. Adem ULUÇAY**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dr. Yurdal DEMİREL	MEB	Rumeli'de Bir Vilayetin Maarif Teşkilatına Bakmak: Kosova Vilayeti Maarif İdaresi
Assist. Prof. Dr. Esin AYSEN Assist. Prof. Dr. Burcu Ayşenur SAKLI	Recep Tayyip Erdoğan University	Türkiye Çıkışlı Trans Kafkasya Paket Turlarının Yapısı ve Pazar Potansiyeli: İçerik Analizi Temelli Bir İnceleme
Assoc. Prof. Dr. Fatma HUSEYINOVA	Bakü Slav University	Balkan Türkleri Edebi Nesrinde Göç
Dr. Abdullah Bahadır ŞAŞMAZ	Istanbul Gedik University	Türkiye'de Bölgesel Yeşil İhracat Çeşitliliğinin ve Yapısal Dönüşümün Shannon Entropisi ile Analizi
Assist. Prof. Dr. Seher Selin OZMEN	Namık Kemal University	Osmanlı Maddi Kültürünün Balkanlardaki Arkeolojik İzleri: Arnavutluk Örneği

ONLINE PRESENTATIONS

05.06.2026 / Session-2, Hall-4

ALBANIA LOCAL TIME	ISTANBUL LOCAL TIME
10 ^{00} : 12 ^{00}	11 ^{00}: 13 ^{00}

HEAD OF SESSION: **Assist. Prof. Dr. Tunahan ASLAN**

VICE HEAD OF THE SESSION: **Ress. Assist. Nilsu AYDIN**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Arzu NURDAS	Girne University	Avrupa Ülkeleri ve Türkiye Palyatif Bakım Hizmetleri
Assist. Prof. Dr. Hande EROL	Ege University	Sığınak Teorisi Kapsamında Kosova ve KKTC'nin Karşılaştırılması
Assist. Prof. Dr. Tunahan ASLAN	Istanbul Rumeli University	Spor Yönetiminde Çevresel ve Sosyal Sürdürülebilirlik Dengesi: F1 Academy ve Mühendislik Burları Üzerinden Bir İnceleme
Assist. Prof. Dr. Mehmet Nuri ŞANDA	Ardahan University	1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Ardanuç Muhacirlerine Yönelik İskan Politikaları
Ress. Assist. Emine Şeyma ERKAN Assist. Prof. Dr. Kemal Hakan TEKİN	Istanbul Rumeli University	Arnavutluk'ta Gölgede Kalmış Bir Mimar Sinan Eseri: Muradiye Camii

İÇİNDEKİLER

OSMANLI AİLE HUKUKUNDA LİAN MÜESSESESİ: FETVA MECMUALARI IŞIĞINDA BİR İNCELEME 13

BAKÜ 1926'NIN MİRASINDA BALKAN TÜRKOLOJİSİ 22

SESSİZ DİPLOMASİDEN İTTİFAK MODELİNE: TÜRKİYE-ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ 27

CİNSİYETE GÖRE TÜRKİYE'DE FARKLI BOYUTLARIYLA İŞSİZLİK HİSTERİSİ 46

MİMARLIK EĞİTİMİ VE KENT ETKİLEŞİMİ: İSTANBUL VE TİRAN ÖRNEKLERİ 53

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE RUHSAL TRAVMA 68

AKADEMİDE İMPOSTER SENDROMU: GÖRÜNMEYEN BİR KARİYER ENGELİ Mİ? 77

HEMŞİRELİKTE DUYGUSAL EMEK: TÜKENMİŞLİK, İŞ DOYUMU VE HASTA GÜVENLİĞİ ÜZERİNE ETKİLERİ 89

YAŞLI BİREYLERİN KENT PARKI KULLANIM BEKLENTİLERİ VE EĞİTİM DÜZEYİ İLİŞKİSİ: ERİŞİLEBİLİRLİĞİN HAK TEMELLİ DÖNÜŞÜMÜ 96

TÜKETİCİLERİN MÜCEVHER (ELMAS) KULLANIM NEDENLERİ, DEĞER ALGISI VE PARLAKLIĞIN ROLÜ 109

TÜKETİM KARŞITI YAŞAM TARZLARI: FREEGANİZM, GÖNÜLLÜ SADELİK VE MİNİMALİZMİN PAZARLAMA VE EKONOMİK SİSTEM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 122

MARKALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLETİŞİMİNDE YEŞİL YIKAMA STRATEJİLERİ 134

PAZARLAMA VE SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARA BİBLİYOMETRİK BAKIŞ 142

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE SPORUN MODERNLEŞME, TOPLUMSAL DİSİPLİN VE DEVLET İNŞASI BOYUTLARI: EUGENE M. HİNKLE'NİN 1 EKİM 1931 TARİHLİ RAPORU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 159

DEMOGRAFİK GERİLEME, TEKNOLOJİK DÖNÜŞÜM VE DEVLET GÜVENLİĞİ: VAROLUŞSAL TEHDİT SÖYLEMİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ 175

ARNAVUTLUK'DA SOMUT KÜLTÜREL MİRASA SAHİP YAPI STOĞU VE DEPREM ETKİLERİ 186

REVISITING MARKET EFFICIENCY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ADAPTIVE MARKET HYPOTHESIS AND THE FRACTAL MARKET HYPOTHESIS 228

THE COMMUNIST LEGACY IN THE POST-SOCIALIST BALKANS: PERCEPTIONS ACCORDING TO TRENDS OF DEMOCRATIZATION, NATIONALISM AND INTEGRATION 241

ABD ÇİN GERİLİMİNİN EKONOMİYE ETKİLERİNİN ANALİZİ 252

SUSTAINABILITY AND ISLAMIC BANKING: BIBLIOMETRIC INSIGHTS INTO ESG-ORIENTED RESEARCH 261

ENERJİ PİYASALARININ VE KÜRESEL BELİRSİZLİĞİN İSLAMİ FİNANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: WEB OF SCIENCE'DAN BİBLİYOMETRİK KANITLAR 271

İSLAMİ FİNANS, KÜRESEL RİSKLER VE GÜVENLİ LİMAN VARLIKLARI ÜZERİNE LİTERATÜRÜN HARİTALANDIRILMASI: BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ 280

A BIBLIOMETRIC EXAMINATION OF THE ARMEY CURVE: AN ASSESSMENT FOR TÜRKİYE 294

KENT VE KULLANICI GÜVENLİĞİ AÇISINDAN METRUK YAPILARIN MEYDANA GETİRDİĞİ FİZİKSEL VE SOSYAL RİSK ETMENLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ 303

TEKSTİL BOYAMA FABRİKALARINDA KULLANIM GİRDİLERİNİN İNCELENMESİ VE OPTİMİZASYONU 316

KADIN CİNAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASINDA BÖLGESEL SINIFLANDIRMA SORUNU: TÜRKİYE VE AVRUPA (2010–2024) 325

KENT KİMLİĞİ BAĞLAMINDA ARNAVUTLUK TİRAN KENTİNDEKİ GÜNCEL MİMARLIK UYGULAMALARI 338

DİJİTAL CASUSLUK ÇAĞINDA İSTİHBARAT DİPLOMASİSİ VE ULUSLARARASI GÜÇ DENGELERİ 353

YAPAY ZEKÂNIN KÜRESEL TEDARİK ZİNCİRİ SİSTEMLERİNE ETKİSİ: DİNAMİK YETENEKLER VE DAYANIKLILIK PERSPEKTİFİNDEN KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE 395

OSMANLI MİRASI VE ÇİFT YÖNLÜ HAFIZA: ARNAVUTLUK'TA ULUSLAŞMA VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN DÖNÜŞÜMÜ 405

TÜRK TOPLUMUNUN SORUNLARI KARŞISINDA BATI SOSYOLOJİSİNİN YETERSİZLİĞİ 418

TÜRKİYE'DE KADIN HAKLARI TEMELİNDE FAALİYET GÖSTEREN SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME 443

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BÜTÇELERİNDE BAKAYA SORUNUNA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ: ABDURRAHMAN VEFİK EFENDİ LAYİHASI 456

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VERGİ AYAKLANMALARINA BİR ÖRNEK ARNAVUT VERGİ MUKAVEMETİ 463

AKTİF YAŞLANMA BAĞLAMINDA KONUT TASARIMI: MEKÂNSAL BELİRLEYİCİLER VE YAŞAM KALİTESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME 472

REBUILDING SOCIETIES: THE INTERGENERATIONAL DYNAMICS OF MIGRANT COMMUNITIES IN TÜRKIYE 484

THE SOFT POWER IMPACT OF TURKISH TV SERIES IN THE BALKANS: THE NORTH MACEDONIAN CASE 492

THE EFFECTS OF CARBON EMISSIONS AND RENEWABLE ENERGY ON ECONOMIC GROWTH IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES 509

THE NEXUS BETWEEN ORGANIZATIONAL CULTURE, LEADERSHIP STYLES, AND EMPLOYEE PERFORMANCE: EVIDENCE FROM THE CONSTRUCTION INDUSTRY IN NORTH MACEDONIA 517

INNOVATIVE TEACHING PRACTICES AND STUDENT SUPPORT PROGRAMS: ENHANCING PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND RESILIENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS 528

BÜYÜK GÜÇ REKABETİNİN BALKANLAR'DA STRATEJİK ORTAMIN DÖNÜŞÜMÜNE ETKİSİ (2014-2025) 535

ALGORİTMADAN SOFRAYA: YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ GASTRONOMİ DENEYİMİNİN TURİZM DAVRANIŞLARINA ETKİSİ 556

YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNİN GAZETECİLİK UYGULAMALARINA ETKİLERİ: FIRSATLAR, RİSKLER VE GÜNCEL TARTIŞMALAR 574

KENTSEL İKLİM YÖNETİŞİMİNDE ÖLÇEK VE STRATEJİ: İSTANBUL VE TİRAN ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ 587

DOMESTICATING THE COLONIAL LANDSCAPE: COLONIAL FANTASY AND RACIALISED VIOLENCE IN BRADBURY'S "*THE VELDT*" 603

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TRAVEL AGENCIES AND THE DIGITAL TRANSFORMATION PROCESS 609

IDENTIFYING THE INFLUENCER CHARACTERISTICS THAT DRIVE GEN Z PURCHASE IN ALBANIA 617

THE EFFECT OF AGE AND EDUCATIONAL LEVEL ON ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION AND TURNOVER INTENTION IN KOSOVO'S ICT SECTOR 636

17. YÜZYIL OSMANLI RUMELİ'SİNDE BİR CAZİBE MERKEZİ OLARAK ÜSKÜP: EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ ÜZERİNDEN DİSİPLİNLERARASI BİR ANALİZ 658

OSMANLI RESMÎ TARİHYAZIMINDA BİR KRİZİN ANATOMİSİ: VAK'A-NÜVÎS ES'AD EFENDİ TARİHİ'NDE MORA İSYANI, MÜSLÜMAN KATLİAMLARI VE DİPLOMASİ 679

TAŞTA VE SESTE DUA: YAHYA KEMAL'İN ŞİİRLERİNDE DİNİ MEKÂNIN İZLERİ 696

BALKAN KİMLİK VE 'ÖTEKİ': İSMAİL KADARE'NİN NESRİNDE RUMELİ PERSPEKTİFİ 710

STRATEGIC ENGAGEMENT IN POST-CONFLICT PEACEBUILDING: NATO'S LEGACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 719

RUSSIAN-QAJAR RELATIONS IN THE "QARABAGHNAMES" 728

PEER INTERACTION IN COLLABORATIVE ENGLISH LANGUAGE ACTIVITIES: A QUALITATIVE STUDY IN A 3RD GRADE CLASSROOM 735

THE ICC AS A MECHANISM OF JUSTICE AND THE LEGAL IMPORTANCE OF THE ROME STATUTE 743

USE OF GENERATIVE ARTIFICIAL IINTELLIGENCE TOOLS IN UNIVERSITY LIBRARIES 748

THE TRANSFORMATIVE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON CENTRAL BANK COMMUNICATION THROUGH THE LENS OF ECONOMIC DIPLOMACY: A CONCEPTUAL ANALYSIS 754

THE SILENT BURDEN: THEORETICAL PERSPECTIVES ON LONELINESS AMONG THE ELDERLY IN ALBANIA 764

2023 SUDAN SAVAŞI VE EĞİTİM KRİZİ: ÖĞRENME KAYBI, OKULA ERİŞİM VE KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 776

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL YEŞİL İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİNİN VE YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN SHANNON ENTROPİSİ İLE ANALİZİ 784

AVRUPA ÜLKELERİ VE TÜRKİYE PALYATİF BAKIM HİZMETLERİ 799

SIĞINAK TEORİSİ KAPSAMINDA KOSOVA VE KKTC'NİN KARŞILAŞTIRMASI 808

SPOR YÖNETİMİNDE ÇEVRESEL VE SOSYAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK DENGESİ: F1 ACADEMY VE MÜHENDİSLİK BURSLARI ÜZERİNDEN BİR İNCELEME 819

MIGRATION AND SETTLEMENT POLICIES FOR IMMIGRANTS FROM ARDANUC AFTER THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1877-1878 828

THE BURDEN OF ENLARGEMENT - TRACING TWO DECADES OF EU ENLARGEMENT STRATEGY IN THE WESTERN BALKANS 840

AMBALAJ TASARIMINDA RENK KULLANIMININ TÜKETİCİ DAVRANIŞINA ETKİSİ 853

TÜRKİYE YÜZYILI MAARİF MODELİ HAYAT BİLGİSİ PROGRAMININ STUFFLEBEAM'İN CIPP MODELİNİN SÜREÇ BOYUTUNA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ 855

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK EXPERIENCE AND SELF-DIRECTED LEARNING SKILLS AMONG UNIVERSITY STUDENTS 857

THE FUTURE OF ELT IN A RAPIDLY TRANSFORMING SUSTAINABLE WORLD: REFORMING TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT AND CLASSROOM PRACTICES 858

TEK PARTİ HÜKÜMETİ DÖNEMİNDE CHP'YE EĞİTİM-ÖĞRETİM İLE İLGİLİ GELEN BAZI ŞİKÂYET VE TALEPLER: ARŞİV BELGELERİ ÜZERİNDEN BİR İNCELEME 859

CUMHURİYETİN ERKEN DÖNEMİNDE "İDEAL TÜRK ÇOCUĞU" SÖYLEMİ ETRAFINDA "GÜRBÜZ TÜRK ÇOCUĞU MÜSABAKALARI"NIN DÖNEMİN GAZETELERİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ 861

HAVACILIKTA İŞ YÜKÜ ALGISI VE PERFORMANS: KAVRAMSAL BİR İNCELEME 863

ABSÜRD GÖREVDEN VAROLUŞSAL ÇÖKÜŞE: İSMAİL KADARE'NİN *ÖLÜ ORDUNUN GENERALİ* ROMANINDA ANLAM ARAYIŞI 865

6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ DEPREMLERİ SONRASI AFETE MÜDAHALE SÜRECİNDE EĞİTİM ALANINDA YAŞANAN SORUNLAR 867

TÜRKÇE METİNDİLBİLİM AÇISINDAN DEĞİŞTİRİM 869

İŞE ALIM SÜREÇLERİNDE YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL DEĞERLENDİRME ARAÇLARI 871

KÜLTÜREL KATMANLARDAN TOPLUMSAL KİMLİĞE: KUZEY MAKEDONYA'DA DEMOGRAFİK ÇEŞİTLİLİK 873

TÜRKİYE ÇIKIŞLI TRANS KAFKASYA PAKET TURLARININ YAPISI VE PAZAR POTANSİYELİ: İÇERİK ANALİZİ TEMELLİ BİR İNCELEME 875

ARNAVUTLUK'TA GÖLGEDE KALMŞ BİR MİMAR SİNAN ESERİ: MURADİYE CAMİİ 878

OSMANLI AİLE HUKUKUNDA LİAN MÜESSESESİ: FETVA MECMUALARI IŞIĞINDA BİR İNCELEME

THE INSTITUTION OF LIAN IN OTTOMAN FAMILY LAW: A STUDY BASED ON COLLECTIONS OF FATWAS

Doç. Dr. Abdussamed ATASOY

Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

samedatasoy1109@hotmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5379-3978

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı hukuk sistemi içerisinde aile kurumunu ve nesep güvenliğini koruyan en kritik mekanizmalardan biri olan "lian" müessesesini dönemin fetva literatürü üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Başta Ebussuud Efendi ve Yenişehirli Abdullah Efendi olmak üzere önde gelen Osmanlı şeyhülislamlarının fetva mecmuaları ekseninde şekillenen çalışma; kocanın, eşine yönelik zina iftirası (kazf) ve nesep reddi iddialarını ve bunlara bağlı olarak lianın hukuki sonuçlarını irdelemektedir.

Araştırmanın temel bulguları; lian sürecinin yalnızca bir yeminleşme değil, aynı zamanda nikah akdinin devamı, nafaka ve nesep gibi farklı meseleleri de doğrudan etkileyen çok boyutlu bir yargı faaliyeti olduğunu göstermektedir. Hanefi doktrinine dayanan fetvalarda, lianın gerçekleşmesi durumunda taraflar arasında "bain talak" hükmünde bir ayrılığın vaki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca fetva kayıtlarında mezhepler arasında farklı görüşlerin bulunduğu durumlarda Hanefi mezhebi görüşüne uygun fetva verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma; nesep güvenliği bağlamında, lian sonrası çocuğun baba ile tüm hukuki bağlarının kesilerek anneye ilhak edilmesi, bain talak iddeti döneminde lianın yapılamaması, liana sebep olan lafızların neler olduğu hususunda önemli bilgiler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Lian, Nesep Reddi, Kazif, Fetva kayıtları.

ABSTRACT

This study aims to analyze the institution of lian (mutual imprecation), one of the most critical mechanisms protecting the family unit and the certainty of lineage (naseb) within the Ottoman legal system, through the period's fatwa literature. Centering on the fatwa compilations of prominent Ottoman Sheikh al-Islams, particularly Ebussuud Efendi and Yenisehirli Abdullah Efendi, the study examines the legal consequences of husbands allegations of kazif and the denial of paternity, along with the subsequent legal process of lian

The primary findings of the research demonstrate that the process of lian is not merely a ritual of mutual swearing, but a multidimensional judicial activity that directly impacts various legal

issues such as the continuation of the marriage contract, alimony, and lineage. In fatwas based on the Hanafi doctrine, it has been established that when li'an occurs, a separation with the effect of a “bain talaq” takes place between the parties. Furthermore, it is concluded from the fatwa records that in cases where differing opinions exist among the various schools of law, the fatwas were issued in accordance with the Hanafi school of thought. Within the context of lineage security, the study provides significant insights into the severance of all legal ties between the child and the father, the affiliation of the child solely to the mother, the impermissibility of lian during the waiting period (iddet) of an irrevocable divorce, and the specific legal terminology that necessitates the procedure of lian.

Keywords: Ottoman Law, Lian, Denial of Paternity, Kazif, Fatwa Records.

GİRİŞ

Bir kimsenin başka birini zina ile suçlayabilmesi için bu iddiasını dört şahit ile ispat etmesi gerekir. Aksi halde, bu kişi zina iftirası anlamına gelen kazf suçunu işlemiş sayılır. Ancak bu kuralın bir istisnası vardır. Eğer bir koca, eşini zina ederken görürse ya da evlilik içinde doğan veya doğacak çocuğun kendisinden olmadığını iddia ederse farklı bir yol izlenir. Koca, hakim huzurunda dört kez yemin ederek eşinin zina ettiğini veya çocuğun kendisine ait olmadığını beyan eder. Bu durumda kocaya kazf cezası uygulanmaz. Kadın ise aynı şekilde dört defa yemin ederek bu isnadı reddeder. Böylece o da zina suçuna bağlı cezadan kurtulmuş olur. (Merginani, C. 2, s. 127; Molla Hüsrev, C. 2, s. 241, 242; Bilmen, C. 2, s. 325; Aydın, C. 27, s. 172, 173)[1]

Bu konuya ilişkin ayetler şöyledir: *“Eşlerine zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği, kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ederek şahitlik etmesi, beşinci defa da eğer yalan söyleyenlerden ise Allah’ın lanetinin kendi üzerine olmasını dilemesidir. Kadının, kocasının yalan söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ve şahitlik etmesi, beşinci defa da eğer (kocası) doğru söyleyenlerden ise Allah'ın gazabının kendi üzerine olmasını dilemesi kendisinden cezayı kaldırır.”* (Nur, 24/6-9)

Çalışmamızın ilk bölümünde İslam hukukunda liana dair tafsilata girmeden genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise belirli fetva kitaplarında liana ilişkin kayıtlara ve bunların değerlendirmesine yer verilmiştir. [2]

[1] Lian süreci; hakim huzurunda önce kocanın söz almasıyla başlar. Koca dört kez, “Allah’ı şahit tutarım ki zina isnadında doğru söylüyorum” veya “bu çocuk benden değildir, nesebi bana ait değildir” diyerek yemin eder. Beşinci defada ise “Eğer bu isnatta yalancıysam Allah’ın laneti üzerime olsun” ifadesiyle yeminini tamamlar. Bunun ardından kadın söz alır ve dört defa, “Allah’ı şahit tutarım ki kocam bana yönelttiği zina isnadında yalan söylemektedir” veya “bu çocuğun nesebinin kendisinden olmadığı konusunda kocam yalan söylüyor” diyerek karşılık verir. Beşinci yemininde ise “Eğer o doğru söylüyorsa Allah’ın gazabı benim üzerime olsun” diyerek lian işlemini tamamlar. Eğer mesele, zina sonucu doğan çocuğun nesebinin reddine ilişkinse bu durum da yeminler sırasında açıkça ifade edilir. (Halebi, C. 2, s. 131; Merginani, C. 2, s. 129; Molla Hüsrev, C. 2, s. 244; Bilmen, C. 3, s. 325, 326.)

[2] Bu kısımda özellikle Hanefi mezhebine dair lian konusundaki temel bilgilere yer verilmiştir. Kaynak olarak da özellikle Osmanlı’da yarı resmi kanun metni olarak kullanılan kaynaklar esas alınmıştır. Çalışma konumuz Osmanlı dönemi fetvalarında lian olduğundan özellikle çok sayıda fıkıh kitabına atıf yapılmamıştır. Bunlara ek olarak sınırlı sayıda da diğer mezheplerin görüşüne yer vermek adına dört mezhebe dair de bilgi içeren kaynaklara atıf yapılmıştır. Hanefi mezhebi haricinde diğer mezheplere ait kaynaklara atıf yapılmaması da müstakil olarak Osmanlı dönemi fetvalarının ele alınmasından kaynaklanmaktadır.

I. İSLAM HUKUKUNDA LİAN'A DAİR GENEL BİLGİLER

Hanefilere göre lian için kocanın da kadının da akıllı, baliğ, hür, Müslüman, dilsiz olmayan (konuşabilen), daha önce zina etmemiş (zina suçunu işlediği sabit olmamış, bu şart kadın için geçerlidir) ve daha önce kazf sebebiyle mahkum edilmemiş olması (bu şart koca için geçerlidir) şarttır. Çünkü Hanefilere göre kazf suçunun yöneltilebildiği kimselere karşı lian yapılabilir, bu sebeple de şahitlik için taraflarda aranan gerekli şartlar lian için de aranır. Diğer üç mezhebe göre ise şahitte aranan şartlar lian için aranmaz. Bu sebeple Müslüman olması, daha önce kazif suçunu işlememiş olması, zina etmemiş olması, dilsiz olmaması gibi şartlar aranmaz. Ancak akıllı ve baliğ olması şartında mezhepler arasında ittifak vardır. (Halebi, C. 2, s. 131, 132; Merginani, C. 2, s. 128, 129, 131; Molla Hüsrev, C. 2, s. 243, 244, 246; İbn Abidin, C. 7, s. 98-101, 105, 106; Bilmen, C. 2, s. 329-333; Zuhayli, C. 9, s. 438, 439)

Lianın hakimin huzurunda yapılması şarttır. Tarafların kendi aralarında yaptıkları lian geçersizdir. (İbn Abidin, C. 7, s. 109; Zuhayli, C. 9, s. 441) Lian'da çocuğun nesebinin reddi de söz konusu ise nesebin reddi için yapılabilmesi için çocuğun doğumundan hemen sonra (derhal) lianın yapılması gerekir. Bu konuda mehzepler arasında ittifak vardır. Yalnızca Hanefiler en geç bir iki gün veya tebriklerin yapıldığı yedi gün içinde yapılabileceği görüşündedir. Bu süreden sonra çocuğun nesebi lian ile reddedilemez. Bununla beraber yedi gün geçse de lian yapılabilir ama lian ile çocuğun nesebi reddedilemez, yalnızca kadının zina ettiği hususunda lian vuku bulur. (Halebi, C. 2, s. 132; Merginani, C. 2, s. 132; Molla Hüsrev, C. 2, s. 246; İbn Abidin, C. 7, s. 112; Zuhayli, C. 9, s. 442-445)

Lianın uygulanabilmesi için zina isnadının yapıldığı anda kadın ile erkek arasında geçerli bir evlilik bağının bulunması şarttır. Eğer o esnada evlilik batıl ya da fasid[3] hale gelmişse (sahih değilse) veya tamamen sona ermişse liana başvurulmaz. Bu durumda erkek, ispatlayamadığı zina isnadı sebebiyle cezai sorumlulukla karşı karşıya kalır. Ric`i talakla boşanan kadın, iddet süresi boyunca hukuken evli kabul edildiğinden, bu süre içinde lianın uygulanması mümkündür. Ancak bain talak iddetinde taraflar arasında bağ kesildiğinden lian yapılamaz. Lianın gerçekleşmesi için karı, koca veya her ikisinin birden mahkemeye başvurması gerekir. Mahkeme re'sen bu süreci başlatamaz. (Molla Hüsrev, C. 2, s. 243, 246, 247; İbn Abidin, C. 7, s. 95-98; Bilmen, C. 2, s. 331; Zuhayli, C. 9, s. 438)

Taraflardan bir tanesi kaziften dolayı lian talebinde ısrar ederse hakim bunu icra etmek zorundadır. Kocanın iddiasından sonra kadın lian talep ederse hakim, kocayı ya lian yapana ya da kendisinin yalan söylediğini ikrar edene kadar hapseder. Tersi durumda da koca lian talebinde bulunmasına rağmen kadın bundan kaçınırsa hakim, kadını ya lian yapana ya da kendinin yalan söylediğini ikrar edene kadar hapseder. (Halebi, C. 2, s. 130, 131; Merginani, C. 2, s. 128; Molla Hüsrev, C. 2, s. 243; Bilmen, C. 2, s. 329)

Lian işleminin tamamlanmasından sonra Ebu Hanife'ye göre hakim eşleri birbirinden ayırmadan ayrılık gerçekleşmez. Bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel de bu konuda aynı görüştedir. İmam Malik'e ve tercih edilen rivayette Ahmed b. Hanbel'e göre hakim kararına (tefrik) gerek olmaksızın lian işlemi ile beraber evlilik kendiliğinden sona erer. İmam Şafii ise

[3] Hanefilere hariç diğer mezheplere göre fasid nikah akdi durumunda nesebi reddedilecek bir çocuk da varsa lian yapılabilir. (Zuhayli, C. 9, s. 438).

nikah akdinin sona ermesi için kadın lian yapmasa dahi sadece kocanın lian yapmasını yeterli görür. Talakta olduğu gibi yalnızca kocanın sözü ile de ayrılık gerçekleşir. Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre lian bir bain talaktır. Yine bu iki fakihe göre koca iddiasını inkar edip kendini yalanlamadıkça bir daha evlenemezler. Ancak koca, kendisinin yalan söylediğini ifade ederse yeniden evlenebilirler. Ebu Yusuf ve diğer mezhep imamlarına (cumhur görüş) göre ise lian fesihtir ve taraflar arasında ebedi evlilik engeli doğurur. Taraflar birbirine ebediyen haram olur. (Halebi, C. 2, s. 131, 132; Merginani, C. 2, s. 130; Molla Hüsrev, C. 2, s. 244, 245; İbn Abidin, C. 7, s. 107-109; Bilmen, C. 2, s. 336-338; Zuhayli, C. 9, s. 453, 454)

Liana dayalı ayrılık, zifaf sonrasında meydana gelmişse kadın mehrin tamamını hak eder. Zifaftan önce lian meydana gelirse mehrin yarısını hak eder. Lian yoluyla evlilik sona erdiğinde, nikah bağı ortadan kalktığından eşler arasında miras ilişkisi doğmaz. (Aydın, C. 27, s. 172, 173) Lian yaparak kocasından ayrılan kadının iddet nafakası ve mesken hakkı vardır. (İbn Abidin, C. 7, s. 111)

Eğer lian, çocuğun nesebinin reddini de kapsıyorsa bu işlemle birlikte çocuk ile koca arasındaki soy bağı kesilir ve çocuk yalnızca anneye nisbet edilir. (İbn Abidin, C. 7, s. 111, 112) Bu durumda çocuk ile nesebini reddeden baba arasında mirasçılık ve nafaka yükümlülüğü gibi hak ve sorumluluklar sona erer. Buna karşılık bazı bazı bağlar varlığını sürdürür. Mesela, lian yoluyla nesebi reddedilen çocuk ile onu reddeden baba ve babanın yakınları arasında evlenme engelleri geçerliliğini korur. Birbirlerine zekat vermeleri yine caiz olmaz. Kasten babasını öldürme durumunda lian uygulansa dahi kısas cezası verilmez. Bu yaklaşım, ileride lian yapan kişinin gerçeğe aykırı beyanda bulunduğunu kabul etmesi ve nesep bağının yeniden kurulması ihtimaline karşı bir tedbir olarak benimsenmiştir. (Bilmen, C. 2, s. 336, 337)

II. LİAN KONUSUNUNDAKİ FETVALAR VE BU FETVALARA İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

"Zeyd nikah-i sahih ile tezevvüc ettiği Hind-i hurre ve baliğe ve müslime ve afifeden tevellüd eden veled için beynlerinde nikah kaim iken "Veled-i mezbur benden değildir" deyip bu vechile veledin nesebini nefyettikde Hind "Veled zinadan değildir, sendendir" diye Zeyd'i tekzib edip badehu Hind Zeyd'in bu makalesinin mücebini kadı meclisinde talep ettikde murafaa oldukları (yargılandıkları, duruşma yapan) kadı vech-i şer`i üzere lian ettikde Zeyd ve Hind telaun (karşılıklı lanetleşme işi) edip kadı-yı mezbur Hind'i Zeyd'den tefrik eylese Hind Zeyd'den bain talak boş olur mu? el-Cevab: Olur." (Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Fetva No: 98/527, s. 77; Neticetü'l-Fetâvâ, Fetva No: 92/334, s. 79. Benzer mahkeme kaydı için bkz. Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 929, s. 162)

Fetâvâ-yı Feyziye'de yer alan fetva kaydına göre karı-koca arasında ortak çocuklarının nesebi konusunda ihtilaf meydana gelmiştir. Kocanın bu ağır ithamı dolayısıyla kadın meseleyi mahkemeye taşımış ve bu sözlerin gereğini talep etmiştir. Yani kadın ya kocasına kazif cezasının verilmesini ya da karşılıklı lanetleşerek lian sonucu boşanmayı talep etmiş olmaktadır. Mahkeme lian dolayısıyla tarafları tefrik etmiştir. Kayıtta; kadının hür, baliğ ve zina etmemiş bir kişi olması özellikle zikredilmiştir. Çünkü Hanefi mezhebinde lian için kadın da bu şartların tamamının bulunması gerekir. İlgili durum fetva kayıtlarında doğrudan Hanefi mezhebi görüşüne uygun yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Lian Hanefi mezhebine göre

bain talak sonucunu doğurur. İlgili fetvada da bain talak ile tarafların ayrılmış olduğu yönünde fetva verilmiştir.

“Bu surette vech-i muharrer üzere bade’t-tefrik Hind’in vat’ı (cinsel ilişki) Zeyd’e haram olur mu? el-Cevab: Olur.” (Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Fetva No: 98/528, s. 77; Neticetü’l-Fetâvâ, Fetva No: 92/335, s. 79. Benzer mahkeme kaydı için bkz. Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 930, s. 162)

Fetâvâ-yı Feyziye’de yer alan bir önceki fetvanın devamı niteliğindeki bu fetvada taraflar lian sonucu tarafların nikah akitlerinin sona erdiği yönünde fetva verilmiştir.

“Bu surette bade’t-tefrik kadı “Veled-i mezburun nesebini Zeyd’den nefyettim, Hind’e ilhak ettim” dese veledin nesebi Zeyd’den müntefi (soy bağının kesilmesi, hükümsüz kalması) olup Hind’e mülhak (soy bağının bağlanması) olmuş olur mu? el-Cevab: Olur.” (Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Fetva No: 98/529, s. 77; Neticetü’l-Fetâvâ, Fetva No: 92/336, s. 79. Benzer mahkeme kaydı için bkz. Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 931, s. 162, 163)

Normal bir evlilikte çocuk doğduğunda, nesebi otomatik olarak babaya bağlanır. Hukuken “Çocuk yatağa aittir” kuralı geçerlidir. Yani çocuk babasının mirasçısıdır, velayet ve nafaka ilişkisi de bu bağ üzere devam eder hem de onun soyunu devam ettirir. Liandan sonra doğrudan çocuğun nesebi babadan kesilmez. Ancak çocuğun nesebinin kendisine ait olmadığının da iddia edilmesi durumunda baba ile soy bağı kesilir. Yani lianda kadına zina iddiası olabileceği gibi bununla beraber çocuğun nesebinin kendisine ait olup olmadığı da iddia edilebilir. Çocukla baba arasında nesep bağının sona ermesi için bunun açıkça belirtilmesi gerekir. İlgili fetvada da bu durum açıkça belirtilmiştir. Bu sebeple soy bağı kesilmiştir. Çocuk bu adamdan miras alamaz, adam da çocuktan alamaz. Çocuk biyolojik olarak zaten anneden doğmuştur. Ancak liandan sonra çocuk hukuken sadece anneye ait kabul edilir. Yani çocuğun babası yok kabul edilir. Tüm hukuki haklar (miras, velayet, bakım) sadece anne ve annenin akrabaları üzerinden yürür.

“Zeyd’in zevcesi Hind-i afife bir veled doğurdukda Zeyd “Veled benden değildir” diye nefy-i neseb etmekle Hind, Zeyd’i mücebi ile mutalebe edip şerait-i lian mevcude olmakla lian teklif olundukda Zeyd liandan iba (çekinmek, reddetmek) edip nefsini tekzib eylese Zeyd’e hadd-i kazf lazım olur mu? el-Cevab: Olur.” (Neticetü’l-Fetâvâ, Fetva No: 93/337, s. 79, 80)

Neticetü’l-Fetâvâ’da yer alan fetvada koca, karısına zina iftirasında bulunarak ortak çocuklarının kendisinden olmadığını iddia etmiştir. Bu durumda kadın da bu zan altında kalmamak adına lian teklifinde bulunmuştur. Daha sonra adam pişman olarak kendisinin yalan söylediğini ifade etmiş ve liandan kaçınmıştır. İlgili fetvada kocanın bu şekilde zina iftirasında bulunmasına ve bunu ispat edememesine rağmen kazif suçunun cezasının kendisine uygulanmamasının sebebi liandır. Ancak ilgili fetvada liandan da kaçındığı için diğer herhangi bir kişi zina iftirasında bulunmuş ve bunu ispatlayamamış gibi hüküm meydana gelir. Bu sebeple kocaya kazif cezasının (seksen sopa vurulması) gerektiği yönünde fetva verilmiştir.

Feteva-yı Ali Efendi’de yer alan benzer bir fetva kaydı şöyledir: “Zeyd, zevcesi Hind-i afifeye “Bre zaniye” diye kazf etmekle Hind, Zeyd’i mücebi ile mutalebe edip şerait-i lian mevcude

olmakla lian teklif olundukda Zeyd, liandan iba edip nefsini tekzib eylese Zeyd'e ne lazım olur? el-Cevab: Hadd-i kazf." (Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, C. 1, Fetva No: D/3, s. 243)

"Zeyd zevcesi Hind'i bayinen tatlik ettikten sonra iki ay mürurunda Hind Zeyd'den bir veled doğurdukda Zeyd "Bu veled benden değildir" diye nefy-i neseb eylese lian olunur mu? el-Cevab: Olunmaz." (Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Fetva No: 104/584, s. 79)

Behcetü'l-Fetâvâ'da yer alan ilgili fetvada koca, karısını bain talak ile boşadıktan sonra aradan iki ay geçmiştir. İki aylık süre de iddet süresinin devam ettiği kabul edilirse bain talakta, ric`i talaktan farklı olarak iddet süresi içinde de evlilik sona ermiş kabul edilir. Bu sebeple kocanın, bain talak iddeti içinde karısı ile lian yapması mümkün değildir. Zira lian için sahih ve halen devam eden bir evlilik akdi gerekir. Ric`i talak iddeti içinde iken lian yapılabilse de bain talak iddeti içerisinde lian mümkün değildir.

"Zeyd zevci Hind'i boşadıktan sonra dördüncü ayda Hind bir oğlan doğurdukda Zeyd-i mezbur 'Oğlan benden değildir' dese Hind Zeyd'e 'Veledinin nafakasın ver ve illa lian edişelim demeye kadire olur mu? Cevab: Elbette nafakasın verir. Bade't-talak lian olmaz, liana kadir değildir." (Midilli , Ebussuud Efendi, Bozanzade, 41b, Fetva No: 997, s. 164)

Ebussuuud Efendi'nin fetvasına göre koca ve karısı boşanmıştır. Boşanmadan dört ay sonra kadın doğum yapmıştır. Boşanmadan sonra altı ay içinde doğan çocuk eski kocaya ait kabul edilir. Adam ile bu çocuk arasında doğrudan nesep bağı kurulur. Bu sebeple çocuğuna nafakası babaya aittir. Fetvada da çocuğun nafakasının babaya ait olduğu ifade edilmiştir. Kadının; nafakayı ver yoksa lian yapalım demesinin hükmü yoktur. Çünkü çocuğun nafakası zaten babaya aittir. Bununla beraber lian için sahih ve devam eden bir evlilik akdi gerekir. İlgili fetvada talak (fetvanın cevabından bain talak olduğu anlaşılıyor) söz konusu olduğundan lianın gündeme gelmesi mümkün değildir.

"Zeyd zevcesi Hind-i afifeye "Bre zâniye" diye kazfetmekle Hind Zeyd'i mücebiyle mütalebe edip şerait-i lian mevcude olmakla lian teklif olundukda Zeyd nefsini tekzib etmeyip liandan iba etmemekle vech-i şer`i üzere telaun ettiklerinde kadı Hind'i Zeyd'den tefrik eylese Hind Zeyd'den mübâne olur mu? el-Cevab: Olur." (Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Fetva No: 104/585, s. 118. Benzer mahkeme kaydı için bkz. Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 932, s. 163)

Neticetü'l-Fetâvâ'da yer alan fetva kaydına göre koca, karısına zaniye ifadesi ile zina iddiasında bulunmuştur. Bu sebeple kadında bunun gereği olarak lian teklifinde bulunmuştur. Bir önceki fetvada bu durumda koca, pişman olup kendisini yalanlayarak lian meydana gelmesini engelleyip kazif ile cezalandırılmıştı. Bu fetvada ise kocanın, kendisini yalanlamayıp iddiasından dönmediği özellikle belirtilmiştir. Fetvaya göre bu durumda lian sonucu bain talak ile taraflar tefrik edilmiştir.

Ceride-i ilmiyede yer alan çok benzer bir fetva kaydında ise koca, karısına; "bre zaniye" ifadesi yerine "zaniye" ifadesini kullanmıştır. Aynı örnek bu fetva kitabında tek kelimelik bir farkla aynen yer almıştır. İlgili fetva kaydı şu şekildedir: "Zeyd zevcesi Hind-i afifeye "zaniye" diye kazf etmekle Hind Zeyd'i mucebi ile mutalebe edip şerait-i lian mevcude olmakla lian teklif olundukda Zeyd nefsini tekzib etmeyip liandan iba etmemekle vech-i şer`i üzere telaun

ettiklerinde kadı Hind'i Zeyd'den tefrik eylese Hind Zeyd'den mübane olur mu? el-Cevab: Olur." (Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 934, s. 163)

"Bu surette Hind'in iddeti münkaziye olunca nafakası Zeyd üzerine lazıme olur mu? el-Cevab: Olur." (Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Fetva No: 104/586, s. 118)

Neticetü'l-Fetâvâ'da yer alan fetva kaydının latinize halinde bir kelimenin sehven atlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü ilgili fetvada lian sonrası kadının iddeti munkaziye olunca ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade iddetin sona erdiğini göstermektedir. Dört mezhebe göre ittifakla bain talak iddeti sonrasında kadının nafaka hakkı sona erer. Bu ifade yerine "iddeti munkaziye oluncaya değin" gibi bir ifadenin metnin aslında yer aldığı ve sehven bu şekilde ifade edildiği anlaşılmaktadır. Hanefi mezhebine göre liandan sonra kadının iddet süresi ile sınırlı olarak nafaka hakkı ve mesken hakkı vardır. İlgili fetvada Hanefi mezhebi görüşüne uygun olarak bu dönem içerisinde kadının nafaka hakkının olduğu belirtilmiştir.

Ceride-i ilmiyede tamamen aynı sayılacak nitelikte benzer fetva kaydında "iddeti munkaziye oluncaya dek" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade yukarıdaki fetvada sehven eksik kelime kullanıldığı yorumunu kuvvetlendirmektedir. İlgili kayıt şu şekildedir: "Bu suretde Hind'in iddeti münkazıye oluncaya dek nafakası Zeyd üzerine lazım olur mu? el-Cevab: Olur." (Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 933, s. 163) Yine Ceride-i İlmiye'de yer alan bir fetva kaydında da aynı ifade yerine "iddeti munkaziye oluncaya kadar" ifadesi kullanmıştır. Her iki ifade de iddet sona erene kadarki süreci ifade etmektedir. İlgili kayıt şöyledir: "Bu suretde Hind'in iddeti münkazıye oluncaya kadar nafakası Zeyd üzerine lazime olur mu? el-Cevab: Olur." (Ceride-İ İlmiyye Fetvaları, Fetva No: 935, s. 163)

"Zeyd üç yıl nâ-bedîd (ortada olmamak, kayıp) olduktan sonra evine geldikte, zevcesi Hind'i hâmil bulup, Hind "hamlim şendendir" dedikte hükm-i şer`-i şerif nicedir? Elcevap: Tasdik ederse hoş ve illâ lian edişirler." (Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları, Fetva No: 784, s. 203)

Feteva-yı Ali Efendi'de yer alan fetva kaydında koca üç yıl kayıp iken 3 yıl sonra karısının yanına geldiğinde onu hamile olarak görmüştür. Fıkhen ve sağlık bilgisi açısından bir kişinin hamilelik süresine ilişkin farklı bilgiler mevcuttur. Bununla beraber Hanefi fakihlere göre hamilelik en fazla iki yıl sürebilir. İlgili fetvada da özellikle iki yılı aşan bir süre olarak üç yıllık aradan bahsedilmektedir. Üç yıllık arada kocanın, karısını hiç görmemesi durumunda çocuk kendisinden olamaz. Ancak fetvada evlilik birliği devam ettiğinden kocanın kabul etmesi durumunda çocuğun nesebinin kendisine bağlanacağı ancak bu süre içinde karısını görmediğini iddia etmesi durumunda ise mecburen liana başvurulması gerektiği ifade edilmiştir.

"Hind zevci Zeyd'e 'Edik ve başmak alıver' dedikde Zeyd Hind'e necaset lafzıyla 'Bre ağzına falan ettiğim kahbe ve rusbi, var git, beni bana koy' diye şetmeylese Hind mutalebe edecek Zeyd'e şer'an ne lazım olur? el-Cevab: Tazir ve şerait-i lian mevcud ise lian lazım olur ve niyet-i talak ettiyse Hind talak-ı bain ile boş olur." (Midilli, Hocazade Esad Efendi, II, 4b, Fetva No: 1128, s. 183)

Hocazade Esad Efendi'nin fetvasında yer alan bilgiye göre kadının bir talebi üzerine koca, karısına zina iddiası kapsamında da olacak şekilde sövmüştür. Fetvaya göre bu durumda

doğrudan evladın nesebini birine ait kılmak maksadıyla sövme gerçekleşmediğinden doğrudan lian hükümleri uygulanmaz. Duruma göre ilk ihtimalde kocaya tazir cezası verilir. Diğer ihtimale göre ise koca, lian maksadıyla karısına hakaret etmişse, lianın hükmü uygulanır. Ama kocanın maksadı bain talak ise ve liana dair diğer şartlar vuku bulmamışsa lian uygulanmaz, bain talak vaki olur.

SONUÇ

Osmanlı aile hukukunda fetva mecmuaları ışığında liân müessesesine yönelik olarak yapılan bu çalışma, lianın teorik çerçevesinin ötesinde uygulamada nasıl şekillendiğini ve pratiğinde ne şekilde karşılık bulduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hanefi mezhebi esas alınarak verilen fetvalarda lianın, taraflar arasında bain talak sonucunu doğurduğu ve nesep bağını köklü biçimde etkilediği görülmektedir. Bu bağlamda lian, sadece eşler arasındaki evlilik bağını sona erdirmekle kalmamakta, nesebin redddini de içerdiğinde çocuk ile baba arasındaki bağı da sona erdirmektedir. Fetva kayıtlarında Hanefi mezhebi ve diğer üç mezhep arasında farklı görüşlerin bulunduğu durumların tamamında Hanefi mezhebi görüşüne uygun fetva verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Fetva kayıtları ayrıca lianın keyfi bir süreç olmadığını, sıkı şartlara ve belirli usullere bağlı olarak yürütüldüğünü göstermektedir. Hakim huzurunda gerçekleştirilmesi, geçerli bir evlilik bağının bulunması ve tarafların beyanlarının ciddiyeti gibi unsurlar, bu müessesenin hukuki güvenliğini temin eden temel unsurlardır. Netice itibarıyla lian, Osmanlı hukukunda bireysel iddialar ile toplumsal düzen arasında denge kuran, bir yönüyle ceza hukuku diğer bir yönüyle de aile hukukuna ilişkin sonuçlar doğuran özgün bir kurumdur.

KAYNAKLAR

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1970.

CERİDE-İ İLMİYYE FETVALARI, haz. İsmail Cebeci, Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.

HALEBİ, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim, Mülteka'l-Ebhur, ter. Mustafa Uysal, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1968.

MERGİNANİ, Şeyhülislam Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu Bekir, el-Hidâye, ter. Ahmed Meylani, Kahraman Neşriyat, İstanbul, 2013.

MOLLA HÜSREV, Düreru'l-Hükkâm fî Şerhi Güreru'l-Ahkâm, ter. Arif Erkan, Eser Neşriyat, İstanbul, 1980.

NETİCETÜ'L-FETÂVÂ (Şeyhülislam Fetvaları), Der. es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedusi, Haz. Süleyman Kaya, Betül Algın vd., Klasik Yayınevi, İstanbul, 2014.

ŞEYHÜLİSLAM ÇATALCALI ALİ EFENDİ, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Açıklayan: H. Necati Demirtaş, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul, 2014.

Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları (Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı), M. Ertuğrul Düzdağ, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.

ŞEYHÜLİSLAM FEYZULLAH EFENDİ, Fetâvâ-yı Feyziye, Haz. Süleyman Kaya, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2009.

ŞEYHÜLİSLAM MENTEŞZADE ABDÜRRAHİM EFENDİ, Fetâvâ-yı Abdürrahim, Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, 1243.

ŞEYHÜLİSLAM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, Behcetü'l-Fetâvâ, Haz. Süleyman Kaya, Betül Algın vd., Klasik Yayınevi, İstanbul, 2011.

ZUHAYLİ, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, ter. Ahmet Efe vd., Risale Yayınevi, İstanbul, 1994.

BAKÜ 1926'NIN MİRASINDA BALKAN TÜRKOLOJİSİ

BALKAN TURCOLOGY IN THE LEGACY OF BAKU 1926

Doç. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA

Bakü Slavyan Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Bölüm Başkanı

Azerbaycan/Bakü

nurlanagasimli@ymail.com

https://orcid.org/0000-0003-4339-3468

ÖZET

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasının dil, kültür ve kimlik meselelerini bilimsel platformda tartışmaya açan tarihi bir hadisedir. Kurultay'ın gündemi (dil birliği, ortak alfabe, kültürel entegrasyon) günümüzde siyasi liderlerin çağrılarıyla yeniden canlanmıştır. Kurultay'a katılan Alman Türkolog Theodor Menzel, "Anadolu-Balkan Türklerinin Edebiyatının Araştırılmasının Sonuçları ve Perspektifleri" başlıklı tebliğinde Türk kültürüne Avrosentrik bir bakışla yaklaşmış, klasik divan edebiyatını "suni" olarak nitelendirmiştir. Bu tebliğ, Mehmed Fuad Köprülü tarafından bilgisizlik, metodolojik kusur ve tarihsel gerçeğin tahrifi gerekçeleriyle sert bir şekilde eleştirilmiştir. Köprülü, Türk edebiyatını halkın özgün arayışlarının bir ürünü olarak gören organik bir yaklaşım geliştirmiştir. Çalışmada ayrıca Balkan Türklüğünün tarihi-kültürel, demografik-siyasi ve jeostratejik rolleri vurgulanmakta, Türk dilinin Balkanlardaki varlığının yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir medeniyet taşıyıcısı ve yumuşak güç unsuru olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bakü Türkoloji Kurultayı, Theodor Menzel, Mehmed Fuad Köprülü, Balkan Türklüğü, Avrosentrizm, Türk dili, ortak alfabe, kültürel entegrasyon, jeostrateji.

ABSTRACT

The 1926 Baku Turkology Congress was a historic event that opened the linguistic, cultural, and identity issues of the Turkic world to discussion on a scientific platform. The Congress's agenda (linguistic unity, common alphabet, cultural integration) has been revitalized today through the calls of political leaders. The German Turkologist Theodor Menzel, who participated in the Congress, presented a paper titled "The Results and Perspectives of Research on the Literature of the Anatolian-Balkan Turks," in which he approached Turkish culture from a Eurocentric perspective and characterized classical divan literature as "artificial." This paper was severely criticized by Mehmed Fuad Köprülü on the grounds of ignorance, methodological flaw, and distortion of historical reality. Köprülü developed an organic approach, viewing Turkish literature as a product of the people's unique quests. The study also emphasizes the historical-cultural, demographic-political, and geostrategic roles of Balkan Turkicness,

asserting that the presence of the Turkish language in the Balkans is not merely a means of communication but also a carrier of civilization and an instrument of soft power.

Keywords: Baku Turkology Congress, Theodor Menzel, Mehmed Fuad Köprülü, Balkan Turkicness, Eurocentrism, Turkish language, common alphabet, cultural integration, geostrategy.

GİRİŞ

26 Şubat-5 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı, Türk halklarının dil, kültür ve kimlik meselelerini ilk kez geniş çaplı bir bilimsel platformda tartışmaya açmıştır. Açılış konuşmasında Samet Ağamalıoğlu'nun "kültürel uyanış" retoriği ideolojik bir çerçeveye sahip olmakla birlikte, ortak bir bilimsel zemin oluşturma arzusunu da yansıtmaktadır. Bu tarihi hadisenin asırlık yankısı, günümüzde Türk dünyasının siyasi liderlerinin çağrılarında da kendini göstermektedir. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Türk dünyasının yanı sıra Avrupalı Türkologlar da yer almış, çeşitli konularda fikir ve mülahazalarını beyan etmişlerdir. Bunlardan biri de Yahudi asıllı Alman Türkolog Menzel'di. Menzel, çağdaş Türk dili ve Türk folkloru alanlarında uzmanlaşmıştır. Dönemin diğer Türkologlarından farklı olarak klasik metinlerin yanı sıra halk edebiyatına (masallar, orta oyunu, meddahlık) özel bir ilgi göstermiştir. En önemli eserleri arasında "Mehmed Tevfiq: Ein Jahr in Konstantinopel" (İstanbul'da Bir Yıl), Türk masalları ve Bektaşilik üzerine araştırmaları zikredilebilir. Menzel, Türkoloji'nin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, V.V. Radlov, J. Hammer-Purgstall ve F. Giese ile birlikte Avrupa'da Türkoloji'nin şekillenmesinde yakından rol oynamıştır. Menzel, 26 Şubat-6 Mart 1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı'nın aktif bir katılımcısı olmuştur. Kurultay'da Avrupalı Türkologların temsilcisi olarak iştirak etmiş, "Anadolu-Balkan Türklerinin Edebiyatının Araştırılmasının Sonuçları ve Perspektifleri" başlıklı bir tebliğ sunmuştur. Menzel, kurultayla ilgili notlar tutmuş ve daha sonra "Der 1. Turkologische Kongre in Baku" (Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı) adlı eserini yayımlamıştır. Bu eser, günümüzde dahi kurultayın incelenmesi için önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Menzel, alfabe reformu meselesinde Latin alfabesine geçişi desteklemekle birlikte, kurultayda bu konudaki çıkışı olumlu karşılanmamıştır. Bu çalışma, Bakü Kurultayı'nın mirası bağlamında Balkan Türklüğü meselesini, Menzel ve Köprülü arasındaki ilmi mücadele ekseninde ele almayı amaçlamaktadır.

BULGULAR

Menzel'in Tebliği: Avrosentrik Bakışın Tezahürü

Kongre'de Köprülü'den sonra söz alan Alman Profesör Theodor Theodoroviç Menzel (metinde Mentsel olarak), "Anadolu-Balkan Türklerinin Edebiyatının Araştırılmasının Sonuçları ve Perspektifleri" konulu tebliğine temelsiz bir mülahazayla başlamıştır:

"Beşer tarihine ayak bastıkları andan itibaren Türk halkları asla kendi kültürlerinin merkezinde yer almamıştır. Çevrelerinde bulunan Çin, Hint, İslam-Fars, Bizans kültürleri onları kendilerine tabi kılıyor ve üzerlerine kendi izlerini bırakıyordu." (Birinci Bütün Birlik Türkoloji Kongresi: 26 Şubat - 5 Mart 1926, Bakü (Stenografik rapor))

Bu cümle, Türk halklarını tarihsel olarak pasif bir alıcı olarak takdim etmekte, onların kendi kültürlerini yaratma kabiliyetini inkar etmektedir. Menzel, Türklerin "kendi halk edebiyatlarının adının anılmasını bile uygun görmediklerini" ileri sürmekteydi.

Menzel'in Tezlerinin Eleştirisi

Bu tür iddiaların temelsizliği birkaç noktada kendini göstermektedir:

Birincisi, "Oğuz Kağan" destanından başlayan özgün ve zengin Türk edebiyatının inkar edilmesi ya bilgisizlikten ya da Avrupa'da şekillenmiş hatalı tasavvurlardan kaynaklanmaktadır. İkincisi, dünya ile sıkı bir ilişki içinde olan, muhteşem imparatorluklar kuran Türklerin, dünya kültürüne (özellikle gelişmiş halkların dillerine, edebiyatlarına, sanatlarına) açık olmamaları, bu onların geriliği değil, aksine gelişmiş bir kültürel çevreyle diyaloğa girme becerisiydi. Üçüncüsü, İslam dinini gönüllü olarak kabul eden Türklerin, söz konusu dinin ilim ve sanat dilleri olan Arapça ve Farsçada Araplar ve Farslar kadar üretken olmaları, üç dilde yaratıcılık göstermeleri etnosun taklitçiliği değil, aksine yüksek kültürel seviyenin bir göstergesidir. Menzel'in en ciddi metodolojik kusuru, Türk edebiyatını "suni" ve "halk" edebiyatı şeklinde kutuplaştırmasıydı.

Şöyle yazıyordu: "Sanatkarlık bakımından son derece yüksek olan biçim ve dışsal güzellik asıl rolü oynar. ... Türk yapılı bu Arap-Fars sözcük karışımı, yalnızca yüksek okuryazarlık seviyesine sahip kişilerden oluşan dar bir çevrede anlaşılır." (Birinci Bütün Birlik Türkoloji Kongresi: 26 Şubat - 5 Mart 1926, Bakü (Stenografik rapor))

Burada Menzel, ortaçağ dünyasının evrensel dil ve edebiyat anlayışını kavramakta başarısız olmaktadır. Herhangi bir ortaçağ kültüründe (Avrupa'da Latince, Yakın Doğu'da Arapça ve Farsça) "yüksek" edebiyat, elit tabaka için yaratılmıştır. Bu, yalnızca Türk kültürünün değil, feodal toplumun genel bir yasasıdır.

Menzel'in Radlov'a Haksızlığı ve Eleştirisi

Menzel, Rus Türkologu V.V. Radlov'dan bahsederken şunları itiraf ediyordu:

"Şu anda Radlov'un faaliyeti çoğu zaman gerektiği gibi değerlendirilmiyor, ancak bu bir haksızlıktır, çünkü Radlov olmadan Türkoloji'nin birçok başarısı imkansız olurdu." Ancak Menzel'in kendi tebliği, Radlov'un derlediği malzemelere (halk türküleri, masallar, atasözleri) dayanmakla birlikte, onun ruhunu yani Türk halklarının yüksek sanatsal yaratıcılık kabiliyetine olan inancını yansıtmamaktadır. Menzel, halk edebiyatının edebiyat tarihine dahil edilmesinin gerekliliğini doğru bir şekilde belirtse de, bu fikri klasik divan edebiyatını itibarsızlaştırmak için bir araca dönüştürmekteydi: "Kanaatimizce, herhangi bir halkın edebiyatı, dil hayatı hadiselerinin yazılı veya sözlü şekilde aktarılmış külliyatından ibarettir." (Birinci Bütün Birlik Türkoloji Kongresi: 26 Şubat - 5 Mart 1926, Bakü (Stenografik rapor))

Bu tanım doğru olmakla birlikte, Menzel bu tanımı uygularken klasik edebiyatı "suni" olarak adlandırmakta ve onu halk edebiyatının karşısına koymaktaydı ki bu, ortaçağ kültürünün mahiyetini tahrif eden bir yaklaşımdır.

Köprülüzade'nin Eleştirisi

Menzel'in kurultaydaki tebliği, Mehmed Fuad Köprülüzade tarafından ciddi bir eleştiriye maruz kalmıştır. Eleştirinin gerekçeleri şunlardır:

1. Bilgisizlik: Menzel'in kadim ve zengin Türk edebiyatı geleneklerini tanımaması.

2. Avrosentrik Bakış: Türk kültürüne Avrupa kıstaslarıyla yaklaşması.

3. Metodolojik Kusur: Klasik divan edebiyatını "suni" olarak nitelendirip onu halk edebiyatının karşısına koyması.

4. Tarihsel Gerçeğin Tahrifi: Türklerin üç dildeki yaratıcılığını "taklitçilik" olarak değerlendirmesi.

Bilindiği üzere, Kurultay'da edebiyat meseleleri üzerine asıl tebliğci Mehmed Fuad Köprülüzade (Köprülü) olmuştur. O, Türk edebiyatını onu yaratan halkın kendine özgü ideo-estetik arayışlarının bir ürünü olarak görmüştür. Bu yaklaşım, edebiyatı yaşayan, gelişen ve halkın içsel ihtiyacından doğan bir hadise olarak değerlendirmektedir. Köprülü için edebiyat tarihi, yalnızca şahsiyetlerin (şairlerin) bir cetveli değil, aynı zamanda toplumun, dilin ve kültürün organik gelişim sürecidir. Menzel daha sonra Köprülü'nün hizmetlerini itiraf etmek zorunda kalmıştır: "Yalnızca Fuad Bey Köprülüzade, çağdaş bilim seviyesinde duran çok sayıdaki eserleriyle mahir bir sentezci, neredeyse Avrupai bir bilim üslubunda yükselmeyi başarmış, Türk edebiyatı ilmine onurlu bir yer kazandırabilmiştir." Ancak bu itiraf, Menzel'in önceki eleştirileriyle çelişki teşkil etmektedir.

SONUÇ

Bakü Kurultayı'nın en önemli sonuçlarından biri, Türk edebiyat bilimi etrafında hararetli müzakerelerin yapılması ve bu müzakerelerin gelecek nesiller için önemli sorular ortaya koymasıdır. Mehmet Fuat Köprülüzade, Türk edebiyatını halkın kendine özgü arayışlarının bir ürünü olarak değerlendirerek onu Avrupai bilimsel üslupta araştırmayı başarmıştır. Onun bu yaklaşımı, günümüze değin güncelliğini yitirmemiştir. Menzel'in eleştirileri ne kadar sert olursa olsun Türk edebiyat bilginlerine kendi kültürel mirasına daha dikkatli yaklaşmak, hem klasik hem de halk edebiyatını eşit değerde değerlendirmek görevini hatırlatmaktadır. Menzel, halk edebiyatının ihmal edilmemesi gerektiği konusunda haklıydı. Ancak klasik divan edebiyatını "suni" olarak adlandırıp onu halk edebiyatının karşısına koymakta haksızdı.

Bugünün çağrısı şudur:

- Tarihsel hafızayı korumak (hem klasik hem halk edebiyatını, hem de ortak alfabe geleneğini).
- Çağdaş entegrasyonu derinleştirmek (ortak kitap basımı, ortak eğitim programları, ortak bilim alanı).
- Balkan Türklüğünün rolünü güçlendirmek (hem kültürel bir köprü hem de jeostratejik bir faktör olarak).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Balkan Yarımadası ya da kısaca Balkanlar ifadesi Avrupa Türkiyesi ifadesinin yerini aldı. (Küçükusta, A.H. 2022) Osmanlı'dan sonra Balkan coğrafyasındaki Türklerle ilişkiler zayıflamış olsa da, Balkan Türkleri Türkiye ve Türk dünyası ile bağlarını korumaya devam etmiştir. Bu direnişin merkezinde ise Türk dili durmuştur ve

durmaktadır. Balkanlarda Türk dilinin tarihsel varlığı ve çağdaş stratejik önemi yalnızca bölgesel bir mesele değil, aynı zamanda Türk dünyasının bütünlüğü ve kültürel devamlılığı bakımından temel bir faktördür. Günümüzde Balkanlardaki Türkçe, yalnızca etnik Türkler için ulusal kimliğin korunması meselesi değil, diğer halklar için de kültürel yakınlaşmanın bir aracıdır. Dilin bu ikili işlevi, onu yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir medeniyet taşıyıcısı haline getirmektedir. Türkçe Balkanlarda yaşatılmakla, hem tarihsel hafıza korunmakta hem de gelecek için ortak bir kültürel platform kurulmaktadır. Bu ise bölgesel barışın, kültürel plüralizmin ve stratejik işbirliğinin bir teminatı olarak değerlendirilmelidir.

1990'lı yıllardan sonra Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya'daki Türk devletlerinin bağımsızlığını kazanmasıyla Türk dünyasında "yeniden entegrasyon" çabaları ön plana çıkmıştır. Bu anlamda İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ideolojisi, günümüzde yalnızca kültürel bir slogan değil, aynı zamanda stratejik bir vizyon olarak kabul edilmektedir. Balkanlar da Türk dünyasının batı kapısı olarak yeniden ele alınıp değerlendirilmelidir. Bu konum, yalnızca Türkiye için değil, Orta Asya Türkleri, bütünüyle Türk dünyası için de önemlidir. Çünkü bölge, Avrupa, Asya ve Yakın Doğu'nun kavşağında yer alarak Türk dünyasının Avrupa'ya entegrasyonuna imkan tanımaktadır.

KAYNAKLAR

Birinci Türkoloji Kongresi: Azerbaycan'ı İnceleme ve Araştırma Derneği. (2011). Birinci Bütün Birlik Türkoloji Kongresi: 26 Şubat - 5 Mart 1926, Bakü (Stenografik rapor) (Orijinal eser 1926'da yayımlanmıştır). Nağıl Evi.

Küçüsta, A. H. (2022). Balkanlar: Tarih, kültür ve dil. Tərcümə edən. A.Mamayeva. Elm və təhsil.

Akgün, A. (2016). Balkan Türklerinin muhacir edebiyatı incelemeleri. Grafiker.

Duman, H. H. (2005). Balkanlara veda: Basın ve edebiyatta Balkan Savaşı (1912-1913). DUYAP Yayıncılık.

Hamzaoğlu, Y. (2010). Balkan Türklüğü (Cilt 1). Logos-A.

Hamzaoğlu, Y. (2010). Balkan Türklüğü (Cilt 2). Logos-A.

Hamzaoğlu, Y. (2010). Balkan Türklüğü (Cilt 3). Logos-A.

İsen, M., & Durmuş, T. (2023). Balkanlarda Türk edebiyatı tarihi. Türkiye Maarif Vakfı & UNYT Yayınları.

Nuredin, A. (2008). Osmanlı sonrası Makedonya. MATÜSİTEB Yayınları.

Sulooca, M. (2020). Orada Türk var mı?. Yeni Balkan Yayınları.

Memoğlu, H. (t.y.). Edebiyatımızda Balkan Türkleri ve göç. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları.

https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/hayriye_memoglu_edebiyatimizda_balkan_turkleri_goc.pdf

SESSİZ DİPLOMASİDEN İTTİFAK MODELİNE: TÜRKİYE-ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ

FROM QUIET DIPLOMACY TO AN ALLIANCE MODEL: AN ANALYSIS OF TÜRKİYE-ALBANIA RELATIONS

Dr. Öğr. Üyesi Erdem EREN

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Silivri, İstanbul.

erdem.eren@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0002-9891-1763

ÖZET

15 Aralık 1923 tarihli Ebedi Dostluk Anlaşması ile temelleri atılmış olan Türkiye Arnavutluk ilişkileri sadece bir anlaşmanın üzerine değil derin bir tarihsel hafıza ve büyük bir ortak kültür medeniyetinin üzerine inşa edilmiş stratejik bir ittifakı ifade etmektedir. İki devletin ortak Osmanlı Devleti deneyimi, ortak kültürel, tarihi, toplumsal hafızaları günümüze kadar iki kadim toplumu birbirine yakınlaştıran etkenler olmuştur. Bağımsızlıklarından günümüze kadar iki devlet tarihsel ve ideolojik sebeplerden dolayı dönem dönem birbirleriyle olan ilişkilerde "sessiz bir diplomasi" yürütmeyi tercih etseler de günümüzde "stratejik ortaklık" olarak ifade edilebilecek bir diplomatik ilişkiye ulaşabilmiştir. Araştırmada; Türkiye ile Arnavutluk arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihsel arka planında yaşanan kırılma dönemleri nelerdir? İki ülke arasındaki ilişkilerde belirleyici olan etkenler ve bağımlılık ölçüleri nelerdir? İki ülke arasındaki ilişkilerin sınama ve risk noktaları ile potansiyel gelişim noktaları neler olabilir? gibi sorulara cevap aranmıştır. Araştırmanın neticesinde Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerde diplomasi, savunma ve güvenlik, ekonomi ve ticaret ile kültür, eğitim ve toplumsal alanda çok güçlü ilişkiler bulunduğu tespit edilmiştir. Arnavutluk'un özellikle iç politikasındaki yönetimsel ve ideolojik tercihlerinin ve dış politikada zorunda kaldığı yaklaşımların Türkiye ile ilişkilerinde sınama ve risk noktalarını oluşturduğu anlaşılmıştır. Türkiye ile Arnavutluk arasındaki savunma ve güvenlik ile ekonomik ve ticari alandaki iş birliklerinin karşılıklı bağımlılığı arttırdığı görülmektedir. Ortak savunma projelerinin ve stratejilerinin üretimi, enerjide iş birliği, kültürlerarası diyaloğun gelişimi ve dijitalleşmenin ise iki ülke arasındaki potansiyel ittifak gelişim noktaları olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Balkanlar, Kamu Diplomasisi, Sessiz Diplomasi, Türkiye

ABSTRACT

The foundations of Turkish-Albanian relations, laid by the Treaty of Eternal Friendship dated 15 December 1923, represent a strategic alliance built not merely upon a treaty, but upon a deep historical memory and a great shared cultural and civilisational heritage. The two states' shared experience of the Ottoman State, along with their common cultural, historical and social memories, have been the factors bringing these two ancient societies closer together right up to the present day. Although, from the time of their independence to the present day, the two states have at times preferred to conduct a 'quiet diplomacy' in their relations due to historical and ideological reasons, they have now achieved a diplomatic relationship that can be described as

a ‘strategic partnership’. The study sought to answer questions such as: What are the periods of rupture in the historical background of diplomatic relations between Türkiye and Albania? What are the determining factors and degrees of interdependence in relations between the two countries? What might be the points of strain and risk, as well as the potential areas for development, in relations between the two countries? The study concluded that there are very strong ties between Türkiye and Albania in the fields of diplomacy, defence and security, economy and trade, as well as culture, education and society. It was understood that Albania’s managerial and ideological preferences in its domestic policy, and the approaches it has been compelled to adopt in its foreign policy, constitute the points of challenge and risk in its relations with Türkiye. It is observed that cooperation between Türkiye and Albania in the fields of defence and security, as well as in the economic and trade sectors, has increased mutual interdependence. It was concluded that the development of joint defence projects and strategies, cooperation in the energy sector, the advancement of intercultural dialogue, and digitalisation represent potential areas for the development of an alliance between the two countries.

Keywords: Albania, Public Diplomacy, Quıet Dıplomacy, The Balkans, Türkiye

GİRİŞ

Türkiye ve Arnavutluk arasındaki ilişkiler, tarihsel derinliği olan ve jeopolitik gereklilikleri de kapsayan çok eksenli bir yapıya sahiptir. Türkiye Arnavutluk ilişkilerini 1923 yılından günümüze çok eksenli yapısı ile analiz etmek, sadece bir asırlık bir diplomasi tarihini değil, aynı zamanda Balkanlar'daki bölgesel dengelerin günümüzdeki halini ve gelecekte nasıl bir seyir izleyeceğini öngörmek adına önemlidir. Bununla birlikte ilişkilerin Osmanlı Devleti’nden günümüze kadar uzanan bir tarihsel derinliğe sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ikili ilişkilerin tarihsel arka planında yüzlerce yıllık bir hafızanın yer aldığı da hesaba katılmalıdır. Bu hafıza eşliğinde Türkiye ile Arnavutluk arasındaki köklü bağlar, ortak bir imparatorluk geçmişinden ulus-devlet inşası süreçlerini ve Soğuk Savaş'ın ideolojik tıkanıklıklarını da geride bırakarak 2021'de ilan edilen "Stratejik Ortaklık" seviyesine kadar dinamik bir gelişim göstermiştir.

Esasen Türkiye Arnavutluk ilişkileri günümüzdeki seviyesine erişmeden önce Cumhuriyet dönemi itibarıyla yaklaşık 100 yıldan fazla bir geçmiş ile çok önemli kriz dönemlerini geride bırakmayı başarmıştır. İkili ilişkileri sadece Cumhuriyet dönemine indirgemek iki kadim toplum arasındaki köklü bağları sınırlandırmak anlamına gelse de ortak bir Osmanlı beraberliğinin getirdiği olumlu kazanımlar ve de olumsuz etkisi bulunan bazı gerçeklikler de mevcuttur. Bu ortak geçmiş tabiidir ki beraberinde derin bir tarihsel hafıza ve büyük bir ortak kültür medeniyetini inşa etmiştir. Ancak öte yandan Balkanlardaki neredeyse her bir devlet ve her bir toplum gibi ulus devlet inşa sürecinde Arnavutluk için de ötekinin “Türkler” ve “Osmanlı Devleti” olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu gerçeklik Türkiye’nin hem başarılı bir Balkan politikasının inşasında hem de Türkiye Arnavutluk ilişkilerinin sorunsuz bir şekilde inşa ve uygulamasında unutulmaması gereken bir etken olmuştur. Türkiye bu etkeni unutmadığı gibi bölgeye ve özelinde barış yaklaşımını günümüzde bile Türkiye’nin geleneksel ve başat bir politika ilkesi olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün o ünlü vecizesi “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ile belirlemiş ve uygulamıştır.

Bu araştırma da iki ülke arasındaki derin tarihsel hafıza ve köklü bağların üzerinde diplomatik ilişkilerin inşa ve gelişim süreci ilk bölümde incelenecek, bu doğrultuda tarihsel süreç iki devletin bağımsızlık sürecinden İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş öncesi ile sonrası gibi dönemler eşliğinde ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Türkiye ile Arnavutluk arasındaki diplomasi, güvenlik, ekonomi ve ticaret ile kültür, eğitim ve toplumsal alandaki ilişkiler iş birliği ve ittifak modeli merkeze alınarak analiz edilecektir. Araştırmanın üçüncü ve son bölümünde ise iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceğine dair öngörü ilikilerin sınama ve potansiyel gelişim noktalarının incelenmesi üzerinden inşa edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda Arnavutluk devletinin iç ve dış politikadaki bazı yaklaşımlarının Türkiye ile ilişkilerde oluşturduğu risk noktaları ve Türkiye'nin Balkanlar politikasında Arnavutluk ile potansiyel ittifak gelişim noktaları analize tabi tutulacaktır.

TÜRKİYE - ARNAVUTLUK DİPLOMATİK İLİŞKİLERİNDE TARİHSEL ARKA PLAN

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki diplomatik ilişkilerin başlangıç noktasının belirlenmesi diplomatik ilişkilerin inşa ve uygulama sürecinin doğru bir metot ile ele alınmasını sağlayacak temel etkenlerden biridir. Bu noktada iki ilişkilerin Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar uzayan tarihsel bir hafıza derinliğe sahip olduğu unutulmadan, Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını elde ettiği 1912 yılı ve Türkiye'de Cumhuriyet'in de ilan ediliği 1923 yılı bir arada ele alınmalı ve başlangıç noktası bu şekilde belirlenmelidir.

Esasen bakıldığında Osmanlılar idame ettiği sürece ülkesindeki Arnavutlara büyük bir önem vermiştir. Bu önem Osmanlının idare sistemine de yansımış, özellikle sadrazam atamasında Arnavutlara bir ayrıcalık verildiği de görülmektedir. Nitekim Osmanlı sadrazamları içerisinde 215 sadrazamdan 62'si yani bu sadrazamların %30'u Balkan kökenli olup, bunların da 33'ü Arnavut'tur (Akman, 2006, s. 4). Bu sadrazamlara örnek olarak; Davud Paşa, Kara Murat Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa ve Damat Ferit Paşa'dır (Şimşir, 2018, ss. 489-496). Osmanlı tarihinde Budin Kalesini korurken şehit olan Budin Valisi Abdurrahman Abdi Paşa ve Balkan Savaşı sonlarında Selanik'i savunan Tahsin Paşa'nın da Arnavut olduğu bilinmektedir. Yine Türk edebiyatının önemli başyapıtlarından olan Kâmûs-ı Türkî (ilk Türkçe sözlük) ve Kâmûsü'l-A'lâm'ın (ilk genel ansiklopedi) yazarı Şemsettin Sami ile milli şarimiz Mehmet Akif Ersoy da Arnavut asıllıdır (Nazım, 2020, s. 76). 400 yıldan fazla süren Osmanlı idaresi altında Arnavutlar kendi kimliklerini koruyabilmiştir (Emin, 2014, s. 16). Bunda Arnavutların İslamlaşması ve Ortodoks Yunan ile Sırpların asimilasyonundan korunması da etkili olmuştur. Tarih boyunca Sırplar ve Yunanlılar ile düşman olan Arnavutlar Osmanlı Devleti çatısı altında aynı zamanda bir güvenlik şemsiyesine de sahip olabilmiştir.

Bağımsızlıktan İkinci Dünya Savaşına İlişkilerin İnşası (1912-1945)

Arnavutluk 28 Kasım 1912 tarihinde Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını elde etmiş[4], Birinci ve İkinci Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve milli mücadelenin ardından Türkiye Cumhuriyeti devleti de 29 Ekim 1923 de kurulmuştur. Yeni ve genç Türkiye ile Arnavutluk

[4] Arnavutluk'un bağımsızlığı 17 Aralık 1912 de Londra Konferansında kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti de 30 Mayıs 1913'te ülkenin bağımsızlığını tanımıştır.

arasındaki modern diplomatik ilişkilerin başlangıcı, her iki milletin de kendi ulusal egemenliklerini ve uluslararası meşruiyetlerini pekiştirme çabası içinde olduğu bir döneme denk gelmiştir. Buna müteakip 15 Aralık 1923 tarihli Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye ile Arnavutluk arasında diplomatik ilişkilerin hukuki zemini tesis edilmiştir (MFA, 2023). Ayrıca Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye bu anlaşma ile ilk dostluk anlaşmasını Arnavutluk'la imzalamıştır (Gurra, 2023, s. 19). Yeni kurulan Cumhuriyet bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki idari mirasını kültürel bir sermaye olarak görürken, diğer yandan bu durum ikili ilişkilerde hassas bir diplomatik denge unsuru da olmuştur. Böyle bir durumda Anlaşma resmi ilişkiler açısından bir temel taşı vazifesi görmüştür.

Cumhuriyetin ilanı öncesinde ise Arnavutluk kamuoyu Türkiye'nin sürdürmüş olduğu milli mücadele savaşını emperyalistlere karşı verilen bir savaş olarak görmüş ve desteklemiştir. Öte yandan Mustafa Kemal Atatürk de 1 Mart 1922 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisinin üçüncü oturumunun açılışında gerçekleştirdiği hitabında Arnavutluk halkının özgürlük ve demokrasi mücadelesine ilişkin Türk milletinin tutumunu belirtmiş ve Arnavutluk devletinin güçleneceğini ümit ederek Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi ve geliştirilmesi isteğini dile getirmiştir (Shpuza, 1990, s. 336). Bu dönem itibarıyla Türkiye dış politikasında Arnavutluk ile olan ilişkiler bölgesel bağımsızlığını koruma ve bölgede dostluk ilişkileri inşa etme vizyonuna dayanırken, Arnavutluk tarafında ise Türkiye özellikle İtalya ve Yunanistan'ın revizyonist söylemlerine karşı bir denge unsuru barındırıyordu. İtalya'nın Arnavutluk özelinde Balkanlar ve Ege/Akdeniz yönündeki emellerinin yanı sıra Yunanistan'ın güney Arnavutluk (Kuzey Epir) bölgesi üzerindeki hedefleri Türkiye'nin Arnavutluk devletinin egemenliğini desteklemesini stratejik bir zorunluluk haline getirmiştir.

İki ülke arasındaki ilişkiler Cumhuriyetin ilanından sonra hız kazansa da, 1 Eylül 1928'de Arnavutluk'ta monarşi ilan edilmiş, Ahmet Zogu kendisini kral ilan ederken, Mussolini İtalya'sı başta olmak üzere birçok ülke yeni rejimi ve liderini tanımıştır. Türkiye ise bu yeni yönetimi Cumhuriyetçi ilkeler, monarşi ile uyuşmazlık ve Arnavut halkıyla dostluk tutumu gereği tanımamıştır. Atatürk'de Arnavutluk'taki bu yeni rejimi asla tanımayacağını kesin ve kararlı bir şekilde deklare etmiştir. Ek olarak Türkiye Tiran'daki elçisini (Lütfi Bey) geri çekmiş ve ikili ilişkiler resmen kesilmese de 1932 yılına kadar Arnavutluk'a bir daha yeni bir elçi görevlendirilmemiştir (Shpuza, 1993, s. 315; Kaçi, 1988, s. 52). Buna karşı gelişen süreçte ise Zogu Ankara'daki Arnavutluk büyükelçisini (Rauf Bey Rico) ülkesine geri çağırmış, büyükelçiliği ve İstanbul'daki konsolosluğu ise 1928 yılında kapatmıştır.

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerin yumuşaması yönünde ilk adımlar Balkan Konferanslarının yapılması sürecinde atılmıştır. İkinci Dünya Savaşı artan güvenlik tehdidine istinaden Balkan birliğinin kurulması fikri ortaya çıkmış, Balkan devletlerinden Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye ve Yunanistan temsilcileri ilk Balkan Konferansı vesilesiyle 5 Ekim 1930'da Atina'da bir araya gelmiştir (Özkan, 2007, s. 77). İtalyan baskısı nedeniyle Arnavutluk, 9 Şubat 1934 yılında Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan arasında kurulan I. Balkan Paktı (Antantı) içerisinde de yer alamamıştır. 7 Nisan 1939'da İtalya 40 binden fazla asker ile başta Durres, Vlora, Shengin ve Sarande olmak üzere Arnavutluk şehirlerini işgale başlamıştır. İtalya'nın Arnavutluk işgaline tek tepki gösteren Balkan devleti ise Türkiye olmuştur. Kral Zogu ülkeden kaçarak önce 7 Nisan 1939 sonrası Yunanistan'a sonra da 3 Mayıs 1939'da trenle Türkiye'ye sığınmıştır (Özkan, 2007, ss. 80-83).

Soğuk Savaş Döneminde Sessiz Diplomasi (1945-1991)

Kral Zogu'nun monarşisinin ortadan kalkması ve ülkede işgalin bitmesi sonrasında 23 Ekim 1944 tarihinde Enver Hoca (Hoxha)'nın Arnavutluk Başbakanlığının başlamasıyla ülkede yeni bir dönemin kapısı aralanmıştır[5]. Hoca ülkede Emek Partisi[6] Genel Sekreterliği, Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık gibi makamlarda bulunmuştur. Hoca'nın iktidarında Arnavutluk, Marksist-Leninist bir çizgiye ve dış dünyaya kapalı bir izole "kale" stratejisini benimsemeye başlamıştır (Özkan, 2007, ss. 110-112). 1967'ye gelindiğinde Hoca ülkenin dünyanın "ilk dinsiz devleti" olduğunu ilan etmiştir. Türkiye'nin mevcut siyasal yapısı ile tam tersi bir durum olan bu yeni yönetim biçimi beraberinde Türkiye ile Arnavutluk arasındaki en sancılı dönemlerden birinin de başlamasına neden olmuştur. Bunun sonucunda Tiran'da Büyükelçilik 16 Temmuz 1945 yılında kapatılırken, ilişkiler 1959 yılına kadar neredeyse tamamen kesilmiştir.

24 Nisan 1958'de çıkarılan bir kararname ile Tiran'da bir orta elçilik açılması kararlaştırılmış, 1959 yılında ise Hasan Nuri Elgin Tiran'da elçilik görevine başlamıştır. Ancak diplomatik temaslar artmadan bu sefer 27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'de bir askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1960 sonrasında Kıbrıs'ta artan kaos sonrasında Türkiye Yunanistan'a karşı uluslararası ilişkilerde destek arayışına girmiş, Yunanistan ile Epir bölgesi nedeniyle sorun yaşayan Arnavutluk ile Türkiye yakınlaşmaya başlamıştır. Bu yakınlaşmanın neticesinde Arnavutluk, Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin tezlerine destek vermeye başlamış, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Türkiye lehine oy bile kullanmıştır. Arnavutluk 1965 yılında BM Genel Kurulundaki Kıbrıs oylamasında Türkiye lehine oy kullanan beş ülkeden biri olmuştur (Eren, 2025, s. 108). Arnavutluk'un bu tutumu iki ülke arasında dostluğun inşasına da katkı sağlamıştır.

1985 yılında Enver Hoca'nın ölümüyle birlikte ülkede bir geçiş süreci başlamıştır. İktidara önce Hoca'nın arkadaşlarından Ramiz Aliya gelmiş, Arnavutluk'un içe kapalı yönetimi ülkenin ancak 31 Mart 1991 tarihinde çok partili hayata geçişi ile son bulabilmiştir. Bu aynı zamanda liberal bir rejime geçişi de ifade etmiştir (Emin, 2014, ss. 14-15). Bu geçiş sürecinde 1960 yılından 30 yıl sonra ilk defa bir Arnavutluk Başbakanı Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirirken, Arnavutluk Sosyalist Halka Cumhuriyeti Başbakanı Adil Çarçani 25-28 Haziran 1990 tarihlerinde Ankara'da Başbakan Yıldırım Akbulut tarafından misafir edilmiştir (Kutlu, 2018, s. 236). Bu ziyaret aynı zamanda Çarçani'nin yurt dışına gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması açısından da önemlidir. Çarçani Akbulut sonrasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından da kabul edilmiştir.

Çarçani'nin bu ziyaretine Türkiye'den iade-i ziyaret Ocak 1991'de Devlet Bakanı Işın Çelebi öncülüğündeki heyet ile yapılmış, bu ziyarette iki ülke arasında Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol imzalanmış ve Arnavutluk'a 30 milyon dolarlık kredi verilmesi de öngörülmüştür. 2 Mart 1991 tarihinde Arnavutluk Başbakan Yardımcısı Shkelqim Cani'nin Özal'ı ziyareti sonrasında da Arnavutluk'a içinde 25 bin ton un da yer alan gıda maddeleri hibe edilmiştir (Kutlu, 2018, ss. 236-237). Arnavutluk Devlet Başkanı Ramiz

[5] Enver Hoca Ulusal Kurtuluş Ordusunun lideri ve Genelkurmay Başkanı olarak Alman işgaline karşı direnişi örgütlemiş, Haziran 1944'te Almanları bozguna uğratarak Alman işgalinin bitirilmesinde büyük liderlik üstlenmiştir. 25 Kasım 1944'te başkent Tiran Alman işgalinden kurtulmuş, 29 Kasım 1944 ise Arnavutluk'un kurtuluş günü olarak kabul edilmiştir.

[6] Komünist/İşçi Partisi.

Aliya'da 17-18 Ekim 1991 tarihlerinde Özal'ın konuğu olarak Türkiye'ye çalışma ziyareti gerçekleştirmiştir. Özal döneminde Arnavutluk'a verilen yaklaşık 13 milyon 87 bin ABD doları tutarındaki kredi ayrıca demokratik bir ülke olarak Arnavutluk'a ve Arnavutluk Hükümeti'ne verilen ilk kredi olduğu da kabul edilmektedir (Robo, 2023, s. 39).

Soğuk Savaş Sonrası İlişkilerde Yeni Bir Dönem

Soğuk Savaşın bitişi ile birlikte Arnavutluk siyaseti de değişime uğramış, Mart 1992 yılında Sali Berisha iktidara gelmiştir. Berisha ve partisi Demokrat Parti (PD) demokrasiye geçiş mücadelesinin kilit ismi olmuştur (Emin, 2014, s. 15). Berisha döneminde Türkiye ile ilişkiler de yeni bir sayfa açılmış ve ilişkiler yeniden gelişmeye başlamıştır. Arnavut hükümeti her alanda Türkiye ile iş birliğini hedeflediğini Ankara'ya bildirmiştir. Haziran 1992'de dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel Arnavutluk'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında bir de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Demirel ayrıca Arnavutluk'a 50 milyon dolar değerinde acil insani ve teknik yardım yapılacağını da bildirmiştir. Buna müteakip iki ülke arasında Savunma İşbirliği Paktı ve Savunma Teknolojisi ve Askeri İşbirliği Anlaşmaları da imzalanmıştır. Aynı yıl içinde Arnavut subaylar da Türkiye'de eğitim görmüştür. 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirve toplantısına Arnavutluk Cumhurbaşkanı Sali Berisha'da katılmış, Arnavutluk Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) 11. üyesi de olmuştur.

Soğuk savaş sonrasında Türkiye ile Arnavutluk arasında yeni bir dönemin başlamış olduğu Arnavut liderlerce de ifade edilmeye başlamıştır. Nitekim Aralık 1992'da dönemin Arnavutluk Cumhurbaşkanı Sali Berisha Tiran'da düzenlediği basın toplantısında; "Arnavutluk artık Batı Avrupa'nın müttefiğidir. ABD ve İslam dünyasının desteğine, Türkiye ile iyi ilişkilere sahiptir" demiştir (Kutlu, 2018, s. 111). 18-19 Şubat 1993 tarihlerine gelindiğinde Cumhurbaşkanu Turgut Özal Tiran'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, dönemin Arnavutluk Cumhurbaşkanı Sali Berisha ile Türkiye'nin BM ve NATO'nun Kosova'ya asker göndermesi kararına katkı sağlaması, Makedonya'nın Arnavutlara haklar tanıması ve Türkiye'nin Arnavutluk'a kredi vermesi hususunda görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ayrıca Özal ve heyeti 19 Şubat Cuma günü Ethem Bey Camiinde namazlarını da eda etmiştir (Şimşir, 2018, s. 486). Arnavutluk Cumhurbaşkanı Sali Berisha da 4 Nisan 1994'de Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyarette Türkiye'den ekonomi ve güvenlik alanlarında destek talep etmiştir. Arnavutluk Parlamentosu Ocak 1994'de NATO'nun barış için ortaklık girişimini desteklediğini belirten bir karar alarak, ülkenin NATO'ya üyelik talebinin Balkanlar'daki barışa katkı sunacağı ifade edilmiştir (Kutlu, 2018, s. 125). Türkiye o yıllardan beri Arnavutluk'un NATO üyeliğine her aşamada destek vermeye devam etmiştir.

1997 yılında Arnavutluk'ta "piramit şirketler krizi" olarak da isimlendirilen ve ülkede devlet otoritesini de sarsan ve toplumsal huzurluk yaratan kriz Türkiye ile Arnavutluk'u birbirine daha çok yakınlaştıran bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Türkiye ülkeye hem insani yardım ve mali kredi desteği sağlamış hem de askeri destek sağlayarak ülkenin iç güvenliğine katkı vermiştir. 28 Mart 1997'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından Arnavutluk'ta düzenin sağlanması amacıyla Türkiye'nin de destekleriyle "Uluslararası Güç" gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Türkiye bu misyona 800 askerle katılım sağlayacağını bildirmiştir. Tezkere 10 Nisan 1997 tarihinde TBMM'de onaylanırken, bir taburdan oluşacak

Türk gücünün 14-18 Nisan 1997 tarihlerinde Arnavutluk'a gideceği duyurulmuştur. Türk gücü ülkede bir yandan ülkenin dünyaya açılan noktalarından biri olan Rinas Havaalanı[7]'nın güvenliğini sağlarken, diğer yandan ülkeye gelen uluslararası insani yardım malzemelerinin güvenliği ile dağıtımını sağlamış ve Tiran-Lezha-Vlore yolunun güvenliğini kontrol altında tutmuştur. Türk gücü ayrıca tam donanımlı bir sahra hastanesi de kurmuş ve yerel halka sağlık ve ilaç yardımı da gerçekleştirmiştir (Kutlu, 2018, s. 204). Türkiye ile Arnavutluk arasında hükümetler düzeyinde yaşanan iş birliği yerel yönetimler arasındaki iş birliği ile de pekişmiş, 6 Şubat 1998 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Durres Belediye Başkanı Arqile Gorea arasında imzalanan protokolle İstanbul ve Durres kentleri kardeş kent ilan edilmiştir.

23 Temmuz 1998'e gelindiğinde ise TBMM'de Türkiye ile Arnavutluk Savunma Bakanlığı arasında imzalanan protokoller uyarınca Arnavutluk'a asker gönderilmesine ilişkin tezkere kabul edilmiştir. Bu tezkere ile Arnavutluk Vlore şehrinde Türk Deniz Kuvvetleri koordinesinde yapılan Arnavut Deniz Harp Okulu ve Paşa Limanı Tershanesinin modernizasyonu çalışmalarında gücenliği ve diğer yardımları sağlayacak olan Türk Lojistik Birliği'nin Arnavutluk'a gidişi kanunen mümkün hale getirilmiştir. 24 Kasım 2008'de ise dönemin Arnavut Cumhurbaşkanı Bamir Topi Ankara'da Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile bir araya gelmiş, Gül bu görüşmede jest olarak Arnavutluk'un NATO'ya girmesine onay veren yasayı imzalamıştır. 10-11 Aralık 2009 tarihlerinde bu sefer Gül iade-i ziyaret gerçekleştirmiş, Tiran'daki Yunus Emre Türk Kültür Merkezi'nin açılışını gerçekleştirmiştir. 13 Mayıs 2015 tarihinde ise Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı Tiran'ı ziyaret ederek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tiran'da yaptıracağı ve Balkanların en büyük camisi olacak 5 bin kişi kapasiteli Namazgâh Camii'nin temelini atmıştır (Kutlu, 2018, ss. 222; 245-247).

TÜRKİYE - ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ: İŞ BİRLİĞİ VE İTTİFAK MODELİ

2000'li yıllarla birlikte Türkiye ile Arnavutluk ilişkilerinde bir altın çağ yaşanmaya başlamıştır. Bu altın çağın en temel dinamiklerinden biri Arnavutluk Başbakanı Edi Rama ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve daha önce Başbakanlık yapmış olan Recep Tayyip Erdoğan arasındaki güçlü lider diplomasisi ve dostluk mekanizması olmuştur. Bununla birlikte iki ülke arasında iş birliği ve ittifak modeli çerçevesinde diplomasi, güvenlik, ekonomi ve ticaret ile kültür, eğitim ve toplumsal alanda çok güçlü ilişkiler ve bağlar olduğunu söylemek mümkündür.

Diplomatik İş Birliği

İki dost ve kardeş ülke olan Türkiye ve Arnavutluk arasındaki ilişkilerin gücü ortak tarih, köklü sosyal ve kültürel bağlara dayanmaktadır. Derin tarihsel hafızaya dayanan ikili ilişkiler 6 Ocak 2021 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Arnavutluk Başbakanı Edi Rama tarafından Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi Kurulmasına ilişkin Ortak Bildiri'nin imzalanmasıyla Stratejik Ortaklık seviyesine yükseltilmiştir (MFA, 2023). Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinin en belirgin özelliklerinden biri, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Arnavutluk Başbakanı Edi Rama arasındaki güçlü kişisel dostluktur. Bu ilişki biçimi, bürokratik engellerin hızla aşılmasını ve kriz anlarında hızlı kararlar alınmasını sağlamaktadır.

[7] Günümüzdeki Tiran Uluslararası Rahibe Teresa Havalimanı (TIA) eski adıdır.

Ancak bu durum, ilişkilerin kurumsal sürekliliği yerine liderlerin varlığına bağlı olduğu eleştirilerini de beraberinde getirmektedir.

Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçiliği'ne göre: "Türkiye, bölgede ve ötesinde Arnavutluk'un önemli bir stratejik ortağı olmuştur ve olmaya devam etmektedir; bu nedenle, ortak güvenlik, barış taahhütleri ve ekonomik kalkınmanın yeni koşullarında, NATO'da dost ve müttefik olan Türkiye ile mükemmel ilişkilerin durdurulamaz bir şekilde güçlendirilmesi, genişletilmesi ve derinleştirilmesi, Arnavut kurumlarının dış politikasının önemli önceliklerinden biri olmaya devam etmektedir. Arnavutluk ve Türkiye, uzun bir geçmişe sahip olmalarına rağmen, birbirleriyle iyi ilişkilerini sürdürmeli ve daha da geliştirmeye büyük önem vermelidir" (Ambasadat, 2023).

Tablo 1. Türkiye'nin Arnavutluk'ta Faaliyet Yürüten Başlıca Kamu Diplomasisi Kurumları

Kurum Adı	**Temsilcilik Yeri**
Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)[8]	Tiran
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)	Tiran
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)[9]	-
Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM)[10]	-
Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)[11]	Tiran
Türk Hava Yolları (THY)	Tiran
Yunus Emre Enstitüsü (YEE)	İşkodra
Türkiye Maarif Vakfı (TMV)	Tiran, Elbasan
Türkiye Diyanet Vakfı (TDV)[12]	-
Anadolu Ajansı (AA)	Tiran
Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)[13]	Tiran
Ticaret Bakanlığı[14]	Tiran

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Arnavutluk Türkiye'nin Balkanlarda diplomaside ve de özellikle kamu diplomasisi yaklaşımı içerisinde en çok önem verdiği ülkelerin başında gelmekte olup, günümüzde Arnavutluk'ta birçok farklı Türk kamu diplomasisi kuruluşu aktif olarak faaliyet göstermektedir.

Askeri ve Güvenlik İş Birliği

[8] Türkiye Cumhuriyeti Tiran Büyükelçiliğine bağlı birim olarak Din Hizmetleri Müşavirliği adıyla 1996 yılından beri hizmet vermektedir.
[9] Kurumun Arnavutluk'ta sabit bir koordinatörlük ofisi bulunmamakta olup, sahada proje ve faaliyetler yürütmektedir.
[10] Kurumun Arnavutluk'ta sabit bir koordinatörlük ofisi bulunmamakta olup, sahada proje ve faaliyetler yürütmektedir.
[11] Türkiye Cumhuriyeti Tiran Büyükelçiliğine bağlı birim olarak Askeri Ataşelik adıyla hizmet vermektedir.
[12] Kurumun Arnavutluk'ta sabit bir koordinatörlük ofisi bulunmamakta olup, sahada proje ve faaliyetler yürütmektedir.
[13] Türkiye Cumhuriyeti Tiran Büyükelçiliğine bağlı birim olarak Eğitim Müşavirliği adıyla hizmet vermektedir.
[14] Türkiye Cumhuriyeti Tiran Büyükelçiliğine bağlı birim olarak Ticaret Müşavirliği adıyla hizmet vermektedir.

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki askeri ve güvenlik alanlarındaki iş birliğini sadece iki devlet arasındaki bir iş birliği modeli olarak görmek mümkün değildir. Bu model kendi içerisinde çok farklı konseptleri barındırmakta olup ilk olarak iki ülke arasındaki iş birliği NATO'nn güney kanadının güvenliğini de arttırması bakımından uluslararası bir önem arz etmektedir. Öte yandan Türkiye ve Arnavutluk'un askeri alandaki güçlü pozisyonları Balkanlar'daki barış ve istikrarın korunmasına da hizmet etmektedir. Belki de bu iki ülke için en önemli husus ise aradaki dostluk bağı ile askeri bir ittifak oluşturulmakta, bu ittifak da iki ülkenin ulusal güvenliğinin korunmasındaki rolü pekiştirmektedir. İkili ilişkiler açısından Türkiye'nin Arnavutluk ordusunun modernizasyonu ve eğitimi için verdiği destek Arnavutluk için ne kadar önemli ise Arnavutluk devletinin jeostratejik önemi Türkiye için o kadar önemlidir.

Türkiye için değerlendirildiğinde Arnavutluk'un Avlonya (Vlore) kenti yakınlarında bulunan Paşalimanı Deniz Üssü, Türkiye'nin Balkanlarda ve de özelinde Adriyatik'teki en stratejik askeri varlıklarından biridir. 1997 yılında kurulan bu üs ayını zamanda Türkiye'nin denizaşırı ilk üssü olmuştur. Adriyatik kıyısındaki Avlonya (Vlore) şehrinde bulunan üs ile Türk ve Arnavut Deniz Kuvvetleri arasında lojistik, teknik ve eğitim-öğretim alanlarında iş birliğinin arttırılması amaçlanmıştır (Özgen, 2019, s. 393). Türkiye'nin son yıllarda artan deniz varlığı göz önüne alındığında Adriyatik Denizinde Türkiye'nin askeri açıdan nüfuzunu bu üs ile arttıracağı ve bunun da özellikle Türkiye'nin ve Arnavutluk'un tarihsel problemleri olan Yunanistan'a karşı bir baskı oluşturucağı söylenebilir.

Arnavutluk, 2022 yılı sonunda imzalanan anlaşma ile Türkiye'den üç adet Bayraktar TB2 insansız hava araçları satın almıştır. Mart 2024'te teslim edilen bu dronlar, Kuçova Hava Üssü'nde konuşlandırılmış olup sınır güvenliği, narkotik kontrolü ve afet yönetimi gibi geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. NATO tarafından modernize edilen bu üs, Türkiye'nin askeri teknolojisiyle birleşerek Arnavutluk'u bölgede bir gözetleme ve operasyon merkezi haline getirmektedir. Ekim 2024'te Türkiye'nin Arnavutluk'a kamikaze dronlar hibe etmesi, askeri işbirliğinin sadece ticari değil, aynı zamanda stratejik bir "koruma ve donatma" ilişkisine dönüştüğünü göstermektedir (Albanian Times, 2024).

Arnavutluk ordusunun modernizasyonu ve eğitimi uzun yıllardır iki devlet için büyük bir önem arzederken, son yıllarda iş birliğinin giderek arttığı görülmektedir. Örneğin Temmuz 2025'te İstanbul'daki IDEF fuarında imzalanan "Maddi Yardım Uygulama Protokolü" gündeme gelmiş, bunun uyarınca Arnavutluk Silahlı Kuvvetleri'nin Türk yapımı 105 mm topçu sistemleriyle donatılması ve ülkenin savunma doktrininin Türkiye'nin İHA (Bayraktar TB2) ve füze sistemleri üzerinden yeniden kurgulanması kararlaştırılmıştır. Anlaşma ile Türkiye'nin Arnavutluk Silahlı Kuvvetleri bünyesindeki altyapının iyileştirilmesine, operasyonel kapasitelerin artırılmasına ve personelin mesleki eğitiminin güçlendirilmesine doğrudan katkıda bulunması hedeflenmektedir (MOD, 2025). Türkiye artan askeri etkisi nedeniyle sadece Arnavutluk özelinde değil tüm Balkanlarda bir güvenlik sağlayıcısına dönüşmeye başlamıştır.

Türkiye Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz 17 Ekim 2025 tarihinde Arnavutluk'un başkenti Tiran'daki Kongre Sarayı'nda, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) Arnavutluk Şubesi ile Arnavutluk Yatırım Geliştirme Ajansı (AIDA) işbirliğiyle düzenlenen, Arnavutluk-Türkiye Yatırım Forumu 2025 Açılış Töreni'nde yaptığı konuşmasında Türkiye'nin savunma sanayi projelerini "Arnavutluk gibi dost ülkelerle geliştirmeye hazırız" açıklamasında

bulunmuştur (AA, 2025). Arnavutluk'un Ankara eski Büyükelçisi ve Dışişleri Bakanlığı Direktörü Kastriot Robo da; NATO bünyesinde Arnavutluk ve Türkiye'nin savunma ve güvenlik, terörle mücadele, siber güvenlik, organize suçla mücadele, askeri eğitim gibi konularda çok yakın bir iş birliğinde bulunduğunu ifade etmektedir. Robo'ya göre; Arnavutluk ve Türkiye bölgesel ülkeler ve komşular olarak SEECP, BSEC, RCC ve SELEC gibi uluslararası bölgesel örgütler bünyesinde yakın bir anlayış ve iş birliğine sahiptir açıklamasını yapmaktadır (Robo, 2023, s. 41). Mevcut bu söylemler de Türkiye ile Arnavutluk'un önümüzdeki dönemde savunma sanayii kapsamında daha stratejik bir ittifaka dönüşeceğini kanıtlamaktadır.

Ekonomik İlişkiler ve Ticari Diplomasi

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki diplomatik iş birliğini tamamlayan bir diğer alan ise ekonomik ilişkiler ve ticari diplomasi faaliyetleridir. İki ülke arasında 1 Mayıs 2008 tarihinde "Serbest Ticaret Antlaşması" imzalanmış, bunun yanında iki ülke arasında kurulan Karma Ekonomik Komisyon (KEK) da faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu iki mekanizma Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ekonomik ilişkilerin stratejilerini belirleyen önemli hususlar olarak ön plana çıkmaktadır. Arnavutluk Ticaret Sicil Müdürlüğü (KKB) 2023 yılı verilerine göre, Arnavutluk topraklarında Türk şirketleri ülkenin 12 bölgesinden 9'unda mevcuttur. Bu şirketlerin büyük çoğunluğu, yani %84'ü, Tiran Bölgesi'nde faaliyet göstermektedir (Ambasadat, 2023).

Türkiye Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz, Arnavutluk-Türkiye Yatırım Forumu 2025 Açılış Töreni'nde bir konuşma gerçekleştirirken, buradaki hitabında; "Arnavutluk'la ikili ticaret hacmimiz son 4 yılda yaklaşık yüzde 100 artarak, iki katına çıkarak geçtiğimiz yıl 1 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Şu anda Türkiye, Arnavutluk'un en büyük 2. ticari ortağı konumundadır. Bu tabii mal ticareti. Bir de hizmet ticareti var. Hizmet ticareti de geçen yıl 120 milyon dolar civarında gerçekleşti. Onunla birlikte bakarsanız ekonomik ilişkilerimiz çok daha yüksek düzeydedir" açıklamasını yapmıştır. Türkiye'nin, 2024 sonu itibarıyla yaklaşık 1 milyar dolara yaklaşan doğrudan yatırımlarıyla Arnavutluk'taki 5. yatırımcı ülke konumunda olduğunu aktaran Yılmaz, Türk müteahhitlerin ise bugüne kadar Arnavutluk'ta 1,8 milyar dolar tutarında 37 projeyi hayata geçirdiğini bildirdi. Yılmaz, Arnavutluk'taki Türk firmalarının yatırımlarının havacılıktan bankacılığa, madencilikten plastiğe, enerjiden lojistiğe, demir-çelikten mobilyaya, seramikten inşaata ve tekstile kadar pek çok sektöre yayıldığını dile getirdi (AA, 2025).

Arnavutluk Başbakanı Edi Rama'da Arnavutluk-Türkiye Yatırım Forumu 2025 Açılış Töreni'ne bir mesaj yollayarak mesajında şunları vurgulamıştır: "Çok düşük vergiler, yeşil enerji, gelişen turizm sektörü, hızla gelişen teknoloji ve Türk girişimciliğini kucaklayan bir pazar. Bugün beklentilerin çok ötesine geçtik: Bu yılın ilk dokuz ayında 250 milyon eurodan 1 milyar euronun üzerine çıktık. 300 Türk sermayeli işletmeden bugün 1000'den fazlasına ulaştık. Ülkemizdeki Türk sermayeli işletmelerde çalışan birkaç yüz kişiden 15.000 kişiye ulaştık. Sadece bu yıl, Türkiye'den 300.000 turist Arnavutluk'u tercih etti; bu, yakın zamana kadar bir elin parmaklarını geçmezken olağanüstü bir rakam" (Euronews, 2025).

Günümüzde Arnavutluk'ta özel sektöre ait birçok farklı Türk yatırımı söz konusu olup bunlara da örnekler vermek gerekmektedir. İlk olarak Arnavutluk'un en büyük ikinci bankası olan Arnavutluk Milli Ticaret Bankası'nın (Banka Kombetare Tregtare BKT) çoğunluk hisseleri

(%60) Çalık Grubu ve Şekerbank'ın oluşturduğu konsorsiyum tarafından satın alınmıştır. Banka satın alındığı 2004 yılında ülkede 375 milyon dolar aktife ve %11'lik bir pazar payına sahipti. Yine Türk Telekom ve Çalık Enerji Telekomünikasyon (CETEL) Şirketler Birliği de pazar payı %15 olan Arnavutluk Telekom İşletmesi Albtelekom'un hisselerinin %76'sını 120 milyon euro bedelle satın almıştır. Kosova'nın Adriyatik kıyılarına bağlantısını Arnavutluk üzerinden sağlayacak olan ve 6 kilometresi tünel, toplum uzunluğu 58 kilometre olan 540 milyon dolar tutarındaki Rreshan Kalimash otoyolu projesi de Enka İnşaat tarafından üstlenilmiştir (Kutlu, 2018, ss. 345-347).

Kültür, Eğitim ve İnsani Diplomasi

Türkiye'nin Arnavutluk'ta gerçekleştirmiş olduğu kültür, eğitim ve toplumsal alandaki diplomasi faaliyetleri hem modern kamu diplomasisi yaklaşımı ve kurumlarıyla gerçekleştirilmekte hem de köklü bağların ve ortak tarihsel hafızanın yeniden yorumlanmasıyla hayat bulmaktadır. Köklü ve ortak bağlar ile hafıza iki ülke arasındaki kültür, eğitim ve toplumsal faaliyetlerdeki etkileşimi daha çok arttırmakta ve dostluk ile iş birliğini daha artan oranda pekiştirmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Tiran Eğitim Müşaviri Dr. Metin Bulut'a göre; "Büyükelçilik çalışanları, eğitim, ticaret ve din hizmetleri müşavirlikleri, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Türkiye Maarif Vakfı okulları/Tiran New York Üniversitesi, Tiran ve İşkodra Yunus Emre Enstitüleri, AFAD, Türk Kızılayı, YTB, TRT, AA, yerel medya organları, Türkiye Mezunlar Derneği (TUMED), Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı, Türk Üniversiteleri ile sivil toplum kuruluşları bir bütün halinde eğitim ve kültür diplomasisi için etkin faaliyet ve çalışma yürüten kurumlardır. Türk dizi ve film gösterimleri, Türkçe kursları, medya buluşmaları, akademik toplantılar, Türk haftası ve mutfağı etkinlikleri ile konserler, kültür ve eğitim diplomasisi faaliyet alanlarını teşkil etmektedir (Bulut, 2023, ss. 391-392). Bulut'a göre; "Arnavutça 2017-2018 eğitim öğretim yılından itibaren seçmeli yabancı dil ders statüsünde Türk Milli Eğitim müfredatına dâhil edilerek okutulmaya başlanmıştır. 6 Ocak 2021'de imzalanan Eğitim Alanında İşbirliği Anlaşması ise Türkçenin, Arnavutluk'ta seçmeli ders olarak okutulmasını hükme bağlamıştır.

Türkiye'nin kamu diplomasisinde öncü kuruluşlarından biri olan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) 1996 yılından bu yana, Arnavutluk'ta idari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi, eğitim, sağlık, kültürel iş birliği, tarım ve hayvancılık ile turizm alanlarında gerçekleştirdiği 600'e yakın proje ile iki ülke arasındaki ilişkilere katkı sunmaya çalışmıştır. TİKA'nın Arnavutluk'ta gerçekleştirdiği projelere örnek olarak; Arnavutluk'ta Gjirokastra Pazar Camisi, Tiran Ethem Bey Camisi, Berat Hünkar Camisi, Berat Bekârlar Camisi, Halveti Tekkesi Restorasyonları ve okullara yönelik yapılan onarımlar, İşkodra Şeyh Şamia Lisesi yapımı gibi projeler sayılabilir.

TİKA ülkede bir yandan teknik yardımlar ve kalkınma yardımları ile Arnavutluk'un kalkınması için destekte bulunurken, diğer taraftan ülke genelinde gerçekleştirdiği restorasyon projeleri ile Osmanlı Devleti döneminden kalan kültürel mirası ihya etmektedir. Bu restorasyon projeleri ile birçok kültürel miras eseri turizme açık hale gelmektedir. Bu eserlerin restorasyonu ile hem Arnavutluk devleti turizm geliri elde ederken, hem de Türkiye'nin bu ülkedeki görünürlüğü de artmaktadır. Aynı zamanda Türk toplumu ile Arnavutluk devleti arasındaki toplumsal bağ da bu

eserlerin ziyareti ile pekişmektedir. Bu restorasyon projelerine bir örnek olarak İşkodra'daki Kurşunlu Camii'nin restorasyonu ve Camii etrafının selden korunmasına ilişkin girişimler sadece tarihi korumamakta, Arnavutluk toplumu nezdinde Türkiye'nin saygınlığını da arttırmaktadır. Türkiye'nin finanse ettiği Namazgâh Camii projesi, bölgenin en büyük camisi olarak Türkiye'nin dini diplomasi gücünü de simgelemektedir.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türkiye'de öğrenime devam edecek uluslararası öğrencilere yönelik burs ve rehberlik programları ile mezun öğrencilerin desteklenmesi fonksiyonlarına sahiptir. Kurum ayrıca Arnavutluk'ta; Balkan Gençlik Zirvesi ve Türkiye Gezisi, Balkan Çalışmaları Kongresi, Balkan Tarih Yazımı Sempozyumu, Balkan Gençlik Okulu Programı ve Balkan Genç Diplomat Akademisi başlıklarıyla proje ve faaliyetler de gerçekleştirmektedir (Bulut, 2023, s. 397). YTB'nin ayrıca Arnavutluk'ta Türkiye Mezunlarına yönelik faaliyet gösteren bir de Mezunlar Derneği bulunmaktadır.

Türkiye'nin Arnavutluk'ta sürdürdüğü eğitim proje ve faaliyetleri ise Türkiye için sadece kardeş bir toplumun insan kaynağının yetiştirilmesi veya Türkiye'nin eğitim tecrübesinin aktarılması anlamını taşımamaktadır. Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) Balkanlardaki birçok ülkede olduğu gibi Arnavutluk'tada özellikle eğitim alanında faaliyet sürdürmekte olup, Türkiye'nin Maarif Vakfı (TMV) eliyle ülkedeki eğitim diplomasisi faaliyetleri öncelikle FETÖ ile mücadeleyi amaçlamaktadır. TMV Arnavutluk'ta Tiran, Elbasan ve İşkodra şehirlerinde faaliyet gösteren anaokulu/anasınıfı, ilkokul, ortaokul ve lise kademelerinden oluşan yükseköğretim öncesi eğitim kurumları, ilgili ülkenin de onayladığı etkili bir eğitim kapasitesine sahiptir (Bulut, 2023, s. 398). TMV'nin açtığı tek üniversitenin Arnavutluk'ta hizmet veriyor olması ise küresel eğitim girişimi açısından Arnavutluk'a özel bir değer atfedildiğini göstermektedir. Tiran New York Üniversitesi (University of New York Tirana/ UNYT) adını taşıyan TMV yönetimindeki yükseköğretim kurumu, Arnavutluk'taki ilk özel üniversite markasıyla, 2002 yılında New York College (NYC) Eğitim Kurumları Ağı'nın bir parçası olarak kurulmuş; 2018 yılından itibaren ise Türkiye Maarif Vakfı bünyesine katılarak faaliyetine devam etmiştir.

İnsani diplomasi alanı iki kadim toplum arasındaki bağları daha çok kuvvetlendiren faaliyetler olup, iki devlet arasında son yıllarda birçok farklı insani yardım faaliyeti de icra edilmiştir. Özellikle Arnavutluk'ta Kasım 2019'da gerçekleşen deprem sonrasında Türkiye'nin depremzedelerin barınması için gerçekleştirdiği konut projeleri ve Fier'deki Bölge Anıt Hastanesi'nin inşası öne çıkmaktadır (Ambasadat, 2023). Özellikle Fier Dostluk Hastanesi 2 ay gibi kısa bir sürede bitirilerek Arnavutluk toplumunun hizmetine sunulmuştur. İnsani diplomasinin bir tamamlayıcısı olarak dini ve hayri diplomasi de iki ülke arasındaki gönül bağlarını daha da kuvvetlendirmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü Avrasya Ülkeleri Daire Başkanı Salih Gör'e göre; "Arnavutluk'tan; Kur'an kurslarında eğitim verilmek üzere 1992 yılından bugüne 700'ü aşkın öğrenci, imam-hatip liselerinde ve uluslararası İHL'lerde eğitim verilmek üzere 1995 yılından bugüne 500'ü aşkın öğrenci, ilahiyat fakültelerinde öğrenim görmek üzere geçmişten bugüne 100'ü aşkın öğrenci Türkiye'ye getirilmiştir" (Gör, 2023, s. 205).

TÜRKİYE – ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİNİN SINAMA VE POTANSİYEL GELİŞİM NOKTALARI

Türkiye ile Arnavutluk arasında diplomasi, güvenlik, ekonomi ve ticaret ile kültür, eğitim ve toplumsal alanda çok güçlü ilişkiler ve bağlar bulunsa da iki ülke ilişkilerinin sınandığı ve potansiyeli olup gelişim gösterebileceği noktaları da analiz etmek gerekmektedir.

Arnavutluk'un İç ve Dış Polika Yaklaşımlarının Türkiye İle İlişkilerde Oluşturduğu Sınama ve Risk Noktaları

İslamiyet'in Arnavutluk'a gelişi Sarı Saltuk'un Balkanlardaki ziyaretlerine kadar indirgenmekte olup, 11. yüzyıldan itibaren Türk dervişleri İslam'ın yayılması için zemin hazırlamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik seferleri ve beraberinde uygulanan istimalet politikası neticesinde Arnavutlar da Müslümanlığı benimsemeye başlamıştır. Ülkenin özellikle doğu kesimleri olan Kruhe, Burrel, Peshkopi gibi bölgelerde Bektaşilik etkili olmaya başlamıştır. Özellikle 17. yüzyılda ise İslamlaşma ülkede hızla artmıştır. Özellikle 17-19 yüzyıllar arası ülkede Bektaşiliğin en hızlı yayıldığı dönem olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte Arnavutluk bugün bile Balkanlar'da Bektaşi tekkesinin en fazla yoğunlaştığı ve en çok taraftarının bulunduğu ülke durumundadır. Ayrıca Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarıyla birlikte tekke ve zaviyeler kapatılınca Arnavutluk Bektaşilerin merkezi olmuştur (Özkan, 2021, ss. 27-29). 2011 nüfus sayımına göre toplumun %56'sı kendini Müslüman olarak tanımlarken, %2'si de ayrı bir kategori olarak kendini Bektaşi olarak ifade etmiştir (Emin, 2014, s. 14). Arnavutluk Başbakanı Edi Rama'nın Eylül 2024'te, başkent Tiran'da Bektaşi tarikatı için Vatikan benzeri, egemen bir mikro devlet kurmayı planladıklarını söylemesi kamuoyuna çok yansımasa da Türkiye ile Arnavutluk arasında "sessiz bir kriz" yaratmıştır. Nitekim iki liderin bazı zirvelerde bu hususu da görüştüğü ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu projeden duyduğu rahatsızlığı Rama'ya ilettiği de ifade edilmektedir.

Enver Hoca döneminde dini alanda yaşanan baskının en önemli sonuçlarından biri din adamı eksikliği olup, Arnavutluk'ta özellikle İslamiyet alanında Hoca sonrasında ciddi bir din adamı eksikliği yaşanmıştır. Bu boşluk özellikle 1990'lı yıllardan sonra Körfez ülkelerinden gelen dini alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının etkileriyle dolmaya başlamıştır. Zaman içerisinde özellikle bazı Vahhabi grupların varlığı ve faaliyetleri devlet tarafından güvenlik meselesi olarak da görülmüştür (Emin, 2014, s. 85). Körfez ülkelerinden gelen din adamları gibi ülkedeki din adamı eksikliğini dolduran bir diğer önemli aktör de Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olmuş, örgüt uzun yıllardır ülkede önemli bir etkinlik göstermektedir. Öyleki ülkenin en önemli dini kurumlarından biri olan Arnavutluk İslam Birliği'nin en üst mevkilerinde örgüt mensuplarının görev yapmaya devam ettiği bilinmektedir.

FETÖ, Arnavutluk'taki faaliyetlerine 1993 yılında kurulan Gülistan Vakfı ile başlamış ve ülkede 2 üniversite, yaklaşık 15 okul ve 10 yatakhane ile çalışmalarda bulunmuştur. Bu kurumların kapasitesi sayesinde FETÖ, Arnavutluk'ta diğer tüm ülkelerden daha fazla öğrenciye eğitim vermiş; bu sayı yılda yaklaşık 6500 öğrenciyi bulmuştur (Polis Akademisi, 2019, ss. 54-55). Türkiye'nin Arnavutluk'tan en temel siyasi beklentisi, FETÖ ile mücadeledir. Türkiye, Arnavutluk'u bu örgütün Balkanlar'daki ana lojistik ve eğitim üslerinden biri olarak görmekte ve ilişkilerin geleceği önünde bu örgütü bir engel olarak görmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ocak 2022'de Arnavutluk Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, "FETÖ ile mücadele

kardeşliğimizin ön koşuludur" diyerek Tiran üzerindeki baskıyı en üst seviyeye çıkarmıştır (Respublica, 2025). Arnavutluk hükümetinin ve de devletinin Türkiye'nin stratejik önemini idrak ederek FETÖ ile daha köklü bir mücadele sürecine girmesi gerekmektedir.

Başta FETÖ olmak üzere Arnavutluk'ta Türkiye'ye karşı ön yargıyı tetikleyen veya inşa etmeye çalışan bazı klikler mevcuttur. Arnavutluk Eğitim, Kültürel Miras ve Turizm Enstitüsü (IETT) Başkanı Prof. Dr. Ramiz Zekaj'a göre; "Yıllar boyunca Türkiye Arnavutluk'ta birçok plana yatırım yapmış olup elde edilen başarıların çok olduğu inkâr edilmese de Türkiye'yi Arnavutları işgal altında tutan bir devletin halefi olarak gören eski zihniyet henüz tam olarak değişmemiştir. Arnavut toplumunun bazı Türkiye karşıtı katmanları özellikle Sosyalizm-Komünizm döneminde oluşan eklemlenmelerinde bulunabilir. Bu nedenle gelecekte Türkiye'nin bölgedeki teklifini netleştirmek için bölgesel alan araştırması yöntemlerine daha fazla yönelmesi gerekmektedir. Okul programlarında ve ders kitaplarında hala Türklere yönelik fobi sorunları mevcuttur. Medyanın günlük jargonunda Türk devleti ile iş birliği ve etkileşimden söz edildiğinde bile entelektüel-medya "seçkinleri" tarafından bir tür çekingenlik duyulmaktadır. Türkiye'ye sempatinin ya da olumlu algının güçlü olduğu grupları ise çoktan aza doğru Arnavut Müslümanlar, Ortodoks Arnavutlar ve Katolik Arnavutlar olarak sıralamak mümkündür" (Eren, 2025, s. 234). Bu noktada Türkiye'nin Arnavutluk politikasında ülkedeki Müslüman toplumların yanı sıra diğer toplumsal unsurları da kapsayıcı ve bütüncül bir yaklaşım sergilemesi, Arnavutluk devleti ile de bu yaklaşım merkezinde bir iş birliği kurulması elzem görülmelidir.

2009 yılında NATO'ya üye olan Arnavutluk'un dış politikada en çok önem verdiği hedeflerin başında AB'ye üye olmak gelmektedir. 2000 yılında AB tarafından potansiyel aday ülke kabul edilmiş olan Tiran yönetimi, 2006 yılında AB ile bir de istikrar ve ortaklık anlaşması imzalamıştır. Ardından ülke 2009 yılında AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. 2010'da da üyelik müzakerelerine başlamıştır. Aynı yıl ülke vatandaşlarına AB tarafından Schengen bölgesinde vizesiz dolaşım hakkı da verilmiştir. 2012'de Avrupa Komisyonu Arnavutluk'a aday ülke statüsü verilmesini teklif etse de, 2013 yılında Avrupa Konseyi'ndeki bazı üye ülkeler Tiran yönetiminin bazı reformlara ihtiyaç duyduğunu belirtmiş, 2014 yılında AB şartlı olarak ülkeye adaylık statüsü vermiştir (Emin, 2014, s. 33). Arnavutluk'un olası AB üyeliğinin Türkiye'nin bu ülkedeki hareket kabiliyetini büyük oranda sınırlandıracağı doğru olmakla birlikte Türkiye Arnavutluk'un AB yolculuğunu desteklemeye devam etmektedir. Arnavutluk Başbakanı Edi Rama'da bu desteğe karşılık; "Arnavutluk bugün Türkiye'nin AB'ye en yakın kapısıdır" açıklamasını yaparak, bu üyeliğin Türkiye'nin de çıkarına olacağı vurgusunu yapmaktadır.

Arnavutluk'un AB üyeliği yolunda dış politikada ki en önemli sınama noktalarından birini Yunanistan ile ilişkiler oluşturmaktadır. İki ülke arasında başta Çameria soykırımı ve dolayısıyla Epir sorunu ve azınlıklar meselesi olmak üzere ciddi sorunlar olsa da Arnavutluk AB üyelik sürecinde Yunanistan ile iyi komşuluk ilişkileri inşa etmek zorundadır. 2013 yılında Başbakan Edi Rama hükümeti kurduktan sonra İtalya ve Türkiye ile birlikte Yunanistan'ı da stratejik partner ilan ederek bu zorundalığı esasen kanıtlamıştır. Ayrıca Yunanistan'ın Arnavutluk'ta doğrudan en çok yatırımı olan dış yatırımcı olması da bu zorunluluğu pekiştirmektedir (Emin, 2014, ss. 39-40). Bununla birlikte İtalya, Yunanistan ve Türkiye arasında Arnavutluk üzerinde bir nüfuz mücadelesi de oluşmaya başlamıştır. İtalya,

Arnavutluk'un en büyük ticaret ortağı olmaya devam ederken, Yunanistan ise azınlık hakları ve deniz yetki alanları üzerinden nüfuzunu korumaya çalışmakta ve Arnavutluk'un AB üyeliği kozunu Arnavutluk üzerinde kullanmaya çalışmaktadır. Yunanistan İyon Deniz sınırı hususunda Arnavutluk'u sınırlandırmaya çalışmakta olup, Türkiye'de bu dava hususunda teknik destek ve hukuki perspektif ile Arnavutluk'a destek olmaktadır.

Türkiye'nin Balkanlar Politikasında Arnavutluk İle Potansiyel İttifak Gelişim Noktaları

Türkiye'nin mevcut Balkanlar politikası içerisinde özellikle Yunanistan ile yaşanan ve tarihsel bir arka planı da bulunan siyasi ve askeri gerilimler göz önünde bulundurulduğunda bu jeopolitik ve askeri şartlar dâhilinde bağımsız ve güçlü bir Arnavutluk'tun varlığı Yunanistan'a karşı bir denge unsuru yaratmasından dolayı Türkiye için zorunludur. Diğer yandan Balkanlarda yaşanan tarihsel krizler düşünüldüğünde; Bosna meselesi, Sırbistan-Kosova krizi vb. Arnavutluk'un mevcudiyeti de bir denge unsuru yaratmaktadır. Tarihsel olarak zemini bulunan Yunanistan – Sırbistan ittifakına karşı askeri ve ekonomik temelleri bulunan Türkiye ile Arnavutluk arasındaki güçlü bir ittifak modeli bu iki ülkenin de çıkarınadır. Bu noktada Türkiye'nin Arnavutluk ile savunma ve güvenlik alanındaki iş birliğini ve bunun kuvvetini arttırması kaçınılmaz bir potansiyel gelişim alanı olacaktır.

Türkiye ile Arnavutluk arasında köklü ve derin bağlar ve tarihsel hafıza bulunsa da iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın derinliğini arttırmadan ikili ilişkilerin kalıcı bir ittifak modeline dönüşmesi ve de öyle kalması çok da olası olmayacaktır. İki devlet ve toplum arasındaki karşılıklı bağımlılığı derinleştirecek ve kalıcı ittifak modelini pekiştirecek ana sektörler ise şüphesiz güvenlik ve savunma alanı ve ekonomi ile ticaret alanı ve bu alanlardaki iş birliği oranının artmasıdır. Bu noktada özellikle savunma sanayinde Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz'ın Arnavutluk-Türkiye Yatırım Forumu 2025 Açılış Töreni'nde yaptığı konuşmasında vurguladığı gibi Arnavutluk ile ortak projelerin üretilmesi hem iki ülke arasında savunma ve güvenlik alanlarında güçlü bir ittifak geliştirilmesine katkı sağlayacak hem de Arnavutluk ekonomisi içinde Türkiye'nin payını da şüphesiz arttıracaktır.

Türkiye'nin "2030 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi", yüksek teknoloji ihracatını ve teknolojik bağımsızlığı hedeflerken, Arnavutluk ise kamu hizmetlerinin %95'ini dijitalleştirmiş bir devlet olarak Balkanlar'da dijital dönüşümün öncüsü bir devlet konumundadır (İnvest, 2025; UNDP, 2025). İki ülkenin son yıllarda teknoloji ve dijitalleşme alanında atmış oldukları güçlü adımlar; yerli yapay zekâ, siber güvenlik, dijitalleşme gibi alanlarda ortak strateji geliştirme ve iş birliği kurma fırsatları da barındırmaktadır.

Türkiye'nin özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında enerji, Kuşak-Yol Projesi sonrasında ise ticaret diplomasisindeki rolü orta koridorun en istikrarlı ülkesi olması sebebiyle artmış, beraberinde paralel olarak Balkanların rolü de önem kazanmıştır. Bu durum Türkiye ile Balkan ülkeleri ve özelinde Türkiye ile Arnavutluk arasında enerji ve lojistik alanlarında gerçekleştirilebilecek iş birliği fırsatlarını önemli kılmaktadır. Hem gaz ve petrol arzının Türkiye ve Arnavutluk üzerinden Avrupa'ya ihracı hem de Arnavutluk'un yeşil enerji potansiyelinden faydalanılması Türkiye için bir fırsat olarak görülebilir. Öte yandan Adriyatik'i Karadeniz'e bağlayan VIII. Koridor projesi ise Türkiye'nin orta koridor stratejisinin bir Balkan ayağı olarak Türkiye'nin de destekleyebileceği bir projedir. Proje ile hat; Arnavutluk'un Durrës Limanı'ndan başlayarak Kuzey Makedonya üzerinden Bulgaristan'a uzanmakta ve Karadeniz

kıyısındaki Burgaz ile Varna limanlarında son bulmaktadır. Böylece proje Adriyatik üzerinden İtalya ve Batı Avrupa'ya, Karadeniz üzerinden ise Türkiye, Kafkasya ve Türkistan'a açılan doğu-batı eksenli bir ticaret ve güvenlik yoluna dönüşmektedir (Arıdemir, 2025). Böylelikle bu projeler ile Türkiye'nin enerji hub'ı, Arnavutluk'un ise ana transit hub'ı olma rolü pekişecektir.

Bugün Arnavutluk'un en çok ihracat gerçekleştirdiği ilk üç ülke İtalya, Sırbistan ve İspanya, en çok ithalat yaptığı ilk üç ülke ise İtalya, Türkiye ve Çin'dir. Arnavutluk ile İtalya arasındaki dış ticaret hacmi 3 milyar doları aşmıştır (Eren, 2025, ss. 56-57). Türkiye ile bu miktar İtalya ile olanın yarısı kadar bile değildir. Türkiye ile Arnavutluk arasında Arnavutluk'un İtalya ile olduğundan çok daha güçlü tarihsel ve toplumsal bağlar, mevcut iken bu güçlü bağların ekonomik ilişkilere de yansıması gerekmektedir. Bu noktada Türkiye'nin Arnavutluk'un ekonomik yapısını güçlendirecek doğrudan yatırım modellerinde daha stratejik ve makro bir yaklaşım sergilemesi ve de dış ticaret alanında Arnavutluk lehine ve Arnavutluk üreticisini güçlendirecek bir yaklaşıma geçmesi iki ülke arsındaki ekonomik alandaki karşılıklı bağımlılığı arttıracaktır.

Arnavutluk Eğitim, Kültürel Miras ve Turizm Enstitüsü (IETT) Başkanı Prof. Dr. Ramiz Zekaj'a göre; "Arnavutluk ve Türkiye arasındaki kültürlerarası iletişim hem eski hem de süreklidir. Bugün bu iletişimin Arnavut ve Türk girişimciler arasında yeni bir etkileşim biçimi yaratmak için medya, eğitim ve ekonomik sisteminde kültürlerarası diyaloğu güçlendirmeye daha fazla odaklanılması gerekmektedir" (Eren, 2025, s. 234). Arnavut halkının büyük bir bölümü Türkiye'yi "stratejik bir müttefik" ve "kardeş ülke" olarak tanımlamaktadır. Türkiye'de yaşayan milyonlarca Arnavut kökenli vatandaş, iki ülke arasında güçlü bir köprü oluşturmaktadır. Türk dizileri, turizm destinasyonları ve ortak mutfak kültürü, Türkiye'yi Arnavutlar için "yabancı" olmaktan çıkarıp "tanıdık" bir aktör haline getirmektedir. İki ülke arasında bu kadar güçlü bağlar ve fırsatlar var iken iki toplum arasındaki iletişim ve diyaloğun daha güçlü olması beklenirdi. Bu noktada Arnavutluk'ta bir Türkiye diasporası oluşturulması, Türkiye'deki Arnavut kökenli toplum ile Arnavutluk devleti ve kurumları arasındaki bağların güçlendirilmesi, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ve benzeri kurumlar ile Arnavutluk'taki muadilleri arasındaki iş birliğinin kurulması ve güçlendirilmesine yönelik kapsayıcı ve bütüncül stratejilerin geliştirilmesi için devlet – toplum iş birliğinin kurulması gerekmektedir.

SONUÇ

Türkiye ile Arnavutluk devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler, 15 Aralık 1923 tarihli Ebedi Dostluk Anlaşması'nın üzerinden geçen 100 yılı aşkın bir süre ile köklü bir geçmişe sahiptir. Bu ilişkileri daha köklü yapan ise esasen Osmanlı Devleti çatısında altında geçen yüzlerce yıllık ortak tarihi, kültürel ve toplumsal hafızadır. İki kadim toplumun beraber inşa ettiği yüzlerce yıllık bir ortak bir medeniyet vardır. "Kral Zogu, İkinci Dünya Savaşı ve Enver Hoca" dönemlerinde iki devlet arasında sesiz bir diplomasi dönemi yaşanmış olsa da, iki kadim toplum arasındaki derin bağlar kopmamış, iki devlet arasında 2021 yılında ilan edilen "Stratejik Ortaklık" ittifakının inşasını sağlamıştır.

Araştırmada; Türkiye ile Arnavutluk arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihsel arka planında yaşanan kırılma dönemleri nelerdir? İki ülke arasındaki ilişkilerde belirleyici olan etkenler ve bağımlılık ölçüleri nelerdir? İki ülke arasındaki ilişkilerin sınama ve risk noktaları ile potansiyel

gelişim noktaları neler olabilir? gibi sorulara cevap aranmış olup, özellikle Arnavutluk'un ulus devlet inşa sürecinde ve Kral Zogu ile Enver Hoca dönemleri gibi iç siyasette yaşanan güç mücadelelerinde Türkiye ile ilişkilerde ideolojik sebeplerle ilişkilerin donma noktasına geldiği görülmüştür. Bu süreçler ilişkilerde kırılma dönemleri olmuş ancak iki toplum arasındaki köklü hafıza ve ortak medeniyet ile özellikle Yunanistan'a karşı yaşanan savunma ve güvenlik iş birliği ve de ekonomik ile ticari ortaklıklar iki devlet arasındaki ilişkilerde belirleyici etkenler olmuştur. Süreç içerisinde gelişen askeri ve ekonomik iş birliği iki devlet arasındaki karşılıklı bağımlılığı arttıran ölçüler olarak görülmüştür.

Araştırmanın neticesinde Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerde diplomasi, savunma ve güvenlik, ekonomi ve ticaret ile kültür, eğitim ve toplumsal alanda çok güçlü ilişkiler bulunduğu görülmektedir. Son yıllarda savunma sanayinde kurulan güçlü iş birliği zemini ve ticari alanda artan karşılıklı bağımlılık ilişkileri iki ülke arasındaki "Stratejik Ortaklık" ittifakının altını gün geçtikçe daha çok doldurmaktadır. Bununla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler, liderlerin kişisel karizmasından ve dostluğundan bağımsız hale getirilmelidir. "Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi" gibi yapılar, sadece üst düzey bürokratların buluştuğu platformlar olmaktan çıkarılmalı; sivil toplum, akademi ve özel sektör temsilcilerini de içine alan şeffaf bir mekanizmaya dönüştürülmelidir.

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki "Stratejik Ortaklık" ittifakını güçlendirmek için askeri ve ticari konulardaki karşılıklı bağımlılığı arttıracak stratejik yaklaşımlar geliştirilmesi gerekmektedir. Savunma sanayinde ortak üretim modeli ve Arnavutluk ekonomisini güçlendirici stratejik Türk yatırımları bu notkada etkili olabilecektir. Ticari ilişkilerdeki asimetriyi gidermek adına Türkiye, Arnavut ürünlerinin Türk pazarına girişini kolaylaştıracak gümrük muafiyetleri ve teşvikler sağlamalıdır. Türk yatırımları sadece hizmet ve inşaat sektöründe kalmamalı; teknoloji transferi, tarımsal modernizasyon ve yeşil enerji gibi Arnavutluk'un gelecekteki ekonomik güvenliği için kritik alanlara kaydırılmalıdır.

Arnavutluk'un özellikle iç politikasındaki "Bektaşi Devleti Projesi ve FETÖ ile mücadele süreci" gibi yönetimsel ve ideolojik tercihlerinin ve AB üyeliği için özellikle Yunanistan ile iyi ilişkiler inşa etme gibi dış politikada zorunda kaldığı yaklaşımların Türkiye ile ilişkilerinde sınama ve risk noktalarını oluşturabileceği de görülmektedir. Tüm bunlara rağmen sonuç olarak iki ülke arasındaki "Stratejik Ortaklık" ittifakının potansiyel gelişim noktaları da mevcut olup bunların; ortak savunma projelerinin ve stratejilerinin üretimi, enerjide iş birliği, kültürlerarası diyaloğun gelişimi ve dijitalleşmenin ise iki ülke arasındaki potansiyel ittifak gelişim noktaları olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

AA (2025). "Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yılmaz: Türkiye savunma sanayinde 8 milyar doları aşan ihracata sahip". Anadolu Ajansı (AA): https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-yardimcisi-yilmaz-turkiye-savunma-sanayinde-8-milyar-dolari-asan-ihracata-sahip/3719706. Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Akman, H. (2006). Paylaşılamayan Balkanlar, İstanbul.

Albanian Times (2024). “Albania receives kamikaze drones from Turkey, strengthening military ties”. Albanian Times: https://albaniantimes.al/albania-receives-kamikaze-drones-from-turkey-strengthening-military-ties/. Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Ambasadat (2023). “Bilateral Relations”. Embassy of the Republic of Albania in Turkey: https://ambasadat.gov.al/turkey/en/newsroom/marredheniet-dypaleshe/. Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Anzerlioğlu, Y. (2007). “İki Savaş Arası Dönemde İtalya’nın Arnavutluk Siyaseti Karşısında Türkiye’nin Tavrı”. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38) Tam Metin Bildiri Kitabı, Ankara, Türkiye, 207-226.

Arıdemir, H. (2025). “Koridor VIII: Adriyatik’ten Karadeniz’e Uzanan Stratejik Hat”. Türkiye’de Enerji: https://turkiyedeenerji.com/koridor-viii-adriyatikten-karadenize-uzanan-stratejik-hat/. Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Bulut, M. (2023). “Bir Yumuşak Güç Enstrümanı Olarak Kamu Diplomasisi Perspektifinden Türkiye-Arnavutluk İlişkilerinin Eğitim ve Kültür Boyutu” (ss. 377-407). İçinde “Arnavutluk-Türkiye İlişkileri: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği” Uluslararası Bilimsel Sempozyum Bildirileri”, (Yayına Hazıralayan: Mehdi Gurra). Tiran: Alsar Vakfı Yayınları.

DEİK (2026). “Türkiye – Arnavutluk İş Konseyi”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK): https://www.deik.org.tr/turkiye-avrupa-is-konseyleri-turkiye-arnavutluk-is-konseyi, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Emin, N. (2014). Arnavutluk Siyasetini Anlama Klavuzu, SETA Yayınları.

Eren, E. (2025). Türkiye’nin Balkanlar Politikasının Akıllı Güç Teorisi Perspektifinde Analizi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Euronews (2025). “Albania–Turkey Forum / Rama: We are an island of opportunities; a partnership growing stronger every day”. Euronews Albania: https://euronews.al/en/albania-turkey-forum-rama-we-are-an-island-of-opportunities-a-partnership-growing-stronger-every-day/, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Gurra, M. (2023). “Açış Konuşması” (ss. 17-23). İçinde “Arnavutluk-Türkiye İlişkileri: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği” Uluslararası Bilimsel Sempozyum Bildirileri”, (Yayına Hazıralayan: Mehdi Gurra). Tiran: Alsar Vakfı Yayınları.

Gör, S. (2023). “Diyanet İşleri Başkanlığının Arnavutluk’a Yönelik Faaliyetleri (Arnavutluk İle Kurulan Gönül Köprüsü)” (ss. 201-211). İçinde “Arnavutluk-Türkiye İlişkileri: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği” Uluslararası Bilimsel Sempozyum Bildirileri”, (Yayına Hazıralayan: Mehdi Gurra). Tiran: Alsar Vakfı Yayınları.

Invest (2025). “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye'nin 2030 Sanayi ve Teknoloji Stratejisini Açıkladı”. T.C. Cumhurbaşkanlığı Yatırım ve Finans Ofisi: https://www.invest.gov.tr/en/news/news-from-turkey/pages/president-erdogan-unveils-turkiye-2030-industry-technology-strategy.aspx. Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Kaçi, N. (1988). “Atatürk Arnavutluk’ta nasıl değerlendiriliyor”. Atatürk’ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu, 31 Ekim – 1 Kasım 1988, Ankara.

Kutlu, C. N. (2018). "1990'dan Günümüze Politik, Askeri, Ekonomik, Sosyal" Türkiye-Arnavutluk İlişkileri. İzmir: Zeus Kitabevi.

MFA (2023). "No: 319, 15 Aralık 2023, Türkiye ile Arnavutluk Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesis Edilmesinin 100. Yıl Dönümü Hakkında Ortak Açıklama", T.C. Dışişleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/no_-319_-turkiye-ile-arnavutluk-arasinda-diplomatik-iliskilerin-tesis-edilmesinin-100-yildonumu-hakkinda-ortak-aciklama.tr.mfa, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

MOD (2025). "Albania and Turkey sign Defence Cooperation Protocol". Ministry of Defence: https://www.mod.gov.al/eng/newsroom/1935-albania-and-turkey-sign-defence-cooperation-protocol, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Nazım, K. (2020). Geçmişten Günümüze Arnavutlar Tarihi. İstanbul: Festival Yayınları.

Nuredin, A. (2021). Hukuki, Siyasi, İdari Yönleriyle Arnavutluk Bir Dönemin Genel Özeti (1912-2012). Gostivar: Uluslararası Vizyon Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Özgen, C. (2019). "Türkiye'nin Denizaşırı Askeri Üs Kurma Girişimleri: Tespitler ve Geleceğe Yönelik Öneriler". Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8 (2), 381-408.

Özkan, A. (2021). Enver Hoca Döneminde Arnavutluk (1945-1985). Ankara: Nobel Yayın.

Polis Akademisi (2019). FETÖ As An Internatıonal Threat, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.

ResPublica (2025). "Friend or Foe? The complexities of Turkish influence in Albania", ResPublica: https://respublica.edu.mk/blog-en/politics/friend-or-foe-the-complexities-of-turkish-influence-in-albania/?lang=en, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

Robo, K. (2023). "Arnavut-Türk Güncel İlişkileri: 100. Yılında Stratejik Ortaklığın Önemi" (ss. 37-47). İçinde "Arnavutluk-Türkiye İlişkileri: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği" Uluslararası Bilimsel Sempozyum Bildirileri", (Yayına Hazıralayan: Mehdi Gurra). Tiran: Alsar Vakfı Yayınları.

Shpuza, G. (1990). "Atatürk ve Arnavutluk Türkiye İlişkileri". Atatürk Yolu Dergisi, 2 (6), 335-347.

Shpuza, G. (1993). "Atatürk ve Arnavutluk Türkiye İlişkileri". Atatürk Yolu Dergisi, 3 (6), Sayı 11, 311-322.

Şimşir, B. N. (2018). Türkiye-Arnavutluk İlişkileri Büyükelçilik Anıları (1985-1988). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

UNDP (2025). "Digitalization in Three Priority Sectors in Albania". United Nations Development Programme (UNDP): https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-11/digitalization_in_three_priority_sectors.pdf, Erişim Tarihi: 30.04.2026.

CİNSİYETE GÖRE TÜRKİYE'DE FARKLI BOYUTLARIYLA İŞSİZLİK HİSTERİSİ

UNEMPLOYMENT HYSTERESIS IN TÜRKİYE ACROSS DIFFERENT DIMENSIONS BY GENDER

Dr. Öğr. Üyesi Ali Rauf KARATAŞ

Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Merkez, Karabük.

aliraufkaratas@karabuk.edu.tr,

ORCID NO: https://orcid.org/0000-0003-1031-6722

ÖZET

İktisat yazınında işgücü piyasası bağlamında ekonomilerde iki temel hipotezin varlığı kabul edilir: Doğal Oran Hipotezi ve İşsizlik Histerisi Hipotezi. Buna göre Doğal Oran Hiptezi yaşanan arz veya talep yönlü şoklar neticesinde yükselen işsizlik oranlarının kriz sonrasında tekrar denge düzeyine yakınsayacağını öne sürerken İşsizlik Histerisi Hiptezi ise ekonomik şokların işsizlik oranları üzerinde kalıcı etkiler meydana getirdiği fikrine dayanmaktadır. Bu çalışma Türkiye ekonomisinde Histeri Hipotezinin geçerli olup olmadığını cinsiyete göre sınamak amacıyla yapılmıştır. 2014:1-2026:2 dönemi aylık verilerinin kullanıldığı bu çalışmada erkek ve kadın işgücü piyasası için genel işsizlik oranına ek olarak, ILO tarafından 2013 yılında belirlenen, Türkiye ekonomisi için 2021 yılından itibaren hesaplanan ve farklı işsizlik tanımlarını ihtiva eden üç işsizlik oranı serisi daha tercih edilmiştir. Yöntem olarak literatüre uyularak birim kök testleri kullanılmış ve ilk olarak doğrusallık varsayımı üzerine inşa edilen ve yapısal kırılmaları dikkate almayan Arttırılmış Dickey-Fuller (ADF) Testi uygulanmıştır. Devamında makro iktisadi değişkenlerde gözlenen yapısal kırılmaları içselleştirmek adına Fourier Arttırılmış Dickey-Fuller (FADF) ve Kesirli Frekanslı FADF birim kök testleri söz konusu serilere uygulanmıştır. Çalışmada iki önemli sonuca ulaşılmıştır. Birinci bulguya göre histeri etkisi kadın işsizliğinde daha güçlüdür. Çalışmada ortaya çıkan ikinci önemli bulgu ise yapısal kırılmaları dikkate almayan ve doğrusallık varsayımı üzerine inşa edilen ADF testinde histeri etkisinin varlığına yönelik güçlü kanıtlar bulunurken çoklu yapısal kırılmaları dikkate alan FADF ve Kesirli Frekanslı FADF testlerinde histeri hipotezinin geçerliliği sınırlanmaktadır. Çalışmada elde edilen ampirik bulgular Türkiye ekonomisinde kadınların ekonomik kriz dönemlerinden sonra işgücüne geri dönmesinin daha zor olduğunu göstermiştir. Bu sebeple kadın işsizliğinin azaltılmasında yalnızca büyüme odaklı politikalar yeterli olmayabilir. Mikro iktisadi temellere dayalı olarak belirlenecek politikalar bu anlamda kadın işgücü piyasasında yapısal katılıkların giderilmesine katkı sağlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Oran Hiptezi, İşsizlik Histerisi Hipotezi, Arttırılmış Dickey-Fuller (ADF) Testi, Fourier Arttırılmış Dickey-Fuller (FADF) Testi, Kesirli Frekanslı FADF Testi.

ABSTRACT

In the economics literature, within the context of labor markets, the existence of two fundamental hypotheses is widely acknowledged: the Natural Rate Hypothesis and the Unemployment Hysteresis Hypothesis. According to the Natural Rate Hypothesis, unemployment rates that rise as a result of supply- or demand-side shocks are expected to converge back to their equilibrium levels following the crisis period. In contrast, the

Unemployment Hysteresis Hypothesis is based on the notion that economic shocks generate permanent effects on unemployment rates. This study aims to examine the validity of the Hysteresis Hypothesis in the Turkish economy on the basis of gender. Using monthly data covering the period 2014:1–2026:2, the study employs not only the conventional unemployment rate for male and female labor markets, but also three additional unemployment indicators incorporating alternative definitions of unemployment, which were introduced by the ILO in 2013 and have been calculated for the Turkish economy since 2021. In line with the existing literature, unit root tests were employed as the methodological framework. Initially, the Augmented Dickey–Fuller (ADF) test, which is based on the assumption of linearity and does not account for structural breaks, was applied. Subsequently, in order to internalize the structural breaks frequently observed in macroeconomic variables, the Fourier Augmented Dickey–Fuller (FADF) and Fractional Frequency FADF unit root tests were conducted on the relevant series. The study yields two major findings. First, the hysteresis effect is found to be stronger in female unemployment. Second, while the conventional ADF test—constructed under the assumptions of linearity and no structural breaks—provides strong evidence supporting the existence of hysteresis effects, the validity of the hysteresis hypothesis becomes considerably more limited when multiple structural breaks are taken into account through the FADF and Fractional Frequency FADF tests. The empirical findings suggest that women in the Turkish economy face greater difficulties in re-entering the labor force following periods of economic crisis. Therefore, growth-oriented policies alone may not be sufficient to reduce female unemployment. In this regard, policies designed on the basis of microeconomic foundations may contribute to alleviating structural rigidities in the female labor market.

Keywords: Natural Rate Hypothesis, Unemployment Hysteresis Hypothesis, Augmented Dickey–Fuller (ADF) Test, Fourier Augmented Dickey–Fuller (FADF) Test, Fractional Frequency Fourier ADF Test.

GİRİŞ

İşsizlik, Türkiye ekonomisi için önemli ve yapısal bir makroekonomik sorun olarak görülmektedir. Bilinen geleneksel işsizlik tanımı 15 yaş ve üzerinde olup iş aradığı halde iş bulamayan kişileri ifade etmektedir. Bununla birlikte mevcut tanımın işsizlik oranını ölçmede bazı yönleriyle yetersiz kalması nedeniyle yeni işsizlik tanımları literatüre ve hesaplama tekniklerine dahil edilmiştir. Buna göre yeni tanımların ortaya çıkışındaki ilk gelişme 2013 yılında gerçekleştirilen, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO), 19. Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda yaşanmıştır (ILO, 2013). Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) söz konusu konferansta geliştirilen yeni standartlardan hareketle 2021 yılında aldığı kararlarsa yeni işsizlik oranı tanımlarının Türkiye ekonomisi için de hesaplamaya başlaması sonucunu doğurmuştur (TÜİK, 2026a). Bu bağlamda geleneksel işsizlik oranına ek olarak zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı, işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı ve âtıl işgücü oranı tanımları da hesaplama kapsamına alınmıştır. Kadın ve erkek işsizliğinin hesaplanmasında ortaya çıkan yeni boyutlar bu anlamda çalışmanın öznesini de oluşturmuş ve Türkiye ekonomisinde cinsiyete göre İşsizlik Histerisi Hiptezini farklı boyutları ile sınanmıştır.

"Histeri" terimi iktisat yazınında ekonomik dinamiklerdeki çeşitli kalıcılık kavramlarını ifade etmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Dadam ve Viegi, 2024, s. 333). Ekonomi bilimi

alanında kullanımı 1980'lerde Avrupa'daki işsizliğin devamlılığını açıklama gayesiyle gerçekleşmiştir (Ball, 2009). İşsizlik Histerisi Hipotezi bağlamındaki ilk akademik katkı da Blanchard ve Summers (1987) tarafıdan yapılmıştır. Blanchard ve Summers'a göre 1970'li yıllardaki petrol şokları neticesinde fiili ve denge işsizlik oranları yükselmiştir. 1980'li yıllarda ise petrol şoklarının ekonomik etkileri azalmış lakin Klasik makro iktisadi ekolün öngörüsünün (Doğal Oran Hipotezi) tersine işsizlik oranları kriz öncesi dönemdeki düzeyine gerilememiştir. Buradan hareketle Blanchard ve Summers, yaşanan iktisadi şoklar (arz ve/veya talep yönlü olabilir) sonrasında yükselen işsizlik oranlarının krizin etkileri ortadan kalktıktan sonra kriz öncesindeki doğal oranına düşmemesi; yeni ve daha yüksek bir denge işsizlik oranının oluşması olgusunu "işsizlik histerisi" olarak ifade etmiş ve hipotezin literatüre yerleşmesini sağlamışlardır.

Bu çalışma yukarıda teorik olarak ifade edilen İşsizlik Histerisi Hiptezinin Türkiye ekonomisinde cinsiyet ve farklı işsizlik oranları boyutlarıyla geçerli olup olmadığının sınanması amacıyla yapılmıştır. Bu gayeye yönelik olarak 2014 Ocak-2026 Şubat dönemi aylık verileri kullanılmıştır. Yöntem olarak ise birim kök testleri tercih edilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen ampirik bulgular değerlendirilerek politika önerileri sunulmuştur.

YÖNTEM

Veri Seti

İşsizlik Histerisi Hiptezinin Türkiye ekonomisinde cinsiyet ve farklı işsizlik oranları boyutlarıyla geçerli olup olmadığının sınanması amacıyla yapılan ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenlere dair bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

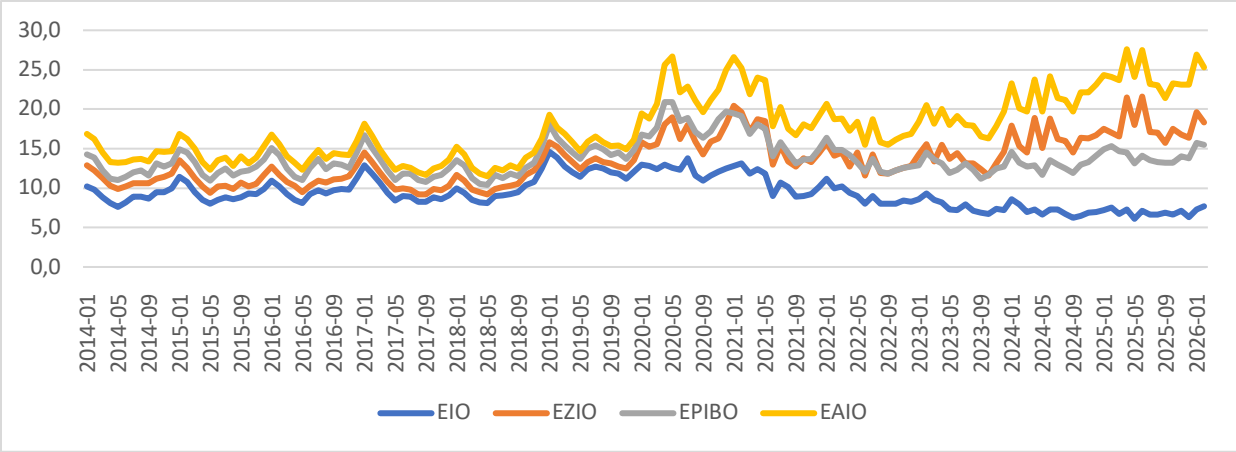
Değişkenin adı	**Değişkenin kısaltması**	**Verinin kaynağı**
Erkek İşgücü Piyasası		
İşsizlik Oranı	EIO	TÜİK (2026b)
Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı	EZIO	TÜİK
İşsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı	EPIBO	TÜİK
Âtıl işgücü oranı	EAIO	TÜİK
Kadın İşgücü Piyasası		
İşsizlik Oranı	KIO	TÜİK
Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı	KZIO	TÜİK
İşsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı	KPIBO	TÜİK
Âtıl işgücü oranı	KAIO	TÜİK

Tablo 1'e göre "Zamana bağlı eksik istihdam", istihdam edilen bireyler arasında haftalık çalışma süresi 40 saatin altında kalan, daha uzun süre çalışmayı talep eden ve kısa bir süre içinde çalışma saatlerini artırabilecek durumda bulunan kişileri ifade etmektedir. "Potansiyel işgücü", çalışma çağındaki nüfus içerisinde yer almakla birlikte referans döneminde ne istihdam edilen ne de işsiz statüsünde bulunan bireylerden oluşmaktadır. Bu kapsamda, iş aramasına rağmen kısa süre içinde çalışmaya başlayamayacak durumda olan kişiler ile aktif olarak iş aramasa da çalışma isteğine sahip olup kısa sürede işbaşı yapabilecek durumda bulunan kişiler

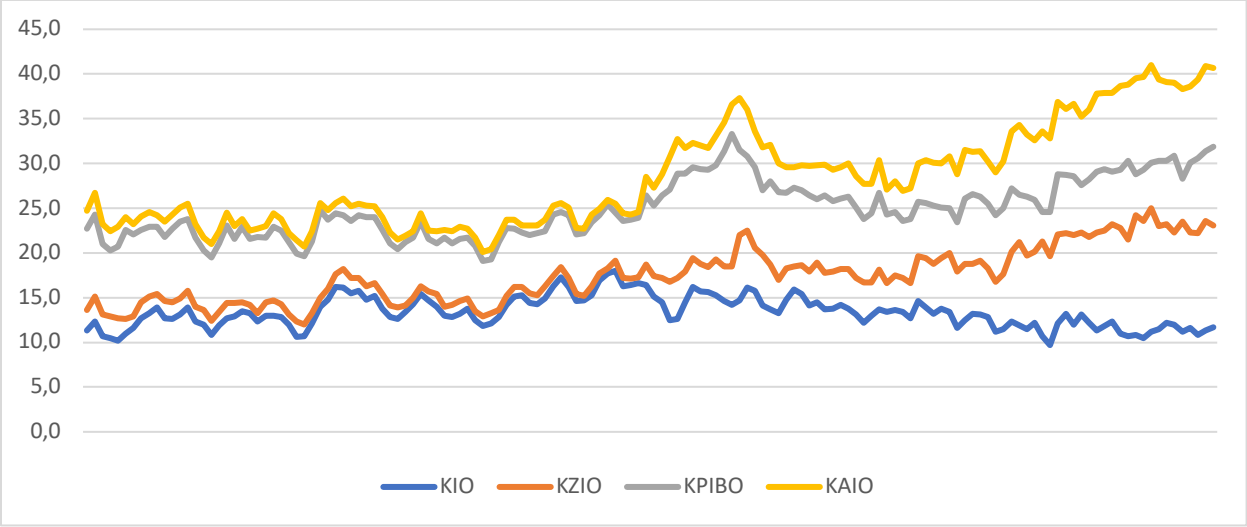
potansiyel işgücü içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre EZIO ve KZIO değişkenleri zamana bağlı eksik istihdamdaki kişiler ve işsizlerin toplamının işgücüne bölünmesi ile hesaplanırken EPIBO ve KPIBO değişkenleri "işsiz+potansiyel işgücü"nün "işgücü+potansiyel işgücü" toplamına bölünmesi ile elde edilmektedir. Âtıl işgücü oranına ise "zamana bağlı eksik istihdam + işsiz + potansiyel işgücü" toplamının "işgücü + potansiyel işgücü" toplamına bölünmesi ile ulaşılmaktadır.

Tablo 1'de bilgileri aktarılan değişkenlerin zaman serisi grafikleri ise Şekil 1 ve Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 1. Erkek İşgücü Piyasası Bağlamındaki Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Şekil 2. Kadın İşgücü Piyasası Bağlamındaki Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Birim Kök Testleri

Çalışmada literatüre uyularak birim kök testleri histeri hipotezinin sınanabilmesi amacıyla kullanılmıştır. Buna göre çalışmada tercih edilen birim kök testleri ve testlerin matematiksel formasyonu Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Birim Kök Testleri ve Testlere Dair Denklemler

Test	Test Denklemi

ADF	Yt = α + pYt-1 + et
FADF	$\Delta yt = c_0 + c_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_3 y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} a_i \Delta y_{t-i} + e_t$
Kesirli Frekanslı FADF	$y_t^* = \alpha_0 1_t^* + \beta_0 t_t^* + \lambda_1 \sin_{1,t}^* + \lambda_2 \cos_{1,t}^* + u_t, \ \ t = 1,2,3,\dots,T$

Birim kök testleri neticesinde serilerin düzey değerinde durağan olması, I(0), İşsizlik Histerisi Hiptezinin geçerli olmadığını, birinci fark değerinde durağan olması, I(1) ise İşsizlik Histerisi Hiptezinin geçerli olduğunu göstermektedir.

BULGULAR

Kadın ve erkek işgücü piyasası bağlamında analize dahil edilen sekiz seriye uygulanan ADF Birim Kök Testi sonuçları Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Sabit Model için ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF Test İstatistiği	Olasılık Değeri	İşsizlik Histerisi
EIO	-2,38	0,15	Var
EZIO	-0,94	0,77	Var
EPIBO	-3,43	0,02**	Yok
EAIO	-1,63	0.46	Var
KIO	-0,92	0,78	Var
KZIO	-1,88	0.33	Var
KPIBO	-1,82	0,36	Var
KAIO	-0,60	0,86	Var

Not: "**" ifadesi yüzde 5 güven düzeyindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir. Kritik değerler için MacKinnon (1996)'un çalışması referans alınmıştır.

Tablo 3'te yer alan bulgulara göre erkek işgücü piyasası için işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı göstergesinde histeri hipotezi geçerli değilken erkek işsizlik oranı, zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı ve âtıl işgücü oranı değişkenlerinde histerinin varlığına dair kanıtlar bulunmuştur. Kadın işgücü piyasası için ise tüm işsizlik oranı tanımlarında histeri etkisi görülmüştür.

FADF Birim Kök Testi sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Sabit Model için FADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	k	Lag	FADF Test İstatistiği	İşsizlik Histerisi
EIO	1	4	-2.8836***	Yok
EZIO	2	4	-2.5826	Var
EPIBO	2	4	-3.2337**	Yok
EAIO	2	4	-2.0376	Var
KIO	1	4	-4.3772*	Yok
KZIO	2	4	-1.4934	Var
KPIBO	2	4	-1.3613	Var
KAIO	3	4	0.5076	Var

Not: "*", "**" ve "***" ifadeleri sırasıyla yüzde 1, yüzde 5 ve yüzde 10 güven düzeyindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir. Kritik değerler için Enders ve Lee (2012)'nin çalışması referans alınmıştır.

Tablo 4'e göre FADF test sonuçları itibariyle EIO, EPIBO ve KIO değişkenleri için histeri hipotezinin geçerli olmadığı, diğer seriler için ise geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kesirli Frekanslı FADF birim kök testi sonuçları Tablo 5'te belirtilmiştir.

Tablo 5. Sabit Model için Kesirli Frekanslı FADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	k	Lag	FADF Test İstatistiği	İşsizlik Histerisi
EIO	1	4	-2.8836***	Yok
EZIO	0.1	4	-3.488**	Yok
EPIBO	1.7	4	-3.743**	Yok
EAIO	0.1	4	-3.1859**	Yok
KIO	1	4	-4.3772*	Yok
KZIO	0.1	4	-3.3879**	Yok
KPIBO	2.2	4	-1.1888	Var
KAIO	2.9	4	0.4235	Var

Not: "*", "**" ve "***" ifadeleri sırasıyla yüzde 1, yüzde 5 ve yüzde 10 güven düzeyindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir. Kritik değerler için Bozoklu vd. (2020)'nin çalışması referans alınmıştır.

Tablo 5'te yer alan Kesirli Frekanslı FADF birim kök testi sonuçlarına göre ise yalnızca KPIBO ve KAIO işsizlik oranı tanımlarında histeri hipotezinin geçerliliği tespit edilirken diğer serilerinde hipotez geçerli değildir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye ekonomisinde cinsiyete göre farklı işgücü piyasası boyutları üzerinden İşsizlik Histerisi Hipotezinşn geçerliliğini incelemiştir. 2014:1–2026:2 dönemini kapsayan aylık veriler kullanılarak yapılan analizde, geleneksel işsizlik oranlarının yanı sıra ILO tarafından ortaya konulan alternatif işgücü göstergeleri de değerlendirilmiştir. Yöntemsel olarak, makroekonomik değişkenlerdeki yapısal kırılmaların rolünü hesaba katmak amacıyla standart Augmented Dickey–Fuller (ADF) testinin sonuçları, Fourier ADF (FADF) ve Kesirli Frekans FADF birim kök testleriyle karşılaştırmalı olarak aktatırlmıştır. Ampirik analiz, yurt içi işgücü piyasası literatürüne önemli katkı sağlayan iki önemli bulgu ortaya koymuştur. Birinci bulgu ekonometrik modellemelerde makro iktisdi değişkenlerin yapısal kırılmalara sahip olması ile bağlantılıdır. Buna göre doğrusal olma varsayımı altında işleyen ve yapısal kırılmaları göz ardı eden standart ADF testi, neredeyse tüm serilerde işsizlik histerisinin varlığını doğrulamıştır. Ancak, yapısal kırılmalar FADF ve Kesirli Frekans FADF testleri yoluyla içselleştirildiğinde, histeri hipotezinin geçerliliği önemli ölçüde sınırlanmıştır. Uygulanan en güncel ve sağlam çerçeve olan Kesirli Frekanslı FADF testinde, histerietkisi tüm erkek işgücü göstergelerinde ortadan kalkmış ve sadece iki kadın işgücü göstergesinde geçerli kalmıştır (İşsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı- Atıl işgücü oranı). Bu değişim, yapısal kırılmaları göz ardı etmenin yanıltıcı sonuçlara yol açabileceğini göstermiştir.

Çalışmada ortaya çıkan ikinci önemli bulgu, histeri etkisinin erkek işsizliğine kıyasla kadın işsizliğinde yapısal olarak daha güçlü ve kalıcı olduğudur. Yapısal kırılmalar dikkate alındığında erkek işgücü göstergeleri Doğal Oran Hipotezi ile uyumlu hale gelirken —yani erkek işsizliği bir krizin ardından denge seviyesine geri dönme eğilimindedir— kadın işgücü piyasası yapısal katılıklar sergilemektedir. Söz konusu ampirik bulgu, Türkiye'deki kadınların

ekonomik durgunlukların ardından işgücüne yeniden girmeye çalışırken daha büyük zorluklar ve katılıklarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Kadın işsizliğinin köklü yapısal katılıklar ve güçlü histeri etkileri tarafından şekillendirildiği göz önüne alındığında, geleneksel toplam talep yönetimi ve makroekonomik büyüme odaklı politikaların tek başına kadın işgücünün yetersiz kullanımını azaltmak için yeterli olmayacağını söylemek mümkündür. Söz konusu katılıklar nedeniyle ekonomik genişlemeler kadınları otomatik olarak işgücüne geri çekmediğinden, politika yapıcılar mikroekonomik temelli ve toplumsal cinsiyete duyarlı yapısal politikalara yönelmelidir. Erişilebilir çocuk bakım tesislerinin yaygınlaştırılması, krizler sırasında işsiz kalmış kadınlara yönelik özel yeniden eğitim ve beceri geliştirme programlarının sunulması, kadın istihdamı için mali teşvikler veya vergi indirimleri sağlanması ve esnek çalışma düzenlemelerinin önündeki kurumsal engellerin ortadan kaldırılması gibi hedef odaklı müdahaleler önemli hale gelmektedir.

KAYNAKLAR

Ball, L.M. (2009) Hysteresis in unemployment: old and new evidence. National Bureau of Economic Research (NBER) WorkingPaper, 14818. https://doi.org/10.3386/w14818

Bozoklu, S., Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. Energy Economics, 91, 104926. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926

Blanchard, O.J. & Summers, L.H. (1987) Hysteresis in unemployment. European Economic Review, 31(1–2), 288–295. https://doi.org/10.1016/0014-2921(87)90042-0

Dadam, V., & Viegi, N. (2024). Investigating unemployment hysteresis in South Africa. *South African Journal of Economics*, *92*(3), 331-353.

Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. Economics Letters, https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081

ILO. (2013). 19th International Conference of Labour Statisticians. chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_220535.pdf

MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. Journal of Applied Econometrics, 11(6), 601-618. https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1255(199611)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2T

TÜİK. (2026a). Hanehalkı İşgücü Araştırmasında Yapılan Düzenlemelere İlişkin Metodoloji Dökümanı. https://www.tuik.gov.tr/indir/metodolojikDokumanlar/hia_metod_tr.pdf

TÜİK. (2026b.) İşgücüne İlişkin Tamamlayıcı Göstergeleri. https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/databrowser/tuik/categories/8/8_2/8_2_1/8_2_1_3/TR,DF_ISGUCU_AYLIK_TAMAMLAYICI_GOSTERGE_C,1.0

MİMARLIK EĞİTİMİ VE KENT ETKİLEŞİMİ: İSTANBUL VE TİRAN ÖRNEKLERİ

ARCHITECTURAL EDUCATION AND URBAN INTERACTION: THE CASES OF ISTANBUL AND TIRANA

Prof. Dr. Gülay YEDEKCİ

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

gulay.yedekci@rumeli.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2084-0886

ÖZET

Mimarlık eğitimini yalnızca soyut kuramsal bilginin aktarıldığı geleneksel bir süreç olmaktan çıkararak; kentin yapısal krizlerine, mekânsal boşluklarına ve dönüşüm dinamiklerine doğrudan müdahale eden esnek bir "kentsel laboratuvar" şeklinde konumlandırılan bu çalışma, mimarlık pedagojisinin kurucu çekirdeğini oluşturan "tasarım stüdyosu" ile kentin devingen yapısı arasındaki diyalektik etkileşimi, İstanbul ve Tiran örnekleri üzerinden mukayeseli bir süzgeçten geçirmektedir. Araştırma; İstanbul'un mega-kent ölçeğindeki girift yapılaşma ve sismik risk rejimleri ile Tiran'ın parçacıl ve enformel mekânsal mutasyonların, mimarlık okullarındaki stüdyo kurgularını, metodolojik araçları ve öğrenci algısını nasıl biçimlendirdiğini temelden sorunsallaştırmaktadır.

Bu doğrultuda, İstanbul merkezli mimarlık eğitiminde kemikleşmiş bir omurga teşkil eden tarihi çevre koruma, kentsel bellek ve makro ölçekli kentsel dönüşüm disiplinleri ile Tiran'ın eğitim pratiklerinde gözlemlenen mikro-kamusal alan üretimi, taktiksel kentleşme ve kentsel akupunktur yaklaşımları arasındaki metodolojik ve ölçeksel kırılmalar, coğrafyalar arası bir deneyim ve bilgi aktarımı düzleminde ele alınmaktadır. Bahsedilen bağlamda, stüdyo ortamının kentsel gerçekliği pasif bir taklit yerine nasıl dinamik olarak simüle ettiği ve geleceğin mimar adaylarını kentsel adalet, mekânsal hakkaniyet ve sosyal sorumluluk ekseninde nasıl eleştirel birer aktör olarak konumlandırdığı derinlemesine tartışılmaktadır.

Nihayetinde çalışma, her iki kentin barındırdığı kronik kentsel sorunların ve krizlerin mimarlık eğitimini akışkan birer veri kaynağına dönüştürdüğünü; bu pedagojik etkileşimin ise iki farklı kentsel rejim ve Balkan-Anadolu kültürü arasında kuramsal, pratiksel ve mekânsal bir köprü inşa etme potansiyeli taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık Eğitimi, Tasarım Stüdyosu, İstanbul, Tiran, Mekânsal Etkileşim.

ABSTRACT

Architectural education is not merely a pedagogical process where theoretical knowledge is This study positions architectural education not merely as a traditional process of transferring abstract theoretical knowledge, but as a flexible "urban laboratory" that directly intervenes in the structural crises, spatial voids, and transformation dynamics of the city. The text examines the dialectical interaction between the "design studio," which forms the founding core of architectural pedagogy, and the dynamic structure of the city, through a comparative lens using the examples of Istanbul and Tirana. The research fundamentally problematizes how the

intricate urban development and seismic risk regimes of Istanbul on a mega-city scale, and the sudden, fragmented, and informal spatial mutations experienced by Tirana during its post-socialist transition period, shaped the studio structures, methodological tools, and student perceptions in architecture schools. In this context, the methodological and scale-based ruptures between the disciplines of historical environment preservation, urban memory, and macro-scale urban transformation, which constitute a solidified backbone in Istanbul-based architectural education, and the micro-public space production, tactical urbanization, and urban acupuncture approaches observed in Tirana's educational practices are examined within the framework of cross-geographical experience and knowledge transfer. In this context, the study deeply discusses how the studio environment dynamically simulates urban reality instead of passively imitating it, and how it positions future architect candidates as critical actors in the context of urban justice, spatial equity, and social responsibility. Ultimately, the study clearly demonstrates that the chronic urban problems and crises of both cities transform architectural education into a fluid data source; and that this pedagogical interaction has the potential to build a theoretical, practical, and spatial bridge between two different urban regimes and Balkan-Anatolian cultures.

Keywords: Architectural Education, Design Studio, Istanbul, Tirana, Spatial Interaction.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte mimarlık, sadece bina inşa etmeye odaklanan salt teknik bir uğraş olmanın ötesine geçerek; toplum, kültür, bellek, siyaset, ekonomi, teknoloji ve günlük hayatla iç içe geçmiş, çok boyutlu bir bilgi birikimi olarak evrilmiştir. Dolayısıyla mimarlık eğitimini yalnızca yapım teknolojilerinin, çizim yöntemlerinin, ifade biçimlerinin veya şekilsel tasarım kurallarının aktarılmasına indirgemek mümkün değildir. Bu eğitimin asıl amacı, öğrenciye yapılı çevreyi çözümleme, karmaşık mekânsal bağları anlama ve kent gerçeğine müdahale edip onu dönüştürebilecek eleştirel bir tasarım vizyonu kazandırmaktır. Eğitimin sahip olduğu bu derinlik, tasarım stüdyosunu salt bir obje üretim dersi olmaktan kurtarır; onu mesleki muhakemenin, kentsel kavrayışın ve toplumsal bilincin ortaklaşa var edildiği pedagojik bir ortama dönüştürür (Dutton, 1987, 1991; Salama, 2015; Schön, 1983, 1984).

Bu çerçevede tasarım stüdyosu, mimarlık pedagojisinin omurgasını oluşturan temel alandır. Bilginin eğitmenden öğrenciye tek taraflı iletildiği geleneksel ders yapılarının aksine stüdyo; karşılıklı diyalog, kritik, ifade etme, deneme, değerlendirme ve yeniden kurgulama aşamalarıyla şekillenen ucu açık bir öğrenim mecrasıdır. Stüdyonun bu özgün karakteri, Schön'ün eylem içinde düşünme yaklaşımıyla temellendirilebilir: Öğrenci, tasarım evresinde hazır reçeteleri uygulamak yerine sorunu baştan tanımlar; çizimler ve maketler üzerinden akıl yürütür, aldığı eleştirel dönüşlerle tasarım tercihlerini evriltir ve kentsel dinamiklerin yarattığı belirsizliklere bağlamına uygun çözümler üretir (Schön, 1983, 1984; Webster, 2008).

Stüdyo ortamında öğrenci sadece somut bir yapı tasarlamakla kalmaz; bir mekânın geçmişini, gündelik ritmini, kullanıcı profilini, mekânsal çelişkilerini, idari kararlarını, politik arka planını ve geleceğe dair potansiyellerini çözümlemeyi öğrenir. Böylelikle kent, stüdyo için durağan bir fon olmaktan çıkarak doğrudan bir eğitim materyaline dönüşür. Sokaklar, meydanlar, kıyı şeritleri, tarihi dokular, enformel yerleşimler, âtıl sanayi alanları, ulaşım düğüm noktaları, ekolojik koridorlar ve kamusal boşluklar; stüdyo ekseninde sorulara, gelecek senaryolarına,

şemalara, maketlere, haritalara ve tasarım projelerine tahvil edilir. Bu entegrasyon, mimarlık öğrencisinin kenti yalnızca morfolojik özellikleriyle değil; sosyal adalet, erişilebilirlik, toplumsal bellek, kırılganlık, dirençlilik ve kamusal fayda gibi temel kavramlar üzerinden de okuyabilmesini sağlar (Awan, Schneider ve Till, 2011; Fainstein, 2010; Marcuse, 2009; Till, 2009).

Bu makale, mimarlık eğitimi ile kent arasındaki ilişkiyi İstanbul ve Tiran örnekleri üzerinden karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Bu iki kent, farklı tarihsel ve morfolojik özelliklere sahip olmakla birlikte, Balkan-Anadolu coğrafyasının çok katmanlı mekânsal hafızası içinde birbirine temas eden deneyimler üretmektedir. İstanbul; Bizans, Osmanlı, Cumhuriyet, modernleşme ve neoliberal kentsel dönüşüm katmanlarının üst üste geldiği bir metropol olarak tarihsel süreklilik, koruma, deprem riski, büyük ölçekli altyapı ve kentsel dönüşüm baskıları üzerinden yoğun bir öğrenme zemini sunar (Ay, 2016; Gün, 2021; İstanbul Büyükşehir Belediyesi vd., 2003). Tiran ise sosyalizm sonrası dönemin parçalı kentsel büyümesi, gayriresmî mekânsal pratikleri, kamusal alanın dönüşümü ve yurttaşlık kimliğinin mekân üzerinden yeniden kurulması bağlamında farklı bir stüdyo deneyimi üretir (Dino, Griffiths ve Karimi, 2017; Dino ve Griffiths, 2023; Manahasa, 2015).

Bu çalışma, mimarlık eğitimi ile kent arasındaki dinamik bağı İstanbul ve Tiran örnekleri üzerinden mukayeseli bir perspektifle masaya yatırmaktadır. Söz konusu iki şehir, kendilerine has özgün tarihsel ve morfolojik karakterler taşısalar da Balkan-Anadolu coğrafyasının çok katmanlı mekânsal belleği düzleminde birbiriyle kesişen deneyim alanları üretir. Bizans, Osmanlı, Cumhuriyet, modernleşme ve neoliberal dönüşüm evrelerinin üst üste bindiği bir megakent olan İstanbul; tarihsel süreklilik, koruma pratikleri, deprem riski, makro ölçekli altyapı hamleleri ve kentsel dönüşüm dinamikleri üzerinden oldukça zengin bir pedagojik taban sunar (Ay, 2016; Gün, 2021; İstanbul Büyükşehir Belediyesi vd., 2003). Buna karşılık Tiran ise post-sosyalist dönemin parçalı büyüme eğilimleri, enformel mekân pratikleri, kamusal alanın dönüşümü ve vatandaşlık kimliğinin fiziksel çevre üzerinden yeniden üretimi bağlamında özgün bir stüdyo deneyimine kapı aralar (Dino, Griffiths ve Karimi, 2017; Dino ve Griffiths, 2023; Manahasa, 2015).

Teorik tartışmanın derinleştirilmesi noktasında İstanbul ve Tiran, iki özgün kentsel deneyim sahası olarak öne çıkmaktadır. İstanbul; barındırdığı tarihsel katmanlar, makro ölçeği, koruma ile dönüşüm arasındaki açmazlar, deprem gerçeği, karmaşık altyapı ağları ve makro kentsel projeler vasıtasıyla stüdyoyu çok boyutlu, çok paydaşlı ve farklı ölçekleri kapsayan bir öğrenme mekânına dönüştürür. Bu çerçevede şehir, mimarlık öğrencisini tarihsel devamlılık ile modern müdahaleler, teknik gereklilikler ile kamusal mesuliyetler ve mekân üretimi ile sosyal adalet arasındaki dengeleri eş zamanlı olarak sorgulamaya teşvik eder. Öte yandan Tiran; post-sosyalist dönüşüm süreçleri, enformel gelişim eğilimleri, parçalı morfolojik yapısı, yerel ölçekteki kamusal alan yetersizlikleri ve mikro müdahale yöntemleri aracılığıyla, stüdyonun daha taktiksel, ampirik ve günlük hayatla iç içe geçen yönlerini açığa çıkarır. Bu yönüyle Tiran, stüdyo eğitiminin mikro ölçekli mekânsal dokunuşlar, ortak kullanım alanlarının yeniden inşası ve vatandaşlık pratikleri ekseninde ne denli eleştirel bir sorgulama alanı açabileceğini gözler önüne sermektedir.

Söz konusu iki kentsel dinamik bir arada düşünüldüğünde, tasarım stüdyolarının sabit, genelgeçer ve çevre faktöründen yalıtılmış birer eğitim şablonu olarak görülemeyeceği; aksine, entegre olduğu tarihsel, toplumsal, siyasal ve mekânsal koşullarla birlikte evrilen dinamik bir pedagojik yapı sunduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, tasarım stüdyosunu Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisi, Schön'ün yansıtıcı uygulama modeli, eleştirel stüdyo pedagojisi ve mekânsal adalet yazını çerçevesinde ele almaktadır. Bahsedilen kuramsal altyapı, stüdyoyu yalnızca pratik tasarım becerilerinin kazandırıldığı bir öğrenim alanı değil; kentsel adalet, kamusal alan farkındalığı ve kültürlerarası mekânsal idrakin inşa edildiği eleştirel, ilişkisel ve bağlama dayalı bir bilgi mecrası olarak konumlandırmaya imkan tanımaktadır.

Mimarlık eğitimi yazınında tasarım stüdyosu, bu disiplinin temel pedagojik omurgası olarak kabul edilmektedir. Dutton (1987, 1991), stüdyonun sadece teknik tasarım yetilerinin aktarıldığı bir yer olmaktan öte; değerlerin, güç ilişkilerinin, mesleki standartların ve analitik düşünce biçimlerinin inşa edildiği pedagojik bir platform olduğunu savunur. Söz konusu bakış açısı, stüdyoyu tarafsız bir derslik gibi görmek yerine, bilgi üretiminin toplumsal, kültürel ve siyasal dinamiklerle birlikte şekillendiği bir zemin olarak ele alır. Salama ve Wilkinson (2007) ile Salama (2015) ise güncel stüdyo pedagojisinin; karar alma, eleştirel akıl yürütme, deneyimsel öğrenim, mekanla bağ kurma ve toplumsal mesuliyet boyutlarıyla bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Stüdyo eğitimine yönelik güncel tartışmalarda mimarın rolü; yalnızca bağımsız bir tasarım nesnesi üreten yaratıcı bir özne olmanın ötesinde, çok paydaşlı süreçlerde bağlar kuran, müzakere yürüten, mekânsal adaleti gözeten ve toplumsal faydayı tasarımın merkezine alan bir aktör olarak konumlandırılmaktadır. Till (2009), mimarlığın otonom ve içe kapalı bir üretim mecrası olmadığını; bilakis ekonomik, siyasal, toplumsal ve teknik bağımlılık dinamikleriyle şekillendiğini ileri sürer. Awan, Schneider ve Till (2011) ise "mekânsal faillik" kavramı üzerinden mimari pratiğin, alternatif yöntemler ve sosyal aktörlerle birlikte ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu akademik arka plan, tasarım stüdyosunun kentle doğrudan bağ kuran, çok aktörlü ve etik bir sorumluluk üstlenen bir öğrenim platformu olarak kurgulanmasını desteklemektedir.

Henri Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisi, bu çalışmanın ilk kuramsal temelini teşkil etmektedir. Lefebvre açısından mekân; tarafsız, boş ve sadece maddesel bir kap olmanın ötesinde; toplumsal bağlar, ekonomik yapılar, ideolojik göstergeler, siyasi kararlar ve günlük pratikler vasıtasıyla inşa edilir (Lefebvre, 2014). Bu doğrultuda şehir, yalnızca somut nesnelerin bir araya gelmesinden oluşan bir bütün değil; iktidar mücadelelerinin, toplumsal belleğin, simgesel manaların, dışlama mekanizmalarının ve direniş eylemlerinin kesiştiği kolektif bir üretim sahnesidir. Stanek (2011) ise Lefebvre'nin mekân yaklaşımının mimari ve kentsel çalışmalar alanındaki değerini, mekânı disiplinlerarası bir kuram geliştirme odağına dönüştürmesiyle açıklar.

Lefebvre'nin mekânsal pratik, mekân temsilleri ve temsili mekânlar triad'ı (üçlüsü), stüdyo pedagojisinin kurgulanmasında oldukça işlevsel bir araçtır. Mekânsal pratik, kentin gündelik hayattaki deneyimlenme şekillerini; mekân temsilleri, planlama süreçlerini, haritalandırmayı, imar mevzuatlarını ve mesleki söylemleri; temsili mekânlar ise kullanıcıların, yerel toplulukların ve kültürel belleğin mekâna yüklediği yaşanmış manaları tanımlar. Tasarım

stüdyosu, öğrenciyi bu üç katman arasında mekik dokumaya yönlendirir. Öğrenci bir taraftan haritaları ve teknik verileri çözümlerken, diğer taraftan günlük yaşam ritmini, kullanıcı deneyimlerini, simgesel değerleri ve mekânsal dışlanma dinamiklerini okumakla yükümlüdür.

Mekânın üretimi eksenindeki bu tartışma, kentsel adalet yazınıyla eklemlendiğinde mimarlık eğitimi adına daha güçlü bir analitik altyapı oluşturur. Fainstein (2010), kentsel adaleti eşitlik, demokrasi ve çeşitlilik sacayağı üzerinden ele alırken; Marcuse (2009), mekânsal adaletsizliğin toplumsal eşitsizliklerden beslenen ama aynı zamanda bu eşitsizlikleri yeniden üreten bir niteliğe sahip olduğuna dikkat çeker. Bu bağlamda tasarım stüdyosu, öğrencinin sadece morfolojik bir kompozisyon geliştirmesini değil; erişilebilirlik, kamusallık, yerinden edilme, görünürlük, güvenlik, bellek ve aidiyet gibi mekânsal adalet temalarını tasarım kararlarının odağına yerleştirmesini sağlar.

Donald Schön'ün yansıtıcı uygulayıcı modeli, çalışmanın ikinci kuramsal omurgasını meydana getirmektedir. Schön (1983, 1984), mesleki bilginin sadece teknik rasyonaliteye yahut önceden tanımlanmış kuralların tatbik edilmesine indirgenemeyeceğini; bilhassa tasarım gibi belirsizlik ve karmaşıklık barındıran problem sahalarında bilginin, eylem esnasında düşünme, deneme, düzeltme, yeniden kurgulama ve eleştirel geri dönüşler vasıtasıyla üretildiğini savunur. Bu doğrultuda mimarlık stüdyosu, yansıtıcı öğrenme pratiğinin en somut örneklerinden biridir. Webster (2008) ise Schön sonrası süreçteki mimarlık eğitimi tartışmalarında stüdyonun, sadece bireysel yaratıcılık odağında kalmaması gerektiğini, aynı zamanda öğrenim ortamındaki güç ilişkilerini, iletişim örüntülerini ve kurumsal sınırları da sorgulamaya açmasının önemini vurgular.

Tasarım süreci doğrusal bir çizgi izlemez: Atılan her eskiz yeni bir soruyu tetikler; üretilen bir maket öngörülemeyen mekânsal bir çelişkiyi görünür kılar; yapılan bir saha gezisi tasarıma dair ön kabulleri temelinden sarsar; bir jüri kritiği problemi baştan tanımlamaya kapı açar; bir kullanıcı gözlemi ise program kurgusunu bütünüyle evriltir. Böylelikle tasarım; öğrenci, eğitmen, çizim, maket, kullanıcı ve kent bileşenleri arasında kesintisiz yürütülen çok katmanlı bir diyaloga dönüşür. Yaneva'nın (2009) tasarım pratiğini etnografik bir süzgeçten geçiren çalışması da mimari bilginin tekil bir zihinsel tasarım anına sıkışmadığını; ofis, çizim, maket, aktörler, teknik araçlar ve kurumsal ilişkiler ağı arasında dolaşıma giren çok aktörlü bir üretim sürecinde şekillendiğini ortaya koyarak bu yaklaşımı desteklemektedir.

Kentle doğrudan temas kuran mimarlık eğitimi literatürü, stüdyonun sadece sunum ve temsil becerilerinin parlatıldığı izole bir iç mekân olmadığını; bilakis toplumla, yerel yönetim mekanizmalarıyla, kullanıcı gruplarıyla, kültürel miras paydaşlarıyla ve gündelik hayatın ritmiyle bağ kuran açık bir öğrenme platformu olduğunu kanıtlamaktadır. Bu doğrultuda kamusal alan, erişilebilirlik, afet dirençliliği, ekolojik krizler, göç hareketleri, barınma hakkı ve kentsel adalet gibi temalar çağdaş mimarlık eğitiminin merkezine yerleşmektedir (Awan vd., 2011; Dutton, 1991; Salama, 2015; Till, 2009). İstanbul ve Tiran örnekleri bu literatür dahilinde özgün bir mukayese zemini yaratır: İstanbul'da tarihsel katmanların korunması, modern müdahalelerin sınırları, deprem riski ve metropol ölçeğindeki karar mekanizmaları belirleyici unsurlar iken; Tiran'da post-sosyalist dönüşüm dinamikleri, enformel büyüme eğilimleri, mahalle ölçeğindeki kamusal alan yetersizlikleri ve mikro müdahaleler ön plana çıkmaktadır.

İstanbul odaklı yürütülen araştırmalar, kentsel dönüşümün salt mekânsal bir yenilenme eylemi olmadığını; risk, mülkiyet rejimleri, yönetişim modelleri, toplumsal adalet ve sermaye döngüleriyle birlikte değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir süreç olduğunu kanıtlamaktadır. Ay (2016), İstanbul'da sismik risklerin minimize edilmesi ile kentsel dönüşüm stratejileri arasındaki girift ve çelişkili bağı masaya yatırırken; Gün (2021), kentteki dönüşüm pratiklerinin sahada ne tür farklı uygulama modellerine büründüğünü eleştirel bir yaklaşımla analiz etmektedir. İstanbul Deprem Master Planı ise makro ölçekteki afet risklerinin, bütüncül planlama süreçleri ve yapı üretim mekanizmalarıyla entegre biçimde ele alınması zorunluluğunu ortaya koymaktadır (İstanbul Büyükşehir Belediyesi vd., 2003). Bu akademik birikim, İstanbul'u odak noktasına alan stüdyo pedagojisinde; tarihsel koruma, kentsel riskler, yapısal dönüşüm, kamusal fayda ve metropol ölçeği gibi parametrelerin eş zamanlı olarak harmanlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Tiran yazını ise post-sosyalist kırılmanın kentsel form, kamusal alan normları ve günlük hayat pratikleri üzerindeki yansımalarına yoğunlaşmaktadır. Dino, Griffiths ve Karimi (2017), Tiran'ın sosyalizm sonrası yaşadığı morfolojik evrimi tarihsel bir perspektife oturtarak, 1991 yılı eşiğinden sonra merkeziyetçi planlama sisteminden aşağıdan yukarıya doğru gelişen, parçalı ve büyük ölçüde denetimsiz büyüme paternlerine geçişi belgelemektedir. Dino ve Griffiths'in (2023) Tiran'ın 1991-2016 yılları arasındaki gelişim ve dönüşüm kulvarını masaya yatıran çalışması, kentin bu yeni dönemde ani bir yoğunlaşma, kamusal mekanların yeniden işlevlendirilmesi ve mahalle dokusu ölçeğinde lokal dönüşüm hareketleriyle karakterize olduğunu göstermektedir. Manahasa (2015) ise Tiran'daki mekânsal aidiyet ile kentsel dönüşüm dinamikleri arasındaki ilişkiyi mikro ölçekte tartışmaya açarak; ortak alanların gündelik ritimler ve toplumsal bellek bağlamında taşıdığı hayati değeri görünür kılmaktadır.

Bahsedilen literatür bir bütün olarak ele alındığında, İstanbul ve Tiran'ın mimarlık eğitimine sağladığı pedagojik veri tabanı aynı kuramsal düzlemde fakat oldukça farklı ölçekler üzerinden okunabilir hale gelmektedir. İstanbul; tarihsel katmanlaşma, makro ölçek, sismik risk faktörleri ve büyük ölçekli kentsel dönüşüm hamleleri üzerinden son derece girift bir kararlar manzumesi üretirken; Tiran, geçiş dönemi mekânsallığı, enformel pratikler, kentsel ara boşluklar, mikro müdahaleler ve kamusal alanın yeniden üretimi doğrultusunda esnek ve taktiksel bir tasarım düşüncesini tetikler. Bu gerekçeyle çalışmanın mukayeseli çerçevesi, salt iki şehrin tasvir edilmesine değil; bu iki farklı kentsel gerçekliğin, stüdyo pedagojisi bünyesinde nasıl kendine has bilgi biçimleri ve analitik araçlar ürettiğinin çözümlenmesine dayanmaktadır.

Bu çalışma, karşılaştırmalı nitel araştırma metodolojisine dayanan kuramsal-yorumlayıcı bir çerçevede yapılandırılmıştır. Araştırmanın analitik odağı, İstanbul ve Tiran'daki mimarlık eğitiminin kurumsal çıktılar üzerinden tekil olarak ölçülmesi değil; bu iki kentin barındırdığı kentsel koşulların tasarım stüdyosu pedagojisi bağlamında hangi bilgi biçimlerini ve eleştirel pozisyonları görünür kıldığının çözümlenmesidir. Dolayısıyla çalışma, deskriptif (betimleyici) bir şehir mukayesesinin ötesine geçerek, kentsel bağlam ile stüdyo pedagojisi arasındaki karşılıklı ve dinamik ilişkiyi kuramsal düzeyde açığa çıkaran ilişkisel bir araştırma niteliği taşımaktadır.

Araştırmanın veri evreni, birbirini besleyen dört temel literatür kümesi üzerinden inşa edilmiştir:

- **Birinci Küme:** Tasarım stüdyosu pedagojisi, eleştirel stüdyo pratikleri, yansıtıcı uygulama modeli ve mimarlık eğitiminde "mekânsal faillik" (spatial agency) tartışmalarını kapsamaktadır (Awan vd., 2011; Dutton, 1987, 1991; Salama, 2015; Schön, 1983, 1984; Till, 2009; Webster, 2008).
- **İkinci Küme:** Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisi ile kentsel/mekânsal adalet yazınını bir araya getirmektedir (Fainstein, 2010; Lefebvre, 2014; Marcuse, 2009; Stanek, 2011).
- **Üçüncü Küme:** İstanbul ölçeğinde kentsel dönüşüm dinamikleri, sismik risk faktörleri, makro-metropol kararları ve tarihsel çevre koruma bağlamında üretilmiş araştırmalardan oluşmaktadır (Ay, 2016; Gün, 2021; İstanbul Büyükşehir Belediyesi vd., 2003).
- **Dördüncü Küme:** Tiran'ın post-sosyalist dönüşüm süreçleri, parçalı kentsel morfolojisi ve mikro ölçekteki kamusal alan pratikleri üzerine odaklanan çalışmalardan meydana gelmektedir (Dino vd., 2017; Dino ve Griffiths, 2023; Manahasa, 2015).

Analiz, her iki kent için ortak bir mukayeseli okuma matrisi inşa edilerek yürütülmüştür. Bu doğrultuda; tarihsel katmanlaşma, dönüşüm rejimi, kamusal alan morfolojisi, ölçek, stüdyo yaklaşımı ve öğrencinin pedagojik rolü temel analitik boyutlar olarak saptanmıştır. İstanbul bu eksende; tarihsel süreklilik, koruma-dönüşüm çelişkisi, sismik risk faktörleri, metropol ölçeği ve makro müdahale pratikleri üzerinden çözümlenmiştir. Tiran ise post-sosyalist dönüşüm dalgası, enformel büyüme dinamikleri, mahalle ölçeğindeki kamusal alan yetersizlikleri, mikro müdahaleler ve taktiksel tasarım arayışları üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Metodolojik açıdan çalışma, açıklayıcı ve karşılaştırmalı bir matris kurgusuna yaslanmaktadır. Tablo 1'de yapılandırılan bu matris, iki kentin mimarlık eğitimine eklemlediği kentsel-pedagojik temaları eş değer bir kavramsal düzlemde kıyaslamak adına kullanılmıştır. Bahsedilen matris, çalışmanın çıktılarını yalnızca deskriptif (betimleyici) bir yaklaşımla listelemek yerine; her iki kentin tasarım stüdyosu pedagojisi bağlamında ne tür bilgi biçimleri, toplumsal duyarlılıklar ve mesleki yargı refleksleri ürettiğini açığa çıkaran analitik bir enstrüman işlevi görmektedir.

Bu yöntemsel kurgu, makalenin temel kuramsal iddiasıyla tam bir uyum içerisindedir: Tasarım stüdyosu, kentsel gerçekliği pasif bir biçimde taklit ya da temsil eden izole bir sınıf ortamı değil; kentin tarihsel, toplumsal, politik ve mekânsal dinamiklerini pedagojik bilgiye tahvil eden eleştirel bir laboratuvardır. İstanbul ve Tiran mukayesesi, bu yönüyle iki farklı şehir örneğinin yan yana getirilmesinden ibaret kaba bir kıyaslama değildir; aksine, farklı kentsel rejimlerin mimarlık eğitiminde nasıl kendilerine has pedagojik düşünme biçimleri ve pratikler doğurduğunu açıklayan kuramsal-karşılaştırmalı bir okuma modelidir.

Karşılaştırmalı Analiz Matrisi

Aşağıda yer alan Tablo 1, İstanbul ve Tiran'ın mimarlık eğitimine sunduğu başlıca kentsel-pedagojik temaları karşılaştırmalı olarak özetlemektedir. Matriste yer alan analiz boyutları, çalışmanın kuramsal çerçevesiyle ilişkilendirilmiş; tarihsel katmanlaşma, dönüşüm rejimi, kamusal alan, ölçek, stüdyo yaklaşımı ve öğrenci rolü başlıkları üzerinden iki kentin tasarım stüdyosu pedagojisine sunduğu farklı bilgi biçimleri değerlendirilmiştir.

Tablo 1. İstanbul ve Tiran'ın Mimarlık Eğitimine Sunduğu Kentsel Temaların Karşılaştırmalı Matrisi

Analiz boyutu	İstanbul	Tiran	Değerlendirme
Tarihsel katmanlaşma	Bizans, Osmanlı, Cumhuriyet ve çağdaş metropol katmanlarının üst üste geldiği yoğun tarihsel çevre.	Sosyalist dönem, geçiş dönemi ve güncel piyasa odaklı dönüşümün belirlediği kent kimliği.	Stüdyo, tarihsel süreklilik ile dönüşüm arasındaki gerilimi yorumlamayı öğretir.
Dönüşüm rejimi	Kentsel dönüşüm, deprem riski, büyük ölçekli altyapı ve gayrimenkul baskısı.	Sosyalizm sonrası parçalı büyüme, gayriresmî eklemlenmeler ve hızlı yoğunlaşma.	Öğrenci, dönüşümün yalnızca fiziksel değil, sosyal ve politik bir süreç olduğunu kavrar.
Kamusal alan	Kıyılar, meydanlar, tarihi bölgeler ve ulaşım düğümleri üzerinde yüksek kamusal baskı.	Mahalle ölçeğinde kamusal alan eksiklikleri, ara boşluklar ve küçük ölçekli kentsel müdahale ihtiyacı.	Kamusal alan, tasarımın estetik değil, toplumsal ve etik meselesi olarak okunur.
Ölçek	Metropol ölçeği, çok aktörlü planlama, karmaşık altyapı ve yoğunluk.	Mahalle, blok, avlu ve mikro kamusal boşluk ölçeği.	Stüdyo, makro ve mikro ölçekler arasında geçiş yapabilen tasarım düşüncesi üretir.
Stüdyo yaklaşımı	Koruma, uyarlanabilir yeniden kullanım, afet dayanıklılığı ve büyük ölçekli müdahale.	Taktiksel tasarım, kentsel akupunktur, geçici kullanım ve mikro onarım.	İki kent birlikte düşünüldüğünde çok ölçekli ve esnek pedagojik model belirginleşir.
Öğrenci rolü	Karmaşık tarihsel ve teknik veriler arasında karar üreten eleştirel tasarımcı.	Küçük müdahalelerle kamusal yaşamı aktive eden kolaylaştırıcı aktör.	Öğrenci, yalnızca form üreten değil, kentsel sorumluluk alan özne olarak konumlanır.

MİMARLIK EĞİTİMİ LABORATUVARI OLARAK İSTANBUL

İstanbul, mimarlık eğitimi ve araştırmaları açısından dünya üzerindeki en girift kentsel laboratuvarlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu karmaşıklık, yalnızca kentin barındırdığı makro ölçekten ya da fiziksel büyüklükten kaynaklanmaz; bilakis tarihsel derinlik, coğrafi eşikler, jeopolitik konum, kültürel heterojenlik, demografik yoğunluk, sismik risk faktörleri, turizm baskısı, altyapısal katmanlar ve kentsel dönüşüm süreçlerinin eş zamanlı olarak etkileşime girmesinden beslenir. Bu doğrultuda İstanbul'da gerçekleştirilecek herhangi bir mimari müdahale, salt morfolojik ya da işlevsel bir tasarım problemi olmanın ötesine geçerek; tarihsel, sosyal, politik, ekonomik ve teknik parametrelerin çarpıştığı girift bir müzakere alanına dönüşür.

İstanbul'un kentsel dönüşüm dinamikleri, bilhassa 1999 Marmara Depremi kentsel eşiğinin ardından; afet riski, mevcut yapı stoku, mülkiyet rejimleri ve piyasa güdümlü mekân üretimi arasında oldukça çelişkili ilişkiler ağı örmüştür. Gün (2021), kentteki kentsel dönüşüm pratiklerinin sadece yapısal birer yenileme eylemi şeklinde okunamayacağını, aksine farklı aktörler, kesişen ölçekler ve kurumsal uygulama rejimleri üzerinden işletilen çok katmanlı operasyonlar olarak çözümlenmesi gerektiğini önemle belirtir. Ay (2016) ise İstanbul'daki deprem riski olgusunun teknik bir tehlike tanımına indirgenemeyeceğini, bunun politik ve mekânsal düzlemde inşa edilen bir "risk peyzajı" (landscape of risk) dahilinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu akademik arka plan, İstanbul'u odak noktasına alan stüdyo pedagojisinin; kentsel dönüşüm, afet riski ve mekânsal adalet temalarını birbirinden ayırmadan, bütüncül bir süzgeçten geçirmesini zorunlu kılmaktadır.

Tarihi Yarımada sınırları içinde yürütülen bir tasarım stüdyosu projesi; arkeolojik katmanları, anıtsal mimari mirası, kentsel silüet dengelerini, turizm odaklı soylulaştırma baskısını, yerel halkın sosyo-mekânsal profilini, makro ulaşım ağlarını, katı koruma mevzuatlarını ve enformel gündelik yaşam pratiklerini eş zamanlı olarak hesaba katmakla yükümlüdür. Benzer şekilde, Boğaziçi çeperinde gerçekleştirilecek bir çalışma; özgün peyzaj morfolojisini, kıyı şeridi kullanım rejimlerini, kamusal erişilebilirlik haklarını, hassas ekolojik dengeleri ve kentin kültürel imgesini masaya yatırır. Şehrin çeperlerinde yer alan çöküntü veya yeni çeper konut alanları ise erişim ağları, toplumsal kutuplaşma, altyapı yetersizlikleri, sismik kırılganlık ve yerinden edilme (mülksüzleştirme) gibi çetrefilli temaları doğrudan stüdyonun tartışma zeminine taşımaktadır.

Bu doğrultuda, İstanbul merkezli mimarlık pedagojisinde tarihi çevre ve koruma disiplini her zaman kurucu bir omurga teşkil eder. Öğrenciler, tarihsel arka plan ile çağdaş müdahale arasındaki diyalektik bağı salt biçimsel/üslupsal bir uyum arayışının ötesine taşıyarak; kentsel hafıza, mekânsal süreklilik, işlevsel adaptasyon, malzeme tektoniği, ölçek ve toplumsal karşılıklar üzerinden sorunsallaştırır. Söz konusu analitik yaklaşım, mimari tasarımı "boşluğa yeni bir nesne ekleme" sığlığından kurtararak, mevcut mekânsal anlatıyla ve kentsel dokuyla müzakere eden eleştirel bir pratik düzeyine yükseltir.

Deprem gerçeği ise İstanbul eksenli mimarlık eğitiminin hiçbir aşamada göz ardı edemeyeceği en temel yapısal parametredir. İstanbul Deprem Master Planı, afet risklerinin yapısal ölçeğe ya da parsel bazlı mühendislik çözümlerine indirgenemeyeceğini; bilakis kentsel planlama stratejileri, makro açık alan projeksiyonları, ulaşım ağlarının esnekliği, demografik yoğunluk kontrolü ve yönetişim mekanizmalarıyla topyekûn kurgulanması gerektiğini net bir biçimde ortaya koymuştur (İBB vd., 2003). Bu kaçınılmaz referans nedeniyle İstanbul'daki tasarım stüdyoları; yapısal güvenlik ve malzeme performansının yanı sıra acil durum erişim rotalarını, tahliye senaryolarını, kentsel yoğunluk analizlerini ve afet sonrası kamusal alanın esnek kullanım olanaklarını tasarımın kurucu girdileri haline getiren, çok ölçekli ve refleksif bir öğrenme laboratuvarı üretmektedir.

Sonuç olarak İstanbul, tasarım stüdyosunu çok katmanlı, çok aktörlü ve çok ölçekli bir karar verme laboratuvarına dönüştürür. Öğrenci, bu girift bağlam içerisinde yalnızca fiziksel bir yapı tasarlamakla kalmaz; tarihsel bellek, toplumsal dinamikler, teknik enstrümanlar, politik dengeler, ekolojik eşikler ve etik sorumluluklar arasında diyalektik ilişkiler kurmayı deneyimler. Bu yönüyle İstanbul, mimarlık eğitimi için sıradan bir proje çalışma alanı olmanın ötesine geçerek; kentsel karmaşıklığın, belirsizliğin ve krizlerin akademik/pedagojik bilgiye tahvil edildiği kurucu ve dönüştürücü bir öğrenme ortamı sunmaktadır.

BİR KENTSEL STÜDYO OLARAK TİRAN

Tiran, mimarlık pedagojisi açısından İstanbul'un sunduğu makro dinamiklerden farklı, fakat en az onun kadar öğretici bir kentsel bağlam vadetmektedir. Arnavutluk'un başkenti, bilhassa 1991 eşiğinde sosyalist rejimin çözülmesiyle birlikte ani, parçalı ve büyük ölçüde denetimsiz bir mekânsal dönüşüm girdabına sürüklenmiştir. Merkeziyetçi planlama doktrininden piyasa güdümlü, bireysel ve yer yer enformel kentsel büyüme paternlerine geçiş; kentin morfolojik yapısını, kamusal alan normlarını ve özgün mimari kimliğini kökten sarsmıştır. Dino ve

Griffiths (2023), Tiran'ın post-sosyalist kentsel dönüşüm serüvenini tarihsel bir perspektifle masaya yatırarak, fiziksel büyümenin ideolojik kırılmalarını ve morfolojik mutasyonlarını açığa çıkarır. Söz konusu çalışma; totaliter planlama mirası ile neoliberal dönüşüm baskısı arasındaki gerilimin, Tiran'ın ortak mekân ağını ve kentsel karakterini nasıl yeniden ürettiğini kanıtlamaktadır. Manahasa (2015) ise Tiran'daki eski sosyalist konut blokları çeperinde gerçekleştirilen lokal müdahalelerin; yere bağlılık duygusu, gündelik ritimler ve mahalle ölçeğindeki kamusal algı mimarisi üzerinde ne denli belirleyici olduğunu görünür kılmaktadır. Bu teorik altyapı, Tiran odaklı tasarlanan stüdyo pedagojisinin; post-sosyalist mekânsal kırılmalar, kamusal alanın erozyonu/yeniden keşfi ve tabandan tavana gelişen gündelik yaşam pratikleri ekseninde şekillenmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Tiran'da mimarlık eğitimi, bu mekânsal dönüşümün getirdiği yapısal aciliyetlerle doğrudan yüzleşmektedir. İstanbul'da tarihsel katmanların derinliği ve metropol ölçeğindeki karmaşıklık stüdyo tartışmalarını domine ederken; Tiran'da parçalı büyüme paternleri, kentsel ara boşluklar, mahalle ölçeğindeki kamusal alan yetersizlikleri, geçici mekânsal kullanımlar och enformel eklemlenmeler çok daha görünür kılınmaktadır. Bu durum, tasarım stüdyolarına daha esnek, taktiksel, deneysel ve mikro ölçekli bir pedagojik karakter kazandırmaktadır.

Tiran odaklı stüdyo kurgularındaki en kurucu temalardan biri, hiç şüphesiz kamusal alanın yeniden üretimi ve keşfi sürecidir. Totaliter rejim döneminde kamusal alan; devlet ideolojisinin temsili ve kolektif yaşam doktriniyle mühürlenmiş katı bir planlama unsuru olarak üretilmişken, post-sosyalist geçiş döneminde bu alanların büyük kısmı özelleştirme dalgaları, agresif ticari kullanımlar, fiziksel bakımsızlık ya da enformel işgallerle sönümlenmiştir. Bu bağlamda mimarlık öğrencisi adına kamusal alan kavramı; artık sadece anıtsal meydanlar veya tasarlanmış parklar gibi makro ölçeklerden ibaret değildir. Öğrenci; konut bloklarının arasında kalan sıkışmış boşlukları, atıl avluları, yaya geçiş koridorlarını, eşik mekânları ve mikro düzeydeki gündelik karşılaşma alanlarını potansiyel birer kamusal jeneratör olarak okumakla yükümlüdür.

Kentsel akupunktur ve taktiksel kentleşme literatürü; küçük ölçekli, nokta atışı ve düşük maliyetli mekânsal müdahalelerin, kentsel yaşam kalitesi ve toplumsal bağlar üzerinde kendi fiziksel boyutlarını aşan makro etkiler yaratabileceğini savunmaktadır (Hemingway, 2022; Lydon & Garcia, 2015). Bu teorik yaklaşım Tiran bağlamı için hayati bir önem taşır; zira kentin post-sosyalist dönüşüm hafızası, hantal master planların ötesinde mahalle, yapı bloğu, avlu ve ara mekân ölçeklerinde filizlenebilecek sayısız alternatif müdahale alanı üretmektedir. Stüdyo ortamında üretilecek küçük bir gölgelik elemanı, mahalle ölçeğinde esnek bir oturma nişi, atıl bir iç avlunun kolektif kullanıma açılması, geçici bir kültürel aktivite çeperi ya da yaya sürekliliğini tetikleyen basit bir zemin manipülasyonu; öğrencileri çok daha geniş sosyal adalet, katılımcı tasarım ve mekânsal hakkaniyet tartışmalarını sorgulamaya yöneltmektedir.

Tiran'ın post-sosyalist kimliği, mimarlık eğitimi için kentsel hafıza ve ideolojik temsil sorularını da kaçınılmaz olarak gündeme getirmektedir. Totaliter rejimin mekânsal izlerinin günümüzde nasıl okunacağı, hangilerinin korunacağı ya da nasıl dönüştürüleceği; üretilen yeni kamusal mekânların yalnızca yüzeysel birer görsel modernleşme ve vitrin nesnesi olmaktan nasıl çıkarılacağı; mimarlığın, yurttaşlık bilincinin ve kolektif kimliğin yeniden inşasına nasıl

katkı sunabileceği gibi temalar, stüdyo pratiğini etik ve politik açılardan derinleştiren kurucu sorulardır.

Bu gerekçelerle Tiran, mimarlık eğitimi ve araştırmaları adına salt post-sosyalist dönüşümün pasif biçimde gözlemlendiği sıradan bir laboratuvar vakası olmanın çok ötesindedir. Kent; esnek imar refleksleriyle, küçük ölçekli taktiksel müdahalelerle kentsel dokunun nasıl onarılabileceğini, kamusal ve kolektif hayatın düşük maliyetli fakat yüksek etki gücüne sahip tasarım enstrümanlarıyla nasıl yeniden canlandırılabileceğini ve mimarlık pratiğinin toplumsal katılım mekanizmalarını nasıl tetikleyebileceğini gösteren son derece deneysel ve dinamik bir öğrenme platformudur.

İKİ KENT, İKİ ANLAYIŞ

Karşılaştırmalı değerlendirme, İstanbul ve Tiran kentlerinin mimarlık eğitimine farklı fakat birbirini bütünleyen pedagojik katkılar sunduğunu kanıtlamaktadır. İstanbul'un temel katkısı; öğrenciyi tarihsel süreklilik, metropol ölçeğindeki karmaşıklık, koruma disiplini, afet dirençliliği ve makro dönüşüm süreçleriyle yüzleştirmesidir. Tiran'ın sunduğu temel katkı ise öğrenciyi parçalı dönüşüm dinamikleri, mikro düzeyde kamusal alan üretimi, taktiksel müdahale araçları, enformel pratikler ve katılımcı kentsel onarım süreçleriyle karşı karşıya getirmesidir.

Bu doğrultuda ulaşılan temel bulgular şu şekildedir:

- **Aktif Bir Pedagojik Aktör Olarak Kent:** Kentin stüdyo için yalnızca pasif bir çalışma bağlamı değil, kurucu bir pedagojik aktör olduğudur. İstanbul'un köklü tarihsel katmanları ve sismik risk gibi teknik gerçekleri, öğrenciyi çok boyutlu karar matrisleri üretmeye zorlar. Tiran'ın ise kentsel boşlukları, esnek kullanım alanları ve parçalı morfolojisi öğrenciyi daha esnek, taktiksel ve yaratıcı müdahaleler geliştirmeye yöneltir. Dolayısıyla her iki bağlamda da tasarım bilgisi, stüdyonun kurumsal sınırları içinde değil, kentle kurulan doğrudan ve fiziksel temasla üretilir.
- **Belirleyici Bir Parametre Olarak Ölçek:** Ölçek faktörünün mimarlık eğitiminde düşünce yapısını şekillendiren kurucu bir unsur olduğudur. İstanbul, öğrenciyi makro-metropol ölçeğinde düşünmeye; ulaşım ağları, teknik altyapı, demografik yoğunluk, risk ve miras gibi büyük sistemleri entegre etmeye zorlar. Tiran ise öğrenciyi mahalle, yapı bloğu, iç avlu, ara boşluk ve gündelik karşılaşma mekanları ölçeğinde çalışmaya teşvik eder. Bu iki ölçeksel refleks birlikte okunduğunda, mimarlık pedagojisi hem makro strateji hem de mikro müdahale geliştirebilen bütüncül bir esnekliğe kavuşur.
- **Kentsel Adalet Bilincinin İnşası:** Tasarım stüdyosunun kentsel adalet ve sosyal sorumluluk bilincini keskinleştiren bir laboratuvar olduğudur. İstanbul bağlamında bu bilinç; kentsel dönüşüm alanlarındaki yerinden edilme süreçleri, kıyı şeritlerinin kamusal hakkaniyete uygun kullanımı, tarihi bölgelerde mekânsal erişilebilirlik ve deprem karşısındaki sınıfsal/fiziksel kırılganlıklar üzerinden filizlenir. Tiran'da ise mahalle ölçeğindeki ortak alan yetersizlikleri, yeşil dokuya erişim hakkı, enformel mekân kullanımları ve yurttaşlık kimliğinin mekânsal temsili üzerinden şekillenir. Her iki durumda da öğrenci, tasarım kararlarının doğrudan sosyal ve etik sonuçlar doğurduğunu kavrar.

- **Karşılıklı Öğrenme ve Pedagojik Geçişlilik:** İki kent arasında kurulan ilişkinin tek yönlü bir bilgi aktarımı değil, çok yönlü bir karşılıklı öğrenme zemini sunduğudur. İstanbul, Tiran bağlamına tarihsel derinlik, kurumsallaşmış koruma deneyimi ve makro ölçekli sistem tasarımı becerisi aktarırken; Tiran, İstanbul bağlamına taktiksel kentleşme, mikro kamusal alan jeneratörleri ve düşük maliyetli kentsel onarım yaklaşımları açısından analitik bir alternatif sunar. Böylelikle bu iki coğrafya, Balkan-Anadolu ekseninde karşılaştırmalı stüdyo pedagojisini yeniden üretmek adına oldukça verimli bir kuramsal zemin inşa etmektedir.

KENTSEL LABORATUVAR OLARAK STÜDYO VE KENTSEL ADALET

Bu çalışmanın tartışma ekseni, tasarım stüdyosunun bir "kentsel laboratuvar" olarak yeniden kavramsallaştırılmasına dayanmaktadır. Laboratuvar kavramı burada salt deneylerin yapıldığı steril ve kontrollü bir kapalı mekân anlamına gelmez; aksine stüdyo, kentsel belirsizliğin, çelişkilerin, çatışmaların ve çok aktörlü karar mekanizmalarının pedagojik olarak işlendiği dinamik bir açık araştırma alanıdır. Kentin barındırdığı krizler, stüdyo düzleminde soyut problemler olmaktan çıkarak; temsil edilen, sorunsallaştırılan ve alternatif gelecek senaryoları üzerinden yeniden üretilen kurucu öğrenme nesnelerine dönüşür. Bu yaklaşım, Dutton'ın (1991) eleştirel stüdyo pedagojisi, Schön'ün (1984) yansıtıcı öğrenme modeli ve Salama'nın (2015) deneyimsel-tasarım eğitimi tartışmalarıyla doğrudan eklemlenmektedir.

Lefebvre'nin kuramsal omurgası, bu pedagojik süreci mekânın sosyal üretimi olarak okumamıza imkan tanır. Öğrenci, bir kentsel alanı deşifre ederken yalnızca fiziksel ölçü, sınır, işlev ya da morfolojik biçimle ilgilenmez; o alanın hangi toplumsal ilişkiler tarafından üretildiğini, kimlerin kullanımına açık bırakılıp kimlerin dışlandığını, hangi kentsel hafızaları taşıdığını ve hangi güç ilişkilerini görünür kıldığını sorgular. Marcuse (2009) ve Fainstein (2010) tarafından geliştirilen kentsel adalet yazını da bu noktada mimarlık eğitimine güçlü bir analitik süzgeç sunar: Tasarım eylemi; kamusal erişim, mekânsal eşitlik, görünürlük ve kentsel haklar üzerinde doğrudan etki gücüne sahip politik bir üretim alanıdır.

Schön'ün yansıtıcı uygulama (reflective practice) modeli ise öğrencinin bu karmaşık kentsel gerçeklik karşısında nasıl bilgi ürettiğini açıklar. Öğrenci önceden tanımlanmış hazır reçeteleri tatbik etmez; aksine deneme, yanılma, temsil, eleştiri, refleksif geri dönüşler ve yeniden kurgulama döngüleri vasıtasıyla öğrenir. Kentsel bağlam ne denli karmaşık ve belirsiz olursa, yansıtıcı öğrenme pratiği de o derece derinleşir. İstanbul'un çok katmanlı, makro-metropol yapısı ve Tiran'ın parçalı post-sosyalist dönüşümü, öğrenciyi sabit formüller yerine esnek, eleştirel ve bağlama duyarlı bir tasarım düşüncesi geliştirmeye zorlar. Bu durum, stüdyo pedagojisinin salt teknik/mesleki beceri üretiminin ötesine geçerek; etik, toplumsal ve kentsel farkındalık inşa eden bir öğrenme zemini olarak çalıştığını kanıtlamaktadır.

Söz konusu tartışma, kentsel adalet kavramını mimarlık eğitiminin merkezine yerleştirir. Kentsel adalet yalnızca sosyal bilimlerin ya da şehir planlama disiplininin tekelinde bir konu değil, mimarlık pedagojisinin de kurucu meselesidir. Çünkü üretilen her mimari ve tasarım kararı; erişilebilirlik, görünürlük, kamusallık, güvenlik, aidiyet ve dışlanma gibi pratikler üzerinde doğrudan mekânsal çıktılar üretir. Tasarlanan bir eşik, bir rampa, bir iç avlu, bir cephe

artikülasyonu, bir oturma elemanı ya da bir yaya bağlantısı, kentin toplumsal ilişkiler ağına doğrudan müdahale eden mikro-politik enstrümanlardır.

Bu gerekçeyle mimarlık eğitiminde stüdyoyu, sadece estetik ve biçimsel üretimlerin parlatıldığı izole birer tasarım stüdyosu olarak değil; toplumsal sorumluluk, etik karar verme refleksleri, katılımcı süreçler, kültürel miras, iklim krizleri, afet riskleri ve kamusal fayda ile ilişkilendiren bütüncül bir çerçeve içinde konumlandırmak gerekir. İstanbul ve Tiran mukayesesi, bu bütüncül ve eleştirel çerçevenin, farklı kentsel rejimler ve ölçekler dahilinde nasıl özgün pedagojik bilgi biçimlerine tahvil edilebileceğini net bir biçimde gözler önüne sermektedir.

BALKAN-ANADOLU EKSENİNDE KARŞILAŞTIRMALI MİMARLIK EĞİTİMİ MODELİ

İstanbul ve Tiran arasında inşa edilecek bu pedagojik ilişki, daha geniş bir Balkan-Anadolu mimarlık eğitimi modelinin tahayyül edilmesine zemin hazırlar. Söz konusu model; katı, statik ya da homojen bir bölgesel eğitim kalıbı vaat etmez; aksine, bu coğrafyanın paylaştığı ortak tarihsel ve mekânsal açmazların mukayeseli bir süzgeçten geçirilerek öğrenme süreçlerine entegre edilmesini savunur.

Balkan-Anadolu coğrafyasındaki kentsel dokular; imparatorluk sonrası kentsel hafıza, agresif modernleşme baskıları, sosyalist veya post-sosyalist miras dinamikleri, yoğun göç hareketleri, sismik risk faktörleri, enformelleşme süreçleri, kontrolsüz yapılaşma dalgaları, ortak mekan/kamusal alan erozyonu ve kültürel çoğulluk gibi benzer kırılma noktalarıyla yüzleşmektedir. Mimarlık pedagojisi, bu çetrefilli temaları salt yerel/lokal birer problem sığlığında bırakmayıp, karşılaştırmalı ve bölgesel bir bilgi üretim alanı olarak yeniden üretebilir.

Bu vizyon doğrultusunda; İstanbul ve Tiran arasında ortak stüdyo kurguları, uluslararası öğrenci atölyeleri, mukayeseli saha gezileri, dijital kentsel haritalama pratikleri, kamusal alan araştırma laboratuvarları ve çapraz jüri mekanizmaları hayata geçirilebilir. Söz gelimi; bir tasarım stüdyosu her iki metropolün mahalle ölçeğindeki kamusal alan morfolojisini masaya yatırabilir; eş zamanlı bir diğer stüdyo, katmanlı tarihsel dokularda çağdaş mimari müdahale stratejilerini sorunsallaştırabilir; bir diğeri ise afet dirençliliği ile açık alan organizasyonu arasındaki diyalektik bağı tartışmaya açabilir.

Böyle bütüncül bir model, mimarlık eğitimindeki "uluslararasılaşma" kavramını salt bürokratik öğrenci değişim hareketliliklerine ya da kurumsal protokollere indirgemenin ötesine taşır. Buradaki uluslararasılaşma; doğrudan paylaşılan, akışkan ve kolektif mekânsal bilginin üretilmesi eylemidir. Öğrenci, bu pedagojik ekosistemde kendi kentinin gerçekliğini bir başka kentin aynasından okuma refleksini kazanır; lokal düzeydeki bir sorunun aslında bölgesel ve küresel dinamiklerle nasıl eklemlendiğini kavrar. Bu farkındalık ise mimarlık pedagojisine hem yerel bir bağlam derinliği hem de uluslararası düzeyde eleştirel-karşılaştırmalı bir vizyon kazandırır.

SONUÇ

Bu makale, mimarlık eğitimini kentle doğrudan eklemlenen, sosyal sorumluluk bilinci taşıyan ve eleştirel bilgi üreten dinamik bir pedagojik süreç olarak ele almıştır. İstanbul ve Tiran

örnekleri üzerinden yürütülen mukayeseli değerlendirme; tasarım stüdyosunun yalnızca mimarlık okulunun fiziksel sınırları içine hapsedilmiş izole bir ders ortamı olmadığını, bilakis kentin barındırdığı tüm girift karmaşıklıkları akademik ve pedagojik bilgiye tahvil eden eleştirel bir "kentsel laboratuvar" olduğunu kanıtlamaktadır.

İstanbul, mimarlık pedagojisine tarihsel katmanların derinliği, metropol ölçeğinin getirdiği sistemik ilişkiler, kurumsallaşmış koruma disiplini, sismik risk hassasiyeti ve makro ölçekli dönüşüm operasyonlarıyla çok boyutlu düşünme becerisi aşılamaktadır. Tiran ise post-sosyalist mekânsal parçalanma, ortak alan erozyonu, enformellik dinamikleri, mikro ölçekli hedefli müdahaleler ve taktiksel kentsel onarım yaklaşımlarını stüdyonun analitik radarına sokmaktadır. Bu doğrultuda iki kent, birbirine tezat oluşturan uçlar değil; mimarlık eğitimini zenginleştiren ve birbirini kusursuz biçimde bütünleyen iki farklı pedagojik derinlik vadetmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu en kurucu sonuç; kentsel krizlerin, gerilimlerin ve belirsizliklerin mimarlık eğitimi adına aşılması gereken birer handikap değil, aksine eğitimi besleyen en güçlü entelektüel kaynaklar olduğudur. Kentin kriz peyzajları, mekânsal boşlukları, sosyo-politik çelişkileri ve dönüşüm hamleleri; öğrencinin mesleki yargı reflekslerini keskinleştirmesine, toplumsal sorumluluk eşiğini yükseltmesine, mekânsal hayal gücünü tahrik etmesine ve en nihayetinde köklü bir kentsel adalet bilinci geliştirmesine olanak tanır.

İstanbul ve Tiran arasında kurgulanan bu karşılaştırmalı pedagojik yaklaşım; Balkan-Anadolu coğrafyasında tarihsel ile çağdaş olanı, yerel ile uluslararası dinamikleri, kuramsal arka plan ile uygulama pratiklerini, estetik arayışlar ile etik sorumlulukları aynı potada eriten dönüştürücü bir mimarlık eğitimi okuması sunmaktadır. Söz konusu okuma, tasarım stüdyosunun farklı kentsel rejimler ve koşullar altında nasıl kendine has, özgün bilgi biçimleri üretebildiğini deşifre eden güçlü bir analitik çerçeve çizmektedir. Geleceğin mimarlık pedagojisi, yalnızca kusursuz fiziksel nesneler ve yapılar tasarlayan teknokratlar değil; kentin sesini dinleyen, toplumsal kırılganlıkları gören, kentsel hafızayı koruyan, riskleri minimize eden ve çok daha adil mekânsal gelecekler inşa edebilen entelektüel fail mimarlar yetiştirmekle yükümlüdür.

KAYNAKLAR

Awan, N., Schneider, T., & Till, J. (2011). Spatial agency: Other ways of doing architecture. Routledge.

Ay, D. (2016). The strange case of earthquake risk mitigation in Istanbul: The politics of urban transformation and risk. Urban Studies, 53(14), 3041-3057.

Dino, B. (2017). Post-socialist urban and social transformations in Tirana, Albania. University College London.

Dino, B., & Griffiths, S. (2023). The post-socialist urban transformation of Tirana in historical perspective: Mapping the ideological dimension of urban growth. Planning Perspectives, 38(5), 983-1011.

Dutton, T. A. (1987). Design and studio pedagogy. Journal of Architectural Education, 41(1), 16-25.

Dutton, T. A. (1991). The hidden curriculum and the design studio: Toward a critical studio pedagogy. In T. A. Dutton (Ed.), Voices in architectural education: Cultural politics and pedagogy (pp. 165-194). Bergin & Garvey.

Fainstein, S. S. (2010). The just city. Cornell University Press.

Gün, A. (2021). Responding to the urban transformation challenges in Turkey: A critical analysis of urban transformation practices in Istanbul. International Planning Studies, 26(4), 368-383.

Hemingway, J. M. (2022). Pinning down urban acupuncture: From a planning practice to a sustainable urban transformation concept. Planning Theory & Practice, 23(2), 237-254.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, & Yıldız Teknik Üniversitesi. (2003). İstanbul deprem master planı. İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Lefebvre, H. (2014). Mekânın üretimi (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık. (Özgün eser 1974).

Lydon, M., & Garcia, A. (2015). Tactical urbanism: Short-term action for long-term change. Island Press.

Manahasa, E. (2015). Place attachment in a Tirana neighborhood: The influence of the "Rebirth of the City" project. ITU A|Z Journal of the Faculty of Architecture, 12(2), 15-29.

Marcuse, P. (2009). Spatial justice: Derivative but causal of social injustice. Justice Spatiale / Spatial Justice, 1, 1-6.

Salama, A. M. (2015). Spatial design education: New directions for pedagogy in architecture and beyond. Ashgate.

Salama, A. M., & Wilkinson, N. (Eds.). (2007). Design studio pedagogy: Horizons for the future. The Urban International Press.

Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.

Schön, D. A. (1984). The architectural studio as an exemplar of education for reflection-in-action. Journal of Architectural Education, 38(1), 2-9.

Stanek, Ł. (2011). Henri Lefebvre on space: Architecture, urban research, and the production of theory. University of Minnesota Press.

Till, J. (2009). Architecture depends. MIT Press.

UN-Habitat. (2020). World cities report 2020: The value of sustainable urbanization. United Nations Human Settlements Programme.

Yaneva, A. (2009). Made by the Office for Metropolitan Architecture: An ethnography of design. 010 Publishers.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE RUHSAL TRAVMA

CLIMATE CHANGE AND PSYCHOLOGICAL TRAUMA

Asst. Prof. Ayşe TANŞU

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü
Silivri, İstanbul
E-mail: ayse.tansu@rumeli.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-6151-0237

Şeyma YILMAZ
Hemşire, Yüksek Lisans Öğrencisi
Marmara 1 Nolu Cezaevi Aile Sağlığı Merkezi
Silivri, İstanbul
E-mail: seymazra13@gmail.com
Orcid: 0009-0009-7923-3002

Fatma ÖRDEK
Hemşire, Yüksek Lisans Öğrencisi
Başakşehir Çam ve Sakura Şehir Hastanesi
Başakşehir, İstanbul
E-mail: fatma.ordek47@gmail.com
Orcid: 0009-0000-7661-172X

Hacer AKKAYA
Hemşire, Yüksek Lisans Öğrencisi
Sevgi Turgut Çanta Aile Sağlığı Merkezi,
Silivri, İstanbul
E-mail: hacerryilmaz@gmail.com
Orcid: 0009-0004-4827-8551

ÖZET

İklim, belirli bir bölgede uzun yıllar boyunca gözlemlenen atmosferik koşulların ortalama özelliklerini ifade ederken; iklim değişikliği, sıcaklık, yağış ve diğer iklim parametrelerinde uzun vadede ortaya çıkan anlamlı değişimleri kapsamaktadır. Son yüzyılda sanayileşme sürecinin hızlanması, fosil yakıt tüketimindeki artış ve insan kaynaklı sera gazı salınımlarının çoğalması, iklim değişikliğini küresel ölçekte önemli bir sorun haline getirmiştir. Bu durum yalnızca çevresel sistemleri değil, aynı zamanda halk sağlığını ve bireylerin psikososyal iyilik halini de etkilemektedir.

Güncel çalışmalar, iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin giderek daha görünür hale geldiğini göstermektedir. Sıcak hava dalgaları, sel, kuraklık ve orman yangınları gibi aşırı iklim olayları bireylerde travmatik deneyimlere yol açabilmekte; bu durum akut stres tepkileri, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), anksiyete ve depresyon gibi ruhsal sorunların gelişmesine zemin hazırlayabilmektedir. Bunun yanı sıra, yerinden edilme, ekonomik kayıplar, gıda güvencesizliği ve geleceğe yönelik belirsizlik gibi dolaylı etkiler de bireylerin psikolojik dayanıklılığını zayıflatmaktadır.

Son yıllarda literatürde öne çıkan “eko-anksiyete” kavramı, iklim krizine bağlı olarak ortaya çıkan yoğun kaygı, umutsuzluk ve kontrol kaybı duygularını ifade etmektedir. Bu durumun özellikle genç bireyler arasında yaygınlaştığı bildirilmektedir.
Ruhsal travma, bireyin fiziksel ya da psikolojik bütünlüğünü tehdit eden ve baş etme kapasitesini aşarak kalıcı etkiler bırakabilen yaşantılar olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, iklim değişikliğine bağlı afetler, yaşam alanlarının kaybı ve toplumsal kırılganlıkların artması, ruhsal travma açısından önemli risk faktörleri arasında yer almaktadır. Literatür, bu etkilerin özellikle çocuklar, yaşlı bireyler, düşük sosyoekonomik gruplar ve afetlere doğrudan maruz kalan topluluklarda daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.
Bu çalışmada, iklim değişikliği ve ruhsal travma kavramları birlikte ele alınarak, iklim krizinin bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkileri güncel literatür çerçevesinde incelenmiştir. Elde edilen bulgular, iklim değişikliğinin yalnızca çevresel değil, aynı zamanda psikolojik ve toplumsal boyutlarıyla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu doğrultuda, ruh sağlığının korunabilmesi için risklerin azaltılması, psikososyal destek hizmetlerinin güçlendirilmesi ve toplumsal farkındalığın artırılması önemli görülmektedir.
Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, ruhsal travma, eko-anksiyete, ruh sağlığı

ABSTRACT

Climate refers to the long-term average patterns of weather conditions observed in a specific region, whereas climate change involves significant alterations in temperature, precipitation, and other climatic variables over extended periods. In recent decades, rapid industrialization, increased fossil fuel consumption, and rising greenhouse gas emissions have accelerated climate change, making it a critical global environmental and public health issue. Beyond its ecological consequences, climate change has substantial impacts on mental health and psychosocial well-being.
Emerging evidence indicates that climate-related events such as heatwaves, floods, droughts, and wildfires can result in traumatic experiences, leading to psychological outcomes including acute stress reactions, post-traumatic stress disorder (PTSD), anxiety, and depression. Moreover, indirect consequences—such as displacement, economic instability, food insecurity, and uncertainty about the future—can further undermine individuals’ psychological resilience. The concept of “eco-anxiety” has gained increasing attention in recent literature, describing persistent feelings of worry, helplessness, and distress associated with the climate crisis, particularly among younger populations.
Psychological trauma is defined as experiences that threaten an individual’s physical or psychological integrity and exceed their coping capacity, often resulting in long-lasting psychological consequences. In this context, climate change-related disasters, loss of habitat, and increasing social vulnerability constitute significant environmental stressors that elevate the risk of trauma. Research suggests that these effects are more pronounced among vulnerable groups, including children, older adults, individuals with lower socioeconomic status, and communities directly exposed to environmental disasters.
This study examines the relationship between climate change and psychological trauma by evaluating the mental health impacts of the climate crisis in light of current literature. The findings highlight the necessity of addressing climate change not only as an environmental issue but also as a psychological and social concern. Accordingly, reducing climate-related risks,

strengthening psychosocial support systems, and enhancing public awareness are essential for protecting mental health.
Keywords: Climate change, psychological trauma, eco-anxiety, mental health

GİRİŞ

İklim değişikliği, günümüzde yalnızca çevresel sistemleri etkileyen bir sorun olmaktan çıkmış; fiziksel sağlık, toplumsal yapı ve ruh sağlığı üzerinde önemli sonuçlar doğuran küresel bir halk sağlığı problemi haline gelmiştir. Sanayileşmenin hız kazanması, fosil yakıt kullanımındaki artış ve insan kaynaklı sera gazı emisyonları, küresel sıcaklıkların yükselmesine ve iklim sistemlerinde ciddi değişimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (IPCC, 2022). Dünya Sağlık Örgütü, iklim değişikliğini 21. yüzyılın insan sağlığını tehdit eden en önemli küresel risklerinden biri olarak değerlendirmektedir (World Health Organization [WHO], 2023).

Son yıllarda iklim değişikliğine bağlı olarak sıcak hava dalgaları, kuraklık, sel, orman yangınları ve aşırı hava olaylarının sıklığında belirgin bir artış yaşandığı bildirilmektedir. Bu çevresel değişimler yalnızca fiziksel kayıplara neden olmamakta; bireylerin güvenlik algısını, yaşam düzenini ve psikolojik dayanıklılığını da olumsuz etkilemektedir (Hayes et al., 2018). Özellikle afetlere doğrudan maruz kalan bireylerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), depresyon, anksiyete, yas reaksiyonları ve stres ilişkili ruhsal sorunların daha sık görüldüğü belirtilmektedir (Charlson et al., 2021).

İklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerindeki etkileri doğrudan ve dolaylı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Doğrudan etkiler; sel, yangın, fırtına ve sıcak hava dalgaları gibi afetlerin ardından gelişen travmatik yaşantıları kapsarken, dolaylı etkiler ise ekonomik kayıplar, zorunlu göç, sosyal destek sistemlerinin bozulması, yaşam alanlarının kaybı ve geleceğe ilişkin belirsizliklerle ilişkilendirilmektedir (Clayton & Karazsia, 2020). Bu süreçte bireylerin psikolojik dayanıklılığının azalabildiği ve uzun süreli ruhsal etkilerin gelişebildiği bildirilmektedir.

Literatürde son yıllarda dikkat çeken kavramlardan biri olan “eko-anksiyete”, iklim krizine ilişkin yoğun kaygı, umutsuzluk, çaresizlik ve kontrol kaybı duygularını ifade etmektedir. Özellikle genç bireylerde gelecek kaygısı ve çevresel belirsizliklerin psikolojik yük oluşturduğu belirtilmektedir (Pihkala, 2020). Sürekli olarak iklim krizine ilişkin olumsuz haberlere maruz kalmak, bireylerin stres düzeylerini artırabilmekte ve psikolojik iyi oluşlarını olumsuz etkileyebilmektedir.

Ruhsal travma; bireyin fiziksel veya psikolojik bütünlüğünü tehdit eden, baş etme kapasitesini aşan ve uzun süreli psikolojik etkiler bırakabilen yaşantılar olarak tanımlanmaktadır (American Psychiatric Association [APA], 2022). İklim değişikliğine bağlı afetler, yaşam alanlarının kaybı, yerinden edilme ve sosyal kırılganlıkların artması gibi durumlar travmatik yaşantılar açısından önemli risk faktörleri arasında değerlendirilmektedir. Özellikle çocuklar, yaşlı bireyler, kronik hastalığı olanlar, düşük sosyoekonomik gruplar ve afet bölgelerinde yaşayan toplulukların ruhsal açıdan daha kırılgan olduğu bildirilmektedir (Cianconi et al., 2020).

İklim krizinin ruh sağlığı üzerindeki etkileri giderek daha görünür hale gelmesine rağmen, bu alandaki ruh sağlığı hizmetleri ve psikososyal müdahalelerin halen sınırlı olduğu görülmektedir.

Bu noktada psikiyatri hemşireleri ve toplum ruh sağlığı hemşireleri; risk gruplarının belirlenmesi, psikososyal değerlendirmelerin yapılması, kriz müdahaleleri, psikoeğitim programlarının yürütülmesi ve toplum temelli ruh sağlığı hizmetlerinin geliştirilmesinde önemli sorumluluklar üstlenmektedir (Hayes et al., 2018).

Bu derleme çalışmada, iklim değişikliği ile ruhsal travma arasındaki ilişki güncel literatür doğrultusunda ele alınmış; iklim krizinin bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin psikiyatri hemşireliği perspektifiyle değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Türü

Bu çalışma, iklim değişikliği ile ruhsal travma arasındaki ilişkinin güncel bilimsel kanıtlar doğrultusunda incelenmesi amacıyla yürütülmüş bir **sistematik derleme çalışmasıdır**. Çalışmada iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerindeki etkileri; travmatik yaşantılar, eko-anksiyete, travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, anksiyete ve psikososyal kırılganlıklar bağlamında ele alınmıştır. Çalışma PRISMA 2020 (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) yönergeleri doğrultusunda yapılandırılmıştır (Page et al., 2021). Meta-analiz yapılmamıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, iklim değişikliğinin bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerini ruhsal travma perspektifinden incelemek, iklim kaynaklı çevresel değişimlerin psikolojik sonuçlarını değerlendirmek ve güncel bilimsel kanıtları bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Ayrıca risk grupları üzerinde etkilerin değerlendirilmesi ve ruh sağlığını koruyucu yaklaşımların belirlenmesi amaçlanmıştır.

Literatür Tarama Süreci

Literatür taraması Ocak 2025–Nisan 2025 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Tarama sürecinde PubMed, Scopus, Web of Science, ScienceDirect ve Google Scholar veri tabanları kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak belirlenmiştir:

- “climate change”
- “mental health”
- “psychological trauma”
- “eco-anxiety”
- “climate crisis”
- “travma sonrası stres bozukluğu”
- “ruhsal travma”

Anahtar kelimeler Boolean operatörleri (“AND”, “OR”) ile birleştirilmiştir.

Örnek tarama stratejileri:

- “Climate change” AND “mental health”
- “Climate crisis” AND “psychological trauma”
- “Eco-anxiety” OR “climate anxiety”
- “İklim değişikliği” AND “ruhsal travma”

Dahil Etme ve Dışlama Ölçütleri

Dahil Etme Ölçütleri

- 2015–2025 yılları arasında yayımlanmış çalışmalar
- Hakemli dergilerde yayımlanmış tam metin araştırmalar
- Türkçe veya İngilizce yayınlanmış olması
- İklim değişikliği ve ruh sağlığı ilişkisini incelemesi
- Travma, depresyon, anksiyete veya eko-anksiyete içermesi

Dışlama Ölçütleri

- Editöre mektup, özet bildiri ve kitap bölümleri
- Tam metnine ulaşılamayan çalışmalar
- Sadece fiziksel sağlık sonuçlarını inceleyen araştırmalar
- Tekrarlayan yayınlar
- Metodolojik olarak yetersiz çalışmalar

Verilerin Değerlendirilmesi

Çalışmalar önce başlık ve özet düzeyinde değerlendirilmiş, uygun bulunanlar tam metin incelemeye alınmıştır. Veriler; örneklem, yöntem, bulgular ve ruh sağlığı çıktıları açısından analiz edilmiştir. Elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle aşağıdaki temalar altında sınıflandırılmıştır:

- Doğrudan psikolojik etkiler
- Doğal afetler ve ruhsal travma
- Eko-anksiyete
- Travma sonrası stres belirtileri
- Risk grupları
- Koruyucu ruh sağlığı yaklaşımları

Etik Boyut

Bu çalışma derleme niteliğinde olduğundan etik kurul onayı gerektirmemektedir. Tüm kaynaklar akademik etik kurallar çerçevesinde uygun şekilde atıf yapılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışma yalnızca Türkçe ve İngilizce yayınlarla sınırlıdır. Tam metnine ulaşılamayan çalışmalar dahil edilmemiştir. Meta-analiz yapılmadığı için bulgular nicel olarak genellenemez. Buna rağmen çalışma güncel literatürü bütüncül şekilde değerlendirmektedir.

BULGULAR

Literatür taraması PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) 2020 yönergeleri doğrultusunda yürütülmüştür (Page et al., 2021). Web of Science, Scopus, PubMed, ScienceDirect ve Google Scholar veri tabanlarında yapılan tarama sonucunda toplam kayıtlar değerlendirilmiştir.

Tarama ve Seçim Süreci

- Veri tabanlarından elde edilen kayıt sayısı: 1.248
- Tekrar eden kayıtların çıkarılması sonrası kalan: 982
- Başlık ve özet incelemesi sonrası elenen: 721
- Tam metni değerlendirilen çalışmalar: 261
- Uygun olmayan çalışmalar (dışlanan): 199
    - Konu dışı: 88
    - Tam metne erişilemeyen: 34
    - Metodolojik yetersizlik: 77
- Derlemeye dahil edilen nihai çalışmalar: 62

PRISMA Akış Süreci

Tarama sürecinde 1.248 kayıt belirlenmiş, tekrar eden çalışmalar çıkarıldıktan sonra 982 kayıt analiz edilmiştir. Başlık ve özet taraması sonucunda 721 çalışma dışlanmış, 261 çalışma tam metin incelemeye alınmıştır. Tam metin değerlendirmesi sonrası 199 çalışma dahil edilme kriterlerini karşılamadığı için dışlanmış ve sonuç olarak 62 çalışma sistematik derlemeye dahil edilmiştir.

TARTIŞMA

Bu çalışma, iklim değişikliğinin ruhsal travma üzerindeki etkilerini sistematik bir yaklaşımla ele alarak mevcut literatürü PRISMA temelli seçim süreci ve tematik analiz yöntemi ile değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular, iklim değişikliğinin yalnızca çevresel bir kriz değil, aynı zamanda önemli bir halk sağlığı ve ruh sağlığı sorunu olduğunu göstermektedir.

İlk olarak, iklim değişikliğine bağlı doğal afetlerin bireylerde doğrudan travmatik etkilere yol açtığı görülmektedir. Sel, yangın, kuraklık ve aşırı sıcaklık gibi olaylar travma sonrası stres bozukluğu ve anksiyete belirtilerini artırmaktadır (Berry et al., 2010; North & Pfefferbaum, 2013).

İkinci olarak, iklim değişikliği yalnızca doğrudan maruziyetle değil; göç, ekonomik kayıplar ve sosyal destek sistemlerinin zayıflaması gibi dolaylı mekanizmalar üzerinden de ruh sağlığını etkilemektedir. Bu durum iklim değişikliğini "sosyal belirleyiciler üzerinden işleyen bir ruh sağlığı tehdidi" haline getirmektedir (Hayes et al., 2018; Cianconi et al., 2020).

Üçüncü olarak, "eko-anksiyete" kavramı özellikle genç bireylerde artan psikolojik yükü ortaya koymaktadır. Geleceğe yönelik belirsizlik ve kontrol kaybı algısı kronik kaygıyı artırmaktadır (Clayton & Karazsia, 2020; Hickman et al., 2021).

Ayrıca kırılgan gruplar (çocuklar, yaşlılar, düşük sosyoekonomik gruplar) iklim değişikliğinin ruh sağlığı etkilerine daha açık durumdadır. Bu durum iklim değişikliğini aynı zamanda bir sağlık eşitsizliği ve adalet sorunu haline getirmektedir.

Son olarak, literatürde ruh sağlığı çalışmalarının fiziksel sağlık çalışmalarına göre sınırlı olması, bu alanın klinik uygulamalarda yeterince görünür olmadığını göstermektedir.

SONUÇ

Bu derleme çalışma, iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerindeki etkilerini ruhsal travma perspektifinden inceleyerek mevcut literatürü sistematik olarak değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular, iklim değişikliğinin yalnızca çevresel bir sorun olmadığını; aynı zamanda bireylerin psikolojik iyi oluşunu doğrudan ve dolaylı yollarla etkileyen önemli bir halk sağlığı problemi olduğunu göstermektedir.

İklim değişikliğine bağlı doğal afetler (sel, yangın, kuraklık ve aşırı sıcaklık gibi) bireylerde travma sonrası stres belirtileri, akut stres tepkileri ve anksiyete düzeylerinde artışa yol açmaktadır. Bunun yanı sıra göç, ekonomik kayıplar, sosyal destek sistemlerinin zayıflaması ve yaşam alanlarının değişmesi gibi dolaylı etkiler, depresyon, kronik stres ve uyum güçlükleri açısından önemli risk faktörleri oluşturmaktadır.

Son yıllarda literatürde öne çıkan eko-anksiyete kavramı, özellikle genç bireylerde geleceğe yönelik umutsuzluk, kontrol kaybı algısı ve sürekli kaygı durumlarını artıran önemli bir psikolojik risk alanı olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, iklim değişikliğinin yalnızca geçmiş ve mevcut olaylarla değil, aynı zamanda geleceğe ilişkin bilişsel ve duygusal süreçlerle de ruh sağlığını etkilediğini göstermektedir.

Genel olarak bulgular, iklim değişikliğinin çok boyutlu bir psikososyal stresör olduğunu ve ruh sağlığı hizmetlerinin bu yeni risk alanına uyum sağlamasının gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, özellikle risk gruplarının korunması ve psikososyal müdahalelerin güçlendirilmesi kritik önem taşımaktadır.

ÖNERİLER

1. Klinik ve Hemşirelik Uygulamalarına Yönelik Öneriler

- Psikiyatri ve toplum ruh sağlığı hemşireleri için iklim değişikliği ve ruh sağlığı ilişkisine yönelik eğitim programları geliştirilmelidir.
- Afet sonrası psikososyal müdahale protokollerine iklim kaynaklı travmalar özel olarak entegre edilmelidir.
- Eko-anksiyete ve iklim kaygısına yönelik psikoeğitim ve danışmanlık uygulamaları yaygınlaştırılmalıdır.
- Klinik değerlendirme süreçlerinde çevresel stres faktörleri rutin olarak sorgulanmalıdır.

2. Toplum Ruh Sağlığına Yönelik Öneriler

- Çocuklar, yaşlılar, düşük sosyoekonomik gruplar ve afet mağdurları için koruyucu ruh sağlığı hizmetleri güçlendirilmelidir.
- Toplum temelli ruh sağlığı merkezlerinde iklim kaynaklı travmalara yönelik destek programları oluşturulmalıdır.
- Okullarda iklim değişikliği farkındalığı ve psikolojik dayanıklılık geliştirme programları uygulanmalıdır.
- Toplum düzeyinde psikoeğitim çalışmaları artırılmalıdır.

3. Sağlık Politikalarına Yönelik Öneriler

- İklim değişikliğinin ruh sağlığı etkileri ulusal halk sağlığı politikalarına entegre edilmelidir.
- Afet yönetim planlarında psikolojik destek hizmetleri zorunlu bir bileşen olarak yer almalıdır.
- Ruh sağlığı hizmetleri iklim krizi bağlamında yeniden yapılandırılmalıdır.
- Disiplinler arası iş birliği (hemşirelik, psikiyatri, halk sağlığı, çevre sağlığı) güçlendirilmelidir.

4. Araştırmalara Yönelik Öneriler

- İklim değişikliği ve ruh sağlığı ilişkisini inceleyen uzunlamasına (longitudinal) çalışmalar artırılmalıdır.
- Eko-anksiyete ve iklim travması üzerine kültürel karşılaştırmalı çalışmalar yapılmalıdır.
- Hemşirelik temelli psikososyal müdahalelerin etkinliğini değerlendiren deneysel çalışmalar yapılmalıdır.
- Farklı risk gruplarını kapsayan geniş örneklemli araştırmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., text rev.; DSM-5-TR). American Psychiatric Publishing.

Berry, H. L., Waite, T. D., Dear, K. B. G., Capon, A. G., & Murray, V. (2018). The case for systems thinking about climate change and mental health. *Nature Climate Change, 8*(4), 282–290. https://doi.org/10.1038/s41558-018-0102-4

Cianconi, P., Betrò, S., & Janiri, L. (2020). The impact of climate change on mental health: A systematic descriptive review. *Frontiers in Psychiatry, 11*, 74. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.00074

Clayton, S., & Karazsia, B. T. (2020). Development and validation of a measure of climate change anxiety. *Journal of Environmental Psychology, 69*, 101434. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101434

Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information & Libraries Journal, 26*(2), 91–108. https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x

Hayes, K., Blashki, G., Wiseman, J., Burke, S., & Reifels, L. (2018). Climate change and mental health: Risks, impacts and priority actions. *International Journal of Mental Health Systems, 12*(1), 28. https://doi.org/10.1186/s13033-018-0210-6

Hickman, C., Marks, E., Pihkala, P., Clayton, S., Lewandowski, R. E., Mayall, E. E., Wray, B., Mellor, C., & van Susteren, L. (2021). Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: A global survey. *The Lancet Planetary Health, 5*(12), e863–e873. https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00278-3

Intergovernmental Panel on Climate Change. (2022). *Climate change 2022: Impacts, adaptation and vulnerability*. Cambridge University Press. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/

North, C. S., & Pfefferbaum, B. (2013). Mental health response to community disasters. *JAMA, 310*(5), 507–518. https://doi.org/10.1001/jama.2013.107799

Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., et al. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for systematic reviews. *BMJ, 372*, n71. https://doi.org/10.1136/bmj.n71

Pihkala, P. (2020). Eco-anxiety and environmental education. *Sustainability, 12*(23), 10149. https://doi.org/10.3390/su122310149

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 104*, 333–339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

World Health Organization. (2023). *Climate change and health*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health

AKADEMİDE İMPOSTER SENDROMU: GÖRÜNMEYEN BİR KARİYER ENGELİ Mİ?

IMPOSTER SYNDROME IN ACADEMIA: AN INVISIBLE CAREER BARRIER?

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe TANŞU

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü,

Silivri, İstanbul

ayse.tansu@rumeli.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6151-0237

Yük. Müh. Tandoğan YOLAÇAN

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu,

Silivri, İstanbul

tandogan.yolacan@rumeli.edu.tr

ORCID: 0009-0002-5161-1074

ÖZET

İmposter sendromu, bireyin nesnel başarılarına rağmen kendini yetersiz hissetmesi, elde ettiği başarıları içselleştirememesi ve "sahtekâr" olarak ortaya çıkacağına dair sürekli bir kaygı yaşamasıyla karakterize edilen psikolojik bir olgudur. Özellikle yüksek başarı beklentisinin hâkim olduğu akademik ortamlarda bu durum daha görünür hale gelmekte, ancak çoğu zaman bireysel bir zayıflık olarak yorumlanarak göz ardı edilmektedir. Bu çalışma, akademik dünyada giderek önem kazanan imposter sendromunu çok boyutlu bir perspektiften incelemeyi ve bu olguyu akademik kariyer gelişimi ile bireysel iyi oluş üzerinde etkili, ancak çoğunlukla görünmez kalan bir engel olarak ele almayı amaçlamaktadır.

Araştırma, psikoloji, örgütsel davranış ve yükseköğretim literatürünü bütünleştiren kavramsal bir derleme yaklaşımına dayanmaktadır. Bu kapsamda, imposter sendromunun erken kariyer araştırmacılarından kıdemli akademisyenlere kadar farklı kariyer aşamalarında nasıl ortaya çıktığı ve hangi biçimlerde deneyimlendiği analiz edilmektedir. Özellikle akademide yaygın olan performans baskısı, "yayınla ya da yok ol" anlayışı, rekabetçi araştırma fonları ve çoğu zaman belirsiz ya da öznel değerlendirme kriterleri gibi yapısal ve kültürel unsurların, bireylerde öz-şüphe, yetersizlik algısı ve başarının şansa atfedilmesi gibi bilişsel çarpıtmaları nasıl pekiştirdiği ele alınmaktadır.

Bunun yanı sıra, imposter sendromunun kariyer ilerlemesi, akademik üretkenlik, iş tatmini, tükenmişlik düzeyi ve iş-yaşam dengesi üzerindeki etkileri kapsamlı biçimde incelenmektedir. Bulgular, imposter duygularının bireylerin potansiyellerini tam olarak kullanmalarını engelleyebildiğini, risk almaktan kaçınmalarına neden olduğunu ve proje başvuruları, akademik liderlik rolleri veya görünürlük gerektiren fırsatlardan geri durmalarına yol açabildiğini göstermektedir. Bu durum yalnızca bireysel kariyer gelişimini değil, aynı zamanda akademik kurumların yenilik kapasitesi ve verimliliğini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Çalışmada ayrıca cinsiyet, azınlık statüsü, kültürel bağlam ve örgütsel destek mekanizmaları gibi değişkenlerin imposter deneyimini nasıl şekillendirdiği tartışılmaktadır. Özellikle kadın akademisyenler ve azınlık gruplarına mensup bireylerin bu duyguları daha yoğun yaşayabildiği vurgulanmakta; bu bağlamda kapsayıcı liderlik yaklaşımları, yapılandırılmış mentorluk sistemleri ve psikolojik güvenliği destekleyen kurumsal politikaların önemi eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, imposter sendromunun yalnızca bireysel bir psikolojik sorun olarak değil, akademik kültürün ve örgütsel yapıların bir yansıması olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, şeffaf ve adil değerlendirme sistemlerinin geliştirilmesi, destekleyici akademik iklimlerin oluşturulması ve bireylerin öz-yeterlik algısını güçlendirmeye yönelik müdahalelerin yaygınlaştırılması önerilmektedir. Çalışma, imposter sendromunu akademide önemli ancak çoğunlukla görünmez bir kariyer engeli olarak yeniden çerçevelendirerek literatüre katkı sunmakta ve yükseköğretim kurumları için hem kuramsal hem de uygulamaya dönük çıkarımlar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmposter Sendromu, Akademi, Kariyer Gelişimi, Akademik Kültür, Örgütsel Davranış

ABSTRACT

Imposter syndrome is a psychological phenomenon characterized by persistent feelings of inadequacy and the inability to internalize one's achievements, despite objective evidence of competence. Individuals experiencing this phenomenon often fear being exposed as "frauds," particularly in high-performance environments such as academia. Although increasingly prevalent, imposter syndrome is frequently overlooked or misinterpreted as an individual weakness rather than a multidimensional issue. This study aims to examine imposter syndrome within academic settings and to conceptualize it as an invisible barrier affecting both academic career development and individual well-being.

This research adopts a conceptual and integrative review approach, drawing on literature from psychology, organizational behaviour, and higher education. It explores how imposter experiences manifest across different academic career stages, from early-career researchers to senior faculty members. Particular attention is given to structural and cultural factors in academia—such as performance pressure, the "publish or perish" paradigm, competitive funding environments, and often ambiguous evaluation criteria—that may reinforce self-doubt, perceived inadequacy, and attribution of success to external factors.

Furthermore, the study examines the impact of imposter syndrome on career progression, academic productivity, job satisfaction, burnout, and work–life balance. Evidence suggests that imposter feelings may hinder individuals from fully utilizing their potential, reduce their willingness to take risks, and lead to avoidance of opportunities such as research funding applications and leadership roles. These effects extend beyond individual outcomes, potentially undermining institutional effectiveness and innovation capacity.

The study also discusses the role of moderating variables, including gender, minority status, cultural context, and organizational support mechanisms. It highlights that imposter experiences may be more pronounced among women and underrepresented groups. In this

context, leadership styles, mentorship systems, and inclusive institutional policies are critically evaluated.

In conclusion, the findings suggest that imposter syndrome should be addressed not only as an individual psychological issue but also as a structural and organizational phenomenon embedded within academic culture. Accordingly, institutional-level interventions—such as transparent evaluation systems, supportive leadership practices, and inclusive academic environments—are recommended. This study contributes to the literature by reframing imposter syndrome as a significant yet often invisible barrier in academia, offering both theoretical insights and practical implications for higher education institutions.

Keywords: Imposter Syndrome, Academia, Career Development, Academic Culture, Organizational Behaviour

GİRİŞ

Bilgi ekonomisinin giderek önem kazandığı günümüzde üniversiteler, yalnızca bilgi üretiminin değil aynı zamanda yenilik, rekabet ve toplumsal gelişimin de merkezinde yer almaktadır. Bu dönüşüm, akademik dünyada performans odaklı bir kültürün güçlenmesine yol açmış; yayın sayısı, atıf oranı, proje fonları ve uluslararası görünürlük gibi ölçütler akademik başarıyı belirleyen temel göstergeler haline gelmiştir. Ancak bu ölçütlerin giderek nicelleşmesi ve rekabetin artması, akademisyenler üzerinde yalnızca mesleki değil aynı zamanda psikolojik bir baskı da oluşturmaktadır.

Bu bağlamda son yıllarda akademik literatürde dikkat çeken kavramlardan biri imposter sendromudur. İlk kez Clance ve Imes (1978) tarafından tanımlanan bu olgu, bireyin nesnel başarılarına rağmen kendisini yetersiz hissetmesi, başarılarını içselleştirememesi ve bir gün "sahtekâr" olarak ortaya çıkacağına dair yoğun bir kaygı yaşaması şeklinde tanımlanmaktadır. İmposter sendromu yaşayan bireyler, başarılarını çoğunlukla şans, zamanlama veya dışsal faktörlerle açıklarken; başarısızlıklarını kişisel yetersizliklerinin kanıtı olarak değerlendirme eğilimindedir. Bu bilişsel çarpıtma, öz-yeterlik algısını zayıflatmakta ve uzun vadede psikolojik iyi oluşu olumsuz etkilemektedir (Clance & Imes, 1978; Vergauwe et al., 2015).

Akademik ortamlar, imposter sendromunun ortaya çıkması ve sürdürülmesi açısından özellikle elverişli bir zemin sunmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri, akademide başarı ölçütlerinin çoğu zaman belirsiz, göreli ve çok boyutlu olmasıdır. Bir akademisyenin "başarılı" kabul edilmesi; yalnızca yayın sayısına değil, yayınların niteliğine, atıf etkisine ve akademik ağlara erişimine bağlı olarak değişebilmektedir. Bu durum, bireylerin kendi performanslarını nesnel biçimde değerlendirmelerini zorlaştırmakta ve sürekli bir karşılaştırma döngüsü yaratmaktadır (Parkman, 2016).

Bununla birlikte "yayınla ya da yok ol" anlayışı, rekabetçi fon sistemleri, geçici istihdam yapıları ve kariyer belirsizliği gibi yapısal faktörler akademisyenler üzerinde sürekli bir performans baskısı oluşturmaktadır. Özellikle erken kariyer aşamasındaki araştırmacılar için bu baskı, mesleki kimlik gelişimiyle iç içe geçerek daha yoğun bir psikolojik etki yaratmaktadır. Bu süreçte bireyler, akademik topluluğa aidiyet hissetmekte zorlanabilir, başarılarını küçümseyebilir ve yetersiz olduklarının ortaya çıkacağına dair sürekli bir kaygı yaşayabilirler.

İmposter sendromunun akademideki yaygınlığına ilişkin çalışmalar, bu olgunun yalnızca bireysel bir psikolojik durum olmadığını, aynı zamanda örgütsel ve kültürel dinamiklerle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle kadın akademisyenler, azınlık gruplar ve uluslararası araştırmacılar gibi temsil açısından dezavantajlı konumda bulunan bireylerin bu deneyimi daha yoğun yaşadığı bildirilmektedir. Bu durum, akademik sistemdeki yapısal eşitsizlikler, güç ilişkileri ve örtük önyargılarla ilişkilendirilmektedir (Cokley et al., 2013; Bravata et al., 2020).

Öte yandan imposter sendromu yalnızca bireysel iyi oluşu değil, akademik üretkenliği ve kariyer gelişimini de olumsuz etkilemektedir. Bu sendromu yaşayan bireylerin risk almaktan kaçındıkları, yeni projelere başvurmada isteksiz oldukları ve liderlik rollerinden uzak durdukları bildirilmektedir. Bu durum, hem bireysel potansiyelin sınırlanmasına hem de akademik kurumların yenilik kapasitesinin azalmasına yol açabilmektedir.

Bu çalışma, imposter sendromunu akademik bağlamda çok boyutlu bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma şu temel sorulara odaklanmaktadır:

i. İmposter sendromu akademik kariyerin farklı aşamalarında nasıl ortaya çıkmaktadır?
ii. Akademik sistemin yapısal ve kültürel özellikleri bu olguyu nasıl şekillendirmektedir?
iii. İmposter sendromunun bireysel ve kurumsal düzeydeki etkileri nelerdir?

Bu sorular çerçevesinde mevcut literatür bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmekte ve imposter sendromunun akademide görünmeyen ancak etkili bir kariyer engeli olarak yeniden ele alınması hedeflenmektedir. Çalışmanın hem kuramsal literatüre katkı sağlaması hem de yükseköğretim kurumları için uygulamaya dönük çıkarımlar sunması beklenmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Tasarımı

Bu çalışma, imposter sendromunun akademik bağlamdaki yansımalarını incelemek amacıyla bütünleştirici (integrative) literatür derlemesi tasarımında gerçekleştirilmiştir. Integrative derleme yaklaşımı, farklı metodolojik desenlere sahip nicel, nitel ve teorik çalışmaların sentezlenmesine ve mevcut literatür üzerinden yeni bir kavramsal çerçevenin geliştirilmesine olanak sağlamaktadır (Torraco, 2005). Bu kapsamda çalışma, yalnızca literatürün betimlenmesi değil, aynı zamanda akademik bağlamda imposter sendromunun yeniden kavramsallaştırılmasını amaçlamaktadır.

Veri Kaynakları ve Literatür Taraması

Literatür taraması Scopus, Web of Science, PubMed ve Google Scholar veri tabanlarında yürütülmüştür. Tarama süreci, çoklu veri tabanlarında kapsamlı erişim sağlamak amacıyla sistematik bir strateji doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Kullanılan anahtar kelimeler şunlardır:

“imposter syndrome”, “imposter phenomenon”, “academia”, “academic identity”, “higher education”, “burnout” ve “career development”.

Bu terimler Boolean operatörleri (AND, OR) kullanılarak farklı kombinasyonlarla birleştirilmiş ve literatürün kapsamlı biçimde taranması sağlanmıştır.

Dahil Etme ve Dışlama Kriterleri

Araştırmaya dahil edilen çalışmalar aşağıdaki kriterleri karşılamaktadır:

- Hakemli dergilerde yayımlanmış olması,
- İmposter sendromunu doğrudan ele alması veya akademik bağlamla ilişkilendirmesi,
- İngilizce dilinde yayımlanmış olması,
- Tam metnine erişilebilir olması.

Dışlama kriterleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

- Akademik olmayan yayınlar (editöre mektup, görüş yazıları, blog vb.),
- Akademi dışı popülasyonlara odaklanan çalışmalar,
- Tam metnine ulaşılamayan yayınlar,
- Tekil vaka raporları veya metodolojik yeterliliği sınırlı çalışmalar.

PRISMA Süreci

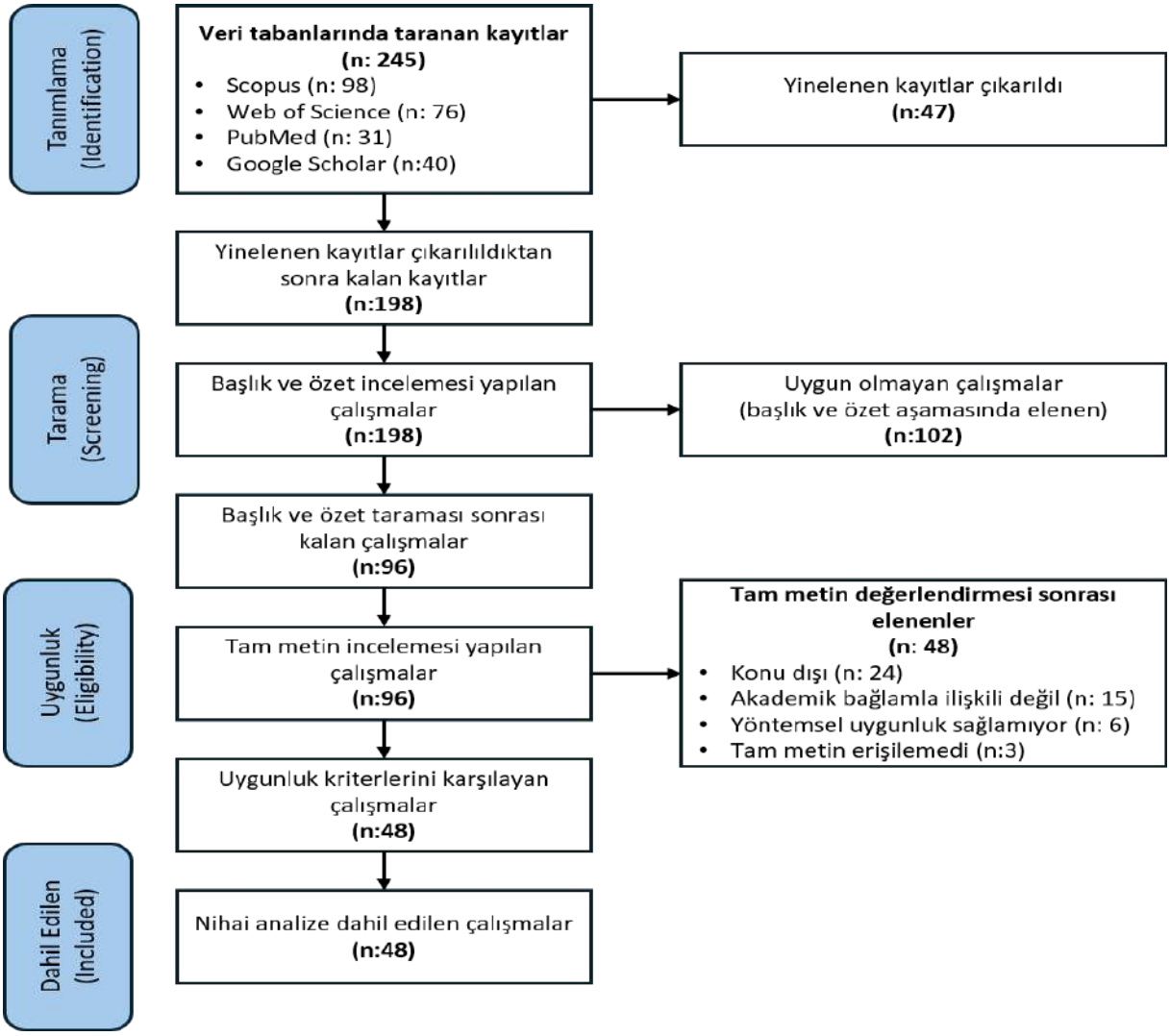
Literatür tarama ve seçim süreci PRISMA 2020 yönergeleri doğrultusunda yürütülmüştür (Page et al., 2021). Bu yaklaşım, çalışma seçim sürecinin sistematik, şeffaf ve izlenebilir olmasını sağlamaktadır.

Tarama süreci sonucunda toplam 245 kayıt elde edilmiştir. Yinelenen kayıtların çıkarılması ile 198 çalışma kalmıştır. Başlık ve özet değerlendirmesi sonrası 102 çalışma elenmiş, 96 çalışma tam metin incelemeye alınmıştır. Tam metin değerlendirme sonucunda 48 çalışma dahil edilme kriterlerini karşılamadığı için çıkarılmış ve nihai analiz 48 çalışma üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Veri Analizi

Çalışmada seçilen literatür tematik analiz yaklaşımı ile değerlendirilmiştir. Bu süreçte çalışmalar dikkatle incelenmiş, tekrar eden kavramlar, örüntüler ve ilişkisel temalar belirlenmiştir. Kodlama süreci sonucunda benzer bulgular kategorize edilerek aşağıdaki ana temalar oluşturulmuştur:

- Akademik kariyer aşamalarına göre imposter deneyimi
- Akademik sistemin yapısal ve kültürel dinamikleri
- Bireysel ve kurumsal düzeyde etkiler
- Demografik ve kültürel farklılıklar
- Müdahale ve destek mekanizmaları

Şekil 1. *PRISMA 2020 Akış Diyagramı – Literatür Tarama Süreci*

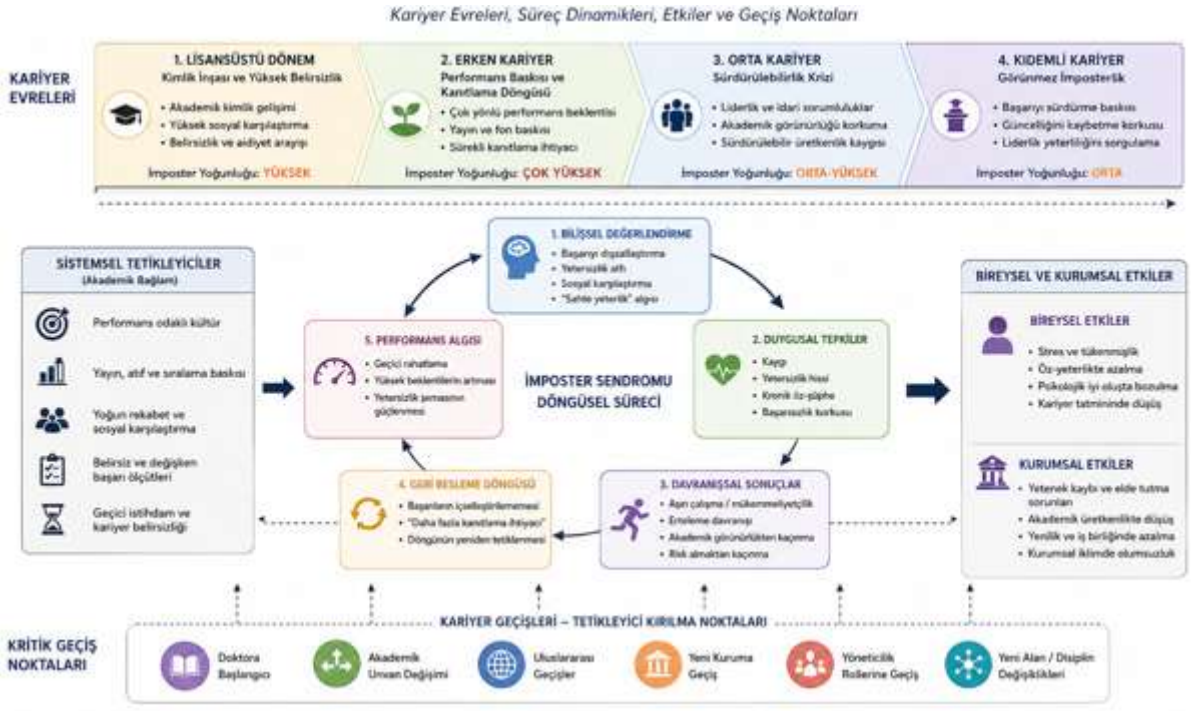
Sınırlılıklar

Bu çalışma birincil veri içermemekte olup mevcut literatüre dayalı olarak yürütülmüştür. Ayrıca belirli veri tabanları ve anahtar kelimelerle sınırlı kalınması, ilgili bazı çalışmaların kapsam dışında kalmasına neden olmuş olabilir. Buna rağmen çalışma, imposter sendromunun akademik bağlamdaki yapısal ve psikolojik boyutlarını bütüncül biçimde değerlendiren güçlü bir teorik sentez sunmaktadır.

BULGULAR

Literatür taraması PRISMA 2020 yönergeleri doğrultusunda yürütülmüştür. Veri tabanları üzerinden yapılan tarama sonucunda toplam 245 kayıt elde edilmiştir. Yinelenen çalışmaların çıkarılmasıyla 198 kayıt analiz için uygun hale getirilmiştir.

Başlık ve özet incelemesi sonucunda 102 çalışma dışlanmış, 96 çalışma tam metin değerlendirmesine alınmıştır. Tam metin inceleme aşamasında dahil edilme kriterlerini karşılamayan 48 çalışma daha elenmiş ve nihai olarak 48 çalışma analize dahil edilmiştir.

Bu süreç, çalışmanın sistematik, şeffaf ve tekrarlanabilir bir literatür seçimine dayandığını göstermektedir.

(1) kariyer evrelerine göre imposter sendromu,
(2) akademik sistemin yapısal etkileri,
(3) bireysel düzeyde etkiler,
(4) kurumsal düzeyde etkiler ve
(5) demografik/kültürel farklılıklar ile müdahale mekanizmaları.

1. Kariyer Evrelerine Göre İmposter Sendromu

Literatür, imposter sendromunun akademik kariyerin belirli bir evresiyle sınırlı olmadığını, ancak farklı dönemlerde farklı yoğunluk ve içeriklerle ortaya çıktığını göstermektedir (Parkman, 2016).

Lisansüstü düzeyde bireyler daha çok aidiyet eksikliği, yetersizlik ve "yanlışlıkla kabul edilme" düşünceleri yaşamaktadır (Henning et al., 1998). Doktora sürecinin belirsizlik, yoğun değerlendirme ve akademik izolasyon içermesi bu durumu güçlendirmektedir.

Erken kariyer akademisyenlerinde imposter sendromu; performans baskısı, yayın üretimi zorunluluğu ve sürekli kendini kanıtlama ihtiyacı ile ilişkilidir. Bu dönemde bireyler aşırı çalışma, erteleme, akademik görünürlükten kaçınma ve özgüven eksikliği gibi davranışlar sergileyebilmektedir (Clark et al., 2014; Vergauwe et al., 2015).

Orta kariyer döneminde sorumlulukların artmasıyla birlikte "yetersiz kalma" ve sürdürülebilir performans kaygısı ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada bireyler dışarıdan başarılı görünmelerine rağmen içsel yetersizlik duygusunu sürdürebilmektedir.

Kıdemli akademisyenlerde ise imposter duyguları daha örtük biçimde; başarıyı sürdürememe, güncel bilimsel gelişmelere yetişememe ve liderlik sorumluluklarını karşılayamama kaygıları şeklinde devam etmektedir.

Genel olarak bulgular, imposter sendromunun kariyer boyunca biçim değiştirerek süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

2. Akademik Yapı ve Performans Sistemleri

Bulgular, imposter sendromunun yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal olarak da üretildiğini göstermektedir.

"Publish or perish" kültürü, performansın nicel göstergelere indirgenmesi ve sürekli görünürlük baskısı imposter duygularını besleyen temel faktörlerdir (Parkman, 2016). Yayın sayısı, atıf oranı ve proje başarıları üzerinden kurulan değerlendirme sistemi bireylerde sürekli karşılaştırma ve yetersizlik algısını artırmaktadır (Muller, 2018).

Rekabetçi fon sistemleri ve düşük kabul oranları, başarısızlığı kişisel yetersizlik olarak yorumlama eğilimini güçlendirmektedir (Bravata et al., 2020). Ayrıca belirsiz ve öznel değerlendirme kriterleri bireylerin performanslarını objektif değerlendirmesini zorlaştırmaktadır.

Bu bağlamda imposter sendromu, akademik sistemin rekabetçi ve performans odaklı yapısı tarafından sürekli yeniden üretilen bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

3. Bireysel Düzeyde Etkiler

İmposter sendromu bireylerde çok boyutlu psikolojik ve davranışsal sonuçlar doğurmaktadır.

En belirgin etki **öz-yeterlik algısında azalmadır**. Bireyler başarılarını çoğunlukla şans, dış etkenler veya zamanlama ile açıklamakta; kendi yeterliliklerine atfetmekte zorlanmaktadır (Bandura, 1997).

Buna paralel olarak **sürekli kaygı, değerlendirilme korkusu ve psikolojik baskı** yaygındır (Vergauwe et al., 2015). Özellikle görünür akademik görevlerde bu kaygı artmaktadır.

Davranışsal düzeyde ise **perfeksiyonizm, aşırı çalışma, erteleme ve risk almaktan kaçınma** öne çıkmaktadır (Clance & Imes, 1978). Bu örüntüler kısa vadede performansı artırsa da uzun vadede tükenmişlik riskini yükseltmektedir.

Nitekim literatür, imposter sendromunun **akademik tükenmişlik (burnout)** ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Maslach & Leiter, 2016). Ayrıca sosyal izolasyon, aidiyet hissinde azalma ve iş-yaşam dengesinde bozulma da sık bildirilen sonuçlardır.

4. Kurumsal Düzeyde Etkiler

İmposter sendromunun kurumsal etkileri, akademik üretkenlik ve örgütsel işleyiş üzerinde belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bireylerin kendini geri çekmesi, akademik üretkenliğin azalmasına ve araştırma çıktılarının yavaşlamasına neden olmaktadır. Bu durum kurumsal düzeyde verimlilik kaybı yaratmaktadır.

Ayrıca imposter duyguları **yenilikçilik ve risk alma davranışlarını sınırlamaktadır**. Bu nedenle disiplinler arası çalışmalar ve yaratıcı akademik girişimler azalabilmektedir.

Liderlik rollerine başvurmaktan kaçınma, akademik liderlik kapasitesinin etkin kullanılmasını engellemektedir. Bu durum kurumsal karar alma süreçlerini de dolaylı olarak etkilemektedir.

Örgütsel iletişim açısından bireylerin fikir paylaşımından kaçınması ve akademik görünürlükten çekinmesi, iş birliği kültürünü zayıflatmaktadır (Edmondson, 1999).

Sonuç olarak imposter sendromu, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kurumsal sürdürülebilirliği etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

5. Demografik ve Kültürel Farklılıklar + Müdahale Mekanizmaları

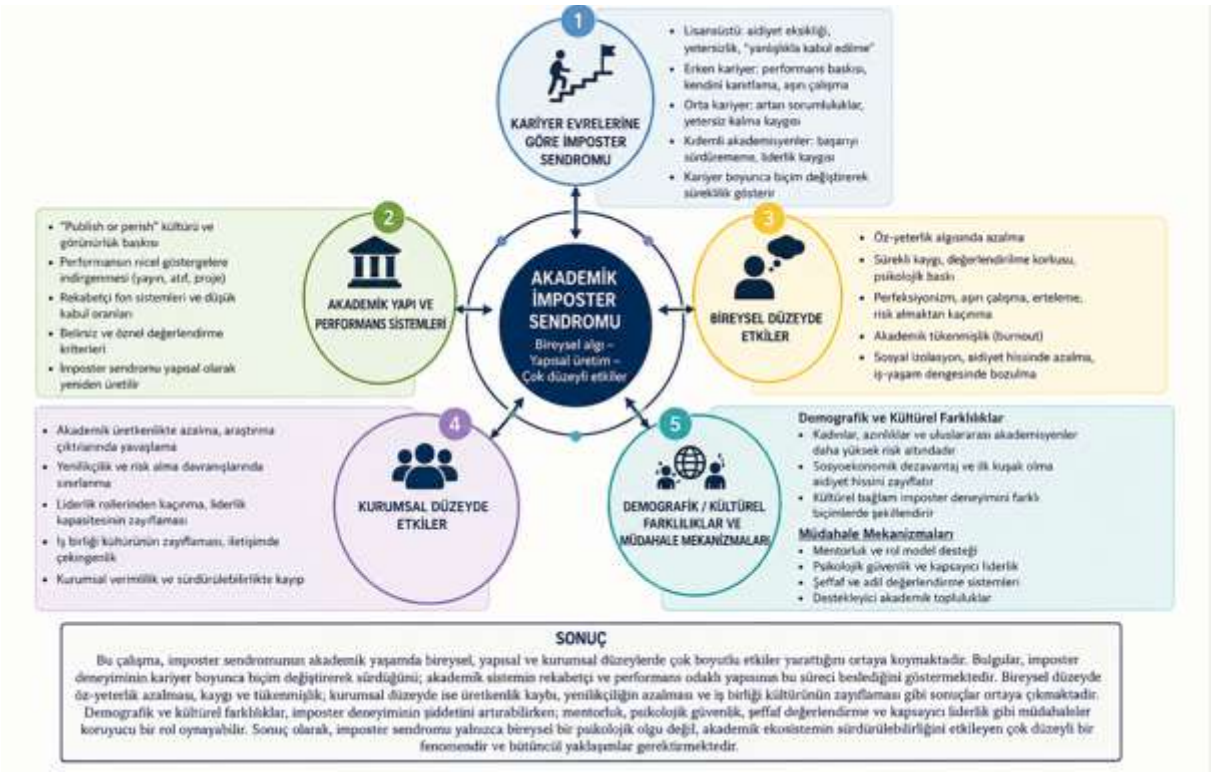
Bulgular, imposter sendromunun demografik ve kültürel değişkenlerden etkilendiğini göstermektedir.

Kadın akademisyenler, özellikle cinsiyet temelli yapısal eşitsizlikler nedeniyle daha yoğun imposter duyguları yaşayabilmektedir (Clance & Imes, 1978). Azınlık gruplar ve uluslararası akademisyenler ise temsil eksikliği, kültürel uyum ve dil bariyerleri nedeniyle daha yüksek risk altındadır (Cokley et al., 2013).

Sosyoekonomik dezavantajlar ve ilk kuşak akademisyen olma durumu da aidiyet hissini zayıflatarak imposter deneyimini artırmaktadır.

Kültürel bağlamda bireyci kültürlerde performans baskısı; kolektivist kültürlerde ise başarıyı küçümseme eğilimi imposter deneyimini farklı biçimlerde şekillendirmektedir (Hofstede, 2001).

Müdahale düzeyinde literatür, mentorluk, psikolojik güvenlik ortamı, şeffaf değerlendirme sistemleri ve kapsayıcı liderlik yaklaşımlarının etkili olduğunu göstermektedir (Edmondson, 1999; Clark et al., 2014).

SONUÇ

Bu bulgular doğrultusunda imposter sendromunun akademik yaşam üzerindeki etkilerinin yalnızca bireysel psikolojik süreçlerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda yükseköğretim kurumlarının örgütsel yapısı, akademik kültürü ve insan kaynağı politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir.

Bu çalışma, imposter sendromunun akademik dünyadaki yansımalarını bireysel, örgütsel ve kültürel boyutlarıyla ele alarak kapsamlı bir değerlendirme sunmayı amaçlamıştır. Literatür bulguları, imposter sendromunun akademik ortamlarda oldukça yaygın olduğunu ve yalnızca bireysel psikolojik süreçlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle modern akademik sistemin rekabetçi yapısı, performans odaklı değerlendirme anlayışı ve sürekli görünür olma baskısı, imposter duygularının ortaya çıkmasını ve sürdürülmesini kolaylaştırmaktadır (Parkman, 2016; Clance & Imes, 1978).

Elde edilen bulgular, imposter sendromunun akademik kariyerin tüm aşamalarında farklı biçimlerde ortaya çıkabildiğini göstermektedir. Lisansüstü öğrencilerde aidiyet eksikliği ve yeterlilik kaygısı öne çıkarken, erken kariyer akademisyenlerinde kendini kanıtlama ihtiyacı, performans baskısı ve görünürlük kaygısı daha belirgin hale gelmektedir. Kıdemli akademisyenlerde ise başarıyı sürdürme kaygısı ve akademik görünürlüğü koruma çabası ön plana çıkmaktadır. Bu durum, imposter sendromunun kariyerin belirli bir evresine özgü olmadığını, akademik yaşam boyunca devam edebilen yapısal bir deneyim olduğunu göstermektedir (Bravata et al., 2020).

Önemli bir diğer bulgu, akademik yapıların ve performans değerlendirme sistemlerinin imposter sendromu üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmasıdır. “Yayınla ya da yok ol” anlayışı, rekabetçi fonlama süreçleri ve akademik başarının ağırlıklı olarak nicel göstergelerle değerlendirilmesi, bireylerde kronik öz-şüpheyi güçlendirmektedir (Parkman, 2016). Akademisyenler çoğu zaman elde ettikleri başarıları yeterli görmemekte ve akademik değerlerini sürekli yeniden kanıtlama ihtiyacı hissetmektedir.

Bireysel düzeyde imposter sendromunun öz-yeterlik algısında azalma, yoğun kaygı, perfeksiyonizm, tükenmişlik ve risk almaktan kaçınma gibi sonuçlara yol açtığı görülmektedir (Cokley et al., 2013). Başarısızlık korkusu nedeniyle bireylerin görünür akademik faaliyetlerden uzak durmaları, akademik potansiyelin tam olarak kullanılmasını engellemektedir.

Kurumsal düzeyde ise imposter sendromunun üniversitelerin örgütsel işleyişi üzerinde dolaylı fakat güçlü etkiler yarattığı söylenebilir. Akademik iş birliğinin zayıflaması, liderlik gelişiminin sınırlanması ve insan kaynağının sürdürülebilirliğinin tehdit altına girmesi bu etkiler arasında yer almaktadır (Bravata et al., 2020). Özellikle yüksek potansiyele sahip akademisyenlerin geri planda kalması, üniversitelerin entelektüel sermayesinin yeterince değerlendirilememesine yol açmaktadır.

Araştırma ayrıca imposter sendromunun demografik ve kültürel faktörlerden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Kadın akademisyenler, azınlık gruplar ve uluslararası araştırmacılar; akademik sistemdeki eşitsizlikler ve görünmez önyargılar nedeniyle imposter duygularını daha

yoğun yaşayabilmektedir (Cokley et al., 2013). Bu bulgu, imposter sendromunun yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal bir olgu olduğunu göstermektedir.

Çalışmada incelenen müdahale yaklaşımları, kurumsal desteğin kritik önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Mentorluk programları, psikolojik güvenlik ortamı, şeffaf değerlendirme sistemleri ve kapsayıcı liderlik uygulamaları; bireylerin öz-yeterlik algısını güçlendirmektedir (Parkman, 2016). Ayrıca psikolojik destek hizmetleri ve akademik dayanışma ağları, bireylerin imposter duygularıyla daha sağlıklı baş etmelerine katkı sağlamaktadır.

Bu doğrultuda akademik kurumların yalnızca performans odaklı değil, aynı zamanda insan odaklı politikalar geliştirmesi gerektiği söylenebilir. Akademik başarının yalnızca yayın sayısı veya atıf oranları üzerinden değil; öğretim kalitesi, mentorluk katkısı ve akademik iş birliği gibi boyutları da kapsayacak şekilde yeniden tanımlanması daha sağlıklı bir akademik kültür oluşturacaktır (Clance & Imes, 1978).

Ayrıca üniversitelerde psikolojik iyi oluşu destekleyen kurumsal mekanizmaların güçlendirilmesi önem taşımaktadır. Açık iletişim kültürü ve başarısızlığın öğrenme sürecinin doğal bir parçası olarak görülmesi, akademik baskının azaltılmasına katkı sağlayabilir.

Bu çalışma, imposter sendromunu akademik bağlamda çok boyutlu biçimde ele alarak literatüre teorik katkı sunmaktadır. Bununla birlikte kavramsal bir derleme olması nedeniyle bazı sınırlılıklar içermektedir. Gelecekte yapılacak ampirik çalışmaların farklı disiplinlerde ve kültürel bağlamlarda imposter sendromunun deneyimlenme biçimlerini incelemesi önemlidir.

Sonuç olarak imposter sendromu, akademik dünyada bireysel kariyer gelişimi, psikolojik iyi oluş ve kurumsal verimlilik üzerinde etkili önemli bir olgudur. Bu nedenle yalnızca bireysel bir zayıflık olarak değil, akademik kültürün ve örgütsel yapıların bir yansıması olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKLAR

Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman and Company.

Bravata, D. M., Watts, S. A., Keefer, A. L., Madhusudhan, D. K., Taylor, K. T., Clark, D. M., Nelson, R. S., Condon, K. O., & Hagg, H. K. (2020). Commentary: Prevalence, predictors, and treatment of imposter syndrome: A systematic review. Journal of General Internal Medicine, 35(4), 1252–1275. https://doi.org/10.1007/s11606-019-05364-1

Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978). The imposter phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. Psychotherapy: Theory, Research & Practice, 15(3), 240–247. https://doi.org/10.1037/h0086006

Clark, M., Vardeman, K., & Barba, S. (2014). Perceived inadequacy: A study of the imposter phenomenon among college and university faculty. The Chronicle of Mentoring and Coaching, 1(12), 48–52.

Cokley, K., McClain, S., Enciso, A., & Martinez, M. (2013). An examination of the impact of minority status stress and imposter feelings on the mental health of Ethnic Minority College Students. Journal of Multicultural Counseling and Development, 41(2), 82–95. https://doi.org/10.1002/j.2161-1912.2013.00029.x

Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. Administrative Science Quarterly, 44(2), 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

Henning, K., Ey, S., & Shaw, D. (1998). Perfectionism, the imposter phenomenon and psychological distress in a medical, dental, nursing and pharmacy faculty. Medical Education, 32(5), 456–460. https://doi.org/10.1046/j.1365-2923.1998.00253.x

Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations (2nd ed.). Sage Publications.

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. World Psychiatry, 15(2), 103–111. https://doi.org/10.1002/wps.20311

Muller, J. Z. (2018). The tyranny of metrics. Princeton University Press.

Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., Shamseer, L., Tetzlaff, J. M., Akl, E. A., Brennan, S. E., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, J. M., Hróbjartsson, A., Lalu, M. M., Li, T., Loder, E. W., Mayo-Wilson, E., McDonald, S., ... Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. BMJ, 372(71). https://doi.org/10.1136/bmj.n71

Parkman, A. (2016). The imposter phenomenon in higher education: Scholarly promoted staircase anxiety. Journal of Higher Education Theory and Practice, 16(3), 51–60.

Torraco, R. J. (2005). Writing integrative literature reviews: Guidelines and examples. Human Resource Development Review, 4(3), 356–367. https://doi.org/10.1177/1534484305278283

Vergauwe, J., Wille, B., Feys, M., De Fruyt, F., & Anseel, F. (2015). Fear of being exposed: The trait-relatedness of the imposter phenomenon and its relevance in the work context. Journal of Business and Psychology, 30(3), 565–581. https://doi.org/10.1007/s10869-014-9382-5

HEMŞİRELİKTE DUYGUSAL EMEK: TÜKENMİŞLİK, İŞ DOYUMU VE HASTA GÜVENLİĞİ ÜZERİNE ETKİLERİ

EMOTİONAL LABOR İN NURSİNG: ITS EFFECTS ON BURNOUT, JOB SATİSFACTİON, AND PATİENT SAFETY

Dr. Öğr. Üyesi Merve KIRMACI

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, İstanbul

mervkrmc@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7064-9265

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe TANŞU

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, İstanbul

ayse.tansu@rumeli.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-6151-0237

Arş. Gör. Şilan ATEŞ

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, İstanbul

silan.ates@rumeli.edu.tr

ORCID: 0009-0002-8383-6323

ÖZET

Duygusal emek, özellikle sağlık çalışanlarının yoğun duygusal taleplerle baş etme süreçlerini anlamada kritik bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Literatürde, duygusal emeğin tükenmişlik ve iş tatmini ile yakından ilişkili olduğu; bireylerin mesleki deneyimlerini ve psikososyal iyi oluşlarını doğrudan etkilediği gösterilmektedir (Özen ve Yüceler, 2019; Oral ve Köse, 2011; Kürü, 2021). Bununla birlikte, duygusal emek düzeylerinin demografik özelliklere göre farklılık gösterebildiği (Kanbay ve Taşer, 2023) ve hemşirelerde çeşitli yöntemlerle incelendiği belirtilmektedir (Doğan ve Sığrı, 2017). Ayrıca bireysel ve örgütsel faktörlerin bu sürecin şekillenmesinde belirleyici rol oynadığı vurgulanmaktadır (Ceylan, 2021).

İnsan odaklı meslekler arasında yer alan hemşirelikte, çalışanların hastaların duygusal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kendi duygularını düzenlemeleri kaçınılmazdır. Bu durum, duygusal emeğin iş tatmini ve tükenmişlik üzerindeki etkilerinin anlaşılmasını ve bu doğrultuda etkili müdahale stratejilerinin geliştirilmesini önemli hale getirmektedir (Brotheridge ve Grandey, 2002; Mann ve Cowburn, 2005). Bu süreçte duygusal zekâ ve psikolojik dayanıklılık gibi bireysel kaynakların koruyucu rol oynadığı; çalışanların duygusal yükle baş etmesini kolaylaştırdığı belirtilmektedir (Mikolajczak, Menil ve Luminet, 2007). Ayrıca duygusal düzenleme stratejilerinin iş tatmini, performans ve genel refah üzerindeki etkileri literatürde kapsamlı biçimde ele alınmaktadır (Gulsen ve Ozmen, 2019; Gabriel, Daniels, Diefendorff ve Greguras, 2015; Hidayathulla ve Nirmala, 2023).

Hemşirelik mesleği tarihsel olarak teknik bilgi ve becerilerle tanımlansa da, özünde yoğun bir duygusal emek sürecini barındırmaktadır. Sosyolojik bir perspektifle duygusal emek; bireyin örgütsel beklentiler doğrultusunda duygularını düzenlemesi, bastırması veya belirli duyguları sergilemesi olarak tanımlanmaktadır (Hochschild, 2012). Modern sağlık sisteminin çıktı odaklı yapısı içerisinde hemşirelerin sergilediği bu "görünmeyen emek", mesleki kimlik ve psiko-sosyal refah üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır.

Bu bağlamda hemşirelerin klinik ortamlarda sıklıkla kullandıkları duygusal emek stratejileri olan "yüzeysel rol yapma" ve "derinlemesine rol yapma" yaklaşımları dikkat çekmektedir. Güncel çalışmalar, yüzeysel rol yapma davranışının tükenmişlik ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ve özellikle kişisel, iş ve eğitim kaynaklı tükenmişliği artırdığını ortaya koymaktadır (Barış Eren and Dinç, 2025). Buna karşın, derinlemesine rol yapma stratejisinin iş doyumunu artırdığı ve tükenmişliği azaltıcı etkiler gösterdiği belirlenmiştir (Barış Eren and Dinç, 2025). Hemşirelerin duygusal emeği çoğunlukla empati, güven ve sorumluluk temelinde deneyimledikleri ifade edilmekle birlikte (Hanaylı, 2025), bu sürecin etkin yönetilememesi durumunda stres, mesleki tatminsizlik ve psikolojik yıpranma ortaya çıkabilmektedir (Hanaylı, 2025).

Duygusal emeğin yönetimi yalnızca bireysel düzeyde değil, aynı zamanda sağlık hizmetlerinin kalitesi açısından da kritik öneme sahiptir. Nitekim hemşirelerin duygusal refahının korunması; bakım kalitesini artıran, hata riskini azaltan ve hasta güvenliğini destekleyen temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Kirk K, 2024). Bu nedenle duygusal emeğin etkilerinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak hemşirelik, yalnızca teknik ve fiziksel becerilere dayalı bir meslek olmayıp; aynı zamanda yoğun bilişsel ve duygusal emek gerektiren sosyal bir meslektir. Bu doğrultuda sağlık politikalarının, hemşirelerin psiko-sosyal refahını destekleyecek şekilde yapılandırılması önem arz etmektedir. Özellikle duygusal zekâ temelli eğitim programlarının, süpervizyon ve destek mekanizmalarının geliştirilmesi ve müfredata entegre edilmesi; sürdürülebilir, güvenli ve nitelikli sağlık hizmet sunumu açısından gereklidir (Kirk K, 2024; Hanaylı, 2025).

Anahtar Kelimeler: Hemşirelik, Duygusal Emek, Psiko-Sosyal Refah, Tükenmişlik, Sağlık Sosyolojisi, Hasta Güvenliği

ABSTRACT

Emotional labor has emerged as a critical concept in understanding how healthcare professionals cope with intense emotional demands. The literature indicates that emotional labor is closely associated with burnout and job satisfaction, and directly affects individuals' professional experiences and psychosocial well-being (Özen & Yüceler, 2019; Oral & Köse, 2011; Kürü, 2021). Moreover, it has been reported that levels of emotional labor may vary according to demographic characteristics (Kanbay & Taşer, 2023) and have been examined using various methods among nurses (Doğan & Sığrı, 2017). In addition, individual and organizational factors are emphasized as key determinants in shaping this process (Ceylan, 2021).

In nursing, which is a human-centered profession, it is inevitable that professionals regulate their own emotions in order to meet the emotional needs of patients. This makes it essential to

understand the effects of emotional labor on job satisfaction and burnout, and to develop effective intervention strategies accordingly (Brotheridge & Grandey, 2002; Mann & Cowburn, 2005). In this context, individual resources such as emotional intelligence and psychological resilience play a protective role and facilitate coping with emotional demands (Mikolajczak, Menil & Luminet, 2007). Furthermore, the effects of emotional regulation strategies on job satisfaction, performance, and overall well-being have been extensively discussed in the literature (Gulsen & Ozmen, 2019; Gabriel, Daniels, Diefendorff & Greguras, 2015; Hidayathulla & Nirmala, 2023).

Although the nursing profession has historically been defined by technical knowledge and skills, it inherently involves an intensive process of emotional labor. From a sociological perspective, emotional labor is defined as the regulation, suppression, or expression of emotions by individuals in accordance with organizational expectations (Hochschild, 2012). Within the outcome-oriented structure of modern healthcare systems, this "invisible labor" performed by nurses has significant implications for professional identity and psychosocial well-being.

In this regard, emotional labor strategies frequently used by nurses in clinical settings—namely "surface acting" and "deep acting" have gained attention. Recent studies indicate that surface acting, which involves masking true emotions, is positively associated with burnout and significantly increases personal, work-related, and education-related exhaustion (Barıs Eren & Dinç, 2025). In contrast, deep acting has been found to enhance job satisfaction and reduce burnout levels (Barıs Eren & Dinç, 2025). Although nurses often experience emotional labor within the framework of empathy, trust, and responsibility (Hanaylı, 2025), inadequate management of this process may lead to stress, professional dissatisfaction, and psychological strain (Hanaylı, 2025).

The management of emotional labor is not only important at the individual level but is also critical for the quality of healthcare services. Indeed, maintaining nurses' emotional well-being is considered a fundamental component of patient safety, as it enhances the quality of care and reduces the risk of errors (Kirk K, 2024). Therefore, the effects of emotional labor should be addressed through a holistic approach.

In conclusion, nursing is not merely a profession based on technical and physical skills, but also a social profession that requires a high level of cognitive and emotional effort. Accordingly, it is essential that health policies be structured in a way that supports the psychosocial well-being of nurses. In particular, integrating emotional intelligence-based training programs, supervision systems, and support mechanisms into the curriculum is crucial for delivering sustainable, safe, and high-quality healthcare services (Kirk K, 2024; Hanaylı, 2025).

Keywords: Nursing, Emotional Labor, Psychosocial Well-being, Burnout, Health Sociology, Patient Safety

GİRİŞ

Sağlık hizmetleri, yalnızca biyomedikal müdahalelerden ibaret olmayan; aynı zamanda yoğun kişilerarası etkileşimleri, etik sorumlulukları ve duygusal süreçleri içeren çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda sağlık profesyonellerinin, özellikle de hemşirelerin, yalnızca teknik becerilerle değil aynı zamanda duygusal düzenleme kapasitesi ile de hizmet sunmaları

beklenmektedir. Duygusal emek kavramı, bu gereklilikten doğan ve çalışanların örgütsel beklentiler doğrultusunda duygularını yönetmesini ifade eden önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Grandey, 2000).

Son yıllarda sağlık sistemlerinde yaşanan dönüşümler, artan hasta yükü, kronik hastalıkların yaygınlaşması ve bakım süreçlerinin karmaşıklaşması, hemşirelerin duygusal emek düzeyini daha da artırmıştır. Özellikle hasta merkezli bakım anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte hemşirelerden yalnızca klinik bakım sunmaları değil; aynı zamanda empati kurmaları, güven vermeleri ve hastaların duygusal gereksinimlerine yanıt vermeleri beklenmektedir. Bu durum, hemşirelik mesleğini "yüksek duygusal talepler içeren meslekler" arasında konumlandırmaktadır (Kinman et al., 2020).

Duygusal emek, örgütsel davranış literatüründe genellikle iki temel strateji ile açıklanmaktadır: yüzeysel rol yapma ve derinlemesine rol yapma (Grandey, 2003). Yüzeysel rol yapma, bireyin gerçek duygularını bastırarak beklenen duyguları dışa yansıtması iken; derinlemesine rol yapma, bireyin hissetmesi gereken duyguları içselleştirerek daha otantik bir duygusal ifade geliştirmesini ifade etmektedir. Güncel meta-analitik çalışmalar, bu iki stratejinin çalışanların psikolojik iyi oluşu üzerinde farklı etkiler yarattığını ortaya koymakta; yüzeysel rol yapmanın tükenmişlik ve stres ile güçlü biçimde ilişkili olduğunu, derinlemesine rol yapmanın ise daha olumlu mesleki çıktılarla ilişkili olduğunu göstermektedir (Hülsheger & Schewe, 2011; Kammeyer-Mueller et al., 2013).

Hemşirelik bağlamında duygusal emek, yalnızca bireysel bir baş etme mekanizması değil; aynı zamanda bakım kalitesinin belirleyici unsurlarından biridir. Hemşirelerin duygusal durumları, hasta ile kurulan iletişimin niteliğini, klinik karar verme süreçlerini ve bakımın sürekliliğini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle duygusal emek, günümüzde hasta güvenliği ve bakım kalitesi ile ilişkili kritik bir değişken olarak ele alınmaktadır (Hall et al., 2016).

Özellikle COVID-19 pandemisi sonrası dönemde yapılan çalışmalar, sağlık çalışanlarının maruz kaldığı duygusal yükün belirgin biçimde arttığını ve bunun tükenmişlik, depresyon ve anksiyete gibi psikososyal sorunlara yol açtığını ortaya koymuştur (Lai et al., 2020). Pandemi sonrası süreçte de bu etkilerin devam ettiği ve hemşirelerin kronik stres altında çalıştığı bildirilmektedir. Bu durum, duygusal emeğin yalnızca akut kriz dönemlerinde değil, sağlık sisteminin sürdürülebilirliği açısından da uzun vadeli bir risk faktörü olduğunu göstermektedir.

Duygusal emeğin sonuçları yalnızca çalışan düzeyi ile sınırlı kalmamakta; aynı zamanda örgütsel ve sistem düzeyinde önemli etkiler yaratmaktadır. Araştırmalar, tükenmişlik yaşayan hemşirelerde işten ayrılma niyetinin arttığını, bakım kalitesinin düştüğünü ve hasta güvenliği risklerinin yükseldiğini göstermektedir (Aiken et al., 2012). Buna karşılık, duygusal olarak desteklenen ve iş doyumu yüksek olan hemşirelerin daha güvenli ve nitelikli bakım sunduğu bildirilmektedir (West et al., 2018).

Bu doğrultuda duygusal emek, günümüzde yalnızca bireysel bir psikolojik süreç olarak değil; iş doyumu, tükenmişlik ve hasta güvenliği ile etkileşim içinde olan çok boyutlu bir olgu olarak ele alınmaktadır. Hemşirelerin duygusal emeğini anlamak ve yönetmek, hem çalışan refahının korunması hem de sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılması açısından kritik öneme sahiptir.

Bu çalışma, hemşirelikte duygusal emeğin tükenmişlik, iş doyumu ve hasta güvenliği üzerindeki etkilerini güncel literatür ışığında incelemeyi ve bu alanda geliştirilebilecek müdahale stratejilerine yönelik bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

DUYGUSAL EMEK VE HEMŞİRELİKTE ÖNEMİ

Hemşirelik, doğası gereği empati, sabır ve sürekli iletişim gerektiren bir meslektir. Hemşireler, hastaların fiziksel ihtiyaçlarının yanı sıra duygusal gereksinimlerini de karşılamak durumundadır. Bu süreçte duygusal emek kaçınılmaz hale gelmektedir.

Duygusal emek, genellikle "yüzeysel rol yapma" ve "derinlemesine rol yapma" olmak üzere iki temel strateji ile açıklanmaktadır. Yüzeysel rol yapma, bireyin gerçek duygularını bastırarak sahte duygular sergilemesi iken; derinlemesine rol yapma, bireyin hissetmesi gereken duyguları içselleştirmesi sürecidir (Grandey, 2003).

Güncel meta-analizler, yüzeysel rol yapmanın psikolojik stres ve tükenmişlik ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu; derinlemesine rol yapmanın ise daha olumlu mesleki sonuçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir (Kammeyer-Mueller et al., 2013; Hülsheger & Schewe, 2011).

DUYGUSAL EMEK VE TÜKENMİŞLİK

Tükenmişlik, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıda azalma boyutlarını içeren bir sendromdur (Maslach & Leiter, 2016). Hemşireler, yüksek iş yükü ve duygusal talepler nedeniyle tükenmişlik açısından riskli bir gruptur.

Araştırmalar, duygusal emeğin özellikle yüzeysel rol yapma boyutunun tükenmişlik ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir (Hülsheger & Schewe, 2011). Ayrıca COVID-19 sonrası yapılan çalışmalar, hemşirelerde tükenmişlik oranlarının önemli ölçüde arttığını ve bunun hasta bakım kalitesini olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır (Lai et al., 2020; Zhang et al., 2021).

Buna karşılık, duygusal zekâ ve psikolojik dayanıklılık gibi bireysel faktörlerin tükenmişliği azaltıcı rol oynadığı belirtilmektedir (Mérida-López & Extremera, 2017).

DUYGUSAL EMEK VE İŞ DOYUMU

İş doyumu, bireyin işine yönelik genel memnuniyet düzeyini ifade eder ve hemşirelikte iş gücü sürekliliği açısından kritik öneme sahiptir. Duygusal emek ile iş doyumu arasındaki ilişki karmaşık olmakla birlikte, kullanılan duygusal emek stratejilerine göre farklılık göstermektedir.

Araştırmalar, derinlemesine rol yapmanın iş doyumunu artırdığını; yüzeysel rol yapmanın ise iş doyumunu azalttığını ortaya koymaktadır (Brotheridge & Lee, 2003; Wang et al., 2019). Ayrıca örgütsel destek ve liderlik tarzının bu ilişkiyi önemli ölçüde etkilediği bildirilmektedir (Al-Hamdan et al., 2020).

DUYGUSAL EMEK VE HASTA GÜVENLİĞİ

Hasta güvenliği, sağlık hizmetlerinin temel kalite göstergelerinden biridir. Hemşirelerin duygusal durumları, klinik karar verme süreçlerini ve hasta bakımını doğrudan etkilemektedir.

Araştırmalar, tükenmişlik yaşayan hemşirelerde hata yapma riskinin arttığını ve hasta güvenliğinin tehlikeye girdiğini göstermektedir (Aiken et al., 2012). Buna karşılık, duygusal

olarak desteklenen ve iş doyumu yüksek olan hemşirelerin daha güvenli bakım sunduğu belirtilmektedir (Hall et al., 2016).

Bu nedenle duygusal emeğin etkin yönetimi, yalnızca çalışan sağlığı açısından değil, aynı zamanda hasta güvenliği açısından da kritik öneme sahiptir.

DUYGUSAL EMEĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Duygusal emek düzeyi; bireysel, örgütsel ve çevresel faktörlerden etkilenmektedir.

- İş yükü ve çalışma saatleri
- Örgütsel destek ve liderlik
- Sosyal destek mekanizmaları
- Duygusal zekâ ve baş etme becerileri

Özellikle sosyal destek ve olumlu çalışma ortamının, duygusal emeğin olumsuz etkilerini azalttığı gösterilmiştir (Karimi et al., 2014; Kinman et al., 2020).

MÜDAHALE VE ÖNERİLER

Güncel literatür doğrultusunda aşağıdaki müdahaleler önerilmektedir:

- Duygusal zekâ ve stres yönetimi eğitimleri
- Klinik süpervizyon sistemlerinin geliştirilmesi
- İş yükünün dengelenmesi
- Kurumsal destek mekanizmalarının artırılması

Bu tür müdahalelerin hem tükenmişliği azalttığı hem de bakım kalitesini artırdığı gösterilmektedir (West et al., 2018).

SONUÇ

Hemşirelik mesleği, yoğun duygusal emek gerektiren bir profesyonel alandır. Duygusal emeğin yönetimi; tükenmişlik, iş doyumu ve hasta güvenliği üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu nedenle sağlık sistemlerinde hemşirelerin psikososyal refahını destekleyen bütüncül yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Aiken, L. H., Sloane, D. M., Bruyneel, L., et al. (2012). Nurse staffing and education and hospital mortality. *The Lancet*, 383(9931), 1824–1830. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)62631-8

Al-Hamdan, Z., Manojlovich, M., & Tanima, B. (2020). Jordanian nursing work environments. *Journal of Nursing Management*, 28(1), 97–104.

Brotheridge, C. M., & Lee, R. T. (2003). Development of emotional labour scale. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76(3), 365–379.

Grandey, A. A. (2000). Emotion regulation in workplace. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 95–110.

Grandey, A. A. (2003). Emotional labor and emotional regulation. *Academy of Management Review*, 28(1), 86–96.

Hall, L. H., Johnson, J., Watt, I., et al. (2016). Healthcare staff wellbeing and patient safety. *BMJ Open*, 6(3), e009837.

Hülsheger, U. R., & Schewe, A. F. (2011). Emotional labor and burnout meta-analysis. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(3), 361–389.

Kammeyer-Mueller, J. D., Rubenstein, A. L., et al. (2013). Emotional labor meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 98(5), 866–894.

Karimi, L., Leggat, S. G., et al. (2014). Emotional labor and burnout. *Journal of Advanced Nursing*, 70(1), 176–186.

Kinman, G., Teoh, K., & Harriss, A. (2020). Supporting healthcare workers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 1006.

Lai, J., Ma, S., Wang, Y., et al. (2020). Mental health outcomes among healthcare workers. *JAMA Network Open*, 3(3), e203976.

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Burnout. *Annual Review of Psychology*, 67, 397–422.

Mérida-López, S., & Extremera, N. (2017). Emotional intelligence and burnout. *Personality and Individual Differences*, 107, 45–50.

Wang, Z., Liu, H., Yu, H., et al. (2019). Associations between emotional labor and job satisfaction. *International Journal of Nursing Studies*, 94, 47–56.

West, C. P., Dyrbye, L. N., et al. (2018). Interventions to prevent burnout. *The Lancet*, 388(10057), 2272–2281.

YAŞLI BİREYLERİN KENT PARKI KULLANIM BEKLENTİLERİ VE EĞİTİM DÜZEYİ İLİŞKİSİ: ERİŞİLEBİLİRLİĞİN HAK TEMELLİ DÖNÜŞÜMÜ

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE URBAN PARK USE EXPECTATIONS OF THE ELDERLY AND EDUCATION LEVEL: THE RIGHTS-BASED TRANSFORMATION OF ACCESSIBILITY

Öğr. Gör. Dr. Dila EVLİYAOĞLU

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Tasarım Bölümü, İç Mekân Tasarımı Programı, İstanbul.

dila.evliyaoglu@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0002-3985-8392

ÖZET

Kentleşme süreçlerinin hız kazanmasıyla birlikte, yaşlı nüfusun kent içi rekreasyon alanlarına olan ihtiyacı ve bu alanlardan beklentileri akademik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, yaşlı bireylerin kent parkı kullanımına ilişkin beklentilerinin eğitim düzeyi farklılıklarına göre belirgin bir değişim gösterdiği görülmektedir (Akpınar, 2021). Literatürdeki çalışmalar, yaşlıların sosyo-kültürel arka planlarının, parkların fiziksel, sosyal, psikolojik ve ekonomik boyutlarına yönelik algılarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır (Özdemir ve ark., 2022). Eğitim düzeyi yükseldikçe, yaşlı bireylerin kent parkı tasarımlarından beklentileri de çok boyutlu bir nitelik kazanmaktadır. Düşük eğitim seviyesine sahip yaşlılar genellikle parkları pasif dinlenme ve temel sosyal etkileşim alanları olarak değerlendirirken, yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlılar; engelsiz fiziksel düzenlemeler, kapsayıcı sosyal etkinlikler, psikolojik rahatlama sağlayan sessiz alanlar ve ekonomik açıdan herkes için ulaşabilir donatılar talep etmektedir (Yılmaz ve Demir, 2023). Bu durum, eğitim düzeyindeki artışın, bireylerin kentsel mekanla kurduğu ilişkiyi dönüştürdüğünü ve tasarım standartlarına yönelik eleştirel bir bakış açısı geliştirdiğini göstermektedir. En önemli dönüşüm ise erişilebilirlik kavramına yüklenen anlamda gerçekleşmektedir. Eğitim düzeyi arttıkça, park erişilebilirliği yerel yönetimlerin ya da tasarımcıların sunduğu bir "lütuf" veya yardımseverlik olarak görülmekten çıkmaktadır (Şahin, 2024). Bunun yerine, tüm kentsel mekanların ve özellikle parkların engelsiz ve eşitlikçi bir şekilde erişilebilir olması, temel bir "insan hakkı" ve anayasal vatandaşlık görevi olarak algılanmaktadır. Bu dönüşüm, kentsel planlama ve tasarım politikalarında yaşlı dostu yaklaşımların yardım odaklı değil, hak temelli bir çerçevede ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, kentsel yeşil alanların planlanmasında yaşlıların eğitim düzeyine duyarlı, kapsayıcı ve insan hakları odaklı tasarım ilkelerinin benimsenmesi elzemdir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlı Bireyler, Kent Parkları, Eğitim Düzeyi, Erişilebilirlik, İnsan Hakları

ABSTRACT

With the acceleration of urbanization processes, the need of the elderly population for intra-urban recreation areas and their expectations from these spaces have become the center of academic discussions. In this context, it is observed that the expectations of older individuals regarding urban park usage show a significant variation according to differences in education

level (Akpınar, 2021). Studies in the literature indicate that the socio-cultural backgrounds of the elderly shape their perceptions regarding the physical, social, psychological, and economic dimensions of parks (Özdemir et al., 2022). As the level of education increases, the expectations of elderly individuals from urban park designs acquire a multidimensional character. While elderly people with lower education levels generally evaluate parks as spaces for passive recreation and basic social interaction, those with higher education levels demand barrier-free physical arrangements, inclusive social activities, quiet spaces providing psychological relaxation, and economically accessible facilities for everyone (Yılmaz & Demir, 2023). This situation demonstrates that the increase in education level transforms the relationship established by individuals with urban space and fosters a critical perspective towards design standards. The most significant transformation, however, occurs in the meaning attributed to the concept of accessibility. As the level of education rises, park accessibility ceases to be perceived as a "favor" or an act of benevolence provided by local authorities or designers (Şahin, 2024). Instead, the barrier-free and equitable accessibility of all urban spaces, particularly parks, is perceived as a fundamental "human right" and a constitutional civic duty. This transformation emphasizes that age-friendly approaches in urban planning and design policies should be handled within a rights-based framework rather than a charity-oriented one. Consequently, it is essential to adopt inclusive, human rights-oriented, and education-sensitive design principles for the elderly in the planning of urban green spaces.

Keywords: Elderly Individuals, Urban Parks, Education Level, Accessibility, Human Rights

GİRİŞ

Dünya genelinde ve ülkemizde kentleşme süreçlerinin ivme kazanması, yaşlı nüfusun kentsel alanlarda daha fazla vakit geçirmesine ve kent içi rekreasyon alanlarına olan gereksiniminin artmasına neden olmuştur (Akpınar, 2021). Birleşmiş Milletler verilerine göre, 2050 yılına kadar dünya nüfusunun yaklaşık yüzde yirmi ikisinin 60 yaş ve üzeri bireylerden oluşacağı öngörülmektedir (United Nations, 2019). Bu demografik dönüşüm, kentsel mekanların yaşlı dostu bir perspektifle yeniden tasarlanmasını zorunlu kılmakta ve kent parklarını bu sürecin merkezine yerleştirmektedir.

Yaşlı bireylerin kent içi rekreasyon alanlarına yönelik ihtiyaçları ve mekanlardan beklentileri, kentsel planlama disiplinlerinin ve akademik tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün "Yaşlı Dostu Kentler" çerçevesi, kentsel açık alanların yaşlı bireylerin fiziksel, sosyal ve psikolojik sağlığı üzerindeki kritik rolünü vurgulamaktadır (WHO, 2007). Kent parkları, bu bağlamda yalnızca yeşil alan olmanın ötesinde, toplumsal bütünleşmenin, fiziksel aktivitenin ve ruhsal iyilik halinin sağlandığı çok işlevli kamusal mekanlar olarak değerlendirilmektedir.

Kentsel mekanların tasarımı; bireylerin sosyo-kültürel arka planları, yaşlılık süreçleri ve sosyo-ekonomik dinamikleriyle doğrudan ilişkilidir (Özdemir, Demirci ve Yıldız, 2022). Bu bağlamda, bireylerin eğitim düzeyi, kentsel mekanla kurdukları ilişkiyi ve kentsel donatılardan beklentilerini belirleyen temel faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitim, bireylerin çevresel farkındalığını, haklarına ilişkin bilincini ve kamusal alanlara yönelik taleplerini biçimlendiren güçlü bir sosyalleşme aracıdır (Yılmaz ve Demir, 2023).

Bu çalışmanın temel amacı, yaşlı bireylerin kent parklarına yönelik kullanım beklentilerinin, eğitim düzeyleri ile olan ilişkisini ve bu bağlamda erişilebilirlik kavramının yaşadığı hak temelli dönüşümü kapsamlı bir şekilde incelemektir. Araştırma, literatür taraması yöntemiyle yürütülmüş olup, ulusal ve uluslararası akademik kaynaklardan elde edilen veriler sentezlenerek değerlendirilmiştir. Çalışmanın kapsamı, yaşlı bireylerin kent parkı kullanım pratiklerini etkileyen çok boyutlu faktörleri içermektedir. Bu faktörler arasında fiziksel erişilebilirlik, sosyal katılım olanakları, psikolojik refah bileşenleri ve ekonomik sürdürülebilirlik unsurları yer almaktadır. Araştırma, özellikle eğitim düzeyi değişkeninin bu faktörler üzerindeki etkisini derinlemesine analiz etmeyi hedeflemektedir.

KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

Yaşlılık, biyolojik, psikolojik ve sosyal boyutları içeren çok katmanlı bir kavramdır. Dünya Sağlık Örgütü, 65 yaş ve üzerini "yaşlı" olarak tanımlarken, gelişmekte olan ülkelerde bu sınır 60 yaş olarak kabul edilmektedir (WHO, 2015). Ancak yaşlılığın salt kronolojik yaşla tanımlanması, bireylerin işlevsel kapasiteleri, yaşam deneyimleri ve toplumsal rolleri arasındaki farklılıkları göz ardı etmektedir (Baltes ve Smith, 2003). Demografik dönüşüm teorisi, toplumların yüksek doğum ve ölüm oranlarından düşük doğum ve ölüm oranlarına geçiş sürecini açıklamaktadır. Bu süreçte, yaşam beklentisinin artması ve doğurganlık oranlarının düşmesi, nüfusun yaşlanmasına yol açmaktadır (Notestein, 1945). Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, Türkiye'de 65 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı 2023 yılında yüzde 9,7'ye ulaşmış olup, 2050 yılında bu oranın yüzde 20'yi aşması beklenmektedir (TÜİK, 2024). Bu demografik dönüşüm, kentsel planlamada "yaşlı dostu" yaklaşımların önemini artırmaktadır. Yaşlı nüfusun kentsel alanlardaki varlığı ve görünürlüğü arttıkça, kamusal mekanların bu demografik grubun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Kent parkları, kentsel yaşam kalitesinin temel göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kamusal açık alan niteliğindeki bu mekanlar, bireylere doğayla temas kurma, fiziksel aktivite gerçekleştirme ve sosyal etkileşim sağlama olanakları sunmaktadır (Kaplan ve Kaplan, 1989). Araştırmalar, düzenli park kullanımının yaşlı bireylerde kardiyovasküler sağlığı iyileştirdiğini, depresyon riskini azalttığını ve bilişsel işlevleri desteklediğini ortaya koymaktadır (Takano, Nakamura ve Watanabe, 2002). Roger Ulrich'in (1984) öncü çalışması, doğal çevrelere maruz kalmanın stres düzeylerini önemli ölçüde azalttığını ve iyileşme süreçlerini hızlandırdığını kanıtlamıştır. Bu bulgu, kent parklarının yalnızca rekreasyonel değil, aynı zamanda terapötik işlevler üstlendiğini göstermektedir. Yaşlı bireyler için bu işlev, yaşlanmayla birlikte artan sağlık sorunları ve sosyal izolasyon riskleri göz önüne alındığında kritik bir önem taşımaktadır. Kaplan ve Kaplan'ın (1989) "Dikkat Restorasyon Teorisi", doğal çevrelerin bireylerin tükenmiş dikkat kaynaklarını yenilemelerine olanak tanıdığını ileri sürmektedir. Kent parkları, bu teoriye göre "yumuşak büyüleyicilik" (soft fascination) özelliği sayesinde zihinsel yorgunluğu gidermekte ve bilişsel performansı artırmaktadır. Yaşlı bireyler açısından, bu restoratif etkiler günlük yaşam kalitesini doğrudan etkilemektedir.

Eğitim, bireylerin dünyayı anlamlandırma biçimlerini, değer sistemlerini ve davranış kalıplarını şekillendiren temel toplumsal kurumlardan biridir. Pierre Bourdieu'nun (1984) "kültürel sermaye" kavramı, eğitimin bireylere sağladığı bilgi, beceri ve kültürel yetkinliklerin toplumsal

alanda nasıl avantajlara dönüştüğünü açıklamaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, eğitim düzeyi yüksek bireylerin kentsel mekanlarla kurdukları ilişkinin daha bilinçli, eleştirel ve talepkâr bir nitelik taşıması beklenmektedir. Yılmaz ve Demir'in (2023) araştırması, eğitim düzeyinin kentsel mekân algısı üzerindeki etkisini ampirik olarak ortaya koymaktadır. Çalışmaya göre, eğitim düzeyi yüksek bireyler kentsel mekanları çok boyutlu bir perspektifle değerlendirmekte, estetik kalite, işlevsellik ve erişilebilirlik gibi kriterleri birlikte ele almaktadır. Düşük eğitim düzeyine sahip bireyler ise mekanları daha işlevsel ve pragmatik bir bakış açısıyla algılama eğilimindedir. Eğitimin kentsel mekân algısı üzerindeki etkisi, yalnızca bilişsel düzeyde değil, aynı zamanda tutumsal ve davranışsal düzeyde de kendini göstermektedir. Eğitim düzeyi yüksek bireyler, haklarına ilişkin daha güçlü bir farkındalığa sahip olduklarından, kamusal mekanlardan beklentilerini dile getirmekte ve bu beklentilerin karşılanması için çeşitli kanalları kullanmaktadır (Özdemir ve diğerleri, 2022).

Erişilebilirlik kavramı, tarihsel süreç içinde önemli bir anlam dönüşümüne uğramıştır. Başlangıçta, erişilebilirlik dar bir fiziksel erişim tanımıyla sınırlandırılmış ve yalnızca engelli bireylerin mimari engelleri aşabilmesi olarak kavramsallaştırılmıştır (Imrie ve Hall, 2001). Bu anlayış, erişilebilirliği "özel ihtiyaçları" olan bireylere yönelik bir düzenleme olarak konumlandırmış ve "normallik" kavramını sorgulamadan kabul etmiştir. 1980'lerden itibaren gelişen "sosyal model" yaklaşımı, engelliği bireysel bir eksiklik değil, toplumsal düzenlemelerden kaynaklanan bir dışlama olarak yeniden tanımlamıştır (Oliver, 1990). Bu paradigma değişimi, erişilebilirliğin yalnızca fiziksel düzenlemeleri değil, sosyal, ekonomik ve bilişsel boyutları da kapsayacak şekilde genişletilmesine zemin hazırlamıştır. Günümüzde "evrensel tasarım" (universal design) ilkeleri, erişilebilirliği tüm bireylerin -yaşına, cinsiyetine, fiziksel durumuna bakılmaksızın- kentsel mekanları eşit koşullarda kullanabilmesi olarak tanımlamaktadır (Steinfeld ve Maisel, 2012). Bu yaklaşım, erişilebilirliği "özel gruplar" için bir ayrıcalık veya lütuf olmaktan çıkararak, herkes için temel bir hak olarak konumlandırmaktadır.

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi (2006), erişilebilirliği temel bir insan hakkı olarak tanıyan en kapsamlı uluslararası belgedir. Sözleşmenin 9. maddesi, taraf devletleri engelli bireylerin fiziksel çevreye, ulaşıma, bilgi ve iletişim teknolojilerine ve kamuya açık diğer tesislere eşit erişimini sağlamakla yükümlü kılmaktadır. Bu yükümlülük, erişilebilirliğin bir "hayırseverlik" eylemi değil, devletin anayasal sorumluluğu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şahin'in (2024) çalışması, erişilebilirlik ve insan hakları ilişkisini kentsel dönüşüm politikaları bağlamında ele almaktadır. Araştırmaya göre, hak temelli erişilebilirlik yaklaşımı, kentsel mekanların tasarımında "müsaade edilme" mantığından "hak sahibi olma" mantığına geçişi zorunlu kılmaktadır. Bu geçiş, yaşlı bireyler dahil tüm dezavantajlı grupların kentsel alanlara erişimini bir vatandaşlık hakkı olarak güvence altına almaktadır. Türkiye'de 2005 yılında yürürlüğe giren 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun ve 2012 yılında onaylanan BM Engelli Hakları Sözleşmesi, erişilebilirliğin hukuki çerçevesini oluşturmaktadır. Ancak yasal düzenlemelerin pratikte uygulanması konusunda önemli eksiklikler bulunmaktadır. Yerel yönetimlerin erişilebilirlik standartlarını hayata geçirme kapasiteleri ve iradeleri, kentsel mekanların kapsayıcılığını doğrudan etkilemektedir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün "Aktif Yaşlanma" politika çerçevesi, yaşlanmayı bir sorun olarak değil, toplumsal katılımın sürdürüldüğü bir süreç olarak ele almaktadır (WHO, 2002). Bu

yaklaşım, yaşlı bireylerin fiziksel, sosyal ve ruhsal kapasitelerini koruyabilmeleri ve geliştirebilmeleri için uygun çevresel koşulların sağlanmasını öngörmektedir. Kent parkları, aktif yaşlanmanın desteklenmesinde kritik bir rol üstlenmektedir. "Yaşlı Dostu Kentler" girişimi, kentsel mekanların sekiz temel alanda yaşlı dostu olmasını hedeflemektedir: açık alanlar ve binalar, ulaşım, konut, sosyal katılım, saygı ve sosyal dahil etme, sivil katılım ve istihdam, iletişim ve bilgi, topluluk desteği ve sağlık hizmetleri (WHO, 2007). Kent parkları, bu çerçevede "açık alanlar ve binalar" ile "sosyal katılım" alanlarının kesişim noktasında yer almaktadır. Yaşlı dostu park tasarımı, yalnızca fiziksel düzenlemelerle sınırlı değildir. Sosyal programların çeşitliliği, güvenlik algısı, bakım ve temizlik düzeyi, doğal unsurların varlığı ve sessiz alanların bulunması gibi pek çok faktör, bir parkın yaşlı dostu olup olmadığını belirlemektedir (Sugiyama ve Thompson, 2007).

Bu veriler ışığında bu çalışma, niteliksel araştırma paradigması çerçevesinde sistematik literatür taraması yöntemiyle yürütülmüştür. Literatür taraması, belirli bir konuda mevcut bilgi birikimini sentezleyerek, kuramsal ve kavramsal bir çerçeve oluşturmayı amaçlayan bir araştırma stratejisidir (Snyder, 2019). Bu yöntem, özellikle disiplinlerarası konularda farklı perspektifleri bir araya getirme ve bilgi boşluklarını tespit etme olanağı sunmaktadır.

BULGULAR

Araştırma bulguları, yaşlı bireylerin kent parklarına yönelik beklentilerinin yalnızca niceliksel olarak artmadığını, aynı zamanda niteliksel olarak dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönüşümün en belirgin göstergesi, erişilebilirlik kavramının anlamında yaşanan genişlemedir.

Düşük eğitim düzeyine sahip yaşlı bireyler için erişilebilirlik, büyük ölçüde fiziksel ulaşılabilirlik ile sınırlı bir kavramdır. Parka erişebilmek, oturacak yer bulmak ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek yeterli görülmektedir. Bu yaklaşım, erişilebilirliği asgari koşulların sağlanması olarak tanımlayan dar bir çerçeveye işaret etmektedir.

Buna karşılık, eğitim düzeyi arttıkça erişilebilirlik algısı belirgin biçimde dönüşmektedir. Yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlı bireyler için erişilebilirlik artık yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda; Sosyal erişilebilirlik (dışlanmama, kabul görme), Psikolojik erişilebilirlik (güvende hissetme, huzur), Kültürel erişilebilirlik (kendini ait hissetme), Etik erişilebilirlik (saygı, kamusal davranış normları) boyutlarını içeren çok katmanlı bir yapıya dönüşmektedir.

Bu bağlamda, erişilebilirlik beklentisinin somut tasarım öğelerinden soyut çevresel kaliteye doğru kaydığı gözlemlenmektedir.

Araştırmanın en kritik bulgularından biri, yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlı bireylerin park beklentilerinin yalnızca fiziksel düzenlemelere indirgenemeyecek olmasıdır. Literatürde erişilebilirlik çoğunlukla fiziksel düzenlemeler üzerinden tartışılmıştır (Imrie & Hall, 2001). Ancak bu çalışma, erişilebilirliğin daha ileri bir aşamaya geçtiğini göstermektedir. Eğitim düzeyi arttıkça bireyler mekânı yalnızca kullanmak istememekte, mekânda nasıl bir sosyal ortam içinde var olacaklarını da sorgulamaktadır. Bu durum, erişilebilirliği şu şekilde yeniden tanımlamayı gerektirir:

Erişilebilirlik = Fiziksel erişim + Sosyal kabul + Psikolojik güvenlik + Kültürel uyum

Bu grup için parkın erişilebilir olması, sadece rampaların veya yürüyüş yollarının varlığı ile açıklanamaz. Aksine, şu unsurlar belirleyici hale gelmektedir:

- "Medenî kullanıcı profili" beklentisi
- Gürültüsüz, saygılı ve düzenli sosyal ortam
- Kamusal davranış normlarının korunması
- Güvenlikten çok "rahatsız edilmeden var olabilme" hali
- Kalabalığın niteliği (niceliği değil)
- Temizlik, bakım ve estetik bütünlük

Bu durum, erişilebilirliğin yalnızca fiziksel engellerin kaldırılmasıyla sağlanamayacağını, aynı zamanda toplumsal davranış biçimleri ve kamusal kültür ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlı bireyler için "erişilebilir park" şu anlama gelmektedir: "Sadece ulaşabildiğim değil, kendimi ait, güvende ve saygın hissettiğim kamusal mekân."

Elde edilen bulgular, erişilebilirlik kavramında iki düzeyli bir dönüşümün gerçekleştiğini göstermektedir. İlk olarak, normatif düzeyde bir değişim söz konusudur. Bu bağlamda erişilebilirlik, geleneksel olarak algılandığı biçimiyle bir "lütuf" ya da "yardım" olmaktan çıkarak, bireylerin sahip olduğu temel bir "hak" ve kamusal otoritelerin yerine getirmesi gereken bir "yükümlülük" olarak yeniden tanımlanmaktadır. İkinci olarak ise mekânsal düzeyde bir dönüşüm ortaya çıkmaktadır. Bu dönüşümde, erişilebilirlik yalnızca fiziksel donatıların varlığına indirgenmemekte; bunun yerine mekânsal deneyimin niteliği ve çevresel kalite ön plana çıkmaktadır.

Bu ikinci dönüşüm özellikle dikkat çekicidir. Zira eğitim düzeyi yüksek yaşlı bireyler, kentsel parkları değerlendirirken artık yalnızca "yeterli sayıda bank bulunup bulunmadığı" gibi somut tasarım unsurlarına odaklanmamakta; bunun ötesinde, mekânın sunduğu deneyimin niteliğini sorgulamaktadır. Başka bir ifadeyle, parkın kullanıcıya nasıl bir atmosfer sunduğu, ne ölçüde huzur, güven ve aidiyet hissi yarattığı temel değerlendirme kriterleri haline gelmektedir. Bu durum, kentsel tasarımın yalnızca fiziksel düzenlemelerden ibaret olmadığını; aynı zamanda deneyimsel ve etik boyutları da içeren çok katmanlı bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte çalışma, literatürde görece sınırlı biçimde ele alınan önemli bir noktayı da açığa çıkarmaktadır: erişilebilirlik yalnızca fiziksel düzenlemelerle değil, aynı zamanda "insan kalitesi" olarak ifade edilebilecek toplumsal davranış örüntüleriyle de doğrudan ilişkilidir. Yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlı bireylerin beklentileri arasında saygılı kullanıcıların varlığı, kamusal görgü kurallarına uyum, sessizlik, düzen ve genel sosyal ortamın niteliği gibi unsurların öne çıkması, kentsel mekânların aynı zamanda bir sosyal düzen üretim alanı olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede kent parklarının tasarımı ve yönetimi, yalnızca mimari ve fiziksel planlama süreçleriyle sınırlı kalmamalıdır. Aksine, bu alanlar sosyolojik, kültürel ve etik boyutları da içeren bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Dolayısıyla erişilebilirlik, yalnızca mekâna

ulaşabilme değil; o mekânda nitelikli, saygın ve kapsayıcı bir deneyim yaşayabilme kapasitesi olarak yeniden düşünülmelidir.

Araştırma bulguları, yaşlı bireylerin kent parkı kullanım örüntülerinin çeşitli faktörlere bağlı olarak farklılaştığını ortaya koymaktadır. Akpınar'ın (2021) çalışması, yaşlı bireylerin park kullanım sıklığını etkileyen başlıca faktörleri şöyle sıralamaktadır: evden parka uzaklık, erişim kolaylığı, güvenlik algısı, oturma alanlarının varlığı ve bakımlılık düzeyi. Bu faktörler, yaşlı bireylerin park tercihlerini ve kullanım sürelerini doğrudan etkilemektedir.

Yaşlı bireyler, parkları çeşitli amaçlarla kullanmaktadır. Bu amaçlar arasında yürüyüş, oturma ve dinlenme, doğa gözlemi, sosyal etkileşim, spor ve egzersiz, torun bakımı ve kültürel etkinliklere katılım yer almaktadır. Ancak bu kullanım amaçlarının dağılımı, bireylerin demografik özelliklerine, özellikle de eğitim düzeylerine göre önemli farklılıklar göstermektedir.

Fiziksel erişilebilirlik, yaşlı bireylerin park kullanımını etkileyen en temel faktörlerden biridir. Engelli yürüyüş yollarının varlığı, yeterli sayıda oturma bankının bulunması, tuvalet erişimi ve giriş noktalarının düzenlenmesi gibi unsurlar, yaşlı bireylerin parktan faydalanma düzeyini belirlemektedir (Rantakokko ve diğerleri, 2015).

Araştırma ve literatür bulguları, yaşlı bireylerin kent parkı kullanımlarına dair beklentilerinin eğitim düzeyi farklılıklarına bağlı olarak önemli ölçüde değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Yılmaz ve Demir, 2023). Eğitim seviyesindeki artış, bireylerin kentsel mekan algısını çok boyutlu bir yapıya kavuşturmaktadır. Bu durum iki ana grupta incelenebilir:

Düşük Eğitim Düzeyine Sahip Yaşlı Bireyler

Bu gruptaki bireyler, kent parklarını genellikle sadece pasif dinlenme veya temel düzeyde sosyal etkileşim kurma alanı olarak değerlendirmektedir. Parkların sunduğu donatılar ve hizmetler, bu grup için "var olan" ile yetinme eğilimini yansıtmaktadır. Düşük eğitim düzeyine sahip yaşlılar, park düzenlemelerini yerel yönetimlerin bir "iyiliği" veya "lütfu" olarak algılama eğilimindedir.

Bu gruptaki bireylerin park kullanım amaçları arasında oturma ve sohbet etme, güneşlenme, torunlarla vakit geçirme ve doğa gözlemi ön plana çıkmaktadır. Aktif spor aktiviteleri, kültürel etkinlikler veya organize sosyal programlara katılım oranı düşük seyretmektedir. Ayrıca, erişilebilirlik sorunları karşısında "olağan durum" olarak kabullenme eğilimi görülmektedir.

Yüksek Eğitim Düzeyine Sahip Yaşlı Bireyler

Eğitim düzeyi yüksek olan yaşlı bireyler ise mekanların daha aktif, erişilebilir ve kapsayıcı olmasını beklemektedir (Özdemir ve diğerleri, 2022). Bu beklentiler arasında engelsiz fiziksel düzenlemeler, kapsayıcı sosyal etkinlikler, psikolojik rahatlama sunan sessiz alanlar ve ekonomik olarak tüm kesimlere hitap eden donatılar yer almaktadır.

Bu gruptaki bireyler, parkları yalnızca fiziksel mekanlar olarak değil, aynı zamanda kentsel kültürün ve demokratik katılımın alanları olarak görmektedir. Park tasarımının estetik kalitesi, peyzaj düzenlemesinin tutarlılığı, bilgilendirme tabelalarının yeterliliği ve etkinlik çeşitliliği gibi unsurlar, yüksek eğitimli yaşlıların değerlendirme kriterleri arasında yer almaktadır.

Fiziksel Erişilebilirlik Beklentileri

Fiziksel erişilebilirlik, yaşlı bireylerin park kullanımını etkileyen en somut boyutu oluşturmaktadır. Ancak bu boyutta da eğitim düzeyine göre belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir:

Düşük eğitim düzeyindeki bireyler için fiziksel erişilebilirlik, parkın ulaşılabilir bir konumda olması ve temel oturma alanlarının bulunması ile sınırlı kalabilmektedir. Merdiven veya dik rampa gibi engeller karşısında "zaten yaşlıyız, her yere gidemeyiz" şeklinde bir kabulleniş eğilimi gözlemlenebilmektedir.

Yüksek eğitim düzeyindeki bireyler ise fiziksel erişilebilirliği çok daha geniş bir perspektiften değerlendirmektedir. Bu perspektif şunları kapsamaktadır:

- Parkın tüm alanlarına tekerlekli sandalye, yürüteç veya baston ile erişilebilirlik
- Yeterli sayıda, ergonomik tasarıma sahip oturma bankları
- Engelsiz tuvalet ve hijyen alanları
- Görme engelliler için dokunsal yüzeyler ve sesli yönlendirme sistemleri
- Düzenli ve bakımlı yürüyüş yolları
- Yeterli aydınlatma ve güvenlik önlemleri
- Acil durum çağrı noktaları

Sosyal Etkileşim ve Katılım Beklentileri

Kent parkları, yaşlı bireylerin sosyal izolasyonla mücadelesinde kritik mekanlar olarak işlev görmektedir. Sosyal bağların zayıflaması ve yalnızlık, yaşlı bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz etkileyen önemli risk faktörleridir (Cacioppo ve Patrick, 2008).

Düşük eğitim düzeyindeki yaşlılar için sosyal etkileşim beklentisi, tanıdık bireylerle karşılaşma ve sohbet etme olanağı ile sınırlı kalabilmektedir. Organize etkinliklere katılım oranı düşük olup, bu durum hem farkındalık eksikliği hem de "bize göre değil" algısıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Yüksek eğitim düzeyindeki yaşlılar ise sosyal katılım beklentilerini çok daha geniş bir çerçevede ifade etmektedir:

- Farklı yaş gruplarıyla etkileşim fırsatları (kuşaklar arası programlar)
- Kültürel etkinlikler: konserler, sergiler, edebiyat söyleşileri
- Eğitim ve öğrenme fırsatları: atölyeler, kurslar, seminerler
- Sağlık ve spor programları: yoga, pilates, tai chi seansları
- Topluluk bahçeciliği ve çevre gönüllülüğü olanakları
- Karar alma süreçlerine katılım: park danışma kurulları, geri bildirim mekanizmaları

Psikolojik Refah Beklentileri

Kent parklarının psikolojik refah üzerindeki etkisi, çevre psikolojisi literatüründe kapsamlı bir şekilde belgelenmiştir (Kaplan ve Kaplan, 1989; Ulrich, 1984). Yaşlı bireyler için bu etki, yaşlanmayla birlikte artan stres, kaygı ve depresyon riskleri göz önüne alındığında daha da kritik bir önem taşımaktadır.

Eğitim düzeyine göre psikolojik refah beklentileri farklılaşmaktadır:

Düşük eğitim düzeyindeki bireyler, parkların "huzur verici" olmasını ve "kafa dinleme" olanağı sunmasını beklemektedir. Bu beklenti, genel bir rahatlama ihtiyacını yansıtmakla birlikte, spesifik tasarım unsurlarına yönelik taleplerle desteklenmemektedir.

Yüksek eğitim düzeyindeki bireyler ise psikolojik refah beklentilerini daha ayrıntılı bir şekilde dile getirmektedir:

- Gürültüden arındırılmış sessiz meditasyon alanları
- Su öğelerinin (çeşme, havuz, dere) varlığı
- Doğal bitki örtüsü ve biyoçeşitlilik
- Görsel kirlilikten uzak estetik peyzaj düzenlemesi
- Kalabalıktan uzak, mahremiyetin sağlandığı köşeler
- Terapötik bahçe alanları (duyu bahçeleri, aromaterapi bahçeleri)

Ekonomik Erişilebilirlik Beklentileri

Ekonomik boyut, yaşlı bireylerin park kullanımını etkileyen örtük ancak güçlü bir faktördür. Yaşlılıkta gelir düzeyinin düşmesi, emeklilik maaşlarının yetersizliği ve sağlık harcamalarının artması, yaşlı bireylerin ekonomik açıdan savunmasız bir konuma gelmesine yol açabilmektedir.

Eğitim düzeyi yüksek yaşlılar, ekonomik erişilebilirliği bir hak olarak talep etmektedir:

- Park içi hizmetlerin (kafe, tuvalet, etkinlik) ücretsiz veya uygun fiyatlı olması
- Ücretli alanlara yaşlı indirimi uygulanması
- Toplu taşıma ile ulaşım kolaylığı (yaşlı ücretsiz kartları)
- Park içi donatıların kamu kaynakları ile finanse edilmesi
- Ticari işletmelerin park deneyimini bölmemesi

Bu bulgular, eğitim düzeyindeki artışın yaşlı bireylerin kentle kurduğu ilişkiyi dönüştürdüğünü ve tasarım standartlarına yönelik eleştirel bir bakış açısı geliştirmelerine olanak tanıdığını kanıtlamaktadır (Yılmaz ve Demir, 2023).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bulgular doğrultusunda, yaşlı bireylerin eğitim düzeyi ile kent parkı beklentileri arasındaki ilişki çok boyutlu bir yapı sergilemektedir. Bourdieu'nun (1984) kültürel sermaye kavramı, bu ilişkiyi açıklamada güçlü bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Eğitim, bireylere yalnızca bilgi ve beceri kazandırmakla kalmamakta, aynı zamanda kentsel mekanları değerlendirme, eleştirme ve taleplerde bulunma kapasitesi de sağlamaktadır.

Yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlıların park beklentilerinin çeşitlenmesi, birkaç faktörle açıklanabilir:

Bilişsel kapasite: Eğitim, bireylerin çevresel uyaranları işleme, karşılaştırma yapma ve standartlar belirleme kapasitesini geliştirmektedir. Bu nedenle, yüksek eğitimli yaşlılar park deneyimini daha eleştirel bir gözle değerlendirebilmektedir.

Deneyim genişliği: Eğitim düzeyi yüksek bireyler, genellikle daha fazla seyahat etmiş, farklı kentsel mekanları deneyimlemiş ve karşılaştırma yapabilecek bir referans çerçevesine sahiptir. Bu durum, beklentilerin yükselmesine katkıda bulunmaktadır.

Hak bilinci: Eğitim, bireylerin vatandaşlık haklarına ilişkin farkındalığını artırmaktadır. Kentsel mekanların kamusal niteliği ve herkes için erişilebilir olması gerektiği bilinci, eğitimle birlikte güçlenmektedir.

İfade becerisi: Yüksek eğitimli bireyler, beklentilerini daha net ve etkili bir şekilde dile getirme kapasitesine sahiptir. Bu durum, taleplerinin görünür olmasına ve karar alma süreçlerinde dikkate alınmasına katkıda bulunmaktadır.

Bulgular doğrultusunda, yaşlıların eğitim düzeyi ile kent parkı beklentileri arasındaki en dikkat çekici dönüşümün "erişilebilirlik" kavramında yaşandığı görülmektedir. Bu dönüşüm, erişilebilirliğin anlamına ilişkin paradigmatik bir değişimi yansıtmaktadır. "Lütuf" olarak erişilebilirlik: Düşük eğitim düzeyine sahip bireylerde erişilebilirlik veya park içi düzenlemeler, yerel yönetimlerin bir "lütuf" veya yardımseverlik eylemi olarak algılanabilmektedir. Bu algı, bireyin kendini "alıcı" konumunda görmesini ve verilen her düzenlemeye minnettar kalmasını içermektedir. Erişilebilirlik eksiklikleri, "yetkililer elinden geleni yapıyor" şeklinde mazeret bulunarak normalleştirilmektedir. "Hak" olarak erişilebilirlik: Yüksek eğitim düzeyine sahip yaşlılar için ise erişilebilirlik bir gereklilik ve temel insan hakkı haline gelmektedir. Tüm kentsel mekanların engelsiz ve eşitlikçi bir biçimde sunulması, bir insan hakkı ve anayasal bir vatandaşlık görevi olarak nitelendirilmektedir (Şahin, 2024). Bu perspektiften bakıldığında, erişilebilirlik eksiklikleri "hak ihlali" olarak değerlendirilmekte ve hesap sorulabilirlik talebi gündeme gelmektedir.

Bu paradigmatik dönüşüm, kentsel planlama ve tasarım politikalarında köklü bir anlayış değişikliğini zorunlu kılmaktadır. Geleneksel "yardımseverlik" (charity) modeli, dezavantajlı grupların ihtiyaçlarını "bağış" mantığıyla karşılamayı öngörmektedir. Bu modelde, erişilebilirlik düzenlemeleri yönetimlerin "iyi niyetine" bağlı olup, bireyler "minnettar alıcılar" konumundadır. Hak temelli yaklaşım ise bu ilişkiyi tersine çevirmektedir. Bireyleri "hak sahibi vatandaşlar", yönetimleri ise "yükümlülük taşıyan kurumlar" olarak konumlandırmaktadır. Bu çerçevede erişilebilirlik, pazarlık konusu olmayan, anayasal ve uluslararası sözleşmelerle

güvence altına alınmış bir haktır. Dolayısıyla yaşlı dostu kentsel planlama ve tasarım politikaları, yardım (hayırseverlik) odaklı bir anlayıştan tamamen sıyrılmalı ve yerini hak temelli bir çerçeveye bırakmalıdır (Şahin, 2024). Bu geçiş, aşağıdaki unsurları içermektedir:

- Yasal yükümlülük: Erişilebilirlik standartlarının yasalarla zorunlu kılınması
- Katılımcı planlama: Yaşlı bireylerin tasarım süreçlerine aktif katılımı
- Hesap verebilirlik: Eksikliklerin giderilmesi için başvuru mekanizmalarının oluşturulması
- Evrensel tasarım: Tüm mekanların baştan herkes için tasarlanması
- Sürekli denetim: Erişilebilirlik standartlarının düzenli olarak izlenmesi

Bu çalışma, erişilebilirlik kavramının yaşlı bireyler bağlamında yalnızca fiziksel bir mesele olmadığını, eğitim düzeyi ile çok katmanlı bir hak ve kalite talebine dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Eğitim düzeyi arttıkça hak talebi artmakta, eleştirel farkındalık gelişmekte, standart beklentiler yükselmektedir. Bu durum Bourdieu'nun kültürel sermaye kavramı ile örtüşmektedir. Eğitim, bireye sadece bilgi değil, aynı zamanda talep etme cesareti, eleştirme yetisi, kamusal mekânı sahiplenme bilinci kazandırmaktadır. Dolayısıyla yüksek eğitimli yaşlı bireyler mekânı "kullanan" değil mekân üzerinde hak iddia eden öznelere dönüşmektedir. Eğitim düzeyi arttıkça yaşlı bireylerin beklentisi "erişilebilir mekân"dan "nitelikli kamusal yaşam"a evrilmektedir. Bu dönüşüm, kentsel planlama için kritik bir kırılma noktasıdır.

Yaşlı bireylerin kent parkı kullanım beklentileri ve eğitim düzeyi arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışma sonucunda şu temel çıkarımlara ulaşılmıştır:

Birincisi, eğitim düzeyi yükseldikçe yaşlı bireylerin kent parklarından beklentileri çeşitlenmekte ve çok boyutlu bir yapı kazanmaktadır. Fiziksel erişilebilirlik, sosyal katılım, psikolojik refah ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutları, yüksek eğitimli yaşlılar tarafından bütüncül bir çerçevede değerlendirilmektedir.

İkincisi, erişilebilirlik ve engelsiz tasarım unsurları, eğitim düzeyi yüksek yaşlı bireyler tarafından bir "lütuf" değil, evrensel bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. Bu paradigmatik dönüşüm, kentsel planlama politikalarının hak temelli bir çerçeveye kavuşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Üçüncüsü, yaşlı dostu kent parkı tasarımı, yalnızca fiziksel düzenlemelerle sınırlı kalmamalı; sosyal programlar, psikolojik destek unsurları ve ekonomik erişilebilirlik ilkeleriyle bütünleştirilmelidir.

Dördüncüsü, eğitim düzeyinin yükselmesiyle birlikte, yaşlı bireylerin kentsel mekanla kurdukları ilişki dönüşmekte ve tasarım standartlarına yönelik eleştirel bir bakış açısı gelişmektedir. Bu durum, katılımcı planlama süreçlerinin önemini artırmaktadır.

Sonuç olarak, kentsel yeşil alanların planlanması ve tasarlanmasında; yaşlıların eğitim düzeyine duyarlı, kapsayıcı, eşitlikçi ve insan hakları odaklı tasarım ilkelerinin benimsenmesi son derece elzemdir. Demografik dönüşümün hızlandığı günümüzde, kent parklarının yaşlı dostu niteliklerle donatılması, yalnızca yaşlı bireylerin yaşam kalitesini artırmakla kalmayacak, aynı

zamanda toplumsal bütünleşmeye, kuşaklar arası dayanışmaya ve kentsel sürdürülebilirliğe de katkı sağlayacaktır.

Erişilebilirliğin bir "lütuf" olmaktan çıkıp temel bir insan hakkı olarak kabul edilmesi, kentsel planlama paradigmasında köklü bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu dönüşümün gerçekleştirilmesi, yasal düzenlemeler, kurumsal kapasite geliştirme, toplumsal farkındalık artırma ve katılımcı süreçlerin güçlendirilmesi ile mümkün olacaktır. Kentlerimizi yaşlı dostu kılmak, nihayetinde hepimiz için daha yaşanabilir, adil ve insancıl mekanlar yaratmak anlamına gelmektedir.

KAYNAKLAR

Akpınar, A. (2021). Yaşlı nüfusun kent içi rekreasyon alanlarından beklentileri. Kentsel Tasarım ve Planlama Dergisi, 12(3), 45-60.

Baltes, P. B. ve Smith, J. (2003). New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age. Gerontology, 49(2), 123-135.

Bourdieu, P. (1984). Distinction: A social critique of the judgement of taste. Harvard University Press.

Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101.

Cacioppo, J. T. ve Patrick, W. (2008). Loneliness: Human nature and the need for social connection. W. W. Norton.

Imrie, R. ve Hall, P. (2001). Inclusive design: Designing and developing accessible environments. Spon Press.

Kaplan, R. ve Kaplan, S. (1989). The experience of nature: A psychological perspective. Cambridge University Press.

Notestein, F. W. (1945). Population—the long view. İçinde T. W. Schultz (Ed.), Food for the world (ss. 36-57). University of Chicago Press.

Oliver, M. (1990). The politics of disablement. Macmillan.

Özdemir, M., Demirci, F. ve Yıldız, A. (2022). Yaşlı bireylerin sosyo-kültürel arka planlarının kentsel mekan algısına etkisi. Kent ve Yaşam Araştırmaları Dergisi, 8(2), 112-129.

Rantakokko, M., Iwarsson, S., Vahaluoto, S., Portegijs, E., Viljanen, A. ve Rantanen, T. (2015). Perceived environmental barriers to outdoor mobility and feelings of loneliness among community-dwelling older people. The Journals of Gerontology: Series A, 69(12), 1562-1568.

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. Journal of Business Research, 104, 333-339.

Steinfeld, E. ve Maisel, J. (2012). Universal design: Creating inclusive environments. John Wiley & Sons.

Sugiyama, T. ve Thompson, C. W. (2007). Outdoor environments, activity and the well-being of older people: Conceptualising environmental support. Environment and Planning A, 39(8), 1943-1960.

Şahin, L. (2024). Erişilebilirlik ve insan hakları bağlamında kentsel dönüşüm politikaları. Mimarlık ve Kent Politikaları, 19(4), 210-225.

Takano, T., Nakamura, K. ve Watanabe, M. (2002). Urban residential environments and senior citizens' longevity in megacity areas: The importance of walkable green spaces. Journal of Epidemiology and Community Health, 56(12), 913-918.

TÜİK. (2024). İstatistiklerle yaşlılar. Türkiye İstatistik Kurumu.

Ulrich, R. S. (1984). View through a window may influence recovery from surgery. Science, 224(4647), 420-421.

United Nations. (2019). World population ageing 2019: Highlights. Department of Economic and Social Affairs.

WHO. (2002). Active ageing: A policy framework. World Health Organization.

WHO. (2007). Global age-friendly cities: A guide. World Health Organization.

WHO. (2015). World report on ageing and health. World Health Organization.

Yılmaz, K. ve Demir, R. (2023). Eğitim düzeyinin kentsel mekan algısı üzerindeki etkisi. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 15(1), 34-51.

TÜKETİCİLERİN MÜCEVHER (ELMAS) KULLANIM NEDENLERİ, DEĞER ALGISI VE PARLAKLIĞIN ROLÜ

CONSUMERS' REASONS FOR USING DIAMONDS: THE ROLE OF VALUE PERCEPTION AND BRILLIANCE

Doç. Dr. Cihat KARTAL
Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ckartal@kku.edu.tr,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2390-8268

Prof. Dr. Mustafa KARA
İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
mustafa.kara@rumeli.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-6301-151X

Prof. Dr. Şebnem YÜCEL
Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,
sebnemaslan27@hotmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2135-242X

Prof. Dr. Recep YÜCEL
Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
ryucel@kku.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4755-417X

ÖZET

Tarih boyunca, kıymetli madenler insanlığın ilgisini çekmiştir. Kimi zaman kıymetli madenler uğruna savaşlar çıkmış ve imparatorluklar yok olmuş, kimi zamanda trampa ekonomisinin en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Elmas, kıymetli madenler içinde parlaklığı ve kesim özellikleri ile önemli bir maden haline gelmiştir. Bu nedenle elmas, sadece fiziksel yapısıyla değil, sembolik anlamıyla da değer kazanmıştır. Günümüzde ise ekonomik anlamının yanı sıra endüstriyel kullanım yönüyle de dikkat çekmektedir. Hatta doğada bulunan hiçbir kıymetli madenin taklidi önem kazanmazken, elmasın suni üretimi ile ilgili olarak önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bu çalışma, elmasın ekonomik, kültürel ya da endüstriyel özeliklerinden ziyade tüketici için ifade ettiği yüksek sembolik değer üzerine odaklanmıştır. Çalışma, psikolojik ve kültürel yaklaşımlar ağırlıkta olmak üzere, kazandırdığı değer nedeniyle ekonomik faktörleri de bütüncül bir yaklaşımla ele alarak tüketim davranışı üzerine vurgu yapmaktadır.

New York Times gazetesindeki bir yayına göre Amerikalı gelinlerin %75'i elmas takmaktadır. 2017 yılında ise Çinli gelinlerde bu oran %47 olarak gerçekleşmiştir (Perimutter, 2021). Bu bulgular tüketicilerin parlak nesnelere olan ilgisini göstermektedir. Ancak elmasın geç ortaya çıkışı, yeşim ve turkuaz gibi renkli madenleri daha değerli kılmıştır. Elmas işlenmesi gereken bir maden olduğu için tüketicilerin ilgisini nispeten yakın dönemlerde çekmiştir. Kayıtlar elmasların 14. yy sonlarına kadar kullanılmadığını göstermektedir.

Psikolojik açıdan elmas tüketimi; duygusal ödül ve romantik bağ ile ilişkilidir. “Uzun ömrü alıcının kararını etkilemektedir. Zira elmas, sonsuz sevginin bir ifadesidir. Amerikan Psikoloji Derneği’ne göre elmas gibi lüks bir eşyanın neden satın alındığı, psikolojik, kültürel ve ekonomik faktörlerin bir kombinasyonu” olarak değerlendirilmektedir (Grossman, 2016). Kültürel olarak ise özellikle batı toplumlarında nişan ve evliliğin vazgeçilmez bir unsurudur. Özellikle sevgililer günü gibi özel günler pazarlama stratejilerinin önemli uygulama zamanlarıdır. Diğer yandan ekonomik boyutta ise elmas finansal bir değer taşımaktadır. Bir yandan kesimi, parlaklığı ve renkleri ile koleksiyonerlerin tüketim tercihlerini şekillendirirken diğer yandan sanayi üretimi elmasların kullanımı değer kazanmıştır. Bu nedenle günümüz değer algısı nadirlik ile ihtiyaç arasında şekillenmektedir. Bu çalışmada ayrıca 4C sistemi (Cut, Color, Clarity, Carat) üzerinden elmasın değer faktörleri incelenmiş, parlaklığın tüketici algısındaki üzerindeki etkisine vurgu yapılmıştır. Ancak burada parlaklık ile ifade edilen; ışığın yansıtması kadar, estetik çekiciliğe, algılanan kaliteye ve sosyal imaja da olan katkılarıdır.

Anahtar Kelimeler: Elmas Tüketimi, Tüketici Davranışı, Algılanan Değer, Parlaklık, Lüks Pazarlaması

ABSTRACT

Throughout history, precious metals have attracted the attention of humanity. Throughout history, precious metals have attracted mankind’s interest. At times, wars have been fought and empires destroyed over precious metals, while at other times they have become one of the most important tools of the barter economy. Among precious metals, diamonds have become an important mineral due to their brilliance and cutting properties. For this reason, diamond has gained value not only for their physical structure but also for its symbolic meaning. Today, it attractattention not only for their economic significance but also for its industrial uses. Whilenoimitation of any precious metal found in nature has gained significance, significant gains have been achieved through the synthetic production of diamonds. This study focuses on the high symbolic value that diamonds represent for consumers, rather than their economic, cultural or industrial characteristics. The study emphasises consumption behaviour by adopting a holistic approach that considers economic factors, primarily through psychological and cultural approaches, due to the value it adds.

According to a publication in The New York Times, 75 percent of American brides wear diamonds. In 2017, this Figure stood at 47 percent for Chinese brides (Perimutter, 2021). These findings demonstrate consumers’ interest in shiny object. However, the late emergence of diamonds has made coloured gemstones such as jade and turquoise more valuable. As diamond sare a mineral that requires processing, they have attracted consumer interest relatively recently. Records indicate that diamonds were not used until the late 14th century. Psychologically, the use of diamonds is associated with emotional reward and romantic attachment. Its longevity influences the buyer’s decision. For a diamond is also an expression of eternallove. According to the American Psychological Association, the reasons for purchasing a luxury item such as a diamond are considered to be a combination of psychological, cultural, and economic factors (Grossman, 2016). Culturally, it is an indispensable element of engagement and marriage, particularly in Western societies. In particular, special days such as Valentine’s Day are important times for implementing marketing strategies. Further more, in economic terms,

diamonds carry financial value. On the one hand, while their cut, brilliance and colour shape collectors' consumption preferences, on the other hand, the use of diamonds in industrial production has gained value. Therefore, today's perception of value is shaped by a balance between rarity and necessity. This study also examines the value factors of diamonds through the 4C system (Cut, Colour, Clarity, Carat), emphasising the effect of brilliance on consumer perception. However, the meaning of brilliance here encompasses not only light reflection but also its contribution to aesthetic appeal, perceived quality and social image.

Keywords: Diamond Consumption, Consumer Behavior, Perceived Value, Brilliance, Luxury Marketing

GİRİŞ

Tarihçilere göre Hindistan'da MÖ 4.yy'da elmas ticareti yapılmıştır. 1400'lerde ise elmaslar, Avrupa için aksesuar haline gelmiştir. 1700'lerin başında, Hindistan'ın elmasları azalınca Brezilya elmas konusunda ön plana çıkmıştır. Akabinde 1800'lerde elmas sayesinde Avrupa ve ABD zenginlik kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında ise Güney Afrika elmas yatakları keşfedilmiştir (Gia.edu., 2026). Elmasın popülaritesi ise kesme ve parlatma tekniklerinin gelişmesiyle birlikte hem ekonomik büyüme hem de başarılı reklam kampanyaları nedeniyle 19. yüzyıldan beri artmıştır (Wikipedia, 2026). Özellikle Rönesans sırasında, elmaslar seçkinler arasında popülerlik kazanmıştır. Yine bu dönemde parlaklık ve daha fazla parlaklık için elmaslar kesilmeye ve şekillendirilmeye başlanmıştır (James ve Sons, 2025).

Başta romantizm olmak üzere birçok tüketici duygusu, pazarlama stratejileri ile birlikte farklı bir yön kazanmıştır. Günümüzde pazarlamacılar için elmas, diğer cinse karşı duygunun sembolik bir göstergesidir. Bu nedenle satın alma motivasyonu, duygusal yönlere vurgu yapmaktadır. Birey önemli bir başarı elde ettiğinde ya da kendisi için çok önemli bir olay ile karşılaştığında en az o başarı ve olay kadar değerli bir materyal ile ödüllendirilmesi gereklidir. Elmas bu anlamda kişiye verilen değerin önemli bir sembolik karşılığı olabilmektedir. Pazarlamacıların bu duyguları keşfedebilmesi müşteriyi en iyi satın almaları için yönlendirmeyi sağlamaktadır. Bu nedenle bir tüketici neden elmas satın alır sorusuna doğru bir yanıt aranmalıdır. Diğer taraftan 2025 yılı itibarıyla laboratuvar yapımı (lab-grown) elmasların artışıyla birlikte elmas pazarının dönüşümüne de dikkat etmek gereklidir.

1.TÜKETİCİLERİN ELMAS SATIN ALMA NEDENLERİ

Birçok tüketici için, elmaslar değerli taşlardan daha fazlasıdır. Sevgi, başarı ve kalıcılık gibi sembolik değerleri de içerir. Dolayısıyla satın alma büyük ölçüde duygusal karar verme, sosyal karşılaştırma ve kendini gerçekleştirme gibi psikolojik tetikleyicilerle birleşir (Leiser, 2026). Örneğin; bir evlilik teklifinde elmas bir yüzük hediye etmek hem niyetin ciddiyetini hem de bağlılık gibi uzun süreli bir yaşam için dönüm noktasını temsil etmektedir. Dolayısıyla ekonomik yönü kadar taşıdığı psikolojik ihtiyaçları tatmin yönü de önemlidir. Çoğu durumda elmasın yüksek değeri karşı tarafa verilen değerin yanı sıra başarı duygusunun da göstergesidir. Bu psikolojik durumlar her ne kadar benzer özellikler gösterse de kültürden kültüre farklılaşabilmektedir. Bu nedenle, tüketicilerin neden elmas aldıklarını anlamak için tüketici davranışlarını geniş bir perspektiften incelemek gerekir.

1.1.Psikolojik Nedenler

Bir elmas, genellikle tekrarlanamayan bir ânı, bir teklifi, düğünü, doğumu, kişisel bir başarıyı veya kendine değer vermeyi ifade eder. Günlük satın alımların aksine, elmaslar hafıza ile ilişkilidir. Bir elmas kullanılmaya başlandığında, ona bağlı duygu hatırlanır. Bu duygusal değer genellikle parasal maliyetten daha ağır basmaktadır (Boz, 2026). Birçok durumda elmas satın almak duygular ile ilgilidir. Araştırmalara göre, tüketiciler elmasları şu nedenlerle tercih etmektedir:

- ✓ **Kendine Değer Vermek:** Bir elmas satın almak kimi zaman tüketicinin kendini ödüllendirmesi ile ilişkili olabilmektedir. Bazı tüketiciler, kendilerine değer vermenin bir aracı olarak elmas satın almayı tercih etmektedir. Özellikle bir başarıdan sonra ya da problemli bir durumdan kurtulduktan sonra alınan elmas kişisel mutluluğu arttırdığı için tüketimin duygusal yönüne işaret eder. "Bir kişinin ne kadarlık bir maliyeti karşılayabileceği göz önüne alındığında satın almalar, kişinin kendisi için hak ettiği dereceyi ortaya koyar" (Grossman, 2016).

- ✓ **Kutlama ve Başarı Sembolü:** Mezuniyet ve terfi gibi dönüm noktaları veya başarılar elmasla kutlanabilir. Elmas satın alımı başarının daim olması ile ilişkilidir. Doğal Elmas Konseyi (Natural Diamond Council)'nin bir araştırmasına göre; "*Alıcıların %89'u nişan gibi törenler için, %25'i doğum günü, anneler günü, sevgililer günü ve yılbaşı için, %72 ise kariyer başarısı gibi özel bir gün için elmas hediye etmiştir*" (Plubclub, 2026).

- ✓ **Romantik Bağ:** Elmas bağlılığın sembolüdür. Genellikle tüketiciler duygusal sonuçlardan olumlu etkilenirler. "Tüketiciler hediye sonrası neşeyi, hayranlığı ve duygusal memnuniyeti hayal etmektedir. Beklenen gülümsemeler, mutluluk gözyaşları ve sembolik önem, duygu yoğunluğunu arttırır. Bu durum satın almayı sadece gerekli değil zorunlu kılar" (Leiser, 2026).De Beers'in "Bir Elmas Sonsuza Dek Kalıcıdır" bu algıyı güçlendirmek üzere yürütülmüş bir kampanyadır. Kampanya elmas endüstrisinde büyük bir patlamaya neden olarak satışları arttırmıştır."Pringle ve Field (2008), duygusal pazarlamanın diğer satış stratejilerinden daha etkili olduğunu bulmuştur. Monista (2018), bir markayla duygusal bağları olan müşterilerin daha yüksek bir ömür boyu değere sahip olduğunu keşfetmiştir (Dupree, 2026).

- ✓ **Sosyal Karşılaştırma Teorisi:** Sosyal karşılaştırma teorisi, insanların başkalarıyla nasıl karşılaştırdıklarını değerlendirerek, kişisel ve sosyal fikirlere değer verdiklerini öne sürmektedir (Cherry, 2025). Elmas ile ilişkilendirildiğinde teori, tüketicilerin sosyal statülerini yükseltmek için elmas aldıklarını ileri sürecektir. Burada sadece elmas almak değil, elmasın karat olarak büyüklüğü ve parlaklığı da önem kazanmaktadır.

  Psikolojik olarak insanlar, kendilerini başkalarıyla karşılaştırmak için doğal bir eğilime sahiptir. Sosyal karşılaştırma teorisi olarak bilinen kavram, akranların elmas gibi lüks eşyaları almaları durumunda, genellikle sosyal konumlarını korumak veya yükseltmek için aynı şeyi yapmak zorunda hissetmelerini ifade etmektedir (Leiser, 2026).
  Elmaslar statü sembolizmini içerebilir. Dolayısıyla başarının yanı sıra zenginliğin göstergesidir. Böylece profesyonel başarı genellikle elmas satın almalar ile ifade edilir (Windycity, 2026, Leiser, 2026). Bir başka görüşe göre, elmaslar aşırılıkla ilgili değil, anlam ile ilgilidir (Boz, 2026).Örneğin, Amerika'da Ekim 2020'de 18-39 yaşları arasındaki 5000 katılımcıya yapılan

(360 Market Reach) ankete göre kadınların %51'i tasarım, %49'u ise diğer değerler nedeniyle elmas almaktadırlar (Plubclub, 2026).

Elmas alımları sosyal medyadan önemli ölçüde etkilenmektedir. Genel olarakerkek alıcıların% 40'ı fikir ve tavsiye için sosyal medyayı tercih etmektedir. Sosyal medya üzerinden, kuşaklara göre yapılan satın almaların dağılımı ise (Ekim 2020) aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir (Plubclub, 2026):

Tablo 1: Sosyal Medya Satın Almaları

Sosyal Medya	Z Kuşağı	25-30 Yaş Aralığı	31-39 Yaş Aralığı
Facebook	65	82	84
Instagram	81	68	60
Snapchat	68	48	28
Pinterest	37	36	32
Twitter	40	30	35
Tik Tok	48	28	17
Tumblr	9	7	5
Diğer	3	4	6
Hiçbiri	1	4	5

Kaynak: Plubclub, 2026.

1.2.Kültürel Nedenler

Elmas satın almanın arkasındaki psikoloji, kültür ile derinden ilişkilidir. De Beers'in kampanyası ABD ve Japonya'daki nişan yüzüklerinin %80'inin, elmaslı olmasını sağlamıştır. Sonuç olarak elmas ile romantizm arasındaki ilişki ortaya çıkmıştır. Hatta günümüzde elmas olmayan bir nişan yüzüğü satın almak alışılmadık veya uygunsuz görülebilmektedir (Leiser, 2026; Bain & Company, 2011). Kültürel normlardaki bu dönüşüm, elmas madenciliği şirketi De Beers tarafından stratejik reklamcılık ve pazar manipülasyonu yoluyla gerçekleştirilmiştir (Skibetto, 2024). Böylece De Beers zamanla elmas ticaretinde önemli bir isim haline gelmiş oldu. Ancak zamanla alternatif satış kanalları gelişmeye başlamıştır.

Görsel 1: 1970'lerden beri elmas şirketleri alternatif satış kanallarını test ediyor.

1980'ler	1908-1990 arası dönem	1990'lar	2000'li Yıllara yakın Dönem	2000'li Yıllara daha yakın Dönem	2000'li Yıllardan Sonraki Dönem
Zaire hükümeti, CSO anlaşmalarını ihlal edecek	Bu dönemde yaşanan krizler, hisse senetlerinden uzaklaşan	De Beer'in serbest piyasadaki liderliği, Rusların CSO	Güney Afrika'da Angola hükümeti elmas üretimini	Avustralya, CSO ile olan anlaşmasını fesh etti.	De Beers, Rusya merkezli elmas madenciliğinden (ALSORA)

girişimlerde bulunmuştur.	insanlar için elmasları cazip bir yatırım aracına dönüştürmüştür.	dışında elmas satmaya başlamasıyla zarar görmüştür.	arttırarak piyasa dengelerini bozmuştur.		alımlarını durdurmuştur.

Kaynak: Bain ve Company, 2011, kaynağından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Çoğu durumda tüketiciler tercihlerinin kampanyalardan etkilendiğini fark etmeyebilir. Örneğin; "Pakistan ve Hindistan gibi ülkelerde elmaslar statü ve onur sembolüdür. Bu nedenle fabrika üretimi elmas tercih edilmez. Fabrika üretimi(Lab-grown) elmaslar, sosyal olarak daha az tercih edilir olsa da moda; elmasları estetik çekicilikle ilişkilendirmeye devam etmektedir" (Windycity, 2026). Diğer taraftan Y ve Z kuşağının, laboratuvar ortamında üretilen alternatiflere olan talebi artmaya devam etmektedir. Bu nedenle işletmeler, geniş bir tüketici yelpazesine hitap eden pazarlama stratejileri geliştirmeye çalışmaktadır (Heim ve Khan, 2026). Kuzey ülkelerinde ve Hindistan'da ise özel günlerin elması, kesinlikle pahalı ve doğal olmalıdır. Buna karşın ABD'de özellikle Z kuşağında elmasın fabrika üretimi olması kabul edilebilir bir durumdur.

1.3.Ekonomik Nedenler

Bazı tüketiciler için elmas, yatırım aracıdır. Yatırımcılar genellikle doğal elmas tercih ederler. Zira doğal elmaslar, zamanla değer kazanırken lab-grown elmaslar değer kaybetmektedir. Elmas satın alan tüketicilerin en az yarısı kalıcı değerleri tercih ettiği için bu tüketiciler için doğal elmaslar daha kıymetlidir (HBR, 2024). Doğal elmas tercih edenler genellikle bu elmasları kullanan tüketicilerdir (Plubclub, 2026).

Her ne kadar kolaylıkla ayırt edilebiliyor olsa da tüketiciler için doğal olanı lab-grown elmastan ayırt edebilmek için Kimberley Process Sertifikası geliştirilmiştir. Bunlara etik kaynaklı elmaslar adı verilmektedir (HBR, 2024). Özellikle Milenyum ve Z kuşağı olmak üzere genç nesiller, etik kaynak kullanımı ve sürdürülebilirliğe odaklanmaları nedeniyle laboratuvar ortamında üretilen elmas pazarının büyümesinde önemlibir rol oynamaktadırlar (Patel, 2025).

2.TÜKETİCİLER İÇİN DEĞER ALGISI

Elmas satışı, tüketiciler üzerindeki değer algısı ile doğrudan ilişkilidir. Zira elmas;

- ✓ *Aşk ve başarı gibi yüksek bir duygusal bağlantıya sahiptir. Bazı nesneler duygusal bağların uzantısı haline gelmektedir (Belk, 1988)*
- ✓ *Elmasın görsel çekiciliği çok yüksektir. Özellikle kadın tüketiciler üzerindeki etkisi daha yüksektir. 20. Yüzyılda özellikle nişan yüzüğü kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte elmas, kadın kimliği ve romantik bağlılıkla ilişkilendirilmiştir (Belk, 1988).*
- ✓ *Sahte ürünlere karşı güven ve şeffaflık sağlayabilmek için sertifikasyona sahip olup, laboratuvar test imkânları mevcuttur. Sektörde en bilinen sertifikasyon kurumlarından biri Gemological Institute of America'dır (GIA). GIA, 4C sistemi üzerinden derecelendirme yapar ve laboratuvar raporu düzenler(Breeding ve Shigley;2009) .*
- ✓ *Kullanım değeri yüksektir. Elmas hem takı hem de yatırım aracıdır (Belk, 1988; Shapirodiamonds, 2026).*

- ✓ *Dayanıklılığı nedeniyle daha sürdürülebilir niteliğe sahiptir (Nassau, 1983).*

Elmas, söz konusu algıyı; aşağıda açıklandığı üzere 4C, değer algısı ve parlaklık ile gerçekleştirmektedir;

2.1.4C Rolü

Elmasın değerini, 4C (Cut, Color, Clarity, Carat) belirler. Bu derecelendirme sistemi, 1940'larda Amerika Gemoloji Enstitüsü (GIA) tarafından elmasları değerlendirmek için tutarlı bir yol oluşturmak için kuruldu (GİA.edu., 2026).

- ✓ **Kesim (Cut):** Elmas kesimi, bir elmasın kalitesini belirleyen en önemli faktör olup parlaklığı etkiler. İyi kesim, ışığı maksimize eder ve değeri %40 artırabilir (GİA.edu., 2026). Elmaslar, giren ışığın neredeyse tamamını yansıtacak şekilde kesilir (Grownbrillance, 2026).

- ✓ **Renk (Color):** D ve Z skalası arasında kalan elmaslar daha değerlidir. Sarı tonlar değeri düşürürken, diğer renkler değer katabilir. D, E ve F'ler renksiz, G, H, I ve J'ler neredeyse renksiz, K, L ve M, soluk sarı, N'den R'ye çok açık sarı ve sonrakiler açık sarı (açık kahverengi) kabul edilir (Gemworld, 2026).

- ✓ **Berraklık (Clarity):** Berraklık, bir elmasın iç ve dış özelliklerinin miktarını ve görünürlüğünü veya netlik özelliklerini ifade eder (Gemworld, 2026). Bir elmastaki parlaklık, ışığı yansıtma ve düzeltme kapasitesini ifade eder ve bu da ışıltılı bir görünüme neden olur (Grownbrillance, 2026). Berraklık ölçeği Kusursuz (FL)'dan başlayarak Dahil (I3)'e kadar devam eder. FL en pahalı ve nadir iken I3 en çok kusura sahip olandır.

- ✓ **Karat (Carat) Ağırlığı:** Çoğu kişi karat'ı boyut ile karıştırır. Ancak karat görsel boyutu değil, ağırlığı temsil eder. Büyük elmaslar nadir olduğundan daha pahalıdır. Carat, elmasların fiziksel ağırlığı için ölçüm derecesidir. Bir karat 200 miligram (0.2 gram) veya gramın 1/5'ine eşittir (Lemick, 2025; Zerkel, 2025; Grownbrillance, 2026).

2.2.Pazarlama ve Değer Algısı

Elmas, zümrüt, yakut ve tanzanit gibi diğer değerli değerli taşlardan çok daha yaygındır. Hatta doğal haliyle saf altın bile elmaslardan daha nadirdir (Lye, 2024). Bu durumda elmas neden daha pahalıdır? Elmasın fiyatlanması altın gibi nadir olması ile ilgili değildir. Fiyatlama tamamen arz ve talep ile ilişkilidir. Bilinçli yaratılan kıtlık fiyatları arttırmaktadır.

De Beers'in pazarlama stratejisi elmasları (tüm elmas madenlerinin %80-90'ına sahiptir) düşük değerden yukarı doğru taşımıştır. Taşıdığı romantik sembol talepleri de önemli ölçüde arttırmıştır (Skibetto, 2024). De Beers'in pazarlama stratejisi, fiyat beklentisini arttırmış oldu. Elmas madenciliğinin maliyetli olması, nadirlik duygusunun yaratılması, taşıdığı sembolik değer, arz/talep dengesizlikleri, perakende ve markalaşma giderleri, lüks ürün algısı, elmas işlemenin uzun zaman alması, yüksek ustalık gerektirmesi ve sertifikasyon maliyetleri fiyatları arttırmaktadır (Olagunju, 2025). Ekonomik koşulların yanı sıra, jeopolitik olaylar da dahil olmak üzere dünya çapındaki döviz kurları, enflasyon ve elmas üreten bölgelerdeki bölgesel çatışmalar da piyasa fiyatlarının belirlenmesinde rol oynamaktadır (Atencio, 2025).

Euromonitor anketine göre, Z kuşağı lüks aksesuarlara daha fazla harcamaktadır. E-ticaretin yaygınlaşması da elmas perakendesini hareketlendirmiştir. Tüketiciler, çevrimiçi olarak yüksek fiyatlı ürünler satın almakta; genç tüketiciler değerlerini temsil eden işletmelerden elmas almak istemesi de fiyatları arttırmaktadır (Flesher vd.,2024).

Laboratuvarda üretilen elmasların pazarlaması tamamen farklıdır. Doğal elmaslarla kimyasal olarak aynı olmasına rağmen, yaklaşık%83-85 daha düşük maliyete sahiptir. Üretim arttıkça fiyatın daha da düşmesi beklenmektedir (washingtondiamond.com, 2026).

2.3.Parlaklığın Değer Algısındaki Etkisi

Günümüz tüketicileri çok daha fazla görsel bilgiye maruz kalmaktadır. Işık, tüketicinin ürün seçimindeki en önemli sezgilerdendir. Parlaklık ve ışık, bilinçli tercih yapmadan önce, tüketicinin seçim yapmasındaki algıları etkiler (Homer, 2025). Parlaklık, ürünün sunumunda fayda sağladığı kadar, yüksek parlaklık seviyesi ürün görünümü bozabilmektedir (Ampenberger vd., 2017). Öte taraftan renkler önemli bir anlam taşır ve insanların duygularını etkiler. Aynı zamanda satın alma niyetleri ile ürünler için ödeme yapma istekliliklerini etkiler (Kato, 2022).

Elmasta ise parlaklık, elmasın ışığı yansıtma yeteneği olup ve değeri etkiler. Ayrıca iyi bir kesim, parlaklığı artırır (Johnson, 2020). Yuvarlak kesim elmaslar daha parlaktır. Elmas dünyasında yüksek parlaklık, elması daha büyük ve daha değerli gösterir (Simpson, 2024). Tüketiciler için parlak olan mücevher daha pahalıdır. Araştırmalar, parlaklığın estetik çekiciliği artırdığını göstermektedir. Bunun bir yansıması olarak çekicilik arttıkça sosyal statü algısı da güçlenmektedir (Caratbee, 2025; Leiser, 2026).

3.TÜRKİYE VE DÜNYADAKİ ELMAS PAZARLAMA TRENDLERİ

Dünyada elmas, alt manto sınırında oluşup, volkanik hareketler sonucu yeryüzüne çıkar. Ülkemizde ise elmasın yeryüzüne çıkmasına neden olacak volkanik hareketlilik söz konusu değildir (Sinapirlanta.com, 2026). İlk elmasın Hindistan'da bulunmasının akabinde günümüzde doğal elmas Avustralya, Afrika ve Kanada'daki madenlerden çıkarılmaktadır (Baunat, 2026). Elmas ve Kıymetli Taş Piyasası 4 Nisan 2011 tarihinde açılmıştır (Borsaistanbul.com, 2026). Bu tarihten sonra ülkemiz, dünyanın önemli mücevher ihracatçılarından biri konumuna gelmiştir. Altın ise ihracat payında en önemli kalem olup iç piyasada yüksek altın talebi nedeniyle, mücevher talebinde gerilmeye neden olmuştur.

Rusya, dünyada en büyük elmas rezervine sahiptir. Namibya ise değer açısından en büyük elmas üreticisidir. Renkli elmas alanında ise başı Avustralya çekmektedir. Avustralya, Kanada ve Botsvana etik (güvenli madencilik, adil ücret vs.) elmasların en büyük üreticileridir. Güney Afrika ve Botsvana ise büyük elmas üretimiyle ünlüdür (Beldiamond.com, 2026).

Türkiye'de elmas piyasasının gelişimindeki en büyük engel Özel Tüketim Vergisi iken KDV ve ÖTV sıfırlanmış, sadece işçilik üzerinden KDV alınır hale gelmiş olup, sadece saf bedel KDV beyannamesinde özel matrah bölümünde kaleme alınmaktadır (Ascensio, 2010; Muhasebenews.com, 2022). Türkiye elmas pazarındaki büyüme ihracat odaklıdır. Pazar alım satımları önemli ölçüde B2B düzeyinde gerçekleşir, tüketiciye satışlarda ise tıpkı ABD'de olduğu gibi duygusal faktörler ön plandadır. Diğer yandan altına olan talep yüksek olduğu için

tüketiciye satışlar elmas ve altın karışımı olarak gerçekleşmektedir. Perakende satışlarda sosyal medya önemli ölçüde kullanılmaktadır.

Örneğin; Atasay'ın "Tak Tak Konuşuyoruz" ve Sezon Başı Çadır kampanyaları maliyetine satış mottası ile ilan edilmektedir (Instagram Reel, 2026). Kampanyalarda mutlaka alın, acilen alın gibi ifadeler satış trafiğini arttırmaktadır. Son dönemlerde ise "Aşık Olana Her Gün Sevgililer Günü" duygusal mesajı verilmektedir (Atasay.com, 2026). Koçak Jewelry kampanyalarında ise "Küçük Fiyat Büyük Aşk" sloganı ön plana çıkmıştır. Ürünler çok yakın çekim resimler ile gösterilerek indirimler vurgulanmıştır (Instagram.com-1, 2026). Favori Jewellery kampanyasında "Aşkın modern imzası" sloganı ile sevgililer gününe vurgu yapılmaktadır. Burada da yakın plan çekimlerin yanı sıra parlaklık ön plandadır (Instagram.com-2, 2026). Rosse Gold "İstanbul'da çok ucuza altın ve gümüş satan yer" teması ile özel bir kampanya yapmaksızın en ucuz yer mottasını reklam videosunda benimsetmeye çalışmaktadır (Instagram.com-3, 2026).

Uluslararası piyasalarda ise Pandora'nın "Aşık Ol" (2024) kampanyası çekici niteliğe sahiptir. Duygusal videolarında çocukların hediye vermesi trendini başlattı. Pandora daha genç bir kitleyi etkilemek için TikTok'u kullandı (Weissman, 2025). Tiffany & Co kampanyasında "Aşkın kendisi en kıymetli hediyedir" vurgusu kullanılarak yüzük ve kolye hediyesi vurgulanmıştır (Instagram.com-4, 2026). De Beers, sürdürülebilirlik teması ile "Bir elmas sonsuza dek kalır" ölümsüz aşklara vurgu yapmıştır (Instagram.com-5).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Elmas pazarlaması, duygusal ve ekonomik boyutları ön planda olan bir satış alanıdır. Elmas tüketimi lüks tüketim segmenti içinde yer alan özel bir yere sahiptir. Bu ürünlerin birine hediye edilmesi derin anlamlar taşımaktadır. Dolayısıyla elmas pazarlaması sadece elmasın satışı ile ilgili olmayıp romantizm, güven, uzun süreli ilişki ve algılanan değer gibi faktörleri de içermektedir. Bu nedenle tüketicilerin elmas alma nedenleri psikolojik tatmin, sembolizm ve ekonomik değer çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Elmas ticareti teknik bir konudur. 4C ile ifade edilen değerlendirme, elmasın fiyatını belirlerken De Beers'in pazarlama stratejisi bu pazarlama yapısını başka bir boyuta taşımıştır. Örneğin bu stratejinin kültür üzerindeki etkisi tartışmasız derecede önemlidir. İlkel dönemlerde evlenmek isteyen biri evleneceği kadının ailesine yüksek bedellerde mal veya para ödemesi yaparken günümüzde bu ödeme çok daha düşük değere sahip ancak maliyeti çok yüksek olan elmasa yapılmaktadır. Bir erkek elmasa ne kadar çok ödeme yaparsa karşı tarafa olan duygularını daha çok yansıtacaktır. Hatta bazı toplumlarda elmas yüzük almamak taraflar arasında hoşnutsuzluk bile yaratabilmektedir.

Mücevher sektöründe Türkiye, son yıllarda hızla büyüyen bir pazar haline gelmiştir. Çeşitli işbirlikleri hedef kitleye ihtiyaç odaklı, daha otantik, güvenilir ve duygusal bir şekilde ulaşma stratejilerini geliştirmektedir. Pazar, duygu yoğunluğu başta olmak üzere genellikle ürün hediyesi temasında çalışmaktadır. Bu pazarda gelirin arttırılması için aşağıda yer alan stratejiler önerilebilir:

- ✓ **Segmentasyon:** Özellikle genç kitlenin elmasa karşı olan ilgisi düşünüldüğünde pazarın odak noktasını gençler oluşturabilir. Fabrikasyon üretim gençler için daha cazip görünmektedir.

- ✓ **Sosyal Medya Kullanımı:** Yüksek çözünürlüklü görüntüler, popüler sosyal medya mecraları ile bir araya geldiğinde satış güçlenmektedir. Kısa videolar, influencerlar ve hashtag kullanımları bu etkiyi daha da arttırabilecektir. Sosyal medyada ürünün 360 derece detaylı gösterimi, daha parlak bir görüntünün verilmesi, yakın çekimler, duygusal hikâyelerin aktarımı ve etkili influencer kullanımı söz konusu olabilmektedir.
- ✓ **İçerik Pazarlaması:** Özellikle hikâye anlatımları (Duygusal hikâyeler) içerik pazarlamasında çekiciliği arttırmaktadır. Günümüz tüketicileri hikâyesi olan ürünlere daha çok dikkat etmektedir. İçeriklerde yeni trendlerin oluşturulması, hedef kitlenin genişletilmesi, yeni bir hikâyenin oluşturulması, duygusal temaların arttırılması, fiyat duyarlılığının arttırılması, yatırım algısın geliştirilmesi ve karşılaştırmaların yapılması gibi birçok husus söz konusudur.
- ✓ **Kişiselleştirilmiş Satış:** Mücevher sektörü kişiselleştirmeye en uygun sektörlerden biridir. Eşsizlik algısı tüketiciler için cazip fırsatlar sunmaktadır.
- ✓ **Fiyatlandırma ve Promosyon:** Elmas ne kadar pahalı ve lüks bir ürün olursa olsun indirim ve promosyonlar tüketiciler için her zaman ilgi çekicidir. Promosyonlar tüketicilerde "fırsat yakaladım" duygusunun oluşmasına neden olmaktadır. Bu anlamda fiyatlar aciliyet ve fırsat duygularını da yaratarak rekabeti körükleyebilmektedir.
- ✓ **Marka:** Taklitleri ile olan benzerlik nedeniyle elmas piyasasında güvenilirlik en kritik faktördür. Bu nedenle sertifikalı ürün satışı kadar marka da önem kazanmaktadır. Diğer yandan marka ürün değerini ve eşsizliğini arttıran önemli bir faktördür.

KAYNAKLAR

Ampenberger, A., staggl, S. & Pohl, W. (2017). Attention Guidance, Perceived Brightness and Energy Demand in Retail Lighting, Energy Procedia, Volume 111, March 2017, Pages 658-668. (Erişim Tarihi: 20.02.2026).

Ascensio, S. (2010). Uluslararası elmas ticareti ve Türkiye uygulamaları, https://openaccess.marmara.edu.tr/entities/publication/9829bb8b-19d1-4941-a902-7f229fea9872,

Atasoy.com (2026). Atasay ana sayfa, https://www.atasay.com/, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Atencio, J.(2025). Understanding Diamond Prices: How Costs Are Determined, https://johnatencio.com/blogs/blog/diamond-pricing-guide, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

Bain & Company (2011). The Global Dıamond Industry, Lifting the Veil of Mystery, https://media.bain.com/Images/PR_BAIN_REPORT_The_global_diamond_industry.pdf, (Erişim Tarihi: 15.02.2026).

Baunat (2026). Elmas, nereden geliyor?, https://www.baunat.com/tr/elmaslar-nereden-gelir, (Erişim Tarihi: 20.02.2026).

Beldiamond.com (2026). How to Ensure Your Diamond Is Ethical (A Conscious Consumer's Guide), https://www.beldiamond.com/blogs/guidance/how-to-ensure-your-diamond-is-ethical, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Breeding C.M., Shigley J.E. (2009) The "type" classification system of diamonds and its importance in gemology. G&G, Vol. 45, No. 2, pp. 96–111, http://dx.doi.org/10.5741/GEMS.45.2.96.

Belk, R.W. (1988). Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self, Journal of Consumer Research, 15(2), 139–168. https://doi.org/10.1086/209154.

Borsaistanbul.com (2026). Elmas ve kıymetli taş piyasası, https://www.borsaistanbul.com/piyasalar/kiymetli-madenler-ve-kiymetli-taslar-piyasasi/elmas-ve-kiymetli-tas-piyasasi, (Erişim Tarihi: 20.02.2026).

Boz (2026). Why People Buy Diamonds: Meaning, Emotion, and ..., https://www.bozjewelry.com/blogs/blog/why-people-buy-diamonds, (Erişim Tarihi: 10.02.2026).

Caratbee, (2025). Diamond Brilliance: All You Need to Know, https://caratbee.com/blogs/education/diamond-brilliance-all-you-need-to-know?srsltid=AfmBOooDgnYxt8uIVxKxWPnf73JJTlxJhK4ION5E2PSdvZMGVJtAcrd0, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

Cherry, K. (2025). How Social Comparison Theory Influences Our Views on Ourselves, https://www.verywellmind.com/what-is-the-social-comparison-process-2795872, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Diamondsfactory, (2026). What are diamonds measured in?, https://www.diamondsfactory.co.uk/education/diamond-guide/diamond-carat, (Erişim Tarihi: 15.02.2026).

Dupree (2026). The Power of Emotion and Perception in Marketing – De Beers, https://www.dupreeinternational.com/blog/power-emotion-and-perception-marketing-de-beers, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Flesher, N., Reiter, S. & Whitecross, J. (2024). After surging during the pandemic, diamond prices have reversed to multiyear lows. Proactive moves by players across the value chain can help ensure stability and longevity in the years to come, https://www.mckinsey.com/industries/metals-and-mining/our-insights/the-diamond-industry-is-at-an-inflection-point#/, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

Gemworld (2026). 4 C's, https://www.gemguide.com/learning/education-diamonds/4-cs/, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Gia.edu (2026). Diamond History and Lore, https://www.gia.edu/diamond-history-lore, (Erişim Tarihi: 10.02.2026).

Grossman, S. (2016). 9 Psychological Reasons For Why People Buy Diamond Jewelry, https://www.rapnet.com/blog/9-psychological-reasons-for-why-people-buy-diamond-jewelry/, (Erişim Tarihi: 11.02.2026).

Grownbrillance (2026). What the 4C's are for Lab Grown Diamonds, https://www.grownbrilliance.com/education-guide/learn-about-the-4cs, (Erişim Tarihi: 15.02.2026).

HBR (2024). How a Generic Marketing Strategy is Captivating Consumers on the Values of Natural Diamonds, https://hbr.org/sponsored/2024/03/how-a-generic-marketing-strategy-is-captivating-consumers-on-the-values-of-natural-diamonds, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Heim, C. & Khan, T. (2026). Naturally Mined Diamonds Versus.Lab-Grown ones: Consumer Attitudes, Motivations and the role of Sustainability, FSU, Florida State University.

Homer (2025). How Does Light Influence Purchasing Decisions?, https://www.inuru.com/post/how-light-influences-purchasing-decisions, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

Instagram.com-1 (2026). Koçak Jewelry, https://www.instagram.com/kocakjewelry, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Instagram.com-2 (2026). Favori Jewelry, https://www.instagram.com/favorijewellery, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Instagram.com-3 (2026). Rosse Gold, https://www.instagram.com/reel/DS4_8G7CPh8, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Instagram.com-4 (2026). Love itself is the most precious gift, https://www.instagram.com/reel/DR_aZrlksSf, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Instagram.com-5 (2026). A Diamond is Forever, https://translate.google.com/?hl=tr&sl=en&tl=tr&text=A%20Diamond%20is%20Forever&op=translate, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Instagram Reel (2026). Atasay Altın ve Pırlanta Çadırı, https://www.instagram.com/reel/DPt0zbtDDNv, (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Johnson, M. (2020). Why Do Diamonds Sparkle? Diamond Brilliance, Fire and Scintillation, https://www.serendipitydiamonds.com/blog/bite-sized-diamond-facts-diamond-sparkle/, (Erişim Tarihi: 13.02.2026).

James and Sons (2025). Why Diamonds? A Brief History Of The Use Of Diamonds In Engagement Rings, https://www.jamesandsons.com/blog/why-diamonds-a-brief-history-of-the-use-of-diamonds-in-engagement-rings, (Erişim Tarihi: 15.02.2026).

Kato, T. (2022). Perceived color quality: The effect of light reflection brightness of a car's exterior design on consumers' purchase intentions, Sage Journals, https://doi.org/10.1177/18479790221126791.

Leiser (2026). The Psychology of Diamond Buying: Why Consumers Choose Diamonds, https://www.leiser.co.uk/blog/2025/05/14/the-psychology-of-diamond-buying-why-consumers-choose-diamonds/, (Erişim Tarihi: 11.02.2026).

Lemick, D. (2025). The 4Cs: A guide to diamonds, https://brite.co/blog/the-4cs-a-guide-to-diamonds/, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Lye, R. (2024). Why are diamonds so expensive?, https://www.instarem.com/blog/why-are-diamonds-so-expensive/, (Erişim Tarihi: 13.02.2026).

Muhasebenews.com (2022). Pırlanta satışlarında KDV var mıdır?, https://www.muhasebenews.com/pirlanta-satislarinda-kdv-var-midir/, (Erişim Tarihi: 20.02.2026)..

Nassau, K. (1988). The physics and chemistry of color : the fifteen causes of color, https://archive.org/details/physicschemistry0000nass, (Erişim Tarihi: 13.02.2026).

Naturaldiamonds.com (2026). What Are the 4Cs of Diamonds?, https://www.naturaldiamonds.com/diamond-engagement-rings/4cs-of-diamonds/, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Olagunju, J. (2025). Why Are Diamonds So Expensive? The Real Reason May Surprise You, https://www.angara.com/blog/why-are-diamonds-so-expensive/, (Erişim Tarihi: 13.02.2026).

Patel, V. (2025). Understanding Consumer Trends and Preferences in the Diamond Market, https://www.linkedin.com/pulse/understanding-consumer-trends-preferences-diamond-market-vipul-patel-snoxf/, (Erişim Tarihi: 15.02.2026).

Perimutter, A. (2021). The Psychological Origins of Our Diamond Obsession, Diamond mania has a fascinating history, https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-modern-brain/202105/the-psychological-origins-our-obsession-diamonds, (Erişim Tarihi: 12.02.2026).

Plubclub (2026). Millennial and Gen Z Attitudes Towards Diamonds, https://plumbclub.com/millennial-and-gen-z-attitudes-towards-diamonds/, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Shapirodiamonds, (2026). Are Diamonds a Good Investment? Insights from Dallas Experts, https://shapirodiamonds.com/blogs/rock-talk/diamond-investment-guide?srsltid=AfmBOorgN6sIqtXtKw0PkRV6T_RGPoKAubsPNe1BEP3Mn7Q_Um1vq3EU , (Erişim Tarihi: 21.02.2026).

Sinapirlanta.com (2026). Elmas nerede bulunur?, https://www.sinapirlanta.com/sina-akademi/elmas-nerede-bulunur, (Erişim Tarihi: 20.02.2026).

Simpson, G. (2024). Diamond Visual Size: Maximizing Perceived Carat Weight, https://diamondrensu.com/blogs/education/diamond-visual-size?srsltid=AfmBOopLl5-1OOGir6RouukHR7EIn-dFaNXj89o2Knnb-WOnLMtdU3k3, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

Skibetto (2024). The Marketing Genius Behind De Beers- Creating the Diamond Engagement Ring Tradition, https://www.linkedin.com/pulse/marketing-genius-behind-de-beers-creating-lvn3e/, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Washingtondiamond.com(2026). The Shifting Sparkle: What Drives Diamond Values Through the Years, https://washingtondiamond.com/blogs/the-diamond-editorial/the-shifting-sparkle-what-drives-diamond-values-through-the-years, (Erişim Tarihi: 14.02.2026).

Weissman, L. (2025). 5 Stellar Examples of Successful Jewelry Digital Campaigns, https://www.launchmetrics.com/resources/blog/successful-jewelry-digital-campaigns, (Erişim Tarihi: 20.02.2026).

Wikipedia (2026). Diamond, https://en.wikipedia.org/wiki/Diamond, (Erişim Tarihi: 10.02.2026).

Windycity (2026). The Role of Diamonds in Pop Culture and Fashion, https://www.windycitydiamonds.com/chicago-diamond-blog/2025/Aug/25/role-diamonds-pop-culture-and-fashion/, (Erişim Tarihi: 11.02.2026).

Zerkel, K. (2025). Decoding the 4Cs: A Beginner's Guide to Diamond Quality, https://www.vrai.com/journal/post/diamonds-defined-the-ultimate-4cs-guide, (Erişim Tarihi: 16.02.2026).

TÜKETİM KARŞITI YAŞAM TARZLARI: FREEGANİZM, GÖNÜLLÜ SADELİK VE MİNİMALİZMİN PAZARLAMA VE EKONOMİK SİSTEM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

ANTİ-CONSUMPTİON LIFESTYLES: THE IMPACT OF FREEGANISM, VOLUNTARY SIMPLICITY, AND MINIMALISM ON MARKETING AND THE ECONOMIC SYSTEM

Doç. Dr. Cihat KARTAL

Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ckartal@kku.edu.tr,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2390-8268

Prof. Dr. Mustafa KARA

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,

mustafa.kara@rumeli.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-6301-151X

Prof. Dr. Şebnem YÜCEL

Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,

sebnemaslan27@hotmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2135-242X

Prof. Dr. Recep YÜCEL

Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,

ryucel@kku.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4755-417X

ÖZET

Ekolojik dünyanın artan çevresel sorunları ve kaynakların hızla tüketilmesi konusundaki tartışmalar, bireyleri alternatif tüketim tarzlarına yöneltmiştir. Bu çalışma tüketim karşıtı davranışları ifade edem freeganizm, gönüllü sadelik ve minimalizm yaklaşımlarının pazarlama ve ekonomi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Her üç yaklaşım da bireylerin tüketim alışkanlıklarını yeniden değerlendirmelerine neden olmuştur. Freeganizm, üretim ve tüketime yönelik bir karşıt görüş olarak ortaya çıkmış olup, paylaşım ekonomisi çerçevesinde atıkların yeniden değerlendirilmesi ifade etmektedir. Özellikle gıda israfına karşı ortaya konan yaşam tercihleri, ortak paylaşımlar ile desteklenmektedir. Gönüllü sadelik ise bireylerin daha az tüketmesi ve maddi eşyalar yerine yaşam kalitesi ve deneyim gibi manevi değerlere odaklanan bir yaşam felsefesidir. Benzer bir yaklaşım olan minimalizm ise bireylerin sahip oldukları nesneleri azaltarak daha sade ve işlevsel bir yaşamı temsil eder. Temelde üç yaklaşım da tüketimi azaltmayı ve sürdürülebilirliği odak noktasına almıştır. Akademik bulguları,

tüketim karşıtı yaşam tarzlarının sadece bireysel tercihlerden ibaret olmadığını, pazarlama stratejileri ve ekonomik sistemde etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Özellikle sürdürülebilir ve etik tüketim ile paylaşım ekonomisi gibi kavramlar, yeni tüketici segmentlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak ortada paradoksal bir yapı da söz konusudur. Tüketimi azaltan yaşam tarzları, zamanla "minimalist ürünler" ve "sürdürülebilir markalar" gibi yeni pazar kategorilerinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sonuç olarak tüketim karşıtı yaşam tarzları, tüketim kültürünü sorgulamakla birlikte, pazarlama ve ekonomi açısından yeni dinamikleri de ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Karşıtlığı, Freeganizm, Gönüllü Sadelik, Minimal Yaşam Tarzı, Pazarlama Sistemi

ABSTRACT

Discussions on the increasing environmental problems of the ecological world and the rapid depletion of resources have led individuals to turn toward alternative consumption styles. This study aims to examine the effects of anti-consumption behaviors—namely freeganism, voluntary simplicity, and minimalism—on marketing and the economy. All three approaches have led individuals to reconsider their consumption habits. Freeganism has emerged as an oppositional perspective toward production and consumption and refers to the re-evaluation of waste within the framework of the sharing economy. In particular, lifestyle choices developed in response to food waste are supported through communal sharing practices. Voluntary simplicity, on the other hand, is a life philosophy that encourages individuals to consume less and focus on intangible values such as quality of life and experiences rather than material possessions. A similar approach, minimalism, represents a simpler and more functional way of living by reducing the number of possessions individuals own. Fundamentally, all three approaches focus on reducing consumption and promoting sustainability.Academic findings indicate that anti-consumption lifestyles are not merely individual preferences but also generate significant effects on marketing strategies and the economic system. In particular, concepts such as sustainable and ethical consumption, along with the sharing economy, have led to the emergence of new consumer segments. However, a paradoxical structure also exists in this context. Lifestyles that aim to reduce consumption have, over time, contributed to the development of new market categories such as "minimalist products" and "sustainable brands." Consequently, anti-consumerist lifestyles have not only challenged consumer culture but have also given rise to new dynamics in the fields of marketing and economics.

Keywords: Anti-consumerism, Freeganism, Voluntary Simplicity, Minimalist Lifestyle, Marketing System

1. GİRİŞ

Alternatif yaşam tarzları, son dönemlerde Scopus ve SSCI pazarlama dergilerinde önemli bir yer bulmaktadır. Azalan kaynakların dikkatli kullanımına yönelik birçok sosyal uyaranına karşılık, tüketimin özendirilmesine yönelik pazarlama kampanyaları, tüketiciler üzerinde bilinçli paradokslara neden olmaktadır. Alternatif yaşam tarzları pasif-agresif ya da aktif-agresif direncin bir sonucu olarak kapitalist tüketim sistemine verilen tepkileri ortaya koymaktadır. Freeganizm, minimalizm ve gönüllü sadelik doğrudan doğruya tüketim karşıtı yaşam tarzlarını

ifade etmektedir. Bu yaşam tarzlarına yönelik en önemli tepki ekonomi dünyasından gelmektedir. Zira bir ülkenin ekonomik bağımsızlığı doğrudan inovasyon ve üretimleri ile ilişkilidir. Üretemeyen bir ekonominin bağımsız olması da kolay olmayacaktır. Aşağıdaki tablo söz konusu üç tüketim yaklaşımını özetlemektedir.

Tablo 1: Tüketim Karşıtı Yaklaşımlar

Tüketim Karşıtı Yaklaşımlar	Pazarlama ve Ekonomik Sistemle İlişkisi
Minimalizm	Daha Az Tüket
Gönüllü Sadelik	Bilinçli Tüket
Freeganizm	Mümkünse Hiç Satın Alma

Kaynak: Yazarlar Tarafından Oluşturulmuştur.

Dolayısıyla bu çalışma tasarruf kültürü ile tüketim kültürünün çatışmasından yola çıkarak, tüketim karşıtı yaşam tarzlarının pazarlama ve ekonomik yapıyı nasıl etkilediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. LİTERATÜR

2.1.FREEGANIZM

Freeganizm, aşırı üretim ve tüketime karşı çıkan radikal bir yaşam biçimidir. İngilizce "free" (ücretsiz) ve "vegan" kelimelerinin birleşiminden türetilmiş olup, özellikle gıda israfına, tüketime ve adaletsiz kaynak dağılımına eleştirel bir yaklaşımdır. Bu çerçevede freeganlar genellikle atık durumdaki ürünleri değerlendirerek yaşamlarını sürdürürler. Freeganlar bu yaşam biçimini çöpten beslenmek olarak değil, bunun bir kapitalizme karşı duruş olduğunu savunurlar.

Freeganlar az para harcamaya, mal ve hizmetler için takas yapmaya ve atılmış yiyeceklerle yaşamaya çalışan bireylerdir. Bu kişiler günümüzün aşırı tüketimci Amerika'sında neredeyse geçerliliğini yitirmiş gibi görünen "idare et ya da onsuz yaşa" tutumunu sergilerler (More, 2011).

Freeganların genel düşüncesine göre "…yaşam döngüsü için paraya ihtiyaç olup sürekli harcamak zorundasınız ve bu para asla yeterli olmayacaktır…" (More, 2011). Bu düşüncedeki bireyler genelde daha az kazanan, daha az besleyici yiyecekler ile yaşamını sürdüren, çoğunlukla hayattan zevk almayan bireylerdir. Yaşamaya yetecek kadar beslenen freeganların önemli kısmı et yemeksizin vejeteryan ya da veganik beslenerek, çiğ gıda tüketimini tercih ederler. Edwars ve Mercer (2007)'e göre freeganların bazıları "hayvanlara hak ettikleri onuru göstermek" için yol kenarında ölü bulunan hayvanları dahi tüketmişlerdir.

Akademik çalışmalara göre çeşitli freegan yaşam biçimleri bulunmaktadır;

a) Dumpster Diving (Atık Toplamak)

Bu freeganlar, ya çöpten atık yiyecek kurtararak değerlendirenler ya da terk edilmiş ürünleri toplayanlardır. Atığın ve özellikle kaliteli atığın çıkması muhtemel yerleri iyi takip eden bu freeganlar market ve lokantalar gibi yerleri kontrol atında tutarlar. Bu nedenle "perakendeciler tarafından atılan eşyaları bulmak için kullanılan bir atık kurtarma biçimi" (Wikipedia, 2026)

olarak da değerlendirilmektedir. Ancak bu toplama için her zaman çöpten yararlanılmamaktadır. Hasat zamanları sonrası çiftliklerde kalan ürünlerin de toplanması atık toplamak anlamına gelebilmektedir.

Freeganlar atık toplama eylemini sadece yemek ya da yararlanmak için değil, kârlı satışlar içinde kullanabilmektedirler. Örneğin; Hollanda'da ve Amerika'da belli dönemlerde evde kullanılmayan eski eşyaların atılması için maliyete katlanmak istemeyen (*Bu ülkelerde kullanılmayan eşyaların çöpe atılması için bir bedel ödenmek zorundadır*) ev sahipleri kapılarının önlerine bu ürünleri bedava olarak koyabilmekte ve ihtiyaç sahipleri ücretsiz olarak bu ürünleri alabilmektedir. Bu ürünler kimileri için bir ev eşyası iken kimileri içinde (*profesyonel hurda işletmeleri*) kârlı satışlar anlamına gelebilmektedir.

Tomaso Veturini'nin "Diving in Magma" isimli makalesinde tanımlanan 4 anahtar kelimeye göre (Dart, 2026):

- Dumpster Diving: Geri dönüştürülebilme değerine sahip olan eşyaların aranarak kurtarılması.
- Dumpster: Bir kamyon için tasarlanmış büyük çöp kutusu.
- Food Rescue: İsraf edilecek yenilebilir yiyecekleri güvenli bir şekilde geri alma ve ihtiyaç sahiplerine dağıtma.
- Freegan: Tüketiciliği reddeden, atıkları azaltarak çevreye yardım etmeye çalışan bir kişidir.

Görsel 1: Mom The Ebayer

Kaynak: https://www.youtube.com/watch?

Görsel 2: Skip Diving & Freeganism UK

Kaynak: https://www.sbs.com.au.

Amerika Birleşik Devletleri'nde çöpe atılan eşyalar kamu malı niteliğindedir (Wikipedia, 2026). Bu nedenle bu eşyaların toplanması potansiyel risklerine (*sağlık ve yaralanma riskleri*) rağmen yasal olarak kabul edilmektedir. Ancak "çöplük özel bir mülkte ise, teknik olarak izinsiz girileceğinden yasa dışı olarak kabul edilir. Dolayısıyla herhangi bir kilit kırılmamalıdır (vandalizm)" (Grenfield, 2024).

Bir açlık yardımı yardım kuruluşu olan Foodbank, (2023)' araştırmasına göre "gıda güvensizliği yaşayanların %81'i, 45 yaşın altında ve giderek bu yaş daha da düşmektedir" (Sbs.com, 2026). Benzer istatistik raporlar gıda öğünlerinin azaltıldığını ya da öğün atlandığını göstermektedir.

Dolayısıyla atık toplamak yaşam felsefesi olduğu kadar zorunluluklardan da kaynaklanabilmektedir. Yakın dönemlerde ise bir sosyal medya platformunda genç bir girişimcinin fabrikaların atık yiyeceklerini toplayarak, kimi zaman lezzetlendirmek üzere küçük değişiklikler ile porsiyonlar halinde yeniden tüketicilere sunduğu ve önemli bir gelir elde ettiğini ifade eden bir haber ortaya çıkmıştı. Avustralya Enstitüsü'nün bir raporuna göre, "her yıl 19,3 milyar dolar değerinde 7,6 milyon ton gıda israf edilmekte, ancak bazı gıda işletmeleri de bu atıktan 1,2 milyar dolar kâr elde etmektedir" (Sbs.com).

Freeganistler kendilerini bir "Gıda İsrafı Savaşçısı" olarak görmektedirler. Aslında bu düşünce yaşam stillerinin de temelini oluşturmaktadır. Freeganistler bu şekilde açlık ile mücadele etmektedirler. Bu nedenle bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri'nde gıda kurtarma programlarında gönüllü olarak da çalışabilmektedirler.

Freeganlar, zamanla bu yaşam biçimini bir kültür haline de getirmişler ve bazı kuralları da ortaya koymuşlardır. Örneğin; "İyi bir tulum, ayakkabı, eldiven, fener ve karıştırma çubuğuna sahip olunmalı, emniyetli hareketler yapılmalı, görgü kurallarına dikkat edilmeli, utanılmamalı, yanlış anlaşılmalardan kaçınmak için dalış gece yapılmamalı ve uyarı alındığında bırakılmalı" gibi (Rodriguez, 2025). Küresel anlamda incelendiğinde freeganların genellikle erkek, genç, bağımsız ve eğitimli kişiler olduğu görülmektedir. Aralarında varlıklı insanlara dahi rastlamak kimi zaman mümkün olabilmektedir. Bu kişiler kapitalizm ve aşırı tüketimden kaçınmak için çaba gösteren bireylerdir.

b) Kollektif Yemek

Bazı freeganlar topluluklar halinde yaşayabilir. Bu topluluklar genellikle toplanan gıdaları topluluk mutfaklarında birlikte pişirir ve yerler. Burada amaç, yemek yemenin dışında dayanışma ve topluluk bağlarını geliştirmektir. Bu mutfaklardaki temel fikir basitçe "yiyeceklerin satılmadığı bir alanda, insanların, diğerleriyle yemek pişirmesi, bağışlanan veya kurtarılan gıdalar, ya da üyelerin kendi getirdikleri yiyecekleri bir araya getirmeleridir. Burada mükemmellikten ziyade katılım önemlidir" (Foodunfolded.com, 2026).

Görsel 3: Topluluklar gıda direncini artırıyor

Kaynak: transitiontogether.org.uk

Görsel 4: Topluluk Katılımları

Kaynak: https://globalwa.org/

c) Paylaşım Ağları (Freecycling)

Freeganlar, tüketimlerini azaltmak için freecycling olarak bilinen paylaşım ağlarından yararlanmaktadırlar. Kavram kendisine yok yakın bir kavram olan recycle ile çok karıştırılmaktadır. Recycle belirli bir ücret karşılığı satın alınarak, geri dönüşümden

yararlanmak suretiyle maddi bir değer yaratmak anlamına gelirken freecycle uygulamasında herhangi bir geri dönüşüm ya da ücretlendirme söz konusu değildir. Burada ücrete konu olan tek harcama alıcının transport ile ilgili olarak yapabileceği harcamalardır. Dolayısıyla bu uygulama Türkiye'deki gibi eski eşyaların yüksek bedeller ile satışı anlamına gelmeyip ücretsiz olarak başkalarına verilmesidir. Böylece eşya kullanıldıkça yeni üretime olan talep azalacaktır mantığı odak noktada yer almaktadır.

Freecycle, karşılık beklemeden ve ekonomik araçlardan bağımsız olarak nesnelerin dolaşımını ifade eder. Freecycle resmi sitesinde "atıkları azaltan, değerli kaynakları koruyan ve çöplükler üzerindeki yükü hafifleten küresel bir hediyeleşme hareketi oluşturmak" ifadesi bulunmaktadır. Tüketimi ve atıkları azaltmak, ürün yaşam döngüsünü uzatmak temel amaçtır (Özçelik ve Kaplan, 2021). UC Berkeley, sosyoloji ve psikoloji Doçenti Robb Willer'a göre, freecycle gibi çevrimiçi hediye topluluklarında aktif olmak güçlü dayanışma duyguları yaratmakta ve buda insanları sistemde daha fazla hediye vermeye yönlendirmektedir (Anwar, 2012). Bu nedenle Freecycle.com, dünya çapında 5 binden fazla yerleşim yerinde yaklaşık 11 milyon üyeye sahip bir paylaşım ağı (Long, 2023) haline gelmiştir. Ancak başlangıçta ticarileşme ile ilgili hiçbir amacı olmayan bu ağın zamanla ticarileşmeye yönelik girişimleri ve veri ihlalleri konusu, önemli ölçüde güven kaybına neden olmuştur.

Amaç iyi niyetli olsa da "alternatif platformlar aracılığıyla ikinci el ürünlerde hijyen, güvenlik, uygun fiyat ve kolaylık gibi bazı endişe ve beklentiler de söz konusudur. Kıyafet ve mutfak ürünleri hijyen açısından sorgulanabilirken, ikinci el alet ve ekipmanların güvenlik sorunları yaratabilmektedir" (Özçelik ve Kaplan, 2021).

d) Squatting (Boş Mekânların Kullanımı-İşgali)

Freeganlara göre şehirlerde çok sayıda boş konut yerleşim yeri bulunurken insanların evsiz kalması toplumsal bir ayıptır. Bu nedenle terk edilmiş yerlerin kullanılması gerektiği savunulmaktadır. Bu uygulama squatting olarak adlandırılır.

Bu durumdaki insanlara izinsiz girenler de denmektedir. Birçok ülkede yasaya aykırı durum olup, mülke de zarar verilmesi durumunda hapis cezası ile birlikte tazminata da konu olmaktadır (citizenadvice.com). Squatting kavramı aslında bir işgal durumunu ifade etmektedir. Genellikle bu işgalin "dört türü bulunmaktadır" (Gaytan, 2025):

- Evsiz bir kişi konuta ihtiyaç duyar ve hacizli bir ev bulur.
- Bir kiracı kira ödemeyi bırakır ve evi terk etmeyi reddeder.
- Eski bir kiracının oda arkadaşı, kira sözleşmesi sona erdikten sonra konutta kalmakta ısrar eder.
- Evsiz nüfus için savunuculuk yapan bir aktivist, boş bir konuta taşınmak için bir yasal boşluk bulur.

Özellikle son madde ile ilgili olarak Advers Mülkiyet Doktrini ileri sürülebilir. Bu doktrine göre "bir mülke yasadışı olarak giren bir kişi sonunda tazminat ödemeden o mülkün yasal sahibi olabilir. Bazı yasalara göre de mülkün belirli bir süre için işgali, yasal sahibi olmaya yeterlidir" (Rohde, 2026). Bu durum mal sahipleri için yasa dışı olarak görülebilir ancak diğer yandan mülkiyetin korunması ve faydalı bir şekilde kullanımının da dengelenmesi açısından

savunulmaktadır. Bu nedenle suquatter'ların yasal hakları bulunmaktadır. Örneğin; "Amerika'da bir squatter, devlete vergi ödeyerek ve konutta 5- 21 yıl arası yaşayarak mülkiyet hakkını elde edebilir. Kaliforniya'da 5 yıl, Floroda'da 7 yıl, New York'ta 10 yıl yeterlidir" (Lawdistrict, 2026).

2.2.GÖNÜLLÜ SADELİK

Pazarlama öğretisi sürekli harcama ve daha fazla tüketme üzerine kuruludur. Ancak bazı insanlar sürekli tüketime karşı bilinçli biçimde direnç geliştirebilirler. Pazarlama literatüründe bu tüketim yaklaşımına "gönüllü sadelik" adı verilmekte olup, gönüllü sadeliğin ekonomik darboğazlar ile ilişkisi yoktur. Dolayısıyla gönüllü sadelik bir yaşam biçimi olarak kabul edilmelidir. Bu yaşam biçimi günümüz ev hayatında sıklıkla karşılaşılmaktadır. Özellikle ev kadınlarının az ama yeterli eşya ile temizlik arasında ilişki kurmaktadırlar. Diğer yandan dekorasyon tasarımcıları evlerdeki yüzeylerin mümkün olduğunca boş, oda içindeki alanların ise %60 oranında boş olması ile psikolojik iyi oluş arasında ilişki kurmaktadırlar. Dolayısıyla bu kavram, bireylerin yaşam kalitesini artırmak amacıyla tüketimi sınırlayarak daha sade bir yaşam tarzını tercih etmesi olup, maddi anlamdaki sahiplik olgusu yerine hatıralara ve deneyimlere yönelik tüketimde bulunmasını ifade etmektedir. Freeganizm dede olduğu gibi bu yaşam tarzının da etik, ekolojik ve psikolojik boyutları söz konusudur.

Gönüllü sadelik kavramı Richard B. Gregg (1936) tarafından üretilmiştir. Gregg'e göre aşırı tüketim, bireyleri daha mutlu yapmadığı gibi yaşamın anlamını da zayıflatmaktadır. Bu nedenle sade yaşam, bireyi özgürleştirmektedir (Gregg, 1936). Marcuse'ye (1964) göre, tüketimci ideoloji, gerçek ihtiyaçlar ve arzular arasındaki ilişkiyi kırarak, gerçek gerekliliği yansıtmak yerine tüketim gücünü simgeleyen patolojik bir talep üretir. Bu yapay olarak üretilen talep, nadiren kalıcı bir tatmine yol açar ve kronik bir hoşnutsuzluk döngüsünü sürdürür (Zheng ve Alias, 2025). İlerleyen dönemlerdeki çalışmalar da bu düşünceyi desteklemektedir. Örneğin; Elgin ve Mitchell'e (1977) göre gönüllü sadelik, bireylerin yaşamlarını daha anlamlı hale getirmek ile ilgilidir. Tüketimden ziyade kişisel gelişim ve ilişkilere daha fazla önem verilmesini ifade eden bir yaşam tarzıdır (Elgin ve Mitchell, 1977). Leonard-Barton (1981) ise, gönüllü sade bireylerin çevresel duyarlılıklarının yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Leonard-Barton, 1981). Dolayısıyla pazarlama literatürü sürdürülebilir tüketim ile gönüllü sadeliği ilişkilendirmektedir. Bu nedenle izleyen yıllardaki çalışmalar gönüllü sadeliğin, tüketici üzerindeki etkisini daha ayrıntılı incelemiştir. Örneğin; Iwata (1997), gönüllü sadeliği içsel tatmin ile ilişkilendirmiştir (Iwata, 1997). Kapitalist düşünce insanlar ve mallar arasındaki ilişkinin gücünü savunur oysa bu gücü zedeleyecek etmenlerin varlığı (yeterli paraya sahip olamama gibi) bireylerde hayal kırıklığına neden olabilmektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında gönüllü sadelik daha az tüketim ve gerekli olanı satın al anlayışı ile psikolojik olumsuzlukları engellemektedir. Birey yaşamını sürdürmek için harcamalarını önceleyebildiği sürece içsel dengesini sağlayabilecektir. Bu nedenle "*gönüllü sadeliğin savunucuları, tatmin duygusunun birikimden değil, bilinçli yaşamdan ve maddi olmayan anlam kaynaklarının geliştirilmesinden kaynaklandığını savunurlar*" (Zheng ve Alias, 2025). Bireyler gönüllü sadelik ile yararsız alışkanlıkların etkisini azaltabilmekte, daha iyi alternatifleri geliştirebilmekte ve neyin önemli olmadığını anlayabilmektedir. Dolayısıyla bu yaşam tarzı daha az endişeli bir hayata neden olur (Anderson, 2026).

2.3.MİNİMAL TÜKETİM

Gönüllü sadelik kavramı minimalizm ile karıştırılmakla birlikte küçükte olsa farkları söz konusudur. Örneğin; minimal yaşam zorunluluk gereği olabilirken gönüllü sadelik tamamen bir yaşam tercihidir. Minimal tüketim (minimalizm), yakın dönem tüketim alışkanlığı içinde oldukça fazla incelenen bir konudur. Anti tüketim ya da tüketim karşıtlığı olarak bilinen bu kavram gönüllü sadelik ile birlikte incelenmektedir. "Akademik çalışmalarda minimalizm genellikle daha az sahiplik ve bilinçli tüketim amacıyla tüketimi azaltma yaklaşımı" (Bellezza ve Wilson, 2022) olarak kabul edilmektedir. Minimal tüketim özellikle çevresinde daha rahat bir yaşam ve sadelik isteyenler için mükemmel bir yaklaşım olarak kabul görmektedir. Özellikle çalışan ev kadınlarının, evde fazla eşya istememesi minimal tüketim ile ilişkilendirilmektedir. Yine yakın dönemlerde ortaya çıkan "tinny house" evler "vanlife" karavan yaşantısı yine bu yaşam biçimini destekleyen yerleşim biçimleridir. Alanda yapılan çalışmalar sonucunda geliştirilen "Minimalist Consumer Scale" ölçeği, bu yaklaşımın ölçülebilir bir davranış olduğunu ortaya koymuştur. Böylece minimal tüketim tarzı üç temel çerçevede incelenmeye başlamıştır (Bellezza ve Wilson, 2022):

- Az sayıda sahiplik (few possessions)
- Basit estetik tercih (sparse aesthetic)
- Bilinçli ve seçici tüketim (mindfully curated consumption).

Az sayıda sahiplik, ihtiyaç olsun ya da olmasın, zorunlu olmadıkça satın almamayı ifade eder. Bu durumda kiralamak ya da ödünç almak bir seçenek olarak geliştirilmektedir. Basit estetik tercih ise yaşam memnuniyeti ile ilgilidir. Örneğin; Japon evleri, sade bir yaşam tercihinin sonucu olarak az ancak estetik tercihe dayalıdır. Genellikle bu evlerde geleneksel ürünlerin yanı sıra çok fonksiyonlu eşyalar bulunmaktadır. Özellikle deprem gibi afetler sonrası insanlar eşya kayıpları için minimum düzeyde üzülmektedirler. Bilinçli ve seçici tüketim ise maddi değerlerden daha uzak manevi yansıması olan tüketimlerdir. Bir eşya ancak çok zorunlu ve alternatif kaynaklara sahip olunmaması halinde ise ancak alınabilir.

Minimalizm tüketimin temel felsefesi "sadece tüketimi azaltmak değil, aynı zamanda yaşam kalitesini artırmaktır. Temel motivasyonlar ise özgürlük arayışı, mutluluk, zaman ve para yönetimidir (Oliveira & Paula, 2021). Akademik çalışmalarda minimal yaşamın tüketici psikolojisi üzerindeki olumlu yönlerine vurgu yapılırken tüketim kültürüne olan etkileri de tartışılmaktadır. Buna göre "minimalizm, materyalizme dayalı tüketim alışkanlıklarını sorgulayan ve sürdürülebilir tüketim biçimlerini teşvik eden bir davranış yapısıdır" (Altaf vd., 2024). Bazı akademik çalışmalar minimalist tüketim davranışını, "Öz-Belirleme Teorisi" ile açıklanmaktadır. Teoriye göre tüketicilerin mutluluğu üç temel psikolojik ihtiyaca bağlıdır (Deci & Ryan, 2000). Dolayısıyla bu yaşam tarzı tüketicilerin, tüketim baskısından kurtularak özerk karar almalarına, kendi yaşamlarını düzenleyebilme yeterliliğine sahip olmalarına neden olmaktadır.

- Özerklik
- Yeterlilik
- İlişkili Olma

Minimalist tüketim davranışının, pazarlama alanında, tüketici segmentasyonu ve marka bağlılığı çerçevesinde incelendiği görülmektedir. Alandaki amprik çalışmalar, minimalistlerin, genellikle yüksek yaşam kalitesine sahip, mutlu ve bilinçli tüketim çerçevesinde hareket ettiklerini göstermektedir (Pangarkar vd., 2021). Minimalizmi, sürdürülebilir tüketim ve ekolojik davranış ile ilişkilendiren çalışmalar, bu tüketim biçimini; kaynak kullanımını azaltarak sürdürülebilir tüketimi destekleyen bir yaklaşım olarak görmektedir (Druică vd., 2023).

3. SONUÇ

Bu çalışmada anti tüketim çerçevesinde ele alınan freeganizm, gönüllü sadelik ve minimalizm yaklaşımlarını, sadece bireysel yaşam tercihleri olarak değil, tüketim kültürüne yönelik eleştirel bir yaşam tarzı olarak değerlendirmektedir. Özellikle pazarlama öğretilerinin; ekonomik döngülerin üretim ve tüketim çevrimine dayanmakta olduğu vurgusu, pazarlamanın neredeyse tüketim için var olduğu algısının oluşmasına neden olmuştur. Tüketim işletmelerde ziyade tüketicilerin varlığı için öncelikli olarak gereklidir. Diğer yandan aşırı tüketim baskısı ve bireylerin kendilerini yetersiz ya da kullanılıyor hissetmelerinin bir sonucu olarak, tüketiciler tarafından "tüketim karşıtı yaşam tarzları" geliştirilmiştir. Özellikle kapitalist sistemin baskısından kaçabilmek için bireyler temel ihtiyaçları giderebilme, tatmin ve refah kavramlarını yeniden düşünmeye başlamışlardır. Tüketicilerdeki bu yeni sorgucu yaklaşım alternatif yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Freeganizm, özellikle gıda israfına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikri aşırı üretim ve kapitalist baskılara karşı eleştirisel bir yaşam biçimi desteklemiştir. Dolayısıyla freeganlar, yeni bir ürünün üretilmesini engelleyebilmek için atık ürünleri yeniden değerlendirmeye başlamış, kendi kullanmadıkları ürünleri topluluk temelli dayanışma ağları ile başkalarına yaymışlardır. Freeganların bu yaşam biçimi doğal olarak ekonomi ve Pazar sistemini hedef almaktadır. Çünkü ürünler yeniden kullanılmaya başladıkça yaşam ömürleri uzamaya başlayacak ve yeni ürünlerin üretimini engelleyecektir. Yeni ürün üretiminin engellenmesinin önemli bir sonucu işletme iflasları, üretimin düşmesi ve sonucunda artan fiyatlar ile enflasyon olacaktır. Bu anlamda akademik çalışmalar israf ve fırsat eşitsizliği arasında pozitif bir dengenin kurulmasını önermektedir.

Gönüllü sadelik ise freeganizme kıyasla daha ılımlı bir tüketim eleştirisi içermektedir. Bu yaşam biçimi tüketimi reddetmeden, ihtiyaçları yeniden tanımlamakta, bilinçli bir tüketim ile yaşamı daha anlam odaklı hale getirmektedir. Gönüllü sadelik üzerine yapılan çalışmalar tüketicilerdeki artan yaşam doyumuna vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede pazarlama literatüründe gönüllü sadelik, sürdürülebilir ve etik tüketim ile çevresel duyarlılık ilişkisine vurgu yapmıştır. Örneğin; harcamalarda düşük gelirli insanları düşünmek ya da adil ticaret konusuna dikkat etmek etik tüketim ile ilişkilendirilmiştir. Sadece ihtiyaç olanı tüketmek ile çevre duyarlılığı arasında da bir ilişki söz konusudur. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu tutumlar tüketici mutluluğunu arttırmaktadır. Tüketicilerdeki bu yaklaşım aynı zamanda işletmelerin de yeni pazarlama stratejileri geliştirmelerine neden olmuştur. Örneğin; tüketimi azaltabilmek için daha uzun ömürlü ürünleri üretmek, çok fonksiyonlu ürünleri üretmek gibi yaklaşımlar gönüllü sadeliği destekleyen stratejilerdir.

Minimalizm ise yeni dönem bir tüketim davranışıdır. Zorunlu ya da gönüllü bir tüketim yaklaşımı olarak bireylerin sahip olduğu maddi varlıkları azaltması ve daha işlevsel bir yaşamı ifade etmektedir. Diğer iki yaklaşımda olduğu gibi minimalizm de sadece tüketimi azaltmak değildir. Hatta bazı çalışmalar bunun sadece bir yaşam tarzı olarak değil, bilinçli tüketim olarak da anılması gerektiğini ifade etmektedirler.

Mevcut çalışmalar, tüketim karşıtı yaklaşımların pazarlama ve konomi açısından paradoksal bir etkilerine de vurgu yapmaktadır. Kimi zaman bu yaklaşımlar tüketim kültürünü eleştiri getirirken, aynı zamanda pazarda yeni minimal ürünlerin, sürdürülebilir markaların ve yeni etik değerlerinde ortaya çıkmasına neden olmaktadırlar. Kısaca tüketicilerin yeni tüketim tarzlarına karşılık işletmelerin de yeni pazarlama stratejileri söz konusu olabilmektedir. Daha farklı bir ifadeyle tüketim karşıtı davranışlar, zamanla piyasalarda yeni segmentlerin ve daha farklı değer önerilerinin geliştirilmesine yol açabilmektedir. Sonuç olarak çalışmada ifade edilen tüketim karşıtı yaklaşımlar, tüketim ile ilişkili eleştirel bir perspektif sunmakta, bu da işletmeler tarafından yeni stratejilerin oluşturulmasına ve ekonominin de uyum sağlamaya yönelik tedbirler almasına neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

Altaf, S., Rehman, T.U., Kumari A., Sajida, D., Khan, M.A.Y., Ahmedi M. & Bukari, S.A.A. (2025). Minimalism and Consumerism: a Paradigm Shift in Contemporary Society, Journal of Media Horizons, 5(4),

Anderson, D. (2026). The Benefits and Virtues of Voluntary Simplicity, https://portal.peopleonehealth.com/HealthyLiving/Health/All/TheBenefitsandVirtuesofVoluntarySimplicity , (Erişim Tarihi: 15.03.2026).

Anwar, Y. (2012). Freecycling has viral effect on community spirit and generosity, study shows, https://vcresearch.berkeley.edu/news/freecycling-has-viral-effect-community-spirit-and-generosity-study-shows, (Erişim Tarihi: 09.03.2026).

Bellezza, S. ve Wilson, A. (2022). Consumer Minimalism, ournal of Consumer Research, (48)5: 796-816.

Citizenadvice.com (2026). Check what rights squatters have, https://www.citizensadvice.org.uk/housing/squatting/check-what-rights-squatters-have/, (Erişim Tarihi: 10.03.2026).

Dart, R. (2026). Dumpster Diving and Freeganism, https://scalar.usc.edu/works/cultural-geography/dumpster-diving, (Erişim Tarihi: 14.03.2026).

Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4):227–268.

Druică, E., Ianole-Călin, R., & Puiu, A.I. (2023). When Less Is More: Understanding the Adoption of a Minimalist Lifestyle Using the Theory of Planned Behavior, Mathematics, 11(3), 696, https://doi.org/10.3390/math11030696.

Edwars,F. & Mercer, D. (2007). Gleaning from Gluttony: an Australian youth subculture confronts the ethics of waste, Australian Geographer, Vol.38(3):279-296, https://doi.org/10.1080/00049180701639174.

Elgin, D., & Mitchell, A. (1977). Voluntary simplicity. The Co-Evolution Quarterly, https://www.researchgate.net/publication/313754669_Voluntary_Simplicity_in_Co-Evolution_Quarterly_1977, (Erişim Tarihi: 15.03.2026).

Foodunfolded.com, (2026). Community kitchens: cook together, build belonging, https://www.foodunfolded.com/article/community-kitchens-cook-together-build-belonging, (Erişim Tarihi: 14.03.2026).

Gaytan, S. (2025). What is a Squatter?, https://www.turbotenant.com/glossary/what-is-a-squatter/, (Erişim Tarihi: 14.03.2026).

Globalwa.org (2026). One Step at a Time: Targeted Community Engagements to Combat Food Insecurity, https://globalwa.org/issue-brief/one-step-at-a-time-targeted-community-engagements-to-combat-food-insecurity/, (Erişim Tarihi: 09.03.2026).

Gregg, R.B. (1936). The value of voluntary simplicity. Wallingford, PA: Pendle Hill, https://soilandhealth.org/wp-content/uploads/library/Richard%20B.%20Gregg/The%20Value%20of%20Voluntary%20Simplicity%20(11)/The%20Value%20of%20Voluntary%20Simplici%20-%20Richard%20B.%20Gregg.pdf, (Erişim Tarihi: 15.03.2026).

Grenfield, R. (2024). obin Greenfield's Guide to Dumpster Diving, https://www.robingreenfield.org/dumpsterdiving/, (Erişim Tarihi: 06.03.2026).

Lawdistrict, (2026). Squatter Rights in 2026: What to Know, https://www.lawdistrict.com/articles/squatter-rights, (Erişim Tarihi: 14.03.2026).

Leonard-Barton, D. (1981). Voluntary Simplicity Lifestyles and Energy Conservation. Journal of Consumer Research, 8(3), 243–252.

Long, H. (2023). Used Items Market Freecycle Suffers Data Breach Impacting 7 Million, https://cyberinsider.com/used-items-market-freecycle-suffers-data-breach-impacting-7-million/, (Erişim Tarihi: 07.03.2026).

Mom The Ebayer (2026). Dumpster Diving, https://www.youtube.com/watch?v=dbzEkWhGX7Y, (Erişim Tarihi: 03.03.2026).

More, V.C. (2011). Dumpster Dinners: An Ethnographic Study of Freeganism, The JUE - The Journal of Undergraduate Ethnography, Issue-1, Spring 2011.

Oliveira, J.F.F. & Paula, R.C.M.S. (2021). Motivations for a minimalist lifestyle and its impact on consumption, CBR- Consumer Behaviour Review, 5(1), https://doi.org/10.51359/2526-7884.2021.246160.

Özçelik, A. ve Kaplan, A. (2021). Multiple Lives of the Products: An Investigation of Products' Journey in Freecycle Community, Nov 20219th Nordic Design Research Conference.

Pangarkar, A., Shukla, P., & Taylor, C. R. (2021). Minimalism in consumption: A typology and brand engagement strategies. Journal of Business Research, 127(c):167–178, DOI: 10.1016/j.jbusres.2021.01.033.

Rodriguez, K. (2025). Dive In! Tips and Tricks for Dumpster Diving, https://www.homestead.org/frugality-finance/tips-and-tricks-for-dumpster-diving/, (Erişim Tarihi: 06.03.2026).

Rohde, J. (2026). What is squatting, https://www.stessa.com/blog/squatters-rights/, (Erişim Tarihi: 14.03.2026).

Skip Diving & Freeganism UK (2026). James eats most of his meals from food collected in bins. But is 'dumpster diving' legal?, https://www.sbs.com.au/news/the-feed/article/james-eats-most-of-his-meals-from-food-collected-while-dumpster-diving-but-is-it-legal/aaa9na2ks, (Erişim Tarihi: 03.03.2026).

Transitiontogether (2026). Eat, grow, share: Communities building food resilience, https://transitiontogether.org.uk/eat-grow-share-communities-building-food-resilience/, (Erişim Tarihi: 08.03.2026).

Wikipedia (2026). Dumpster Diving, https://en.wikipedia.org/wiki/Dumpster_diving#:~:text=Dumpster%20diving%20(also%20totting%2C%20skipping%2C%20skip%20diving,containers%2C%20curb%20sides%2C%20landfills%20or%20small%20dumps. (Erişim Tarihi: 02.03.2026).

Zheng, X. & Alias,M.S. (2025). From Consumer Alienation to Voluntary Simplicity: Rethinking Well-Being in a Material World, Asian Social Science; Vol. 21, No. 4; 2025, https://doi.org/10.5539/ass.v21n4p55.

MARKALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLETİŞİMİNDE YEŞİL YIKAMA STRATEJİLERİ

GREENWASHING STRATEGIES IN BRANDS' SUSTAINABILITY COMMUNICATIONS

Dr. Öğr. Üyesi Cansu TUNAHAN

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul.

cansu.tunahan@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0001-8953-9739

Prof. Dr. Mustafa KARA

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul.

mustafa.kara@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0003-2590-0462

ÖZET

1970'li yıllarda nüfusun sürdürülebilirliğe ve gelecek nesillerin kaynaklarına ilişkin kaygılarında görülen artış, iş dünyasında derinlemesine bir değişime sebep olmuştur. Tüketici davranışlarından yaşam tarzına kadar birçok alanda değişikliğe yol açan bu bilinç ile bireyler, iş dünyasında sürdürülebilir süreçleri benimseyen işletmeleri desteklemeye başlamıştır. Bu durum başlangıçta rekabet avantajı olarak işletmelerin gönüllülüğe dayalı bir şekilde sürdürülebilir değerleri uygulamasına sebep olmuş ancak daha sonra, rekabet dünyasında ayakta kalabilmek için zorunlu bir hale gelmiştir. Bu bağlamda, sürdürülebilir değerler ışığında faaliyet göstermek zorunda kalan işletmeler, yalnızca tüketici davranışlarını yönlendirmek için değil, yasal zorundalıkları karşılamak için de yeşil işletme misyonunu benimsemek durumunda kalmıştır. Yeşil bir işletme misyonu benimsemek, işletmeler için derinleme araştırma, Ar-Ge faaliyetleri ve yüksek maliyeti de beraberinde getirmektedir. Hem fiziksel hem de ekonomik açıdan karşılaşılan bu maliyet kanalı karşısında işletmeler, süreçleri sürdürülebilir kanallara evirmek yerine, sürdürülebilir bir imaj yaratmaya ilişkin stratejiler benimsemeye karar verebilmektedir. Bu karar neticesinde, aslı olmayan ya da gerçekliği tam anlamıyla karşılamayan bir dizi pazarlama faaliyeti gerçekleşebilmektedir. Bu durum, tüketicileri manipüle etmek ya da rakipler arasında dikkat çekmek gibi bir motivasyon ile gerçekleşebilmektedir. Eksik ya da yanlış bilgi ile sürdürülebilir bir işletme imajı inşa etmeye ilişkin olan bu faaliyetler yeşil yıkama olarak ifade edilmektedir. Bahsi geçen bu faaliyetler, çeşitli stratejiler ile tüketicinin karşısında çıkabilmektedir. Ancak tüketicilerin her geçen gün daha da bilinçli hale gelmesi ile birlikte, bu tür strateijler çok daha etkin bir şekilde fark edilebilmektedir.

Anahtar kelimeler: Yeşil Yıkama, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik İletişimi, Marka

ABSTRACT

The growing concern among the public in the 1970s regarding sustainability and the resources available to future generations has led to profound changes in the business world. Driven by this heightened awareness—which has sparked changes across various areas, from consumer behavior to lifestyle—individuals have begun supporting businesses that adopt sustainable practices. Initially, this served as a competitive advantage, encouraging companies to voluntarily implement sustainable values; however, it later became a necessity for survival in the competitive marketplace. In this context, businesses compelled to operate under the principles of sustainability have had to adopt a green business mission not only to influence consumer behavior but also to meet legal requirements. Adopting a green business mission entails in-depth research, R&D activities, and high costs for businesses. Faced with these costs—both physical and economic—businesses may opt to adopt strategies aimed at creating a sustainable image rather than transitioning their processes to sustainable channels. As a result of this decision, a range of marketing activities may take place that are unfounded or do not fully reflect reality. These activities may be motivated by a desire to manipulate consumers or to attract attention among competitors. Such activities, which aim to build a sustainable business image using incomplete or inaccurate information, are referred to as "greenwashing." These activities can be presented to consumers through various strategies. However, as consumers become increasingly aware, such strategies are being recognized much more effectively.

Keywords: Greenwashing, Sustainability, Sustainability Communication, Brand

GİRİŞ

Günümüz dünyasında çevresel sorunların artması ve kamuoyunun bilinçlenmesi neticesinde işletme dünyası, çevresel performansı konusunda stratejik kararlar almak durumunda kalmış ve çevre dostu ürünler üretmeye özen göstermeye başlamışlardır (de Freitas Nette, vd., 2020). Özellikle toplumun her geçen gün daha da bilinçlenmesiyle birlikte, işletmeler de sürdürülebilirliğe ilişkin bu beklentilere karşılık verme ihtiyacı hissetmektedir. Bu baskı sebebiyle bazı işletmeler, çevresel perspektifte dikkat çekmek maksadıyla müşterilerine karşı abartılı ve yanıltıcı ifadelerde bulunabilmektedirler. Bu ifadeler ise yeşil yıkama kavramını doğurmaktadır (Santos, Coelho ve Marques, 2024).

Bir ürünün, politikanın ya da faaliyetin gerçekte olduğundan daha çevre dostu olduğuna ilişkin eylem ve uygulamalar olarak tanımlanan yeşil yıkama kavramı; tüketicilerin, işletmelerin faaliyetleri ile çevre dostu olduklarına ilişkin iddiaları arasındaki tutarsızlığı fark etmeleri ile birlikte gündeme gelmiştir (Lubloy, Kereszturi ve Berlinger, 2025; Gallicano, 2011). Buradan hareketle yeşil yıkama, bir kuruluşun çevreye duyarlı bir kamuoyu imajı yaratmak maksadıyla dezenformasyon yayması olarak ifade edilebilmektedir (Torelli, Baluchi ve Lazzini, 2020). Yeşil yıkama, belirsiz dil, temeli olmayan iddialar, yanlış etiketler ve şeffaflık ilkesi ihlali gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir (Dempere, Alamash ve Mattos, 2024). Yeşil yıkamanın giderek yaygınlaşması ise tüketicilerin işletmelere ve yeşil ürünlere ilişkin güvenini

olumsuz etkileyebilmektedir (Delmas ve Burbano, 2011). Bu durum işletmeler ve tüketiciler için uzun vadeli bir risk taşımaktadır.

YEŞİL YIKAMA

Çevresel sürdürülebilirliğin faydalarından yararlanmak için işletmelerin bu amaca bağlılıklarını göstermeleri ve müşteriler tarafından "çevre dostu" olarak algılanmaları gerekmektedir. İşletmelerin çevreye olan bağlılıklarını göstermek amacıyla kullandıkları en etkin yöntemlerden biri kuşkusuz ki tutundurma faaliyetleridir. Başta reklam olmak üzere tutundurma faaliyetlerinin belirli bir amaç ile işletme arasında olumlu çağrışımlar yaratma kapasitesi sayesinde, tüketicileri kurumsal çevresel bağlılık itibariyle, diğer yöntemlere kıyasla çok daha kolay bir şekilde ikna edilebildiği görülmektedir (Teti, Etro ve Pausini, 2024). Bu noktada, tutundurma faaliyetleri itibariyle yaratılmaya çalışılan "yeşil işletme" imajının etik ve ekonomik birçok soru işaretini beraberinde getirdiği görülmektedir. Bahsedilen bu soru işaretleri en temelde yeşil yıkama olasılığını akla getirmektedir.

Yeşil yıkama, bir kuruluşun çevresel çabalarını yanlış bir şekilde tanıtma ve kuruluşu "yeşil" olarak tanımlamak için çevreye duyarlı uygulamalara harcanan kaynaklardan daha fazla kaynak harcama uygulaması şeklinde tanımlanabilmektedir (Becker-Olsen ve Potucek, 2013). Başka bir ifadeyle yeşil yıkama, bir örgütün çevreye duyarlı bir imaj inşa etmek amacıyla yanlış ya da eksik bilgi paylaşması olarak ifade edilebilmektedir (Furlow, 2010). Burada önem arz eden husus niyettir. Çünkü yeşil yıkamadan bahsedebilmek için kasıtlı olarak yanıltma amacının bulunması gerekmektedir (Meenakshi, vd., 2025).

İlk olarak 1986 yılında kullanılan yeşil yıkama kavramı, giderek dikkat çekmeye başlamıştır. Özellikle son 10 yılda, küresel ölçekte çevresel, sosyal ve yönetişim (ESG) perspektifinden olası risklerin ciddi boyutlara ulaşmış olması, yeşil yıkama kavramını gündeme getirmiştir (Ziolo, Bak ve Spoz, 2024). Yeşil yıkama, tüketicilerin çevreye duyarlı seçimler yaptıklarına ilişkin inanç ortaya koyarak tüketicileri yönlendirmesi itibariyle son derece güçlü ve etik dışı bir stratejidir (Galetta, vd., 2024). Yeşil yıkama faaliyetlerinin gerçekleşmesi, başlangıçta paydaşlara yarar sağlayabilse de, uzun vadede tüketicilere ve hatta topluma büyük zararlar verebilmektedir (Yang, vd., 2020). Zira tüketicilerin yeşil ürünlere karşı şüpheciliği artmakta ve üretim, dağıtım ya da ticarileştirme süreçlerinde çevreyi korumayı amaçlayan çözümlere karşı güvensizlik oluşmaktadır (Braga Junior, vd., 2019).

Yeşil yıkamanın yaygınlaşmasına neden olan birçok içsel ve dışsal neden vardır. İşletmelerin yeşil yıkama faaliyetlerini tercih etmelerinin en büyük nedeni, yeşil iletişim faaliyetlerinin, yeşil teknolojilere ve esaslara kıyasla daha ucuz olmasından kaynaklanmaktadır (Lubloy, Kereszturi ve Berlinger, 2025). Ayrıca, riskten kaçınma, dış paydaşların tutumları ve kültür gibi unsurlar da işletmelerin yeşil yıkamaya yönelmelerinde rol oynayan gerekçeler arasında değerlendirilebilmektedir (Ruiz-Blanco, Romero ve Fernandez-Feijoo, 2022).

Yeşil yıkama faaliyetleri işletmelerin marka itibarını ve marka güvenini zedelemekte (Guo, vd., 2018), işletme aleyhine bilgilerin hızla yayılmasına neden olmakta (Fernando, Suganthi ve Sivakumaran, 2014), markaya ilişkin boykot uygulamalarına zemin hazırlamakta (Strandvik, Rindell ve Wilen, 2013) ve dolaylı olarak, nitelikli çalışan temininde sorunların yaşanmasına sebebiyet verebilmektedir (Donia ve Carol-Ann, 2016). Tüm bu riskler, işletmenin elde etmeyi

umduğu rekabet üstünlüğünü ortadan kaldırma ve işletmenin yok olması gibi olasılıklara sebebiyet verebilmektedir.

YEŞİL YIKAMA TÜRLERİ

Paydaşlara seçilmiş bilgileri aktarmak, bir yeşil yıkama biçimidir ve bu nedenle sembolik ve somut kurumsal sosyal eylemler arasındaki boşluğu temsil etmektedir (Ghitti, Gianfrate ve Palma, 2024). Gruplandırma itibariyle yeşil yıkama uygulamaları, birçok teorisyen tarafından farklı kriterler doğrultusunda ele alınmıştır. Bu başlıkta, ilgili teorisyenlerde ifade edilen gruplandırmalar raporlanmaktadır.

Yeşil yıkama; ürün ambalajına çevreye ilişkin bir görsel (yaprak ya da hayvan görselleri gibi) ekleyerek çevresel imgeler vasıtasıyla ima yaratma yoluyla; herhangi bir destekleyici birim olmaksızın "%100 doğal" ya da "sertifikalı" gibi yanıltıcı etiketler kullanma yoluyla; ürünün niteliği itibariyle zaten içermediği bileşenlerin olmadığı vurgusu yapılarak aslında ilgisiz bir bileşenin yokluğunun yeşil ürün imajı ile ilişkilendirilmesi yoluyla; ürünün yeşil ürün olarak üretilmesi ancak kullanımında çevreye zarar bırakıyor olması yoluyla ya da yine yeşil ürün olarak üretilmesi ancak üretim sürecinde çocuk işçi gibi evrensel etik yasaların dışına çıkılıyor olması gibi hususlar vasıtasıyla işletmerde uygulanabilmektedir (Irina, 2022).

Torelli, Balluchi ve Lazzini'ye göre yeşil yıkama, genel anlamda işletme düzeyinde ve ürün düzeyinde olmak üzere iki türde karşımıza çıkabilmektedir. İşletme düzeyinde yeşil yıkama faaliyetleri en temelde yalnızca olumlu çevresel stratejilerin vurgulandığı, sürdürülebilirlik ilkesine aykırı uygulamaların ise üzeri kapatılarak seçici bilgi aktarımı olarak ifade edilebilmektedir. Öte yandan ürün düzeyinde yeşil yıkama ise, belirli ürünlerin çevresel özelliklerini gerçeğe aykırı bir tutundurma stratejisi ile kamuoyuna tanıtmaya ilişkin stratejilerden oluşmaktadır (2020).

Seele ve Gatti'nin çalışmasına göre yeşil yıkama, meşruiyet itibariyle bilişsel, pragmatik ve ahlaki meşruiyet olmak üzere üç başlıkta ele alınabilmektedir. Bilişsel meşruiyet, bir kuruluşun toplumsal ortamına ilişkin ortak varsayımları benimsemesine; ahlaki meşruiyet, işletme tutum ve davranışları ile etik ilkelerin vurgulanmasına; pragmatik meşruiyet ise paydaşların kendi çıkarları doğrultusunda algı yaratmalarına dayanmaktadır (2017). Seele ve Schultz, yeşil yıkamayı "Aktif-Pasif Yeşil Yıkama" şeklinde gruplandırmışlardır. Aktif yeşil yıkama, yanlış ya da belirsiz iddialar vasıtasıyla tüketiciler ile etkileşim kurmaya dayalı iken pasif yeşil yıkama, eksik bilgi aktarımı ve bilgi gizleme süreçleridir (2022). Parguel, Benoit-Moreau ve Russell için yeşil yıkama, "İddia-Uygulama Yeşil Yıkama" olarak gruplandırılmaktadır. İşletmelerin metin, reklam ya da kamuoyuna açıklama yoluyla yeşil üretime ilişkin iddialarda bulunma süreci iken, uygulamalı yeşil yıkama ürünün ambalajında ya da reklam faaliyetlerinde sürdürülebilirliği çağrıştıran görsel ya da efektlerden yararlanmayı kapsamaktadır (2015). Buna ilaveten Wang ve Jung ise yeşil yıkamayı bilgi manipülasyonu ve ahlaki adaletsizlik perspektifinde değerlendirmişlerdir (2025). Bilgi manipülasyonu, iletişim esnasında bilginin asimetrik ya da aldatıcı bir şekilde yanlış, ilgisiz ve dolaylı bir şekilde aktarılmasını ifade etmektedir. Ahlaki adaletsizlik, ticari faaliyetlerin etik standartların dışında yürütülmesi olarak tanımlanabilmektedir (Wang ve Jung, 2025).

Yeşil yıkama günlük hayatta sıkça karşılaşılabilen bir olgudur. Örneğin, plastik şişede su satan bir işletmenin %30 daha az plastiğe sahip iddiası sunmaktadır herhangi bir kanıta dayandırılmadan tüketicilere iletilebilmektedir (Aggarwal ve Kadyan, 2014). Giyim işletmeleri çevre dostu kumaş vurgusu yaparken, gıda işletmeleri plastik pipetleri kağıt pipetler ile değiştirmektedir. Ancak tüm bu kararlar, sürdürülebilir kaynaklara yönelme motivasyonundan ziyade bir imaj inşası maksadıyla yürütülebilmektedir (Huang, Shi ve Jia, 2025). Bir perakende şirketinin ürünlerine sürdürülebilirlik etiketi koyarken, etikette işletmenin adını da kullanarak tüm şirketin sürdürülebilir olduğu izlenimini vermesi ve böylece tüketicileri yanıltarak, işletmenin genel uygulamalarının çevre dostu olduğuna inanmalarına yol açması yeşil yıkamaya başka bir örnek olarak verilebilmektedir (Nugraha, vd., 2024).

SONUÇ

Sürdürülebilirlik kavramının işletmeler açısından stratejik bir öneme sahip olması ile birlikte, çevresel ve toplumsal sorumluluk söylemlerinin kurumsal iletişim faaliyetleri daha görünür olmaya başlamıştır. Ancak bu görünürlük, her zaman gerçek ve ölçülebilir sürdürülebilirlik uygulamalarıyla desteklenmemektedir. Toplumun doğal ekosisteme ilişkin artan endişesi, işletmeleri itibarını korumak ve paydaşlarının onayını kazanmak için her türlü çevre dostu uygulamaya yöneltmiştir. Çevresel eylemler, işletmelerin faaliyetleri konusunda asimetrik bilgi paylaşımına sebebiyet vermektedir. Bu durum, yeşil yıkama uygulamalarının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada, sürdürülebilirlik iletişiminin etik boyutunun giderek daha kritik hale geldiğini ve işletmelerin yalnızca çevreci mesajlar üretmesinin yeterli olmadığını ortaya koymaktadır.

Günümüzde tüketiciler yalnızca çevreci mesajlarla ikna olmamakta; işletmelerin somut uygulamalarını, üretim süreçlerini ve ölçülebilir performans göstergelerini sorgulamaktadır. Bu nedenle işletmeler açısından sürdürülebilirlik iletişiminde şeffaflık, doğruluk ve hesap verebilirlik ilkeleri kritik önem taşımaktadır. Gerçek sürdürülebilirlik uygulamalarını desteklemeyen iletişim faaliyetleri kısa vadede olumlu marka algısı yaratabilse de uzun vadede güven kaybına ve itibar krizlerine yol açabilmektedir.

Araştırmalar, tüketicilerin çevresel iddialara karşı geçmişe kıyasla daha kuşkucu bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle dijital medya ortamlarında bilgiye erişimin kolaylaşması ile markaların söylemleri, tüketiciler tarafından denetlenebilir hale gelmiştir. Bu durum, işletmelerin yalnızca sembolik mesajlar kullanarak güven oluşturmasını zorlaştırmıştır. Nitekim, çevre dostu, karbon nötr, sürdürülebilir veya geri dönüştürülebilir gibi ifadelerin bilimsel dayanak olmaksızın kullanılması, tüketiciler tarafından manipülatif bir strateji olarak algılanmaya başlamıştır.

Yeşil yıkama faaliyetlerinin en dikkat çekici yönlerinden biri, çoğu zaman eksik, abartılı ya da bağlamdan koparılmış bilgilerin kullanılmasıdır. Markalar, belirli bir çevreci uygulamayı ön plana çıkarırken, üretin süreçlerinin geri kalanındaki çevresel etkileri görünmez hale getirebilmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilirlik iletişimi, yalnızca tüketici ile etkileşim faaliyeti olmaktan çıkmakta; kurumsal şeffaflık, hesap verebilirlik ve etik yönetim anlayışıyla doğrudan ilişkili bir alan haline gelmektedir.

Yeşil yıkamanın yalnızca tüketici güvenini zedeleyen bir iletişim problemi olmadığı, aynı zamanda sürdürülebilirlik kavramının toplumsal meşruiyetine de zarar verdiği görülmektedir. Gerçek anlamda sürdürülebilir uygulamalar geliştiren işletmeler, yeşil yıkama yapan markalar nedeniyle rekabette dezavantajlı durumda olabilmektedirler. Bunun sonucunda sürdürülebilirlik söylemlerine yönelik genel bir güvensizlik oluşmakta ve tüketicilerin çevresel iddialara karşı duyarsızlaşması söz konusu olabilmektedir. Bu durum, sürdürülebilir kalkınma hedeflerie ulaşılmasını da dolaylı olarak zorlaştırmaktadır.

Diğer taraftan dijitalleşme süreçleri, yeşil yıkamanın tespit edilmesini kolaylaştıran önemli bir unsur olarak değerlendirilebilmektedir. Özellikle çevresel performans raporlarının kamuoyuyla paylaşılması, ESG kriterlerinin yaygınlaşması ve sürdürülebilirlik endekslerinin gelişmesi, işletmeler üzerinde daha güçlü bir denetim mekanizması oluşturmaktadır. Buna rağmen sürdürülebilirlik iletişiminde ortak standartların tam anlamıyla olumamış olması, işletmelere belirsiz alanlar yaratmakta ve yeşil yıkama uygulamalarının devam etmesine imkan tanımaktadır.

Bu bağlamda sürdürülebilirlik iletişiminin güvenilir olabilmesi için işletmelerin yalnızca olumlu yönlerini öne çıkarması yerine, gelişime açık alanlarını da şeffaf biçimde paylaşması önem taşımaktadır. Ölçülebilir hedefler belirlenmesi, bağımsız denetim raporlarının kullanılması, uluslararası sertifikasyon süreçlerine uyum sağlaması ve somut veri temelli iletişim stratejileri geliştirilmesi, yeşil yıkama riskini azaltabilecek uygulamalar arasında değerlendirilebilmektedir.

Sonuç olarak sürdürülebilirlik iletişiminin etkili olabilmesi için işletmelerin söylem ile uygulaam arasında tutarlılık sağlaması gerekmektedir. Gerçekçi, veri temelli ve şeffaf iletişim stratejileri yalnızca tüketici güvenini artırmakla kalmamakta; aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması açısından da önemli katkılar sağlamaktadır. Bu nedenle gelecekte başarılı ve güvenilir markaların, sürdürülebilirliği yalnızca bir pazarlama dili olarak değil, kurumsal kültürün temel bir unsuru olarak benimseyen işletmeler olabileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

Aggarwal, P., & Kadyan, A. (2014). Greenwashing: The darker side of CSR. Indian Journal of Applied Research, 4(3), 61-66.

Braga Junior, S., Martínez, M. P., Correa, C. M., Moura-Leite, R. C., & Da Silva, D. (2019). Greenwashing effect, attitudes, and beliefs in green consumption. RAUSP Management Journal, 54(2), 226-241.

Becker-Olsen, K., & Potucek, S. (2013). Greenwashing. Encyclopedia of corporate social responsibility, 1318-1323.

de Freitas Netto, S. V., Sobral, M. F. F., Ribeiro, A. R. B., & Soares, G. R. D. L. (2020). Concepts and forms of greenwashing: A systematic review. Environmental Sciences Europe, 32(1), 19.

Dempere, J., Alamash, E., & Mattos, P. (2024). Unveiling the truth: greenwashing in sustainable finance. Frontiers in Sustainability, 5, 1362051.

Delmas, M. A., & Burbano, V. C. (2011). The drivers of greenwashing. California management review, 54(1), 64-87.

Donia, M. B., & Sirsly, C. A. T. (2016). Determinants and consequences of employee attributions of corporate social responsibility as substantive or symbolic. European Management Journal, 34(3), 232-242.

Fernando, A. G., Suganthi, L., & Sivakumaran, B. (2014). If you blog, will they follow? Using online media to set the agenda for consumer concerns on "greenwashed" environmental claims. Journal of Advertising, 43(2), 167-180.

Furlow, N. E. (2010). Greenwashing in the new millennium. The Journal of Applied Business and Economics, 10(6), 22.

Galletta, S., Mazzù, S., Naciti, V., & Paltrinieri, A. (2024). A PRISMA systematic review of greenwashing in the banking industry: A call for action. Research in International Business and Finance, 69, 102262.

Gallicano, T. D. (2011). A critical analysis of greenwashing claims. Public Relations Journal, 5(3), 1-21.

Ghitti, M., Gianfrate, G., & Palma, L. (2024). The agency of greenwashing. Journal of Management and Governance, 28(3), 905-941.

Guo, R., Zhang, W., Wang, T., Li, C. B., & Tao, L. (2018). Timely or considered? Brand trust repair strategies and mechanism after greenwashing in China—from a legitimacy perspective. Industrial marketing management, 72, 127-137.

Huang, Z., Shi, Y., & Jia, M. (2025). Greenwashing: A systematic literature review. Accounting & Finance, 65(1), 857-882.

Irina, A. (2022). Types of "Greenwashing" in marketing. Editorial Board, 345.

Lublóy, Á., Keresztúri, J. L., & Berlinger, E. (2025). Quantifying firm-level greenwashing: A systematic literature review. Journal of Environmental Management, 373, 123399.

Meenakshi, N., Dhir, A., Shah, P., Nicolau, J. L., & Kaur, P. (2025). Conceptualization of greenwashing in the hospitality industry. International Journal of Hospitality Management, 131, 104255.

Nugraha, W. S., Szakos, D., Süth, M., & Kasza, G. (2024). Greenwashing in the food industry: a systematic review exploring the current situation and possible countermeasures. Cleaner and Responsible Consumption, 15, 100227.

Parguel, B., Benoit-Moreau, F., & Russell, C. A. (2015). Can evoking nature in advertising mislead consumers? The power of 'executional greenwashing'. International Journal of Advertising, 34(1), 107-134.

Ruiz-Blanco, S., Romero, S., & Fernandez-Feijoo, B. (2022). Green, blue or black, but washing–What company characteristics determine greenwashing?. Environment, Development and Sustainability, 24(3), 4024-4045.

Santos, C., Coelho, A., & Marques, A. (2024). A systematic literature review on greenwashing and its relationship to stakeholders: state of art and future research agenda. Management Review Quarterly, 74(3), 1397-1421.

Seele, P., & Gatti, L. (2017). Greenwashing revisited: In search of a typology and accusation-based definition incorporating legitimacy strategies. Business strategy and the environment, 26(2), 239-252.

Seele, P., & Schultz, M. D. (2022). From greenwashing to machinewashing: A model and future directions derived from reasoning by analogy. Journal of Business Ethics, 178(4), 1063-1089.

Strandvik, T., Rindell, A., & Wilén, K. (2013). Ethical consumers' brand avoidance. Journal of Product & Brand Management, 22(7), 484-490.

Teti, E., Etro, L. L., & Pausini, L. (2024). Does greenwashing affect company's stock price? Evidence from Europe. International Review of Financial Analysis, 93, 103195.

Torelli, R., Balluchi, F., & Lazzini, A. (2020). Greenwashing and environmental communication: Effects on stakeholders' perceptions. Business strategy and the Environment, 29(2), 407-421.

Wang, Y., & Jung, S. (2025). The aftermath of greenwashing in the fashion industry: Chinese consumer responses to different types of greenwashing. Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, 37(9), 2669-2685.

Yang, Z., Huong, N. T. T., Nam, N. H., Nga, N. T. T., & Thanh, C. T. (2020). Greenwashing behaviours: Causes, taxonomy and consequences based on a systematic literature review. Journal of Business Economics and Management (JBEM), 21(5), 1486-1507.

Zioło, M., Bąk, I., & Spoz, A. (2024). Literature review of greenwashing research: State of the art. Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 31(6), 5343-5356.

PAZARLAMA VE SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARA BİBLİYOMETRİK BAKIŞ

MARKETING AND SUSTAINABLE TOURISM STUDIES USING A BIOMETRIC APPROACH

Dr. Öğr. Üyesi Didem GEZMİŞOĞLU ŞEN
İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul.

didem.gezmisoglu@rumeli.edu.tr,

ORCID NO: 0000-0002-3043-1114

ÖZET

Turizm sektörü dünya genelinde hızlı bir ivme kazanmıştır. Bu gelişim beraberinde çevreye dair birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle sürdürülebilirlik kavramı turizm alanında ön plana çıkmaya başlamıştır. Sürdürülebilir turizm ile birlikte pazarlama stratejilerinin de geri dönüşüm, ileri dönüşüm, çevresel duyarlılık, sosyal sorumluluk gibi kavramlarla yeniden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, sürdürülebilirliği öncelikli bir konu olarak ele alarak pazarlama faaliyetlerinin etkin bir biçimde devam ettirilmesi son derece önemlidir. Bu çalışmanın temel amacı, pazarlama ve sürdürülebilir turizm alanında yapılmış olan, wos veri tabanında taranan çalışmaları inceleyerek, analiz etmek ve elde edilen sonuçları yorumlayarak bir profil oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda, Wos veri tabanında "pazarlama" ve "sürdürülebilir turizm" kavramları anahtar sözcük olarak aratılmıştır. Bu iki disiplinin kesişim kümesine ihtiyaç duymamızdan dolayı anahtar sözlük alanında "topic" kısmı seçilerek taranmıştır. Tarama sonucunda 730 yayına ulaşılmıştır. Bulunan makalelerin analizi için Wos veri tabanı ve Wos Viewer paket programında faydalanılmıştır. Çalışmanın bulguları incelendiğinde konunun güncel olması sebebiyle en eski yayının 1997 yılında olduğu görülmektedir. En fazla yayın yapan ülkenin Çin (85), en çok yayın yapan üniversitenin ise Grıffıth Üniversitesi (33), en çok yayın yapan derginin ise Sürdürülebilirlik (Sustainability) (91) dergisi olduğu görülmektedir. 2025 yılında ise en fazla yayın (105) ve atıf (3031) yapılan yıl olduğu görülmektedir 2026 yılına bakıldığında ise ilk çeyrekte 40 yayın ve 942 atıf olduğu görülmektedir. Anahtar kelimeler incelendiğinde en fazla (sustainable tourism) (81) ve pazarlama (marketing) (26) kelimeleri ile karşılaşılmıştır. En çok atıf alan 4 yazar ise; Hall C.M., Gössling S., Kotler P. Ve Wani M.D.

Anahtar kelimeler: Pazarlama, Sürdürülebilir Turizm, Bibliyometrik

ABSTRACT

The tourism sector has gained rapid momentum on a global scale. This growth has resulted in a multitude of environmental challenges. Consequently, the notion of sustainability has begun to assume a central role within the tourism sector. It is evident that sustainable tourism

marketing strategies have evolved to encompass concepts such as recycling, upcycling, environmental awareness, and social responsibility. In this context, it is imperative to sustain the efficacy of marketing activities by prioritising sustainability. The primary objective of this study is to examine, analyse and interpret the results of studies conducted in the fields of marketing and sustainable tourism, as sourced from the WOS database, in order to attempt to establish a profile. To this end, the terms "marketing" and "sustainable tourism" were searched as keywords in the WOS database. Given the necessity to intersect these two disciplines, the search was conducted by selecting the "topic" section in the keyword field. The search yielded 730 publications. The WOS database and the WOS Viewer software package were utilised for the analysis of the identified articles. A perusal of the study's findings reveals that, given the contemporary relevance of the subject, the earliest publications date back to 1997. It is evident that the nation with the highest number of publications is China (85), the institution with the most publications is Griffith University (33), and the journal with the highest number of publications is *Sustainability* (91). The year 2025 is noteworthy for having the highest number of publications (105) and citations (3,031). A cursory glance at the year 2026 reveals a total of 40 publications and 942 citations in the initial quarter. An analysis of keywords reveals that the most frequently encountered terms are "sustainable tourism" (81) and "marketing" (26). The four authors with the highest citation rates are: Hall C.M., Gössling S., Kotler P., and Wani M.D.

Keywords: Marketing, Sustainable Tourism, Bibliometrics

GİRİŞ

Dünya nüfusunun hızla artması, tüketimin artmasına sebbeiyet vermektedir. Ayrıca tüketimin çeşitlenmesi de tüketicilerin tüketim miktarların da artışlara sebep olmaktadır. Tüketimin artması, gelecek nesillerin düşünülmeden plansızca hareket edilmesi, kıt kaynaklarımızın israf edilmesi ile doğal kaynaklarımızı tehlikeye sokacağımız anlamına gelmektedir. Sürdürülebilirlik kapsamında işletmelerin, tüketicilerin sonsuz isteklerine karşın kar odaklı olmaktan ziyade çevreye uyumlu, geri dönüştürülebilen, duyarlı ürünler üreten işletmelere dönüşmesi ve tüketicilerin de bu bilinçte hareket etmeleri amaçlanmaktadır. Sadece üretim alanında değil turizm alanında da sürdürülebilir çalışmaların yapılması kültürel ve doğal kaynaklarımız için son derece öenmlidir. Sürdürülebilir turizm ile uzun vadede sürdürülebilirliğin sağlanması amaçlanmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için ekonomik, sosyal, çevrsel ve kültürel dengenin korunması gerekmektedir. Sürdürülebilir turizm kapsamında doğal ve kültürel kaynakların muhafazası da son derede öenmlidir. Bu nedenle turizm yapılan bölgelerde sürdürülebilir turizm anlayışının hâkim olması gerekmektedir. Turzim yapılan bölgeler de halkın ekonomiden faydalanması amaçlanmaktadır. Halk ekonomik fayda sağlarken aynı zamanda kültürel ve doğal kaynaklarını sürdürülebilir şekilde kullanır ise gelecek nesillere ulaşır ve gelecek nesillerin de faydalanması sağlanır.

Pazarlama bilimi de sürüdürülebilir turizmin başarısında önemli bir rol üstlenmektedir. Sürdürülebilir turizmin pazarlaması için yeşil pazarlama stratejilerinin belirlenmesi, çevre dostu uygulamaların tanıtılması ve yaygınlaştırılması açısından son derece önemlidir. Turizm işletmelerine çevre dostu sertifikalar verilmesi, bu uygulamaları hayata geçirdiklerine dair kanıt olarak etiketler ve sertifikalar ile taçlandırılması ile işletmelerin sorumluluklarını yerine

getirdiklerini müşterileine kanıtlamış olmaktadırlar. Yapılan yeşil pazarlama faaliyetleri müşterilerin nezninde işletmeye olumlu imaj kazandırmaktadır. Böylelikle rekabet avanja da sağladığını söylemek mümkündür.

Pazarlama ve sürdürülebilir turizm alanında yapılan çalışmaların çoğalmaya başlaması ile alanda literatürün analiz edilmesi ve araştırmacılar için yol gösterici çalışmaların olması gerekliliği doğmuştur.

Veri tabanları incelendiğinde sırasıyla ; SSCI (Social Sciences Citation Index) 335 yayın, ESCI (Emerging Sources Citation Index) 268 yayın, SCI-EXPANDED (Science Citation Index Expanded) 135 yayın, CPCI-SSH (Conference Proceedings Citation Index- Social Science & Humanities) 71 yayın, CPCI-S (Conference Proceedings Citation Index – Science) 33 yayın, BKCI-SSH (Book Citation Index- Social Sciences & Humanities) 14 yayın, A&HCI (Arts & Humanities Citation Index) 9 yayın ve BKCI-SSH (Book Citation Index- Science) 1 yayına rastlanmış olup; yapılan çalışmada ile Wos (Web of Science) veri tabanında yayınlanmış bu çalışmalar incelenmiştir. Böylelikle pazarlama ve sürdürülebilir turizm ile ilgili yazılmış makaleler incelenerek araştırmacılara yol gösterici olmak amaçlanmaktadır.

Bu bağlamda Wos veri tabanında yayınlanmış konuyla ilgili olan 730 makaleye ulaşılmıştır. Yapılan analiz ile literatürde en çok yayın yapan üniversite, en çok yayın yapan yazar, en çok yayın yapan dergiler, yazarlar arası atıf ağları, en çok kullanılan anahtar kelimeler ve en çok atıf alan yazarlar belirlenerek mevcut bilginin derlenmesi ile literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Sürdürülebilir tüketim kavramı ilk defa Brezilya'nın başkenti Rio de Janeiro'da yapılan Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda (UNCED) 1992 yılında görüşülmüştür. Sürdürülebilir olmayan tüketimin dünya üzerinde sürdürülemez bir hale gelmesinin sorumlusu olarak görüldüğü görüşüne yer verilmiştir (BM, 1992). Sonraki yıllarda Norverç'in Osla kentinde yapılan Sempozyumda ise tüketim ve üretim (SCP), "temel ihtiyaçlara cevap veren ve daha iyi bir yaşam kalitesi getiren, doğal kaynakların ve toksik maddelerin kullanımını en aza indirirken hizmetlerin ve ilgili ürünlerin kullanımı" şeklinde tanımlanmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde yapılan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde (WSSD) kabul edilen Johannesburg Uygulama Planı'nda tanınmıştır (Katila vd., 2019). Tüketicilerin tüketim şekillerinde farklılıklara giderek çevreye daha duyarlı olmasının sağlanması, etik üretim ve tüketim yapılmasının sağlanması böylelikle çevreye daha az zarar verebilecek hale gelmelerinin sağlanabileceği düşünülmektedir (Paavola,2001; Balderjahn vd., 2013). Ancak tüm bunların yanında tüketiciler günümüzde farklı ikilemlerin arasında kalmaktadırlar. Toplumların tüketim toplumuna dönüşmesi, bireylerin tükettikçe var olduklarını hissetmelerinde dolayı tüketiciler çevreye duyarlı olma ile tüketim odaklı olma arasında kalmaktadırlar (Paavola,2001; Bauman, 2006).

Tüketim toplumlarında geleneksel pazarlama, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayan mal ve hizmetler sunmaktır. Bunu sunarken kaynakların neredeyse sınırsız olduğu varsayımıyla tüketimi teşvik etmişlerdir (Forsey ve Bartels, 1988; Csikszentmihalyi, 2000; Peattie,2015). Fakat bu geleneksel pazarlama anlayışı 20. yüzyıla gelindiğinde anlamını yitirmeye başlamıştır.

Tüketicilerin sınırsız ve kontrolsüz tüketiminin doğal çevreyi olumsuz etkilediği görülmüştür. Böylelikle pazarlama alanında sürdürülebilir pazarlama anlayışı hâkim olmaya başlamış, zamanla gelişmeye ve uygulamalara yansımıştır. Dolayısıyla pazarlama alanındaki değişimler dikkat çekici hale geldiğini söylemek mümkündür (Hoffman ve Bansal, 2011, Peattie, 2001). Pazarlama karmasının sürdürülebilir bileşenlerine, tüketicilerde sürdürülebilir tüketim davranışlarının teşvik edilmesine ve sürdürülebilir toplum olma yolunda tüketicilere katkı sağlayan dönüştürücü pazarlama uygulamalarına yönelik kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar, sürdürülebilirliğin yalnızca çevresel boyutlarıyla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda sosyal, kültürel ve etik unsurları da içeren çok boyutlu bir perspektifle ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle pazarlama uygulamalarının, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda daha kapsayıcı ve bütüncül bir yaklaşımla yeniden yapılandırılması gerekliliği benimsenmektedir (Kemper ve Ballantine; 2019). Geleneksel kar odaklı bir yaklaşımdan sürdürülebilirlik odaklı bir yaklaşıma geçilmektedir. Sürdürülebilir pazarlama müşteri taleplerini karşılarken aynı zamanda çevresel hedeflerle uyumlu pazarlama girişimlerinin planlanması ve bunların yürütülmesini kapsamaktadır (Belz ve Peattie; 2012). Bu doğrultuda doğal ve beşeri sermayenin korunmasına ve iyileştirilmesine yönelik pazarlama uygulamaları geliştirilmektedir (Martin ve Schouten; 2014). Bu doğrultuda salt finansal kazanç yerine yerine sosyal ve ekolojik refahın optimizasyonuna öncelik vererek, daha geniş sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumlu, daha bütünleşik ve etik bir anlayışın benimsenmesi gerektiği savunulmaktadır (Harvey vd., 2023).

Turizm konusu da pazarlama gibi finansal bir faaliyettir. Finansal bir faaliyet yapılırken aynı zamanda sürdürülebilir olması önemlidir. Sadece ekonomiklik ön planda tutulursa gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayacak kaynaklar tehlikeye atılmış olur. Bu nedenle, turizm de sürdürülebilir turizm kavramını beninmseyerek, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneklerini tehlikeye atmadan doğal kaynakları ve çevreye doğru, etkin bir şekilde kullanarak bugünün ihtiyaçlarını karşılayan bir kavram olarak benimsenmektedir (Bramwell & Lane, 2007). Böylelikle sürdürülebilir kavramının da özümsendiğini söylemek mümkündür. Sürdürülebilir kalkınma ilkesine göre (Bramwell ve Lane, 1993 ; WCED, 1987);

(1) bütünsel planlama ve stratejik karar alma,

(2) temel ekolojik süreçlerin korunması,

(3) insan mirasının ve biyolojik çeşitliliğin korunması,

(4) uzun vadede sürdürülebilen büyüme olarak sıralanmaktadır.

Birleşmiş Milletler Dünya turizm Örgütünün 2004 yılında yayınladığı raporu göre; sürdürülebilir turizmin sağması gereken unsurlar açıklanmıştır.

Bunlar;

(1) Sürdürülebilir turizm, çevresel kaynakların etkin ve sorumlu kullanımını temel alarak ekosistem hizmetlerinin sürekliliğini güvence altına almayı, doğal mirasın ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

(2) Ev sahibi toplulukların sosyo-kültürel özgünlüklerine saygı gösterilmesi; somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ile geleneksel değerlerin sürdürülmesi sağlanmakta, bu yolla kültürlerarası diyalog, anlayış ve hoşgörünün gelişimine olanak tanınmaktadır.

(3) Ekonomik açıdan ise sürdürülebilir turizm, yerel topluluklara istikrarlı istihdam olanakları ve gelir getirici faaliyetler sunarak sosyal hizmetlerin geliştirilmesine katkıda bulunmakta, bu sayede ekonomik adaletin sağlanması ve yoksulluğun azaltılması yönünde önemli bir rol oynamaktadır.

Sürdürülebilir turizm kavramı ile 3 boyutun (sosyal, ekonomik ve çevresel) dengeli bir biçimde ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Turizmin çevresel boyutu, kültürel ve doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacına yöneliktir. Bu doğrultuda, Brundtland Komisyonu'nun 1987 yılında yayımladığı sürdürülebilir kalkınma tanımında belirtilen temel ilkeler şekillenmiştir (WCED, 1987). Böylelikle turistik bölgelerin pazarlamasında sürdürülebilirlik ilkeleri kritik öneme sahip hale gelmiştir. Ancak turizm de sürdürülebilirlik kavramına eleştirilerde mevcuttur. Özellikle de turizm endüstrisine bağlı olan doğal ve kültürel birtakım kaynaklara aşırı vurgu yapılmasının eleştirildiği görülmektedir (Dewhurst ve Thomas, 2003). Hatta bazı doğal ve kültürel kaynaklara turistlerin erişimlerinin olmaması, pazarlama faaliyetlerinin kısıtlı veya hiç yapılmaması görüşünde olduklarını söylemek mümkündür (Quan vd, 2024). Tüketicilerin sadece ürünler üzerinden çevrenin korunamayacağını doğal çevremizin de korunmaya gereklilik duyduğunu düşünmektedirler. Böylelikle sürdürülebilirlik kavramı turizmde de oldukça yankı uyandırmıştır. Sürdürülebilirlik kavramı turizm bölgelerinde sosyal ve çevresel yapının ortaya çıkarabileceği olumsuz etkilerin fark edilmesi sağlamıştır.

Turistlerin çevresel sorunlar hakkında farkındalıklarının artmasıyla sürdürülebilir girişimleri desteklemelerinde de artış olmaktadır. Çevre bilinci yüksek olan tüketiciler, sürdürülebilir uygulamaların benimsenmesini daha kolay kabul etmekte ve bu doğrultuda iletilen mesajları daha doğru yorumlamaktadır. Aynı zamanda, tüketime bağlı çevresel etkileri daha kolay kavrayabilmeleri, çevre dostu davranışları benimsemelerinde önemli bir rol oynamaktadır (Maheshwari vd., 2022).

Turizm işletmeleri çevresel imajlarını iyileştirerek ürün ve hizmetlerinin çevresel etkilerini etkili bir şekilde aktarabildiklerinde, sürdürülebilir turizm tüketiminin artırılmasına olanak tanıyabilirler. Bu durum, özellikle günümüz modern turistlerinin faaliyetlerinin çevresel etkilerinin daha fazla farkına varmaya başlamaları ve çevreye duyarlı işletmelerin ürün ve hizmetleri için ödeme yapmaya istekli olmaları bağlamında önem kazanmaktadır (Šagovnović ve Stamenković, 2023). Dolayısıyla, turizm sektöründe yönetim uygulamalarını geliştirmek adına, sürdürülebilir pazarlamanın tüketici davranışları üzerindeki etkisini incelemek büyük önem taşımaktadır (Ahmad, Samad ve Mahmood, 2024).

Bibliyometrik analiz yönteminde literatürde yer alan yapılandırılmamış yüksek hacimli verileri anlamlandırmak için kullanılmaktadır. Bu doğrultuda, bibliyometrik çalışmalarda analiz prosedürlerinden yaralanılmaktadır. Bu prosedüre göre; öncelikle bibliyometrik çalışmaların amacı ve kapsamı tanımlanmalıdır. Sonrasında amaca uygun bibliyometrik analiz tekniği seçilmelidir. Analiz tekniğine uygun şekilde veri toplanmasına geçilmektedir. Son aşamada ise analiz gerçekleştirilir ve ortaya çıkan bulgular raporlanmalıdır (Donthu vd., 2021). Bu

çalışmada da nitel araştırma yöntemlerinden biri olan bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemi kullanabilmek için veri setinin oluşturulması gerekmektedir. Veri seti Wos veri tabanından veriler çekilerek elde edilmiştir. Wos veri tabanı; alanında etki oranı en yüksek dergilerin tarandığı, uzun bir geçmişi olan önemli dergilere ev sahipliği yapan bir veri tabanıdır gibi alanda en iyi çalışmaların yayınlandığı indekslerden oluşmaktadır (Mongeon ve Paul-Hus, 2016). Böylelikle bu çalışma için; Wos veri tabanında yer alan SSCI (Social Science Citation Index), SCI (Science Citation Index) ve ESCI (Emerging Science Citation Index) veri tabanı taranmıştır. Tarama sonucunda elde edilen veiler analiz edilmek üzere kopyalanmıştır. Analizler, WosViewer paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonrasında da sonuçlar raporlanmıştır. Wos veri tabanından 21 Nisan 2026 tarihinde "Marketing" ve "Sustaniable Tourism" anahtar kelimelerini kullanarak "all types" seçeneği seçerek tarama gerçekleştirilmiştir. Tarama sonucunda 3881 akademik çalışmaya ulaşılmıştır. Filtreleme olarak "topic" seçildiğinde ise 730 adet akademik çalışmaya ulaşılmıştır.

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın problemi, amacı, araştırma soruları, araştırmanın yöntemi ve elde edilen bulgulara yer verilecektir

Araştırmanın Problemi

Çevresel etkiler sürdürülebilir gereksinimleri ortaya çıkarmıştır. Hızla gelişen turizm sektörü de gelişen çevresel etkilerle pazarlama stratejilerinin çevresel duyarlılık, sosyal sorumluluk, geri dönüşüm, ileri dönüşüm gibi konulara şekillenmesine neden olmuştur. Pazarlama ve sürdürülebilir turizm konularında yapılmış olan akademik yayınların mevcut bilimsel profilinin ortaya koyularak yeni araştırmalara yön verme ihtiyacı duyulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada nicel veriler kullanarak pazarlama ve sürdürülebilir turizm alanında Wos veri tabanında taranan çalışmalar incelenerek mevcut durumu bütüncül bir bakış açısı ile ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Soruları

- Yayınların konuya göre dağılımı nasıl?
- Yayınların ülkelere göre dağılımı nasıldır? (En çok yayın yapan ülkeler)
- Yayınların dergilere göre dağılımı nasıldır? (En çok yayın yapan dergiler)
- Yayınların yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Eserlerin yıllara göre atıf dağılımı nasıldır?
- Literatüre en fazla katkıda bulunan yazarlar?
- Yayınların anahtar kelime dağılımı nasıldır?
- Literatürde en çok atıf alan yazalar kimler?

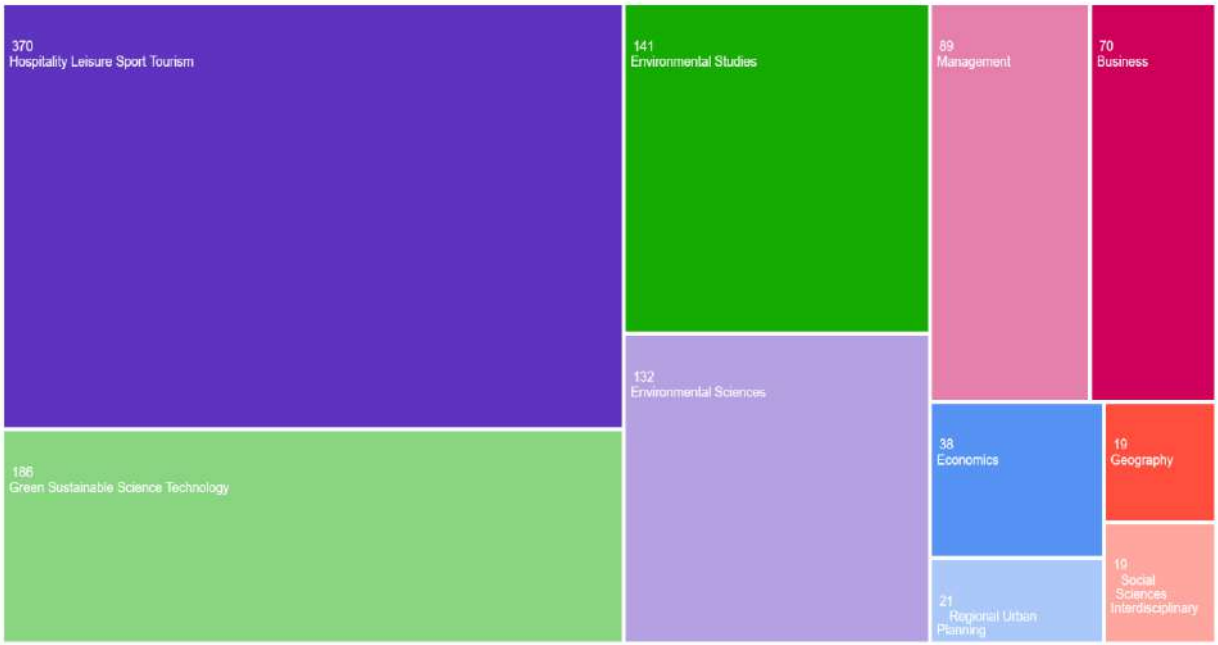
Araştırmanın Yöntemi

Bibliyometrik analiz yönteminde literatürde yer alan yapılandırılmamış yüksek hacimli verileri anlamlandırmak için kullanılmaktadır. Bu doğrultuda, bibliyometrik çalışmalarda analiz prosedürlerinden yaralanılmaktadır. Bu prosedüre göre; öncelikle bibliyometrik çalışmaların amacı ve kapsamı tanımlanmalıdır. Sonrasında amaca uygun bibliyometrik analiz tekniği seçilmelidir. Analiz tekniğine uygun şekilde veri toplanmasına geçilmektedir. Son aşamada ise analiz gerçekleştirilir ve ortaya çıkan bulgular raporlanmalıdır (Donthu vd., 2021). Bu çalışmada da nitel araştırma yöntemlerinden biri olan bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemi kullanabilmek için veri setinin oluşturulması gerekmektedir. Veri seti Wos veri tabanından veriler çekilerek elde edilmiştir. Wos veri tabanı; alanında etki oranı en yüksek dergilerin tarandığı, uzun bir geçmişi olan önemli dergilere ev sahipliği yapan bir veri tabanıdır gibi alanda en iyi çalışmaların yayınlandığı indekslerden oluşmaktadır (Mongeon ve Paul-Hus, 2016). Böylelikle bu çalışma için; Wos veri tabanında yer alan SSCI (Social Science Citation Index), SCI (Science Citation Index) ve ESCI (Emerging Science Citation Index) veri tabanı taranmıştır. Tarama sonucunda elde edilen veiler analiz edilmek üzere kopyalanmıştır. Analizler, WosViewer paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonrasında da sonuçlar raporlanmıştır. Wos veri tabanından 21 Nisan 2026 tarihinde "Marketing" ve "Sustaniable Tourism" anahtar kelimelerini kullanarak "all types" seçeneği seçerek tarama gerçekleştirilmiştir. Tarama sonucunda 3881 akademik çalışmaya ulaşılmıştır. Filtreleme olarak "topic" seçildiğinde ise 730 adet akademik çalışmaya ulaşılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Konunun güncel olması nedeniyle yapılan en eski çalışmanın 1997 yılına ait olduğunu söylemek mümkündür. En yeni çalışmaların ise 2026 yılı itibariyle yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Şekil 1 incelendiğinde farklı disiplinlere ait olmak üzere 595 makale, 82 bildiri kitabı, 39 inceleme, 2 kitap ve 12 kitap bölümüne rastlanmıştır. Yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu Konaklama eğlence spor turizm (370) başlığı altında olduğu sonrasında sırasıyla yeşil sürdürülebilir bilim teknoloji (186), çevre çalışmaları (141), çevre bilimleri (132), yönetim (89), işletme (70), ekonomi (38), bölgesel kentsel planlama (21), coğrafya (19) ve sosyal bilimler disiplinlerarası (19) alanında yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir.

Şekil 1: Konuya Göre Dağılım

Tablo 1 incelendiğinde en çok yayını 85 yayın ile Çin'in yaptığı görülmektedir. 50 akademik çalışmanın üzerinde yayın yapan ülkeler Amerika (n=68), İspanya (n=60), Avustralya (n=59) ve İngiltere (n=58) olarak sıralanmaktadır. Türkiye 10 yayın ile 27. sırada yer almaktadır.

Tablo 1: En Çok Yayın Yapan 30 Ülke

Ülkeler/Bölgeler	**Sayı**	**Ülkeler/Bölgeler**	**Sayı**
Çin	85	Yunanistan	21
Amerika	68	Vietnam	20
İspanya	60	Polonya	19
Avustralya	59	Güney Afrika	17
İngiltere	58	Kanada	16
İtalya	41	Suudi Arabistam	16
Malezya	39	Finlandiya	15
Portekiz	32	Tayland	15
Hindistan	29	Sırbistan	12
Endonezya	29	İsviçre	12
Tayvan	27	Fransa	11
Güney Kore	26	Japonya	11
Yeni Zelanda	24	Avusturya	10

Romanya	23	Hollanda	10
Almanya	21	Türkiye	10

Tablo 2'de sürdürülebilir turizm ve pazarlama alanında en çok yayın yapan 10 üniversite listelenmiştir. En çok yayın yapan 10 yayın sayısı ile Grıffith Üniversitesi Gold Coast olmuştur. Konuyla ilgili Türkiye'deki üniversitelerde de yayınlar yapılmıştır. Sırasıyla, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi ve Ordu Üniversitesinde konuyla ilgili çalışmalara rastlanılmıştır.

Tablo 2: En Çok Yayın Yapan 10 Üniversite

Üniversite	**Yayın Sayısı**
Grıffith Üniversitesi Gold Coast	10
Grıffith Üniversitesi Business and Government	8
Griffith University Griffith Business School	8
Department Of Geography University Of Oulu	7
Griffith University Department Of Tourism Sport And Hotel Management	7
University Of Canterbury Department Of Management Marketing And Entrepreneurship	7
University Of Canterbury School Of Business	7
University Of Central Florida Rosen College Of Hospitality Management	7
University Of Macau Faculty Of Business Administration	7
University Of Oulu Faculty Of Science	7

Dergi listeleri incelendiğinde en çok yayın yapan ilk 10 dergi hakkında bir tablo oluşturulmuştur. Tablo 3 'e bakıldığında 72 yayın ile en çok yayının "Sustainability" dergisi tarafından yayınlandığı görülmektedir. Sürdürülebilirlik dergisini yakından takip eden dergi ise 59 yayın ile "Journal Of Sustaınable Tourısm" dergisidir. Diğer dergilerin ise bu dergilere kıyasla konuyla ilgili daha az yayına sahip olduklarını söylenebilir.

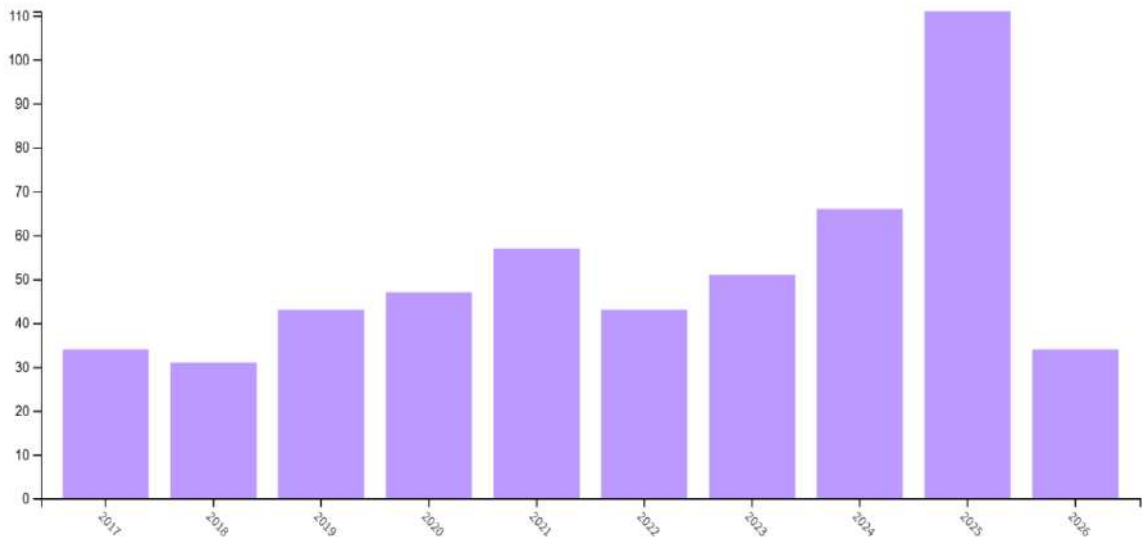
Tablo 3: En Çok Yayın Yapan 10 Dergi

Dergi Listesi	**Sayı**
Sürdürülebilirlik (Sustainability)	91
Sürdürülebilir Turizm Dergisi (Journal Of Sustaınable Tourısm)	60

Turizm Yönetimi (Tourısm Management)	17
Seyahat Turizmi Pazarlama Dergisi (Journal Of Travel Tourısm Marketıng)	15
Turizmde Güncel Konular (Current Issues In Tourısm)	14
Dünya Çapında Ağırlama ve Turizm Temaları (Worldwıde Hospıtalıty And Tourısm Themes)	13
Destinasyon Pazarlama Yönetimi Dergisi (Journal Of Destınatıon Marketıng Management)	11
Uluslararası Turizm Araştırmaları Dergisi (Internatıonal Journal Of Tourısm Research)	10
Destinasyon Pazarlama Dergisi (Journal Of Destınatıon Marketıng Management)	10
Konaklama ve Turizm Araştırmaları Dergisi (Journal Of Hospıtalıty And Tourısm Insıghts)	10

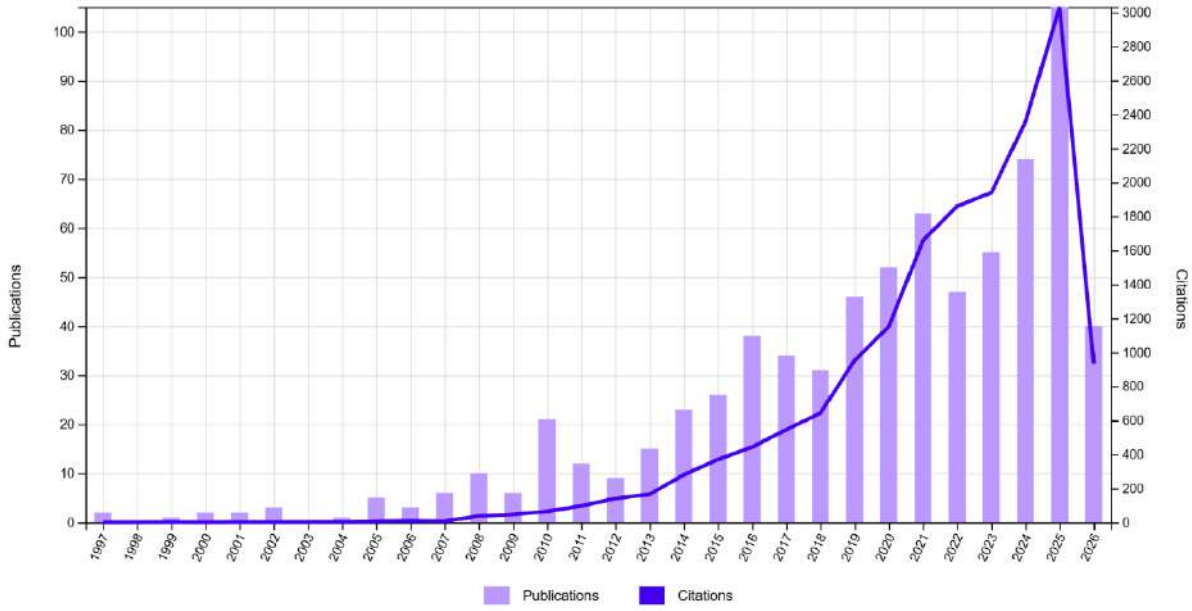
Aşağıdaki grafik incelendiğinde 2017- 2025 yılları arasında yapılan çalışmaların sayısının dağılımı verilmiştir.Yayın sayılarına bakıldığında 2020 yılı itibariyle yükselişe geçtiğini 2021 yılında ise 63 yayına çıktığı görülmektedir. 2022 yılında biraz düşüş ile 47 yayın görülmektedir. 2023 yılında 55, 2024 yılında 74, 2025 yılında ise 105 ile en fazla yayın sayısına ulaşılmıştır. 2026 yılının ilk çeyreğinde olunmasına rağmen sayın sayısının şimdiden 40 olduğu görülmektedir.

Şekil 2: Yıllara Göre Yayın Sayısının Dağılımı

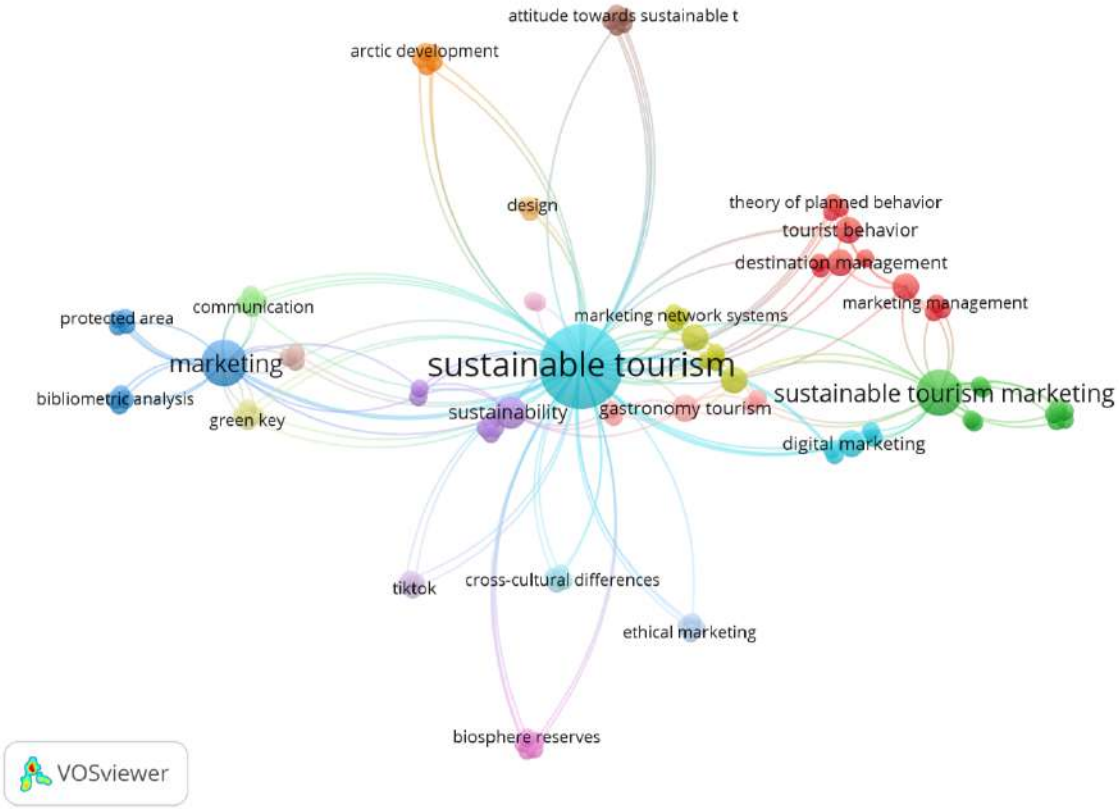
Şekil 3 incelendiğinde grafikte yıllara göre atıf (citation) sayısı ve yıllara göre yayın (publications) sayısı görülmektedir. 2020 yılında itibaren atıf sayısının arttığı görülmektedir. 2020 yılında 1151 atıf yapılmıştır. Sırasıyla 2021 yılında 1657 atıf, 2022 yılında 1860 atıf, 2023 yılında 1939 atıf, 2024 yılında 2357 atıf, 2025 yılında 3031 atıf ve 2026 yılının ilk çeyreği olmasına rağmen 942 atıf bulunmaktadır.

Şekil 3: Yayın ve Atıf Sayıları

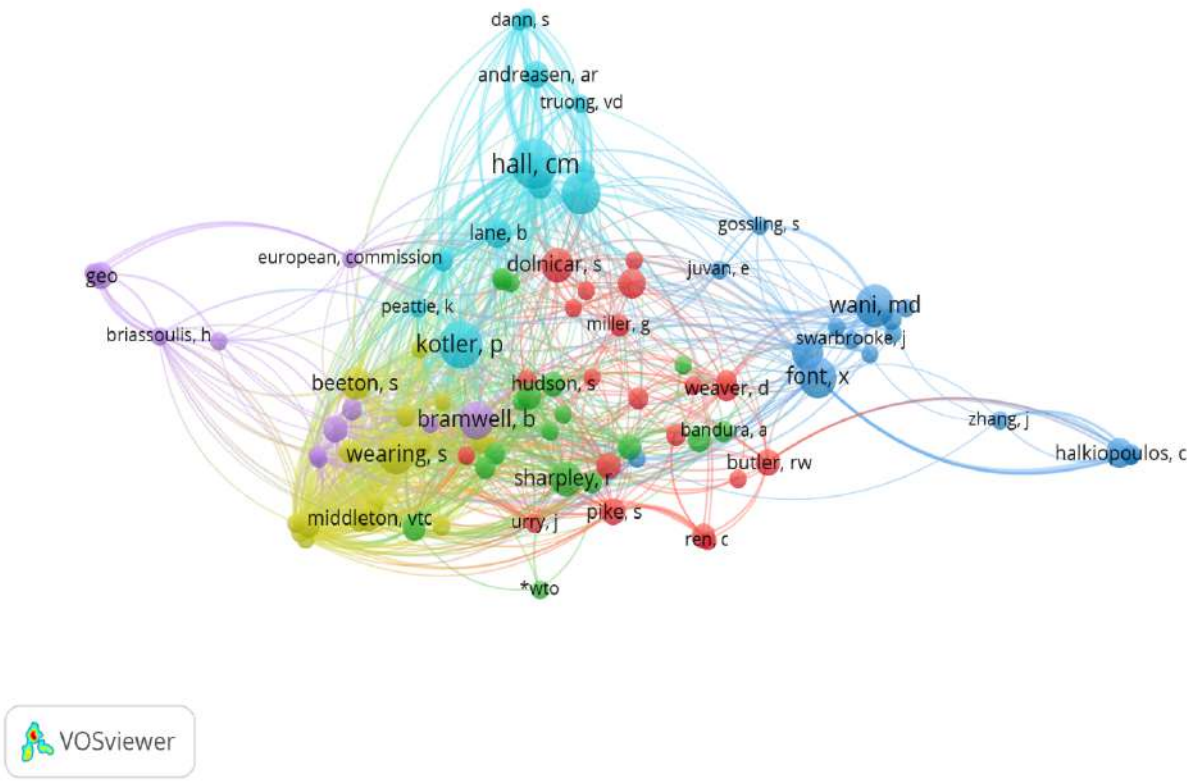
Şekil 4'te sürdürülebilir turizm ve pazarlama konulu çalışmalarda ençok tekrarlanan anahtar kavramlar gösterilmiştir. 124 anahtar kelime taranmıştır. Anahtar kelimelerin bazılarının birbirleriyle bağlantısı bulunmadığından dolayı en büyük anahtar kelime ağının 95 kelimeden oluştuğu görülmektedir. En çok tekrarlanan anahtar kelimeler sırasıyla; sürdürülebilir turizm (sustainable tourism) (n=81), pazarlama (marketing) (n=26), sürdürülebilir turizm pazarlaması (sustainable tourism marketing) (n=21), sürdürülebilirlik (sustainability) (n=12), pazarlama stratejisi (marketing strategy) (n=9), destinasyon yönetimi (destination management) (n=9), b&b iş performansi kapasitesi (b&b business performance capacity) (n=8), kapasite göstergeleri (capability indicators) (n=8), duygu yönetimi (emotion management) (n=8), finansal yönetim (financial management) (n=8), pazarlama ve promosyon yönetimi yetenekleri (marketing and promotion management capabilities) (n=8), pazarlama yetenekleri (marketing capabilities) (n=8), becerilerin teknik yetenekleri (skills' technical capabilities) (n=8), sürdürülebilirlik turizmi (sustainability tourism) (n=8), turizm ekonomisi (tourism economy) (n=8), turizm pazarlamasi (tourism marketing) (n=8), dijital pazarlama (digital marketing) (n=8).

Şekil 4: Anahtar kelime

Yapılan bilimsel çalışmalarda referans olarak gösterilen kaynaklar "co-citation" olarak isimlendirilmektedir. Atıf sayısı minimum 1 belirlendiğinde 1961 yazarlı bir bağ bulunmaktadır. Atıf sayısının en az 3 olarak belirlediğimizde ise 97 yazarlık bir ağ karşımıza çıkmaktadır. Bazı yazarların birbirine bağlı olmadığı görülmektedir, bu nedenle en büyük kümesinin 89 yazardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan atıf sayısını en az 14 olarak belirlediğimizde ise en çok atıf alan 4 yazardan bahsedilmesi gerekmektedir. Bu yazarlar sırasıyla;Hall C.M., Gössling S., Kotler P. Ve Wani M.D.

Şekil 5: Yazarların Atıf Ağı

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bibliyometrik analiz ile belirli bir alanda literatürü inceleyen bir analiz yöntemidir. Bu yöntem ile literatürün zaman içindeki durumu ortaya koyulmaktadır. Bibliyometrik yapılan çalışmalar oldukça önemlidir. Bu çalışmalar ile alanda bulunan araştırma boşluklarınn belirlenmesi sağlanır. Böylelikle yeni yapılacak olan çalışmalar için yol gösterici nitelikte olduklarını söylemek mümkündür. Yapılan bu araştırma ile pazarlama ile sürdürülebilir turizm alanında yapılan çalışmaların ne durumda olduğu konusunda bilgi edinilmek istenmektedir. Bu doğrultuda, alanda yayın yapan Wos veri tabanında yer alan SSCI (Social Science Citation Index), SCI (Science Citation Index) ve ESCI (Emerging Science Citation Index) veri tabanı taranmış dergiler kapsamında araştırma yapılmaktadır. Sadece makalelerin dikkate alınmasının gelecek yapılacak araştırmalar için gerekli olan ipuçlarını gözden kaçırma ihtimaline karşın bu çalışmada sadece makaleler değil tüm yayınlar dikkate alınmıştır. Bu yayınların içinde 595 makale, 82 bildiri kitabı, 39 inceleme, 2 kitap ve 12 kitap bölümüne rastlanmıştır. Böylelikle konfesans bildiri kitapları, alana yönelik incelemeler ve kitaplarda incelemeye tabi tutularak; Wos veri tabanındaki dergilerde yayınlanmış yayınlar, yazarlar, kurumlar, atıf ağları ve anahtar kelimelerin analizleri yapılmaktadır.

Sürdürülebilirlik; turizm alanında faaliyetlerini sürdüren firmalar için stratejik bir pazarlama yaklaşımı haline gelmektedir. Çalışmaların giderek fazlalaşması ve sürdürülebilirlik kavramına daha çok odaklanılması gerektiği düşünülmektedir (Hanqin vd., 2019; D'Amato vd.,2019; Nikolaou vd.,2019; Elmo vd.,2020). Bu doğrultuda,2021 yılından itibaren yükselişe geçmiş ve en fazla yayının geçtiğim yıl yani 2025 yılında yapıldığı görülmektedir. Ayrıca henüz ilk çeyrekte olunmasına rağmen 40 yayın yapıldığı görülmektedir. Böylelikle 2026 yılında da fazlaca yayın yapılacağı düşünülmektedir. Yayın sayısı ile doğru orantılı olarak atıf sayılarının da arttığını söylemek mümkündür. Yapılan çalışmaların çokluğu bakımından incelendiğinde en çok yayın yapan ülkenin Çin olduğunu görmekteyiz. 2. Sırada ise Amerika görülmektedir. Listedeki diğer ülkeler incelendiğinde ilk sıralarda yer alan bu 2 ülkenin de nüfusunun çok olmasınında etkili olduğunu söylemek mümkündür. En çok yayın yapan kurum ise Avustralya'da bulunan Grıffıth Üniversitesi olduğu görülmektedir. En çok atıf alan 4 yazar ise sırasıya; Hall, Gössling, Kotler ve Wani.

Yapılan bu çalışma ile pazarlama ve sürdürülebilir turizm alanında yapılan en yeni ve en ilgi çekici yayınların içerik analizleri yapılmıştır. Bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara hangi konuda çalışmaları gerektiği konusunda yol gösterici olacağı düşünülmektedir. 2024 yılında Sezgin ve arkadaşları tarafından yapılan sürdürülebilir turizm ve pazarlama konulu çalışmalarında Scopus veri tabanını incelemişlerdir (Sezgin vd., 2024). Bu nedenle bu çalışmada yanlızca Wos veri tabanında taranan makalelere yer verilmektedir. Gelecek çalışmalarda ise farklı veri tabanlarını araştırmak ve karşılaştırmalar yaparak analiz edilmesinin sonuçların daha iyi kavranmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Balderjahn, I., Buerke, A., Kirchgeorg, M., Peyer, M., Seegebarth, B., & Wiedmann, K. P. (2013). Consciousness for sustainable consumption: scale development and new insights in the economic dimension of consumers' sustainability. AMS review, 3, 181-192.

Bauman, Z. (2006). La vie liquide (p. 1). Arles: Le Rouergue/Chambon.

Belz, F. M., & Peattie, K. (2012). Sustainability marketing: A global perspective. John Wiley & Sons.

Bramwell, B., & Lane, B. (1993). Sustainable tourism: An evolving global approach. Journal of sustainable tourism, 1(1), 1-5.

Bramwell, B., & Lane, B. (2007). Audiences and languages for sustainable tourism research. Journal of Sustainable Tourism, 15(1), 1-4.

Csikszentmihalyi, M. (2000). The costs and benefits of consuming. Journal of consumer Research, 27(2), 267-272.

D'Amato, D., Korhonen, J., & Toppinen, A. (2019). Circular, green, and bio economy: How do companies in land-use intensive sectors align with sustainability concepts? Ecological Economics, 158, 116–133.

Dewhurst, H., & Thomas, R. (2003). Encouraging sustainable business practices in a non-regulatory environment: A case study of small tourism firms in a UK national park. Journal of sustainable tourism, 11(5), 383-403.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. & Lim, W.M. (2021). How to Conduct a Bibliyometric Analysis: An Overview and Guidelines, Journal of Business Research, 133: 285-296.

Elmo, G. C., Arcese, G., Valeri, M., Poponi, S., & Pacchera, F. (2020). Sustainability in tourism as an innovation driver: An analysis of family business reality. Sustainability, 12(15), 6149.

Forsey, D. R., & Bartels, R. H. (1988, June). Hierarchical B-spline refinement. In Proceedings of the 15th annual conference on Computer graphics and interactive techniques (pp. 205-212).

Hanqin, Q., Fan, D. X. F., Lyu, J., Lin, P. M. C., & Jenkins, C. L. (2019). Analyzing the economic sustainability of tourism development: Evidence from Hong Kong. Journal of Hospitality & Tourism Research, 43(2), 226–248. https://doi.org/10.1177/1096348018807291

Harvey, J. A., Tougeron, K., Gols, R., Heinen, R., Abarca, M., Abram, P. K., ... & Chown, S. L. (2023). Scientists' warning on climate change and insects. Ecological monographs, 93(1), e1553.

Hoffman, A. J., & Bansal, P. (2011). Retrospective, perspective, and prospective: Introduction to the Oxford handbook on business and the natural environment.

Katila, P., Colfer, C. J. P., De Jong, W., Galloway, G., Pacheco, P., & Winkel, G. (Eds.). (2019). Sustainable development goals. Cambridge University Press.

Kemper, J. A., & Ballantine, P. W. (2019). What do we mean by sustainability marketing? Journal of Marketing Management, 35(3-4), 277-309.

Nikolaou, I. E., Tsalis, T. A., & Evangelinos, K. I. (2019). A framework to measure corporate sustainability performance: A strong sustainability-based view of firm. Sustainable Production and Consumption, 18, 1–18. https://doi.org/10.1016/j.spc.2018.10.005

Maheshwari, P., Haider, M. B., Yusuf, M., Klemeš, J. J., Bokhari, A., Beg, M., ... & Jaiswal, A. K. (2022). A review on latest trends in cleaner biodiesel production: Role of feedstock, production methods, and catalysts. Journal of Cleaner Production, 355, 131588.

Martin, D., & Schouten, J. (2014). Sustainable marketing. Pearson.

Mongeon, P., & Paul-Hus, A. (2016). The journal coverage of Web of Science and Scopus: a comparative analysis. Scientometrics, 106(1), 213–228.

United Nations. (1992). Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992 (Vol. 1: Resolutions adopted by the Conference, A/CONF.151/26/Rev.1). United Nations.

Paavola, J. (2001). Towards sustainable consumption: economics and ethical concerns for the environment in consumer choices. Review of social economy, 59(2), 227-248.

Peattie, K. (2001). Towards sustainability: the third age of green marketing. The marketing review, 2(2), 129-146.

Peattie, K. (2015). Sustainability marketing. In Handbook of research on sustainable consumption (pp. 101-117). Edward Elgar Publishing.

Šagovnović, I., & Stamenković, I. (2023). Investigating values of green marketing tools in predicting tourists' eco-friendly attitudes and behavior. Journal of Ecotourism, 22(4), 479-501.

Sezgin, M., Bilgiç, C., & Akgül, S. Ö. (2024). Sürdürülebilir Turizm Ve Pazarlama Konulu Araştırmaların Bibliyometrik Analizi. Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi, (18), 81-97.

Quan, Z., Xu, X., Jiang, J., Wang, W., & Gao, S. (2024). Uncovering the drivers of ecological footprints: A STIRPAT analysis of urbanization, economic growth, and energy sustainability in OECD countries. Journal of Cleaner Production, 475, 143686.

World Commission on Environment and Development. (1987). Our common future. Oxford University Press.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE SPORUN MODERNLEŞME, TOPLUMSAL DİSİPLİN VE DEVLET İNŞASI BOYUTLARI: EUGENE M. HİNKLE'NİN 1 EKİM 1931 TARİHLİ RAPORU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

THE DIMENSIONS OF MODERNIZATION, SOCIAL DISCIPLINE, AND STATE-BUILDING IN SPORTS DURING THE EARLY REPUBLICAN ERA: AN ANALYSIS OF EUGENE M. HINKLE'S REPORT DATED OCTOBER 1, 1931

Dr. Öğr. Üyesi Emre Feyzi ÇOLAKOĞLU
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kötekli, Muğla.
emrefeyzicolakoglu@mu.edu.tr
ORCID NO: 0000-0002-8449-1067

ÖZET

Bu çalışma, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği Üçüncü Kâtibi Eugene M. Hinkle tarafından kaleme alınan ve Büyükelçi Joseph C. Grew'ün 1 Ekim 1931 tarihli üst yazısıyla Washington'a iletilen *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı diplomatik raporu, erken Cumhuriyet dönemi spor tarihi literatürüyle birlikte değerlendirmektedir. Amerikan Ulusal Arşivleri'nde 867.406/1 yer numarasıyla kayıtlı olan bu rapor, erken Cumhuriyet dönemi spor tarihine ilişkin araştırmalarda şimdiye kadar yeterince kullanılmamış özgün bir birincil kaynak niteliği taşımaktadır.

Çalışma üç temel argüman ileri sürmektedir. Birincisi, spor erken Cumhuriyet'in Batılılaşma programının sembolik vitrini olmuş ve yukarıdan aşağıya yürütülen bir toplumsal mühendisliğin görünür ve performatif bir aracına dönüşmüştür. İkincisi, spor alanı devletin disipliner ve kurumsal müdahalesine giderek daha açık hâle gelmiş; ancak bu süreç bürokratik kapasite eksiklikleri ve koordinasyon güçlükleri nedeniyle hedeflenen idealden belirgin biçimde ayrışmıştır. Üçüncüsü, toplumsal pratikler ile devletin modernleşme hedefleri arasında önemli gerilim alanları doğmuş ve reformların toplumsal alımlanması çoğunlukla müzakereci bir nitelik taşımıştır.

Eugene M. Hinkle'ın rapordaki dış gözlemci konumu, iç kaynaklarda nadiren karşılaşılan eleştirel bir perspektif sunmaktadır. Rapor, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın örgütsel sorunlarından futbolun beklenmedik kitleselleşmesine, beden terbiyesi politikalarının halk sağlığı kaygılarıyla eklemlenmesinden geleneksel sporların varlığını sürdürmesine uzanan geniş bir toplumsal tabloyu belgelemektedir. Büyükelçi Grew'ün üst yazısı ise sporun Cumhuriyet dönüşümünün hem aracı hem de göstergesi olduğunu tescil eden diplomatik bir okuma sunmaktadır. Bu çalışma, diplomatik arşiv belgelerinin spor tarihi yazımına dâhil edilmesinin metodolojik açıdan ne denli zenginleştirici olduğunu ortaya koymakta; söz konusu kaynakların erken Cumhuriyet'in devlet inşası, ulus inşası ve toplumsal dönüşüm süreçleri üzerine çok boyutlu bir perspektif kazandırdığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Spor Tarihi, Kemalist Modernleşme, Beden Politikaları.

ABSTRACT

This study examines the diplomatic report entitled *Sport and Physical Education in Turkey*, prepared by Eugene M. Hinkle, Third Secretary of the American Embassy in Istanbul, and transmitted to Washington by Ambassador Joseph C. Grew with a covering letter dated October 1, 1931. Preserved in the National Archives and Records Administration under Decimal File No. 867.406/1, this document constitutes a significant primary source that has hitherto received insufficient scholarly attention in the historiography of early Republican sport.

The study advances three central arguments. First, sport served as the symbolic showcase of the early Republic's Westernization programme, becoming a visible and performative instrument of top-down social engineering. Second, the domain of sport was gradually subjected to the state's disciplinary and institutional intervention; however, this process diverged considerably from its envisioned ideal owing to bureaucratic capacity deficiencies and administrative coordination failures. Third, significant zones of tension existed between social practices and the state's modernizing objectives, and the forms through which reform was received by society were largely negotiated rather than straightforward.

Eugene M. Hinkle's position as an external observer affords a critical perspective rarely encountered in domestic sources. The report documents a broad social panorama ranging from the organizational shortcomings of the Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı and the unexpected mass popularization of football, to the articulation of physical education policies with public health concerns and the continued persistence of traditional sports. Ambassador Grew's covering letter, in turn, offers a diplomatic reading that identifies sport as both an instrument and an indicator of Republican transformation. This study demonstrates the methodological enrichment that arises from incorporating diplomatic archival documents into sport historiography, showing that such sources provide a multi-dimensional perspective on the processes of state-building, nation-building, and social transformation in the early Republican era.

Keywords: Early Republican Era, Sports History, Kemalist Modernization, Body Politics.

GİRİŞ

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde spor ve beden terbiyesi meselesi, uzun yıllar boyunca çoğunlukla kurumsal spor tarihi, kulüp tarihi yahut beden eğitimi politikaları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu yaklaşım tarzı, söz konusu alanın tarihsel önemini kısmen yansıtmakla birlikte, konunun daha derin toplumsal ve siyasi boyutlarını görünmez kılma riskini de beraberinde taşımaktadır. Oysa sporun Cumhuriyet'in kapsamlı toplumsal dönüşüm projesi içerisindeki işlevi, yalnızca fiziksel eğitim yahut rekreatif faaliyetler bağlamında değerlendirilemeyecek kadar çok katmanlı bir mahiyet arz etmektedir. Spor, erken Cumhuriyet elitleri açısından hem biyopolitik bir müdahale alanı hem yeni yurttaşlığın disipliner inşasında kullanılan bir toplumsal mühendislik aracı hem de Batılılaşma ideolojisinin gündelik yaşamdaki görünür tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle spor tarihine ilişkin monografik yaklaşımların ötesine geçen, disiplinlerarası ve arşiv temelli çalışmalara olan ihtiyaç son derece büyük olmaya devam etmektedir.

Bu bağlamda, Amerikan diplomatik arşivlerinde yer alan Eugene M. Hinkle'ın 1 Ekim 1931 tarihli *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporu, erken Cumhuriyet dönemi spor tarihine ilişkin literatürde yeterince değerlendirilmemiş son derece özgün bir kaynak niteliği taşımaktadır. İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği Üçüncü Kâtibi Eugene M. Hinkle tarafından hazırlanan ve Büyükelçi Joseph C. Grew tarafından Washington'a iletilen rapor, dönemin spor yapısına ilişkin yalnızca betimleyici veriler sunmamaktadır. Rapor aynı zamanda Cumhuriyet modernleşmesinin toplumsal nüfuz kapasitesine, kurumsal aksaklıklarına ve toplumsal direncin biçimlerine ilişkin dış gözlem perspektifinden son derece önemli değerlendirmeler de içermektedir. Hinkle'ın raporunu erken Cumhuriyet spor tarihinin diğer birincil kaynaklarından ayıran başlıca özellik, söz konusu dış gözlemci bakış açısının sunduğu bu özgün analitik mesafedir.

Büyükelçi Joseph C. Grew'ün rapora eşlik eden üst yazısı ise söz konusu raporun Amerikan diplomatik çevrelerinde nasıl anlamlandırıldığını göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Grew, Hinkle'ın çalışmasının 24 Ağustos 1930 tarihli 1115 numaralı yazısında tarif edilen ve Dışişleri Bakanlığı'nın 15 Eylül 1930 tarihli 265 numaralı talimatıyla onaylanan bir araştırma programının ürünü olduğunu belirtmektedir (Grew, 1931, s. 1). Bu kayıt, raporu münferit bir merakın değil, planlı bir diplomatik araştırma girişiminin parçası kılmaktadır. Bununla birlikte, Grew üst yazısında sporun Cumhuriyet Türkiye'sindeki dönüşüm sürecinin hem "sonucu" hem de "aracı" olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Büyükelçiye göre spor, yeni rejimin toplumu dönüştürme kapasitesini ve bu dönüşümün toplumsal sınırlarını ölçmeye imkân veren önemli göstergelerden birini teşkil etmektedir (1931). Grew'ün değerlendirmesi, Amerikan diplomatik bakışının yalnızca siyasal gelişmelere değil, toplumsal modernleşmenin gündelik pratiklerine de yoğunlaştığını, üstelik bu pratikleri jeopolitik açıdan anlamlı bir toplumsal dönüşüm göstergesi olarak ele aldığını ortaya koymaktadır.

Hinkle'ın raporunun metodolojik önemi de tam bu noktada belirginleşmektedir. Söz konusu rapor yalnızca devlet politikalarını incelememekte; spor kulüplerinden eğitim kurumlarına, gençlik örgütlerinden kadın spor faaliyetlerine, geleneksel sporlardan uluslararası müsabakalara kadar oldukça geniş bir toplumsal alanı kapsamlı biçimde değerlendirmektedir. Raporun bünyesinde yer alan mülakatlar, saha gözlemleri ve ek materyaller, belgeyi erken Cumhuriyet dönemi toplumsal tarihine ilişkin nadir karşılaşılan mikro düzey gözlemler sunan birinci sınıf bir kaynak konumuna taşımaktadır. Amerikan Ulusal Arşivleri'nde kayıt grubu 59 altında 867.406/1 yer numarasıyla muhafaza edilen bu rapor, tarihçilerin dikkatini hak eden özgün niteliktedir.

Bu çalışma, Hinkle'ın *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporunu erken Cumhuriyet dönemi spor tarihine ilişkin mevcut literatürle birlikte değerlendirerek üç temel argüman ileri sürmektedir. Birincisi, spor Cumhuriyet'in Batılılaşma programının sembolik unsurlarından biri olmuş ve bu bağlamda yukarıdan aşağıya bir toplumsal mühendislik çabasının aracına dönüşmüştür. İkincisi, spor alanı devletin disipliner müdahalesine açık kurumsal bir alan hâline gelmiş; ancak bu süreç bürokratik kapasite eksiklikleri ve yönetsel koordinasyon sorunları nedeniyle hedeflendiği ölçüde tamamlanamamıştır. Üçüncüsü ise toplumsal pratikler ile devletin modernleşme hedefleri arasında önemli gerilim alanlarının ortaya çıktığı ve reformların toplum tarafından alımlanma biçimlerinin çoğunlukla müzakereci

bir nitelik taşıdığıdır. Söz konusu üç argüman, aşağıdaki bölümlerde Hinkle'ın raporu ve mevcut literatür çerçevesinde sistematik olarak ele alınmaktadır.

SPORT AND PHYSICAL EDUCATION IN TURKEY: KAYNAĞIN İÇERİĞİ, YÖNTEMİ VE NİTELİĞİ

Eugene M. Hinkle'ın bu çalışmada ele alınan *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporu, on iki bölüm ile yirmi altı ekten oluşan hacimli bir metindir. Hinkle, çalışmanın Ocak'tan Ağustos 1931'e uzanan sekiz aylık bir saha araştırmasına dayandığını belirtmektedir (Hinkle, 1931, s. 7). Söz konusu araştırma iki evrede yürütülmüştür: İlk evre, Hinkle'ın "Gazi Mustafa Kemal'in yeni deneylerini gerçekleştirdiği laboratuvar" olarak nitelediği Ankara'da; ikinci evre ise daha geniş bir temas ağına imkân tanıyan İstanbul ve çevresinde tamamlanmıştır (Hinkle, 1931, s. 7-8). Bu iki evreli kurgu, raporun yöntemsel iddiasını da açığa vurmaktadır: Hinkle, Türkiye'yi bir sosyolog açısından "el değmemiş toprak" olarak nitelendirmekte, araştırma kütüphanelerinin, istatistiklerin ve kayıtlı bilginin yokluğundan yakınmakta ve verinin ancak doğrudan gözlem yoluyla toplanabildiğini vurgulamaktadır (Hinkle, 1931, s. 7). Bu vurgu, raporun değerini olduğu kadar sınırını da belirlemektedir: belgesel bir temelden yoksunluk, raportörü kişisel izlenime ve karakteristik genellemeye yönelten yapısal bir koşul olarak okunmalıdır. Nitekim benimsenen kişisel gözlem ve görüşmeler, Amerikan kurumlarında uygulanan anketler ve özellikle boş arsalarda futbol oynayan çocukların enformel gözlemi (Hinkle, 1931, s. 9), niceliksel kanıttan çok yorumsal çıkarıma dayanan bir bilgi rejimi üretmektedir.

Raporun içeriği geniş bir tabloyu kapsamaktadır ve bölüm düzeni, Hinkle'ın çözümleyici kurgusunu da yansıtmaktadır. Giriş bölümü, Ankara'da Gazi'nin muhafız alayı subaylarına tenis oynama emrinin verilmesi ve subayların sahaya bölük nizamında çıkıp tenisi "Batı'nın oyuncuları gibi" oynar görünmeleri anekdotuyla açılmaktadır (Hinkle, 1931, s. 4). Bu açılış, raporun bütününe yön veren temel gerilimi, yani dayatılan biçim ile içselleştirilmiş pratik arasındaki açıklığı baştan kurmaktadır. Bunu izleyen bölümler sporun tanımını, araştırmanın yöntemini ve sahanın koşullarını ele alarak raportörün gözlem çerçevesini oluşturmaktadır. Özellikle üçüncü bölümde sıralanan sekiz maddelik "görüşme güçlüğü" dökümü (Hinkle, 1931, s. 10-14), raporun karakteristik diline kaynaklık eden ve bu nedenle eleştirel okumayı gerektiren bir çerçeve sunmaktadır. Dördüncü ve beşinci bölümler geleneksel oyunlar ile sporun erken kökenlerini, yani güreşi, halk oyunlarını, tulumbacı örgütlerini ve Moda Kulübü ile Galatasaray ve Fenerbahçe'nin kuruluşunu işlemektedir (Hinkle, 1931, s. 15-25). Altıncı bölüm devletin katılımını, Selim Sırrı Bey önderliğindeki İsveç jimnastiği, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, okullar, ordu, donanma ve belediyeler üzerinden ele almaktadır (Hinkle, 1931, s. 26-42). Yedinci ve sekizinci bölümler özel kuruluşlar ile spor kulübü olgusunu konu edinmekte (Hinkle, 1931, s. 43-59), dokuzuncu bölüm ise raportörün "bugün Türkiye'de sporun en anlamlı boyutu" saydığı enformel çocuk gruplarına ayrılmaktadır (Hinkle, 1931, s. 63). Onuncu ve on birinci bölümler futbol ile diğer sporları ayrıntılı biçimde betimlemektedir. On ikinci bölüm ise gözlemlerden çıkarılan altı "Türk özelliğini" derleyen analitik bir sonuç niteliği taşımaktadır (Hinkle, 1931, s. 90-96). Bu bölüm, raporu salt bir envanterden ayıran ve onu argümantatif bir çözümlemeye dönüştüren kısımdır çünkü Hinkle burada dağınık gözlemlerini birkaç açıklayıcı ilkeye bağlamaya çalışmaktadır.

Kaynağın değerlendirilmesinde iki nokta belirleyici olmaktadır. Birincisi, raporun metodolojik özgünlüğüdür. Hinkle, dönemin Türk kaynaklarında nadiren rastlanan türde bir saha araştırması yürütmüş; kulüp aidat kayıtlarının tutulmamasından federasyon yönetimlerinin işleyişine, mahalle takımlarının kuruluş biçimlerinden tribün davranışlarına uzanan ayrıntıları doğrudan gözlemle belgelemiştir. Bu yönüyle rapor, niceliksel istatistiklerin yetersiz olduğu bir dönemde erken Cumhuriyet spor pratiğine ilişkin enderlik taşıyan bir mikro-sosyolojik kesit sunmaktadır. İkincisi ve aynı ölçüde önemlisi, kaynağın perspektifinin eleştirel okumayı zorunlu kılmasıdır. Rapor, 1930'ların oryantalist varsayımları ve normatif bir Batılılaşma ölçütüyle yüklüdür. Hinkle'ın "oturan bir ulus", "Türk doğası gereği bireycidir" ya da "modern iktisadi hayatın karmaşıklıkları onun için fazla gelir" türünden genellemeleri (Hinkle, 1931, s. 15-16) olgusal saptamalar olarak değil, gözlemcinin kültürel konumunu ve dönemin antropolojik dilini yansıtan değer yargıları olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle çalışma boyunca raporun betimsel verileri ile yorumsal çerçevesi birbirinden ayrıştırılmakta; raportörün karakteristik hükümleri doğrulanmış gerçekler olarak değil, döneme ait bir dışarıdan bakışın izleri olarak değerlendirilmektedir. Bu mesafe korunduğu ölçüde rapor, erken Cumhuriyet'in devlet inşası ve toplumsal dönüşüm süreçlerine ışık tutan zengin bir tanıklığa dönüşmektedir.

Raporun bu çift değeri, son yıllarda belirgin biçimde genişleyen erken Cumhuriyet spor tarihi literatürüyle birlikte okunduğunda daha da görünür hâle gelmektedir. Özellikle Türk Tarih Kurumu'nun 2025 yılında düzenlediği bilimsel toplantının bildirilerinde toplanan çalışmalar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modern sporun gelişimini, kulüpleşme sürecini ve devletin spor alanına müdahalesini ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Ne var ki bu literatürün önemli bir kısmı kaynak temelini büyük ölçüde Cumhuriyet arşivlerine, dönem basınına, federasyon yayınlarına ve kurumsal belgelere dayandırmaktadır. Hinkle'ın dışarıdan ve saha gözlemine dayanan bakışı, tam da bu iç kaynaklı anlatının görece az aydınlattığı alanları, yani planlanan ile uygulanan arasındaki açıklığı ve kurumsal söylem ile gündelik pratik arasındaki mesafeyi belgelemesi bakımından tamamlayıcı bir işlev görmektedir.

BATILILAŞMANIN VİTRİNİ OLARAK SPOR: YUKARIDAN AŞAĞIYA TOPLUMSAL MÜHENDİSLİK VE PERFORMATİF İŞLEV

Hinkle'ın *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporunun en güçlü ortak teması, sporun erken Cumhuriyet'in Batılılaşma programında sembolik bir vitrin işlevi üstlenmesidir. Hinkle bu işlevi daha ilk satırlarda çarpıcı bir sahneyle kurmaktadır. Ankara'da Gazi'nin seçkin bir alayının subaylarına tenis oynama emri verilmiş; kendilerine kort, file, raket, top ve "tertemiz tenis kıyafetleri" tahsis edilmiştir. Subaylar bunları daha önce hiç görmedikleri hâlde önce fotoğraflarını çektirmiş, ardından sahaya bölük nizamında çıkıp filenin iki yanına eşit sayıda dizilmiş ve komutanın "Oyna!" emriyle tenise başlamışlardır (Hinkle, 1931, s. 4). Bu sahnenin analitik değeri, sporun maddi göstergelerinin eylemin kendisinin önüne geçmesinde yatmaktadır: kıyafet oyundan, fotoğraf ise pratikten önce gelmektedir. Hinkle bu tabloyu, "Gazi'nin pek çok Batılı reformu halka dayattığı, en azından hareketleri taklit edecekleri ölçüde benimsettiği" yönündeki genel tespitinin somutlanması olarak sunmakta ve sporu Batılılaşma programının "en önemli ve en geniş kapsamlı reformlarından biri" olarak konumlandırmaktadır (Hinkle, 1931, s. 4). Böylece spor, daha baştan bir içerik olarak değil, bir gösterge olarak çerçevelenmektedir. Bu çerçevelemenin yalnızca Hinkle'ın kişisel yorumu olmadığı, üst yazıda da teyit edilmektedir: Grew, Türkiye'nin yeni liderlerinin sporu Batılılaşmanın kanıtı ve genç

kuşağı geleceğe hazırlamanın aracı olarak gördüğünü bağımsız biçimde kaydetmektedir (Grew, 1931, s. 2). Raporu kaleme alan üçüncü kâtip ile onu ileten büyükelçinin aynı yargıda buluşması, vitrin işlevinin tekil bir gözlemcinin önyargısı değil, Amerikan diplomatik temsilciliğinin ortak değerlendirmesi olduğunu düşündürmektedir.

Raporun "vitrin" çerçevesi, ikincil literatürün Batılılaşma ile modernleşme arasında yaptığı kavramsal ayrımla birlikte düşünüldüğünde daha incelikli bir biçim kazanmaktadır. Engin, bir modelin yerli motifler katılmaksızın birebir aktarılmasını Batılılaşma, aynı modelin yerel öğelerle eklemlenerek dönüştürülmesini ise modernleşme olarak birbirinden ayırmaktadır (Engin, 2025, s. 1). Bu ayrım uyarınca Hinkle'ın aktardığı tenis sahnesi, biçimin içselleştirilmiş bir pratiğe dönüşmeden önce yalnızca taklit edildiği bir Batılılaşma anının, yani modele eklemlenecek yerel içeriğin henüz oluşmadığı bir eşiğin örneği olarak okunabilir. Hinkle'ın gözlemlediği donanım ile pratik arasındaki açıklık, bu çerçevede yalnızca bir performans sorunu değil, aktarılan biçimin henüz yerli bir anlam dünyasına bağlanmamış olmasının da göstergesidir.

Bu performatif boyut, rapor boyunca dağınık örnekler halinde değil, tutarlı bir örüntü olarak belirmektedir. Hinkle'a göre Türk yetkilisi yabancıyı etkileme arzusu taşımakta ve ona en iyi okulunu, en iyi kamu binasını sergileme fırsatı tanınmasından memnuniyet duymakta; "milliyetçi cumhurbaşkanının izinden giderek uluslararası alanda saygın görünmeye" çalışmaktadır (Hinkle, 1931, s. 14). Bu saygınlık arayışının uluslararası spora taşınması rastlantı değildir: Türkiye 1924 ve 1928 Olimpiyatlarına takım göndermiş, Balkan Oyunları'na katılmış ve "Türk bayrağını uluslararası spora taşıma" amacıyla Ankara'da pahalı bir stadyum inşasını gündeme almıştır (Hinkle, 1931, s. 29). Sporun dış dünyaya dönük bir saygınlık aracı olarak kurgulanması, onun iç işlevinden, yani bireyin bedensel ve zihinsel gelişiminden çok ulusun temsiline bağlanmasını açıklamaktadır.

Hinkle'ın değindiği Ankara'da pahalı stadyum inşası tasarısı, ikincil literatürde erken Cumhuriyet'in mekânsal modernleşme programının bütünü içine yerleştirilmektedir. Yolun, sağlıklı ve dinç bir nüfus yaratma idealinin Ankara Stadyumu (19 Mayıs Stadyumu) ve Atatürk Orman Çiftliği gibi rekreasyon alanlarının inşasına yön verdiğini; bu mekânların hem halkın doğayla ilişkisini hem de kültürfizik etkinliklerini örgütlemek için tasarlandığını göstermektedir (Yolun, 2025, s. 629). Yolun'un Cumhuriyet seçkinleri için spor ve jimnastiğin askerlik gibi vatani bir görev kategorisine yerleştirildiği ve bireyin bedenini devlet için seferber etmesinin bir aracı sayıldığı yönündeki saptaması (Yolun, 2025, s. 630), Hinkle'ın stadyumu uluslararası temsile bağlayan gözlemini iç politika düzleminde tamamlamaktadır: stadyum, hem dışarıya saygınlık sunan bir vitrin hem de içeride bedenleri ulusal bir kaynak olarak düzenleyen bir aygıttır.

Gazi'nin Muhafız Alayı, bu performatif mantığın en yoğunlaştığı örnek olarak öne çıkmaktadır. Hinkle bu alayı, "sporu ordu geneline yaymak için bir propaganda organı ve model" olarak tanımlamaktadır (Hinkle, 1931, s. 36). Belirlenen alanda üç gösterişli tenis kortu kurulmuş, subaylar belirli saatlerde sahada görünmek zorunda bırakılmış, hatta komutan kendi eşini de oyuna dâhil etmiştir; ancak Hinkle'ın aktarımıyla subayların çoğu sahaya yalnızca "mecbur oldukları için" çıkmaktadır (Hinkle, 1931, s. 36). Donanım ile pratik arasındaki açıklık aynı yerde daha da belirginleşmektedir: alayda daha önce kimse tenis oynamamıştır ve hatta

komutan oyuna nasıl başlanacağından da emin değildir (Hinkle, 1931, s. 36). Bu ayrıntı, vitrin mantığının yalnızca bir tutum değil, kaynak tahsisini de biçimlendiren bir öncelik düzeni olduğunu ortaya koymaktadır: yatırım, kullanılacak bir kapasiteye değil, sergilenecek bir görüntüye yönelmektedir.

Performansın en görünür biçimi, alayın Ankara'da düzenlediği atletik geçit törenidir. Hinkle bu töreni bir görgü tanığının kaleminden uzun uzun aktarmakta; süvari müfrezesinin koruması altında geçen güreş, eskrim, tenis, cirit, basketbol ve futbol takımlarını, "yeni paketinden çıkmış gibi görünen" topuyla yürüyen basketbol kaptanını ve "fotoğraf çektirirken bir mareşalin asasını tuttuğu gibi" raketlerini tutan tenisçileri betimlemektedir (Hinkle, 1931, s. 36-37). Sporun bir kamusal geçit ve millî bayram nesnesine dönüşmesi, onu toplumsal mühendisliğin sahnelenebilir bir aracı hâline getirmektedir. Burada izleyiciye gösterilen şey, sporcuların becerisi değil, devletin modernleştirici iradesidir.

Sporun bir kamusal geçit ve bayram nesnesine dönüşmesi, ikincil literatürün törensellik ve "icat edilmiş gelenek" kavramlarıyla yaptığı çözümlemelerle doğrudan örtüşmektedir. Bengül Bolat, 19 Mayıs'ın "Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı" olarak kurumsallaşmasını, milli devletin yeni sembollerle topluma yeni bir kimlik kazandırma ve toplumsal gerilimleri "milli birlik" söylemi altında eritme çabasının bir parçası olarak ele almakta; Hobsbawm'ın gelenek icadı kavramına dayanarak geçmişle bağların yeniden kurulduğu bir mecra olarak yorumlamaktadır (Bolat, 2025, s. 667-668). Hinkle'ın 1931'de gözlemlediği zorunlu jimnastik gösterileri ve atletik geçit törenleri, böylelikle birkaç yıl sonra resmî bir ulusal bayram biçimine kavuşacak performatif repertuvarın erken bir kesitidir. Raporun değeri, bu törenselleşme henüz tamamlanmadan, sahnelemenin amatörlüğünü ve zorlama niteliğini taze biçimde kaydetmiş olmasındadır.

Raporun özellikle sonuç bölümü, dağınık gözlemleri analitik bir ilkeye bağlayarak bu argümanı pekiştirmektedir. Hinkle'ın derlediği ilk "Türk özelliği", doğrudan sporun yüzeysel yanını görme eğilimidir: "Türk için önemli olan, oyunun somut kanıtıdır, yani saha, stadyum, kulüp rozeti, parlak formalar, yeni donanım ve buna eşlik eden tanıtım. Bir takıma ya da kulübe üye olmak spor yapmak anlamına gelir ve çoğu zaman bir toplumsal üstünlük işareti taşır" (Hinkle, 1931, s. 90). Aynı mantık kulüp düzeyinde de işlemektedir: tipik kulüpte fotoğraflar "vazgeçilmez" sayılmakta, çünkü "sporun var olduğunun kanıtı" olarak görülmekte; kulüp rozeti üyelerce "yorulmak bilmez bir düzenlilikle" taşınmaktadır (Hinkle, 1931, s. 53). Tenis ise Hinkle'ın ifadesiyle "seçkinlerin oyunu" haline gelmekte, Ankara modayı belirlemekte, birkaç yıl önce hiç kort bulunmayan kentte sayı on beşe çıkmakta ve Gazi'nin oynamadığı halde sahip olduğu özel kortu çevresince benimsenmektedir (Hinkle, 1931, s. 73-74). Bu örüntü, sporun bir toplumsal sermaye ve mevki göstergesi olarak işlediğini doğrulamaktadır.

Hinkle'ın tenisi "seçkinlerin oyunu" olarak nitelemesi, tenisin Türkiye'deki yayılma tarihiyle birlikte okunduğunda toplumsal bir tabaka göstergesi olma niteliğini doğrulamaktadır. Özdemir Tiryaki, tenisin Avrupa'da kralların, asillerin ve birkaç büyük kulüp mensubunun eğlencesi olarak doğduğunu; Osmanlı topraklarına 1900'lerin başında İstanbul, İzmir ve Selanik'e yerleşen İngiliz tüccar aileleri eliyle taşındığını ve Moda British Club ile Bebek Kulübü gibi mekânlarda öne çıkan bir spor hâline geldiğini göstermektedir (Özdemir Tiryaki, 2025, s. 1523-1524). Bu kökensel arka plan, Hinkle'ın beşinci bölümde değindiği Moda Kulübü'nün

konumunu da açıklamakta; tenisin Cumhuriyet döneminde Ankara öncülüğünde bir mevki sporu olarak benimsenmesinin, onun yabancı ve seçkin kökenli geçmişiyle süreklilik taşıdığını ortaya koymaktadır. Tenisin başkent dışındaki taşıyıcılığı ise sınırlı kalmış; Trabzon gibi liman kentlerinde dahi spor görece geç dönemde kurumsallaşmıştır (Aksoy, 2025, s. 1591). Bu durum, raporun tenisi bir kitle sporu değil, dar bir çevreye ait bir statü işareti olarak betimlemesini desteklemektedir.

Nihayet Hinkle, toplumsal dönüşümün hızını örneklerken sporun bu sembolik yükünü açıkça adlandırmaktadır: bir zamanlar bir Türk kızının ancak sağlık gerekçesiyle, peçeli ve babasının bahçe duvarları arasında bisiklete binmesine izin verilirken, bugün Türk kızlarının İstanbul sokaklarında peçesiz bisiklete bindiğini aktarmakta ve sporun bu gençlerin zihninde "eğitsel değerleri olan bir oyun etkinliğinden çok, Batılılaşmanın somut bir kanıtı" olarak, yani "toplumsal bir tutum" olarak yer ettiğini belirtmektedir (Hinkle, 1931, s. 92-93). Bütün bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, sporun yukarıdan aşağıya yürütülen bir kimlik ve modernlik projesinin görünür, sahnelenebilir ve sembolik aracı olarak işlev gördüğü; içeriğinden çok temsil değeriyle anlam kazandığı sonucu güçlü biçimde desteklenmektedir.

DİSİPLİNER VE KURUMSAL MÜDAHALE İLE İDEAL ARASINDAKİ AÇIKLIK: BÜROKRATİK KAPASİTE VE KOORDİNASYON SORUNLARI

Hinkle'ın *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporu, spor alanının devletin disipliner ve kurumsal müdahalesine giderek daha açık hale geldiğini ayrıntılı biçimde belgelemekte; ancak bu açılmanın doğrusal bir kurumsallaşma değil, sürekli bir kapasite açığıyla malul bir süreç olduğunu da ortaya koymaktadır. Devletin ilk tercih ettiği araç, İsveç jimnastiği temelinde bir beden terbiyesi rejimidir. İsveç'te eğitim görmüş olan Selim Sırrı (Tarcan) Bey, 1923-1927 arasında hükümet politikasına yön vermiş ve ülkenin Batılı sporları özümseyecek fiziki olgunluğa henüz erişmediğini, dolayısıyla beden geliştirme ve hijyen ilkelerinin sporlardan önce öğretilmesi gerektiğini savunmuştur (Hinkle, 1931, s. 26). Bu tercih, devletin sporu öncelikle bir disiplin ve sağlık teknolojisi olarak kavradığını, yani bedeni ulusal bir kaynak olarak yönetme amacına bağladığını göstermektedir. 1926'ya gelindiğinde İsveç jimnastiği ordu ve donanma dâhil tüm devlet kurumlarında resmen benimsenmiş (Hinkle, 1931, s. 27), disipliner müdahalenin kurumsal araçları çoğalmıştır: aynı yıl Çapa'da ilk beden terbiyesi muallim mektebi açılmış (Hinkle, 1931, s. 30), okullarda haftada üç zorunlu birer saatlik jimnastik dersi programa konmuş (Hinkle, 1931, s. 31), jimnastik gösterileri zorunlu kılınmış (Hinkle, 1931, s. 31) ve liseli erkekler için zorunlu askeri kamplar düzenlenmiştir (Hinkle, 1931, s. 32-33). Merkezde ise 1922'de kurulan ve raporun verdiği rakamlarla yaklaşık yüz otuz beş kulübü ve on bir bini aşkın üyeyi denetlemeyi amaçlayan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı yer almaktadır (Hinkle, 1931, s. 28).

Hinkle'ın betimlediği bu beden terbiyesi rejimi, ikincil literatürün biyopolitika kavramıyla yaptığı çözümlemelerle birlikte değerlendirildiğinde, daha geniş bir tarihsel mantığın parçası olarak görünmektedir. Gözcü, beden terbiyesi ve sporun modern dünyada biyopolitikanın doğal bir tamamlayıcısı hâline geldiğini; Osmanlı'nın çöküş sürecinden itibaren genç, zinde, sağlıklı ve disiplinli bir nüfus, dolayısıyla güçlü bir ordu yaratma kaygısının spora yön verdiğini ve bu süreçte Avrupa'nın rol model alınarak uzman getirildiğini göstermektedir (Gözcü, 2025, s. 1145-1146). Bu çerçeve, Hinkle'ın İsveç jimnastiğine ve yabancı eğitmenlere ilişkin

gözlemlerini bir tesadüf olmaktan çıkarıp dönemin beden yönetimi paradigmasının somut tezahürleri olarak konumlandırmaktadır. Nitekim İsveç jimnastiğinin öncüsü Selim Sırrı (Tarcan) Bey, Cumhuriyet'in ilk yıllarında okutulan beden terbiyesi kitabında sporu "vücudun kuvvetini ve çevikliğini idame eden, irade kudretini artıran şuurlu bir vasıta" olarak tanımlamış ve onun temel karakterini yarış ve müsabakaya bağlamıştır (Çapa, 2025, s. 611-612). Bu tanım, devletin spora yüklediği iradeyi terbiye etme ve bedeni güçlendirme işlevini bizzat dönemin başat uzmanının ağzından doğrulamaktadır.

Bununla birlikte, rapor bu kurumsal müdahalenin hedeflenen idealden önemli ölçüde ayrıştığını aynı titizlikle ortaya koymaktadır. Hinkle daha yöntem bölümünde "bu ülkede planlanan ile uygulanan arasında şaşırtıcı ölçüde geniş bir tutarsızlık bulunduğunu" saptamakta (Hinkle, 1931, s. 8), sonuç bölümünde ise hükümetin çabalarını "karakteristik biçimde düzensiz ve parça parça" olarak nitelendirmektedir (Hinkle, 1931, s. 41). Bu açıklığın merkezi göstergesi federasyonun işleyişidir. Hinkle'a göre Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı "son derece gevşek bir örgüte" sahiptir ve yöneticilerinin başlıca uğraşı siyaset ile iç tartışmalardır. Bu kimseler kolektif bir spor hareketi yönünde neredeyse hiçbir şey başaramamıştır ve üstelik kulüpler federasyona aidat dahi ödememektedir (Hinkle, 1931, s. 28). Federasyonun tuttuğu yalnızca üç beden eğitimcisinin tamamı yabancıdır ve başlangıçta ülke geneline gönderilmeleri planlandığı halde çalışmaları İstanbul'la sınırlı kalmıştır (Hinkle, 1931, s. 28). Mali disiplinin zayıflığı ise 1928 Olimpiyatları için ayrılan kırk bin Türk Lirası'ndan on bininin sporcular yola çıkmadan zimmete geçirilmesi ve birçok sporcunun Avrupa'da mahsur kalması örneğinde en açık biçimini bulmaktadır (Hinkle, 1931, s. 29). Bu örnekler, kurumsal çerçevenin biçimsel olarak kurulduğunu, ancak onu işletecek idari ve mali kapasitenin oluşmadığını göstermektedir.

Hinkle'ın 1931'de işleyişini gevşek ve verimsiz bulduğu Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın akıbeti, ikincil literatürde bu kapasite açığının yapısal niteliğini doğrulayan bir gelişmeyle sonuçlanmaktadır. Mahmut Bolat, İttifak'ın kronikleşen örgütsel ve mali sorunlarının nihayetinde sekizinci ve son genel kongresine ve 1936'da teşkilatın Türk Spor Kurumu'na dönüştürülerek devlet denetimine alınmasına yol açtığını ortaya koymaktadır (Bolat, 2025). Bu dönüşüm, Hinkle'ın gözlemlediği sivil federasyon modelinin başarısızlığının, kısa süre sonra sporun doğrudan devletleştirilmesiyle telafi edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Dolayısıyla raporun yakaladığı an, gönüllü-sivil örgütlenme modelinin tükenmekte olduğu ve merkezî devlet denetiminin henüz kurumsallaşmadığı bir geçiş eşiğidir. Bu eşik, 1938'de çıkarılacak Beden Terbiyesi Kanunu'na uzanan sürecin de başlangıcını oluşturmaktadır (Kayadelen, 2025).

Diğer taraftan, ortaya çıkan eşgüdüm güçlükleri de tabloyu tamamlamaktadır. Hinkle, yerel makamların ve Halk Fırkası'nın taşra şubelerinin Ankara'daki merkezi hükümetle iş birliği yapacak biçimde "henüz örgütlenmediğini" belirtmektedir (Hinkle, 1931, s. 28). 15 Mayıs gösterilerinin pek çok okulca, öğretilen jimnastikte birlik bulunmadığı için aynı gün yapılamadığını; İsveç taliminin "yeknesak biçimde uygulanmadığını, her okulun kendi sistemine sahip olduğunu" kaydetmektedir (Hinkle, 1931, s. 31). Federasyonun düzenlemeye çalıştığı tek atletizm müsabakasının, katılımcı kulüplerin gelmesinin ardından son anda iptal edildiğinin bildirilmesiyle "fiyaskoyla" sonuçlandığını aktarmaktadır (Hinkle, 1931, s. 81). Nitelikli insan kaynağının yetersizliği bu sorunların ortak paydası olarak öne çıkmaktadır. Hinkle en büyük ihtiyacın "öğrenciler arasında çalışmaya istekli beden eğitimcileri" olduğunu, oysa Türk anlayışında eğitmenliğin daha çok bir masa işi sayıldığını ileri sürmektedir (Hinkle,

1931, s. 30). Hükümetin "şovenist politikası" nedeniyle değerli yabancı eğitmenlerden vazgeçilip yerlerine deneyimsiz Türklerin getirildiğini, hatta yetkililerin "en iyi yabancıya vasat bir Türk eğitmeni tercih edeceklerini" ifade ettiklerini belirtmektedir (Hinkle, 1931, s. 30, 46). Bu eğilimin sonuçları en somut biçimde oyun alanlarında görülmektedir: Ankara'da günlük katılımı bin kişiyi aşan ve Amerikan denetimi altındaki bir oyun alanı, yönetimin Türklere devredilmesiyle "masalarından idare edilmeye" çalışılmış ve en küçük bahaneyle kapatılır hale gelmiştir (Hinkle, 1931, s. 49-50). Hinkle'ın defalarca tekrarladığı "liderlik eksikliği" teşhisi, bu bulguların analitik özeti olarak değerlendirilebilmektedir (Hinkle, 1931, s. 51).

Hinkle'ın Halk Fırkası taşra şubelerinin merkezle eşgüdüm içinde "henüz örgütlenmediği" yönündeki gözlemi, ikincil literatürün parti-devlet-gençlik ilişkisine dair çözümlemeleriyle birlikte daha anlamlı hâle gelmektedir. Aydın, tek parti döneminde sporun ve beden terbiyesinin, Althusser'in kavramsallaştırdığı anlamda devletin ideolojik aygıtlarından biri olarak, gençliği "bilinçli, itaatkâr ve zinde" bir yurttaş kitlesine dönüştürmek üzere işlevlendirildiğini; bu modelin en yoğun örneklerinin Almanya ve İtalya gibi tek partili rejimlerde görüldüğünü ortaya koymaktadır (Aydın, 2025, s. 1165-1166). Bu çerçevede Hinkle'ın 1931'de eksikliğini saptadığı taşra örgütlenmesi, aslında rejimin programlı bir hedefi olarak okunabilir. Hinkle'ın gözlemlediği boşluk, henüz hayata geçirilememiş bir parti-devlet aygıtının yokluğudur. Bu açıdan rapor, ideolojik aygıtın tasarlandığı fakat işletilemediği bir ara dönemi belgelemektedir.

Yabancı eğitmenlerin tasfiyesine ilişkin gözlem de aynı ikircikli tabloyu yansıtmaktadır. Gözcü, Osmanlı'nın son döneminden itibaren beden terbiyesi alanında Avrupa'dan uzman getirilmesinin yapısal bir tercih olduğunu göstermekte (Gözcü, 2025, s. 1146); Hinkle'ın belgelediği "şovenist politika" ise bu bağımlılığın millileştirme baskısıyla çatıştığı bir gerilim anına işaret etmektedir. Devlet, bir yandan uzmanlığı dışarıdan ithal etmiş, diğer yandan ulusal egemenlik kaygısıyla bu uzmanlığı yerlileştirmeye çalışmış; bu iki eğilim arasındaki gerilim, raporun kaydettiği kapasite açığının önemli bir kaynağı olmuştur. Sonuç olarak rapor, devletin spor alanına yönelik disipliner ve kurumsal müdahalesinin gerçekliğini teyit etmekte, ancak bu müdahalenin bürokratik kapasite ve eşgüdüm yetersizlikleri nedeniyle bir uygulama açığına dönüştüğünü göstermektedir.

TOPLUMSAL PRATİKLER İLE MODERNLEŞME HEDEFLERİ ARASINDA GERİLİM VE MÜZAKERECİ ALIMLANMA

Hinkle'ın *Sport and Physical Education in Turkey* başlıklı raporunun üçüncü temel katkısı, devletin modernleşme hedefleri ile mevcut toplumsal pratikler arasındaki gerilim alanlarını görünür kılması ve reformların alımlanmasındaki müzakereci niteliği belgelemesidir. Bu gerilim, üst yazıda Büyükelçi Grew tarafından "geleneksel özellikler ile Türk ulusunun yeni yönelimi arasındaki çatışma" olarak adlandırılmış ve raporun değeri tam da bu çatışmaya ışık tutmasında görülmüştür (Grew, 1931, s. 2). Dolayısıyla bu bölümde çözümlenen gerilim yalnızca bu çalışmanın kurduğu bir okuma değil, kaynağın üretildiği diplomatik bağlamın da merkezî kategorisidir. Hinkle, modern sporun karşısında yer alan köklü bir gündelik hayat kültürü betimlemektedir. Ona göre eğitimli Türk için beden hareketi öteden beri "kaçınılması gereken kaba bir şey" olmuş, dinlence "keyf" anlamına gelmiş, yani kahvehanelerin ya da sessiz bir Türk bahçesinin atmosferinde saatlerin geçirilmesi olarak anlaşılmıştır (Hinkle, 1931, s. 15).

Bu pratik, devletin "oturan bir ulustan etkin bir ulus" yaratma idealiyle doğrudan gerilim içindedir ve reformun neden bir dayatma biçimini aldığını açıklamaktadır. Aynı şekilde geleneksel oyunlar varlığını sürdürmektedir: Anadolu köylerinde güreş, bayram günlerinde halk oyunları, "kemik oyunu", "uçurtma" ve "uzun eşek" gibi oyunlar modern sporla yan yana yaşamaktadır (Hinkle, 1931, s. 17-18). Sporun yerli kökleri de bu süreklilik içinde okunmalıdır. Hinkle örgütlü sporun bilinçsiz biçimde tulumbacı örgütleri eliyle başladığını ve futbolun ilk olarak bu "sokak çocukları ve serseriler" arasında yer bulduğunu, eski tarz Türklerin futbolcuyu hâlâ "tulumbacı" diye andığını kaydetmektedir (Hinkle, 1931, s. 20-21). Bu saptama analitik açıdan önemlidir, çünkü modern sporun sıfırdan dayatılan bir biçim değil, mevcut toplumsal dokuyla eklemlenerek yayılan bir pratik olduğunu göstermektedir.

Bu noktada raporun "eklemlenme" anlatısı, ikincil literatürdeki süreklilik tezleriyle hem örtüşmekte hem de onlardan ayrışmaktadır. Türk sporunun derin tarihsel köklerini vurgulayan çalışmalar, modern sporun Türk toplumuna tümüyle yabancı olmadığını, geleneksel beden kültürüyle belirli devamlılıklar taşıdığını haklı olarak hatırlatmaktadır (Gürdamar, 2025, s. 645-646). Ancak bu literatürün bir bölümü, söz konusu sürekliliği özsel ve kesintisiz bir "Türk spor karakteri" olarak kurarak, modern sporun yayılmasını bir uyanış ya da öze dönüş anlatısına dönüştürme eğilimindedir. Hinkle'ın belgelediği tablo ise farklı bir sürekliliğe işaret etmektedir. Futbolun tulumbacı örgütleri ve mahalle gençliği eliyle, devletin tasarımından bağımsız ve çoğu zaman ona rağmen yayılması, bir özün açığa çıkması değil, melez ve müzakereci bir toplumsal sürecin ürünüdür. Bu çalışma, sürekliliği bir veri olarak kabul etmekle birlikte, onu özcü bir köken anlatısı olarak değil, pratiklerin yeniden anlamlandırıldığı bir eklemlenme süreci olarak okumaktadır.

Bu gerilimin en açık analitik ifadesi, raporun sonuç bölümünde formüle edilen "yukarıdan" ve "aşağıdan" karşıtlığıdır. Hinkle sporun "ülkeye hükümet tarafından yukarıdan dayatıldığını, oysa aşağıdan, bu enformel gruplar eliyle kendiliğinden yürütüldüğünü" ileri sürmektedir (Hinkle, 1931, s. 95). Hinkle'ın "bugün Türkiye'de sporun en anlamlı boyutu" saydığı bu enformel çocuk grupları, devletin kurumsal yapılarından bağımsız biçimde cami avlularında, boş arsalarda ve sokak aralarında ortaya çıkmakta; üstelik girişim "pek çok durumda doğrudan çocukların kendisinden" gelmektedir (Hinkle, 1931, s. 63-64). Bu mecralarda her yaştan ve durumdan çocuğun "milliyet ya da din ayrımından habersiz" biçimde özgürce karıştığını belirtmektedir (Hinkle, 1931, s. 63). Devletin tasarladığı yeknesak beden terbiyesi rejimi ile sahadaki bu kendiliğinden, çoğul ve denetimsiz pratik arasındaki açıklık, reformun alımlanmasını basit bir itaat değil, bir müzakere süreci olarak okumayı gerektirmektedir. Nitekim Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in temsil ettiği muhafazakâr İsveç jimnastiği çizgisinin "sporlara yönelik halk talebine boyun eğmek zorunda kalması" (Hinkle, 1931, s. 27), bu müzakerenin devlet katındaki açık bir tezahürüdür: politika, toplumsal basınç karşısında yön değiştirmektedir.

Hinkle'ın yücelttiği bu kendiliğinden ve denetimsiz oyun pratiği, devletin aynı dönemde tasarladığı kurumsal oyun mekânlarıyla karşılaştırıldığında daha da anlam kazanır. Hallaç, Cumhuriyet'in eğitim reformu çerçevesinde okul spor yurtları ve oyun yuvaları gibi düzenli, denetimli ve pedagojik amaçlı yapılar kurmaya çalıştığını göstermektedir (Hallaç, 2025, s. 715-716). Devletin tasarladığı bu kurumsal oyun ile Hinkle'ın sokakta, cami avlusunda ve boş arsada gözlemlediği örgütsüz oyun arasındaki ayrım, yukarıdan tasarlanan modernleşme ile

aşağıdan yürüyen toplumsal pratik arasındaki açıklığın somut bir örneğidir: devlet oyunu kurumsallaştırmaya çalışırken, çocuklar onu kurumun dışında ve kendi inisiyatifleriyle sürdürmektedir. Raporun "aşağıdan" spora atfettiği özgünlük, tam da bu kurumsallaştırma çabasının henüz kapsayamadığı alanda yatmaktadır.

Müzakereci alımlanmanın bir başka çarpıcı örneği, azınlık kulüplerinin örgütlenme stratejisidir. Hinkle'a göre azınlıklar, makamların önlerine çıkardığı engelleri aşmanın en kolay yolu olarak kulüplerini Türk üyelerin başkanlığında ve Türkçe adlarla kurmuşlardır. Bir mahalle kulübü kurmak için yerel federasyondan izin almak gerektiğinden ve azınlık başvuruları "mahallede zaten bir Türk kulübü bulunduğu" gerekçesiyle reddedildiğinden, sonuçta aynı kulüpte Rum, Ermeni, Yahudi ve birkaç Türk bir arada bulunur olmuştur (Hinkle, 1931, s. 60). Bu durum, devletin baskıcı politikası ile azınlıkların ayrı topluluklar halinde hareket etme geleneği arasındaki gerilimin sahada pratik bir uzlaşmaya dönüştüğünü göstermektedir.

Azınlık kulüplerinin bu örgütlenme stratejisi, ikincil literatürün gayrimüslim spor faaliyetlerine dair bulgularıyla birlikte okunduğunda hem tarihsel derinlik hem de eleştirel bir boyut kazanmaktadır. Eray Biber, modern sporun Osmanlı'da öncülüğünü Rumların yaptığını; Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nün (1896) ilk Osmanlı spor kulübü ve Türkiye'de atletizmin başlangıcı sayıldığını, Ermis (Pera) Kulübü gibi yapılarla birlikte İstanbul Rumlarının zengin bir kulüp geleneği oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Eray Biber, 2025, s. 63). Hinkle'ın dördüncü bölümde değindiği kulüpleşme ve raporun sonunda andığı Pera stadyumundaki Türk-Rum maçı, bu köklü Rum spor altyapısının bağlamına yerleştirildiğinde daha anlaşılır olmaktadır. Güllü ise Ermeni spor faaliyetlerinin gelişimini izlerken, devletin gayrimüslim beden eğitimi ve jimnastik çalışmalarını sürekli bir güvenlik tehdidi olarak algıladığını ve denetim altında tutmaya çalıştığını göstermektedir (Güllü, 2025, s. 43-44). Bu güvenlik çerçevesi, Hinkle'ın belgelediği bürokratik engellerin (mahalle başına tek kulüp kuralı, izin reddi) ardındaki devlet mantığını açıklamakta; azınlıkların Türkçe ad ve Türk başkan stratejisini, salt bir incelik değil, bu denetimci mantığa karşı geliştirilmiş bir hayatta kalma taktiği olarak okumayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, ikincil literatürün azınlık sporunu ağırlıklı olarak "güvenlik" ve "etnik amaç" terimleriyle çerçevelemesi de eleştirel bir mesafeyle ele alınmalıdır; zira bu çerçeve, devletin kuşkucu bakışını yer yer çözümlemenin diline taşıma riski taşımaktadır. Hinkle'ın sahada gözlemlediği karma kulüpler ise, etnik ayrışmadan çok pratik bir bir aradalığın da mümkün olduğunu göstermektedir.

Devletin gayrimüslim ve karma spor örgütlenmelerine yönelik bu kuşkucu tutumunun kökleri, II. Meşrutiyet dönemine kadar uzanmaktadır. Günay, bu dönemde sporun büyük ölçüde askerî talim ya da eğlence aracı olarak görüldüğünü ve toplumun hükümet denetimi dışında askerî talimi andıran faaliyetlerde bulunmasının hoş karşılanmadığını göstermektedir (Günay, 2025, s. 27). Erken Cumhuriyet'in spor alanına müdahalesindeki denetimci refleks, bu açıdan ani bir kopuş değil, devlet ile toplumsal örgütlenme arasındaki daha eski bir gerilimin sürdürülmesidir.

Aynı müzakereci nitelik aile düzeyinde de belirmektedir: Hinkle ailelerin, özellikle annelerin futbola kıyafet ve sağlık gerekçeleriyle karşı çıktığını, fakat bir kulüp üyesinin ağzından aktardığı ifadeyle "Türkiye'de gençliğin asileştiğini" kaydetmektedir (Hinkle, 1931, s. 65). Sonuç bölümünde aileler genellikle sporu "işin yerine geçen bir etkinlik" olarak gördükleri için ona karşıt konumda betimlenmektedir (Hinkle, 1931, s. 93-94). Kadınların spor alanına girişi

de gerilimli ve müzakereli bir eşik oluşturmaktadır. Hinkle kulüplerde kadın katılımının "küçümsemeyle karşılandığını" belirtirken (Hinkle, 1931, s. 56), aynı zamanda Galatasaray Kulübü'nün Bebek'teki kürek faaliyetlerine Amerikan Kız Koleji mezunu Türk kızlarının katıldığını da aktarmaktadır (Hinkle, 1931, s. 79). Bu çelişkili tablo, modernleşme hedeflerinin toplumsal pratiklerle hem çarpıştığı hem de uzlaştığı eşiği örneklemektedir.

Hinkle'ın kürek faaliyetinde andığı Amerikan Kız Koleji ve raporun başka yerlerinde değindiği Amerikan denetimli oyun alanı, ikincil literatürün yabancı ve misyoner okullarının beden eğitimindeki rolüne dair bulgularıyla birlikte okunmalıdır. Sezer Arığ, gayrimüslim ve yabancı okullarda, özellikle Katolik ve Protestan misyonerlerce açılan kurumlarda beden eğitimi ve sporun erken ve sistemli biçimde yer aldığını göstermektedir (Sezer Arığ, 2025, s. 1451-1452). Bu arka plan, yalnızca Hinkle'ın kaydettiği kadın katılımının kurumsal kaynağını açıklamakla kalmamakta, aynı zamanda Hinkle'ın kendi gözlem konumunu da bağlamsallaştırmaktadır: Hinkle, Türk sporunu büyük ölçüde Amerikan kurumlarının (oyun alanları, kolejler, anketler) sağladığı ölçütler ve karşılaştırma noktaları üzerinden değerlendirmektedir. Dolayısıyla raporun "nesnel dış gözlem" iddiası, aslında belirli bir Amerikan eğitim ve beden kültürü modelinin örtük olarak norm kabul edildiği bir çerçevede biçimlenmektedir. Bu durum, raporun değerini azaltmamakta fakat onun verilerinin hangi normatif zemin üzerinde üretildiğini görünür kılmaktadır.

Reformların alımlanmasının basit bir benimseme değil bir müzakere olduğunu en açık biçimde ortaya koyan ise Hinkle'ın enformel gruplara ilişkin nihai değerlendirmesidir. Hinkle, "sporun gerçekten kök salıp salmadığı" sorusunun yanıtının bu enformel oyun gruplarında yattığını öne sürmekte ve bu çocukların pek çok durumda "kazanmaktan daha fazlasının var olduğunu, kendi dürtülerini kontrol etmeyi ve antrenman yapmayı öğrenmeleri gerektiğini ifade ederek sporun gerçek karakterinden bir şeyler kavradıklarını" gözlemlemektedir (Hinkle, 1931, s. 95). Bu saptama, Hinkle'ın hemen her yerde vurguladığı "kazanma saplantısı" ve "sporu dövüşten ayıramama" eğiliminin (Hinkle, 1931, s. 91) sahada aşağıdan gelen bir dönüşümle yumuşamaya başladığını göstermesi bakımından analitik değer taşımaktadır. Pera stadyumundaki Türk-Rum futbol maçında her iki takımın yüksek bir centilmenlik standardını koruması ve İttifak'ın bu maçtan haklı bir gurur duyması (Hinkle, 1931, s. 95), reformun yukarıdan dayatılan bir kalıp olarak değil, toplumsal aktörlerin kendi pratikleri içinde yeniden anlamlandırdığı bir süreç olarak alımlandığına işaret etmektedir. Hinkle bu noktada açık bir yargıdan kaçınmakta; sporun gençlerin doğal ataletini kıracak yararlı bir etki yaratıp yaratmadığının "kestirilmesi için henüz çok erken olduğunu" söylemekte ve raporu, Gazi'nin Muhafızlarının tenisi "mecbur oldukları için" oynadığı, İstanbul'un sokak çocuklarının ise belki "yarının subayları" olacağı ve o gün "emir almadan oynama isteğini hâlâ taşıyıp taşımayacağı" sorusuyla, yani açık uçlu bir "kim bilir?" ifadesiyle kapatmaktadır (Hinkle, 1931, s. 96). Bu kapanış, modernleşme ile toplumsal pratik arasındaki ilişkinin tamamlanmış bir dayatma değil, sürmekte olan ve sonucu belirsiz bir müzakere olduğu yönündeki tezi özetlemektedir.

SONUÇ

Eugene M. Hinkle'ın 1 Ekim 1931 tarihli raporu, erken Cumhuriyet spor tarihine ilişkin şimdiye kadar yeterince değerlendirilmemiş ve analitik potansiyeli büyük ölçüde kullanılmamış son derece önemli bir diplomatik birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Belge, dış gözlemci bakış

açısının sunduğu özgün analitik mesafe sayesinde hem devletin refahı hem de toplumsal pratiğin gerçekliğine dair eş zamanlı ve katmanlı bir görüntü sunmaktadır. Hinkle'ın gözlemleri, Türk ve uluslararası arşiv kaynakları ile birbiriyle konuşturulduğunda, erken Cumhuriyet döneminde sporun içinde bulunduğu karmaşık tarihsel konuma ilişkin son derece kapsamlı ve çok boyutlu bir analitik çerçeve ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın ileri sürdüğü üç temel argüman, söz konusu analiz çerçevesinde güçlü biçimde desteklenmektedir. İlk olarak spor, Cumhuriyet modernleşmesinin sembolik vitrini işlevi görmüş; subaylara tenis oynama emri verilmesi gibi anekdotik gözlemlerden uluslararası müsabaka organizasyonlarına uzanan geniş bir yelpazede modernliğin kamusal sergilenmesinin önemli bir aracı hâline gelmiştir. İkinci olarak spor alanı, devletin giderek genişleyen kurumsal ve disipliner müdahale çerçevesinin önemli bir bileşeni hâline gelmiş; ancak bu süreç idari kapasite sınırlılıkları, koordinasyon eksiklikleri ve bürokratik gerilmeler nedeniyle hedeflenen idealden önemli ölçüde ayrışmıştır. Üçüncü olarak ise toplumsal pratikler modernleşme projelerinin her zaman doğrusal, eksiksiz ve öngörüldüğü biçimde işlemediğini açık biçimde ortaya koymaktadır; futbolun beklenmedik kitleselleşmesi, geleneksel sporların varlığını sürdürmesi ve kentsel ile kırsal alanlar arasındaki derin kutuplaşma bu durumun somut göstergeleridir.

Methodolojik açıdan değerlendirildiğinde, bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular diplomatik arşiv belgelerinin spor tarihi yazımına dâhil edilmesinin ne denli büyük bir analitik zenginlik sağladığını göstermektedir. Hinkle'ın raporu gibi belgeler, resmi devlet söylemi ile gündelik toplumsal gerçeklik arasındaki derin mesafeyi görünür kılmakta ve iç kaynaklarda çoğunlukla dile getirilmesi güç olan eleştirel gözlemleri kayıt altına almaktadır. Amerikan diplomatik arşivlerinde erken Cumhuriyet dönemine ilişkin benzer nitelikte belgelerin bulunduğu düşünüldüğünde, bu tür kaynakların sistematik biçimde taranması ve akademik literatüre kazandırılması gelecek araştırmalar açısından son derece verimli bir alan açacaktır.

Son tahlilde Hinkle'ın raporu, erken Cumhuriyet döneminde sporun yalnızca beden politikası meselesi olmadığını, bunun ötesinde devlet inşası, ulus inşası ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin birbiriyle iç içe geçtiği bir kesişim noktasında konumlandığını ikna edici biçimde ortaya koymaktadır. Sporu bu geniş perspektiften değerlendirmek, yalnızca spor tarihini değil; erken Cumhuriyet döneminin genel toplumsal ve siyasi tarihini de daha kapsamlı, çok boyutlu ve eleştirel bir perspektifle anlamamıza önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Grew, J. C. (1931). *Sport and Physical Education in Turkey*, 1 Ekim 1931. National Archives of the United States, 867.406/1.

Hinkle, E. M. (1931). *Sport and Physical Education in Turkey*, 1 Ekim 1931. National Archives of the United States, 867.406/1.

İkincil Kaynaklar

Aksoy, V. (2025). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Tenis". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1591-1610). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aydın, T. (2025). "Parti-Devlet-Gençlik İlişkisi Ekseninde Tek Parti Döneminde CHP'nin Taşra Örgütlerinin Gençlik ve Spor Çalışmaları". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1165-1188). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eray Biber, T. (2025). "İstanbul Rumlarının Spor Faaliyetleri". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 63-86). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bolat, M. (2025). "Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın Sekizinci ve Son Genel Kongresi ve Teşkilatın Türk Spor Kurumuna Dönüştürülmesi". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 787-814). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bolat, B. (2025). "Milliyetçilik, Bayram, Spor, Anma; 19 Mayıs Gününün 'Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı' Olarak Kutlanması". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 667-690). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çapa, M. (2025). "Millî Mücadele Günlerinde Ankara'da Spor". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 611-628). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Engin, V. (2025). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ülkemizde Modern Sporların Gelişimi". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1-6). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gözcü, A. (2025). "Atatürk Dönemi'nde Beden Terbiyesi ve Spor Alanında Yabancı Etkisi". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1145-1164). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Günay, N. (2025). "II. Meşrutiyet Döneminde Türkler ve Gayrimüslimler Tarafından Kurulan Paramiliter Gençlik Örgütleri". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 27-42). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gürdamar, E. (2025). "Erken Cumhuriyet Döneminde Sporun Türk İnkılâbı Açısından Yeri ve Önemi". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 645-666). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Güllü, R. E. (2025). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Ermeni Spor Kulüpleri ve Faaliyetleri". Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet'in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 43-62). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hallaç, S. (2025). “Sporun Eğitimde Rolü: Cumhuriyet Döneminde Okul Spor Yurtları ve Oyun Yuvaları’nın Eğitime Etkisi”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 715-750). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kayadelen, F. (2025). “Erken Cumhuriyet Döneminde Devletin Spora Bakışı: Beden Terbiyesi Kanunu’na Uzanan Süreç”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 909-940). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özdemir Tiryaki, N. (2025). “Cumhuriyet Döneminde Tenis Sporunun Yaygınlaştırılması İçin Yapılan Çalışmalar”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1523-1544). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sezer Arığ, A. (2025). “Türkiye’deki Amerikan Okullarında Spor ve Beden Eğitimi”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 1451-1462). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Vırıyeviç, V. (2025). “Sport as a Modernization Segment of the Republic of Turkey and Turkish Society in the Period Between The Two World Wars (According to Yugoslav Sources)”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 293-304). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yolun, M. (2025). “Erken Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Stadyum İnşası”. Nejla Günay (Ed.), *Cumhuriyet’in Kuruluşundan Türkiye Yüzyılına Türk Sporu Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 629-644). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

DEMOGRAFİK GERİLEME, TEKNOLOJİK DÖNÜŞÜM VE DEVLET GÜVENLİĞİ: VAROLUŞSAL TEHDİT SÖYLEMİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

DEMOGRAPHIC DECLINE, TECHNOLOGICAL TRANSFORMATION AND NATIONAL SECURITY: A RE-EVALUATION OF THE EXISTENTIAL THREAT NARRATIVE

Dr. Öğr. Üyesi Sinem YÜKSEL ÇENDEK

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7144-8804

sinem.yukselcendek@rumeli.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma, klasik yaklaşımlarca devlet güvenliği açısından nüfusun önemini ortaya koymakla birlikte, demografik gerileme, teknolojik dönüşüm ve devlet güvenliği üçgeni üzerinden yeniden bir değerlendirme yapılarak, nüfus politikalarının güvenlikleştirilmesinin ne derece gerçek varoluşsal tehditlere dayandığına ve özellikle teknolojik dönüşümle birlikte bu sürecin ne şekilde ele alınması gerektiğine odaklanmaktadır. Bunu yaparken hem klasik yaklaşımların varsayımlarına hem de güncel çalışmalara yer verilen çalışmada, demografik gerileme, teknolojik dönüşüm ve devlet güvenliği üçgeni yine üç farklı eksen doğrultusunda analiz edilmektedir. Teknolojinin ikame, tamamlayıcılık ve kırılganlık etkilerini demografik gerilemenin bir tehdit olup olmadığının değerlendirilmesinde önemli analitik araçlar olarak ele alan çalışma, konuyla ilgili literatüre katkı sunma iddiasındadır. Bu doğrultuda, teknolojinin ikame etkisi gelişen teknolojilerden otomasyon ve robotların işgücü ihtiyacını karşılama hususuna odaklanırken, tamamlayıcılık etkisi nüfusun niceliğinden ziyade niteliğini ön plana çıkaran bir analiz sunmaktadır. Gelişen teknolojilere uyum sağlayabilen nitelikli nüfusun çok nüfustan daha önemli olduğunu vurgulayan çalışmada, son olarak kırılganlık etkisine devletlerin gelişmişlik düzeyleri üzerinden yer verilmiş ve gelişen teknolojilere uyum sağlayamayan ülkeler için demografik gerilemenin bir çarpan etkisi yaratması ihtimali üzerinde durulmuştur. Nihayetinde, nüfus politikalarının güvenlikleştirilmesinin demografik gerileme sorununa kalıcı çözümler üretemeyeceği; ancak teknolojik inovasyon ve adaptasyonla sorunun çözülebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demografik Gerileme, Teknoloji, Güvenlik, İkame Etkisi, Tamamlayıcılık Etkisi, Kırılganlık Etkisi.

ABSTRACT

This study, while revealing the importance of population for state security from the perspective of classical approaches, focuses on the extent to which the securitization of population policies is based on genuine existential threats and how this process should be addressed particularly in conjunction with technological transformation, through a reassessment conducted via the triangle of demographic decline, technological transformation, and state security. In doing so, the study, which incorporates both the assumptions of classical approaches and contemporary

works, analyzes the triangle of demographic decline, technological transformation, and state security along three distinct axes. The study, which treats the substitution, complementarity, and vulnerability effects of technology as important analytical tools in assessing whether demographic decline constitutes a threat, claims to contribute to the relevant literature. In this regard, while the substitution effect of technology focuses on automation and robots meeting labor needs through advancing technologies, the complementarity effect offers an analysis that prioritizes the quality of the population over its quantity. Emphasizing that a skilled population capable of adapting to advancing technologies is more important than a large population, the study lastly addresses the vulnerability effect through the lens of countries' levels of development, and dwells on the possibility of demographic decline creating a multiplier effect for countries unable to adapt to advancing technologies. Ultimately, it is concluded that the securitization of population policies cannot produce permanent solutions to the problem of demographic decline; however, the problem can be resolved through technological innovation and adaptation.

Keywords: Demographic Decline, Technology, Security, Substitution Effect, Complementarity Effect, Vulnerability Effect.

GİRİŞ

Uluslararası sistemin temel aktörü olan devletin bekasının tarih boyunca sahip olduğu maddi ve manevi güç unsurlarının niteliği ve niceliğiyle doğrudan ilişkili olduğu bilinmektedir. Maddi güç unsurları arasında yer alan nüfus hem ekonomik üretimin motoru hem de askeri kapasitenin insan kaynağı olarak klasik jeopolitik ve realist teorilerde merkezi bir konumda yer almaktadır; ancak 21. yüzyılın getirdiği demografik dönüşümler ve bununla birlikte yaşanan teknolojik devrim, devletin gücü ve güvenliği ile nüfus arasındaki bu geleneksel bağı ciddi bir biçimde sarsmaktadır. Son yıllarda, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede gözlemlenen doğurganlık oranlarındaki keskin düşüş ve buna bağlı olarak nüfusun yaşlanması, akademik ve siyasi çevrelerde "demografik gerileme" olarak adlandırılmış ve sıklıkla "varoluşsal bir tehdit" olarak tanımlanan yeni bir güvenlik endişesini tetiklemiştir. Bu çalışma, söz konusu endişenin nesnel bir gerçekliğe dayanıp dayanmadığını ve teknolojik dönüşümün bu süreçteki etkisini ve rolünü sorgulamayı amaçlamaktadır.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, nüfusun ulusal gücün vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmesi Hans Morgenthau ve Kenneth Waltz gibi klasik realist düşünürlerin eserlerine kadar uzanmaktadır. Söz konusu geleneksel bakış açısından devlet, büyük ölçüde "emek yoğun" bir iktidar modeline dayandığından, kalabalık nüfusu büyük bir ordu ve endüstriyel üretim kapasitesi için vazgeçilmez bir ön koşul olarak görmektedir. Günümüzde ise yapay zekâ, robotik, otomasyon ve otonom sistemlerin gelişimi, üretim ve savunma sistemleri ile süreçlerinde insan emeğine olan ihtiyacı niteliksel ve niceliksel olarak dönüştürmektedir. Dolayısıyla, nüfus artış hızının düşmesi ve buna bağlı olarak demografik gerilemenin doğrudan bir güvenlik zafiyeti yaratacağı yönündeki deterministik çıkarımlar, teknoloji değişkeninin sunduğu ikame imkânlarını göz ardı etme riskini beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, demografik gerilemenin devlet güvenliği üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığını; aksine,

teknolojik kapasite ve kurumsal uyum yeteneği tarafından şekillendirilen koşullu bir süreç olduğunu savunmaktadır.

Demografik gerilemenin varoluşsal bir tehdit olarak kurgulanması, Kopenhag Okulu tarafından geliştirilen güvenlikleştirme yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna göre, demografi sadece azalan doğum oranları veya yaşlanan nüfus gibi istatistiksel verilerden ibaret değildir; aynı zamanda siyasi aktörler tarafından ulusal kimlik, ekonomik rekabet ve jeopolitik prestijle ilişkilendirilerek inşa edilen söylemsel bir alandır. Birçok ülkede siyasi elitlerin demografik verileri "varoluşsal bir tehdit" olarak sunması, olağanüstü politika önlemlerini meşrulaştırma amacını taşımaktadır.

Çalışma kapsamında geliştirilen analitik çerçeve, nüfus-teknoloji-güvenlik üçgenini üç temel eksen üzerinden incelemektedir: ikame, tamamlayıcılık ve kırılganlık. İkame etkisi, teknolojinin azalan işgücünü telafi etme potansiyeline odaklanırken, tamamlayıcılık etkisi, nüfusun niceliğinden ziyade niteliğinin (beşerî sermaye) önem kazandığına vurgu yapmaktadır. Kırılganlık etkisi ise teknolojik bağımlılığın yarattığı yeni güvenlik risklerini ele almaktadır. Bu bölümlerin ardından gelen tartışma kısmında, teknolojik kapasitesi yüksek ülkeler ile bu kapasiteden yoksun ülkeler arasındaki makasın demografik krizle birlikte nasıl açıldığı irdelenmektedir. Sonuç olarak, bu çalışma demografik gerilemenin mutlak bir son değil, teknolojik inovasyon ve akılcı siyasi yönetimle yönetilebilecek, hatta dönüştürülebilecek bir süreç olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Nüfus dinamikleri, teknolojik dönüşüm ve devlet iktidarı arasındaki ilişki, uluslararası ilişkiler ve politik ekonomi alanındaki akademik çalışmalarda merkezi bir yer tutmaktadır. Klasik realizm nüfusu ulusal gücün temel bir bileşeni olarak ele almakta ve hem askeri hem de ekonomik kapasitelerin sürdürülmesindeki rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda Hans Morgenthau (1948), nüfusu ulusal gücün sabit unsurlarından biri olarak tanımlamaktadır. Morgenthau'ya göre (1948), bir ulusun gücünü belirleyen tamamen insani faktörlere bakıldığında, niceliksel ve niteliksel bileşenleri birbirinden ayırmak gerekmektedir. Nitelikle ilgili bileşenler arasında ulusal karakter, ulusal moral ve diplomasinin kalitesi yer alırken, nicelikle ilgili bileşen ise nüfus büyüklüğü açısından ele alınmalıdır. Zira, "*büyük bir nüfus olmadan, modern bir savaşı başarıyla yürütmek için gerekli olan sanayi tesislerini kurmak ve işletmek; karada, denizde ve havada savaşacak çok sayıda muharebe birimini sahaya sürmek ve son olarak, muharebe birliklerinden önemli ölçüde daha kalabalık olan ve bunlara gıda, ulaşım ve iletişim araçları, mühimmat ve silah sağlamakla yükümlü olan destek birliklerinin kadrolarını doldurmak imkânsızdır."* (Morgenthau, 1948: 91-92) Neorealizmin kurucusu olan Kenneth Waltz (1979) ise demografik kapasiteyi, uluslararası sistemi şekillendiren daha geniş kapsamlı bir yetenekler dizisi içinde ele almaktadır. Waltz'a göre (1979), devletler herhangi bir alanda üstünlük gösterdikleri için en üst sıralarda yer almaz. Devletlerin sıralamaları, nüfus ve toprak büyüklüğü, kaynak zenginliği, ekonomik kapasite, askeri güç, siyasi istikrar ve yetkinlik gibi kriterlere dayalı olarak elde ettikleri puanlara bağlıdır. Bu bakış açıları, emek yoğun bir iktidar modelini varsayarken, daha büyük nüfus, daha fazla askeri insan gücü ve üretim

kapasitesi anlamına gelmektedir. Hem klasik realizmin hem de neorealizmin nüfus büyüklüğüne yaptığı vurgu, ulusal güçle doğrudan ilişkilendirilmiş ve dünyanın en kalabalık ulusları arasında yer almayan hiçbir ülkenin birinci sınıf bir güç olarak kalamayacağı ya da bu konuma gelemeyeceği görüşü, ilgili yaklaşımlar tarafından benimsenmiştir (Morgenthau, 1948).

Politik ekonomi alanındaki ampirik çalışmalar bu ilişkiyi daha da pekiştirmektedir. David E. Bloom ve Jeffrey G. Williamson'ın (1998) yapmış oldukları ekonometrik analize dayalı ampirik çalışmalarının bulgularına bakıldığında, nüfus dinamiklerinin – özellikle de çalışma çağındaki nüfus artışının – ekonomik büyümenin belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı; ekonomik performansı yönlendiren temel mekanizmanın yaş dağılımı olduğu ve nüfus dinamiklerinin Doğu Asya'nın ekonomik mucizesinin önemli bir kısmını oluşturduğu sonucuna ulaştıkları görülmektedir. Konuyla ilgili bir başka çalışmada David E. Bloom, David Canning ve Günther Fink (2010) elverişli demografik yapıların verimliliği ve tasarruf oranlarını artırabileceğini ve böylece ekonomik kalkınmayı teşvik edebileceğini savunmaktadır. Politik ekonomi alanında yapılan bu çalışmalara göre, özetle, demografik gerilemenin genellikle işgücü sıkıntısı, ekonomik üretimin azalması ve askeri kapasitenin zayıflamasıyla ilişkilendirildiği ve sonuçta devlet güvenliği için potansiyel bir tehdit oluşturduğu görülmektedir (Bloom ve Williamson, 1998; Bloom ve ark., 2010).

Bununla birlikte, Ronald Lee'nin (2003) demografik dönüşüm üzerine yazmış olduğu makalesi, nüfus ve ekonomi arasındaki bu doğrusal ilişkiyi derinleştirmekte ve karmaşık bir hale getirmektedir. Yüksek doğurganlık ve ölüm oranlarından düşük doğurganlık ve yaşlanan nüfusa doğru yaşanan geçişin ekonomik ve sosyal sistemler üzerinde derin etkiler yarattığını iddia eden Lee, yaşlanan toplumları genellikle artan bağımlılık oranları, emeklilik sistemleri üzerindeki artan mali baskı ve azalan ekonomik dinamizmle ilişkilendirmektedir. Çalışmada, küresel demografik dönüşümün getirdiği yaşlanma sorununun ciddi ekonomik ve politik zorluklar yaratacağı; ancak esnek kurumsal yapılar ve bireylerin değişen yaşam döngüsüne uyum sağlama potansiyeli sayesinde bu sürecin yönetilebilir olduğu da savunulmaktadır (Lee, 2003). Öte yandan, daha yeni araştırmalar bu sonuçların deterministik doğasına itiraz etmektedir. Daron Acemoğlu ve Pascual Restrepo (2017), yaşlanma ile kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla ve uzun vadeli durgunluk üzerine geliştirilen çeşitli teorilerin öngördüğü gibi olumsuz bir ilişki bulunmadığını iddia etmekte ve teknolojinin bu potansiyel olumsuz etkiyi ortadan kaldıracak şekilde sisteme dahil edilebileceğini belirtmektedir. Yaşlanan nüfusla birlikte ortaya çıkan işgücü kıtlığına tepki olarak firmaların teknolojik uygulamaları, özellikle de otomasyonu teşvik edebileceğine dair kanıtlar sunmaktadırlar ki nüfusu daha hızlı yaşlanan ülkelerin önemli bir otomasyon teknolojisi türü olan endüstriyel robotların benimsenmesinde ön saflarda yer aldığı ilgili çalışmada belirtilmektedir (Acemoglu ve Restrepo, 2017). Bu durum, demografik değişimin olumsuz yönüne odaklanmaktansa inovasyon ve yapısal dönüşümün itici gücü olarak işlev görebileceğini göstermektedir.

Gelişen teknolojilerle ilgili literatür emek ve üretim arasındaki değişen ilişkiyi ön plana çıkarmaktadır. Örneğin, Erik Brynjolfsson ve Andrew McAfee'ye göre (2014), "İkinci Makine Çağı" dijital teknolojilerdeki hızlı ilerlemelerle şekillenmekte, bu da üretkenlikte katlanarak

artan kazançlar sağlarken insan emeğine olan bağımlılığı azaltmaktadır. Dijital teknolojilerdeki ilerlemeler insan emeğinin niceliği kadar niteliğini de ön plana çıkarmaktadır. Zira Acemoğlu ve Restrepo (2020) işgücünün yerini alan otomasyonun etkileri ile yeni görevler ve meslekler yaratan yeniden yapılandırmanın insan emeği üzerindeki etkileri arasında ayrım yapmaktadır. Bu ikili dinamik, insan emeğini işgücü ve insan sermayesi olarak sınıflandırmakta ve işgücünün nicel öneminin azalmasına karşın insan sermayesinin niteliksel öneminin arttığını ima etmektedir (Acemoğlu ve Restrepo, 2020; Brynjolfsson ve McAfee, 2014).

Politik ekonomi alanında yapılan çalışmalar, insan emeğine olan ihtiyacın dijital teknolojiler ve otonom sistemlerle birlikte azaldığını ortaya koyarken, güvenlik söz konusu olduğunda nüfus ile devlet gücü ve güvenliği arasında kurulan doğrusal ilişkinin gelişen teknolojiler tarafından ne şekilde etkileneceği önemli bir konu olmuştur. Yapılan çalışmalar, askeri teknolojideki dönüşümlerin nüfus büyüklüğü ile devlet gücü arasındaki geleneksel bağı da zayıflattığını ortaya koymaktadır. Otonom sistemlerin, siber yeteneklerin ve hassas güdümlü teknolojilerin giderek yaygınlaşması, büyük daimî ordulara olan ihtiyacı azaltmakta ve böylece askeri gücün ön koşulu olarak demografik büyüklüğün gerekli olduğu şeklindeki klasik varsayım da sorgulanmaktadır.

Güvenlik alanında yapılan çalışmalar, özellikle eleştirel güvenlik çalışmaları, güvenliğin sadece maddi unsurlarına değil, tehdit algısının şekillenmesini etkileyen söylemlerin önemine de dikkat çekmektedir. Demografik gerilemenin "varoluşsal bir tehdit" olarak nitelendirilmesi konunun güvenlikleştirme yaklaşımıyla değerlendirildiğini göstermektedir. Barry Buzan, Ole Wæver ve Jaap de Wilde (1998) tarafından geliştirilen güvenlikleştirme yaklaşımı, güvenlik tehditlerinin nesnel gerçeklikler değil, öznelerarası kurgular olduğunu öne sürmektedir. Bu çerçeveye göre, bir konu, siyasi aktörler tarafından varoluşsal bir tehdit olarak ifade edildiğinde ve bu durum dinleyici kitle (kamuoyu) tarafından kabul edildiğinde, ilgili konu bir güvenlik sorunu haline gelmekte ve böylece olağanüstü politika önlemlerinin alınması meşrulaştırılmaktadır (Buzan ve ark., 1998; Wæver, 1995). Bu bakış açısıyla, siyasi elitler, düşük doğurganlık oranlarını genellikle ulusal kimlik, ekonomik rekabet gücü ve jeopolitik gerilemeyle ilgili endişelerle ilişkilendirerek demografiyi bir güvenlik meselesi olarak kurgulamaktadır. Bu söylemsel çerçeveleme, doğum teşvik edici önlemler, göç kısıtlamaları ve daha geniş kapsamlı sosyo-ekonomik reformlar gibi politika müdahalelerini mümkün kılmaktadır.

Çalışmanın içeriğini oluşturan konuyla ilgili literatürde nüfus, teknoloji ve devlet güvenliği arasındaki ilişkinin karmaşık ve çok boyutlu olduğu ortaya konulmaktadır. Klasik yaklaşımlar, nüfusun niceliksel önemini vurgularken ve devletler açısından büyük güç olmanın nüfusun niceliksel büyüklüğüyle ilişkilendirildiği görülürken görece yeni çalışmalar ve yaklaşımlar demografik gerilemenin devletin gücü ve güvenliği üzerindeki etkilerinin tek başına açıklayıcı olmayacağını, gelişen teknolojilerle birlikte nüfusun niceliğinin görece ikinci planda kaldığını ve nüfusun niteliğinin önem kazandığını vurgulamaktadırlar. Sonuç olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde, klasik yaklaşımların nüfus, teknoloji ve devlet güvenliği arasındaki ilişkiye dar bir çerçeveden baktıkları anlaşılmaktadır. Oysa klasik yaklaşımların bu dar bakış açısını eleştiren yeni yaklaşımların konunun teknoloji gibi maddi unsurlar ve güvenlikleştirme gibi

ideolojik unsurların bir araya getirildiği daha geniş bir çerçevede analiz edilmesi gerekliliğine odaklandıkları görülmektedir.

ANALİTİK ÇERÇEVE: NÜFUS, TEKNOLOJİ VE DEVLET GÜVENLİĞİ ARASINDAKİ BAĞLANTI

Nüfus, teknoloji ve devlet güvenliği arasındaki ilişkinin teknoloji ayağı diğer iki unsurun birbiriyle olan ilişkisinde temel belirleyici parametre olarak ele alındığında aslında klasik yaklaşımlarca sıklıkla vurgulanan nüfus büyüklüğü ile ulusal güç arasında doğrudan ve doğrusal bir ilişki olduğu varsayımının yerini, farklı çalışma alanlarından elde edilen bulgular doğrultusunda, demografik değişimin etkilerinin ikame, tamamlayıcılık ve kırılganlık mekanizmaları tarafından şekillendirildiği varsayımı almaktadır.

Gelişen son teknolojilerle birlikte, demografik gerilemenin ulusal güç ve devlet güvenliği açısından gerçek bir tehdit oluşturup oluşturmayacağına öncelikle ikame etkisi çerçevesinde bakıldığında, teknolojik gelişmelerin bir ikame etkisi yarattığı ve bu etki sayesinde insan emeğinin giderek artan bir şekilde sermaye ve teknoloji yoğun sistemlerle yer değiştirmeye başladığı görülmektedir. Yapılan çalışmalara göre, otomasyon, yapay zekâ ve robotik alanlarındaki ilerlemelerin hem ekonomik üretimin hem de askeri kapasitenin geniş nüfuslara olan bağımlılığını önemli ölçüde azaltacağı tahmin edilmektedir. Ekonomi alanında otomasyon, firmaların daha az işgücüyle üretimi sürdürmelerini, hatta artırmalarını mümkün kılacak; böylece işgücü arzı ile verimlilik arasındaki geleneksel bağ zayıflayacaktır (Acemoğlu ve Restrepo, 2020). Benzer şekilde, askeri alanda insansız hava araçlarının (İHA), otonom silah sistemlerinin ve yapay zekâ destekli karar alma süreçlerinin yaygınlaşması, kitlesel seferberlik ve büyük daimî ordulara olan ihtiyacı azaltacaktır (Horowitz, 2018). Bu gelişmeler, demografik büyüklüğün devlet iktidarı için bir ön koşul olduğu şeklindeki klasik varsayımın sorgulanmasına neden olmakta ve bunun yerine, teknolojik gelişmişliğin azalan nüfus sayısını telafi edebileceği öne sürülmektedir.

İkincisi, teknolojik dönüşüm aynı zamanda tamamlayıcılık etkisi yaratmaktadır. Tamamlayıcılık etkisi, beşerî sermayenin önemini ortadan kaldırmak yerine onu yeniden şekillendirmektedir. Düşük vasıflı işgücünün teknoloji tarafından ikame edilebilirliği giderek artarken, yüksek vasıflı, uyum yeteneği yüksek ve inovasyona yönelik beşerî sermayeye olan talep artmaktadır (Goldin ve Katz, 2008; Autor, 2015). Bu, nüfusun rolünde niteliksel bir değişim anlamına gelmekte ve nüfusun stratejik değeri artık öncelikle büyüklüğüyle değil, eğitim düzeyi, becerileri ve teknolojik uyum kapasitesiyle belirlenmektedir. Brynjolfsson ve McAfee'nin (2014) belirttiği gibi, dijital teknolojiler vasıflı işçilerin verimliliğini artırırken, aynı zamanda rutin işleri ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla, demografik gerilemenin, insan sermayesi ve yenilikçi sistemlere yönelik sürdürülebilir yatırımlar desteklendiği sürece, devletin kapasitesini zayıflatacağını iddia etmek mümkün değildir.

Üçüncüsü, demografik gerilmenin etkilerinin yalnızca teknolojik yeniliklerle aşılmaya çalışılması da birtakım sorunları beraberinde getirmektedir. Zira teknolojik bağımlılık, kırılganlık etkisi yaratarak halk ile devlet iktidarı arasındaki ilişkiyi karmaşıklaştıran yeni

güvenlik riskleri ortaya çıkarmaktadır. Devletlerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki fark, onları dışa bağımlı hale getirirken teknolojinin ikame etkisini de ortadan kaldırma riski taşımaktadır. Devletler ileri teknolojilere giderek daha fazla bağımlı hale geldikçe, siber tehditlere, tedarik zinciri kesintilerine ve dışsal teknolojik bağımlılıklara karşı da daha savunmasız hale gelmektedir (Farrell ve Newman, 2019). Bu durum, özellikle yerli inovasyon kapasitesinden yoksun ülkeler için jeopolitik kırılganlıklara yol açabilecek teknolojik yetkinlikler arasında dengesizlikler yaratmaktadır. Dahası, teknolojik üretimin sınırlı sayıda ülkede yoğunlaşması, küresel ekonomi içindeki sistemik riskleri artırarak bağımlılık ve eşitsizlik kalıplarını pekiştirmektedir (Baldwin, 2016).

Bu üç mekanizma bir arada değerlendirildiğinde, nüfus büyüklüğü ile devlet güvenliği arasındaki ilişkinin ne sabit ne de deterministik olduğu ortaya çıkmaktadır. Aksine, bu ilişki teknolojik kapasitenin düzeyine ve dağılımına, ayrıca devletlerin kurumsal ve ekonomik yapılarını değişen koşullara uyarlama becerisine bağlı hale gelmektedir. Bu bağlamda, demografik gerileme ancak yetersiz teknolojik gelişme ve zayıf beşerî sermaye oluşumuyla birleştiğinde bir güvenlik sorunu oluşturmaktadır. Buna karşılık, teknolojik açıdan gelişmiş ortamlarda, demografik gerilemenin verimlilik, etkinlik ve inovasyondaki kazanımlarla dengelenebileceği, hatta kısmen telafi edilebileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla sadece demografik gerilemeye odaklanılması ve bunun varoluşsal bir tehdit olarak nitelendirilmesi sabit bir bakış açısının ürünü olarak kalmakta, gerçekte bu varoluşsal tehdidin sadece nüfus politikalarıyla değil, aynı zamanda yeterli teknolojik gelişme ve güçlü beşerî sermaye ile birlikte ele alınması gerekmektedir.

TARTIŞMA: TEKNOLOJİ ÇAĞINDA NÜFUS AZALMASININ KOŞULLU GÜVENLİK ETKİLERİ

Bu çalışma, demografik gerileme ile ulusal güç ve devlet güvenliği arasındaki ilişkinin ne doğrusal ne de evrensel olarak deterministik olduğunu ortaya koymaktadır. Aksine, bu ilişkinin etkileri teknolojik kapasite düzeyine, kurumsal uyum yeteneğine ve nitelikli beşerî sermayeye bağlıdır. Bu durum, 21. yüzyılın gelişen teknolojileriyle birlikte düşünüldüğünde, nüfus büyüklüğünü doğrudan ulusal güçle eşdeğer görme eğiliminde olan klasik güvenlik çerçevelerindeki geleneksel varsayımlar sorgulanmaktadır (Morgenthau, 1948; Waltz, 1979).

Teknolojik açıdan gelişmiş ülkelerde, nüfusun azalması her zaman güvenlik kapasitesinin düşmesi anlamına gelmemektedir. Yüksek düzeyde otomasyon, dijitalleşme ve inovasyonun işgücü arzındaki ve askeri personel sayısındaki azalmayı telafi etme kapasitesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ampirik araştırmalar, yaşlanan toplumların işgücü ihtiyacına, özellikle otomasyonun yoğun olduğu sektörlerde, teknolojinin benimsenmesini hızlandırarak yanıt verdiğini göstermektedir (Acemoğlu ve Restrepo, 2017). Bu dinamik, söz konusu ülkelerin azalan nüfusa rağmen üretkenliklerini ve ekonomik rekabet güçlerini korumalarını sağlamaktadır. Benzer şekilde, askeri alanda otonom sistemlere ve hassas teknolojilere artan bağımlılık, büyük nüfuslara duyulan stratejik ihtiyacı azaltmakta ve böylece demografik büyüklük ile askeri kapasite arasındaki geleneksel bağ zayıflamaktadır (Horowitz, 2018).

Öte yandan, teknolojik kapasitesi sınırlı olan ülkelerde nüfusun azalması önemli ekonomik sorunlara ve güvenlik açıklarına yol açabilmektedir. Teknolojik araçlarla işgücünü ikame etme imkânı bulunmadığında, azalan nüfus ekonomik üretimin düşmesine, mali sıkıntılara ve askeri hazırlık düzeyinin azalmasına neden olmaktadır (Bloom ve ark., 2010). Bu tür bağlamlarda, demografik gerileme mevcut yapısal zayıflıkları daha da şiddetlendirerek, azgelişmişlik ve bağımlılık eğilimlerini pekiştirmektedir. Bu dengesizlik, nüfus-güvenlik ilişkisinde kilit bir aracı değişken olan teknolojik kapasitenin önemini ortaya koymaktadır.

Nüfus, teknoloji ve devlet güvenliğinin analitik çerçeve olarak ele alındığı düzlemde, konuyla ilgili önemli olan husus nüfus büyüklüğünün tek başına devletin güvenlik sonuçlarını öngörememesidir. Klasik yaklaşımların odaklandığı bu çerçeve yerine, demografik değişkenlerin teknolojik gelişme, beşerî sermaye oluşumu ve kurumsal etkinlikle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu durum, uzun vadeli ekonomik ve stratejik gücün temel itici güçleri olarak salt işgücü miktarından ziyade üretkenlik ve yeniliği vurgulayan politik ekonomi alanındaki daha geniş kapsamlı görüşlerle örtüşmektedir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014; Goldin ve Katz, 2008).

Teknolojik gelişmişlik düzeyi gibi maddi faktörleri göz ardı ederek, demografik gerilemenin bir "varoluşsal tehdit" olarak çerçevelenmesi, söylemsel ve siyasi süreçlerin önemine işaret etmektedir. Güvenlikleştirme yaklaşımından hareketle, demografik meselelerin yalnızca nesnel koşullardan kaynaklanmak yerine, siyasi söylemler yoluyla birer güvenlik tehdidi olarak kurgulandığını söylemek mümkündür (Buzan ve ark., 1998; Wæver, 1995). Hükümetler, politika müdahalelerini meşrulaştırmak ve halkın desteğini kazanmak amacıyla, düşük doğurganlık oranlarını ve nüfusun yaşlanmasını stratejik olarak ulusal hayatta kalma meselesi haline getirebilmektedirler.

Bu bağlamda, demografik gerilemenin güvenlik meselesi haline getirilmesi ve varoluşsal tehdit olarak sunulması sıklıkla iç siyasi hedeflerle ilişkilendirilmektedir. Bunlar doğum teşvik politikalarının desteklenmesinden geleneksel aile normlarının pekiştirilmesine ve kısıtlayıcı göç rejimlerinin meşrulaştırılmasına kadar geniş bir yelpazede ele alınabilmektedir. Bununla birlikte, bu tür anlatılar genellikle milliyetçilik ve kültürel kimlikle ilgili endişeler gibi daha geniş ideolojik yönelimlerle de ilişkilendirilmekte ve bu da siyasi hamlelerin toplum nezdindeki kabul edilebilirliğini güçlendirmektedir (Huysmans, 2006). Demografik gerilemenin bir güvenlik sorunu olarak ele alınması, esasında bir kez varoluşsal tehdit olarak nitelendirilip söylemlere yansıtılması, yalnızca yapısal değişime bir yanıt olarak değil, aynı zamanda siyasi yönetişim ve toplumsal seferberliğin bir aracı olarak da işlev görmektedir.

Nihayetinde, demografik gerilemenin güvenlik açısından doğurduğu sonuçların bağlama bağlı ve siyasi etkenlerin aracılık ettiği bir olgu olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Demografik eğilimler devlet iktidarının maddi temellerini şekillendirse de bunların güvenlik sorunlarına dönüşmesi teknolojik kapasiteye, kurumsal uyum sürecine ve söylemsel çerçeveleme süreçlerine bağlıdır. Dolayısıyla, demografik gerilemeyi doğası gereği varoluşsal bir tehdit olarak ele almak, çok daha karmaşık ve koşullara bağlı nüfus, teknoloji ve devlet güvenliği ilişkisini basitleştirme riski taşımaktadır.

SONUÇ

"Demografik Gerileme, Teknolojik Dönüşüm ve Devlet Güvenliği: Varoluşsal Tehdit Söyleminin Yeniden Değerlendirilmesi" başlıklı bu çalışma, nüfus dinamikleri ile devletin güvenlik kapasitesi arasındaki ilişkinin teknoloji çağında nasıl bir dönüşüme uğradığını analiz etmektedir. Konuyla ilgili çalışmalar, demografik gerilemenin devlet güvenliği için doğası gereği ve kaçınılmaz bir varoluşsal tehdit olduğu yönündeki yaygın kanının, günümüzün teknolojik gerçeklikleri ve sosyo-politik dinamikleri ışığında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Çalışmanın temel tezi, nüfusun niceliksel azalmasının yaratabileceği olumsuz etkilerin teknolojik gelişmişlik düzeyi, beşerî sermayenin niteliği ve stratejik yönetim becerisi ile dengelenebileceği, hatta bazı durumlarda bu sürecin bir inovasyon itkisine dönüştürülebileceği yönündedir.

Çalışmanın sunduğu analitik çerçeve, teknolojinin "ikame edici" rolünün altını çizmektedir. Otomasyon, yapay zekâ ve robotik teknolojiler hem endüstriyel üretimde hem de askeri alanda insan faktörüne olan geleneksel bağımlılığı zayıflatmaktadır. Gelişmiş ekonomilerin yaşlanan nüfus ve azalan işgücü sorununa otomasyonu hızlandırarak yanıt vermesi, demografik daralmanın ekonomik büyüme üzerindeki baskısını hafifletmektedir. İkame etkisiyle daha çok düşük vasıflı işgücünün yerini teknoloji alırken, tamamlayıcılık etkisiyle vasıflı işgücü talebi ön plana çıkmaktadır. Yani "tamamlayıcılık etkisi", teknolojinin ikame edici etkisine ek olarak vasıflı işgücü bağlamında beşerî sermayenin niceliksel olarak değil, niteliksel olarak önemini vurgulamaktadır. Örneğin askerî alanda otonom silah sistemleri ve siber savunma yetenekleri, büyük daimî orduların yerini daha küçük, teknoloji yoğun ve yüksek vuruş gücüne sahip birimlerin almasına olanak tanımaktadır. Bu durum, nüfus büyüklüğünü ulusal gücün mutlak göstergelerinden biri olarak kabul eden klasik yaklaşımların güncelliğini yitirdiğini; gücün artık sadece "kaç kişi olduğunuz" ile değil, "sahip olduğunuz insanların neyi, hangi teknolojiyle yapabildikleri" ile ölçüldüğünü göstermektedir.

Bununla beraber, çalışma söz konusu teknolojik dönüşümün her devlet için aynı fırsatları sunmadığına da dikkat çekmektedir. Teknolojik kapasitesi sınırlı, yeniliklere uyum sağlama hızı zayıf ve beşerî sermayesi düşük olan devletler için demografik gerileme, gerçekten de ciddi bir güvenlik riski ve ekonomik durgunluk kaynağı olma potansiyeli taşımaktadır. Bu devletlerde azalan nüfus, üretimin düşmesine, sosyal güvenlik sistemlerinin çökmesine ve askeri hazırlık düzeyinin zayıflamasına yol açarak devletin kırılganlığını artırmaktadır. Dolayısıyla, demografik krizin etkileri küresel ölçekte homojen değildir; aksine, teknolojik uçurum bu süreçte devletler arasındaki güç dengesini yeniden şekillendiren temel belirleyici haline gelmektedir. Bu bağlamda, demografik gerileme tek başına bir tehdit değildir; ancak teknolojik yetersizlikle birleştiğinde "çarpan etkisi" yaratma potansiyeline sahip yapısal bir sorundur.

Çalışmanın bir diğer önemli çıkarımı, demografik gerilemenin bir "güvenlikleştirme" nesnesi olarak nasıl kullanıldığına dairdir. Düşük doğurganlık oranlarının ve yaşlanmanın siyasi elitler tarafından varoluşsal bir tehdit olarak sunulması, çoğu zaman ideolojik gündemlerin, milliyetçi söylemlerin veya kısıtlayıcı sosyal politikaların meşrulaştırılmasına zemin oluşturmaktadır.

Maddi gerçeklikler şüphesiz mevcuttur; ancak bu gerçekliklerin bir "felaket senaryosu" olarak kurgulanması, devletlerin yapısal reformlar yerine geçici veya baskıcı önlemlere yönelmesine neden olabilmektedir. Oysa gerçek çözüm, nüfus sayısını artırmaya yönelik politikalar üretmeye çalışmaktan ziyade, mevcut nüfusun niteliğini artıracak eğitim yatırımlarına ve teknolojik dönüşüme odaklanan politikalardan geçmektedir.

Sonuç olarak, 21. yüzyılda devlet güvenliğinin demografik determinizmin dar kalıplarından kurtulması ve teknolojik kapasite ile beşerî sermayenin dinamik etkileşimini merkeze alması gerekmektedir. Demografik gerileme, bir devletin çöküşünün habercisi veya bir beka sorunu olmaktan ziyade, değişen dünya koşullarına uyum sağlama gerekliliğinin bir göstergesidir. Geleceğin güçlü devletleri, en kalabalık nüfusa sahip olanlar değil; azalan nüfusunu ileri teknolojiyle ikame edebilen, vatandaşlarının yaratıcılığını ve teknik becerisini en üst düzeye çıkarabilen ve siber-fiziksel sistemlerin sunduğu yeni güvenlik ortamına en hızlı uyum sağlayabilen aktörler olacaktır. Bu çalışma, demografik gerilemenin ortaya çıkardığı endişelerin teknolojik iyimserlik ve rasyonel planlama ile harmanlandığı yeni bir güvenlik perspektifine olan ihtiyacı vurgulayarak literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKLAR

Acemoğlu, D., & Restrepo, P. (2017). Secular stagnation? The effect of aging on economic growth. *American Economic Review, 107*(5), 174–179.

Acemoğlu, D., & Restrepo, P. (2020). Robots and jobs: Evidence from US labor markets. *Journal of Political Economy, 128*(6), 2188–2244.

Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives, 29*(3), 3–30.

Baldwin, R. (2016). *The great convergence: Information technology and the new globalization.* Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Bloom, D. E., Canning, D., & Fink, G. (2010). Implications of population aging for economic growth. *Oxford Review of Economic Policy, 26*(4), 583–612.

Bloom, D. E., & Williamson, J. G. (1998). Demographic transitions and economic miracles in emerging Asia. *World Bank Economic Review, 12*(3), 419–455.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies.* New York: W. W. Norton & Company.

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Farrell, H., & Newman, A. L. (2019). Weaponized interdependence: How global economic networks shape state coercion. *International Security, 44*(1), 42–79.

Goldin, C., & Katz, L. F. (2008). *The race between education and technology*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Horowitz, M. C. (2018). *The diffusion of military power: Causes and consequences for international politics*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Huysmans, J. (2006). *The politics of insecurity: Fear, migration and asylum in the EU.* London: Routledge.

Lee, R. (2003). The demographic transition: Three centuries of fundamental change. *Journal of Economic Perspectives, 17*(4), 167–190.

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: Alfred A. Knopf Inc.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics.* Massachusetts: McGraw-Hill.

Wæver, O. (1995). Securitization and desecuritization. In R. D. Lipschutz (Ed.), *On security.* 46–86. New York: Columbia University Press.

ARNAVUTLUK'DA SOMUT KÜLTÜREL MİRASA SAHİP YAPI STOĞU VE DEPREM ETKİLERİ

THE BUILDING STOCK WITH TANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN ALBANIA AND THE EFFECTS OF EARTHQUAKES

Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL

Müşterek Miras Vakfı, Müşterek Miras Araştırma Merkezi, Fatih, İstanbul
fayuksel@iuc.edu.tr,
ORCID NO: 0000-0003-2207-1902

ÖZET

Arnavutluk, Balkanlar'da yüksek sismik aktiviteye sahip bir Coğrafyadadır. Başkent Tiran'da M≥7,0 büyüklüğünde depremler bulunmaktadır. Korça kenti hariç, ülkenin kıyı kentleri olan Tiran, Durres, Elbasan, Vlora, Fier ve İşkodra yüksek deprem riski altındadır. Arnavutluk, 1463'de Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Resmi arşivlerdeki belgelere göre Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta toplam 1.015 yapı inşa edilmiştir. Arnavutluk'un kültürel miras yapı stoğu İlirya, Osmanlı ve modern döneme içerir. Ulpiana Antik Kenti depremlerle yıkılmıştır. M.S. 345 yılında şehir ve surlar tahrip olmuştur. Dıraç, 1273 yılında şiddetli bir depremle harap olmuştur. Berat genelinde ve Gorica Mahallesi'nde 15 Ekim 1851'de geleneksel konutlar hasar görmüştür. 1920 yılında Fatih Sultan Mehmed Han Camisi, 1960 yılında Mirahor İlyas Bey Camii, 1961 yılında Kavaje Kubbeli Camii tahrip olmuştur. 1979'da İşkodra'da Bahçallëk Camisi tamamen yıkılmıştır. 26 Kasım 2019'da 6,3 büyüklüğündeki deprem Dıraç (Durrës) merkezli deprem, ülkedeki, çoğu taş ve eski kagir yapıdan oluşan, tarihi mimari yapı stoğuna ciddi zarar vermiştir. Kruja (Akçahisar), Dıraç, Preza, Bashtova Kaleleri ve Dıraç'taki Etnografya Müzesi önemli hasar gören yerler arasındadır. Berat ve Ergiri (Gjirokastra) gibi UNESCO Dünya Mirası listesindeki şehirler, geleneksel taş konutları ile öne çıkar. Öncelikle Berat, Ergiri ve Tiran'da camiler, köprüler, hamamlar ve pazarlar bulunmaktadır. Dıraç Amfitiyatrosu, Apollonia arkeolojik parkı ve Butrint, ülkenin en önemli antik somut miras alanlarıdır. Ülkenin dört bir yanına yayılmış, 1941-1985 yılları arasında inşa edilen 173.000'den fazla betonarme sığınak (bunker) bulunmaktadır. Deprem sonrası süreçte, uluslararası yardımlarla (özellikle AB ve Türkiye) kültürel mirasın korunması ve restorasyonu önceliklendirilmiştir. UNESCO, Arnavutluk Kültür Bakanlığı ile işbirliği içinde hasar gören sit alanlarında risk azaltma ve restorasyon çalışmaları yürütmektedir. Türkiye (TİKA), Arnavutluk'taki restorasyon çalışmalarına destek vermektedir. Kurşunlu Camii (İşkodra) gibi eserlerin restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından sürdürülmektedir. Arnavutluk'ta, özellikle UNESCO mirası alanlarında, günümüzde toprak altında kalmış tarihi yapıların temellerinin jeofizik yöntemlerle haritalanması, depreme karşı dirençli (resilient) restorasyon tekniklerinin uygulanması, mutlaka zemin iyileştirmeleri yapılarak yapı stoğunun güçlendirilmesi, kültürel varlıkların geleceğe aktarılması için hayati önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Deprem, Kültürel Miras, Osmanlı, Arkeoeofizik

ABSTRACT

Albania is located in a region with high seismic activity in the Balkans. Earthquakes of magnitude M≥7.0 occur in the capital, Tirana. Except for the city of Korça, the coastal cities of Tirana, Durres, Elbasan, Vlora, Fier, and Shkodra are at high risk of earthquakes. Albania was incorporated into the Ottoman territories by Sultan Mehmed the Conqueror in 1463. According to documents in official archives, a total of 1,015 buildings were constructed in Albania during the Ottoman period. Albania's cultural heritage building stock includes Illyrian, Ottoman, and modern periods. The ancient city of Ulpiana was destroyed by earthquakes. The city and its walls were destroyed in 345 AD. Durrës was devastated by a severe earthquake in 1273. Traditional houses were damaged throughout Berat and in the Gorica district on October 15, 1851. In 1920, the Fatih Sultan Mehmed Han Mosque was destroyed, followed by the Mirahor İlyas Bey Mosque in 1960 and the Kavaje Domed Mosque in 1961. In 1979, the Bahçallëk Mosque in Shkodra was completely demolished. The 6.3 magnitude earthquake centered in Durrës on November 26, 2019, caused significant damage to the country's historical architectural stock, much of which consists of stone and old masonry structures. The castles of Kruja (Akçahisar), Durrës, Preza, Bashtova, and the Ethnographic Museum in Durrës are among the places that suffered significant damage. UNESCO World Heritage sites such as Berat and Gjirokastra are notable for their traditional stone houses. Primarily in Berat, Gjirokastra, and Tirana, there are mosques, bridges, baths, and markets. The Durrës Amphitheater, the Apollonia archaeological park, and Butrint are among the country's most important ancient heritage sites. There are over 173,000 reinforced concrete shelters (bunkers) scattered throughout the country, built between 1941 and 1985. In the aftermath of the earthquake, the preservation and restoration of cultural heritage has been prioritized with international aid (especially from the EU and Turkey). UNESCO, in cooperation with the Albanian Ministry of Culture, is carrying out risk reduction and restoration work in damaged sites. Turkey (TİKA) supports restoration efforts in Albania. The restoration of works such as the Kurşunlu Mosque (Shkodra) is being carried out by the General Directorate of Foundations. In Albania, especially in UNESCO heritage sites, mapping the foundations of historical structures now buried underground using geophysical methods, applying earthquake-resistant restoration techniques, strengthening the building stock through ground improvements, and ensuring the transmission of cultural assets to future generations are of vital importance.

Keywords: Albania, Earthquake, Cultural Heritage, Ottoman Empire, Geophysics

GİRİŞ

Arnavutluk, Balkanlar'da yüksek sismik aktiviteye sahip bir bölgede yer alır (Harita 1). Arnavutluk kıyı şeridi yüksek deprem riskine sahiptir. Ülkedeki zengin somut kültürel miras yapı stoğu depremlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. 1963 öncesi inşa edilen yığma yapılar, yüksek sismik kırılganlık (seismic vulnerability) göstererek tam hasar riskine sahiptir. Kruja (Akçahisar) Kalesi, Dıraç Kalesi, Preza Kalesi, Bashtova Kalesi ve Dıraç'taki Etnografya Müzesi (Aleksandër Moisiu Evi) önemli hasar gören yapılardır.

Harita 1. Arnavutluk ve şehirleri
(https://www.istockphoto.com/tr/collaboration/boards/s4zoZizGxkWZ0-Gt6jp9Bw)

Arnavutluk, Alp-Akdeniz sismik kuşağındadır. Güney Arnavutluk jeolojik ve sismik açıdan oldukça karışık bir bölgedir. Arnavutluk'un güneyinde yer alan Berat, Delvine, Kurveleş sismik açıdan Balkanlar'ın en aktif bölgelerinden biridir. Arnavutluk'taki depremselliğin ana nedeni ülke orojenini oluşturan Adriyatik mikroplakasının çarpışmasıdır. Bölge, Adriyatik mikroplakasının Avrasya plakasıyla çarpışmasından kaynaklı deformasyonun bir kısmını barındırmaktadır. Bu çarpışma ülkenin iç kısımlarını doğrudan etkilemektedir.

Arnavutluk'un sismik bölgeleme haritası 1980 yılında yayınlanmıştır (Sulstarova vd. 1980). Ülkenin en büyük yedi kentsel alanı (Vlora, Durrës, Shkodra, Tirana, Korça, Fier ve Pogradeci şehirleri) için 1984-1991 yılları arasında, sismik mikro bölgeleme çalışmalarına göre, sismik tehlike haritaları hazırlanmıştır. Ülkenin sismik tehlike haritası, gözlemlenen en büyük tarihi depremlerin şiddetine, XX. yüzyılda meydana gelen depremlere ve sismotektonik senteze dayanmaktadır (Sulstarova vd. 1991; Muço vd. 2001). Günümüzde olduğu gibi geçmişte de vuku bulan çok şiddetli depremler, Arnavutluk'ta, yüksek sismik aktivite oluşturmuştur.

Arnavutluk'ta Osmanlı dönemi mimari eserlerinin büyük bir kısmının, İşkodra, Dıraç ve güney bölgelerinde, günümüze ulaşamamasına depremler sebep olmuştur. 18. ve 19. Yüzyıllarda, sismik bir bölge olan, güney Arnavutluk'ta meydana gelen depremler Osmanlı dönemi yapı mirası olan cami, köprü ve konutları yıkmış veya büyük bir hasara neden olmuştur. Bu mimari

eserlerden günümüze ulaşabilen veya yıkılmış 300'ü aşkın Osmanlı dönemi yapısı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Osmanlı dönemine ait Arnavutluk'ta yapıların çoğu 1385-1912 yılları arasında inşa edilmiştir. Arnavutluk'un Berat ve Ergiri (Gjirokastër) gibi UNESCO miras kentlerinde kümeleşen camiler, köprüler, hanlar ve konutlardan oluşur. Bu yapılar genellikle taş işçiliği ve klasik Osmanlı mimarisi özelliklerini taşıyan Sultan Bayezid Camii, Ethem Bey Camii ve Tabakhane Köprüsü öne çıkan eserlerin bazılarıdır.

Arnavutluk'ta özellikle komünizm dönemindeki yıkımlara rağmen varlığını sürdüren sınırlı sayıda eserle, Tiran'daki Ethem Bey Camii (18. yy) ve Tabakhane Köprüsü, Berat'taki Hünkar Camii (15. yy) ve İşkodra'da Kurşunlu Camii, Permet'deki Kadi Köprüsü; Kale ve Savunma yapıları olarak Elbasan Kalesi ve İşkodra'daki Rozafa Kalesi içindeki yapılar, Konut ve Çarşı gibi sivil mimariye ait Ergiri (Gjirokastër) ve Berat şehirlerindeki tarihi Osmanlı taş evleri, tasavvufi yapılardan Berat'daki Halveti Tekkesi Osmanlı mimarisi ve mühendisliğinin önemli örnekleri Türk kültür mirasının önemli yapılarını temsil eder.

Arnavutluk Preze Şehri Kale Camisi, Kruja Şehri Murad Bey Camisi, Berat Şehri Kurşunlu Camisi, Elbasan Şehri Nazire Camisi ile Korça Şehri İmrahorlu İlyas Bey Camisi (https://tika.gov.tr/detail-arnavutluk_cumhuriyetinde_bulunan_osmanli_donemine_ait_5_caminin_restorasyon_projeleri_arnavutluk_cumhuriyeti_tarihi_eserler_enstitusu_bilimsel_konseyinde_onaylandi/)

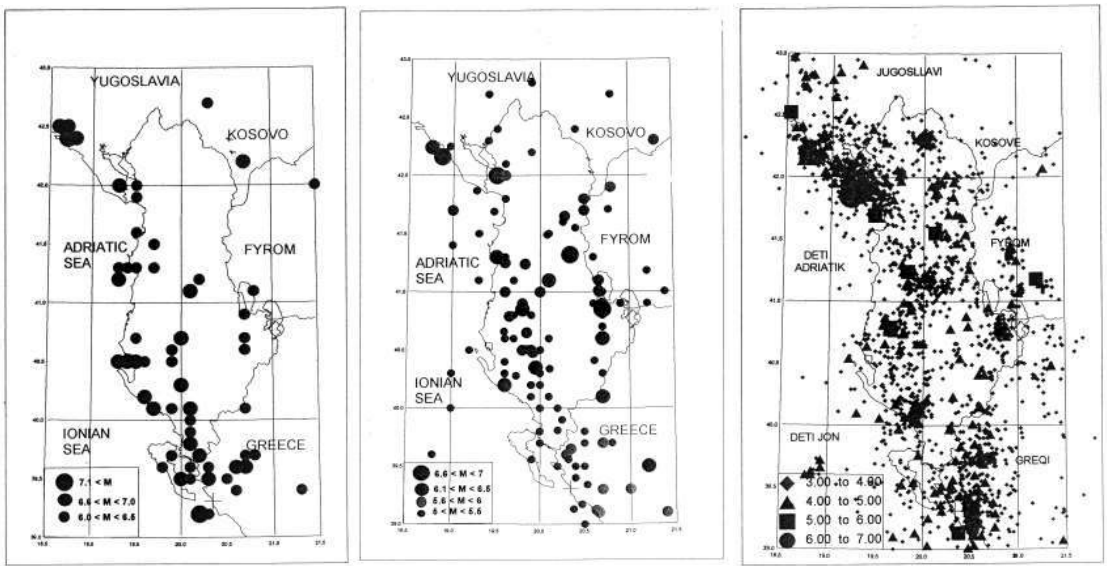
ARNAVUTLUK'UN GENEL SİSMİK AKTİVİTESİ

Tiran bölgesi, İyon-Adriyatik sismik bölgesinde yer alır. Bölge, Karadağ, Arnavutluk ve Yunanistan'ın batı kıyıları boyunca uzanır. Bu zon Adriyatik ve İyon kıyı ön cephe bindirme fay zonunun büyük ve uzun bir bölümüdür. Uzunluğu yaklaşık 250 km'dir. Arnavutluk'ta genişliği 70 ila 80 km arasında değişmektedir. Genel olarak, bu sismik bölge boyunca Shkodra-Peja enine fayının güneyindeki sismik aktivite, kıvrım cephesinden doğuya doğru kademeli olarak azalmaktadır. Tiran bölgesi yüksek sismik aktiviteye sahiptir.

Tirana şehri, yerleşim merkezi olarak, yeni bir şehirdir. Tiran ancak 1920 yılında başkent olmuştur. Bu nedenle, Tiran şehri ve çevresindeki sismik aktiviteye ilişkin veriler nispeten azdır. Tiran bölgesi, İyon-Adriyatik sismik bölgesinde yer almaktadır. Bu, Karadağ, Arnavutluk ve Yunanistan'ın batı kıyıları boyunca devam eden, Adriyatik ve İyon kıyı ön cephe bindirme fay zonunun büyük ve uzun bir bölümüdür. Uzunluğu yaklaşık 250 km olup, Arnavutluk'ta genişliği 70 ila 80 km arasında değişmektedir. Genel olarak, bu sismik bölge boyunca Shkodra-Peja enine fayının güneyindeki sismik aktivite, kıvrım cephesinden doğuya doğru kademeli olarak azalmaktadır. Toplanan veriler (Sulstarova ve Koçiu 1975; Sulstarova ve diğerleri 1980) Tiran bölgesinin yüksek sismik aktiviteye sahip olduğunu göstermektedir.

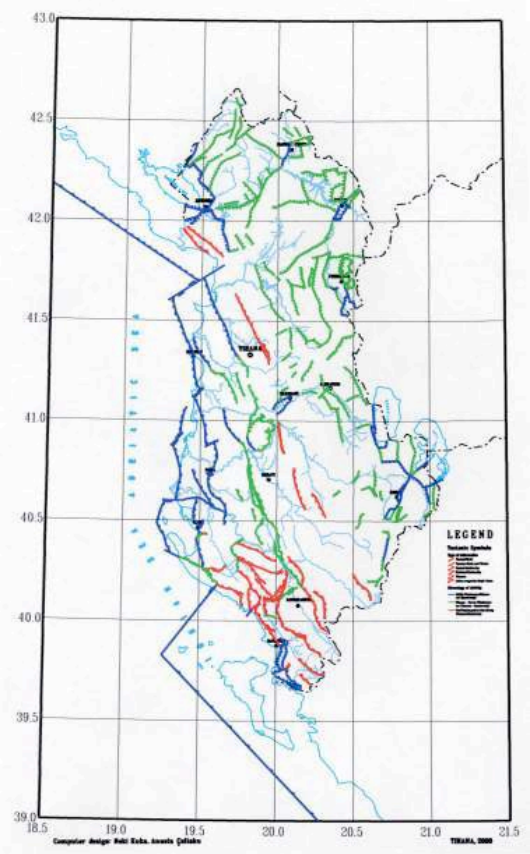
Tiran civarındaki depremlerden bazıları şunlardır: Tiran'ın 15 km kuzeyindeki Kruja kasabasında 1617 yılında meydana gelen deprem (Io = VIII derece MSK-64); 26 Ağustos 1852'de Tiran'ın 35 km kuzeybatısındaki Rodoni Burnu'nda meydana gelen deprem (Io = VIII derece MSK-64); 16 Mayıs 1860'da Tiran'ın 5 km batısındaki Beşiri Köprüsü yakınındaki köylerde meydana gelen deprem (Io = VIII derece MSK-64); 4 Şubat 1934'te Ndroq köyünde

meydana gelen deprem (M = 5.6, Io = VIII derece MSK-64 ölçeği); 19 Ağustos 1970'te Vrap köyünde meydana gelen deprem (M = 5,5, Io = VII derece MSK-64 ölçeği); 16 Eylül 1975'te Rodoni Burnu'nda meydana gelen deprem (M = 5,3); 22 Kasım 1985'te Drini Körfezi'nde meydana gelen deprem (M = 5,5) aktif fayların geçmişte meydana getirdiği depremlerdir (Şekil 1).

Şekil 1. Arnavutluk'un genel sismik aktivitesi. Arnavutluk'ta 58-1900 yılları arasındaki tarihi depremlerin merkez üsleri (M > 6.0) (sol); Arnavutluk'ta 1900-2005 yılları arasındaki depremlerin merkez üsleri (M > 5.0) (orta); Arnavutluk'ta 1976-2005 yılları arasındaki depremlerin merkez üsleri (M > 3.0) (sağ) (Sulstarova vd., 2007).

Aktif Fay Zonları Aktif yapısal unsurlar olarak, deformasyon türüne (normal fay, ters fay, bindirme ve geri bindirme, doğrultu atımlı fay, bükülme, diyapir evaporit kubbesi) göre şekillenmiştir. Arnavutluk orojeninde üç uzunlamasına ve iki enine olmak üzere 1. KD'den neredeyse KKD'ye doğru uzanan İyon-Adriyatik bindirme fay zonu; 2. KD'ye doğru uzanan Shkodra-Mati-Librazhdi grabeni; 3. K-G'ye doğru uzanan Peshkopi-Korça graben fay zonu,; 4. Shkodra-Tropoja normal fay zonu, KD'ye doğru uzanan ve 5. KD'ye doğru uzanan Elbasani-Dibra normal fay zonu olmak üzere beş aktif fay zonu tespit edilmiştir (Şekil 2) (Aliaj, 2000).

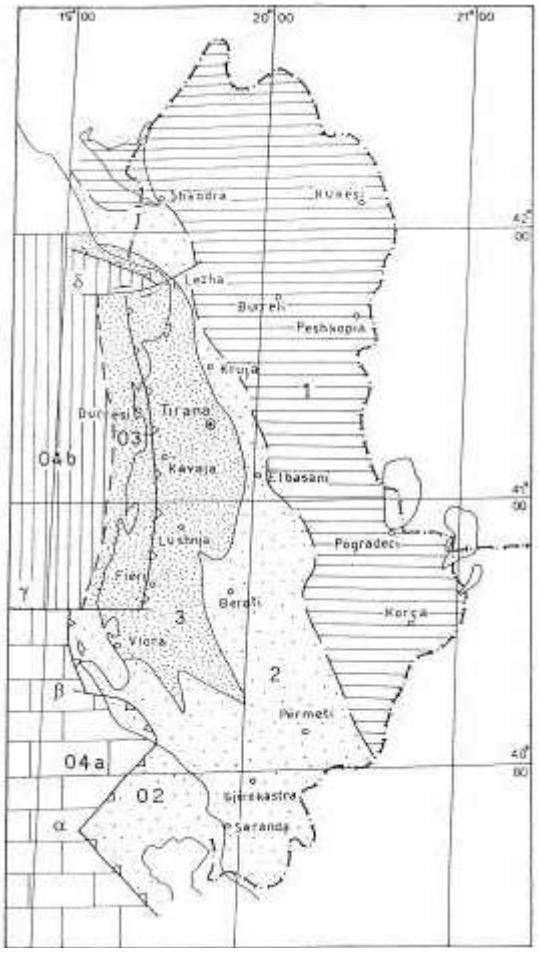

Şekil 2. Arnavutluk'un Aktif Fay Zonları ve Aktif yapısal unsurlar.

Neotektonik Yapı Arnavutluk Avrasya levhasının güneybatı ucunda yer alan ve Adriyatik levhasıyla (=Adria mikroplakası) yakınsayan Arnavutluk orojeni, günümüzdeki tektonik rejimi a) Kıyı kesimini kapsayan sıkıştırma rejiminin dış alanı ve b) Ülkenin iç kesimlerinde gerçekleşen genişleme rejiminin iç alanı olmak üzere iki alanına ayrılmıştır (Şekil 3).

Günümüzdeki tektonik gerilme alanı, mikrotektonik (Aliaj, 1988) ve deprem odak mekanizması çözümlerine göre Dış alanda, ortalama sıkıştırma ekseni KDG yönündedir (ortalama azimut 225°). Oysa iç alanda ortalama genişleme ekseni KKB-GD yönündedir (ortalama azimut 340°) (Sulstarova, 1986; Aliaj, 1988; Tagari, 1993; Muço, 1994).

Arnavutluk'un neotektonik zonlaması tektonik rejime ve meydana gelen deformasyon türlerine dayanmaktadır. Arnavutluk'un dört büyük neotektonik birimleri 1) Pliosen sonrası genişlemeli tektonik hareketlerden etkilenen iç birim; 2) Pliosen öncesi sıkıştırma hareketlerinden güçlü şekilde etkilenen dış birim (02: açık deniz sektörleri); 3) Pliosen sonrası sıkıştırma hareketlerinden güçlü şekilde etkilenen Adriyatik çevresi ön çukuru (03: açık deniz sektörü) ve 4) Adriyatik ve İyon açık denizindeki ön alan (04a: Apulia platformu, 04b: Arnavutluk Havzası) olarak tanımlanmıştır (Aliaj, 1998; Sulstarova vd., 2007) (Şekil 3).

Şekil 3 Arnavutluk'un neotektonik (Pliosen-Kuaterni) zonlama haritası. 1. İç birim, 2. Dış birim (02=açık deniz sektörleri), 3. Adriyatik çevresi ön çukuru (03=açık deniz sektörü), 04. Açık denizdeki ön alan (04a=Apulya platformu, 04b=Arnavutluk havzası) (Sulstarova vd., 2007).

Arnavutluk orojenik cephesi, güneyden kuzeye doğru, Othoni Adası-Dhermi (α), Gjiri i Ariut-Dukat (β), Sazani Adası'nın kuzeyi (γ) ve Gjiri i Drinit-Lezha (δ) doğrultu atımlı fayları tarafından kesilir ve yer değiştirir. Kruja bölgesinin doğusundaki arazileri kapsayan iç birim, Pliosen'den Kuvaterner'e kadar güçlü bir genişlemeye maruz kalmış ve bu da horst-graben yapısı ve topografyasına yol açmıştır. Grabenler ve horstlar içinde yeni göl havzaları oluşmuş ve ilişkili dağ blokları bugün de oluşmaya devam etmektedir. Horst-graben morfo-yapısal topluluğu ortaya çıkmıştır. Pliosen'den Kuvaterner'e kadar uzanan göl çöküntülerini sınırlayan faylar çoğunlukla normal faylardır, ancak aynı zamanda doğrultu atımlı bileşenlere de sahiptirler. Dış birim, Kruja, İyon ve Sazani bölgelerinin arazilerini içerir. Bu bölgeler, kıvrımlar, ters faylar (hem bindirme hem de ara sıra geri bindirmeler dahil) ve doğrultu atımlı faylar tarafından güçlü bir şekilde deforme edilmiştir; tüm faylar ana Alp sıkıştırma fazlarından miras kalmıştır. Basınç deformasyonları günümüze kadar devam etmektedir (Sulstarova vd., 2007).

Adriyatik ön havzası, Arnavutluk'un batı ovalarının tepelerini ve düzlüklerini ve Orta Miyosen'den Pliyosen'in sonuna kadar biriken melas tortullarını içerir. Adriyatik ön havzasında,

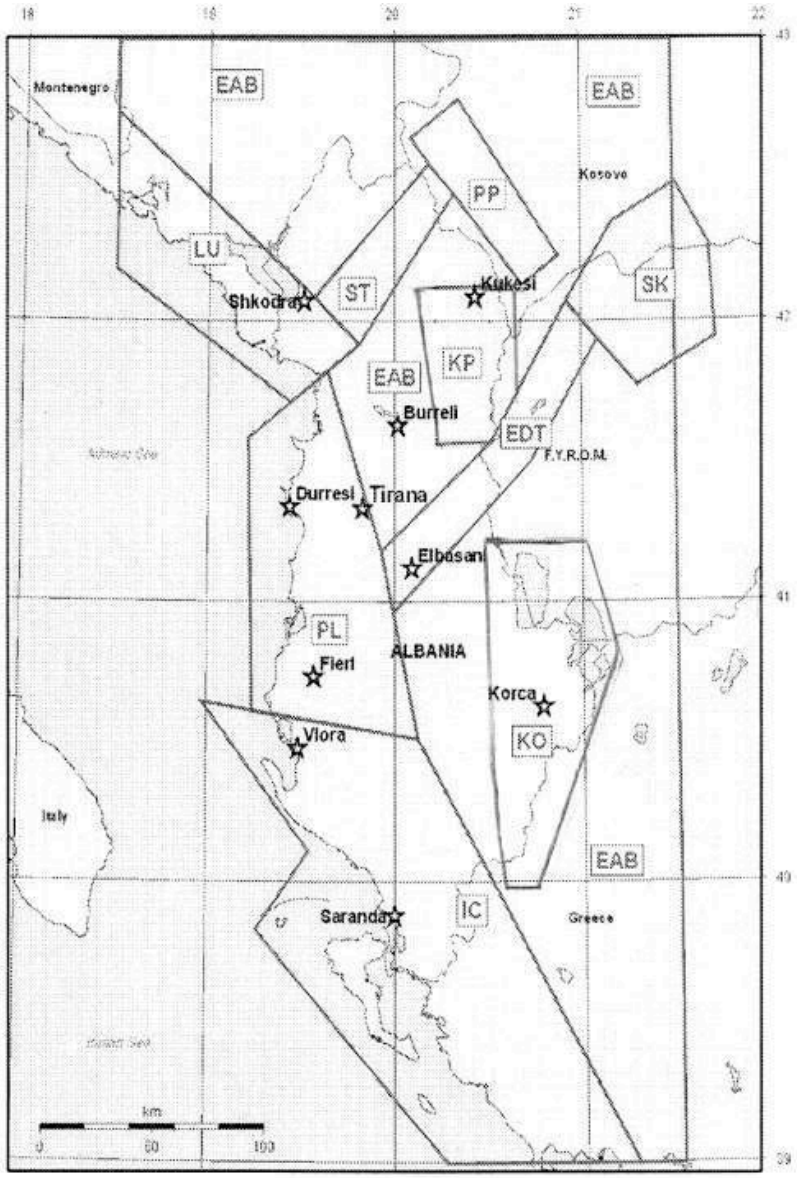
kuzeyden kuzeybatıya uzanan bir dizi Miyosen-Pliyosen dar antiklinal ve geniş senklinal bulunur (Sulstarova vd., 2007).

Sismik veriler, Miyosen-Pliyosen antiklinallerinin bindirme veya geri bindirmelerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Bazı ikincil doğrultu atımlı faylar, antiklinal eksenlerini kaydırır. Sıkıştırma deformasyonları günümüze kadar devam etmektedir.

Adriyatik ve İyonya Açık Denizlerindeki Ön Alanı iki farklı karbonat fasiyesi olarak ayırt edilmiştir. Oligosen öncesi döneme ait havza karbonatlarına sahip açık deniz ön alanı, Arnavutluk havzası olarak adlandırılmıştır ve deformasyondan etkilenmemiştir ve Üst Triyas'tan Oligosen'e kadar uzanan döneme ait platform karbonatlarına sahip ön alan, Apulya platformu olarak adlandırılmış olup normal faylanma ile zayıf bir şekilde deforme olmuştur.

Yakın zamana kadar, makrosismik şiddet, yerel düzeyde sismik tehlikenin değerlendirilmesinde temel parametreydi (Sulstarova vd. 1980; Koçiu vd. 1984; Koçiu vd. 1985; Koçiu 1986; Duni ve Kuka 2004). Arnavutluk'un 1980 yılında yayınlanan sismik bölgeleme haritası (Sulstarova vd. 1980) ve ülkenin en büyük yedi kentsel alanı (Vlora, Durrës, Shkodra, Tirana, Korça, Fier ve Pogradeci şehirleri) için 1984-1991 yılları arasında Arnavutluk'ta gerçekleştirilen sismik mikro bölgeleme çalışmaları çerçevesinde derlenen sismik tehlike haritaları, bu değerlendirmeler için referans olarak kullanılmıştır (Koçiu vd. 1984; 1985; 1986; 1988; 1989; 1990; 1991). Ülkenin sismik tehlike haritası, gözlemlenen en büyük tarihi depremlerin şiddetine, XX. yüzyılda meydana gelen depremlere ve sismotektonik senteze dayanmaktadır (Sulstarova vd. 1991; Muço vd. 2001). Bu haritanın oluşturulmasında kullanılan metodoloji, Olasılıksal Sismik Tehlike Değerlendirme yaklaşımına (PSHA, Cornell 1968) dayanmamaktadır. Buna göre, Arnavutluk zeminlerinin tamamı, ortalama zemin koşulları için MSK-64 ölçeğinde VI, VII ve VIII derecelik temel makrosismik şiddete sahip üç bölgeye ayrılmıştır. Kötü zemin koşulları nedeniyle, bazı bölgelerde sismik şiddet IX dereceye kadar ulaşabilir. Derin yeraltı suyu seviyesi ile karakterize edilen konsolide kuvaterner tortulları, ortalama zemin koşulları olarak kabul edilmiştir (Sulstarova vd. 1980). Gözlemlenen deprem hasarlarının, en üst on metrelik zemin tabakasının sismik dalga hızı karakteristikleriyle karşılaştırılmasına dayanan Medvediev metodolojisi (Medvediev 1977), belirli bölgelerin sismik tehlikesinin sismik yoğunluk cinsinden değerlendirilmesinde uygulanmıştır (Medvediev 1977; Koçiu vd. 1984; Koçiu vd. 1985; Koçiu vd. 1986).

Arnavutluk'ta günümüz tektonik rejiminin dikkate alınmasıyla, Arnavutluk kataloğunun alt kümesi olan bölgesel sismik aktivite, 9 sismik kaynağa ayrılmıştır: 1. Mmax=7,2 olan Lezha-Ulqini (LU) bölgesi; 2. Mmax=7,0 olan Peri-Adriyatik Ovası (PL) bölgesi; 3. Mmax=7,0 olan İyonya Kıyısı (IC) bölgesi; 4. Mmax=6,9 olan Ohrid-Korça sismik (KO) kaynak bölgesi; 5. Mmax=6,8 olan Elbasani-Dibra-Tetova (EDT) bölgesi; 6. Mmax=6,5 olan Kukesi-Peshkopi (KP) bölgesi; 7. Mmax=6,5 olan Shkodra-Tropoja (ST) bölgesi; 8. Mmax=6,8 olan Peja-Prizreni (PP) bölgesi; 9. Mmax=6,5 olan Üsküp (SK) bölgesi (Şekil 4) (Sulstarova vd., 2007).

Şekil 4. Arnavutluk'taki sismik kaynak bölgelerinin haritası (Sulstarova vd., 2007).

Yerleşim alanlarının sismik tehlikesinin değerlendirilmesinde en yüksek yer ivmesi kullanılır. Bu yöntem, ivme zaman serileri (ivmeölçerler) ile temsil edilen sismik etki altında belirli jeoteknik modellerin davranışına dayanmaktadır. Vlora kasabasının mikrozonasyon çalışması yapılmıştır (Koçiu vd. 1984; Duni 2003). Arnavutluk'ta yakın zamanda gerçekleştirilen olasılıksal sismik tehlike değerlendirmesine (Kuka vd. 2003) dayanarak, Tiran şehrinin mikro bölgelendirilmesi için seçilen ivme zaman serilerini ölçeklendirmek için kullanılan PGA değerlerinin 20 yıllık bir zaman dilimi için %30 aşma olasılığına sahip olduğu hesaplanmıştır (Koçiu 1982, 1996, 1999).

Arnavutluk'ta sismik tehlike değerlendirmesi için çeşitli parametreler kullanılmıştır (Kuka vd. 2003; Duni 2003; Duni ve Kuka 2004). Zemin koşullarının güçlü yer hareketinin özelliklerine etkisine ilişkin çok sayıda raporu (Bourcherd 1994; Martin ve Dobry, 1994; Ambraseys vd. 1996; Sabetta ve Pugliese 1996; Ambraseys ve Douglas 2003) ve Tiran bölgesinin jeolojik yapısının karmaşıklığını (20-30 m derinliğe kadar inen, çakıllarla

ardalanmış kil ve kum tabakalarından oluşan gevşek tortu profilleri) dikkate alarak, Tiran şehrinde yerel düzeyde sismik tehlike değerlendirmesi için PGA, Eurocode 8'de (EC8) sismik etki tanımında ana parametre bu bölge için deterministik ve olasılıksal yaklaşımlara göre bulunan parametrelerin değerlerini analizleri yayınlanmıştır.

1851 Berat Depremi

Osmanlı arşiv belgelerine göre, 13 Ekim 1851 tarihinde saat bir sularında Berat sancağında, Avlonya körfezinde güçlü bir deprem meydana geldiği belirtilmektedir. Kayıtlarda ana sarsıntının ardından çok sayıda artçı sarsıntı meydana geldiği ifade edilmektedir **(**Özbozdağlı, 2025). Deprem kataloglarında 17 Ekim'de Berat'ta M=6.6 şiddetinde bir deprem daha meydana geldiği belirtilmektedir **(**Utsu, 1990; Ambraseys, 2009; Özbozdağlı, 2025). Osmanlı belgelerinde 17 Ekim'de meydana gelen deprem şiddetli bir artçı sarsıntı olarak değerlendirilmiş olabilir. Ekim 1851 depremleri Berat'ı ve Avlonya'yı ciddi etkiledi. Deprem Arnavutluk'un güneyinde Berat'ta hem hasarın artmasına hem de kale ve sur içinde ciddi hasara yol açmıştır. Depremle birlikte Berat'ta büyük heyelanlar gözlemlenmiştir. Berat'ta meydana gelen depremlerin kaya düşmeleri, moloz kaymaları, çatlaklar ile kum sıvılaşması gibi kütle hareketlerineve zemin değişmelerine neden oldu (Muceku vd., 2021; Özbozdağlı, 2025). Bunun en önemli nedeni Berat'ta hanelerin vadi yamacındaki eğimli araziye yapılmasıdır (Dullinja, 2017). Berat'ta kale ve cebehane duvarları, ambarlar ve kale sarnıcı depremde ciddi zarar gördü (Özbozdağlı, 2025). Kışla binası harabeye dönen depremde yıkılan kale ve cebehane duvarları, topçu kışlası, kaymakam ve memurlar için yeni bir hükûmet konağının camiler, mescitler, tekke ve zaviyelerin 1851 yılında meydana gelen depremler Berat'ta birçok yapının kısmen ya da tamamen yıkılmasına ve ağır hasar görmesine neden oldu (Deliu, 2019).

Berat'ta 29 Aralık 1851 tarihinde, M=6.00 büyüklüğünde meydana gelen deprem 18 km uzaklıktaki yerleşimleri etkilemiş ve çok sayıda ev hasar görmüştür. Bu deprem birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Osmanlı arşivlerinde her hangi bir bilgiye ulaşılamayan 29 Aralık 1851 tarihli deprem Berat'ta olduğu gibi Avlonya'da da hasara yol açmıştır (Karnik, 1971; Ambraseys, 2009; Muceku vd., 2021; Özbozdağlı, 2025).

1854 Depremi

Osmanlı arşiv belgelerinden 30 Temmuz 1854 tarihinde Margiliç bölgesinde meydana gelen depremde, stratejik bir öneme sahip, Kafosel (Kaksul) Kalesi'nin bazı kesimleri yıkılmıştır (Özbozdağlı, 2025). Ambraseys'e göre, 30 Temmuz 1854 tarihinde Epirus'da vuku bulan depremde can ve mal kayıpları oldu. Kaksul'da surların bir kısım bölgeleri, iç kaledeki su sarnıcı, cebehane koğuşları, subay ve erlere ait odalar, tabiyeler, kalenin bazı siper duvarları, top mazgalları, zahire ambarı ve evler yıkıldı. Yıkımlar nedeniyle (Ambraseys, 2009; Özbozdağlı, 2025). Kalenin tamir ve yeniden inşa çalışmalarında Osmanlı Devleti büyük bir titizlik göstererek kalenin yıkılan ve hasar gören bölgeleri modern mimari tekniklerle yeniden inşası ve tamirini yaptırtmıştır (Özbozdağlı, 2025).

1858 Delvine Depremi

Stratejik ve ticari açıdan önemli bir şehir olan, Ergiri sancağına bağlı Delvine Arnavutluk'un güneyinde, Adriyatik sahillerinde Korfu Adası'nın karşısında, Cer Dağları'nın eteklerinde

bulunan bir yerleşmedir. Osmanlı egemenliğine 1417 yılında girdi. Delvine kazasında meydana gelen 7 ve 27 Eylül 1858 (Ambraseys'e göre 20 Eylül 1858 tarihinde Ergiri bölgesinde) tarihli şiddetli deprem ağır hasara yol açtı. Bu depremlerden sonra 9 Ekim'de de bölgede şiddetli bir artçı şok meydana geldi ve hasarın artmasına neden olan deprem köylerde etkili oldu (Ambraseys, 2009; Özbozdağlı, 2025). Ergiri bölgesinde 1858 depreminden sonra 13 Ağustos 1859 deprem vuku buldu. Depremde Delvine ve 29 köyünde (özellikle Kiparo, Zuliati, Borsi, Kuts ve Gole köylerinde) 1552 bina yıkıldı, On kişinin hayatını kaybetti ve on kişi de yaralandı (Ambraseys, 2009).

1893 Kurveleş Depremi

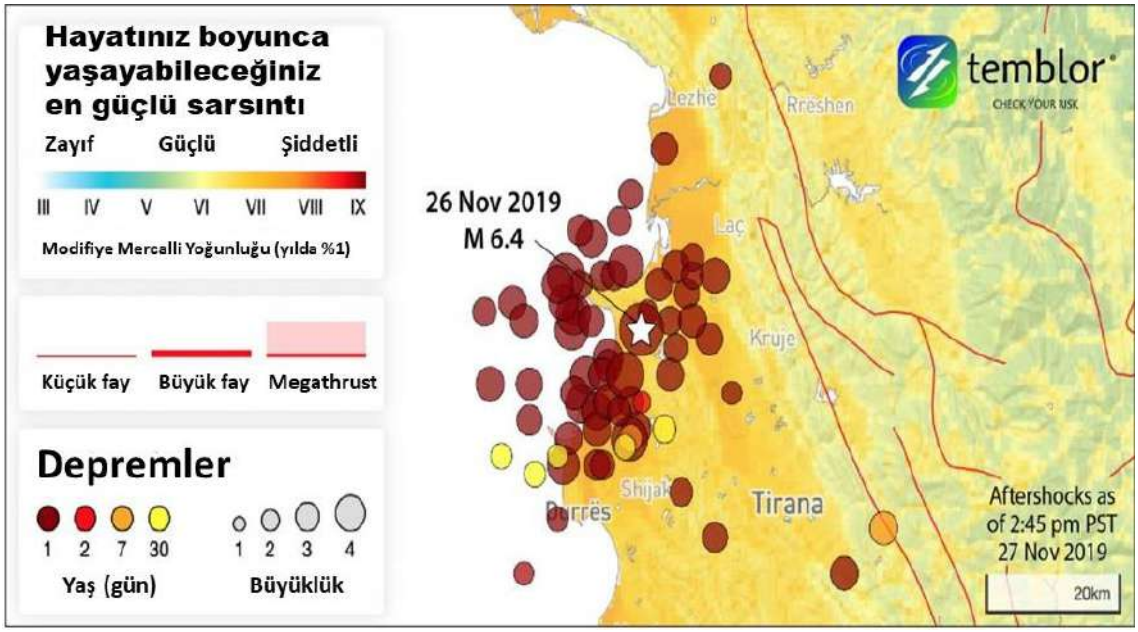
Ergiri sancağının idaresindeki Kurveleş kazasında (bazı araştırmacılara göre merkez üssü Himara bölgesi) olan M=6,6 büyüklüğünde 14 Haziran 1893 tarihinde peş peşe üç şiddetli deprem vuku bulmuştur (Muceku vd., 2021; Aliaj vd., 2010; Yazıcıoğlu, 2023). Dağlık bir coğrafyaya sahip olan Himara 19. yüzyılın ikinci yarısında Kurveleş kazasına bağlı bir nahiye merkeziydi.depremle birlikte kütle hareketleri de yaşandı. Kurveleş kazası dâhilinde 11 köyde etkili olan depremde ciddi hasarlar meydana geldi. Deprem haziran ayının sonunda orta şiddette artçı sarsıntılarla devam ederken top sesi gibi gürültüler duyulduğu belgelerde geçmektedir. Artçı şoklar hasarın boyutunu artırdığı gibi Kuç köyündeki evlerin tamamen yakılmasına ve çoğu binanın da ağır hasarlı olmasına sebep oldu. Yanya vilayet merkezinde de hissedilen Depremle birlikte, Himare'den Fushe ve Bordha köylerinde olduğu gibi, kütle hareketleri meydana gelerek, dağlardan kaya parçaları Kuç köyünün üst tarafındaki hanelerin yanına ve yakınındaki dar vadinin içine düştüğü belgelerde yer almaktadır. Bu durum yıkılmak üzere olan ağır hasarlı haneler için de büyük tehlike oluşturdu ve bazı yollar heyelan sebebiyle kapandı (Muceku vd., 2021; Özbozdağlı, 2025). Deprem Kurveleş kazasından 9 kişi hayatını kaybetti. Kuç ve civar 10 köyde 14 kişi hayatını kaybettiği 39 kişi ise yaralandı, 359 hane yıkıldı,, 54 hane ağır hasar aldı, 414 hanede ise tadilata gereksinim duyuldu (Özbozdağlı, 2025). Depremin ardından şiddetli artçı sarsıntılar meydana geldi. Deprem 8 köyde ciddi hasara sebep oldu. Depremde Kurveleş hükûmet konağıyla telgrafhane yıkıldı (Ambraseys, 2009).

1895 Aydonat ve Margiliç Depremi

Yanya sancağına bağlı Aydonat kazasında 13 / 14 Mayıs 1895 tarihli iki şiddetli deprem vuku buldu. Preveze sancağına bağlı Margiliç kazasında da deprem şiddetli bir şekilde hissedildi. Tarihsel deprem kayıtlarına göre 14 Mayıs 1895 tarihinde Aydonat'ta M=6.3 büyüklüğünde deprem meydana gelen deprem vilayet merkezinde ve Filat kazasında da hissedildi. Dragan ve Kanice köylerinde 100'den fazla hanenin çöktü. 14 Mayıs 1895 depreminden sonra şiddetli artçı sarsıntılar oldu. Artçı sarsıntılardan çok sayıda bina yıkıldı ve can kaybı oldu. Deprem Aydonat ve Margiliç arasında köylerde etkili oldu (Ambraseys, 2009; Özbozdağlı, 2025).

26 Kasım 2019 Dıraç (Durrës) depremi

Arnavutluk'ta, Dıraç (Durrës) (Adriyatik denizi yakınları) merkez üslü, 6,3 büyüklüğündeki, 26 Kasım 2019 depremi, 600'den fazla yapının hasar görmes üzerine, ülkedeki tarihi yapıların kırılganlığını ortaya koymuştur. Depremin neden olduğu toplam hasar yaklaşık 1 milyar avro olarak tahmin edilmiştir (Harita 2).

Harita 2. Arnavutluk'ta, Dıraç merkez üslü, 6,3 büyüklüğündeki, 26 Kasım 2019 depreminin artçılarının dağılımı ve sismotektonik haritası.

ARNAVUTLUKTA OSMANLI DÖNEMİ YAPI STOKU

Arnavutluk'ta Osmanlı dönemi mimari eserlerinin büyük bir kısmının, İşkodra, Dıraç ve güney bölgelerindedir. Osmanlı dönemine ait Arnavutluk'ta yapıların çoğu 1385-1912 yılları arasında inşa edilmiştir. Arnavutluk'un Berat ve Ergiri (Gjirokastër) gibi UNESCO miras kentlerinde kümeleşen camiler, köprüler, hanlar ve konutlardan oluşur. Bu yapılar genellikle taş işçiliği ve klasik Osmanlı mimarisi özelliklerini taşıyan Sultan Bayezid Camii, Ethem Bey Camii ve Tabakhane Köprüsü öne çıkan eserlerin bazılarıdır. Bu mimari eserlerden günümüze ulaşabilen veya yıkılmış 300'ü aşkın Osmanlı dönemi yapısı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

TİRAN (TİRANA)

Tiran Şehri, 1610 yılının başlarında, Süleyman Paşa tarafından cami, imaret, han ve hamam gibi yapıları inşa ettirmesiyle kurulmaya başlanmıştır (Kiel, 2012; Kavalçalan, 2024). Kısa zamanda gelişme gösteren kent, Evliya Çelebi'nin tanımlamasına göre, yüzyılın sonuna gelindiğinde ise camileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarı, bağ ve bahçeleri ile, deprem bakımından sakıncalı olmakla birlikte, geniş bir ovaya yayılım göstermiştir (Evliya Çelebi 2013a; Kavalçalan, 2024). Osmanlı döneminde Tiran'da yapı stoğu olarak hükümet konağı, kışla, telgrafhane, saat kulesi, medrese, rüştiye, mektep, Rum mektebi, Katolik mektebi, Katolik kilisesi, 531 adet han, 2 adet hamam, 6 adet cami, 32 adet mescit, 15 adet tekke, 32 adet zaviye ve 2 Rum kilisesi vs. bulunduğu İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde kaydedilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1896/7; Kavalçalan, 2024). Daha sonra 1920 yılında Arnavutluk'un başkenti olan Tiran'da Osmanlı dokusu neredeyse tamamen yok edilmiştir. Osmanlı döneminde, Süleyman Paşa (Bargjini) tarafından kurulduğu tahmin edilen, Pazar yeri ve çevresindeki binaların bir kısmı yıkılarak ortadan kaldırılmış yerine bakanlık binaları kondurulmuştur (Kavalçalan, 2024).

Osmanlı döneminde geniş bir alanı kapsayan pazar yeri Süleyman Paşa Camisi ile Ethem Bey Camisi arasındaydı. Bu alan içerisinde Ethem Bey Camisi, Saat Kulesi, Karapiçi Camisi, Süleyman Paşa Camisi (Eski Cami), Atermasit Camisi ve bir de Ortodoks Kilisesi yer almaktaydı. Fakat Ethem Bey Camisi ilk haliyle günümüze ulaşabilmiştir.

Tiran'ın başken olarak ilan edilmesiyle şehirde yeniden imar çalışmaları başlatılmış ve San Procopio Kilisesi ile Karapiçi Camisi yıkılmıştır (Shkreli, 2012; Kavalçalan, 2024). 1924'teki yenilenme esnasında yıkılan Karapiçi Camisi'nin yerine ilk olarak belediye binası inşa edilmiş (Hysa, 2008; Kavalçalan, 2024), Katolik Cemaati Fransisken Kilisesi komünist dönemde yıkılmıştır. Kilisenin yerine Tirana Oteli inşa edilmiştir (Shkreli, 2012; Kavalçalan, 2024).

Süleyman Paşa Camisi (Eski Cami)

Süleyman Paşa Camisi Süleyman Bey tarafından 1610'lu yılların başında inşa ettirilmiştir. Ayrıca, günümüze ulaşamayan cami ile birlikte han, hamam ve pazar yeri de yaptırılmıştır. Cami 1930'ların sonuna kadar sağlam durumda iken, Kasım 1944 tarihinde aldığı hasar neticesinde kullanılamaz duruma gelmiş ve 1949 yılında şehir düzenlemesi sırasında, ilave yapılarıyla birlikte, cami tamamen ortadan kaldırılmıştır. Süleyman Paşa Meydanı olarak günümüzde anılan alanın ortasına 1949 yılında Partizan Anıtı dikilmiştir (https://tirana.al/pika-interesi/monumenti-i-partizanit-te-panjohur)

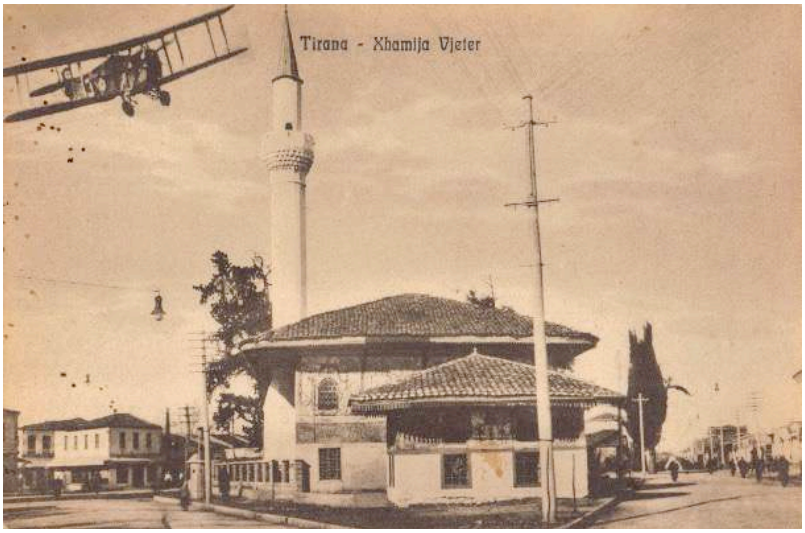
Tiran'da 1949 yılındaki imar düzenlemesi sırasında Caminin güneyinde Süleyman Paşa'nın 1614 tarihli türbesi (Resim 1, 2, 3) ve girişinin önündeki İşkodralı bir paşanın türbesi de tamamen ortadan kaldırılmıştır (Resim 4). Caminin batısında Kaplan Paşa Türbesi (1819/20) hazirenin içerisinde yer almaktayken türbe ile cami arasındaki hazirenin ortasından bir yol geçirilerek hazire yok edilmiş ve türbe Grand Casino Tirana'nın yanına taşınmıştır (Kiel, 1990; Kavalçalan, 2024).

Resim 1. Süleyman Paşa Camisi, 1939 (www.delcampe.net)

Resim 2. Süleyman Paşa Camisi, Vandeleur Robinson, 1945 (Robert Elsie web arşivi: http://www.albanianphotography.net/).

Resim 3. Süleyman Paşa Türbesi, Jackues, 1930'lar (R. Elsie web arşivi)

Resim 4. İşkodralı bir paşaya ait türbe, A Kahn, 1913 (A. Kahn Arşivi https://www.bidunyahaber.org/dunyada-osmanli-izleri-arnavutluk/)

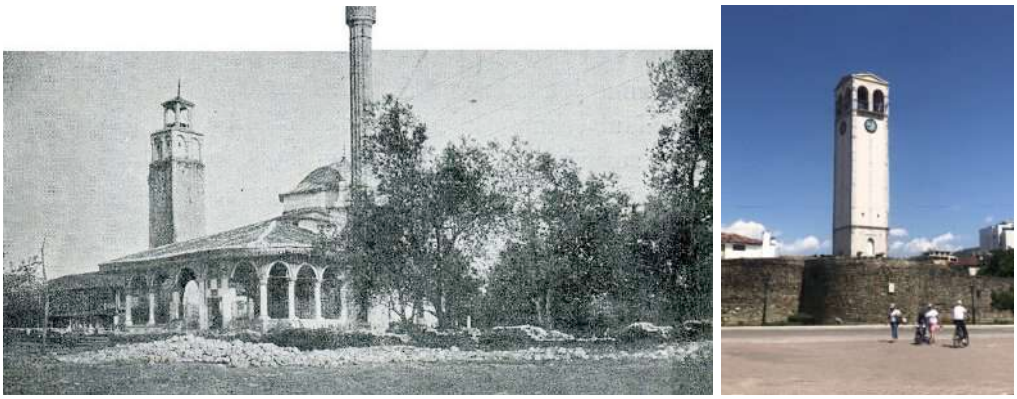
Ethem Bey Camisi Arnavutluk'un başkenti Tiran'da, kentin merkezinde, İskender Bey Meydanında, tek minareli Osmanlı döneminin önemli yapılarındandır. Hacı Ethem Bey ve babası Petrelalı Molla Bey tarafından 1791 yılında inşa edilen Ethem Bey Camii, Tiran'nın sekiz büyük camisinden günümüze kadar sağlam olarak ulaşabilen tek Osmanlı camisidir. Sekizgen yapıda tek bir kubbeye ve kare plana sahip, on sekiz pencereli yapı, 1966'da komünist rejim tarafından ibadete kapatılmış ve müze haline getirilmiştir. Ülke 1990'larda demokrasiye geçince Ethem Bey Camisi de yeniden ibadete açılmıştır (Resim 5).

Resim 5. Arnavutluk'un başkenti Tiran'da, kentin merkezinde, İskender Bey Meydanında, tek minareli Ethem Bey Camii (Kültür Envanteri. 2020 https://www.bidunyahaber.org/dunyada-osmanli-izleri-arnavutluk/, https://kulturenvanteri.com/arastir/?_bolge=arnavutluk&_per_page=1000).

Saat kulesi

Saat kulesi Arnavutluk Tiran'da kentin merkezinde, İskender Bey Meydanında, Ethem Bey Camisinin yanında bulunmaktadır. Ethem Bey Camisi ile birlikte bir bütünlük oluşturmaktadır. Ethem Bey'in girişimi ile 1820'de inşaası başlatılan Saat kulesi, Ethem Bey Camisinde kullanılan taşların aynısı ile inşa edilmiştir. Saat köşkünün altında kuleyi çepeçevre dolanan bir balkon bulunmaktadır. Kulenin saati 1928 yılında tamiri sırasında saat kadranları Latin rakamlari ile değiştirilmiştir. Saat Kulesi Osmanlı'nın batılılaşma dönemine denk düşmektedir (İşkodra Vilayeti Salnamesi, R.1310/M.1894/5; Kavalçalan, 2024) (Resim 6).

Resim 6. Arnavutluk Tiran'da kentin merkezinde, İskender Bey Meydanında, Ethem Bey Camisi ve Ethem Bey Camisinin yanındaki Saat kulesi (Alexandre Degrand, 1890; R. Elsie web arşivi Kültür Envanteri, 2020; Kavalçalan, 2024).

Tabakhane Köprüsü

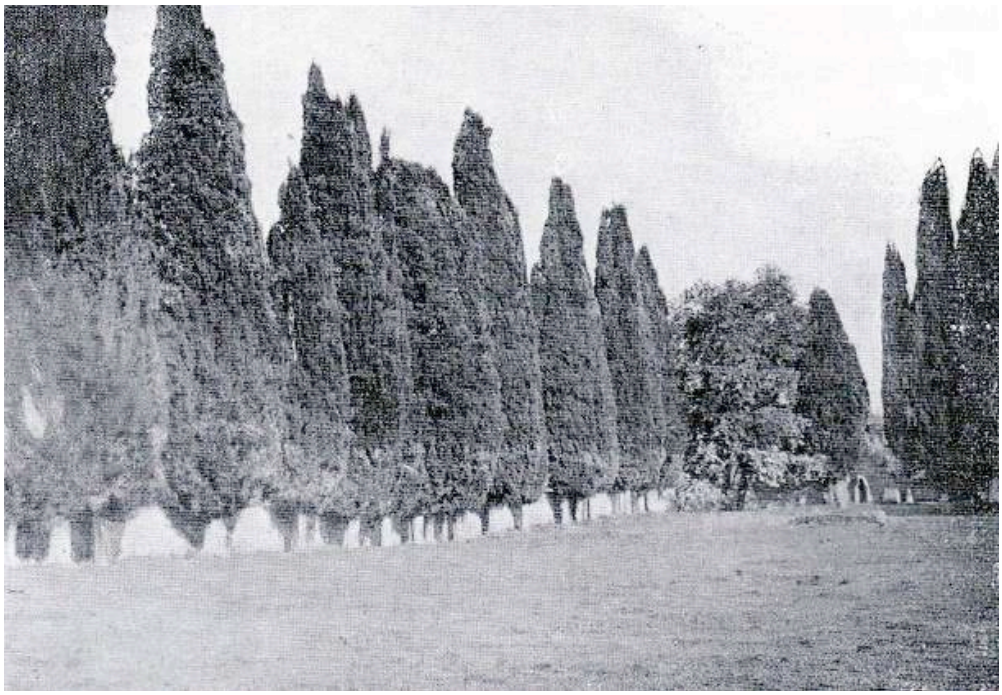
Arnavutluk'ta başkent Tiran'da 18'inci yüzyıl Osmanlı eseri Tabakhane Köprüsü, Osmanlı döneminden buyana, tüm işlevselliğini koruyan tek köprüdür. Tiran'ın merkezine yakın konumda, 20 metre uzunluğunda, 7 metre yüksekliğinde, yaklaşık 2,5 metre genişliğinde ve ana kemer gözünden oluşan Köprü devlet tarafından korunan kültürel anıt statüsündedir (Resim 7).

Resim 7. Arnavutluk'tun başkenti Tiran'da bulunan, Osmanlı eseri, 20 metre uzunluğunda, 7 metre yüksekliğinde, yaklaşık 2,5 metre genişliğinde ve ana kemer gözlü Tabakhane Köprüsü (Kültür Envanteri. 2020, https://www.aa.com.tr/tr/kultur/arnavutluktaki-osmanli-eseri-tabakhane-koprusu-tum-islevselligini-koruyor/3345143 ve https://kulturenvanteri.com/arastir/?_bolge=arnavutluk&_per_page=1000).

AhmetBey Namazgâhı

Ahmet Bey Namazgâhı, Ahmet Bey Toptani tarafından tesis edilen, İskender Bey Meydanı'nın güneydoğusunda Elbasan Caddesi üzerindeki bir alandadır. 1946 yılına kadar bayram namazlarının kılındığı alan Komünist rejim tarafından ülkede ibadetlerin yasaklanmasıyla namazgâh terk edilmiştir. 1993 yılında tekrardan ibadete açılmış ve bayram namazları kılınmıştır. Arnavutluk'taki Müslüman cemaati bu alana büyük bir cami inşaatı yaptırmak için 2010 yılında izin almış ve 2015 yılında ise Türkiye Diyanet Vakfı'nın yardımıyla çalışmalar devam etmiştir. (Hysa, 2008; Kavalçalan, 2024, https://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-mosque-project-in-albania-on-schedule-says-engineer---95880 https://balkaninsight.com/2010/11/22/new-mosque-proposal-surprises-albanian-muslims/ https://web.archive.org/web/20150104210235/ http://news.albanianscreen.tv/ pages/ news_deta il/61717/ENG) (Resim 8).

Resim 8. Ahmed Bey Namazgâhı, (Alexandre Degrand, 1890; R. Elsie web arşivi; Kavalçalan, 2024).

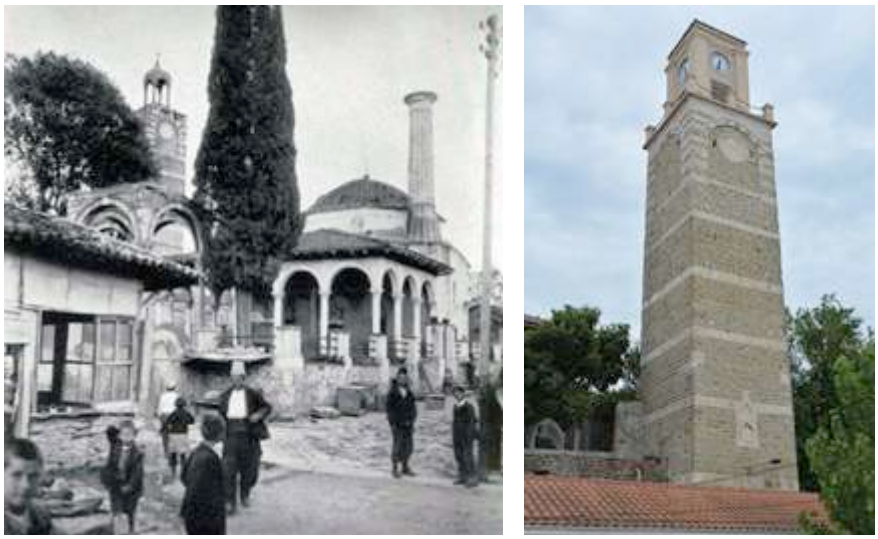
KAVAJA (KAVALYE)

Tiran ili sınırları içerisinde bulunan, Ali Haydar Bey tarafından H. 969 / M. 1561/2 tarihinde kurulan, Kavaja'da 2 medrese, 4 mahalle mescidi, 2 han, 3 sıbyan mektebi ve 200 dükkânlı bir pazar Osmanlı Devleti döneminde bulunmaktaydı (İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde (R. 1312 / M. 1896/7); Evliya Çelebi 2013b; Kavalçalan, 2024). Kaza oluş tarihi H. 1283/M. 1866/7) olan kasabada 19. yüzyılın sonlarında, hiçbiri günümüze ulaşamayan yapılardan, 12 han, 42 tekke, 37 mescit, 10 iptidai mektebi, 1 medrese, 1 Rum mektebi, 415 dükkân ve 4 kilise olduğu kaynaklarda ve belgelerde belirtilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312; Kavalçalan, 2024). Kasabada 10 cami ve pazar alanındaki meydanlar ile sokaklar, pazardaki Manav Meydanı'nda 1922 tarihli yeni caminin 1561 tarihli eski caminin yerine yapıldığı, Çarşı'nın 1930'larda yıkılarak yerine parklar ve geniş meydanlar yapıldığı, pazar meydanının ortasındaki saat kulesinin güneyinde bulunan, 1735/6 yılında Kaplan Bey tarafından inşa ettirilmiş, Kubbeli

Cami'nin de yok edildiği (Resim 8) ve 1994 yılında betonarme olarak yeniden inşa edildiği, 1652 tarihli Kayık (Xhamija e Kayıkut) Cami'inden, İbrahim Bey Altuni tarafından 1817/8 senesinde yeniden inşa ettirilen ve 1930'larda Saat mekanizması değiştirlen, ilk yapım tarihi bilinmeyen, saat kulesi bazı araştırmacıların eserlerinde bahsedilmektedir (Kiel, 1990; Sukaj, 1998; Kavalçalan, 2024) (Resim 9).

Resim 8. Kavaja Kubbeli Cami 1939 yılı (sol) ve 2019 yılı (sağ) (Richard Busch-Zantner, 1939 (R. Elsie web arşivi); Kavalçalan, 2024).

Resim 9. Kavaja Saat Kulesi 1939 yılı (sol) ve 2019 yılı (sağ) (Erich von Luckwald, 1939 (R. Elsie web arşivi); Kavalçalan, 2024).

ERGİRİ (GJİROKASTRA)

Ergiri Arnavutluk'un güneyindedir. Ergiri, merkez olmak üzere Tepedelen ve Premedi ile birlikte üç bölgeden oluşur. Osmanlı yönetimine 1425 yılında, II. Murad Dönemi'nde girmiştir (Ahmed Müfid, 1324). Osmanlı Devleti döneminde, çok azı günümüze ulaşabilmiş, birçok eser inşa edilmiştir. Kalenin içerisinde, 1814 yılında çizimi olmasına rağmen, olması gereken II. Bayezid Camisi günümüze ulaşamamıştır (Hughes 1830; Evliya Çelebi 2013b; Kavalçalan, 2024) (Şekil). Tekke Camisi Ahmed Çelebi Bin Mehmed Çelebi bin Cafer bin Seran Ağa tarafından 1732 yılında Kalenin yamacında yeniden inşa ettirilmiştir. Halveti tarikatına ait tekke hücreleri olan cami 1967 yılına ait görüntülerde, kaideye kadar yıkılmış minare ve türbe, olmakla birlikte, günümüzde caminin yerinde futbol sahası (Bashteja e Teqese) bulunmaktadır

(Kiel, 1990; Evliya Çelebi, 2013b; Tütüncü, 2017; IMK Arşivi 502 numaralı dosya; Kavalçalan, 2024). Yıkılan Tekke Camisinin eski yerine yakın bir alanda betonarme olarak yeni cami yapılmıştır.

Ergiri'nin diğer bölgesi olan Premedi de Premedi hanedanlığından Salih Bey tarafından inşa edilen Eski Cami (Şekil) ve II. Sultan Bayezid tarafından yaptırılan Hünkâr Camisi (Şekil) olarak iki adet cami bulunduğu, Yanya Vilayeti Salnamesinde (H. 1294 / M. 1887-8), bahsedilmektedir. Ancak bu camiler günümüze ulaşamamıştır. Bu camilerin de ne zaman ve nasıl yıkıldıklarına dair herhangi bir belgeye, henüz, rastlanmamıştır.

II. Sultan Bayezid tarafından, H. 1201 / M. 1786/7 yıllarında inşa ettirilen Hünkâr caminin, sonraki yıllarda harap olması nedeniyle Abdülhamit Han tarafından (M. 1876-1909) yeniden onartıldığı, İkinci Dünya Savaşında Cami minaresinin petek kısmı hasar gördüğü Osmanlı Devleti dönemi belgelerinde ve araştırma kaynaklarında geçmektedir (Resim 10). (Yanya Vilayeti Salnamesi, R. 1308 / M. 1892-3; Meksi, 2018; Kavalçalan, 2024)

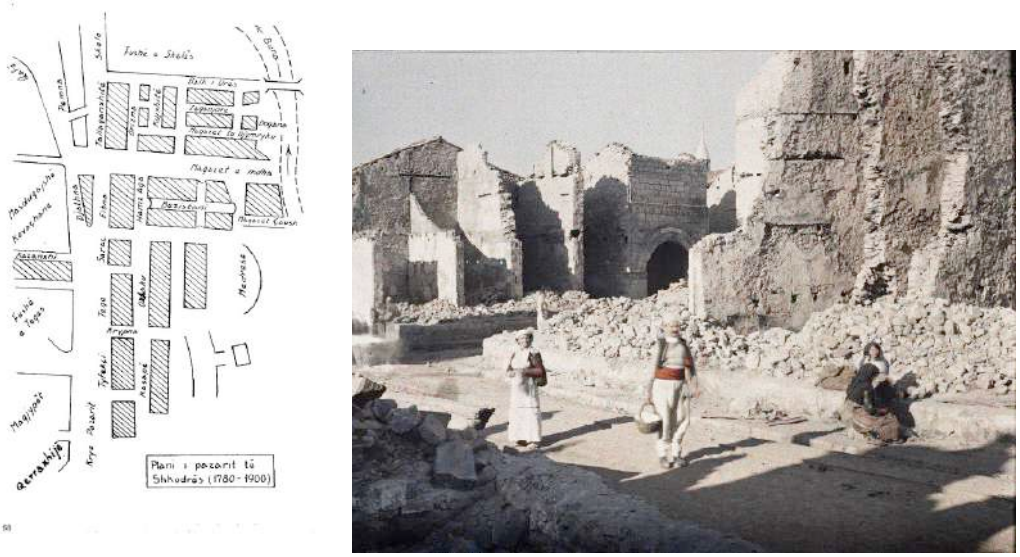
Resim 10. Premedi Eski Cami (sol) ve Premedi Hünkâr Cami (sağ) (Meksi 2018; Kavalçalan, 2024)

İŞKODRA (SHKODRA)

İşkodra Arnavutluk'un kuzeybatısındadır. Osmanlı hâkimiyetine 1479 yılında giren şehir 22 Nisan 1913 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından terk edil Arnavutluk Devleti'ne bırakılmıştır (Elsie, 2010). İşkodra 1670'li yıllarda 15 mahalleden oluşmaktaydı. Şehirde 1 han,11 cami, 7 medrese, 70 mescid, 1 hamam, 6 tekke bulunmaktaydı (Evliya Çelebi 2013a; Kavalçalan, 2024). Daha sonraki yıllarda, Arnavutluk'un büyük şehirlerinden biri olan, şehirde 1900/01 yılında ise 3 kışla, 1 hükümet konağı, 1 rusumat dairesi, 1 hastane, 7 karakol, 1 cephaneik, 2 debboy, 1 rüştiye mektebi, 1 belediye dairesi, 1 hamam, 1 ambar, 26 cami, 1 kütüphane, 2 medrese, 17 İslam mektebi, 5 Katolik mektebi, 1 Rum mektebi, 1 Katolik kilisesi, 2 Rum kilisesi, 35 han ve 2 otel bulunmaktaydı (İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1316).

İşkodra'da 1865 senesinde Buna nehrinin taşması ile yaşanan sel felaketinde Kurşunlu Cami ve çevresi sular altında kalmıştır. Şehir 1870 yılında Balkan demiryolu projesinin kapsamı dışında bırakılmıı, 1913'te Karadağ kuvvetleri tarafından ve 1916 – 1918 seneleri arasında Avusturya-Macaristan birlikleri tarafından işkale uğramış ve İkinci Dünya Savaşı'nda da birçok olumsuzluklar yaşamıştır (Kiel, 2001; Elsie, 2010; Kavalçalan, 2024).

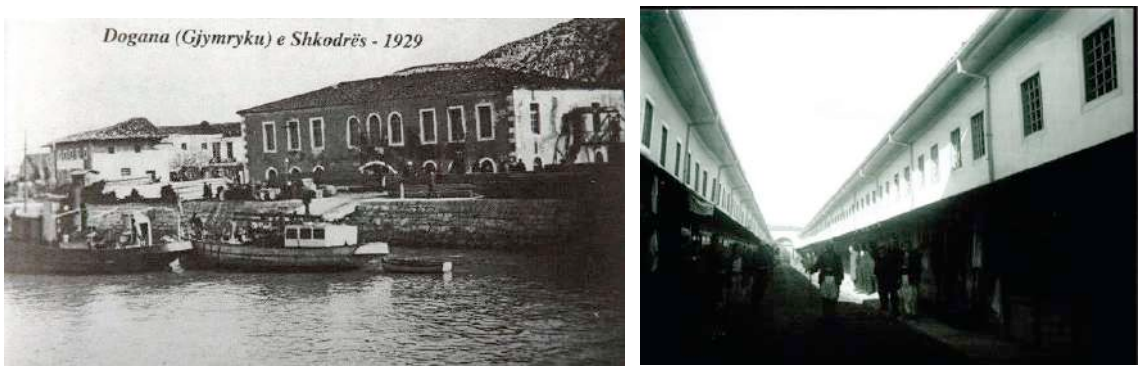
İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İşkodra'da yeniden yapılanma süreci başlatılmış ilk olarak İşkodra Pazar bölgesi yıkılmış (Resim 11) ve daha sonra 1967 yılında kominist yönetimin kararı ile Kurşunlu Cami dışındaki diğer camilerin tamamı ortadan kaldırılmıştır. Komünist yönetime son verildikten sonra şehirdeki arda kalan tarihi yapılar tekrar, kültürel miras değeri olarak, koruma altına alınmıştır (Kiel, 2001).

Resim 11. İşkodra Pazarı'nın yerleşim planı (Shkodra, 1973) (sol). İşkodra Pazarı, 1913 (Albert Kahn Arşivinden) (sağ)

İşkodra Pazarına ait krokiye göre pazarda, toplamda 27 sokak ve bu sokaklarda tüfekçi, saraç, kasap, kazancı mesleklerine ait dükkanlar; medrese, tekke, bedesten ve gümrük binası olarak kullanılan yapılar da bulunmaktaydı (Shkodra, 1973; Kavalçalan, 2024) (Şekil).

İşkodra Pazarının ortasına kondurulmuş bedesten yapısı, Arnavut Vezir İbrahim Paşa Buşati tarafından 1807-1808 yılları arasında yaptırılmıştır. Maalesef yaşanan savaşlar sonucunda pazar yeri ve çevresi tamamen tahrip olmuş ve restorasyon dışında tutularak, şehrin yeniden imar faaliyetleriyle, İşkodra Pazarı ortadan kaldırılmıştır (Rıza, 1978; Çipuri, 2010; Kavalçalan, 2024) (Resim 12).

Resim 12. İşkodra Gümrük Binası (Sol, https://m.facebook.com/namazgjajaelbasan/photos/3193466427607039/?locale=ms_MY&_rdr). İşkodra bedesteni (sağ) (Marubi, https://marubi.gov.al/about-us 1900-1915) (Çipuri, 2010; Kavalçalan, 2024)

ELBASAN

Elbasan Ülkenin ortasındadır. Osmanlı topraklarına Fatih Sultan Mehmed Han tarafından katılmış ve 1466 senesinde bir kale inşa ettirilmiştir. Sonraları nüfus artışıyla birlikte surların dışında yeni yerleşim alanları oluşmuştur (Kiel, 2000).

Elbasan'da 17. Yüz yılda kale içinde 460 ev, kale kapısının üzerinde Hünkâr Camisi, bir saat kulesi; surların dışında 18 Müslüman Mahallesi, 10 Rum Mahallesi, 46 cami ve mescit, binden fazla saray ve ev, 3 aşevi, 11 han ve 11 hankâh, bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 2013b; Kavalçalan, 2024). Osmanlı belgelerinde 32 mahallede 25 cami, 6 tekke, 1 saat kulesi, 5 türbe, 1 rüştiye mektebi, 25 çeşme, 2 hamam, 12 sıbyan mektebi ve 2 kilise tepit edilmiştir (Prizren Vilayeti Salnamesi 1291; Kavalçalan, 2024). Elbasan'da 1930'lu senelerde 31 adet cami olduğu, bu camilerin beş tanesi kale içerisinde, beş adedi ise Pazar meydanında olmakla birlikte diğer geri kalanları ise kentin diğer kısımlarında yer almaktaydı (Kiel, 1990; Kavalçalan, 2024). Fakat bu yapılardan günümüze yalnızca iki hamam ve iki camiden Nazır Cami ve Hünkâr (Sultan) Camisi ulaşabilmiştir. Elbasan'da Diğer yapıların akıbetlerinin ne olduğu konusunda herhangi bir kayada henüz rastlanılmamıştır.

Sultan Bayezid Camii (Hünkar Camii)

Sultan II. Bayezid döneminde, 1499 yılında yaptırılmıştır. Sultan Bayezid Camii (Kral Camii, Hünkar Camii) Elbasan kentindeki önemli Osmanlı eseridir. Cami Komünist hükümet döneminde, diğer camiler gibi tahribata uğramış, minaresi yıkılmış, avlusu değiştirilmiş ve Siyasi Halk Eğitim Merkezi olarak kullanılmıştır. Arnavutluk'un milli kültür simgesi olan cami 2013 yılında restore edilmiştir (Resim 13).

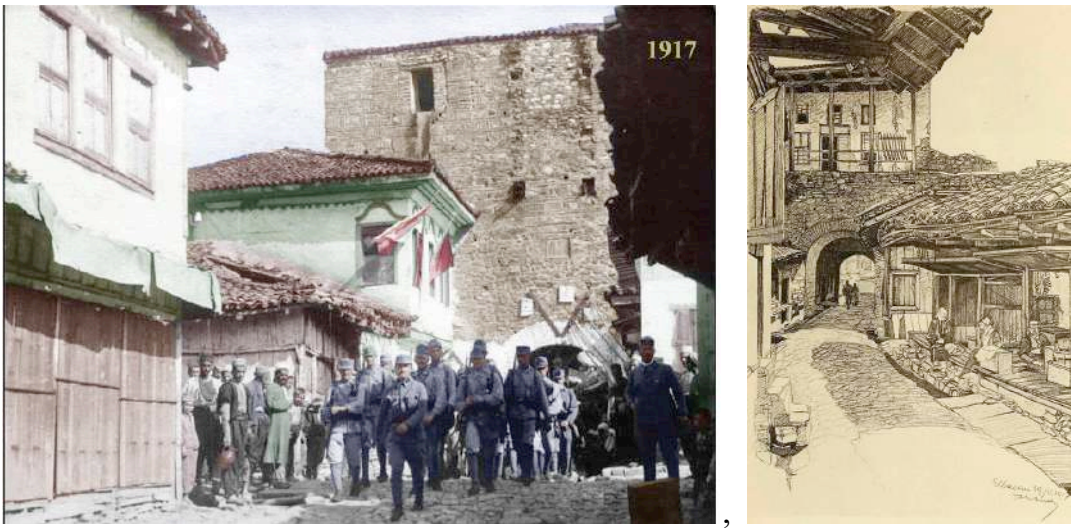
Resim 13. Arnavutluk Elbasan kentinde Sultan Bayezid Camii (Kral Camii, Hünkar Camii) (Kültür Envanteri. 2020).

Caminin yıkık minaresi TİKA tarafında 2012 yılında onarılmıştır (http://www.tika.gov.tr/tr/haber/arnavutluk_cumhuriyetinde_bulunan_osmanli_donemine_ait_5_caminin_restorasyon_projeleri_arnavutluk_cumhuriyeti_tarihi_eserler_enstitusu_bilimsel_konseyinde_onaylandi-2154).
Hünkâr Camisi ise surlar içindedir kalenin ortasında. Evliya Çelebi Hünkâr Camisi olarak bilinen yapıyı Gazi Sinan Paşa Camisi olarak tanımlamıştır (Evliya Çelebi 2013b; Kavalçalan, 2024).

Günümüze ulaşabilmiş fakat işlevlerini yitirmiş olan iki hamam yapılarından biri kale içinde diğeri ise çarşı içindedir. Bu yapılar günümüzde sadece fiziksel varlıklarını devam ettirmektedirler (Kavalçalan, 2024).

FATİH SULTAN MEHMED HAN CAMİİ

Evliya Çelebi'nin bahsettiği ancak günümüzde yalnızca fotoğraflar aracılığıyla haberdar olabileceğimiz yapılardan Fatih Sultan Mehmed Han Camisi 1920 yılındaki depremde yıkılmıştır (Resim 14).

Resim 14. Fatih Sultan Mehmed Camisi, 1917 (sol) ve Leopold Forstner, 1917 (https://m.facebook.com/namazgjajaelbasan/photos/ 3193466427607039/?locale=ms_MY&_rdr (erişim tarihi: 26/05/2026) (sağ).

NAZİRE CAMİİ

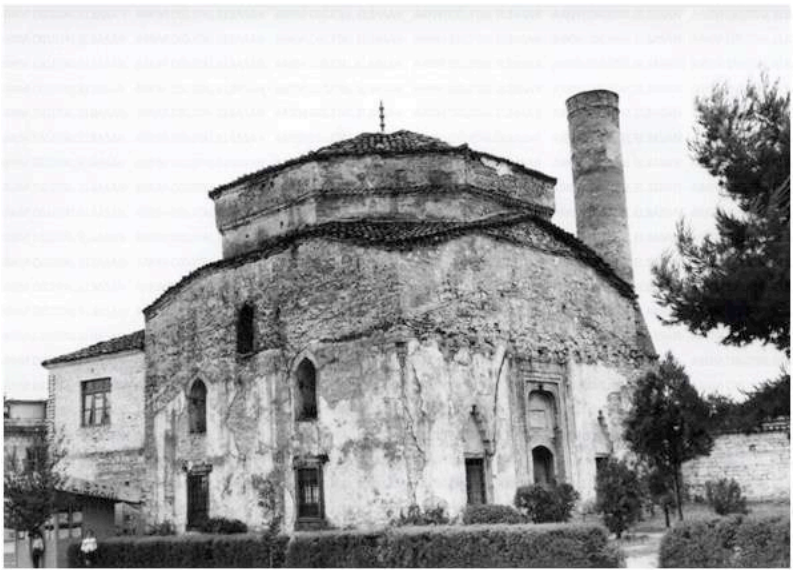
Nazır Cami 16. yüzyıl yapısı olup şehir merkezinin güneyindedir. Nazire Camii Elbasan şehrinde 1599 yılında inşa edilmiştir. 1948 yılından beri Nazire Camii Arnavutluk'un millî kültür simge olarak ilan edilmiştir. Caminin minaresinin ucu kayıptır (TİKA, 2012) (Resim 15).

Resim 15. Elbasan şehrinde Nazire Camii'nin yeri, eski ve yeni 2014 yılına ait görüntüleri (Kültür Envanteri, 2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Naziresha_Mosque).

AĞA CAMİİ

Ağa Camisi Tahıl Pazarı içerisindedir. Cami 1935 yılında onarım görmüştür. 1967 yılında kültür varlığı olarak ilan edilen cami 1970'lerin başında yıkılmıştır (Resim 16) (Evliya Çelebi, 2013b; Kiel, 1990; Kavalçalan, 2024).

Resim 16. Ağa Camisi (Meksi, 2018; Kavalçalan, 2024).

BALİ BEY CAMİİ

Bali Bey Camisi saat kulesinin karşısındadır. Cami günümüze ulaşamayan diğer bir yapıdır. Caminin önünde bulunan tek birimli son cemaat yeri yıkılıp; yerine harimin üç cephesini de dolanan yeni bir son cemaat yeri yapılmıştır (https://elbasaniad.org/xhamia-e-ballies-pmje-ballore-elbasan-1957/). 1967 yılında restore edilen cami 1970'lerin başında neredeyse tamamen

harap hale gelmiş ve 1978 yılında yalnızca mihrabı ve mihrap duvarının bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Camiye ait herhangi bir iz günümüzde bulunmamaktadır (Resim 17) (Kiel, 1990; Kavalçalan, 2024).

Resim 17. Bali Bey Camisi (Meksi, 2018; Kavalçalan, 2024).

Elbesan (gözetleyen kale) Kalesi Arnavutluk'un diger bir, savunma amaçlı kurulan, şehri Elbasan'da Sultan Bayezid Camii, Elbasan Hamamı, Saat Kulesi, Elbesan Kalesi, Petrela Kalesi gibi önemli eserlerin yanı sıra Osmanlı sokak dokusu da bulunmaktadır. Arnavutluk'ta, tarihi Roma dönemine kadar dayanan, en büyük kalelerden biri olan yapı düz bir bölgede inşa edilmiştir. İkibin yıllık geçmişiyle kare bir plana sahip olan kale, Fatih Sultan Mehmet döneminde hasarlarının onarılması gayesiyle yeniden inşa edilmiştir (Resim 18).

Resim 18. Arnavutluk, Elbesan (gözetleyen kale) Kalesi (Kültür Envanteri. 2020).

DIRAÇ (DURRËS)

Arnavutluk'un önemli liman kentlerinden biridir. Şehir, 1501 yılında Osmanlı yönetimine girmiştir. 1670/1 yılında Dıraç Şehrinde 150 hane ve günümüzde olmayan, kâgir yapılı Bayezid-i Veli Camisi bulunmaktaydı (Kiel, 1994; Evliya Çelebi 2013b; Kavalçalan, 2024).

Dıraç'ta 1700'li yıllarda kısa süreli bir gelişme olmuştur. Tanzimat sonrasında şehirde birçok yönetim binası inşa edilmiştir (Kiel, 1994). Dıraç'ta 1897/8 tarihlerinde 1 divan-ı umumiye, 1 belediye dairesi, 1 belediye bahçesi, 1 rusumat dairesi, 3 cami, 1 karantinahane, 1 medrese, 1 rüştiye mektebi, 1 inas mektebi, 1 sıbyan mektebi, 1 Katolik mektebi ve 2 Rum mektebi olduğu Osmanlı belgelerinde kaydedilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1313).

Dıraç 1913 yılında, Tiran'dan önce, Arnavutluk'un ilk başkentiydi. Kent Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında işgaline uğramıştır. Liman 1944 yılında tamamen tahrip edilmiş ve savaşıntan sonra liman tamamen yenilenmiştir (Web 8, Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2013, October 30). Durrës. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/place/Durres.). (Kiel, 1994). Kentte gümrük dairesi (Resim 21), millet bahçesi, hükümet konağı (Resim 20), otel, karantina binası ve liman bulunmaktaydı (Resim 19).

Resim 19. Dıraç limanı (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008)

Resim 20. Hükümet Konağı, 1912/3 (R. Elsie dijital Arşivi).

Resim 21. Gümrük Dairesi (Çipuri, 2010).

GÖRİCE (KORÇË)

İmrahorlu İlyas Bey Camii Mirahor Camii (İljaz Mirahori Camii; Xhamia e Iljaz Mirahorit) 1496 yılında, kasabanın kurucusu, İmrahorlu İlyas Bey tarafından Korça (Görice / Korçë) şehrinin merkezinde, tarihi cami, fırın, bir han, bir imaret, depolar, bir mekteb ve bir hamamı içeren bir mimari kompleks şekilde inşa ettirilmiştir. Caminin ana kubbesi 1572-1573 yılları arasında kurşun ile kaplanmıştır. Camide 1833-1834 yılları arasında genel bir onarım gerçekleştirilmiştir. Yunanlılar ve Fransızlar tarafından 1917'de minaresiyle birlikte yıkılan cami Arnavutluk Tarihi Eserler Enstitüsü tarafından 2008 yılında, yıkılan cami minaresinin yerine aslına uygun yeni bir minare inşa edilmiştir (TİKA, 2012) (Resim 22).

32 metrelik minaresi, 1960 yıllarda bir depremde yıkıldı. Minaresi ancak 2008 yılında daha basit bir şekilde yeniden inşa edildi. Gerçekleştirilen restorasyonla, Arnavutluk'un ilk camilerinden biri olan, caminin tarihî son cemaat yeri camla kapatılmıştır (Kültür Envanteri, 2020).

Resim 22. Arnavutluk Korça (Görice / Korçë) şehrinin merkezinde (üst sol), Bugünkü halinden daha büyük bir şerife (minare balkonu) olan caminin 1934 yılı fotoğrafı (üst sağ), Yunanlılar ve Fransızlar tarafından 1917'de minaresiyle birlikte yıkılan cami (orta sol) (https://en.wikipedia.org/wiki/Mirahori_Mosque). İmrahorlu İlyas Bey Camii'nin 2014 yılı fotoğrafları (alt sol ve sağ), (Kültür Envanteri, 2020).

BERAT

Kurşunlu Camii (Ahmet Bey Camii) Güney Arnavutluk'ta Berat Şehrinin kent merkezi yakınında 1554 yılında inşa edilmiştir (Resim 23). Cami, Arnavutluk Cumhuriyeti Tarihi Eserler Enstitüsü tarafından 1977-1978 yılları arasında restore edilen cami 1990 yılına kadar müze olarak kullanılmıştır (TİKA, 2012).

Resim 23. Berat şehrinin merkezinde Kurşunlu Camii (Kültür Envanteri, 2020).

Hünkâr Camiisi ve Halveti Tekkesi Arnavutluk'un Berat şehrinde camii, tekke, kervansaray üçlü yapısı ile bir kompleks oluştur, 1549 yılında Sultan II. Bayezid'in Arnavutluk seferi sırasında fermanı ile inşa edilmiştir. Osmanlı mimari eserlerinin en önemlilerinden olan Hünkar Cami; Sultan Bayezid Camii**,** İmparator Camii (Kral Camii) olarak da bilinmektedir (Resim 24)**.**

Resim 24. Arnavutluk'un Berat şehrinde Hünkar camii (Kültür Envanteri. 2020).

HALVETI TEKKESI

Kurt Ahmed Paşa tarafında 1728 senesinde Halveti Tekkesi olarak inşa edilmiştir. 1967 yılından itibaren, Arnavutluk, komünist hükûmet tarafından tekke kapatılmış ve çok zarar görmüştür, tekkenin haziresi yok edilmiştir. Mimari olarak semahane, türbe ve son cemaat yerinden oluşan tekke yığma yapım tekniği ile taş malzemeden inşa edilmiştir. Halveti Tekkesi, günümüzde, Arnavutluk'un millî kültür simgesi olarak ilan edilmiştir (Resim 25).

Resim 25. Arnavutluk, Berat şehrinde Halveti Tekkesi (Kültür Envanteri. 2020).

PREZE

Kale Camii

Kale Camii Tiran'a yaklaşık 25 km uzaklıkta Preze Şehrindedir. Preze Kalesi 15. yüzyılın başında Topia Ailesi tarafından inşa ettirilmiştir. Preze Kalesi Camisi 1547 yılında kale surlarının içinde inşa edilmiştir. Cami Osmanlılar tarafından 1528-1547 yılları arasında genel bir onarımdan geçirilmiştir (Resim 26). Cami II. Dünya Savaşı'ndan sonra yıkılmıştır (TİKA, 2012).

Resim 26. Arnavutluk Preze Şehrinde Preze Kalesi ve Kale Camii (Kültür Envanteri, 2020).

DEBRE

Alay Bey Camii

Arnavutluk Cumhuriyeti, Debre ilçesi, Burim (Allajbegi) köyünde bulunan Alay Bey Camii bir Osmanlı camisidir. Alay Bey tarafından, 1578'den once, Mescit olarak inşa edilen yapı 1967'de deprem yüzünden yıkıldı. 1970'te Enver Hoca'nın hükûmeti tarafından millî kültür simgesi olarak ilan edildi. Fakat bugüne kadar düzgün ve tarihine uygun bir şekilde restore edilmemiştir (Resim 27).

Resim 27. Arnavutluk Debre ilçesi, Burim (Allajbegi) köyündeki Alay Bey Camii (https://tr.wikipedia.org/wiki/Alaybey_Camii)

KRUJA (AKÇAHISAR)

Murat Bey Camii 1534 yılında Kruja (Akçahisar) şehrinde inşa edilmiştir. Kentin merkezinde olan Cami 1837 yılında genel bir onarımdan geçmiştir (TİKA, 2012, http://www.tika.gov.tr/tr/haber/arnavutluk_cumhuriyetinde_bulunan_osmanli_donemine_ait_5_caminin_restorasyon_projeleri_arnavutluk_cumhuriyeti_tarihi_eserler_enstitusu_bilimsel_konseyinde_onaylandi-2154).

Akçahisar Kalesi (Kruja Castle)

Kale Şehrin stratejik bir tepesine kondurulmuştur., tarihi kale 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edilmiştir (Resim 28).

Resim 28. Akçahisar Kalesi (Kruja Castle)
(https://wanderlog.com/tr/place/details/305345/ak%C3%A7ahisar-kalesi)

İskender Bey Müzesi (Skanderbeg Museum)

Kale sınırları içerisinde yer alan müze, Arnavutların ulusal kahramanı Skanderbeg'in hayatını ve dönemini yansıtır (Resim 29).

Resim 29. İskender Bey Müzesi (Skanderbeg Museum)
(https://wanderlog.com/tr/place/details/305347/iskender-bey-m%C3%BCzesi)

Akçahisar Etnografya Müzesi

1764 yılında inşa edilen geleneksel bir Osmanlı konağında yer alır. Balkanlar'da türünün en iyi örneklerinden biri olup, yöresel yaşamı, geleneksel kıyafetleri ve el sanatlarını sergiler.

Tarihi Akçahisar Çarşısı (Pazari i Vjetër)

400 yılı aşkın bir geçmişe sahip olan bu Osmanlı çarşısı, Arnavut kaldırımlı sokaklarıyla dikkat çeker. Ahşap işlemeciliği ve bakırcılık gibi geleneksel zanaatların merkezi konumundadır (Resim 30).

Resim 30. Tarihi Akçahisar Çarşısı (Pazari i Vjetër)
(https://wanderlog.com/tr/list/geoCategory/1590892/krujede-yap%C4%B1lacak-en-iyi-%C5%9Fey-ve-cazibe-merkezleri)

Kruja Eski Pazarı, Arnavutluk kültürünün, tarihinin ve geleneklerinin özünü güzel bir şekilde yansıtan canlı bir merkezdir. İkonik Skanderbeg Kalesi ve bilgilendirici Skanderbeg Müzesi'nin yanında yer alan bu şirin pazar, ziyaretçilere yerel yaşam hakkında bir bakış sunmaktadır. Bölge ayrıca bir antropoloji müzesi ve huzurlu bir tekke evi de barındırarak, Arnavutluk'un zengin mirasına kendinizi kaptırmak isteyen herkes için mutlaka görülmesi gereken bir yerdir.

Sarı Saltuk Tekkesi: Kruja dağının zirvesinde yer alan, Bektaşi inancı için büyük öneme sahip tarihi bir ibadet ve ziyaret merkezidir. Sari Salltik, Bektaşi inancında saygıdeğer bir figürdür ve tapınağı Kruja yakınlarındaki Skanderbeg Dağı'nda yer almaktadır. Kruja'ya bakan küçük bir mağarada bulunan kutsal yer, yolla veya açıkça işaretlenmiş bir parkurla malar yoluyla ulaşılabilir. Parkur önemli bir yükseklik farkı içerir ancak yürüyüşçüler için kolay-orta olarak kabul edilir. Şehir merkezinden tapınağa yürümek yaklaşık bir saatten bir buçuk saate kadar sürer (Resim 31).

Resim 31. Sarı Saltuk Tekkesi (https://wanderlog.com/tr/list/geoCategory/1590892/krujede-yap%C4%B1lacak-en-iyi-%C5%9Fey-ve-cazibe-merkezleri)

Kruje Osmanlı Köprüsü

Arnavutluk'un tarihi Kruja (Osmanlı dönemindeki adıyla Akçahisar) kasabasında yer alan Osmanlı köprüsü, yaklaşık on metre uzunluğunda küçük bir yapıdır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kadim medeniyet mirasının bir parçası olarak inşa edilen ve günümüze kadar ulaşan bu taş kemerli köprü, dönemin mimari dokusunu yansıtır (Resim 32). Arnavutluk'un başkenti Tiran'a yaklaşık 20 kilometre uzaklıktadır.

Resim 32. Kruje'deki Osmanlı Köprüsü (https://wanderlog.com/tr/list/geoCategory/1590892/krujede-yap%C4%B1lacak-en-iyi-%C5%9Fey-ve-cazibe-merkezleri)

Hacı Mustafa Baba Türbesi (Mustafa Baba Dolma tekkesi)

Arnavutluk'un Kruja (Akçahisar) şehrinde ve Kruja Kalesi harabeleri içinde yer alan Hacı Mustafa Baba Türbesi (Santuario de Hajji Mustafa Baba), iki Venedik tarzı kuleye yakın küçük bir sanktuar costiturmaktadır. İki bölümden oluşmaktadır ve peygamberlere adanmış üç mezara ev sahipliği yapmaktadır. Akçahisar, Bektaşiliğin tartışmasız merkezlerinden biridir. Tekke içerisinde Hacı Mustafa Baba'nın ve dergâhın kurucusu Adem Ağa Toptani'nin mezarları bulunmaktadır (Resim 33).

Resim 33. Hacı Mustafa Baba Türbesi (https://wanderlog.com/tr/place/details/10009669/sanctuary-of-hajji-mustafa-baba, https://kulturenvanteri.com/harita/?detay=12150##17/41.505973/19.792621)

LEŞ (LEZHES)

Kale Camii (Arnavutça: Xhamia e Kalasë), Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Leş kentinde bulunan tarihî bir Osmanlı camii. Ülkenin en eski camiilerinden biridir. Ancak Hristiyanlar ve dinsizler tarafından yıkılmıştır. Camii 1522 yılında I. Süleyman tarafından inşa edilmiştir (Resim 34).

Resim 34. Leş kentinde bulunan tarihî bir Osmanlı camii.

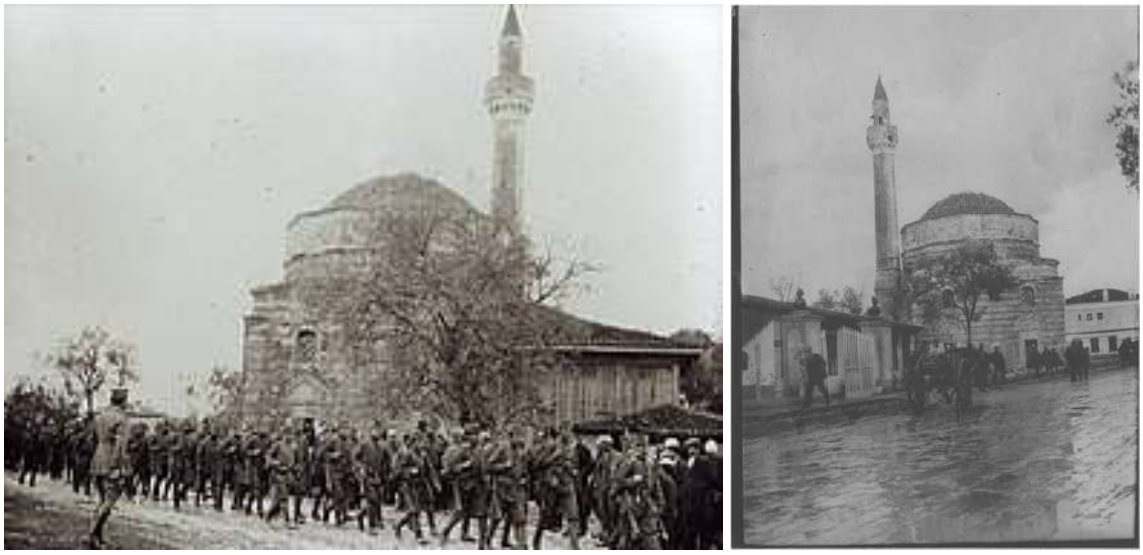
KÖKES (KUKËS)

Arnavutluk'un kuzeydoğusundaki Kökes (Kukës), 1970'lerde Fierza Baraj Gölü altında kalan "Eski Kökes" yerleşimi nedeniyle tarihi dokusunu büyük ölçüde yitirmiştir. Şehrin yer aldığı tarihi Has bölgesi, Osmanlı döneminde sancağa bağlıydı. Günümüzde bölge genelinde Osmanlı döneminden kalan bazı tarihi mescit ve tekke kalıntıları bulunmaktadır.

AVLONYA (VLORA)

Vlorë'de (Avlonya) tarihi öneme sahip, görülmesi gereken tek ibadethane Muradiye Camii'dir**.** Şehrin merkezinde (Rruga Justin Godar üzerinde) yer alan cami, 1537 ile 1542 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman adına Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir (Resim 35). Vlorë'nin en eski Osmanlı dönemi yapılarından biri olarak "Vlorë'nin biblosu" veya "Taş Kolyesi" olarak da anılır. Klasik Osmanlı mimarisinin izlerini taşır. Tek kubbeli olup, tuğla ve taş duvarlara, 18 metre yüksekliğinde tek minareye sahiptir. Günümüzde restore edilmiş olup aktif bir kültür anıtı ve ibadethanedir. tarzında tasarlanarak 1537. Cami, Arnavutluk Kültür Anıtı olarak tescil edilmiştir.

Resim 35. Muradiye Camii, Vlorë'de (Avlonya) konumu. 1913'te revakıyla birlikte tarihi cami (alt sol).

FİER

Fier Camii , resmi adıyla Fier Camii Arnavutluk'un Fier ilçesine bağlı Fier kasabasında bulunan bir camidir (Resim 36).

Resim 36. Arnavutluk'un Fier ilçesine bağlı Fier kasabasında bulunan bir camidir.

Enver Hoxha'nın Komünist yönetimi sırasında diğer ibadethanelerle birlikte yıkılan cami, 2005 yılında Osmanlı mimari tarzında yeniden inşa edildi . Arnavutluk'taki en büyük camilerden biridir. Fier kasabasının başka bir bölümünde de Osmanlı döneminden kalma bir cami bulunmaktadır.

ERGİRİ (GJİROKASTRA)

Çarşı Camii (*Pazar Camii*), Memi Bey Camii olarak da bilinir Gjirokastër şehrindedir. Cami, 1973 yılında Arnavutluk Kültür Anıtı olarak ilan edilmiştir. 2005 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı olarak belirlenen Berat ve Gjirokastër Tarihi Merkezlerinin bir parçasını oluşturmaktadır. Memi Bey Camii, Osmanlı döneminde 1757 yılında inşa edilmiş ve Eski Çarşı mahallesinde yer almaktadır. Osmanlı döneminde şehirde inşa edilen on beş camiden

biridir ve bunlardan on üçü komünist döneme kadar ayakta kalmıştır. Cami, aslen 17. yüzyılda Memi Paşa'nın şehir planının bir parçası olarak Gjirokastër'in Yeni Çarşı semtinde yer alacak şekilde tasarlanmıştı . Ancak, cami hariç, sonraki yüzyılda çıkan bir yangında tamamen yok oldu. Cami, 1973 yılında Arnavut hükümeti tarafından "Kültür Anıtı" olarak ilan edilerek, Arnavutluk'taki totaliter komünist rejimin yıkımından kurtarıldı. Geriye kalan on iki cami daha sonra yıkıldı. Arnavutluk'taki din yasağı nedeniyle cami, yüksek kubbeli tavanlardan yararlanarak trapezlerini asan sirk akrobatları için bir eğitim salonu olarak kullanıldı. Caminin yakınında, 1727 yılında inşa edilmiş iki katlı sekizgen bir bina bulunmaktadır. Başlangıçta Bektaşi cemevi olarak kullanılmış ve komünist dönemde kapatılmıştır. Şu anda medrese olarak kullanılmaktadır (Resim 37).

Resim 37. Çarşı Camii, Gjirokastër

SONUÇ

Arnavutluk, Alp-Akdeniz sismik kuşağındadır. Balkanlar'da yüksek sismik aktiviteye sahip bir bölgede olan Arnavutluk'ta kültürel miras yapı stoğu İlirya, Osmanlı ve modern döneme içerir. Korça kenti hariç, ülkenin kıyı kentleri yüksek deprem riski altındadır. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de vuku bulan çok şiddetli depremler, Arnavutluk'ta, yüksek sismik aktivite oluşturmuştur. Arnavutluk'un dört büyük neotektonik birimleri ve bölgesel sismik aktivite 9 sismik kaynağa ayrılmıştır.

Osmanlı dönemine ait Arnavutluk'ta yapıların çoğu 1385-1912 yılları arasında inşa edilmiştir. Ülkedeki zengin somut kültürel miras yapı stoğu depremlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Günümüze ulaşamayan birçok yapının akibeti henüz bilinmemektedir. Tadilat gören tarihi yapıların birçoğunda ise onarım belgeleri bulunamamıştır.

Deprem sonrası süreçte, uluslararası yardımlarla (özellikle AB ve Türkiye) kültürel mirasın korunması ve restorasyonu önceliklendirilmiştir. UNESCO, Arnavutluk Kültür Bakanlığı ile

işbirliği içinde hasar gören sit alanlarında risk azaltma ve restorasyon çalışmaları yürütmektedir. Türkiye (TİKA), Arnavutluk'taki restorasyon çalışmalarına destek vermektedir. Arnavutluk'ta, özellikle UNESCO mirası alanlarında jeofizik yöntemlerle toprak altında kalmış tarihi yapıların temelleri haritalanmalıdır. Modern restorasyon teknikleri kullanılmalı ve zemin iyileştirmeleri yapılarak yapı stoğu güçlendirilmelidir. Kültürel varlıkların geleceğe aktarılması için gereken duyarlılık sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

A. Kahn Arşivi: https://www.opendatasoft.com/en/blog/archives-of-the-planet-albert-kahn-open-data/

Ahmed Müfid (1324). *Tepedelenli Ali Paşa (1744-1822)*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Aliaj, Sh. (1988) - The Neotectonic and Seismotectonics of Albania. D.Sc. Thessis. Seismological Centre, Tirana, Albania, 270 pp. (in Albanian).

Aliaj, Sh. (1998) - Neotectonic structure of Albania. Albanian Journal of Natural & Technical Sciences, 4, 79-98.

Aliaj, Sh. (2000). Active Fault Zones in Albania. Abstract in Gen. Ass. of ESC, Lisbona

Aliaj, Sh., Koçi, S., Muço, B. and Sulstarova, E. (2010). Seismicity, Seismoteatonics and Seismic Hazard Assessment in Albania, Tirane: *Academy of Sciences od Albania*, 2010.

Ambraseys, N. N., Simpson, K. A. and Bommer, J. J. (1996). Earthquake Engineering and Structural Dynamics, 25, 371–400.

Ambraseys, N. N. and Douglas, J. (2003). Soi Dynamics and Earthquake Engineering, 23, 1–18

Ambraseys, N. (2009). *Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East*, 670-67, London: Cambridge University Press, 2009.

Basha, B. (2025). Ottoman Archıtectural Herıtage In Albanıa Between 15th And 19th Century. Republıc Of Türkiye, Yıldız Technıcal Unıversıty, Graduate School Of Scıence And Engıneerıng, Doctor Of Phılosophy Thesis, Department Of Architecture, Program Of History And Theory Of Architecture, Mart, 2025

Bourcherd, R. D. (1994). Earthquake Spectra, 10 (4), 617–653

Cornell, C., A. (1968). Bull. Seis. Soc. Am., 58, 1583–1606.

Çipuri, R. (2010). *Fragmante Kulturore nga Qytetet Shqiptare*, Tiran: Epoka University Publication.

Deliu, M. (2019). “Arnavutluk, Berat Şehri, Gorica Mahallesindeki Geleneksel konutların Mimari Özellikleri ve Koruma Sorunları üzerine Bir Araştırma” (YL Tezi, Yıldız Teknik Ü, 2019), 110.

Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü (2008). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Dullinja, E. (2017). "Sürdürülebilirlik Bağlamında Sertifikasyon Sisteminin Tarihi Çevrelerde Yeniden Değerlendirilmesi için Bir Yöntem Önerisi: Berat ve Ergiri Evleri" (D. Tezi, Trakya Ü, 2017), 89-94.

Duni, Ll. (2003). Assessment of strong ground motion parameters for specific site conditions, internal study (in Albanian). Archive of Seismological Institute, Tirana

Duni, Ll. and Kuka, N. (2004). Acta Geod. Geoph. Hung., 39, 161–176.

Elsie, R. (2010). *Historical Dictionary of Albania*, Toronto: The Scarecrow Press.

Evliya Çelebi. (2013a). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Cilt 1, Kitap 8. (Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliya Çelebi. (2013b). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Cilt 2, Kitap 8. (Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hughes, R. T. S. (1830). *Travels in Greece and Albania II*, London: Henry Colburn and Richard Bentley.

Hysa, R. A. (2008). *Xhamitë e Tiranës*, Tiranë: Kokonozi Mosque. IMK Arşivi 502 numaralı dosya

İVS İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1312.

İVS İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1310.

Karnik, V. (1971). *Seismicity of the Europen Area.* Dordrecht- Holland: D. Reid Publishing Company, 1971.

Kavalçalan, E. (2024). Arnavutluk'ta Günümüze Ulaşamamış Osmanlı Dönemi Yapılarının Görsel Vesikalar Üzerinden Tespiti. 26. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Bildiri Kitabı, Hazırlayan: Candan Ülkü, T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 638 Bilimsel Toplantılar Dizisi: 215, sayfa 545-570, ISBN: 978-975-17-5730-2, Balgat-Çankaya/ANKARA.

Kiel, M. (1990). *Ottoman Architecture In Albania (1385-1912)*, İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture.

Kiel, M. (1994). "Draç", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 9, s. 522-524.

Kiel, M. (2000). "İlbasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 22, s. 79-81.

Kiel, M. (2001). "İşkodra", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 23, s. 433-434.

Kiel, M. (2012). "Tiran", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 41, s. 193-195.

Kouskouna, V. and Syrmakezi, E.C. (2024). "The Seismicity of Central Greece in the Late 19th. – Early 20TH. Century as Engraved On Various Historical Buildings",

https://www.iitk.ac.in/nicee/wcee/article/14_03-01-0043.

Kociu, S., Sulstarova, E., Aliaj, Sh., Duni, Ll., Peci, V., Hida, N., Shuteriqi, P., Konomi, N., Dakoli, H., Kero, J., Myrto, R., Collaku, A., Goga, K., Kapllani, L. and Kozmaj, S. (1984). Seismic microzonation of Vlora town. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S., Duni, Ll. and Pitarka, A. (1985). On the seismic microzonation of the new hotel construction site in Vlora town, (Skela quarter) and assessment of its liquefaction susceptibility potential. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S., Sulstarova, E., Aliaj, Sh., Konomi, N., Duni, Ll., Pitarka, A. and Peci, V. 1986: Seismic microzonation of Shkodra town. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S., Aliaj, Sh., Pitarka, A., Peci, V., Konomi, N., Dakoli, H., Prifti K., Kociu, A., Kero J., Shehu, V., Goga, K., Goro, N., Kume, L., Kapllani, L., Papadhopulli, P., Eftimi, R., Kondo, M. and Puka, N. (1988). Seismic microzonation of Tirana city. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S., Aliaj, Sh., Pitarka, A., Peci, V. (1989). Seismic microzonation of Kor¸ca town. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana Ko¸ciu S, Duni Ll, Aliaj Sh, Pitarka A, Shuteriqi P, Pe¸ci V 1990: Seismic microzonation of Fieri town. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S., Pitarka, A., Aliaj, Sh. and Peci, V. (1991). Seismic microzonation of Pogradeci town. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kociu, S. (1996). Technical report on the engineering-seismological study of the high-rise building in Sami Frash¨eri street, ordered by Beko.K enterprise, Tirana. Internal report (in Albanian), Archive of Seismological Institute, Tirana

Kültür Envanteri. (2020). *Kültür Envanteri*. Kültür Envanteri, https://kulturenvanteri.com/arastir/h/?_bolge=arnavutluk&_per_page=1000 adresinden alındı

Machiel, K. (1990). *Ottoman Architecture In Albania (1385-1912)*, İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture.

Martin, G. R. and Dobry, R. (1994). NCEER Bulletin, 8, No. 4

Medvedjev, S. V. (1977). Seismic mikrozonation (in Russian), Iz. Vo. Nauka, Moskva

Meksi, A. (2018). *Xhamitë e Shqipërisë – Historia Arkitektura shek. XV-XIX*., Tiranë: Prejad.

Muceku, Y., Koçi, R., Mustafaraj, E., Korini, O., Dushi, E. and Duni, L. (2021). "Earthquake- triggered mass movements in Albania", *Acta Geodaetica et Geophysica*, (2021): 1-32

Muço, B. (1994) - Focal Mechanism solutions of Albanian earthquakes for the period 1964-1988. Tectonophysics, 231, 311-323.

Muço B., Vaccarı F. and Panza G. (2001) - Seismic zonation of Albania using a deterministic approach. On: Albanian Journal of Natural &Technical Sciences, 10, Eds: Muço B., dhe Fuga P., 5-21.

Özbozdağlı, Ö. (2025). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yanya Vilayetinde Meydana Gelen Depremler (1850-1900). Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, e-ISSN: 2148-5704, Cilt 12, Sayı 32, Mart 2025.

Özkan, A. (2013). Arnavutluk'un Üç Simgesi: Hacı Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 217-237.

Papazachos, B . C., Savvaidis, A. S., Papazachos, C. B., Papaioannou, Ch. A, Kiratzi, A. A., Muco, B., Kociu, S., Sulstarova, E. (2001). Atlas Of Isoseismal Maps For Shallow Earthquakes In Albania And Surrounding Area (1851-1990). Aristotle University of Thessaloniki, Geophysical Laboratory, Publication No 10, 2001, Thessaloniki 2001.

PVS Prizren Vilayeti Salnamesi, 1291.

Rıza, E. (1978). "Ansamblet ndertimore të pazareve dhe restaurimi i tyre", *Monumentet 15*-16, s. 117-133.

Robert Elsie web arşivi: http://www.albanianphotography.net/

Sabetta, F. and Pugliese, A. (1996). Bull. Seis. Soc. Am., 86, 2, 337–352.

Shkreli, A. (2012). "Gli albori di Tirana Capitale e Armando Brasini" *Architetti e Ingegneri Italiani In Albania*, Firenze: Edifir.

Shkodra, Z. (1973). *Esnafet Shqiptare*, Tiranë: Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë.

Sukaj, I. (1998). *Urbanistika dhe Arkitektura e Qytetit te Kavajës*, Tiranë: Ombra GVG.

Sulstarova, E. and Kociu, S. (1975). Catalogue of earthquakes of Albania (in Albanian). Published by Academy of Sciences of Albania, Tirana

Sulstarova E, Kociaj S, Aliaj Sh. (1980). "Seismic Regionalization of PSR of Albania." Publishing House of "8 Nentori" Tirana, 1980; 1-297

Sulstarova, E. (1986) - The focal mechanism of earthquakes and the field of present tectonic stresses in Albania. D.Sc. Thessis, Seismological Centre, Tirana, Albania, 230 pp (in Albanian).

Sulstarova E., Koçıaj S. and Alıaj A. (1991) - The seismic zoning of Albania. Proc. Of Workshop I "Co-operation Project for Seismic Risk Reduction in the Mediterranean Region (RER/87/022) Seismed, 3-17.

Sulstarova, E., Aliaj, S., Muço, B. and Koçiu, S. (2007). Arnavutluk'un Sismik Tehlike Tahmini. CRDF Project "Balkan Geohazard Assessment and Map" Ohrid Meeting, March 30 - April 1, 2007

Tagarı, D. (1993) - Etude neotectonique et seismotectonique des Albanides: Analyse des deformations et geodynamique du Langhien a l'actuel. These de Docteur en Science. Paris, France.

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, (1991). *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/arnavutluk adresinden alındı

TDV İslam Ansiklopedisi. (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi İLBASAN*. TDV İslam Ansiklopedisi İLBASAN: https://islamansiklopedisi.org.tr/ilbasan adresinden alındı

TİKA, 2012. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/arnavutluk_cumhuriyetinde_bulunan_osmanli_donemine_ait_5_caminin_restorasyon_projeleri_arnavutluk_cumhuriyeti_tarihi_eserler_enstitusu_bilimsel_konseyinde_onaylandi-2154

Tütüncü, M. (2017). *Corpus of Ottoman Inscriptions From Albania and Montenegro*, Haarlem/Netherlands: SOTA (Research Centre for Turkish and Arabic World).

Yanya Vilayeti Salnamesi, 1294.

Yanya Vilayeti Salnamesi, 1308.

Uçar, M. (2013). Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Mimarisinde Süsleme, T.C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Van – 2013

Utsu, T. (1990). "A List of Deadly Earthquakes in the World", *International Handbook of Earthquake & Engineering* Seismology, Part A, p. 691-718, Edit. William Lee, Paul C. Jennings, Carrl Kisslinger, California: Academic Press, 1990.

Yazıcıoğlu, F. (2023). "Yanya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Tanzimat Uygulamaları 1830- 1876" D. Tezi, Marmara Ü, 2023.

Tarihsel depremler için interaktif katalog

https://www.emidius.eu/AHEAD/study/SUKO975

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Albania

https://earthquake.usgs.gov/earthquakes/eventpage/us6000m3k3/executive

https://ir.lib.ncu.edu.tw:444/thesis/view_etd.asp?URN=109690609&fileName=GC109690609.pdf

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Arnavutluk%27ta_Osmanl%C4%B1_mimarisi

REVISITING MARKET EFFICIENCY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ADAPTIVE MARKET HYPOTHESIS AND THE FRACTAL MARKET HYPOTHESIS

Sermet DOĞAN
Balıkesir University, Graduate School of Social Sciences
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8447-3603
ssermett@gmail.com

Prof. Dr. Sinan AYTEKİN
Balıkesir University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1502-2643
saytekin@balikesir.edu.tr

ABSTRACT

This study assesses weak-form market efficiency and multifractal properties in the Borsa Istanbul 30 Index over the period from 2 January 2006 to 2 March 2026. Variance-ratio based tests are used together with the Multi-Fractal Detrended Fluctuation Analysis (MFDFA) method in order to obtain a more complete picture of market behaviour. A rollingwindow framework of 520 observations is used. The Automatic Portmanteau (AQ) and the Wild Bootstrap Automatic Variance Ratio (WBAVR) tests are then applied to track how efficiency evolves over time. The results do not point to a stable pattern. Instead, periods of inefficiency appear at certain points, becoming more visible during crisis episodes such as 2008-2010, and also in more recent market conditions. To better understand these changes, the return series is further analysed using MFDFA. The findings indicate a multifractal structure. This can be seen in the variation of the generalised Hurst exponent across q, the nonlinear form of the mass exponent function, and the fairly wide multifractal spectrum. These features suggest the presence of heterogeneous scaling behaviour and nonlinear dependencies in the market. Looking at the results together, it seems that periods of inefficiency tend to coincide with changes in the multifractal structure of returns. The coexistence of persistence and anti-persistence across different fluctuation magnitudes also points to dynamics that cannot be fully explained by standard linear models. Overall, the evidence is consistent with the view that financial markets evolve over time, in line with both the Adaptive Market Hypothesis and the Fractal Market Hypothesis.

Keywords: Efficient Market Hypothesis, Adaptive Market Hypothesis, Fractal Market Hypothesis, Market Efficiency.

INTRODUCTION

The dynamics that determine the prices of securities in capital markets, and how these dynamics shape prices, have long been a subject of interest to researchers. Markets, which are fundamentally driven by supply and demand, shape the concept of price—a reflection of human behaviour, desires and objectives—while financial markets are guided by the aspirations of participants with differing objectives.

The conceptual foundations of the Efficient Market Hypothesis (EMH) date back to early studies on probability, particularly Cardano's 1565 work Liber de Ludo Aleae, which explored gambling and randomness (Özkan, 2020). However, its modern foundations were laid by Eugene Fama (1965, 1970), and the EMH, which has broadened our understanding of the dynamics shaping price and return, has become a key reference point not only for investors but also for market regulators, policymakers and the risk management units of relevant institutions. Based on carefully constructed assumptions designed to better measure, understand and regulate the unique ecosystem of securities markets, the EMH has, of course, been subject to some criticism over the years in the face of the dynamic and volatile nature of markets. Nevertheless, its role as the foundation upon which new approaches are built has also served as an extremely important starting point.

One of the notable assumptions of Fama's (1965) EMH is that humans—the primary agents of supply and demand that determine prices in markets—are assumed to be rational. This premise, which is also one of the key foundational assumptions of the economic approach, has come under criticism over the years, particularly in studies conducted in the early 1980s.

According to the EMH, the price incorporates all available information at the time it is observed and reflects the level at which it ought to be. This is what it means for the market to be 'efficient'. In other words, the price is true and accurate. The value of a security is the same as its price, and if dynamics arise that would cause a discrepancy between these two concepts, the market will return to equilibrium within a very short time through the active trading of market participants. This is achieved through the rational behaviour of market participants. The efficiency of markets acts as a barrier to investors achieving returns above the norm. This also renders predictions about the future based on past price movements meaningless, as, according to the EMH, markets exhibit a random walk.

The field of Behavioural Finance (BF), which gained momentum following the work of Kahneman and Tversky in 1979, has demonstrated that people are far from behaving rationally and can even make systematic errors. According to them, people consistently make mistakes, particularly in financial matters and in high-stress situations where decisions must be made quickly. This also explains the crises that emerge at regular intervals in capital markets. For if people were rational in every situation and markets were efficient, there should be no set of variables that would necessitate the occurrence of crises. Through studies that question human rationality and imply certain shortcomings in the EMH, Kahneman and Tversky have demonstrated that this hypothesis needs to be developed further to better understand how markets function.

Peters (1994, 1996), through the Fractal Market Hypothesis (FMH) he developed, identified self-similarity, long-range memory and fractal structures in financial time series, demonstrating that future price movements do not arise entirely independently of past price movements. His work, which produced evidence that the FMH is not valid under all conditions, has led to the observation of a pattern in financial time series.

Andrew Lo (2004), however, approached the concept of market efficiency from a different perspective that reconciles the EMH and the Behavioural Finance. According to Lo's Adaptive

Market Hypothesis (AMH), a financial time series representing any capital market can demonstrate that markets are efficient during some periods and inefficient during others. Thus, rather than classifying markets as either fully efficient or inefficient, it would be more accurate to view them as dynamic structures whose level of efficiency can change over time and evolve according to market conditions and the economic climate. Humans may not be rational, but they can learn and develop. The ability to learn from mistakes can keep them afloat in markets in a manner similar to that described in evolutionary theory, and in an ecosystem where the strong survive through natural selection, they can emerge from challenging processes with greater wisdom. Lo (2017) argues that a successful evolutionary adaptation does not have to be the best; it only needs to perform better than others.

Both FMH and AMH are significant approaches built upon EMH and have made important contributions to the literature, helping us to better understand the operating dynamics of developing capital markets. Following in the footsteps of BF, Peters demonstrated that each new piece of data may not be independent of the previous one, while Lo helped us to understand that efficiency is a dynamic concept that should not be entirely dismissed. Although both approaches share similarities in their assumptions and perspective on the market, there are fundamental differences between them.

A Conceptual Comparison of the Fractal and Adaptive Market Hypotheses

Although both hypotheses question market efficiency, they proceed using different approaches and methodologies. Although their assumptions, methods, results and criticisms differ, both approaches argue that abnormal returns may exist in capital markets, demonstrating that efficiency is not a continuous phenomenon and does not hold true under all conditions. Table 1 shows the similarities and differences between the AMH and FMH.

Table 1. Comparison of the AMH and the FMH

Dimension	AMH	FMH
Core idea	Market efficiency evolves over time depending on market conditions	Markets exhibit scale-dependent dynamics and long memory
Theoretical basis	Evolutionary finance, bounded rationality	Fractal geometry, scaling laws
Market behavior	Time-varying efficiency	Multi-scale structure and persistence
Key mechanism	Adaptation and learning of market participants	Heterogeneous investment horizons
View on efficiency	Efficiency is not constant but changes over time	Efficiency depends on stability across time scales
Implications	Periods of predictability and inefficiency may emerge	Instability arises when time-scale balance is disrupted

Empirical focus	Time variation in return predictability	Multifractality and long-range dependence
Common methods	Variance ratio tests, rolling windows, regime-switching models	MFDFA, Hurst exponent, scaling analysis

Source: Author's own compilation based on Lo (2004) and Peters (1994).

The most striking difference between these two approaches, which demonstrate that predictability may exist in markets, lies in the evidence that market stability breaks down for different reasons. While AMH links efficiency to the success of the investor community in adapting, FMH focuses on the balance of liquidity and the distortion in the distribution of investment horizons amongst market participants. Furthermore, AMH does not claim that markets are inefficient. It argues that efficiency is a concept that changes over time. While FMH does not diverge from this stance, it states that efficiency is scale-dependent.

The aim of this study is to examine FMH and AMH comparatively and experimentally in order to gain a better understanding of capital markets, and to attempt to measure them by presenting both the conceptual assumptions and the empirical results of the hypotheses. The findings will be evaluated in conjunction with methodologies and fundamental concepts that reflect the essence of both approaches.

METHOD

In this study, we use the most common wide-spread methods used in related literature to test AMH and FMH. We use the Automatic Portmanteau (AQ) and Wild Bootstrap Automatic Variance Ratio (WBAVR) tests to assess market efficiency over time. We also apply Multifractal Detrended Fluctuation Analysis (MFDFA) to examine the multifractal structure of the return series.

Data Set

The dataset consists of daily closing prices of the Borsa Istanbul 30 Index (BIST XU030). The sample covers the period from 2 January 2006 to 2 March 2026 and includes 5,063 observations. The data are obtained from the Bloomberg Terminal. This relatively long sample makes it possible to examine changes in market dynamics, including potential regime shifts over time. Since financial time series often deviate from normality, a transformation is applied to improve their statistical properties. In line with standard practice, the variables are converted into natural logarithms before further analysis. At this point, it is worth noting that the data adjustment process for AQ and WBAVR is different from that in MFDFA.

For the AQ and WBAVR procedures, return series are obtained from the first differences of the natural logarithm of daily closing prices. To mitigate potential convergence issues, these log returns are scaled by a factor of 100 (Charles et al., 2011). The return series is therefore defined as follows:

$$r_t = [ln(P_t) - ln(P_{t-1})]\ x\ 100 \quad (1)$$

Here, $ln(P_t)$ represents the natural logarithm of the index's closing price at time t, while $ln(P_{t-1})$ refers to the corresponding value for the previous period. Returns are obtained by taking the difference between these logarithmic values and scaling the result by 100, yielding r_t.

However, when preparing the return and volume series used for the MFDFA test for analysis, the multiplication by 100 in the formula was omitted in order to avoid potential distortions in the identification of regime and fractal structures within the data set's texture caused by scale transformation. Consequently, prior to the MFDFA analysis, the relevant formula for the price is given as follows,

$$r_t = [ln(P_t) - ln(P_{t-1})] \quad (2)$$

for volume series,

$$V_t = [ln(V_t) - ln(V_{t-1})] \quad (3)$$

is defined as follows.

This distinction in data preparation does not weaken the comparability of the findings, since the AMH- and FMH-related results are interpreted within their own methodological settings. Rather, the use of widely accepted procedures for each framework strengthens the robustness of the empirical analysis.

The empirical analysis is conducted under the following hypotheses:

H0: The return series follows a martingale difference process (market is weak-form efficient).

H1: The return series does not follow a martingale difference process (market is not weak-form efficient).

In addition, to assess the presence of multifractality, the following hypotheses are considered:

H0: The return series exhibits no multifractal properties.

H1: The return series exhibits multifractal properties.

Automatic Portmanteau Test

The portmanteau approach (Box and Pierce, 1970) provides a way to examine whether autocorrelations in a return series are jointly different from zero (Gemici, 2021). In the traditional Box-Pierce approach, the test statistic is assessed according to the chi-squared distribution. Prior to this, the test statistic is derived from the sample size and the squared autocorrelation coefficients. This imposes a constraint on the researcher. The researcher must select the lag time in advance. To address this problem, Escanciano and Lobato (2009) developed an automated test procedure that selects the degree of lag directly from the data. Such a data-driven approach is particularly important in financial time series characterized by unbalanced or nonlinear dependencies.

Within the Box–Pierce setting, the null of no joint autocorrelation can be expressed through the following statistic:

$$Q_p = T \sum_{i=1}^{p} \hat{\rho}^2(i) \quad (4)$$

In this formula, T represents the sample size and ρ represents the order of lag. The relevant hypotheses are stated as follows:

H_0: $\rho_1=\rho_2=\rho_3=\ldots=\rho_k=0$

H_1: At least one $\rho_k \neq 0$ (5)

The autocorrelation at lag i is denoted by $\hat{\rho}(i)$. Lobato et al. (2001) recommend using the following modified form of the statistic if conditional heteroscedasticity is present.

$$Q_\rho^* = T \sum_{i=1}^{p} \tilde{\rho}^2(i), \qquad \tilde{\rho}(i) = \hat{y}^2(i) \,/\, \hat{\tau}(i) \quad (6)$$

In Equation (6), $\hat{y}^2(i)$ denotes the sample autocovariance of Y_t at lag i, while $\hat{\tau}(i)$, denotes the sample autocovariance of Y_t^2 at lag i.

According to Escanciano and Lobato's (2009) AQ calculation, the lag length is determined internally via a penalty structure. This determination process is linked to information criteria such as the AIC and BIC. In this way, the most appropriate lag order is selected and the test is conducted in a data-dependent manner.

$$\text{AQ} = Q_{\tilde{\rho}}^*,\ p = min\{p\colon 1 \le p \le d;\ L_p = Q_\rho^* - \pi(p, T, q) \ge L_h\ ,\ h = 1, 2, \ldots, d\} \quad (7)$$

As noted by Charles et al. (2015), the penalty term can be interpreted as a compromise between AIC- and BIC-type selection, while d serves as a fixed upper bound.

The penalty function $\pi(p,T,q)$ is defined as follows:

$$\pi(p,T,q) = \begin{cases} p\log(T), max_{1\le i\le d}\sqrt{T}\ \left|\tilde{\rho}(i)\right| \le \sqrt{2{,}4\log(T)} \\ 2p \qquad\quad , max_{1\le i\le d}\sqrt{T}\ \left|\tilde{\rho}(i)\right| > \sqrt{2{,}4\log(T)} \end{cases} \quad (8)$$

In this formulation, q is defined as a positive constant. Escanciano and Lobato (2009) recommend a value of 2.4 for finite samples. Although it does not affect the asymptotic distribution under the null hypothesis, setting the d value too low may weaken the statistical power of the test (Zhu et al., 2017).

Wild Bootstrap Automatic Variance Ratio (WBAVR) Test

Variance ratio methods are quite common in empirical finance. They are often used when the aim is to check whether return series follow a random walk pattern. Choi (1999) introduced the Automatic Variance Ratio (AVR) test. The idea behind this test is fairly straightforward. It is used to detect whether serial correlation is present or not. The AVR test statistic can be expressed as follows:

$$AVR(\tilde{k}) = \sqrt{T/\tilde{k}}\,\left[VR(\tilde{k}) - 1\right]/\sqrt{2} \quad (9)$$

Here, T denotes the sample size and $\tilde{k}$ represents the automatically selected holding period. The variance ratio component $VR(\tilde{k})$ is defined as:

$$VR(\tilde{k}) = 1 + 2\sum_{i=1}^{T-1} m(i/\tilde{k})\,\hat{\rho}_i \quad (10)$$

The sample autocorrelation coefficient is given in Equation (11).

$$\hat{\rho}_i = \frac{\sum_{t=1}^{n-i}(Y_t - \hat{\mu})(Y_{t+1} - \hat{\mu})}{\sum_{t}^{n}(Y_t - \hat{\mu})^2} \quad (11)$$

In Equation (12), *k(.)* denotes the quadratic spectral kernel, which serves as the weighting function (Kılıç, 2020).

$$k(x) = \frac{25}{12\pi^2 x^2}\left[\frac{\sin(6\pi x/5)}{6\pi x/5} - \cos 6\pi x/5\right] \quad (12)$$

The standard AVR test may be weak in small samples (Kim, 2009). This limitation is overcome by using wild-bootstrap (Mammen 1993), which provides superior robustness to both conditional and unconditional heteroscedasticity, along with extending the procedure. Based on this general framework the test is implemented via a three-step bootstrap procedure.

First, generate a bootstrap sample of size T. This resampled series is then computed and the AVR statistic derived. This process is repeated B times so that the empirical distribution of the test statistic can be obtained. By having the variance in this manner, it makes all predictions more robust to heteroscedasticity.

Multifractal Detrended Fluctuation Analysis (MFDFA)

MFDFA was introduced by Kantelhardt et al. (2002). By extending traditional detrended fluctuation analysis, MFDFA has made it possible to detect multifractal dynamics in non-stationary time series. The procedure involves dividing the series profile into equal segments and removing local trends within each one. It analyses scale-dependent fluctuations and reveals the presence of multifractal structures.

The method generates fluctuation functions at different scales after removing local trends. These functions are used to estimate the generalised Hurst exponent and the multifractal spectrum. In practical terms, the procedure assesses whether fluctuations of different magnitudes obey a common scaling law or display heterogeneous dynamics across time scales (Patil and Rastogi, 2020).

The main steps of the MFDFA procedure can be summarised as follows:

1. First, the deviations from the local trend are computed:

$$\varepsilon(i) = \mathcal{X}_t - (\widehat{\mathcal{X}}) \quad (13)$$

2. Next, the fluctuation function is obtained as the root mean square (RMS) of these deviations

$$[F_v(s)]^2 = \frac{1}{s}\sum_{j=1}^{s}\left[\varepsilon\big((v-1)s\big) + j\right]^2 \quad (14)$$

3. For a given value of q, the q-order fluctuation function is defined as:

$$[F_v(s)]^q = \frac{1}{s}\sum_{j=1}^{s}\left[\varepsilon\left((v-1)s\right)+j\right]^q \quad (15)$$

4. The scaling relation is expressed as:

$$F_q(s) \sim s^{h(q)} \quad (16)$$

Let α denote the singularity strength, while $f(\alpha)$ represents the multifractal spectrum describing the distribution of fractal dimensions, and the fractal dimension obtained in terms of $f(\alpha)$ is calculated as shown in Equation 17.

$$f(\alpha) = q\alpha - \tau(q) \quad (17)$$

The relatio between τ(q) and the generalised Hurst exponent h(q) is given by:

$$\tau(q) = q^* h(q) - 1 \quad (18)$$

These relations are used to derive the multifractal spectrum and to characterise the scaling properties of the return series.

RESULTS

This study has produced results indicating that market efficiency is not constant over time. The findings are consistent with the AMH. To obtain the results, the AQ and WBAVR tests were applied using a 520-observation rolling window approach.

Table 2. Descriptive Statistics

Statistic	XU030	XU030_AMH
Observations	5062	5062
Mean	0.000672	0.067154
Standard Deviation	0.017736	1.77362
Skewness	-0.283537	-0.283537
Kurtosis	6.824396	6.824396
Jarque-Bera	3152.69 (0.0000)	3152.69 (0.0000)
ARCH-LM	403.52 (p < 0.0001)	403.52 (p < 0.0001)

Table 2, which shows that an unscaled return series was used for the MFDFA analysis and a scaled (multiplied by 100) return series for the AQ and WBAVR tests, presents the descriptive statistics of the relevant sample. The results indicate that returns are close to zero, in line with the typical behaviour of financial time series, and the distribution deviates from a normal

distribution. The distribution of returns is characterized by negative skewness, implying a greater tendency toward extreme negative outcomes, and excess kurtosis, indicating heavy tails. The Jarque–Bera test rejects the assumption of normality at conventional levels. Moreover, the ARCH-LM test confirms the existence of time-varying volatility, consistent with volatility clustering. The similarity of higher-order moments in both raw and scaled returns further indicates that the scaling procedure does not distort the core distributional structure.

In the figures showing the results of the AQ and WBAVR tests, the line forming the graph (black) represents the ρ-values, while the upper horizontal line (blue) indicates the 10% significance level and the lower one (red) indicates the 5% significance level. Periods in which the ρ-values fall below the significance levels indicate that the market is inefficient, meaning that return rates are predictable during that period. If the ρ-values remain above the significance thresholds, returns are treated as unpredictable for the corresponding period, implying weak-form efficiency.

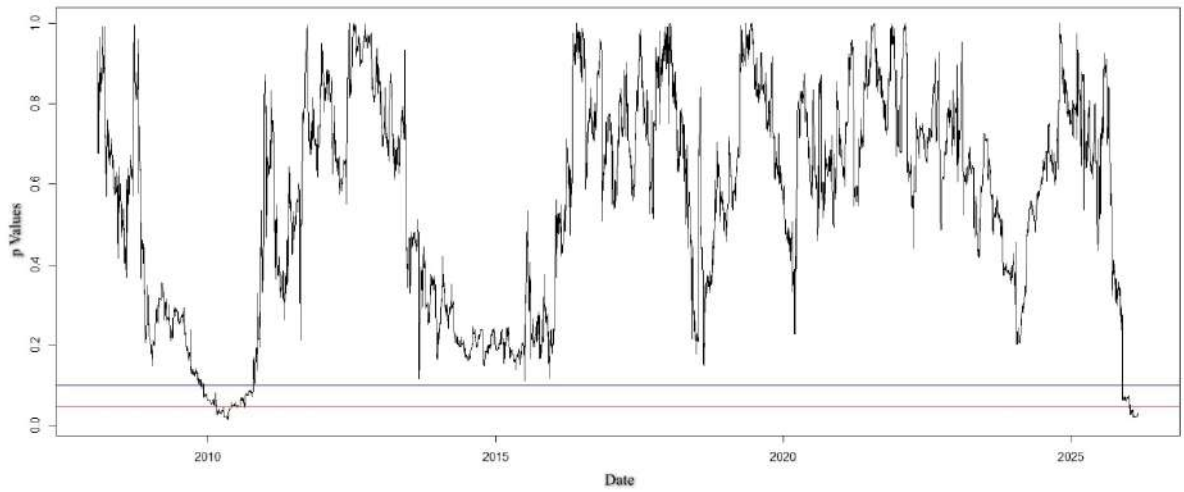

Figure 1. AQ Test Results

According to the AQ test results, the ρ values fall below the significance thresholds around 2010, indicating a deviation from weak-form efficiency. This finding suggests an increase in return predictability during this period. A comparable pattern is also observed in the latter part of the sample.

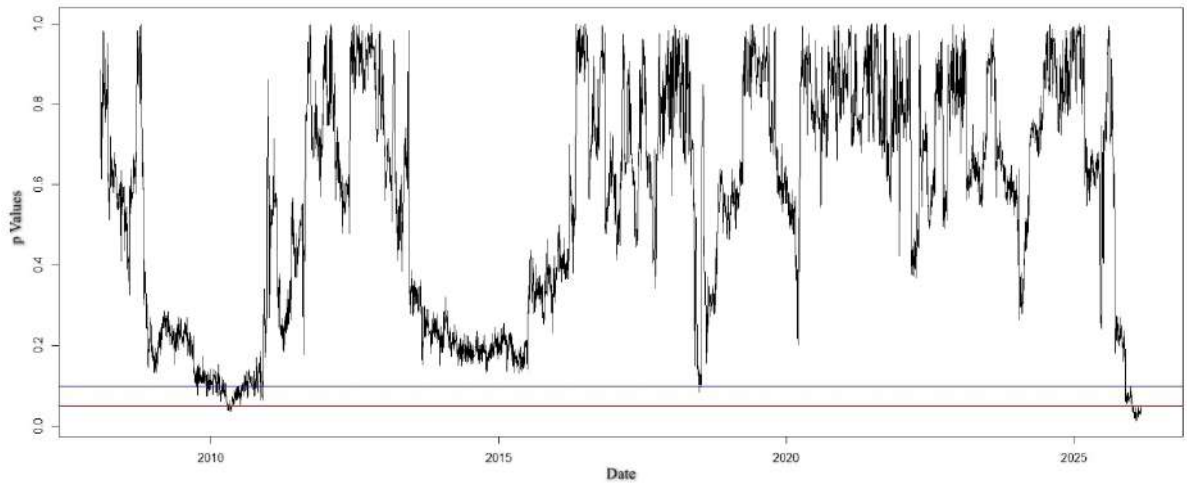

Figure 2. WBAVR Test Results

The WBAVR results broadly reinforce the evidence obtained from the AQ test. In particular, the observation of low ρ-values during periods of crisis and in the most recent observation period suggests that deviations from market efficiency are not driven by the choice of test, but rather reflect a structural feature of the market.

When these results are considered together, the findings indicate that market efficiency in the XU030 index varies over time and weakens significantly during certain periods. The index does not exhibit a consistently efficient or inefficient structure; rather, periods of efficiency alternate with periods of inefficiency. These results align more closely with the AMH, which suggests that market efficiency evolves over time, than with frameworks that treat efficiency as a static condition.

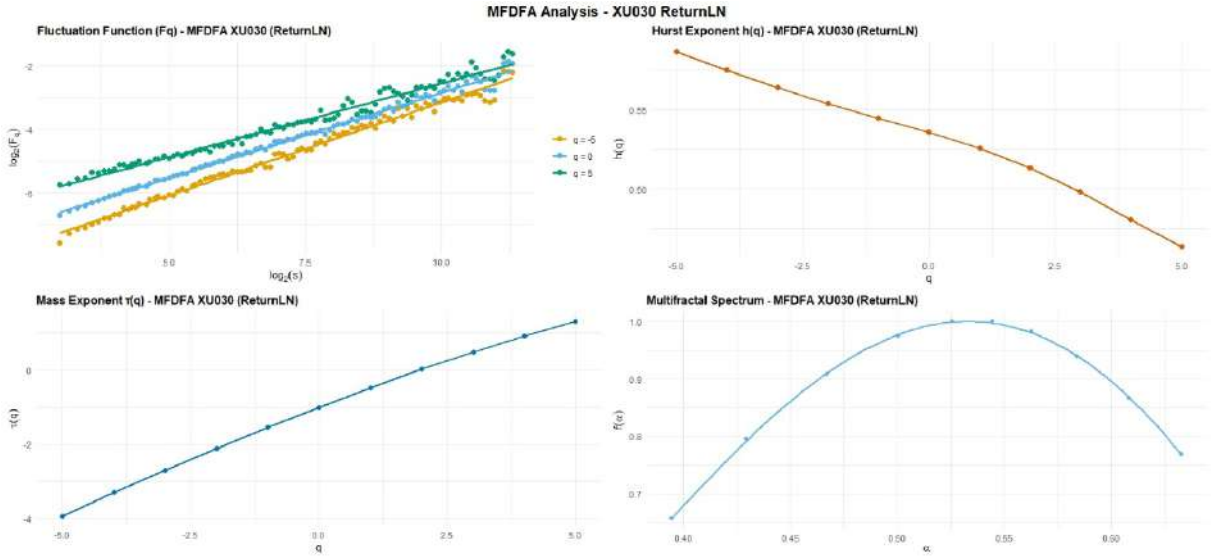

Figure 3. MFDFA Test Results

The MFDFA method is applied to analyse the structural characteristics of the return series and to test the FMH. The results indicate that the XU030 index exhibits a multifractal structure.

The generalised Hurst exponent demonstrates the presence of scale-dependent dynamics by varying across different q values. The Hurst exponent is higher for negative q values. This serves as evidence of persistence in small fluctuations. Conversely, lower Hurst exponents are observed for positive q values. Thus, it can be stated that large fluctuations tend to reverse more frequently. The presence of non-linear dependencies and heterogeneous behaviour in the series is evident from the non-linear form of the $\tau(q)$ function and the broad distribution of the multifractal spectrum. When evaluated together, these results demonstrate that heterogeneous market participants with different investment horizons shape the market. This indicates that findings consistent with the conclusions of the FMH have been obtained.

DISCUSSION AND CONCLUSION

In this study, the weak-form efficiency of Borsa Istanbul 30 Index (XU030) is analyzed by utilizing AQ and WBAVR tests within a framework consisting of rolling window size over the course of 520 observations. Moreover, MFDFA is used to study the structural properties of return series.

According to the results of AQ and WBAVR tests, evidence shows that market efficiency has not remained constant throughout time. The efficient intervals are interrupted by short phases where returns can be predicted, especially around the year 2010 and in the recent period of our sample. But the results also indicate that in longer samples, market behaviour exhibits relative efficiency and inefficiency is short lived.

The consistency between the AQ and WBAVR results is important to note. This is important, because it makes it less likely that what we see is just a result of the method being used. It is more reasonable to think that these patterns reflect actual market conditions.

The MFDFA results point to something slightly different. The return series does not look simple. There are nonlinear patterns, and behaviour changes across scales. For example, the generalised Hurst exponent is not constant across q values. Small and large fluctuations behave in different ways. This suggests that market reactions to shocks are not uniform, and probably depend on the scale considered.

Putting these observations side by side, a pattern starts to take shape. Changes in market efficiency do not happen on their own. They seem to move together with changes in the internal structure of the series. So it becomes difficult to separate time-varying efficiency from scale-dependent dynamics. The former is usually linked to the Adaptive Market Hypothesis, the latter to the Fractal Market Hypothesis, but in practice they seem to overlap.

For this reason, it is hard to treat financial markets as if they follow a fixed structure. Periods of efficiency do exist, but they do not last. They appear, disappear, and reappear under different conditions. Alongside this, more complex structural dynamics are always present. Because of this, reducing market behaviour to a single, one-dimensional explanation does not seem sufficient.

REFERENCES

Box, G. E. and Pierce, D. A. (1970). Distribution of residual autocorrelations in autoregressive-integrated moving average time series models. Journal of the American Statistical Association, 65 (332), 1509-1526. https://doi.org/10.2307/2284333

Charles, A., Darné, O. and Kim, J. (2011). Small sample properties of alternative tests for martingale difference hypothesis. Economics Letters, 110 (2), 151-154. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2010.11.018

Charles, A., Darné, O. and Kim, J. H. (2015). Adaptive Markets Hypothesis for Islamic Stock Portfolios: Evidence from Dow Jones Size and Sector-indices. doi:https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2611472

Choi, I. (1999). Testing the random walk hypothesis for real exchange rates. Journal of Applied Econometrics, 14 (3), 293-308. https://www.jstor.org/stable/223180

Escanciano, J. C. and Lobato, I. N. (2009). An automatic Portmanteau test for serial correlation. Journal of Econometrics, 151 (2), 140-149. https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.03.001

Fama, E. F. (1965). Random walks in stock market prices. Financial Analysts Journal, 21, 55-59. https://www.jstor.org/stable/4469865

Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. The Journal of Finance, 25 (2), 383-417. https://doi.org/10.2307/2325486

Gemici, E. (2021). Adaptif piyasa hipotezinin Asya – Pasifik ülkelerinde test edilmesi. Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 13 (24), 129-142. https://doi.org/10.14784/marufacd.880619

Kahneman, D. and Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. Econometrica, 47 (2), 263-292. https://doi.org/10.2307/1914185

Kantelhardt, J. W., Zschiegner, S. A., Koscielny-Bunde, E., Havlin, S., Bunde, A. and Stanley, H. E. (2002). Multifractal detrended fluctuation analysis of nonstationary time series. Physica A: Statistical Mechanics and its Applications, 316(1-4), 87-114. https://doi.org/10.1016/S0378-4371(02)01383-3

Kılıç, Y. (2020). Adaptive Market Hypothesis: Evidence from the Turkey Stock Market. Journal of Applied Economics and Business Research, 10(1), 28-39. https://api.semanticscholar.org/CorpusID:214799621

Kim, J. H. (2009). Automatic variance ratio test under conditional heteroskedasticity. Finance Research Letters, 6 (3), 179-185. https://doi.org/10.1016/j.frl.2009.04.003

Lo, A. W. (2004). The adaptive markets hypothesis - market efficiency from an evolutionary perspective. The Journal of Portfolio Management, 30 (5), 15-29. https://doi.org/10.3905/jpm.2004.442611

Lo, A. W. (2017). Adaptive markets - financial evolution at the speed of thought. Princeton: Princeton University Press.

Lobato, I., Nankervis, J. C. and Savin, N. E. (2001). Testing for autocorrelation using a modified box-pierce Q test. International Economic Review, 42(1), 187-205. https://www.jstor.org/stable/2648724

Mammen, E. (1993). Bootstrap and wild bootstrap for high dimensional linear models. The Annals Of Statistics, 21 (1), 255-285. https://www.jstor.org/stable/3035590

Özkan, O. (2020). Adaptif piyasalar hipotezi: Türkiye finansal piyasaları üzerine bir inceleme. Ankara: Gazi Kitapevi.

Patil, A. C. and Rastogi, S. (2020). Multifractal analysis of market efficiency across structural breaks: Implications for the adaptive market hypothesis. Journal of Risk and Financial Management, 13(10), 248. https://doi.org/10.3390/jrfm13100248

Peters, E. E. (1994). Fractal market analysis: Applying chaos theory to investment and economics. John Wiley & Sons.

Peters, E. E. (1996). Chaos and order in the capital markets: a new view of cycles, prices, and market volatility. John Wiley & Sons.

Zhu, G., Du, Z. and Escanciano, J. C. (2017). Automatic portmanteau tests with applications to market risk management. The Stata Journal, 17 (4), 901-915. https://doi.org/10.1177/1536867X1801700408

THE COMMUNIST LEGACY IN THE POST-SOCIALIST BALKANS: PERCEPTIONS ACCORDING TO TRENDS OF DEMOCRATIZATION, NATIONALISM AND INTEGRATION

MA. MSc. Alda Banushi
University of Greifswald
alda.banushi@stud.uni-greifswald.de
ORCID: 0009-0006-2316-1159

MSc. Livia Xhaja
University of Tirana
livia_xhaja.fhfstudent@unitir.edu.al
ORCID: 0009-0008-6351-6211

ÖZET

Sosyalizm sonrası Balkanlar, kimlik, milliyetçilik ve demokratikleşme tartışmalarını yeniden gündeme getiriyor. Eski Yugoslavya ülkelerinde, 1990'lardaki bağımsızlık girişimleri şiddetli çatışmalarla birlikte gerçekleşti ve komünist dönemde uluslararasılaşma adına etkisiz hale getirilmiş gibi görünen etnik gerilimleri ve aşırı milliyetçilikleri ortaya çıkardı. 2000'lerden (İstikrar ve Ortaklık Anlaşması) günümüze kadar olan dönem, Batı Balkanların Avrupa Birliği'ne entegrasyonu ve bunun sonucunda uluslararası standartlara uygun insan haklarına saygı ve demokratikleşme çabalarıyla karakterize edilmektedir. Bununla birlikte, zorlu demokratik geçiş, etnik sorunlar ve uzun süren entegrasyon süreci, kamuoyunun bir kısmını komünist geçmişe karşı ikircikli hale getirmiştir. Yugoslavya nostaljisi, liberal ve sol siyasi çevrelerde sıklıkla tartışma konusu olurken, milliyetçi gruplar tarafından şiddetle eleştirilmeye devam etmektedir. Yugoslavya örneğinin aksine, Arnavutluk'ta komünizme duyulan nostalji, Avrupa-Atlantik karşıtı bir eğilim olarak algılanmaktadır. Burada, geçiş dönemi demokratikleşme girişimlerini beraberinde getirmiş olsa da, komünizmden arınma süreci tamamlanmamıştır. Araştırma sorusu, mevcut siyasi ve küresel sosyal eğilimlere göre Batı Balkanlar'da komünist geçmişe ilişkin sosyo-politik algıları belirlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyalizm sonrası Batı Balkanlar, komünist miras, demokratikleşme, sosyo-politik algılar

ABSTRACT

The post-socialist Balkans revive discussions about identity, nationalism and democratization. In the countries of the former Yugoslavia, the attempts for independence in the 1990s were accompanied by violent conflicts, highlighting the ethnic tensions and extreme nationalisms that during the communist period appeared to have been neutralized in the name of internationalization.The period after the 2000s (Stabilization and Association Agreement) until this day is characterized by aspirations for integration of the Western Balkans into the European Union, and as a result, of efforts for democratization, respect for human rights according to

international standards. Nevertheless, the difficult democratic transition, ethnic problems and the prolonged integration process have made a part of the public opinion ambivalent about the communist past. Yugo-nostalgia often becomes a subject of discussion in liberal and leftist political circles, while it remains strongly attacked by nationalist factions. In contrast to Yugoslav case, in Albania nostalgia for communism is perceived as an anti-Euro-Atlantic tendency. Here, transition period brought attempts for democratisation, nevertheless de-communistisation process remained incomplete. The research question will attempt to identify socio-political perceptions about the communist past in the Western Balkans according to current political and global social trends.

Keywords: Post-socialist Western Balkans, communist legacy, democratisaton, socio-political perceptions

INTRODUCTION

Nostalgia for communist past is a socio-cultural phenomenon that is not unique to a specific country. Similar situations are found in the countries of the former Soviet Union, Balkans and even in the Central European Republics where the revisionist spirit towards the Stalinist model began after the first decade of the regime's installation (the case of Nagy in Hungary, Gomulka in Poland, etc.). If post-socialist Germany went towards reunification, Central Europe towards integration into the European Union, the Soviet Union generally towards peaceful secession revolutions, the dissolution of Yugoslavia was bloody and contentious (Bošković, 2013, p.54). The transition period was not accompanied by the transition to a new political-economic system, but by the collapse of a borderless multiethnic state into larger republics established mainly through ethnic lines (Vracar, 2026)

But unlike these countries where the current nostalgia for communism can be linked to economic problems, migrations, the drift from democracy towards right-wing populism, corruption, etc., nostalgia for Yugoslavia brings fragments of a distant past in the Balkans, before the outbreak of ethnic violence. Multicultural folklore festivals, bilingual street names are some of the reminiscences of the Yugoslav landscape which today are translated into documentaries or remain the object of study. The heroes of Yugoslavia, the fallen of the Second World War, have now been replaced by new post-war heroes, where often the heroes of one nationality appear as the aggressors of the other.

Different from the multiethnic Yugoslavia of decentralized socialism, post-1945 Albania is the case of an ethnically homogeneous state faced with the fatality of installing a dictatorship that would follow the Stalinist model. Meanwhile, after the 1990s, paradoxically, but perhaps because of ethnic tensions, the communist legacy was contested more in the new post-Yugoslav Republics than in Albania, where the process of decommunization was not treated with sufficient seriousness.

The focus (research question) of this study will elaborate on the way the communist past is perceived in the post-socialist Republics of the 1990s. Also, some brief comparative indications will be given and the case of the communist legacy in Albania, comparing perspectives on countries that have experienced different totalitarian regimes

METHODOLOGY

The methodology followed in this study will focus on the impressions of public opinion and party factions on the communist past in the case of Yugoslavia, while in the case of Albania it will be treated in a general way the remembrance of communist legacy and the vacuum it left in institutional framework and democratisation process. According to a 2016 Gallup poll, the percentage of respondents who perceive the breakup of Yugoslavia as a mistake is 81% for Serbia, 77% for Bosnia and Herzegovina, 65% for Montenegro and 61% for North Macedonia (Keating & Ritter, 2017).

The cases in question will be the Republic of Slovenia and that of Croatia. The reason for choosing these republics is the interest in researching how two countries already members of the European Union and with a historically western orientation have dealt with communist legacy in terms. The differences between the cases of Slovenia and Croatia will be emphasized, taking into account that Slovenian nationalism is more perceived as a historical and cultural resiliance rather than military engagement. In contrast, the case of Croatia is placed opposite the Slovenian one, taking into account some military aspects of this nationalism in the Second World War.

The comparison with Albania is again related to the fact of the country's pro-European orientation and the fact that the country is currently second on the list as a candidate to join the EU. Also in front of this tendency to establish relations with Europe, favored by its geographical position (historical relations with Italy), stands the communist legacy of a Stalinist-type dictatorship which has left its consequences on the political and institutional culture. In both cases of studying the past, its relationship with social and political values will be addressed.

CONTESTED LEGACIES: SLOVENIAN REMEMBRANCE OF YUGOSLAVIA

In a broader context, in the post-socialist societies of the former Yugoslav states, particularly the Western Balkan states that have not yet integrated into the European Union, the breakup of Yugoslavia is perceived as a mistake. Most likely, one of the reasons for this nostalgia can be related to the fact that the process of European integration often appears challenging and protracted. Violent conflicts or ethnic clashes should be another reason that increases the feeling of longing for the past. Different attitudes emerge in the case of the two former republics integrated into the European Union, Croatia and Slovenia, and the newest state in Europe, Kosovo, where respectively 23%, 45% and 10% see the dissolution of the federation as a mistake (Keating & Ritter, 2017). In the case of Slovenia, the percentage of respondents who express regret for the dissolution is 4% higher than those who see it positively. On the contrary, in Croatia only 23% see the event with regret, while in Kosovo the figure reaches a minimum of 10%.

Both Slovenia and Croatia are republics integrated into the European Union, but the reason why perceptions of Yugoslavia appear more negative in Croatia can be linked to the Croatian War for Independence which lasted for nearly 4 years from 1991-1995, once again pitting Serbia and Croatia, two nations with rival nationalisms since the interwar period and culminating in the events of World War II. On the other hand, in Slovenia, during the years of independence, center and center-left government coalitions have prevailed, thus avoiding nationalist

confrontations and moving closer to liberal values. There is even a similar trend in Slovenian historiography, where Slovenian nationalism is more associated with a cultural, economic and political movement to protect national interests in the face of foreign threats. They did not want to be labelled nationalists since they were only claiming their rights (nationalists were those who withheld their rights) and their national politics was not nationalist (Pleterski, 1993, p 263 as quoted on Toplak & Haček, 2012, p.16).

Although Slovenian nationalism does not generate a typical Balkan confrontational image, political parties share different opinions regarding the Yugoslav past. Left-wing parties tend to see the Yugoslav legacy as relatively positive: a multiethnic state with economic stability and socialism with a human face. Formed in 1993, the current Social Democratic Party, although some of its members belonged to the Communist League of Slovenia, today presents itself as pro-European and adheres to social democracy. As a left-wing party, impressions of Yugoslavia are also linked to the dynamics of World War II, where the party sympathized with the Yugoslav Partisans. The harsh reality of this war is that the communists fought the occupiers and collaborators, while many of the nationalist factions, fearful of the spread of communism, collaborated with the occupiers by establishing anti-communist militias (Zajc, 2015).

On the other hand, the Slovenian Democratic Party, founded in 1989, is the ideological rival of the Social Democrats, basing its ideology on the importance of Slovenian nationalism. Led by dissident Janez Janša, the party sees the Yugoslav past as a period that undermined Slovenia's self-determination and national interests. In the late 1980s, these nationalist factions began to use the term "national reconciliation" to refer specifically to the events of World War II. According to this perspective, the left should accept its totalitarian tendencies and the atrocities it committed, while the right should collaborate with the occupiers (Zajc, 2015). However, it is worth noting that beyond the political polarization of the early 1990s, the Slovenian people have agreed on the values of solidarity and anti-fascism (Toš et al. 2004, p.16–27 as quoted on Konovšek, 2021, p.88). The narrative and ongoing activity of this party have been initiatives for de-communisitisation including transparency for figures associated with the former Yugoslav government. Ideologically, the party stands close to nationalism, but shares a conservative stance.

Similar but more moderate positions are displayed by the Slovenian People's Party. Founded in 1988 as the first non-communist political faction, the party shares a conservatism bias (Jungerstam -Mulders, 2006, p.215). Accordingly, the communist past is perceived through the lens of totalitarianism, censorship, and attempts to destroy Slovenian identity. A similar stance is shared by nationalists regarding the Second World War, where they suggest revisionism in the issues of judging collaborators, accusing the violence exercised by the communists against other political and military factions of being the cause of the division and polarization of the Slovenian people during this war.

If the left-right wing political division in Central and Eastern Europe is an inevitable reality of the end of the Cold War, a new phenomenon of populism has begun to dominate the political scene in the last decade. A series of economic and social factors have brought to the fore right-wing or left-wing political factions that clearly manifest anti-elitist attitudes. In the case of European populist parties, whether left or right, there are notes of Euroscepticism. For left-wing

populist parties, some liberal values and capitalism do not correspond to current realities, while for right-wing ones these values come into conflict with national interests. Right-wing populist parties are skeptical of liberalism as some of them adopt nationalist, in many cases xenophobic agendas. Meanwhile, those on the left ideologically make a shift from social democracy to socialism.

These global tendencies have also been manifested in the Balkans, where the social democratic vs conservative spectrum has been joined by right-wing populist vs left-wing populist, In the case of Slovenia, Levica is a left-wing populist party founded in 2017. According to the Party's previous leader, Luka Mesec, Levica went from a Marxist ideology to a post-Keynesianist one (Mesec & Beswick, 2022). Logically, her views on socialist Yugoslavia are positive, especially regarding the anti-fascist stance and the cause of the partisans during World War II.

Another global trend regarding liberalism is the shift of the spectrum towards the left in the last decade. In the early 1990s, liberal tendencies showed support for the market economy, trust in established institutions. Neoliberalism, the dominant ideology in the Western world at the time, aimed to remove the state from the role of "regulator" of economic and social issues. Meanwhile, more extreme reflections of this ideology aimed to reduce taxes, privatize state sectors of industry and promote deregulation (Cronin et al., 2011). On the other hand, with the collapse of the Soviet Union, the left had to distance itself from communist platforms and at the same time find new ideological bases for the electorate at a time when people were more tired than ever of communist ideology and hoped for a new democratic era.

In the early 1990s, post-socialist countries, including the Balkans, found themselves aligned towards liberalization and democratization efforts, leaning mostly towards the center-right. As a result, perceptions of the communist past are generally negative and the tendency to rehabilitate opponents of the regime and historical revisionism is higher. Thus, in 1995, 31.4% of the Slovenian public surveyed stated that anti-partisan sides fought for Slovenian interest in WW2 (Zajc, 2015). In contrast, in 2012, this figure decreased to 21.2%.The distancing of part of the public opinion from the right is related to the fact that the liberal ideas of the last decade lean more towards the center-left compared to those of the 1990s. Globally, trust in corporations and established institutions has decreased since the financial crisis of 2008, thus causing a shift towards left in terms of economic and social ideologies.

Financial crisis in 2008 led to the liberal ideas of the current decade to lean more towards the center-left compared to the neoliberalism of the previous three decades. Another reason is that the new generation appears to be more open-minded about social norms, moving away from conservative tendencies. According to one survey, the US left appears 31.5% more socially liberal in 2024 in comparison to 1988, while the US right had become only 2.8% more conservative (University of Cambridge, 2026). This spirit seems to be reflected in the case of the Western Balkans. Liberal parties founded in the last decade reflect attitudes leaning towards social democracy and green initiatives. Thus, in the case of Slovenia, the Freedom Movement Party was founded in 2022, the successor to the Green Actions Party. In the parliamentary elections of the same year, the party together with the Social Democrats and *The Left (Levica)* formed the governing coalition. Its views on the Yugoslav past appear different from the center-right in Slovenia, part of the Europe's People's Party. The partisan struggle is perceived as the

right stance against fascism and as a position on the right side of history (Svoboda 2025). Although aligned with the left, the party shares positions in favor of the European Union.

This affirms the hypothesis that global political trends are reflected in the party ideologies of the Western Balkans, noting that the centre-right adheres to conservatism, the right to far-right adheres to nationalism, the centre-left to social democracy, and the left to socialism. It is also noticeable that the bearers of liberal ideas have now turned to the left of the center, as is the case with the Freedom Movement Party in Slovenia. For factions ranging from the center-right (conservative) to the far-right (nationalist), nostalgia for the communist past is seen as a danger that will undermine Slovenia's sovereignty and, in the present day, turn it into a bastion of illegal immigration.

POLARISATION IN FRAGMENTED LEGACIES: THE CASE OF CROATIA

A situation similar to Slovenia also appears in Croatia, only taking into account that the number of center-right or far-right parties is greater. This is understandable considering that Croatian nationalism has historically been stronger than Slovenian nationalism, leading to even lower nostalgia for Yugoslavia. In the early 1990s, attempts at historical revisionism in textbooks, public opinion, and art were quite active. Fewer pages of books were devoted to the Partisan resistance compared to the NDH[15] with scarce reference to its fascist allies, and Yugoslav modernist architecture was left to rot (Ostojić, 2018).

The right-to-left political spectrum in Croatia shows more of an ideological clash of identity and culture than a matter of economic platforms and social support. The main parties, the Croatian Democratic Union and the Social Democratic Party of Croatia, represent the center-right and center-left respectively. Founded in 1989, the Croatian Democratic Union views the period of Yugoslavia as a repression of Croatian national identity and often as an incompatibility of civilizations between Orthodox Serbs and Catholic Croats. In cultural discourse, the independence of 1991 marks centuries-old efforts to escape from foreign domination and the opportunity to materialize the emancipation and development of the Croatian state.

On the other hand, the Social Democratic Party of Croatia views with respect the partisan struggle and economic progress during the Yugoslav period, while at the same time remaining loyal to the independence of Croatia. In general, there is a tendency among right-wing voters to erase the Yugoslavia period from the historical contribution in the modern Croatian state. This ignores the initiatives of industrialization of Yugoslavia, the economic progress, the satisfactory diplomatic balance between the two blocs or the contribution of the Yugoslav partisans in the Second World War. A similar approach is observed in public opinion, where the spectrum of opinion follows the center-left and center-right poles.

The center-left spectrum of citizens consists of the mainly urban population, relatively more secular than their center-right counterparts. Their beliefs are distinguished by the positive commemoration of WW2 Yugoslav partisan legacy as an anti-fascist struggle. The same category of citizens sees President Franjo Tuđman and some aspects of the Croatian war of

[15] Nezavisna Država Hrvatska, Independent State of Croatia, WW2 protectorate of Fascist Italy1941-1943 and puppet state of Nazi Germany 1941-1945

Independence, respectively the interventions in Bosnia and Herzegovina, more critically (Raos, 2016). On the other hand, there is a tendency to minimize or justify human rights violations and persecutions associated with the communist regime. Essentially, the part of the population that views the partisan struggle and the communist past more positively still exhibits more internationalist tendencies, expressing itself more openly towards liberal values.

Meanwhile, the center-right spectrum consists of the more conservative part of the population. Although a part of this population may have some respect for the Croatian partisans, they display strong anti-communist sentiment and deny the achievements of the Yugoslav era (Raos, 2016). Some of these may have respect for the partisan struggle, but again tend to focus more on blaming the communists for crimes during and after the war. One such case is the commemoration of the Jasenovac concentration camp of the Ustasa during World War II. Yugoslav historiography stated that 700,000 were victims of the massacres, while after 1990 Croatian authorities stated that there were only "a couple of thousand" or there was rhetoric that Jasenovac was merely a labour camp until the communists arrived (Ostojić, 2018).

Revisionism towards nationalism became less common in the early 2000s when Croatia began negotiations for membership in the European Union and the aim was the transition towards a modern state and rapprochement with liberal values. Nevertheless, a condemnation against Communist legacy came in 2016 from the Croatian Democratic Union (HDZ). According to Ostojić, after EU membership, there was no longer any external pressure on the state to touch historical red lines (e.g. denial of Ustasha massacres were criticised by NGOs and human rights activists), so the centre-right party which in the early 2000s had shifted more towards the left, now moved closer to the right. However, this can also be linked to the rise of populist sentiment at a global level, the consequence of which has been an ideological shift from the centre to the edges. So in 2015, Tomislav Karamarko the leader of HDZ outlined a political initiative "The Anti-Communist Manifesto". This platform aimed at erasure of what was perceived as "communist indoctrination" from Croatian society and abolition of wrong interpretation of contemporary history (Toma, 2015).

The adoption of this platform increased the polarization of public opinion, especially regarding the events of World War II. This led to the establishment in 2017 of the Council of Dealing with the Consequences of the Rule of Non-Democratic Regimes by Andrej Plenković, the moderate successor of Tomislav Karamarko. The Council consisted of legal experts, historians and academic institutions that would examine the consequences of undemocratic regimes from World War II to the declaration of independence in 1991. He stated that the tragedies and human rights violations of undemocratic regimes should now be addressed by the young generation of experts (Mihaljević & Shek Brnardić, 2020, p.36).

Recommendations that would come from this Council would be known as the *Dialogue Document*, where the main task would be to examine the symbolism of the totalitarian regimes of the last century. It declared the slogan “For the home (land) – ready!” (Za dom – spremni) used by the Ustasha forces unconstitutional, while the red star was seen as a symbol with ambivalent meaning (Mihaljević & Shek Brnardić, 2020, p.36). Such an event caused debate, giving the idea that not all symbols of totalitarian regimes are treated equally. The fact that the red star is associated with the anti-fascist struggle does not mean that this symbol is not

associated with the communist period and consequently human rights violations and crimes of the regime. Thus, for some scholars, the presence of ambivalent meaning does not mean prohibition of ban. A different example from the Croatian case comes from Slovenia, where the court banned the naming of streets in the capital after Tito (Cvijanović, 2018, p.133), according to a logic that Tito's name is not only associated with the anti-fascist liberation of Slovenian territories, but also with communist totalitarianism.

The ambiguity with which communist symbols were treated can be linked to the general socio-political thought claiming that despite the cost of human rights violations and totalitarianism, communism can hardly be equated to fascism or even seen worse, compared to the racial basis of exclusion that fascism ideologically follows. This is also an approach followed by Western scholars, which is justified even more now that liberal values become more aligning with the left. It appears that the liberals' shift towards progressives (aligning left) has also been reflected in the Croatian party system, with the rise in popularity of the *Možemo* Party founded in 2019. Its beliefs are pro-European, progressive, supportive of social democracy and green policies. Despite distancing itself from Yugoslav authoritarianism, the new party defends the anti-fascist legacy of Tito and remains sceptical over several aspects of post-1990 privatisation,

DISCUSSIONS

The communist period in Albania remains a recent and vivid historical experience for Albanians, and consequently, public memory of this period continues to be highly significant. Contemporary Albanian memory of communism can be understood as a form of “hot memory”, a memory that remains emotionally charged and closely connected to lived experience. Although memory is inherently subjective, it constitutes a valuable source for historical understanding. Memory begins as an individual phenomenon, but through interaction with the memories of others, it develops into collective memory.

Today, Albania exists within a transitional society and a relatively young democracy. Collective memory may be defined as the body of knowledge and shared recollections held by a social group, which contributes to shaping its collective identity. It is preserved organically within social groups for as long as historical events remain meaningful to them. Collective memory can take various forms, and in the Albanian case, one of its most significant dimensions is the memory of former political prisoners and victims of communist repression, reflecting the broader legacy of communist violence. A highly symbolic moment in this transition was the removal of the statue of dictator, on 20th February 1991, an event that was subsequently echoed in other cities across the country. This act symbolized the rejection of the communist past and the broader public demand for political and societal change.

Unlike several other post-communist states, Albania did not undergo a comprehensive process of de-communization. This has directly contributed to the persistence of contemporary perceptions of the communist past that do not always accurately reflect historical realities. In recent years, however, some of the gaps in public understanding regarding communist totalitarianism have increasingly been addressed through the work of institutes, foundations, and academic research.

Contemporary, Albanians demonstrate a relatively limited level of knowledge about the communist period, particularly among younger generations. The lack of structured information and comprehensive historical education has had a direct impact on how this period is understood and interpreted by society. Within this context, schools are often perceived as institutions that have not yet played a sufficiently effective role in critically transmitting knowledge about the communist past, thereby allowing other sources, especially the media and television, to exert a stronger influence on public opinion and historical understanding. (OSCE, 2016) Nevertheless, Albanian society demonstrates a growing openness toward information and increasingly supports initiatives aimed at promoting greater awareness and understanding of the communist system in Albania.

The complex relationship with the communist past in the case of Albania is not as closely linked to World War II as in the case of Croatia and Serbia, although the debate about the role of the National Front and the Communist partisans remains open. Albanian nationalism also failed to produce a dangerous collaborationism in World War II, being limited to sporadic cases with individuals who collaborated merly for personal benefits (the case of Albania) or in the hope of escaping the return of Yugoslav rule in the case of the Albanians of Kosovo. The lack of a well-organized ideologically and militarily nationalist spirit in World War II seems to have softened the polarization of society regarding perceptions of the role of the partisans in World War II. On the other hand, unlike Yugoslavia where socialism with a "human face" was experimented with, the post-1945 regime followed the Stalinist model, leaving a legacy of international isolation, human rights violations and crimes against political and class enemies.

Political and economic transition in post-1990s was accompanied by deep economic difficulties and massive emigration, although despite a great tendency for Albania to connect with the Western world, it did not involve a genuine process of decommunism and serious efforts to cultivate democratic values. Political and economic changes after 1990s were not accompanied by a profound transformation of mentality and social ethics. Without cultural and moral reform, the Albanian transition remains incomplete. In order to achieve a process of understanding, the worldview must change. At its foundation should lie values (Koçi, 2016). From this context, it is worth discussing whether Albania is ready to embrace the values of liberalism based on European standards.

CONCLUSIONS

The communist past has a profound impact on the political and socio-cultural issues of the former Yugoslav republics, but also of Albania. In the case of Yugonostalgia, some of the positive perceptions of its legacy are related to multiculturalism and the anti-fascist struggle. These attitudes come more from center-left and left-wing parties in both Slovenia and Croatia. On the other hand, public and political opinion in Slovenia appears less polarized than in Croatia, where, due to traditionally stronger nationalism, the Yugoslav past is more contested. The events of World War II in the case of Slovenia lean more towards respect for the Yugoslav partisans, while in Croatia the image of the partisans is often seen as damage done to Croatian national ambitions.

Historical revisionism towards nationalism and minimization of traces of the communist past has been present since the early 1990s, following a more neutral approach in Slovenia, but more nationalist in Croatia due to the war with Serbian and "Yugoslav" paramilitary forces. Meanwhile, in both countries, in recent years, an increase in the popularity of pro-European parties has been observed, which adhere to liberal values and appear closer to the left ideologically. Such a shift is influenced by global dynamics, where liberalism in recent decades is leaning more towards the left and progressivism compared to the neoliberalism of the 1990s. For the supporters of these parties, the Yugoslav anti-fascist legacy is seen with respect, but on the other hand there is a distancing from the totalitarianism of that period.

Communist nostalgia in Albania appears more from the lack of information and the fact that the decommunization process was not taken seriously. The country, which had no democratic tradition during the interwar period, went from a Stalinist-style dictatorship to an attempt to join the Euro-Atlantic family. Like Slovenia and Croatia, Albania has prioritized membership in the European Union. Although the debate over the past does not polarize the public as much, due to a less complex past in World War II than in the case of Yugoslavia, the remnants of an undemocratic political culture still pose challenges to European integration and transparency.

REFERENCES

Bošković Aleksandar. (2013). Yugonostalgia and Yugoslav Cultural Memory: *Lexicon of Yu Mythology*. *Slavic Review*, *72*(1), 54–78. https://doi.org/10.5612/slavicreview.72.1.0054.

Cronin, J. E., Ross, G. W., & Shoch, J. (2011). *What's left of the left: Democrats and Social Democrats in Challenging Times*. Duke University Press.

Cvijanović, H. (2018). On Memory Politics and Memory Wars: A Critical analysis of the Croatian Dialogue Document. *Politička Misao*, *55*(4), 109–146. https://doi.org/10.20901/pm.55.4.05.

Dorian Koçi. (2016). Si e trajtojmë të kaluarën komuniste? Retrieved May 19, 2026, Observatorikujteses.al

Jungerstam-Mulders, S. (2006). *Post-communist EU member States: Parties and Party Systems*. Ashgate Publishing, Ltd.

Keating, E., & Ritter, Z. (2017). *Many in Balkans Still See More Harm From Yugoslavia Breakup*. Gallup. https://news.gallup.com/poll/210866/balkans-harm-yugoslavia-breakup.aspx.

Konovšek, T. (2021). Reconciliation: the institutionalization of memory in Post-Yugoslav Slovenia. *Journal of Nationalism Memory & Language Politics*, *15*(1), 87–108. https://doi.org/10.2478/jnmlp-2021-0006.

Mesec, L., & Beswick, J. (2022). *Transforming Slovenia, One Step at a Time* [Press release]. https://www.rosalux.de/en/news/id/49503/transforming-slovenia-one-step-at-a-time.

Mihaljević, J., & Shek Brnardić, T. (2020). THE COMMUNIST LEGACY AND PUBLIC DISCOURSE IN CROATIA: THE EXAMPLES OF THE ARCHIVAL COLLECTIONS IN THE COURAGE REGISTRY. *Hrvatski Institut Za Povijest*. https://doi.org/10.36506/av.63.2.

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2016). Njohuritë dhe perceptimet e publikut për të shkuarën komuniste në Shqipëri dhe pritshmëritë e tyre për të ardhmen. OSCE Presence in Albania. https://www.osce.org/sq/presence-in-albania/286831

Ostojić, L. (2018). Another country: One hundred years after the creation of Yugoslavia, there are few signs it ever existed in Croatia. Why? *Index on Censorship*, *47*(1), 14–18. https://doi.org/10.1177/0306422018770097.

Raos, V. (2016). The Curious Case of Croatia. *Green European Journal - the European Venue for Green Ideas*. https://www.greeneuropeanjournal.eu/the-curious-case-of-croatia/.

Spomin in odgovornost za prihodnost. (2025). Svoboda Naprej. https://gibanjesvoboda.si/nas-pogled/spomin-in-odgovornost-za-prihodnost

Toma, I. (2015). *DUHOVNA OBNOVA PO ŠEFU HDZ-a Kako bi Karamarkov antikomunistički manifest izgledao u praksi*. Jutarnji. https://www.jutarnji.hr/vijesti/duhovna-obnova-po-sefu-hdz-a-kako-bi-karamarkov-antikomunisticki-manifest-izgledao-u-praksi-391012.

Toplak, C., & Haček, M. (2012). *Slovenia: Political Insights*. European School of Law and Administration.

University of Cambridge. (2026). *Political division in the US surged from 2008 onwards*. https://www.cam.ac.uk/stories/political-division-united-states.

Vračar, N. (2026, March). *Missing the way we never were*. The European Correspondant. https://europeancorrespondent.com/en/r/missing-the-way-we-never-were.

Zajc, M. (2015). *The 70th Anniversary of the End of WWII in Slovenia*. Cultures of History Forum. https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-70th-anniversary-of-the-end-of-wwii-in-slovenia.

ABD ÇİN GERİLİMİNİN EKONOMİYE ETKİLERİNİN ANALİZİ

ANALYSIS OF THE IMPACTS OF U.S.-CHINA TENSIONS ON THE ECONOMY

Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN[1]
[1]Necmettin Erbakan University, Department of International Trade and Finance, Konya, Türkiye[1]
[1]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8210-7327
atakcan@erbakan.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN[2]
[2]Necmettin Erbakan University, Department of Accounting and Financial Management Konya, Türkiye[2]
[2]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5076-1348
miyibildiren@erbakan.edu.tr

Prof. Dr. Cuneyt KILIÇ[3]
[3]Canakkale Onsekiz Mart University, Department of Economic Theory Canakkale, Türkiye[3]
[3]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0622-7145
ckilic@comu.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK[4]
[4]Necmettin Erbakan University, Department of Finance Banking and Insurance, Konya, Türkiye[4]
[4]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0699-5371
hkazak@erbakan.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Mesut YÜCESAN[5]
[5]Canakkale Onsekiz Mart University, Department of Finance Banking and Insurance, Canakkale, Türkiye[5]
[5]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9893-5020
mesutyucesan@comu.edu.tr

ÖZET

ABD ve Çin'in gerek ekonomi gerekse askeri alanlarda dünyanın iki önemli gücü olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu iki ülkenin birbiri ile ilişkisi ise dünya genelinde etkiye sahiptir. Bu çalışmanın amacı ABD ve Çin'in arasındaki gerilimin ekonomiye etkilerini literatür taraması düzeyinde araştırmaktır. Bu kapsamda Web of Science literatürü taranacak olup, tespit edilen temel ekonomik etkiler ayrıntıları ile araştırılmıştır. Bu kapsamda elde edilen sonuçlara göre ABD ve Çin'in arasındaki gerilimin dünya genelinde ekonomik büyüme şoklarına ve piyasa belirsizliklerine neden olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar ABD ve Çin'in arasındaki gerilimin sadece ekonomik büyüme ve enerji alanı değil dolaylı yoldan birçok alanda

daha etkili olduğunu göstermektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ABD ve Çin'in arsındaki gerilimin olası etkilerinin azaltılması için uygulanması gereken politika önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: ABD-Çin Gerilimi, Ekonomi, Enerji Piyasaları, Literatür Taraması

ABSTRACT

The US and China are recognized as two major global powers in both the economic and military spheres. The relationship between these two countries has a global impact. The aim of this study is to investigate the effects of the tension between the US and China on the economy through a literature review. In this context, the Web of Science literature will be reviewed, and the identified fundamental economic effects will be investigated in detail. According to the results obtained within this scope, it has been determined that the tension between the US and China causes economic growth shocks and market uncertainties worldwide. The results obtained in the study show that the tension between the US and China is effective not only in economic growth and the energy sector but also indirectly in many other areas. The conclusion section of the study proposes policy recommendations that should be implemented to mitigate the potential effects of the tension between the US and China

Keywords: US-China Tension, Economy, Energy Markets, Literature Review

GİRİŞ

Bir konuda yapılmış bilimsel çalışmaların kendi aralarındaki bilimsel ilişkilerinin ortaya çıkarılması için literatürde genellikle bibliometrik haritalama yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem sayesinde belirli bir araştırma konusunun veya belirli bir yayın alanının içerisinde mevcut bulunan çalışmalar arasındaki bal bilimsel metodlarla gözler önüne serilmektedir. Literatürde bu konuda yapılmış pek çok güncel çalışmalar vardır (Chi Duong, Nguyen Phan ve Thi Bich Nguyen, 2026; Çaprak, Yalçınkaya Akdemir, Brancu ve Şahin, 2026; Feng, Li, Qian, An ve Cheng, 2026; Gotmare ve diğerleri, 2026; P. Liu ve diğerleri, 2026; X. Liu ve diğerleri, 2026; Louhichi ve diğerleri, 2026; Luo ve diğerleri, 2026; Munif ve diğerleri, 2026; Putera, Valentina, Saputra ve Mulia, 2026). Bu çalışmalar gibi bizim çalışmamızda da biyometrik haritalama yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla Web of Science literatüründe Amerika Çin geriliminin ekonomiye etkisini araştıran çalışmalar arasındaki bilimsel bağlantının ortaya çıkarılması için Amerika Birleşik Devletleri ve Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin incelendiği ekonomi alanındaki çalışmaların verileri toplanmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen veriler bulgular kısmında değerlendirilmiştir.

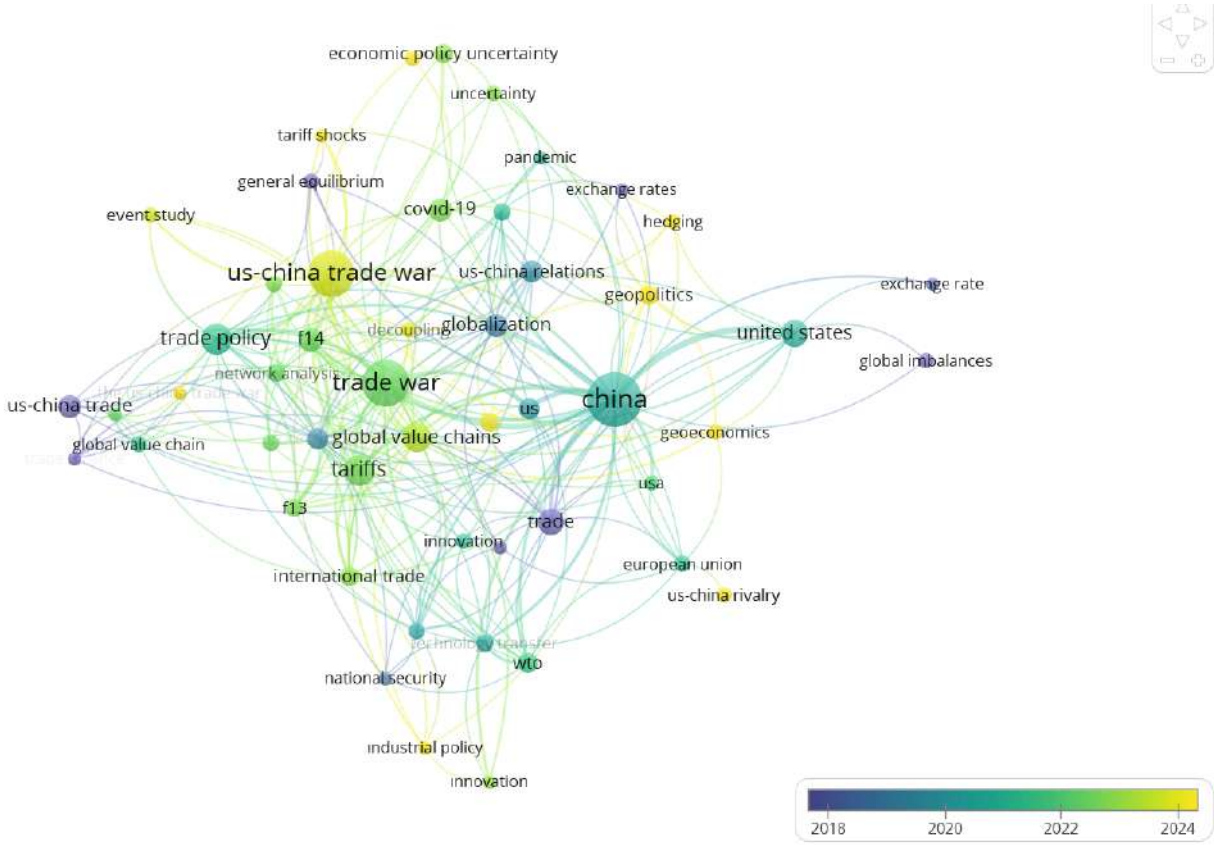
ABD-Çin gerilimi ile ilgili güncel literatürde çok fazla çalışma ile karşılaşmak mümkündür (Adeosun ve Anagreh, 2026; Balci ve Dogan, 2026; Cai, 2025, 2025; Cai, Fu ve Zhang, 2025; Cai, Mignon ve Saadaoui, 2022; Cai ve Saadaoui, 2025; Chen, Hussain ve Hussain, 2026; Eichengreen, 2023, 2024; Fu, Zhang ve Wang, 2020; Ha ve Dang, 2026; T. Huang, Jing ve Zhao, t.y.; Khan, Siddiqui, Yaya ve Vo, 2026; S. Li ve Liu, 2025; Lin, 2020; Martinez ve Terrazas-Santamaria, 2024; Peng ve Ranjbar, 2025; Qiao, 2024; Salisu ve AbdulHakeem, 2026; Wang, Liu ve Hsu, 2025; Wickes, 2024; Xu, Zhang ve Lee, 2026; Yenilmez ve Kantar, 2025; Zeng ve Lau, 2025). Bu çalışmaların haricinde ABD Çin ilişkileri ile ilgili yüksek atıf

seviyesine ulaşmış çalışmalar da vardır (Bouoiyour, Selmi, Hammoudeh ve Wohar, 2019; Bown, 2021; Elnahass, Trinh ve Li, 2021; Fajgelbaum ve Khandelwal, 2022; Y. Huang, Lin, Liu ve Tang, 2023; Itakura, 2020; Y. Li ve Hewitt, 2008; Shui ve Harriss, 2006; Zhang, Lei, Ji ve Kutan, 2019). Bu çalışmaların da içinde bulunduğu toplam 605 çalışmaya ait bir bibliometrik haritalama analiziyle elde edilen sonuçlar bulgular kısmında paylaşılmıştır.

BULGULAR

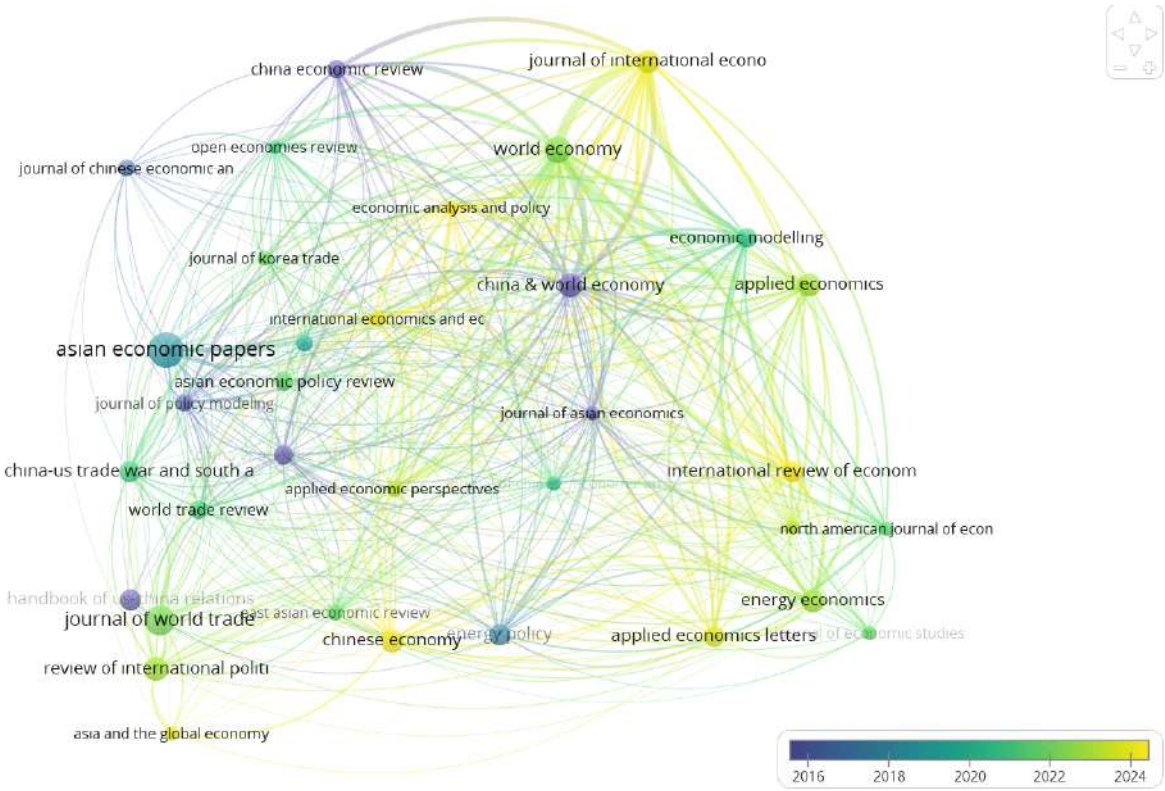
605 çalışmaya ait anahtar kelimelerin ilişki haritası şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: Anahtar Kelime Ağ Haritası

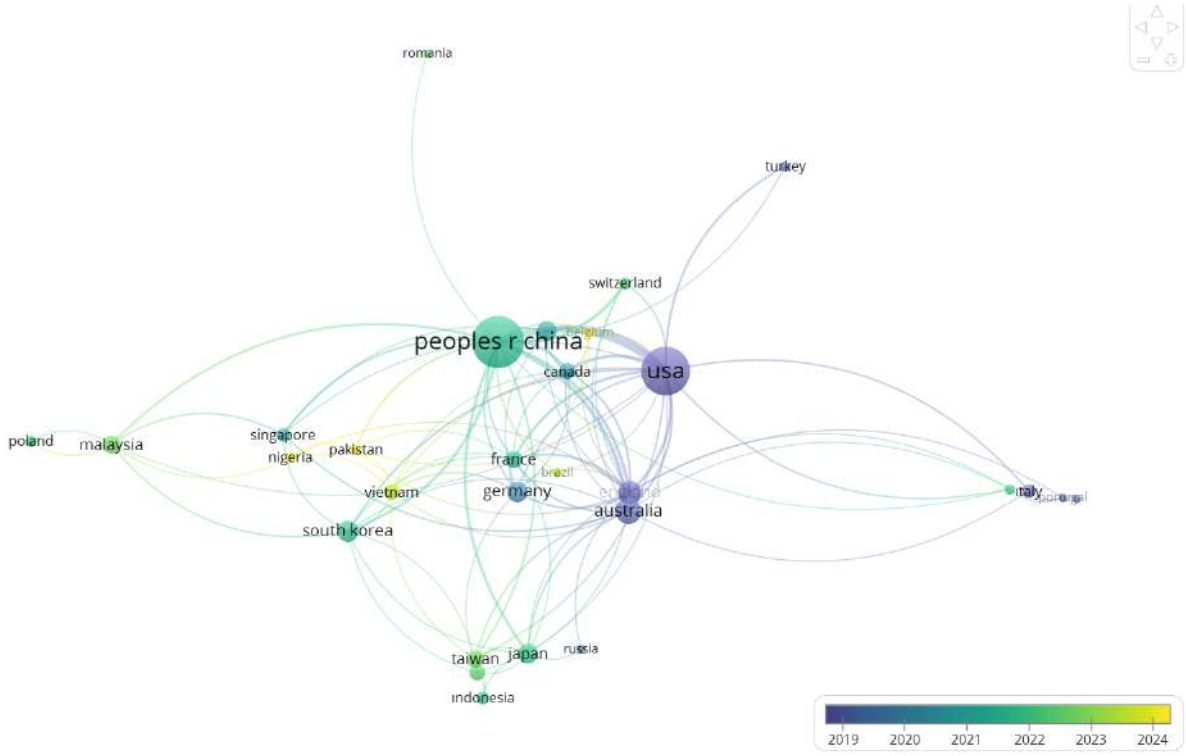
Şekil 1'de anahtar kelime ilişki haritası incelendiğinde en fazla kullanılan anahtar kelimenin Çin olduğu Çini de sırasıyla Ticaret Savaşı, Abd Çin Ticaret Savaşı, Tarifeler, Ticaret Politikası ve Küresel Değer Zinciri anahtar kelimelerinin takip ettiği görülmektedir. Çin anahtar kelimesi 75 kere kullanılırken ticaret savaşı anahtar kelimesi 57 kere Abd Çin Ticaret Savaşı kelimesi ise 53 kere kullanılmaktadır. Güncel kullanılan anahtar kelimeler incelendiğinde ise genellikle riskten korunma ve jeopolitik ve jeoekonomi konularının güncel çalışmalarda anahtar kelimeler olarak kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 2: Dergi İlişki Ağı Haritası

605 çalışmanın yayınlandığı dergilerin ilişki ağı incelendiğinde en fazla çalışmayı Asya Ekonomi Çalışmaları dergisinin (29 makale) yayınladığı sonucuna ulaşılmaktadır. İkinci sırada Dünya Ticareti Dergisi 21 makale yayınlamış ve ilk sıradaki asya ekonomi çalışmaları dergisiyle aynı sayıda yani 99 atıf almıştır. Üçüncü sırada ise Dünya Ekonomisi Dergisi 17 makale yayınlamış ve toplamda 258 atıf almıştır. Dergilerin etkinlik durumunu analiz ettiğimizde ise Enerji Politikaları Dergisi 11 çalışma yayınlamış ve toplamda 677 atıf almıştır. Dolayısıyla Enerji Politikaları Dergisi bu alandaki etki değeri en yüksek olan makaleleri yayınlama özelliği göstermektedir.

Şekil 3: Ülke İlişki Analizi Haritası

Ülke ilişki analizinin görüldüğü yukarıdaki şekle göre en fazla yayın yapan ülke 174 yayın ve 1981 atıf ile Çin ülkesi olmuştur. Çin'i ise ABD ülkesi 156 yayınla ve 2851 atıfla takip etmektedir. ABD ülkesini sırasıyla Avustralya, İngiltere, Güney Kore, Almanya, Japonya ve Hindistan ülkeleri takip etmektedir. Bu ülkelerin güncel çalışmaları analiz edildiğinde ise ABD'nin genellikle yıl bakımından daha eski çalışmalara sahip olduğu görülmektedir. Güncel çalışmalar ise daha çok Nijerya, Pakistan ve Vietnam gibi ülkelerden çıktığı görülmektedir.

Şekil 4: Kurum İlişki Analizi

Amerika Çin geriliminin bilimsel olarak incelendiği en önde gelen kurumlar arasında Çin'deki Fudan Üniversitesi ve Tsinghua Üniversitesi 11'er çalışmayla ilk sırada gelmektedir. Şangay Finans ve Ekonomi Üniversitesi ve Uluslararası İktisat ve İşletme Üniversitesi de 10 çalışmayla üçüncü ve dördüncü sırada gelmektedir. Bu üniversitelerin atıklarına bakıldığında ise Fudan Üniversitesi 11 çalışmasına 277 atıf aldığı, Tsinghua Üniversitesi'nin ise gene aynı sayıda olan 11 çalışmasına 198 atıf aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Fudan Üniversitesinin hem yayın sayısı konusunda hem atıf konusunda başarılı üniversiteler arasında olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Amerika ve çin ülkeleri dünyanın iki önemli güçlü ülkesi olarak kabul edilmektedir. İki ülkenin arasındaki ilişki bütün dünyanın genelini etkilemektedir. İki ülkenin birbiriyle anlaşması ve ticaretlerini artırması dünyadaki ticaret hacmini ve ekonomiyi pozitif yönde etkileyecektir. Ancak iki ülkenin birbiriyle çatışması ise dünyada özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinde ciddi bir negatif baskı oluşturabilecektir. Bu konuda yapılmış çalışmaların iyi analiz edilmesi ve içeriğinin anlaşılması neticesinde olası bir anlaşmazlık veya gerilim sebebiyle doğabilecek sıkıntılı yönlerin giderilmesi ve muhtemel negatif etkilerden arındırılması mümkün hale gelecektir. Dolayısıyla Amerika ve Çin arasındaki gerilim amin iyi anlaşılması dünya genelindeki tüm ülkeler için önem taşımaktadır. Bu çalışmadan hareketle farklı değişkenler üzerinde Amerika Çin geriliminin nasıl etki ettiğini araştıracak yeni çalışmaların yapılması literatürdeki olası boşluğun dolmasına neden olacaktır.

KAYNAKLAR

Adeosun, O. A. ve Anagreh, S. (2026). The US–China Tension and Precious Metals. *The International Trade Journal*, *40*(3), 273-302. doi:10.1080/08853908.2026.2638586

Balci, N. ve Dogan, M. (2026). Quantile connectedness between Russia's MOEX, geopolitical risks, US–China tensions, and oil prices. *Economic Change and Restructuring*, *59*(2), 55. doi:10.1007/s10644-026-09993-5

Bouoiyour, J., Selmi, R., Hammoudeh, S. ve Wohar, M. E. (2019). What are the categories of geopolitical risks that could drive oil prices higher? Acts or threats? *Energy Economics*, *84*, 104523. doi:10.1016/j.eneco.2019.104523

Bown, C. P. (2021). The US–China trade war and Phase One agreement. *Journal of Policy Modeling*, The World Economy After Covid-19, *43*(4), 805-843. doi:10.1016/j.jpolmod.2021.02.009

Cai, Y. (2025). US-China tensions, global supply chains pressure, and global economy. *Economics Letters*, *250*, 112283. doi:10.1016/j.econlet.2025.112283

Cai, Y., Fu, X. ve Zhang, Y. (2025). Geopolitical risks and airlines stock return—Implications to the financial stability of European airlines. *Transport Policy*, *170*, 51-57. doi:10.1016/j.tranpol.2025.05.001

Cai, Y., Mignon, V. ve Saadaoui, J. (2022). Not all political relation shocks are alike: Assessing the impacts of US–China tensions on the oil market. *Energy Economics*, *114*, 106199. doi:10.1016/j.eneco.2022.106199

Cai, Y. ve Saadaoui, J. (2025). US-China tensions, US partisan conflict, and global oil prices: Scapegoating? *Applied Economics Letters*, *0*(0), 1-10. doi:10.1080/13504851.2025.2522908

Chen, C., Hussain, K. ve Hussain, S. (2026). From trade wars to energy markets: An examination of how US-China tensions reshape the US energy market using a Wavelet quantile-on-quantile approach. *Energy Policy*, *209*, 114937. doi:10.1016/j.enpol.2025.114937

Chi Duong, T., Nguyen Phan, N. ve Thi Bich Nguyen, N. (2026). Vietnamese agritourism knowledge within the Destination Knowledge Ecosystem: A mixed-method bibliometric analysis (2000–2025). *Cogent Social Sciences*, *12*(1), 2635775. doi:10.1080/23311886.2026.2635775

Çaprak, D., Yalçınkaya Akdemir, P., Brancu, L. ve Şahin, F. (2026). Cultural intelligence in the tourism and hospitality industry: A bibliometric analysis. *Cogent Business & Management*, *13*(1), 2620839. doi:10.1080/23311975.2026.2620839

Eichengreen, B. (2023). Globalization: Uncoupled or unhinged? *Journal of Policy Modeling*, The World Economy: Where to from here?, *45*(4), 685-692. doi:10.1016/j.jpolmod.2023.02.008

Eichengreen, B. (2024). International Finance and Geopolitics. *Asian Economic Policy Review*, *19*(1), 84-100. doi:10.1111/aepr.12436

Elnahass, M., Trinh, V. Q. ve Li, T. (2021). Global banking stability in the shadow of Covid-19 outbreak. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, *72*, 101322. doi:10.1016/j.intfin.2021.101322

Fajgelbaum, P. D. ve Khandelwal, A. K. (2022). The Economic Impacts of the US–China Trade War. *Annual Review of Economics*, *14*(Volume 14, 2022), 205-228. doi:10.1146/annurev-economics-051420-110410

Feng, A., Li, W., Qian, Z., An, J. ve Cheng, A. (2026). Tracing the scent: A bibliometric mapping and critical textual analysis of historical evolution and contemporary reinterpretation. *Cogent Arts & Humanities*, *13*(1), 2610928. doi:10.1080/23311983.2025.2610928

Fu, X., Zhang, J. ve Wang, L. (2020). Introduction to the special section: The impact of Covid-19 and post-pandemic recovery: China and the world economy. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, *18*(4), 311-319. doi:10.1080/14765284.2020.1855939

Gotmare, A., Patil, R. B., Dhale, A., Vasudevan, H., Al-Dahidi, S. ve Roy, A. (2026). A bibliometric review of hydrogen fuel cell research: Trends in safety, reliability, and performance analysis (2020–2024). *International Journal of Sustainable Energy*, *45*(1), 2637991. doi:10.1080/14786451.2026.2637991

Ha, N. T. M. ve Dang, B. K. (2026). Impact of global economic policy uncertainty on the performance and risk of Vietnamese banks: The moderating role of bank capital. *Journal of Economics and Development*, 1-20. doi:10.1108/JED-08-2025-0479

Huang, T., Jing, W. ve Zhao, Z. (t.y.). US–China Tension Relationship and Firm Innovation: Evidence From China. *International Finance*, *n/a*(n/a). doi:10.1111/infi.70027

Huang, Y., Lin, C., Liu, S. ve Tang, H. (2023). Trade networks and firm value: Evidence from the U.S.-China trade war. *Journal of International Economics*, *145*, 103811. doi:10.1016/j.jinteco.2023.103811

Itakura, K. (2020). Evaluating the Impact of the US–China Trade War. *Asian Economic Policy Review*, *15*(1), 77-93. doi:10.1111/aepr.12286

Khan, N., Siddiqui, O., Yaya, O. S. ve Vo, X. V. (2026). Ripple Effects of the US-China Tension on Asian Emerging and Frontier Markets with Portfolio Implications. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, *30*(1), 37-62. doi:10.1515/snde-2024-0116

Li, S. ve Liu, Y. (2025). Geopolitical risk and U.S. stock market volatility: Evidence from the U.S.–China Tension Index. *Applied Economics Letters*, *0*(0), 1-7. doi:10.1080/13504851.2025.2534501

Li, Y. ve Hewitt, C. N. (2008). The effect of trade between China and the UK on national and global carbon dioxide emissions. *Energy Policy*, *36*(6), 1907-1914. doi:10.1016/j.enpol.2008.02.005

Lin, J. Y. (2020). China's economic outlook against the backdrop of the COVID-19 pandemic and US-China tensions. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, *18*(4), 327-331. doi:10.1080/14765284.2020.1854024

Liu, P., He, X., Luo, X., Xie, S., Li, Y. ve Su, B. (2026). Bibliometric analysis of sacubitril/valsartan in the management of chronic kidney disease (2013–2025). *Renal Failure*, *48*(1), 2644751. doi:10.1080/0886022X.2026.2644751

Liu, X., Wang, X., Wang, M., Zhao, Y., Lu, T. ve Sun, Y. (2026). Bibliometric analysis of studies on the treatment of diabetic retinopathy. *Critical Public Health*, *36*(1), 2611459. doi:10.1080/09581596.2025.2611459

Louhichi, B., Elfar, A. A., Sahu, S. K., Ayrilmis, N., Lee, I. E. ve Chung, G. C. (2026). Bibliometric analysis, current studies, and future perspective of biochar filled polymer composite: A sustainable filler for enhancing physical properties. *Advances in Physics: X*, *11*(1), 2646244. doi:10.1080/23746149.2026.2646244

Luo, P., Wu, Y., Hou, Q., Zhou, S., Jiang, Y., Wei, X. ve Wan, Y. (2026). Evolution of watershed resilience research in China: A bibliometric analysis. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, *17*(1), 2638530. doi:10.1080/19475705.2026.2638530

Martinez, N. ve Terrazas-Santamaria, D. (2024). Beyond nearshoring: The political economy of Mexico's emerging electric vehicle industry. *Energy Policy*, *195*, 114385. doi:10.1016/j.enpol.2024.114385

Munif, M., Idris, As. R., Yani, Z., Murtadlo, M., Munawiroh, M., Ta'rif, T., … Bahri, S. (2026). A thematic and bibliometric analysis of trends and future directions in da'wah research. *Cogent Arts & Humanities*, *13*(1), 2620838. doi:10.1080/23311983.2026.2620838

Peng, Y.-T. ve Ranjbar, O. (2025). Analysing the persistence of trade policy uncertainty-related shocks in the US and China using time-varying tests: Do US–China tensions matter? *Applied Economics Letters*, *0*(0), 1-6. doi:10.1080/13504851.2025.2589429

Putera, R. E., Valentina, T. R., Saputra, N. ve Mulia, R. A. (2026). Scientific mapping of policy and governance dimensions in technological disaster risk mitigation: A bibliometric analysis. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, *17*(1), 2649622. doi:10.1080/19475705.2026.2649622

Qiao, Y. (2024). Geopolitical hostility and corporate innovation: Evidence from US high-tech firms in trade sectors with China. *Economics & Politics*, *36*(1), 517-556. doi:10.1111/ecpo.12262

Salisu, A. ve AbdulHakeem, A. (2026). The US-China tension, global supply disruptions and the agricultural commodity markets: A dynamic multivariate panel data analysis. *Journal of Economic Studies*, 1-17. doi:10.1108/JES-10-2025-0832

Shui, B. ve Harriss, R. C. (2006). The role of CO2 embodiment in US–China trade. *Energy Policy*, *34*(18), 4063-4068. doi:10.1016/j.enpol.2005.09.010

Wang, J.-N., Liu, H.-C. ve Hsu, Y.-T. (2025). Mechanisms Underlying U.S.-China Tensions and Stock Price Crash Risk: Evidence from China. *Journal of Behavioral Finance*, *0*(0), 1-13. doi:10.1080/15427560.2025.2574987

Wickes, R. (2024). Chinese trade sanctions against Australia: Quantifying the impact. *Australian Economic Papers*, *63*(2), 220-236. doi:10.1111/1467-8454.12332

Xu, Y., Zhang, J. ve Lee, C.-C. (2026). U.S.-China geopolitical tensions, investor risk aversion, and U.S. Treasury yields: Evidence from quantile causality. *Applied Economics*, *0*(0), 1-16. doi:10.1080/00036846.2026.2659947

Yenilmez, M. I. ve Kantar, G. (2025). Is It Virtual or Real? An Empirical Study on the US-China Tension Index. *The Journal of Economic Integration*, *41*(1), 1-16.

Zeng, L. ve Lau, W.-Y. (2025). The digital yuan in the shadow of dollar hegemony: Rethinking asia's financial autonomy amid US-China tensions. *Asia and the Global Economy*, *5*(2), 100126. doi:10.1016/j.aglobe.2025.100126

Zhang, D., Lei, L., Ji, Q. ve Kutan, A. M. (2019). Economic policy uncertainty in the US and China and their impact on the global markets. *Economic Modelling*, *79*, 47-56. doi:10.1016/j.econmod.2018.09.028

SUSTAINABILITY AND ISLAMIC BANKING: BIBLIOMETRIC INSIGHTS INTO ESG-ORIENTED RESEARCH

Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK
[1]Necmettin Erbakan University, Department of Finance Banking and Insurance,
Konya, Türkiye
hkazak@erbakan.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0699-5371

Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN
[2]Necmettin Erbakan University, Department of Accounting and Financial Management
Konya, Türkiye
miyibildiren@erbakan.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5076-1348

Assoc. Prof. Dr. Muhammed Hadin ONER
Aksaray University, Department of Property Protection and Security Division
Aksaray, Türkiye
hadinoner@aksaray.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7746-8865

Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN
Necmettin Erbakan University, Department of International Trade and Finance,
Konya, Türkiye
atakcan@erbakan.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8210-7327

ABSTRACT

When evaluated in terms of their structures based on ethical principles, Islamic finance and the ESG approach share a significant common ground in their essence. Despite this common ground, it is evident that, contrary to expectations, the literature comprehensively demonstrating the impact of sustainability-focused practices on the performance and resilience of Islamic banks has not yet developed sufficiently. This study focuses on this aspect of the issue, bibliometrically mapping research that examines the relationship between ESG integration and Islamic banking performance. From this perspective, the study aims to identify the main themes in the field, persistent limitations, and relatively neglected areas of research. The analyses are based on 296 articles compiled from the Web of Science database. The search criteria and strategy were developed by focusing on studies situated at the intersection of Islamic banking, ESG, and corporate social responsibility with financial performance or stability indicators. As part of the bibliometric mapping conducted via VOSviewer, co-occurrence patterns of keywords and collaboration relationships among researchers were examined to track the field's overall structure.

The studies examined in this research reveal that the relevant literature has shown an upward trend in recent years, both in terms of quantity and relative importance. However, it cannot be said that these emerging studies form a balanced and mutually reinforcing structure. An evaluation of the literature as a whole reveals that research in this field has primarily focused on Corporate Social Responsibility (CSR). When assessed from an ESG perspective, however, the body of research is quite limited. A general assessment of the empirical literature reveals that the broader, expected change mentioned in the sustainability discourse has not yet been fully realized. A similar trend is observed in the collaborative networks among researchers. Researchers are seen to be conducting independent studies, and connections are weak. Another important finding is the limited number of macro-panel studies focusing on OIC countries. Looking at existing studies, it is also seen that there are very few studies employing methodologically advanced econometric approaches, and especially those that account for structural breaks. Considering all these findings, it can be said that this field is still in its developmental stage. Taking these shortcomings into account, addressing ESG performance indicators together with macro-financial variables and using advanced economic methodologies will contribute to the development of the field.

Keywords: Sustainable Finance; Islamic Banking; ESG Integration; Bibliometric Mapping; Web of Science

ÖZET

Etik ilkelere dayalı yapıları açısından değerlendirildiğinde, İslami finans ile ESG yaklaşımı özünde önemli bir ortak zemin paylaşmaktadır. Bu ortak zemine rağmen, beklentilerin aksine, sürdürülebilirlik odaklı uygulamaların İslami bankaların performansı ve dayanıklılığı üzerindeki etkisini kapsamlı bir şekilde ortaya koyan literatürün henüz yeterince gelişmediği açıktır. Bu çalışma, konunun bu yönüne odaklanarak, ESG entegrasyonu ile İslami bankacılık performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaları bibliyometrik olarak haritalandırmaktadır. Bu bakış açısıyla çalışma, alandaki ana temaları, süregelen sınırlamaları ve nispeten ihmal edilmiş araştırma alanlarını belirlemeyi amaçlamaktadır. Analizler, Web of Science (WoS) veri tabanından derlenen 296 makaleye dayanmaktadır. Arama kriterleri ve stratejisi, İslami bankacılık, ESG ve kurumsal sosyal sorumluluğun finansal performans veya istikrar göstergeleriyle kesiştiği noktalarda yer alan çalışmalara odaklanılarak geliştirilmiştir. VOSviewer aracılığıyla gerçekleştirilen bibliyometrik haritalamanın bir parçası olarak, alanın genel yapısını izlemek amacıyla anahtar kelimelerin birlikte görülme örüntüleri ve araştırmacılar arasındaki iş birliği ilişkileri incelenmiştir.

Bu araştırmada incelenen çalışmalar, ilgili literatürün son yıllarda hem nicelik hem de göreceli önem açısından yükseliş eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak, ortaya çıkan bu çalışmaların dengeli ve birbirini pekiştiren bir yapı oluşturduğu söylenemez. Literatürün bir bütün olarak değerlendirilmesi, bu alandaki araştırmaların öncelikle Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) üzerine odaklandığını ortaya koymaktadır. Ancak ESG perspektifinden değerlendirildiğinde, araştırma külliyatı oldukça sınırlıdır. Ampirik literatürün genel bir değerlendirmesi, sürdürülebilirlik söyleminde bahsedilen daha geniş kapsamlı ve beklenen değişimin henüz tam olarak gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Benzer bir eğilim, araştırmacılar arasındaki iş birliği ağlarında da gözlemlenmektedir. Araştırmacıların bağımsız

çalışmalar yürüttüğü ve bağlantıların zayıf olduğu görülmektedir. Bir diğer önemli bulgu ise İİT ülkelerine odaklanan makro-panel çalışmalarının sayısının sınırlı olmasıdır. Mevcut çalışmalara bakıldığında, metodolojik açıdan gelişmiş ekonometrik yaklaşımlar kullanan ve özellikle yapısal kırılmaları hesaba katan çok az sayıda çalışma olduğu da görülmektedir. Tüm bu bulgular göz önüne alındığında, bu alanın hala gelişme aşamasında olduğu söylenebilir. Bu eksiklikler dikkate alındığında, ESG performans göstergelerinin makro-finansal değişkenlerle birlikte ele alınması ve gelişmiş ekonomik metodolojilerin kullanılması, bu alanın gelişimine katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Finans; İslami Bankacılık; ESG Entegrasyonu; Bibliyometrik Haritalama; Web of Science

1. INTRODUCTION

Within the scope of sustainable finance, bank performance has also emerged as a key topic, particularly drawing attention in recent studies based on Environmental, Social, and Governance (ESG) criteria. In this context, sustainable finance and bank performance are examined within an interconnected framework. It is inevitable that this relationship holds equal significance in the field of Islamic finance. In particular, Islamic finance—which is grounded in the principles of Sharia (maqasid al-sharia) and is constrained by prohibitions such as the ban on interest and fraud, while being rooted in ethical foundations like justice, risk-sharing, and the principle of tawhid (the oneness of God) ensuring everyone's right to access blessings—is closely aligned with ESG components (environmental responsibility, transparency, rights, and accountability). While this connection is quite clear, it has not yet been fully understood or empirically demonstrated in all its aspects. Future studies will help clarify the effects of this overlap on performance much more effectively.

While ESG is a well-known concept in traditional finance due to extensive research, its role within Islamic finance is still in its developmental stage. This situation actually presents a significant area and opportunity for further research in the literature. Current empirical studies, consistent with the theoretical literature, suggest that Islamic financial institutions broadly align with sustainability values at the level of principles. However, once ESG criteria are linked to performance outcomes, the evidence becomes much thinner, making it difficult to reach firm conclusions. Many studies still use static models, so they reveal little about how ESG-profitability relationships change under shifting conditions. Fourier-based methods may be useful in this context. Although these methods have not been widely used in this literature, they are well suited to capturing nonlinear movements, structural breaks, and regime shifts. The main advantage of these methods is that they can reveal patterns that static approaches often miss. A bank-level analysis, however, remains too narrow on its own. For example, sukuk market depth and shifting perceptions of geopolitical risk may shape how ESG practices are reflected in Islamic bank performance. Against this background, this study reviews the literature on Islamic banking and sustainability in order to assess the current state of the field and identify its remaining theoretical, contextual, and methodological limitations. It also aims to clarify which questions deserve closer attention in future research.

2. METHOD

In this study, the bibliometric mapping method was used to review the literature in the selected research area and identify potential gaps in order to guide future research. The analyses were conducted using version 1.6.20 of the VOSviewer software, which is frequently used in the literature for bibliometric studies. The dataset was obtained from the Web of Science (WoS) Core Collection database.

WoS records were treated as documents and analyzed through a document analysis approach. In this study, document analysis was used to identify relevant material, evaluate it, and synthesize it in a way that made the relationships within the literature more visible (Bowen, 2009). Because the WoS material consists of published academic texts rather than data produced directly by the researcher, document analysis was considered an appropriate method for the purposes of this study (Corbin & Strauss, 2015). Using the above-mentioned program, we conducted a bibliometric analysis to examine how publications clustered around particular themes, authors, journals, and countries. This approach offered a clearer view of the field's structure and of how it has developed over time (Garfield, 1972). It also showed where the literature is still fragmented, inconsistent, or limited, and this made it easier to see which theoretical questions need further attention. Bibliometric analysis is therefore useful for tracing the field's development over time (Breslin & Gatrell, 2023; Kazak, 2023).

To fully capture the intersection of the concepts of "Islamic finance," "Sustainability/ESG," and "Bank performance" in the literature, the advanced WoS query used in the study is presented below: TS=(("Islamic bank*" OR "Islamic finance" OR 'Shariah' OR "Sharia") AND ("ESG" OR "environmental social and governance" OR "sustainable finance" OR "green finance" OR "corporate social responsibility" OR "CSR") AND ("performance" OR "profitability" OR "ROA" OR 'resilience' OR "financial stability"))

A search of the WoS database using relevant keywords identified 296 articles (as of March 9, 2026). The data was exported as a tab-delimited file (txt) using the "Full Record and Cited Sources" option and then loaded into the analysis software. The analysis examined prominent concepts in the literature, the geographical distribution of researchers, the journals in which the articles were published and cited, and the collaboration networks of the authors.

3. FINDINGS

The findings were examined across four main dimensions: conceptual focus, geographic distribution, journal quality, and researcher collaboration.

As shown in Table 1 and Figure 1, the keyword network suggests that the literature continues to focus mainly on corporate social responsibility, financial performance, and core Islamic finance concepts. By contrast, terms such as ESG components, geopolitical risk, and sukuk have not yet become clearly visible in the network, even though they appear increasingly relevant to current debates in Islamic finance. The same is true for nonlinear methods such as Fourier analysis and for macroeconomic variables, which still occupy only a limited place in the literature.

Table 1. Keyword Frequencies and Link Strengths

Keyword	Occurrences	Total Link Strength
corporate social responsibility	14	15
islamic banks	22	16
islamic banking	12	8
financial performance	10	13
corporate governance	6	6

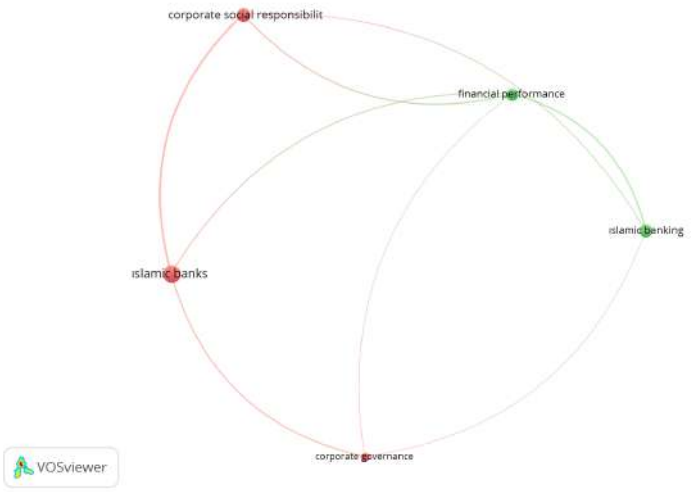

Figure 1. Keyword Network

The network map in Table 2 and Figure 2 presents the country-level distribution of researchers and academic collaborations. The pattern is far from homogeneous across OIC countries, even though one might expect broader academic linkages in a field of this kind. Malaysia clearly dominates in publication output, followed by Saudi Arabia and Indonesia. In terms of citation impact, Malaysia and the United Kingdom are the most visible, while Malaysia also ranks first in total link strength.

Table 2. Geographic Distribution and Link Strengths of Publications

Country	Documents	Citations	Total Link Strength
Malaysia	20	334	9
England	7	374	2
Saudi arabia	9	131	5
Pakistan	6	142	6
Indonesia	9	79	2

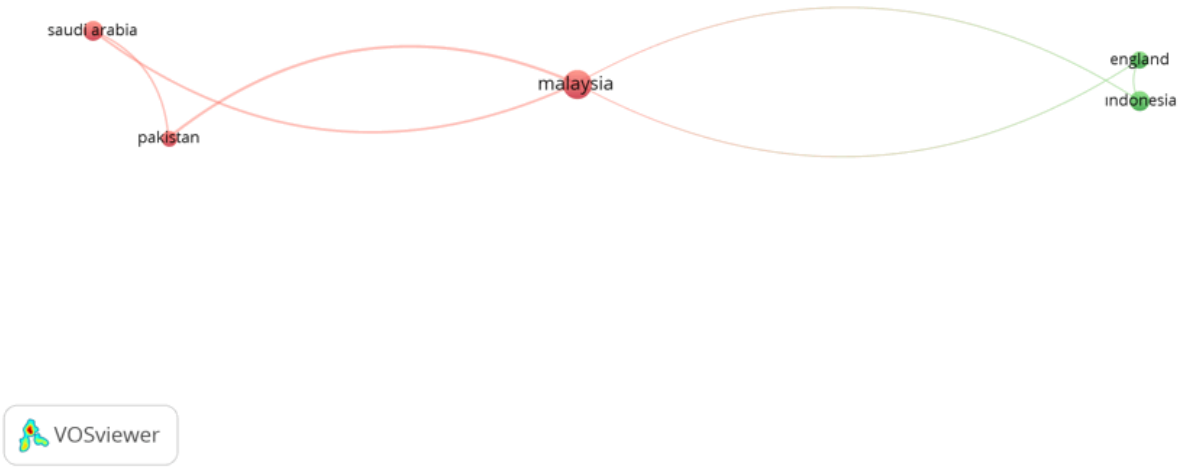

Figure 2. Network of Countries

Comparing the journals in which these studies were published with the sources they draw on theoretically reveals a clear gap in publication quality across the literature. As shown in Table 3, Figure 3, and Figure 4, researchers tend to build their theoretical frameworks on high-impact international sustainability journals. At the same time, the Journal of Islamic Accounting and Business Research stands out as the leading outlet in terms of both publication count and citation impact. More recent studies are often published in journals that focus on specific areas of the field.

Table 3. Leading Sources and Citation Metrics in the Literature

Source	Documents	Citations	Total Link Strength
Journal of Islamic accounting and business research	4	57	2
Social responsibility journal	4	36	2
Int. journal of Islamic and middle eastern finance	3	36	4
Journal of sustainable finance & investment	3	63	0

Figure 3. Network of Sources

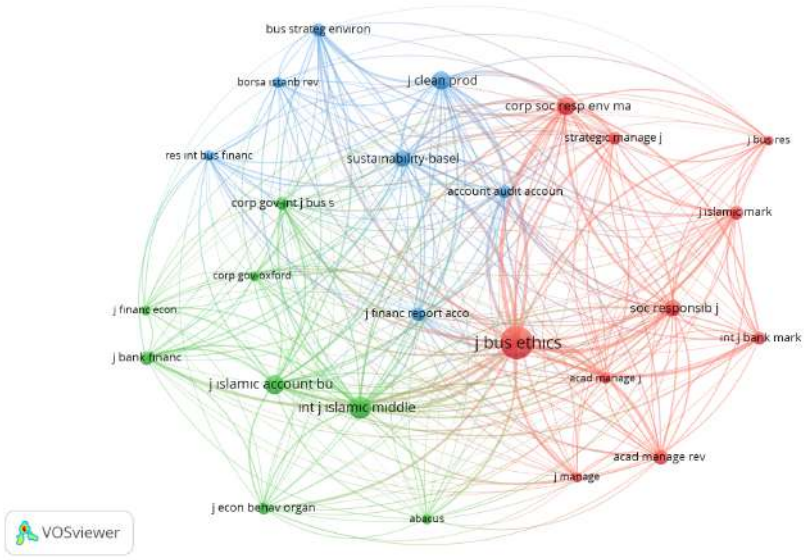

Figure 4. Network of Cited Sources

The collaboration network in this field is still highly fragmented at both the researcher and institutional levels. When Table 4, Figure 5, and Figure 6 are evaluated together, it is immediately apparent that the number of publications per researcher is very low (Zafar, Muhammad Bilal, and Sulaiman, Ahmad Azam; a maximum of 3 publications each). The most cited researcher in this field is "Farag Hisham," who has only two studies but has received 250 citations. The most significant point here is that even the most cited authors have very low citation impact. These findings clearly demonstrate that global knowledge sharing in this field has not yet developed sufficiently.

Table 4. Leading Authors and Collaboration Metrics

Author	Documents	Citations	Total Link Strength
farag, hisham	2	250	0
jan, amin	2	86	2
marimuthu, maran	2	86	2
sulaiman, ahmad azam	3	66	3
zafar, muhammad bilal	3	66	3

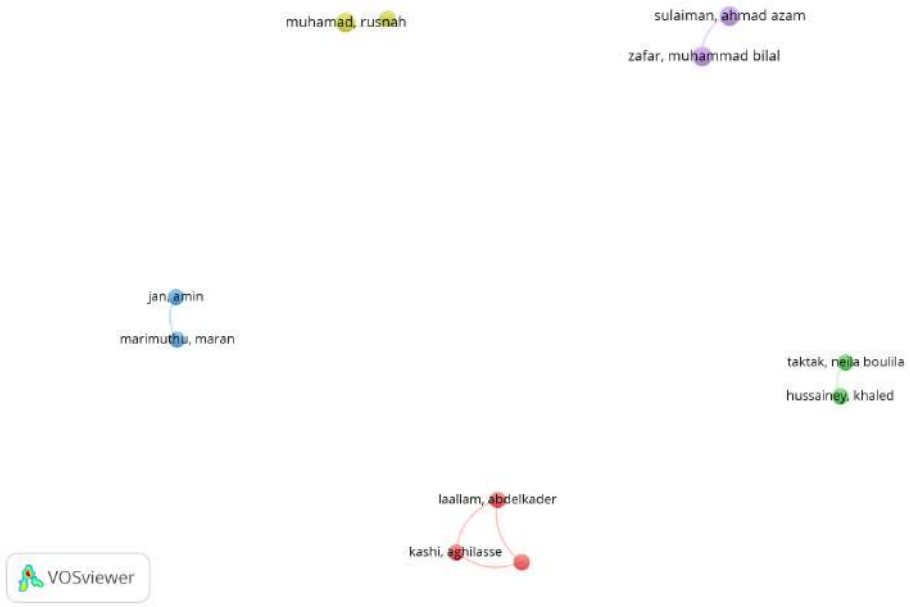

Figure 5. Network of Authors

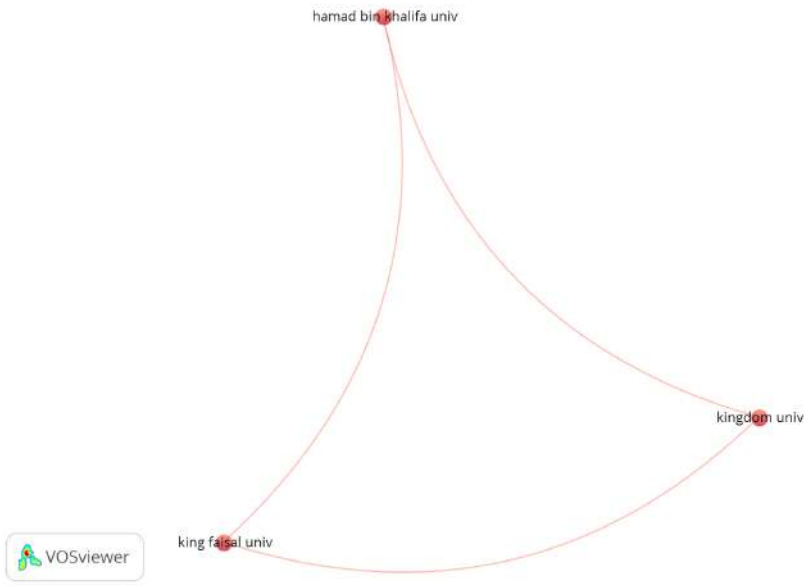

Figure 6. Network of Organizations

4. EVALUATION AND CONCLUSION

The relationship between Islamic banking and ESG is significant in that the theoretical foundations of both converge on many points. The bibliometric analysis we conducted as part of this study clearly demonstrates that the relationship between Islamic banking and ESG holds strong research potential in the literature. However, it appears that this significant potential has not been sufficiently tapped. This can be attributed, on the one hand, to the relative newness of the Islamic finance sector, and on the other hand, to the fact that the relationship between the ESG field and the finance sector is still generally in its early stages of development. Additionally, methodological, geographical, and collaboration-related constraints have limited the depth of this field. The current literature focuses mainly on corporate social responsibility and financial performance. Although the ESG framework is broadly compatible with Islamic finance theory, its effects on the operations and performance of Islamic banks have received only limited empirical attention. This gap cannot be explained by conceptual issues alone. Interest in the subject is still nascent, and most studies are conducted by small teams using limited geographical samples. Expanding these studies to cover broader geographies—particularly OIC (Organization of Islamic Cooperation) countries—and fostering increased networks among researchers from diverse regions will make the field more visible. The current landscape suggests that ecosystems offering broader and comparative research opportunities have not been sufficiently leveraged.

Although researchers primarily draw their theoretical references from high-quality sustainability journals, the fact that they publish their findings in journals with more limited access also constrains the field's development. Perhaps one reason for this is that many studies are conducted within a narrow empirical framework and do not push the methodological boundaries too far. Another issue is the lack of studies in the literature regarding the macro-financial conditions surrounding Islamic banks. In this regard, how the volume of the sukuk market, geopolitical risk, and economic uncertainty, along with ESG, impact bank performance could be an important area of study. However, the literature review analyzed in this study indicates that these connections have not been examined with sufficient or necessary rigor. A similar limitation is observed in the choice of methodology. For instance, Fourier-based panel analyses can help capture structural breaks, nonlinear movements, and cyclical changes, yet they have not found sufficient application in this research field.
All these findings suggest that future empirical studies should be designed using macro-panel datasets that include OIC countries, involve researchers from diverse regions, and publish results in high-impact journals, thereby deepening the field. As studies in this scope begin to increase, they will attract greater interest in the field and contribute to accelerating the research process.

REFERENCES

Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, *9*(2), 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

Breslin, D., & Gatrell, C. (2023). Theorizing Through Literature Reviews: The Miner-Prospector Continuum. *Organizational Research Methods*, *26*(1), 139–167. https://doi.org/10.1177/1094428120943288

Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (4th ed.). SAGE Publications.

Garfield, E. (1972). Citation Analysis as a Tool in Journal Evaluation. *Science*, *178*(4060), 471–479. https://doi.org/10.1126/science.178.4060.471

Kazak, H. (2023). Is Islamic financial management getting enough attention? A bibliometric analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, *15*(7), 1156–1177. https://doi.org/10.1108/JIABR-02-2023-0068

ENERJİ PİYASALARININ VE KÜRESEL BELİRSİZLİĞİN İSLAMİ FİNANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: WEB OF SCIENCE'DAN BİBLİYOMETRİK KANITLAR

THE IMPACT OF ENERGY MARKETS AND GLOBAL UNCERTAINTY ON ISLAMIC FINANCE: BIBLIOMETRIC EVIDENCE FROM WEB OF SCIENCE

Prof. Dr. Uğur ADIGÜZEL
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Konya, Türkiye
uadiguzel@erbakan.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1415-4273

Doç. Dr. Hasan KAZAK
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Konya, Türkiye
hkazak@erbakan.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0699-5371

Prof. Dr. Osman OKKA
[3]KTO Karatay Üniversitesi, İşletme Bölümü, Konya, Türkiye
osman.okka@karatay.edu.tr
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7761-3951

ÖZET

ABD ve İran arasındaki savaş, petrol fiyatlarını önemli ölçüde artırmış ve ne yazık ki küresel belirsizlik de bununla birlikte artmıştır. Son petrol fiyat şokları ve küresel belirsizlik gibi dış şoklara karşı halka açık hisse senetlerinden İslami hisse senetleri olarak bilinenlerinin dayanıklılığı ve yatırımcıları ne ölçüde koruduğu konusunda giderek artan bir tartışma vardır. Bu çalışma, bibliyometrik haritalama analizi kullanarak enerji piyasası şoklarının ve küresel piyasa belirsizliğinin İslami finans üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların genel durumunu ortaya koyacaktır. Bu amaçla, Web of Science veri tabanında yayınlanan makalelerle bibliyometrik haritalama analizi yapılacaktır. Bibliyometrik haritalama analizi için Web of Science'da yayınlanan 153 makale kullanılmıştır. İlgili literatürün genel yapısının tespiti için kullanılan anahtar kelimeler arasından İslami hisse senetleri, küresel belirsizliğin göstergesi olarak kullanılan VIX endeksi ve petrol fiyatları kullanılmıştır. Ayrıca ekonometrik analizlerden zaman-frekans analizi veya nedensellik analizi içeren ampirik çalışmalar seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Seçilen çalışmalar, anahtar kelime birlikteliklerini, önde gelen kurumları ve ülke düzeyindeki araştırma faaliyetlerini haritalamak için bibliyometrik ağ teknikleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analize göre, belirlenen öne çıkan anahtar kelimeler "İslami Tahviller", "Altın" ve "Covid-19" olmuştur. Ayrıca, literatürdeki çalışmalar, güvenli liman varlıklarına, kriz dönemlerine ve pandemiyle ilgili belirsizliğin İslami finans piyasaları üzerindeki daha geniş etkisine özel bir vurgu yapmaktadır. Tunus'taki Al Manar Üniversitesi,

Montpellier İşletme Okulu ve Kartaca Üniversitesi, alana en çok katkıda bulunan üniversiteler olarak belirlenmiştir. Ülkelere bakıldığında, Pakistan, Malezya ve Tunus en çok katkıda bulunan kurumlara sahip ülkelerdir. Çalışmanın sonuçları, İslami finansın alternatif riskten korunma araçları ve belirsizlik bağlamında giderek artan bir ilgi gördüğünü göstermektedir. Web of Science kapsamındaki çalışmalar üzerinde yapılan bu çalışma, akademik literatürün mevcut durumunu ortaya koymakta ve İslami finans piyasalarında dış şoklar olarak tanımlanabilecek diğer şokların etkilerini inceleyecek çalışmaları için yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Piyasası Belirsizliği; Piyasa Belirsizliği; İslami Finans; Bibliyometrik Haritalama; Web of Science

1. GİRİŞ

Son yıllarda finansın önemi giderek artmaya başlamıştır ve çoğu ülke bu değişimden faydalanmak için finansal sistemlerini uluslararası sisteme entegre etmişlerdir. Türkiye de 1980 yılında uygulanan ekonomi politikalarını değiştirmiş ve bunun neticesi olarak 1989 yılında finansal sistemini dışa açarak uluslararası finansal sisteme entegre olmaya başlamıştır. Bu yıllardan itibaren ülkemizin finansal sisteminde önemli gelişmeler yaşanmış ve finansal sistem giderek büyümüştür ve sunduğu hizmetler de artmıştır.

Türkiye'de, geleneksel finansal kurumlarla birlikte İslami finans sektörü de gelişmektedir ancak hacim ve sunduğu hizmetler olarak nispeten henüz küçük miktardadır. Türkiye için kamu tarafından kurulan ve 1975 ile 1978 arasında faaliyet gösteren Devlet Sanayi İşçi ve Yatırım Bankası ilk İslami finans kuruluşu olarak kabul edilebilir. Ancak sektörde daha sonra açılan kurumlar özel finans kurumları olmuşlardır ve 1985 yılından itibaren faaliyete başlamışlardır. Bu kurumlar 2005 yılında büyük bir değişim yaşayarak, katılım bankası olarak tanımlanmışlar ve bankacılık sektöründe faaliyet göstermeye başlamışlardır (Doğan,2020:71).

Yatırımcılar gerek enflasyondan korunmak gerekse ellerindeki parayı değerlendirmek için yatırım yaparlar. Hisse senedi piyasası da önemli menkul kıymet yatırım imkanı sunan piyasalardan bir tanesidir. Bu piyasalarda İslami kurallara dikkat ederek faaliyette bulunan, faiz geliri elde etmeyen firmaların hisse senetleri islami hisse senedi ve bunları bünyelerinde bulunduran yatırım fonlarına ise katılım finansmanı olarak isimlendirilebilir (Güçlü ve Sekelleri, 2020: 4466). Finansal sistemin bir fonksiyonu da risk yönetimidir. Yatırımcılar farklı finansal araçlar sayesinde risklerini azaltırlar (Afşar, 2007: 189).

Geleneksel hisse senedi piyasaları ile islami hisse senedi piyasaları işleyişi benzerdir. İslami hisse senetleri, geleneksel hisse senedi piyasalarından seçilmektedir. Yatırımcılar İslami hisse senetlerine yatırdıkları para ile bir risk almaktadırlar ve buna paralel olarak getiri elde ederler (Güçlü, 2020:1071).

Son dönemde dünyada çatışmalar artmış, 2. Dünya Savaşı'ndan itibaren ana eğilim olan serbest ticaretin artırılması görüşü etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bununla birlikte petrol fiyatları da artmıştır ve kısa vadede düşmesi beklenmemektedir. Dolayısıyla finansal sistemin, yatırımcıları dış şoklara karşı ne kadar koruduğu önem kazanmaktadır. Bu çalışmada da bibliyometrik haritalama analizi kullanılarak enerji piyasası şoklarının ve küresel piyasa belirsizliğinin İslami finans üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların genel durumunu ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada, enerji piyasası şoklarının ve küresel piyasa belirsizliğinin İslami finans üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların genel durumu incelenecektir. Bu amaçla Web of Science veritabanında yayınlanan 153 makale kullanılmıştır. Makalelerin tespitinde anahtar kelimeler olarak İslami hisse senetleri, küresel belirsizliğin göstergesi olarak kullanılan VIX endeksi ve petrol fiyatları kullanılmıştır. Ayrıca ekonometrik analizlerden zaman-frekans analizi veya nedensellik analizi içeren ampirik çalışmalar seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Analiz için Wosviewer programı kullanılarak bibliyometrik haritalama analizi yapılmıştır. Çalışmada tüm hisse senetleri değerlendirilmeyip, sadece İslami hisse senetleri dikkate alınmıştır. Ayrıca bu hisse senetlerinin şoklara olan tepkilerinin tespit edilmesinde dış şok olarak sadece VIX endeksi ve petrol fiyatları kullanılmıştır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirilirken bu kısıtlar dikkate alınmalıdır. İlerde yapılacak çalışmalar dış şoklarda kullanılan kısıtları veya İslami finansın göstergesi olarak sadece İslami hisse senetlerinin kullanılması kısıtlarını aşmayı hedefleyebilirler.

3. BULGULAR

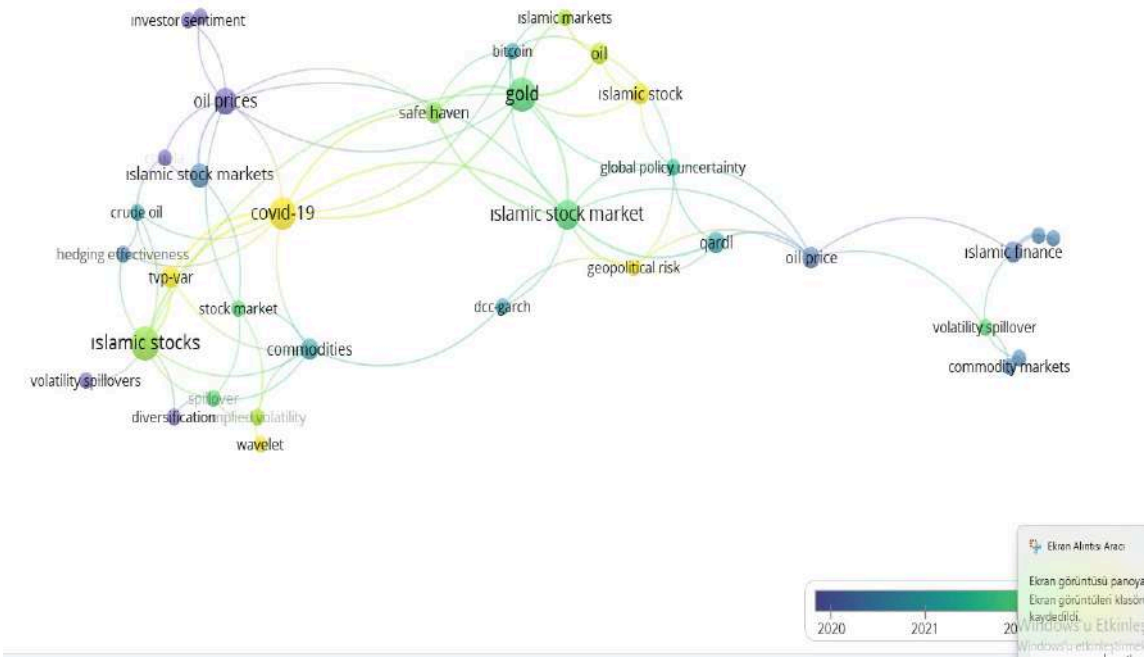
Yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlar bu bölümde ortaya konacaktır. Web of Science veri tabanında yayınlanan 153 makale ile yapılan analizde elde edilen sonuçlardan bir tanesi makalelerin özet kısımlarında en çok kullanılan kelimelerin tespitidir.

Enerji piyasası şoklarının ve küresel piyasa belirsizliğinin İslami Finans üzerindeki etkisini inceleme temeline dayalı olarak bu 153 çalışmanın özet bölümlerini analiz ederek, çalışmanın kavramsal çerçevesinin nasıl oluşturulduğu ortaya konmaktadır. Özet analizi çalışmanın genel yönünü belirlemek için önemlidir. Analiz sonucunda, Tablo 1'de özet bölümünde en çok kullanılan terimler ve kullanım sıklıkları verilmiştir.

İslami Finansın dış şoklara dayanıklılığı hakkında fikirleri aktarma açısından, özet analizi önemlidir. Tablo 1’de çalışmaların özet bölümünde en çok kullanılan terimlerin altın ve islami hisse senedi olduğu toplamda sekizer kez kullanıldığı görülebilir. Daha sonra sırasıyla Covid-19 7 kez, İslami Hisse Senedi Piyasası 6 kez, petrol fiyatları 5 kez kullanılmıştır. Diğer sık kullanılan kelimeler Tablo 1’den görülebilir.

Tablo 1 Özet Bölümünde En Çok Kullanılan Kelimeler

Selected	Keyword	Occurrences	Total link strength
☑	gold	8	18
☑	ıslamic stocks	8	14
☑	covid-19	7	18
☑	ıslamic stock market	6	15
☑	oil prices	5	10
☑	ıslamic stock markets	4	4
☑	safe haven	3	9
☑	tvp-var	3	9
☑	oil	3	8
☑	commodities	3	7
☑	oil price	3	7
☑	qardl	3	6
☑	ıslamic finance	3	5
☑	ıslamic stock	3	3
☑	bitcoin	2	7
☑	global policy uncertainty	2	7
☑	geopolitical risk	2	6
☑	crude oil	2	5
☑	spillover	2	5
☑	stock market	2	5

Şekil 1 Özet Bölümünde En Çok Kullanılan Kelimeler

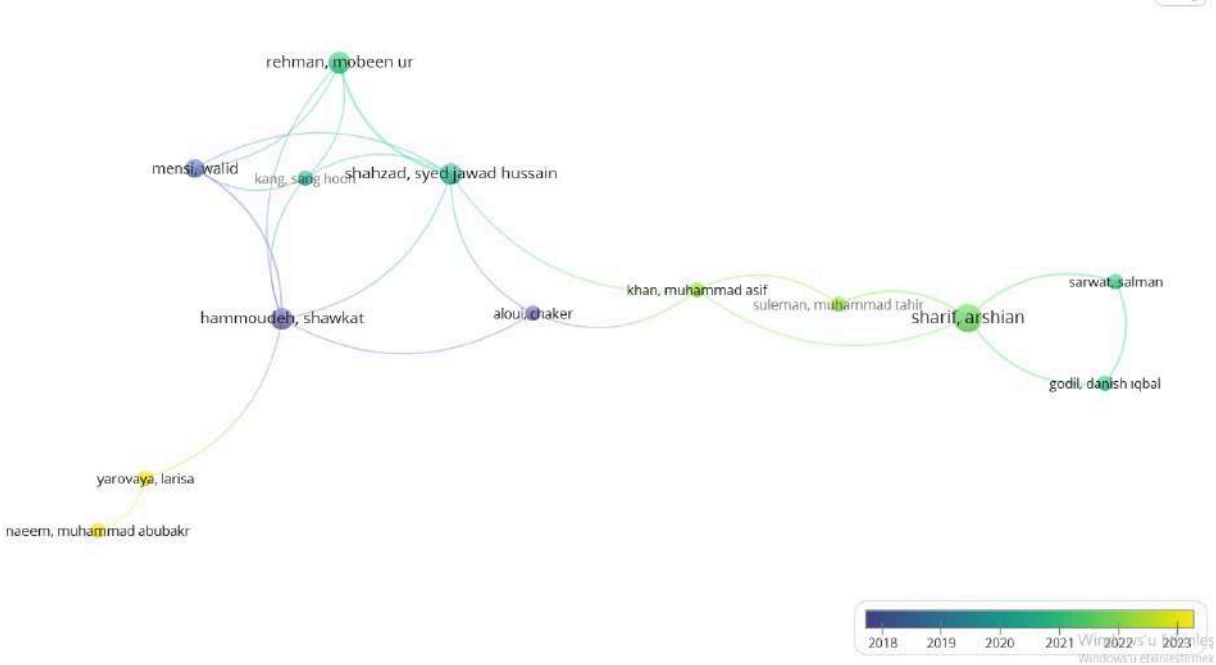
Tablo 1 de değerleri verilen özetlerde en çok kullanılan kelimelerin görsel halini Şekil 1'de görmek mümkündür. Tabloya paralel olarak altın, İslami hisse senedi, İslami finans piyasaları, Covid19 gibi kavramlar görselde de ön plana çıkmaktadır.

Tablo 2 Alanında En Çok Yayın Yapan Yazarlar

Selected	Author	Documents	Citations	Total link strength
☑	sharif, arshian	7	339	7
☑	shahzad, syed jawad hussain	4	214	8
☑	hammoudeh, shawkat	4	463	7
☑	rehman, mobeen ur	4	204	6
☑	mensi, walid	3	291	5
☑	masih, mansur	3	113	3
☑	chkili, walid	3	73	0
☑	godil, danish ıqbal	2	117	4
☑	kang, sang hoon	2	218	4
☑	khan, muhammad asif	2	28	4
☑	sarwat, salman	2	117	4
☑	aloui, chaker	2	78	3
☑	suleman, muhammad tahir	2	33	3
☑	aziz, tariq	2	12	2
☑	karim, muhammad mahmudul	2	46	2
☑	marwat, jahanzeb	2	12	2
☑	shah, waheed ullah	2	19	2
☑	yarovaya, larisa	2	144	2
☑	younis, ıjaz	2	19	2
☑	naeem, muhammad abubakr	2	41	1

Tablo 2'de ilgili alanda en çok yayın yapan ve atıf alan yazarlar görülebilir.. Web of Science veri tabanında yayınlanan 153 makale ile yapılan analizde Arshian Sharif, 339 atıf alan 8 çalışması ile ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada ise 4 çalışmasına yapılan 214 atıf ile Syed Jawad Huseyin Shahzad bulunmaktadır. En çok atıf alan üçüncü yazar Shawkat Hammoudeh olmuştur. Hammoudeh'in 4 çalışmasına 463 atıf yapılmıştır. Diğer çok atıf alan yazarlar ile yayın ve aldıkları toplam atıf sayısı Tablo 2'den görülebilir.

Şekil 2'de ise en çok yayın yapan ve atıf alan yazarlar görülebilir. Tablo 2'deki bilgilerin görselleştirilmiş hali olan Şekil 2'ye göre Arshian Sharif, Syed Jawad Huseyin Shahzad, Shawkat Hammoudeh ön plana çıkmaktadır. Son sırada ise Muhammed Abubakr Naeem bulunmaktadır.

Şekil 2: Alanında En Çok Yayın Yapan Yazarlar

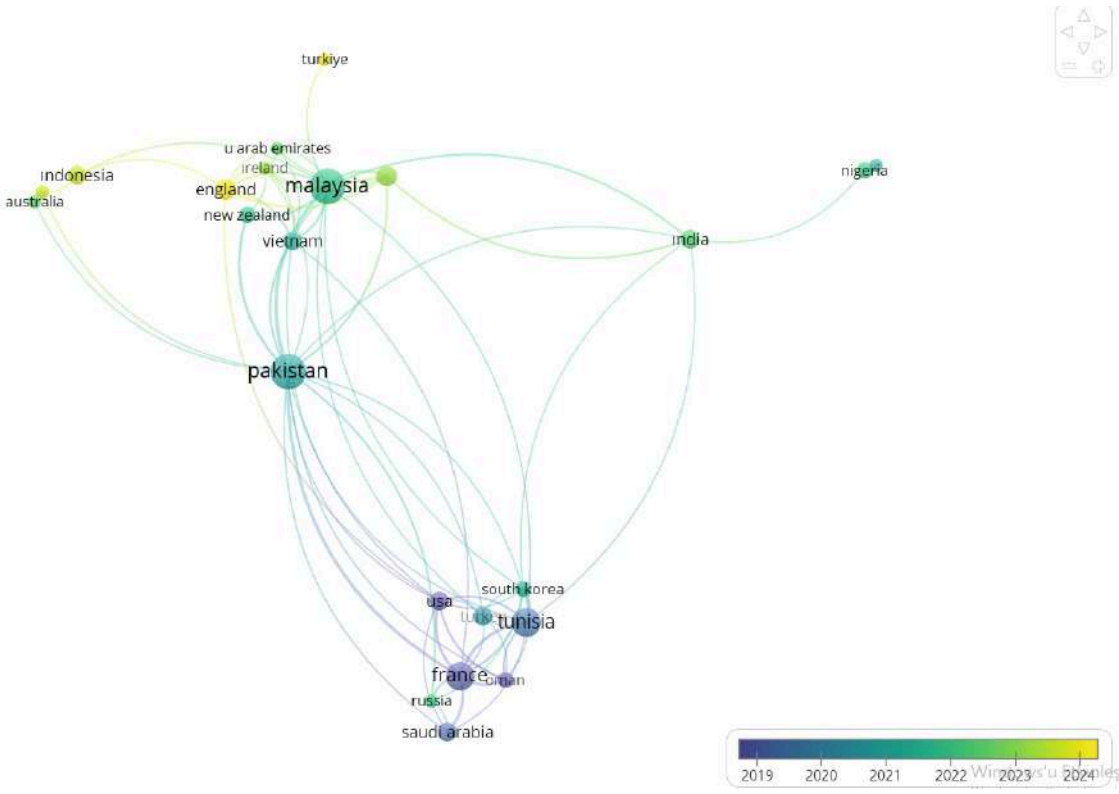
Tablo 3'te alanında en çok yayın yapan ülkeler görülebilir. Elde edilen verilere göre Pakistan yapılan 14 yayın ve bunlara alınan 598 atıf ile sıranın ilk başında bulunmaktadır. İkinci sırada 14 yayın ve alınan 482 atıf ile Malezya gelmektedir. Üçüncü sırayı 10 yayın ve alınan 461 atıf ile Tunus almaktadır. Türkiye yapılan 4 yayın ve alınan 221 atıf ile 11. sırada bulunmaktadır.

Tablo 3: Alanında En Çok Yayın Yapan Ülkeler

Verify selected countries

Selected	Country	Documents	Citations	Total link strength
☑	pakistan	14	598	29
☑	malaysia	14	482	24
☑	tunisia	10	461	15
☑	france	9	561	23
☑	peoples r china	5	217	12
☑	england	5	154	10
☑	usa	4	463	13
☑	vietnam	4	265	11
☑	india	4	184	8
☑	saudi arabia	4	105	7
☑	turkey	4	226	7
☑	indonesia	4	10	3
☑	south korea	3	223	11
☑	oman	3	291	10
☑	new zealand	3	60	6
☑	nigeria	3	152	2
☑	ireland	2	41	7
☑	russia	2	69	6
☑	u arab emirates	2	46	5
☑	jordan	2	6	3

Aşağıdaki Şekil 3'te alanda en çok yayın yapan ülkeler görülebilmektedir. Yukarıdaki Tablo 3'e paralel olarak Pakistan, Malezya, Tunus ve Fransa ön plana çıkmaktadır.

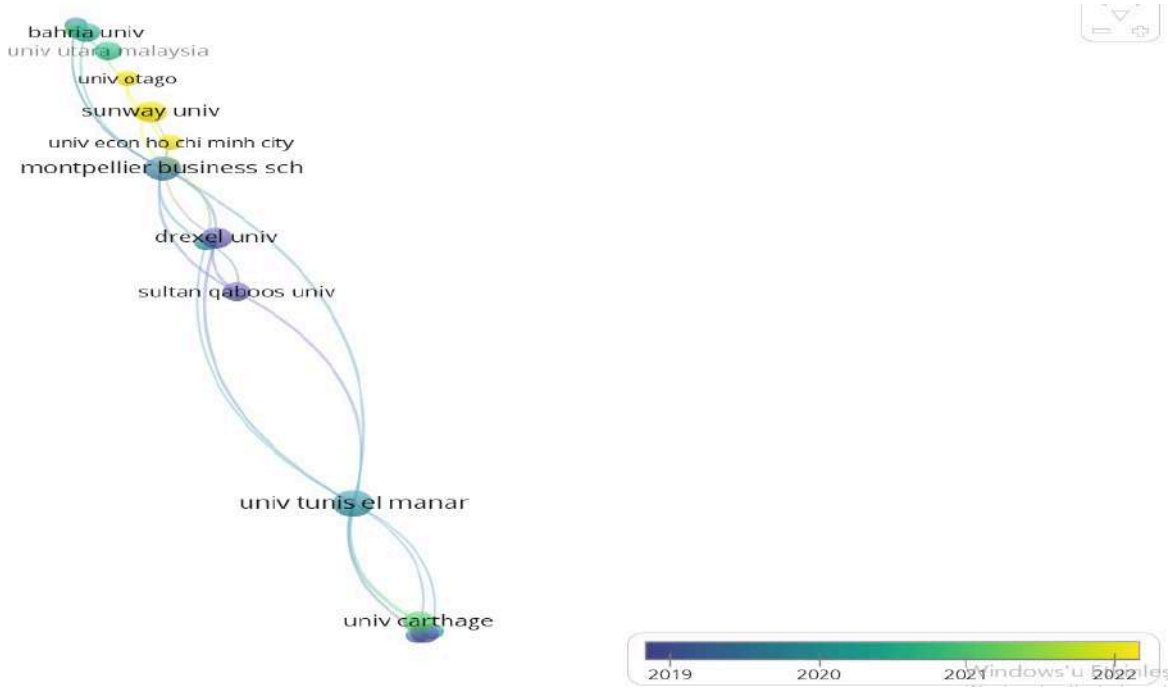
Şekil 3 Alanında En Çok Yayın Yapan Ülkeler

Alanında en çok yayın üniversiteler Tablo 4'ten görülebilir. Tablodaki veriler oldukça şaşırtıcı sonuçları göstermektedir. İlk sırayı Tunis El Manar Üniversitesi almaktadır ve bu üniversiteden alanla ilgili 6 yayın yapılırken 345 atıf alınmıştır. 2. Sırayı Fransa'dan Montpellier Business SCH 5 yayın ve 376 atıf ile almaktadır. 3. Sırada ise ABD'den Drexel Üniversitesi bulunmaktadır. Pensilvanya'da bulunan üniversite alanda 4 yayın çıkarmış 463 atıf almıştır.

Tablo 4 Alanında En Çok Yayın Yapan Üniversiteler

Selected	Organization	Documents	Citations	Total link strength
☑	univ tunis el manar	6	345	15
☑	montpellier business sch	5	376	14
☑	drexel univ	4	463	8
☑	univ carthage	4	77	8
☑	sunway univ	4	91	3
☑	sultan qaboos univ	3	291	7
☑	univ sousse	3	64	6
☑	bahria univ	3	156	5
☑	univ utara malaysia	3	180	2
☑	pusan natl univ	2	218	6
☑	south ural state univ	2	69	4
☑	ton duc thang univ	2	121	4
☑	univ swabi	2	28	4
☑	comsats univ	2	50	3
☑	univ monastir	2	62	3
☑	univ otago	2	33	3
☑	univ tunis	2	97	3
☑	guangzhou univ	2	19	2
☑	shandong normal univ	2	19	2
☑	univ econ ho chi minh city	2	144	2

Alanında en çok yayın yapan üniversiteler Şekil 4'te de görülebilir. Yukarıdaki tablodan takip edilebileceği üzere Tunis El Manar Üniversitesi, Montpellier Business SCH, Drexel Üniversitesi ön plana çıkmaktadır.

Şekil 4 Alanında En Çok Yayın Yapan Üniversiteler

4. **TARTIŞMA ve SONUÇ**

Bu çalışmada dış şokların İslami finans üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların genel durumunu ortaya koymak amacıyla, Web of Science veri tabanında yayınlanan makalelerle bibliyometrik haritalama analizi gerçekleştirilmiştir.

Sonuçlar, çalışmaların özet bölümünde en çok kullanılan terimlerin altın ve islami hisse senedi olduğu toplamda sekizer kez kullanıldığı göstermektedir. Alanda en çok yayın yapan yazalar sırasıyla Arshian Sharif, Syed Jawad Huseyin Shahzad ve Shawkat Hammoudeh olarak tespit edilmiştir. Alanda en çok yayın yapılan ülkeler ise sırasıyla Pakistan, Malezya, Tunus olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte alanda en çok yayın yapılan üniversitelerde durum biraz farklıdır. En çok yayın yapılan üniversiteler sırasıyla; Tunis El Manar, Üniversitesi, Montpellier Business SCH ve Drexel Üniversitesi olarak tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

Afşar, A. (2007). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 188-198.

Doğan, M. B. A. (2020). İslami finans okuryazarlığı ve finansal tercihlere etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, *14*(1), 69-98.

Güçlü, F., & Şekkeli, F. E. (2020). Türkiye'deki İslami ve Konvansiyonel Hisse Senedi Yatırım Fonlarının Performans Analizi ve Karşılaştırılması. Business & Management Studies: An International Journal, 8(5), 4463-4486.

Güçlü, F. (2020). İslami ve konvansiyonel hisse senedi endekslerinin oynaklıkları üzerine bir inceleme. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(2), 1070-1088.

İSLAMİ FİNANS, KÜRESEL RİSKLER VE GÜVENLİ LİMAN VARLIKLARI ÜZERİNE LİTERATÜRÜN HARİTALANDIRILMASI: BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ

A LITERATURE REVIEW ON ISLAMIC FINANCE, GLOBAL RISKS, AND SAFE-HAVEN ASSETS: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Assoc. Prof. Dr. Mustafa IYIBILDIREN
Necmettin Erbakan University, Department of Accounting and Financial Management
Konya, Türkiye
miyibildiren@erbakan.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-5076-1348

Assoc. Prof. Dr. Hasan KAZAK
Necmettin Erbakan University, Department of Finance Banking and Insurance,
Konya, Türkiye
hkazak@erbakan.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-0699-5371

Prof. Dr. Osman OKKA
KTO Karatay University, Department of Business Administration,
Konya, Türkiye
osman.okka@karatay.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7761-3951

ÖZET

Çalışmamızda bibliyometrik analiz yöntemleriyle, sürdürülebilir finans ve jeopolitik belirsizlik bağlamında İslami hisse senedi piyasaları, küresel risk faktörleri ve güvenli liman varlıkları arasındaki bağlantıya ilişkin literatür incelenmiştir. Küresel finansal yapı, giderek daha fazla iklim bağlantılı yatırım stratejileri, kriz etmenleri ve jeopolitik gerilimler tarafından şekillendirilmektedir. Çevre ve sürdürülebilirlik duyarlı olarak gelişen bu ortamda İslami finans piyasalarının direnci ve alternatif riskten korunma araçlarıyla ilişkisi özellikle değerlendirmeye muhtaçtır. Bu çerçevede çalışmamız, küresel risklerin ve güvenli liman arayışının İslami finans sistemine yansımasına dair ortaya konulan literatürü yapısal olarak haritalamayı ve analiz etmeyi amaçlayarak; Web of Science (WoS) veritabanından elde edilen verilere dayalı bir bibliyometrik haritalama yaklaşımını kullanmıştır. Bu kapsamda; İslami finans, küresel risk ve güvenli liman varlıklarını konu edinen oldukça az sayıda (125 adet) bilimsel yayın tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan analizlerde; çalışma alanının yapısal ve tematik etkileşimini ortaya çıkarmak için yayın trendlerini, anahtar kelime eşleşmelerini, kurumsal verimliliği ve coğrafi dağılımı değerlendirmek için bibliyometrik ağ analizi tekniği kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; literatürde en fazla geçen anahtar kelimeler "altın, Covid 19 ve Bitcoin" olmuştur. İncelenen çalışmaların daha çok kriz dönemlerine, geleneksel güvenli liman araçlarına (altın vb.) ve İslami finans piyasalarıyla ilişkili olarak ortaya çıkan dijital

alternatiflere odaklandığı görülmektedir. İncelenen yayınların üniversitelere göre dağılımına bakıldığında "Massey Üniversitesi, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi ve Prens Muhammed Bin Fahd Üniversitesi" bu araştırma alanına en önemli katkıyı sağlayan kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Ülke dağılımı açısından bakıldığında ise "Pakistan, Yeni Zelanda ve Hindistan" yayın çıktısı bakımından önde gelen üç ülke olarak tespit edilmiştir. Bibliyometrik analiz sonuçları genel olarak sonuçlar değerlendirildiğinde; "İslami finans, küresel krizler ve alternatif varlıklar arasındaki ilişki" temelinde akademik ilginin yoğun olarak konumlandığı ancak konunun sınırlı bir tema çevresinde değerlendirildiği görülmüştür. Literatürde jeopolitik risk koşulları altında altın gibi geleneksel güvenli liman araçları büyük ilgi görürken, İslami finans ve yeşil finansal araçlar arasındaki ilişki yeterince araştırmalara konu edilmemiştir. Çalışma bu kalıpları haritalandırarak mevcut literatüre daha net bir bakış açısı kazandırmaktadır. Buna göre çalışma İslami portföy çeşitlendirmesi, dayanıklılık ve riskten korunma stratejileri üzerine gelecekteki araştırmalar için önemli bir temel sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslami Finans; Global Risk; Güvenli Liman Varlıkları; Bibliyometrik Haritalama; Web of Science

ABSTRACT

In our study, we used bibliometric analysis methods to examine the literature on the relationship between Islamic stock markets, global risk factors, and safe-haven assets in the context of sustainable finance and geopolitical uncertainty. The global financial structure is increasingly shaped by climate-related investment strategies, crisis factors, and geopolitical tensions. In this environment, which is evolving with a focus on environmental and sustainability concerns, the resilience of Islamic finance markets and their relationship with alternative risk hedging instruments require particular attention. In this context, our study aimed to structurally map and analyze the existing literature on how global risks and the search for safe havens are reflected in the Islamic finance system; it employed a bibliometric mapping approach based on data obtained from the Web of Science (WoS) database. Within this scope, a relatively small number (125) of scientific publications addressing Islamic finance, global risks, and safe-haven assets were identified and examined. In the analyses conducted, bibliometric network analysis was employed to assess publication trends, keyword matches, institutional productivity, and geographical distribution, thereby revealing the structural and thematic interactions within the field. According to the results, the most frequently occurring keywords in the literature were "gold, COVID-19, and Bitcoin." It was observed that the examined studies primarily focused on crisis periods, traditional safe-haven instruments (such as gold), and digital alternatives emerging in relation to Islamic finance markets. When examining the distribution of the analyzed publications by university, "Massey University, Al-Farabi Kazakh National University, and Prince Muhammad Bin Fahd University" stand out as the institutions making the most significant contributions to this research field. From a country distribution perspective, "Pakistan, New Zealand, and India" were identified as the top three countries in terms of publication output. When the bibliometric analysis results are evaluated overall, it is observed that while academic interest is heavily concentrated on the "relationship between Islamic finance, global crises, and alternative assets," the topic is assessed within a limited thematic scope. While traditional safe-haven assets such as gold attract significant attention in the

literature under geopolitical risk conditions, the relationship between Islamic finance and green financial instruments has not been sufficiently explored in research. By mapping these patterns, this study provides a clearer perspective on the existing literature. Accordingly, the study offers an important foundation for future research on Islamic portfolio diversification, resilience, and risk hedging strategies.

Keywords: Islamic Finance; Global Risk; Safe-Haven Assets; Bibliometric Mapping; Web of Science

GİRİŞ

Son yıllarda küresel finansal sistem, yapısal bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Bu dönüşümün arkasındaki en temel itici güçler; iklim değişikliği kaynaklı riskler, küresel ölçekteki makroekonomik dalgalanmalar ve tırmanışa geçen jeopolitik belirsizliklerdir. Geleneksel finans piyasalarının bu tür şoklara karşı kırılganlığı, yatırımcıları ve politika yapıcıları hem ahlaki ve çevresel hassasiyetleri gözeten hem de kriz dönemlerinde finansal direnç gösterebilen alternatif arayışlara yöneltmiştir. Bu doğrultuda, sürdürülebilir finans ve İslami finans yaklaşımları, küresel risk yönetimi stratejilerinde giderek daha merkezi bir konum elde etmeye başlamıştır.

İslami hisse senedi piyasaları, faiz yasağı, risk paylaşımı ve spekülatif işlemlerden kaçınma gibi temel ilkeleri gereği, teorik olarak sistemik risklere ve küresel krizlere karşı geleneksel piyasalardan farklı bir dinamikle hareket etmektedir. Özellikle küresel finansal krizler, Covid-19 pandemisi ve yakın dönemde tırmanan jeopolitik gerilimler, İslami finansal varlıkların "güvenli liman" (safe haven) olma potansiyelini akademide ve uygulamada önemli bir tartışma konusu haline getirmiştir (Hkiri vd., 2017; Kazak, Saiti, vd., 2025). Güvenli liman arayışında olan küresel sermaye; altın gibi geleneksel finansal araçlar (Kazak, Akcan, vd., 2025), Bitcoin gibi dijital alternatifler ve İslami endeksler arasındaki etkileşimi yoğun bir şekilde test etmektedir.

Ancak, sürdürülebilir finans, jeopolitik belirsizlikler, İslami finans ve güvenli liman varlıkları arasındaki bu çok katmanlı ilişki, literatürde henüz bütüncül ve sistematik bir çerçeveye oturtulamamıştır. Konunun çok disiplinli doğası, mevcut akademik birikimin hangi eğilimlere odaklandığını, hangi tematik alanlarda yoğunlaştığını ve hangi noktalarda eksik kaldığını görmeyi zorlaştırmaktadır. Literatürdeki bu yapısal haritalama ihtiyacı, mevcut çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada, sürdürülebilir finans ve jeopolitik belirsizlik bağlamında İslami hisse senedi piyasaları, küresel risk faktörleri ve güvenli liman varlıkları arasındaki ilişkiyi ele alan literatür bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, konuya ilişkin akademik literatürün yapısal gelişimini ortaya koymak, araştırma eğilimlerini belirlemek ve literatürde öne çıkan tematik odakları analiz etmektir.

YÖNTEM

Bu çalışmada; İslami finans, küresel risk faktörleri ve güvenli liman varlıkları arasındaki dinamik ilişkileri ele alan akademik literatürün entelektüel yapısını, evrimini ve tematik eğilimlerini ortaya koymak amacıyla bibliyometrik analiz yöntemi benimsenmiştir. Literatürde

bu yöntem ve benzer konular çeşitli çalışmalarda kullanılmıştır (Foo vd., 2023; Mohamad Shafi & Tan, 2023; Pusparini vd., 2025; Farhat vd., 2025).

Araştırmanın Metodolojik Çerçevesi: Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz; belirli bir bilimsel alanda üretilmiş olan literatürün makro düzeyde ve geniş bir bakış açısıyla incelenmesine imkân tanıyan, ilgili alanda araştırma yapmayı planlayan araştırmacılara ile politika yapıcılara stratejik bir yol haritası sunan nicel bir araştırma tekniğidir. Bu yöntem, geleneksel literatür taramalarının subjektif sınırlarını aşarak, büyük veri setleri üzerinden nesnel, tekrarlanabilir ve sistematik sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır.

Bibliyometrik yöntemler (örneğin; ortak alıntı analizi, bibliyografik eşleşme, kelime eş dizim analizi vb.), belirli bilimsel alanların ve disiplinlerin yapısal şemalarını ve entelektüel ağlarını oluşturmak amacıyla bibliyografik veri tabanlarından elde edilen meta-verileri kullanmaktadır (Zupic & Čater, 2015). Literatürde bibliyometrik çalışmalar genel olarak iki temel amaca hizmet etmektedir: performans analizi ve bilimsel haritalama (science mapping). Performans analizi; yazar, kurum, ülke ve dergi bazında atıf ve yayın sayılarını inceleyerek bilimsel üretkenliği ve etki düzeyini ölçmeyi hedeflerken; bilimsel haritalama, araştırmanın kavramsal, entelektüel ve sosyal yapısını deşifre etmeye odaklanmaktadır.

Bilimsel Haritalama ve Ağ Analizi

Bu çalışmanın odağını oluşturan bilimsel haritalama yaklaşımı; belirli disiplinlerin, alt alanların veya spesifik araştırma temalarının kavramsal, entelektüel ve sosyal olarak nasıl yapılandırıldığını, birbirleriyle nasıl eklemlendiğini görselleştiren bibliyometrik ağlar oluşturmayı amaçlamaktadır. Başka bir deyişle bilimsel haritalama, ilgili alandaki bilimsel araştırmaların yapısal mimarisini ve zaman içindeki dinamik yönlerini, değişim trendlerini somut bir şekilde göstermeyi hedeflemektedir (Cobo vd., 2011; Moral-Munoz vd., 2019; Kazak, 2023).

Geleneksel bibliyometrik göstergelere kıyasla yöntem bilimsel açıdan daha güncel ve ileri düzey bir teknik olan bilimsel haritalama; disiplinlerin, alt uzmanlık alanlarının, dokümanların, yazarların ve yazarların kurumsal/coğrafi aidiyetlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini, yakınlıklarını ve etkileşim derecelerini gösteren uzaysal (spatial) bir temsili ifade etmektedir (Demir & Erigüç, 2018; Wu vd., 2022). Bu uzaysal haritalandırma sayesinde, karmaşık veri yığınları arasındaki gizli örüntüler, araştırma alanındaki teorik kümelenmeler (clusters) ve literatürde henüz yeterince doldurulmamış olan "boşluklar" (research gaps) görünür kılınmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada, Web of Science (WoS) veri tabanından elde edilen bibliyografik veriler; yayın trendleri, anahtar kelime eşleşmeleri (co-occurrence), kurumsal iş birlikleri ve coğrafi dağılımlar bağlamında ağ analizi tekniklerine tabi tutulmuş; böylece İslami finans ile küresel risk yönetimi literatürünün mevcut durumu yapısal bir analize dayandırılarak resmedilmiştir.

Çalışma kapsamında literatürde İslami finans ve İslami sermaye piyasaları, yeşil finans, jeopolitik risk ve güvenli liman varlıkları ile zaman-frekans temelli nedensellik, yayılım ve bağlantısallık analizleri arasındaki kesişim alanını ortaya koymak amacıyla, kullanılan gelişmiş

WoS sorgusu aşağıda sunulmuştur: "TS=(("Islamic stock*" OR "Islamic equity" OR "Islamic market*" OR "Islamic finance" OR "Islamic index*") AND ("green bond*" OR "green finance" OR "geopolitical risk" OR "GPR" OR "gold" OR "safe haven" OR "precious metal*") AND ("wavelet" OR "Fourier" OR "causality" OR "time-frequency" OR "spillover" OR "diversification" OR "co-movement" OR "connectedness"))"

BULGULAR

Bu bölümde; küresel risk unsurları ve güvenli liman arayışının İslami finans sistemine yansımalarını inceleyen literatürden elde edilen bibliyometrik bulgular ve ağ analizleri sunulmaktadır. Araştırma kapsamında Web of Science (WoS) veri tabanında gerçekleştirilen sistematik tarama neticesinde, doğrudan bu kesişim alanına odaklanan toplam 125 adet nitelikli bilimsel yayın tespit edilmiştir. Elde edilen yayın sayısının sınırlılığı, jeopolitik riskler ile İslami finans entegrasyonunu ele alan bu niş literatürün henüz gelişiminin erken safhasında olduğunu göstermektedir.

Söz konusu 125 yayının yapısal ve tematik etkileşim dinamiklerini ortaya çıkarmak amacıyla bibliyometrik ağ analizi tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede çalışma alanının entelektüel mimarisini deşifre etmek adına; yayın trendleri, anahtar kelime eşleşmeleri (co-occurrence), kurumsal verimlilik ve coğrafi dağılım olmak üzere dört temel boyutta analizler gerçekleştirilmiştir.

İncelenen Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı

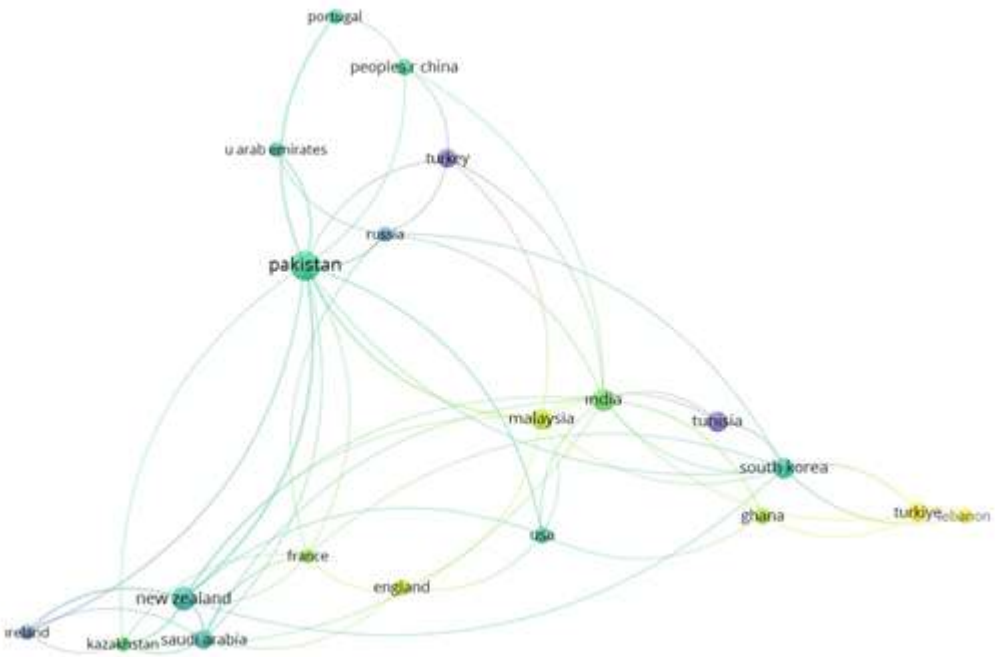
Çalışma kapsamında ilk olarak incelenen yayınların ülkelere göre dağılımına bakıldığında 10 yayının üzerinde sadece bir ülke olduğu görülmektedir. Ülke dağılımında çok yazarlılık durumunun ülke bilgisini etkilediği de göz önüne alınmalıdır. Nitekim incelenen bir yayının çok yazarlı ve yazarların farklı ülkelerden olması durumunda aynı yayın için her ülke hanesine bu yayın yazılmaktadır.

Tablo 1. İncelenen Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı

Ülke	Yayın Sayısı
Pakistan	12
Yeni Zelanda	8
Hindistan	7
Güney Kore	6
Malezya	6
Tunus	6
Suudi Arabistan	5
Türkiye	5
Türkiye	5
Amerika Birleşik Devletleri	4
İngiltere	4
Gana	4
Çin Halk Cumhuriyeti	4

Kazakistan	3
Fransa	3
Rusya	3
İrlanda	3
Lübnan	3
Portekiz	3
Birleşik Arap Emirlikleri	3

Tablo 1'de İslami finans, küresel risk ve güvenli liman varlıklarını konu edinen en fazla yayın yapan 20 ülke listelenmektedir. Tablo incelendiğinde incelenen yayınların en fazla Pakistan'dan yapıldığı bunu sırası ile Yeni Zelanda ve Hindistan'ın izlediği görülmektedir. Tablo dikkatli incelendiğinde Türkiye'nin iki defa yer aldığı görülmektedir. Bunun sebebi ülke isminin Turkey ve Türkiye olarak ayrı ayrı kayıtlara geçmesidir. Bu dikkate alındığında Türkiye yayın sırasında ikinciliğe yerleşmektedir. ABD ve İngiltere ise bu alanda sadece 4 yayınla yer alabilmişlerdir.

Şekil 1. İncelenen Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı ve Bağlantı Haritası

Şekil 1'de, çalışma kapsamına alınan bilimsel yayınların yazarlarının ülkelere göre dağılımını gösteren ağ haritası sunulmuştur. VOSviewer programı kullanılarak gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bu harita, incelenen yayınlardaki yazarların ülkeleri arasındaki iş birliği ve ilişki gücünün düzeyini ortaya koymaktadır. Fazla yayını olan Pakistan, yeni Zelenda, Hindistan ve Güney Kore gibi ülkelerin diğer ülkelerin yayınlarıyla etkileşimi olan merkez ülkeler konumunda olduğu görünmektedir.

Tablo 2. Ülkeler Tarafından Yapılan Yayınlar ve Bunlara Yapılan Atıfların Sayısı

Ülke	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Pakistan	12	466
Yeni Zelanda	8	344
Hindistan	7	267
Güney Kore	6	142
Malezya	6	61
Tunus	6	107
Suudi Arabistan	5	160
Türkiye	5	149
Türkiye	5	211
Amerika Birleşik Devletleri	4	289
İngiltere	4	180
Gana	4	155
Çin Halk Cumhuriyeti	4	79
Kazakistan	3	66
Fransa	3	118
Rusya	3	245
İrlanda	3	145
Lübnan	3	52
Portekiz	3	51
Birleşik Arap Emirlikleri	3	130

Tablodan da görüleceği üzere atıf sayısında Pakistan ve Yeni Zelanda öne çıkarken; yayın sayısı olarak geride kalan ABD'nin atıfta üçüncü sırada olması dikkate çekmektedir. Türkiye isim kaynaklı olarak yine toplama bakıldığında ikinci sıraya yükselebilmektedir. Atıf sayısı olarak etkin olan bir diğer ülke de 3 yayınına gelen 245 atıfla Rusya olmuştur.

İncelenen Yayınların Üniversitelere Göre Dağılımı

İncelenen yayınların üniversitelere göre dağılımına bakıldığında 5 yayını geçen üniversite bulunmamaktadır. Web of Science veri tabanında en fazla yayın yapan 20 üniversite tabloda görülmektedir.

Tablo 3. İncelenen Yayınların Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite	Yayın Sayısı
Massey University	5
Al-Farabi Kazakh National University	3
Prince Mohammad Bin Fahd University	3
University College Dublin	3
Lebanese American University	3
South Ural State University	3
University of Carthage	3

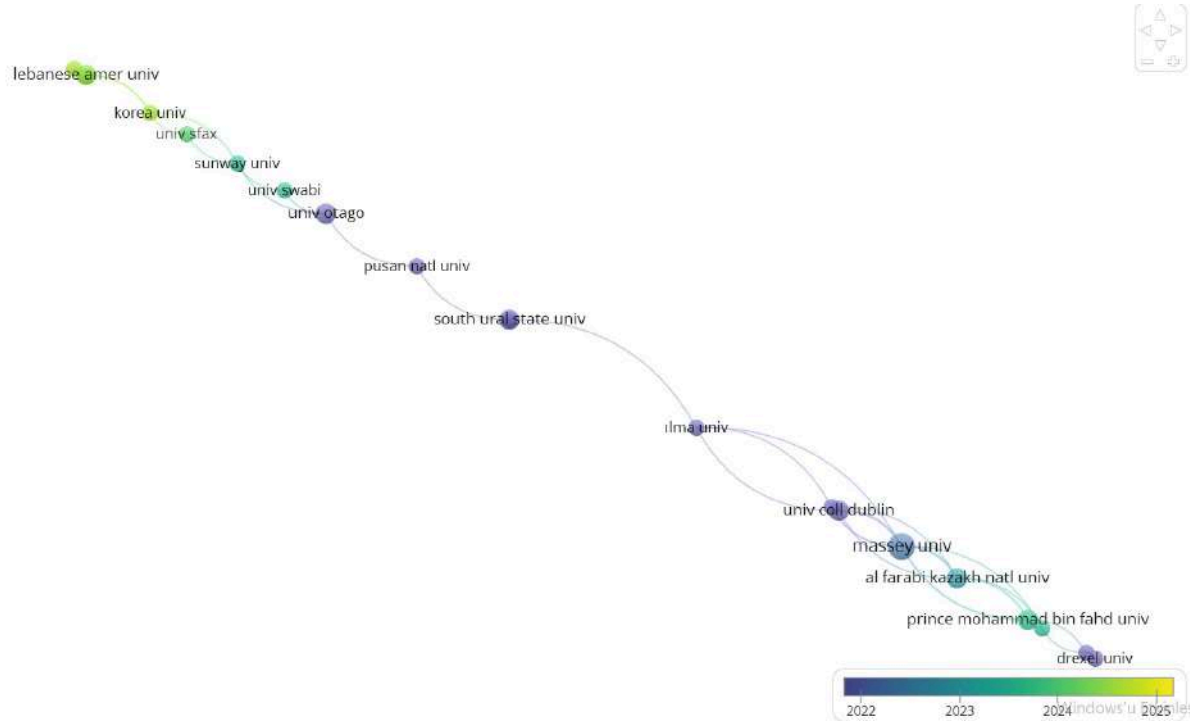
University of Otago	3
University of Évora	3
Shaheed Benazir Bhutto Women University	2
ESDES School of Business (Université Catholique de Lyon)	2
Dicle University	2
Korea University	2
Sunway University	2
ILMA University	2
University of Tunis El Manar	2
Zagazig University	2
Necmettin Erbakan University	2
Pusan National University	2
University of Sfax	2

Tablo 3 incelendiğinde; en fazla yayın yapan ülkelerden biri olan Yeni Zelenda'dan Massey Üniversitesi'nin 5 yayının olduğu diğer üniversitelerin ise 3 ve 2 yayına sahip oldukları görülmektedir. Listede Türkiye'den Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Dicle Üniversitesi 2'şer yayınla yer almaktadırlar.

Tablo 4. Üniversiteler Tarafından Yapılan Yayınlar ve Bunlara Yapılan Atıfların Sayısı

Üniversite	**Yayın Sayısı**	**Toplam Atıf Sayısı**
Massey University	5	184
Al-Farabi Kazakh National University	3	66
Prince Mohammad Bin Fahd University	3	87
University College Dublin	3	145
Lebanese American University	3	52
South Ural State University	3	245
University of Carthage	3	94
University of Otago	3	160
University of Évora	3	51
Shaheed Benazir Bhutto Women University	2	95
ESDES School of Business (Université Catholique de Lyon)	2	62
Dicle University	2	49
Korea University	2	17
Sunway University	2	20
ILMA University	2	166
University of Tunis El Manar	2	64
Zagazig University	2	178
Necmettin Erbakan University	2	46
Pusan National University	2	88
University of Sfax	2	5

Tablo incelendiğinde yukarıda yayın sayısında zirvede olan Massey Üniversitesi atıf sıralamasında ikinci sırada yer almaktadır. Burada dikkat çeken üniversite ise Rusya'dan Güney Ural Devlet Üniversitesi'dir. Bu üniversitenin 3 yayını olmasına karşın aldığı 245 atıfla en çok atıf alan üniversite konumundadır.

Şekil 2. Üniversitelerin Bağlantı Haritası

Bu haritaya göre; üniversiteler arasında belirgin bir kümeleşme yapısı olduğu görülmektedir. Lebanese American University, Korea University ve Sunway University gibi kurumlar daha erken dönem çalışmalarda öne çıkarken, Massey University ve University College Dublin ağda farklı kümeleri birbirine bağlayan köprü üniversiteler olarak konumlanmaktadır. Al-Farabi Kazakh National University ve Prince Mohammad Bin Fahd University ise daha güncel dönemde literatürde artan etkinliği temsil etmektedir. Genel olarak ağ yapısı, alanın çok merkezli ve giderek gelişen bir akademik yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İncelenen Yayınların Yazarlara Dağılımı ve Atıf Sayıları

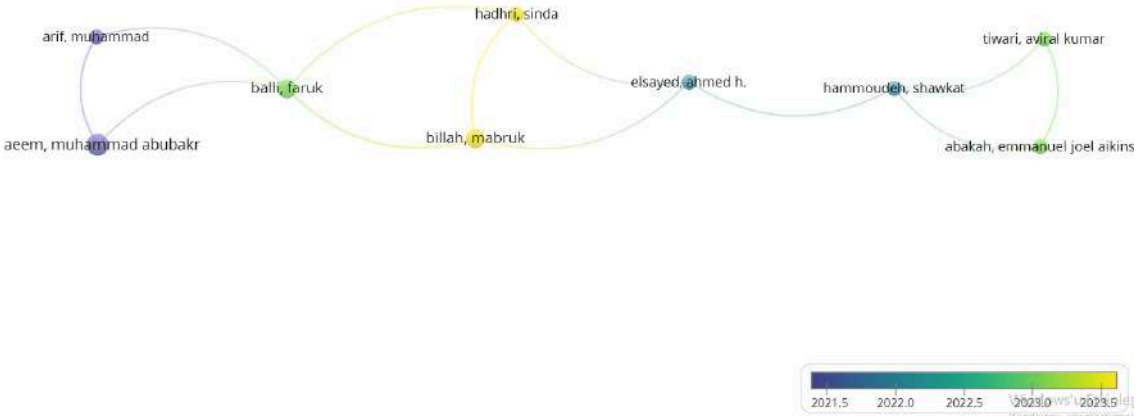
Çalışma kapsamında değerlendirmeye alınan 125 yayının kimler tarafından yazıldığına bakıldığında ilk 20 yazar Tablo 5'te sıralanmıştır.

Tablo 5. İncelenen Yayınların Yazarlara Dağılımı

Yazar	Yayın Sayısı
Muhammad Abubakr Naeem	4
Faruk Balli	3
Mabruk Billah	3
Muhammad Tahir Suleman	3
Arshian Sharif	3

Walid Chkili	3
Sinda Hadhri	2
Emmanuel Joel Aikins Abakah	2
Muhammad Arif	2
Ahmed H. Elsayed	2
Shawkat Hammoudeh	2
Ravi Kumar Tiwari	2
Elie Bouri	2
Remzi Gok	2
Sang Hoon Kang	2
Mobeen Ur Rehman	2
Sumaira Ashraf	2
Arshad Hassan	2
Ahmet Sensoy	2
Gulfen Tuna	2

Tabloya göre en fazla yayın, 4 adetle Muhammad Abubakr Naeem tarafından yapılmıştır. Listede Türkiye'den 3 isim yer almaktadır. Bunlar; Remzi Gök, Ahmet Şensoy ve Gülfen Tuna.

Şekil 3. Yazarların Bağlantı Haritası

Ortak yazarlık ağı incelendiğinde araştırmacılar arasında belirli kümeler halinde iş birlikleri olduğu görülmektedir. Ağ yapısında özellikle Faruk Balli, Mabruk Billah ve Shawkat Hammoudeh farklı araştırma gruplarını birbirine bağlayan merkezi yazarlar olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 6. İncelenen Yayınların Yazarlara Dağılımı ve Atıf Sayıları

Yazar	**Yayın Sayısı**	**Toplam Atıf Sayısı**
Muhammad Abubakr Naeem	4	243
Faruk Balli	3	66
Mabruk Billah	3	87

Muhammad Tahir Suleman	3	160
Arshian Sharif	3	55
Walid Chkili	3	94
Sinda Hadhri	2	62
Emmanuel Joel Aikins Abakah	2	132
Muhammad Arif	2	95
Ahmed H. Elsayed	2	178
Shawkat Hammoudeh	2	173
Ravi Kumar Tiwari	2	132
Elie Bouri	2	49
Remzi Gok	2	49
Sang Hoon Kang	2	88
Mobeen Ur Rehman	2	147
Sumaira Ashraf	2	40
Arshad Hassan	2	33
Ahmet Sensoy	2	133
Gulfen Tuna	2	36

En fazla atıf alan yazar 4 tane yayınına 243 atıfla Muhammad Abubakr Naeem olmuştur. Onu sırasıyla 2 yayınına olan 178 atıfla Ahmed H. Elsayed; yine 2 yayına 173 atıfla Shawkat Hammoudeh ve 3 yayına 160 atıfla Muhammad Tahir Suleman takip etmektedir. Türkiye'den Ahmet Şensoy ise 2 yayınına 133 atıf almıştır.

İncelenen Yayınlarda Kullanılan Anahtar Kelimeler

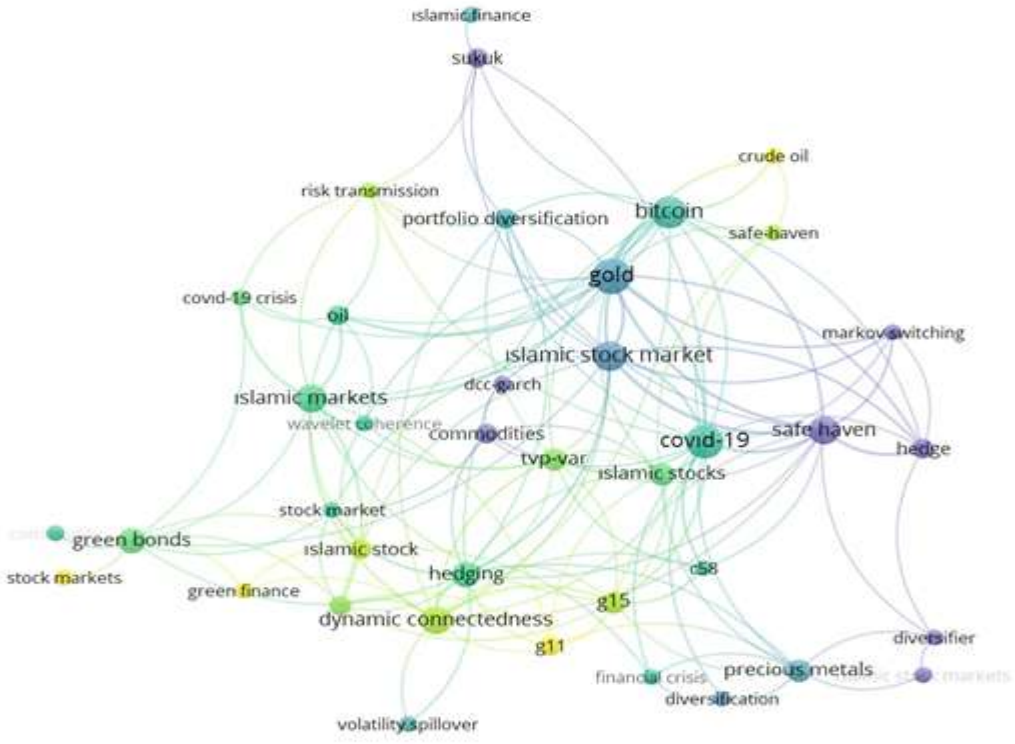
İslami finans, küresel risk ve güvenli liman varlıklarını konu edinen çalışmalar, yayın içerisinde kullanılan anahtar kelimeler açısından incelemeye alındığında Tablo 7 oluşmaktadır.

Tablo 71. İncelenen Yayınlarda Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelime	**Kullanım Sayısı**
gold	10
covid-19	9
bitcoin	8
islamic stock market	7
safe haven	6
dynamic connectedness	6
islamic markets	6
hedging	5
green bonds	5
g15	4
tvp-var	4
islamic stocks	4
precious metals	4

hedge	3
hedging effectiveness	3
oil	3
portfolio	3
diversification	3
g11	3
commodities	3
sukuk	3

Tablo incelendiğinde gold kelimesinin en fazla kullanılan olduğu; onu covid-19 ve bitcoin takip ettiği görülmektedir. Anahtar kelimelerden islamic stock market 7 defa kullanılırken; islamic markets ifadesi 6 defa islamic stoks ise 4 defa kullanılmıştır.

Şekil 41. Anahtar Kelime Bağlantı Haritası

Anahtar kelime haritasına bakıldığında da altın ifadesinin hem kullanım sayısının fazlalığı hem de bağlantısın güçlülüğü görülmektedir. Altının en güçlü bağının ise bitcoin kelimesi ile olduğu ortaya çıkmaktadır. Covid-19 da haritanın yüksek yoğunluğa sahip bir diğer kelimesi olarak yer almaktadır. Geleneksel piyasalardan ayrışan islamic stock market kelimesi, islami finans odağını haritanın merkezine taşımaktadır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada, Web of Science (WoS) veritabanından elde edilen 125 nitelikli bilimsel yayın üzerinden, sürdürülebilir finans ve jeopolitik belirsizlik bağlamında İslami hisse senedi piyasaları, küresel risk faktörleri ve güvenli liman varlıkları arasındaki ilişki bibliyometrik

analiz ve ağ haritalama teknikleriyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular, bu niş çalışma alanının entelektüel yapısına, evrimine ve gelecekteki potansiyel araştırma alanlarına dair önemli çıktılar sunmaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre, incelenen literatürün yapısal gelişiminin henüz erken safhalarında olduğu ve görece sınırlı bir akademik topluluk tarafından şekillendirildiği tespit edilmiştir. Yayın ve atıf performansları açısından Pakistan ve Yeni Zelanda küresel ölçekte lider konumda yer alırken; Türkiye, kurumsal düzeyde Necmettin Erbakan ve Dicle Üniversitelerinin de katkısıyla literatürde ikinci sırada ağırlık göstermektedir. Kurumsal verimlilikte Yeni Zelanda'dan Massey Üniversitesi yayın sayısıyla öne çıksa da, Rusya'dan Güney Ural Devlet Üniversitesi'nin sınırlı sayıdaki yayınla en yüksek atıf oranına ulaşması, alandaki bazı çalışmaların yüksek etki değerine sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Ortak yazarlık ve iş birliği ağları ise Faruk Balli, Mabruk Billah ve Shawkat Hammoudeh gibi merkezi figürlerin farklı araştırma gruplarını birbirine bağlayan köprü işlevleri gördüğünü ve çok merkezli bir yapının gelişmekte olduğunu ortaya koymaktadır.

Tematik ve kavramsal haritalandırma sonuçları değerlendirildiğinde; akademik ilginin yoğun olarak gold, covid-19 ve bitcoin anahtar kelimeleri etrafında kümelendiği görülmektedir. Bu durum, mevcut literatürün ağırlıklı olarak makroekonomik şok dönemlerine, altın gibi geleneksel güvenli liman araçlarına ve kripto varlıklar gibi dijital alternatiflerin İslami finans piyasalarıyla olan etkileşimine odaklandığını göstermektedir.

Çalışmanın literatüre kazandırdığı en net bakış açılarından biri de mevcut "araştırma boşluklarının" görünür kılınmasıdır. Küresel finansal mimaride iklim bağlantılı yatırım stratejileri ve sürdürülebilirlik hassasiyeti her geçen gün artmasına rağmen, İslami finansal araçlar ile yeşil finansal araçlar (örneğin yeşil tahviller/green bonds) arasındaki entegrasyon ve ilişki literatürde henüz yeterince karşılık bulmamıştır. Akademik ilgi büyük oranda jeopolitik risk altında altının koruyucu rolüne sıkışmış durumdadır.

Sonuç olarak; İslami finans sisteminin teorik olarak vadettiği krizlere karşı direnç ve risk paylaşımı odaklı yapısı, pratik uygulamalarda ve portföy çeşitlendirme stratejilerinde ampirik olarak daha fazla test edilmeye muhtaçtır. Gelecekte yapılacak çalışmaların, İslami finansın sınırlarını geleneksel güvenli liman algısının ötesine taşıyarak; sürdürülebilir/yeşil finansal yeniliklerle olan bağını, jeopolitik risklerin İslami portföy dayanıklılığı üzerindeki uzun dönemli etkilerini ve yeni nesil dijital varlıkların fıkhi-finansal boyutlarını kapsayacak şekilde genişletmesi, alanın olgunlaşması açısından kritik bir öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

Cobo, M. j., López-Herrera, A. g., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011). Science mapping software tools: Review, analysis, and cooperative study among tools. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, *62*(7), 1382-1402. https://doi.org/10.1002/asi.21525

Demir, H., & Erigüç, G. (2018). Bibliyometrik Bir Analiz İle Yönetim Düşünce Sisteminin İncelenmesi. *İş ve İnsan Dergisi*, *5*(2), 91-114. https://doi.org/10.18394/iid.395214

Farhat, A., Hili, A., & Gannoun, I. (2025). Islamic Finance Performance During Crises: A Bibliometric Mapping and a Systematic Literature Review. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, *38*(2), 55-76. https://doi.org/10.64064/1658-4244.1003

Foo, S. M., Ab Razak, N. H., Kamarudin, F., Azizan, N. A. B., & Zakaria, N. (2023). Islamic versus conventional financial market: A meta-literature review of spillover effects. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, *16*(4), 760-790. https://doi.org/10.1108/JIABR-09-2022-0233

Hkiri, B., Hammoudeh, S., Aloui, C., & Yarovaya, L. (2017). Are Islamic indexes a safe haven for investors? An analysis of total, directional and net volatility spillovers between conventional and Islamic indexes and importance of crisis periods. *Pacific-Basin Finance Journal*, *43*, 124-150. https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2017.03.001

Kazak, H. (2023). Is Islamic financial management getting enough attention? A bibliometric analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, *15*(7), 1156-1177. (world). https://doi.org/10.1108/JIABR-02-2023-0068

Kazak, H., Akcan, A. T., Kilic, C., & Soyyigit, S. (2025). From safe-haven to industrial driver: The influence of gold and precious metals on manufacturing growth in Türkiye. *Borsa Istanbul Review*, 100725. https://doi.org/10.1016/j.bir.2025.09.005

Kazak, H., Saiti, B., Kılıç, C., Akcan, A. T., & Karataş, A. R. (2025). Impact of Global Risk Factors on the Islamic Stock Market: New Evidence from Wavelet Analysis. *Computational Economics*, *65*(6), 3573-3604. https://doi.org/10.1007/s10614-024-10665-7

Mohamad Shafi, R., & Tan, Y.-L. (2023). Evolution in Islamic capital market: A bibliometric analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, *14*(8), 1474-1495. https://doi.org/10.1108/JIABR-04-2022-0106

Moral-Munoz, J. A., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Cobo, M. J. (2019). Science Mapping Analysis Software Tools: A Review. Içinde W. Glänzel, H. F. Moed, U. Schmoch, & M. Thelwall (Ed.), *Springer Handbook of Science and Technology Indicators* (ss. 159-185). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02511-3_7

Pusparini, M. D., Fianto, B. A., Sukmaningrum, P. S., & Dali, N. R. S. B. M. (2025). The development of Islamic finance literature in response to economic turbulence: A systematic review of financial stability strategies. *Journal of Islamic Economics Lariba*, *11*(1), 543-572. https://doi.org/10.20885/jielariba.vol11.iss1.art21

Wu, L., Peng, Q., Lemke, M., Hu, T., & Gong, X. (2022). Spatial social network research: A bibliometric analysis. *Computational Urban Science*, *2*(1), 21. https://doi.org/10.1007/s43762-022-00045-y

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric Methods in Management and Organization. *Organizational Research Methods*, *18*(3), 429-472. https://doi.org/10.1177/1094428114562629

A BIBLIOMETRIC EXAMINATION OF THE ARMEY CURVE: AN ASSESSMENT FOR TÜRKİYE

Dr. Mustafa YILMAZ

Necmettin Erbakan University, Department of International Trade and Finance

mustafa.yilmaz@erbakan.edu.tr

ORCID NO: 0000-0001-6131-2663

ABSTRACT

In his 1995 study, Armey demonstrated that the relationship between economic growth and the size of the public sector follows an inverted “U” shape. This pattern is known in the literature as Armey curve analysis. The analysis also allows measurement of the optimal size of the public sector across economies. It has been applied to different countries and country groups using various methods. This study aims to map research on the Armey curve within the Web of Science (WoS) database, including publications specific to Türkiye. It uses bibliometric mapping as its methodology. The WoS database was used to identify the articles analyzed in the study. Subsequently, bibliometric network analysis was used to reveal the composition of publications, their thematic areas, and the methods used. Searching for the word "Armey" in the titles, abstracts, and keywords of the studies identified 51 studies in the Web of Science literature, 10 of which were from Türkiye. An examination of 51 studies indexed in Web of Science revealed that Kırşehir Ahi Evran University, Anadolu University, and Florida State University had the highest number of publications. Analysis of studies by country showed that the United States, Türkiye, and China conducted the most research on the Armey curve. Furthermore, the publications with the most articles on Armey were the New Republic Journal, Environmental Science and Pollution Research, and the New York Times Book Review. Public expenditures are a matter of interest and policy for all countries worldwide. Economic growth is considered the primary objective of global economic policies. The bibliometric analysis conducted in this study revealed that these two important global issues are not sufficiently researched under the name Armey in the Web of Science literature, creating a potential literature gap. Therefore, updating economic growth and public expenditure data and researching them using current econometric methods is crucial. A relatively high number of studies on the Armey curve were obtained from Türkiye. However, it was concluded that new studies are needed to update the data on economic growth and government spending variables and to identify current econometric analysis methods.

Keywords: Türkiye; Armey curve; Bibliometric mapping; Web of Science

INTRODUCTION

While the relationship between government spending and economic growth is controversial, determining the optimal size of government spending remains an important research topic for the implementation of fiscal policies. However, the optimal level of government spending varies across countries.

Barro (1989), Armey (1995), and Scully (1994), in their pioneering studies on the relationship between government expenditure and GDP, demonstrated an inverted "U" shaped relationship between these two variables. Based on these studies, they also provided evidence for calculating the optimal government size (Ayad). and the state invests in individual rights and social services to support economic growth, which provides a guarantee for savers and investors. In an economic structure without the state, anarchy reigns and economic growth does not occur. However, the marginal effect of these state expenditures on economic growth initially increases and then decreases, reaching a maximum, after which it reduces growth (Bozma et al. 2019). This relationship between economic growth and government spending is referred to in the literature as the " Armey Curve Hypothesis".

The Armey curve is generally studied in the literature in two ways. Vedder and Gallaway (1998), Pevcin (2004), Mavrov (2007), Mutascu and Miloš (2009), Samimi et al. (2010), Chiou-Wei et al. (2010), Herath (2012), Altunç and Aydın (2013), Asimakopoulos and Karavias (2016), Kim et al. (2020), Jain and Sinha (2022), Benazza and Researchers such as Layati (2025) have calculated the optimum rate of government spending that maximizes economic growth in their studies. Ouertani and Researchers such as Hamdani (2025) and Bozma et al. (2019) studied Armey Studies have been conducted to test the validity of the curve.

In this study, 51 studies in the field of the Armey curve from the Web of Science (WoS) database, exported on May 18, 2026, will be analyzed using the bibliometric mapping method. While using “Armey Curve” as the keyword, bibliometric network analysis is chosen to reveal the composition of the publications, their thematic areas, and the methods employed. The study aims to present a bibliometric map of research on the Armey curve and to identify potential gaps in the literature in this field. The study is organized into three sections: an introduction, a findings section containing bibliometric maps, and a conclusions section discussing the information obtained from the bibliometric analysis.

FINDINGS

Author and Co-Author Analysis

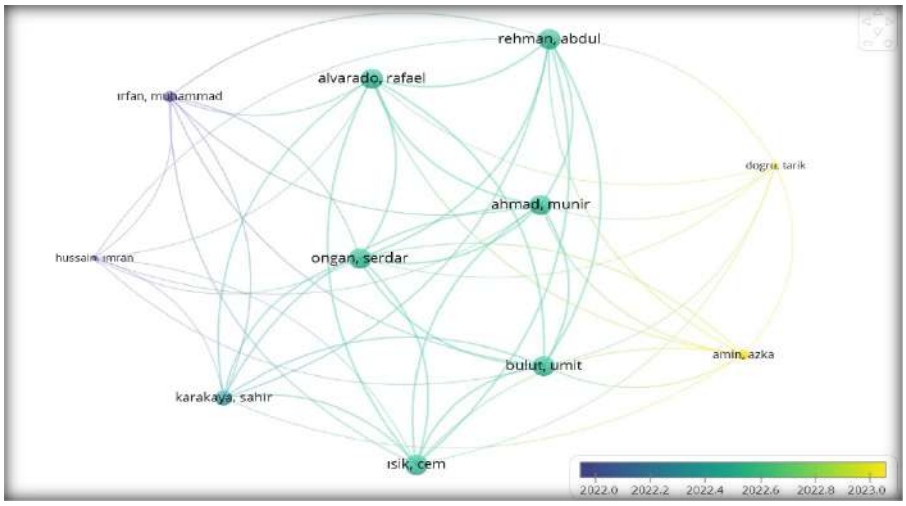
As shown in Table 1, the most productive authors in this field are Munir Ahmad, Rafael Alvarado, Ümit Bulut, Serdar Ongan, Abdul Rehman, and Cem Işık. All of these authors have published four articles each. When this table is interpreted in conjunction with Figure 1, it can be said that these authors form the core of research in the field of Armey spinning. These authors also stand out as the most cited authors, with 174 citations.

Table 1: Author Analysis

Selected	Author	Documents	Citations
☑	ahmad, munir	4	174
☑	alvarado, rafael	4	174
☑	bulut, umit	4	174
☑	ongan, serdar	4	174
☑	rehman, abdul	4	174
☑	ısik, cem	4	174
☑	karakaya, sahir	3	163
☑	ırfan, muhammad	2	132
☑	amin, azka	2	42
☑	aydin, celil	2	71
☑	lınd, m	2	1
☑	hussain, ımran	1	52
☑	dogru, tarik	1	11
☑	jiang miaomiao	1	0
☑	li hong	1	0
☑	lu chengcheng	1	0
☑	pan guangxi	1	0
☑	pan jiqing	1	0
☑	aznan, muhammad syawal bin mohd	1	5
☑	goh, han-hwa	1	5

According to Figure 1, Munir Ahmad, Rafael Alvarado, Ümit Bulut, Serdar Ongan, Abdul Rehman, and Cem Işık—who are central authors in this field—also have close co-authorship ties among themselves. The color variations and shades indicate the chronological order of publications between the 2022–2023 period. Tarık Doğru and Azka Amin belong to the new period, while İmran Hussain and Muhammad İrfan belong to the early period of publication.

Figure 1: Co-authorship Network

Institutional Analysis

According to Table 2, the most productive institutions are Kırşehir Ahi Evran University, Anadolu University, and the University of Florida. Kırşehir Ahi Evran University ranks at the top of the dataset in both articles and citations. On the other hand, Anadolu University and the University of Florida follow Kırşehir Ahi Evran University in terms of citations. In this sense, it is observed that institutions from Türkiye are remarkably high in terms of productivity.

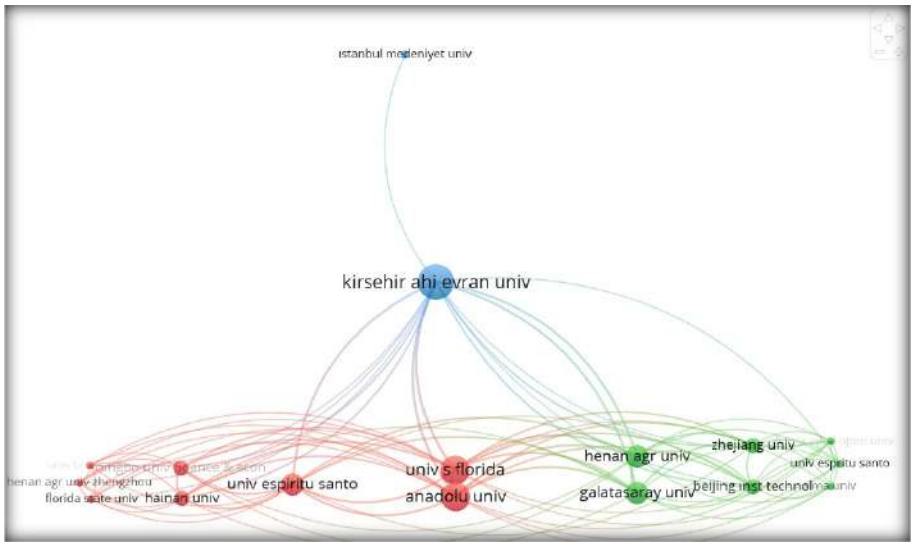
Galatasaray and Hacettepe Universities, located in Türkiye, are also among the top 10 institutions in the dataset.

Table 2: Most Productive Organizations

Selected	Organization	Documents	Citations
☑	kirsehir ahi evran univ	5	175
☑	anadolu univ	4	174
☑	univ s florida	4	174
☑	galatasaray univ	3	163
☑	henan agr univ	3	163
☑	univ espiritu santo	3	122
☑	beijing inst technol	2	132
☑	zhejiang univ	2	132
☑	hainan univ	2	42
☑	ningbo univ finance & econ	2	42
☑	hacettepe univ	2	29
☑	mus alparslan univ	2	71
☑	natl chung hsing univ	2	82
☑	alexandru ioan cuza univ	2	12
☑	allama iqbal open univ	1	52
☑	univ espritu santo	1	52
☑	ılma univ	1	52
☑	florida state univ	1	11
☑	henan agr univ zhengzhou	1	11
☑	univ tenaga nas	1	11

According to the inter-institutional co-authorship network shown in Figure 2, Kırşehir Ahi Evran University is a central hub connecting other institutions in this field. However, the second most important centers in the network are Anadolu University and the University of Florida. Analysis of the inter-institutional co-authorship network reveals that while certain centers stand out, a strong research network has not yet emerged.

Figure 2: Inter-institutional Co-authorship Network

Most Productive Countries

Table 3 shows that when the writing styles of Türkiye are combined, it stands out as the most productive country with 10 articles and 275 citations. Türkiye is followed by the USA and

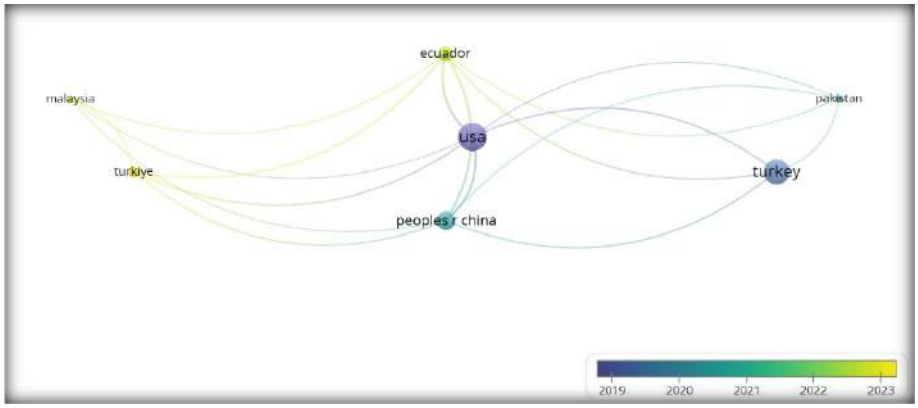
China, respectively. Ecuador has the same number of citations as China and is another country that stands out in this dataset.

Table 3: Most Productive Countries

Selected	Country	Documents	Citations
☑	usa	8	182
☑	turkey	7	218
☑	peoples r china	5	174
☑	ecuador	4	174
☑	turkiye	3	57
☑	malaysia	2	16
☑	pakistan	2	57
☑	jordan	2	3
☑	romania	2	12
☑	taiwan	2	82
☑	india	2	17
☑	algeria	1	13
☑	belgium	1	44
☑	netherlands	1	44
☑	saudi arabia	1	13
☑	australia	1	0
☑	brazil	1	12
☑	burkina faso	1	0
☑	egypt	1	10
☑	peru	1	3

According to Figure 3, the USA and Türkiye are at the center of the co-authorship network. The USA is the central country collaborating with different countries in terms of co-authorship. While countries like the USA and Türkiye were involved in the early stages, countries like Pakistan and Malaysia have developed co-authorship networks in the later stages.

Figure 3: International Authorship Network

Keyword Usage

An examination of the keyword co-occurrence dataset in Table 4 reveals that terms such as "Armey curve" (15), "economic growth" (13), "government size" (7), "government expenditure," and "public expenditure" appear frequently. This finding is consistent with the literature, as the Armey curve is used to analyze the relationship between public expenditure and economic growth. A notable point is the use of the term "Environmental Kuznets Curve"

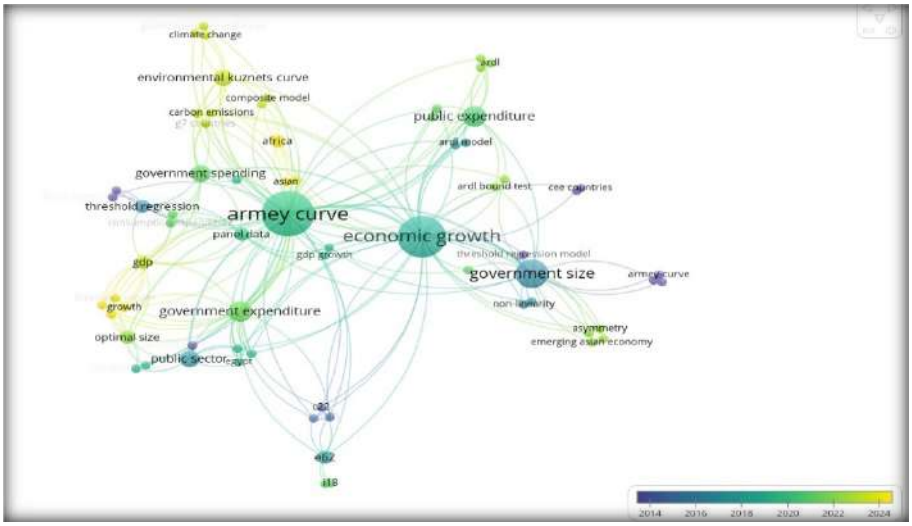
in studies in this field. Işık et al. (2022), Ayad & Ben-Salha (2023), and Pirgaip et al. (2023) have developed models that combine these two analyses in their studies.

Table 4: Keyword Usage Analysis

Selected	Keyword	Occurrences
☑	armey curve	15
☑	economic growth	13
☑	government size	7
☑	government expenditure	4
☑	public expenditure	4
☑	environmental kuznets curve	3
☑	government spending	3
☑	public sector	3
☑	gdp	2
☑	optimal size	2
☑	panel data	2
☑	africa	2
☑	e62	2
☑	threshold regression	2
☑	armey curve hypothesis	2
☑	asean	1
☑	bayesian mixed regression	1
☑	economic globalization	1
☑	economics	1
☑	f62	1

As shown in Figure 4, the keywords most frequently used in the literature are “Armey curve,” “economic growth,” and “government size.” When we examine co-occurring keywords, “Armey curve” shows strong associations with “economic growth”; “government size” shows strong associations with “economic growth”; and “government expenditure” shows strong associations with “public expenditure.” The keywords highlighted in yellow in the figure—such as “environmental sustainability,” “environmental Kuznets curve,” “climate change,” and “carbon emissions”—indicate that research in this field has increasingly focused on environmental topics in recent years.

Figure 4: Keyword Shared Network

Resource Analysis

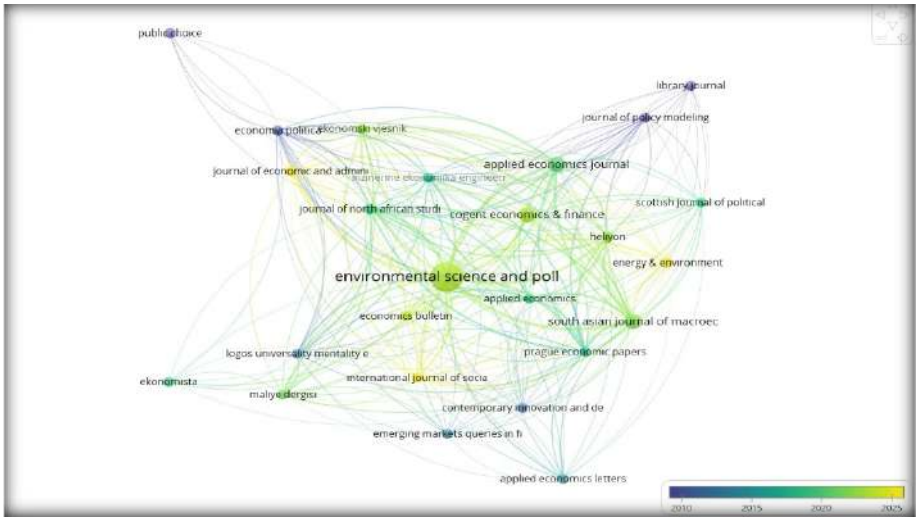
According to Table 5, the journal with the highest number of publications is " New Republic". However, when it comes to the number of citations, "Environmental Science and Pollution Research" is at the center of the research.

Table 5: Publications by Source

Selected	Source	Documents	Citations
☑	new republic	8	0
☑	environmental science and pollution r...	6	202
☑	new york times book review	3	1
☑	south asian journal of macroeconomic...	2	17
☑	applied economics journal	2	8
☑	cogent economics & finance	2	4
☑	policy review	2	0
☑	journal of north african studies	1	10
☑	prague economic papers	1	14
☑	applied economics	1	22
☑	heliyon	1	5
☑	ekonomski vjesnik	1	1
☑	inzinerine ekonomika-engineering eco...	1	11
☑	economia politica	1	44
☑	international journal of social economi...	1	0
☑	economics bulletin	1	0
☑	journal of economic and administrativ...	1	0
☑	maliye dergisi	1	0
☑	energy & environment	1	0
☑	logos universality mentality education ...	1	49

As shown in Figure 5, the journal "Environmental Science and Pollution Research" has established connections with numerous journals and published a large number of articles. Journals such as "Applied Economics", "Applied Economics Letters", "Economics Bulletin", "Energy & Environment", "Prague Economic Papers", and "Journal of Economic and Administrative Sciences" have also gained prominence, particularly in recent years. It can be said that research in this field is published in interdisciplinary journals.

Figure 5: Resource Network Map

CONCLUSION

This study examined publications in the field of the Armey curve using bibliometric analysis and science mapping techniques via the Web of Science (WoS) database. When the findings are evaluated specifically for Türkiye, the country stands out as the most productive, with 10 published articles and 275 citations to these publications. Among the most productive institutions, the top two universities are from Türkiye: Kırşehir Ahi Evran University and Anadolu University. The findings indicate that the field has expanded, particularly since the 2020s, and that environmental assessments have been incorporated into the analyses. Although the literature has been enriched with publications on environmental policy, it has not yet fully evolved into a multidisciplinary research field. The scattered and sparse structure of author and institutional networks, along with the limited co-authorship relationships, indicates that the field is still in a developmental phase from an institutional perspective.

The Armey curve analysis, which illustrates the relationship between public spending and economic growth, remains a policy issue of ongoing importance and relevance for every country. Based on research conducted in the Web of Science literature, it can be argued that insufficient research has been conducted in this area, suggesting the existence of a potential literature gap.

REFERENCES

Altunç, Ö. F., & Aydın, C. (2012). Türkiye'de kamu sektörü büyüklüğü ve ekonomik büyüme ilişkisinin ampirik analizi. Ekonomik Yaklaşım, 23(82), 79–98.

Armey D (1995) The freedom revolution: the new republican house majority leader tells why big government failed, why freedom works, and how we will rebuild America. Regnery Publishing, Washington

Asimakopoulos, S., & Karavias, Y. (2016). The impact of government size on economic growth: A threshold analysis. Economics Letters, 139, 65–68.

Ayad, H., Lefilef, A., & Ben-Salha, O. (2023). A revisit of the EKC hypothesis in top polluted African countries via combining the ARMEY curve into the Kuznets curve: a Fourier ARDL approach. Environmental Science and Pollution Research, 30(33), 81151-81163.

Ayad, H., & Djedaiet, A. (2026). Does the unemployment rate matter for environmental issues in the G7 nations? New testing for the environmental Phillips curve using the load capacity factor. Environment, Development and Sustainability, 28(1), 187-217.

Barro RJ (1989) A cross-country study of growth, saving, and government. NBER Working Paper N. 2855, National Bureau of Economic Research. Cambridge.

Benazza, M., & Layati, D. (2025). Analysis of the relationship between the optimal level of public spending and economic growth: Evidence and experimental study on Algeria. Theoretical and Applied Economics, 32(2[643], Summer), 313–327.

Bozma, G., Başar, S., & Eren, M. (2019). Investigating validation of Armey curve hypothesis for G7 countries using ARDL model. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 20(1), 49-59.

Chiou-Wei, S. Z., Zhu, Z., & Kuo, Y. H. (2010). Government size and economic growth: An application of the smooth transition regression model. Applied Economics Letters, 17(14), 1405–1415.

Herath, S. (2012). Size of government and economic growth: A nonlinear analysis. Economic Annals, 57(194), 7–30.

Jain, N., & Sinha, N. (2022). Re-visiting the Armey curve hypothesis: Empirical evidence from India. South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance, 11(2), 168–184.

Kim, M., Han, Y., Tierney, H., & Vargas, E. (2020). The economic consequences of government spending in South Korea. Economics Bulletin, 40(1), 308–315.

Mavrov, H. (2007). The size of government expenditure and the rate of economic growth in Bulgaria. Economic Alternatives, 1, 53–63.

Mutaşcu, M., & Miloş, M. (2009). Optimal size of government spending: The case of European Union member states. Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 11(1), 447–456.

Işık, C., Ongan, S., Bulut, U., Karakaya, S., Irfan, M., Alvarado, R., ... & Rehman, A. (2022). Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis by a composite model constructed on the Armey curve hypothesis with government spending for the US States. Environmental Science and Pollution Research, 29(11), 16472-16483.

Samimi, A. J., Nademi, Y., & Zobeiri, H. (2010). Government size and economic growth: A threshold regression approach in selected Islamic countries. Australian Journal of Basic and Applied Sciences, 4(8), 2247–2249.

Scully GW (1994) What is the optimal size of government in the United States. Policy Report no. 188. National Center for Policy Analysis, Texas

Pevcin, P. (2004). Does optimal size of government spending exist? University of Ljubljana, 10(1), 101–135.

Ouertani, M. N., & Hamdani, F. (2025). The effects of the structural fiscal deficits on economic growth in Tunisia. Montenegrin Journal of Economics, 21(2), 247–265.

Pirgaip, B., Bayrakdar, S., & Kaya, M. V. (2023). The role of government spending within the environmental Kuznets curve framework: evidence from G7 countries. Environmental Science and Pollution Research, 30(34), 81513-81530.

Vedder, R. K., & Gallaway, L. E. (1998). Government size and economic growth. Joint Economic Committee of the U.S. Congress.

KENT VE KULLANICI GÜVENLİĞİ AÇISINDAN METRUK YAPILARIN MEYDANA GETİRDİĞİ FİZİKSEL VE SOSYAL RİSK ETMENLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN ASSESSMENT OF THE PHYSICAL AND SOCIAL RISK FACTORS POSED BY DERELICT BUILDINGS IN TERMS OF URBAN AND PUBLIC SAFETY

Dr. Öğr. Üyesi Aslıhan GÜNGÖRDÜ
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, İnşaat Mühendisliği Bölümü, Silivri, İstanbul.

aslihan.gungordu@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0002-0911-3525

ÖZET

Metruk yapılar; terk edilmiş, kullanım dışı kalmış, bakımsız bırakılmış veya işlevini önemli ölçüde yitirmiş yapılar olarak kent dokusu içerisinde fiziksel ve sosyal açıdan çeşitli riskler oluşturmaktadır. Bu çalışma, metruk yapıların kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki etkilerini fiziksel ve sosyal risk etmenleri çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamıştır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş; veri toplama süreci doküman incelemesi ve literatür taraması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar, resmi raporlar, mevzuat düzenlemeleri ve kent politikaları incelenerek elde edilen veriler tematik analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Araştırma bulguları, metruk yapıların yapısal çökme, kısmi ya da tamamen yıkılma, afet durumlarında kontrolsüz hasar artışı, çevresel sağlık sorunları, çevre kirliliği ve ekonomik kayıplar gibi fiziksel riskler oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra suç oranlarında artış, toplumsal güvenlik algısının kaybı, sosyal dışlanma, psikolojik rahatsızlıklar, kamusal alan işlev kayıpları ve tarihi-kültürel kimliğin zarar görmesi gibi sosyal risklerin de kent yaşam kalitesini ciddi biçimde olumsuz etkilediği belirlenmiştir.

Sonuç olarak metruk yapıların yalnızca fiziksel çevreyi değil; toplumsal bütünleşme, kamu güvenliği, ekonomik sürdürülebilirlik ve kültürel miras üzerinde de çok yönlü tehditler oluşturduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, metruk yapıların envanterinin oluşturulması, risk önceliklendirme sistemlerinin geliştirilmesi, yeniden işlevlendirme ve koruma politikalarının uygulanmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Çalışma, güvenli, sürdürülebilir ve yaşanabilir kentler oluşturulabilmesi için metruk yapıların disiplinlerarası bir yaklaşımla bütüncül şekilde ele alınmasının önemini ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Kent güvenliği, metruk yapı, kamu güvenliği, risk, kentsel sürdürülebilirlik

ABSTRACT

Derelict buildings, defined as structures that have been left unused, become functionally obsolete, or suffer from severe neglect, create various physical and social risks within the urban fabric. This study aimed to evaluate the impacts of such buildings on urban and user safety

within the framework of physical and social risk factors. A qualitative research approach was adopted, and data collection was conducted through document analysis and literature review. National and international academic studies, official reports, legislative regulations, and urban policy documents were systematically examined, and the collected data were analyzed using thematic analysis.

The findings of the study revealed that abandoned buildings generate significant physical risks, including structural collapse, partial or total building failure, uncontrolled damage during disasters, environmental health problems, environmental pollution, and economic losses. In addition, social risks such as increased crime rates, deterioration of public safety perception, social exclusion, psychological distress, loss of functionality in public spaces, and the degradation of historical and cultural identity were found to significantly reduce the quality of urban life.

In conclusion, it was determined that abandoned buildings pose multidimensional threats not only to the physical environment but also to social cohesion, public safety, economic sustainability, and cultural heritage. Accordingly, the necessity of establishing comprehensive inventories of abandoned buildings, developing risk prioritization systems, and implementing rehabilitation, adaptive reuse, and conservation policies was emphasized. The study highlights the importance of addressing abandoned buildings through an interdisciplinary and holistic approach in order to create safer, more sustainable, and livable cities.

Keywords: Urban safety, derelict buildings, public safety, risk, urban sustainability

GİRİŞ

Kullanıcısını kaybetmiş, uzun süre atıl kalmış ya da bakım görmediği için fiziksel anlamda yıpranmış, terk edilmiş, işlevini kısmen ya da tamamen kaybetmiş korunması gerekli kültür varlıkları da dahil olmak üzere farklı tür ve ölçeklerdeki tüm atıl yapılar ‘metruk yapılar’ olarak tanımlanır (Korgavuş ve Karagüler, 2024). Literatürde metruk yapılar; ‘virane’, ‘köhne yapı’, ‘terk edilmiş yapı’, ‘hayalet bina’ ifadeleri ile de isimlendirilmiştir (Mallach, 2018; Couch, Sykes, O., ve Börstinghaus, 2011). Kentleşme süreçlerinin hızlanmasıyla ekonomik, sosyal ve mekânsal dönüşümler kent dokusunda önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerin bir sonucu olarak; bazı yapılar işlevini yitirip, terk edilmiş ve zamanla metruk hale gelmiştir. Plansız kentleşme, ekonomik gerileme, göç hareketleri ve mülkiyet sorunları gibi etkenler de kentlerdeki metruk yapıların sayısında artışa neden olmuştur (Couch, Sykes ve Börstinghaus, 2011).

Kentsel alanlarda konumlanan metruk yapılar, tarihi çevrelerde ya da kent merkezlerinde görsel kaliteyi olumsuz etkileyen bir unsur olmanın dışında kent sağlığı, kent güvenliği, kamu sağlığı ve sosyal düzen açısından kentsel çöküntü sürecini hızlandıracak riskler barındırır (Dovey ve Wood, 2015). Bu yapılar, yapısal bütünlüğünü kısmen ya da tamamen kaybetmiş olduğundan çökme, yapı elemanı düşmesi, yangın deprem gibi afetlerin sebep olacağı çeşitli kazalara ve kayıplara zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra, bakım eksikliği ve çevresel etkenler nedeniyle bu yapılar zamanla çevreye zarar veren unsurlar haline de gelmiştir (Mallach, 2018). Sosyal açıdan ise metruk yapılar, suç faaliyetleri için uygun ortamlar yaratabilmekte ve kullanıcıların

güvenlik algısını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum, kent kullanıcılarının kamusal alan kullanımını azaltarak kentsel yaşam kalitesini düşürmüştür (Newman, 1972).
Bu sebeple çalışma kapsamında metruk yapıların kent ve kullanıcı güvenliği üzerinde oluşturduğu riskler; fiziksel ve sosyal riskler olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilmiştir. Fiziksel riskler; yapısal çökmeler, kısmi ya da tamamen yıkılmalar, yıkılmalar sonucu meydana gelebilecek yaralanmalar, afet durumlarının kontrolsüzlüğü sonucunda oluşan hasarlar ve yaralanmalar, sağlıksız çevrenin doğuracağı hastalıklar, çevre kirliliği, kent içerisindeki kamusal alan kullanımının kısıtlanmasının meydana getireceği ekonomik kayıplar olmak üzere yedi alt başlıkta sınıflandırılmıştır. Sosyal riskler ise; kent içerisinde suç oranlarının artması, toplumsal güvenlik algısının kaybedilmesi, kent içerisinde sosyal dışlanma, psikolojik rahatsızlıklar ve kayıplar, kamusal alanlardaki işlev kayıpları, kentin tarihi ve kültürel kimliğinin zarar görmesi olmak üzere altı alt başlıkta incelenmiştir. Tespit edilen riskler için geliştirilecek önlemler ile kentsel mekanın sürekliliğini bozan ve sosyal bütünlüğü engelleyen güvensiz alanların kente kazandırılması daha güvenli ve sürdürülebilir kentsel çevrelerin oluşturulmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Çalışma, metruk yapıların yalnızca mimarlık veya şehircilik sorunu değil; aynı zamanda sosyal politika, kamu güvenliği, halk sağlığı ve kültürel koruma alanlarını ilgilendiren disiplinler arası bir problem olduğunu ortaya koymuştur.

YÖNTEM

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini, kent merkezlerinde veya kentsel gelişim alanlarında konumlanan, atıl kalmış, terk edilmiş, bakımsız ve işlevini kaybetmiş bütün metruk yapılar oluşturmuştur. Bu kapsamda yalnızca konut yapıları değil; endüstriyel yapılar, ticari yapılar, kamusal yapılar ve korunması gerekli kültür varlıkları da çalışma kapsamında değerlendirmeye alınmıştır.

Çalışma evreni, hem Türkiye'deki hem de uluslararası literatürde tanımlanan metruk yapı örneklerini kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur.

Çalışmanın örneklemini literatürde fiziksel ve sosyal riskler bakımından öne çıkan metruk yapı örnekleri ile bu yapılara ilişkin rapor ve akademik çalışmalar oluşturmuştur.Özellikle büyükşehirlerde yoğunlaşan terk edilmiş yapılar örneklem kapsamında irdelenmiştir.Amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak seçilen örnekler; kent güvenliği, suç, yapısal risk ve çevresel bozulma gibi kriterler doğrultusunda değerlendirilmiştir

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada, metruk yapıların kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki fiziksel ve sosyal etkilerinin değerlendirilmesi amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırma, mevcut literatür, resmi kurum raporları, yerel yönetim uygulamaları ve ilgili yasal düzenlemelerin incelenmesine dayalı doküman analizi yöntemi ile yürütülmüştür. Doküman analizi; yazılı, görsel ve kurumsal belgelerin sistematik biçimde değerlendirilmesine olanak tanıyan bir yöntem olarak tercih edilmiştir (Bowen, 2009). Bu doğrultuda, metruk yapıların oluşturduğu risk etmenleri ulusal ve uluslararası kaynaklar ışığında analiz edilmiştir.

Araştırmada ayrıca kent güvenliği, kamu sağlığı, suç oranları, afet riski ve sosyal çevre üzerindeki etkiler bağlamında disiplinlerarası bir yaklaşım benimsenmiştir. Kentsel bozulma, güvenlik ve çevresel riskler üzerine geliştirilen teorik çerçeveler değerlendirilmiş; metruk

yapıların fiziksel ve sosyal riskleri tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bu yöntem sayesinde, farklı coğrafyalarda benzer sorunların nasıl ele alındığı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir (Creswell, 2014).

Bağımlı Değişken

Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı doğrultusunda, bağımlı değişken olarak kent ve kullanıcı güvenliği kavramları değerlendirilmiştir. Bu kapsamda kamu güvenliği, kullanıcıların güvenlik algısı, kamusal alanların kullanım düzeyi, sosyal çevre kalitesi, çevresel sağlık koşulları ve toplumsal yaşam üzerindeki etkiler değerlendirilmiştir. Metruk yapıların neden olduğu fiziksel tehditler ile sosyal bozulmanın, kent güvenliği üzerinde belirleyici rol oynadığı kabul edilmiştir.

Bağımsız Değişkenler

Çalışmanın temel odağını, metruk yapıların fiziksel ve sosyal özelliklerinin kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki etkileri oluşturmuştur. Bu bağlamda araştırmanın bağımsız değişkenini, metruk yapıların varlığına ilişkin fiziksel bozulmalar, işlevsizlik, terk edilmişlik durumu, çevresel yıpranma ve sosyal düzensizlik gibi özellikler meydana getirmiştir. Söz konusu unsurlar, kentsel mekanda risk oluşturan temel belirleyiciler olarak da ayrıca değerlendirilmiştir.

Bu doğrultuda çalışmada, metruk yapıların yapısal ve sosyal nitelikleri bağımsız değişken; kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki sonuçları ise bağımlı değişken olarak kavramsallaştırılmıştır. Böylece metruk yapıların kentsel güvenlik üzerindeki etkileri bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir.

Veri Toplama Araçlarının Uygulanması

Bu çalışmada veri toplama süreci, nitel araştırma yöntemine uygun olarak doküman incelemesi ve literatür taraması teknikleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında metruk yapıların kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki fiziksel ve sosyal etkilerini değerlendirebilmek amacıyla ulusal ve uluslararası akademik yayınlar, kitaplar, tezler, resmi kurum raporları, yerel yönetim belgeleri, mevzuat düzenlemeleri ve ilgili istatistiksel veriler sistematik biçimde incelenmiştir.

Veri toplama sürecinde öncelikle araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturmak amacıyla metruk yapılar, kent güvenliği, kamu sağlığı, kentsel çöküntü, fiziksel ve sosyal riskler konularında literatür taraması yapılmıştır. Bu kapsamda güvenilir veri tabanları, hakemli dergiler ve resmi kuruluş yayınlarından yararlanılmıştır. İncelenen kaynaklar; metruk yapıların tanımı, nedenleri, fiziksel riskleri, sosyal etkileri ve riskleri, kentsel sürdürülebilirlik üzerindeki sonuçları doğrultusunda ana ve alt başlıklarla sınıflandırılmıştır.

Verilerin Analizi

Toplanan veriler, içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş; fiziksel ve sosyal riskler olarak iki ana başlık altında çözümlenmiştir. Böylece farklı kaynaklardan elde edilen veriler karşılaştırmalı biçimde yorumlanmış ve metruk yapıların kent güvenliği üzerindeki etkileri bütüncül bir yaklaşımla ortaya konmuştur.

Araştırmada doğrudan saha çalışması yapılmaksızın, mevcut bilgi birikimi üzerinden kapsamlı bir değerlendirme sağlanmış; konuya ilişkin teorik ve uygulamalı veriler sistematik bir çerçevede analiz edilmiştir.

BULGULAR

Kentlerin büyüme süreçlerinde, nüfus hareketleri, ekonomik değişimler, kullanıcı profili ve yapı işlevi değişimleri gibi sebeplerle kent merkezlerinde ya da merkeze yakın konumlarda atıl kalmış yapılar yalnızca kent estetiğini ve yapısal bütünlüğü tehdit etmez. Aynı zamanda kentin fiziksel ve sosyal güvenlik açığını oluşturarak kamu güvenliğini olumsuz etkilemiştir.

Metruk yapıların kent içindeki varlığı; yapısal çökme riski, yangın tehlikesi, suç faaliyetleri, çevresel bozulma ve toplumsal dışlanma gibi sorunları beraberinde getirmiştir (Mallach, 2018). Bu nedenle metruk yapılar, yalnızca mimari veya ekonomik bir sorun değil; çok yönlü bir kent güvenliği meselesi olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında, metruk yapıların varlığı ile ilişkilendirilen riskler fiziksel ve sosyal riskler temelinde 2 ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu konudaki riskler bütüncül bir yaklaşımla incelnerek kent ve kullanıcı ve güvenliği üzerindeki etkilerini değerlendirmek amaçlanmıştır.

Tablo 1. Metruk Yapıların Meydana Getirdiği Risk Etmenleri

FİZİKSEL RİSK ETMENLERİ	SOSYAL RİSK ETMENLERİ
Yapısal çökmeler	Kentteki suç oranı artışı
Kısmi ya da tamamen yıkılmalar	Toplumsal güvenlik kayıpları
Yıkılmalar sonucu yaralanmalar	Sosyal dışlanma
Afet kontrolsüzlüğü	Psikolojik rahatsızlıklar
Sağlıksız çevre ve biyolojik riskler	Kamusal alandaki kayıplar
Çevre kirliliği	Kent tarihi ve kültürel kimliğin zarar görmesi
Kamusal alan kısıtlılığı ve ekonomik riskler	

Metruk Yapıların Meydana Getirdiği Fiziksel Risk Etmenleri

Metruk yapılar; terk edilmiş, kullanım dışı kalmış, bakımsız bırakılmış veya işlevini önemli ölçüde kaybetmiş yapılar olarak kent dokusu içerisinde çok yönlü fiziksel riskler meydana getirmiştir. Bu bölümde metruk yapıların kent ve kamu güvenliği için meydana getirdiği fiziksel risk etmenleri incelenmiştir.

1. **Yapısal Çökmeler:** Metruk yapıların uzun süre bakım görmemesi, taşıyıcı sistem elemanlarında bozulmalara yol açmış; betonarme, ahşap veya yığma sistemlerde dayanım kayıpları meydana gelmiştir. Bu durum, yapıların kısmi ya da tamamen çökmesine neden olabilecek ciddi güvenlik sorunları oluşturmuştur. Özellikle deprem, şiddetli rüzgâr ve yoğun yağış gibi dış etkenler, bu tür yapıların kent içindeki kullanıcılar için can ve mal kaybı riskini artırmıştır (Mallach, 2018). Yapısal çökmeler, yalnızca yapı kullanıcıları için değil; çevredeki yayalar, komşu yapılar ve altyapı sistemleri açısından da ciddi tehlikeler oluşturmuştur. Yoğun kent merkezlerinde bulunan metruk yapılar, ani çökme durumlarında yüksek can ve mal kayıplarına neden olabilecek risk alanları haline gelmiştir.

Resim 1. 2023 yılında İstanbul Güngören ilçesinde kentsel dönüşüm amaçlı boşaltılmış metruk binanın tamamen çökmesi (Url-1)

2. **Kısmi ya da Tamamen Çökmeler:** Yapısal bütünlüğünü kaybeden ya da çıplak gözle yapısal bütünlüğünü kaybetmemiş olsa da taşıyıcı sistem olarak zayıflamış yapılarda kısmi cephe çökmesi, çatı göçmesi veya tamamen yıkılma risklerinin arttığı belirlenmiştir. Bu durumun yapının ilişkili olduğu çevredeki diğer yapı stokunu da tehdit ettiği görülmüştür (FEMA, 2019).

Resim 2. 2025 yılında İngiltere'nin Bradford şehir merkezinde bulunan metruk binanın kısmen çökmesi (Url-2)

3. **Yıkılmalar Sonucu Yaralanmalar:** Cephe kaplamaları, çatı elemanları, cam yüzeyler, balkonlar veya duvar parçaları gibi yapı bileşenlerinin zamanla gevşemesi ya da kopması sonucunda kent kullanıcıları için ciddi yaralanma tehlikeleri oluşmuştur. Kamusal alanlara yakın konumdaki metruk yapılar, özellikle yoğun yaya trafiğine sahip bölgelerde fiziksel güvenlik açısından yüksek risk taşıdığı tespit edilmiştir (WHO, 2018).
4. **Afet Kontrolsüzlüğü:**Terk edilmiş yapılarda kontrolsüz elektrik sistemleri, yanıcı madde birikimi ve yasa dışı kullanım gibi durumlar yangın riskini artırmıştır. Bakımsız tesisatlar, gaz kaçakları veya bilinçsiz müdahaleler sonucunda meydana gelebilecek yangınlar, yalnızca metruk yapıyı değil çevredeki yapı stokunu da tehdit etmiştir. Bu durum, kent güvenliği açısından önemli bir afet riski olarak değerlendirilmiştir (FEMA, 2019). Deprem, sel veya yangın gibi afet senaryolarında ise metruk yapılar, yapısal eksiklikleri gözlemlenemedeği için çevresel güvenliği daha da zayıflatan unsurlar haline gelmiştir. Bu yapıların çökmesi ulaşım yollarını kapatabilmiş, kurtarma çalışmalarını zorlaştırmış ve acil müdahale süreçlerini sekteye uğratmıştır. Özellikle yoğun kent

dokusunda bu durum, afet yönetimi açısından ciddi sorunlar yaratmıştır (Federal Emergency Management Agency [FEMA], 2019).

Resim 3. 2018 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Pensilvanya eyaletinde bulunan 140 yıllık metruk binada yangın çıkması (Url-3)

5. **Sağlıksız Çevre ve Biyolojik Riskler:**Metruk yapılar, atık birikimi, nem, küf, haşere ve kemirgen oluşumuna uygun ortamlar sağlamıştır. Bu durum, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmış ve halk sağlığını tehdit eden çevresel sorunlara yol açmıştır.
6. **Çevre Kirliliği:** Metruk yapıların uzun süre atıl kalması sonucu sokak hayvanlarının buraları kullanabildiği ve ölümlerinin kent kullanıcısında hastalıklara sebep olduğu da gözlemlenmiştir. Kontrolsüz atık birikimi, asbest, kurşun bazlı boya ve kimyasal maddelerin çevreye yayılması sonucu ekolojik ve kamusal sağlık sorunlarının oluştuğu saptanmıştır (WHO, 2018).
7. **Kamusal Alan Kısıtlılığı ve Ekonomik Riskler:** Metruk yapıların bulunduğu bölgelerde kamusal alan kullanım yoğunluğunun düştüğü, ticari faaliyetlerin azaldığı ve mülk değerlerinde kayıplar yaşandığı belirlenmiştir (Couch et al., 2011). Metruk yapıların bulunduğu alanlarda kamusal yaşamın zayıflaması, belediyelerin altyapı, güvenlik ve çevre düzenleme maliyetlerini de artırmıştır. Yerel yönetimler bu alanlarda güvenlik önlemleri, temizlik, denetim ve dönüşüm süreçleri için ek bütçeler ayırmak durumunda kalmıştır. Bu durum, kamu kaynaklarının verimli kullanımını zorlaştırmış ve ekonomik sürdürülebilirliği olumsuz etkilemiştir (Selçuk & Aydoğdu, 2014). Özellikle tarihi kent merkezlerinde veya merkezi iş alanlarında bulunan metruk yapılar, turizm potansiyelini de azaltarak daha geniş ekonomik kayıplara yol açmıştır. Kültürel miras niteliği taşıyan yapıların işlevsiz kalması, kent kimliğini zayıflatmış ve turizm gelirlerinde düşüş yaratmıştır. Bu bağlamda, metruk yapıların neden olduğu kamusal alan kaybı yalnızca yerel ölçekte değil, kent ekonomisinin genel işleyişi üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Hardal, 2022).

Metruk Yapıların Meydana Getirdiği Sosyal Risk Etmenleri

Çalışma kapsamında yapılan araştırmalar, metruk yapıların yalnızca fiziksel çevreyi değil; toplumsal güvenlik, psikolojik sağlık ve kültürel sürdürülebilirlik üzerinde de ciddi olumsuz etkiler yarattığını göstermiştir. Metruk yapılar, kent güvenliği açısından yalnızca fiziksel bozulma unsurları olarak değil, aynı zamanda suç oranlarının artışına zemin hazırlayan sosyal risk alanları olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde metruk yapıların kent ve kamu güvenliği için meydana getirdiği sosyal risk etmenleri incelenmiştir.

1. **Kentteki Suç Oranı Artışı:** Kullanım dışı kalan, denetimsiz ve bakımsız bırakılan metruk yapılar; yasa dışı faaliyetler, madde kullanımı, vandalizm, hırsızlık ve şiddet olayları için elverişli mekânlar haline gelmiştir. Özellikle sosyal kontrol mekanizmalarının zayıfladığı alanlarda metruk yapıların suç üretici çevresel faktörler arasında yer aldığı belirtilmiştir (Aksoy, 2007). Kentsel güvenlik literatüründe, fiziksel çevredeki bozulmanın toplumsal düzensizlik algısını artırdığı ve suç davranışlarını teşvik ettiği ifade edilmiştir. "Kırık camlar teorisi" çerçevesinde değerlendirildiğinde, terk edilmiş ve bakımsız yapıların bulunduğu bölgelerde suç korkusunun yükseldiği, bu alanların kamusal denetimden uzaklaşarak suç faaliyetlerine daha açık hale geldiği görülmüştür (Aliağaoğlu & Uğur, 2021). Metruk yapılar çevresinde oluşan sosyal düzensizlik; mahalle sakinlerinin kamusal alanlardan çekilmesine, böylece doğal gözetim mekanizmasının zayıflamasına neden olmuştur. Türkiye'de kentleşme, göç, ekonomik eşitsizlik ve çöküntü bölgeleri üzerine yapılan çalışmalar, fiziksel çevre bozulmasının suç oranlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Çöküntü alanlarında terk edilmiş yapıların yoğunlaşmasının; mülkiyet suçları, yasa dışı kullanım ve toplumsal güvensizlik üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir (Keleş, 2015).

Resim 4. 2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Mortgage Krizi sonrası Detroit bölgesinde terk edilmiş konut alanları ve suç oranı artışı ilişkisi (Tuthill, 2008)

2. **Toplumsal Güvenlik Kayıpları:** Metruk yapıların suç üretici etkisi yalnızca bireysel güvenlik sorunlarıyla sınırlı kalmamış; kent ekonomisi, toplumsal yaşam kalitesi ve kamu düzeni üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Güvensizlik algısının artmasıyla birlikte ticari faaliyetler azalmış, mülk değerleri düşmüş ve kamusal alanların işlevselliği zayıflamıştır (Yılmaz, 2012). Böylece metruk yapılar, sosyal bozulmayı besleyen, toplumsal güvenlik ihlalleri doğuran mekânsal odaklar haline gelmiştir. Metruk yapıların yarattığı güvensizlik ortamı, mahalle ölçeğinde sosyal ilişkilerin zayıflamasına ve topluluk dayanışmasının azalmasına yol açmıştır. İnsanların belirli bölgelerden kaçınması, kamusal yaşamın canlılığını azaltmış; sosyal etkileşim ve doğal gözetim mekanizmaları zayıflamıştır. Bu süreç, sosyal çözülme ve toplumsal dışlanma risklerini de beraberinde getirmiştir (Tekeli, 2011).
3. **Sosyal Dışlanma:** Sosyal dışlanma, bireylerin veya toplumsal grupların ekonomik kaynaklara, eğitim olanaklarına, kamusal hizmetlere, sosyal ilişki ağlarına ve karar alma süreçlerine tam ve eşit biçimde katılım sağlayamaması sonucu toplumun genelinden kısmen ya da tamamen uzaklaşması süreci olarak tanımlanmıştır. Bu kavram, yalnızca gelir yetersizliği ile sınırlı kalmamış; mekânsal ayrışma, sosyal eşitsizlik, kültürel dışlanma ve kamusal yaşama katılımın kısıtlanması gibi çok boyutlu unsurları da

kapsamıştır (Şengül, 2009). Sosyal dışlanma, bireylerin toplumsal bütünleşme fırsatlarından mahrum kalmasına neden olarak sosyal adalet, yaşam kalitesi ve kent hakkı açısından önemli sorunlar doğurmuştur (Adaman & Keyder, 2006). Metruk yapıların yoğunlaştığı bölgelerde güvenlik sorunları, kamusal hizmet yetersizlikleri, yatırım eksikliği ve çevresel bozulma; bu alanlarda yaşayan bireylerin kent merkezindeki fırsatlardan daha az yararlanmasına neden olmuştur (Şengül, 2009). Böylece metruk yapılar, yalnızca fiziksel terk edilmişliği değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik dışlanmayı da besleyen çevresel göstergelere dönüşmüştür. Kentin bu alanlarında oluşan olumsuz çevre algısı, bölge sakinlerinin sosyal statüsünü etkileyerek toplumsal stigmatizasyona neden olmuştur. Mahallelerin "tehlikeli", "çöküntü bölgesi" veya "istenmeyen alan" şeklinde algılanması; burada yaşayan bireylerin eğitim, istihdam ve sosyal bütünleşme süreçlerinde dezavantaj yaşamasına yol açmıştır (Ergun & Gül, 2010). Özellikle çocuklar, gençler ve kadınlar açısından bu durum, sosyal hareketliliği sınırlayan önemli bir faktör olarak değerlendirilmiştir.

4. **Psikolojik Rahatsızlıklar:** Kent sosyolojisi ve çevresel psikoloji alanındaki çalışmalar, fiziksel çevredeki bozulmanın bireylerin ruh sağlığı üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermiştir. Bakımsız ve terk edilmiş yapıların bulunduğu bölgelerde yaşayan bireylerde sürekli tehdit algısı gelişmiş; bu durum anksiyete, depresif belirtiler ve kronik stres düzeylerinde artışa neden olmuştur (Tekeli, 2011). Özellikle kadınlar, çocuklar ve yaşlı bireyler açısından güvensiz çevre koşulları psikolojik kırılganlığı daha da artırmıştır. Metruk yapıların bulunduğu alanlarda suç korkusunun artması, bireylerin kamusal alan kullanımını azaltmış ve sosyal izolasyona yol açmıştır. Sosyal ilişkilerin zayıflaması, aidiyet duygusunun kaybı ve mahalle ölçeğinde sosyal çözülme; psikolojik yalnızlık ve toplumsal yabancılaşmayı güçlendirmiştir (Ergun & Gül, 2010). Bu süreç, bireylerin yaşadıkları çevreye karşı olumsuz algılar geliştirmesine ve yaşam memnuniyetinin düşmesine neden olmuştur. Ayrıca metruk yapıların yarattığı estetik bozulma ve çevresel çöküntü, bireylerde umutsuzluk ve değersizlik hissi yaratabilmiştir. Sürekli fiziksel bozulma ile çevrili olmak, kentli bireylerin geleceğe ilişkin olumlu beklentilerini zayıflatmış; özellikle sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerde psikolojik yıpranmayı artırmıştır (Bilsel, 2006). Toplumsal ölçekte değerlendirildiğinde, psikolojik güvenlik kaybı kent yaşamına katılımı azaltmış; kamusal alanlardan çekilme davranışı sosyal bütünleşmeyi zayıflatmıştır. Sonuç olarak, metruk yapılar psikolojik rahatsızlıkları artıran çevresel stres unsurları olarak değerlendirilmiş; korku, kaygı, depresyon, sosyal izolasyon ve aidiyet kaybı gibi sorunların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu nedenle metruk yapıların rehabilitasyonu yalnızca fiziksel güvenlik açısından değil, toplum ruh sağlığının korunması açısından da önemli görülmüştür.
5. **Kamusal Alandaki Kayıplar:**Metruk yapılar, kent içerisindeki kamusal alanların işlevselliğini azaltarak sosyal yaşamın sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyen önemli risk unsurları arasında yer almıştır. Terk edilmiş, bakımsız ve güvenlik açısından risk oluşturan yapılar; çevresindeki sokak, meydan, park ve ortak kullanım alanlarının kullanıcılar tarafından daha az tercih edilmesine neden olmuştur. Bu durum, kamusal alanların toplumsal etkileşim, sosyalleşme ve kent yaşamına katılım işlevlerinde belirgin kayıplar yaratmıştır (Bilsel, 2006). Kamusal alanlar, kent yaşamında bireylerin sosyal ilişkiler kurduğu, kültürel etkileşim sağladığı ve toplumsal aidiyet geliştirdiği

temel mekânlar olarak değerlendirilmiştir. Ancak metruk yapıların bulunduğu bölgelerde güvenlik kaygısı, suç korkusu ve çevresel bozulma nedeniyle kullanıcılar bu alanlardan uzaklaşmıştır. Sonuç olarak kamusal alan kullanımı azalmış, sosyal hareketlilik düşmüş ve kent yaşamının canlılığı zayıflamıştır (Keleş, 2015). Metruk yapıların neden olduğu kamusal alan kayıpları, doğal gözetim mekanizmalarının zayıflamasına da yol açmıştır. Kullanıcı yoğunluğunun azalmasıyla birlikte sokaklar ve açık alanlar sosyal denetimden uzaklaşmış; bu durum suç oranlarının artmasına ve toplumsal güvenlik algısının daha da bozulmasına neden olmuştur (Tekeli, 2011). Böylece kamusal alan kaybı, yalnızca mekânsal bir işlev sorunu değil, aynı zamanda sosyal çözülmeyi hızlandıran bir süreç haline gelmiştir. Tarihi çevrelerde bulunan metruk yapılar ise kamusal alan kayıplarını kültürel boyuta taşımıştır. Bu yapılar çevresindeki kamusal mekânların kullanımını azaltarak kültürel etkinlikleri, toplumsal hafızayı ve kent kimliğini olumsuz etkilemiştir (Bilsel, 2006). Böylece kamusal alanların sosyal ve kültürel bütünleştirici rolü zayıflamıştır.

Resim 5. İstanbul'un Fatih ilçesinde yer alan Bizans Dönemi'nden kalan tarihi surların metruklaşması sonucu etrafında gecekondulaşma yerleşimi (Url-4)

6. **Kent Tarihi ve Kültürel Kimliğinin Zarar Görmesi:** Metruk yapılar, özellikle tarihi çevrelerde ve kültürel miras niteliği taşıyan kent alanlarında yalnızca fiziksel bozulmaya neden olmamış; aynı zamanda kentin tarihsel sürekliliği, kültürel belleği ve kimlik yapısı üzerinde önemli sosyal riskler oluşturmuştur. Korunması gerekli kültür varlıklarının terk edilmesi, bakımsız bırakılması veya işlevsiz hale gelmesi; kent kimliğinin temel bileşenlerinden biri olan tarihsel çevrenin zayıflamasına yol açmıştır (Ahunbay, 2019). Kent kimliği; mimari miras, kamusal alanlar, tarihsel yapılaşma ve toplumsal hafıza unsurlarının birleşimiyle oluşmaktadır. Metruk hale gelen tarihi yapılar, bu bütünlüğü bozarak kentlilerin geçmişle kurduğu mekânsal bağı zayıflatmıştır. Tarihi yapıların fiziksel bozulması, yalnızca mimari değer kaybı yaratmamış; aynı zamanda kent belleğinin taşıyıcısı olan mekânların işlevsizleşmesine neden olmuştur (Kuban, 2000). Bu durum, toplumsal aidiyet duygusunu azaltmış ve kültürel sürekliliği sekteye uğratmıştır. Metruk yapılar nedeniyle tarihi çevrelerde oluşan estetik bozulma, kültürel mirasın algılanabilirliğini de olumsuz etkilemiştir. Bakımsızlık, çökme riski ve çevresel düzensizlik; tarihi alanların kamusal kullanımını azaltmış, kültürel etkinlikleri sınırlandırmış ve turizm potansiyelini düşürmüştür (Bilsel, 2006). Böylece kent ekonomisiyle birlikte kültürel canlılık da zarar görmüştür. Sosyal

açıdan değerlendirildiğinde, tarihi ve kültürel kimliğin zedelenmesi; kentlilerin ortak geçmiş duygusunu ve kolektif hafızasını zayıflatmıştır. Tarihi yapıların yok olması veya metruklaşması, kent toplumunda kültürel kopuşa neden olmuş; özellikle yeni kuşakların kent tarihiyle bağ kurmasını zorlaştırmıştır (Tekeli, 2011). Bu süreç, kültürel sürdürülebilirlik açısından önemli bir sosyal risk olarak değerlendirilmiştir.

Resim 6. İstanbul Büyükada Rum Yetimhanesi yapısının kullanıcısını kaybetmesi ve sonrasında geçirdiği yangının ardından kaderine bırakılması ile kültürel miras kaybı (Url-5)

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma kapsamında metruk yapıların kent ve kullanıcı güvenliği üzerindeki fiziksel ve sosyal risk etmenleri bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, metruk yapıların yalnızca kullanılmayan ya da terk edilmiş yapılar olmadığını; aynı zamanda kent güvenliği, kamu sağlığı, sosyal sürdürülebilirlik ve kültürel devamlılık açısından çok boyutlu tehditler oluşturduğunu göstermiştir. Yapısal bozulma, çökme, yangın, afetlere karşı dayanıksızlık, çevresel sorunlar, sağlık sorunları ve ekonomik kayıplar gibi fiziksel riskler; doğrudan can ve mal güvenliği üzerinde etkili olmuştur. Bununla birlikte suç oranlarının artması, toplumsal güvenlik algısının zayıflaması, sosyal dışlanma, psikolojik rahatsızlıklar, kamusal alan kayıpları ve kültürel kimlik bozulmaları gibi sosyal riskler de kentsel yaşam kalitesini ciddi derecede düşürmüştür.

Fiziksel riskler açısından değerlendirildiğinde, metruk yapıların bakım eksikliği ve uzun süreli işlevsizlik nedeniyle zamanla aktif tehlike alanlarına dönüştüğü görülmüştür. Özellikle kısmi ya da tamamen çökme, deprem, yangın ve diğer afetler karşısında yüksek risk oluşturan bu yapılar, yalnızca yapı ölçeğinde değil; çevresel ölçekte de güvenlik sorunları yaratmıştır. Bu durum, kent yönetimi ve afet planlaması açısından metruk yapıların önleyici politikalar kapsamında ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Sosyal riskler ise fiziksel bozulmanın toplumsal çözülme ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Metruk yapıların bulunduğu bölgelerde güvenlik algısının bozulması, kamusal alan kullanımının azalması ve suç korkusunun artması; sosyal etkileşimi zayıflatmış, toplumsal aidiyet duygusunu azaltmış ve sosyal dışlanmayı artırmıştır. Özellikle tarihi çevrelerde metruk yapılaşmanın kültürel miras üzerindeki etkileri, fiziksel bozulmanın ötesinde kent kimliğinin aşınmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda çalışma, metruk yapıların yalnızca mimarlık veya şehircilik sorunu değil; aynı zamanda sosyal politika, kamu güvenliği, halk sağlığı ve kültürel koruma alanlarını ilgilendiren disiplinlerarası bir problem olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla çözüm süreçlerinin de yalnızca fiziksel müdahalelerle sınırlı kalmaması; sosyal rehabilitasyon, ekonomik canlandırma ve kültürel koruma stratejileriyle desteklenmesinin gerekliliği anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

Adaman, F., & Keyder, Ç. (2006). Türkiye'de büyük kentlerin gecekondu ve çöküntü mahallelerinde yaşayan yoksulluk ve sosyal dışlanma. Avrupa Komisyonu Raporu.

Ahunbay, Z. (2019). Tarihi çevre koruma ve restorasyon (9. bs.). Yem Yayın.

Aksoy, E. (2007). Suç ve güvenli kent yaklaşımı. TMMOB Mimarlar Odası Bülteni, 55, 11–16.

Aliağaoğlu, A., & Uğur, A. (2021). Kentlerde suç ve suça iten sebepler, suçla ilgili teorik çalışmalar. Doğu Coğrafya Dergisi, 26(45), 37–54. https://doi.org/10.17295/ataunidcd.877000

Bilsel, F. C. (2006). Kentsel dönüşüm çözülen kentler ve parçalanan kamusal alan. Mimarlık, 327, 54–59.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal, 9(2), 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

Couch, C., Sykes, O., & Börstinghaus, W. (2011). Thirty years of urban regeneration in Britain, Germany and France: The importance of context and path dependency. Progress in Planning, 75(1), 1–52.

Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). Sage Publications.

Dovey, K., & Wood, S. (2015). Public/private urban interfaces: Type, adaptation, assemblage. Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability, 8(1), 1–16.

Ergun, N., & Gül, H. (2010). Sosyal dışlanma ve kentsel yoksulluk ilişkisi bağlamında Türkiye'de gecekondu alanları. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 13(1), 27–54.

Federal Emergency Management Agency. (2019). Dangerous building identification guide. U.S. Department of Homeland Security.

Jacobs, J. (1961). The death and life of great American cities. Random House.

Keleş, R. (2015). Kentleşme politikası (14. bs.). İmge Kitabevi.

Kuban, D. (2000). Tarihi çevre korumanın mimarlık boyutu: Kuram ve uygulama. Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Korgavuş, B., & Karagüler, S. (2024). Metruk Yapilaşmanin Kent Üzerinde Oluşturduğu Sorunlar, Nedenleri Ve Çözümleri. The Journal Of Academic Social Science, 38(38), 202-227.

Mallach, A. (2018). The empty house next door: Understanding and reducing vacancy and hypervacancy in the United States. Lincoln Institute of Land Policy.

Selçuk, B., & Aydoğdu, İ. (2014). Kentsel dönüşüm üzerine düşünceler: Kazanım mı kayıp mı? Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 15(2), 89–108.

Şengül, H. T. (2009). Kentsel çelişki ve siyaset: Kapitalist kentleşme süreçlerinin eleştirisi. İmge Kitabevi.

Tekeli, İ. (2011). Kent, kentli hakları, kentleşme ve kentsel dönüşüm. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tuthill, L. (2008). Breaking new windows: Examining the subprime mortgage crisis using the broken windows theory. National Institute of Justice.

World Health Organization (WHO). (2018). *Housing and health guidelines*. World Health Organization.

Url-1:https://www.trthaber.com/haber/turkiye/gungorende-metruk-bina-coktu-1-yarali-760446.html

Url-2:https://www.bbc.com/news/articles/c93wjn4lvnzo

Url-3:https://stacks.cdc.gov/view/cdc/163353

Url-4:https://www.yapi.com.tr/haberler/surlarin-uzerine-gecekondu_170304.html

Url-5:https://tr.wikipedia.org/wiki/B%C3%BCy%C3%BCkada_Rum_Yetimhanesi

TEKSTİL BOYAMA FABRİKALARINDA KULLANIM GİRDİLERİNİN İNCELENMESİ VE OPTİMİZASYONU

AN ANALYSIS AND OPTIMIZATION OF INPUTS USED IN TEXTILE DYEING FACTORIES

Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza GÜNER
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Silivri, İstanbul.

ali.guner@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0002-8338-928X

Dr. Öğr. Üyesi Hatice GÜNER
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Silivri, İstanbul.

hatice.guner@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0002-4221-9495

ÖZET

Tekstil boyama ve finisaj prosesleri, su, enerji ve kimyasal tüketiminin yoğunluğu nedeniyle tekstil sektöründe en yüksek çevresel etkiye sahip aşamalardan biridir. Bu süreçler, özellikle yıkama ve durulama adımlarında yüksek miktarda su kullanımı ve bunun sonucunda oluşan kirli atıksular nedeniyle su kirliliğinin önemli bir kaynağını oluşturmaktadır.

Literatüre göre boyama ve bitim işlemleri, tekstil sektöründeki toplam su kirliliğinin yaklaşık yüzde 20'sinden sorumludur. Bu durum, su kıtlığının yaşandığı bölgelerde işletmelerin sürdürülebilirliğini ve rekabet gücünü doğrudan etkilemektedir. ISO 14046 gibi standartlar, su ayak izinin sistematik biçimde ölçülmesine ve süreçlerin çevresel etkilerinin karşılaştırılmasına imkân sağlamaktadır. Çevresel etkiyi azaltmak amacıyla düşük-banyo boyama, süperkritik CO_2 boyama, membran-hibrit geri kazanım sistemleri, gelişmiş oksidasyon yöntemleri ve ekolojik boyama teknikleri gibi çeşitli çözümler geliştirilmektedir. Bununla birlikte, bu yöntemler teknik ve ekonomik sınırlılıklar içermektedir.

Bu açıdan endüstri mühendisliği yaklaşımları, simülasyon ve optimizasyon modelleriyle üretim verimliliğini artırma potansiyeli taşımaktadır. Ancak çevresel göstergelerle operasyonel optimizasyonun birlikte ele alındığı saha çalışmaları sınırlıdır. Çalışmamızda, tekstil boyama fabrikalarında su, enerji ve kimyasal kullanımının endüstri mühendisliği yöntemleriyle optimize edilmesi ve su ayak izi analizleriyle bütünleştirilmesi konusu üzerinde alan taraması yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tekstil Boyama, Su Ayak İzi, Süreç Optimizasyonu, Sürdürülebilir Üretim.

ABSTRACT

Textile dyeing and finishing processes are among the most environmentally intensive stages in the textile industry due to their high consumption of water, energy, and chemicals. These processes, particularly washing and rinsing steps, require large volumes of water and generate significant amounts of contaminated wastewater, making them a major source of water pollution.

According to the literature, dyeing and finishing operations account for approximately 20% of total water pollution in the textile sector. This situation directly affects the sustainability and competitiveness of firms, especially in regions facing water scarcity. Standards such as ISO 14046 enable systematic assessment of water footprints and allow for the comparison of environmental impacts across processes. Various solutions have been proposed to reduce environmental impacts, including low-liquor ratio dyeing, supercritical CO_2 dyeing, membrane-based hybrid recovery systems, advanced oxidation processes, and ecological dyeing techniques. However, these approaches often involve technical and economic limitations.

From this perspective, industrial engineering approaches have the potential to enhance production efficiency through simulation and optimization models. However, field studies that address environmental indicators together with operational optimization remain limited. In this study, a literature review was conducted on optimizing water, energy, and chemical usage in textile dyeing factories using industrial engineering methods and integrating these with water footprint analyses.

Keywords: Textile Dyeing, Water Footprint, Process Optimization, Sustainable Production

GİRİŞ

Tekstil sektörü, dünya genelinde üretim hacmi, ihracat kapasitesi ve sağladığı istihdam olanakları bakımından önemli sanayi alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte sektör; yüksek su, enerji ve kimyasal tüketimi nedeniyle çevresel etkileri yoğun olan üretim alanları arasında yer almaktadır. Özellikle tekstil boyama ve finisaj süreçleri, üretim zincirinin en fazla kaynak tüketen aşamalarından biri olarak öne çıkmaktadır (Lara, Cabral, & Cunha, 2022). Boyama işlemleri sırasında gerçekleştirilen yıkama, durulama ve fikse adımları yüksek miktarda su kullanımına neden olmakta; süreç sonunda oluşan atık sular ise boyar madde, tuz ve çeşitli kimyasallar içermektedir (Robinson, McMullan, Marchant, & Nigam, 2001). Bu durum, çevresel sürdürülebilirlik kadar işletmelerin maliyet yapıları ve rekabet güçleri açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır.

Son yıllarda artan çevresel farkındalık, sürdürülebilir kalkınma politikaları ve uluslararası çevre standartları, tekstil sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin üretim süreçlerini yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Özellikle küresel tedarik zincirlerinde yer alan işletmeler açısından sürdürülebilir üretim uygulamaları, yalnızca çevresel bir sorumluluk değil, aynı zamanda stratejik bir rekabet unsuru haline gelmiştir. Avrupa Birliği tarafından yürürlüğe konulan Yeşil Mutabakat çerçevesinde geliştirilen sürdürülebilir ve döngüsel tekstil stratejisi, tekstil sektöründe kaynak verimliliği, karbon azaltımı ve döngüsel üretim uygulamalarını teşvik eden ve yönlendiren yeni bir sanayi politikası yaklaşımı ortaya koymaktadır (European Commission, 2022). Bu bağlamda su tüketiminin azaltılması, enerji verimliliğinin artırılması

ve kimyasal kullanımının kontrol altına alınması; işletmelerin maliyet avantajı elde etmeleri, çevresel yükümlülüklere uyum sağlamaları ve kurumsal sürdürülebilirlik performanslarını geliştirmeleri açısından kritik hale gelmiştir. Dolayısıyla üretim süreçlerinde kaynak kullanımının sistematik biçimde analiz edilmesi ve optimizasyon yaklaşımlarıyla desteklenmesi, sürdürülebilir sanayi dönüşümünün temel araştırma alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Günümüzde sürdürülebilir üretim anlayışı yalnızca teknik bir süreç iyileştirme yaklaşımı olarak değil, aynı zamanda işletmelerin kurumsal stratejilerini, yatırım kararlarını ve rekabet konumlarını yeniden şekillendiren bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmektedir. Kaynak verimliliği uygulamaları, işletmelerin çevresel performanslarının ötesinde; ihracat pazarlarına erişim, marka uyumu, kurumsal itibar ve yeşil rekabetçilik açısından belirleyici bir faktör haline gelmektedir. Bu durum, üretim sistemlerinin teknik boyutlarının yanı sıra ekonomik, yönetsel ve kurumsal boyutlarıyla birlikte ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu kapsamda su ayak izi değerlendirmeleri, üretim süreçlerinin çevresel etkilerinin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biri olarak öne çıkmaktadır. ISO 14046 standardı, su ayak izi hesaplamalarına yönelik uluslararası bir çerçeve sunarak üretim süreçlerinin çevresel performansının sistematik biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (ISO, 2014). Bununla birlikte su ayak izi kavramı yalnızca fiziksel su tüketimini ifade etmemekte; su kaynaklarının bölgesel sürdürülebilirliği, endüstriyel faaliyetlerin yerel çevre üzerindeki etkileri ve toplumsal refah boyutlarıyla ilişkili bir değerlendirme aracı olarak kabul edilmektedir. Hoekstra (2011), su ayak izi metodolojisini küresel ölçekte standartlaştırarak suyun ekonomik ve sosyal değerini ortaya koymuş; Haddad vd. (2021) ise suyun bölgesel kalkınma ve sosyal refah üzerindeki etkisini vurgulayarak, su ayak izinin sürdürülebilirlik politikalarıyla bütünleşik biçimde ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Endüstri mühendisliği yöntemleri; süreç analizi, simülasyon, optimizasyon ve kaynak planlama uygulamaları aracılığıyla üretim sistemlerinde verimlilik artışı sağlamada önemli avantajlar sunmaktadır. Ancak literatürde çevresel sürdürülebilirlik göstergeleri ile operasyonel optimizasyon yaklaşımlarını birlikte değerlendiren saha temelli çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Özellikle tekstil boyama fabrikalarında su, enerji ve kimyasal kullanımının bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi; yalnızca çevresel etkilerin azaltılması açısından değil, sürdürülebilir işletme yönetimi, yeşil dönüşüm kapasitesi ve sanayinin uzun dönemli rekabet gücü açısından da önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, tekstil boyama fabrikalarında kullanılan su, enerji ve kimyasal girdilerinin endüstri mühendisliği yöntemleriyle analiz edilmesi ve sürdürülebilir üretim yaklaşımı çerçevesinde optimize edilmesidir. Çalışma kapsamında süreç verimliliğinin artırılması, kaynak kullanımının azaltılması ve su ayak izi analizleriyle çevresel etkilerin değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu yönüyle çalışma, üretim sistemlerini teknik, çevresel ve yönetsel boyutlarıyla ele alan bütünleşik bir sosyo-teknik yaklaşım sunarak hem literatüre hem de tekstil sektöründeki sürdürülebilir yönetim uygulamalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Sürdürülebilir Üretimin Sosyo-Ekonomik ve Yönetimsel Boyutu

Tekstil boyama süreçlerine yönelik teknik sürdürülebilirlik çalışmalarının anlaşılabilmesi için, sürdürülebilir üretim kavramının sosyo-ekonomik ve yönetimsel bağlamının incelenmesi önem taşımaktadır.

Sürdürülebilir üretim kavramı son yıllarda yalnızca çevresel etkilerin azaltılmasına yönelik teknik çözümlerle sınırlı kalmayıp, sanayi politikaları, kurumsal yönetim yaklaşımları ve küresel rekabet dinamikleri bağlamında ele alınmaya başlanmıştır. Özellikle çevresel düzenlemelerin işletmeler üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, sürdürülebilirlik uygulamalarının maliyet artırıcı bir zorunluluk olmaktan ziyade inovasyonu teşvik eden stratejik bir unsur olabileceğini ortaya koymaktadır. Porter ve van der Linde (1995) tarafından geliştirilen rekabetçi çevre stratejisi yaklaşımına göre çevresel düzenlemeler, işletmeleri kaynak verimliliğini artırmaya yönlendirerek hem çevresel performans hem de ekonomik rekabet gücü açısından olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bu perspektif, sürdürülebilir üretim uygulamalarının işletme performansı üzerindeki etkilerinin yönetim bilimi ve stratejik karar alma süreçleriyle birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Küresel üretim sistemlerinde yaşanan dönüşüm, sürdürülebilirliği aynı zamanda bir tedarik zinciri yönetişimi meselesi haline getirmiştir. Uluslararası markalar ve perakende zincirleri tarafından uygulanan sürdürülebilirlik standartları, üretici işletmelerin çevresel performanslarını yalnızca yerel düzenlemeler açısından değil, küresel pazar erişimi bakımından da belirleyici hale getirmektedir. Bu durum özellikle tekstil sektöründe faaliyet gösteren işletmeler açısından sürdürülebilir üretim uygulamalarını stratejik bir uyum sürecine dönüştürmektedir. Seuring ve Müller (2008), sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi üzerine yaptıkları çalışmada, kaynak verimliliğinin işletmelerin ihracat kapasitesi, marka uyumu ve kurumsal sürdürülebilirlik performansı üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir.

Sürdürülebilir üretimin sosyal bilimler açısından bir diğer önemli boyutu ise üretim sistemlerinin sosyo-teknik yapısıdır. Sosyo-teknik sistem yaklaşımına göre üretim süreçleri yalnızca teknolojik altyapılardan oluşmamakta; insan faktörü, örgütsel yapı, yönetim anlayışı ve kurumsal çevre ile birlikte şekillenmektedir. Bu bağlamda su, enerji ve kimyasal kullanımına yönelik optimizasyon uygulamaları, yalnızca teknik verimlilik artışı sağlamamakta; aynı zamanda işletmelerin sürdürülebilirlik stratejilerini, yatırım davranışlarını ve uzun dönemli dönüşüm kapasitelerini de etkilemektedir. Gunasekaran ve Ngai (2012), operasyon yönetimi literatüründe çevresel kaynak optimizasyonunun yalnızca verimlilik artışı değil, aynı zamanda maliyet avantajı ve pazar payı artışı sağladığını vurgulamaktadır**.** Dolayısıyla tekstil boyama süreçlerinde gerçekleştirilecek kaynak optimizasyonu çalışmalarının çevresel, ekonomik ve yönetsel boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi disiplinlerarası bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Tekstil Boyama Süreçlerinde Sürdürülebilir Teknolojik Yaklaşımlar

Tekstil boyama süreçlerinde sürdürülebilir üretim uygulamalarına yönelik çalışmaların önemli bir bölümü su tüketiminin azaltılması ve çevresel etkilerin kontrol altına alınması üzerine yoğunlaşmaktadır. Shang (2013), düşük banyo oranlı (low-liquor ratio) boyama tekniklerinin

geleneksel yöntemlere kıyasla daha düşük su ve enerji tüketimi sağladığını belirtmiştir. Araştırmada özellikle modern jet boyama makinelerinin proses verimliliğini artırdığı ve su kullanımında önemli oranlarda tasarruf sağlayabildiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, yalnızca çevresel etkilerin azaltılması açısından değil, aynı zamanda işletmelerin üretim maliyetlerini düşürmesi bakımından da önemli bir avantaj olarak değerlendirilmektedir.

Tekstil sektöründe çevresel sürdürülebilirlik kapsamında geliştirilen yenilikçi teknolojilerden biri de süperkritik CO_2 boyama sistemleridir. Dyecoo (2022) tarafından geliştirilen bu teknoloji, özellikle polyester kumaşların boyanmasında su yerine süperkritik karbondioksit kullanılmasını esas almaktadır. Tex Space Today (2023) tarafından aktarıldığı üzere bu yöntem, su tüketimini ortadan kaldırırken proses süresini ve kimyasal kullanımını azaltabilmektedir. Bununla birlikte yüksek yatırım maliyetleri ve uygulama alanının sınırlı olması, teknolojinin yaygın kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu durum, sürdürülebilir üretim teknolojilerinin işletmeler açısından ekonomik uygulanabilirliğinin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Atık suyun geri kazanımı ve yeniden kullanımı üzerine yapılan çalışmalar da literatürde önemli yer tutmaktadır. Alkaya ve Demirer (2014), Türkiye'de faaliyet gösteren bir dokuma tekstil işletmesinde gerçekleştirdikleri çalışmada sürdürülebilir üretim uygulamalarını incelemiş ve membran filtrasyonu temelli geri kazanım sistemlerinin su tüketimini önemli ölçüde azaltabildiğini ortaya koymuştur. Araştırmada ultrafiltrasyon ve nanofiltrasyon teknolojilerinin proses suyunun yeniden kullanımına katkı sağladığı belirtilmiştir. Ancak membran sistemlerinde karşılaşılan tıkanma problemleri ve yüksek işletme maliyetleri, sürdürülebilir teknolojilerin uygulanmasında ekonomik ve operasyonel planlamanın önemini ortaya koymaktadır.

Tekstil atık sularının arıtımına yönelik yöntemler Robinson vd. (2001) tarafından kapsamlı biçimde değerlendirilmiştir. Araştırmacılar biyolojik arıtma, adsorpsiyon, elektrokoagülasyon ve gelişmiş oksidasyon yöntemlerini karşılaştırmış; hibrit sistemlerin daha yüksek arıtma performansı sunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte çalışmada, çevresel performansın sürdürülebilir biçimde iyileştirilebilmesi için proses bazlı optimizasyon çalışmalarının gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Ekolojik boyama yöntemleri üzerine yapılan çalışmalar da sürdürülebilir üretim ve çevre yönetimi açısından dikkat çekmektedir. Lara, Cabral ve Cunha (2022), doğal boyalar, enzim bazlı prosesler ve plazma teknolojileri gibi çevre dostu uygulamaları incelemiş ve bu yöntemlerin enerji tüketimi ile kimyasal kullanımını azaltma potansiyeline sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar özellikle enzim destekli işlemlerin daha düşük sıcaklıklarda gerçekleştirilebilmesi sayesinde enerji verimliliği sağladığını ifade etmiştir. Ancak kalite standardizasyonu ve endüstriyel ölçeklenebilirlik konularında bazı sınırlılıkların devam ettiği belirtilmiştir.

Tekstil üretim süreçlerinde operasyonel verimliliğin artırılmasına yönelik endüstri mühendisliği temelli çalışmalar da literatürde önemli yer tutmaktadır. Ferro vd. (2021), tekstil sektöründe üretim planlaması ve darboğaz analizleri için ayrık olay simülasyonu tabanlı bir optimizasyon modeli geliştirmiştir. Çalışma sonucunda üretim hattındaki bekleme sürelerinin azaltıldığı ve kapasite kullanım oranlarında iyileşme sağlandığı belirtilmiştir. Benzer şekilde Kimutai, Maina ve Makokha (2023), tekstil üretim tesislerinde enerji kullanımını optimize

etmek amacıyla doğrusal programlama tabanlı bir model önermiş ve enerji maliyetlerinde düşüş sağlanabileceğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, sürdürülebilir üretim hedeflerine ulaşılmasında operasyonel verimlilik uygulamalarının önemini göstermektedir.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde, tekstil boyama süreçlerinde sürdürülebilirlik çalışmalarının çoğunlukla belirli teknik çözümler veya çevresel performans analizleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak su, enerji ve kimyasal kullanımının eş zamanlı olarak değerlendirildiği; operasyonel optimizasyon yöntemlerinin sürdürülebilirlik göstergeleriyle bütünleşik biçimde ele alındığı uygulamalı çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle tekstil boyama fabrikalarında kullanım girdilerinin bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi, yalnızca çevresel etkilerin azaltılması açısından değil; aynı zamanda sürdürülebilir işletme yönetimi, maliyet kontrolü ve rekabet avantajı sağlanması açısından da önemli bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, teknik optimizasyon yaklaşımlarının sürdürülebilir sanayi dönüşümü, kurumsal karar alma süreçleri ve yeşil rekabetçilik bağlamında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle mevcut literatürde teknik sürdürülebilirlik çözümleri ile işletme düzeyinde veri temelli optimizasyon uygulamalarını bütünleştiren saha çalışmaları önemli bir araştırma boşluğu oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, tekstil boyama fabrikalarında kullanılan su, enerji ve kimyasal girdilerinin analiz edilmesi ve süreç verimliliğinin artırılmasına yönelik optimizasyon uygulamalarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada nicel veri analizi temelli uygulamalı bir yaklaşım benimsenmiştir. Çalışma kapsamında üretim süreçlerine ilişkin veriler saha incelemeleri, zaman etütleri ve işletme kayıtları aracılığıyla elde edilecektir.

Araştırmanın ilk aşamasında mevcut üretim süreçleri ayrıntılı biçimde analiz edilecektir. Bu kapsamda boyama ve finisaj hatlarında gerçekleştirilen işlemler süreç haritalama yöntemiyle incelenecek; su, enerji ve kimyasal kullanımına ilişkin veriler sistematik olarak toplanacaktır. Ayrıca proseslerdeki darboğazların belirlenebilmesi amacıyla zaman etütleri gerçekleştirilecektir. Toplanan veriler aracılığıyla girdi-çıktı analizleri yapılarak mevcut kaynak kullanım performansı ortaya konacaktır.

İkinci aşamada, literatürde yer alan alternatif proses iyileştirme yöntemleri ve sürdürülebilir üretim teknikleri değerlendirilecektir. Bu kapsamda düşük banyo oranlı boyama sistemleri, su geri kazanım uygulamaları ve enerji verimliliği sağlayan teknolojiler incelenecek; işletme yapısına uygun iyileştirme alternatifleri belirlenecektir.

Optimizasyon aşamasında ise üretim süreçlerinin verimliliğini artırmak amacıyla endüstri mühendisliği yöntemlerinden yararlanılacaktır. Süreç performansının analiz edilmesinde simülasyon teknikleri kullanılacak; kaynak kullanımının minimize edilmesine yönelik doğrusal programlama modelleri oluşturulacaktır. Böylece su, enerji ve kimyasal tüketiminin azaltılmasına yönelik optimum proses parametrelerinin belirlenmesi hedeflenecektir.

Çalışmanın sürdürülebilirlik boyutunda, elde edilen veriler doğrultusunda su ayak izi değerlendirmeleri gerçekleştirilecektir. Bu analizlerde ISO 14046 standardı esas alınarak üretim süreçlerinin çevresel etkileri değerlendirilecektir. Ayrıca optimizasyon öncesi ve sonrası

performans değerleri karşılaştırılarak önerilen iyileştirmelerin çevresel ve operasyonel etkileri analiz edilecektir.

Araştırmada elde edilen verilerin yalnızca operasyonel performans açısından değil, sürdürülebilir kaynak yönetimi ve çevresel performans değerlendirmesi açısından da analiz edilmesi planlanmaktadır.

ARAŞTIRMA MODELİ

Araştırmanın modeli, tekstil boyama süreçlerinde kullanılan temel üretim girdilerinin endüstri mühendisliği yöntemleriyle analiz edilmesi ve sürdürülebilirlik göstergeleriyle birlikte değerlendirilmesine dayanmaktadır. Çalışmada su tüketimi, enerji tüketimi ve kimyasal kullanım miktarları bağımsız değişkenler olarak ele alınırken; süreç verimliliği, maliyet, atık su miktarı ve su ayak izi değerleri bağımlı değişkenler olarak değerlendirilmektedir. Araştırma modeli, sürdürülebilir üretim anlayışı çerçevesinde kaynak kullanımının çevresel ve operasyonel boyutlarını birlikte değerlendiren bütünleşik bir yaklaşım üzerine kurulmuştur.

Araştırma modeli kapsamında öncelikle mevcut üretim sistemine ait veriler toplanacak ve süreç analizi gerçekleştirilecektir. Daha sonra simülasyon ve optimizasyon teknikleri kullanılarak kaynak kullanımının iyileştirilmesine yönelik alternatif senaryolar oluşturulacaktır. Son aşamada ise elde edilen iyileştirme sonuçları çevresel sürdürülebilirlik göstergeleri açısından değerlendirilecektir.

Bu doğrultuda araştırma modeli; veri toplama, süreç analizi, optimizasyon uygulamaları ve sürdürülebilirlik değerlendirmesi olmak üzere dört temel aşamadan oluşmaktadır.

BEKLENEN BULGULAR

Çalışma sonucunda tekstil boyama süreçlerinde kullanılan su, enerji ve kimyasal girdilerine ilişkin mevcut durumun ayrıntılı biçimde ortaya konulması beklenmektedir. Yapılacak süreç analizleri sayesinde kaynak kullanımının yoğun olduğu kritik noktaların belirlenmesi ve proseslerdeki verimsizliklerin tespit edilmesi hedeflenmektedir.

Uygulanacak optimizasyon yöntemleri sonucunda özellikle su ve enerji tüketiminde azalma sağlanması öngörülmektedir. Bununla birlikte kimyasal kullanım miktarının ve oluşan atık su miktarının azaltılması beklenmektedir. Süreç performansına ilişkin olarak üretim verimliliğinde artış, bekleme sürelerinde azalma ve kaynak kullanım etkinliğinde iyileşme sağlanacağı düşünülmektedir.

Su ayak izi analizleri sonucunda ise mevcut üretim süreçlerinin çevresel etkilerinin nicel olarak ortaya konulması ve optimizasyon sonrası çevresel performanstaki değişimin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışma kapsamında geliştirilecek iyileştirme önerilerinin, tekstil boyama fabrikalarında sürdürülebilir üretim uygulamalarına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Çalışma sonucunda elde edilecek bulguların, tekstil işletmelerinin sürdürülebilir üretim stratejilerinin geliştirilmesine ve çevresel performans yönetimi süreçlerine katkı sağlaması beklenmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tekstil boyama süreçleri, yüksek su, enerji ve kimyasal tüketimi nedeniyle çevresel etkilerin yoğun olarak hissedildiği üretim aşamalarından biridir. Bu nedenle süreçlerde kaynak kullanımının optimize edilmesi ve sürdürülebilir üretim yaklaşımlarının geliştirilmesi sektör açısından önemli bir gereklilik haline gelmiştir.

Bu çalışmada tekstil boyama fabrikalarında kullanılan üretim girdilerinin endüstri mühendisliği yöntemleriyle analiz edilmesi ve süreç optimizasyonunun sürdürülebilirlik göstergeleriyle birlikte değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın, su ayak izi analizleri ile operasyonel optimizasyon yöntemlerini bütünleşik biçimde ele alması açısından literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Elde edilen bulgular doğrultusunda tekstil işletmeleri için su ve enerji tasarrufu sağlayabilecek uygulamaların belirlenmesi, atık su miktarının azaltılması ve süreç verimliliğinin artırılmasına yönelik öneriler geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca alternatif proses teknolojilerinin uygulanabilirliğinin değerlendirilmesi ve sürdürülebilir üretim stratejilerine yönelik yol haritası oluşturulması planlanmaktadır.

Çalışmanın bulguları, kaynak optimizasyonunun yalnızca operasyonel verimlilik sağlayan teknik bir iyileştirme olmadığını; aynı zamanda tekstil sektöründe sürdürülebilir sanayi dönüşümünü destekleyen stratejik bir yönetim aracı olduğunu göstermektedir. Su, enerji ve kimyasal kullanımının bütünleşik biçimde analiz edilmesi, işletmelerin çevresel düzenlemelere uyum kapasitesini artırmakta, yeşil tedarik zincirlerine entegrasyonunu kolaylaştırmakta ve uluslararası rekabet koşullarına uyum sağlamalarına katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, sürdürülebilir üretim uygulamalarının işletme performansı, kurumsal karar alma süreçleri ve sanayi politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Elde edilen sonuçlar, sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada yalnızca ileri teknolojik yatırımların değil, mevcut üretim sistemlerinde gerçekleştirilecek veri temelli optimizasyon uygulamalarının da önemli bir dönüşüm potansiyeli taşıdığını göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren tekstil işletmeleri açısından operasyonel optimizasyon yaklaşımları, düşük maliyetli yeşil dönüşüm stratejileri geliştirilmesine olanak sağlayabilir. Bu bağlamda çalışma, sürdürülebilir üretimin teknik, ekonomik ve yönetsel boyutlarını bütünleştiren sosyo-teknik bir yaklaşım sunarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, üretim sistemlerinde gerçekleştirilecek kaynak verimliliği odaklı optimizasyon uygulamaları, yalnızca çevresel performansı iyileştiren operasyonel araçlar değil; aynı zamanda sanayinin sürdürülebilir dönüşümünü destekleyen stratejik karar mekanizmaları olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle çalışma, sürdürülebilir üretim, endüstri mühendisliği ve sosyal bilimler literatürleri arasında disiplinlerarası bir köprü kurmaktadır.

Gelecek araştırmalarda yaşam döngüsü değerlendirmesi, karbon ayak izi analizi, yapay zekâ destekli optimizasyon yöntemleri, örgütsel dönüşüm süreçleri ve yeşil inovasyon kapasitesi gibi konuların birlikte ele alınması; sürdürülebilir üretimin bölgesel kalkınma ve sanayi politikaları üzerindeki etkilerinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Alkaya, E., & Demirer, G. N. (2014). Sustainable textile production: A case study from a woven fabric manufacturing mill in Turkey. Journal of Cleaner Production, 65, 595–603.

Dyecoo. (2022). CO_2 dyeing information. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2025, https://dyecoo.com/co2-dyeing/

European Commission. (2022). EU strategy for sustainable and circular textiles. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2025, https://environment.ec.europa.eu/publications/textiles-strategy_en

Ferro, R., Cordeiro, G. A., Ordóñez, R. E. C., Beydoun, G., & Shukla, N. (2021). An optimization tool for production planning: A case study in a textile industry. Applied Sciences, 11(18), 8312. https://doi.org/10.3390/app11188312

Gunasekaran, A., & Ngai, E. W. (2012). The future of operations management: An editorial and research framework. International Journal of Production Economics, 139(1), 1–2. https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2012.06.012

Haddad, A. N., Ometto, A. R., & Siqueira, R. (2021). Sustainability and water footprint. In S. O. Idowu, R. Schmidpeter, & N. Capaldi (Eds.), Encyclopedia of sustainable management. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02006-4

Hoekstra, A. Y. (2011). The water footprint assessment manual: Setting the global standard. Earthscan.

International Organization for Standardization (ISO). (2014). ISO 14046: Environmental management — Water footprint — Principles, requirements and guidelines. Geneva: ISO. https://www.iso.org/standard/43263.html

Kimutai, I. K., Maina, P., & Makokha, A. (2023). Energy optimization model using linear programming for process industry: A case study of textile manufacturing plant in Kenya. International Journal of Energy Engineering, 9(2), 45–52.

Lara, L., Cabral, I., & Cunha, J. (2022). Ecological approaches to textile dyeing: A review. Sustainability, 14(14), 8353. https://doi.org/10.3390/su14148353

Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97–118. https://doi.org/10.1257/jep.9.4.97

Robinson, T., McMullan, G., Marchant, R., & Nigam, P. (2001). Remediation of dyes in textile effluent: a critical review on current treatment technologies with a proposed alternative. Bioresource technology, 77(3), 247-255.

Seuring, S., & Müller, M. (2008). From a literature review to a conceptual framework for sustainable supply chain management. Journal of Cleaner Production, 16(15), 1699–1710. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2008.04.020

Shang, S. M. (2013). Process control in dyeing of textiles. In A. Majumdar et al. (Eds.), Process Control in Textile Manufacturing (pp. 300–338). Woodhead Publishing.

Tex Space Today. (2023). Waterless carbon dioxide dyeing. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2025, https://www.texspacetoday.com/waterless-carbon-dioxide-dyeing/

KADIN CİNAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASINDA BÖLGESEL SINIFLANDIRMA SORUNU: TÜRKİYE VE AVRUPA (2010–2024)

THE PROBLEM OF REGIONAL CLASSIFICATION
IN THE COMPARISON OF FEMICIDE: TURKEY AND EUROPE (2010–2024)

Doç. Dr. Engin ÇAĞLAK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi

engincaglak@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9477-9435

Doç. Dr. Nilay KÖLEOĞLU

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İİBF

nkoleoglu@comu.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6153-719X

Öğr. Gör. Onur BAYRAM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu

obayram59@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2482-9756

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de kadın cinayetlerinin 2010–2024 dönemindeki zamansal eğilimini incelemekte ve bu eğilimi Avrupa ile karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. Çalışmanın çıkış noktası, uluslararası raporlarda Türkiye'nin çoğunlukla Asya bölgesi içinde sınıflandırılmasıdır. Asya bölgesinde kadın cinayeti oranlarının görece yüksek seyretmesi, Türkiye'de gözlemlenen artış eğiliminin bu bağlamda daha az dikkat çekici görünmesine yol açmaktadır. Bu durum, Türkiye'deki özgün eğilimin bölgesel ortalamalar içerisinde görünürlük kaybına uğraması sorununu ortaya çıkarmakta ve karşılaştırmalı analizlerin sonuçlarını doğrudan etkileyebilmektedir.

Bu doğrultuda araştırma, Türkiye'yi Avrupa bağlamında ele alarak alternatif bir karşılaştırma sunmaktadır. Çalışmada Türkiye'ye ilişkin veriler, Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu tarafından yayımlanan Anıt Sayaç veri tabanından elde edilmiş ve kadın cinayetleri 100.000 kadın başına düşen oranlar üzerinden yeniden hesaplanmıştır. Bu veriler, Birleşmiş Milletler sistemi içerisinde üretilen Avrupa bölgesine ilişkin femicide istatistikleri ile karşılaştırılmıştır. Araştırma tasarımı, betimleyici zaman serisi analizi ile karşılaştırmalı oransal analiz ve metodolojik değerlendirmeyi bir araya getiren çok katmanlı bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca sayısal değişimi ortaya koymayı değil, aynı zamanda bu değişimin hangi analitik çerçevede anlam kazandığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Elde edilen bulgular, Türkiye'de kadın cinayetlerinin özellikle 2016 sonrası dönemde belirgin bir artış eğilimi gösterdiğini ve sonraki yıllarda yüksek seviyelerde süreklilik kazandığını ortaya

koymaktadır. Buna karşılık Avrupa ülkelerinde aynı dönemde genel olarak düşüş eğilimi gözlemlenmektedir. Bu farklılaşma, Türkiye'nin Avrupa'dan yalnızca nicel düzeyde değil, aynı zamanda eğilim yönü bakımından da ayrıştığını göstermektedir. Ayrıca Türkiye'deki artışın belirli dönemlerde yoğunlaşması ve sonrasında yüksek düzeyde istikrar kazanması, bu olgunun geçici dalgalanmalardan ziyade yapısal bir nitelik taşıdığına işaret etmektedir.

Çalışmanın temel sonucu, Türkiye'nin uluslararası veri setlerinde Asya bölgesi içinde sınıflandırılmasının, Avrupa ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan bu eğilimsel ayrışmanın görünürlüğünü önemli ölçüde azaltmasıdır. Bu bulgu, kadın cinayetlerine ilişkin değerlendirmelerde yalnızca sayısal verilerin değil, bu verilerin hangi bölgesel çerçevede sunulduğunun da analitik sonuçları doğrudan şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, Türkiye örneği üzerinden veri sınıflandırma sorununun karşılaştırmalı analizler üzerindeki etkisine dikkat çekmekte ve literatüre metodolojik bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın cinayetleri, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, veri sınıflandırması

ABSTRACT

This study examines the temporal trend of femicide in Turkey between 2010 and 2024 and evaluates this trend through a comparative analysis with Europe. The starting point of the study is that Turkey is frequently classified within the Asian region in international reports. Since femicide rates are relatively high in Asia, this classification tends to make the increasing trend observed in Turkey appear less striking. This situation leads to a loss of visibility of Turkey's specific trajectory within regional averages and may directly affect the outcomes of comparative analyses.

Accordingly, the research offers an alternative perspective by evaluating Turkey within a European context. Data on femicide in Turkey were obtained from the "Anıt Sayaç" database of the We Will Stop Femicide Platform, and rates were recalculated per 100,000 women. These data were then compared with femicide statistics for Europe produced within the United Nations system. The research design is based on a multi-layered approach that combines descriptive time series analysis, comparative rate analysis, and methodological evaluation. This approach aims not only to identify numerical changes but also to discuss how these changes gain meaning within different analytical frameworks.

The findings indicate that femicide rates in Turkey have increased significantly, particularly after 2016, and have remained at high levels in subsequent years. In contrast, European countries generally exhibit a decreasing trend over the same period. This divergence shows that Turkey differs from Europe not only in terms of magnitude but also in the direction of change. Furthermore, the concentration of increases in specific periods followed by a high-level plateau suggests that this phenomenon reflects a structural pattern rather than temporary fluctuations.

The main conclusion of the study is that classifying Turkey within the Asian region in international datasets significantly reduces the visibility of this divergence when compared to Europe. This finding demonstrates that not only numerical data but also the regional framework in which these data are presented directly shapes analytical outcomes. In this respect, the study highlights the impact of data classification on comparative analyses through the case of Turkey and offers a methodological contribution to the literature.

Keywords: Femicide, gender inequality, data classification

GİRİŞ

Kadına yönelik şiddet ve kadın cinayetleri, günümüzde hem akademik hem de politik düzeyde giderek daha fazla tartışılan önemli bir toplumsal sorundur. Bu sorunun boyutları çoğu zaman uluslararası kuruluşlar tarafından yayımlanan raporlar ve istatistikler aracılığıyla ortaya konulmaktadır. Ancak bu verilerin nasıl sunulduğu ve hangi çerçevede değerlendirildiği, sorunun nasıl algılandığını doğrudan etkileyebilmektedir.

Uluslararası raporlarda kadın cinayetlerine ilişkin veriler genellikle bölgesel sınıflandırmalar üzerinden sunulmaktadır. Bu bağlamda ülkeler, Avrupa, Asya, Afrika gibi geniş coğrafi kategoriler içerisinde değerlendirilmektedir. Ancak bu tür sınıflandırmalar, bazı ülkelerdeki özgün eğilimlerin görünürlüğünü sınırlayabilmektedir. Özellikle farklı coğrafi, politik ve toplumsal özelliklere sahip ülkelerin tek bir bölge içinde ele alınması, karşılaştırmalı analizlerde yanıltıcı sonuçlara yol açabilmektedir.

Türkiye bu açıdan dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Uluslararası veri setlerinde Türkiye çoğu zaman Asya bölgesi içerisinde sınıflandırılmaktadır. Oysa Asya bölgesinde kadın cinayeti oranları genel olarak yüksek seyretmektedir. Bu nedenle Türkiye'deki kadın cinayetleri bu bölge ile birlikte değerlendirildiğinde, ülkedeki artış eğilimi yeterince dikkat çekici görünmemektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'deki sorun, içinde bulunduğu bölgesel ortalama nedeniyle görünürlük kaybına uğramaktadır.

Buna karşılık Türkiye Avrupa bağlamında ele alındığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkelerinde kadın cinayetlerinin genel olarak düşüş eğilimi gösterdiği bir dönemde, Türkiye'de kadın cinayetlerinin artış göstermesi dikkat çekici bir ayrışmaya işaret etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin yalnızca düzey olarak değil, eğilim olarak da Avrupa'dan farklılaştığını göstermektedir.

Ancak mevcut literatürde Türkiye'nin kadın cinayetleri eğiliminin Avrupa ile karşılaştırmalı olarak ve veri sınıflandırma sorunları bağlamında ele alındığı çalışmalar sınırlıdır. Bu durum, Türkiye'deki eğilimin uluslararası bağlamda nasıl konumlandığına ilişkin önemli bir boşluk yaratmaktadır. Bir başka değişle, aynı veri setinin farklı bölgesel çerçeveler içerisinde değerlendirilmesi halinde farklı analitik sonuçlara ulaşılabileceğini göstermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de kadın cinayetlerinin 2010–2024 dönemindeki eğilimini ortaya koymak ve bu eğilimi Avrupa ile karşılaştırmalı olarak analiz etmektir. Çalışma, Türkiye'nin farklı bölgesel sınıflandırmalar içerisinde değerlendirilmesinin nasıl farklı sonuçlar ürettiğini göstererek, kadın cinayetlerine ilişkin verilerin yalnızca sayısal olarak değil, aynı zamanda sunuldukları bağlam üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu yönüyle çalışma, Türkiye örneği üzerinden kadın cinayetlerinin uluslararası istatistiklerde nasıl görünür veya görünmez hale geldiğini açıklamayı amaçlamakta ve veri sınıflandırma sorununun analitik sonuçlar üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Kadına yönelik şiddet, yalnızca bireyler arası ilişkiler çerçevesinde değerlendirilemeyecek kadar karmaşık, çok boyutlu ve yapısal bir toplumsal sorun olarak ele alınmaktadır. Bu olgu, tarihsel süreç içerisinde toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, kültürel normlar ve ekonomik ilişkilerle iç içe geçmiş; bireysel davranışların ötesinde toplumsal yapının yeniden üretim mekanizmalarından biri haline gelmiştir. Bu nedenle kadına yönelik şiddet, münferit olaylar olarak değil, toplumsal düzenin işleyişine içkin bir problem alanı olarak değerlendirilmelidir (Çağlak, 2025).

Kadına yönelik şiddetin ortaya çıkışında belirleyici olan temel faktörlerden biri, kadın ve erkek arasındaki eşit olmayan güç ilişkileridir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların sosyal, ekonomik ve politik alanlarda sistematik olarak dezavantajlı konumda bulunmasına neden olmakta; bu durum şiddetin hem ortaya çıkmasına hem de süreklilik kazanmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda kadına yönelik şiddet yalnızca fiziksel saldırılarla sınırlı kalmamakta; psikolojik, ekonomik ve cinsel boyutlarıyla kadınların yaşamını çok yönlü olarak etkilemektedir (Bardakçı & Oğlak, 2022; Demirgöz Bal, 2014).

Kadına yönelik şiddetin yapısal niteliği, bu olgunun bireysel sapmalar ya da istisnai davranışlar üzerinden açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Walby (2011) ataerkil yapının toplumsal kurumlar aracılığıyla yeniden üretildiğini vurgularken, Heise vd. (1999) geliştirdikleri ekolojik modelde şiddetin bireysel, ilişkisel, toplumsal ve yapısal düzeylerin etkileşimi sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu bağlamda şiddet, yalnızca bireysel fail ve mağdur ilişkisi üzerinden değil, toplumsal yapının bütünsel işleyişi içerisinde değerlendirilmelidir. Şiddetin sürekliliği, toplumsal yapıların bu eşitsizliği yeniden üretme kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir (Walby, 2011; Heise vd., 1999).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tarihsel kökenleri incelendiğinde, bu eşitsizliğin ataerkil toplumsal yapıların oluşumu ile birlikte kurumsallaştığı görülmektedir (Dobash ve Dobash, 1979). İnsanlık tarihinin erken dönemlerinde daha eşitlikçi olduğu kabul edilen kadın-erkek ilişkileri, üretim biçimlerinin dönüşmesi, mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkması ve iş bölümünün yeniden düzenlenmesiyle birlikte erkek egemen bir yapıya evrilmiştir. Tarımsal üretimin gelişmesi ve mülkiyetin erkekler tarafından kontrol edilmesi, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kaybetmelerine ve toplumsal konumlarının zayıflamasına yol açmıştır (Bayram, 2025).

Bu tarihsel dönüşüm yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmamış; aynı zamanda ideolojik ve kültürel yapılar aracılığıyla da pekiştirilmiştir. Kadınların kamusal alandan dışlanması, eğitim ve üretim süreçlerinden uzaklaştırılması ve aile içinde ikincil konuma itilmesi, ataerkil sistemin sürekliliğini sağlayan temel dinamikler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda kadın, yalnızca ekonomik bir özne olmaktan çıkarılarak kontrol edilmesi gereken bir toplumsal kategoriye indirgenmiştir. Bu süreç, modern toplumlarda dahi farklı biçimlerde devam etmekte ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yeniden üretilmesine katkı sağlamaktadır (Michel, 1993; Kandiyoti, 1988).

Kadına yönelik şiddetin tarihsel sürekliliği, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda değişen biçimlerde ortaya çıkmasına rağmen, özünde benzer güç ilişkilerine dayanmaktadır. Antik dönemlerden modern toplumlara kadar uzanan süreçte kadınların hukuki, ekonomik ve sosyal haklarının sınırlandırılması, şiddetin kurumsallaşmasına ve normalleşmesine yol açmıştır. Bu durum, kadına yönelik şiddetin evrensel bir problem olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Fried, 2003; Dobash & Dobash, 1979).

Modern toplumlarda kadına yönelik şiddet, hukuki düzenlemeler ve uluslararası sözleşmelere rağmen varlığını sürdürmektedir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalar, hukuki düzenlemelerin varlığına rağmen uygulamada ciddi sorunlar yaşandığını ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin şiddetin devamında belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım & Şahin, 2019; Altınay & Arat, 2008). Bu durum, şiddetin yalnızca yasal düzenlemelerle ortadan kaldırılamayacağını, aksine toplumsal yapıdaki derin eşitsizliklerle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kadına yönelik şiddetin en uç ve geri döndürülemez biçimi kadın cinayetleri (femicide) olarak tanımlanmaktadır. Femicide kavramı, kadınların cinsiyetleri nedeniyle öldürülmesini ifade etmekte ve bu yönüyle diğer cinayet türlerinden ayrılmaktadır. Türkiye'de yapılan çalışmalar, kadın cinayetlerinin büyük ölçüde yakın partner veya aile içi ilişkiler bağlamında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Göktaş, 2025; Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2024; Anıt Sayaç, 2026).

Kadın cinayetlerinin artışı ya da azalışı, yalnızca suç oranlarındaki değişimi değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rejiminin dönüşümünü de yansıtmaktadır. Bu nedenle kadın cinayetlerine ilişkin eğilimlerin incelenmesi, toplumsal eşitsizliklerin güncel görünümünü anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Kadına yönelik şiddetin artışının, toplumsal, ekonomik ve politik dinamiklerle doğrudan ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Kadın cinayetleri aynı zamanda şiddetin ölçülebilir hale gelen en görünür biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir (UNODC, 2025; Köleoğlu, 2025)

Türkiye bağlamında kadın cinayetlerine ilişkin verilerin önemli bir kısmı sivil toplum kuruluşları tarafından üretilmekte ve bu durum veri güvenilirliği, kapsam ve tanım farklılıkları açısından metodolojik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu gibi oluşumlar, resmi verilerin yetersiz kaldığı durumlarda alternatif veri üretimi sağlamakta; ancak bu verilerin uluslararası istatistiklerle karşılaştırılabilirliği sınırlı kalabilmektedir (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu [KCDP], 2024; Yaman & Arslan, 2021)

Bununla birlikte kadın cinayetlerine ilişkin verilerin üretilmesi ve sunulması süreci, önemli metodolojik sorunlar içermektedir. Uluslararası kuruluşlar tarafından yayımlanan veriler çoğunlukla bölgesel sınıflandırmalar üzerinden sunulmakta; bu durum ülke düzeyindeki farklı eğilimlerin görünürlüğünü sınırlayabilmektedir. Bölgesel ortalamalar, belirli ülkelerdeki artış veya azalış eğilimlerini maskeleyebilmekte ve karşılaştırmalı analizlerde yanıltıcı sonuçlara yol açabilmektedir.

Bu bağlamda özellikle coğrafi, politik ve kültürel olarak farklı bölgesel aidiyetlere sahip ülkelerin konumu, veri analizinde ayrı bir önem taşımaktadır. Türkiye gibi hem Avrupa hem de Asya ile ilişkili bir konumda bulunan ülkelerin belirli bir bölge altında sınıflandırılması,

karşılaştırmalı analizlerin sonuçlarını doğrudan etkileyebilmektedir. (Göktaş, 2025). Bu durum, kadın cinayetlerine ilişkin eğilimlerin yalnızca nicel veriler üzerinden değil, aynı zamanda veri üretim ve sınıflandırma süreçleri bağlamında da değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla mevcut çalışma, kadın cinayetlerinin yalnızca sayısal eğilimlerini değil, aynı zamanda bu eğilimlerin veri üretim ve sınıflandırma süreçleri içerisinde nasıl görünür veya görünmez hale geldiğini analiz ederek literatüre metodolojik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

YÖNTEM

Araştırma Sorusu

Kadına yönelik şiddetin yapısal ve çok boyutlu bir toplumsal sorun olduğu dikkate alındığında, bu şiddetin en uç biçimi olan kadın cinayetlerinin zamansal eğilimlerinin analiz edilmesi, toplumsal dönüşüm dinamiklerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın temel araştırma sorusu şu şekilde formüle edilmiştir:

- Türkiye'de kadın cinayeti oranlarının zamansal eğilimi, küresel ve özellikle Avrupa bölgesindeki eğilimlerle karşılaştırıldığında nasıl bir farklılaşma göstermektedir?
- Bu temel soruya ek olarak çalışma, metodolojik bir boyut da içermektedir:
- Uluslararası veri setlerinde kullanılan bölgesel sınıflandırmalar (örneğin Türkiye'nin Asya kategorisinde yer alması), ülke düzeyindeki eğilimlerin karşılaştırmalı analizinde nasıl bir etki yaratmaktadır?

Bu çalışma, Türkiye'de kadın cinayetlerinin zamansal eğilimini inceleyen nicel ve karşılaştırmalı bir analiz ile bu eğilimlerin uluslararası veri üretim ve sınıflandırma sistemleri bağlamında değerlendirilmesini amaçlayan metodolojik bir tartışmayı bir araya getiren hibrit bir araştırma tasarımına sahiptir.

Araştırmada, kadın cinayetlerinin yıllara göre değişimi betimleyici (descriptive) zaman serisi analizi ile incelenmiş; elde edilen bulgular küresel ve bölgesel verilerle karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bu doğrultuda çalışma, hem nicel veri analizi hem de veri sınıflandırmalarına ilişkin eleştirel değerlendirme içermektedir.

Veri Kaynakları

Çalışmada iki temel veri seti kullanılmıştır:

1. Türkiye Verisi

Türkiye'de kadın cinayetlerine ilişkin yıllık veriler, Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu (KCDP) tarafından yayımlanan ve Anıt Sayaç veri tabanı üzerinden derlenen istatistiklerden elde edilmiştir. Bu veri seti, 2010–2024 yılları arasında erkek şiddeti sonucu hayatını kaybeden kadınlara ilişkin yıllık sayısal verileri içermektedir.

Söz konusu veriler, resmi adli istatistiklerin sınırlı olduğu durumlarda alternatif bir veri kaynağı sunmakta ve özellikle medyaya yansıyan vakaların sistematik olarak derlenmesi yoluyla oluşturulmaktadır. Ancak bu veri seti, resmi istatistiklerden farklı olarak medya temelli derleme yöntemine dayandığı için kapsayıcılık ve tanım farklılıkları açısından belirli sınırlılıklar içermektedir.

2. Uluslararası ve Bölgesel Veri

Türkiye'deki eğilimin karşılaştırılabilmesi amacıyla, küresel ve bölgesel kadın cinayeti verileri için Birleşmiş Milletler sistemi içerisinde üretilen femicide verileri kullanılmıştır. Bu veriler, kadın cinayetlerini 100.000 kadın nüfus başına düşen oranlar şeklinde sunmakta ve ülkeler arası karşılaştırmaya olanak sağlamaktadır.

Bu veri setleri, kadın cinayetlerini çoğunlukla "yakın partner veya aile üyesi tarafından işlenen cinayetler" çerçevesinde tanımlamakta ve ülkelerden gelen resmi veriler ile tahmini modellerin birleşimiyle oluşturulmaktadır.

Veri İşleme ve Oran Hesaplama

Kullanılan veri setleri, ilgili platformlardan manuel olarak derlenmiş ve analiz sürecinde herhangi bir istatistiksel yazılım kullanılmadan betimleyici analiz yöntemi tercih edilmiştir.

Türkiye'ye ilişkin veriler başlangıçta mutlak sayı (yıllık kadın cinayeti sayısı) olarak elde edilmiştir. Ancak uluslararası karşılaştırmaların sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için bu verilerin nüfusa oranlanması gerekmektedir.

Bu doğrultuda kadın cinayeti oranları aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır:

Kadın cinayeti oranı = (Yıllık kadın cinayeti sayısı / kadın nüfusu) × 100.000

Kadın nüfusuna ilişkin veriler, yıllara göre değişimi dikkate alacak şekilde ulusal ve uluslararası nüfus projeksiyonlarına dayalı olarak hesaplanmıştır. Bu yaklaşım, farklı ülkeler ve bölgeler arasında karşılaştırılabilirlik sağlamayı amaçlamaktadır.

Analiz Yöntemi

Çalışmada üç aşamalı bir analiz süreci izlenmiştir:

1. Zaman Serisi Analizi

Türkiye'de kadın cinayetlerinin 2010–2024 yılları arasındaki değişimi incelenmiş; artış ve azalış eğilimleri ile olası kırılma noktaları belirlenmiştir. Bu kapsamda özellikle 2016 sonrası dönemde gözlemlenen değişim ayrı bir analiz konusu olarak değerlendirilmiştir.

2. Oransal Karşılaştırma Analizi

Mutlak sayılar üzerinden elde edilen bulgular, nüfusa oranlanarak standartlaştırılmış ve Türkiye'nin kadın cinayeti oranları küresel ve Avrupa bölgesi ile karşılaştırılmıştır. Bu analiz, Türkiye'nin yalnızca sayısal değil, göreli konumunu da ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3. Metodolojik Değerlendirme

Çalışmanın üçüncü aşamasında, uluslararası veri setlerinde kullanılan bölgesel sınıflandırma sistemleri ele alınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin bazı veri setlerinde Asya bölgesi içerisinde sınıflandırılmasının, Avrupa ile karşılaştırmalı analizlerde ortaya çıkan eğilim farklılıklarının görünürlüğünü nasıl etkilediği tartışılmıştır.

Bu yaklaşım, nicel bulguların yorumlanmasında veri üretim süreçlerinin rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Sınırlılıklar

Bu çalışma çeşitli metodolojik sınırlılıklar içermektedir:

Türkiye verileri resmi adli istatistiklerden ziyade sivil toplum kaynaklıdır ve medya temelli derleme yöntemine dayanmaktadır.

Uluslararası veri setleri ile Türkiye verileri arasında kadın cinayeti tanımı açısından farklılıklar bulunabilmektedir.

Oran hesaplamalarında kullanılan kadın nüfusu verileri, yıllık projeksiyonlara dayalıdır.

Bölgesel karşılaştırmalar, agregat veriler üzerinden yapıldığı için ülke düzeyindeki özgün farklılıkları tam olarak yansıtmayabilir.

Etik ve Yöntemsel Yaklaşım

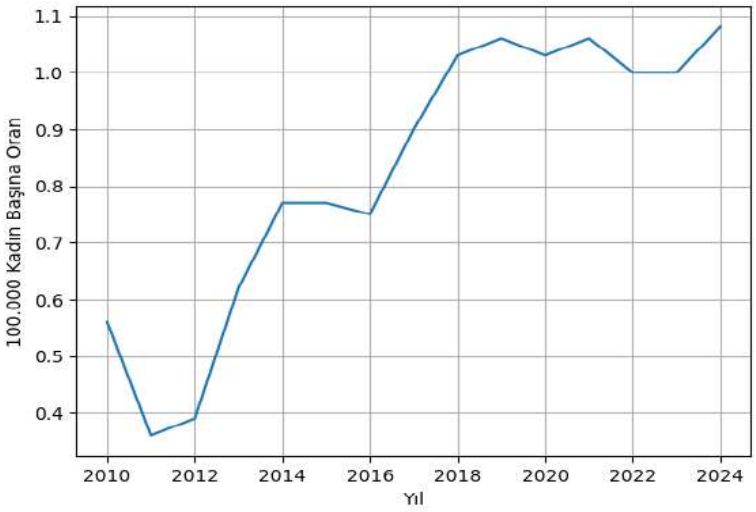
Bu çalışma, kadına yönelik şiddetin hassas doğası göz önünde bulundurularak veri kullanımında şeffaflık ve akademik dürüstlük ilkelerine bağlı kalınarak hazırlanmıştır. Elde edilen bulgular, yalnızca sayısal veriler üzerinden değil, aynı zamanda toplumsal ve yapısal bağlam içerisinde değerlendirilmiştir.

BULGULAR

Türkiye'de kadın cinayetlerine ilişkin yıllık veriler incelendiğinde, 2010–2024 döneminde belirgin bir artış eğiliminin olduğu görülmektedir. 2010 yılında 205 olan kadın cinayeti sayısı, 2024 yılı itibarıyla 455'e ulaşmıştır. Bu durum, incelenen dönem içerisinde kadın cinayetlerinin yaklaşık iki katına çıktığını göstermektedir (KCDP, 2024).

Söz konusu veriler bağlamında hazırlanan Şekil 1 incelendiğinde, Türkiye'de kadın cinayeti oranlarının özellikle 2016 yılı sonrasında belirgin bir artış eğilimi gösterdiği ve 2019 sonrası dönemde yüksek seviyelerde istikrar kazandığı görülmektedir.

Şekil 1. Türkiye'de Kadın Cinayeti Oranlarının Zamansal Eğilimi (2010–2024)

Zamansal dağılım daha ayrıntılı incelendiğinde, bu artışın doğrusal bir seyir izlemediği, aksine belirli dönemlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle 2016 yılı sonrasında kadın cinayetlerinde dikkat çekici bir artış yaşanmış; 2017 yılında 354, 2018 yılında 411 ve 2019 yılında 428 vaka kaydedilmiştir. Bu dönem, kadın cinayetlerinin hem sayısal olarak yükseldiği hem de kamuoyunda daha görünür hale geldiği bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir (KCDP, 2024).

2020 yılı sonrasında ise kadın cinayetlerinin yüksek seviyelerde seyretmeye devam ettiği, ancak artış hızının görece yavaşladığı gözlemlenmektedir. 2020–2024 döneminde yıllık verilerin 400'ün üzerinde seyrettiği ve bu durumun bir "yüksek düzeyde istikrar" (high-level plateau) oluşturduğu söylenebilir. Bu bulgu, kadın cinayetlerinin yalnızca artan bir sorun değil, aynı zamanda belirli bir seviyede kalıcı hale gelen yapısal bir olguya dönüştüğünü göstermektedir. Tablo 1'de görüldüğü üzere, kadın cinayeti oranlarında özellikle 2017 sonrası dönemde belirgin bir artış gözlemlenmektedir.

Tablo 1. Türkiye'de Kadın Cinayetleri ve 100.000 Kadın Başına Düşen Oranlar (2010–2024)

Yıl	**Kadın Cinayeti Sayısı**	**Kadın Nüfusu (≈)**	**100.000 Kadın Başına Oran**
2010	205	36,500,000	0.56
2011	132	36,900,000	0.36
2012	147	37,300,000	0.39
2013	232	37,700,000	0.62
2014	293	38,100,000	0.77
2015	295	38,500,000	0.77
2016	293	39,000,000	0.75
2017	354	39,400,000	0.90
2018	411	39,800,000	1.03
2019	428	40,200,000	1.06
2020	420	40,600,000	1.03
2021	434	41,000,000	1.06
2022	414	41,400,000	1.00
2023	420	41,800,000	1.00
2024	455	42,200,000	1.08

Not: Kadın cinayeti verileri Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu (KCDP) tarafından yayımlanan Anıt Sayaç verilerine dayanmaktadır. Kadın nüfusu değerleri yıllık nüfus projeksiyonları esas alınarak yaklaşık olarak hesaplanmıştır. Oranlar, 100.000 kadın başına düşen kadın cinayeti sayısını göstermektedir.

Oransal Analiz: Nüfusa Göre Kadın Cinayetleri

Kadın cinayetlerinin mutlak sayılar üzerinden değerlendirilmesi, nüfus değişimlerini dikkate almadığı için sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle veriler, kadın nüfusu temel alınarak 100.000 kadın başına düşen oranlar şeklinde yeniden hesaplanmıştır.

Bu hesaplamalar sonucunda, Türkiye'de kadın cinayeti oranlarının 2010 yılında yaklaşık 0.56 seviyesinden 2024 yılında 1.08 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum, yalnızca mutlak sayıların değil, nüfusa oranlı olarak da kadın cinayetlerinin belirgin bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Özellikle 2017 yılı sonrasında oranların 1.00 seviyesinin üzerine çıkması, kadın cinayetlerinin istatistiksel olarak yeni bir eşik değerine ulaştığını göstermektedir. Bu bulgu, çalışmanın üçüncü hipotezi olan "yapısal kırılma" varsayımını desteklemektedir.

Türkiye ve Avrupa Eğilimlerinin Karşılaştırılması

Türkiye'de gözlemlenen artış eğilimi, küresel ve bölgesel verilerle karşılaştırıldığında dikkat çekici bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Birleşmiş Milletler verilerine göre, Avrupa bölgesinde kadın cinayeti oranlarının son yıllarda düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir (UNODC, 2024). Avrupa genelinde kadın cinayeti oranı yaklaşık 0.5 / 100.000 kadın seviyesinde seyretmektedir.

Bu bağlamda Türkiye'nin 2024 yılı itibarıyla ulaştığı 1.08 oranı, Avrupa ortalamasının yaklaşık iki katına karşılık gelmektedir. Daha da önemlisi, Avrupa'da gözlemlenen düşüş eğilimine karşın Türkiye'de artışın devam etmesi, iki eğilim arasında yönsel bir ayrışma olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bulgu, çalışmanın ilk hipotezi olan "Türkiye'nin Avrupa eğilimlerinden farklılaşması" varsayımını desteklemektedir. Aynı zamanda ikinci hipotez kapsamında Türkiye'nin kadın cinayeti oranlarının Avrupa ortalamasının üzerinde olduğu da açık biçimde görülmektedir.

Veri Görünürlüğü ve Bölgesel Sınıflandırma Sorunu

Kadın cinayetlerine ilişkin küresel verilerin çoğunlukla bölgesel sınıflandırmalar üzerinden sunulması, ülke düzeyindeki farklı eğilimlerin analizini zorlaştırmaktadır. Türkiye'nin bazı uluslararası veri setlerinde Asya bölgesi içerisinde sınıflandırılması, ülkenin Avrupa ile karşılaştırmalı analizlerde doğrudan yer almamasına neden olmaktadır.

Bu durum, Türkiye'de gözlemlenen artış eğiliminin Avrupa verileri ile birlikte değerlendirilmesini sınırlamakta ve söz konusu farklılaşmanın görünürlüğünü azaltmaktadır. Başka bir ifadeyle, ülkelerden gelen verilerin bir araya gelerek kümelenip bölgesel bir veri haline getirmesi özgün eğilimleri maskeleyebilmektedir. Bu bulgu, çalışmanın dördüncü hipotezi olan "metodolojik görünürlük sorunu"nu desteklemektedir. Türkiye'nin Avrupa bağlamında değerlendirilmesi durumunda, bölgesel eğilimlerin yeniden yorumlanması gerekeceği anlaşılmaktadır.

Elde edilen bulgular, Türkiye'de kadın cinayetlerinin hem mutlak sayılar hem de nüfusa oranlı değerler açısından artış eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu artışın özellikle 2016

sonrası dönemde belirginleştiği ve son yıllarda yüksek seviyelerde istikrar kazandığı görülmektedir.

Türkiye'deki bu eğilim, Avrupa'daki düşüş trendi ile karşılaştırıldığında yönsel bir ayrışmaya işaret etmektedir. Ayrıca uluslararası veri setlerinde kullanılan bölgesel sınıflandırmaların, bu tür farklılaşmaların görünürlüğünü sınırladığı anlaşılmaktadır.

Bu sonuçlar, kadın cinayetlerinin yalnızca kriminal bir olgu değil, aynı zamanda toplumsal ve yapısal dinamiklerle ilişkili bir problem olduğunu ve bu nedenle çok boyutlu bir analiz gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada elde edilen bulgular, Türkiye'de kadın cinayetlerinin 2010–2024 döneminde belirgin bir artış eğilimi gösterdiğini ve bu eğilimin özellikle 2016 yılı sonrasında hız kazandığını ortaya koymaktadır. Kadın cinayetlerinin yalnızca mutlak sayılar açısından değil, nüfusa oranlı olarak da artış göstermesi, bu olgunun tesadüfi dalgalanmalardan ziyade daha derin ve yapısal dinamiklerle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Bu bulgular, kadına yönelik şiddetin bireysel olaylar üzerinden açıklanamayacağını, aksine toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve güç ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan literatürle örtüşmektedir. Nitekim kadına yönelik şiddetin sürekliliği, toplumsal yapının bu eşitsizliği yeniden üretme kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda Türkiye'de gözlemlenen artış eğilimi, yalnızca suç oranlarındaki bir değişim olarak değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rejimindeki dönüşümlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın önemli bulgularından biri, Türkiye'deki kadın cinayeti oranlarının Avrupa'daki eğilimlerle karşılaştırıldığında belirgin bir farklılaşma göstermesidir. Avrupa bölgesinde kadın cinayetlerinin genel olarak düşüş eğiliminde olduğu görülürken, Türkiye'de artışın devam etmesi iki farklı eğilim yönüne işaret etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin yalnızca nicel düzeyde değil, eğilimsel olarak da Avrupa'dan ayrıştığını ortaya koymaktadır.

Bu farklılaşmanın nedenlerine ilişkin kesin bir nedensel çıkarım yapmak bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte, literatürde yer alan bulgular bazı açıklayıcı çerçeveler sunmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu, ekonomik bağımlılığın sürdüğü ve kadınların toplumsal konumunun sınırlı kaldığı bağlamlarda kadına yönelik şiddetin daha yaygın olduğu bilinmektedir. Türkiye bağlamında da benzer yapısal dinamiklerin varlığı, kadın cinayetlerindeki artışın bu çerçevede değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, kadın cinayetlerine ilişkin verilerin yorumlanmasında kullanılan yöntemsel çerçevenin sonuçlar üzerinde belirleyici olmasıdır. Uluslararası veri setlerinin çoğunlukla bölgesel sınıflandırmalar üzerinden sunulması, ülke düzeyindeki özgün eğilimlerin görünürlüğünü sınırlayabilmektedir. Türkiye'nin bazı veri setlerinde Asya bölgesi içerisinde sınıflandırılması, Avrupa ile karşılaştırmalı analizlerde ortaya çıkan farklılaşmanın yeterince fark edilmemesine yol açmaktadır.

Bu durum, bölgesel ortalamaların belirli ülkelerdeki artış ya da azalış eğilimlerini maskeleyebileceğini göstermektedir. Türkiye örneği, aynı verinin farklı bölgesel çerçeveler

içerisinde değerlendirilmesinin farklı yorumlara yol açabileceğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu nedenle kadın cinayetlerine ilişkin verilerin yorumlanmasında yalnızca sayısal göstergelere değil, bu verilerin nasıl sınıflandırıldığına da dikkat edilmesi gerekmektedir.

Öte yandan Türkiye'de kadın cinayetlerinin son yıllarda yüksek seviyelerde seyretmeye devam etmesi, bu olgunun geçici bir artıştan ziyade kalıcı bir yapısal sorun haline geldiğini düşündürmektedir. Bu durum, kadına yönelik şiddetin yalnızca önleyici politikalarla değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri hedef alan daha kapsamlı dönüşümlerle ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, Türkiye'de kadın cinayetlerinin Avrupa'daki eğilimlerden farklılaştığını ortaya koymakta ve bu farklılaşmanın, kullanılan veri sınıflandırma çerçevesine bağlı olarak görünür ya da görünmez hale gelebildiğini göstermektedir. Bu bulgu, kadın cinayetlerine ilişkin karşılaştırmalı analizlerde metodolojik tercihlerinin kritik önem taşıdığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de kadın cinayetlerinin 2010–2024 döneminde artış eğilimi gösterdiğini ve bu eğilimin Avrupa'daki düşüş trendinden belirgin biçimde ayrıştığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, kadın cinayetlerinin yalnızca kriminal bir olgu değil, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilişkili yapısal bir sorun olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışma, uluslararası veri setlerinde kullanılan bölgesel sınıflandırmaların ülke düzeyindeki farklı eğilimleri görünmez kılabileceğini ortaya koyarak literatüre metodolojik bir katkı sunmaktadır. Gelecek çalışmaların, farklı veri kaynaklarını karşılaştırmalı olarak ele alarak bu metodolojik sorunları daha derinlemesine incelemesi önerilmektedir.

KAYNAKLAR

Altınay, A. G., & Arat, Y. (2008). Türkiye'de kadına yönelik şiddet. İstanbul: Metis Yayınları.

Anıt sayaç: Kadın cinayetleri verileri. https://anitsayac.com

Bardakçı, Ş., & Oğlak, S. (2022). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ve Türkiye. Toplumsal Politika Dergisi, 3(1), s. 71-90.

Bayram, O. (2025). Geçmişten Günümüze Kadın Hareketi. Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele (Ed: Çağlak, E. & Köleoğlu, N.). Kriter Yayınevi, İstanbul.

Çağlak, E. (2025). Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Medyadaki Temsili: Ulusal, Yerel Ve Dijital Alanların Söylemsel ve Sayısal Analizi. Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele (Ed: Çağlak, E. & Köleoğlu, N.). Kriter Yayınevi, İstanbul.

Demirgöz Bal, M. (2014). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış. Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi, 1(1), s. 15-28.

Dobash, R. E., & Dobash, R. P. (1979). Violence against wives: A case against patriarchy. Free Press.

Fried, S. T. (2003). Violence against women. Health and Human Rights, 6(2), 88-111.

Göktaş, S. (2025). Cam Tavanın Gölgesinde: Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet Ve Sosyal Hizmet Müdahalesi. Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele (Ed: Çağlak, E. & Köleoğlu, N.). Kriter Yayınevi, İstanbul.

Heise L., Ellsberg M., Gottemoeller M. (1999). Ending violence against women. John's Hopkins University School of Public Health; Population Information Program. Report No.11, Series L.

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu. (2024). https://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/veriler/3129/2024-yilinda-erkekler-tarafindan-en-az-394-kadin-olduruldu-259-kadin-supheli-sekilde-olu-bulundu

Köleoğlu, N. (2025). Avrupa Birliği Ülkelerinde Partnere Bağlı Kadına Yönelik Şiddet. Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele (Ed: Çağlak, E. & Köleoğlu, N.). Kriter Yayınevi, İstanbul.

Michel, A. (1993). Feminizm, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları.

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2018). Global study on homicide: Gender-related killing of women and girls.

Walby, S. (2011). The Future of Feminism. Polity Press.

KENT KİMLİĞİ BAĞLAMINDA ARNAVUTLUK TİRAN KENTİNDEKİ GÜNCEL MİMARLIK UYGULAMALARI

CURRENT ARCHITECTURAL PRACTICES IN ALBANIA, TIRANA, IN THE CONTEXT OF URBAN IDENTITY

Prof. Dr. Gül YÜCEL

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul.

gul.yucel@rumeli.edu.tr

ORCID NO: 0000-0003-3722-6479

ÖZET

Kent kimliği; coğrafya, tarih, doğal ve yapılı fiziksel çevre, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikler gibi birçok unsurla bütünleşiktir. Kent kimliğinin oluşumu zamanla ilişkili ve tüm değişimlerden de etkilenen, devamlılık içeren bir süreçtir. Ekonomik faaliyetlerin değişimi, nüfus, yapılı çevre ve dolayısıyla kentin de süreç içinde değişimini beraberinde getirmektedir. Arnavutluk'un başkenti Tiran, tarihi ve doğal özellikleri, geçirdiği siyasi rejim değişiklikleri ve bunu simgeleyen yapılı fiziksel çevre ile bütünlük içeren, kendine özgü bir kenttir. Güncel olarak Tiran kentinde uluslararası tanınmış mimarların kentin planlanması da dâhil olmak üzere farklı işlev, form ve yükseklikte tamamlanmış, devam eden veya proje aşamasında birçok yapı tasarımı bulunmaktadır. Tasarımların çoğu uluslararası yarışmalar yoluyla elde edilmiştir. Çalışmada günümüzde Tiran kenti için tasarlanmış yüksek yapıların kent kimliğine etkisi, siluet bağlamında incelenmiştir. Nitel araştırma olarak tasarlanmış çalışmada literatürden elde edilen veriler dökuman analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Günümüzde Tiran kenti için uluslararası tanınmış mimarlar tarafından kentin merkezindeki İskenderbey Meydanı çevresinde yayılı 100'ü aşan sayıda yüksek yapı tasarımından 12'si 200 metre ve üzeri yüksekliktedir. Günümüzde Tiran'da güçlü doğal çevreyle birlikte farklı dönemleri simgeleyen binalar görünür durumdadır. Hâlihazırda proje aşamasındaki yüksek yapıların gelecekte inşasıyla birlikte kent silueti etkilenebilir.

Anahtar kelimeler: Kent kimliği, Tiran, yüksek yapı, kent silueti.

ABSTRACT

Urban identity is an integrated phenomenon shaped by numerous factors, including geography, history, the natural and built physical environment, as well as social, cultural, and economic characteristics. The formation of urban identity is a continuous process that is inherently linked to time and influenced by various transformations. Changes in economic activities bring about shifts in population patterns, the built environment, and consequently, the city itself over time. Tirana, the capital of Albania, is a distinctive city whose identity reflects the interplay between its historical and natural characteristics, political regime changes, and the built physical environment that symbolizes these transformations. At present, Tirana hosts numerous architectural projects of varying functions, forms, and heights -completed, under construction, or at the proposal stage- designed by internationally renowned architects. These projects include not only individual buildings but also contributions to the broader planning of the city. A

significant proportion of these designs have been commissioned through international architectural competitions. This study examines the impact of contemporary high-rise building projects in Tirana on urban identity, with particular emphasis on the city skyline. Designed as a qualitative study, the research evaluates data obtained from the literature through document analysis. Among the more than one hundred high-rise building projects proposed by internationally renowned architects for central Tirana, particularly in the vicinity of Skanderbeg Square, twelve are planned to exceed 200 meters in height. Today, alongside its prominent natural setting, Tirana retains visible architectural landmarks representing different historical periods. However, the future construction of the high-rise projects currently at the proposal stage may significantly alter the city skyline and, consequently, influence the city's urban identity.

Keywords: Urban identity, Tirana, high-rise building, urban skyline.

GİRİŞ

Kentler bulundukları coğrafya başta olmak üzere, yapılı fiziksel çevre, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri ile bütünlük içindedir. Doğal ve yapılı fiziksel çevre özellikleri kent kimliğine birincil katkı sağlayabilmektedir. Özellikle tarihi yapılı fiziksel çevre ve kentsel peyzaj alanları kent kimliğini belirleyici unsur olarak öne çıkmaktadır (Perihan ve Aşur, 2020). Tarihi çevre aynı zamanda kentin tanınmasında da etkilidir. Bütünlük içinde korunmuş kültürel ve doğal miras kent kimliği için önemli verilerdir. Bu nedenle bir kentte varolan tarihi kültürel varlıkların korunması ve kent yaşamına dâhil edilmesi kentin kimliğini güçlendirir. Tarihsel süreçteki değişimler kent kimliği üzerinde de etkiler bırakır. Siyasi, ekonomik değişimler, doğa kaynaklı afetler, nüfus hareketleri gibi etkenler yerleşimlerin zaman içinde her yönden değişimini beraberinde getirebilir. Özellikle depremlerin yapılı fiziksel çevre üzerinde yıkıcı etkileri kentlerin bu kapsamda önemli değişime yol açabilmektedir. Tekeli (2009) kent için kimliği, faaliyetler ve fiziki çevrenin bütünlüğü ile birlikte oluşan bir nitelik olarak tanımlamaktadır. Yere dair kimlik oluşumu zamanla ilişkili ve gelecekte de varlığını sürdüren yapıdadır. Dolayısıyla bir yerin kimliğinin devamlılığında gelecekte oluşacak değişim ve gelişimler de ilişkilidir. Bu nedenle değişimlerin yönü ve kapsamının öngörülebilir olması önemlidir.

Kentteki faaliyetlerin değişimi veya yapılı fiziksel çevredeki değişim kimliğin üzerinde de etki oluşturabilir. Öncelikle üretim faaliyetlerindeki değişim, yapılı fiziksel çevre ve ekonominin de üzerinde etkilidir. Tarımla ilişkili bir kentin zamanla faaliyetlerin değişimiyle birlikte hizmet odaklı bir ekonomiye geçişi örneğindeki gibi, sözkonusu kentin tanımlanmasında köklü değişimi beraberinde getirecektir. Özellikle tarihi kentler, çok katmanlı yapısıyla geçmiş ve günümüzü bünyesinde iç içe barındırmaktadır. Geçmişten gelen tarihsel gelişim yeterince kontrol edilemez ise yerin kimliği de değişebilir (Tekeli, 2009).

Kenti tanımlayıcı unsurların birbirleriyle olan ilişkisi, kentin algılanmasına katkı sağlar ve diğer kentlerden ayırır. Kentin doğal çevreyle ilişkisi, yapılı fiziksel çevrenin tarihi ve mimari özellikleri, ekonomi, sosyal yaşam, kültürel özellikler kentin kimliği ve kenti deneyimleyenlerde bıraktığı imge farklıdır. Kent kimliği kişilerden bağımsız kentin ana unsurlarının yapısını ortaya koyar. Kent imajı ise biraz daha öznel yaklaşımla insanların üzerinde bıraktığı etkiye ilişkin unsurlar barındırır. Bu bağlamda Lynch (2012) kentin

algılanmasına yönelik olarak; yollar, bölgeler, kenarlar, düğüm noktaları ve işaret öğeleri şeklinde beş temel öğede tanımlamıştır. Sözkonusu öğelerden biri veya birkaçı kentlerin algılanması sürecinde öne çıkabilir. Kent kimliği bütüncüllüğünde kent imajı daha çok doğal ve yapılı çevrenin oluşumu veya yapısı ile ilişkilidir.

Coğrafi yapıyla bütünleşen yapılı fiziksel çevre, kenti kendine özgü bir yapıya kavuşmasında öne çıkan bileşendir. Yere ait doğal çevre, konum, iklim, kültürel ve tarihi özelliklerin bütünü, o kentte yapılan faaliyetlerle birlikte kentin özgün kimliğini oluşturmada destekleyicidir. Kentlerde simgesel nitelikteki yapılar, diğer kentlerden ayırıcı özellik olması bakımından da önemlidir (Oğan ve Yasak, 2020). İstanbul için Kızkulesi'nin simge yapı olması gibi tarihi yapılar bulunduğu kentin önemli bir simgesi haline gelebilir. Kent için simge olabilir yapılar tarihi özellikte olabildiği gibi günümüz teknlojisini içeren çok yüksek yapılar veya çok büyük açıklık geçen yapılar da olabilmektedir.

Tarihsel süreç içinde farklı dönemleri yansıtan çevresiyle katmanlaşmış bir yerleşimde tarihsel ve kültürel zenginlikler kentin kimliğinde özgün bir doku oluşturur. Kentte süregelen faaliyetlerin değişimi, deprem, sel gibi yıkıcı doğa kaynaklı afetler, savaşlar, nüfus hareketleri, köklü siyasi rejim değişimleri ve küresel etkileşim gibi birçok unsur kentin yeniden yapılanmasına etki edebilir konulardır. Aslında bu durum kentlerin tarih boyunca karşı karşıya kalabileceği, doğal dinamikler olarak da görülebilir. Ancak 20. ve 21. yüzyıldaki kentsel alanlardaki değişimler farklı etkilerle de kontrol dışı sonuçlar oluşturabilmekte ve kentin kendine özgü yapısında köklü değişikliklere neden olabilmektedir. Kentlerin ekonomik faaliyetlerindeki değişim nüfusu, yapılı çevreyi ve dolayısıyla kentin de süreç içinde değişimini berebarinde getirmektedir. Küreselleşme ile birçok unsur coğrafyaları aşarak kentlerin üzerinde etki oluşturmakta, yapılı fiziksel çevrenin tasarımından, kullanılan teknoloji, malzeme ve genel bakış açısına benzer sonuçların üretilmesine yol açmaktadır. Bu kapsamda küreselleşmenin kent kimliği özgünlüğü üzerinde de olumsuz etki oluşturabilir süreç olarak düşünülebilir (Saçlı, 2022). Kenti tanımlayan unsurların sadece yapılı fiziksel çevre içindeki yapılar veya fiziki mekânlardan ibaret olmadığından hareketle, kentsel kimliğin güçlendirilmesinde "kentsel yaşam"a odaklanılması önemlidir (Oktay, 2010).

Avrupa'da Adriyatik Denizi'ne sınırı bulunan Arnavutluk'un başkenti Tiran'da da güncel olarak yapılı fiziksel çevre hızlı bir değişim içindedir. 20.yüzyıl boyunca dünyada oluşan gelişimler, ülke ve dolayısıyla başkent Tiran'da da etkiler oluşturmuştur. Arnavutluk'ta 1990'lı yıllardaki rejim değişikliği beraberinde birçok alanı etkilemiştir. Bu değişim kentin kimliğine etki edebilir bir süreç olarak görülebilir. Çalışmada Tiran kentindeki güncel mimarlık uygulamaları kent kimliği bağlamında tartışılmıştır. Nitel araştırma olarak tasarlanan çalışmada literatürden elde edilen veriler dökuman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Öncelikle Tiran kentinin gelişim tarihi, kent planlaması, coğrafi özellikleri ayrıntılı ele alınmış, kültür mirası tarihi yapılardan günümüze ulaşan yapılara yer verilmiştir. Kent kimliği bağlamında Tiran kentinde yapımı planlanan yüksek yapıların kent siluetine etkisi incelenmiştir. Yüksek yapı örneklerinin proje bilgilerine tasarımı yapan firmaların resmi internet sitelerinden ulaşılmıştır. Bu kapsamda 200 metre ve üzeri yükseklikte tasarlanmış 12 bina değerlendirilmiştir.

TİRAN KENT TARİHİ VE MİMARİ ÖZELLİKLER

Arnavutluk'un başkenti Tiran kenti, Adriyatik Denizi kıyısına yakın mesafade (ort. 35 km), kuzeybatı güneydoğu yönelimli Dajti Dağı'nın (1613 m) eteklerinde, Tiran Ovasında kuruludur. Akdeniz iklimi hâkimdir. Tiran kent merkezinin güneyinden Lana Nehri ve kuzey sınırlarından Tiran Nehri doğu batı eksenli geçmektedir. Kentin güneyinde; 1950'lili yıllarda sulama amaçlı yapılan gölet ve 1980'lerde inşa edilmiş diğer bir yapay göl Farka Gölü (Farkes) günümüzde geniş park alanı ile bütünleşik kullanılan güçlü peyzaj unsurlarıdır. Kentin doğusunda Dajti Milli Parkı (1966) en önemli doğal alanlardan biridir (Hoş, 2023). Tiran kenti; dağ, ova, nehir ve göletlerle birlikte, onları çevreleyen yeşil dokunun bütünlüğü içinde güçlü bir doğal çevreyle birlikte okunmaktadır. Kenti çevreleyen yeşil doku ile birlikte, kent peyzajında yoğun olarak yer alan ıhlamur ağaçları öne çıkmaktadır.

Kent merkezinde İskenderbey Meydanına yakın bölgede, günümüzde Tiran Mozaiği (MS 1-5.Yüzyıl) olarak bilinen alanda, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan villaya ait taban mozaikleri Tiran kentinin geçmişe dönük tarihine yönelik en önemli bulgudur (Omari, 2018). Günümüzde ortaya çıkarılan taban mozaikleri müze olarak koruma altındadır. Tiran kenti kuruluşunda İşkodra Valisi Berkinzade Süleyman Paşa (1614) yer alır (Tiran Belediyesi (t.y.). Balkan Savaşları ardından 1912'de bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'ta Tiran kentinin başkent olması ise 1920 tarihindedir. Cumhuriyetin kuruluş süreci (19125-28), 1928'de demokratik monarşi dönemi ve Kral Ahmet Zogu, İkinci Dünya Savaşı sürecinde İtalya tarafından işgal ülkenin önemli siyasi eşikleridir. 20. Yüzyılın ikinci yarısında ise ülke yönetiminde Enver Hoca (1944-1985) yer alır. Dünyadaki politik gelişmelere paralel olarak 1992 yılında çok partili döneme geçişle birlikte Arnavutluk ve başkent Tiran'da birçok gelişme sözkonusu olmuştur. Ülke hâlihazırda AB aday ülke (2014) konumundadır.

Tarihsel süreçte Tiran kentinde ilk olarak Avusturyalı mimar ve mühendislerin geliştirdiği şehir planlama (1923) ile kentin ana caddelerinin açılması ve genişletilmesi gerçekleştirilmiştir (Tiran Belediyesi t.y.). Osmanlı Dönemi organik sokak dokusuyla tarihi kent merkezi; çarşı, hamam, cami yapılarıyla karaketerizedir. Ahmet Zogu'nun iktidara geldiği dönemde (1924), İtalyan mimar Armando Brasini kentin planlamasında görev almıştır (1925). Yaptığı en önemli çalışma yeni bir idari merkez ve günümüzde de korunmuş olan bulvar aksının oluşturulmasıdır. Tiran kentinin Osmanlı ve İtalyan dönemlerinden kalma yapısı siyasi değişim döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Tiran'da en büyük nüfus artışı ise 1990-2000 yılları arasında yaşanmıştır (Shameti, 2019). Bu dönemde kentte yoğun kontrolsüz yapılaşma da gerçekleşmiştir.

Tiran kenti için birçok tasarımı bulunan mimar Stefano Boeri'nin *"Tiran 2030 Ana Planı"* (2015-2017), kentin peyzajının geri kazanılması temasıyla geliştirilen kapsamlı güncel plandır. Plan (TR030) Tiran kent sınırlarını da aşarak Dıraç (Durres) Havaalanı ve limana giden bağlantıları, yeşil alan, ekolojik koridorlar, kontrollü genişleme alanlarını ve kentin mimarlık mirasının da geliştirilmesini kapsamaktadır (Stefano Boeri, t.y). Yine aynı doğrultuda Tiran Nehri çevresi için Stefano Boeri Architetti ile SON-Group tarafından *"Tirana Riverside"* adlı plan geliştirilmiştir (2020). Söz konusu proje Tiran Nehri'ne yakın kamu mülkiyetindeki bir alan için işlevsel ve sosyal karışımı destekleyen büyük bir kentsel yenilenme projesi olarak tasarlanmıştır (Stefano Boeri, t.y.).

Tiran kentinde günümüze ulaşan ve farklı dönemleri simgeleyen, idari yapılar, konut yapıları, sosyal, kültürel işlevli birçok yapı bulunmaktadır (Tablo 1). Bazı örnekler özgün işlevini korumakla birlikte birçok yapı farklı işlevle kullanılmaya devam etmektedir. Diğer taraftan restorasyon geçiren, ilave yapılarla güncellenen dönem örnekleri de bulunmaktadır. Bunlardan en öne çıkan örnek Tiran Piramidi'dir.

Tablo 1. Tiran kentinde günümüze kadar gelmiş öne çıkan yapılar (Arnavutluk Mimarlık Fonu[16] ve Wikipedia[17]'dan yararlanılarak yazar tarafından geliştirilmiştir.).

	Eser adı	**Tarih**	**Notlar**
1	Tirana Mozaiği	MS 1. yüzyıl	(Vila Rusticae). MS 3. ve 4. yüzyıllarda önemli dönüşümler geçirmiştir. Mozaik 1972'de ortaya çıkarılmıştır.
2	Mahmut Ağa Kokonozi Camii (Yeni Pazar Camii)	1750	1966-1991 kapalı dönem.
3	Hacı Ethem Bey Cami	1793-1794	Son cemaat yeri eklenmesi, 1822-1823. Restorasyon, 2022.
4	Tabakhane Cami	18. yüzyıl	
5	Tabakhane(Tabakçılar/Dericiler) Köprüsü	18. yüzyıl	Köprü, Lana Nehri'nin yatağının değiştiği 1930'lara kadar aktif olarak kullanıldı. Yaya köprüsü
6	Kaplanpaşa Türbesi	1817	1948 tescil. Koruma ile üzerine yapı inşası.
7	Tiran Saat Kulesi	1822	1928 ve 2015'te yenileme. 1970 yılına kadar Saat Kulesi, 35 m. DönemindeTiran'ın en yüksek yapısı.
8	Tiran Kalesi	18.yüzyıl sonu	18. yüzyılın sonları. 1817'de yangın hasarı ve yeniden inşası. 2020 restorasyonu. Kültürel ve sosyal merkez kullanım.
9	Rahibe Teresa Meydanı	1939-1941	İtalyan mimar Gherardo Bosio.
10	Skanderbeg Meydanı	1917	Tarihi çarşı alanı. Geliştirme, (2008). Yeniden tasarlama (2017). Arnavut Ulusal Kahramanı Gjergj Kastrioti Şkenderbej'in onurunadır.
11	Ressam Sali Şijaku Evi (1933-2022)	19.yüzyıl	Tescilli (1973), Restorasyon (2020). Resim Müzesi.
12	Gizli Gözetim Müzesi (Yapraklı ev)18	1931	Klinik (1931-1944), II. Dünya Savaşı döneminde karargâh, Devlet Güvenlik Merkezi (1944-1991). Müze (2017)
13	Tiran Ulusal Tiyatro Binası [1920]	1938	Tasarımcı, İtalyan mimar Giulio Berte. Yıkıldı (2020)
14	Ulusal Arkeoloji Müzesi[21]	1948	Özgün kullanımda.
15	Ulusal Opera ve Bale Tiyatrosu- Tiran Kültür Sarayı	1959-1966	Sovyet Mimarlar (orijinal tasarım), Eqerem Dobi, Sokrat Mosko, Anton Lufi, Besim Daja tarafından devam ettirilmiştir.
16	Tiran Kongre Sarayı	1982-86	Mimar Klement Kolaneci.
17	Ulusal Tarih Müzesi	1981	Mimar Sokrat Mosko, Enver Faja, Nina Shehu ve Petraq Kolevica
18	Nükleer Sığınaklar	1960-1980	Yeniden kullanım Tiran'da iki örnek Müze, BunkArt 1-2
19	Ulusal Sanat Galerisi	1946-1974	Mimar Enver Faja.
20	Tiran Piramidi	1988	Müze, mimarlar Klement Kolaneci, Pranvera Hoxha, Pirro Vaso ve Vladimir Bregu. Yeniden işlev, MRVDV (2018-2023), kültür merkezi.

[16] https://tiranatriennale.com/digitecture-atlas/
[17] https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_tallest_buildings_in_Albania
[18] https://muzeugjethi.gov.al/
[19] https://mimdap.org/mimarlik-gundemi/tiranda-ulusal-tiyatronun-yikimina-karsi-protesto-ve-yeni-proje/
[20] https://balkanhaber.org/arnavutluk/arnavutlukta-bina-yikiminda-gerginlik/
[21] https://akad.gov.al/muzeu-arkeologjik/

21	Dajti Otel[22]	1938–1940	Mimar G. Bosio, F. Poggi, I. Lambertini. Otel. 2002 Tescil. Arnavutluk Bankası mülkiyetine geçiş 2010. Yenileme, İtalyan mimar Marco Petreschi (2012-)[23]
22	İtalyan elçilik binası	1928–1929	Elçilik binası. Eski Siyasi Mağdurların Entegrasyonu Enstitüsü
23	Subaylar Evi[24]	1930'lar	Dinlenme ve Kültür merkezi. SPAK (Yolsuzluk ve Organize Suçlarla Mücadele Özel Yapısı)
24	Küplerle Dolu Saray / Kadare ve Agolli Stüdyosu	1972	Mimar Maks Velo, Konut. Konut/Müze ev
25	Başbakanlık Ofisi	1939-1943	İtalyan mimarlar Gherardo Bosio ve Ferdinando Poggi, Başbakanlık binası. 1980'de ek bina inşası.
26	Kinostudio	1950-1952	"Shqipëria e Re" Film Stüdyosu. Sovyet Mimarlar; K. Miho
27	Tirana Uluslararası Oteli	1979	Mimar Valentina Pistoli. Dönemin 15 katlı", en yüksek simge yapısı.
28	Villa "Padam" -Vila No. 10	1940'lar	Konut. Butik otel-restoran
29	Arnavutluk Bankası[25]	1934-1936	Mimar Vittorio Morpurgo. Banka binası. Modern mimari. Yenileme, İtalyan mimar Marco Petreschi (2008-2015)[26]
30	İlk Parlamento Binası	1920'ler	1928'de yeniden işlevlendirildi. 2024'te restorasyon. İlk parlamento binası. Mimar Wolfgang Kohler. Çocuk kukla tiyatrosu
31	Kraliçe Geralndine Doğum Hastanesi	1940	İtalyan mimar Tito Chiomi. Hastane
32	"Shallvare" Konut Kompleksi	1951-1953	Konut bloku. Gani Strazimiri, Sokrat Mosko, Skender Kristo Luarasi
33	Agimi" Konutları	1951-1953	Konut bloku, Skënder Kristo Luarasi
34	"Jul Variboba" Caddesi üzerindeki villalar	1920-1930	Tek aile konutudur. Artdeco ve modernist yapı örneğidir. Bar, restoran işlevi ile kullanılmaktadır.
35	Meclis Başkanlığı	1953	Sovyet Mimarlar (orijinal tasarım), Anton Lufi tarafından devam ettirilmiştir. Meclis binası. Neoklasik.
36	Meclis Genel Kurul Toplantıları Binası	1955	Mimar Skënder Luarasi. Kültür Birliği binası. 1955'te dönüşüm.
37	Bilimler Akademisi	19. yüzyıl sonu	Toptani Ailesi konutu, Ahmet Zogu Kraliyet Sarayı (1929-39).Bilimler akademisi 1972-
38	Bakanlar Kurulu Binaları	1930'lar	1930'lar (orijinal planın kısmen tamamlanması). İtalyan mimarlar Armando Brasini ve Florestano de Fausto. İskenderbey Meydan ve çevre planlaması ile birlikte tasarlanmış.
39	Tugaylar Sarayı, Cumhurbaşkanlığı Sarayı	1936–1941	Mimarlar Julio Berté (orijinal tasarım), Gherardo Bosio (uyarlamalar ve tamamlama). Kraliyet konutu. Resmi etkinliklerde kullanım
40	Arnavutluk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlık Binası	1959-1960	Sovyet Tasarım Ekibi (orijinal konsept, yerel uyarlamalar). Sovyet elçilik binası amaçlı yapım, Arnavutluk Cumhurbaşkanlık Binası (1961)

[22] https://www.bankofalbania.org/About_the_Bank/Bank_of_Albania_s_buildings/Former_Dajti_Hotel_Building/
[23] https://www.tiranatimes.com/abandoned-dajti-hotel-ready-to-turn-into-central-bank-facility/
[24] https://tiranatriennale.com/digitecture-atlas/
[25] https://www.bankofalbania.org/About_the_Bank/Bank_of_Albania_s_buildings/Bank_of_Albania_s_Headquarters/
[26] https://www.marcopetreschi.com/project/banca-centrale-di-albania/

Tiran Piramidi 1988'de müze olarak açılmış ve siyasi rejim değişimi ardından radyo istasyonu, konferans alanı, yayın merkezi, 1999 Kosova Savaş döneminde NATO Karargâhı gibi çeşitli işlevlerle kullanılmıştır. Tiran Belediyesi ve Arnavutluk Amerikan Kalkınma Vakfı işbirliğinde 2018-2023 arasında gerçekleşen yeniden ele alınmayla kültür merkezine dönüştürülmüştür[27]. Yapıldığı dönemin özelliklerini taşıyan brütalist yapı Tiran Piramidi, MRVDV'nin tasarımıyla birlikte renkli kübik yapı ilaveleriyle başka bir biçime dönüşmüştür. Yapının eğimli dış kabuğu yer yer merdivenler eklenerek üzerinde de dolaşım olanağı sağlanmıştır.

Tuğla duvarları, yalın kolonatlı girişiyle erken modernist döneme referanslı tarihi Arnavutluk Bankası Binası, mimar Marco Petreschi'nin projesiyle güncellenmiştir (Tablo 1). Arnavutluk Bankası'nın uyarlanabilir yeniden kullanımında; ek yapıdaki form ve malzeme seçimi, binanın ve çevresinin tarihi çevre değerlerine saygılı bir yaklaşım benimsenmiştir (Nepravishta, 2017). Yapıldığı dönemde Tiran kentinin tek oteli olarak bilinen Dajti Oteli (1938-1940) mimarları G. Bosio, F. Poggi, I. Lambertini'dir. Döneminin önemli modernist yapı örneği olan Dajti Otel 2002'de tescil edilmiş, günümüzde mimar Marco Petreschi projesi ile restorasyon geçirmektedir. Tiran'da 20. yüzyıl ortalarında hayata geçen kamusal yapıların dönemin modern mimarlık anlayışıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Kentte brütalist mimari bağlamında Tiran Kongre Merkezi ve Tiran Piramidi örnek verilebilir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki uzun tarihsel geçmişine karşın günümüze çok az sayıda dönem yapıları ayaktadır.

Kentlerin tarihinde afetler ve savaşlarında önemli bir yeri bulunmaktadır. Tarihsel olarak Arnavutluk bütününde doğa kaynaklı afetler kapsamında ilk sırada sel su baskınları ve deprem gelmektedir (Büyüktavşan, 2024). Dıraç (Durres) merkezli deprem (26.11.2019, 6.4 Mw) Dıraç kenti ile birlikte Thumane ve Tiran kentindeki (1400'den fazla yapı) yapılarda da hasara yol açmıştır (Büyüktavşan, 2024). Hasar gören yapılar ağırlıklı 1991 sonrası inşa edilmiş yüksek binalarda (12 kata kadar) hasar oluşmuştur (Büyüktavşan, 2024). Orta büyüklükteki bir depremde bu ölçekte hasarın oluşması kentteki yapı stokunun deprem karşısında kırılganlığını göstermektedir. Bölgede etkili olan deprem, sel su baskını gibi doğa kaynaklı afetlerin kent planlama, yapı tasarımı bakımından önemli bir konudur. Tiran kentinin Dajti Dağı eteklerindeki düzlükte nehirlerin bulunduğu vadide yer alması, zemin özellikleri ve depremle ilişkili fayların yakın konumlanışı, gelecekte olası afet senaryolarına karşı önceden risk azaltma çalışmalarının önemini ortaya koymaktadır.

TİRAN'DA GÜNCEL DÖNEM MİMARLIK UYGULAMALARI

Tiran kentinde birçok yerde uluslararası mimarlık bürolarının tamamlanmış, devam eden veya proje aşamasında farklı işlevlerde birçok tasarımı bulunmaktadır (Tablo 2). Arnavutluk Başbakanı Edi Rama'nın, mimarlığın Arnavutlukta olumlu değişim gücüne inandığını belirttiği mülakatında; *"Mimariye ve mimarinin yaşam biçimimizi etkileme gücüne çok inanıyorum"* ifadesi bir yönüyle Tiran'daki mimari etkisini vurgulamaktadır (Ravenscroft, 2025). Yine aynı mülakatta Tiran'daki istedikleri mimariyi *"Genel geçer mimariyi veya küresel mimariyi istemiyoruz, sadece dünyaya ait olan ama bize hiç ait olmayan güzel binalara sahip olmak istemiyoruz. Hem bize hem de dünyaya ait binalar istiyoruz,"* ifadesiyle kentteki tasarımların Tiran kent kimliğiyle ilişkisini önemsediği ortaya konmaktadır (Ravenscroft, 2025).

[27] https://www.archdaily.com/1008619/pyramid-of-tirana-mvrdv

Belçika merkezli 51N4E mimarlık bürosunun tasarımı olan Maritim Hotel Plaza Tirana (2015, 85 m), kentin ilk dönem yüksek yapılarındandır. Güncel olarak şehir yaşamına dâhil olmuş MVRDV tasarımı Skanderbeg Binası (85 m) ve Downtown One Tirana (150 m), Henning Larsen, X-Plan Studio tasarımı Eyes of Tirana (135 m) gibi yüksek yapı örnekleri mevcut kent dokusundan yükseklik ve cephe tasarımlarıyla ayrılmaktadır. Tiran kenti için öne çıkan tasarımcılardan birisi İtalya merkezli Stefano Boeri Mimarlar''ın başta planlama olmak üzere kente damgasını vuran birçok tasarımı bulunmaktadır. Stafano Boeri Mimarlar, Mısır, Çin, İsviçre, İtalya, Fransa, Belçika, Birleşik Arap Emirlikleri, Hollanda gibi dünyanın birçok ülkesi için tasarladığı veya uyguladığı "dikey orman" anlayışındaki mimarisini Tiran'da da uygulama imkânı bulmuştur. Tiran dikey orman konut bloku (2017-2025) 75 metre yüksekliğinde 21 katlı ve 105 dairedir. Bina balkonlarında 100 ağaç ve 5binden fazla bitki kullanılmıştır. Aynı mimarlık bürosunun hazırladığı TR2030 Tiran Planı da yeşil odaklı geliştirilmiş projedir.

Hollanda merkezli MVRDV'nin kent için, Tiran Piramidi yenileme projesi, Skenderbeg Binası ve meydanı, Downtown one Tirana, Toptani Shopping, Süper Stadyum, Tirana Rocks gibi projeleri birçok tasarımı bulunmakla birlikte en güncel çalışması, yarışmayla elde edilen karma kullanımlı 100 metre çaplı küre tasarımdır. Mevcut Asllan Rusi Spor Sarayı yerine tasarlanan yapı spor, konut, ticaret, otel gibi karma kullanımlıdır. 20 katlı yapı bir top biçimindedir Charles, S. (2025a). Tiran kenti ile bağlamsal olarak bağımsız temada olduğu söylenebilir. Hollandalı diğer bir mimarlık stüdyosu, JA Joubert Mimarlık kentte bir göl kenarında dalgalı formda "Lake wievs Residance" (17 kat ve 60-70 m, 2023) adlı projesinde 135bin metrekarelik inşa alanında 1150 konutla birlikte kamu ve ticari programların bulunduğu karma kullanım tasarlamıştır. Tasarımcı Joubert'in; *"Binaları döndürerek, Tiran'ın tüm vatandaşlarının kullanımına açık, sakin ve sessiz kamusal ve yeşil alanlar yaratabildik"* yorumuna istinaden; yapı formunun bağlamla ilişkisinin yeterince kurulmadığı söylenebilir (Charles, 2025b). Yıkılan Ulusal Tiyatro Binası yerine uluslarası mimarlık ofisi BIG (kurucu, Bjarke Ingels) tarafından tasarlanmış yeni tiyatro yapısı, tuğla cepheli ve form olarak papyon biçimdedir[28].

Tablo 2. Tiran kentinde uluslararası mimarlık büroları tarafından tasarlanarak uygulanmış farklı işlevdeki binalar (Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tasarımcı	Bina adı	İşlev	Durum	Tarih
Archea Associati[29]	TIA Tirana International Airport "Nënë Tereza" Tiran	Havalimanı	Devam ediyor	2024
	Eski Sherton Bölgesi, Tiran	Çok amaçlı kompleks	Devam ediyor	2020
	Altana Park View Residence, Tiran	Konut	Tamamlandı.	2021-2024
	La Veliera, Durres	Peyzaj	Tamamlandı.	2016-2025
	The Tirana Garden Building	Konut ve ticaret, 23-27 kat	Tamamlandı.	2018-2024
	Alban Tower	Karma kullanım, 25 kat	Tamamlandı.	2005-2023

[28] https://big.dk/projects/national-theatre-of-albania-6175
[29] https://www.archea.it/

	New National Stadium of Albania	Stadyum	Tamamlandı.	2016-2019
	Shopping Center And Multi-Purpose Complex	Karma kullanım (Yarışma)	Tamamlandı.	2009
Stefano Boeri Architetti[30]	Tirana Motorlu Taşıtlar Dairesi Genel Merkezi	Ofis	Yapım aşaması	2022-
	West Residences projesi (Blloku)	Konut	Tamamlandı.	2017-2025
	Bosco Verticale, 21 Kat	Konut	Tamamlandı.	2017-2025
	Cubo di Blloku Tirana (ticaret+ofis+restoran)	Karma	Tamamlandı	2017-2025
	Okul Binası	Eğitim	Tamamlandı.	2017-2024
	Tirana Riverside	Plan	Devam ediyor.	2020-
	Tiran2030	Plan		2015-2017
MVRDV[31]	The Grand Ballroom	Mimari, Konut, Eğlence, Kamusal Alanlar, Karma Kullanım	Yarışma	2025
	The Pyramid of Tirana	Eğitimsel, Karma kullanımlı, Perakende, Kültürel	Tamamlandı.	2018-2023
	Skanderbeg Building	Karma kullanım, Ofis, Perakende, Konut	Tamamlandı.	2018
	Downtown One Tirana	Karma kullanım, Ofis, Konut	Tamamlandı.	2016
	*Toptani Shopping	Ofisler, Perakende (uygulama yerel mimarlar tarafından gerçekleştirildi)	Tasarım	2005-2008
	Super Stadium (Durres)	Otel, Karma kullanım, Ofis, Ticaret, Konut, Spor	Yarışma	2023-
	Skanderbeg Square	Kültürel, Altyapı	Yarışma	2008
	Tirana Rocks	Ofisler, Ticaret, Konut, Spor	Yarışma	2008
ODAA[32]	Oricon 2, Tiran	Karma kullanım	Devam Ediyor	2025
	Kodi i Hijeve,Tiran	Karma kullanım	Lisanslama	2025
	Benzin istasyonu, Lushnje	Altyapı	İnşa	2024
	Bond Kulesi, Tiran	Konut/ Karma Kullanımlı	İnşaat Aşamasında	2024
	Ndarja, Tiran	Konut/ Karma Kullanımlı	Devam Ediyor	2024
	Konçkey, Llamani Plajı	Otel	Devam Eden/ Lisanslama	2024
	Klan TV, Tiran	Ofis	Devam Ediyor	2023
	Hora Vertikale, Tiran	Konut	İnşaat Aşamasında	2023
51N4E Mimarlık[33]	TID Tower, (Maritim Hotel Plaza Tirana)	Otel, Karma kullanım	Tamamlandı	2016
	Skanderbeg Square	Meydan	Tamamlandı.	2017

[30] https://www.stefanoboeriarchitetti.net/progetti/
[31] https://www.mvrdv.com/projects?country=Albania

[32] https://ooda.eu/?view=list&locations=albania#all
[33] https://51n4e.com/search/?q=Tirana

	Noka Blok	Konut, Ofis	Proje	2005
	Lana Bridge	Yaya köprüsü	Tamamlandı.	2008
	Europetrol	Benzin istasyonu	Tamamlandı.	2006
	COD açıklık ve diyalog merkezi.	Başkanlık binası zemin katı, kamu kullanımına açık yenilenmesi	Tamamlandı	2015
	Book Building	Karma kullanım	Tamamlandı.	2020
BIG, Bjarke Ingels[34]	Arnavutluk Ulusal Tiyatrosu, Tiran	Kültür	Yapım aşamasında	2018
Oppenheım Archıtecture[35]	Avrupa Koleji	Eğitim	Tamamlandı.	2018
Daniel Libeskind[36]	Magnet Housing Master Plan/ Uçan kartal	Konut	Tamamlandı.	2014
JA Joubert Mimarlık	Lake wievs Residance	Konut	Tamamlandı	2023
Henning Larsen, X-Plan Studio	EOT, Eyes of Tirana	Karma kullanım, otel, ofis, konut (yarışma projesi)	Yapım aşamasında	2003-2026
Herzog & de Meuron[37][38]	708 Palace of Congresses, 260 m gökdelen	Karma kullanım, konser salonu, ofis, otel	Proje	2026

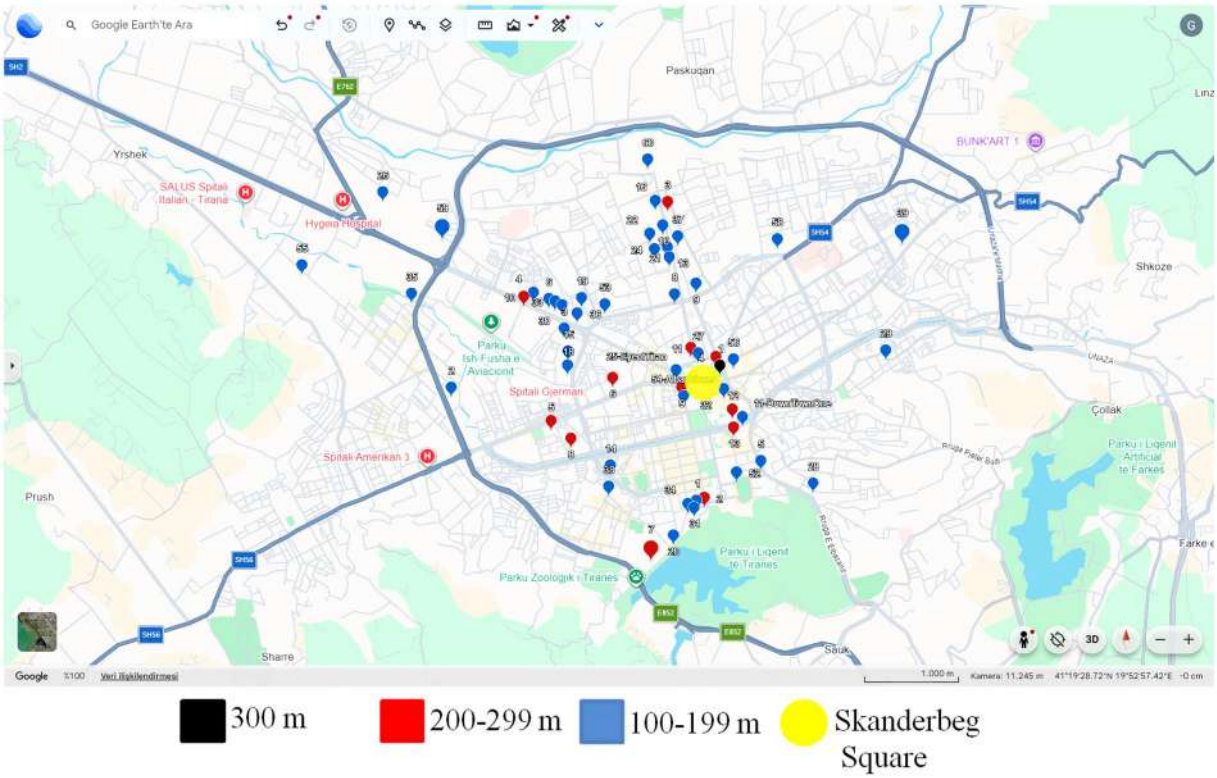
Manahasa ve Manahasa (2024) sosyalist ve post sosyalist Tiran kent kimliğinde etkili olabilecek simgesel yapıları araştırdıkları ankete dayalı çalışmalarına göre; sosyalist dönemi simgeleyen yapıların kenti kuzey güney doğrultuda geçen ana aks üzerindeki binalar olduğu, öne çıkan yapının mimar Valentina Pistoli tarafından tasarlanmış "Tiran Uluslararası Oteli" (1979) olduğu ve bu aksın önemli olduğu ortaya konmuştur. Diğer taraftan güncel dönemde yüksek yapıların yoğunlaşma bölgesinin kuzey-güney doğrultulu ana aks bulvardan kayarak Blloku Bölgesi'nde yeraldığı ortaya konmaktadır (Manahasa ve Manahasa, 2024). Aynı zamanda güncel mimari uygulamalardan biri değil birçoğunun simge yapı olarak yorumlandığı çalışmada gösterilmiştir. Arnavutluk'un başkenti Tiran farklı dönemlere tarihlenen kent dokusu, bulunduğu güçlü doğal çevreyle birlikte günümüzde yoğun olarak uluslararası mimarların tasarımları ile birlikte okunmaktadır. Aynı zamanda kentin herbir noktası da farklı dönem izlerini barındırmaktadır.

TİRAN KENTİNDE YÜKSEK YAPI TASARIM VE UYGULAMALARI

Tiran kentinde uluslararası mimarlık ofislerince tasarlanmış, farklı yükseklikte hâlihazırda planlanan, onaylanmış, inşa halinde veya tamamlanmış durumda 100'ün üzerinde yüksek katlı bina bulunmaktadır (Şekil 1). Bunlardan 12'si 200 metre ve üzeri yüksekliktedir (Tablo 3).

[34] https://big.dk/projects/national-theatre-of-albania-6175
[35] https://oppenoffice.com/works/college-of-europe/
[36] https://libeskind.com/work/eagle-in-flight/
[37] https://www.herzogdemeuron.com/projects/708-palace-of-congresses/
[38] https://www.dezeen.com/2026/06/10/herzog-de-meuron-palace-congresses-tirana/

Birçok uluslararası mimarlık büroları tarafından hazırlanan projelerin önemli bölümü yarışmalarla elde edilen tasarımlardır.

Şekil 1. Tiran kent merkezinde projelendirilen yüksek yapı konumlarını gösterir harita (Google Earth çevrimiçi harita uygulamasına yazar tarafından Wikipedya'daki liste esas alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur).

Tiran için güncel olarak tasarlanmış en yüksek yapı, Pritzker Ödüllü Mimar Alejandro Aravena tarafından tasarlanan 300 metre yükseklikte iki bloktan oluşan "Tirana Society Towers", 2024 yılında yarışma sonucu elde edilmiştir. Bu yapıyı takip eden en yüksek yapı ise Valerio Olgiati'nin tasarımı "Grand Park Skyline I"dir. Üst üste konan blok temasıyla geliştirilen yapı farklı yüksekliklerden oluşan (150-192-266 m) üç bloktan oluşmaktadır. Üçüncü en yüksek yapı ise Steven Hall'un tasarımı karma kullanımlı "L Tower" (265 m yükseklik ve 70 kat) iç içe geçmiş L biçimindeki kule yapıdır. İç içe geçmiş form yer yer boşluklar oluşturmakta ve tasarımcı bu boşlukları geçici sanatsal yerleştirmelerle birlikte halka açık bahçeler olarak tasarladığını ifade etmiştir. "Piano Nobel Tower" yüksek katlı kule yapı tasarım projesi ise Paris merkezli mimarlık ofisi L'AUC tarafından tasarlanmıştır. Tiran kent merkezi yenilemesine yönelik açılan uluslararası yarışmada ödüllü alan projedeki en yüksek yapı 250 m yükseklikte ve 66 kattan oluşmaktadır. Bir diğer yüksek yapı ise Herzog & de Meuron'un tasarlamış olduğu Alana's Tower iki bloktan oluşmakta ve yüksek olan blok 67katlı ve 245 m yüksekliktedir. İskenderbey meydanına ulaşan kuzey-güney doğrultulu bulvarın kuzeyinde planlanmıştır. Güncel olarak Herzog & de Meuron, 266 m yükseklikte karma kullanımlı yüksek yapıyla, Kongre Sarayı yenileme yarışmasını kazanmıştır[39]. Japon mimar Shigheru Ban ve ekibinin Jean

[39] https://www.herzogdemeuron.com/projects/708-palace-of-congresses/

de Gastines ile birlikte tasarladığı "Tirana Highrise Tower" 212 metre yükseklikte ve 47 katlıdır. Tasarımın geleneksel Arnavutluk tipolojilerinin üst üste konması suretiyle oluşturulduğu, ticari, konut ve ofis alanlarını içeren karma kullanımlı bir yapıdır. Tarihi yapılarla birlikte birçok yeni yüksek yapının da bulunduğu iskenderbey meydanına cepheli 20. yüzyıl mimarlık mirası özelliğini taşıyan kültür sarayının arkasında yer almaktadır. Genel olarak bakıldığında her bir tasarımın doğal olarak kendi mimari dili olduğunu söylemek mümkündür. Form, kullanılan malzeme, yeşil dokunun yapı ile bütünleşme fikri ve strüktürel yaklaşım her birinde kendine özgüdür. Cephe özellikleri ve boşluk-doluluk yapısı her birinde farklıdır. Yükseklik bakımından 200-300 metre yükseklikte ve kentin tarihi merkezi İskenderbey Meydanı ve onu kuzey-güney doğrultuda kesen bulvar çevresinde konumlanmaktadır. Tiran kenti düz bir alanda kuruludur. Dolayısıyla yüksek yapıların bulunduğu bulvar boyunca, meydan ve çevresinde etkili olacağı söylenebilir. Mevcut kent planlaması içinde yerleşecek yüksek yapıların arazi kullanımı, kullanıcı yükü, yaya ve araç bağlantıları gibi konular değerlendirilmesi gerekebilir konulardır.

Tablo 3. Tiran kenti için planlanan yüksek yapılar (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

			
Tirana Society Towers[40]	**Grand Park Skyline I**[41]	**L Tower**[42]	**Piano Nobile Tower**[43]
300 m	266 m, 71kat	265 m, 70 kat	250 m, 66 kat
Alejandro Aravena	Valerio Olgiati	Steven Holl	l'AUC
			
Alana's Tower[44]	**Tirana Highrise Tower**[45]	**Mount Tirana**[4647]	**Reeds Towers**[48]
245 m, 67 kat	212 m, 47	206,4 m, 58 kat	205 m, 60 kat

[40] https://www.tdtandpartners.com/project.html?id=3ecb5ea3-3389-4aa1-bc99-8974e92dd40e&type=projected
[41] https://www.dezeen.com/2025/01/21/valerio-olgiati-skyscrapers-tirana/
[42] https://www.stevenholl.com/press-release/tirana-ltower-moves-forward/
[43] https://laucparis.com/tirana.html
[44] https://klar.al/alana-tower/#details
[45] https://shigerubanarchitects.com/works/tirana-multifunctional-tower/
[46] https://www.cebra.dk/works/mount-tirana
[47] https://www.archdaily.com/990118/cebras-mount-tirana-wins-competition-for-a-new-landmark-in-the-capital-of-albania
[48] https://www.glob3x.al/glow-tower-1

Herzog & de Meuron	Shigeru Ban/ Jean de Gastines	CEBRA	Coldefy
			
Papuli Tower[49]	**Lana Riverside Residences**[50]	**Barcelona Tower**[5152]	**Bond Tower**[5354]
205 m, 58 kat	204,5 m, 56 kat	202 m, 50kat	200,6 m, 55 kat
Bofill Arquitectura	Marco Casamonti & Partners-X-Plan Studio	Bofill Arquitectura-UDV Architects	OODA

SONUÇ

Arnavutluk'un başkenti Tiran kentinde günümüzde yoğun olarak yer bulan uluslararası tasarımcıların mimarlık uygulamaları kent kimliği bağlamında incelenmiştir. Kentin gelişimi, tarihi ve doğal doku özellikleri, kültürel mirası, günümüz yapısı değerlendirilmiştir.

Tiran kenti; tarihi geçmişi, farklı kültürel katmanları ile birlikte kendine özgü coğrafi yapısı içinde barındırmaktadır. Kent merkezindeki İskenderbey Meydanı'nı merkezine alan kuzey güney eksenli ana bulvar kentin omurgasıdır (Manahasa ve Manahasa, 2024). Osmanlı Dönemi kent dokusu üzerine gelen 20. yüzyıl ilk çeyreğindeki kent plan kurgusu günümüzde de kentin temel yapısına hâkimdir. Osmanlı dönemini simgeleyen yapılar günümüzde sayıları az da olsa kullanıma açık olarak ayaktadır. 20.yüzyıl boyunca siyasi değişimlerin kent üzerindeki etkileri ise fiziksel yapılı çevrede izlenebilir durumdadır. Dönemini temsil eden modernist birçok sivil mimarlık örneği ayaktadır.

Tiran kenti düzlük alanda kuruludur. Coğrafi olarak doğusundaki Dajti Dağı en önemli yükseklikliktir. Kent içinde ise tarihi olarak cami minareleri ve Tiran saat kulesi (35m) yüksekliğiyle öne çıkmaktadır. Tiran Uluslararası Otel (1979, 15 katlı) ise hafızalardaki dönemin simgesel en yüksek yapısıdır. 2000'li yıllardan itibaren ise hızla artan sayıdaki yüksek yapılar kentin simgesi olmak yerine toplu biçimde algılanmaktadır.

Tiran kentinde sayıları 100'ün üzerinde olan çok katlı yüksek yapı tasarımı bulunmaktadır. Bunlardan 12'si tasarım aşamasında 200 metre üzerinde yükseklikte ve kent merkezi çevresinde konumlanmaktadır. Her birinin kendine özgü formu ve cephe anlayışı bulunan gökdelenlerin Tiran kenti için tek simge olmayacağı söylenebilir.

Tiran kentinin tarihsel geçmişine referans oluşturan tarihi yapıların günümüz yüksek yapı örnekleri içinde okunurluğunun azalacağı söylenebilir. Özgünlüğü korunmuş tarihi çevrenin

[49] https://www.bofill.com/projects/papuli-tower/
[50] https://forevercon.al/en/projects/lana-riverside-residences-lrr/
[51] https://www.bofill.com/projects/barcelona-tower/
[52] https://www.dezeen.com/2025/02/28/tiranaricardo-bofill-taller-de-arquitectura-barcelona-tower/
[53] https://ooda.eu/projects/bond-tower
[54] https://www.dezeen.com/2024/07/17/bond-skyscarper-ooda-tirana-albania/

kent kimliğindeki yeri ve simgeselliği ön plandadır. Bu nedenle yapılaşma bağlamında kente müdahalede tarihi çevrenin dikkate alınması önemlidir. Farklı kültürleri simgeleyen tüm tarihi unsurların kenti tanımlayıcı, kimliğini güçlendirici yönü dikkate alınmalıdır. Kentsel gelişimde yeni yapı yerine mevcut yapı stokunun iyileştirilmesi ve yeniden kullanım gözetilmelidir (Beqiraj, 2025). Tiran kentinin doğal çevre verilerinin güçlü yapısı, peyzaj etkisi göz ardı edilmeden, kendi doğal yapısıyla korunması öncelikli olmalıdır. Özellikle içinden nehir geçen kent olma özelliği bağlamında kentin suyla ilişkisi güçlendirilebilir.

Tiran kenti; yapılaşmış alan ve kamusal açık alanlarla bütünlük içindedir. Ancak gelecekte ağırlıklı olarak dikey yapılaşma etkisinde kalacağı düşünülebilinir. Yeni yapılaşma sürecinde arazi kullanımı, dönüşüm pratikleri kentin gelecek vizyonu ile birlikte ele alınmalıdır. Tasarlanmış olan güncel yüksek yapı örnekleri kapsamında; yer seçimi, arazi kullanımı ve işlevsel olarak ayrıntılı değerlendirilmesi gelecekte yapılması gereken araştırmalar içinde gösterilebilir.

KAYNAKLAR

Büyüktavşan, H. Z. (2024). Arnavutluk'un afetselliği ve 2019 Durrës Depremi. Avrasya Etüdleri, 63, 109-130. https://izlik.org/JA63CP72BC

Beqiraj, R. (2025). Küreselleşme bağlamnında Arnavutluk Tiran tarihi kent merkezinin sosyalist dönem sonrası gelişimi ve mekânsal analizi. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.

Capolino, P. (2011). Tirana: a capital city transformed by the Italians. Planning Perspectives, 26(4), 591–615. https://doi.org/10.1080/02665433.2011.601610

Charles, S. (2025a, November 11). MVRDV designs giant sphere for sports arena in Tirana. https://www.dezeen.com/2025/11/11/mvrdv-grand-ballroom-arena-tirana/

Charles, S. (2025b, August 13). https://www.dezeen.com/2025/08/13/ja-joubert-architecture-lake-views-towers-tirana/

Hoş, B.Y. (2013). Tiran şehri ve çevresinin doğal ortam ve insan ilişkileri (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi

Lynch, K. (2012). Kent imgesi. (Çev. Başaran, İ.). İşbankası Yayınları

Manahasa, E., & Manahasa, O. (2024). The role of landmarks in shaping Tirana's urban identity: the shift from socialist to post-socialist city. European Planning Studies, 32(5), 1029–1058. https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2249508

Nepravishta, F. (2017). The Bank of Albania Building: Memory and Modernization. ICONARCH III, International Congress of Architecture Memory of Place In Architecture and Planning Congress, 11-13 May 2017 Konya, Prooceeding Book. p.450-459.

Oğan, O., & Yasak, Ü. (2020). Küreselleşme bağlamında mekansal kent kimliği ve markalaşmanın kent turizmine etkisi. Türk Coğrafya Dergisi, 74, 97-105. https://doi.org/10.17211/tcd.702812

Omarı, E. (2018). The Roman Villa of Tirana (Albania) and Its Mosaics. *Journal of Mosaic Research*, 11, 155-171. https://doi.org/10.26658/jmr.440588

Oktay, D. (2010). Kent Kimliğine Bütüncül Bir Bakış. İDEALKENT, 2(3), 8-19. https://izlik.org/JA55PX83LS

Perihan, M., & Aşur, F. (2020). Tarihi Kentsel Peyzaj ve Kent Kimliği İlişkisi. Kent Akademisi, 13(1), 163-175. https://doi.org/10.35674/kent.674634

Pilua, A., Kader, S., Zejnilovic, E., Tariq, A., Sestras, P., Teqja, Z., & Hysa, A. (2025). Green or Grey: investigating the urban rivers' landscapes along the capital cities of Western Balkans. European Planning Studies, 33(7), 1195–1221. https://doi.org/10.1080/09654313.2025.2495807

Ravenscoft, T. (2025, Ekim 29). We want love stories between architects and Albania" says prime minister Edi Rama. https://www.dezeen.com/2025/10/29/edi-rama-interview-albania-architecture/

Saçlı, A. (2022). Küreselleşmenin Mekânsal Etkileri ve Kent Kimliği. İDEALKENT, 13(37), 2108-2128. https://doi.org/10.31198/idealkent.1135044

Shameti, Andi, "Urban Space Transformation in Tirana City" (2019). UBT International Conference. 229. https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2019/events/229

Stefano Boeri Architetti, BOERI. (t.y). Stefano Boeri Architetti , Projeler, https://www.stefanoboeriarchitetti.net/en/projects/

Tekeli, İ. (2009). Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Tiran Belediyesi (t.y.). Tarih. https://tirana.al/faqe/historia

Vokshi, A., Shehu, E. & Dervishi, S. Military archaeology and contemporary reality in Albania. City Territ Archit 8, 14 (2021). https://doi.org/10.1186/s40410-021-00144-z

DİJİTAL CASUSLUK ÇAĞINDA İSTİHBARAT DİPLOMASİSİ VE ULUSLARARASI GÜÇ DENGELERİ

INTELLIGENCE DIPLOMACY AND INTERNATIONAL POWER BALANCES IN THE AGE OF DIGITAL ESPIONAGE

Doç. Dr. Süleyman ÖZMEN

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi

suleyman.ozmen@rumeli.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4102-5733

ÖZET

Küreselleşme ve dijitalleşme süreçleri, uluslararası ilişkilerde güç kavramının yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Günümüzde devletler yalnızca askerî, ekonomik ve diplomatik kapasiteleriyle değil; bilgiye erişim, veriyi işleme, siber alanı kontrol etme ve dijital teknolojileri stratejik amaçlarla kullanma kabiliyetleriyle de rekabet etmektedir. Bu dönüşüm, istihbarat faaliyetlerinin klasik güvenlik anlayışının ötesine geçerek diplomatik süreçlerle daha yakın ilişki kurmasına neden olmuştur. Bu bağlamda istihbarat diplomasisi, devletlerin uluslararası sistemde stratejik üstünlük sağlamak, krizleri yönetmek, tehditleri önceden tespit etmek ve dış politika hedeflerini desteklemek amacıyla istihbarat ve diplomasi araçlarını birlikte kullanmalarını ifade etmektedir. Bu çalışma, dijital casusluk faaliyetlerinin uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisini incelemekte ve istihbarat ile diplomasi arasındaki dönüşen ilişkiyi analiz etmektedir. Çalışmada siber istihbarat, büyük veri analizi, yapay zekâ destekli gözetim sistemleri ve dijital platformlar üzerinden yürütülen bilgi toplama faaliyetlerinin diplomatik süreçlere etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca devlet dışı aktörlerin, çok uluslu teknoloji şirketlerinin ve hibrit tehditlerin uluslararası güvenlik mimarisi içindeki rolü değerlendirilmektedir. Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan çalışma, doküman analizi ve örnek olay incelemesine dayanmaktadır. Stuxnet saldırısı, Snowden ifşaları, Rusya'nın hibrit savaş stratejileri ve devlet destekli siber operasyonlar, dijital çağda istihbarat diplomasisinin dönüşümünü açıklamak için örnek vakalar olarak kullanılmaktadır. Çalışmanın temel iddiası, dijital çağda istihbarat diplomasisinin yalnızca gizli bilgi toplama faaliyeti olmaktan çıkıp dış politika üretimi, kriz yönetimi, algı oluşturma ve uluslararası güç rekabetinin merkezî unsurlarından biri hâline geldiğidir. Sonuç olarak dijital casusluk, siber istihbarat ve yapay zekâ destekli gözetim teknolojileri, klasik diplomasi anlayışını dönüştürmekte; devletler, teknoloji şirketleri ve devlet dışı aktörler arasındaki güç ilişkilerini yeniden şekillendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat Diplomasisi, Dijital Casusluk, Siber İstihbarat, Uluslararası Güç Dengeleri, Yapay Zekâ.

ABSTRACT

The processes of globalization and digitalization have led to a redefinition of the concept of power in international relations. Today, states compete not only through their military,

economic, and diplomatic capacities, but also through their ability to access information, process data, control cyberspace, and use digital technologies for strategic purposes. This transformation has caused intelligence activities to move beyond the traditional understanding of security and to establish a closer relationship with diplomatic processes. In this context, intelligence diplomacy refers to the combined use of intelligence and diplomatic instruments by states in order to achieve strategic superiority, manage crises, identify threats in advance, and support foreign policy objectives. This study examines the impact of digital espionage activities on international power balances and analyzes the changing relationship between intelligence and diplomacy. It addresses the effects of cyber intelligence, big data analytics, AI-supported surveillance systems, and information-gathering activities conducted through digital platforms on diplomatic processes. In addition, the study evaluates the role of non-state actors, multinational technology companies, and hybrid threats within the international security architecture. Prepared through a qualitative research approach, the study is based on document analysis and case study methodology. The Stuxnet attack, the Snowden disclosures, Russia's hybrid warfare strategies, and state-sponsored cyber operations are used as illustrative cases to explain the transformation of intelligence diplomacy in the digital age. The main argument of the study is that, in the digital age, intelligence diplomacy has moved beyond being merely a covert information-gathering activity and has become one of the central instruments of foreign policy-making, crisis management, perception formation, and international power competition. As a result, digital espionage, cyber intelligence, and AI-supported surveillance technologies are transforming the classical understanding of diplomacy and reshaping power relations among states, technology companies, and non-state actors.

Keywords: Intelligence Diplomacy, Digital Espionage, Cyber Intelligence, International Power Balances, Artificial Intelligence.

1. GİRİŞ

21. yüzyılın uluslararası ilişkiler sistemi, güç kavramının klasik sınırlarını aşarak çok katmanlı, dinamik ve teknoloji merkezli bir yapıya evrilmiştir. Geleneksel uluslararası ilişkiler literatüründe güç çoğunlukla askerî kapasite, ekonomik büyüklük, diplomatik temsil kabiliyeti ve jeopolitik konum üzerinden açıklanırken; dijital çağda bilgiye erişim, veriyi işleme kapasitesi, siber altyapıların kontrolü, algoritmik analiz yeteneği ve iletişim ağları üzerindeki hâkimiyet de güç mücadelesinin asli unsurları hâline gelmiştir (Nye, 2011, 2017). Bu dönüşüm, yalnızca devletlerin dış politika araçlarını değil; güvenlik, istihbarat, diplomasi ve egemenlik anlayışlarını da yeniden şekillendirmektedir.

Küreselleşme ve dijitalleşme süreçleri, devletler arasındaki rekabetin mahiyetini değiştirmiştir. Castells'in "ağ toplumu" yaklaşımında vurguladığı üzere çağdaş dünyada bilgi, ekonomik üretimin yanı sıra siyasal iktidarın ve toplumsal denetimin de merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir (Castells, 2010). Arquilla ve Ronfeldt'in bilgi çağında çatışmanın değişen doğasına ilişkin değerlendirmeleri de benzer biçimde, ağ yapılarının ve bilgi akışlarının stratejik üstünlük üretimindeki rolünü öne çıkarmaktadır (Arquilla & Ronfeldt, 1997). Bu çerçevede güç, artık yalnızca maddi kapasiteye dayalı bir üstünlük biçimi değil; bilgiye erişim, veriyi işleme, veriyi koruma ve rakip aktörlerin bilgi alanına nüfuz etme kapasitesiyle doğrudan bağlantılı stratejik bir yetenek olarak değerlendirilmelidir.

Verinin uluslararası güç ilişkilerindeki yeri de giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Zuboff, veri toplama ve davranışsal öngörü üretme kapasitesinin yeni bir ekonomik ve politik egemenlik biçimi yarattığını ileri sürmektedir (Zuboff, 2019). Slaughter ise çağdaş uluslararası sistemin yalnızca devletler arası güç dengesinden ibaret olmadığını; bağlantılar, ağlar ve karşılıklı etkileşimler üzerinden de şekillendiğini vurgulamaktadır (Slaughter, 2017). Dolayısıyla dijital çağda güç, yalnızca sahip olunan kaynaklarla değil, bu kaynakların hangi ağlar üzerinden dolaşıma sokulduğu, nasıl analiz edildiği ve hangi stratejik amaçlarla kullanıldığıyla da ilgilidir.

Dijitalleşme, uluslararası rekabetin mekânını da dönüştürmüştür. Devletler arasındaki mücadele artık yalnızca kara, deniz, hava ve uzay alanlarında değil, aynı zamanda siber uzayda da yürütülmektedir. Kritik altyapılar, enerji sistemleri, finansal ağlar, diplomatik iletişim kanalları, seçim altyapıları, askerî komuta-kontrol sistemleri ve veri merkezleri çağdaş güvenlik mimarisinin hassas hedefleri arasına girmiştir (Kello, 2017). Bu nedenle siber alan, yalnızca teknik bir iletişim ortamı değil; egemenlik, güvenlik ve güç rekabetinin yeniden üretildiği stratejik bir alan olarak değerlendirilmelidir. Farrell ve Newman'ın "silahlandırılmış karşılıklı bağımlılık" kavramı da bu dönüşümü açıklamak bakımından önemlidir. Yazarlara göre küresel veri ağları, finansal sistemler ve dijital altyapılar devletler tarafından diplomatik baskı, yaptırım, gözetim ve jeopolitik yönlendirme aracı olarak kullanılabilmektedir (Farrell & Newman, 2019).

Bu dönüşüm sürecinde istihbarat faaliyetleri de klasik mahiyetinden uzaklaşarak dijital, veri odaklı ve teknoloji destekli bir nitelik kazanmıştır. Geleneksel dönemde istihbarat büyük ölçüde insan kaynaklı bilgi toplama, gizli temaslar, diplomatik gözlem ve saha raporları üzerinden yürütülürken; günümüzde sinyal istihbaratı, açık kaynak istihbaratı, siber istihbarat, büyük veri analitiği ve yapay zekâ destekli tahmin sistemleri istihbarat üretiminin temel bileşenleri arasına girmiştir (Gill & Phythian, 2016; Lowenthal, 2020). Berkowitz ve Goodman'ın bilgi çağında istihbarata ilişkin çalışmaları da istihbaratın yalnızca gizli bilgi toplama değil, bilginin hızla işlenmesi ve karar alıcılar için anlamlı hâle getirilmesi süreci olduğunu göstermektedir (Berkowitz & Goodman, 2000). Böylece istihbarat; dış politika üretimi, kriz yönetimi, diplomatik müzakere, yaptırım politikaları, kamu diplomasisi, algı yönetimi ve hibrit savaş stratejileriyle daha doğrudan ilişkili bir güç unsuruna dönüşmektedir.

Bu noktada "istihbarat diplomasisi" kavramı, çağdaş uluslararası ilişkiler açısından giderek daha fazla önem kazanmaktadır. İstihbarat diplomasisi, devletlerin dış politika hedeflerine ulaşmak, stratejik üstünlük sağlamak, tehditleri önceden tespit etmek, krizleri yönetmek ve diplomatik pozisyonlarını güçlendirmek amacıyla istihbarat üretimi ile diplomatik araçları eşgüdümlü biçimde kullanmalarını ifade etmektedir. Bu yaklaşımda istihbarat, diplomasinin arka planında kalan yardımcı bir bilgi kaynağı olmaktan çıkar; müzakere gücünü artıran, rakip aktörlerin niyet ve kapasitelerini öngörmeye imkân tanıyan, uluslararası kamuoyunu şekillendiren ve karar alıcıların hareket alanını genişleten stratejik bir araca dönüşür (Herman, 1996; Lowenthal, 2020).

Dijital casusluk faaliyetleri, bu yeni paradigmanın en etkili ve en tartışmalı araçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Siber sızmalar, veri ihlalleri, diplomatik yazışmaların ele geçirilmesi, devlet liderlerinin ve uluslararası kuruluşların izlenmesi, kritik altyapılara yönelik operasyonlar, seçim süreçlerine müdahale iddiaları, dezenformasyon kampanyaları ve sosyal

medya üzerinden yürütülen psikolojik etki faaliyetleri dijital casusluğun farklı biçimleri arasında yer almaktadır (Rid, 2020; Singer & Friedman, 2014). Buchanan'ın siber saldırılar ve jeopolitik rekabet üzerine çalışması da siber operasyonların yeni normal hâline geldiğini ve devletler arası rekabetin görünmeyen fakat etkili araçları arasında yer aldığını ortaya koymaktadır (Buchanan, 2020). Bu faaliyetler, devletlere bilgi üstünlüğü sağlama, rakip aktörlerin niyetlerini önceden tespit etme, diplomatik müzakerelerde avantaj elde etme ve uluslararası krizlerde stratejik manevra alanı kazanma imkânı sunmaktadır. Bununla birlikte uluslararası hukuk, egemenlik, mahremiyet, demokratik meşruiyet, diplomatik güven ve insan hakları gibi temel ilkeleri de zorlamaktadır.

Dijital casusluğun uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisi üç temel mekanizma üzerinden okunabilir. İlk olarak bilgi üstünlüğü, devletlerin rakiplerinin askerî, ekonomik, diplomatik ve teknolojik kapasitelerine ilişkin daha kapsamlı analizler yapmasına imkân tanır. İkinci olarak siber kapasite, yalnızca saldırı gerçekleştirme kabiliyetiyle değil, bu kabiliyetin ima edilmesi yoluyla diplomatik ve stratejik baskı üretme gücüyle de önem kazanır (Kello, 2017). Üçüncü olarak algı ve meşruiyet alanı, dijital çağda güç mücadelesinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Dezenformasyon, veri manipülasyonu ve dijital propaganda faaliyetleri, toplumların siyasal tercihlerini, uluslararası kamuoyunun algısını ve devletlerin meşruiyet zeminini etkileyebilmektedir (Rid, 2020).

Bu bağlamda Stuxnet saldırısı, Snowden ifşaları ve Rusya'nın hibrit savaş stratejileri, dijital casusluk ile istihbarat diplomasisi arasındaki ilişkinin anlaşılması bakımından dikkat çekici örnekler sunmaktadır. Stuxnet, siber operasyonların yalnızca bilgi toplama amacıyla değil, fiziksel altyapıları hedef alan stratejik müdahale araçları olarak da kullanılabileceğini göstermiştir (Zetter, 2014). Snowden ifşaları, küresel gözetim mimarisinin devletler, teknoloji şirketleri ve bireyler arasındaki güç ilişkilerini nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymuştur (Greenwald, 2014). Rusya'nın hibrit savaş stratejileri ise siber operasyonlar, dezenformasyon, istihbarat faaliyetleri ve diplomatik hamlelerin aynı stratejik çerçeve içinde nasıl kullanılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir (Galeotti, 2019). Klimburg'un siber alanı devletler arası rekabetin giderek sertleşen bir cephesi olarak değerlendiren yaklaşımı da bu vakaların daha geniş jeopolitik bağlamını anlamaya katkı sunmaktadır (Klimburg, 2017).

Dijital casusluk ve istihbarat diplomasisi yalnızca devletlerle sınırlı bir alan değildir. Çok uluslu teknoloji şirketleri, sosyal medya platformları, veri analitiği firmaları, siber güvenlik şirketleri, hacktivist gruplar, özel askerî şirketler ve devlet destekli siber aktörler, çağdaş güvenlik mimarisinde giderek daha etkili roller üstlenmektedir. Özellikle büyük teknoloji şirketlerinin sahip olduğu veri havuzları, iletişim altyapıları ve algoritmik yönlendirme kapasitesi, bu aktörleri uluslararası ilişkilerde pasif araçlar olmaktan çıkararak aktif güç unsurlarına dönüştürmektedir (Zuboff, 2019). Bu durum, uluslararası sistemde gücün yalnızca devletler arasında değil; devletler, teknoloji şirketleri ve devlet dışı aktörler arasında da yeniden dağıtıldığını göstermektedir.

Bu çalışma, dijital casusluk çağında istihbarat diplomasisinin uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel araştırma sorusu şudur: Dijital casusluk faaliyetleri, istihbarat ile diplomasi arasındaki ilişkiyi nasıl dönüştürmekte ve uluslararası güç dengelerini hangi mekanizmalar üzerinden etkilemektedir? Bu soruya cevap

aranırken güç kavramının dönüşümü, siber kapasite, veri egemenliği, yapay zekâ destekli gözetim, hibrit savaş, devlet dışı aktörler ve diplomatik süreçlerde istihbaratın artan rolü bütüncül bir çerçevede ele alınmaktadır.

Araştırma, nitel yöntem yaklaşımına dayanmaktadır. Bu kapsamda literatür taraması, doküman analizi ve örnek olay incelemesi tekniklerinden yararlanılmaktadır. Çalışmada Stuxnet saldırısı, Snowden ifşaları ve Rusya'nın hibrit savaş stratejileri temel örnek olaylar olarak incelenmektedir. Ayrıca güncel uluslararası tehdit raporları ve siber güvenlik değerlendirmeleri, dijital casusluğun değişen karakterini ortaya koymak amacıyla çalışmaya dâhil edilmektedir. Böylece çalışma, istihbarat, diplomasi, dijitalleşme ve uluslararası güç dengeleri arasındaki ilişkiyi bütüncül bir perspektiften ele alarak uluslararası ilişkiler literatürüne katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu giriş bölümünün ortaya koyduğu temel çerçeve, dijital çağda istihbarat diplomasisinin klasik diplomasi anlayışını dönüştüren, dış politika üretim süreçlerini veri odaklı hâle getiren ve uluslararası güç rekabetini siber alan üzerinden yeniden şekillendiren kritik bir olgu olduğudur. Bilgiye erişen, veriyi işleyen, siber alanı kontrol eden ve dijital teknolojileri stratejik amaçlarla kullanabilen aktörler, uluslararası sistemde daha avantajlı konumlara yükselmektedir. Bu nedenle dijital casusluk, yalnızca teknik bir güvenlik meselesi değil; çağdaş uluslararası ilişkilerin normatif, stratejik ve diplomatik yapısını dönüştüren yeni bir güç mücadelesi alanıdır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Güç Kavramının Dijital Dönüşümü

Uluslararası ilişkiler disiplininde güç kavramı uzun süre devletlerin askerî kapasitesi, ekonomik kaynakları, coğrafi konumu, nüfusu, teknolojik üretim gücü ve ittifak sistemleri üzerinden açıklanmıştır. Realist kuram, uluslararası sistemi anarşik bir yapı olarak ele almakta ve devletlerin bu yapı içinde güvenliklerini sağlayabilmek için güç biriktirme eğiliminde olduklarını savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre güç; caydırma, krizlerde üstünlük kurma, rakipleri dengeleme ve uluslararası sistemde nüfuz alanı oluşturma kapasitesidir (Morgenthau, 1948; Waltz, 1979).

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise güç analizinin yalnızca askerî ve ekonomik kapasiteyle sınırlı kalamayacağı daha açık biçimde görülmüştür. Küreselleşme, ekonomik karşılıklı bağımlılık, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, uluslararası örgütlerin artan rolü ve normatif etki alanlarının genişlemesi, güç kavramına yeni boyutlar kazandırmıştır. Devletler artık yalnızca zor kullanma veya ekonomik baskı yoluyla değil; ikna, meşruiyet, kültürel çekim, diplomatik temsil ve bilgi akışını yönlendirme kapasitesiyle de etkili olabilmektedir (Keohane & Nye, 1977; Nye, 2004).

Joseph Nye'ın geliştirdiği "yumuşak güç" ve "akıllı güç" kavramları, bu dönüşümün teorik zeminini güçlendirmiştir. Nye'a göre güç, yalnızca başkalarını zorlamak ya da maddi teşviklerle yönlendirmek değildir; aynı zamanda aktörlerin tercihlerini şekillendirme yeteneğidir (Nye, 2004). Bu yaklaşım, diplomasi, kültür, değerler, uluslararası imaj ve bilgi yönetimi gibi unsurların da stratejik güç üretiminde belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Dijitalleşme ise bu tartışmayı daha ileri bir aşamaya taşımış; bilgiye erişim, veriyi kontrol etme, ağları yönetme

ve dijital altyapılar üzerinde hâkimiyet kurma kapasitesini güç analizinin merkezine yerleştirmiştir.

Dijital çağda güç, fiziksel kaynakların kontrolü kadar bilgi akışlarının, veri altyapılarının, algoritmik sistemlerin ve iletişim ağlarının yönetimiyle de ilgilidir. Castells'in "ağ toplumu" yaklaşımı, çağdaş dünyada iktidarın giderek ağlar üzerinden üretildiğini ve bilgi akışlarını kontrol eden aktörlerin siyasal, ekonomik ve toplumsal süreçlerde belirleyici hâle geldiğini vurgulamaktadır (Castells, 2010). Slaughter da çağdaş uluslararası sistemi yalnızca devletler arası güç dengesiyle değil, bağlantılar ve ağlar üzerinden şekillenen bir yapı olarak değerlendirmektedir (Slaughter, 2017). Bu bakımdan dijital güç, teknolojik gelişmişliğin ötesinde, bilgiyi toplama, sınıflandırma, analiz etme, yönlendirme ve gerektiğinde stratejik biçimde kullanma kapasitesidir.

Bu dönüşüm, siber güç, veri gücü ve algoritmik güç gibi yeni kavramları uluslararası ilişkiler literatürünün merkezine taşımıştır. Siber güç, bir devletin veya aktörün siber alanı kullanarak hedeflerine ulaşma, rakiplerinin faaliyetlerini sınırlandırma, kritik altyapıları koruma veya hedef alma ve bilgi akışlarını yönlendirme kapasitesi olarak tanımlanabilir (Nye, 2010; Kello, 2017). Clarke ve Knake, siber alanın devletler açısından yalnızca savunma değil, aynı zamanda stratejik saldırı, caydırıcılık ve ulusal güvenlik meselesi hâline geldiğini vurgulamaktadır (Clarke & Knake, 2010). Bu nedenle siber güç; savunma sistemleri, saldırı kabiliyeti, istihbarat kapasitesi, yazılım ve donanım altyapısı, insan kaynağı ve uluslararası normlara yön verme becerisiyle birlikte değerlendirilmelidir.

Dijital gücün ayırt edici özelliklerinden biri, fiziksel sınırları aşabilmesidir. Geleneksel güç kullanımı çoğu zaman belirli bir coğrafi alan, açık askerî harekât veya görünür diplomatik baskı üzerinden gerçekleşirken; dijital güç sınır aşan, düşük maliyetli, hızlı ve çoğu zaman faili belirsiz operasyonlara imkân tanımaktadır. Siber saldırılar, veri sızıntıları, sistem kesintileri, dezenformasyon kampanyaları ve dijital gözetim faaliyetleri, açık bir savaş ilanı olmaksızın ciddi stratejik sonuçlar doğurabilmektedir (Rid, 2020; Singer & Friedman, 2014). Valeriano ve Maness'in çalışmaları da siber çatışmanın çoğu zaman klasik savaş kalıplarına uymayan, düşük yoğunluklu fakat sürekli bir rekabet alanı oluşturduğunu göstermektedir (Valeriano & Maness, 2015).

Bir ülkenin elektrik şebekesine, enerji tesislerine, finans sistemine, haberleşme altyapısına, diplomatik yazışma ağlarına veya seçim veri tabanlarına yönelik siber müdahaleler, doğrudan askerî saldırı niteliği taşımadan da ulusal güvenliği ve siyasal istikrarı tehdit edebilmektedir. Bu tür operasyonlar, rakip aktörler üzerinde baskı kurma, kriz dönemlerinde manevra alanı kazanma ve diplomatik pazarlıklarda avantaj elde etme imkânı sunar. Kello'ya göre siber alanın yarattığı temel stratejik sorunlardan biri, savaş ile barış arasındaki gri bölgenin genişlemesidir; çünkü siber operasyonlar çoğu zaman ne klasik savaş ne de sıradan diplomatik rekabet kategorisine tam olarak yerleştirilebilir (Kello, 2017).

Bu noktada dijital güç, askerî veya teknik bir kapasitenin ötesinde diplomatik ve ekonomik bir kaldıraç işlevi de görmektedir. Devletler, siber kapasite yoluyla rakiplerinin diplomatik iletişimlerini izleyebilir, ekonomik karar alma süreçlerine ilişkin bilgi toplayabilir, uluslararası müzakerelerde avantaj sağlayabilir ve kriz anlarında karşı tarafın zayıf noktalarını tespit edebilir. Farrell ve Newman'ın "silahlandırılmış karşılıklı bağımlılık" kavramı, bu süreci

açıklamak bakımından önemlidir. Yazarlara göre küresel ekonomik ve dijital ağlarda merkezî konuma sahip aktörler, bu ağları bilgi toplama, baskı kurma ve rakiplerini yönlendirme aracı olarak kullanabilmektedir (Farrell & Newman, 2019).

Dijital güç, veri egemenliği tartışmasını da gündeme getirmiştir. Veri, çağdaş uluslararası sistemde yalnızca ekonomik bir kaynak değil; siyasal karar alma, toplumsal denetim, güvenlik planlaması ve diplomatik strateji üretimi açısından kritik bir unsurdur. Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" kavramı, bireylerin davranışlarından elde edilen verilerin ekonomik değer üretmenin yanı sıra davranışları öngörme ve yönlendirme kapasitesi sunduğunu ortaya koymaktadır (Zuboff, 2019). Cavelty'nin siber güvenlik ve tehdit siyasetine ilişkin çalışması da dijital risklerin çoğu zaman yalnızca teknik zaaflar üzerinden değil, siyasal söylemler ve güvenlik öncelikleri üzerinden inşa edildiğini göstermektedir (Cavelty, 2008). Bu bağlamda veriye sahip olan, veriyi işleyen ve ondan stratejik anlam çıkarabilen aktörler, uluslararası sistemde yeni bir üstünlük alanı elde etmektedir.

Yapay zekâ destekli analiz sistemleri, dijital gücün etkisini daha da artırmaktadır. Büyük veri setlerinin kısa sürede işlenmesi, sosyal medya eğilimlerinin analiz edilmesi, risk haritalarının çıkarılması, diplomatik krizlerin öngörülmesi ve güvenlik tehditlerinin erken aşamada tespit edilmesi, yapay zekânın stratejik önemini büyütmüştür. Bu durum, istihbarat üretimi ile dış politika karar alma süreçleri arasındaki ilişkiyi daha yakın hâle getirmektedir. Artık devletlerin gücü yalnızca ne kadar bilgiye sahip olduklarıyla değil, bu bilgiyi ne kadar hızlı, doğru ve stratejik biçimde analiz edebildikleriyle de ölçülmektedir (Bostrom, 2014; Russell, 2019).

Dijital güç, devlet dışı aktörlerin uluslararası sistemdeki rolünü de artırmıştır. Çok uluslu teknoloji şirketleri, sosyal medya platformları, siber güvenlik firmaları, veri analitiği şirketleri, hacktivist gruplar ve devlet destekli siber yapılar, çağdaş güç ilişkilerinde giderek daha etkili hâle gelmiştir. Büyük teknoloji şirketleri, sahip oldukları veri havuzları, algoritmik yönlendirme kapasiteleri ve küresel iletişim altyapıları sayesinde devletlerin dış politika, güvenlik ve diplomasi süreçleri üzerinde dolaylı ya da doğrudan etki üretebilmektedir (Deibert, 2013; Zuboff, 2019). Bu durum, güç dağılımının yalnızca devletler arasında değil, devletler ile özel sektör ve devlet dışı aktörler arasında da yeniden şekillendiğini göstermektedir.

Dijital gücün önemli boyutlarından biri de algı ve meşruiyet üretimidir. Sosyal medya platformları, çevrim içi haber ağları ve dijital iletişim kanalları, uluslararası kamuoyunun şekillenmesinde temel araçlara dönüşmüştür. Dezenformasyon kampanyaları, sahte hesap ağları, bot faaliyetleri, manipülatif içerik üretimi ve psikolojik etki operasyonları, dijital alanı bilgi paylaşım mecrası olmanın ötesinde stratejik rekabetin önemli bir cephesi hâline getirmektedir (Rid, 2020). Klimburg'un siber alanı giderek sertleşen bir jeopolitik mücadele sahası olarak ele alan yaklaşımı, bu dönüşümün yalnızca teknik değil, aynı zamanda siyasal ve stratejik bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır (Klimburg, 2017).

Bu çerçevede güç kavramının dijital dönüşümü, uluslararası ilişkilerde klasik analizlerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Askerî kapasite ve ekonomik kaynaklar önemini korumakla birlikte, dijital çağda güç artık bilgiye erişim, veri kontrolü, siber kapasite, algoritmik analiz, dijital gözetim, ağ merkeziliği ve algı yönetimi gibi unsurlarla birlikte değerlendirilmelidir. Bu dönüşüm, istihbarat diplomasisinin de kuramsal temelini oluşturmaktadır. Dijital çağda istihbarat, yalnızca bilgi toplama faaliyeti değil; diplomatik

pozisyon üretme, krizleri yönetme, rakip aktörlerin davranışlarını öngörme ve uluslararası güç rekabetinde stratejik üstünlük sağlama aracıdır. Bu nedenle dijital güç, istihbarat diplomasisinin imkânlarını genişletirken uluslararası güç dengelerinin yeniden şekillenmesinde de belirleyici bir rol üstlenmektedir.

2.2. İstihbarat Diplomasisi

İstihbarat diplomasisi, istihbarat üretimi ile diplomatik faaliyetlerin kesiştiği stratejik alanı ifade etmektedir. Bu kavram, devletlerin bilgi üstünlüğü elde etmek, krizleri önceden öngörmek, müzakere pozisyonlarını güçlendirmek ve dış politika hedeflerini daha etkili biçimde gerçekleştirmek amacıyla istihbarat ve diplomasi araçlarını birlikte kullanmalarına işaret eder. Klasik diplomasi resmî temsil, müzakere, protokol, antlaşma süreçleri ve görünür temaslar üzerinden yürürken; istihbarat diplomasisi daha çok bilgi akışı, stratejik öngörü, risk analizi ve karar alıcıların sahip olduğu enformasyon üstünlüğüyle ilgilidir. Bu yönüyle istihbarat diplomasisi, geleneksel diplomatik pratikleri ortadan kaldıran değil; onları daha veri temelli, proaktif ve öngörüye dayalı hâle getiren tamamlayıcı bir mekanizmadır (Herman, 1996; Lowenthal, 2020).

Diplomasi, doğası gereği bilgiye dayalı bir faaliyettir. Bir devletin başka bir devletin niyetini, kapasitesini, kırmızı çizgilerini, zayıf noktalarını ve karar alma mekanizmalarını anlaması, başarılı diplomatik performansın temel şartlarından biridir. Yanlış bilgi, eksik analiz veya hatalı öngörü, yalnızca başarısız bir müzakereye değil; krizlerin tırmanmasına, caydırıcılığın zayıflamasına ve beklenmeyen güvenlik sonuçlarına da yol açabilir. Bu nedenle istihbarat ile diplomasi tarihsel olarak birbirinden kopuk alanlar olmamıştır. Elçilik raporları, diplomatik gözlemler, gizli temaslar, saha bilgileri ve örtülü iletişim kanalları, modern diplomasinin gelişim sürecinde önemli yer tutmuştur (Kent, 1949; Warner, 2002).

Dijital çağ, bu tarihsel ilişkiyi hem hızlandırmış hem de niteliksel olarak dönüştürmüştür. Günümüzde diplomatik karar alma süreçleri, klasik saha raporlarının yanında büyük veri analizi, açık kaynak istihbaratı, sosyal medya takibi, siber izleme, uydu görüntüleri, dijital platform verileri ve yapay zekâ destekli tahmin sistemleriyle beslenmektedir. Bu gelişme, diplomatların ve karar alıcıların bilgiye ulaşma biçimini değiştirdiği gibi, bilginin diplomatik süreçlerde kullanılma tarzını da yeniden yapılandırmıştır. Artık yalnızca "ne oldu?" sorusuna cevap veren istihbarat değil; "ne olabilir?", "hangi aktör nasıl davranabilir?" ve "hangi diplomatik hamle hangi sonucu doğurabilir?" sorularına yönelen öngörü temelli analiz önem kazanmaktadır (Berkowitz & Goodman, 2000; Gill & Phythian, 2016).

Dış politika üretiminde istihbaratın başlıca işlevi, belirsizliği azaltmaktır. Uluslararası ilişkilerde belirsizlik, devlet davranışlarının yanlış yorumlanmasına ve güvenlik ikilemlerinin derinleşmesine yol açabilir. Rakip devletlerin niyetlerini, askerî hazırlıklarını, diplomatik hedeflerini veya kriz anındaki hareket kabiliyetlerini doğru değerlendiremeyen aktörler, ya gereğinden fazla sertleşerek krizi tırmandırabilir ya da tehdidi hafife alarak stratejik kayıplar yaşayabilir. Bu açıdan istihbarat, diplomasinin arka planındaki pasif bir bilgi kaynağı değil; devletlerin karar süreçlerini rasyonelleştiren ve diplomatik manevra alanını genişleten bir unsurdur (Betts, 2007; Jervis, 2017).

Müzakere süreçlerinde bu işlev daha görünür hâle gelir. Tarafların açık beyanları kadar gerçek beklentileri, iç siyasal baskıları, ekonomik kırılganlıkları, askerî kapasiteleri ve geri adım atabilecekleri alanlar da önemlidir. Bu bilgilerin doğru analiz edilmesi, devletlere daha güçlü ve gerçekçi bir müzakere pozisyonu kazandırır. Kriz diplomasisi, silahsızlanma görüşmeleri, enerji pazarlıkları, sınır anlaşmazlıkları, rehine müzakereleri, terörle mücadele iş birlikleri ve yaptırım süreçleri gibi alanlarda istihbarat destekli diplomasi, tarafların hareket alanını daha doğru hesaplamasına yardımcı olur (Herman, 1996; Treverton, 2001).

Bununla birlikte istihbarat diplomasisi yalnızca rakip aktörler hakkında bilgi toplama faaliyeti değildir. Dost ve müttefik devletler arasında güven inşa etme, ortak tehdit algısı oluşturma ve güvenlik iş birliğini derinleştirme aracı olarak da işlev görür. İstihbarat paylaşımı, terörle mücadele, sınır aşan suçlar, siber saldırılar, enerji güvenliği, düzensiz göç ve bölgesel çatışmalar gibi alanlarda diplomatik ilişkileri güçlendirebilir. Ancak bu paylaşım sınırsız değildir. Devletler, müttefikleriyle bilgi paylaşırken dahi kaynaklarını, yöntemlerini ve stratejik önceliklerini koruma eğilimindedir. Bu durum, alanın hem iş birliği hem de temkin üzerine kurulu karmaşık doğasını göstermektedir (Aldrich, 2009; Svendsen, 2012).

Kriz yönetimi bakımından da istihbarat diplomasisinin rolü belirgindir. Terör saldırıları, bölgesel savaşlar, siber operasyonlar, enerji güvenliği krizleri, salgın hastalıklar, kitlesel göç hareketleri ve insani krizler yalnızca klasik diplomatik müzakerelerle yönetilemeyecek kadar çok boyutludur. Bu tür krizlerde karar alıcıların sahadaki gelişmeleri hızlı biçimde anlaması, aktörlerin niyetlerini doğru yorumlaması, riskleri sınıflandırması ve muhtemel senaryoları öngörmesi gerekir. Burada istihbaratın görevi yalnızca tehditleri tespit etmek değil; diplomatik seçeneklerin maliyetini, uygulanabilirliğini ve muhtemel sonuçlarını değerlendirmektir (Betts, 2007; Lowenthal, 2020).

Dijitalleşme bu süreci daha karmaşık hâle getirmiştir. Sosyal medya platformları, çevrim içi haber ağları, şifreli iletişim sistemleri, açık kaynak veri tabanları ve dijital izleme araçları, diplomatik krizlerin hem nedeni hem de yönetim aracı olabilmektedir. Bir siber saldırının faili kesin olarak tespit edilmeden yapılan açıklamalar gerilimi artırabilir; manipüle edilmiş dijital bilgiler ise kamuoyu baskısını yükselterek karar alıcıların hareket alanını daraltabilir. Bu nedenle dijital çağda istihbarat diplomasisi, yalnızca bilgiye ulaşma kapasitesiyle değil; bilginin doğruluğunu teyit etme, dezenformasyonu ayıklama ve güvenilir analiz üretme yeteneğiyle de ilişkilidir (Rid, 2020; Singer & Friedman, 2014).

Devlet dışı aktörlerin yükselen etkisi, bu alanın sınırlarını daha da genişletmektedir. Çok uluslu teknoloji şirketleri, sosyal medya platformları, veri analitiği firmaları, siber güvenlik şirketleri, hacktivist gruplar ve devlet destekli siber yapılar diplomatik süreçlerin arka planında giderek daha etkili hâle gelmektedir. Büyük teknoloji şirketlerinin sahip olduğu veri havuzları ve iletişim altyapıları, devletlerin güvenlik ve dış politika hesaplarında önemli yer tutmaktadır. Devletlerin bazı durumlarda bu şirketlerden veri talep etmesi, bazı durumlarda ise şirketlerin devlet politikalarına direnmesi, istihbarat diplomasisini kamu-özel sektör ilişkilerini de içine alan daha geniş bir alana taşımaktadır (Deibert, 2013; Maurer, 2018; Zuboff, 2019).

Bu genişleme etik ve hukuki tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Diplomatik amaçlarla istihbarat kullanımı, devletlerin meşru güvenlik ihtiyaçlarıyla bireysel mahremiyet, uluslararası hukuk, diplomatik dokunulmazlık ve egemenlik ilkeleri arasında hassas bir denge gerektirir.

Snowden ifşaları, küresel gözetim faaliyetlerinin yalnızca güvenlik gerekçesiyle açıklanamayacağını; aynı zamanda müttefik devletlerle güven krizlerine, teknoloji şirketleriyle gerilimlere ve demokratik denetim tartışmalarına yol açabileceğini göstermiştir (Greenwald, 2014; Lyon, 2015). Buchanan'ın vurguladığı üzere siber operasyonlar çoğu zaman teknik başarı üretse bile diplomatik, hukuki ve itibari sonuçlar doğurabilmektedir (Buchanan, 2020).

Bu nedenle istihbarat diplomasisi klasik diplomasiye alternatif bir mekanizma olarak görülmemelidir. Aksine bu kavram, diplomasinin bilgi temelli doğasının dijital çağda daha belirgin hâle geldiğini göstermektedir. Diplomasi, görünür müzakere ve temsil süreçlerinden ibaret değildir; bu süreçlerin arka planında bilgi toplama, analiz etme, niyet okuma, risk ölçme ve uygun zamanı belirleme gibi daha az görünür faaliyetler yer alır. Dijital çağda bu arka plan genişlemiş; istihbarat, diplomatik sürecin yalnızca destekleyici unsuru değil, çoğu zaman yönlendirici bileşeni hâline gelmiştir.

Bu bölümün temel değerlendirmesi, istihbarat diplomasisinin çağdaş uluslararası ilişkilerde hem güç üretme hem de kriz yönetme kapasitesi sunduğudur. Bilgiye zamanında ulaşabilen, bu bilgiyi doğru analiz edebilen ve diplomatik araçlarla uyumlu biçimde kullanabilen aktörler uluslararası rekabette daha avantajlı konuma yükselmektedir. Buna karşılık bilgi toplama ve analiz kapasitesi zayıf olan aktörler, yalnızca güvenlik alanında değil; diplomatik müzakere, kriz yönetimi ve meşruiyet üretimi alanlarında da kırılgan hâle gelmektedir. Dijital casusluk çağında istihbarat, diplomasinin arka odasında kalan yardımcı bir unsur olmaktan çıkarak uluslararası güç dengelerinin yeniden kurulmasında etkili bir stratejik kapasiteye dönüşmektedir.

2.3. Dijital Casusluk ve Veri Egemenliği

Dijital casusluk, siber araçlar ve dijital ağlar üzerinden gizli bilgi toplama, veri sızdırma, sistemlere nüfuz etme, iletişim trafiğini izleme, hedef aktörlerin karar alma süreçlerini çözümleme ve stratejik bilgi üstünlüğü elde etme faaliyetlerini kapsar. Geleneksel casusluk daha çok insan kaynakları, diplomatik temsilcilikler, saha ajanları, fiziksel belge erişimi ve kapalı temas ağları üzerinden yürütülürken; dijital casusluk hızlı, ölçeklenebilir, düşük maliyetli ve sınır aşan bir nitelik taşımaktadır. Bir zararlı yazılımın binlerce sisteme sızabilmesi, bir veri ihlalinin milyonlarca kaydı açığa çıkarabilmesi veya bir dezenformasyon ağının kısa sürede kamuoyu algısını etkileyebilmesi, dijital casusluğun klasik istihbarat faaliyetlerinden nasıl ayrıldığını göstermektedir (Rid, 2020; Singer & Friedman, 2014).

Bu faaliyetler teknik bir siber güvenlik başlığının ötesinde, uluslararası ilişkilerde güç, egemenlik, diplomasi, hukuk ve meşruiyet tartışmalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Devletlerin askerî planları, diplomatik yazışmaları, enerji altyapıları, finansal sistemleri, savunma sanayii verileri, seçim altyapıları, akademik araştırmaları ve vatandaşlarına ait kişisel veriler dijital casusluğun hedef alanları arasında yer almaktadır. Cavelty'nin siber güvenlik ve tehdit siyasetine ilişkin yaklaşımı, bu tür tehditlerin yalnızca teknik zaaflar üzerinden değil, aynı zamanda siyasal öncelikler ve güvenlik söylemleri üzerinden şekillendiğini göstermektedir (Cavelty, 2008). Bu çeşitlilik, dijital casusluğun hem ulusal güvenlik hem de uluslararası rekabet bakımından çok katmanlı bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır (Deibert, 2013; Kello, 2017).

Dijital casuslukta mesafe büyük ölçüde önemini kaybetmiştir. Bir aktör, başka bir ülkenin kritik altyapısına, diplomatik iletişim sistemlerine veya özel sektör veri tabanlarına kendi coğrafi sınırlarının dışına çıkmadan erişmeye çalışabilir. Bu durum, operasyonların hızını artırdığı gibi tespit ve cezalandırma süreçlerini de zorlaştırmaktadır. Vekil sunucular, botnet ağları, sahte kimlikler, üçüncü ülke altyapıları ve resmî olarak inkâr edilebilir aktörler, dijital casusluğun faili belirsiz bir karakter kazanmasına yol açar (Libicki, 2009; Lindsay, 2015). Fail tespiti sorunu, siber caydırıcılığın en temel açmazlarından biri olarak diplomatik karşılık üretme süreçlerini de karmaşıklaştırmaktadır.

Dijital casusluk faaliyetlerinin merkezinde veri bulunmaktadır. Veri, çağdaş uluslararası sistemde yalnızca ekonomik değer taşıyan bir kaynak değil; siyasal karar alma, güvenlik planlaması, toplumsal denetim, diplomatik strateji ve askerî hazırlık açısından da kritik bir güç unsurudur. Veriye erişen, veriyi işleyen ve ondan stratejik anlam çıkarabilen aktörler, uluslararası rekabette belirgin avantaj elde etmektedir. Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" kavramı, verinin piyasa davranışlarını anlamanın ötesinde, insan davranışlarını öngörmek ve yönlendirmek için de kullanıldığını göstermektedir (Zuboff, 2019).

Veri egemenliği, devletlerin vatandaşlarına, kurumlarına, kamu hizmetlerine, stratejik sektörlerine ve kritik altyapılarına ait veriler üzerinde ne ölçüde kontrol sahibi olduklarıyla ilgilidir. Verilerin nerede depolandığı, kimler tarafından işlendiği, hangi hukuki rejime tabi olduğu, hangi şirketlerin erişimine açık bulunduğu ve yabancı devletlerin bu verilere dolaylı ya da doğrudan erişip erişemediği artık güvenlik gündeminin parçasıdır. Bulut bilişim altyapıları, sosyal medya platformları, arama motorları, elektronik posta servisleri, yapay zekâ modelleri, mobil uygulamalar ve iletişim sistemleri bu açıdan yalnızca ticari hizmet alanları değil; stratejik güç alanlarıdır (Deibert, 2013; Zuboff, 2019).

Çok uluslu teknoloji şirketleri bu tartışmada özel bir konuma sahiptir. Küresel ölçekte faaliyet gösteren bu şirketler, milyarlarca kullanıcının kişisel verilerine, iletişim alışkanlıklarına, konum bilgilerine, tüketim davranışlarına, siyasal eğilimlerine ve sosyal ağ ilişkilerine dair büyük veri havuzları oluşturmuştur. Bu veri işleme kapasitesi, bazı alanlarda devletlerin klasik istihbarat imkânlarını dahi aşabilecek ölçüde genişlemiştir. Maurer'in devletler, hackerlar ve özel aktörler arasındaki ilişkilere dair çalışması, siber alanda güç kullanımının giderek daha fazla devlet dışı veya yarı-devlet aktörlerle birlikte şekillendiğini göstermektedir (Maurer, 2018). Dolayısıyla veri egemenliği, devletler arası rekabetin yanında devlet-şirket ilişkileri üzerinden de anlaşılmalıdır.

Dijital casusluk ile veri egemenliği arasındaki ilişki, özellikle bulut bilişim ve sınır aşan veri akışlarında görünür hâle gelmektedir. Bir ülkeye ait stratejik verilerin başka bir ülkede bulunan sunucularda depolanması veya yabancı şirketlerin kontrolündeki altyapılar üzerinden işlenmesi, güvenlik ve egemenlik açısından yeni kırılganlıklar doğurabilir. Bu durum, devletleri veri yerelleştirme politikaları, ulusal bulut altyapıları, siber güvenlik düzenlemeleri ve kritik veri kategorilerinin korunması gibi politika alanlarına yöneltmektedir. Avrupa Birliği'nin veri koruma yaklaşımı ve Genel Veri Koruma Tüzüğü, veri egemenliği ile bireysel mahremiyet arasında kurumsal bir denge arayışının örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir (Bradford, 2020; Lyon, 2015).

Dijital casusluğun en tartışmalı sonuçlarından biri egemenlik kavramını zorlamasıdır. Klasik uluslararası hukukta egemenlik, devletlerin belirli bir toprak parçası üzerinde siyasal otorite kullanması ve dış müdahalelerden korunması fikrine dayanır. Oysa siber operasyonlar çoğu zaman sınır aşan ağlar üzerinden yürütülmekte, saldırının kaynağı, aracısı ve nihai faili kolayca belirlenememektedir. Bu durum uluslararası hukukta "atıf" sorununu gündeme getirmektedir. Bir siber saldırının hangi devlete veya aktöre isnat edileceği, hangi delil standardının yeterli sayılacağı ve buna karşı nasıl diplomatik ya da hukuki karşılık verileceği hâlâ tartışmalı konular arasındadır (Lindsay, 2015; Schmitt, 2017).

Bu belirsizlik, dijital casusluğu gri bölge stratejileri açısından elverişli bir araca dönüştürmektedir. Gri bölge stratejileri, açık savaş eşiğinin altında kalan ancak rakip aktör üzerinde baskı kuran ve karar alma süreçlerini etkileyen faaliyetleri ifade eder. Dijital casusluk bu tür stratejiler için uygun bir zemin sunar; çünkü bir devlet rakibinin bilgi sistemlerine nüfuz edebilir, hassas verilerini ele geçirebilir, kamuoyunu etkileyebilir veya diplomatik pozisyonunu zayıflatabilir, fakat bütün bunları doğrudan savaş ilanı gerektirmeyen yöntemlerle gerçekleştirebilir (Galeotti, 2019; Rid, 2020).

Dijital casusluk faaliyetlerinin barış zamanı istihbarat faaliyeti mi yoksa saldırı eylemi mi olduğu da tartışmalıdır. Geleneksel anlamda casusluk, devletler tarafından uzun süredir yürütülen ve çoğu zaman açıkça düzenlenmeyen bir faaliyet alanıdır. Ancak dijital casusluk, kimi zaman bilgi toplamayı aşarak sistemlere zarar verme, hizmetleri aksatma, kritik altyapıları bozma veya siyasal süreçleri manipüle etme sonuçları doğurabilmektedir. Bu nedenle dijital casusluğun hangi noktada siber saldırıya, hangi noktada egemenlik ihlaline veya hangi noktada güç kullanımına dönüştüğü net sınırlarla belirlenememektedir (Schmitt, 2017). Klimburg'un siber alanı giderek sertleşen bir jeopolitik rekabet sahası olarak ele alması, bu belirsizliğin yalnızca hukuki değil, stratejik nitelik taşıdığını da göstermektedir (Klimburg, 2017).

Bu belirsizliklerden yararlanılarak yürütülen örtülü operasyonlar, diplomatik ilişkilerde ciddi sonuçlar doğurabilir. Bir siber casusluk faaliyeti açığa çıktığında, hedef devletin tepkisi teknik önlemlerle sınırlı kalmayabilir; diplomatların sınır dışı edilmesi, yaptırım uygulanması, uluslararası kamuoyuna açıklama yapılması, karşı siber operasyonların gündeme gelmesi veya müttefiklerle ortak tepki mekanizmalarının devreye sokulması söz konusu olabilir. Bu yönüyle dijital casusluk, diplomatik kriz üretme kapasitesine sahip olduğu kadar, istihbarat diplomasisinin de temel çalışma alanlarından biri hâline gelmektedir (Herman, 1996; Lowenthal, 2020).

Demokratik toplumlarda dijital casusluğun mahremiyet ve güven ilişkisini zedeleme potansiyeli ayrıca önemlidir. Devletlerin güvenlik gerekçesiyle geniş ölçekli gözetim faaliyetleri yürütmesi, vatandaşların özel hayatı, ifade özgürlüğü ve siyasal katılımı üzerinde baskı oluşturabilir. Snowden ifşaları, yalnızca devletler arası istihbarat ilişkilerini değil, devlet-vatandaş, devlet-teknoloji şirketi ve müttefik devletler arasındaki güven ilişkilerini de derinden etkilemiştir (Greenwald, 2014; Lyon, 2015). Bu nedenle dijital casusluk, dış tehditlere karşı geliştirilen bir araç olmanın yanında demokratik denetim ve hukuki meşruiyet açısından da sorgulanması gereken bir faaliyet alanıdır.

Bu çerçevede veri egemenliği, dijital casusluk çağında ulusal güvenliğin temel bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Devletlerin siber kapasitesi, yalnızca saldırılara karşı savunma

geliştirmekle sınırlı değildir; kritik verileri koruma, veri akışlarını denetleme, yabancı teknoloji bağımlılıklarını azaltma, stratejik sektörlerde dijital dayanıklılığı artırma ve diplomatik pazarlıklarda bilgi üstünlüğü sağlama becerisiyle de ilişkilidir. Valeriano ve Maness'in vurguladığı üzere siber rekabet çoğu zaman sürekli, düşük yoğunluklu ve stratejik sonuçlar üreten bir mücadele biçimi olarak gelişmektedir (Valeriano & Maness, 2015). Bu nedenle egemenlik artık yalnızca sınırların korunmasıyla değil, verinin korunması ve yönetilmesiyle de ölçülmektedir.

Dijital casusluk ve veri egemenliği arasındaki ilişki, istihbarat diplomasisinin çağdaş uluslararası ilişkilerde neden kritik bir hâle geldiğini açıkça göstermektedir. Veriye erişim, siber ağlara nüfuz etme, dijital platformları izleme ve bilgi akışlarını yönlendirme kapasitesi, devletlerin diplomatik müzakerelerde, kriz yönetiminde ve uluslararası rekabette daha etkili pozisyonlar almasını sağlamaktadır. Buna karşılık veri güvenliği zayıf, teknoloji bağımlılığı yüksek ve siber kapasitesi sınırlı aktörler yalnızca teknik saldırılara değil; diplomatik baskıya, ekonomik kırılganlığa ve algı operasyonlarına da daha açık hâle gelmektedir. Dijital casusluk bu yönüyle modern uluslararası sistemde güç dengelerini sessiz fakat derinden etkileyen stratejik bir rekabet biçimi olarak değerlendirilmelidir.

3. TEORİ VE YÖNTEM

3.1. Teorik Arka Plan ve Literatürün Genel Çerçevesi

Güç, istihbarat ve dijitalleşme arasındaki ilişki, son yıllarda uluslararası ilişkiler, güvenlik çalışmaları, istihbarat literatürü ve diplomasi araştırmaları içinde giderek daha fazla tartışılmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplininde güç kavramı uzun süre devlet merkezli, güvenlik odaklı ve maddi kapasiteye dayalı biçimde ele alınmıştır. Realist kuramlar, uluslararası sistemi anarşik bir yapı olarak değerlendirmiş; devletlerin bu yapı içinde güvenliklerini sağlamak ve rakiplerine karşı üstünlük elde etmek için güç biriktirme eğiliminde olduklarını savunmuştur (Morgenthau, 1948; Waltz, 1979). Bu bakımdan klasik yaklaşımda güç, askerî kapasite, ekonomik kaynaklar, coğrafi avantajlar ve caydırıcılık imkânlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bu çerçeve genişlemiştir. Liberal yaklaşımlar uluslararası kurumların, ekonomik karşılıklı bağımlılığın ve iş birliği mekanizmalarının devlet davranışlarını şekillendirdiğini vurgularken; konstrüktivist yaklaşımlar normların, kimliklerin, söylemlerin ve meşruiyet arayışlarının uluslararası ilişkilerde belirleyici rol oynadığını ileri sürmüştür (Keohane & Nye, 1977; Wendt, 1999). Böylece güç analizleri yalnızca maddi kaynaklara değil; bilgiye, algıya, norm üretimine ve iletişim kapasitesine de yönelmiştir.

Dijitalleşme, bu teorik tartışmaları daha karmaşık bir düzleme taşımıştır. Siber alan, aynı anda hem devletlerin rekabet ettiği stratejik bir güç sahası hem de devlet dışı aktörlerin etkili biçimde faaliyet gösterebildiği esnek ve sınır aşan bir ortamdır. Bu alanda devletler, teknoloji şirketleri, hacker grupları, suç ağları, istihbarat örgütleri, uluslararası kuruluşlar ve bireysel aktörler farklı düzeylerde etki üretebilmektedir. Castells'in ağ toplumu yaklaşımı ile Slaughter'ın bağlantısallık temelli uluslararası sistem okuması, güç dağılımının artık yalnızca devletler arası rekabet üzerinden değil; ağlar, platformlar, veri altyapıları ve dijital ekosistemler üzerinden de analiz edilmesi gerektiğini göstermektedir (Castells, 2010; Slaughter, 2017).

Siber güvenlik literatürü, dijitalleşmenin klasik güvenlik paradigmasını dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Kello, siber tehditlerin savaş ve barış arasındaki sınırları belirsizleştirdiğini ve uluslararası düzen açısından yeni bir istikrarsızlık alanı oluşturduğunu savunmaktadır (Kello, 2017). Rid ise siber operasyonların çoğu zaman klasik anlamda savaş eyleminden ziyade sabotaj, casusluk ve altüst etme faaliyetleriyle ilişkili olduğunu belirtmektedir (Rid, 2020). Valeriano ve Maness de siber çatışmanın çoğu zaman sürekli, düşük yoğunluklu ve devletler arası rekabetin görünmeyen boyutlarını içeren bir mücadele biçimi olduğunu göstermektedir (Valeriano & Maness, 2015). Bu çerçeve, dijital casusluğun teknik bir güvenlik sorununun ötesinde, uluslararası güç dengeleriyle ilişkili stratejik bir araç olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

İstihbarat çalışmaları literatürü, istihbaratın karar alma süreçlerindeki rolüne odaklanmaktadır. Gill ve Phythian, istihbaratın yalnızca bilgi toplama faaliyeti değil; bilginin analiz edilmesi, yorumlanması ve politika yapıcılar için kullanılabilir hâle getirilmesi süreci olduğunu vurgulamaktadır (Gill & Phythian, 2016). Lowenthal, istihbaratın karar alıcılara mutlak kesinlik sunmadığını, fakat belirsizlikleri azaltarak daha rasyonel politika üretimine katkı sağladığını belirtmektedir (Lowenthal, 2020). Betts ise istihbaratın riskleri tamamen ortadan kaldırmadığını; karar alıcıların tehditleri, fırsatları ve muhtemel sonuçları daha iyi değerlendirmelerine yardımcı olduğunu savunur (Betts, 2007). Berkowitz ve Goodman'ın bilgi çağında istihbarata ilişkin çalışması da veri yoğunluğunun artmasıyla birlikte istihbaratın hız, doğrulama ve anlamlandırma kapasitesinin daha önemli hâle geldiğini göstermektedir (Berkowitz & Goodman, 2000).

Bu noktada istihbarat diplomasisi kavramı, literatürdeki farklı tartışma alanlarını bir araya getiren kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu kavram, istihbarat üretimi ile diplomatik faaliyetlerin eşgüdümlü biçimde kullanılmasını ifade eder. Bu yaklaşımda istihbarat, yalnızca kapalı güvenlik bürokrasileri içinde üretilen gizli bilgi değil; diplomatik müzakerelerde avantaj sağlayan, kriz yönetimini destekleyen, rakip aktörlerin niyetlerini öngörmeye yarayan ve uluslararası kamuoyu algısını şekillendiren stratejik bir kapasitedir (Herman, 1996; Treverton, 2001). Dolayısıyla istihbarat diplomasisi, dijital çağda güç, bilgi ve diplomasi arasındaki ilişkinin analiz edilmesi için merkezî bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Gözetim ve veri kapitalizmi literatürü de dijital casusluk tartışmalarına önemli bir boyut kazandırmaktadır. Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" kavramı, kişisel verilerin yalnızca ekonomik değer üretmek için değil, davranışları öngörmek ve yönlendirmek amacıyla da kullanıldığını ileri sürmektedir (Zuboff, 2019). Lyon ise modern gözetim pratiklerinin devlet, özel sektör ve güvenlik kurumları arasındaki ilişkileri yeniden düzenlediğini vurgulamaktadır (Lyon, 2015). Cavelty'nin tehdit siyaseti yaklaşımı ise siber güvenlik meselelerinin yalnızca teknik açıklamalarla değil, güvenlik söylemleri ve siyasal öncelikler üzerinden de şekillendiğini göstermektedir (Cavelty, 2008). Bu yaklaşımlar, dijital casusluğun devletlerin yürüttüğü gizli operasyonlarla sınırlı olmadığını; teknoloji şirketleri, veri analitiği firmaları, sosyal medya platformları ve algoritmik yönlendirme mekanizmalarının da sürecin parçası hâline geldiğini ortaya koymaktadır.

Literatürde dikkat çeken temel eksiklik, güç ve siber güvenlik, istihbarat ve karar alma, diplomasi ve kriz yönetimi, veri egemenliği ve gözetim kapitalizmi başlıklarının çoğu zaman

ayrı ayrı ele alınmasıdır. Bu çalışma, söz konusu alanları "istihbarat diplomasisi" kavramı etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Böylece dijital casusluk, yalnızca teknik bir siber saldırı, veri sızıntısı veya gizli bilgi toplama faaliyeti olarak değil; uluslararası güç dengelerini etkileyen, diplomatik süreçleri dönüştüren ve devletlerin stratejik pozisyonlarını yeniden şekillendiren çok boyutlu bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Bu teorik çerçeve, çalışmanın temel varsayımını da belirginleştirmektedir: Dijital çağda istihbarat, diplomasinin arka planında kalan yardımcı bilgi olmaktan çıkmış; dış politika üretimi, kriz yönetimi, müzakere stratejisi, algı oluşturma ve uluslararası güç rekabetinin merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir. Buchanan'ın siber saldırılar ve jeopolitik rekabet üzerine değerlendirmesi ile Klimburg'un siber alanı yeni bir mücadele sahası olarak ele alan yaklaşımı, bu varsayımı güçlendirmektedir (Buchanan, 2020; Klimburg, 2017). Bu nedenle dijital casusluk çağında istihbarat diplomasisini anlamak, çağdaş uluslararası ilişkilerde gücün nasıl üretildiğini, dağıtıldığını ve kullanıldığını anlamak bakımından kritik önem taşımaktadır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımına dayanmaktadır. Nitel yöntem, dijital casusluk, istihbarat diplomasisi, veri egemenliği ve uluslararası güç dengeleri gibi çok boyutlu ve bağlamsal konuların yorumlayıcı biçimde incelenmesine imkân tanımaktadır. Buradaki amaç, geniş ölçekli nicel genellemeler yapmak değil; seçilen örnek olaylar üzerinden dijital casusluğun istihbarat diplomasisiyle ilişkisini ve uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisini derinlemesine değerlendirmektir.

Araştırmada doküman analizi, literatür taraması ve örnek olay incelemesi tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda uluslararası ilişkiler, güvenlik çalışmaları, istihbarat teorisi, siber güvenlik, gözetim literatürü ve diplomasi alanında yayımlanmış akademik kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca uluslararası kuruluşların, güvenlik kurumlarının ve teknoloji şirketlerinin yayımladığı güncel tehdit raporları, dijital casusluğun güncel eğilimlerini değerlendirmek amacıyla analize dâhil edilmiştir. Böylece yöntemsel çerçeve, kuramsal literatür ile güncel güvenlik raporlarını ve örnek olay incelemelerini birlikte değerlendirecek şekilde kurulmuştur.

Veri toplama sürecinde üç ana kaynak grubundan yararlanılmıştır. İlk grup, uluslararası ilişkiler, siber güvenlik, istihbarat çalışmaları ve diplomasi literatüründeki akademik eserlerden oluşmaktadır. İkinci grup, uluslararası kuruluşlar, ulusal güvenlik kurumları, siber güvenlik merkezleri ve teknoloji şirketleri tarafından yayımlanan raporlar, değerlendirme belgeleri ve tehdit analizleridir. Üçüncü grup ise Stuxnet saldırısı, Snowden ifşaları ve Rusya'nın hibrit savaş stratejileri gibi örnek olaylara ilişkin ikincil kaynaklar, uzman analizleri ve akademik değerlendirmelerdir.

Örnek olaylar amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Stuxnet vakası, siber araçların yalnızca bilgi toplamak için değil, fiziksel altyapı üzerinde doğrudan etki yaratmak için de kullanılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Snowden ifşaları, devletlerin dijital gözetim kapasitesinin diplomatik ilişkiler, müttefiklik bağları, mahremiyet tartışmaları ve teknoloji şirketleriyle ilişkiler üzerinde nasıl krizler doğurabileceğini ortaya koymaktadır. Rusya'nın hibrit savaş stratejileri ise siber operasyonlar, dezenformasyon, enerji politikası,

istihbarat faaliyetleri ve diplomatik hamlelerin bütünleşik kullanımını göstermesi nedeniyle çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bu üç vaka birlikte ele alındığında dijital casusluğun farklı boyutlarını temsil etmektedir: Stuxnet sabotaj ve stratejik müdahale boyutunu, Snowden ifşaları küresel gözetim ve diplomatik güven krizini, Rusya örneği ise algı yönetimi, siyasal müdahale ve gri bölge stratejilerini görünür kılmaktadır. Bu nedenle vakalar, dijital casusluğun yalnızca teknik bir saldırı veya gizli bilgi toplama faaliyeti olmadığını; diplomatik baskı, uluslararası kamuoyu inşası ve güç rekabetiyle birlikte işleyen daha geniş bir stratejik araç olduğunu göstermeye elverişlidir.

Analiz sürecinde tematik analiz yaklaşımı kullanılmıştır. Elde edilen veriler üç ana tema etrafında sınıflandırılmıştır: siber kapasite ve teknik yetkinlik, diplomatik etki ve uluslararası güç dengelerine yansıma. "Siber kapasite ve teknik yetkinlik" teması, aktörlerin dijital araçları kullanma biçimlerini, siber altyapılarını, saldırı ve savunma kapasitelerini değerlendirmektedir. "Diplomatik etki" teması, dijital casusluk faaliyetlerinin devletler arası ilişkiler, kriz yönetimi, müzakere süreçleri, yaptırım politikaları ve güven ilişkileri üzerindeki etkisini incelemektedir. "Uluslararası güç dengelerine yansıma" teması ise bu faaliyetlerin stratejik üstünlük, caydırıcılık, meşruiyet ve algı yönetimi üzerindeki sonuçlarını analiz etmektedir.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma, doğrudan birincil istihbarat belgelerine değil; açık kaynaklara, akademik literatüre, kurumsal raporlara ve ikincil analizlere dayanmaktadır. Dijital casusluk faaliyetlerinin doğası gereği gizli yürütülmesi, bazı vakalarda kesin fail tespiti ve operasyonel ayrıntılara ulaşmayı sınırlamaktadır. Bu nedenle örnek olaylar, mevcut literatürde geniş biçimde tartışılmış ve kamuoyuna yansımış vakalar arasından seçilmiştir. Buna rağmen söz konusu vakalar, dijital casusluğun sabotaj, gözetim ve algı yönetimi boyutlarını karşılaştırmalı biçimde değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

Bu yöntemsel çerçeve, dijital casusluğun uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisini yalnızca teknik bir güvenlik problemi olarak değil, diplomatik ve stratejik bir mesele olarak ele almaktadır. Böylece araştırma, dijital casusluk faaliyetlerinin istihbarat diplomasisi bağlamında nasıl işlediğini, hangi araçlarla etkili olduğunu ve uluslararası ilişkilerde güç dağılımını hangi mekanizmalar üzerinden dönüştürdüğünü açıklamaya yönelmektedir.

4. BULGULAR, TARTIŞMA VE ÖRNEK OLAYLAR

4.1. Stuxnet: Siber Silahların Stratejik Kullanımı

Stuxnet vakası, dijital casusluk ve siber operasyonlar tarihinde önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. İran'ın Natanz nükleer tesislerinde kullanılan endüstriyel kontrol sistemlerini hedef alan bu zararlı yazılım, siber alanın yalnızca bilgi toplama, iletişim izleme veya veri sızdırma amacıyla kullanılmadığını; fiziksel altyapılar üzerinde doğrudan etki yaratabilecek stratejik bir müdahale alanına dönüştüğünü göstermiştir. Stuxnet'in ayırt edici yönü, dijital kodun fiziksel dünyada somut sonuçlar üretebilmesidir. Bu vaka, siber uzayın devletlerin stratejik hedeflerine ulaşmak için kullanabildiği operasyonel bir güç sahası hâline geldiğini ortaya koymuştur (Singer & Friedman, 2014, s. 114–118; Zetter, 2014, s. 1–20).

Stuxnet'in teknik yapısı, operasyonun sıradan bir siber saldırıdan çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Zararlı yazılımın özellikle Siemens SCADA ve PLC sistemlerine yönelik

tasarlanması, hedefin genel bir bilgisayar ağı değil, nükleer tesislerde kullanılan endüstriyel kontrol altyapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Stuxnet'i kötü amaçlı bir yazılım örneği olmaktan çıkararak kritik altyapılara yönelik stratejik bir siber silah kategorisine taşımaktadır. Endüstriyel kontrol sistemlerinin hedef alınması, siber operasyonların enerji santralleri, ulaştırma ağları, su sistemleri ve savunma altyapıları gibi hayati sektörlerde de kullanılabileceğine işaret etmiştir (Kello, 2017, s. 105–112; Zetter, 2014, s. 65–89).

Bu vaka, siber gücün klasik askerî güçten farklı fakat onunla ilişkili yeni bir biçimini görünür kılmıştır. Geleneksel askerî müdahale çoğu zaman açık kuvvet kullanımı, diplomatik maliyet ve uluslararası tepki riski doğururken; Stuxnet benzeri operasyonlar daha örtülü, inkâr edilebilir ve düşük görünürlüklü bir müdahale imkânı sunmaktadır. Bu nedenle siber araçlar, devletlere rakiplerinin stratejik programlarını açık savaş eşiğine ulaşmadan yavaşlatma veya sekteye uğratma fırsatı verebilmektedir. Kello'nun savaş ile barış arasındaki gri bölgeye ilişkin değerlendirmeleri ve Rid'in siber operasyonları sabotaj, casusluk ve altüst etme bağlamında ele alan yaklaşımı bu vakayı anlamak bakımından önemlidir (Kello, 2017, s. 3–18; Rid, 2020, s. 376–384).

Stuxnet'in stratejik anlamı, yalnızca İran'ın nükleer programına verdiği teknik zararla sınırlı değildir. Vakanın daha geniş önemi, siber operasyonların dış politika, güvenlik stratejisi ve diplomatik baskı mekanizmalarıyla birlikte kullanılabileceğini göstermesidir. İran'ın nükleer programı uzun yıllar boyunca uluslararası yaptırımlar, diplomatik müzakereler, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı raporları ve bölgesel güvenlik kaygıları çerçevesinde tartışılmıştır. Stuxnet, bu tartışmaların merkezinde açık askerî müdahale ile diplomatik baskı arasında yer alan örtülü bir stratejik araç olarak belirmiştir. Buchanan'ın siber saldırıları jeopolitik rekabetin "yeni normal" araçları arasında değerlendiren yaklaşımı da bu bağlamı güçlendirmektedir (Buchanan, 2020).

İstihbarat diplomasisi açısından bakıldığında Stuxnet, teknik istihbaratın dış politika hedefleriyle nasıl bütünleşebileceğini gösteren çarpıcı bir örnektir. Bir devletin rakip ülkenin nükleer kapasitesini doğrudan askerî saldırı olmaksızın sınırlandırmaya çalışması, yalnızca teknik bir operasyon değil, aynı zamanda diplomatik ve stratejik bir tercihtir. Böyle bir süreçte hedef sistemlere ilişkin teknik bilgi, saha istihbaratı, siber kabiliyet, dış politika hedefi ve diplomatik zamanlama birlikte işlemektedir. Dolayısıyla Stuxnet, istihbarat üretiminin diplomatik hedeflerle uyumlu biçimde kullanılabileceğini göstermektedir (Herman, 1996, s. 47–53; Lowenthal, 2020, s. 129–136).

Vaka aynı zamanda siber operasyonların hukuki ve normatif sınırlarına ilişkin önemli sorular doğurmuştur. Bir devletin başka bir devletin kritik altyapısına siber araçlarla zarar vermesi hangi noktada istihbarat faaliyeti, hangi noktada sabotaj ve hangi noktada güç kullanımı olarak değerlendirilmelidir? Bu soru, uluslararası hukukun siber alan karşısında karşılaştığı temel belirsizliklerden biridir. Tallinn Manual 2.0, siber operasyonların egemenlik, müdahale yasağı ve güç kullanımı ilkeleri bakımından nasıl değerlendirilebileceğine dair önemli bir çerçeve sunsa da Stuxnet gibi vakalar, uygulamada sınırların hâlâ tartışmalı olduğunu göstermektedir (Schmitt, 2017, s. 11–18, 339–345).

Stuxnet'in bir diğer boyutu, siber caydırıcılık tartışmalarını derinleştirmesidir. Klasik caydırıcılık teorileri büyük ölçüde nükleer kapasite, konvansiyonel askerî güç ve karşılık verme

kabiliyeti üzerine kurulmuştur. Siber alanda ise caydırıcılık daha karmaşık bir nitelik taşır; çünkü failin tespiti güç olabilir, saldırının etkisi zaman içinde ortaya çıkabilir ve verilecek karşılığın ölçülülüğü tartışmalı hâle gelebilir. Stuxnet, siber kapasitenin yalnızca savunma amacıyla değil, stratejik baskı ve caydırıcılık üretme amacıyla da kullanılabileceğini göstermiştir (Libicki, 2009, s. 27–35; Nye, 2010, s. 6–10). Valeriano ve Maness'in siber çatışmaların çoğu zaman düşük yoğunluklu ancak sürekli rekabet alanı oluşturduğuna ilişkin tespitleri de bu değerlendirmeyi desteklemektedir (Valeriano & Maness, 2015).

Dijital casusluk ile sabotaj arasındaki çizgi de bu vaka üzerinden daha belirgin biçimde tartışmaya açılmıştır. Stuxnet'in başarıya ulaşabilmesi için hedef sistemlere dair ayrıntılı teknik bilginin elde edilmiş olması gerekir. Bu da operasyonun yalnızca yazılım geliştirme becerisine değil, kapsamlı bir istihbarat hazırlığına dayandığını göstermektedir. Hedef sistemlerin mimarisi, kullanılan donanım ve yazılım bileşenleri, tesisin çalışma düzeni ve güvenlik açıkları hakkında bilgi sahibi olunmadan böyle bir operasyonun gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Healey'nin siber çatışma tarihine ilişkin derlemesi, bu tür vakaların teknik planlama ile stratejik hedef belirleme arasındaki ilişkiyi açık biçimde gösterdiğini ortaya koymaktadır (Healey, 2013).

Diplomatik düzeyde Stuxnet, İran'ın nükleer programına ilişkin tartışmaları daha karmaşık hâle getirmiştir. Operasyon açık biçimde sahiplenilmemiş olsa da uluslararası kamuoyunda geniş yankı uyandırmış; siber silahların yayılması, kritik altyapıların korunması ve nükleer programlara yönelik örtülü müdahalelerin meşruiyeti konusunda yeni tartışmalar doğurmuştur. Bu tartışmalar, siber operasyonların yalnızca hedef devleti değil, bölgesel dengeleri, müttefik ilişkilerini ve uluslararası norm üretim süreçlerini de etkileyebileceğini göstermektedir.

Stuxnet'in istihbarat diplomasisi bakımından en önemli katkısı, siber operasyonların diplomatik süreçlerden bağımsız düşünülemeyeceğini ortaya koymasıdır. Operasyon gizli yürütülmüş olsa da sonuçları diplomatik alanda hissedilmiştir. İran'ın nükleer faaliyetlerine ilişkin müzakereler, yaptırım süreçleri, bölgesel güvenlik hesapları ve uluslararası kamuoyu değerlendirmeleri, Stuxnet sonrasında siber kapasitenin gölgesinde yeniden anlam kazanmıştır. Başka bir ifadeyle vaka, dijital çağda istihbarat, teknoloji ve diplomasinin aynı stratejik zemin üzerinde buluştuğunu göstermiştir.

Bu örnek üzerinden görülen temel husus, siber gücün artık yalnızca destekleyici bir güvenlik unsuru olmadığıdır. Siber operasyonlar, devletlerin dış politika hedeflerini gerçekleştirmek, rakiplerinin stratejik kapasitesini sınırlamak, diplomatik baskı mekanizmalarını güçlendirmek ve uluslararası güç dengelerinde avantaj elde etmek için kullanılabilmektedir. Stuxnet, bu yönüyle dijital casusluk çağında istihbarat diplomasisinin nasıl işlediğini gösteren erken ve çarpıcı örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1. Stuxnet Vakasının Stratejik ve Diplomatik Boyutları

Analiz Boyutu	**Açıklama**	**İstihbarat Diplomasisi Açısından Önemi**
Hedef	İran'ın Natanz nükleer tesisi ile bu tesiste kullanılan endüstriyel kontrol altyapısı hedef alınmıştır.	Kritik altyapıların siber yollarla hedef alınabileceğini göstermiştir.

Teknik Araç	SCADA/PLC sistemlerine yönelik geliştirilen zararlı yazılım, hedefe özel kod yapısı ve gizlenme mekanizmaları kullanılmıştır.	Siber operasyonların yüksek teknik uzmanlık ve ayrıntılı istihbarat hazırlığı gerektirdiğini ortaya koymuştur.
Operasyonel Nitelik	Operasyon, yalnızca veri toplama değil, sistem işleyişini bozma ve fiziksel hasar üretme kapasitesi taşımaktadır.	Dijital casusluk ile sabotaj arasındaki sınırın giderek belirsizleştiğini göstermiştir.
Stratejik Amaç	İran'ın nükleer programını açık askerî müdahaleye başvurmadan yavaşlatmak ve sekteye uğratmak amaçlanmıştır.	Siber araçların örtülü dış politika ve güvenlik stratejilerinde kullanılabileceğini göstermiştir.
Diplomatik Bağlam	Operasyon, İran'ın nükleer programına ilişkin yaptırım, müzakere ve bölgesel güvenlik tartışmalarıyla aynı dönemde etkili olmuştur.	Siber operasyonların diplomatik pazarlık süreçlerini dolaylı biçimde etkileyebileceğini ortaya koymuştur.
Hukuki Tartışma	Vakanın casusluk, sabotaj, egemenlik ihlali veya güç kullanımı kapsamında nasıl değerlendirileceği tartışmalıdır.	Uluslararası hukukta siber operasyonlara ilişkin normatif boşlukları görünür hâle getirmiştir.
Kuramsal Anlam	Siber gücün yalnızca sanal değil, fiziksel sonuçlar doğurabilen stratejik bir güç biçimi olduğu anlaşılmıştır.	Güç kavramının dijital çağda yeniden tanımlanmasına katkı sunmuştur.
Genel Değerlendirme	Stuxnet, siber araçların teknik, askerî, diplomatik ve istihbarî boyutlarını bir araya getiren bütünleşik bir örnektir.	İstihbarat, teknoloji ve diplomasinin aynı stratejik zeminde birleştiğini göstermiştir.

4.2. Snowden İfşaları ve Küresel Gözetim

Edward Snowden tarafından 2013 yılında kamuoyuna açıklanan belgeler, dijital çağda devlet gözetiminin ulaştığı ölçeği ve küresel iletişim altyapısının istihbarat üretiminde nasıl kullanıldığını görünür kılmıştır. Belgeler, Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Güvenlik Ajansı'nın yalnızca belirli güvenlik tehditlerini izlemekle sınırlı kalmadığını; iletişim ağları, internet platformları, telefon kayıtları, elektronik posta trafiği ve dijital veri akışları üzerinde geniş çaplı gözetim kapasitesine sahip olduğunu ortaya koymuştur (Greenwald, 2014; Lyon, 2015). Bu yönüyle Snowden vakası, modern istihbaratın hedef kişi veya kurumların izlenmesinin ötesine geçerek küresel veri dolaşımının sistematik analizine dayandığını göstermektedir.

Snowden belgelerinde adı geçen PRISM, XKeyscore ve Upstream gibi programlar, dijital gözetimin farklı boyutlarını temsil etmektedir. PRISM, büyük teknoloji şirketleri üzerinden elde edilen kullanıcı verileriyle ilişkilendirilirken; XKeyscore internet trafiği ve çevrim içi faaliyetlerin analiz edilmesini mümkün kılan geniş ölçekli bir sorgulama sistemi olarak tartışılmıştır. Upstream ise internet omurgası ve telekomünikasyon altyapıları üzerinden veri toplama kapasitesiyle öne çıkmıştır (Greenwald, 2014; Harding, 2014). Bu programlar, istihbarat faaliyetlerinin dijital platformlar, özel teknoloji şirketleri ve küresel iletişim altyapılarıyla ne ölçüde iç içe geçtiğini ortaya koymuştur.

Snowden vakası, istihbarat diplomasisi bakımından yalnızca teknik bir gözetim meselesi değildir. Dijital altyapıya hâkim olan devletlerin diplomatik avantaj üretme kapasitesini de göstermektedir. Küresel iletişim ağlarına erişim sağlayan bir aktör, rakip devletlerin diplomatik yazışmalarını, müzakere pozisyonlarını, güvenlik hassasiyetlerini, ekonomik planlarını ve siyasal eğilimlerini daha yakından takip edebilir. Bu ise bilgi üstünlüğünü diplomatik üstünlüğe dönüştürebilecek bir kapasite anlamına gelir. Herman ve Lowenthal'ın istihbaratın karar alma süreçlerindeki rolüne ilişkin değerlendirmeleri, bu vakanın diplomatik pazarlık süreçlerinde görünmeyen fakat belirleyici bir güç unsuruna işaret ettiğini göstermektedir (Herman, 1996; Lowenthal, 2020). Berkowitz ve Goodman'ın bilgi çağında istihbarata dair yaklaşımı da veri yoğunluğunun diplomatik karar süreçlerini nasıl etkilediğini anlamak bakımından önemlidir (Berkowitz & Goodman, 2000).

Vakanın en dikkat çekici diplomatik sonucu, müttefikler arasında ortaya çıkan güven krizidir. Belgelerde yalnızca rakip veya hasım devletlerin değil, müttefik ülkelerin liderlerinin, diplomatik misyonlarının ve uluslararası kuruluşların da izlenmiş olabileceğine ilişkin iddialar yer almıştır. Bu durum, uluslararası ilişkilerde bilgi üstünlüğü arayışının müttefiklik ilişkilerinde dahi sürdüğünü göstermiştir (Greenwald, 2014; Lyon, 2015). Liderlerin iletişimlerinin izlenmesi iddiaları, diplomatik güvenin kırılganlığını ve dijital çağda müttefiklik ilişkilerinin gözetimden bağımsız düşünülemeyeceğini ortaya koymuştur.

Bu güven krizi, klasik diplomasi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Diplomasi, taraflar arasında belirli ölçüde güven, mahremiyet ve öngörülebilirlik varsayımı üzerine kurulur. Diplomatik temasların, liderler arası görüşmelerin veya uluslararası kuruluşlara ait iletişim kanallarının gözetim altında olduğu algısı, bu varsayımı zayıflatmaktadır. Bir devlet, müttefikinin kendisini sistematik biçimde izlediğine inanırsa bilgi paylaşımını sınırlandırabilir, daha kapalı iletişim kanalları geliştirebilir veya güvenlik protokollerini yeniden düzenleyebilir. Snowden ifşaları bu bakımdan yalnızca bir istihbarat skandalı değil, diplomatik güven mimarisini sarsan küresel bir kırılmadır.

Snowden vakası, veri kontrolünün diplomatik güç üretimindeki rolünü de açık biçimde göstermiştir. Bir aktör ne kadar geniş veri akışına erişirse, rakiplerinin ve müttefiklerinin davranışlarını, toplumsal eğilimlerini, ekonomik hareketlerini, güvenlik hassasiyetlerini ve diplomatik pozisyonlarını o kadar ayrıntılı biçimde analiz edebilir. Bu durum, veriyi çağdaş uluslararası ilişkilerde stratejik bir güç kaynağı hâline getirmektedir. Zuboff'un gözetim kapitalizmi yaklaşımı, veri toplama ve davranışsal öngörü üretme kapasitesinin ticari alanın ötesinde siyasal ve stratejik sonuçlar doğurduğunu göstermektedir (Zuboff, 2019).

Teknoloji şirketlerinin rolü bu noktada özel önem taşımaktadır. Dijital çağda iletişim, arama motorları, sosyal medya platformları, bulut hizmetleri ve çevrim içi veri depolama alanları büyük ölçüde özel şirketler tarafından yönetilmektedir. Devletlerin bu şirketlerden veri talep etmesi, şirketlerin istihbarat kurumlarıyla iş birliği yapıp yapmadığına ilişkin tartışmalar ve kullanıcı mahremiyetinin hangi ölçüde korunduğu meselesi, Snowden sonrasında uluslararası gündemin önemli başlıkları arasına girmiştir (Lyon, 2015; Zuboff, 2019). Deibert'in dijital altyapı, gözetim ve ağ güvenliği üzerine değerlendirmeleri, devlet-şirket-vatandaş ilişkilerinin siber alanda ne kadar karmaşıklaştığını göstermektedir (Deibert, 2013).

Snowden ifşaları, demokratik denetim ve hesap verebilirlik meselesini de gündeme taşımıştır. İstihbarat kurumlarının gizlilik içinde çalışması ulusal güvenlik gerekçesiyle belirli ölçüde anlaşılabilir görülse de geniş ölçekli gözetim faaliyetlerinin hangi hukuki denetime tabi olduğu, parlamentoların bu süreçleri ne ölçüde kontrol edebildiği ve vatandaşların temel haklarının nasıl korunduğu tartışmalı hâle gelmiştir. Lyon, Snowden sonrasında gözetim pratiklerinin yalnızca teknik kapasite meselesi olarak değil, demokrasi, mahremiyet ve yurttaşlık hakları bağlamında ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Lyon, 2015).

Uluslararası hukuk açısından da vaka önemli sorular doğurmuştur. Bir devletin başka ülkelerin vatandaşlarına, liderlerine veya diplomatik kurumlarına ait verileri toplaması hangi hukuki sınırlar içinde değerlendirilecektir? Barış zamanında yürütülen dijital gözetim faaliyetleri klasik casusluk pratiğinin devamı mı sayılmalıdır, yoksa egemenlik ve mahremiyet ilkelerini ihlal eden yeni bir müdahale biçimi olarak mı ele alınmalıdır? Bu sorulara verilen cevaplar uluslararası sistemde henüz netleşmiş değildir. Schmitt'in siber operasyonların uluslararası hukuk çerçevesindeki değerlendirmeleri, bu belirsizliğin teknik olduğu kadar normatif ve siyasal bir mesele olduğunu göstermektedir (Schmitt, 2017). Cavelty'nin tehdit siyaseti yaklaşımı da siber güvenlik meselelerinin hukuki yorumlar kadar siyasal algılarla da şekillendiğini ortaya koymaktadır (Cavelty, 2008).

Snowden ifşaları, Avrupa başta olmak üzere birçok bölgede veri koruma ve dijital mahremiyet tartışmalarını hızlandırmıştır. Avrupa Birliği'nin veri koruma yaklaşımı, bireylerin kişisel verileri üzerindeki haklarını güçlendirme ve dijital platformların veri işleme süreçlerini daha sıkı kurallara bağlama yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. GDPR doğrudan Snowden ifşalarının tek sonucu olarak görülemese de ifşalar, Avrupa'da veri egemenliği, mahremiyet ve dijital bağımsızlık tartışmalarının güçlenmesine katkı sağlamıştır (Bradford, 2020; Lyon, 2015). Bu gelişme, dijital gözetimin yalnızca istihbarat alanında değil, hukuk, ekonomi ve diplomasi alanlarında da sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

İstihbarat diplomasisi bakımından Snowden vakasının temel dersi, bilgiye erişimin diplomatik üstünlük sağlayabileceği; ancak aşırı gözetimin meşruiyet kaybı doğurabileceğidir. Geniş veri toplama kapasitesi, rakiplerin davranışlarını analiz etmeyi ve müzakere süreçlerinde avantaj kazanmayı mümkün kılar. Fakat bu kapasitenin açığa çıkması, özellikle müttefikler nezdinde güven kaybına, uluslararası itibar aşınmasına ve normatif tepkilere yol açabilir. Buchanan'ın siber operasyonların diplomatik ve itibari sonuçlarına ilişkin değerlendirmeleri, bu ikili yapıyı anlamak bakımından önemlidir (Buchanan, 2020).

Snowden sonrası tartışmalar, istihbarat diplomasisinin etik sınırlarını da görünür kılmıştır. Hedef odaklı istihbarat faaliyeti belirli tehditlerin önlenmesi amacıyla meşrulaştırılabilirken; geniş ölçekli ve sürekli gözetim, mahremiyet hakkı, diplomatik güven ve demokratik denetim ilkeleri açısından ciddi sorunlar doğurmaktadır. Bu nedenle Snowden vakası, dijital casusluğun yalnızca kapasite meselesi olmadığını; meşruiyet, ölçülülük ve hesap verebilirlik ilkeleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu vaka üzerinden görülen temel husus, dijital gözetimin çağdaş uluslararası ilişkilerde çift yönlü bir etkiye sahip olduğudur. Veri toplama kapasitesi devletlere diplomatik ve stratejik üstünlük sağlayabilmektedir; ancak bu kapasitenin kontrolsüz veya aşırı kullanımı güven krizleri, hukuki tartışmalar, kamuoyu tepkileri ve uluslararası itibar kaybı doğurabilmektedir.

Snowden ifşaları, istihbarat diplomasisinin yalnızca bilgiye erişim kabiliyetiyle değil; bilginin nasıl toplandığı, nasıl kullanıldığı ve hangi meşruiyet zeminine dayandırıldığıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir.

Snowden vakası, dijital casusluk çağında istihbarat diplomasisinin sınırlarını anlamak bakımından Stuxnet'ten farklı fakat tamamlayıcı bir örnek sunmaktadır. Stuxnet, siber araçların fiziksel altyapı üzerinde stratejik etki yaratabileceğini göstermiştir. Snowden ifşaları ise dijital gözetimin diplomatik güven, veri egemenliği, mahremiyet ve meşruiyet üzerindeki etkilerini görünür kılmıştır. Bu iki vaka birlikte değerlendirildiğinde, dijital çağda istihbaratın yalnızca operasyonel başarıyla değil, diplomatik sonuçlarıyla birlikte analiz edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2. Snowden İfşalarının Stratejik ve Diplomatik Boyutları

Analiz Boyutu	**Açıklama**	**İstihbarat Diplomasisi Açısından Önemi**
Vakanın Niteliği	2013 yılında Edward Snowden tarafından NSA'nın küresel gözetim faaliyetlerine ilişkin belgelerin kamuoyuna açıklanmasıdır.	Dijital çağda istihbarat faaliyetlerinin küresel iletişim altyapıları üzerinden yürütüldüğünü görünür kılmıştır.
Temel Programlar	PRISM, XKeyscore ve Upstream gibi programlar üzerinden veri toplama ve analiz faaliyetleri tartışılmıştır.	Devletlerin dijital platformlar ve iletişim ağları üzerinden bilgi üstünlüğü elde edebileceğini göstermiştir.
Hedef Alanı	İnternet trafiği, telefon kayıtları, elektronik posta, çevrim içi platform verileri, diplomatik ve siyasal iletişim ağları izleme konusu olmuştur.	İstihbaratın yalnızca askerî hedeflere değil, diplomatik ve toplumsal alanlara da yöneldiğini ortaya koymuştur.
Diplomatik Sonuç	Müttefik ülkeler arasında güven krizi doğmuş; devlet liderlerinin ve diplomatik kurumların izlenmesi tartışma yaratmıştır.	İstihbarat faaliyetlerinin diplomatik ilişkileri güçlendirebileceği gibi zedeleyebileceğini de göstermiştir.
Veri Egemenliği Boyutu	Verilerin kim tarafından toplandığı, nerede işlendiği ve hangi hukuki rejime tabi olduğu soruları öne çıkmıştır.	Veri kontrolünün çağdaş diplomatik güç üretiminde merkezî bir rol oynadığını göstermiştir.
Teknoloji Şirketlerinin Rolü	Büyük dijital platformlar ve iletişim altyapıları, gözetim tartışmalarının önemli aktörleri hâline gelmiştir.	Devlet-özel sektör ilişkilerinin istihbarat diplomasisinin parçası hâline geldiğini ortaya koymuştur.
Hukuki ve Etik Tartışma	Mahremiyet, demokratik denetim, hesap verebilirlik ve uluslararası hukuk bağlamında yoğun tartışmalar doğmuştur.	İstihbarat faaliyetlerinin meşruiyet sınırlarının dijital çağda yeniden tanımlanması gerektiğini göstermiştir.
Kuramsal Anlam	Veri kontrolü, gözetim kapasitesi ve iletişim altyapılarına erişim, yeni güç unsurları olarak görünür olmuştur.	Güç kavramının dijital çağda bilgi, veri ve gözetim kapasitesi üzerinden yeniden şekillendiğini göstermiştir.

Genel Değerlendirme	Snowden ifşaları, dijital gözetimin stratejik avantaj üretebildiğini; ancak diplomatik güven ve meşruiyet krizi doğurabildiğini ortaya koymuştur.	İstihbarat diplomasisinin hem güç üretme hem de risk doğurma potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir.

4.3. Rusya'nın Hibrit Savaş Stratejisi

Rusya'nın hibrit savaş stratejisi, çağdaş güvenlik literatüründe savaş ile barış arasındaki sınırların belirsizleştiği, askerî ve askerî olmayan araçların eş zamanlı kullanıldığı çok katmanlı bir mücadele biçimi olarak değerlendirilmektedir. Bu strateji; dijital casusluk, siber saldırı, dezenformasyon, psikolojik operasyon, enerji baskısı, ekonomik araçlar, diplomatik manevralar, vekil aktörler ve politik müdahale yöntemlerinin birlikte işletilmesine dayanmaktadır. Buradaki temel amaç, rakip aktörü yalnızca askerî olarak zayıflatmak değil; karar alma süreçlerini baskı altına almak, toplumsal güvenini aşındırmak, kurumsal meşruiyetini tartışmalı hâle getirmek ve uluslararası alandaki hareket kabiliyetini sınırlandırmaktır (Galeotti, 2019; Hoffman, 2007).

Hibrit savaş kavramı, klasik savaş anlayışından farklı olarak açık cephe hattına, resmî savaş ilanına veya yalnızca askerî kuvvet kullanımına dayanmaz. Düşük yoğunluklu askerî baskılar ile bilgi operasyonlarını, diplomatik açıklamalar ile siber faaliyetleri, ekonomik bağımlılık araçları ile psikolojik etki yöntemlerini aynı stratejik bütün içinde birleştirir. Bu nedenle hedef aktör üzerinde sürekli, çok yönlü ve çoğu zaman inkâr edilebilir bir baskı oluşturur. Kello'nun savaş ile barış arasındaki gri bölgeye ilişkin değerlendirmeleri ve Rid'in sabotaj, casusluk ve altüst etme faaliyetlerine yaptığı vurgu, bu yaklaşımın kavramsal zeminini güçlendirmektedir (Kello, 2017; Rid, 2020).

Rusya örneği, özellikle Ukrayna krizi, Kırım'ın ilhakı, Doğu Avrupa güvenlik mimarisi, enerji politikaları ve bilgi operasyonları bağlamında öne çıkmaktadır. Askerî varlık gösterisi, diplomatik inkâr, medya etkisi, siber saldırılar, enerji bağımlılığı ve yerel aktörlerin desteklenmesi aynı anda kullanılabilmektedir. Bu durum, hibrit savaşın yalnızca askerî bir konsept olmadığını; diplomasi, istihbarat, ekonomi ve bilgi alanlarını birlikte kapsayan geniş bir stratejik davranış biçimi olduğunu göstermektedir (Galeotti, 2019; Renz, 2016). Klimburg'un siber alanı giderek sertleşen bir jeopolitik rekabet sahası olarak değerlendiren yaklaşımı da Rusya örneğinin daha geniş bağlamını anlamaya katkı sunmaktadır (Klimburg, 2017).

Siber operasyonlar bu stratejinin en görünür bileşenlerinden biridir. Kritik altyapılara yönelik saldırılar, devlet kurumlarının veri tabanlarına sızmalar, diplomatik yazışmaların ele geçirilmesi, siyasal partilere ait bilgilerin kamuoyuna aktarılması ve medya ekosisteminin manipüle edilmesi, hedef ülkelerin karar alma süreçleri üzerinde baskı oluşturabilmektedir. Bu faaliyetler her zaman doğrudan fiziksel yıkım üretmeyebilir; ancak güven erozyonu, siyasal istikrarsızlık, toplumsal kutuplaşma ve kurumsal zafiyet algısı doğurarak stratejik etki yaratabilir (Rid, 2020; Singer & Friedman, 2014). Valeriano ve Maness'in siber çatışmaların çoğu zaman düşük yoğunluklu fakat sürekli rekabet alanı oluşturduğuna ilişkin değerlendirmesi, bu noktada önemlidir (Valeriano & Maness, 2015).

Dijital casusluk, burada yalnızca hazırlık aşamasındaki bilgi toplama faaliyeti değildir; operasyonel ve diplomatik sonuçlar üreten bir araçtır. Diplomatik yazışmaların, askerî planların, siyasal parti belgelerinin veya kamu kurumlarına ait hassas verilerin ele geçirilmesi, hedef aktörün pazarlık kapasitesini zayıflatabilir. Bu bilgilerin belirli zamanlarda ve seçici biçimde sızdırılması ise kamuoyu algısını yönlendirme, rakibin itibarını zedeleme ve diplomatik zemini değiştirme amacı taşıyabilir. Böylece dijital casusluk, gizli bilgi toplamanın ötesine geçerek stratejik iletişim ve baskı mekanizmasına dönüşmektedir (Galeotti, 2019; Rid, 2020).

Dezenformasyon ve algı yönetimi, Rusya'nın stratejisinde merkezi bir yer tutmaktadır. Sosyal medya platformları, bot ağları, sahte haber siteleri, devlet destekli medya organları, seçici bilgi sızdırmaları ve psikolojik etki kampanyaları, hedef toplumların bilgi ekosistemini zayıflatmak için kullanılabilmektedir. Buradaki amaç çoğu zaman tek bir anlatıyı kabul ettirmekten çok, hakikat algısını parçalamak, kurumlara güveni azaltmak ve toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmektir. Rid'in "aktif önlemler" üzerine yaptığı çalışma, dezenformasyonun modern dönemde dijital araçlarla hız, ölçek ve etki bakımından daha güçlü hâle geldiğini göstermektedir (Rid, 2020).

Hibrit mücadelenin diplomatik boyutu da en az siber ve enformasyon boyutu kadar önemlidir. Rusya örneğinde diplomatik kanallar çoğu zaman tamamen kapatılmamakta; resmî müzakere ve açıklamalar, sahadaki askerî baskı, siber faaliyetler ve medya operasyonlarıyla eş zamanlı ilerlemektedir. Bu çerçevede diplomasi yalnızca uzlaşma aracı değil; zamanı yönetme, uluslararası kamuoyunu etkileme, baskıyı kademelendirme ve karşı tarafın seçeneklerini sınırlama mekanizması olarak da işlev görmektedir. Böyle bir yapı, istihbarat diplomasisinin gri bölge stratejileriyle nasıl iç içe geçebildiğini göstermektedir.

Enerji politikası da Rusya'nın stratejik araç setinde önemli bir yer tutmaktadır. Enerji arzı, boru hatları, fiyatlandırma, doğal gaz bağımlılığı ve altyapı üzerindeki kontrol, özellikle Avrupa güvenliği bağlamında diplomatik pazarlıkların parçası olmuştur. Enerji bağımlılığı, doğrudan askerî tehdit niteliği taşımasa da hedef ülkelerin dış politika tercihlerinde baskı oluşturabilecek bir kaldıraçtır. Bu nedenle Rusya'nın yaklaşımı yalnızca dijital araçlardan ibaret değildir; dijital, ekonomik, diplomatik ve jeopolitik unsurların birlikte işlediği bir baskı mimarisi söz konusudur (Galeotti, 2019; Renz, 2016; Lucas, 2015).

İstihbarat diplomasisi açısından Rusya örneği, bilgi toplama, bilgi sızdırma, algı yönetimi ve diplomatik baskının aynı çerçevede nasıl birleştirilebildiğini göstermektedir. Bir yandan diplomatik kanallar açık tutulurken, diğer yandan siber operasyonlar ve dezenformasyon kampanyalarıyla hedef aktörün iç siyasal dengeleri etkilenebilir. Bu yöntem, klasik diplomasinin açık müzakere ve resmî temas merkezli yapısını aşmakta; diplomasi, istihbarat ve enformasyon operasyonlarını eş zamanlı kullanan daha karmaşık bir güç uygulamasına dönüşmektedir. Maurer'in devletler, hackerlar ve vekil aktörler arasındaki ilişkileri ele alan çalışması, bu karmaşık aktör yapısını açıklamak bakımından önemlidir (Maurer, 2018).

Bu stratejinin en önemli etkilerinden biri, hedef ülkelerde güven mimarisini aşındırmasıdır. Siber saldırılar kurumlara olan güveni sarsarken, dezenformasyon kampanyaları kamuoyunun ortak gerçeklik algısını zayıflatır. Seçici veri sızıntıları siyasal aktörlerin itibarını hedef alabilir; enerji baskısı ekonomik güvenliği tehdit edebilir; diplomatik inkâr ve belirsizlik ise karşı tarafın

tepki üretmesini zorlaştırabilir. Bu bileşenler birlikte çalıştığında, hedef aktör doğrudan savaş durumuna girmeden ciddi bir stratejik baskı altında kalabilir (Kello, 2017; Singer & Friedman, 2014).

Rusya'nın hibrit savaş stratejisi, dijital casusluğun yalnızca teknik veya istihbarî bir faaliyet olarak görülemeyeceğini ortaya koymaktadır. Burada bilgi toplanır, analiz edilir, gerektiğinde sızdırılır, kamuoyu etkilenir, diplomatik baskı artırılır ve hedef aktörün karar alma kapasitesi zayıflatılır. Siber operasyon, dezenformasyon ve diplomatik manevra aynı anda kullanıldığında, güç uygulaması görünür askerî müdahaleden daha karmaşık ve çoğu zaman daha zor karşılık verilebilir bir nitelik kazanmaktadır. Buchanan'ın siber operasyonların jeopolitik rekabette giderek olağanlaşan araçlar hâline geldiğine ilişkin değerlendirmesi, bu çerçeveyi desteklemektedir (Buchanan, 2020).

Bu vaka üzerinden ulaşılan temel değerlendirme, hibrit savaşın dijital çağda istihbarat diplomasisinin sınırlarını genişlettiğidir. İstihbarat artık yalnızca karar alıcıya gizli bilgi sunan bir mekanizma değil; kamuoyu algısını, diplomatik pozisyonları, uluslararası meşruiyeti ve hedef aktörün toplumsal dayanıklılığını etkileyen çok katmanlı bir güç aracıdır. Rusya örneği, dijital casusluk, siber operasyon ve dezenformasyonun diplomatik süreçlerle birleştiğinde uluslararası güç dengelerini sessiz, kademeli ve derin biçimde dönüştürebileceğini göstermektedir.

Tablo 3. Rusya'nın Hibrit Savaş Stratejisinde İstihbarat Diplomasisinin Rolü

Hibrit Araç	**Kullanım Biçimi**	**İstihbarat Diplomasisi Açısından Önemi**
Siber saldırı	Kritik altyapılar, devlet kurumları, diplomatik ağlar ve siyasal aktörlerin dijital sistemleri hedef alınabilir.	Teknik baskı, caydırıcılık ve müzakere avantajı üretir.
Dijital casusluk	Diplomatik yazışmalar, stratejik belgeler, siyasal parti verileri ve güvenlik bilgileri ele geçirilebilir.	Rakip aktörün niyet, kapasite ve kırılganlıklarını anlamaya imkân sağlar.
Seçici bilgi sızıntısı	Ele geçirilen bilgiler belirli zamanlarda kamuoyuna servis edilerek siyasal etki oluşturulabilir.	Rakip aktörün itibarını, toplumsal desteğini ve karar alma kapasitesini zayıflatır.
Dezenformasyon	Sosyal medya, bot ağları, sahte haber siteleri ve yönlendirilmiş medya içerikleriyle bilgi ortamı manipüle edilir.	Kamuoyu algısını etkileyerek diplomatik zemini dönüştürür.
Psikolojik operasyon	Toplumda korku, güvensizlik, kutuplaşma ve kurumlara şüphe üretmeye yönelik faaliyetler yürütülür.	Toplumsal dayanıklılığı ve kurumsal meşruiyeti hedef alır.
Enerji baskısı	Enerji arzı, fiyatlandırma, doğal gaz bağımlılığı ve altyapı kontrolü diplomatik pazarlık unsuru hâline getirilir.	Ekonomik bağımlılığı diplomatik baskı aracına dönüştürür.

Diplomatik inkâr ve belirsizlik	Operasyonların faili açıkça üstlenilmez; resmî söylem ile sahadaki faaliyetler arasında mesafe korunur.	Karşı tarafın tepki üretmesini zorlaştırır ve gri bölge avantajı sağlar.
Vekil aktörlerin kullanımı	Devlet dışı gruplar, medya yapıları, siber aktörler veya yerel unsurlar üzerinden dolaylı etki kurulur.	Resmî sorumluluğu azaltırken stratejik etki üretir.
Genel değerlendirme	Hibrit araçlar birlikte kullanılarak hedef aktörün bilgi ekosistemi, diplomatik pozisyonu ve toplumsal güveni zayıflatılır.	İstihbarat diplomasisinin dijital çağda çok katmanlı ve gri bölge merkezli bir güç aracına dönüştüğünü gösterir.

4.4. 2025 Tehdit Raporları Işığında Güncel Eğilimler

2025 yılına ait uluslararası siber tehdit raporları, dijital casusluğun güvenlik kurumlarının teknik gündemiyle sınırlı kalmadığını; jeopolitik rekabet, diplomatik müzakere, ekonomik güvenlik, teknoloji politikası ve veri egemenliği tartışmalarının merkezine yerleştiğini göstermektedir. *Microsoft Digital Defense Report 2025*, devlet destekli siber faaliyetlerde jeopolitik hedeflerin belirleyici olmaya devam ettiğini ve özellikle iletişim, araştırma ve akademi sektörlerinin daha yoğun biçimde hedef alındığını vurgulamaktadır (Microsoft, 2025). ODNI'nin 2025 Yıllık Tehdit Değerlendirmesi de Çin, Rusya, İran ve Kuzey Kore gibi aktörlerin siber kapasiteyi stratejik rekabetin ayrılmaz parçası olarak kullandığını ortaya koymaktadır (Office of the Director of National Intelligence [ODNI], 2025). Bu çerçeve, dijital casusluğun klasik istihbarat faaliyeti olmaktan çıkarak uluslararası güç dengelerini etkileyen çok boyutlu bir araca dönüştüğünü göstermektedir.

Güncel raporlarda öne çıkan ilk husus, devlet destekli siber operasyonların hedef yelpazesinin genişlemesidir. Hükümet kurumları, diplomatik ağlar, araştırma merkezleri, üniversiteler, düşünce kuruluşları, teknoloji şirketleri, savunma sanayii, yarı iletken sektörü, yapay zekâ araştırmaları ve kritik altyapılar 2025 tehdit ortamında öne çıkan hedef alanlarıdır. Microsoft'un 2025 raporu, hükümet, bilgi teknolojileri, araştırma ve akademi sektörlerinin en fazla etkilenen alanlar arasında bulunduğunu belirtmektedir (Microsoft, 2025). Bu durum, çağdaş güç mücadelesinin yalnızca askerî üsler, sınırlar veya enerji kaynakları üzerinden değil; bilgi üretim merkezleri, teknolojik inovasyon ağları ve veri altyapıları üzerinden de yürütüldüğünü göstermektedir.

Çin bağlantılı faaliyetler, 2025 değerlendirmelerinde uzun vadeli erişim, stratejik veri toplama, tedarik zinciri, teknoloji transferi, kritik altyapı ve ekonomik istihbarat başlıklarıyla ilişkilendirilmektedir. CrowdStrike'ın 2025 Küresel Tehdit Raporu, Çin bağlantılı aktörlerin devlet destekli operasyonlarında belirgin bir artış yaşandığını ve finans, medya, imalat ile endüstriyel sektörlerde hedeflemenin yoğunlaştığını belirtmektedir (CrowdStrike, 2025). Mandiant'ın *M-Trends 2025* raporu ise bazı Çin bağlantılı siber casusluk kümelerinin sıfır gün açıklarından yararlanarak kalıcı erişim sağlama, tespit edilmekten kaçınma ve hedef ağlarda iç keşif yürütme eğilimlerine dikkat çekmektedir (Google Cloud, 2025a). Bu tablo, Çin merkezli faaliyetlerin yalnızca anlık veri hırsızlığına değil, uzun vadeli stratejik konumlanmaya ve bilgi üstünlüğü üretmeye yöneldiğini göstermektedir.

Rusya bağlantılı faaliyetlerde siber operasyonlar çoğu zaman savaş, diplomatik baskı, dezenformasyon ve hibrit etki stratejileriyle birlikte ele alınmaktadır. Microsoft'un 2025 değerlendirmeleri, Rusya'nın siber faaliyetlerinin özellikle Ukrayna savaşı, NATO ülkeleri, diplomatik hedefler ve bilgi operasyonları bağlamında yoğunlaştığını göstermektedir (Microsoft, 2025). 2025'te kamuoyuna yansıyan değerlendirmelerde, Rusya bağlantılı bir siber casusluk kampanyasının Moskova'daki yabancı büyükelçilikleri ve diplomatik kuruluşları hedef aldığı belirtilmiştir. Bu örnek, diplomatik temsilciliklerin dijital casusluk açısından yüksek değerli hedefler hâline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İran bağlantılı faaliyetler genellikle bölgesel gerilimler, İsrail ve Batı ülkeleriyle yaşanan krizler, etki operasyonları, yıkıcı siber faaliyetler ve bilgi sızdırma kampanyaları bağlamında değerlendirilmektedir. ODNI'nin 2025 raporu, İran'ın siber kapasitesini hem bölgesel rakiplerine hem de ABD ve müttefiklerine karşı kullanabilecek bir araç olarak gördüğünü ortaya koymaktadır (ODNI, 2025). Bu tür faaliyetler, dijital casusluğun yalnızca bilgi toplamaya değil; caydırıcılık, misilleme, psikolojik baskı ve diplomatik mesaj verme amacına da hizmet edebileceğini göstermektedir.

Kuzey Kore bağlantılı faaliyetlerde ekonomik motivasyon ile devlet destekli stratejik hedefler iç içe geçmektedir. Kuzey Kore'nin siber operasyonları uzun süredir finansal kaynak elde etme, kripto varlık hırsızlığı, savunma ve teknoloji alanlarında bilgi toplama ve yaptırımları aşma çabalarıyla ilişkilendirilmektedir. Microsoft ve ODNI'nin 2025 değerlendirmeleri, Kuzey Kore bağlantılı aktörlerin teknoloji, finans ve kripto varlık alanlarında faaliyetlerini sürdürdüğünü göstermektedir (Microsoft, 2025; ODNI, 2025). Bu örnek, dijital casusluğun klasik güvenlik rekabetinin yanında rejim güvenliği ve yaptırımların aşılması gibi hedeflere de hizmet edebildiğini göstermektedir.

2025 raporlarının üzerinde durduğu bir diğer başlık, yapay zekânın siber tehdit ortamını dönüştürmesidir. Yapay zekâ savunma tarafında tehdit tespiti, anomali analizi, olay önceliklendirme ve büyük veri içinde örüntü yakalama açısından önemli imkânlar sunarken; saldırgan aktörler tarafından oltalama mesajlarının inandırıcılığını artırma, zararlı yazılım geliştirme, hedef profilleme, sahte içerik üretimi ve dezenformasyon kampanyalarını ölçeklendirme amacıyla da kullanılabilmektedir. Dünya Ekonomik Forumu'nun *Global Cybersecurity Outlook 2025* raporu, yapay zekânın siber güvenlikte hem savunma hem de risk üretme bakımından belirleyici bir unsur hâline geldiğini belirtmektedir (World Economic Forum [WEF], 2025). Microsoft'un 2025 değerlendirmeleri de devlet destekli aktörlerin yapay zekâyı siber saldırıları ve etki faaliyetlerini güçlendirmek için kullandığını göstermektedir (Microsoft, 2025).

Tedarik zinciri ve üçüncü taraf bağımlılıkları da 2025 tehdit ortamında daha kritik hâle gelmiştir. Modern devletler, kamu kurumları ve özel sektör kuruluşları; bulut hizmetleri, yazılım tedarikçileri, dış kaynaklı güvenlik hizmetleri, veri merkezleri, platform altyapıları ve uluslararası teknoloji ekosistemlerine giderek daha fazla bağımlıdır. Bu bağımlılık, saldırgan aktörlere doğrudan hedefe saldırmadan tedarik zinciri üzerinden erişim sağlama imkânı verebilmektedir. WEF 2025 raporu, tedarik zinciri görünürlüğündeki eksiklikleri ve üçüncü taraf kaynaklı riskleri temel siber güvenlik sorunları arasında değerlendirmektedir (WEF, 2025). Verizon'un 2025 *Data Breach Investigations Report* raporu da üçüncü tarafların dâhil

olduğu ihlallerin arttığını ve güvenlik açıklarının istismarının önemli bir ilk erişim vektörü hâline geldiğini göstermektedir (Verizon, 2025).

Siber casusluk ile siber suç arasındaki sınırların bulanıklaşması da dikkat çekici bir gelişmedir. Devlet destekli aktörler bazı durumlarda siber suç gruplarının araçlarından, altyapılarından veya yöntemlerinden yararlanabilmekte; suç örgütleri de jeopolitik kriz dönemlerinde dolaylı biçimde devlet çıkarlarına hizmet eden faaliyetler yürütebilmektedir. Bu durum, fail tespiti ve diplomatik karşılık üretme süreçlerini zorlaştırmaktadır. ENISA'nın 2025 tehdit peyzajı değerlendirmesi, Avrupa siber tehdit ekosisteminde saldırı yöntemlerinin karmaşıklaştığını, tehdit aktörlerini izleme ve sınıflandırma süreçlerinin güçleştiğini vurgulamaktadır (European Union Agency for Cybersecurity [ENISA], 2025). Raporun Temmuz 2024-Haziran 2025 dönemindeki yaklaşık 4.900 olayı esas alması, Avrupa siber güvenlik alanında tehdit çeşitliliğinin ve olay yoğunluğunun arttığını göstermektedir.

Hızlı açık istismarı ve sıfır gün güvenlik açıklarının stratejik değeri de artmaktadır. Siber casusluk faaliyetlerinde hedef sistemlere ilk erişim sağlamak, kalıcı varlık oluşturmak ve tespit edilmeden veri toplamak için güvenlik açıklarının erken aşamada istismar edilmesi kritik önem taşımaktadır. Mandiant'ın 2025 raporu, bazı tehdit aktörlerinin güvenlik açıklarını çok erken aşamalarda kullanarak kalıcı erişim sağlama ve ağ içinde keşif yürütme faaliyetlerine dikkat çekmektedir (Google Cloud, 2025a). Verizon'un 2025 raporu da güvenlik açıklarının istismarının ihlallerde giderek daha fazla öne çıktığını göstermektedir (Verizon, 2025). Bu eğilim, teknik zafiyetlerin bilgi işlem departmanlarının sorunu olmanın ötesine geçerek diplomatik ve stratejik risk üreten unsurlar hâline geldiğini ortaya koymaktadır.

Diplomatik kurumların ve uluslararası örgütlerin daha görünür hedefler hâline gelmesi, istihbarat diplomasisi açısından özellikle önemlidir. Büyükelçilikler, konsolosluklar, uluslararası kuruluşlar, düşünce kuruluşları ve dış politika araştırma merkezleri; devletlerin karar alma süreçlerine, müzakere pozisyonlarına ve stratejik önceliklerine ilişkin hassas bilgiler barındırmaktadır. Microsoft'un 2025 raporunda araştırma, akademi ve iletişim sektörlerine yönelik devlet destekli faaliyetlerdeki genişlemeye dikkat çekilmesi de bu nedenle önemlidir (Microsoft, 2025). Diplomatik etki artık yalnızca resmî görüşmelerle değil, bu görüşmelerin arka planını oluşturan veri akışları ve analiz kapasiteleriyle de şekillenmektedir.

Avrupa bağlamında ENISA'nın değerlendirmesi, dijital egemenlik ve ortak siber dayanıklılık politikalarının önemini artırmaktadır. Kritik altyapıların korunması, kamu yönetimi sistemlerinin güvenliği, sınır aşan veri akışlarının düzenlenmesi ve ortak tehdit istihbaratı paylaşımı Avrupa güvenlik mimarisinin temel unsurları hâline gelmiştir (ENISA, 2025). Bu çerçevede dijital casusluk, ulusal güvenlik meselesi olmanın yanında bölgesel ve uluslararası iş birliği gerektiren çok aktörlü bir politika alanıdır. AB'nin veri koruma, siber dayanıklılık ve dijital egemenlik konusundaki düzenlemeleri, bu dönüşümün kurumsal yansımaları olarak okunabilir.

Bu güncel eğilimler, istihbarat diplomasisinin kapsamını önemli ölçüde genişletmektedir. Devletler artık yalnızca büyükelçilikler, dışişleri bakanlıkları ve diplomatik temsilcilikler üzerinden değil; siber güvenlik merkezleri, ulusal CERT yapıları, teknoloji şirketleri, veri koruma otoriteleri, platform düzenleyicileri, uluslararası standart kuruluşları, yapay zekâ yönetişimi kurumları ve bölgesel güvenlik ağları üzerinden de diplomatik etkileşim

yürütmektedir. Bu nedenle dijital çağda diplomasi, teknik uzmanlık ile stratejik iletişimi birleştiren yeni bir profesyonel kapasite gerektirmektedir.

2025 tehdit raporlarının ortak mesajı, siber alanın devletler arası rekabetin tamamlayıcı değil, kurucu unsurlarından biri hâline geldiğidir. Dijital casusluk, hükümetlerden akademiye, kritik altyapılardan teknoloji şirketlerine, diplomatik kurumlardan tedarik zincirlerine kadar geniş bir hedef alanı üretmektedir. Bu nedenle istihbarat diplomasisi, yalnızca gizli bilgi toplama ve değerlendirme faaliyeti değil; siber tehditleri anlamlandırma, müttefiklerle bilgi paylaşma, teknoloji şirketleriyle ilişki kurma, veri egemenliğini koruma ve uluslararası norm üretimine katılma kapasitesi olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 4. 2025 Tehdit Raporları Işığında Dijital Casusluk Eğilimleri

Eğilim	Raporlarda Öne Çıkan Bulgular	İstihbarat Diplomasisi Açısından Anlamı
Devlet destekli siber faaliyetlerin artışı	Çin, Rusya, İran ve Kuzey Kore bağlantılı aktörlerin siber faaliyetleri jeopolitik hedeflerle ilişkilendirilmektedir.	Siber kapasite, dış politika ve stratejik rekabetin merkezî unsuru hâline gelmektedir.
Araştırma, akademi ve teknoloji sektörlerinin hedef alınması	Microsoft 2025 raporu, hükümet, IT, araştırma ve akademi sektörlerinin yoğun hedefler arasında olduğunu belirtmektedir.	Bilgi üretim merkezleri, diplomatik ve stratejik üstünlük için kritik veri kaynaklarına dönüşmektedir.
Yapay zekâ destekli tehditler	Yapay zekâ; oltalama, sahte içerik, hedef profilleme ve dezenformasyon faaliyetlerinde kullanılabilmektedir.	Diplomasi, teknik tehdit analizi ile algı yönetimini birlikte ele almak zorunda kalmaktadır.
Tedarik zinciri kırılganlıkları	WEF ve Verizon raporları, üçüncü taraf ve tedarik zinciri risklerinin arttığını göstermektedir.	Diplomatik güvenlik artık yalnızca devlet kurumlarının değil, bağlı dijital ekosistemlerin güvenliğine de bağlıdır.
Siber suç ve devlet destekli faaliyetlerin iç içe geçmesi	ENISA, tehdit aktörlerini izleme ve sınıflandırma süreçlerinin giderek zorlaştığını vurgulamaktadır.	Fail tespiti, diplomatik tepki ve yaptırım süreçleri daha karmaşık hâle gelmektedir.
Hızlı açık istismarı ve sıfır gün kullanımı	Mandiant ve Verizon raporları, güvenlik açıklarının erken ve etkili biçimde istismar edildiğine dikkat çekmektedir.	Teknik zafiyetler, doğrudan diplomatik ve stratejik risk üreten unsurlar hâline gelmektedir.
Diplomatik kurumların hedef hâline gelmesi	Diplomatik kuruluşlar, büyükelçilikler, düşünce kuruluşları ve dış politika çevreleri yüksek değerli hedeflerdir.	Dijital casusluk, diplomatik müzakere ve dış politika üretim süreçlerini doğrudan etkileyebilmektedir.
Dijital egemenlik ve ortak dayanıklılık ihtiyacı	ENISA ve WEF raporları, uluslararası iş birliği, dayanıklılık ve düzenleme ihtiyacını öne çıkarmaktadır.	İstihbarat diplomasisi, veri koruma, siber dayanıklılık ve norm üretimiyle birleşmektedir.

Not. Tablo, 2025 yılına ait uluslararası siber tehdit raporlarında öne çıkan eğilimlerin istihbarat diplomasisi açısından taşıdığı anlamı özetlemek amacıyla hazırlanmıştır.

5. DEVLET DIŞI AKTÖRLER, TEKNOLOJİ ŞİRKETLERİ VE YENİ GÜÇ DENGELERİ

Dijital casusluk çağında uluslararası güç dengeleri, yalnızca devletler arası rekabet üzerinden açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Klasik uluslararası ilişkiler literatüründe devlet, güvenlik ve egemenlik tartışmalarının merkezî aktörü olarak kabul edilmekteydi. Ancak dijitalleşme, bu aktör yapısını önemli ölçüde dönüştürmüştür. Çok uluslu teknoloji şirketleri, bulut hizmeti sağlayıcıları, sosyal medya platformları, siber güvenlik firmaları, veri analitiği şirketleri, yapay zekâ laboratuvarları, hacktivist gruplar ve sızıntı platformları, çağdaş uluslararası sistemde etkisi giderek artan aktörler hâline gelmiştir. Bu aktörler, devletlerin doğrudan kontrol edemediği ölçekte veri toplamakta, dijital altyapıları yönetmekte ve bilgi akışlarını düzenlemektedir (Deibert, 2013; Slaughter, 2017).

Bu dönüşüm, güç kavramının aktörler arasında yeniden dağıldığını göstermektedir. Devletler hâlâ uluslararası sistemin en önemli siyasal ve hukuki aktörleridir; fakat dijital çağda güç, yalnızca sınırları koruma, askerî kapasite üretme veya diplomatik temsil kabiliyetiyle sınırlı değildir. Veriye erişim, veri işleme kapasitesi, platform kontrolü, algoritmik yönlendirme, siber tehditleri tespit etme ve yapay zekâ tabanlı analiz sistemleri geliştirme becerisi de güç üretiminin parçası hâline gelmiştir. Bu nedenle özel teknoloji şirketleri, artık yalnızca ekonomik aktörler değil; stratejik kapasite üreten ve devlet politikalarını etkileyebilen unsurlar olarak değerlendirilmelidir (Zuboff, 2019).

Teknoloji şirketlerinin sahip olduğu veri, diplomatik ve güvenlik politikaları bakımından kritik önem taşımaktadır. Sosyal medya platformları kamuoyu algısını etkileyebilmekte; bulut sağlayıcıları kamu kurumlarının, özel şirketlerin ve askerî yapıların kritik verilerinin depolandığı altyapıyı kontrol edebilmekte; arama motorları bilgiye erişim biçimini yönlendirebilmekte, yapay zekâ şirketleri ise karar destek sistemlerinin ve risk analizlerinin temel bileşenlerini geliştirebilmektedir. Böyle bir ortamda veri, yalnızca ekonomik değeri olan bir meta değil; diplomatik müzakere, kriz yönetimi, istihbarat üretimi ve ulusal güvenlik açısından stratejik bir kaynak hâline gelmektedir (Lyon, 2015; Zuboff, 2019).

Devletler ile teknoloji şirketleri arasındaki ilişki çift yönlüdür. Bir taraftan devletler, siber tehditlerle mücadele, dijital altyapı güvenliği, dezenformasyonun tespiti, terörle mücadele, seçim güvenliği ve kritik altyapıların korunması gibi alanlarda özel sektörün teknik kapasitesine ihtiyaç duymaktadır. Diğer taraftan veri egemenliği, mahremiyet, rekabet hukuku ve demokratik denetim gibi meseleler, devletleri bu şirketleri düzenlemeye yöneltmektedir. Bu ikili yapı, iş birliği ile rekabetin aynı anda var olduğu karmaşık bir güç dengesi üretmektedir. Cavelty'nin siber güvenlik meselelerinin yalnızca teknik değil, siyasal ve kurumsal öncelikler üzerinden de şekillendiğine ilişkin yaklaşımı, bu ilişkiyi anlamak bakımından önemlidir (Cavelty, 2008).

Bulut bilişim altyapıları bu tartışmada özel bir yer tutmaktadır. Kamu kurumlarının, savunma sanayii kuruluşlarının, üniversitelerin, bankaların ve stratejik sektörlerin dijital verilerinin önemli bir kısmı artık bulut sistemlerinde depolanmakta ve işlenmektedir. Bu altyapıların hangi

ülkede bulunduğu, hangi şirket tarafından yönetildiği, hangi hukuki rejime tabi olduğu ve hangi devlet kurumlarının erişim talebinde bulunabileceği, veri egemenliği tartışmasının merkezindedir. Dolayısıyla dijital egemenlik, yalnızca ulusal sınırlar içindeki fiziksel altyapıların korunmasıyla değil, sınır aşan veri akışlarının ve dijital hizmet bağımlılıklarının yönetilmesiyle de ilgilidir (Bradford, 2020; Deibert, 2013).

Sosyal medya platformları ise çağdaş diplomasi ve güvenlik politikalarında ayrı bir katman oluşturmaktadır. Bu platformlar kamuoyu oluşumunu hızlandırmakta, kriz anlarında bilgi akışını şekillendirmekte ve devletlerin uluslararası imajını doğrudan etkileyebilmektedir. Aynı zamanda dezenformasyon kampanyaları, bot ağları, manipülatif içerikler, seçici bilgi sızıntıları ve psikolojik etki operasyonları için de kullanılabilmektedir. Bu durum, diplomatik karar alıcıların yalnızca resmî temasları değil, dijital kamuoyunu, platform dinamiklerini ve algoritmik görünürlük mekanizmalarını da dikkate almasını gerektirmektedir (Rid, 2020).

Devlet dışı aktörlerin güç kazanması, istihbarat diplomasisinin aktör yapısını da değiştirmiştir. Siber güvenlik şirketleri, yayımladıkları tehdit istihbaratı raporlarıyla devletlerin tehdit algılarını ve politika önceliklerini etkileyebilmektedir. Bu şirketler kimi zaman devlet kurumlarından daha hızlı biçimde saldırı örüntülerini tespit etmekte, aktör profillemesi yapmakta ve kamuoyuna teknik analiz sunmaktadır. Böylece tehdit istihbaratı üretimi yalnızca devletlerin kapalı güvenlik bürokrasileri içinde gerçekleşen bir faaliyet olmaktan çıkmakta; özel sektör, akademi ve bağımsız araştırma toplulukları da bu sürecin parçası hâline gelmektedir (Buchanan, 2020; Maurer, 2018).

Gazeteciler, araştırmacılar ve sızıntı platformları da dijital casusluk çağında önemli roller üstlenmektedir. Gizli belgelerin kamuoyuna açıklanması, devletlerin yürüttüğü gözetim faaliyetlerinin tartışmaya açılması veya diplomatik yazışmaların ifşa edilmesi, uluslararası ilişkilerde ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Bu tür ifşalar, bir yandan demokratik denetim ve şeffaflık tartışmalarını güçlendirebilirken, diğer yandan diplomatik güven krizlerine, müttefiklik ilişkilerinde gerilimlere ve ulusal güvenlik kaygılarına yol açabilmektedir. Snowden ifşaları bu açıdan, bilgi sızıntılarının yalnızca medya olayı değil, uluslararası diplomasi ve istihbarat ilişkilerini etkileyen stratejik gelişmeler olduğunu göstermiştir (Greenwald, 2014; Lyon, 2015).

Hacktivist gruplar ve siber suç örgütleri ise bu çok aktörlü yapının daha belirsiz boyutunu oluşturmaktadır. Hacktivist gruplar politik veya ideolojik gerekçelerle dijital operasyonlar yürütebilmekte, kamu kurumlarını hedef alabilmekte ya da belirli politik mesajları görünür kılmak amacıyla sistemleri devre dışı bırakabilmektedir. Siber suç örgütleri ise fidye yazılımları, veri hırsızlığı, kimlik bilgisi ticareti ve finansal dolandırıcılık faaliyetleriyle uluslararası güvenlik sorunları yaratmaktadır. Bu aktörlerin bazı durumlarda devletlerle doğrudan veya dolaylı ilişki içinde olabileceği iddiaları, fail tespiti ve diplomatik karşılık üretme süreçlerini daha da zorlaştırmaktadır (Maurer, 2018; Singer & Friedman, 2014).

Bu çok aktörlü ortam, istihbarat diplomasisinin kapsamını genişletmektedir. Diplomatik karar alıcılar artık yalnızca devletler arası ilişkileri, askerî dengeleri ve resmî müzakere süreçlerini takip etmekle yetinemez. Dijital platformların işleyişi, teknoloji şirketlerinin veri politikaları, siber güvenlik firmalarının tehdit analizleri, yapay zekâ sistemlerinin karar destek kapasitesi, kamuoyunun dijital mecralardaki eğilimleri ve siber suç ağlarının hareket tarzı da dış politika

ve güvenlik analizlerinin parçası hâline gelmiştir. Bu nedenle istihbarat diplomasisi, teknik bilgi ile siyasal analizi birleştiren yeni bir uzmanlık alanı olarak öne çıkmaktadır.

Balkanlar ve Türkiye açısından bu mesele özel bir önem taşımaktadır. Balkanlar, tarihsel olarak jeopolitik rekabetin, kimlik temelli gerilimlerin, dış müdahalelerin, enerji geçiş hatlarının ve diplomatik nüfuz mücadelelerinin yoğunlaştığı bir bölgedir. Dijital çağda bu kırılganlıklara siber tehditler, dezenformasyon kampanyaları, seçim süreçlerine yönelik etki girişimleri, altyapı bağımlılıkları ve veri güvenliği riskleri de eklenmiştir. Bölgedeki devletlerin kurumsal kapasiteleri, medya ekosistemleri ve dijital dayanıklılık düzeyleri arasındaki farklılıklar, siber ve enformasyon temelli tehditlere karşı ortak politika geliştirilmesini zorlaştırabilmektedir.

Türkiye'nin Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya ve Ortadoğu arasında yer alan jeopolitik konumu, dijital güvenlik ve istihbarat diplomasisi açısından stratejik anlam taşımaktadır. Türkiye hem bölgesel krizlerin hem enerji güzergâhlarının hem göç hareketlerinin hem de büyük güç rekabetinin kesişim alanında bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin yalnızca klasik güvenlik araçlarıyla değil; siber dayanıklılık, veri egemenliği, dijital diplomasi, stratejik iletişim ve istihbarat paylaşımı kapasitesiyle de bölgesel denge politikası üretmesini gerekli kılmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye açısından dijital egemenlik meselesi, yalnızca teknolojik altyapı yatırımı veya siber güvenlik tedbirleriyle sınırlı değildir. Ulusal verilerin korunması, kritik altyapıların güvenliği, kamu kurumlarının dijital dayanıklılığı, yerli ve güvenilir teknolojik kapasitenin geliştirilmesi, yapay zekâ ve veri analitiği alanlarında stratejik yetkinlik kazanılması, diplomatik temsilciliklerin siber güvenliğinin güçlendirilmesi ve bölgesel iş birliği mekanizmalarının kurulması bu sürecin temel bileşenleri arasında yer almaktadır. Türkiye'nin Balkanlar ve çevre bölgelerde yürüteceği diplomatik faaliyetlerde siber tehdit istihbaratı ve dijital risk analizi giderek daha önemli hâle gelecektir.

Bu bölümün temel değerlendirmesi, dijital casusluk çağında gücün yalnızca devletlerin elinde toplanan bir kapasite olmadığıdır. Devlet dışı aktörler, teknoloji şirketleri ve dijital platformlar, uluslararası güç dengelerinin şekillenmesinde giderek daha etkili roller üstlenmektedir. İstihbarat diplomasisi de bu dönüşüme bağlı olarak daha geniş, teknik ve çok aktörlü bir alana yayılmaktadır. Çağdaş diplomasi artık yalnızca devletlerin resmî temsilcileri arasında yürütülen bir müzakere faaliyeti değil; veri akışlarının, dijital altyapıların, platformların, siber tehditlerin ve teknoloji şirketlerinin dâhil olduğu karmaşık bir stratejik etkileşim alanıdır.

Tablo 5. Devlet Dışı Aktörlerin Dijital Casusluk Çağında Stratejik Rolleri

Aktör Türü	Temel Kapasite / Faaliyet Alanı	İstihbarat Diplomasisi Açısından Önemi
Çok uluslu teknoloji şirketleri	Geniş ölçekli veri toplama, dijital altyapı yönetimi, platform kontrolü	Devletlerin veri egemenliği, mahremiyet ve güvenlik politikalarını doğrudan etkiler.
Bulut hizmeti sağlayıcıları	Kritik verilerin depolanması, işlenmesi ve sınır aşan veri akışlarının yönetimi	Stratejik verilerin hangi hukuki rejime tabi olacağı meselesini gündeme getirir.

Sosyal medya platformları	Kamuoyu algısı, kriz iletişimi, dezenformasyon ve stratejik iletişim alanı	Diplomatik süreçlerde algı yönetimi ve kamuoyu baskısı üretir.
Siber güvenlik şirketleri	Tehdit istihbaratı, saldırı analizi, aktör profillemesi, olay müdahalesi	Devletlerin tehdit algısını ve diplomatik tepkilerini şekillendirebilir.
Yapay zekâ laboratuvarları	Karar destek sistemleri, veri analizi, tahminleme ve otomasyon	İstihbarat üretiminin hızını, kapsamını ve analitik kapasitesini artırır.
Gazeteciler ve sızıntı platformları	Gizli belgelerin kamuoyuna taşınması, ifşa ve denetim mekanizması	Diplomatik güven krizleri ve uluslararası meşruiyet tartışmaları doğurabilir.
Hacktivist gruplar	Politik amaçlı siber eylemler, veri sızıntıları, sistem kesintileri	Devlet dışı aktörlerin uluslararası krizlerde görünür etki üretmesini sağlar.
Siber suç örgütleri	Fidye yazılımı, veri hırsızlığı, finansal siber suçlar	Ulusal güvenlik, ekonomik güvenlik ve diplomatik tepki süreçlerini etkiler.
Bölgesel aktörler ve yerel ağlar	Dezenformasyon, kimlik temelli mobilizasyon, yerel dijital etki faaliyetleri	Özellikle Balkanlar gibi kırılgan bölgelerde istikrarsızlık riskini artırabilir.
Genel değerlendirme	Devlet dışı aktörler dijital altyapı, veri ve bilgi akışları üzerinde belirleyici etki üretmektedir.	İstihbarat diplomasisini devlet merkezli olmaktan çıkararak çok aktörlü bir stratejik alana dönüştürür.

Not. Tablo, dijital casusluk çağında devlet dışı aktörlerin uluslararası güç dengeleri ve istihbarat diplomasisi üzerindeki etkilerini özetlemek amacıyla hazırlanmıştır.

6. TÜRKİYE VE BALKANLAR BAĞLAMINDA İSTİHBARAT DİPLOMASİSİ

Üçüncü Uluslararası Rumeli Sosyal Bilimler Kongresi bağlamında bu çalışmanın Türkiye ve Balkanlar ekseninde ele alınması ayrıca anlamlıdır. Rumeli ve Balkan coğrafyası; tarihsel hafızası, imparatorluk mirasları, çok kültürlü toplumsal yapısı, ulus-devlet tecrübeleri ve büyük güç rekabetine açık jeopolitik konumuyla uluslararası ilişkiler bakımından özel bir bölgesel laboratuvar niteliği taşımaktadır. Bu alan, geçmişte olduğu gibi bugün de güvenlik, kimlik, enerji, göç, medya ve dış etki tartışmalarının iç içe geçtiği hassas bir coğrafya olarak değerlendirilmektedir.

Balkanlar'ın temel özelliği, bölgesel dinamiklerin çoğu zaman yerel meselelerle sınırlı kalmamasıdır. Etnik ve dinî çeşitlilik, tarihsel travmalar, sınır aşan kimlik bağları, ekonomik kırılganlıklar ve dış aktörlerin nüfuz arayışları, bölgeyi çok katmanlı bir güvenlik ortamına dönüştürmektedir. Bu nedenle Balkanlar'da istikrar, yalnızca devletler arası anlaşmalarla veya askerî güvenlik tedbirleriyle sağlanabilecek bir mesele değildir. Toplumsal dayanıklılık, kurumsal güven, medya ekosisteminin sağlığı, demokratik süreçlerin korunması ve bölgesel iş birliği kapasitesi de bu çerçevenin ayrılmaz parçalarıdır.

Dijital çağ, Balkanlar'daki mevcut kırılganlıkları yeni risklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Seçim süreçleri, kamuoyu tartışmaları, kimlik temelli hassasiyetler, göç hareketleri, enerji güvenliği ve dış politika tercihleri dijital platformlar üzerinden yürütülen etki faaliyetlerine

daha açık hâle gelmiştir. Sosyal medya ortamında yayılan manipülatif içerikler, bölgesel fay hatlarını derinleştirebilir; farklı topluluklar arasındaki güveni zayıflatabilir ve kriz dönemlerinde yanlış bilginin hızla yayılmasına neden olabilir. Rid'in dezenformasyon ve aktif önlemler üzerine değerlendirmeleri, bu tür bilgi operasyonlarının modern dönemde hız ve etki bakımından daha güçlü hâle geldiğini göstermektedir (Rid, 2020). Bu sebeple Balkanlar'da güvenlik, giderek daha fazla bilgi düzeni, dijital dayanıklılık ve stratejik iletişim kapasitesiyle birlikte düşünülmelidir.

Türkiye açısından bu tablo, istihbarat diplomasisine daha geniş bir bölgesel anlam kazandırmaktadır. Türkiye'nin Balkanlar'la tarihî, kültürel, insani ve diplomatik bağları, bölgeye yönelik politikalarının yalnızca resmî temaslar üzerinden değil, toplumsal dinamikleri doğru okuyan bilgi temelli bir yaklaşımla yürütülmesini gerekli kılmaktadır. Slaughter'ın ağlar ve bağlantısallık üzerinden geliştirdiği uluslararası sistem okuması, Türkiye'nin Balkanlar'daki çok katmanlı ilişki ağlarını anlamak bakımından yararlı bir çerçeve sunmaktadır (Slaughter, 2017). Bu bağlamda istihbarat diplomasisi, bölgesel krizleri önceden sezinleme, toplumsal gerilim alanlarını anlama, dış etki girişimlerini takip etme ve diplomatik girişimleri daha sağlam bir analiz zemini üzerine oturtma imkânı sağlamaktadır.

Türkiye'nin Balkanlar'daki rolü yalnızca tarihsel miras üzerinden tanımlanamaz. Günümüzde Türkiye; diplomatik temsilcilikleri, kalkınma yardımları, kültürel kurumları, eğitim faaliyetleri, ticari ilişkileri, diasporik bağları ve güvenlik iş birlikleriyle bölgede çok boyutlu bir varlık göstermektedir. Bu ilişki ağının etkili biçimde yönetilebilmesi için sürekli bilgi akışı, doğru analiz ve yerel hassasiyetlere duyarlı bir diplomatik dil gerekmektedir. İstihbarat diplomasisi tam da bu noktada, sahadaki gelişmelerin güvenlik penceresiyle sınırlı kalmadan diplomatik, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesini sağlayan tamamlayıcı bir çerçeve sunar.

Bölgesel düzeyde açık kaynak istihbaratı özel bir önem taşımaktadır. Medya haberleri, akademik çalışmalar, sosyal medya eğilimleri, seçim verileri, ekonomik göstergeler, göç hareketlerine ilişkin açık veriler ve yerel aktörlerin söylemleri, Balkanlar'daki gelişmeleri anlamak için önemli ipuçları sunabilir. Ancak açık kaynaklardan elde edilen bilginin doğrulanması, bağlama oturtulması, dezenformasyondan ayrıştırılması ve diplomatik karar alma süreçlerine uygun biçimde analiz edilmesi gerekir. Deibert'in dijital ağların güvenlik ve mahremiyet üzerindeki etkilerine ilişkin değerlendirmeleri, açık kaynak verisinin imkânları kadar risklerini de dikkate almayı gerekli kılmaktadır (Deibert, 2013).

Balkanlar bağlamında istihbarat diplomasisinin bir diğer işlevi erken uyarı kapasitesini güçlendirmesidir. Bölgesel krizler çoğu zaman ani biçimde ortaya çıkmaz; medya söylemlerinde sertleşme, toplumsal kutuplaşmada artış, dış aktörlerin yoğun propaganda faaliyeti, ekonomik baskılar, seçim dönemlerinde manipülatif kampanyalar veya sınır aşan kimlik tartışmaları gibi öncü göstergeler zaman içinde birikir. Bu göstergelerin doğru okunması, diplomatik girişimlerin gecikmeden yapılmasına ve krizlerin derinleşmeden yönetilmesine katkı sağlayabilir.

Türkiye'nin Balkanlar politikası bakımından stratejik iletişim de ayrı bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Dijital çağda bir ülkenin bölgesel etkisi, yalnızca ne yaptığıyla değil, yaptıklarının nasıl algılandığıyla da ilgilidir. Yardım faaliyetleri, eğitim projeleri, kültürel iş birlikleri veya

diplomatik girişimler doğru iletişim stratejileriyle desteklenmediğinde hedef kitlelere yeterince ulaşamayabilir. Buna karşılık yanlış veya düşmanca anlatılar, olumlu girişimleri gölgeleyebilir. Bu nedenle istihbarat diplomasisi, tehditleri izlemenin yanında Türkiye'nin bölgesel politikalarının doğru anlaşılmasını sağlayacak iletişim ortamını da değerlendirmelidir.

Bu çerçevede Türkiye'nin dijital egemenlik ve siber dayanıklılık politikaları, Balkanlar ve çevre bölgelerle kurduğu ilişkilerden bağımsız düşünülemez. Kritik altyapıların korunması, diplomatik misyonların siber güvenliği, bölgesel tehdit istihbaratı paylaşımı, ortak eğitim programları ve dezenformasyonla mücadele mekanizmaları, Türkiye'nin bölgesel güvenlik vizyonunun önemli bileşenleri arasında yer alabilir. Bradford'un Avrupa Birliği'nin düzenleyici etkisine ilişkin çalışması, dijital egemenlik ve veri koruma alanlarında bölgesel düzenlemelerin uluslararası ilişkilerde nasıl normatif sonuçlar üretebildiğini göstermektedir (Bradford, 2020). Bu bakımdan Balkan ülkeleriyle geliştirilecek akademik, teknik ve diplomatik iş birlikleri, yalnızca güvenlik alanında değil, karşılıklı güvenin kurumsallaşması bakımından da değer taşımaktadır.

Diplomasi eğitimi açısından da bu dönüşüm dikkate alınmalıdır. Günümüz diplomatları, uluslararası ilişkiler uzmanları ve güvenlik analistleri yalnızca protokol, müzakere, tarih ve hukuk bilgisine sahip olmakla yetinemez. Veri okuryazarlığı, siber güvenlik farkındalığı, dijital platformların işleyişi, açık kaynak analizi, kriz iletişimi, dezenformasyonun tespiti ve stratejik anlatı üretimi gibi beceriler de çağdaş diplomasi pratiğinin parçası hâline gelmiştir. Cavelty'nin siber güvenlik meselelerinin teknik olduğu kadar siyasal ve kurumsal önceliklerle de şekillendiğine ilişkin yaklaşımı, diplomasi eğitiminde dijital güvenlik boyutunun neden dikkate alınması gerektiğini göstermektedir (Cavelty, 2008).

İstanbul Rumeli Üniversitesi bünyesinde yürütülen diplomasi eğitimi ve sertifika programları, bu bakımdan dikkat çekici bir zemin sunmaktadır. Diplomasi bilimi, uluslararası ilişkiler, bölgesel çalışmalar, güvenlik, istihbarat ve dijitalleşme başlıklarının birlikte ele alınması, öğrencilerin ve katılımcıların çağdaş diplomatik süreçleri daha bütüncül biçimde kavramalarına katkı sağlayabilir. Özellikle Rumeli ve Balkanlar bağlamında yapılacak akademik çalışmalar, yalnızca tarihsel mirası anlamaya değil, bölgenin güncel güvenlik ve diplomasi ihtiyaçlarını değerlendirmeye de imkân tanır.

Bu bölümde öne çıkan temel husus, Türkiye ve Balkanlar bağlamında istihbarat diplomasisinin yalnızca güvenlik merkezli bir araç olarak görülmemesi gerektiğidir. Bu kavram, bölgesel istikrarı destekleyen, erken uyarı kapasitesini geliştiren, diplomatik hamleleri bilgiyle güçlendiren ve stratejik iletişim süreçlerini daha etkili hâle getiren bir yaklaşım sunmaktadır. Balkanlar gibi tarihsel hafızası güçlü, toplumsal dokusu hassas ve jeopolitik rekabete açık bölgelerde, bilgi temelli diplomasi anlayışı Türkiye'nin bölgesel politikaları açısından giderek daha önemli bir ihtiyaç hâline gelmektedir.

Tablo 6. Türkiye ve Balkanlar Bağlamında İstihbarat Diplomasisinin Öncelikli Alanları

Alan	Bölgesel Önemi	Türkiye Açısından Stratejik Katkısı
Açık kaynak analizi	Bölgesel eğilimleri, medya söylemlerini ve toplumsal hassasiyetleri izlemeye imkân sağlar.	Diplomatik karar alma süreçlerini güncel veriyle destekler.
Erken uyarı kapasitesi	Kriz göstergilerinin önceden tespit edilmesini sağlar.	Bölgesel krizlere zamanında diplomatik tepki üretme imkânı verir.
Stratejik iletişim	Yanlış bilgi, manipülasyon ve olumsuz algıların etkisini azaltır.	Türkiye'nin bölgesel girişimlerinin doğru anlaşılmasına katkı sunar.
Siber dayanıklılık	Kritik altyapıların, kamu kurumlarının ve diplomatik ağların korunmasını güçlendirir.	Bölgesel güvenlik iş birliklerinde Türkiye'nin rolünü artırır.
Akademik ve diplomatik eğitim	Bölgenin ihtiyaçlarına uygun uzman insan kaynağı yetiştirir.	Türkiye'nin Balkanlar politikasına uzun vadeli entelektüel katkı sağlar.
Tehdit istihbaratı paylaşımı	Bölgesel aktörler arasında güvenlik iş birliğini güçlendirir.	Ortak risklere karşı koordineli politika geliştirilmesine destek olur.

Not. Tablo, Türkiye ve Balkanlar bağlamında istihbarat diplomasisinin öncelikli kullanım alanlarını göstermek amacıyla hazırlanmıştır.

7. SONUÇ

Bu çalışma, dijital casusluk çağında istihbarat diplomasisinin uluslararası güç dengeleri üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla hazırlanmıştır. Araştırmanın çıkış noktası, günümüz uluslararası ilişkilerinde güç mücadelesinin artık yalnızca askerî kapasite, ekonomik büyüklük, diplomatik temsil veya jeopolitik konum üzerinden açıklanamayacağı varsayımıdır. Dijitalleşme ile birlikte bilgiye erişim, veriyi işleme, siber ağlara nüfuz etme, dijital altyapıları koruma ve algoritmik analiz kapasitesi, devletlerin uluslararası sistemdeki konumunu belirleyen temel unsurlar arasına girmiştir. Bu nedenle dijital casusluk; diplomasi, istihbarat, egemenlik, uluslararası hukuk, veri güvenliği, kamuoyu algısı ve jeopolitik rekabetle doğrudan ilişkili stratejik bir alan olarak ele alınmalıdır (Buchanan, 2020; Klimburg, 2017).

Araştırmanın temel sorusu, dijital casusluk faaliyetlerinin istihbarat ile diplomasi arasındaki ilişkiyi nasıl dönüştürdüğü ve uluslararası güç dengelerini hangi mekanizmalar üzerinden etkilediğidir. Bu soruya cevap aranırken Stuxnet saldırısı, Snowden ifşaları, Rusya'nın hibrit savaş stratejileri ve 2025 yılına ait güncel tehdit raporları incelenmiştir. Elde edilen bulgular, istihbaratın yalnızca gizli bilgi toplama faaliyeti olmaktan çıktığını; dış politika üretimi, kriz yönetimi, müzakere avantajı sağlama, algı oluşturma, caydırıcılık üretme ve diplomatik baskı kurma süreçlerinde belirleyici bir araç hâline geldiğini göstermektedir.

Stuxnet vakası, siber araçların fiziksel altyapılar üzerinde doğrudan stratejik etki yaratabileceğini ortaya koymuştur. Bu örnek, dijital kodun nükleer tesisler gibi kritik altyapılarda somut sonuçlar doğurabileceğini göstermesi bakımından dijital güvenlik

literatüründe önemli bir kırılma noktasıdır. Snowden ifşaları ise küresel gözetim mimarisinin diplomatik güven ilişkilerini ve müttefiklik bağlarını nasıl sarsabileceğini göstermiştir. Bu vaka, bilgiye erişimin kısa vadede diplomatik üstünlük sağlayabileceğini; fakat kontrolsüz ve aşırı gözetimin uzun vadede meşruiyet kaybı, güven krizi ve uluslararası itibar aşınması doğurabileceğini ortaya koymaktadır.

Rusya'nın hibrit savaş stratejileri, dijital casusluk, siber operasyon, dezenformasyon, enerji baskısı, psikolojik etki ve diplomatik inkâr mekanizmalarının aynı stratejik çerçevede nasıl kullanılabileceğini göstermektedir. Bu örnek, güç kullanımının çoğu zaman açık savaş biçiminde değil; gri bölgelerde, düşük görünürlüklü ve çok katmanlı araçlarla yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. 2025 tehdit raporlarında öne çıkan eğilimler de bu tabloyu desteklemektedir. Devlet destekli siber faaliyetlerin daha sofistike, ölçeklenebilir, yapay zekâ destekli ve jeopolitik hedefli hâle gelmesi, dijital casusluğun uluslararası güvenlik ve diplomasi gündemindeki önemini artırmaktadır.

Çalışmanın ulaştığı temel sonuçlardan biri, klasik diplomasi anlayışının dijital çağda tek başına yeterli olmadığıdır. Geleneksel diplomasi resmî temsil, müzakere, protokol ve antlaşma süreçleri üzerine kuruluyken; çağdaş diplomasi veri temelli analiz, erken uyarı kapasitesi, siber güvenlik farkındalığı, açık kaynak istihbaratı, dezenformasyonla mücadele, stratejik iletişim ve teknoloji şirketleriyle ilişki yönetimi gibi yeni becerilere ihtiyaç duymaktadır. Slaughter'ın ağlar ve bağlantısallık üzerinden geliştirdiği uluslararası sistem okuması da diplomasinin artık yalnızca devletler arası resmî temaslardan ibaret olmadığını göstermektedir (Slaughter, 2017). Bu bağlamda üniversiteler, düşünce kuruluşları, teknoloji şirketleri, siber güvenlik firmaları, medya kuruluşları ve sivil toplum da yeni diplomatik ekosistemin aktörleri arasında değerlendirilmelidir.

Türkiye açısından bu araştırmanın ortaya koyduğu en önemli değerlendirme, dijital egemenlik ile ulusal güvenlik arasındaki ilişkinin güçlendiğidir. Türkiye; Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz gibi farklı jeopolitik havzaların kesişiminde yer alan bir ülkedir. Bu konum, Türkiye'yi yalnızca klasik güvenlik tehditleriyle değil; siber casusluk, veri güvenliği, dezenformasyon, diplomatik iletişim güvenliği, kritik altyapıların korunması ve bölgesel algı operasyonları gibi yeni nesil tehditlerle de karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle dış politika ve güvenlik stratejisinde istihbarat diplomasisi tamamlayıcı değil, kurucu bir kapasite olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye açısından öncelikli tedbirlerden biri, dijital egemenlik kapasitesinin güçlendirilmesidir. Kamu kurumlarına, kritik altyapılara, savunma sanayiine, diplomatik temsilciliklere, üniversitelere ve stratejik sektörlere ait verilerin güvenliği yalnızca teknik bir bilişim meselesi olarak görülmemelidir. Bu verilerin nerede depolandığı, hangi altyapılar üzerinden işlendiği, hangi hukuki rejimlere tabi olduğu ve hangi aktörlerin erişimine açık bulunduğu doğrudan ulusal güvenlik meselesidir. Bu nedenle veri güvenliği, yerli ve güvenilir dijital altyapıların geliştirilmesi, kritik veri kategorilerinin korunması ve kamu kurumlarında siber dayanıklılığın artırılması öncelikli politika alanları arasında yer almalıdır. Bradford'un Avrupa Birliği'nin düzenleyici gücüne ilişkin çalışması, veri koruma ve dijital egemenlik alanlarında hukuki düzenlemelerin uluslararası etkisini göstermesi bakımından önemlidir (Bradford, 2020).

İkinci olarak, Türkiye'nin siber tehdit istihbaratı kapasitesini güçlendirmesi gerekmektedir. Saldırı gerçekleştikten sonra tepki vermek çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Tehditlerin önceden tespit edilmesi, saldırı örüntülerinin analiz edilmesi, açık kaynak verilerinin izlenmesi, kritik altyapılara yönelik risklerin sınıflandırılması ve müttefik ülkelerle güvenilir bilgi paylaşımı büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda ulusal siber güvenlik kurumları, dış politika birimleri, akademik merkezler ve özel sektör arasında kurumsal koordinasyonun artırılması, istihbarat diplomasisinin uygulanabilirliğini güçlendirecektir.

Üçüncü olarak, dezenformasyon ve algı operasyonlarına karşı toplumsal dayanıklılık artırılmalıdır. Dijital casusluk bazı durumlarda elde edilen bilginin seçici biçimde sızdırılması, çarpıtılması veya manipüle edilmesi yoluyla kamuoyunu etkileme aracına dönüşebilmektedir. Bu nedenle medya okuryazarlığı, stratejik iletişim, kriz iletişimi, doğru bilginin hızlı dolaşıma sokulması ve kurumlara duyulan güvenin korunması, ulusal güvenliğin sosyal boyutları olarak ele alınmalıdır. Rid'in aktif önlemler ve dezenformasyon üzerine çalışması, bilgi operasyonlarının modern dönemde kamuoyu ve meşruiyet alanı üzerindeki etkisini anlamak bakımından önemlidir (Rid, 2020).

Dördüncü olarak, diplomasi eğitimi ve uluslararası ilişkiler öğretimi dijital çağın ihtiyaçlarına göre güncellenmelidir. Geleceğin diplomatları, akademisyenleri ve güvenlik uzmanları yalnızca klasik diplomasi, protokol, tarih ve hukuk bilgisine değil; siber güvenlik farkındalığı, veri analizi, açık kaynak istihbaratı, yapay zekâ uygulamaları, dijital platform dinamikleri ve dezenformasyonla mücadele becerilerine de sahip olmalıdır. Üniversitelerde ve sertifika programlarında istihbarat diplomasisi, dijital güvenlik, veri egemenliği ve stratejik iletişim başlıklarının daha fazla yer alması gerekmektedir. İstanbul Rumeli Üniversitesi bünyesinde yürütülen diplomasi ve uluslararası ilişkiler odaklı eğitim faaliyetleri, bu ihtiyacın akademik düzeyde karşılanmasına katkı sunabilecek önemli bir zemin olarak değerlendirilebilir.

Beşinci olarak, Türkiye'nin Balkanlar başta olmak üzere yakın çevresinde bölgesel siber dayanıklılık ve istihbarat paylaşımı mekanizmalarını geliştirmesi önem taşımaktadır. Balkanlar; tarihsel hafızası, kimlik temelli hassasiyetleri, dış aktörlerin nüfuz arayışları ve dijital altyapı kırılganlıkları nedeniyle siber ve enformasyon temelli etki faaliyetlerine açık bir bölgedir. Türkiye'nin bu bölgede yürüteceği diplomatik politikaların açık kaynak analizi, erken uyarı mekanizmaları, yerel medya takibi, dezenformasyon izleme ve bölgesel iş birliği boyutlarıyla desteklenmesi hem Türkiye'nin bölgesel etkinliğini hem de bölgesel istikrarı güçlendirebilir.

Bu araştırma, dijital casusluk ve istihbarat diplomasisi arasındaki ilişkinin yalnızca güvenlik literatürü açısından değil, uluslararası ilişkiler teorisi bakımından da yeniden düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Klasik güç analizleri askerî ve ekonomik kapasiteyi merkeze alırken; dijital çağda veri, algoritma, siber altyapı, yapay zekâ ve bilgi akışları da güç üretiminin temel unsurları hâline gelmiştir. Zuboff'un veri ve gözetim kapitalizmi yaklaşımı, bu dönüşümün ekonomik olduğu kadar siyasal sonuçlar da doğurduğunu göstermektedir (Zuboff, 2019). Bu nedenle uluslararası ilişkiler teorisinin dijital egemenlik, algoritmik güç, siber caydırıcılık ve istihbarat diplomasisi gibi kavramları daha fazla dikkate alması gerekmektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu makalenin ortaya koyduğu çerçeveyi daha da derinleştirebilir. Dijital casusluğun uluslararası hukuk açısından sınırları, yapay zekâ destekli istihbarat sistemlerinin etik boyutları, teknoloji şirketlerinin diplomatik süreçlerdeki etkisi,

Balkanlar'da dezenformasyon ağlarının işleyişi, Türkiye'nin siber diplomasi kapasitesi ve bölgesel tehdit istihbaratı paylaşım modelleri daha ayrıntılı biçimde incelenebilir. Ayrıca ampirik saha çalışmaları, uzman görüşmeleri ve bölgesel vaka analizleriyle istihbarat diplomasisinin pratik uygulamaları daha somut biçimde ortaya konulabilir.

Genel değerlendirme itibarıyla, dijital çağda uluslararası güç mücadelesi artık yalnızca görünür diplomatik temaslarda veya klasik güvenlik alanlarında yaşanmamaktadır. Güç mücadelesi aynı zamanda veri tabanlarında, algoritmalarda, iletişim ağlarında, sosyal medya platformlarında, siber altyapılarda ve kamuoyu algısında yürütülmektedir. Verisini koruyan, siber kapasitesini geliştiren, dezenformasyon karşısında toplumsal dayanıklılık üreten, istihbarat analizini diplomatik karar süreçleriyle bütünleştiren ve teknoloji şirketleriyle ilişkilerini stratejik düzeyde yöneten devletler, dijital çağın rekabet ortamında daha avantajlı konuma gelecektir. Türkiye açısından bu gerçeklik, dijital egemenlik, siber güvenlik, istihbarat diplomasisi ve bölgesel stratejik iletişim kapasitesinin güçlendirilmesini teknik bir tercihin ötesinde, ulusal güvenlik ve dış politika bakımından zorunlu bir stratejik öncelik hâline getirmektedir.

KAYNAKLAR

Aldrich, R. J. (2009). *GCHQ: The uncensored story of Britain's most secret intelligence agency*. HarperPress.

Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (Eds.). (1997). *In Athena's camp: Preparing for conflict in the information age*. RAND Corporation.

Berkowitz, B. D., & Goodman, A. E. (2000). *Best truth: Intelligence in the information age*. Yale University Press.

Betts, R. K. (2007). *Enemies of intelligence: Knowledge and power in American national security*. Columbia University Press.

Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, dangers, strategies*. Oxford University Press.

Bradford, A. (2020). *The Brussels effect: How the European Union rules the world*. Oxford University Press.

Buchanan, B. (2020). *The hacker and the state: Cyber attacks and the new normal of geopolitics*. Harvard University Press.

Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Cavelty, M. D. (2008). *Cyber-security and threat politics: US efforts to secure the information age*. Routledge.

Clarke, R. A., & Knake, R. K. (2010). *Cyber war: The next threat to national security and what to do about it*. Ecco.

Cornish, P. (2011). *Cyber security and politically, socially and religiously motivated cyber attacks*. European Parliament.

CrowdStrike. (2025). *2025 global threat report*. CrowdStrike. https://www.crowdstrike.com/global-threat-report/

Deibert, R. J. (2013). *Black code: Surveillance, privacy, and the dark side of the Internet*. Signal.

European Union Agency for Cybersecurity. (2025). *ENISA threat landscape 2025*. ENISA. https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2025

Farrell, H., & Newman, A. L. (2019). Weaponized interdependence: How global economic networks shape state coercion. *International Security, 44*(1), 42–79.

Galeotti, M. (2019). *Russian political war: Moving beyond the hybrid*. Routledge.

Gill, P., & Phythian, M. (2016). *Intelligence in an insecure world* (2nd ed.). Polity Press.

Google Cloud. (2025a). *M-Trends 2025*. Google Cloud/Mandiant. https://cloud.google.com/security/resources/m-trends

Google Cloud. (2025b). *Cybersecurity forecast 2025*. Google Cloud Security. https://cloud.google.com/security/resources/cybersecurity-forecast

Greenwald, G. (2014). *No place to hide: Edward Snowden, the NSA, and the U.S. surveillance state*. Metropolitan Books.

Harding, L. (2014). *The Snowden files: The inside story of the world's most wanted man*. Guardian Books.

Healey, J. (Ed.). (2013). *A fierce domain: Conflict in cyberspace, 1986 to 2012*. Cyber Conflict Studies Association.

Herman, M. (1996). *Intelligence power in peace and war*. Cambridge University Press.

Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Potomac Institute for Policy Studies.

Jervis, R. (2017). *How statesmen think: The psychology of international politics*. Princeton University Press.

Kello, L. (2017). *The virtual weapon and international order*. Yale University Press.

Kent, S. (1949). *Strategic intelligence for American world policy*. Princeton University Press.

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and interdependence: World politics in transition*. Little, Brown.

Klimburg, A. (2017). *The darkening web: The war for cyberspace*. Penguin Press.

Libicki, M. C. (2009). *Cyberdeterrence and cyberwar*. RAND Corporation.

Lindsay, J. R. (2015). Tipping the scales: The attribution problem and the feasibility of deterrence against cyberattack. *Journal of Cybersecurity, 1*(1), 53–67.

Lowenthal, M. M. (2020). *Intelligence: From secrets to policy* (8th ed.). CQ Press.

Lucas, E. (2015). *Cyber warfare: The next threat to security and what to do about it*. Bloomsbury.

Lyon, D. (2015). *Surveillance after Snowden*. Polity Press.

Maurer, T. (2018). *Cyber mercenaries: The state, hackers, and power*. Cambridge University Press.

Microsoft. (2025). *Microsoft digital defense report 2025*. Microsoft. https://www.microsoft.com/en-us/security/security-insider/threat-landscape/microsoft-digital-defense-report-2025

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Alfred A. Knopf.

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.

Nye, J. S. (2010). Cyber power. *Belfer Center for Science and International Affairs*. Harvard Kennedy School.

Nye, J. S. (2011). *The future of power*. PublicAffairs.

Nye, J. S. (2017). Deterrence and dissuasion in cyberspace. *International Security, 41*(3), 44–71.

Office of the Director of National Intelligence. (2025). *Annual threat assessment of the U.S. intelligence community*. ODNI. https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/ATA-2025-Unclassified-Report.pdf

Renz, B. (2016). Russia and "hybrid warfare". *Contemporary Politics, 22*(3), 283–300.

Rid, T. (2020). *Active measures: The secret history of disinformation and political warfare*. Farrar, Straus and Giroux.

Russell, S. (2019). *Human compatible: Artificial intelligence and the problem of control*. Viking.

Schmitt, M. N. (Ed.). (2017). *Tallinn manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations*. Cambridge University Press.

Singer, P. W., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and cyberwar: What everyone needs to know*. Oxford University Press.

Slaughter, A.-M. (2017). *The chessboard and the web: Strategies of connection in a networked world*. Yale University Press.

Svendsen, A. D. M. (2012). *Intelligence cooperation and the war on terror: Anglo-American security relations after 9/11*. Routledge.

Treverton, G. F. (2001). *Reshaping national intelligence for an age of information*. Cambridge University Press.

Valeriano, B., & Maness, R. C. (2015). *Cyber war versus cyber realities: Cyber conflict in the international system*. Oxford University Press.

Verizon. (2025). *2025 data breach investigations report*. Verizon Business. https://www.verizon.com/business/resources/reports/dbir/

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley.

Warner, M. (2002). Wanted: A definition of "intelligence". *Studies in Intelligence, 46*(3), 15–20.

Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.

World Economic Forum. (2025). *Global cybersecurity outlook 2025*. World Economic Forum. https://www.weforum.org/publications/global-cybersecurity-outlook-2025/

Zetter, K. (2014). *Countdown to zero day: Stuxnet and the launch of the world's first digital weapon*. Crown.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.

YAPAY ZEKÂNIN KÜRESEL TEDARİK ZİNCİRİ SİSTEMLERİNE ETKİSİ: DİNAMİK YETENEKLER VE DAYANIKLILIK PERSPEKTİFİNDEN KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON GLOBAL SUPPLY CHAIN SYSTEMS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK FROM DYNAMIC CAPABILITIES AND RESILIENCE PERSPECTIVES

Dr. Öğr. Üyesi Haldun TURAN
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Yapay Zekâ ve Makine Öğrenmesi Bölümü, İstanbul, Türkiye
haldun.turan@rumeli.edu.tr
ORCID NO: 0000-0002-0701-7679

ÖZET

Jeopolitik istikrarsızlıkların belirgin biçimde arttığı, pandemi sonrası tedarik kırılganlıklarının yapısal bir sorun olarak sürdüğü ve dijitalleşme baskısının yoğunlaştığı günümüzde küresel tedarik zincirleri köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümün temel taşıyıcısı olarak yapay zekâ (YZ) teknolojileri öne çıkmaktadır. Ne var ki yazında YZ, büyük ölçüde operasyonel etkinlik kaygısıyla ele alınmakta; sistem canlılığı (viability), örgütsel uyum kapasitesi ve uzun vadeli stratejik yetenek birikimi boyutlarında kuramsal çerçeveler yetersiz kalmaktadır. Bu çalışma söz konusu boşluğu Teece, Pisano ve Shuen'in (1997) dinamik yetenekler kuramı ile dayanıklılık perspektifini birleştirerek doldurmayı hedeflemektedir. Sistematik yazın bütünleştirmesi yöntemiyle YZ yetkinliğinin tedarik zinciri görünürlüğü, operasyonel esneklik, sistem dayanıklılığı ve sürdürülebilir performans üzerindeki etkileri bütüncül bir kavramsal model çerçevesinde incelenmiş; üretici YZ'nin karar destek mimarisindeki dönüşümsel işlevi ayrıca irdelenmiştir. Önerilen modele göre YZ yatırımları önce bilgi görünürlüğünü artırarak operasyonel esnekliği beslemekte, bu süreç mekanizması aracılığıyla sistem dayanıklılığına ve nihai olarak firma performansı ile sürdürülebilirlik çıktılarına katkı sağlamaktadır. Modele çevresel belirsizliğin düzenleyici etkisi de dahil edilmiştir. Çalışma; YZ, dayanıklılık ve sürdürülebilirlik yazınını bütünleştirerek gelecekteki ampirik araştırmalar için tutarlı bir kuramsal zemin sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, Küresel tedarik zinciri, Dinamik yetenekler, Dayanıklılık, Dijital ikiz, Üretici YZ, Sürdürülebilirlik, ESG

ABSTRACT

Global supply chains are undergoing a profound structural transformation driven by escalating geopolitical instabilities, persistent post-pandemic vulnerabilities, and intensifying digitalization pressures. Artificial intelligence (AI) technologies have emerged as the primary catalyst of this transformation. However, the existing literature predominantly examines AI through the lens of operational efficiency, leaving substantial theoretical gaps concerning system viability, organizational adaptive capacity, and the accumulation of long-term strategic capabilities. This study addresses these gaps by integrating Teece, Pisano, and Shuen's (1997) dynamic capabilities theory with resilience perspectives. Through a systematic literature

integration approach, the effects of AI competency on supply chain visibility, operational flexibility, system resilience, and sustainable performance are examined within a comprehensive conceptual model; the transformative function of generative AI in decision support architecture is also explored. The proposed model posits that AI investments enhance information visibility, thereby strengthening operational flexibility, which in turn structures system resilience and ultimately contributes to firm performance and sustainability outcomes. The moderating role of environmental uncertainty is incorporated. The study offers a coherent theoretical foundation for future empirical investigations by integrating AI, resilience, and sustainability literatures.

Keywords: Artificial intelligence, Global supply chain, Dynamic capabilities, Resilience, Digital twin, Generative AI, Sustainability, ESG

1. GİRİŞ

Küresel tedarik zincirleri, çok katmanlı yapıları, coğrafi dağılımları ve yoğun karşılıklı bağımlılıkları nedeniyle karmaşık uyumsal sistemler (complex adaptive systems) olarak tanımlanmaktadır (Holland, 1992; Ivanov ve Dolgui, 2020). Bu sistemler, doğrusal olmayan etkileşimler ve ağ üzerinden yayılan risk dinamikleri nedeniyle kesintilere karşı yapısal bir kırılganlık taşımaktadır. Son dönemde yaşanan COVID-19 salgını, artan jeopolitik gerilimler, Kızıldeniz'deki lojistik aksaklıklar ve giderek genişleyen ticaret kısıtlamaları bu kırılganlığı somut biçimde gözler önüne sermiştir (Ivanov, 2023; Teixeira vd., 2025).

Tedarik zinciri yönetimi perspektifinden değerlendirildiğinde dayanıklılık, salt operasyonel bir hedef olmaktan çıkarak stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir. Yazında kesinti yayılımı (ripple effect) ve görünürlük eksikliğinin firmaların toparlanma kapasitesini ciddi biçimde kısıtladığı ampirik olarak ortaya konmuştur (Dolgui vd., 2018). Bu bağlamda dijital teknolojiler, uyumsal kapasitenin güçlendirilmesinde kritik bir işlev üstlenmekte; YZ sistemleri başta olmak üzere tahmin analitiği, risk modellemesi, optimizasyon ve otomasyon uygulamaları giderek yaygınlaşmaktadır (Teixeira vd., 2025).

Bununla birlikte, yazında YZ'nin büyük ölçüde verimlilik odaklı bir bakış açısıyla ele alındığı ve sistem canlılığı ile uzun vadeli uyum kapasitesi gibi boyutlarda kuramsal tartışmaların yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu teorik eksiklik, özellikle dinamik yetenekler kuramı (Teece vd., 1997) ve dayanıklılık yazını açısından belirgin bir araştırma boşluğuna karşılık gelmektedir. Çalışma bu bağlamda YZ'yi dinamik yetenek üretici bir stratejik kaynak olarak konumlandırmakta ve söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın özgün katkıları üç başlık altında özetlenebilir: Birincisi, YZ yetkinliğinin tedarik zinciri dayanıklılığı üzerindeki etkisini kademeli mekanizmalar aracılığıyla açıklayan bütünleşik bir kavramsal model önerilmektedir. İkincisi, üretici YZ'nin karar destek mimarisindeki rolü kuramsal çerçeveye dahil edilerek model zenginleştirilmektedir. Üçüncüsü, sürdürülebilirlik boyutu hem bağımlı değişken hem de stratejik çıktı olarak modelde konumlandırılmaktadır.

2. YAZIN İNCELEMESİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Dinamik Yetenekler Kuramı

Teece, Pisano ve Shuen (1997) tarafından geliştirilen Dinamik Yetenekler Kuramı (DYK), firmaların hızla değişen çevresel koşullara uyum sağlayabilmek amacıyla kaynaklarını ve rutinlerini yeniden biçimlendirme kapasitesine odaklanmaktadır. Kuram, birbiriyle bağlantılı üç temel süreci kapsamaktadır: çevresel fırsatları ve tehditleri erken dönemde fark etme ve yorumlama (algılama, sensing); bu fırsatlardan yararlanmak üzere kaynakları tahsis etme ve yeniden düzenleme (değerlendirme, seizing); ve organizasyonel yapıları, süreçleri ve kültürü dönüştürme (yeniden yapılandırma, reconfiguring/transforming). Tedarik zinciri bağlamında DYK, firmaların kesintilere dinamik biçimde yanıt verme kapasitesini açıklamada son derece işlevsel bir çerçeve sunmaktadır.

YZ sistemleri bu üç boyutun her birinde ayrı bir katkı sağlamaktadır. Büyük veri analitiği ve makine öğrenmesi tabanlı araçlar, gerçek zamanlı veri akışları üzerinden çevresel sinyalleri yakalama ve anlamlandırma kapasitesini kayda değer ölçüde geliştirerek algılama sürecini güçlendirmektedir. Belirsizlik koşullarında daha isabetli tahminler üreten YZ algoritmaları, örgütlerin proaktif kararlar almasına olanak tanıyarak değerlendirme boyutuna katkı sunmaktadır. Öte yandan üretici YZ'nin senaryo üretme ve alternatif strateji geliştirme kapasitesi, yeniden yapılandırma sürecine yeni bir boyut açmaktadır (Bahroun vd., 2025).

2.2. Yapay Zekâ ve Tedarik Zinciri Görünürlüğü

Tedarik zinciri görünürlüğü, ağ boyunca uçtan uca bilgi erişimi ve anlık izleme kapasitesi olarak tanımlanmakta; operasyonel performansın temel belirleyicileri arasında yer almaktadır (Barratt ve Oke, 2007). YZ destekli veri entegrasyon platformları, Nesnelerin İnterneti (IoT) sensörlerinden, dağıtık defter teknolojilerinden (blok zinciri) ve bulut tabanlı kaynaklardan gelen heterojen verileri gerçek zamanlı olarak bir araya getirerek bilgi asimetrisini anlamlı ölçüde azaltmaktadır. Makine öğrenmesi tabanlı anomali tespit modelleri ise tedarik zincirinde olası aksaklıkları erken aşamada saptayarak proaktif müdahale imkânı tanımaktadır. Teixeira vd. (2025), bu yeteneklerin uyumsal planlama süreçlerine yaptığı katkıyı kapsamlı sistematik derlemelerinde belgelemektedir.

2.3. Dijital İkiz ve Sistem Simülasyonu

Dijital ikiz (digital twin) teknolojisi, fiziksel tedarik zinciri sistemlerinin dinamik sanal eşdeğerlerini oluşturarak stres testi yapılmasına, kesinti senaryolarının benzetilmesine ve toparlanma stratejilerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır. Ivanov (2023), Akıllı Dijital İkiz (Intelligent Digital Twin, iDT) yaklaşımını kavramsallaştırarak makine öğrenmesini gerçek zamanlı simülasyonla harmanlayan ve tedarik zinciri dayanıklılığı, sistem canlılığı ile stres testleri için kapsamlı bir çerçeve önermektedir. iDT sayesinde alternatif tedarikçi senaryoları sistematik biçimde değerlendirilebilmekte, toparlanma süreleri tahmin edilebilmekte ve ripple effect analizleri gerçekleştirilebilmektedir.

2.4. Üretici YZ ve Karar Mimarisinin Dönüşümü

Büyük dil modelleri (Large Language Models, LLM) temelinde işleyen üretici YZ, geleneksel tahminleme modellerinin ötesine geçerek doğal dil arayüzleri üzerinden senaryo üretme, sözleşme analizi ve karmaşık karar alternatifleri oluşturma gibi bilişsel destek işlevleri sunmaktadır (Simchi-Levi, 2025). Bahroun vd. (2025), bu teknolojinin örgütlerde bilişsel bir

karar destek katmanı oluşturduğunu ileri sürmekte; ancak güvenilirlik, açıklanabilirlik ve etik çerçeveleme konularında önemli araştırma boşluklarının sürdüğünü vurgulamaktadır.

2.5. Yapay Zekâ ve Sürdürülebilirlik

YZ sistemleri; karbon salınımı hesaplamaları, enerji tüketimi optimizasyonu, rota planlaması ve ESG performans izleme gibi sürdürülebilirlik boyutlarında giderek daha geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. Tian ve Cui (2025), dijital dönüşümün tedarik zinciri dayanıklılığı ve sürdürülebilirliği üzerindeki olumlu etkisini ağ perspektifinden ampirik olarak doğrulamaktadır. Samuels (2025) ise YZ, blok zinciri ve IoT bütünleşmesinin birbirini tamamlayan sürdürülebilirlik katkıları ürettiğini ortaya koymaktadır. Ali vd. (2024), dijital tedarik zinciri olgunluk düzeyinin sürdürülebilir performansı artırdığını ve bu ilişkide tedarik zinciri dinamizminin düzenleyici bir rol üstlendiğini raporlamaktadır.

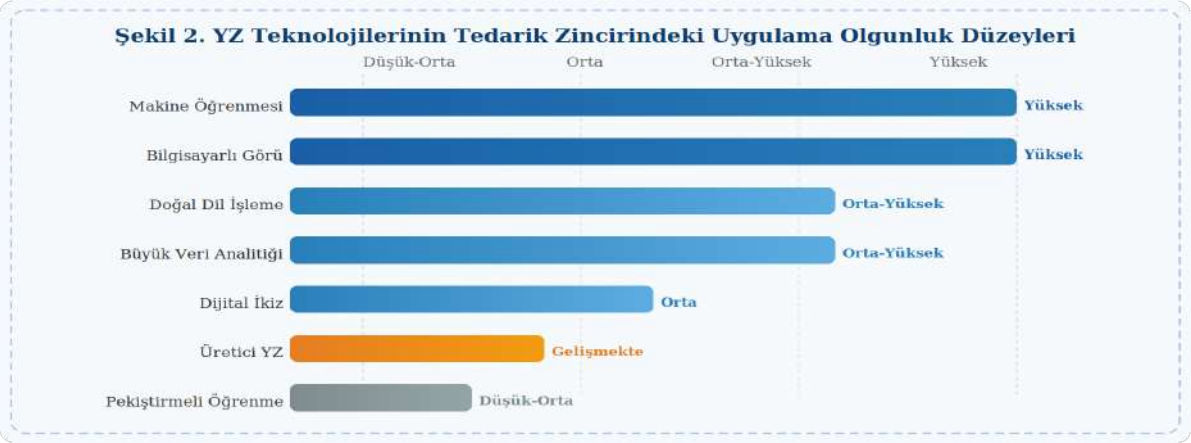
2.6. YZ Teknolojilerinin Tedarik Zincirindeki Uygulama Alanları

YZ teknolojileri, tedarik zinciri yönetiminin birbirinden farklı katmanlarında hızla yaygınlaşmaktadır. Makine öğrenmesi algoritmaları talep tahmini ve stok yönetiminde yüksek doğruluk sağlarken dijital ikiz platformları karmaşık tedarik ağlarının sanal simülasyonunu mümkün kılmakta, üretici YZ sistemleri ise alternatif senaryo üretme kapasitesiyle karar süreçlerini zenginleştirmektedir (Ivanov, 2023; Simchi-Levi, 2025). Tablo 1 ve Şekil 1, bu teknolojilerin uygulama alanlarını, sağladıkları avantajları ve göreli olgunluk düzeylerini özetlemektedir.

Tablo 1. **Yapay Zekâ Teknolojilerinin Tedarik Zinciri Uygulamaları**

YZ Teknolojisi	Uygulama Alanı	Sağlanan Avantajlar	Olgunluk
Makine Öğrenmesi	Talep tahmini, stok yönetimi, anomali tespiti	Doğruluk artışı, stok optimizasyonu ve maliyet azaltımı	Yüksek
Doğal Dil İşleme	Tedarikçi veri analizi, sözleşme yönetimi	Tedarikçi raporlarının otomatik analizi ve risk tespiti	Orta-Yüksek
Üretici YZ	Senaryo üretimi, bilişsel karar destek	Alternatif tedarikçi stratejileri ve hızlı senaryo analizi	Gelişmekte
Dijital İkiz	Sistem simülasyonu, kesinti analizi	Risklerin önceden test edilmesi ve toparlanma süresi tahmini	Orta
Bilgisayarlı Görü	Depo otomasyonu, kalite kontrol	Verimlilik artışı ve hata oranının düşürülmesi	Yüksek
Büyük Veri Analitiği	Tedarikçi performans analizi, ESG izleme	Veri odaklı karar alma, risk analizi ve sürdürülebilirlik ölçümü	Orta-Yüksek
Pekiştirmeli Öğrenme	Rota optimizasyonu, dinamik fiyatlama	Uyumsal karar alma ve operasyonel maliyet düşüşü	Düşük-Orta

Not. Tablo sistematik yazın taraması sonucunda yazarlar tarafından derlenmiştir.

Şekil 1. YZ Teknolojilerinin Tedarik Zincirindeki Uygulama Olgunluk Düzeyleri. Not. Olgunluk düzeyleri yazın taraması temelinde yazarlar tarafından değerlendirilmiştir.

2.7. YZ Tabanlı Uygulamaların Sektörel Dağılımı

Küresel ölçekte lider konumdaki firmalar, tedarik zinciri yönetiminde YZ teknolojilerinden stratejik düzeyde yararlanmaktadır. Perakende, lojistik, otomotiv ve tüketim ürünleri başta olmak üzere farklı sektörlerde faaliyet gösteren büyük ölçekli işletmeler, talep tahmini, rota optimizasyonu, stok yönetimi ve ESG izleme gibi kritik alanlarda YZ destekli analitik sistemleri devreye almıştır. Tablo 2, bu sektörel dağılımı ve ilgili firmaların YZ uygulamalarından elde ettiği başlıca faydaları özetlemektedir.

Tablo 2. YZ Tabanlı Tedarik Zinciri Uygulamalarının Sektörel Dağılımı

Şirket	Sektör	YZ Kullanım Alanı	Sağlanan Faydalar
Amazon	E-ticaret / Lojistik	Talep tahmini, depo otomasyonu, rota optimizasyonu	Teslimat hızı ve stok yönetiminde iyileşme
Walmart	Perakende	Talep tahmini, stok optimizasyonu, envanter yönetimi	Stok eksikliği ve fazla stok riskinin azaltılması
DHL	Lojistik	Akıllı rota planlama, depo otomasyonu, paket izleme	Lojistik maliyetleri ve teslimat sürelerinin kısalması
UPS	Lojistik	ORION rota optimizasyon sistemi, talep tahminleme	Yakıt tasarrufu ve dağıtım verimliliğinde artış
Maersk	Deniz Taşımacılığı	Lojistik ağ optimizasyonu, veri analitiği	Küresel taşımacılık gecikmelerinin azaltılması
Zara (Inditex)	Perakende / Moda	Talep tahmini, hızlı üretim planlama, trend analizi	Daha çevik tedarik zinciri yönetimi
Tesla	Otomotiv	YZ destekli üretim, tedarik planlama, otomasyon	Üretim kesintilerine karşı adaptasyon kapasitesi
Toyota	Otomotiv	Tedarikçi performans analizi, üretim optimizasyonu	Tedarik zinciri dayanıklılığının güçlendirilmesi
Unilever	Tüketim Ürünleri	YZ tabanlı sürdürülebilirlik analizi, ESG izleme	ESG performansı ve karbon takibinde iyileşme

Not. Veriler kamuya açık kurumsal raporlar ve akademik yazın (Ivanov, 2023; Samuels, 2025; Teixeira vd., 2025) temelinde yazarlar tarafından derlenmiştir.

3. ARAŞTIRMA VE BULGULAR: KAVRAMSAL MODEL VE ÖNERMELER

Bu çalışma, YZ yetkinliğini salt teknolojik bir yenilik olarak değil, örgütsel düzeyde dinamik yetenek üretimine olanak tanıyan stratejik bir kapasite olarak konumlandırmaktadır. Önerilen kavramsal model, YZ'nin küresel tedarik zinciri performansına etkisini doğrudan bir teknoloji-çıktı ilişkisi yerine kademeli ve mekanizma odaklı bir süreç üzerinden açıklamaktadır.

Modelin temel işleyişi şöyledir: YZ yatırımları öncelikle bilgi görünürlüğünü artırmakta; yükselen görünürlük operasyonel esnekliği beslemekte; esneklik ise sistem dayanıklılığını desteklemektedir. Dayanıklılık, kesinti sonrası toparlanma hızını ve kayıp minimizasyonunu kapsayan kritik bir ara değişken olarak modelde yer almaktadır. Son aşamada dayanıklılık, firma performansına ve sürdürülebilirlik çıktılarına olumlu katkı sağlamaktadır (Ivanov, 2023; Tian ve Cui, 2025). Çevresel belirsizlik değişkeni modelde düzenleyici bir rol üstlenmektedir: yüksek belirsizlik koşullarında YZ sistemlerinin etkisinin daha güçlü tezahür etmesi beklenmektedir (Teece vd., 1997). Önerilen kavramsal model Şekil 2'de görsel olarak sunulmaktadır.

Şekil 2. Yapay Zekâ Destekli Tedarik Zinciri Dayanıklılığı Kavramsal Modeli. Not. Model, dinamik yetenekler kuramı (Teece vd., 1997) temelinde yazarlar tarafından geliştirilmiştir.

Tablo 3. Kavramsal Modelin Değişkenleri, Kuramsal Dayanakları ve Açıklamaları

Değişken	Tür	Kuramsal Dayanak	Açıklama
YZ Yetkinliği	Bağımsız	Kaynak Tabanlı Görüş	Örgütlerin YZ teknolojilerini etkin biçimde benimseme ve kullanma kapasitesi
Tedarik Zinciri Görünürlüğü	Ara Değişken	Bilgi İşleme Teorisi	Uçtan uca veri erişim kapasitesi; tedarikçi, lojistik ve talep verilerinin anlık bütünleşimi
Operasyonel Esneklik	Ara Değişken	Dinamik Yetenekler	Koşullara göre operasyonel stratejileri hızla yeniden biçimlendirme yeteneği
Sistem Dayanıklılığı	Ara Değişken	Dayanıklılık Teorisi	Tedarik zincirinin kesintilere karşı toparlanma kapasitesi ve uyum hızı
Firma Performansı	Bağımlı	Dengeli Puan Kartı	Operasyonel, finansal ve müşteri hizmet kalitesi çıktıları

Değişken	Tür	Kuramsal Dayanak	Açıklama
Sürdürülebilir Performans	Bağımlı	Üçlü Alt Sınır	Çevresel, sosyal ve ekonomik performans göstergeleri (ESG)
Çevresel Belirsizlik	Düzenleyici	Koşul Bağımlılık	Jeopolitik, iklim ve pazar dalgalanmalarından kaynaklanan dışsal belirsizlik düzeyi

Not. Değişken tanımları ilgili kuramsal yazın temelinde yazarlar tarafından uyarlanmıştır.

Kavramsal model aşağıdaki önermelerle somutlaştırılmaktadır:

Önerme 1: YZ yetkinliği, tedarik zinciri görünürlüğünü pozitif yönde etkilemektedir.

Önerme 2: Tedarik zinciri görünürlüğü, operasyonel esnekliği pozitif yönde etkilemektedir.

Önerme 3: Operasyonel esneklik, sistem dayanıklılığını pozitif yönde etkilemektedir.

Önerme 4: Sistem dayanıklılığı, firma performansını ve sürdürülebilir performansı pozitif yönde etkilemektedir.

Önerme 5: Çevresel belirsizlik, YZ yetkinliği ile görünürlük arasındaki ilişkide düzenleyici bir rol üstlenmektedir.

4. TARTIŞMA

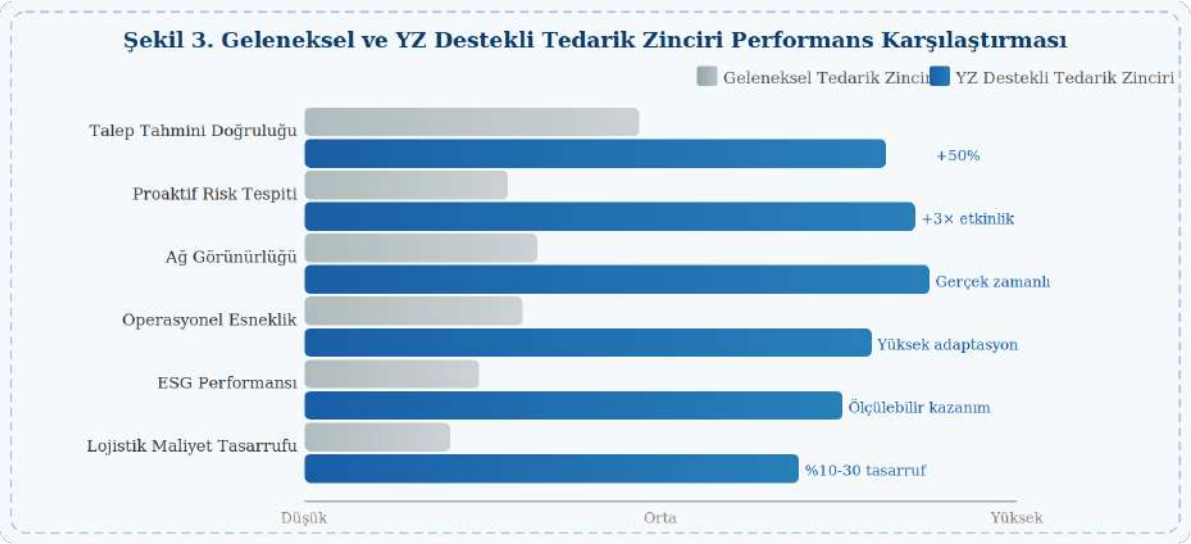
Bu çalışma, YZ'nin küresel tedarik zincirlerinde operasyonel süreçleri optimize eden teknik bir araçtan ibaret olmadığını; aynı zamanda örgütsel adaptasyon kapasitesini kökten yeniden biçimlendiren stratejik bir mekanizma işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Dinamik yetenekler kuramı perspektifinden değerlendirildiğinde YZ, örgütlerin çevresel değişimlere verdiği yanıt hızını ve proaktif karar alma kapasitesini güçlendiren bir sistem olarak öne çıkmaktadır (Teece vd., 1997).

Dijital ikiz teknolojisiyle bütünleştirilen YZ sistemleri, tedarik zinciri süreçlerinin kontrollü sanal ortamlarda sınanmasına imkân tanımaktadır. Kesinti senaryoları gerçekleşmeden önce simüle edilebilmekte ve potansiyel etkileri analiz edilebilmektedir (Ivanov, 2023). Söz konusu ilerleme, çok tedarikçili ve coğrafi olarak dağınık yapılarda reaktif kriz yönetiminden öngörüye dayalı dayanıklılık yönetimine geçişin somut bir tezahürü niteliğindedir.

Üretici YZ'nin karar mimarisinde yarattığı niteliksel dönüşüm ayrıca değerlendirilmelidir. Geleneksel analitik araçlar sayısal tahminler üretirken, büyük dil modelleri senaryo oluşturma, metin tabanlı veri analizi ve stratejik alternatifleri karşılaştırma kapasitesi sunarak karar süreçlerine bilişsel bir derinlik katmaktadır (Simchi-Levi, 2025). Güvenilirlik, açıklanabilirlik ve etik çerçeveleme konularındaki süregelen araştırma boşlukları, bu teknolojilerin insan denetimli biçimde uygulanmasını zorunlu kılmaktadır (Bahroun vd., 2025).

Öte yandan YZ yoğunluğunun artması beraberinde yönetilmesi gereken riskleri de getirmektedir. Veri bağımlılığı, sistem karmaşıklığı ve algoritmik karar şeffaflığı eksikliği paradoks biçimde sistem kırılganlığını artırabilir. Bu nedenle YZ uygulamalarının insan gözetimini esas alan hibrit modellerle desteklenmesi giderek önem kazanmaktadır. Şekil 3,

geleneksel ve YZ destekli tedarik zinciri yönetimini temel performans boyutlarında karşılaştırmakta ve dönüşümün boyutlarını görsel olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 3. Geleneksel ve YZ Destekli Tedarik Zinciri Yönetiminin Performans Karşılaştırması. Not. Karşılaştırma kriterleri ilgili yazın (Ivanov, 2023; Teixeira vd., 2025; Tian ve Cui, 2025) temelinde geliştirilmiştir.

Tablo 4. Geleneksel ve YZ Destekli Tedarik Zinciri Yönetiminin Karşılaştırması

Özellik	**Geleneksel Yaklaşım**	**YZ Destekli Yaklaşım**	**Değer Katkısı**
Talep Tahmini	Geçmiş veriye dayalı, hata oranı yüksek	ML tabanlı adaptif tahmin	Doğrulukta %20-50 iyileşme
Karar Verme	İnsan odaklı, zaman alan süreçler	Veri destekli, otomatik karar sistemleri	Karar hızı ve kalitesinde artış
Risk Yönetimi	Reaktif, olay sonrası müdahale	Proaktif risk tespiti ve erken uyarı	Kesinti maliyetlerinde önemli düşüş
Görünürlük	Sınırlı, gecikmeli veri paylaşımı	Gerçek zamanlı uçtan uca bütünleşim	Operasyonel şeffaflık ve hız
Esneklik	Düşük adaptasyon, katı yapılar	Dinamik ve uyumsal tedarik yapıları	Kesinti sonrası toparlanma hızı
Sürdürülebilirlik	Çevresel etki ölçümü sınırlı	YZ destekli karbon ve ESG analitiği	ESG hedeflerine ulaşımda destek
Maliyet Yönetimi	Sabit maliyet yapıları	Dinamik maliyet optimizasyonu	Lojistik maliyetlerinde %10-30 tasarruf

Not. Karşılaştırma kriterleri ilgili yazın (Ivanov, 2023; Teixeira vd., 2025; Tian ve Cui, 2025) temelinde yazarlar tarafından geliştirilmiştir.

5. SONUÇ VE GELECEK ARAŞTIRMALAR

Bu çalışma, yapay zekânın küresel tedarik zinciri yönetiminde sıradan bir verimlilik aracı olarak değil, dinamik yetenek üretici bir stratejik mekanizma olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmekte ve bu doğrultuda bütüncül bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Önerilen model, YZ yatırımlarının görünürlük ve esneklik aracılığıyla sistem dayanıklılığını

yapılandırdığını ve bu kademeli süreç sayesinde firma performansına ve sürdürülebilirlik çıktılarına anlamlı katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

Çalışma aynı zamanda üretici YZ'nin karar destek sistemlerinde bilişsel bir katman oluşturduğunu ve örgütsel adaptasyon kapasitesini genişletme potansiyeline sahip olduğunu tartışmaktadır. Bununla birlikte teknolojik riskler, açıklanabilirlik talepleri ve etik çerçeveleme ihtiyacı, hem akademik çevrelerin hem de uygulayıcıların öncelikli gündem maddelerini oluşturmaktadır.

Tablo 5. Gelecek Araştırmalar İçin Önerilen Araştırma Gündemi

Araştırma Sorusu	Yöntem Önerisi	Beklenen Katkı
YZ olgunluk düzeyi tedarik zinciri dayanıklılığını ne ölçüde belirlemektedir?	Anket tabanlı nicel araştırma, YEM analizi	YZ yatırım eşiklerinin belirlenmesi
Üretici YZ karar kalitesini iyileştirmekte midir?	Deney tasarımı ve kontrollü simülasyon	YZ güvenilirliğine ilişkin görgül bulgular
YZ yoğunluğu ile performans arasında eşik etkisi var mı?	Panel veri analizi, eşik regresyon	Doğrusal olmayan ilişkilerin ortaya çıkarılması
İnsan-YZ hibrit modeller nasıl tasarlanmalıdır?	Tasarım bilimi araştırması, vaka analizi	Uygulanabilir hibrit karar çerçeveleri
YZ-sürdürülebilirlik bütünleşmesi uzun vadede nasıl bir etki yaratmaktadır?	Boylamsal çalışma, finansal veri analizi	ESG ve finansal performans ilişkisi
Sektörler arası YZ uyum farklılıkları nelerdir?	Karşılaştırmalı vaka çalışması	Sektöre özgü politika önerileri

Not. Araştırma soruları mevcut yazındaki boşluklar temelinde yazarlar tarafından geliştirilmiştir.

Çalışmanın başlıca sınırlılığı, kavramsal niteliği dolayısıyla görgül doğrulama içermemesidir. Önerilen ilişkilerin farklı sektörler ve kültürel bağlamlarda ampirik olarak sınanması büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, YZ, dayanıklılık ve sürdürülebilirlik yazınını bütünleştirerek köklü bir kuramsal çerçeve sunmakta ve gelecekteki görgül araştırmalar için sağlam bir teorik zemin oluşturmaktadır.

ETİK BEYAN

Bu araştırmada etik kurul iznine gerek bulunmamaktadır. Çalışma kavramsal nitelikte olup insan ya da hayvan katılımcılar üzerinde herhangi bir uygulama gerçekleştirilmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

YAZAR KATKI BEYANI

1. Yazar (H. Turan): Kavramsal çerçeve, yazın taraması, model geliştirme, yazım ve son revizyon. 2. Yazar (T. Sarıkılıç): Yazın taraması, model geliştirme ve revizyon.

FİNANSMAN

Bu araştırma herhangi bir finansman desteği almamıştır.

KAYNAKÇA

Ali, A. A., Sharabati, A.-A., Allahham, M. ve Nasereddin, A. Y. (2024). The relationship between supply chain resilience and digital supply chain and the impact on sustainability: Supply chain dynamism as a moderator. Sustainability, 16(7), 3082. https://doi.org/10.3390/su16073082

Bahroun, Z., Anane, R., Ahmed, V. ve Zaccaï, G. (2025). A systematic analysis of generative artificial intelligence for supply chain management. Journal of Industrial Information Integration, 38, 100588. https://doi.org/10.1016/j.jii.2024.100588

Barratt, M. ve Oke, A. (2007). Antecedents of supply chain visibility in retail supply chains: A resource-based theory perspective. Journal of Operations Management, 25(6), 1217-1233. https://doi.org/10.1016/j.jom.2007.01.003

Dolgui, A., Ivanov, D. ve Sokolov, B. (2018). Ripple effect in the supply chain: An analysis and recent literature. International Journal of Production Research, 56(1-2), 414-430. https://doi.org/10.1080/00207543.2017.1387680

Holland, J. H. (1992). Complex adaptive systems. Daedalus, 121(1), 17-30.

Ivanov, D. (2023). Intelligent digital twin (iDT) for supply chain stress-testing, resilience, and viability. International Journal of Production Economics, 263, 108953. https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2023.108953

Ivanov, D. ve Dolgui, A. (2020). A digital supply chain twin for managing the disruption risks and resilience in the era of industry 4.0. Production Planning ve Control, 32(9), 775-788. https://doi.org/10.1080/09537287.2020.1768450

Samuels, A. (2025). Digital transformation in supply chains: Improving resilience and sustainability through AI, blockchain, and IoT. Frontiers in Sustainability, 6, 1189450. https://doi.org/10.3389/frsus.2025.1189450

Simchi-Levi, D. (2025). Large language models for supply chain decisions. SSRN Electronic Journal.

Teece, D. J., Pisano, G. ve Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. Strategic Management Journal, 18(7), 509-533. https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z

Teixeira, A. R., Ferreira, L. M. D. F. ve Rocha, A. (2025). A systematic literature review on artificial intelligence in supply chain management. Information, 16(5), 399. https://doi.org/10.3390/info16050399

Tian, Y. ve Cui, L. (2025). Supply chain resilience and digital transformation: Perspectives from a supply chain network. Humanities and Social Sciences Communications, 12, 1738. https://doi.org/10.1057/s41599-025-04019-5

OSMANLI MİRASI VE ÇİFT YÖNLÜ HAFIZA: ARNAVUTLUK'TA ULUSLAŞMA VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN DÖNÜŞÜMÜ

OTTOMAN LEGACY AND DUAL MEMORY: NATION-BUILDING IN ALBANIA AND THE TRANSFORMATION OF RELATIONS WITH TURKEY

Arş. Gör. Dr. Özgenur ÇAPUTLU

T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Silivri, İstanbul

ozgenur.caputlu@rumeli.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8999-9476

ÖZET

Bu bildiri, Arnavutluk'ta Osmanlı mirasının tek yönlü ve homojen bir hafıza üretmediği varsayımından yola çıkarak, 2000 sonrası Arnavutluk ve Türkiye arasındaki ilişkilerin çift yönlü hafıza bağlamında nasıl yeniden anlam kazandığını incelemektedir. Müslüman ve Hristiyan Arnavutlar üzerinde birbirinden farklılaşan din temelli Osmanlı uygulamaları, tek yönlü ve dine indirgemeci bir Osmanlı yorumu oluşmasının önüne geçmiş; tarihsel süreçte özellikle Enver Hoca döneminde (1944-1985) Osmanlı mirası ötekileştirilerek "gerici" bir unsur olarak nitelendirilmiştir. Sosyalist dönem sonrası ilişkilere bakıldığında, Sali Berisha ve Edi Rama gibi siyasetçiler döneminde gelişen ilişkilerin, ortak tarihsel ve kültürel bağlara gönderme yapılmasına rağmen pragmatik, ekonomik ve jeopolitik temeller üzerine kurulduğu gözlemlenmektedir. Balkan çalışmalarında sıklıkla karşılaşılan indirgemeci yaklaşımların tersine bu bildiride hakim olan görüş, Osmanlı mirasının 2000 sonrası Türkiye–Arnavutluk ilişkilerinde bir tarihsel süreklilikten ziyade, esnek ve araçsallaştırılabilir bir söylemsel kaynak olarak işlev gördüğünü savunmaktadır. Bu bağlamda "çift yönlü hafıza" kavramı, hem tarihsel algıların çoğulluğunu hem de bu algıların güncel ilişkilerdeki işlevselliğini analiz etmek için verimli bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mirası, Çift Yönlü Hafıza, Milliyetçilik, Türkiye-Arnavutluk İlişkileri.

ABSTRACT

This paper examines how the relations between Albania and Turkey since 2000 can be reinterpreted through the lens of dual memory, based on the premise that the Ottoman legacy in Albania did not produce a unidirectional or homogeneous collective memory. Religious variations among Albanian Muslims and Christians, and the differing Ottoman practices they experienced, prevented the emergence of a single, religion-based interpretation of the Ottoman past. During the socialist period, particularly under Enver Hoxha (1944–1985), the Ottoman legacy was largely marginalized and framed as a "reactionary" influence. In the post-socialist era, relations under political leaders such as Sali Berisha and Edi Rama, although invoking shared historical and cultural ties, have been shaped primarily by pragmatic, economic, and geopolitical considerations. Contrary to reductionist approaches often encountered in Balkan studies, this paper argues that the Ottoman legacy in post-2000 Turkey–Albania relations

functions less as a source of historical continuity and more as a flexible and instrumental discursive resource. In this context, the concept of "dual memory" provides a productive framework for analyzing both the plurality of historical perceptions and their functional role in contemporary bilateral relations.

Keywords: Ottoman Legacy, Dual Memory, Nationalism, Turkey-Albania Relations.

GİRİŞ

Teorik Bakış: Sosyal İnşacılık (Constructivism)

Bu çalışma, iki devlet arasındaki ilişkileri incelerken, tarihsel mirasın tekil ve durağan bir anlam üretmediği, bunun yerine, siyasal ve toplumsal olarak yeniden inşa edildiği varsayımından hareket etmektedir. Bu bağlamda teorik çerçeve, uluslararası ilişkiler teorilerinden biri olan sosyal inşacılık yaklaşımına dayanmakta ancak bu yaklaşım söylem analizi ve hafıza çalışmaları literatürü ile desteklenerek genişletilmektedir. Sosyal inşacılık, uluslararası ilişkilerde aktör davranışlarının yalnızca ölçülebilir çıkarlar üzerinden değil; kimlikler, normlar ve tarihsel anlatılar üzerinden şekillendiğini savunmaktadır. Sosyal inşacılığın öncü kuramcısı Alexander Wendt'in ifadesiyle, "Anarşi devletlerin ona yüklediği anlamdır."; uluslararası sistemin işleyişi, aktörlerin birbirlerini nasıl tanımladığı ve geçmişi nasıl yorumladığı ile doğrudan ilişkilidir (Wendt, Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics, 1992).

Uluslararası ilişkiler disiplinine 1990'larda giren sosyal inşacılık, devletlerin sadece çıkar ve güç aktörleri olmadığını; aynı zamanda sosyal olarak inşa edilmiş kimlikler, değerler ve beklentiler çerçevesinde hareket ettiklerini savunmaktadır. Anlayışların, beklentilerin ve hafızanın paylaşılmasıyla oluşan bu sosyal birikimler, aktörleri ve aktörlerin birbiriyle olan ilişkilerinin doğasını belirlemektedir (Wendt, 1995). Bu bağlamda kültür, tarih ve ortak hafıza, devletler arası ilişkileri şekillendiren temel ögeler olarak öne çıkmaktadır.

Martha Finnemore, uluslararası politikada normların ve paylaşılan anlamların devlet davranışlarını şekillendirdiğini vurgulayarak, dış politika tercihlerini açıklamada kimlik ve kültürel unsurların belirleyiciliğine dikkat çekmiştir (Finnemore, 1996). Devletlerin politikalarını belirleyen uluslararası normlar, yazılı kurallar olmak zorunda değildir. Aktörler yalnızca çıkarlarına göre değil, uluslararası politikada doğru ve meşru olduğuna kanaat getirdikleri eylem ve beklentilerle politika üretmektedirler.

Bu kuramsal çerçevede Osmanlı mirası, nesnel, değişmez ve tek yönlü bir tarihsel gerçeklik olarak değil, farklı dönemlerde farklı aktörler tarafından yeniden anlamlandırılan bir kimlik kaynağı olarak ele alınmaktadır. Arnavutluk örneği için sosyal inşacılığın tercih edilmesindeki neden, Arnavut ulusu için Osmanlı mirasının, diğer Ortodoks Balkan uluslarınınkinden farklı biçimde, tekdüze bir gelişim çizgisi izlememiş olmasıdır. Arnavutluk örneğinde Osmanlı geçmişi, hem dinî hem de kültürel farklılıklar temelinde çoğul yorumlanmaya açık bir algılama alanı sunmaktadır.

Hafıza çalışmaları literatürü, bu tür bir çalışma için önemli bir tamamlayıcı işlev görmektedir. Maurice Halbwachs, kolektif hafızanın bireysel değil, toplumsal olarak inşa edildiğini ve farklı gruplar tarafından farklı şekillerde hatırlandığını ortaya koymaktadır (Halbwachs, 1992). Bu yaklaşım, Arnavutluk'ta Müslüman ve Hristiyan kesimlerin Osmanlı dönemine ilişkin

birbirinden farklılaşan hafıza alanları geliştirmesini açıklamaktadır. Hafızanın bu çoğul ve öznel doğası, Jan Assmann tarafından geliştirilen kültürel hafıza kavramı ile daha da derinleştirilmektedir. Assmann, geçmişin durağan bir veri değil, sürekli yeniden kurgulanan bir anlatı olduğunu belirtmektedir (Assmann, 2011).

Kavram: Kolektif Hafıza ve Çift Yönlü Hafıza

Bu çalışmanın merkezinde yer alan "çift yönlü hafıza" kavramı, Michael Rothberg'in geliştirdiği "çok yönlü hafıza" yaklaşımından esinlenmektedir. Rothberg'e göre hafızalar birbirini dışlayan ve biribiryle rekabet eden alanlar değil, birbirleriyle etkileşime girerek yeni anlamlar üreten süreçlerdir (Rothberg, 2009). Bu bakış açısı, Osmanlı mirasının Arnavutluk'ta tekil bir anlatıya indirgenemeyeceğini, farklı tarihsel deneyimlerin kesişimiyle şekillenen çok katmanlı bir hafıza alanı oluşturduğu anlamına gelmektedir. Çift yönlü hafıza, hem tarihsel algıların çoğulluğunu hem de bu algıların güncel siyasi ve diplomatik ilişkilerde karşılıklı olarak yeniden üretilmesini ifade etmektedir.

Çalışmanın kuramsal ve kavramsal zemini, söylem analizi ile tamamlanmaktadır. Osmanlı mirasının günümüz Türkiye ve Arnavutluk ilişkilerinde nasıl kullanıldığı, yalnızca tarihsel gerçekliklerle değil, devlet başkanlarının veya diğer siyasal aktörlerin bu mirası nasıl dile getirdiğiyle yakından ilişkilidir. Lene Hansen, dış politikanın kimlik ve söylem üzerinden inşa edildiğini; siyasal aktörlerin dil aracılığıyla belirli gerçeklikler ürettiğini savunmaktadır (Hansen, 2006). Benzer şekilde David Campbell, dış politikanın bir temsil uygulaması olduğunu ve "öteki"nin nasıl tanımlandığının kimlik oluşumunda merkezî rol oynadığını ileri sürmektedir (Campbell, 1998). Bu açıdan bakıldığında, Türkiye ve Arnavutluk ilişkilerinde her iki taraftan yapılan Osmanlı geçmişine yönelik göndermeler, durağan bir tarihsel gerçeklikten çok, siyasal hedefler doğrultusunda yeniden üretilen araçlar olarak değerlendirilmektedir.

Uluslararası ilişkiler kuramları arasında, uluslararası politikayı anlamlandırmak için sıklıkla başvurulan ana akım kuramlara bu çalışmada neden yer verilmediği burada belirtilmelidir. Sosyal inşacılık, realizm ve liberalizm gibi ana akım uluslararası ilişkiler kuramlarından belirli ölçüde ayrışmaktadır. Kenneth Neal Waltz tarafından temsil edilen neo-realizm (yeni gerçekçilik) devlet davranışlarını büyük ölçüde güç dengesi ve güvenlik kaygıları üzerinden açıklamaktadır (Waltz, 1979). Diğer tarafta, Robert Owen Keohane'in öncülük ettiği neo-liberal kurumsalcılık, iş birliği ve kurumların rolüne odaklanmaktadır (Keohane, 1984). Her iki saygın kuramsal yaklaşım da tarihsel hafıza, kimlik ve söylem gibi unsurları ikincil düzeyde ele almakta ve bu çalışmadaki Osmanlı mirasının araçsallaştırılması varsayımını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çalışma, sosyal inşacılık deseninde ve söylem temelli bir yaklaşımı benimsemekte; tarihsel mirasın uluslararası ilişkilerde nasıl esnek ve çok katmanlı bir kaynak olarak işlevselleştiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Osmanlı Egemenliğinde Arnavutluk

Osmanlı İmparatorluğu ile Arnavutluk arasındaki ilişkiler, yaklaşık beş yüzyıllık bir tarihsel sürece yayılmakta olup, farklı toplumsal, dinî ve bölgesel etkenler tarafından şekillenen çok katmanlı bir yapıya sahiptir. 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın Balkanlara hakim olmasıyla birlikte Arnavutluk, imparatorluğun yönetim sistemine eklemlenmiştir. Özellikle

Skanderbeg (İskender Bey) önderliğinde gerçekleşen direniş hareketi, Arnavut ulusal anlatısında Osmanlı karşıtı bir hafıza hattının erken örneklerinden biri olarak yer etmiştir. Buna karşılık Osmanlı idaresi altında yükselen Arnavut kökenli elitler, imparatorlukla kurulan ilişkinin daha çıkar odaklı bir boyutunu temsil etmiştir (Vickers, The Albanians: A Modern History, 1999) (Clayer, Islam in Albania, 2014).

İmparatorluk, farklı dini toplulukları "Osmanlı millet sistemi" adı verilen bir idare biçimi çerçevesinde örgütleyerek Müslüman, Katolik ve Ortodoks Arnavutlar arasında farklı uygulamalar geliştirmiştir. Bu durum, Osmanlı dönemine ilişkin hafızanın dinî temelde farklılaşmasının en önemli nedenlerinden biridir. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, İslam dininin yayılma süreci hız kazanmış; Osmanlı yönetim sistemi Müslüman Arnavutlar için daha fazla sosyal ve siyasal hareketlilik olanağı sunarken, Hristiyan topluluklar açısından bu dönem daha karmaşık ve yer yer dışlayıcı deneyimler üretmiştir (Clayer, 2013). Arnavut hafızasında Osmanlı mirası, erken dönemden başlayarak çok katmanlı gelişmiş ve bu durum ilerleyen süreçte oluşacak kolektif hafıza biçimlerini etkilemiştir.

Osmanlı Millet sisteminde etnik bir başat aktör yerine, doğuştan veya sonradan olmak fark etmeksizin, Müslüman bir başat aktör söz konusu olup, hiyerarşik olarak İslâmî kimliğe sahip olan bu grup Ortodoks grubun üstündedir (Akgönül, 2011). "Hüküm veren millet" anlamına gelen "millet-i hâkime", Müslümanlardan oluşan ve başat aktörünün Sünnî Türkler olduğu gruptur. "Hakkında hüküm verilenler" anlamını taşıyan "millet-i mahkûme" ise kitap ehli olmak yani semavî dinlerden birine mensup olmak kaydıyla, başat aktörü Rumlar olan grubu oluşturmaktadır (Oran, 2024).

Osmanlı yönetiminde bürokrasi ve ordunun idaresi, kölelik sistemi aracılığıyla toplanan kişilerin istihdamı ile gerçekleştirilmiştir. Osmanlı sisteminde köle temininin birçok yolu bulunmakla birlikte, bunun Ortodoks Hristiyanları en çok etkileyen yöntemlerinden biri "toplama" anlamına gelen "devşirme" uygulaması olmuştur. (Jelavich, 2006). 14. yüzyılın sonlarında başlatılan devşirme uygulamasına göre, Müslüman olmayan ve 8-20 yaş aralığında oğlan çocuğu bulunan aileler, oğullarını Osmanlı memurlarına teslim etmiştir. Fiziksel ve zihinsel yetenekleri sınanan ve en iyileri seçilen bu çocuklar İstanbul'a gönderilmiş ve devletin gelecekteki yönetici kadrosunda veya sultanın hanesinde hizmet etmeleri için yetiştirilmiştir. İkinci grup devşirmeler ise Türkçe öğrenmek ve din eğitimi almak üzere Anadolu'ya gönderilmiş; yeniçeri ocaklarına katılmışlardır (Jelavich, 2006).

19. yüzyılda, Osmanlı'da görülen modernleşme çabaları ve merkezîleşme politikaları, Arnavutluk'ta yeni gerilimler yaratmıştır. Tanzimat dönemi reformlarıyla birlikte yerel özerklik alanlarının daraltılması, yerel seçkinler ve aşiret yapıları ile merkez arasında çatışmalara neden olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Arnavut ulusçuluğu, Osmanlı yönetimini hem bir baskı unsuru hem de belirli ölçüde bir siyasi çerçeve olarak değerlendiren iki yönlü bir bakış açısı geliştirmiştir. 1878'de kurulan Prizren Birliği (League of Prizren), bu ikili yaklaşımın somut bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Birlik, bir yandan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunurken, diğer yandan Arnavutlar için idari ve kültürel hak talebinde bulunmuştur (Skendi, 1967).

20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmesi ve 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilân etmesiyle birlikte bölgedeki Osmanlı geçmişinin izleri, yeni kurulan ulus-devletin kimlik inşasında yeniden bir yoruma tabi tutulmuştur. Bu süreçte Osmanlı dönemi

sıklıkla “geri kalmışlık” ve “yabancı egemenlik” ile özdeşleştirilse de, bu anlatı toplumun tüm kesimlerinde aynı şekilde karşılık bulmamıştır (Fischer, 1999) (Vickers, The Albanians: A Modern History, 1999). Özellikle Osmanlı bürokrasisinde meslek edinmiş veya imparatorluk yapısından fayda sağlamış kesimlerde daha karmaşık bir hafıza gözlemlenmektedir. Bu nedenle Osmanlı mirası, Arnavut uluslaşma sürecinde hem dışlayıcı hem de seçici bir şekilde yeniden kurgulanmış; bazı unsurlar bilinçli olarak silinirken, bazıları kültürel süreklilik içinde varlığını sürdürmüştür.

Bu tarihsel arka plan, Arnavutluk’ta Osmanlı mirasına ilişkin algıların neden tek boyutlu ve tek yönlü bir çerçevede ele alınamayacağını ortaya koymaktadır. Dinî grupların Osmanlı millet sistemi içindeki farklılaşan deneyimleri, yerel seçkinlerin imparatorlukla kurduğu ilişkiler ve uluslaşma sürecinde geliştirilen ideolojik anlatılar, Osmanlı mirasının çok katmanlı ve zaman içinde dönüşen bir hafıza alanı olarak şekillenmesine sebep olmuştur. Bu çoklu deneyim ve yorumlama biçimleri, çift yönlü hafızanın tarihsel zeminini oluşturmaktadır.

Arnavutluk’ta Uluslaşma Süreci

Arnavutluk’ta uluslaşma süreci, 19. yüzyılın son çeyreğinde hız kazanmış ve 1912’de bağımsızlığın ilan edilmesiyle bir ulus-devlet modeline dönüşmüştür. Bu süreç, yalnızca siyasal bir kopuş değil, aynı zamanda geçmişin yeniden anlamlandırıldığı bir hafıza inşası süreci olarak da değerlendirilmelidir. Benedict Anderson’ın “hayali cemaatler” yaklaşımında vurguladığı üzere ulus, ortak bir tarih anlatısı ve seçilmiş bir kolektif hafıza üzerinden inşa edilir (Anderson, 1983).

Osmanlı dönemi, yeni kurulan Arnavut ulus-devlet anlatısında çoğunlukla “yabancı egemenlik”, “geri kalmışlık” ve “bağımlılık” ile ilişkilendirilmiştir. Bu negatif özdeşleştirme, ulusal kimliğin Avrupa merkezli bir modernlik içinde konumlandırılmasıyla yakından ilgilidir. Maria Todorova’ya göre, Balkan ulusçulukları kendilerini sıklıkla Osmanlı geçmişinin “ötekiliği” üzerinden tanımlamış ve Avrupa’ya ait olma iddiasını bu ayrım üzerinden kurmuştur (Todorova, 2022). Arnavutluk’ta Osmanlı geçmişi, bu daha geniş bölgesel eğilimin bir parçası olarak ulusal kimliğin negatif kurucu unsurlarından biri olmuştur.

Arnavutluk ulusal kimliğinin bu dışlayıcı anlatısı, Osmanlı geçmişinin tamamen reddedildiği anlamına gelmemektedir. Tam tersine, uluslaşma süreci içinde Osmanlı idari yapısı içerisinde yetişmiş Arnavut kökenli seçkinler, yeni ulusal kimliğin bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle bürokratik ve askerî alanlarda görev yapmış ve ulusal anlatıda öne çıkmış Arnavut figürler, hem Osmanlı imparatorluk sistemi içinde yer almış hem de daha sonra ulusal kimlik anlatısına eklemlenmiştir. Bu durum, hafızanın seçici ve çelişkili doğasını ortaya koymaktadır (Skendi, 1967) (Vickers, The Albanians: A Modern History, 1999). Bu çelişkinin en belirgin görünümlerinden biri, Skanderbeg figürü etrafında örülen ulusal anlatıdır. Skanderbeg, Osmanlı’ya karşı direnmenin simgesi olarak, Arnavut ulusal kimliğinin kurucu mitlerinden biri hâline getirilmiş ve ulusal hafızanın merkezine yerleştirilmiştir. Bu figür üzerinden Osmanlı geçmişi yeniden kodlanmış; ulusal kimlik “karşıtlık üzerinden birlik” mantığıyla inşa edilmiştir (Fischer, 1999). Bu sembolik kurgu, toplumun tüm kesimlerinde aynı yoğunlukta karşılık bulmamış; özellikle kırsal, geleneklerine ve dinî özelliklerine daha bağlı topluluklarda Osmanlı geçmişine ilişkin karmaşık hafıza biçimleri varlığını sürdürmüştür.

Sonuç olarak Arnavutluk'ta uluslaşma süreci, Osmanlı mirasının tamamen reddedildiği veya silindiği bir kopuş anlatısı değil, onun seçici biçimde yeniden düzenlendiği bir hafıza üretmiştir. Bu hafıza, bir yandan Osmanlı geçmişini "öteki" olarak konumlandırırken, diğer yandan bu geçmişin içinden gelen ulusal figürleri ve uygulamaları ulusal kimlik içine katmak zorunda kalmıştır. Halbwachs'ın vurguladığı gibi, kolektif hafıza, geçmişin yeniden inşası yoluyla şekillenmekte ve bu süreç her zaman çelişkili, parçalı ve seçici olarak işlemektedir (Halbwachs, 1992). Arnavutluk, bu çelişkili yapının güçlü bir örneğini sunarak, Osmanlı mirasının tek yönlü bir tarihsel anlatı içinde değil, sürekli yeniden değerlendirilen bir hafıza alanı olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir.

Arnavutluk Özelinde Hafıza, Kimlik ve Osmanlı Algısı

Arnavutluk özelinde hafıza ve Osmanlı algısı arasındaki ilişki, tarihsel deneyimlerin tekil bir anlatıya indirgenemeyecek ölçüde parçalı ve değişken olmasıyla öne çıkmaktadır. Osmanlı dönemi, Arnavut resmî tarih kaynaklarında Arnavut toplumu açısından ne bütünüyle "altın çağ" ne de tamamen "karanlık çağ" olarak kodlanmıştır. Osmanlı mirası, farklı toplumsal kesimlerin deneyimlerine bağlı olarak değişen, çoğu zaman birbiriyle çelişen anlamlar üretmiştir.

1899'da Bükreş'te yayımlanan, Şemsettin Sami (Sami Frashëri) tarafından kaleme alınan "Arnavutluk Ne İdi, Nedir ve Ne Olacak? (Arnavutça: Shqipëria ç'ka qenë, ç'është, ç'do të bëhet)" adlı eser, Arnavut ulusçuluğunun siyasi ve ideolojik manifestosu olarak kabul edilmektedir (Frashëri S. , 2022). Eserde Arnavut hafızasında Osmanlı izlerine yönelik kıyaslardan biri, Arnavutların Osmanlı idaresine girdiği ilk dönem içinde bulundukları şartlar ile sonraki dönemlerin karşılaştırılmasıdır. Arnavutlar içerisinde bir kesim Türk egemenliğinin onları esir hâline getirmediğini, sanılanın aksine, Osmanlı Türklerine yoldaş olarak yağmalara katıldıklarını, seferlerden evlerine bollukla döndüklerini belirtmektedir. Eserdeki betimlemeye göre; Osmanlı'nın son dönemlerinde Arnavutlar, diğer Osmanlı milletleri arasında Ortodoks halklardan bile daha aşağıda bulunan; bastırılmış, onursuz bırakılmış ve kendilerine savaş ve yağma dışında bir şey öğretilmediği için zanaat ve ilimden yoksun kalmış bir halktır (Hacısalihoğlu & Hacısalihoğlu, 2024).

Müslüman Arnavutlar açısından Osmanlı dönemi, belirli ölçülerde siyasal ve toplumsal hareketlilik olanaklarıyla ilişkilendirilirken, Katolik ve Ortodoks topluluklar açısından aynı dönem daha dışlayıcı bir hafıza üretmiştir. Dinsel farklılıklara rağmen bu ayrım da mutlak değildir çünkü Osmanlı egemenliği döneminde gelişen yerel uygulamalar ve bölgesel farklılıklar, homojen ve tek parçalı bir dinî deneyimin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle Osmanlı algısı, Arnavutluk'ta din temelli olmakla birlikte indirgemeci bir çerçevede açıklanamayacak kadar karmaşıktır (Clayer, 2013).

Arnavut ulusal kimliğinin oluşma sürecinde Osmanlı mirası, çoğu zaman "öteki"nin tanımlanmasında işlevsel bir araç olarak kullanılmıştır. Özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gelişen ulusçu söylem, Osmanlı mirasını geri kalmışlık ve yabancı egemenlik ile ilişkilendirerek yeni bir ulusal kimlik geliştirmeye çalışmıştır (Vickers, 1999). Bu süreçte Skanderbeg figürü, Osmanlı'ya karşı direnişin öncüsü ve simge ismi olarak öne çıkarılmış ve ulusal hafızanın kurucu unsurlarından biri hâline getirilmiştir. Bu seçicilik, Osmanlı dönemine ait kültürel ve toplumsal sürekliliklerin tamamen ortadan kalktığı veya reddedildiği anlamına

gelmemektedir; bu unsurlar, gündelik yaşam ve kültürel uygulamalar içerisinde varlığını sürdürmüştür.

20. yüzyılda, Arnavutluk'un sosyalist bir rejimi benimsediği Enver Hoca döneminde ise Osmanlı mirası, ideolojik bir yeniden yazım sürecine tabi tutulmuştur. Sosyalist rejim, dinî yapıları ve Osmanlı geçmişini "gerici" ve "ilerleme karşıtı" unsurlar olarak tanımlayarak kolektif hafızayı seküler ve ulusal bir çizgide yeniden şekillendirmeye çalışmıştır (Mehilli, 2017) (Fischer, 1999).

1964 yılında, Arnavutluk Tarih Enstitüsü üyesi Kristo Frashëri tarafından kaleme alınan The History of Albania adlı eser, sosyalist Anavutluk'un resmî tarih tezini yansıtmaktadır (Frashëri K. , 1964). Osmanlı'nın Balkanlara yönelik uygulamaları arasında İslâm'ın yayılması politikası, "zorla Müslümanlaştırma" klişesi altında sunulmuş; İstanbul hükümdarlarının 16. yüzyıl sonlarında Arnavut nüfusu kitleler hâlinde Müslümanlaştırmaya yönelik seferler düzenlediği, Arnavutların Türk boyunduruğuna karşı savaştığı, büyük bir kısmının Müslüman olmasına rağmen direnişe devam ettiği yönünde bir anlatım benimsenmiştir (Hacısalihoğlu & Hacısalihoğlu, 2024).

Sosyalist dönemde Osmanlı algısı büyük ölçüde olumsuz bir çerçevede ele alınmış olsa da, bu anlatının toplumsal düzeyde bütünüyle içselleştirildiğini söylemek güçtür. Sosyalist dönem sonrası ortaya çıkan çoğulcu ortam, bu resmî anlatının sorgulanmasına olanak tanımıştır. Bu durum, kolektif hafızanın toplumsal olarak inşa edildiğini vurgulayan Halbwachs'ın yaklaşımıyla uyumludur; Arnavutluk'ta Osmanlı geçmişi, farklı dinî ve kültürel gruplar tarafından farklı biçimlerde hatırlanmakta ve yeniden yorumlanmaktadır (Halbwachs, 1992).

Arnavutluk'ta Osmanlı mirasına ilişkin algı, ne tamamen reddedilen ne de romantize edilen bir geçmiştir. Bu miras, bağlama göre farklı şekillerde yeniden yorumlanan, esnek ve çok katmanlı bir hafıza alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Assmann'ın vurguladığı gibi kültürel hafıza, geçmişin sabit bir yansıması değil, bugünün ihtiyaçları doğrultusunda sürekli yeniden kurulan bir anlamlandırma sürecidir (Assmann, 2011). Bu çerçevede, Arnavutluk'ta Osmanlı algısı, hem ulusal kimlik inşasının bir unsuru hem de güncel siyasal ve kültürel tartışmalarda başvurulan bir referans noktasıdır. Bu çok katmanlı yapı, "çift yönlü hafıza" kavramının Arnavutluk örneğinde açıklayıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

2000 Sonrası Türkiye-Arnavutluk İlişkileri

2000 sonrası dönemde Türkiye–Arnavutluk ilişkileri, sıklıkla vurgulanan tarihsel ve kültürel ortaklığa rağmen, pragmatik, ekonomik ve jeopolitik dinamikler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu süreçte Osmanlı mirası ve ortak tarih söylemi, ikili ilişkilerde tamamen belirleyici bir unsur olmaktan çok, belirli bağlamlarda devreye sokulan tamamlayıcı bir söylemsel araç işlevi görmüştür. Bu durum, sosyal inşacı yaklaşımın öngördüğü biçimde, tarihsel referansların sabit değil, siyasal aktörler tarafından yeniden üretilen ve anlamlandırılan unsurlar olduğunu göstermektedir (Wendt, 1992) (Finnemore, 1996).

2000'li yıllarla birlikte Türkiye'nin Balkanlara yönelik dış politikasında gözlemlenen artış, bölge ülkeleriyle ilişkilerin çok boyutlu bir çerçevede geliştirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Arnavutluk, hem stratejik konumu hem de NATO üyeliği gibi faktörler nedeniyle Türkiye açısından önemli bir ortak hâline gelmiştir. Ekonomik ilişkiler, altyapı projeleri, ticaret

hacmindeki artış ve askerî iş birliği gibi alanlar, ikili ilişkilerin somut temelini oluşturmuştur. Bechev'in belirttiği gibi, Türkiye'nin Balkanlardaki varlığı, çoğu zaman kültürel yakınlık söylemiyle desteklense de gerçekte jeopolitik ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda şekillenmektedir (Bechev, 2017).

Türkiye ve Arnavutluk arası ikili ilişkilerde siyasal liderlerin söylemlerine bakıldığında, Osmanlı geçmişine yapılan göndermelerin dikkatli ve seçici bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. 1992-1997 döneminde Cumhurbaşkanlığı ve 2005-2013 döneminde Başbakanlık yapmış olan Sali Berisha döneminde Türkiye ile ilişkiler, güvenlik ve ekonomi temelli bir iş birliği çerçevesinde ilerlemiş; tarihsel ortaklık vurgusu sınırlı kalmıştır. 2012 yılında Arnavutluk'un başkenti Tiran'a diplomatik bir ziyaret gerçekleştiren TBMM Başkanı Cemil Çiçek, Cumhurbaşkanı Bamir Topi ve Başbakan Sali Berisha ile görüşmüştür. Görüşmenin ardından yapılan basın açıklamasında Cumhurbaşkanı Topi, Türkiye'nin Arnavutluk'un her alandaki ilerlemesine destek verdiği, iki ülkenin NATO misyonları çerçevesinde iş birliği yaptığını ve Çiçek'in ziyaretinin ikili ilişkilere katkı yapacağını ifade etmiştir. Başbakan Berisha, Arnavutluk'a verdiği destek için Türkiye'ye teşekkür etmiş ve hükûmetinin Türkiye ile ilişkilerini güçlendirme konusunda kararlı olduğunu vurgulamıştır (Anadolu Ajansı, 2012). Türkiye ve Arnavutluk ilişkilerini siyasi, diplomatik ve ekonomik parametrelerle yorumlayan Topi ve Berisha'nın herhangi bir Osmanlı mirası, ortak tarih ve ortak kültür göndermesinde bulunmaması dikkat çekicidir.

Sosyal inşacı bir bakış açısıyla bu ortak kültürel vurgu, söylemde zaman zaman bilinçli bir şekilde dışlanmış; Berisha döneminin Türkiye-Arnavutluk ilişkileri yorumu medeniyet köprüsü değil, iş birliği ve güvenlik mimarisi üzerine kurulmuştur. Bu varsayım, Berisha döneminde Türklerle Arnavutların ortak tarihine hiçbir vurgu yapılmadığı şeklinde okunmamalı; tarihsel ve kültürel söylemin hangi pragmatik şartları sağladığı veya hangi ortamda dile getirildiği belirleyici olmalıdır. 2012 yılının Nisan ayında Berisha, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından düzenlenen Türk-Arnavut İş Forumu'na katılmış; Türkiye'nin son yüzyılda Arnavutluk'a verdiği ekonomik ve diplomatik desteğin bu kadarla sınırlı olmadığını; iki ülke arasında yüzyıllar süren tarihsel bir dostluk bulunduğuna dikkat çekmiştir (Türbedar, 2012). Ekonomik ve diplomatik bağlamı olan bir ortamda liderlerin kültür üzerinden bir söylem kullanması, sosyal inşacılıkta öne sürüldüğü üzere, uluslararası ilişkilerin devletlerin çıkarları doğrultusunda kimlikler aracılığıyla yeniden üretimidir.

Arnavutluk Başbakanı Edi Rama döneminde (2013-2026) gerçekleşen çok taraflı diplomatik görüşmeler ve ikili ilişkilerde kültürel diplomasi ve tarihsel referanslar daha görünür hâle gelmiştir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken, söylemsel yoğunluğun ilişkilerin çıkar ve iş birliği odaklı dokusunu değiştirmediğidir. Tersine, bu tür göndermeler, mevcut iş birliği alanlarını güçlendiren ve kamuoyu açısından kabul edilebilirliği arttıran bir araç olarak kullanılmıştır. 2020 yılında Atina'da düzenlenen bir konferansta konuşan Rama, Türkiye'nin Avrupa güvenliği açısından kilit bir aktör olduğunu belirtmiş ve Atina-Ankara arasında onyıllardır söylemsel uyuşmazlık yaratan Makedonya İsim Sorunu'nun 2019'da karşılıklı tavizlerle çözülmesini başarılı bir adım olarak değerlendirmiş; bunun dışındaki uyuşmazlık alanları için diyalog çağrısında bulunmuştur (Anadolu Ajansı, 2020). 2022 yılının Ocak ayında Rama, Türk-Arnavut ilişkilerinin geleneksel doğasına vurgu yapmış; bu geleneksel ilişkilerin Arnavutluk ve AB tarafında kimseyi rahatsız etmemesi gerektiğini vurgulamış ve Türkiye'nin

bölgede barışın sağlanmasındaki en önemli aktörlerden biri olduğunun altını çizmiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Aynı yıl Türkiye'yi "Arnavutluk için stratejik ortak" olarak betimlemiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Tarihsel ortaklık ve dostluk vurgusu, diplomasiyi ve ekonomik iş birliğini güçlendirme amacıyla yeniden yorumlanarak kullanılmıştır.

Campbell, dış politikanın kimlik üretimiyle iç içe geçtiğini ve geçmişe yapılan göndermelerin bu sürecin önemli bir parçası olduğunu belirtmektedir (Campbell, 1998). Türkiye–Arnavutluk ilişkileri bağlamında Osmanlı geçmişine ve tarihsel ortaklığa yapılan atıflar bu çerçevede değerlendirildiğinde, tarihsel bir sürekliliğin doğal sonucu olmaktan çok, güncel siyasal ve ekonomik hedeflere hizmet eden söylem tercihleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer tarafta, Osmanlı mirasının bütünüyle araçsal bir unsur olarak görülmesi de eksik ve indirgemeci bir değerlendirme olacaktır. Osmanlı mirası, iki ülke arasındaki ilişkilerde belirli bir sembolik yakınlık zemini yaratmakta ve özellikle kültürel diplomasi alanında işlevsel bir rol oynamaktadır. Yine de buu sembolik düzey, ilişkilerin yönünü belirleyen temel etken olmaktan uzaktır. Arnavutluk'un AB ile bütünleşme hedefi, NATO çerçevesindeki yükümlülükleri ve bölgesel dengeler, Türkiye ile ilişkilerin sınırlarını ve yönünü belirleyen çok daha somut etkenlerdir (Vickers, 2008).

Sonuç olarak 2000 sonrası Türkiye–Arnavutluk ilişkileri, tarihsel hafıza ile pragmatik çıkarlar arasında kurulan dinamik bir denge üzerinden ilerlemektedir. Osmanlı mirası bu ilişkilerde ne tamamen belirleyici bir tarihsel süreklilik ne de tamamen önemsiz bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı mirası, bağlama göre devreye giren, esnek ve araçsallaştırılabilir bir söylemsel kaynak niteliği taşımaktadır. Bu durum, "çift yönlü hafıza"nın güncel uluslararası ilişkiler bağlamında nasıl işlediğini göstermesi açısından önemli bir örnek sunmaktadır.

Analiz: Çift Yönlü Hafızanın Somutlaştırılması

Bu çalışmanın odağında yer alan "çift yönlü hafıza" kavramı, Türkiye ve Arnavutluk ilişkilerinde Osmanlı mirasının nasıl aynı anda hem yakınlık üreten hem de mesafe koyan bir referans olarak işlev gördüğünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda hafıza, sabit ve tek yönlü bir geçmiş anlatısı olmaktan öte, farklı aktörler tarafından farklı bağlamlarda yeniden üretilen ve karşılıklı olarak yeniden şekillenen canlı bir süreç olarak ele alınmaktadır. Rothberg'in ortaya koyduğu çok yönlü hafıza yaklaşımından hareketle, bu çalışma Osmanlı mirasının Türkiye ve Arnavutluk arasında ne yalnızca paylaşılan bir tarihsel bağ ne de tamamen çatışmalı bir geçmiş olarak işlediğini; aksine bu iki uç arasında gidip gelen, çıkarlara ve bağlama duyarlı, araçsallaştırılabilir bir hafıza alanı oluşturduğunu savunmaktadır (Rothberg, 2009).

Bu çerçevede dikkat çeken ilk örnek, siyasal söylem düzeyinde Osmanlı geçmişine yapılan seçici göndermelerdir. Türkiye tarafında, Balkanlar' yönelik dış politika söyleminde Osmanlı mirası sıklıkla ortak tarih, kültürel yakınlık ve kardeşlik vurguları üzerinden dile getirilmektedir. Bu söylem, özellikle diplomatik ziyaretler ve kültürel iş birliği projelerinde görünür hâle gelmektedir. Buna karşılık Arnavutluk tarafında aynı tarihsel referanslar daha temkinli ve bağlama bağlı bir şekilde kullanılmaktadır. Rama gibi aktörler, Türkiye ile ilişkileri güçlendirmek adına ortak tarih vurgusuna yer verebilmekte ancak bu vurgu çoğu zaman Avrupa yönelimi ve seküler ulusal kimlik ile dengelenmektedir. Bu durum, aynı tarihsel mirasın iki

farklı aktör tarafından farklı yoğunluk ve anlamlarla kullanılabildiği anlamına gelmekte; dolayısıyla hafızanın tek yönlü değil, karşılıklı etkileşim içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

İkinci olarak, kültürel diplomasi alanı çift yönlü hafızanın somutlaştığı önemli bir zemin sunmaktadır. Türkiye'nin Arnavutluk'ta yürüttüğü restorasyon projeleri, cami inşaatları ve kültürel mirasın korunmasına yönelik faaliyetler, Osmanlı geçmişine olumlu bir referansla yaklaşan bir hafıza üretimini beslemektedir. Bu tür girişimler, Osmanlı dönemini ortak bir kültürel miras olarak çerçeveleyerek iki ülke arasında sembolik bir yakınlık kurmayı hedeflemektedir. Bu süreçte farklı olan, söz konusu sembolik yakınlık argümanlarının Arnavutluk toplumu tarafında her zaman tek tip bir karşılık bulmamasıdır. Bazı kesimler bu girişimleri tarihsel bağların güçlendirilmesi olarak değerlendirmekte; diğerleri bunları dış politika etkisinin bir uzantısı olarak yorumlamaktadır. Bu durum, hafızanın yalnızca yukarıdan aşağıya dayatılan resmî bir söylem olmadığını, aynı zamanda toplumsal düzeyde müzakere edilen bir alan olduğunu göstermektedir (Hansen, 2006).

Üçüncü olarak, güvenlik ve jeopolitik iş birliği alanı, tarihsel söylemin sınırlarını ortaya koyan önemli bir örnektir. Türkiye ve Arnavutluk arasındaki askerî iş birliği NATO üyeliği çerçevesinde gelişirken, bu ilişkilerde Osmanlı mirasına yapılan göndermelerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, ilişkilerin belirli alanlarında tarihsel hafızanın geri planda tutulduğunu; hafızanın yerini daha somut stratejik çıkarların aldığını göstermektedir. Wendt'in de vurguladığı gibi, kimlik ve tarihsel anlatılar önemli olmakla birlikte, bunların etkisi bağlama göre değişmekte ve her zaman belirleyici olmamaktadır (Wendt, 1992). Dolayısıyla çift yönlü hafıza, yalnızca hafızanın varlığını değil, aynı zamanda ne zaman ve nasıl devreye sokulduğunu da çözmeyi önermektedir.

Dördüncü bir örnek, eğitim ve tarih yazımı alanında gözlemlenebilmektedir. Arnavutluk'ta tarih ders kitaplarında Osmanlı dönemi genellikle ulusal bağımsızlık anlatısı çerçevesinde, çoğu zaman olumsuz bir yaklaşımla ele alınmaya devam etmektedir. Buna karşılık Türkiye ile artan ilişkiler ve kültürel etkileşim, bu anlatının bazı yönlerinin yeniden tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, resmî hafıza ile alternatif hafıza biçimleri arasında süregelen bir etkileşime işaret etmektedir. Assmann'ın belirttiği gibi, kültürel hafıza durağan bir yapı değil, sürekli yeniden üretilen ve dönüştürülen bir süreçtir (Assmann, 2011). Arnavutluk örneğinde de Osmanlı mirası, hem ulusal anlatının sınırları içinde tutulmaya çalışılan hem de uluslararası ilişkiler bağlamında yeniden açılan bir tartışma alanı olarak varlığını sürdürmektedir.

Son olarak, ekonomik ilişkiler düzeyinde, Osmanlı geçmişinin doğrudan belirleyici olmadığı ancak dolaylı bir meşrulaştırıcı işlev gördüğü görülmektedir. Türkiye'nin Arnavutluk'taki yatırımları ve ticari faaliyetleri, büyük ölçüde piyasa dinamikleri ve karşılıklı çıkarlar üzerinden şekillenirken, bu ilişkiler zaman zaman tarihsel dostluk söylemiyle desteklenmektedir. Bechev'in ifade ettiği üzere, Türkiye'nin Balkanlardaki varlığı çoğunlukla pragmatik temellere dayanmakta; tarihsel göndermeler ise bu pragmatizmi daha kabul edilebilir kılan bir çerçeve sunmaktadır (Bechev, 2017).

Tüm bu örnekler, çift yönlü hafıza kavramının Türkiye-Arnavutluk ilişkilerini anlamlandırabilmek açısından önemli bir açıklayıcılık sunmaktadır. Tekrarlamak ve özetlemek gerekirse, Osmanlı mirası, bu ilişkilerde ne sabit bir tarihsel belirleyici ne de tamamen önemsiz

bir geçmiş unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu miras, farklı aktörler tarafından farklı bağlamlarda devreye sokulan, kimi zaman yakınlık üreten, kimi zaman ise mesafe açan çok katmanlı bir söylemsel kaynak olarak işlev görmektedir. Bu durum, uluslararası ilişkilerde hafızanın yalnızca geçmişe ait bir unsur değil, aynı zamanda güncel politikaların şekillendirilmesinde etkin rol oynayan canlı bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışma, Osmanlı mirasının Arnavutluk'ta ve Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinde tek yönlü, sabit ve homojen bir anlam taşımadığını; tarihsel bağlamlar, siyasal ihtiyaçlar ve toplumsal kimlikler doğrultusunda sürekli yeniden üretilen ve dönüştürülen çok katmanlı bir hafıza alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede geliştirilen çift yönlü hafıza kavramı, hem geçmişin farklı toplumsal kesimler tarafından nasıl farklı biçimlerde hatırlandığını hem de bu farklılaşan biçimlerin güncel uluslararası ilişkilerde nasıl karşılıklı olarak dolaşıma girdiğini açıklamak için çözümleyici bir araç sunmaktadır.

Bulgular, Arnavutluk özelinde Osmanlı dönemine ilişkin hafızanın din, bölgesel farklılıklar ve uluslaşma süreçleri gibi faktörler doğrultusunda erken dönemlerden itibaren çoğullaştığını göstermektedir. Bu çoğulluk, sosyalist dönemle birlikte ideolojik bir çerçevede yeniden düzenlenmiş; Enver Hoca dönemi, Osmanlı mirasını büyük ölçüde olumsuz bir tarihsel anlatıya indirgemeye çalışmıştır. Sosyalizm sonrası süreçte bu tekil anlatı çözülmüş ve Osmanlı geçmişi yeniden farklı bağlamlarda tartışılabilir duruma gelmiştir. Bu durum, hafızanın doğrusal değil, kırılmalar ve yeniden yorumlamalar üzerinden ilerleyen bir süreç olduğunu göstermektedir.

2000 sonrası Türkiye-Arnavutluk ilişkileri ise bu tarihsel zemin üzerinde şekillenmiş ancak ilişkilerin belirleyici ekseni, tarihsel süreklilikten çok, pragmatik çıkarlar olmuştur. Ekonomik iş birliği, güvenlik ilişkileri ve bölgesel jeopolitik dinamikler ikili ilişkilerin temel yapısını oluştururken; Osmanlı mirasına yapılan göndermeler daha çok bu ilişkileri sembolik düzeyde destekleyen ve meşrulaştıran bir söylemsel araç olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda tarihsel referansların yoğunluğu ile politik ve ekonomik iş birliğinin derinliği arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı, bu iki alanın çoğu zaman birbirinden bağımsız fakat zaman zaman kesişen hatlar üzerinden ilerlediği görülmektedir.

Bu çalışma ayrıca, uluslararası ilişkiler literatüründe hafızanın ve tarihsel anlatıların çoğu zaman ikincil düzeyde ele alındığına dikkat çekmektedir. Oysa sosyal inşacı yaklaşımın da ortaya koyduğu gibi, kimlikler ve normlar devlet davranışlarının şekillenmesinde merkezî bir rol oynamaktadır (Wendt, 1992) (Finnemore, 1996). Bu bağlamda çift yönlü hafıza kavramı, hem bu teorik boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı sunmakta hem de Balkanlar gibi tarihsel katmanların yoğun olduğu bölgelerde uluslararası ilişkilerin daha karmaşık bir biçimde incelenmesine olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı mirası Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinde ne tamamen geçmişe ait nostaljik ve duygusal bir bağ ne de yalnızca araçsal bir diplomatik söylemdir. Türkiye ve Arnavutluk ilişkilerinde Osmanlı mirası, farklı aktörler tarafından farklı zamanlarda farklı amaçlarla yeniden üretilen, esnek ve çok katmanlı bir anlam alanıdır. Çift yönlü hafıza yaklaşımı, bu esnekliği görünür kılarak, hem tarihsel süreklilik iddialarını hem de salt pragmatik açıklamaları aşan daha bütüncül bir analiz imkânı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma,

Balkanlardaki uluslararası ilişkilerin yalnızca güç ve çıkar dengeleri üzerinden değil; aynı zamanda hafıza, kimlik ve söylem eksenleri üzerinden de anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Akgönül, S. (2011). Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar . İstanbul: BGST Yayınları.

Anadolu Ajansı. (2012, Mayıs 16). Turkish parliament head meets Albanian president, premier. Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-parliament-head-meets-albanian-president-premier/367978 adresinden alındı

Anadolu Ajansı. (2020, Eylül 16). Turkey key to Europe’s security, says Albanian PM . Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/en/europe/turkey-key-to-europe-s-security-says-albanian-pm/1975648 adresinden alındı

Anadolu Ajansı. (2022, Ocak 18). Le PM albanais, Rama qualifie de "traditionnelles" les relations turco-albanaises. Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/fr/politique/le-pm-albanais-rama-qualifie-de-traditionnelles-les-relations-turco-albanaises-/2476655 adresinden alındı

Anadolu Ajansı. (2022, Nisan 12). Turkiye important security point for Europe: Albanian premier. Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/en/europe/turkiye-important-security-point-for-europe-albanian-premier/2561217 adresinden alındı

Anderson, B. (1983). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.

Assmann, J. (2011). Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press.

Bechev, D. (2017). Rival Power: Russia in Southeast Europe. Connecticut: Yale University Press.

Campbell, D. (1998). Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity. Minnesota: University of Minnesota Press.

Clayer, N. (2013). Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu. (A. Berktay, Dü.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Clayer, N. (2014). Islam in Albania. J. Cesari içinde, The Oxford Handbook of European Islam. Oxford: Oxford University Press.

Finnemore, M. (1996). National Interests in International Society. New York: Cornell University Press.

Fischer, B. J. (1999). Albania at War 1939-1945. West Lafayette: IN: Purdue University Press.

Frashëri, K. (1964). The History of Albania. Tiran.

Frashëri, K. (1964). The History of Albania: A Brief Survey. Tiran.

Frashëri, S. (2022). Shqipëria ç'ka qenë, ç'është, ç'do të bëhetë? Librashqip.Al.

Hacısalihoğlu, M., & Hacısalihoğlu, N. E. (2024). Balkanlarda İktidar ve Tarih: Resmi Tarih Tezlerinin Oluşumu ve Tarih Ders Kitapları. M. Hacısalihoğlu, L. Kayapınar, M. Sayar, & A. Macit içinde, Balkanlarda Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı (s. 355-426). İstanbul: İletişim Yayınları.

Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press.

Hansen, L. (2006). Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War. Oxfordshire: Routledge.

Jelavich, B. (2006). Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar (Cilt I). İstanbul: Küre Yayınları.

Keohane, R. O. (1984). After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. New Jersey: Princeton University Press.

Mehilli, E. (2017). From Stalin to Mao: Albania and the Socialist World. New York: Cornell University Press.

Oran, B. (2024). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar ve Azınlık Hakları. E. Macar içinde, Çemberin Dışındakiler: Azınlıklar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Rothberg, M. (2009). Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the age of Decolonization. Stanford: Stanford University Press.

Skendi, S. (1967). The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey: Princeton University Press.

Türbedar, E. (2012). TÜRKİYE VE ARNAVUTLUK: YÜZYILLAR SÜREN BERABERLİK. Avrasya İncelemeleri Merkezi (VİM): https://avim.org.tr/Blog/TURKIYE-VE-ARNAVUTLUK-YUZYILLAR-SUREN-BERABERLIK adresinden alındı

Todorova, M. (2022). Balkanları Tahayyül Etmek. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Vickers, M. (1999). The Albanians: A Modern History. London: I. .B Tauris.

Vickers, M. (2008). Between Serb and Albanian: A History of Kosovo. New York: Columbia University Press.

Waltz, K. N. (1979). Theory of International Politics. New York: McGraw-Hill.

Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. International Organization, 46(2), 391-425.

Wendt, A. (1995). Constructing International Politics. International Security, 20(1), 71-81

TÜRK TOPLUMUNUN SORUNLARI KARŞISINDA BATI SOSYOLOJİSİNİN YETERSİZLİĞİ

THE INADEQUACY OF WESTERN SOCIOLOGY IN ADDRESSING THE PROBLEMS OF TURKISH SOCIETY

Dr. Zeki ANIT

İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi.

zeki.anit@rumeli.edu.tr

ÖZET

İnsanlık tarihi içerisinde toplumların karşılaştıkları toplumsal sorunların anlaşılması, açıklanması ve eldeki imkanlar ölçüsünde çözüm getirilmesine yönelik çabalar, sosyal bilimlerin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Toplumların tarihsel gelişim süreçlerinde ortaya çıkan ve kendine özgü karakterler taşıyan toplumsal sorunlara karşılık olarak getirilen çözüm önerilerinin her biri tek başına çözüm olma iddiasını taşırlar. Buna karşılık, toplumsal sorunları doğru bir şekilde ortaya koyan ve buna uygun düşen çözüm şekilleri, sorunların aşılması konusundaki çözüm olma yeterliliği ölçüsünde düşünce tarihi içerisinde anlam kazanırlar. Sorunun ne olduğu hususu doğru bir şekilde ortaya konulmadan, daha sorun anlaşılmadan hazır olarak getirilen çözüm önerileri ise kendine özgü özellikler taşıyan toplumsal sorunlar karşısında yetersiz kalırlar ve toplum sorunlarından kopuk tartışmaların boyutlarını aşamazlar. Başka bir ifadeyle; toplumsal sorunlara karşılık olarak farklı biçimlerde ortaya konulan değişik çözüm önerileri, toplumsal sorunların özelliklerine uygun düştüğü ölçüde çözüm olma başarısını gösterebilecek ve problemler karşısında geçerli oldukları nispette toplum hayatında etkinlik kazanacaklardır.

19. yüzyılın koşullarında ortaya çıkan ve Batı toplumlarının iç çekişmeleri ve toplumsal çelişkilerine çözüm arayışı içerisinde ortaya çıkan ve her biri bilimsel olma iddiası taşıyan çözüm önerileri, ancak batı toplumlarının sorunları ve bu sorunları ortaya çıkaran sebepleri içerisinde anlaşılabilir ve açıklanabilirler. Buna bağlı olarak bu düşüncelerin sorunlar karşısındaki başarıları da yine ortaya çıktığı toplumların sorunlarının aşılmasına başarılı olma şansına sahiptirler.

Türk toplumunun tarihi gelişme çizgisi içerisinde karşılaştığı toplumsal sorunlar, Türk tarihi içerisinde anlaşılabilir sorunlardır ve çözümü de sorun ve açmazlar doğru bir şekilde anlaşılabildiği ölçüde mümkün olacaktır. Batı toplumlarının tarihi gelişme çizgisi içerisinde karşılaşılan sorunlar ve bu sorunlara getirilen çözüm önerileri Türk toplumunun sorunlarını anlama, açıklama ve çözüm olma yeterliliğine sahip olmayacaktır. Ancak Türk toplumunun sorunlarının çözümü yolunda, Batı toplumlarının sorunları karşısında başarı elde etmiş olan çözüm önerileri zorlanarak Türk toplumuna kabul ettirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Siyaset Sosyolojisi, Fransız Devrimi, Sanayileşme, Modernleşme, Toplum, Toplumsal değişim, Aydınlanma düşüncesi, Bilimsel yöntem, Toplum felsefesi, Sosyal kriz, Türkiye'de sosyoloji

ABSTRACT

Throughout human history, efforts to understand, explain, and, to the extent possible, provide solutions to the social problems faced by societies have paved the way for the emergence of the social sciences. Each proposed solution to the social problems that arise in the historical development processes of societies, each possessing its own unique characteristics, claims to be a solution in itself. However, solutions that accurately articulate social problems and are appropriate to them gain meaning in the history of thought to the extent that they are effective in overcoming those problems. Proposed solutions, offered without accurately defining the problem itself and without understanding it, remain inadequate in the face of social problems with their unique characteristics and cannot transcend the dimensions of discussions detached from the realities of social issues. In other words, different proposed solutions to social problems will only succeed in being solutions and gain effectiveness in social life to the extent that they are appropriate to the characteristics of the social problems and are valid in the face of those problems.

The Inadequacy of Proposed Solutions to the Problems of Western Societies in Addressing the Problems of Turkish Society: Sociology The solutions proposed in the 19th century, emerging from the internal conflicts and social contradictions of Western societies and each claiming to be scientific, can only be understood and explained within the context of the problems of Western societies and the causes that gave rise to these problems. Consequently, the success of these ideas in addressing these problems also depends on their ability to successfully overcome the problems of the societies in which they originated.

The social problems that Turkish society has faced throughout its historical development are understandable problems within the context of Turkish history, and their solution will only be possible to the extent that these problems and dilemmas are correctly understood. The problems encountered in the historical development of Western societies and the solutions proposed to these problems will not be sufficient to understand, explain, and solve the problems of Turkish society. However, in the process of solving the problems of Turkish society, solutions that have been successful in addressing the problems of Western societies will be forcibly imposed on Turkish society.

Keywords: Sociology, Political sociology, French Revolution, Industrialization, Modernization, Society, Social Change, Enlightenment Thought, Scientific Method, Social Philosophy, Social Crisis, Sociology in Türkiye.

SOSYOLOJİNİN ORTAYA ÇIKIŞ KOŞULLARI

İnsanlık tarihi içerisinde toplum ve toplum olaylarını anlama ve açıklama çabaları, sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkışından yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Ancak toplumsal olayların açıklanması çabaları bu süre içerisinde toplum felsefesinin uğraş alanı içerisinde olmuş, toplum ve toplum olayları felsefe çalışmaları içerisinde ele alınmıştır. Sosyolojinin doğuşu ise

toplumsal alandaki köklü dönüşümlerin, çalkantıların ve bunalımların yaşandığı döneme rastlamaktadır.

Toplumsal olayların, başka deyişle toplum yapısının ve işleyişinin doğaötesi (=metafizik) düşüncelerden arınmış olarak ve değer yargılarınca saptırılmadan nesnel ve düzenli bir yoldan incelenmesi gerektiği ve bunun olanaklı olduğu anlayışı oldukça yakın zamanın ürünüdür. Bu anlayış ilk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Batı Avrupa'nın sanayileşen toplumlarında yer etmeğe başlamıştır. Sosyoloji, somut olguların oldukları gibi, başka deyişle nesnel olarak, karşılıklı ilişkileri ve tarihsel boyuttaki değişmeleri içinde kavranması zorunluluğunun kabul edildiği yerde başlar. Toplumsal yaşamın bilinçli insan eylemi ile istenmeye değer görülen biçimde değiştirilip düzenlenebileceği yolunda temel bir varsayıma dayalıdır. İşte bu anlayışın güçlenip yaygınlaşması 19. yüzyılda ve sanayileşen Batı Avrupa toplumlarında olmuştur(Ozankaya,1984,s.7-8).

Bütün dünya için yeni bir bilim dalı olan sosyoloji, Batı toplumlarının yaşadığı ve 1789 Fransız devriminden sonra kendisini daha yoğun bir şekilde hissettiren büyük bunalımlar içinde kıvranan ve bir türlü dengesini bulamayan "Fransa'da Auguste Comte ile Le Play'nın elinde doğmuştur." Çünkü "sosyoloji biliminin doğması için gereken koşullar ancak 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşebilmiştir. Gerek Comte'un gerek Le Play'nın hareket noktaları birdir. İkisi de hasta olan Fransız toplumuna ancak bilim yoluyla çare bulunabileceği noktasında birleşirler. Ancak bir fizikçi olan Auguste Comte bu bilimi fizik örneğine göre kurarken bir maden mühendisi olan Le Play jeoloji örneğine göre kurmuştur." Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da birbirine taban tabana karşıt yöntemler kullanan iki sosyoloji doğdu (Kösemihal,1967-1968,s.2-3).

19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde ve özellikle Fransa'da sosyoloji çalışmalarının konusu içine girebilecek toplumla ilgili bilgilerin sistemleştirilmesi çabası ortaya çıkmıştır. "Uzun süre de yayılma ve gelişme alanı, içinden çıktığı ülkelerin dışına taşmamıştır. Doğu ülkelerinde, belki de günümüzde bile, sosyoloji Batı'da gelişen ve Batı'dan öğrenilen bir bilim dalı olmuştur"(Sezer,1985,s.15).

Bir bilim olarak sosyolojinin 19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde ve özellikle Fransa'da ortaya çıkmasının sebebinin anlaşılabilmesi için Batı tarihindeki gelişmelere bakmak gerekir. Gerçekten de o dönemde Batı'da görülen ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler, Batı toplumlarının diğer toplumlar karşısında elde ettikleri üstünlük ve bu üstünlüğe bağlı olarak dünya egemenliğini ele geçirmeleri, bu egemenliği sürdürme istekleri ve gayretleri, toplumsal karışıklıklar ve çelişkiler sosyolojinin doğuşunu hazırlamıştır.

Durkheim, Revue Bleue adlı dergide 19. yüzyıl Fransız sosyolojisini söz konusu ederken şöyle der: "19. yüzyıl sosyolojisinin ilerlemesinde Fransa'ya düşen payı belirlemek, bu bilimin büyük bir kısmının tarihini yapmaktır. Çünkü 19. yüzyılda bu bilim bizde doğmuş ve tam anlamıyla bir Fransız bilimi olarak kalmıştır"(Kösemihal,1971,s.23).

Sosyolojinin 19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde özellikle Fransa'da ortaya çıkışı sebepsiz değildir. 1789 Fransız Devrimi, "1848 Devrimi, kısa süren ikinci cumhuriyet, Louis-Napoléon Bonaparte'ın hükümet darbesi birbiri ardı sıra cumhuriyetin yararına anayasal monarşinin yıkımını, otoriter bir rejim yararına cumhuriyetin yıkımını –bütün bu olayların arka planında

sosyalist bir devrim tehlikesi ya da saplantısı ile birlikte- ortaya koymuştur. 1848-1851 dönemi boyunca, sosyalistlerin etkisinin güçlü olduğu geçici bir hükümetin geçici egemenliği; Kurucu meclis ile Paris halkı arasındaki çekişme; son olarak cumhuriyeti monarşik çoğunluklu bir yasama meclisi ile otoriter bir imparatorluk kurmak isteyen genel oyla seçilmiş bir Cumhurbaşkanı arasındaki rekabet birbirini izlemiştir. Başka bir deyişle 1848-1851 dönemi boyunca Fransa, 19. yüzyıl tarihinin herhangi bir döneminden daha çok 20. yüzyılın siyasal kavgalarına benzeyen siyasal bir savaş yaşamıştır"(Aron,1986,s.273).

Elbette sosyolojinin doğuşunu tek başına 1789 Fransız devrimine ve sonuçlarına bağlamak da doğru olmayacaktır. "Ortaçağ sonlarında, özellikle de 16. yüzyıldan itibaren, Batı'da meydana gelen bir dizi toplumsal değişme, keşifler, Doğu-Batı ilişkileri ve bu ilişkilerin yarattığı sınıfsal dönüşümler, bilimsel gelişmeler, bu gelişmelerin teknik buluşlara ivme kazandırması, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaret burjuvazisinin ve ardından sanayi burjuvazisinin doğmasına yol açmıştır. Batı'nın toplumsal gerçekleri ve uluslararası ilişkileri köklü dönüşümler geçirince, bu dönüşümleri açıklayabilecek yeni ve bağımsız bir bilime duyulan ihtiyaç sosyoloji aracılığıyla giderilmek istenmiştir. Fransız Devrimi, endüstri devrimi, işçi hareketleri gibi toplumsal çalkantılar, kentleşme, sanayileşme, dünya egemenliğini ele geçirme gibi oluşumlar, Batı'da sosyolojiyi doğuran temel etmenler olmuştur" (Kaçmazoğlu,2010,s.3).

Yeni Çağ sonrası Batı'da yaşanan toplumsal sorunların ve hadiselerin gelişmelerin düşünce düzeyindeki yansımaları 18. asra gelindiğinde Aydınlanma düşüncesiyle, belli bir noktaya ulaşmıştır. Eski kalıplar, kurumsal işleyişler, siyaset etme biçimleri, yeni gelişmeler içinde belli başarıları olmuş grupların toplum içinde konum arayışlarına bağlı olarak tartışma konusu edilmiştir. Yeni gelişmeler önünde Batı'da henüz devlet ve toplum olarak, belli bir siyaset etrafında etkinlik kurulamadığı dönemde ve gerçekten Batı toplumu bir yerde hala Orta Çağ koşullarını aşamamışlık içindeyken, söz konusu gruplar kişisel girişkenlikleriyle deniz aşırı serüvenlerde başarı kazanmışlar, hem şahsi hem de bütün Batı'ya nefes aldıracak çözümleri getirmişlerdir. Başlangıçta elde ettikleri imkan ve başarılar nispetinde toplum içerisinde yeni durumlarına uygun konum arayışı içinde olmuşlardır. Bir süre sonra ise bu başarılarına bağlı olarak siyasi gelişmeler üzerinde de etkili olmak istemişlerdir. Batı'nın yeni döneminde söz konusu gruplar, burjuva etkinlik sahibi bir güç olarak karşımıza çıkmıştır(Coşkun,1997,s.225-226).

Yeni Çağ ile birlikte yeni ülkelerle kurulan önce yağma ve soyguna dayalı, sonra sömürgeci ilişkiler içinde Batı çok geniş imkanlara kavuşmuştur. Başlangıçta bu ilişki söz konusu imkanlara el koyma ve Batı'da çeşitli grupların bu ilişkilere katılma çabası şeklindedir. Giderek bu gruplar sahip oldukları konumlara bağlı olarak bu ilişkilere yön verme, belirleme ve kendi dışında kalan diğer unsurlara önerme ve dayatma girişimleri gerçekleştirme sürecine girmişlerdir. Bu temelde Yeni Çağ başlangıcında Batı, farklı merkezler arasında bölünme sürecine girmiştir. Bu bölünmeler temelinde, Batı'da, yeni gelişmeler önünde ve üzerinde etkili olmak isteyen güçlerin/merkezlerin arayışları da söz konusu olmuştur. Yeni dönemde Batı'nın yeni koşullar ve sorunlar karşısında düzenlenmesinde farklı merkezler farklı siyasi tutumlara sahiptirler. Batı'nın örgütlenmesinde, her merkez kendi çözümünü önermek/dayatmak çabası içindedir. Yeni Çağ sonrası dönem bu açıdan bakıldığında, yükselen yeni merkezlerin kendi aralarında kıyasıya mücadele ettikleri dönem olmuştur(Coşkun,1997,s.226-227).

16. Asırdan itibaren Batıda sahneye hâkim manzara, dışarıda kolonyal yayılma, içerde ise çözülme ve yeniden yapılanmadır. Eski müesseseler, feodal ilişkiler sistemi, kilise çözülmektedir. Eşitler arasında birinci olan kral giderek diğer feodal beyler üzerindeki otoritesini güçlendirmekte ve mutlak monarşilere dönüşmektedir. Coğrafya yeni ad ve anlam kazanmakta, modern devletin temeline yerleşmektedir: İber Yarımadası İspanya, kuzeyin Alçak Ülkeler'i Hollanda, ada ise İngiltere olma yolundadır. Kilise, itirazlar, ayaklanmalar ve bölünmelerle karşılaşmaktadır. Eski toplumun yerleşik sınıfları çözülmekte, yeni sınıflar doğmakta, ekonomide yeni ilişki ve üretim biçimleri ortaya çıkmaktadır. Değişim, siyasi ve endüstriyel süreçlerle taçlanırken, modern toplum da bünyesinde birçok gerilim ve sorunlarla birlikte doğmaktadır. Sosyoloji, toplumdaki gerilim ve çatışma alanlarına, toplumsal soruna odaklanmıştır; toplumsal sorunu hem kavramak, hem açıklamak, hem de üzerinde etkin olabilmek çabasındadır. Başlangıç ve kurumlaşma dönemi itibariyle sosyolojinin çalışma sahası modern toplumlar, Batının kendisi olmuştur. Sosyoloji, toplumsal alanın akılcı bilgisini oluşturma çabasında kendisini, amaç, çözümleme ve önerilerini, projelerini, Batı-dışı toplumları bilgisini oluşturma çaba ve deneyimlerinden, bu konudaki birikmiş bilginin bilimselleştirmesi girişimlerinden, antropolojiden ayrı tutmuştur(Coşkun,2008/1,s.13-14).

Sosyoloji, Aydınlanma sonrasında, 19. asırda yeni koşullarda ortaya çıktığında kendisinden önceki bilgi kadrosundan, kavramlarından yararlanmıştır… Aydınlanmanın geliştirdiği bilgi mirasından yararlanmakla birlikte sosyoloji, bir yerde yeni koşullarda aydınlanma düşüncesinden farklı bir tutum içinde bulunmuş, hatta Aydınlanma düşüncesiyle eleştirel bir karşıtlık içinde olmuştur. Aydınlanmanın toplumsal işleyişte bireyi önceleyen, bireyci yaklaşımının aksine, sosyoloji toplumsal sorunların çözümünde toplumu öncelemiş, bireyden hareketle değil, toplumdan hareketle çözümünü biçimlendirmiştir. Bu noktada sosyoloji bir yanda kendisinden önce üretilmiş bilgi/bilim mirasından yararlanırken Aydınlanma düşüncesi ile bir devamlılık, yeni koşullarda ve sorunların çözümünde takındığı tutum itibariyle de eleştirel bir karşıtlık içerisinde olmuştur. Aydınlanma eskinin bütünüyle aşılması noktasında eleştirel görev üstlenirken, sosyoloji 19. asır koşullarında bir yerde inşacı olacak, yeni düzenin oluşumunda öneri sahibi olmuş, toplumsal düzenin sağlanması noktasında görev üstlenmiştir. Aydınlanma düşüncesi var olanın eleştirisi çerçevesinde negatif bir düşünce özelliğini taşırken, sosyoloji var olan sorunların aşılması noktasında görev üstlenmiştir (Coşkun,1997,s.227-228).

Bütün bunlar yaşanırken, endüstrileşme ve dünya egemenliğini ele geçirme çabası içerisinde olan ve bu yolda oldukça yol alan İngiltere de benzer sonuçlar doğmamıştır. İngiltere egemenlik ilişkilerinin sürdürülmesi için sosyolojiden daha çok antropoloji çalışmalarına ihtiyaç duyacaktır. Sosyolojinin doğuşu, tek başına endüstrideki gelişmelere bağlı olmadığı gibi, Batı'nın elde ettiği üstünlük ve bu üstünlüğün korunması ile de sınırlı değildir.

Sosyolojinin 19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkışını yalnızca endüstrideki gelişmelere, bu gelişmelere bağlı sosyal çalkantılara ve Batı dışı toplumlar karşısında Batı'nın elde ettiği üstünlüğe bağlamak da mümkün değildir. Batı Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler sosyolojinin doğuşunu tek başına açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çünkü Batı'nın elde ettiği üstünlüklerden söz ederken, bu konuda daha başarılı olan İngiltere'de daha farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde İngiltere endüstri alanında ve Batı yayılmacılığında en önde olan ülkedir. Ayrıca gelişmelerden gerekli sonuçları da çıkarmaktan geri durmamaktadır. Başta Adam Smith, Ricardo ve Malthus olmak üzere Batı düşüncesinin en büyük iktisatçıları

bu görülen yeni gelişmeleri açıklamaya koşulmuşlardır. Ancak iktisat biliminin sınırlarını zorlamaya, yeni bir bilim dalı geliştirmeye gerek duymamışlardır. 19. yüzyıl Batı düşüncesinin ana akımları İngiltere'den kaynaklanmasına karşılık sosyoloji bu ülkede önemli bir ilgi uyandırmamıştır. İngiltere, 19. yüzyıl başlarında elde etmiş olduğu durumundan hoşnuttur. Bu açıdan önemli sorunları yoktur. Söz gelişi bu dönemde en geniş endüstri yoğunlaşmasına İngiltere'de rastlanılmasına karşılık işçi olayları hiçbir zaman Fransa'daki boyutlara ulaşmamıştır. Bu sebeple İngiltere sadece, elde etmiş olduğu üstünlükten en verimli bir biçimde yararlanmak tasasındadır ancak. Ve bu tasasına iktisat bilimi sınırları içinde karşılık bulabilmektedir. Fransa'da durum çok değişiktir. 1789'dan bu yana büyük bir çalkantı içine düşmüştür. Bu çalkantı, bazı şeyleri değiştirme fırsatını getirmiştir. Fakat Fransa aynı çalkantı içinde değiştirilmesi başarılan konuları, elde edilebilecek üstünlükleri koruyabilmek sorunuyla da karşılaşacaktır. Yalnızca elde edilen üstünlüğün en verimli biçimde kullanılması değildir söz konusu olan. Elde edilebilecek üstünlüklerin korunabilmesi de gereklidir. Fransa iktisat biliminin öğretileriyle yetinmeyecek, sosyolojinin kuruluşuna ön ayak olacaktır." Sezer,1985,s.68) Aslında Fransa, yalnızca iktisat bilimi değil diğer toplum ve insan bilimleri aracılığıyla da sorunlarına çözüm getiremeyecek ve sosyolojiye ihtiyaç duyacaktır (Sezer,1985,s.23).

Buradan hareketle sosyolojinin 19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde özellikle Fransa'da ortaya çıkış sebebi, 19. yüzyılın en belirgin özelliği olan, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirdiği dönem olmasıdır. Ayrıca Batı egemenliğinin o güne kadar görülmemiş boyutlara ulaşmasının yanında bu dönemin bir başka özelliği de tarih dışı ülkelerin bu egemenlik altına alınmasıdır. Bu söz konusu tarih dışı ülkelerle kurulan egemenlik ilişkileri, tarihten kaynaklanan bir çekişme ve çatışmanın ürünü olmamıştır. Bir yerde Batı'nın başlattığı ve söz konusu ülkelere dışarıdan eklenmiş ilişkiler görüntüsündedir. Böylece Batı egemenliğinin kendiliğinden gerçekleşmiş bir olay olduğu izlenimi doğmuştur. Batı'nın geleneksel Doğu ile olan ilişkileri de bu açıdan önemli bir nitelik değişikliğine uğrayacaktır. Batı, başka ülkelerle geliştirmiş olduğu yeni ilişkilerin kazandırdığı yeni güçle geleneksel Doğu'nun karşısına çıkacak ve bu yeni güç sayesinde Doğu üzerine de egemenliğini yayabilecektir. Dünya egemenliği, Doğu-Batı geleneksel ilişkilerinden kaynaklanmadığı için Doğu ülkelerinde de ancak belli bir çizgiden sonra ve birden duyulmaya başlayacaktır. Bu nedenle 19. yüzyıl, Batı dünya egemenliğinde ayrı bir önem kazanmıştır. Batı'da ve bu arada dünyada görülen yeni gelişmeler çok daha önceleri başlamış olmasına karşılık ancak 19. yüzyılda bir anlam kazanmıştır. Batı dünya egemenliği sosyolojinin 19. yüzyılda ve Batı'da doğuşunu bize açıklayan önemli bir olaydır. Ancak tek başına egemenlik ideolojisi, bilimsel niteliğe bürünmeye gerek duymadan kutsal dogmalar olarak varlığını sürdürebilirdi (Sezer,1985,s.15-17).

Endüstrideki gelişmeler ve Batı dünya egemenliği dışında sosyolojinin doğuşunu hazırlayan başka olaylar da söz konusudur.

Bütün bu saydığımız olaylar Batı düşüncesini iki yönde etkileyecektir. Batı'nın önüne çıkan birinci ve kolayca çözümlediği sorun tarih-dışı toplumların tarihe katılmasıdır. Bu ülkeler, hiçbir çatışmaya girmeden Batı'nın üstünlüğüne boyun eğmişlerdir. Batı'nın üstünlüğü mutlaktır ve tarih-üstüdür. Aynı biçimde Batı içindeki çekişme de başka ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Kendi iç ilişkileridir. 19. yüzyılda Batı bazı sorunlarla karşılaşmıştır, ama bu sorunlar bütünüyle iç kaynaklı sorunlardır ve Batı ile sınırlıdırlar. Batı, bu sorunları kendi

içinde ve kendi gücüyle çözebilir. Batı'da bu güç de bulunmaktadır. Ve doğrudan Batı kaynaklıdır. Bu nedenle sorunlar gibi sorunların çözümü de Batı ile sınırlıdır. Sorunlarının kendi varlığını tehdit edebilir boyutlara ulaşabilmesine karşılık umutlu olan Batı, kendisinde bu sorunların üstesinden gelebilecek güç bulunduğuna inanmaktadır. Bütün konu bu gücün sorunların çözümlenmesinde bilinçli bir biçimde kullanılmasıdır. Söz konusu gücün daha bilinçli bir biçimde kullanılması isteği, sosyolojinin temelini oluşturacaktır. Ayrıca 19. yüzyılda Batı'da geniş halk kitlelerinin ayaklanmaları da sosyolojinin 19. yüzyılda ortaya çıkışında önemli etkileri bulunacaktır. Halkın kendi hesabına ve kendi gücüyle tarihe yön verebileceği ve bunu bilinçle yapabileceği inancı da sosyoloji biliminin doğmasına yol açmıştır. Bütün bu sorunlar denetim altına alınabilir ve çözümlere istenilen yön verilebileceğine inanılır. Tek zorunlu koşul, sorunları saptayabilmek ve eldeki gücü iyi tanımaktır. Bu nedenle toplumsal sorunları araştırmak ve bu araştırmaların sonuçlarını sistemleştirmek gerekmektedir (Sezer,1985,s.20-21).

Buna karşılık sosyolojinin konuları ve bu konulara duyulan ilgi, insanlık tarihi kadar eskidir. Sosyoloji söz konusu bilinen konularla ilgili olarak yeni toplumsal kaygılar ve sorunlara cevap bulabilmek için yola çıkacak ve buna bağlı olarak yeni bir bilim sıfatını kazanacaktır. "Batı'da sosyoloji biliminin ortaya çıkmasına yol açan olay daha önceden var olan ve bilinen sorunların Batı'nın ulaşmış olduğu uygarlık düzeyi içinde artık çözümlenebileceği inancıdır"(Sezer,1989,s.3). Böylece sosyoloji, önceden bilinen sorunlara yeni bir yaklaşımın, başka bir deyişle yeni bir yöntemin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum olaylarıyla ilgili bilgilerimizin ve olaylar arasında kurulan ilişkilerin belli bir gelişme ve değişmeye uğraması sonucu eski dönemlerde konulara egemen yaklaşım biçimi yetersiz bulunmuş ve toplum yaşamı ile ilgili konular felsefeden ayrılmasıyla sosyoloji bilimi ortaya çıkmıştır(Sezer,1993,s.21-24).

Batı'da sosyoloji çalışmaları "yan tutan", Batı çıkarları adına taraf olan bir tutumu da içermektedir. "Eldeki deneylerden gerekli dersleri çıkarmakla yetinmeyip yan tutuşuna uygun bilgi de üretmeye koşulmaktadır." Bu sebeple bir bilim olarak sosyoloji Batı'da, yan tutan bir tutum sonucu ve bu tutuma uygun bilgi üretebilmek amacıyla gerek duyulmuş ve bu çerçevede bilgi üretmiştir.

Toplum olaylarına yeni bir açıklama getirme çabası çerçevesinde ortaya çıkan sosyoloji, toplumsal sorunlar karşısında etkili olunabileceği kanaati uyanınca bir bilim görüntüsü kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle öbür insan bilimleri ile ortak konuları ele alan sosyoloji, bilim olma karakterini kendisine özgü konu ve araştırma alanlarına borçlu değildir. "Öbür insan bilimlerinin bu konularda görülen yetersizlikleri ya da sakıncaları yeni bir bilim çatısı altında araştırmaların sürdürülmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca bu söz konusu araştırma alanları ile ilgili öbür bilimlerin bizlere kazandırdığı bilgileri yalanlamaktan da uzaktır. Bazı sosyologlar sosyolojiyi öbür bilimlerin elde ettiği bilgilerin sistemleştirmesi olarak tanımlamışlardır. Ancak sosyoloji yalnızca öbür bilimlerin sağlayacakları bilgileri sistemleştirmek değildir. Sosyoloji, eldeki bilgilerden belli bir amaçla yararlanılması amacıyla ortaya çıkmıştır. Ve bu nedenle elbet, sosyoloji önce eldeki bilgilerin sistemleştirilmesi olarak görülmüştür. Söz konusu alanlar üzerinde yalnızca bilgi edinilmek değil etkili de olunmak istenmektedir. Ve etkili olunabileceği inancı yatmaktadır sosyolojinin temelinde. Bu inanç, kendisi ile de sınırlı kalmaz. Eğer toplum

olayları üzerinde etkili olunabiliyorsa bu durumda tolum olayları üzerinde istenilen biçim ve yönde etkili olabilmek mümkündür, demektir. Bunu sağlamanın yolu ise olaylar arasında yeni ve değişik ilişkilerin ortaya çıkarılması ve buna dayanılarak öbür bilimlerin açıklamalarını yalanlamaya gerek olmadan daha değişik açıklamaların getirilmesidir. Sosyoloji, bu söz konusu değişik açıklamalardan yola çıkılarak belli çıkarlar doğrultusunda toplum olaylarına istenilen yönün verilebilmesi çabasıdır. Bu nedenle, değişik bir konu ele almadığı ve öbür bilimlerin getirdiği açıklamaları yalanlamadığı halde bağımsız bir bilim olarak varlığını kazanmıştır" (Sezer,1985,s.55).

Kısaca söyleyecek olursak, 19. asır Batı Avrupa toplumlarının ve özellikle Fransa'nın içinde bulunduğu karışıklıklar ve karşı karşıya olduğu sorun ve açmazlar karşısında geleneksel açıklama ve değerlendirmeleri ile birlikte diğer toplum ve insan bilimleri yetersiz kalmış, Batı toplumlarını yeni çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Bu arayış sosyoloji bilimini ortaya çıkarmış ve elde edilen bilgiler Batı toplumlarının ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır. Ancak bu bilgiler daha sonra Batı'nın kendi dışındaki toplumlarla kurduğu egemenlik ilişkilerinin sürdürülebilmesi için kullanılmaya başlanmıştır.

19. yüzyılda insanlık tarihi içerisinde bilinen konuları yeni bir biçimde ele alan ve toplum sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan sosyoloji bir taraftan konusu, diğer taraftan doğuş şartlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Batı, kendi dışındaki toplumlar üzerinde kurduğu egemenlik ilişkilerine süreklilik kazandırmak ve içinde bulunduğu toplumsal sorunlara çözüm bulmak için sosyolojiyi bir bilim olarak bilimler ailesine kazandırırken; Batı'nın elde ettiği üstünlüğü koruma gayretleri karşısında değişen toplumlar arası dengeler sonucunda, aynı dönem içerisinde Batı dışı toplumlarda da büyük çalkantılar, toplumsal sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlara çözüm arayışları başlamıştır.

Kendi dışındaki toplumlar üzerinde kurduğu egemenlik ilişkilerine süreklilik kazandırmak ve içinde bulunduğu toplumsal sorunlara çözüm bulmak için yeni arayışlar içerisine giren Batı toplumlarında, her biri bilimsellik iddiasında olan bir dizi çözüm önerisi ortaya koyulmuştur. Batı, bu arayış içerisinde sosyolojiyi bilimler ailesine kazandırırken; Batı'nın elde ettiği üstünlüğü koruma gayretleri karşısında değişen toplumlar arası dengeler sonucunda, aynı dönem içerisinde Batı dışı toplumlarda da büyük çalkantılar, siyasi ve toplumsal sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlara çözüm arayışları başlatılmıştır(Anıt,2021,s.9).

Geleneksel ilişkilerin bozulduğu ve dünya güç dengesinin yeniden şekillendiği bir dönemde, Batı dünya egemenliğini mutlak bir teslimiyetle kabul eden toplumların yanında, kendi hayat alanını oluşturmak suretiyle varlığını ve egemenliğini sürdürmeyi amaçlayan toplumların karşılaştığı sorunlara çözüm bulma arayışları ortaya çıkacaktır.

Batı'nın elde ettiği üstünlük kaynaklarını kullanma şekli ve egemenlik alanlarının zorladığı sınırlar özellikle Türk toplumunu etkilemiş ve tarih önünde zorlamaya başlamıştır. Tarih önünde yüzyıllar boyunca toplumlar arası ilişkileri düzenleyen ve yön veren Türk toplumu, ortaya çıkan yeni sorunları aşma gayreti içine girerek, çözüm yolları arayacaktır. Bu arayış sonucunda Türk toplumu gözlerini Batı'ya çevirecek ve Batı toplumları ile eş zamanlı olarak sosyoloji bilimi ile tanışacaktır.

Osmanlı devletinin dünyadaki gelişmeler karşısında ortaya çıkan toplumsal sorunlara çözüm arayışları ile birlikte tanınan ve tartışılan sosyoloji düşünce hayatımızda belirleyici bir role sahip olmuş, oluşan yeni dünya düzeni içerisinde varlık mücadelesi veren Türk toplumunun tarihi konumunun belirlenmesinde de etkili olmuştur.

Türkiye'de tarihi gelişmelerin ortaya çıkardığı sorunları tanıma ve bu sorunlara çözüm getirme gayesi ile sosyolojiye ilgi duyulması tesadüf değildir. Türk toplumu Batı'nın elde etmiş olduğu üstünlükten kaynaklanan sebeplerin sonucunda tarih önünde açmazlarla karşılaşmıştır. Batı, 19. yüzyılda karşılaştığı sorunları kendi içerisinde çözmüş ve bir üstünlük elde etmiştir. Batı dışı toplumların da karşılaştıkları ya da karşılaşacakları sorunların, Batı'nın başvurduğu ve başarılı olduğu çözüm yollarının uygulanması ile çözüleceği inancı yerleşecektir. Batı'da ortaya çıkan sorunları aşma yolunda başarılı olan sosyoloji bilgisi ile sorunlara çözüm getirilebileceği inancı, sosyoloji çalışmalarına yönelmemize neden olmuştur. Bu sebeple "Türkiye'de sosyoloji doğrudan Batı'dan ithal edilmiştir. Batı sosyolojisi hiçbir kayıtlanmaya karşılaşmadan kendi gelenekleri ve tartışmalarıyla Türk düşüncesindeki yerini almıştır"(Sezer,1985,s.181-182).

Batı, kendi sorunlarını aşmada başarılı olan bilgilerini kendi dışındaki toplumlarda ortaya çıkan sorunların çözümünde geçerli bir reçete olarak ihraç etmiştir. Tarih içinde gelişen sorunlarına çözüm arayan Batı-dışı toplumlar, Batı'nın hazır olarak sunduğu ve başarısı kanıtlanmış olan çözüm kalıpları ile kendi sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Türk toplumu tarihi gelişme çizgisi içerisinde karşılaştığı sorunlara çözüm aradığı dönemde Batı sosyolojisi ile tanışmış, kendisine sunulan çözüm reçeteleri ile sorunlarını aşma gayreti içerisine girmiştir. Ancak toplumsal kimliğini yeniden düzenlemesine rağmen bunu başaramamıştır. Çünkü sosyoloji biliminin ortaya koyduğu bilgiler doğaüstü bir güce sahip olan bilgiler değildir. Bir toplumda geçerli olan bir çözüm şekli başka bir toplumda bir anlam ifade etmeyecek ve hiçbir geçerliliği bulunmayacaktır.

Toplumların almış oldukları ana doğrultu biçimleri göz önünde bulundurularak toplumla ilgili her türlü açıklamanın, bu doğrultu içinde var olduğu kabul edilen yer ve bağlantılar çerçevesi içine oturtulması söz konusudur. Böylelikle toplumun bütünü ve tarih içindeki yeri açıklanmak ve aydınlığa kavuşturulmak istenir. Batı sosyolojilerinde Batı toplumlarının kimliklerinin sanayi olayına bağlanmasında, buraya nereden ve nasıl gelindiğinin açıklanmak istenmesinde, bazı özel tarihi gelişme modellerinin oluşturulduğu ve bunların bir yerden sonra tüm insanlık için geçerli modeller olarak teklif edildiği bilinmektedir. Batı toplumlarının kendi tarih dönemlerini ve toplum özellerini mutlaklaştırarak tüm toplumlar için genel geçer sayılmasına yol açan bu sistemlerde ideolojik bir yan olduğu ortadadır. Çünkü başlangıçta Batı toplumlarının tarihi gelişmeleri için ileri sürülen gelişme doğrultuları daha sonraları abartılmış bir biçimde tüm toplumlar ve tarihleri için geçerli sayılmışlardır" (Tuna,2001,s.41-43).

Ancak bu tutum ve ele alış biçimi Batı dışı toplumlarda ortaya çıkan toplum ve toplum olaylarının doğru bir şekilde anlaşılmasına ve açıklanmasına engel olacak ve ele alınan konudan uzaklaşılması sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla Türk toplumu üzerinde yapılacak olan çalışmalarda, doğru ve geçerli sonuçlara ulaşabilmek için Batı tarihinden farklı bir gelişme çizgisi izleyen Türk tarihini kendi bütünlüğü içerisinde ele almak ve değerlendirmek gerekecektir. Böylece kendine özgü tarihi ilişkiler neticesinde gelişen ve şekillenen toplum olaylarını, kendi özellikleri ile birlikte açıklama şansına kavuşulacaktır. Buradan hareketle Batı

tarihinden ayrı bir çizgide gelişen, ancak zaman zaman Batı toplumları ile yolları kesişen ve bunun neticesinde sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan büyük sonuçlar doğuran Türk tarihine kısaca bakarak Türkiye'de sosyolojiyi gerekli kılan ekonomik, sosyal ve siyasi sebepleri değerlendirmek gerekecektir.

SOSYOLOJİNİN TÜRKİYE'YE GİRİŞ ŞARTLARI

Yukarıda geniş bir şekilde aktardığımız değerlendirmeler gösteriyor ki, konusu toplum ve toplum olayları olan; ele aldığı konuyu anlama, açıklama ve çözüm getirme iddiası ile toplumbilimleri ailesine katılan sosyoloji 19. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkmış ve batı dışı toplumlara hazır kalıplarla sunulan çözüm reçeteleri olarak aktarılmıştır. Türkiye de sosyoloji ile bu şekilde tanışmıştır.

Batı kökenli bir bilim dalı olan sosyoloji ile ilgili bilgilerimiz ışığında gerçek ilgi alanımız; Türk toplumu ve Türk toplumu bilgisi olmak iddiasında bulunan Türk sosyolojisidir. Zira, Batı Avrupa'da sosyoloji bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemde Türk toplumu da büyük siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla boğuşuyor, karşı karşıya bulunduğu sorunlara çözüm bulmaya çalışıyordu. 19. yüzyılda Türkiye, karşı karşıya bulunduğu çeşitli sorunlar içinde bocalarken çözüm yolunu Batı seçiminde bulmuştur. Batı seçimi çözüm sayıldığı için aynı Batı'dan hazır çözüm reçeteleri beklenmiştir. Sosyoloji bu genel çabanın bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyolojinin kuruluşuna katılmamakla birlikte başlangıcından itibaren "özellikle Ziya Gökalp ve Prens Sebahattin'in çabalarıyla yapılan bütün sosyoloji çalışmaları çok kısa bir süre içinde yurdumuzda izlenebiliyordu. Batı sosyolojisini yakından izleyen ve üniversitelerinde sosyolojinin ders olarak okutulduğu ülkelerin başında gelen Türkiye, daha başlangıç yıllarından itibaren sosyoloji tartışmalarına katılmıştır. Sosyoloji konusunda ülkemize bazı üstünlükler kazandırmakla birlikte, daha kendi geleneğimizi kuramadan Batı sosyolojisinin izlenilmeye başlanması sunucunu beraberinde getirmiştir"(Sezer,1988-1989,s.4).

Batı dünya egemenliğini ele geçirmiş olmanın verdiği güvence ile sorunların üstesinden gelebileceğine inanmıştır. Bizler ise, sorunlarımızı çözebilmek amacıyla Batı'ya yanaştık. Ve bu yanaşma sırasında Batı'da sosyoloji bilimi çerçevesi içinde bir dizi çözüm yolu reçetesi ile karşılaştık. Batı, hiçbir zaman kendi kimliğini tartışma konusu yapacak olan dünya egemenliğinin kaynağı sorunu üzerine eğilmemiştir. Bunu doğal saymış, ulaşmış olduğu uygarlık düzeyinin bir ürünü olarak benimsenmiştir. Bu nedenle hem kendi toplum tanımlarını ve kuramlarını mutlak saymış ve hem de önerdiği çözüm yollarının bütün toplumlar için geçerli olduğunu öne sürmüştür. Türk aydınları, konuyla söz konusu biçimde karşı karşıya geldi. Sorunlar içinde bocalamamızın nedeni olarak Batı'da sosyoloji dalında getirilen çözüm yollarının bilinmemesi gösterildi. Ve bu durumda Batı sosyolojisinin en kısa sürede yurdumuza aktarılmasına girişildi. Bütün bu girişimlere karşılık başarı elde edilemediği zaman bu olay, Batı sosyolojisindeki en son bilgilerin henüz bizde bilinmemesine bağlandı. Ve giderek Türk sosyolojisinde Batı aktarmacılığı, başlangıçtaki amaç ve nedenini de unutarak, bir gelenek durumuna dönüşecektir. Sorunların çözümlenmesi yolunda karşılaşılan güçlüklerin nedeni son sosyoloji kuramlarının bilinmemesi olunca buradan çıkarak Türkiye'nin ana sorununun bilgisizlik olduğu ve buna bağlı olarak çözüm yolunun eğitimden geçtiği öne sürülecektir. Sonuçta Türkiye'deki sosyoloji çalışmaları ve araştırmaları Türk gerçeğinin araştırılması,

tartışılması olmaktan çok sosyoloji bilgilerinin edinilmesi, öğretilmesiyle sınırlandırılmıştır. Çoğu kez sosyolojinin kendisinin ne olduğu ve sosyoloji tarihi üzerine tartışmakla yetinilmiştir. Tek sorun da, bu kısır tartışmalardan elde edilmesi beklenen bilgilerin Türk halkına ya da genç kuşaklara nasıl aktarılabileceği olacaktır(Sezer,1988-1989,s.3). Kısaca, Batılı sosyologların Batı toplumlarını ve tarihini esas alarak sosyolojiyi tanımlamaları ve çözüm reçeteleri üretmeleri, Türk sosyologlarının büyük bir ekseriyetinin de bu tavrı sosyolojik bir tavır olarak algılamalarını ve Batılı bilginin hiçbir eleştiriye tutulmadan ülkemize doğrudan aktarılması sonucunu da beraberinde getirmiştir.

Yurdumuzdaki çalışmalara kaynaklık eden Batı sosyolojisi olmakla birlikte, Türk sosyolojisinin "yurdumuzdaki serüveni, kazandığı eğilimleri ancak Türkiye'nin sorunları ve bu sorunlar önünde takınılmış tutumlar ile olan ilişkilerinde gerçek anlamını bulacaktır. Bu nedenle sosyolojimizi sorunlarımızla birlikte ele almak, başka deyişle Türk sosyolojisi tarihi konusu üzerine eğilmek zorunluluğu bulunmaktadır"(Sezer,1985,s.184).

Sosyolojinin ülkemize girişi ile birlikte ve günümüzde, Batı toplumlarının gelişme çizgisini bütün toplumların uymaya mecbur olduğu bir tarihi gelişme çizgisi olarak ortaya koyan sosyoloji bilgisi ile Türk tarihinin açıklanmaya çalışılması ve Türk toplumunun değerlendirilmesi belli açmazları da beraberinde getirecektir.

Önemli sosyologların belli toplum türleri ile aşamalandırdığı tarih anlayışının, Türk toplumunun temel özelliklerinin açıklanmasından başlayıp günlük olaylarına kadar tayin edici bir rol oynadığı görülmektedir. Bütün değerlendirmelerin temelinde gerek kendimiz ve gerekse başkaları tarafından tayin edilen yerimizin büyük bir önemi bulunmakta ve tüm olaylar tayin edilmiş bu yerin özelliklerine göre açıklanmaktadır. Belli kalıplar dışına çıkmayan bu değerlendirmeler, belli bir tarihi tecrübe yaşamış, bu yolda özel bir kimlik ve temel bazı özellikler kazanmış Türk toplumunun önemli meselelerini kavramaya yetmemekte, açıklayamamaktadır(Tuna,1993, s.19-20).

Toplum olayları boşlukta gerçekleşen olaylar değildir. Toplum olayları her şeyden önce tarih içinde gerçekleşen olaylardır ve anlamlarını da tarih içinde bulmaktadırlar. Bu nedenle herhangi bir toplum olayı üzerinde doğru yargıda bulunabilmemiz için tarih bilgisine gerek bulunmaktadır. Kısaca sosyolojinin üzerinde çalıştığı, araştırdığı olaylar üzerinde incelemeleri sonunda doğru yargıda bulunabilmesi için söz konusu olayları tarih içine doğru olarak yerleştirebilmesi gerekmektedir(Sezer,1993,s.82). Bu sebeple Türkiye'de yapılacak tüm sosyolojik çalışmalarda Türk tarihine müracaat etmek, toplumlararası ilişkiler neticesinde şekillenen Türk toplumunun tarihi gelişme çizgisini ortaya koymak ve konuyu bu çizgi içerisinde ele almak gerekecektir. "Tarihimizden bilgi edinmek, tarihimizden gerekli sonuç ve dersleri çıkarmak Türk sosyolojisinin ilk koşuludur. Biz toplumumuzun sorunlarının sağlıklı bir biçimde ele alınabilmesi için tarihimizin doğru değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz(Sezer,1985,s.178).

Bir toplumun tarih içindeki gerçek yerini saptayabilmenin en sağlıklı yolu eldeki toplum modelinin kendisinden önce ve sonra gelen modellerle olan ilişkisinin iyi bilinmesidir. Başka türlü söylersek eldeki toplum modelini gerektiği biçimde değerlendirebilmek için gelişme çizgisinin bütün toplumları kapsaması, toplumlararası ilişkileri açıklayabilmesi ve toplumların tarih içindeki yer ve rollerini aydınlatabilmesi gerekir. Ancak böylece tarih çizgisinden yola

çıkarak toplumları değerlendirmek mümkün olacaktır(Sezer,1988,s.107). Türk toplumunun sorunlarını anlamak ve doğru bir şekilde açıklamak için Türk tarihine başvurmamız da yeterli olmayacak, aynı zamanda Türk toplumunun ilişkide bulunduğu ve karşılaştığı toplumların tarihine de müracaat etmek gerekecektir. "Toplumumuzun önemli meselelerini anlayabilmek için Türk tarihini ve uygarlığını dünya tarihi ve ilişkileri içine oturtmak (gerekecektir). Üzerinde yaşadığımız topraklarda yaratılan tarihin geçmişte karşılaşılan sorunlar ve bunlara bağlı olarak ortaya konan çözümler çerçevesinde ele alınması ve kazanılan özelliklerin bu açılardan değerlendirilmesi yanında diğer toplumlarla gerçekleştirilen ilişkilerin göz ardı edilmemesi büyük önem taşımaktadır"(Tuna,1991,s.66).

Bir bilim olarak "sosyolojinin günümüze kadar ürettiği bilgilerin kaynağı Batı tarihi olmuştur. Oysa Türk toplumu tarihini ele aldığımız zaman ilk gözlemleyebileceğimiz Türk toplum tarihi ile Batı kalıplarının uyuşmazlığıdır. Genel olarak Doğu tarihinde en azından Batı tarihinde görülen Eski Çağ - kölelik, Ortaçağ - feodalizm ve Yeni Çağ - kapitalizm kesişmesine tanık olunmamaktadır. Bu durumda bizim Türk tarihinde önemli değişmeleri saptamakla başlamamız gerekmektedir"(Sezer,1985,s.120). Türk tarihi ancak kendine özgü özellikleri ve kendi bütünlüğü içinde anlaşılabilir ve açıklanabilir. Batı düşüncesi tarafından bize hazır olarak sunulan toplum tipleri ile veya evrensel olarak tanıtılan batı toplumlarının toplum aşamaları ile Türk tarihinin ve Türk toplumunun anlaşılması ve açıklanması mümkün değildir. Bu yüzden Türk tarihi bizim için önemlidir. Toplum olaylarının anlaşılabilmesi için ancak Türk tarihine müracaat ettiğimiz ölçüde başarı elde edebiliriz.

Türkler tarih sahnesine çıktıkları günden itibaren çok geniş coğrafyalara yayılmış, büyük imparatorluklar ve çeşitli devletler kurmuşlardır. "Türklerin dört bin yıllık bilinen tarihlerinde, başta Asya, daha sonra da Avrupa ve Afrika kıtalarında çok değişik coğrafyalarda devlet kurmaları ve yaşamaları, her zaman dünyanın ilgisini çekmiştir. Zira dört bin yıllık bu uzun dönemde, Çin, Hint, Fars, Bizans, Arap ve nihayet Batı kültürü ile karşı karşıya gelen ve iç içe yaşayan Türklerin, benliklerini kaybetmemeleri, sahip oldukları öz kültürlerini devam ettirmeleri, kendilerinin de ne denli sağlam bir kültüre sahip olduklarını ispat ederken bu medeniyetler arasında etkileşimin ölçüsü hep merak edilmiştir. Bilhassa Karadeniz'in Kuzeyinden Doğu Avrupa'ya, oradan da İtalya ve Fransa içlerine kadar ilerleyen çeşitli Türk kavimlerinin bıraktıkları etkiler ve daha sonra Balkanlarda oluşan Türk asıllı devletler bu ilgiyi daha da artırmıştır. Nihayet doğu-batı ticareti ve İslâm dünyasına hakim olan Türklerin ulaştıkları medeniyetin Batı üzerindeki tesiri, Batılı müsteşriklerin (Oryantalist) ve seyyahların eserlerine konu olmuştur"(Hallaçoğlu,2002,s.55-60).

Toplum yasaları toplumdaki değişmelerin mantığını anlamamıza yardım eder. Eğer bir toplumun değişme yasalarını tanımak istiyorsak nelerin nasıl değiştiğini görebilmemiz için önce o toplumu değişme dönemleri içinde ele almamız gerekmektedir. Türk tarihinde iki önemli değişiklik olayına, geniş çapta toplumumuzun kimlik değiştirmesine kadar uzanan iki olaya tanık oluyoruz. Bu olaylar Anadolu'nun Türkleşmesi ve Osmanlı'nın Batıcılaşması olaylarıdır. Bu iki olayın tarihimizde ayrı bir yeri vardır. Anadolu'nun Türkleşmesi olayında bir uygarlık çevresinden bir başka uygarlık çevresine gireceğiz. Kimliğimizi değiştirmeksizin yurdumuzu değiştireceğiz. Osmanlı'nın Batıcılaşma olayında ise bu kez yurdumuzu değiştirmeden kimliğimizi değiştirmek girişimi bulunmaktadır(Sezer,1985,s.120-121).

Türk tarihi, çok geniş coğrafyalarda gelişme gösteren, tarih sahnesine çıktığı günden itibaren Türk kimliği ile yaşayan, aynı dili konuşan, büyük bir ekseriyeti aynı dine mensup, ortak bir kültüre sahip olan Türk toplumunun ortak tarihidir. Türk toplumunun tarih içinde karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunlara çözüm arayışları sürecinde ortaya çıkan köklü değişiklikler toplum yapısını etkilemiş ve yeni kimlik arayışlarına sevk etmiştir.

Yüzyıllarca tanrı adına insanları yönetme ve insanlığa adalet götürme görevini yerine getirme inanç ve iddiasıyla fetihler yapan ve geniş bir coğrafyayı yurt edinen Türkler; yerleşik uygarlıkların ve İslamiyet'in Batı yağmacılığına karşı savunulması ve yönetilmesi, yağmanın durdurulması görevini üstlenmişler ve buna uygun bir siyaset benimsemişlerdir. Tarihi gelişme süreci içerisinde şekillenen bu siyaset Selçuklu devleti ile başlamış ve en olgun şeklini de Osmanlı devletinde kazanmıştır. "Batı'ya karşı Doğu halklarını korumak, üretimlerini kesintisiz devam etmelerinin gereklerini sağlayarak Doğu'nun varlığını ve devamlılığını sağlamak Osmanlı'nın siyasetinin ilk elde temel taşlarını oluşturmuştur. Bu temelin üzerinde iç ve dışta hassas dengeleri koruyan ilkeler bütünlüğünün oluşturduğu eşine az rastlanır bir siyaset binası inşa edilmiştir"(Tuna,1993,s.181-182).

Osmanlı Devleti Doğunun ve İslamiyet'in Batı yağmacılığına karşı savunulması siyasetiyle, siyasi ve sosyal kimliğini belirlemiş ve görevini yerine getirdiği ölçüde egemenlik sahalarını genişletebilmiştir. Osmanlı Devleti asırlar boyunca Batı'nın doğu toplumları üzerinde kurduğu sömürü düzenine dayalı ilişkileri kontrol altına almış, Batı'nın Doğu'yu istismar etmesine engel olmuştur. Bu sayede yüzyıllar boyu varlığını sürdürmüş ve üç kıtaya hakim bir cihan devleti haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul'u fethi ve eski ticaret yollarını kontrol altına alması ile birlikte Batı'nın Doğu toplumları üzerinde kurduğu emperyalist ilişkiler denetim altına alınmış ve Batı toplumları yeni çıkış yolları aramaya mecbur bırakılmıştır.

Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri ve Anadolu'da kurdukları siyasal organizasyonun varlığı, Batı'nın tarih içinde Doğu üzerinde kurduğu emperyalist ilişkileri sonlandırmıştır. Batı'nın, Doğu ile olan geleneksel ilişkilerinde Doğu üretim merkezlerinin kaynaklarına el koyma ve Batı'ya aktarma süreci Türklerin sahneye çıkışı ile engellenmiştir. Bunun sonucunda Batı varlığını sürdürmesi için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan mahrum kalmış ve sosyal ve ekonomik açmazlarla karşılaşmıştır. Batı bu açmazlardan kurtulmak maksadı ile yeni arayışlar içerisine girmiş ve bu arayışlar neticesinde yeni kaynaklara ulaşmıştır. (Amerika'nın keşfi, Ümit Burnu'nun keşfi, yeni sömürgelerin keşfi v.s. gibi). Kurulan yeni ilişkiler neticesinde Batı dışı kaynakların Avrupa'ya aktarılması, zenginliklerin Batı'da birikmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Zenginliklerin elde edilmesi ve bölüşülmesi esnasında iç çatışmalar yaşanmış ve bu da yeni merkezlerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve ortaya çıkan sorunlara çözüm arayışı içerisine girilmiştir. Bu tarihi süreç yukarıda bahsettiğimiz gibi Batı'da sosyolojinin doğuşunu hazırlamıştır. Bu süreç daha sonra ters dönecek, Batı'daki gelişmeler Türk tarihini zorlamaya ve tarihi akışı tıkamaya başlayacak, Türk toplumu yeni arayışların içerisine girecek ve sonuçta sosyoloji ile tanışacaktır.

Osmanlı, Doğu toplumlarından yana koyduğu ağırlığına bağlı olarak oluşturduğu dünya dengesinin devamını Devleti ebed müddet olarak kendisine biçtiği yaşı ile tayin etmek istemesine rağmen denetlediği coğrafyanın dışına taşırılan ilişkiler dünya çapında sürdürülen

Doğu Batı ilişkilerinin eksenini de Osmanlı'nın etki alanının dışına taşırmıştır (Tuna,1993,s.182).

Bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin sınırlarını zorlamaya başlamış, imparatorluk toprak kaybetmeye, sosyal bütünlüğünü yitirmeye başlamıştır. 1913 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü toplam 4.980.000 kilometrekare iken 1923 yılına gelindiğinde 10 yılda 4 milyon kilometrekareden fazla toprak kaybedilmiştir. Ve zaman içinde, Osmanlı Devleti'nin Doğu toplumları önünde varlık sebebi de ortadan kalkmaya başlamıştır.

Tarih içinde gelişen bütün bu olumsuz şartlar sonucunda ortaya çıkan sorunlar karşısında, Osmanlı İmparatorluğunda yeniden eski ihtişamına kavuşması için çıkış yolları aranmaya başlanmıştır. İlk hissedilen sorun devletin toprak kaybı olduğuna göre öncelikle bunun önlenmesi gerekiyordu. Dolayısıyla ilk elden çözüm bekleyen konu askeri alanda ortaya çıkan sorunlara çözüm getirmekti. Böylece Devletin toprak kaybını önlemek için askeri sahada yeniliklere gidilmiş, orduda teknik sınıfların modernleşmesi ile ilgili tedbirlere başvurulmuştur. Ancak alınan tedbirler Osmanlı Devletinin toprak kaybını önleyememiş, devlet hızla kan kaybetmeye, gittikçe gücünü yitirmeye başlamıştır.

Askeri alanda yapılan düzenlemelere paralel olarak Osmanlı Devleti, eğitim yoluyla sorunların üstesinden gelmeye çalışmış ve yeni düzenlemelere başvurmuştur. Eğitim ve öğretim programlarının yeniden düzenlenmesi ve başarısı kanıtlanmış olan Batı'daki eğitim sisteminin ülkemizde uygulanması ile sorunlara çözüm getirilebileceği kanaati, yeni arayışların belirleyicisi olmuştur. Batı'daki bilimsel gelişmeler Batı'nın sorunlarına büyük ölçüde çözüm getirdiğine göre, Türk toplumunun karşılaştığı sorunlar da aynı şekilde aşılabilecekti. Bu sebeple eğitim öğretim programları yeni baştan ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık dört yüzyıl kadar, belirli bir okul sistemi içinde ülkedeki çocuk ve gençlerin eğitim ve öğretimini gerçekleştirmeye, bu yolla devletin sivil ve askeri alandaki ihtiyaçları için gerekli elemanları sağlamaya çalışmıştır. Ancak 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren mevcut eğitim ve öğretim kurumlarının yetersizliği söz konusu olmaya başlamış ve sonuçta daha önceleri ülkede örnekleri bulunmayan batı örneğinde yeni eğitim-öğretim kurumları açılmaya başlanmıştır. Tanzimat ve daha sonraki I. ve II. Meşrutiyet sürdürülen reform çabalarında ülkede bir yandan, mevcut öğretim kurumlarında bazı düzenlemeler yapılmaya çalışılırken, bir yandan da çağın gereklerine uygun, öğretim kurumlarının açılmasına ilişkin çalışmalar devam etmiştir(Oktay,1987,ss.115-142).

İmparatorluğun kuruluş ve yükseliş devirlerinde devletin gücü ile orantılı olarak gelişen ve ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmede başarılı hizmetler veren eğitim öğretim kurumlarının zamanla çeşitli nedenlere bağlı olarak bozulmaya başlamasına, İmparatorluk ordusunun çeşitli bölümlerinde ortaya çıkan bozulmalar da eklenince, ortaya çıkan çeşitli problemler, devlet yöneticilerini bazı reformların yapılması konusunda düşündürmeye başlamıştır… Bu reform hareketlerine ilk kez III. Ahmet döneminde başlanıldığı görülmektedir (Matbaanın Müslüman Türkler tarafından kurulması bunlardan bir tanesidir)… II. Mahmut'un 1824 tarihinde yayımladığı bir ferman, ilk kez Devletin eğitim öğretim sorumluluğuna işaret etmesi açısından ilgi çekicidir(Oktay,1987,ss.115-142).

Osmanlı Devleti bir taraftan Batılı devletler tarafından gelen tazyikler sonucunda askeri alanda başarısızlıklar yaşaması sebebiyle toprak kaybetmesi sonucunda siyasi yapıda büyük sorunlarla karşılaşırken; diğer yandan Napolyon seferleri ile Batı'nın ihraç ettiği milliyetçilik akımlarının ülke bütünlüğünü tehdit edecek boyutlara ulaşması ve toplumsal bütünlüğü zedelemesi, eğitim alanında yapılan reformlara paralel olarak siyasi ve toplumsal reformlara da başvurmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti eğitim ve öğretim faaliyetlerini çağın gereklerine göre düzenlemeye çalışırken, toplumsal reformları da göz ardı etmeyecek, toplumu bir arada tutacak politikalar geliştirmeye çalışacaktır. Yüzyıllar boyunca toplumsal bütünlüğü sağlayan Osmanlılık siyasetini devam ettirme gayreti içerisinde bir takım toplumsal reformlara da başvuracaktır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı bu çabaların neticesinde ortaya çıkan yenileşme hareketleridir.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerini çağın gereklerine göre düzenlemeye çalışan Osmanlı Devleti, toplumsal reformları da göz ardı etmeyerek toplumu bir arada tutacak politikalar geliştirmeye çalışırken, "1839 yılında sadrazam Mustafa Reşit paşa tarafından hazırlanan ve ilan edilen Tazimat Fermanı ile, Osmanlı İmparatorluğunu çağdaş Avrupa devletlerinin düzeyine çıkarmayı(Oktay,1987,ss.115-142) amaçlamıştır.

Osmanlı devletinde batılılaşma ve yenilik hareketleri daha ziyade askeri, siyasi, idari ve bir dereceye kadar da içtimai alanlarda, yani padişah ve sadr-ı azamların doğrudan doğruya yetkisi ve denetimi altında bulunan müesseselerde başlatılmış ve devam ettirilmiştir. Çünkü söz konusu müesseselerdeki yenilikler gerek muhafazakarların, gerek halkın dikkatini çekmediği gibi onların düşünce ve anlayışlarına da ters düşmüyordu. Hatta uzun zaman ıslahatçılar, ulema ve onun kontrolü altında bulunan halkın tepkisine yol açacak; asırların meydana getirdiği, fakat hayatiyetini kaybetmiş kültür, eğitim, hukuk ve diğer sosyal müesseselerde ve bunların toplumda yarattığı yaşayış ve düşünce tarzında değişiklik ve yenilik yapacak köklü tedbirler almaya teşebbüs etmediler. Bu yüzden modern eğitim ve öğretim alanında, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ciddi hiçbir yenilik hareketine girişilmemiştir(Kodaman,1991,s.1-2). Ancak Batı'daki gelişmeler ve bu gelişmelere paralel olarak ülkemizde ortaya çıkan sorunların tahrip edici etkisi arttıkça, devlet sosyal ve siyasal alanda yaptığı düzenlemelere ve açılımlara paralel olarak eğitim faaliyetlerini de denetim altına almaya başlayacak, daha radikal düzenlemelere başvurulacaktır.

Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve değişme çabalarına paralel olarak eğitim faaliyetlerini kontrol altına alma çabası, başta Osmanlılık siyaseti olmak üzere daha sonra çözüm olarak başvuracağı siyasetlerin toplum hayatında etkin hale getirilmesi amaçlanacaktır. Sosyal ve siyasi çözüm çabaları bu alanda birçok düzenlemeyi beraberinde getirecek, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile I. ve II. Meşrutiyetin ilanı ile sorunların çözümü hedeflenecektir. Bütün bu siyasi ve sosyal dönüşümlere paralel olarak eğitim faaliyetleri de ciddiye alınacak ve eğitim sistemi yeni baştan düzenlenecektir. "1839 Tanzimat Fermanının ilanından sonra "1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Müslüman ve Hıristiyan tebaanın eşitliği fikri ile birlikte, Hıristiyan tebaanın çocuklarının, artık yalnız kendi cemaatleri tarafından açılan okullara değil devlet tarafından açılan yeni okullara da girebilmelerine olanak sağlamıştır" (Oktay,1987,ss.115-142). Bunun olumsuz sonuçları kısa bir süre sonra ortaya çıkacaktır.

Tanzimat'ın ilanı ile başlayan ve eğitim alanında da etkinliğini gösteren düzenleme ve reform hareketleri ülkede olumlu ve olumsuz özellikler taşıyan karmaşık bir eğitim tablosunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir yanda pek fazla değişikliğe uğramadan mevcut vakıfların desteği ile varlıklarını sürdürmeye devam eden medreseler, bir yanda Devlet eliyle kurulan modern askeri ve sivil okullar, bunların yanında gayri Müslim tebaanın yüzyıllardan beri devam eden okulları, bunlara ilave olarak, Avrupalıların giderek artan baskılarla elde ettikleri haklar sonucunda kurulan yabancı okullar. Bütün bu eğitim öğretim kurumlarının kuruluş amaçları ve öğretim yöntemlerinin farklılığı da göz önünde bulundurulursa, yetiştirdikleri insan tiplerinin de birbirlerinden ne denli farklılık gösterebileceği kolaylıkla anlaşılabilir (Oktay,1987,ss.115-142).

Yapılan düzenlemelerle eğitim karmaşası içine düşen Osmanlı Devletinin homojen bir toplumsal yapı oluşturması, Müslüman ve Hıristiyan tebaayı artık ortak bir amaç etrafında toplaması mümkün olmayacaktır. Bu sebeple Osmanlı Devletinin, yetişen nesillerin şekillenmesini kontrol altına alması gerekecektir. Bunun için de eğitim sisteminin yeniden değerlendirilmesi, eğitim kurumlarının devlet kontrolüne alınması ve devletin ön gördüğü sınırlar içerisinde faaliyet göstermelerinin denetlenmesi ve devlet siyasetinin toplumun bütün farklı kesitlerine nüfuz etmesi için dağınık olan eğitim ve öğretim kurumlarının tek elde toplanmasına gayret edilecektir.

Bu dönemde Osmanlı devleti bir taraftan Türk kimliğini eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temeline yerleştirirken, diğer taraftan Türk olmayan unsurları Osmanlılık siyaseti içerisinde eritip toplumsal bir bütünlük sağlamaya çalışacaktır. Bu şekilde, gayrı Müslim tebaa devletin ihtiyaçlarına ve hedeflerine uygun olarak yetiştirilmeye, sosyal yapı içerisine dahil edilmeye, toplumsal hedeflerden sapmalar önlenmeye ve denetim altına alınmaya çalışılacaktır.

Söz konusu dönemde eğitim alanında yapılan düzenlemeler ile Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan farklı din, dil, ırk ve kültür çevrelerinde yetişen nesilleri, farklılıklarına müdahale etmeden, Osmanlılık siyaseti içerisinde tek bir şemsiye altında toplanması hedeflenmiştir. Ancak bu pek mümkün olmayacaktır. Avrupa devletleri, Osmanlı devletine baskı uygulayarak siyasi ve sosyal alanda gayrı Müslim tebaanın lehinde olmak üzere yeni düzenlemelere gidilmesi için zorluyordu. Osmanlı'nın bütün çabalarına rağmen dağılma sürecini durdurma hususunda başarılı olunamayacak; önce gayrı Müslim tebaa, daha sonra Türk olmayan Müslüman unsurlar devlete karşı ayrılıkçı hareketlerin içinde yer alacaklar ve sonuçta devletin zayıflamasına, toprak ve toplum bütünlüğünü kaybetmesine yol açacaklardır.

II. Abdülhamit dönemi hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin memleket dışında gelişme imkanlarını buldukları bir dönemdir. Bu dönemde Ziya Paşa, Namık Kemal gibi yazarlar da eserleri ile Türk toplumunu etkilemişlerdir. Tıbbiye, Mülkiye, Harbiye gibi yeni açılan modern okullarda okuyan gençler arasında da yaygınlaşan hürriyet fikirleri, zaman zaman ülkedeki çok sayıdaki aydının sorguya çekilmesine, cezalandırılmasına neden olmuş ama ortadan kaldırılamamışlardır. Aksine bunlar arasından bir yolunu bularak yurt dışına kaçabilenler, Avrupa'da özellikle Fransa'da yeniden bir araya gelme, haberleşme imkanını bulabilmişler, aralarında, cemiyetler, topluluklar kurarak yayınlar yapmışlardır(Oktay,1987,ss.115-142). İlerleyen yıllarda İmparatorluğun kaderini değiştirecek olan bu cemiyetlerin en etkilisi ve en önemlisi İttihat ve Terakki cemiyetidir.

Bununla birlikte "Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok değişim meydana gelmiş ve yeni yeni siyasal-düşünsel oluşumlar ortaya çıkmıştır. Tanzimat'la başlayan gelişmeler, Osmanlının Batıcılaşması yolunda bir dönüm noktası olmuştur. 1860'larda Yeni Osmanlı'larla başlayan Batıcı muhalefet, Batıda üretilen belli başlı kuramları Osmanlıya aktararak, meşruti bir yönetimi hedeflemiştir. Anayasal bir rejim öngören ve İngiliz siyasal çıkarlarına yakın düşünceler üreten bu çevreler, Abdülaziz'i halledip II. Abdülhamit'i tahta taşımışlardır. Abdülhamit'le yapılan pazarlıklar, Abdülhamit tahta çıktıktan sonra rafa kaldırılmış, Yeni Osmanlılar hareketinin liderleri çeşitli biçimlerde yok edilmiş ve beklenilen dönüşümler gerçekleştirilememiştir. Yeni Osmanlılar hareketinin liderleri çeşitli biçimlerde yok edilmiş ve beklenilen dönüşümler gerçekleştirilememiştir"(Kaçmazoğlu,2011,s.11-12).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra, ülkede daha önceki dönemlerde görülmeyen hızlı bir yayın hayatının başlaması, çeşitli fikirlerin gazeteler aracılığı ile yayınlanarak tartışılmaya başlanılması, ülkeyi çok çeşitli fikir akımlarının hüküm sürdüğü bir ortam haline getirmiştir. Böylece dünya görüşleri birbirinden farklı ideolojiler, İslamcılık, Avrupacılık ve Türkçülük akımları ortaya çıktı. Çeşitli siyasi parti mensupları arasında da taraftarlar bulan bu fikir cereyanları ülkenin düşünce, edebiyat, eğitim ve siyasal hayatında önemli rol oynadılar (Oktay,1987,ss.115-142).

Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan fikir hareketleri, Osmanlı Devletinin karşı karşıya bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik sorunların çözümünü amaçlayan, toplumsal parçalanmayı önlemeyi ve devletin bütünlüğünü devam ettirmeyi amaçlayan hareketlerdi. Yüzyıllar boyunca Osmanlılık siyaseti içerisinde eriyen değişik din ve milliyete mensup unsurlar, Batılı devletlerin kışkırtmaları ve hatta organizasyonları neticesinde sosyal ve siyasal bütünlüğünü tehdit etmeye başlayacaklardır. Osmanlı yönetimi, başlangıçta Batılı devletlerin milliyetçilik duygularını coşturduğu gayrı Müslim ahalinin ayrılıkçı taleplerini yine Osmanlılık politikası içerisinde çözmeye çalışacaktır. Bu amaçla gayrı Müslim tebaaya yönelik çözümler üretilecek, Tanzimat'la başlayıp Islahat Fermanı ile devam eden bir dizi düzenlemeler getirecektir. Ancak tanınan bütün hak ve imtiyazlara rağmen gayrı Müslimlerin artarak devam eden talepleri durmayacak, aksine verilen tavizler iştahlarını daha da kabartacaktır. Sonuç olarak İmparatorluğun parçalanması kaçınılmaz olacaktır.

Osmanlı Devleti, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında büyük kayıplar vermiş ve parçalanma sürecine girmiştir. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve çöküşü kesin olarak belgelenmiş, 13 Temmuz 1878'de imzalanan 64 maddelik Berlin Anlaşması ile bu süreç büyük devletler tarafından da onaylanmıştır. Buna göre Osmanlı'yı uzun süre uğraştıracak bir Ermeni sorunu yaratılmış, Kuzey Doğu Anadolu Rusya'ya, Kıbrıs ve Mısır İngiltere'ye bırakılmış, Bosna Hersek yönetimi Avusturya'ya verilmiş, Romanya bağımsızlığına, Bulgaristan özerkliğine kavuşmuş, bu gelişmelerden yararlanan Fransa 1881'de Tunus'u işgal etmiştir(Kaçmazoğlu,2011,s.13).

Tanzimat'tan beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunan çizgisini terk etmeye başlamıştır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi gerektiği tezi, Rusya'dan sonra İngiltere tarafından da onaylanır. Berlin Anlaşması'nın yarattığı kargaşa ortamında, parçalanma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahı II. Abdülhamit, yeni bir dış politika arayışına girdi ve

1871'de Fransa'yı yenerek Batı içi çatışmada İngiltere'nin karşısına dikilen, Batı'nın ikinci büyük gücü Almanya'ya yöneldi. II. Abdülhamit, III. Selim gibi dünyanın en güçlü ülkesine karşı Batı içi çatışmalardan yararlanmak ve Osmanlıyı toplumlararası ilişkilerde bir önceki döneme göre daha etkin bir konuma taşımak istiyordu. Ancak, Osmanlının alternatifleri de giderek azalıyor ve Devlet, Almanya'ya dayanarak ayakta kalmaya çalışıyordu (Kaçmazoğlu,2011,s.13-14).

Müslüman olmayan unsurların Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı topyekun bir saldırıya geçmeleri ve Batı'nın bütün gücüyle Osmanlıyı parçalama ve mümkün olursa Anadolu'dan söküp atma gayretlerine karşılık Osmanlı Devleti, asli unsuru olan Türk toplumunun birlik ve beraberliğini sağlayacak politikalar geliştirecek ve Türk kimliğini belirgin hale getirme gayreti içerisine girecektir. Ayrıca, Batı'nın bizzat organize ettiği, Osmanlı Devletini parçalama gayreti içerisinde olan oluşumların saldırıları ve yıkıcı faaliyetlerini önlemek ve mümkün olursa Türk olmayan Müslüman unsurların İmparatorluk bünyesi içerisinde tutmak için politikalar geliştirecektir. Ne var ki başvurulan ve hayata geçirilen bütün politikalara rağmen, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya yönelik olan milliyetçilik hareketleri önlenemeyecek (Ortaylı, 2012,s.13), İmparatorluğun dağılma süreci hızlanacaktır.

Osmanlı Devleti'ni parçalanmaya götüren gayrı Müslimlerin ayrılıkçı talepleri ve girişimlerinin yanında yine Müslüman tebaada da hoşnutsuzluklar görülmeye başlayacaktır. Osmanlı yönetimi bir yandan Osmanlılık politikasını yürütürken, öte yandan Müslüman ahalinin imparatorluğun sosyal ve siyasal bütünlüğü içerisinde yer almalarını sağlayacak bir politika izleyecektir. Bu şekilde Müslüman olmayan unsurların ayrılıkçı taleplerinin menfi sonuçları, Müslüman tebaa açısından önlenmeye çalışılacaktır. İslam topluluklarını Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısı içerisinde tutmak ve en azından Osmanlı sınırları içerisinde yer alan İslam dünyasının parçalanmasını önlemek için İslam birliği politikasını izleyecektir.

Bu politika değişikliği sonucunda Osmanlı toplum yapısı içerisinde din temeline dayalı olarak ayrışmalar ve huzursuzluklar artmış, ayaklanma ve isyanlar çoğalmış, Avrupa'da Türklüğe karşı düşmanlıklar belirgin bir şekilde kendini hissettirmeye başlamıştır.

Abdülhamit'in İslamcılık siyaseti iç politikada halkın ideolojik söylemine daha çok yaklaşmış, merkezle halk arasındaki yabancılaşmayı ortadan kaldırmayı denemiştir. Abdülhamit dış politikada Almanya'ya yanaşırken, Almanlar padişahın İslamcılık politikasını desteklemiştir. Abdülhamit İslamcılık siyaseti ile iç politikada egemenliğini ülkenin her yerinde hissettirmeye çalışırken, dış politikada İslam dünyasının anti-emperyalist lideri rolünü oynamıştır. II. Abdülhamit dönemi dış politikanın bazı başarılı çıkışları ve Alman yanlısı tercihi, İngiltere'yi rahatsız edip harekete geçirmiştir. Berlin Anlaşması'ndan sonra İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, ABD gibi Batı'nın sömürgeci ülkeleri, başta misyonerlik faaliyetleri olmak üzere, Osmanlı topraklarında kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetlere başlamışlardır. Özellikle İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıklar ve İttihatçıları kendi çıkarları açısından yönlendirmeye ve kullanmaya çalışmıştır. Bu politikalar çerçevesinde Osmanlının çeşitli kentlerinde birçok kargaşa yaşanmıştır(Kaçmazoğlu,2011,s.14-15).

Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam birliği politikası, özellikle İngilizlerin kışkırtmaları neticesinde devlete karşı harekete geçen Türk olmayan Müslümanların eylem ve ayrılıkçı talepleri karşısında etkisini kaybetmeye başlayacaktır. Bir de buna İngilizlerin Mısır ve Kıbrıs'a

el koymaları, Fransızların Tunus'u işgal etmeleri gibi Batılı devletlerin Müslümanların yaşadığı Osmanlı topraklarını işgal etmeleri eklenince İslam birliği politikası geçerliliğini yitirecektir.

Osmanlı Devleti ortaya çıkan olumsuzluklar karşısında İslam birliği politikasından vazgeçmeyecektir ama devletin asli unsuru olan Türk toplumunu bir arada tutacak ve gelecekte yeni bir hayat alanı oluşturacak politikalar geliştirecektir. Gerek Osmanlı sınırları dışında bulunan Türk dünyasındaki gelişmeler ve bunların Osmanlı devleti ile kurdukları siyasi, sosyal, fikri ve hatta askeri münasebetler ve gerekse imparatorluk sınırları içerisinde bulunan Türk unsurunun varlığına yönelik bütünleştirici girişimler sayesinde Türkçülük hareketi gücünü göstermeye başlayacak ve bir devlet politikası haline getirilecektir.

Türkçülük hareketi tek başına Osmanlı sınırları dahilinde yaşayan Türkler arasında ortaya çıkan bir fikir hareketi değildir. Daha çok, çoğunluğu Rusların işgali altında kalan vatan topraklarında yaşayan Türkler arasında filizlenen ve Osmanlı Devletinin karşı karşıya olduğu sosyal, siyasi ve askeri sorunların aşılması yolunda girişilen çözüm arayışları çerçevesinde Türkiye'ye taşınacaktır. Osmanlı'nın izlediği Osmanlılık ve İslam birliği politikaları sonuç vermemesine rağmen Türkçülük hareketi karşılık bulacak ve son hesaplaşmada Türk toplumu Batı karşısında varlığını sürdürme başarısını gösterecektir.

Osmanlılık politikası Osmanlı topraklarında geçerliliği olacak ve Osmanlı sınırları dışında kalan İslam dünyasının ve Türk topluluklarının dikkatini çekmeyecek, onlar için bir anlam ifade etmeyecektir. Dolayısıyla Devletin sınırları dışından Türk-İslam dünyasından herhangi bir destek bulmayacaktır. Oysaki İslam birliği fikri ve Türkçülük hareketi ülke içerisinde olduğu kadar Devletin hudutları dışında kalan İslam aleminin ve Türk dünyasının ilgisini çekecek ve her alanda destek görecektir. Zira, "Osmanlı Devletinin menfaati, bütün Müslümanların ve Türklerin menfaatlerine aykırı değildir." Çünkü, "tebaası olan Müslümanlar ve Türkler onun kuvvetlenmesiyle kuvvetlenmiş demek olduğu gibi, diğer Müslüman ve Türkler de, kuvvetli bir destek bulmuş olurlar"(Akçura,2011,s.22). Böylece Osmanlı Devleti, Türkçülük politikası esas olmak üzere İslam birliği fikri ve siyasetinin de desteği ile Batı'nın bütün saldırıları karşısında varlığını korumaya ve tarih önünde iddialarını sürdürmeye çalışacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunun, aldığı bütün sosyal, siyasi ve ekonomik tedbirlere rağmen gerileme döneminde başlayan toprak kaybı bu dönemde büyük boyutlara ulaşacak ve İmparatorluğun parçalanma sürecine engel olunamayacaktır. Önceleri imparatorluk içinde yaşayan gayri Müslim unsurların bölücü ve ayrılıkçı hareketi şeklinde başlayan süreç daha sonra Türk olmayan Müslüman unsurlara da sıçrayacak ve bu süreç sonucunda 1913-1923 yılları arasında 10 yıl gibi kısa bir süre içerisinde İmparatorluk 4.000.000. km2 toprak kaybedecektir.

Gerek devlet politikası olarak Türkçülük ve gerekse siyasi bir fikir hareketi olarak Türk milliyetçiliği, en son safhada ortaya çıkacak ve devletin asli unsuru olan Türk kimliği öne çıkmaya başlayacaktır.

II. meşrutiyet döneminin büyük bir bölümüne tekabül eden bu dönemde siyasi çözüm önerilerine paralel olarak eğitim faaliyetlerine de büyük önem verilecektir. Bu dönemde "Politik akımlar (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık, Sosyalizm) ve eğitim, millî ve kültürel eğitim, seçkinler eğitimi-kitle eğitimi, Anglo-Sakson eğitimi (eğitimde pragmatizm),

toplumu kurtarıcı öğretmen görüşü, kızların eğitimi, halk eğitimi, iş, üretim, köy ve çevre eğitimi, eğitimde çocuktan hareket"(Akyüz,2007,s.225) gibi konular yoğun olarak tartışılmıştır.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda, Batı toplumları lehine oluşan yeni dünya düzeninde yer alma arayışları yoğun bir şekilde kendini hissettirmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu "dışına itildiği yeni Dünya ilişkileri örgüsünde kendisince anlam olabilecek bir yer tutmakla atlatacağına inanmış ve bu yolda mevcut siyasetinde önemli bir dönüş yaparak Batılılaşmak olarak adlandırılan bir yol izlemeye başlamıştır"(Tuna,1993,s.182). Başka bir ifadeyle, dünya siyasetinin ve yeni oluşan güç dengesinin dışına itilen ve tarih önündeki iddialarını gerçekleştirme gücünü elinden kaçıran Osmanlı Devleti, yeni denge arayışlarından ve başvurduğu çözüm yollarından da müspet bir netice alamayınca, yeni bir siyasetle varlığını sürdürme imkanını aramaya başlamış ve geleneksel siyaseti olan Doğunun ve İslamiyet'in Batı yağmacılığına karşı savunulması politikasını terk ederek yeni bir dünya siyaseti içine girmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, bütün çabalara rağmen bir müddet sonra dağılmaktan ve yerini Türk tarihinin sürekliliği ve bütünlüğü içerisinde yeni bir siyasi yapılanmaya devretmiştir.

TÜRK TOPLUMUNUN SOSYOLOJİ İLE TANIŞMASI

Türk toplumu yukarıda geniş bir şekilde aktarıldığı şartlar içerisinde sosyoloji ile tanışmış ve yakından ilgilenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaptığı modernleşme çalışmaları, kurduğu okullar, Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler ve Avrupa'ya kaçan siyasiler; 20. yüzyıl başlarında ülkenin geleceği hakkında çok yoğun bir tartışma başlattılar. Bu tartışmaların en zengin ve en seviyelilerinden biri de eğitimin amaçları hakkındaki tartışmalardır. Genelde Emrullah Efendi ve Satı Bey arasında olan bu tartışmalara daha sonra Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Halide Edip (Adıvar) gibi düşünürler de katılmıştır(Ergün,2008,ss. 1-9).

Bütün Avrupa toplumlarının düzenlerini değiştiren Sanayi Devrimi ve daha sonraki gelişmelere bağlı olarak Avrupa devletlerindeki değişimi anlamaya çalışan düşünürlerin sorunu ele alış biçimleri ve anlama ve açıklama tarzları da birbirinden farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. "Fizikçi Auguste Comte tarihi ve sosyal olayları fizik mantığıyla ele alıp kendisine has "yasa"lar geliştirirken maden mühendisi Le Play toplumsal olayları daha farklı çözümlemeye ve sistemleştirmeye çalıştı." Auguste Comt'un yaklaşımı Durkheim tarafından ve Le Play'ın yaklaşımı da Edmond Demolins tarafından geliştirilmiştir. "Bunlar Türkiye'de de yankısını buldu ve Durkheim ekolünü Ziya Gökalp, Demolins ekolünü ise Sabahattin Bey temsil etti"(Ergün,2008,ss.1-9).

Bu dönemin önde gelen düşünürlerinden birisi olan ve Science Sociale okulunun etkisi altında olan Prens Sabahattin Türkiye Nasıl Kurtarılabilir adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili birçok saptama yapmıştır. Prens Sebahattin'e göre Doğu toplumları ile Batı toplumlarının temel farkı, sosyal yapılarının farklılığıdır. Bireyci sosyal yapı ve toplumcu sosyal yapı olarak ikili bir ayrıma giden Prens Sabahattin'e göre gelişmiş Batılı ülkeler bireyci yapıda iken Doğulu toplumlar toplumcu bir yapıdadırlar. Batı çağdaş uygarlık araçlarını, bilimsel ve endüstriyel buluş ve türetimlerini ve bunların çıkış kaynağı olan sosyal yapısını başka bir çevreden almamış, onları kendisi meydana getirmiştir ve durmadan da getirmede. İşte sorun, bu yeteneği, bu gücü edinebilmektedir." Bütün sosyal sorunların, ana sorun olan "yapı sorun"u çevresinde

toplandığını ifade eden Prens Sebahattin'e göre "ıslahat" adımlarımızın bütününe damgasını vuran bir ana doğrultu beliriyor: Bütüncü yapıdan bireyci yapıya geçmek. Bireyci yapıya geçmek, ilkece bir eğitim sorunudur. Prens Sabahattin, devletin ana sorunu olarak gördüğü toplumcu yapıdan bireyci yapıya geçişin önemine vurgu yaparak Adem-i merkeziyetçi bir yönetim anlayışını, kendine yeten bireyci gençlerin yetiştirilmesini, İngiliz eğitim sisteminin benimsenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece "Yüzyıllardan beri de askeri ve siyasal yollarla bir türlü çözümünü başaramayarak, bugün kesin bir çöküşle kapanacak bir dram olarak yaşadığımız "uygarlığımızın devamı sorunu", bizim ve bütün insanlığın yararına olarak ancak bu şekilde çözülecek" tir (Durdu,2004,ss.1-14).

Görüldüğü gibi Prens Sebahattin, Batı sosyolojisinin bize tanıttığı sosyoloji anlayışının temsilcisi olarak Türk toplumuna yön çizmeye, kurtuluş reçetesi sunmaktadır. Batı düşüncesine hakim olan temel görüş; bütün toplumların aynı tarihi çizgi içerisinde geliştikleri, Batı toplumlarının bu tarihi çizginin en son aşamasında yer aldıkları ve bütün toplumların Batı toplumlarının tarih içerisinde geçirdiği toplum aşamalarından geçeceği, buna paralel olarak, Batı kendi sorunlarını yine kendi içinde çözdüğü, diğer toplumların da Batıda geçerliliği kanıtlanmış çözüm şekillerini hayata geçirmekle gelecekte karşılaşacakları sorunlarını aşabileceği, Batı dışı toplumlar için sorun Batı toplum modelini uygulayamamaktan kaynaklandığı, Batı toplum modelini doğru bir şekilde uygulamaları halinde ve insan ve toplum modelini Batı kalıplarına uygun olarak düzenlemeleri halinde karşılaşacakları sorun ve açmazları aşabilecekleri yönündedir.

Prens Sebahattin Batının bu öğretilerini ülkemize taşımış, Türk toplumunun sorunlarına bakmaksızın Batı toplum modelini kurtuluş reçetesi olarak sunmuştur. Elbette ki Türk toplumunda karşılık bulmamıştır. Türkiye'de Prens Sabahattin'in fikirleri toplumsal bütünlüğü zayıflatan ve toplumsal düzeni bozan fikirler olarak görülmüştür. Zira Osmanlı Devletinin karşı karşıya olduğu olumsuz şartlar toplumsal yapı özelliklerinden kaynaklanmamaktaydı. İmparatorluğun içinde bulunduğu sorunlar daha büyük ve karmaşık özellikler taşımaktaydı.

Bu dönemde fikirleri ile toplumu etkileyen düşünürler arasında en önde gelenlerden biri de Ziya Gökalp'tır. Gökalp Tanzimat'tan bu yana eğitimde yapılan reformlar sonucunda ülkede yetişen kuşakların birbirinden çok farklı oluşunu eleştiriyordu. Ona göre toplumumuz birbirinden eğitim ve kültür yönünden farklı üç tabakadan oluşuyordu: Bunlar -büyük halk kitleleri- medreseden yetişenler- ve laik okullarda eğitilmiş aydınlardı. Birinci grup hala uzak doğu uygarlığın etkisinden kurtulamamıştır. İkinci grup doğu uygarlığını yansıtmaktadır. Sadece üçüncü grup (laik okullarda eğitilenler) batı uygarlığından kısmen etkilenmişlerdir. Böyle farklı üç uygarlık ve eğitime sahip olan bir milletin yaşantısının normal olmadığını, gerçek bir millet yaratabilmek için bu üç türlü eğitimi birleştirmek gerektiğini savunan Gökalp'e göre eğitim kişileri ulusal kültüre intibak ettiren sosyal bir olaydır. Her ulusun kendine has kültürü ve ona dayanan ulusun bir eğitim düzeni vardır. Bu kültür hiçbir ulustan aynen kopya edilemez. Bunun için eğitimimiz ulusal olmalıdır. Bu anlayış daha sonra Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş felsefesi olacaktır(Oktay,1987,ss.115-142).

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti yıkılıp yerine yeni bir devlet kurulmamıştır. Parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun iktidar sahipleri değişmiş, yerini yeni bir yönetime bırakmıştır. Siyasi sınırları yeniden çizilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin

kurucu unsurları ve bütün kurumları devralınan Devletin bünyesinden çıkmış, Türk tarihinin sürekliliğinin bir parçası olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Kendisinden önceki tarihi sürecin kurum ve kuruluşlarını devralan Osmanlı Devleti, altı asır boyunca siyasi yapı içerisinde bünyesinde muhafaza ettiği ve tekamülünü sağladığı kurum ve kuruluşları kendisinden sonra gelen Cumhuriyet Türkiye'sine devretmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal yapısının dağılışı ve yeniden inşa edilişini "engin kollarını Doğu üzerine koruyucu bir kalkan gibi uzatan ve Batı'nın insafsız ateşinde kavrulmalarını önlemeye çalışan ulu bir çınarın devrilmesine" benzeten Korkut Tuna İmparatorluğun yıkılışını, "rota değiştiren Osmanlı teknesi yeni sulara göre inşa edilmediğinden dolayı bütün çabalara ve ustaca girişilmiş manevralara rağmen bir müddet sonra dağılmaktan kurtulamayan bir geminin" batışına benzetir. Tuna'ya göre, "dağılan gemiden geriye kalan parçalar bir cumhuriyet oluşturmamıza yetti. Yeni denizlerde aykırı bir rota izleyerek eski yolu sürdürmek isteyeceğine yeni geminin süvarileri üst yapı kuruluşları ile Batı'yla işbirliği yapabilecek, ona ayak uydurabilecek bir iskelet/teşkilat oluşturmayı tercih ettiler. Belki de bu tehlikeli denizlerde büyük gemilerin dümen sularında gemiyi dağıtmadan, bir kayaya çarptırmadan bir müddet gitmeyi planlamış olabilirlerdi. Bu durumda sadece gemi gövdesinin yeni koşullara göre hazırlanması yeterli değildi, eski gemide kurtarılan tüm gemi halkının da yeni koşullara uydurulması gerekiyordu. Böylelikle rotası çizilmiş bir geminin halkına da gereken yön verilmeye çalışılmıştır"(Tuna,1993,s.183).

Bunun yapılabilmesi için eğitim sisteminin yeniden ele alınması ve hedeflenen insan ve toplum tipinin sınırlarının çizilmesi ve şekillenmesine ihtiyaç duyulacaktır. İşte tam bu süreç içerisinde Türkiye'de sosyolojiye ihtiyaç duyulacak, yeni bir toplumun şekillenmesi için eğitim politikalarının yeniden düzenlenmesi çabası içerisine girilecektir. Öngörülen insan tipinin yetiştirilmesi görevi de öncelikle tarih öğretimi ve daha çok sosyoloji öğretimi çerçevesinde ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunun dağılması sürecinde takip edilen Osmanlılık, İslamcılık gibi sosyal ve siyasi politikalar yeni kurulan Cumhuriyetle birlikte bir anlam ifade etmeyecek ve bu politikalardan tamamen vazgeçilecektir. Ancak Osmanlı Devletinin gerileme döneminden itibaren yavaş yavaş kendini hissettiren Batıcılaşma politikası ve imparatorluğun son umudu olan ve hem Osmanlı'nın hem de yeni Cumhuriyetin asli unsuru olan Türk toplumuna dayalı Türkçülük politikalarından vazgeçilmeyecek ve devlet politikası olarak kuruluş felsefesinin temelini oluşturacaktır.

Yeni kurulan Cumhuriyetle birlikte Türk kimliğini esas alan ve Batı cephesinde yer almayı hedefleyen bir politika esas alınacaktır. Bu şekilde tarihin tamamen dışına itilmek istenen Türk toplumu Batı cephesinde yer alarak, tarih önündeki siyasi ve sosyal iddialarını terk etmemiş olacaktır. Batı'nın Doğu toplumları üzerindeki emperyalist ilişkilerini durduran ve kontrol eden Türk toplumu geleneksel konumunu terk edecek ve yeni bir cephede yer alacaktır. Böylece Türk tarihinde ikinci bir cephe değişikliği ile karşılaşılacaktır.

Yeni rejimle birlikte yürütülmek istenen Batıcılaşma akımı bir siyasi seçim ürünüdür. Toplum yapısının gereklerine bağlı toplumdaki gelişmelerin gelenekçi Doğu kalıplarını zorlaması sonucu Osmanlılığın tasfiyesi ve yerine Batı tipi bir Devlet modeli Cumhuriyet'in kuruluşu ile karşı karşıya bulunmuyoruz. Bu yüzden bu yeni siyasi seçim, kurulu siyasi karar organlarınca

ve kurulu düzen çerçevesinde gerçekleşmiştir. Batıcılaşmaya karar veren siyasi kadro, aynı zamanda bazı toplumumuz sorunlarına çözüm bulmak zorunda kalmıştır. Yurdumuzda Batıcılaşma, hiçbir biçimde dünya genel siyaseti içinde bizim takınmamız mümkün ve gerekli tutumlardan birisi olarak tanıtılmamıştır. Aksine Batıcılaşma, toplumumuzun kurtuluşu ve toplum sorunlarımızın çözüm yolu olarak gösterilmiştir. Batıcılaşma siyasi kararı, köylü sınıfların dışında geleneksel yönetim kadrolarınca alınıp yürütüldüğü gibi toplumun tümünün kimlik değiştirme işleminde de çözüm, Batı örneklerine göre Türkiye'de yeni sınıfların yaratılması (yeni kurulan düzenin Osmanlı'ya karşı ve Batılı olmamak gibi özelliği nedeniyle) olacaktır(Sezer,1985,s.80-82).

Görüldüğü gibi, Ülkemizde sosyoloji belli bir bilimsel merakın sonucunda tanınan bir bilim dalı değildir. Türk toplumunun karşı karşıya bulunduğu sorunlara çözüm arayışı çerçevesinde ve erken dönemde sosyoloji ile karşılaşılmıştır. Türk sosyolojisi bir yandan yeni oluşan siyasi ve sosyal şartlar çerçevesinde değişik din ve milliyete mensup unsurları bir arada tutacak olan Türk kimliğini tanımlama görevini üstlenirken, diğer taraftan yeni yönetim anlayışının temellerini atmaya ve Cumhuriyet ideolojisinin meşruiyetini toplumsallaştırmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Sosyoloji, 19. yüzyılda Batı Avrupa toplumlarının yaşadığı siyasal, ekonomik ve toplumsal krizlere çözüm üretme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Fransız Devrimi, sanayileşme, kentleşme ve sınıf çatışmaları gibi Batı'ya özgü tarihsel gelişmeler, sosyolojinin temel inceleme alanlarını ve düşünsel çerçevesini belirlemiştir. Bu nedenle sosyoloji, doğduğu toplumların ihtiyaçları ve sorunları doğrultusunda şekillenmiş bir bilim dalıdır.

Türk toplumunun tarihsel gelişim çizgisi ise Batı toplumlarından farklı bir karakter taşımaktadır. Türk tarihi; geniş coğrafyalara yayılan devlet geleneği, Doğu–Batı ilişkilerindeki belirleyici rolü, Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal yapısı ve Batı karşısında yaşadığı dönüşüm süreciyle kendine özgü bir gelişim göstermiştir. Bu sebeple Batı toplumlarının sorunlarına çözüm üretmek amacıyla geliştirilen sosyoloji kuramlarının, Türk toplumunun sorunlarını bütünüyle açıklaması ve çözmesi mümkün olmamıştır.

Türkiye'de sosyolojiye duyulan ilgi, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yaşadığı askeri, siyasi ve toplumsal krizler sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak Batı'da başarılı olmuş çözüm modelleri, Türk toplumuna doğrudan aktarılmış; Türk toplumunun kendi tarihsel gerçekliği ve toplumsal yapısı çoğu zaman yeterince dikkate alınmamıştır. Bu durum, sosyolojinin Türkiye'de uzun yıllar boyunca daha çok aktarmacı ve taklitçi bir anlayışla gelişmesine neden olmuştur.

Toplum olaylarının doğru anlaşılabilmesi için her toplumun kendi tarihsel şartları, kültürel yapısı ve toplumsal ilişkileri içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Türk toplumunun sorunlarını anlamaya yönelik sosyolojik çalışmaların da Batı merkezli kalıpların dışına çıkarak Türk tarihini, Türk toplum yapısını ve toplumlar arası ilişkileri esas alan bir yaklaşım geliştirmesi zorunludur. Ancak bu şekilde Türk toplumunun karşı karşıya bulunduğu sosyal, siyasal ve kültürel sorunlar daha sağlıklı biçimde açıklanabilecek ve gerçekçi çözüm yolları üretilebilecektir.

KAYNAKLAR

Akçura, Yusuf: Üç Tarz-ı Siyaset, Kilit Yayınları, Ankara, 2011

Akyüz, Yahya: Türk Eğitim Tarihi M.Ö1000-M.S.2008, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2007

Anıt, Zeki: Türk Eğitim Sistemine ve Lise Sosyoloji Ders Kitaplarına Yüklenen İdeolojik Görevin Eleştirisi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021

Aron, Raymond: Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Çeviren: Korkmaz Alemdar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986

Aslan, Erdal: "Atatürk Döneminde Tarih Eğitimi- I: "Türk Tarih Tezi" Öncesi Dönem (1923-1931)" Eğitim ve Bilim 2012, Cilt 37, Sayı 164

Coşkun, İsmail: Modern Devletin Doğuşu, Der Yayınları, İstanbul 1997

Coşkun, İsmail: Sosyoloji, Antropoloji, Şarkiyatçılık ve Öteki, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 16. Sayı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Yayınları, İstanbul 2008/1

Durdu, Zafer: "Türkiye'de Sosyolojinin Kimliği", Sosyoloji Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sayı 12-13, Yıl 2004

Ergün, Mustafa : "Prens Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", Kuramsal Eğitimbilim Dergisi Cilt. 1, Sayı.2, Afyon Kocatepe Ün., Eğitim Fak. Yay., Afyon, 2008

Hallaçoğlu, Yusuf: "Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar", Türkler, Cilt:1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 55-60

Kaçmazoğlu, Hacı Bayram: Türk Sosyoloji Tarihi I, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010

Kaçmazoğlu, Hacı Bayram: Türk Sosyoloji Tarihi II, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011

Kodaman, Bayram: Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 1-2

Kösemihal, Nurettin Şazi: Durkheim Sosyolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971

Kösemihal, Nurettin Şazi: Sosyolojide Yöntem, Sosyoloji Dergisi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, sayı 21-22, İstanbul, 1967-1968

Oktay, Ayla: "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretimin Tarihsel Gelişimi", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yıllığı II, Enstitü Yayın No:11, İstanbul, 1987

Ortaylı, İlber: Yakın Tarihin Gerçekleri, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012

Ozankaya, Özer: Toplumbilime Giriş, S Yayınları, Ankara, 1984

Sezer, Baykan: Sosyolojinin Ana Başlıkları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985

Sezer, Baykan: Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, Sümer Kitabevi, İstanbul 1993

Sezer, Baykan: Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988

Sezer, Baykan: “Türk Sosyologları ve Eserleri”, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi-1.Sayı, 1988-1989, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, ss. 1-96

Tuna, Korkut: Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1993

Tuna, Korkut: Yeniden Sosyoloji, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2001

Tuna, Korkut: “Türk Tarih Tezleri ve Sosyoloji”, Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, ss. 57-66

TÜRKİYE'DE KADIN HAKLARI TEMELİNDE FAALİYET GÖSTEREN SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

A REWIEV OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS ON WOMEN'S RIGHTS IN TÜRKİYE

Damla MURSÜL
Doç. Dr., İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Silivri, İstanbul
damla.mursul@rumeli.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1445-5693
Seda NAVRUZ
Lisans Öğrencisi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Silivri, İstanbul
sedanavruz5@gmail.com
ORCID: 0009-0005-0631-4400

ÖZET

Türkiye'de kadına yönelik çalışmalar yürüten sivil toplum kuruluşlarının sayısı günden güne artış göstermektedir. 1990'lar itibarıyla kamusal alanda daha da görünür hale gelen kadın, günümüzde pek çok sivil toplum kuruluşu tarafından temsil edilmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde kadın hareketinin gelişim süreci, arka planındaki hukuki çerçeve ve eyleme yansımalarıyla birlikte ele alınmış; ikinci bölümde Türkiye'deki gelişmelere yer verilmiş ve son bölümde de örnekleme dahil edilen üç sivil toplum örgütü ile öne çıkan gelişmeler ortaya konmaya çalışılmıştır. Hak temelli yaklaşımı benimseyen Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı (KAMER), Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) ve Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK) platformlarının kadını bir birey olarak merkeze alan, alandaki uluslararası düzenlemeleri ve gelişmeleri göz ardı etmeyen; yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli kurum ve kuruluşlarla iş birliği içerisinde yer almaya özen gösteren kapsayıcı ve çözüm odaklı oluşumlar oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kadın, sivil toplum, kadın örgütlenmeleri, Türkiye.

ABSTRACT

The number of civil society organizations conducting activities focused on women in Türkiye has been increasingly steadily. Women, who became more visible in the public sphere starting in the 1990s, are now represented by numerous civil society organizations. In the first part of the study, the development process of the women's movement is examined together with its legal framework and reflections in practice. The second part addresses developments in Türkiye, while the final part highlights major developments through an analysis of three civil society organizations included in the sample. It was concluded that the rights-based organizations and platforms; the Women's Center Education, Production, Consultation and Solidarity Foundation (KAMER), the Gender Equality Monitoring Centre (CEİD), and the Women for Equality Platform (EŞİK) adopt an inclusive and solution-oriented approach that places women as individuals at the centre, takes international regulations and developments in

the field into consideration, and seeks cooperation with various institutions and organizations at the local, national, and international levels.

Keywords: Women, civil society, women's organizations, Türkiye.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi, aynı zamanda insanların daha iyi şartlarda yaşayabilmek uğruna verdiği mücadelelerin de tarihidir. Eşit ve adil koşullarda bir yaşam için her toplum farklı süreçlerden geçmiştir. Ayrımcılığın ortadan kaldırılması, hak ihlallerinin önlenmesi ve daha iyi bir toplum düzeninin sağlanması, bu süreçteki en önemli kazanımlardan sadece birkaçıdır. Cinsiyete dayalı ayrımcılık ya da toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık ve bu bağlamda yaşanan sorunlar da kapsamlı bir mücadele sürecini beraberinde getirmiştir. Çünkü (Bora, 2018) da ifade ettiği üzere ''*kadın ve erkeğin birbirlerinden tamamen farklı iki cins olduklarına ilişkin tartışılmaz, sorgulanmaz ve değişmez bir hikâyenin içinde yaşıyoruz*. *Nereye giderseniz gidin, hangi çağda yaşarsanız yaşayın, istediğiniz kadar devrim yapın, düzen değiştirin, modernleşin, değişmeyecek bir insanlık gerçeği gibi karşınıza çıkar bu fikir: Kadınlar ve Erkekler*''.

Sayısız ayrımcılık içeren uygulamalardan yalnızca biri olarak cinsiyete dayanan ayrımcı politika ve uygulamalar, Türkiye adına ciddi tartışmalara sahne olmuştur, olmaya da devam etmektedir. Bu tartışmaların merkezinde yer alan sivil toplum kuruluşları (özellikle de hak temelli olanlar), kadının toplumsal yaşamdaki konumunun güçlendirilmesine katkı sunma gayesiyle hayatın her alanında kadını temsil etmeye hizmet etmektedir.

Sivil toplum kuruluşları, toplumdaki her bireyin kamusal alanda temsilinde ve devlete karşı korunmasında önemli rol oynar. Hem bireylerin özgürlüklerini hem de özerkliklerini garanti altına alır (Gözübüyük Tamer, 2010). Kadının toplumsal bir aktör olarak kabulü ve temsili, aynı zamanda görünürlüğünün de artmasını sağlamıştır. Küreselleşme süreciyle ilişkilendirebileceğimiz bu gelişme, 1990'lı yıllarda sivil toplum kuruluşlarının kadına yönelik çalışmalar yapması ile hız kazanmıştır (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2000).

Türkiye'de sivil toplum örgütlerinin 1980'li yıllar itibarıyla öne çıkmaya başladığı düşünüldüğünde kadını merkeze alan sivil toplum yapılanmasının geçmişinin de çok eskilere dayanmadığı görülecektir. Aradan geçen yaklaşık zaman içerisinde kadın kimliğinin şekillenmesinde kadını merkeze alan sivil toplum örgütlerinin potansiyeli ve kapasitesi oldukça belirleyici olmuştur. Özellikle son dönemde kadın hakları konusunda mücadele veren ve mevcut politikaların yapıcı eleştirisini yaparak kitleleri etkileme gücüne erişen pek çok oluşum göze çarpmaktadır. Bu oluşumların kimi hak temelli kimi yardım temelli kimi ise hayırseverlik temelli yaklaşımı benimseyerek kadın hakları mücadelesinde kendilerini konumlandırmışlardır.

Çalışma, kadın odaklı sivil toplum örgütlerini merkeze alarak cinsiyet ayrımcılığıyla mücadele eden ve bu konuda belli bir kamuoyu gücüne sahip olduğu gözlemlenen üç sivil toplum örgütünün kurumsal kapasitelerini, faaliyetlerini ve gerek ulusal gerek uluslararası alandaki etki potansiyellerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Cinsiyete dayalı ayrımcılık temelinde kadın haklarına odaklanan kadın temalı sivil toplum kuruluşlarını ele alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Türkiye'de kadın temalı STK'ları ele alan bu çalışmada alana güncel bir katkı sağlaması amacıyla son dönemde adından söz ettiren, aktif

biçimde faaliyet gösteren ve uluslararası iş birlikleriyle öne çıkan Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı (KAMER), Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) ve Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK) yoğunlaşılmıştır.

2. KADIN HAREKETİNİN GELİŞİMİ

Kadın sivil toplum hareketinin tarihsel gelişimine bakıldığında birtakım kitlesel olayların, deneyimlerin ve uluslararası düzenlemelerin etkili olduğu söylenebilir. Her bir gelişme gerek hukuki gerek toplumsal olarak bir diğerini etkilemiş ve tetiklemiştir. Hal böyle olunca bu başlık altında sıralanabilecek gelişmeler, metnin hacmini zorlayacak kadar ciddi bir kapsamda ele almayı imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle uluslararası alanda etkili olan temel hukuki düzenlemelere atıf verilerek öne çıkan gelişmeler cinsiyet ayrımcılığı yasağı perspektifinden aktarılmaya çalışılmıştır. Hukuki arka planın ardından kadın haklarına ilişkin süreçteki öne çıkan gelişmeler hem dünya hem Türkiye penceresinden ele alınmıştır.

2.1. Cinsiyet Ayrımcılığına İlişkin Temel Uluslararası Düzenlemeler ve Kadın Sivil Toplum Hareketinin Ortaya Çıkışı

Kadınların örgütlenme çabasına girişmesinde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin yayınlanması başat rol oynamıştır (Karaman ve Dalkıran, 2021). Beyanname, cinsiyet ayırt etmeksizin tüm insanların eşit ve devredilemez haklara sahip olduğunu vurgulamakla birlikte bu hakların hukuki rejimle korunmasının zorunlu olduğunu ifade etmekte ve üye devletlere tavsiyelerde bulunmaktadır. Beyanname, üye ülke halklarının kadın ve erkeğin eşitliğine olan inancının toplumsal ilerlemeyi kolaylaştıracağını, bireylerin özgürlük alanlarının daha iyi bir yaşam standardına ulaşılması amacıyla korunacağını savunmakta ve üye devletlerin BM ile iş birliği içerisine girerek insan hak ve özgürlüklerine saygı duyup onları güvence altına alması gerektiğini ifade etmektedir (Birleşmiş Milletler, 1948). Beyanname çerçevesinde cinsiyet ayrımcılığıyla doğrudan ilgili düzenlemeler yer almamış olsa da ayrımcılık yasağının tüm bireyleri kapsadığı şeklinde bir çıkarım yapmak oldukça mümkün görünmektedir.

BM çatısı altında yer alan uluslararası alandaki düzenlemelerden biri de Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmedir. Sözleşme kapsamında bu alandaki hakların kullanımında taraf devletler, kadınlara ve erkeklere eşit biçimde hak sağlamakla sorumlu tutulmuştur (Birleşmiş Milletler, 1976a). Yine benzer şekilde Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde de tüm medeni ve siyasi haklar için cinsiyet ayırt etmeksizin tüm bireylere aynı güvencenin verilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Birleşmiş Milletler, 1976b). Dolayısıyla bu noktaya kadar temel uluslararası hukuk düzenlemelerinde bu konuya bir şekilde yer verildiği görülmektedir.

Doğrudan çalışma konusunu oluşturan alandaki en önemli düzenlemelerden biri de yine BM tarafından kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesidir. Kısaltılmış orijinal haliyle CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women/Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi), günümüzde pek çok kadın odaklı sivil toplum yapılarının da odağında yer alan temel referans belgelerinden biridir. Sözleşmede kadınlara karşı ayrımın tanımı yapılmış ve sözleşmeye taraf olan devletlere varsa ayrımcılığın ortadan kaldırılması adına

politikalar üretilmesi tavsiye edilmiştir. Bu tanım, aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın da bir tarifini bizlere sunmaktadır (Bora, 2018):

İlgili sözleşmenin detayına bakıldığında kadına karşı ayrım aşağıdaki gibi tanımlanmıştır (Birleşmiş Milletler, 1981):

Kadınların, medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer sahalardaki insan hakları ve temel özgürlüklerin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlamadır.

Sözleşmenin 2. maddesinde ise sözleşmeye taraf olan devletlerin güvence altına alması gereken hususlara ilişkin konu başlıkları sıralanmıştır. Öne çıkan bazı başlıklar şöyledir:

- Ulusal anayasalarda ve yasalarda ayrımcılığın ortadan kaldırılması için düzenlenmeler yapılması,
- Kadına karşı her türlü ayrımın yasaklanması ve sorumlulara yaptırım uygulanması,
- Yetkilendirilmiş ulusal mahkemeler ve diğer kamu kurumlarıyla birlikte ayrımcılıkla mücadele edilmesi,
- Kadına karşı ayrımcılık içeren her türlü mevcut düzenleme ve uygulamanın yeniden gözden geçirilmesi, gerekirse kaldırılması şeklindedir (Birleşmiş Milletler, 1981).

Görüldüğü üzere CEDAW, tüm alanlara ilişkin kadın ayrımcılığının ortadan kaldırılması yönünde vurgular içermekte ve taraf devletlere yol gösterici olmaktadır. İstihdamdan aile planlamasına, sağlık hizmetlerinden evliliğe kadar pek çok konuda rehber niteliğindeki ilkeler içeren bu Sözleşmeye Türkiye de -yukarıda yer verilen diğer sözleşmelerde olduğu gibi- gerek tamamen gerek çekince koyarak taraf olmuş durumdadır.

Cinsel Yönelim veya Cinsiyet Kimliği Temelli Ayrımcılıkla Mücadelede Avrupa Konseyi standartlarına bakıldığında ise günümüze dek konuyla ilgili pek çok tavsiye kararın yayınlandığı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi konuyla ilgili içtihatlarının ortaya konduğu görülmektedir. Cinsiyet üzerinden gerçekleşen ayrımcılık, Avrupa Konseyi ilkeleriyle örtüşmemektedir. Bu konudaki ilk tavsiye karar, 1981 yılına aittir. 2010 yılında üye devletlere yönelik kabul edilen bir diğer karar ise ayrımcılıkla mücadelede uygulanacak önlemleri içeren ve belli bir tür ayrımcılığa özel olarak vurgu yapan dünyadaki ilk belge olması nedeniyle öne çıkmaktadır. Sivil topluma ve örgütlenme özgürlüğüne de değinen kararlarda cinsiyete dayalı ayrımcılığa karşı insan haklarına saygılı ve hoşgörülü bir yaklaşım içinde olunması gerektiği, ayrıca bu amaca yönelik faaliyet gösteren hükümet dışı örgütlerin ve insan hakları savunucularının gerek kamu fonlarına erişebilmeleri gerek faaliyetlerini sürdürebilmeleri için her alanda desteklenmesi yönünde telkinde bulunulmuştur (Avrupa Konseyi, 2017).

Kuşkusuz hukuki alt yapının tesisinde geçmiş deneyimlerin ve toplumsal yaşantıların rolü yadsınamaz. Kadınların kolektif olarak ilk kez bir araya gelebilmeleri Fransız Devrimi öncülüğünde mümkün olabilmiştir. Fransız Devrimi'nin ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda yaşanan gelişmeler, sivil toplum alanında da birtakım girişimlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Kadın hareketinin ortaya çıkışında eşitlik talepleri önemli bir rol oynamıştır (Yapar Gönenç, 2006). Fransa'daki deneyim üzerinden kadınlar sorgulamaya, kadın da sorgulanmaya

başlamıştır denebilir. Kadın hakları yalnızca Fransa'da değil, dünyanın diğer coğrafyalarında da konuşulur olmuştur.

Öte yandan Sanayi Devrimiyle birlikte devletlerin rolleri de sorgulanmaya başlanmış, işçilerin kendi aralarında örgütlenmeleriyle modern anlamda ilk sivil toplum hareketleri ortaya çıkmıştır. Fransa dışında, İngiltere, Almanya ve ABD gibi ülkelerde de kadın hareketleri hız kazanmıştır (Karaman ve Dalkıran, 2021). Nitekim küreselleşme süreci ve kamu politikalarının da etkileriyle kadına odaklanan oluşumlar çeşitlenmiş; aynı zamanda kadın ve kadın hakları konusu, hukuk ve siyasetle de iç içe geçmiştir.

2.2. Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Kadın Örgütlenmeleri

Kadına ve kadın sorunlarına yaklaşım, geçmişten bugüne farklı dinamikler çerçevesinde şekillenmiştir. Kadının birey olarak varlığı, toplumsal rolü ve toplum içerisindeki konumlanışı tarihsel süreçte farklı özellikler göstermiştir. Arap kültürünün etkisi altına girmeye başlamasıyla Türk toplumunda kadın, ikincil bir konuma sürüklenmiş ve toplumdaki değeri giderek azalmıştır.

Arap kültürünün yansımalarının İslamiyet'e geçişle birlikte somutluk kazandığını öngördüğümüzde kadının yerini belirleyen unsurun din olduğu gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Nitekim Arkan'ın da ifade ettiği üzere ''*Bütün kaynaklar, İslamiyet'i benimsemeden önceki Türk kadının son derece özgür, erkeği ile eşit düzeyde bir kişi olduğunu"* göstermektedir (Arkan'dan akt. Yapar Gönenç, 2006: 72).

İslamiyet öncesi dönem Türk toplumunda kadın, hayatın her alanında söz sahibi olabilen aktif bir bireydi. Hak dağılımında kadın, herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmaksızın erkekle eş değer görülmüş ve eşit haklara sahip olmuştur. Eski Türk toplumlarında Hakan ve karısı Hatun, kararları birlikte almış ve uygulamıştır. Yönetimde ve siyasal yaşamda kadının da erkekle birlikte var olduğu bu yapıda kadın hem sosyal hem siyasal hem de ekonomik olarak varlığını ortaya koyabilmiştir. İslam dinine geçişle birlikte kadının Türk toplumundaki yeri zaman içerisinde gerilemeye başlamıştır. Arap coğrafyasında doğan bir din olarak İslamiyet, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde de etkili olmaya devam etmiş ve kadının ikinci sınıf bir vatandaş olduğu algısını güçlendirmiştir. Tanzimatla birlikte kadın hakları ele alınmaya başlanmış, bu dönemde kadınlar, dernekler kurarak toplumsal yaşamda daha görünür olmuşlardır (Yapar Gönenç, 2006: 72-75).

Cumhuriyetin ilanının ardından Kadınlar Halk Fırkası ve hemen ardından da Türk Kadınlar Birliği kurulmuş, çok partili döneme geçişle birlikte ilk kadın dergileri çıkarılmış, kadınlarla birlikte dayanışma yürüyüşleri ve 8 Mart etkinlikleri organize edilmiştir (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2000).

Kuşkusuz cinsiyete dayalı ayrımcılığın uluslararası düzenlemelerle yasaklanması, kadın haklarının tıpkı insan hakları gibi kabul edilmesi gerektiği ve hukuk kuralları çerçevesinde korunması gerektiği algısının da güçlenmesini sağlamıştır (Uçan Çubukçu, 2022: 198).

Bu bağlamda büyük önem taşıyan ve 1979 yılında kabul edilen CEDAW, 1986 yılında Türkiye'de de yürürlüğe girmiştir. Günümüzde sadece sözleşmenin 29. maddesinin 1. fıkrası üzerinde bir çekince bulunmaktadır. İlgili maddede sözleşmenin uygulanmasında taraf

devletlerin uyuşmazlık yaşaması durumunda çözüm sürecine ilişkin yol haritası belirlenmiştir (İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, t.y.).

Türkiye adına sözleşme hükümlerinin uygulanmasını denetlemek ve öneriler sunmak amacıyla kurulan CEDAW Komitesi ile hukuki normlar ve pratikler, Türkiye'de de hayat bulmuştur. Böylece hem devlet üzerinde bir baskı oluşturulmuş hem de uluslararası alanda elde edilen kazanımların Türkiye'deki kadınlar için de geçerli ve etkili olmasının yolu açılmıştır (Uçan Çubukçu, 2022: 200-201).

Türkiye'de kadın hareketi, 1980'li yıllar itibarıyla daha da etkili olmaya başlamıştır (Yapar Gönenç, 2006). 1990'lı yılların ikinci yarısı itibarıyla Türkiye'de kadınlar örgütlenerek, dergi çıkararak çeşitli biçimlerde kendi varlıklarını hissettirir olmuşlardır.

Özellikle 1980'li yılların sonu ve 1990'ların başı, Türk kadının gerek kamusal alanda gerek basında oldukça görünür olmaya başladığı; aktif olarak haklarını savunmak amacıyla sokaklara döküldüğü bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Küreselleşme sürecinin ve bu sürecin gerek toplumlar gerek ülkeler nezdindeki etkilerinden ötürü Türkiye de oldukça geniş bir yelpazede şekillenen kadın hareketlerine, eylemlerine sahne olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllar kadın hareketinin kurumsallaşmaya başladığı bir dönem olması nedeniyle dikkat çekicidir (Ayman, 2011: 113).

1987 yılında kurulan Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, İstanbul'da cinsel tacize dikkat çekmek amacıyla organize edilen Mor İğne Kampanyası; Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Kadın Dayanışma Vakfı, KA-DER (Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği) kadın araştırma merkezleri, İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği gibi oluşumlar bu dönemde öne çıkan gelişmeler arasında yer almaktadır. Ayrıca 1990 yılında Türkiye'nin ilk ve tek kadın kütüphanesi olan Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi de yine bu dönemde kurulmuştur. Diğer yandan CEDAW'ın Türkiye tarafından onaylanmasının ardından Kadının Statüsü Sorunları Genel Müdürlüğü'nün kurulması da kadına yönelik politikaların hükümet düzeyinde hayata geçirilmesi adına önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2000).

1990'lı yıllardan bu yana kadınla ilgili sorunların çözülebilmesi adına örgütlenme biçimleri de gelişmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır. Kadınlar, sivil toplum yapılanmaları ile iş hayatından eğitime, toplumsal yaşamdan siyasete kadar pek çok mecrada temsil edilmeye devam etmektedir (Kavşut, 2014: 33). Günümüzde doğrudan ya da dolaylı olarak kadına yönelik çalışmalar yürüten pek çok sivil toplum örgütü faaliyetlerini sürdürmektedir.

Bu örgütlerin çalışma alanlarına bakıldığında genel olarak ağırlık verilen faaliyetlerin; şiddetle mücadele, kadının insan hakları alanında eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi, ulusal ve uluslararası alanda savunuculuk faaliyetlerinin organize edilmesi, mesleki becerilerin kazandırılması, siyasal katılım, kadın ve aile sağlığı, cinsel haklar, kadın girişimciliği gibi konularda gerçekleştiği görülmektedir. Genel itibarıyla söz konusu sivil toplum paydaşlarının çeşitlilik içeren, aynı zamanda çeşitliliğe izin veren, kapsayıcı, çok bileşenli ve esnek yapıda oldukları söylenebilir (Ayman, 2011: 111).

3. ARAŞTIRMA HAKKINDA

Kadına odaklanan sivil toplum kuruluşlarına çeşitli dernek ve vakıflar, sendikalar, kooperatifler ve federasyonlar örnek gösterilebilir. T. C. İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü'nden elde edilen 2026 yılına ait güncel verilere göre Türkiye'de hak ve savunuculuk temelli faaliyet gösteren kadın hakları derneklerinin (şubeler dahil) toplam sayısı 840'tır (T.C. İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü, 2026). Ancak bu sayı, dernek dışı oluşumları örneğin vakıfları ya da diğer platformları içermediğinden çalışma kapsamında sağlıklı bir veri sunamayacaktır. Tüm sivil oluşumlarının bir araya getirildiği bir veri tabanı bulunmadığını belirtmek gerekir.

Kadının sivil toplumdaki yerini sorgulayan ve günümüz örgütsel yapılarının gerek dijital anlamda gerek fiilen pek çok platformda aktif ve görünür olduğu varsayımına dayanan bu çalışmada nitel bir araştırma deseni hakimdir. Araştırma evrenini Türkiye'de kadına yönelik çalışmalar yürüten, kısacası kadına odaklanan sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Bunlar arasında hak temelli yaklaşımı benimseyen ve kurumsal internet sayfalarında bu yaklaşımı açıkça ortaya koyan oluşumlar, çalışmanın amacına uygun olarak odaklandığı örgütlerdir. Bu tespitten yola çıkarak çalışmada kasıtlı örneklem yöntemi benimsenmiştir. Kasıtlı örneklem, araştırmanın yönelttiği sorulara en uygun cevabı verebilecek araştırma birimlerinin incelemeye dahil edilmesidir (Erdoğan ve Uyan Semerci, 2021).

Yukarıda belirtilen kriterlere uymakla birlikte içinde bulunduğumuz süreçte gözlemleyebileceğimiz 2000'li yılların başında kurulan yakın zamanlı örgütlenmelere odaklanılmış ve farklı yapısal formlarla aktif olarak ilerleyen üç sivil toplum örgütü çalışmanın merkezine alınmıştır:

- Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı (KAMER),
- Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) ve
- Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK).

İnsan hakları ve özelde de kadın hakları üzerine yoğunlaşan ve ayrımcılık karşısında yer alan politikalar ortaya koymayı/izlemeyi hedefleyen üç örgüt de gerek savunuculuk gerek kadınları koruma ve güçlendirme amacıyla faaliyet göstermeleri bakımından Türkiye'de sivil toplum açısından öne çıkmaktadır.

Çalışmada kadına yönelik faaliyetler yürüten bu üç oluşuma ilişkin mevcut durumun bir değerlendirmesi ortaya konmaya çalışılmış, elde edilen bilgilere resmi, kurumsal internet sayfaları aracılığıyla ulaşılmıştır. Kamuoyunun ilgisine sunulan tüm bilgiler, herkesin erişimine açık olarak paylaşılmaktadır.

4. BULGULAR

Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı (KAMER), Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD), Eşitlik İçin Kadın Platformu'na (EŞİK) ilişkin bilgiler şöyledir:

4.1. KAMER[55]

Açılımı Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı olan KAMER, 1997 yılında cinsiyet eşitliğinin sağlanması; evrensel insan hakları, doğa dostu ekonomi ve katılımcı toplum değerlerinin korunması amacıyla kurulmuştur. KAMER, hiyerarşiyi, ayrımcılığı, şiddeti reddeden dayanışmayı, şeffaflığı, yerel özerkliği, kadının insan hakkını savunan bir oluşumdur.

Evrensel insan haklarını ve kadının insan haklarını korumak ve sürdürmek için oluşturulan uluslararası sözleşmeleri ve hukuki düzenlemeleri öne çıkaran topluluk, cinsel sömürü ve istismarın önlenmesi konusunda BM tarafından ortaya konan standartları eğitimler yoluyla çalışanlarına, faydalanıcılara aktarmaya çalışmaktadır.

Vakfın resmi internet sayfasında kurumsal bilgilere, tamamlanan-devam eden çalışmalara, güncel faaliyetlere, vakıf yayınlarına, çalışma temasına uygun hukuki metinlere (İstanbul Sözleşmesi, 6284 sayılı yasa gibi), vakfı destekleyen kurum ve kuruluşlara yer verilmiştir. Vakfın ayrıca 24 saat hizmet veren bir destek hattı da bulunmaktadır ve sayfada numarası paylaşılmıştır.

Doğu ve Güneydoğu illerinde örgütlenen vakfın ağırlık verdiği çalışmalar:

- Kadının insan hakları için farkındalık çalışmaları,
- Kadın girişimciliği çalışmaları,
- Sığınmacı kadın ve çocuklara destek çalışmaları,
- Erken çocukluk dönemi eğitimi çalışmaları,
- Farkındalık toplantıları ve benzerleri şeklinde sıralanabilir (KAMER Vakfı, 2026).

Faaliyetlerden Örnekler

- Cinsiyet Eşitliği için Yerinden Yönetim Modeli Projesi,
- Kadınlar ve Adalet Projesi,
- Küresel Salgın Döneminde Kadınlarla Dayanışma Projesi,
- Sığınmacı Kadın ve Kız Çocukları için Güvenli Mekanlar Projesi,
- İklim Değişimi ve toplumsal Cinsiyet Boyutu Toplantıları.

Yayınlardan Örnekler

- Cinsiyet Eşitliği için Yerinden Yönetim Modeli Projesi,
- Suçlu Kim? projesi raporları,
- KAMER'in Şiddet Konusundaki Çalışma Yöntemleri,
- Kız Olmak Oğlan Olmak El Kitabı,
- Şiddetle Mücadelede Haklarımız,
- Alışmayacağız! Namus Adına İşlenen Cinayetler 2003 Raporu,
- Ve diğer el kitapları, broşürler ve bilgilendirme notları.

KAMER, her ne kadar bölgesel bir örgütlenme olarak varlığını sürdürmekte olsa da BM Kadın Birimi, BM Kalkınma Programı, pek çok yurt dışı kaynaklı araştırma merkezleri, sivil örgütler, Türkiye'deki STK'lar ve Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu tarafından da desteklenmektedir.

[55] KAMER hakkında bilgilerin yer aldığı bu bölüm hakkında detaylı bilgi için bknz. (KAMER, 2026).

4.2. CEİD[56]

CEİD, toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme, eşitsizlikleri önleme, konuyla ilgili kamu politikaları oluşturma ve izleme için sivilleşmenin güçlendirilmesi amacıyla 2011 yılında kurulan bir örgüttür.

Türkiye'de kadın erkek eşitliğinin istenen düzeye ulaşamadığını, bu nedenle yasal düzenlemeleri değerlendirme-uygulama-sonuçları önerilerle geliştirme ve sürekliliğini izleme gerekliliğini savunmaktadır.

CEDAW raporlarına, Avrupa Konseyi Şiddet Sözleşmesine ve konuyla ilgili AB raporlarına sık sık vurgu yapılmaktadır.

İzleme, raporlama ve savunuculuk faaliyetlerine önem vermektedir.

Sosyal medyayı ve dijital platformları oldukça aktif bir biçimde kullanan bir oluşumdur.

Bununla birlikte cinsiyet eşitliği hakkında ulusal ve uluslararası nitelikte birçok kaynağa erişimin mümkün olduğu dijital bir arşiv, pek çok başlıkta açılmış online ücretsiz eğitimler, alanda uzman çalışanlara erişim ve son olarak da derneğin ilgilendiği tematik alanlarda verilerin paylaşıldığı veri portalı uygulamaları da derneğin internet sayfasında öne çıkanlar arasında yer almaktadır.

Faaliyetlerden Örnekler

- Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Mekanizması: Geliştirici İzleme Projesi,
- Türkiye'de Hak Temelli İzleme: Sivil İzleme İnisiyatiflerinin Haritalanması ve İzlemede Toplumsal Cinsiyet Perspektifinin Güçlendirilmesi Projesi,
- Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Faz I ve Faz II Projeleri,
- Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla Evlendirmelerle (ÇEZE) Mücadele Projesi,
- Türkiye'nin Toplumsal Cinsiyet Gelişimi ve Cinsiyet Eşitliği Performansının UNDP Cinsiyet Endekslerine Göre Boylamsal Analizi (2000-2020),
- Avrupa Birliği tarafından finanse edilen Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesinin III. Fazı (CEİDizler Projesi, 2023'ten bu yana devam etmekte).

Yayınlardan Örnekler

- Yaşlılık, Kadın Mülteciler, Erkekler, Erkeklikler, Adalete Erişimde, İstihdamda, Siyasal Kararlara Katılımda Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği vb. başlıklarda tematik alan haritalama raporları,
- Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu (2019-2020-2021-2022),
- Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleriyle Baş Etme Strateji ve Politikaları, Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Temel Kavramları ve Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme vb. başlıklardaki eğitim materyalleri,

[56] CEİD hakkında bilgilerin yer aldığı bu bölüm hakkında detaylı bilgi için bknz. (CEİD, 2026).

- Belediyelerde Mevcut Durum Analizi, Hak Temelli İzleme ve Değerlendirme ve Toplumsal Cinsiyet Anaakımlaştırması gibi kitap ve raporlar,
- Bilgi notları, webinarlar, podcastler, gazete ve diğer yayınlar.

Gerek görsel gerek yazılı medyayı aktif olarak kullanan ve dijital mecralarda da oldukça görünür olan CEİD, AB tarafından finanse edilen CEİM projesiyle (Cinsiyet Eşitliği İzleme Merkezi) oldukça geniş bir alanda faaliyet göstermeye devam etmektedir.

4.3. EŞİK[57]

2020 yılında resmi adını alan EŞİK – Eşitlik İçin Kadın Platformu, özellikle kadına yönelik şiddet, çocukların cinsel istismarı ve İstanbul Sözleşmesini merkeze alan konularda yerel, ulusal, uluslararası düzeyde çalışmalar yürüten bir oluşumdur.

Platform, kadın cinayetleri, medeni yasa, nafaka, çocuk istismarı, yargı paketi, anayasa, afetler gibi çeşitli konularda kampanyalar yürütmekte; milletvekili ve meclis izleme raporları hazırlamaktadır.

Platform yalnızca Türkiye'de değil, dünyanın dört bir yanında kadınların ve çocukların ayrımcı politika ve uygulamalara maruz kaldığı ülke ve coğrafyalarda sesini duyurmaya çalışmakta; konuyla ilgili basın açıklamaları yaparak çeşitli etkinlikler düzenlemektedir.

Benzer şekilde EŞİK de sosyal medyayı aktif biçimde kullanan, gündeme ilişkin ulusal ve uluslararası basında konuyla ilgili gelişmeleri paylaşarak kamuoyunun ilgisine sunmaktadır.

Faaliyetlerden Örnekler

- Kadın Hareketleri ve İttifaklar: Riskler ve Olumlu Örnekler (Prof. Dr. Deniz Kandiyoti ile Söyleşi),
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyeleri ile buluşma,
- Uluslararası Feminist Buluşma,
- Basın toplantıları ve basın açıklamaları,
- Türkiye, İran ve Afganistan kadın hakları savunucuları ile buluşma,
- 25 Kasım Kadına Karşı Şiddetle Mücadele ve Dayanışma etkinlikleri.

Yayınlardan Örnekler

- Milletvekili izleme raporları ve araştırmalar,
- İstanbul Sözleşmesi ve ilgili ulusal-uluslararası mevzuat,
- Anayasa Gündemi günlük bültenleri,
- Bilgi notları, sonuç bildirgeleri ve araştırma raporları.

Genel olarak EŞİK Platformuna bakıldığında basın açıklamaları ve tematik haberlere ağırlık verildiği, İstanbul Sözleşmesi özelinde ciddi bir arşiv ve galerinin kamuoyunun ilgisine sunulduğu görülmektedir.

[57] EŞİK hakkında bilgilerin yer aldığı bu bölüm hakkında detaylı bilgi için bknz. (EŞİK, 2026)

SONUÇ

Kadınların haklarını talep etmek için verdiği mücadele, patriarkal kültür, ataerkil aile yapısı ve eril siyaset aracılığıyla geçmişten bugüne devam ediyor görünmektedir. Toplumsal yaşama katılım sürecinde kadınlar, hep bu nedenle çeşitli engellerle karşılaşmakta ve adeta toplumda görünmez olmaya itilmektedir. Kadının kamusal alanın dışına itilmesi, ev-aile gibi belli alanlara sıkıştırılması; kadının varlığını da sınırlamakta ve sınırlandırmaktadır. İşte bu nedenle sivil toplum eliyle örgütlenen bir yapının, kadınların temsilini üstlenmesi çağdaş dünya için büyük önem taşımaktadır.

STÖ'lerin aktörleri ve paydaşları etkileme güçleri, kurumsal kapasiteleri, çalışma yaklaşımları ve hatta kadına bakış açıları bile oldukça göze çarpan farklılıklar içeriyor olabilmektedir. Bu farklılıklar, kadına yönelik sivil toplum çalışmalarının izleyen süreçte de aktif biçimde çalışılacağının bir işaretidir. Alana katkı sunmak amacıyla çalışma kapsamında ele alınan kadın örgütlerinin katılımcılık temelinde, kadın ve insan haklarını eş gören, faaliyetlerinde yerel-ulusal ve de uluslararası dinamikleri göz önünde bulunduran örgütler olduğu gerçeği birçok kez vurgulanmıştır.

2000'li yılların arifesinde KAMER ile başlayan süreç, bölgesel bir örgütlenme olmasına rağmen Vakfın, ilke ve hedeflerinin bölgesel olmanın çok ötesinde bir kapsayıcılığa sahip olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Uluslararası hukukta kadına yönelik düzenlemeler ve evrensel insan haklarına sık sık vurgu yapan KAMER, yalnızca kadınları değil, sığınmacı kadınları ve çocukları da göz önünde bulundurmakta ve kadının dezavantajlı konumda olduğu her alanda faaliyet göstermektedir.

CEİD ise mevcut düzenin bir eleştirisini yaparak yasal süreçler kadar bunlarla eş zamanlı olarak yürüyen fiili durumlara ve toplumsal pratiklere önem göstermektedir. Hak temelli bir oluşum olarak izleme faaliyetlerine, çözüm odaklı politika önerilerine sıklıkla vurgu yapan dernek, geliştirdiği projelerle özellikle uluslararası alanda adından söz ettirmekte ve kadınla ilgili sağlıklı verilere ulaşılması adına mücadele vermektedir.

Son olarak EŞİK Platformu ise hazırladığı milletvekili ve meclis izleme raporları ile öne çıkmaktadır. Siyasal gündemi etkileme ve kamuoyu oluşturma yönüyle EŞİK, diğer sivil toplum örgütlerinden farklı bir yapı ortaya koymaktadır.

Her üç sivil toplum oluşumunun faaliyetlerine bakıldığında gerek yerel gerek merkezi yönetimlerle, uluslararası örgütlerle ve diğer pek çok paydaşla iletişim ya da iş birliği içerisinde olduklarının; kadının bir anlamda var olma ve tanınma mücadelesinde sürece ve süreçteki sorunlara yönelik çözüme odaklanarak aktif rol aldıklarının bir kez daha altını tekrar çizmek gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Avrupa Konseyi. (2017). *Cinsel Yönelim veya Cinsiyet Kimliği Temelli Ayrımcılık ile Mücadele*. Council of Europe. https://kaosgldernegi.org/images/library/2017avrupa-kons-ayrimcilikla-mucadele-standartlari.pdf adresinden erişildi.

Ayman, Z. (2011). Toplumsal Cinsiyet: Bağımsız, Güçlü, Dönüşen Bir Sivil Hareket Olarak Kadın Hareketi. Ö. Gökmen (Ed.), *Türkiye'de Hak Temelli Sivil Toplum Örgütleri Sorunlar ve Çözüm Arayışları* içinde (2. Baskı., ss. 105-138). Ankara: Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Derneği.

Birleşmiş Milletler. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948). Paris: BM İnsan Hakları Komisyonu. https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf adresinden erişildi.

Birleşmiş Milletler. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (1976a). Paris: BM Genel Kurulu. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf adresinden erişildi.

Birleşmiş Milletler. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (1976b). Paris: BM Genel Kurulu. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/117-medeni-ve-siyasi-haklara-iliskin-uluslararas-sozlesme/ adresinden erişildi.

Birleşmiş Milletler. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (1981). Paris: BM Genel Kurulu. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/KadinlaraKarsiAyrimciliginOnlenmesiSozlesmesi.pdf adresinden erişildi.

Bora, A. (2018). Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık. K. Çayır ve M. Ayan (Ed.), *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde (ss. 1-14). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. www.secbir.org adresinden erişildi.

CEİD. (2026). Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği. 30 Mayıs 2026 tarihinde https://www.ceid.org.tr/ adresinden erişildi.

Erdoğan, E. ve Uyan Semerci, P. (2021). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri İçin Rehber: Gereklilikler, Sınırlılıklar ve İncelikler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

EŞİK. (2026). Eşitlik İçin Kadın Platformu. 30 Mayıs 2026 tarihinde https://esikplatform.net/ adresinden erişildi.

Gözübüyük Tamer, M. (2010). Tarihsel Süreçte Sivil Toplum. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *27*(1), 89-105.

İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi. (t.y.). Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi. *İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası*. 30 Mayıs 2026 tarihinde https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/122-kadnlara-kars-her-turlu-ayrmclgn-onlenmesi-sozlesmesi/ adresinden erişildi.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı. (2000). *Kadın Hareketinin Yüzyılı Ajandası* (C. Yayın No: 17). İstanbul. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2018/08/2000-kadin-hareketinin-yuzyili.pdf adresinden erişildi.

KAMER. (2026). Kadın Merkezi Eğitim, Üretim, Danışma ve Dayanışma Vakfı. 30 Mayıs 2026 tarihinde https://www.kamer.org.tr/ adresinden erişildi.

KAMER Vakfı. (2026). *KAMER Broşür*. https://www.kamer.org.tr/menuis/kamer_brosur.pdf adresinden erişildi.

Karaman, İ. C. ve Dalkıran, G. B. (2021). Kadın Sivil Toplum Hareketinin Tarihsel Gelişimi: Türkiye ve Dünyadan Örnekler. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, *5*(13), 89-116. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1834227 adresinden erişildi.

Kavşut, F. (2014). Türkiye'de Kadın Güçlendirme Dernekleri -Ankara Örneği-. G. Durgun, U. Saran ve Y. Pustu (Ed.), *Türk Dünyası Sivil Toplum Zirvesi: Bildiriler* içinde (ss. 31-39). Eskişehir: Kamu Araştırmaları Vakfı Yayınları.

T.C. İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü. (2026). *Faaliyet Alanlarına Göre Dernek Sayıları.* https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarina-gore-dernekler adresinden erişildi.

Uçan Çubukçu, S. (2022). CEDAW'ın Türkiye Hikayesi. S. Eryılmaz, G. Ayata ve P. Çağlı (Ed.), *Kadına Karşı Ayrımcılık: Hukuk, Toplum, Devlet ve CEDAW* içinde (1. Basım., C. Hukuk Dizisi: 019, ss. 197-232). İstanbul: Zoe Kitap. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2023/07/05/IHM_kadina_karsi_ayrimcilik_.pdf adresinden erişildi.

Yapar Gönenç, A. (2006). Fransa'da ve Türkiye'de Kadın Hareketleri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (27), 63-84.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BÜTÇELERİNDE BAKAYA SORUNUNA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ: ABDURRAHMAN VEFİK EFENDİ LAYİHASI

PROPOSED SOLUTIONS TO THE PROBLEM OF DEFECTIVES IN THE BUDGETS OF THE ABDULHAMID II PERIOD:
ABDURRAHMAN VEFİK EFENDİ'S PROPOSAL

Dr. Nurullah NEHİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Burdur.

nnehir@mehmetakif.edu.tr,

ORCID NO: 0000-0002-3091-5901

ÖZET

Bu çalışma ile Osmanlı maliyesinin en önemli sorunlarından birisi olarak ön plana çıkan "bakaya" sorunu ve bu sorunun çözümü hakkında İkinci Abdülhamid'e sunulan bir rapor incelenecektir. Osmanlı Devleti, klasik dönemde Timar yöntemiyle vergileri toplamış ve bu sayede dinamik bir askeri sistem kurmuştur. Ancak bu sistem 16.yy itibariyle terk edilmiş, devlet vergileri nakdi olarak toplama kararı almıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti, vergileri sağlılı bir şekilde toplamak için yeni bir sisteme geçmiştir. İltizam Usulü denilen bu sistemde, Mültezim isimli yetkili sorumlu olduğu bölgedeki vergileri yıllık belli bir ücret karşılığında toplamayı taahhüt etmiş, mükelleflerle maliye arasında aracılık görevi üstlenmiştir. Ancak teoride uygun gibi görünen bu sistem, uygulamada bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Mültezimlerin halk üzerinde bir takım yetkisiz tasarruflarda bulunması, mükerrer tahsilat yapılması ya da halktan toplanan paraların maliyeye eksik bir şekilde teslim edilmesi gibi olumsuz durumlar İltizam sisteminin değiştirilmesini gündeme getirmiştir. Tanzimat Fermanıyla beraber devletin yeniden organize edilmesi sürecinde mali konularda ele alınmış ve İltizam sisteminden vazgeçilmesi kararı alınmıştır. İltizam sisteminin ardından kurulan sistemle devlet vergiyi Muhassıl adı verilen görevliler vasıtasıyla toplama kararı almıştır. Mükellefle maliye arasındaki vergi kayıplarının önlenmesi amacıyla yürürlüğe konan bu sistemden, yapısal bir takım sorunlar nedeniyle kısa süre sonra vazgeçilmiş, İltizam sistemi uygulanmaya devam etmiştir. Söz konusu vergi toplama usullerinde yaşanan aksaklıklar Osmanlı hazinesinin gelirlerindeki kaybın başlıca nedeni olmuştur. Vergi toplama ile ilgili yaşanan sorunlar, İkinci Abdülhamid zamanında da devam etmiş, bu dönemde de vergilerin kayıpsız bir şekilde toplanması için bir takım önlemler alınmıştır. Tahakkuk ettirilen miktar ile toplanan miktar arasındaki fark olarak tanımlanabilecek "Bakaya" sorunu bu dönemde maliyenin yaşadığı en önemli sorunlardan biri olmuştur. Hazinenin açık vermesine neden olan bu sorun, farklı nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Devletin vergi toplama usullerinin gözden geçirildiği bu dönemde ilk olarak yapısal sorunların varlığı dikkat çekmiştir. Nitekim maliye bürokrasisi de vergi toplama usulleri ile ilgili sorunları çözmek için bazı adımlar atmıştır. Vergi toplama usullerinin dönem dönem revize edilmesi bu sorunu tam olarak çözememiş, maliye devamlı surette bakaya sorunu ile karşılaşmıştır. II.Abdülhamid dönemi maliye

bürokratlarından birisi olan Abdurrahman Vefik Efendi de bu sorunun çözülmesi amacıyla bir takım çalışmalar yapmıştır. Bakaya sorununun çözümüne katkı sunmak amacıyla hazırladığı raporu padişaha sunmuştur. Maliye bürokrasisi içerisinde yetişen ve Maliye Nazırlığı görevine kadar yükselen Abdurrahman Vefik Efendi'nin tespitleri, dönemin maliyesinin yaşadığı sorunları anlamak açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Abdurrahman Vefik Efendi, Rapor, Bütçe açığı

ABSTRACT

This study will examine the "bakaya" problem, which stands out as one of the most important problems of Ottoman finance, and a report submitted to Sultan Abdul Hamid II regarding its solution. In its classical period, the Ottoman Empire collected taxes through the Timar system, thereby establishing a dynamic military system. However, this system was abandoned in the 16th century, and the state decided to collect taxes in cash. Spanning a vast geography, the Ottoman Empire adopted a new system for efficient tax collection. In this system, called the Iltizam system, an official called a Mültezim undertook to collect taxes in their assigned region for a fixed annual fee, acting as an intermediary between taxpayers and the treasury. However, while theoretically sound, this system brought with it a number of problems in practice. Negative situations such as Mültezims making unauthorized decisions regarding the public, duplicate collections, or the underpayment of collected funds to the treasury led to the need to change the Iltizam system. With the Tanzimat Decree, financial matters were addressed during the reorganization of the state, and the decision was made to abandon the tax farming system (iltizam). Following the iltizam system, the state decided to collect taxes through officials called muhassıl. This system, implemented to prevent tax losses between taxpayers and the treasury, was abandoned shortly afterward due to structural problems, while the iltizam system continued to be applied. The irregularities in the tax collection methods were the main reason for the loss of revenue in the Ottoman treasury. Problems related to tax collection continued during the reign of Abdul Hamid II, and during this period, a number of measures were taken to ensure the efficient collection of taxes. The "bakaya" problem, which can be defined as the difference between the amount assessed and the amount collected, was one of the most significant problems faced by the treasury during this period. This problem, which caused a deficit in the treasury, arose for various reasons. During this period, when the state's tax collection methods were being reviewed, the existence of structural problems was initially noted. Indeed, the financial bureaucracy took some steps to solve the problems related to tax collection methods. However, the periodic revisions of tax collection methods did not completely solve this problem, and the treasury continuously faced the bakaya issue. Abdurrahman Vefik Efendi, one of the financial bureaucrats of the Abdul Hamid II era, also undertook some studies to solve this problem. He submitted a report to the Sultan aimed at contributing to the solution of the bakaya problem. The observations of Abdurrahman Vefik Efendi, who rose through the ranks of the finance bureaucracy and eventually became Minister of Finance, are significant for understanding the problems faced by the finance system of that era.

Keywords: Abdurrahman Vefik Efendi, Report, Budget deficit.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti halktan vergi toplarken çeşitli usuller kullandı. Klasik dönem olarak adlandırılan 1300-1600'lü yıllarda devlet Timar Sistemi aracılığıyla vergileri topladı. Halktan direkt olarak paranın toplanmadığı, bu sistem bir takım karşılıklı yükümlülüklere dayanmaktaydı. Toprağın gelirlerine göre sınıflandırıldığı Timar Sistemi'nde Timar sahibi, bölgedeki vergi gelirlerine orantılı bir şekilde belirli sayıda asker bakmak ve sefer zamanında bu askerleri hazır etmekle mükellefti (İnalcık, 2012). Bu sistem uzun bir dönem kullanılmış ancak merkezi ordu ve bütçenin oluşturulması ihtiyacı karşısında yetersiz kaldığı gerekçesiyle değiştirilmiştir. Hazinenin para ihtiyacının karşılanması için yürürlüğe konan yeni sistem ise İltizam Sistemi olmuştur. Belirli bir bölgenin vergilerinin açık artırma usulü ile satışa çıkarılması ve mültezimin de bu meblağı ödemeyi taahhüt etmesine dayanan yeni sistem görünüşte işlevseldi. Ancak zaman içerisinde sistemin suistimale açık yönünün olduğu ortaya çıktı. Vergileri toplamakla mükellef mültezimlerin mükerrer vergi tahsil ettikleri ve mükelleflere zulmettikleri görüldü (Genç, 2000).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde önemli bir kavşak noktası olan Tanzimat Fermanı, vergi toplama usullerinde de önemli yenilikler getirdi. Halkın üzerindeki mültezim baskısının kaldırılması amacıyla İltizam sistemi kaldırıldı, yerine Muhassıllık teşkilatı teşkil edildi. Ancak bu girişim bazı aksaklıklar nedeniyle akamete uğradı ve devlet 1843 yılından itibaren İltizam sistemine geri döndü. (Özkaya-Akyıldız, 2020). Dolayısıyla bakaya sorunu devam etti.

Osmanlı Devleti, vergilerin eksiksiz bir şekilde tahsili için bir takım girişimlerde bulundu ancak bu sorunu nihai olarak çözemedi. Bu sorunun eskiye dayandığı düşünülmektedir. Bakayanın tahsili ile alakalı Osmanlı Devleti mali teşkilatında Başbâki kulu isimli bir yetkilinin de bulunduğu bilinmektedir (Emecen, 1992).

Sultan Abdülaziz zamanında ilan edilen moratoryumun ardından tahta geçen II.Abdülhamid, devletin mali yapısını güçlendirmek için komsiyonlar kurdu ancak beklenen başarıyı elde edemedi (Bölükbaşı, 2005). Bu durumun ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Bütçenin denk bir şekilde yapılamadığı, gelir gider dengesinin tutturulamadığı anlaşılmaktadır (Akar, 1998). Bütçedeki gelir gider dengesizliğinin altındaki en önemli etken ise şüphesiz ki vergilerin tam olarak hazineye ulaşmaması sorunu idi. Bu durumu önemli bir problem olarak gören Abdurrahman Vefik Efendi, söz konusu sorunu aşmak için bir dizi tedbirlerin alınmasını önermiştir.

Abdurrahman Vefik Efendi'nin Memuriyet Hayatı

Çelebizade Abdüllatif Efendi'nin oğlu olan Abdurrahman Vefik Efendi, 8 Mart 1856 tarihinde Kırım'a bağlı Gözleve'de doğdu. Ailesiyle birlikte küçük yaşta Bulgaristan'daki Balçık kasabasına göç etti ve ilk tahsilini burada tamamladı. Türkçe, Arapça, Farsça ve bir miktar da Fransızca dillerini biliyordu.

Abdurrahman Vefik Efendi memuriyet hayatına 12 Aralık 1874 tarihinde Balçık Mekteb-i Rüşdiye Muallimi Sanilik göreviyle başladı. 13 Ağustos 1877'de buranın işgali sebebiyle İzmit'e göç etti. Yaklaşık 10 ay İzmit Muhasebe Kaleminde mülazemetle hizmette bulundu. 14 Haziran 1878'de 250 kuruş maaşla İzmit Demiryolu İnşaat Komisyonunda yevmiye mukayyidliği görevine atandı. 14 Mart 1880'de 350 kuruş maaşla İzmit Sancağı muhacirin

katipliğinde; 14 Nisan 1881'de İzmit Muhasebe Kalemi yevmiye mukayyidliği görevinde bulundu.

İzmit sancağında güzel hizmetlerde bulunan Abdurrahman Vefik Efendi, ilerleyen yıllarda üst düzey memurluklarda görev almaya başladı ve 13 Mart 1885 tarihinde 1000 kuruş maaşla Adliye Nezareti muhasebe kalemi defteri kebir özel katipliğine; 14 Nisan 1888'de de Muhasebe-i Umumiye-i Maliye tetkik şubesi mümeyyiz-i saniliği görevine getirildi. Memuriyet hayatında önemli tecrübeler edinen Abdurrahman Vefik Efendi, maliye bürokrasisinde yükselmeye başladı. Bu bağlamda Abdurrahman Vefik Efendi, 29 Ocak 1894 tarihinde 3000 bin kuruş maaşla Muhasebe-i mezkure hesabat-ı merkeziye şubesi müdürlüğüne tayin edildi. Uhdesindeki görevleri layıkıyla yapmasından dolayı takdir edilen Abdurrahman Vefik Efendi, 16 Eylül 1898 tarihinde 7000 kuruş maaşla Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Muhasebeci Muavinliği görevine; 26 Mart 1903 tarihinde de Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Muhasebeciliğine atandı. II. Meşrutiyetin ilanının ardından yapılan kurumsal düzenemeler çerçevesinde Muhasebe-i Umumiye-i Maliye kurumu lağvedildi. Bu kurumum yerine teşkil edilen Defteri Kebir Muhasebeciliği görevi 9000 bin kuruş maaşla yeniden Abdurrahman Vefik Efendi'ye verildi. Maliye bürokrasisinde üst basamaklara tırmanan Abdurrahman Vefik Efendi'ye, 16 Şubat 1909 tarihinde mevcut görevine ek olarak Maliye Nezareti Müsteşarlığı vekaleti görevi de tevdi edildi. Bu görevendirmeden kısa bir müddet sonra da 20 Nisan 1909'da Maliye Müsteşarlığı makamına asaleten atandı. Ancak bu görev kısa sürdü. Abdurrahman Vefik Efendi 19 Eylül 1909 tarihinde Maliye Komisyonu azalığı görevine getirildi. Bu görevde yaklaşık 3 yıl kalan Abdurrahman Vefik Efendi, 30 Temmuz 1912 tarihinde Maliye Nazırı olarak atandı. Maliye Nazırlığı görevine ek olarak vekâleten kendisine Posta ve Telgraf Nezareti de verildi ve bu görevi 24 Eylül 1912'ye kadar sürdürdü. 25 Ocak 1913'teki bakanlar kurulu değişikliğinde Maliye Nezareti'nden ayrıldı (BOA.DH.SAİD.d.…19/92).

Abdurrahman Vefik Efendi'nin Bakaya Sorunu Hakkındaki Görüşleri ve Çözüm Önerileri

Maliye Nezareti bünyesinde alt düzey memurluktan nazırlık makamına kadar birçok pozisyonda görev alan Abdurrahman Vefik Efendi, devletin mali dengesini bozan meseleler üzerine bazı mütalaalarda bulunmuş ve bu düşüncelerini rapor haline getirmiştir. Söz konusu raporda herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Ancak raporun sonunda kullandığı Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Muhasebeci Muavini ünvanı, bu raporun 16 Eylül 1898-26 Mart 1903 tarihleri arasındaki bir zaman diliminde yazdığını işaret etmektedir. II. Abdülhamid devrinin sonlarına doğru yazılan bu rapor dönemin vergi tahsil yöntemleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Rapor, Abdurrahman Vefik Efendi tarafından hazinenin en önemli sorunu olarak nitelendirilen Bakaya sorununu tüm yönleriyle ele almakta ve bu sorunun çözümü için önerilerde bulunmaktadır (BOA.Y.PRK.ML.18/6).

Abdurrahman Vefik Efendi'nin maliyenin ıslahı için olmazsa olmaz gördüğü husus devletin gelirlerinin eksiksiz bir şekilde tahsil edilmesidir. Çünkü heryıl 18.5 milyon liralık bütçenin 4 milyon lirası bakayada kalmakta, bu da gelirlerin yüzde 22'sine denk gelmektedir.

Bakayanın sebebi

Abdurrahman Vefik Efendi, raporunda bakayanın olmasına neden olarak vergilerin ağırlığını görmez. Yani sorun vergiden kaynaklı değildir. Asıl sorun mükelleften toplanan verginin

hazineye eksik bir şekilde ulaşması meselesidir. Kısacası Abdurrahman Vefik Efendi, dönemin vergi toplama usullerini eleştirir ve vergileri toplamakla mükellef kabzımalların (muhtarların) topladıkları vergileri zimmetlerine geçirdikleri iddiasında bulunur.

Tahsilatın Yürürlükteki Hali

Osmanlı Devleti'nde vergi toplama usulleri kuruluşundan itibaren çeşitli zaman dilimlerinde bazı değişimlere uğradı. Klasik dönemde Timar sistemi uygulandı, ardından İltizam usulüne geçildi. Tanzimatla beraber devlet vergileri dolaylı yoldan toplama işinden vazgeçmek istedi ve Muhassıllık sistemini uygulamaya koydu. İlerleyen zamanlarda sivil memurlar tarafından vergilerin toplanması için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Mithat Paşa tarafından uygulanmaya başlanılan bu girişimler, II. Abdülhamid zamanında müteaddid nizamnameler vasıtasıyla uygulanmaya çalışıldı. 1879, 1886, 1894 ve 1902 yıllarında çıkarılan nzamnamelerde tahsildarlar ön planda idi. Nizamnameler uyarınca vergileri doğrudan toplama işini köylerde muhtarlar, diğer adıyla kabzımallar yapacaktı. Tahsildarlar da kabzımalları denetleyecekti (Erol, 2020).

Abdurrahman Vefik Efendi raporunda hali hazırda yürürlükte olan kabzımallık sistemini eleştirir. Ona göre vergi toplama usulünün en problemli yanı da bu usuldür. Çünkü onlar topladıkları vergiyi zimmetlerine geçirmektedirler ve bu zimmetlerden dolayı kendilerine herhangi bir yaptırım da uygulanmamaktadır. İşin kötü tarafı da söz konusu zimmetin halka yüklenmesi işlemidir. Yani maliye talep ettiği para kasaya ulaşmadığı zaman bu parayı kabzımallardan değil mükelleflerden talep etmektedir.

Kabzımalların üzerindeki yetersiz denetlemeden dolayı suiistimalin daha da arttığını belirten Abdurrahman Vefik Efendi, bu iddiasını bazı örneklerle güçlendirir. Örneğin kabzımal mükelleften iki kere vergi alır ancak mükellefin borcunu kapatmaz; iane akçesi ve köy masrafı adıyla çeşitli meblağlar tahsil eder ve bunu zimmetine geçirir. En ilginci ise kabzımalların bu göreve geldikten kısa bir müddet sonra ticarete başlamalarıdır.

Yukarıda belirtilen nizamnamelerde kabzımalların denetimi Tahsildarlara verilmişti. Abdurrahman Vefik Efendi, raporunda bir eleştiri de Tahsildarlara yöneltir. Tahsildarların sayılarının az ve yetkilerinin kısıtlı olduğunu söyler. Hem kanuni hem de uygulama yönünden yetersizliklerine vurgu yapan Abdurrahman Vefik Efendi, bakaya sorunun oluşmasına bir etken olarak da Tahsildarların yetersizliklerini görür.

Tahsilat İşinin Islahı ve Vergilerin Eksiksiz Bir Şekilde Tahsili İçin Alınması Gereken Tedbirler

Abdurrahman Vefik Efendi, vergi tahsili ile ilgili sorunları sıraladıktan sonra sağlıklı bir tahsilat sürecinin nasıl olması gerektiğiyle alakalı bazı önerilerde bulunmuştur. Buna göre:

1) Kabzımallar vergi toplama işinden azledilmeli, tahsildarlar güvenilir, tahsilata yetkili, okur yazar ve defter tutup hesap vermeye muktedir olmalıdır.

2) 15-20 köyden oluşan bir tahsil dairesi oluşturulmalı o dairenin vergileri doğrudan doğruya kefilli bir tahsildarlar tarafından tahsil edilerek mal sandığına teslim edilmelidir.
3) Tahsildarlar mal memurlarının tasdikiyle icra memuru hükmünde olmalıdır ve kendilerinin kanun çerçevesinde verdikleri kararlar kesin hükmünde olmalıdır.
4) Tahsilat esnasında zabıtalar bulundurulmamalı, icab ettiği zamanlarda kendilerinden yardım talep edilmelidir.
5) Mükelleflerin para elde ettikleri dönemler dikkate alınmalıdır. Buna göre ziraat ve ticaretin en yoğun olduğu zaman dilimleri olan Mayıs, Temmuz, Eylül ve Teşrinisani aylarında vergiler tahsil edilmelidir.
6) Buna ek olarak Haziran-Ağustos-Teşrinievvel-Kanunıevvel ayları da kendilerinden önce ödenmeyen borçların tahsil edildiği aylar olmalıdır.
7) Mükelleften topladığı vergileri zamanında hazineye ulaştırmayan tahsildarların tahsil ettikleri miktarlar kendilerine kefil olan kişilerden tahsil edilmeli, bu kişiler yıl sonunda azledilmelidir.
8) Vergisini ödememekte ısrar eden mükelleflerin borcunun tahsil edilmesi amacıyla yapılan haciz işlemi için üç ay beklenilmemeli, bu süre bir aya düşürülmeldir.
9) Tahsildarları teftiş etmek için maliye memurları yetkili kılınmalı, görevinde atalet gösteren tahsildarı zamanında azletmeyen maliye memuru görevi ihmal suçundan dolayı azledilmelidir.
10) Tahsildarların elindeki defterler merkezde hazırlanmalı, ellerinde yetki ve salahiyetlerini belirtir talimat olmalı, kıyafetleri de her yerde yeknesak olmalıdır.
11) Mal memurları tüm tahsilat işlemlerinden sorumlu tutulmalıdır.
12) Osmanlı Devleti'nde tahrire dâhil bulunan 51129 köy, 15-20 köyden oluşan bir tahsilat dairesine bölünmelidir ve bu dairelere birer tahsildar tayin edilmelidir. Bu şekilde bir teşkilat kurulması için piyade ve süvari olarak 4000 bin kişilik bir mevcut oluşacaktır. Bu tahsildarların süvarilerine 500-600 piyadelerine de 250-300 kuruş aylık verilmeli, mükellef olduları alanlardaki tüm vergileri eksiksiz bir şekilde teslim etmeleri durumunda da kendilerine bir maaş ikramiye verilmelidir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan tanzimat fermanına kadar vergileri dolaylı yollardan toplamıştır. Bu usuller idare tarafından bazen tercihen uygulanmış, bazen de mecburi bir yol olarak görülmüştür. Timar, İltizam gibi usuller çağın gereklerine uymaması, mükelleflerde memnuniyetsizliğe sebep olması gibi nedenlerden dolayı kaldırılmış ve yerine yeni vergi tahsil usulleri getirilmiştir. Doğrudan ve aracısız bir şekilde uygulanmek istenen bu usullerle devlet mükellefleri rahatlatmak isterken kendisi de vergi gelirlerinde kayıp yaşamamayı hedeflemiştir. II.Abdülhamid zamanında maliyenin disipline edilmesi amacıyla vergilerin doğrudan tahsili için bazı adımlar atılmıştı. Ancak bu adımların da beklenen verimi sağlamadığı görülmektedir. Nitekim Abdurrahman Vefik Efendi de raporunda bu hususa dikkat çekmektedir. Halktan toplanan vergilerin hazineye ulaşmamasındaki en önemli etkenin vergi tahsilindeki görevli kişilerin suristimalini ve sistemsel bozuklukların varlığını işaret eden Abdurrahman Vefik

Efendi, raporunda yeni bir vergi toplama teşkilatı kurularak yasal düzenlemeler alınmasını önermiştir.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı (BOA)

DH.SAİD.d.…19/92

BOA.Y.PRK.ML.18/6

Diğer Kaynaklar

Akar, Ş.K. (1998). 1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi. Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bölükbaşı, Ö. (2005). II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Emecen, F.(1992), "Başbâki kulu". TDV İslam Ansiklopedisi, 5/ 126-127. İstanbul.

Erol, Y.Z. (2020). Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti'nde Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak Tahsildarlık Uygulaması. Tarih Araştırmaları Dergisi, 68/357-391.

Genç, M.(2000), "İltizam". *TDV İslam Ansiklopedisi,* 1/ 261-264. İstanbul.

İnalcık, H. (2012). "Timar". *TDV İslam Ansiklopedisi,* 41/ 477-479. İstanbul

Özkaya, Y, Akyıldız, A. (2020). "Muhassıl". *TDV İslam Ansiklopedisi,* 31/ 18-20. İstanbul.

Özbek, N. (2015). İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VERGİ AYAKLANMALARINA BİR ÖRNEK ARNAVUT VERGİ MUKAVEMETİ[58]

AN EXAMPLE OF TAX REBELLIONS DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II: THE ALBANIAN TAX RESISTANCE

Dr. Nurullah NEHİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Burdur.
nnehir@mehmetakif.edu.tr,
ORCID NO: 0000-0002-3091-5901

ÖZET

Bu çalışma İkinci Abdülhamid Dönemi'nde, 1903-1907 yılları arasında, imparatorluğun muhtelif yerlerinde cereyan eden vergi ayaklanmalarına ve Arnavutların bu ayaklanmalara müdahil olma süreçlerine odaklanmaktadır. Çalışma ile İkinci Abdülhamid'in tahta çıkar çıkmaz karşılaştığı mali buhran ve bu buhranın ana nedenleri irdelenmiş, belirtilen ayaklanmalara neden olan vergilerin yürürlüğe konulma süreci incelenmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı ile alınmaya başlanan ve zamanla süreklilik arz eden dış borçların Sultan Abdülaziz zamanında ödenemez bir noktaya gelmesi, imparatorluğu mali bir buhrana sürüklemiştir. Sultan Abdülaziz'in ardından tahta geçen İkinci Abdülhamid de mevcut mali darboğaza ek olarak patlak veren 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması ve savaş sonunda Rusya'ya ödenmesi taahhüt edilen savaş tazminatı, Osmanlı maliyesindeki darboğazı ise iyice büyütmüştür. Bu olumsuzluklara ek olarak Tahta geçtiği günden itibaren maliyeyi düzeltmek ve ıslah etmek için yoğun çaba sarfeden İkinci Abdülhamid, bazı önlemlerle bu amacında nisbi de olsa başarıya ulaşmıştır. Bu çabaların yanı sıra, yeni bir dış borç almadan bütçeyi denkleştirmek isteyen dönemin maliye bürokrasisi, yeni bir mali kaynak arayışına girmiştir. Maliye Nezareti, belirtilen amaç doğrultusunda 1903 yılında Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi isimli iki vergi ihdas edilmesini kararlaştırmıştır. Gerekli hukuki düzenlemelerin ardından yürürlüğe konan söz konusu iki vergi başta Balkanlar olmak üzere imparatorluğun muhtelif yerlerinde tepkiyle karşılaşmıştır. Bu tepkilerden en fazla dikkat çekeni ise Arnavutların vergilere karşı muhalefeti olmuştur. Balkanlarda yapılması kararlaştırılan ıslahatlara karşı tavır alan ve bu ıslahatlarla kendilerinin diğer unsurlar karşısında dezavantajlı bir konuma düşeceğini savunan Arnavutlar, yürürlüğe konan iki vergiyi "Bid'at" olarak adlandırmışlar ve vergileri ödememekte ısrarcı olmuşlardır. Arnavutların söz konusu iki vergiye gösterdikleri muhalefet sonucu Osmanlı Devleti her iki verginin toplanmasını bir yıl ertelemiştir. Arnavutlar vergiler üzerinden siyasi iradeye karşı açıkça muhalefet etmiş, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Arnavutların yoğun bir şekilde yaşadığı Yakova, Luma, İpek gibi kazalarda cereyan eden ayaklanmalar dönemin siyasi ve ekonomik iklimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışma ile Arnavutların

[58] Bu bildiri II.Abdülhamit Dönemi Vergi Ayaklanmaları (1903-1907) isimli doktora tezinden üretimiştir.

Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi isimli vergilere karşı verdiği tepkiler birincil kaynaklar ekseninde incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Hayvanat-ı Ehliye, Şahsi Vergi, Arnavut, Ayaklanma

ABSTRACT

This study focuses on the tax revolts that occurred in various parts of the Ottoman Empire between 1903 and 1907, during the reign of Abdul Hamid II, and the involvement of Albanians in these revolts. The study examines the financial crisis that Abdul Hamid II faced immediately upon his ascension to the throne, its main causes, and the process of implementing the taxes that led to the aforementioned revolts. The foreign debts, which began with the Crimean War of 1853-1856 and continued over time, reached an unpayable point during the reign of Sultan Abdulaziz, plunging the empire into a financial crisis. Abdul Hamid II, who succeeded Sultan Abdulaziz, had to contend with the 1877-1878 Ottoman-Russian War in addition to the existing financial difficulties. The unfavorable outcome of the war for the Ottoman State and the war reparations promised to Russia further exacerbated the financial crisis in the Ottoman treasury. In addition to these negative aspects, Abdul Hamid II, who had made intense efforts to improve and reform the finances since his ascension to the throne, achieved a degree of success in this goal with some measures. Alongside these efforts, the financial bureaucracy of the time, wanting to balance the budget without taking on new foreign debt, began searching for new financial resources. In 1903, the Ministry of Finance decided to introduce two taxes, the "Domestic Animal Tax" and the "Personal Tax," to achieve the stated objective. Following the necessary legal arrangements, these two taxes were implemented and met with resistance in various parts of the empire, particularly in the Balkans. The most notable reaction came from the Albanians. Opposing the reforms planned for the Balkans, and arguing that these reforms would put them at a disadvantage compared to other groups, the Albanians called the two taxes "bid'ah" (heresy) and insisted on not paying them. As a result of the Albanian opposition to these two taxes, the Ottoman State postponed their collection for a year. The Albanians openly opposed the political will through these taxes, putting the Ottoman State in a difficult position. The uprisings in districts with large Albanian populations, such as Gjakova, Luma, and Peć, provide important information about the political and economic climate of the time. This study will examine the reactions of Albanians to the taxes known as Hayvan-ı Ehliye and Şahsi Vergi, based on primary sources.

Keywords: Domestic Animals, Personal Tax, Albanian, Rebellion.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, en önemli gelir kaynağı olan vergileri toplarken bir takım usuller kullandı Dönemin şartlarına göre farklılık gösteren bu usullerin ilki Tımar Sistemi'ydi. Bir bölgedeki timar sahibinin o bölgedeki timar gelirleriyle orantılı bir biçimde asker bakmasına dayanan bu sistem Osmanlı klasik döneminde uygulandı (İnalcık, 2012). Ancak paraya dayalı ekonomik sistemin yaygınlaşmasıyla beraber Osmanlı Devleti de vergileri toplamak için yeni bir sisteme geçti. İltizam usulü denilen bu sistemle devlet, vergi toplama işini bir nevi özelleştirdi ve mültezim denilen kişiler vasıtasıyla vergileri toplanmaya başladı. Bir bölgedeki vergilerin tahmini bedelinin mültezim tarafından devlete peşin ödenmesi, yine vergilerin üste kalan

kısımlarının mültezim tarafından halktan toplanması şeklinde yürüyen bu sistemle devlet hazine gelirlerini maksimum seviyede tutmayı hedefliyordu. 19.yy'da devletin kendisini yeniden organize etme süreciyle beraber vergilerin toplanması usulleri de değişmeye başladı. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı da bu dönüşümde önemli bir kavşak nokta oldu. Devletin halktan topladığı vergileri aracısız bir şekilde toplama isteği sonucu İltizam sistemi lağvedildi. Devlet 1840 yılından itbaren geçerli olmak üzere Muhassıllık teşkilatını kurdu. Ancak bu teşkilat bir takım aksaklıklardan dolayı fazla yaşamadı ve 1843 yılında iltizam sistemine geri dönüldü. (Genç, 2000).

Osmanlı Devleti'nde vergilerin aracılı ve dolaylı bir şekilde toplanması bir takım sıkıntıların yaşanmasına neden oldu. Mültezilerin topladıkları vergileri hazineye eksik bir şekilde yatırmaları, bazı yerlerde mültezimlerin mükerrer vergi tahsil etmeleri gibi problemler, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sorunlar arasında yer aldı. Özellikle toplanan vergilerin hazineye taahhüt edilen miktardan daha az miktarda yatırılması, hazinede bütçe açığının oluşmasına neden oldu. Bir takım iç ve dış etkenlerin de etkisiyle bu açığın artması üzerine Osmanlı Devleti söz konusu açığı kapatmak amacıyla bir takım önlemler aldı. Hazinenin sıcak para ihtiyacının karşılanmasına yönelik atılan bu adımların ilki 1695 yılındaki Malikane sistemi uygulaması oldu (Özvar, 2003). Bu uygulama hazineye geçici bir rahatlama getirdi ancak beklenen verim tam alınamadı. Bunun üzerine devlet 1775 yılında Esham sistemine geçti (Aydın, 2022). 1860'lı yıllara kadar kullanılan Esham sistemi de Osmanlı maliyesinin sıcak para ihtiyacını tam olarak çözmedi. Bütçe açık vermeye devam etti.

Osmanlı Devleti'nin 1853-1856 yılları arasında Rusya ile yaptığı Kırım Savaşı görünürde zaferle sonuçlanmış olsa da uzun vadede ağır bir mali tablonun oluşmasına neden oldu. Devletin savaşın mali yükünü kaldırmak amacıyla aldığı ilk dış borç, zamanla süreklilik arz etti. Alınan borçların yatırımdan ziyade farklı amaçlar için kullanılması sonucu Osmanlı maliyesi 1875 yılı itibariyle moratoryum ilan etmek zorunda kaldı (Shaw& Shaw, 2017; 210).

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından 1876'da tahta geçen II.Abdülhamid mali olarak kötü bir tabloyu devraldı. Kısa bir süre sonra patlak veren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da söz konusu kötü tabloyu iyice ağırlaştırdı. II.Abdülhamid mali tabloyu düzeltmek için çeşitli önlemler aldıysa da beklenen başarıyı elde edemedi (Bölükbaşı, 2005). Sonuç olarak hem mali tablo düzelmedi hem de Kırım Savaşı'ndan beri alınan dış borç alımı devam etti. II. Abdülhamit dönemi maliye bürokratları devamlı açık veren bütçeyi 1903 yılı itibariyle dış borç almadan denkleştirmek için harekete geçti. Çözüm olarak da yeni vergi kalemleri ihdas etti. Çünkü bütçe devam surette açık veriyordu (Akar, 1998). Onlara göre ahaliden tahsil edilecek yeni vergilerle bütçe açıkları kapatılacak ve yeni bir dış borç alınmayacaktı. Böylece Osmanlı maliyesi borç sarmalından kurtulacaktı.

Bu amaçla iki yeni verginin ihdas edilmesi uygun görüldü. Birincisi Ağnam dışında evde beslenen evcil hayvanlardan alınmak üzere Hayvanat-ı Ehliye vergisi; ikincisi de kişi başı herkesten alınması düşünülen Şahsi Vergi idi.

Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi

Osmanlı maliye bürokratları yeni bir vergi kalemi ihdas ederken hayvanlardan alınan vergilere yoğunlaşmışlar ve kendilerince mükelleflerin yaşadığı bir eşitsizliğe dikkat çekmişlerdir.

Onlara göre zekat mukabili tahsil edilen ağnam vergisinin karşısında yine evde beslenen Deve, at,tay,kısrak,inek,camus,öküz,merkep gibi hayvanlardan da vergi alınmalıydı. Bu noktadan harekete geçen bürokratlar ağnam dışındaki hayvanlardan vergi alınması için kanun taslağı oluşturdu. Nihai olarak Meclisi Vükela'da görüşülen taslağa göre deve, kısrak, at,tay,ester,camus,öküzden on; merkepten ise üç kuruş vergi alınmasına karar verildi (BOA.İ.ML.55.66/1.16 Ağustos 1903). Başlangıçta hazineye kaynak olarak düşünülen Hayvanat-ı Ehliye Vergisi, yürürlüğe girdikten kısa bir müddet sonra Teçhizat-ı Askeriye Nezareti uhdesine bırakıldı (BOA.İ.HUS.110.150.23 Eylül 1903). Bu karar Balkanlarda yaşanan Bulgar çetecilik faaliyetleri üzerine buradaki askeri birliklerin modernize edilmesi amacıyla alındı. Ancak hem tahrir hem de tahsil esnasında yaşanan sorunlar nedeniyle bu vergiden beklenen kaynak hazineye aktarılamadı.

Maliye bürokrasisinin dış borç almadan bütçe açığını kapatmak amacıyla tahsilini planladığı bir diğer vergi de Şahsi Vergi idi (BOA.İ.HUS.108.39.7 Ağustos 1903). Vergiye konu olacak altı milyon erkek nüfustan toplamda bir milyon lira toplanması hedeflendi (BOA.İ.KAN.8.9/4.15 Ağustos 1903). Bütçenin ihtiyacı olan meblağı toplamak için mükellefler sekiz ana grupta ondört sınıfa ayrıldı ve her sınıfın ödeyeceği vergi miktarı belirlendi. Mükelleflerin ödeyeceği miktardan ziyade hazinenin ihtiyacı olan meblağ üzerinden yapılan değerlendirme sonucu söz konusu meblağ mükelleflere tevzi edildi. Mükellefler ise 18-70 yaş arası erkeklerden oluşuyordu. Felç, kötürüm gibi devamlı hastaların yanısıra askerler de bu vergiden muaf tutulmuşlardır.

Şahsi Vergi yürürlüğe girdikten kısa bir müddet sonra halkın mukavemetiyle karşılaştı. Hatta bu vergi uygulanamadığı gerekçesiyle yürürlüğe girdikten kısa bir müddet sonra tüm Balkan vilayetlerinde tehir edildi (BOA.İ.HUS.112.143/2.16 Ocak 1904). Şahsi verginin halk tarafından ödenebilmesi için çeşitli formüller arayan Osmanlı Devleti 19 Temmuz 1905 tarihinde yeni bir vergi tarifesi uyguladı. Yeni tarifeye göre mükelleflerin alt yaş sınırı 20 olarak belirlendi. Bir diğer önemli detay ise bir önceki nizamnameye göre 5 kuruş vergi vermesi kararlaştırılan köylü sınıfının vergi dışı bırakılmasıydı. Esnaf ve zengin sınıfındaki ahali mükellef olarak tanımlandı ve yedi sınıfa ayrılarak kendilerinin ödeyeceği vergi miktarı belirlendi (Özbek, 2015;66). 1905 yılında yürürlüğe konan vergi nizamnamesi de beklenen verimi sağlamadı. Verginin tarh işlemleri esnasında yaşanan sorunlar, mükellefleri rahatsız etti. Bu sefer rahatsızlık şehir merkezlerinde görülmeye başlandı. Verginin uygulanabilirliğini artırmak amacıyla yeni bir nizamname değişikliği yapılmasına karar verildi. 18 Nisan 1906 tarihinde yapılan bu müdahaleyle verginin alt gelir gruplarından alınmaması kararlaştırıldı. Yeni mükellef kitlesi üst düzey gelir grupları oldu (BOA.İ.KAN.4.19/2.18 Nisan 1906). Şahsi Vergi'nin belirli kesimlerden alınması ve alt sınıflardan muaf tutulması kararı, beklenen sükûneti getirmedi. Balkanlarda devam eden isyanlar bu sefer Kastamonu ve Erzurum'da da görülmeye başlandı (Nehir, 2023). Son olarak 10 Mart 1907 tarihinde yapılan bir düzenleme ile Şahsi Vergi ödemekle mükellef kişiler üç ana gruba ayrıldı (BOA.İ.ML.75.27/1.10 Mart 1907). Ancak bu kararı uygulamak mümkün olmadı. Zira Şahsi Vergi, Hayvanat-ı Ehliye Vergisi ile beraber 23 Mart 1907 tarihinde uygulanamadığı gerekçesiyle yürürlükten kaldırıldı (BOA.İ.ML.75.32.23 Mart 1907).

Arnavutların Hayvanatı Ehliye ve Şahsi Vergi'ye Mukavemetleri

Balkanlarda yarı özerk bir şekilde yaşayan Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabalarına sıcak bakmadılar. Tanzimat Fermanıyla başlayan bu süreç 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbiyle önemli bir noktaya evrildi. Osmanlı Devleti'nin bu savaştan mağlup ayrılması üzerine kendi milli kimliklerini tehlikede gören Arnavutlar 10 Haziran 1878'de Prizren Birliğini kurdular. Ancak bu teşekkül 1881 tarihinde II.Abdülhamid tarafından ortadan kaldırıldı (Bozbora, 1997;575).

Balkanlarda beliren Bulgar çetecilik faaliyetleri ile tekrardan hareketlenen Arnavut milli hareketi, 1902 yılındaki Cumâ-i Bala ve 1903 yılındaki İlinden ayaklanmalarıyla yeniden gündeme geldi. Bu iki ayaklanmanın ardından İngiltere, Rusya ve Avusturya gibi devletlerin öncülüğünde hazırlanan Balkan ıslahat programları, Arnavutları oldukça rahatsız etti. Söz konusu ıslahatların kendilerinin yaşadığı bölgelerde yoğunlaşması, Arnavutları ciddi bir gelecek kaygısına sürükledi. II. Abdülhamid Arnavutların kaygılarını gidermek amacıyla yine Arnavut kökenli bir bürokrat olan Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'yı sadrazam olarak tayin etti (Kırmızı, 2014; 217-235). Ancak bu adım da Arnavutların kaygılarını gidermedi.

Balkanlar açısından oldukça gergin bir dönemde yürürlüğe konan Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi, Arnavutlar tarafından tepki ile karşılandı. Islahatlarda Hristiyanların avantajlı konumda olduğunu öne süren Arnavutlar, söz konusu iki vergiden toplanacak para ile de ıslahatların finanse edileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla her iki vergiyi de ödemeyi reddeden Arnavutlar, tepkilerini isyan şeklinde gösterdiler. Bu isyanlar Arnavutların yoğun bir şekilde yaşadığı Yakova, İpek, Luma ve Kalkandelen gibi yerlerde cereyan etti.

Yakova Vergi Olayları

Hükümet, Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi'nin tahsili için gerekli olan sayım işlemlerinin yapılması için Yakova yerel yetkililerine talimat vermişti. Sayım işlemlerinin başlaması üzerine halk her iki vergiyi de ödeyemeyeceklerini belirtir bir layiha hazırladı ve bu layiha Yakova'nın muhtelif yerlerine asıldı. Söz konusu layihada Arnavutların ıslahatlara olan tepkisi görülüyordu. Vergilerden elde edilen parayla ıslahatların finanse edileceğini söyleyen halk bu nedenle her iki vergiyi de "bid'at" olarak isimlendirdi ve ödemeyi reddeti. Nitekim layihanın etkisiyle halkta bir hareketlenme oldu ve bazı mahallelerde toplantılar yapıldı (BOA.TFR.I.KV..49.4862-2.22 Ocak 1904).

Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi'nin ilk kez yürürlüğe girdiği dönemlerde Balkanlarda yaşanan hareketlilik üzerine söz konusu iki verginin de uygulaması durdurulmuştu. Buna rağmen Yakova'da neden böyle bir hareketlenmenin olduğunu araştıran sadaret, ilginç bir nedenle karşılaştı. Söz konusu tehir kararının Yakova'ya ulaşmamasından dolayı bilgi sahibi olmayan yerel yöneticilerin sayım işlemlerine başlaması, buradaki hareketliliği tetiklediği anlaşıldı. Ancak mevcut karardan geri adım atmayı da uygun görmeyen sadaret Yakova'daki sayım işlemlerinin devamını istedi (BOA.BEO.2364.169787.28 Ocak 1904). Bunun üzerine Bayram Çor isimli bir şahıs ön plana çıkarak halkı galeyana getirdi ve vergilerin ödenmemesi için propaganda yaptı. Bayram Çor Bey'in ıslahatlar aleyhtarı tavrı etraftaki kişilerin de etkilenmesine neden oldu. Yaklaşık 60 kişilik bir grup civar köylere giderek vergilere karşı ayaklanmaları için halkı tahrik etti. Bu tahrikin bir sonucu olarak İpek ahalisi de Yakova'ya

destek verdi. Öyle ki dört bin kişilik bir grubun silahlandığı bilgisine dahi ulaşıldı (BOA.Y.A.HUS.465.78-2.28 Ocak 1904).

Yakova'daki hareketliliğin kontrol edilir bir durumdan çıkabileceği riskini gören Meclisi Vükela bu durumu görüştü ve bir takım kararlar aldı. Ayaklanmaya öncülük eden Bayram Çor ve Yakova eski mal müdürü Dekilan isimli şahısların Yakova'dan uzakta bir mahalde tutulması kararlaştırıldı. Buna ek olarak halkın teskin edilmesi için de her iki verginin sayım ve tahsil işlemleri durduruldu. (BOA.Y.A.RES.124.21-9.31 Ocak 1904).

Vergilerin tehir edilmesi kararı buradaki mukavemeti tam olarak durdurmadı. Yakova'daki aşiret liderleri her iki vergiye de yoğun bir şekilde mukavemet ettiler. Kendilerine yapılan hiçbir nasihati dikkate almadılar ve kamu kurumlarıyla devlet memurlarına saldırı yapmak gibi fiillerle tehdit ettiler. (BOA.Y.A.HUS.466.46-2.6 Şubat 1904).

Buraya yapılacak askeri bir operasyonun civarda daha büyük sorunlara yol açmasından çekinen Osmanlı Devleti, 21 Mart 1904 tarihinde aldığı bir kararla İpek ve Yakova civarında her iki verginin de tahsilini durdurdu (BOA.İ.HUS.115.15.21 Mart 1904). Bundan bir sene sonra yeniden vergi tahsili yapmak isteyen hükümet yeni bir teşebbüste bulundu ancak başarılı olamadı. Bunun üzerine halkın kendi isteğiyle vergi verenlerden tahsili diğerlerinin de herhangi bir şekilde baskıya maruz bırakılmaması yönünde karar alındı (BOA.BEO.2560.191929-1.25 Nisan 1905).

İpek Vergi Olayları

Yakova'da yaşanan vergi olayları nedeniyle Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi İpek'te de tecil edilmişti. Yakova'da söz konusu her iki vergiye yapılan muhalefet İpek'te ileri bir boyuta geçti. Buradaki ahali Arnavutların ortak tepkilerini dile getirdikten sonra hükümete ödedikleri İâne, Techizat ve Temettü vergilerini de ödemeyi reddettiler (BOA.BEO.2411.180781-2.14 Eylül 1904). Vergileri vermemekte ısrar eden İpekliler bu sefer de ellerindeki silahlarla beraber İpek merkeze geldiler ve bir takım taleplerde bulundular. Devletin egemenliğine aykırı denilebilecek isteklerde bulunan silahlı kişilere karşı Mutasarrıf Hasan Paşa askeri bir müdahale yapılmasını istedi ancak bir takım çekincelerden dolayı bu talep gerçekleşmedi (BOA.TFR.I.KV..88.8774-1.28 Nisan 1904). Kendilerine herhangi bir müdahalede bulunulmayan İpekli asiler bu sefer de Mutasarrıf Hasan Paşa'nın görevden azlini talep ettiler. Hükümet, olayların büyümemesi için Hasan Paşa'yı merkeze aldı ve yerine de Prizren Redif Kumandanı Cemal Beyi atadı (BOA.İ.DH.1434.28.25 Mayıs 1905). Bu karar üzerine sancakta olaylar yatıştı ancak vergilerin toplanması mümkün olmadı.

Luma Vergi Olayları

Luma'da vergilere karşı muhalefet Ramazan Zasko isimli bir kişinin liderliğinde kurulan çete vasıtasıyla yapıldı. Bu çete belirli bir güce ulaştıktan sonra halka vergilere karşı mukavemet edilmesi yönünde propaganda yaptı (BOA.Y.MTV.257.88-2.13 Mart 1904). İlerleyen günlerde gücünü artıran Ramazan Zasko Luma merkezdeki karakolu muhasara altına aldı (BOA.BEO.2297.172203-3.19 Mart 1904). Bunun üzerine seraskerlik de muhasaranın kaldırılması amacıyla Osman Hidayet Paşa komutasındaki yedi taburluk bir kuvvetin bölgeye gönderilmesini kararlaştırdı (BOA.Y.PRK.ASK.215.9-1.21 Mart 1904). Bu bölgedeki karışıklığın daha kötü olaylara sebebiyet vermesinden çekinen sadaret aldığı bir kararla

Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi'nin bu bölgede tahsilini bir yıl erteledi (BOA.İ.HUS.115.15.21 Mart 1904).

Kalkandelen Vergi Olayları

Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi'yi vermemek için bazı gerekçeler sunan Kalkandelen ahalisi, Arnavutların genel kaygılarını deklare ettiler. Islahatların kendilerini ikinci plana düşüreceğini, kendilerinin Hristiyanlara karşı dezavantajlı olacaklarını söyleyen Kalkandelen ahalisi, Hurşid Çoro, Abdurrahman Ağa Balze ve Nalband Emel isimli kişilerin önderliğinde ayaklandılar. Ancak Kosova valiliği hızlı bir şekilde hareket ederek söz konusu üç kişiyle beraber onbeş kişilik bir grubu tutukladı. Elebaşlarının tutuklanması üzerine Kalkandelen'deki ahali dağıldı (BOA.BEO.2350.176216-5.4 Mayıs 1904).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Osmanlı Devleti 17.yüzyıldan itibaren siyasi, mali ve ekonomik sorunlarla mücadele ediyordu. Bu sorunlar zamanla daha da ağırlaştı ve devleti çökme noktasına getirdi. Özellikle mali alanda yaşanan dar boğaz Osmanlı Devletinin hareket alanını ciddi bir şekilde sınırladı. Kırım Savaşından beri alınan dış borçların yarattığı buhran sonucu devlet iflasını açıkladı. Sultan Abdülhamid tarafından maliyenin disipline edilmesi amacıyla yürütülen çalışmalar da beklenen sonucu vermedi. Mevcut haliyle Osmanlı Devleti 20.yy başları itibariyle ciddi sorunlarla mücadele ediyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile Balkanlarda başlayan karışıklık da yeni bir aşamaya geçmiş, ıslahat dönemi yaşanmaya başlamıştı. Balkanlarda yapılması planlanan ıslahatları isteyen topluluklar olduğu gibi istemeyenler de vardı. Arnavutlar ıslahatların kendilerinin konumlarını Hristiyanlar karşısında aşağı çekeceklerini düşünüyorlar ve burada yapılacak bütün ıslahatlara da karşı çıkıyorlardı. 1903 yılında yürürlüğe konan Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi de bu muhalefetin gösterilmesine vesile oldu. Zira buradan toplanacak vergilerle ıslahatların finanse edileceğini düşünen Arnavutlar, vergilere dolayısıyla da hükümete mukavemette bulundular.

Osmanlı Devleti ise yeni bir dış borç almadan denk bütçe yapma projesinde ciddi bir hayal kırıklığına uğradı. Mali darlık ile asayiş sorunları arasında sıkışıp kalan devlet, Haynanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi'yi ihdasından kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırmak zorunda kaldı.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı (BOA)

İ.ML.55.66/1.16 Ağustos 1903

İ.HUS.110.150.23 Eylül 1903

İ.HUS.108.39.7 Ağustos 1903

İ.KAN.8.9/4.15 Ağustos 1903

BOA.İ.HUS.112.143/2.16 Ocak 1904).

BOA.İ.KAN.4.19/2.18 Nisan 1906

İ.ML.75.27/1.10 Mart 1907

İ.ML.75.32.23 Mart 1907

TFR.I.KV..49.4862-2.22 Ocak 1904

BEO.2364.169787.28 Ocak 1904

BEO.2350.176216-5.4 Mayıs 1904

Y.A.HUS.465.78-2.28 Ocak 1904

Y.A.RES.124.21-9.31 Ocak 1904

Y.A.HUS.466.46-2.6 Şubat 1904

İ.HUS.115.15.21 Mart 1904

BEO.2560.191929-1.25 Nisan 1905

BEO.2411.180781-2.14 Eylül 1904

TFR.I.KV..88.8774-1.28 Nisan 1904

İ.DH.1434.28.25 Mayıs 1905

Y.MTV.257.88-2.13 Mart 1904

BEO.2297.172203-3.19 Mart 1904

Y.PRK.ASK.215.9-1.21 Mart 1904

İ.HUS.115.15.21 Mart 1904

Diğer Kaynaklar

Akar, Ş.K. (1998). 1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi. Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aydın, H.V. (2022). Osmanlı Maliyesinde Bir İç Borçlanma Örneği Olarak Esham Uygulaması. Ankara: Abis Yayınları.

Bozbora, N. (1997). Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi. İstanbul: Boyut Kitapları.

Bölükbaşı, Ö. (2005). II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Genç, M.(2000), "İltizam". *TDV İslam Ansiklopedisi,* 1/ 261-264. İstanbul.

İnalcık, H. (2012). "Timar". *TDV İslam Ansiklopedisi,* 41/ 477-479. İstanbul.

Kırmızı, A. (2014). Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet. İstanbul: Klasik Yayınları.

Nehir, N. (2023). II.Abdülhamit Dönemi Vergi Ayaklanmaları (1903-1907) Yayınlanmamış Doktora tezi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.

Özbek, N. (2015). İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Özvar, E. (2003). Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamaları. İstanbul: Kitabevi Yayınları

Shaw, J.S. & Shaw, E.K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2. İstanbul: Ekin Yayınları.

AKTİF YAŞLANMA BAĞLAMINDA KONUT TASARIMI: MEKÂNSAL BELİRLEYİCİLER VE YAŞAM KALİTESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

HOUSING DESIGN IN THE CONTEXT OF ACTIVE AGING:
A STUDY ON SPATIAL DETERMINANTS AND QUALITY OF LIFE

Dr. Şirin BAYRAM

TC İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü,

Ümraniye, İstanbul.

sirin.bayram@rumeli.edu.tr,

ORCID NO: 0000-0002-7541-7965

Doç. Dr. Hatice KİRAN ÇAKIR

Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü,

Edirne.

hkiran@trakya.edu.tr,

ORCID NO: 0000-0002-6869-5342

ÖZET

Dünya nüfusunun yaşlanması, içinde bulunduğumuz yüzyılın en önemli demografik dönüşümlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Yapılan istatistiksel çalışmalar, 65 yaş ve üzeri nüfus oranının yakın gelecekte artış eğilimini sürdürerek daha da hızlanacağını ortaya koymaktadır. Bu demografik değişim; sosyal, ekonomik, kültürel ve sağlık alanlarında çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Söz konusu sorunlar arasında, yaşlı bireylerin yaşam kalitesini doğrudan etkileyen barınma gereksinimi, çözüm üretilmesi gereken temel konulardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Bu doğrultuda, dünya nüfusunun yaşlanması konut tasarımında yeni ve bütüncül yaklaşımların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Yaşlı bireylerin ihtiyaçlarına duyarlı, sağlıklı, güvenli ve erişilebilir konutların tasarlanması, bireylerin bağımsızlıklarını koruyarak yaşamlarını sürdürebilmeleri ve aktif yaşlanma süreçlerinin desteklenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir.

"Aktif yaşlanma" kavramı; bireylerin sağlıklarının korunması, güvenliklerinin sağlanması ve toplumsal yaşama katılımlarının sürdürülmesini esas alan çok boyutlu bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramın giderek önem kazanması, özellikle konut tasarımında yaşlı bireylerin fiziksel, psikolojik ve sosyal gereksinimlerini karşılayacak çözümlerin geliştirilmesini zorunlu hâle getirmektedir.

Aktif yaşlanma; sağlıklı, huzurlu, sosyal, bağımsız ve topluma entegre bir yaşlılık dönemini hedefleyen çok boyutlu bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda, yaşlı bireyler için tasarlanan konutların, bireylerin sağlıklarını koruyacak ve bağımsız yaşamlarını sürdürebilecekleri nitelikte olması

büyük önem taşımaktadır. Sosyal etkileşimi teşvik eden mekânlar ile bireyin özerkliğini sürdürebileceği konut çözümleri, aktif yaşlanmanın temel ilkeleri arasında yer almaktadır.

Konut tasarımında dikkate alınması gereken unsurlar; yapısal özellikler, donatı, malzeme seçimi, güvenlik, konfor ve estetik/tasarım kriterleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Özellikle Avrupa'da, kurumsal bakım hizmetlerinin devlete getirdiği ekonomik yük ve yaşlı bireylerin kendi yaşam çevrelerinde yaşlanmayı tercih etmeleri doğrultusunda, "yerinde yaşlanma" yaklaşımı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu yaklaşım kapsamında, bireylerin kendi konutlarında yaşamlarını sürdürürken sosyal ve sağlık hizmetlerinin kamu tarafından desteklenmesi öngörülmektedir.

Yaşlılara yönelik huzurevleri, yaşlı konutları, yaşlı köyleri ve yaşlı yaşam siteleri gibi özel olarak tasarlanmış yaşam alanları aktif yaşlanmayı destekleyen önemli modeller arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, kendi evinde yaşamayı tercih eden yaşlı bireyler için geleceğe yönelik konut tasarımlarının geliştirilmesi de göz ardı edilmemelidir.

Aktif yaşlanma yaklaşımının, gelecekte konut tasarımında belirleyici bir rol üstleneceği öngörülmektedir. Yaşlı bireylerin değişen ihtiyaçlarına cevap verebilen; güvenli, erişilebilir, esnek ve sosyal etkileşimi destekleyen konutların tasarlanması, yaşam kalitesinin artırılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, aktif yaşlanma ilkelerinin mimari tasarıma yansımalarını incelemekte ve bu doğrultuda geleceğe yönelik tasarım stratejileri önermektedir. Ayrıca, yaşlı bireylerin aktif yaşlanma süreçlerine uygun sürdürülebilir yaşam alanlarının geliştirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aktif yaşlanma, konut tasarımı, erişilebilirlik, yaşlı dostu konutlar.

ABSTRACT

The aging of the global population is considered one of the most significant demographic transformations of the present century. Statistical projections indicate that the proportion of individuals aged 65 and over will continue to increase and accelerate in the near future. This demographic shift brings along a range of challenges in social, economic, cultural, and health-related domains. Among these challenges, housing needs which directly affect the quality of life of older adults emerge as one of the fundamental issues requiring effective solutions.

In this context, the aging of the population necessitates the development of new and holistic approaches to housing design. Designing housing environments that are responsive to the needs of older individuals ensuring health, safety, and accessibility is of critical importance for enabling them to maintain independence and supporting their active aging processes.

The concept of "active aging" is defined as a multidimensional approach that emphasizes maintaining health, ensuring security, and sustaining participation in social life. The increasing importance of this concept makes it essential to develop design solutions in housing that address the physical, psychological and social needs of older adults.

Active aging aims to promote a healthy, peaceful, socially engaged, independent, and integrated later life. In line with this objective, housing designed for older adults should support both their well-being and their ability to live independently. Spaces that encourage social interaction,

along with housing solutions that preserve individual autonomy, constitute key principles of active aging.

The factors to be considered in housing design include structural features, equipment and fittings, material selection, safety, comfort, and aesthetic/design criteria. Particularly in Europe, due to the economic burden of institutional care services on the state and the preference of older individuals to age within their own living environments, the “aging in place” approach has become increasingly widespread. Within this framework, it is envisaged that individuals continue living in their own homes while receiving social and healthcare support from public services.

Specially designed living environments such as nursing homes, senior housing, retirement villages, and senior living communities represent important models that support active aging. However, the development of future oriented housing designs for older individuals who prefer to remain in their own homes should not be overlooked.

It is anticipated that the active aging approach will play a determining role in housing design in the future. Designing housing that is safe, accessible, flexible, and supportive of social interaction and capable of responding to the changing needs of older adults will significantly contribute to improving quality of life. This study examines the reflections of active aging principles in architectural design and proposes future-oriented design strategies. It also aims to contribute to the development of sustainable living environments that are compatible with the active aging processes of older individuals.

Keywords: Active aging, housing design, accessibility, age-friendly housing, quality of life, aging in place, universal design.

GİRİŞ

Dünya nüfusunun yaşlanması, 21. yüzyılın en önemli demografik dönüşümlerinden biridir. Yapılan istatistiksel çalışmalar, 65 yaş ve üzeri nüfusun önümüzdeki yıllarda önemli ölçüde artacağını göstermektedir (WHO, 2002). Bu demografik dönüşüm; sağlık, ekonomi, sosyal yaşam ve bakım hizmetleri gibi pek çok alanda yeni gereksinimleri beraberinde getirmektedir. Bu gereksinimlerin başında ise yaşlı bireylerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması gelmektedir.

Geleneksel yaşlılık algısı, büyük ölçüde bakım gerektiren ve pasif bir yaşam süren bireyler üzerinden şekillenmiştir. Ancak günümüzde yaşlılık profili önemli ölçüde değişmektedir. Fiziksel olarak aktif, sosyal yaşamın içinde yer alan, öğrenmeye ve üretmeye devam eden bireylerin sayısı artmaktadır. Bu dönüşüm, yaşlı bireylerin yaşam alanlarına ilişkin beklentilerinin de değişmesine neden olmaktadır (European Commission, 2012).

Yaşlı bireylerin yaşam kalitesinin artırılmasında konutların fiziksel koşulları belirleyici bir rol oynamaktadır. Güvenli, erişilebilir, ergonomik ve sosyal etkileşimi destekleyen yaşam alanları, aktif yaşlanmanın temel destekleyicilerindendir. Bu bağlamda konut tasarımında yaşlı bireylerin değişen ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, aktif yaşlanma kavramı çerçevesinde gelecekte konut tasarımını şekillendirecek mekânsal gereksinimleri incelemek ve yaşlı bireylerin bağımsız yaşamlarını destekleyecek tasarım stratejileri ortaya koymaktır.

1. AKTİF YAŞLANMA KAVRAMI

Aktif yaşlanma, yaşlı bireylerin yaşam kalitesini artırmayı, bağımsızlıklarını korumayı ve toplumsal yaşama etkin katılımlarını sürdürmeyi amaçlayan çok boyutlu bir yaklaşımdır. Kavramda yer alan "aktif" ifadesi yalnızca fiziksel hareketliliği ya da çalışma yaşamına katılımı değil; bireyin sosyal, ekonomik, kültürel, manevi ve yurttaşlık alanlarında yaşam boyu etkin biçimde varlığını sürdürmesini ifade etmektedir (WHO, 2002).

Yaşlanma süreci bireyler arasında farklı biçimlerde deneyimlenmektedir. Bazı bireyler fiziksel, psikolojik ve sosyal sorunlar nedeniyle yaşamdan geri çekilirken; bazıları sağlıklı, üretken, sosyal ve bağımsız bir yaşam sürdürebilmektedir. Günümüzde yaşlı birey profili yalnızca pasif bakım alıcısı olarak değil; teknolojiye uyum sağlayan, kendi gereksinimlerini karşılayabilen ve toplumsal yaşama aktif katılım gösteren bireyler olarak yeniden tanımlanmaktadır (Baran, 2016).

Aktif yaşlanma kavramı literatürde ilk kez 1960'lı yıllarda "başarılı yaşlanma" yaklaşımının bir bileşeni olarak ortaya çıkmış ve büyük ölçüde aktivite teorisine dayandırılmıştır (Foster ve Walker, 2015). Kavram, özellikle 2002 yılında Madrid'de düzenlenen Second World Assembly on Ageing sonrasında küresel ölçekte önem kazanmıştır. Bu toplantının ardından World Health Organization aktif yaşlanmayı "bireyler yaşlanırken yaşam kalitesini artırmak amacıyla sağlık, katılım ve güvenlik fırsatlarının optimize edilmesi süreci" olarak tanımlamış ve bu yaklaşımın sosyal politikalara entegre edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (WHO, 2002; Özmete, 2016).

Bu çerçevede aktif yaşlanmanın üç temel bileşeni sağlık, katılım ve güvenliktir. Sağlık; fiziksel ve zihinsel iyilik halinin korunmasını, katılım; bireyin toplumsal yaşamın farklı alanlarında etkin rol almasını, güvenlik ise yaşlı bireyin fiziksel ve sosyal çevresinde korunmasını ifade etmektedir. Bu üç unsurun bütüncül biçimde ele alınması yaşam kalitesinin artırılmasında temel belirleyici olarak kabul edilmektedir.

European Union de aktif yaşlanmayı destekleyen politikalar geliştirmiş ve 2012 yılını "European Year for Active Ageing and Solidarity Between Generations" ilan etmiştir. Bu kapsamda yürütülen çeşitli projelerle yaşlı bireylerin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlara katılımı teşvik edilmiştir. Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise yaşlı nüfus oranı Avrupa ülkelerine kıyasla daha düşük olmakla birlikte, yaşlı bireylerin aktif toplumsal katılım düzeyinin geliştirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Aktif yaşlanma yalnızca bireysel sağlık davranışlarıyla sınırlı değildir; bireyin yaşadığı fiziksel çevre ile doğrudan ilişkilidir. World Health Organization aktif yaşlanma modelinde belirleyicileri sağlık ve sosyal hizmetler, davranışsal faktörler, kişisel faktörler, fiziksel çevre, sosyal çevre ve ekonomik koşullar olmak üzere altı başlıkta ele almaktadır. Kültür ve cinsiyet ise bu belirleyicileri etkileyen çapraz faktörler olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 2. DSÖ Aktif Yaşlanma Modeli (WHO, 2002)

Bu noktada konut ve yakın çevre düzenlemeleri aktif yaşlanmanın sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Yaşlı bireylerin yaşadıkları konutların erişilebilir, güvenli, ergonomik ve bağımsız yaşamı destekleyici nitelikte olması; kaldırımlar, toplu taşıma bağlantıları, açık alanlar, sağlık hizmetlerine erişim ve sosyal etkileşim alanları gibi çevresel unsurlar aktif yaşlanmayı doğrudan etkilemektedir. Uygun tasarlanmış konutlar yaşlı bireylerin bağımsız yaşam becerilerini korumalarına katkı sağlarken, yaşam kalitelerini de artırmaktadır (European Commission, 2012; Teymur, 1996).

Dolayısıyla aktif yaşlanma politikaları yalnızca bakım ve rehabilitasyon odaklı olmamalı; yaşlı bireylere bağımsız yaşamı destekleyen fiziksel ve sosyal çevre koşullarını sağlamayı hedeflemelidir. Mekânsal tasarım kararlarının sağlık, katılım ve güvenlik ekseninde ele alınması; yaşlı bireylerin toplumsal yaşamla bağlarını sürdürmelerini, sosyal dışlanmanın azalmasını ve daha nitelikli bir yaşlanma sürecinin oluşmasını mümkün kılacaktır.

2. İNSAN-MEKÂN İLİŞKİSİ VE YAŞLI KULLANICI GEREKSİNİMLERİ

İnsan ile mekân arasında sürekli ve karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. İnsan, yaşadığı çevreyi fiziksel, sosyal ve kültürel gereksinimleri doğrultusunda şekillendirirken; mekân da bireyin davranışlarını, yaşam biçimini, psikolojik durumunu ve fiziksel performansını etkilemektedir. İnsan ve yapı arasındaki bu çift yönlü ilişki, mekânın yalnızca fiziksel bir barınma alanı olmadığını; bireyin yaşam kalitesini belirleyen temel çevresel bileşenlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Balanlı ve Öztürk, 2006).

Bu doğrultuda İnceoğlu ve Aytuğ (2009), mekânların da insanlar gibi kimlik taşıdığını ve insan–mekân ilişkisinin karşılıklı bir kimlik aktarımı içerdiğini belirtmektedir. Bireyin kimliği yaşadığı mekâna yansırken, mekânın karakteri de kullanıcının yaşam biçimini ve davranış örüntülerini etkileyebilmektedir. İnsanların yaşadıkları mekânlar yalnızca fiziksel barınma

alanları değil; aynı zamanda sosyal, kültürel ve psikolojik aidiyetlerinin yansıdığı yaşam çevreleridir (Aygenç, 2020).

Mekânların erişilebilir, kullanılabilir, güvenli ve yaşanabilir olması kullanıcı gereksinimlerinin karşılanmasında temel koşuldur (Demirkan, 2015). Özellikle yaşlı bireyler, fiziksel ve bilişsel değişimlere bağlı olarak yapılı çevreden diğer yaş gruplarına göre daha fazla etkilenmektedir. Bu nedenle yaşlı kullanıcılar açısından mekânsal tasarım; yalnızca işlevsel gereksinimleri karşılamakla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda sağlık, güvenlik, bağımsızlık ve psikolojik iyi oluşu desteklemelidir.

Mekânın fiziksel koşulları kullanıcının biyolojik, psikolojik ve sosyolojik yapısını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Kullanıcının gereksinimlerini karşılamayan mekânlar zaman içerisinde fiziksel zorlanmalara, psikolojik rahatsızlıklara ve sosyal izolasyona neden olabilmektedir (Akkul, 1998). Buna karşılık kullanıcı odaklı tasarlanan yapılar, özellikle yaşlı bireylerin bağımsız yaşam becerilerini destekleyerek aktif yaşlanmayı güçlendirmektedir.

Yaşlanma sürecinde ortaya çıkan görme, işitme, denge, refleks, dikkat ve hafıza ile ilgili değişimler yaşlı bireyin mekân kullanımını doğrudan etkilemektedir. Tepki süresinin uzaması, algısal zayıflamalar ve hareket kabiliyetindeki azalma, mekânsal düzenlemelerde erişilebilirlik ve güvenlik ilkelerinin ön plana çıkmasını gerektirmektedir. Bu nedenle yaşlı bireylerin yaşam konforunun sürdürülebilmesi için yapı–mekân organizasyonunun bu değişimlere uyum sağlayacak biçimde tasarlanması gerekmektedir.

Konutlar, yaşlı bireylerin yapılı çevrede en yoğun ilişki kurdukları mekânlardır. İster bireysel konutlar ister huzurevleri, rehabilitasyon merkezleri ve yaşlı yaşam evleri gibi kurumsal yaşam alanları olsun, barınma mekânları yaşlı bireylerin yaşam kalitesinin belirlenmesinde temel rol üstlenmektedir. Rapoport (2004), konutun yalnızca barınma gereksinimini karşılayan pasif bir yapı değil; insan yaşamına en uygun çevreyi oluşturan aktif bir yaşam alanı olduğunu belirtmektedir. Benzer biçimde Lang (1994), yaşam çevrelerinin kullanıcıların temel fiziksel, sosyal ve psikolojik gereksinimlerini karşılaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Yaşlı bireyler zamanlarının büyük bölümünü iç mekânlarda geçirmektedir. İnsanların yaşamlarının yaklaşık %90'ını kapalı mekânlarda geçirdiği düşünüldüğünde (Asutan, 2007), iç mekân kalitesinin yaşlı kullanıcılar üzerindeki etkisi daha belirgin hale gelmektedir. Bu mekânların yeterli doğal aydınlatma, uygun akustik koşullar, hava kalitesi, ergonomik düzenleme ve güvenli dolaşım alanları sunması yaşlı bireylerin fiziksel ve psikolojik iyilik hâli açısından önemlidir.

Yaşlı kullanıcı gereksinimleri biyolojik, psikolojik ve sosyolojik boyutlarda ele alınmaktadır. Biyolojik gereksinimler; hareket kabiliyeti, solunum, dolaşım, duyusal algılar ve güvenli fiziksel kullanım koşulları ile ilişkilidir. Psikolojik gereksinimler; aidiyet, mahremiyet, güvenlik hissi, yön bulma kolaylığı ve mekânsal kontrol algısını kapsamaktadır. Sosyolojik gereksinimler ise bireyin sosyal etkileşim kurabilmesi, toplumsal aidiyet geliştirebilmesi ve sosyal rollerini sürdürebilmesiyle ilişkilidir.

Bu bağlamda Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinden hareketle yaşlı bireyler için uyarlanan gereksinim modelleri, öncelikle fizyolojik ve güvenlik gereksinimlerinin karşılanması gerektiğini ortaya koymaktadır (Munteanu ve Salah, 2017). Bu temel gereksinimlerin

sağlanmasının ardından sosyal aidiyet, bireysel tatmin ve kendini gerçekleştirme gibi üst düzey gereksinimlerin desteklenmesi mümkün olmaktadır.

Sonuç olarak insan–mekân ilişkisi, yaşlı bireylerin aktif yaşlanma sürecinde belirleyici bir role sahiptir. Kullanıcı gereksinimlerini dikkate almayan mekânsal tasarımlar yaşlı bireylerin bağımsızlıklarını sınırlandırabilirken; erişilebilir, güvenli, esnek ve kullanıcı odaklı tasarlanmış yaşam çevreleri aktif yaşlanmayı desteklemekte, yaşam kalitesini artırmakta ve yaşlı bireylerin toplumsal yaşama katılımını güçlendirmektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, aktif yaşlanma bağlamında konut tasarımının yaşlı bireylerin yaşam kalitesi üzerindeki etkisini incelemek amacıyla Şirin Bayram (2023)'ın doktora çalışmasından elde edilen bulgular ile karma yöntem yaklaşımına dayalı betimsel ve ilişkisel tarama modelinde yürütülmüştür.

Araştırmada nicel veriler aracılığıyla yaşlı bireylerin konut tercihleri, mekânsal memnuniyet düzeyleri ve yaşam kalitesi algıları değerlendirilmiş; elde edilen bulgular aktif yaşlanma yaklaşımı çerçevesinde yorumlanmıştır. Çalışma, konut tasarımına ilişkin mekânsal belirleyicilerin yaşlı bireylerin bağımsız yaşam, sosyal katılım, güvenlik algısı ve fiziksel erişilebilirlik düzeyleri üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini İstanbul ili Beşiktaş ilçesinde yaşayan 65 yaş ve üzeri bireyler oluşturmaktadır.

Araştırmanın örneklemi, amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenen ve araştırmaya gönüllü olarak katılan 127 yaşlı bireyden oluşmaktadır.

Örneklem seçiminde aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır:

- 65 yaş ve üzerinde olmak,
- Günlük yaşam aktivitelerini bağımsız biçimde sürdürebiliyor olmak,
- Araştırma sorularını yanıtlayabilecek bilişsel yeterliliğe sahip olmak,
- Kentsel yaşam içerisinde aktif biçimde yer almak.

Beşiktaş ilçesi; yüksek kentsel yoğunluğu, farklı sosyoekonomik profilleri barındırması ve yaşlı nüfus oranının belirginliği nedeniyle çalışma alanı olarak tercih edilmiştir.

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla üç temel ölçüm aracı kullanılmıştır. Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

- **Demografik bilgi formu:** Katılımcıların; yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, çalışma durumu, yaşam biçimi ve sosyal güvence durumu gibi temel sosyodemografik özelliklerini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır.

- **Mekânsal değerlendirme ölçeği:** Aktif yaşlanma ve yaşlı dostu konut tasarımı literatürü doğrultusunda araştırmacı tarafından geliştirilen bu ölçek, yaşlı bireylerin yaşadıkları konutların gereksinimlerine uygunluğunu değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Ölçek dört alt boyuttan oluşmaktadır:

Şekil 3. Mekânsal Değerlendirme Ölçeğinin Dört Alt Boyutu

Katılımcılar maddeleri 5'li Likert tipi derecelendirme ölçeği üzerinden değerlendirmiştir.

- **Yaşam kalitesi ve aktif yaşlanma algısı ölçeği:** Bu ölçüm aracı, yaşlı bireylerin aktif yaşlanma düzeylerini ve yaşam kalitesi algılarını belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Ölçekte fiziksel bağımsızlık, sosyal katılım, psikolojik iyi oluş, güvenlik algısı, aidiyet hissi, çevresel memnuniyet boyutları değerlendirilmiştir. Ölçek maddeleri, World Health Organization tarafından tanımlanan aktif yaşlanma göstergeleri doğrultusunda yapılandırılmıştır.

3.4. Veri Toplama Süreci

Veriler yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır. Katılımcılara araştırmanın amacı açıklanmış, gönüllü katılım esas alınmış ve kişisel verilerin gizliliği korunmuştur. Her görüşme ortalama 20–30 dakika sürmüş; gerektiğinde sorular açıklanarak katılımcıların doğru anlaması sağlanmıştır.

Veri toplama sürecinde yaşlı bireylerin fiziksel ve bilişsel özellikleri dikkate alınarak erişilebilir ve rahat görüşme ortamları oluşturulmuştur.

3.5. Ölçüm Araçlarının Geçerlilik ve Güvenirliği

Araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla mimarlık, gerontoloji ve sosyal bilimler alanlarında uzman akademisyenlerin görüşlerine başvurulmuştur.

Uzman değerlendirmeleri doğrultusunda:

- Soru ifadeleri sadeleştirilmiş,
- Tekrar eden maddeler çıkarılmış,

- Kavramsal uyumsuzluklar giderilmiştir.

Pilot uygulama 15 katılımcı üzerinde gerçekleştirilmiş ve elde edilen geri bildirimler doğrultusunda ölçeklere son şekli verilmiştir.

Ölçeklerin iç tutarlılığı Cronbach Alfa katsayısı ile değerlendirilmiş ve güvenilirlik düzeyinin yeterli olduğu belirlenmiştir.

3.6. Verilerin Analizi

Toplanan veriler istatistiksel analiz programı aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Analiz süreci üç aşamada gerçekleştirilmiştir.

✓ **Betimsel analizler:** Katılımcıların demografik profilleri ve genel eğilimleri; frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri kullanılarak açıklanmıştır.
✓ **Çapraz sorgulama analizleri:** Demografik değişkenler ile mekânsal tercihler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu kapsamda:

- Yaş × konut tercihi
- Eğitim düzeyi × mekânsal beklenti
- Yaşam biçimi × kurumsal bakım tercihi
- Sağlık durumu × erişilebilirlik beklentisi

ilişkileri değerlendirilmiştir.

✓ **İlişkisel analiz:** Mekânsal kalite göstergeleri ile yaşam kalitesi algısı arasındaki ilişki Pearson korelasyon analizi ile incelenmiştir. Bu analiz aracılığıyla erişilebilirlik ve sosyal bütünleşmeyi destekleyen konut tasarım özelliklerinin aktif yaşlanma üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur.

3.7. Araştırmanın Analitik Çerçevesi

Araştırmada elde edilen bulgular aşağıdaki temel varsayım doğrultusunda yorumlanmıştır:

Yaşlı bireylerin yaşam kalitesi yalnızca fiziksel sağlık göstergeleriyle değil; yaşadıkları konutun erişilebilirliği, sosyal çevre ile kurduğu ilişki, mekânsal güvenlik düzeyi ve bağımsız yaşamı destekleme kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir.

Bu doğrultuda konut tasarımı;

- Bağımsızlık,
- Aidiyet,
- Sosyal katılım,
- Psikolojik iyi oluş

boyutları üzerinden aktif yaşlanmanın mekânsal belirleyicisi olarak ele alınmıştır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada, aktif yaşlanma bağlamında konut tasarımının yaşlı bireylerin yaşam kalitesi üzerindeki etkisi mekânsal, sosyal ve psikolojik boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Elde edilen

bulgular, yaşlı bireylerin yaşam kalitesinin yalnızca sağlık durumlarıyla değil; yaşadıkları konutun erişilebilirliği, fiziksel çevre koşulları, sosyal etkileşim olanakları ve bağımsız yaşamı destekleme kapasitesi ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçları, yaşlı bireylerin geleneksel olarak toplumsal yaşamdan çekilen, pasif bakım alıcısı bireyler olarak değerlendirilmesinin günümüz yaşlı profili açısından yetersiz kaldığını göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun kendilerini aktif, dinç ve üretken hissetmeleri; teknoloji kullanım oranlarının yüksek olması ve sosyal yaşamla bağlarını sürdürme istekleri, aktif yaşlanma yaklaşımının günümüzde daha somut bir karşılık bulduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, yaşlı bireylere yönelik mekânsal tasarım yaklaşımlarının yalnızca bakım ve koruma odaklı değil; bağımsızlık, üretkenlik ve sosyal katılımı destekleyen bir anlayışla ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Araştırmada elde edilen bulgular, yaşlı bireylerin konut tercihlerinde fiziksel erişilebilirlik ve sosyal çevreyle ilişki kurabilme kapasitesinin belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Katılımcıların çoğunluğunun az katlı yapıları tercih etmesi, yüksek katlı yapıların yaşlı bireyler açısından sosyal izolasyon, erişim güçlüğü ve komşuluk ilişkilerinin zayıflaması gibi olumsuz sonuçlar doğurduğunu düşündürmektedir. Bu tercih, yaşlı bireylerin yaşam alanlarında insan ölçeğinde, erişilebilir ve sosyal ilişkileri destekleyen mekânsal düzenlemelere önem verdiklerini göstermektedir.

Araştırma kapsamında yaşlı bireylerin önemli bir bölümünün mevcut konutlarına erişimde sorun yaşadığını belirtmesi, Türkiye'de mevcut konut stokunun yaşlı kullanıcı gereksinimlerini büyük ölçüde karşılamadığını ortaya koymaktadır. Özellikle dik eğimli sokaklar, merdivenli erişim, asansör eksikliği, bina girişlerinde rampa bulunmaması ve yetersiz kent mobilyaları gibi fiziksel çevre sorunları, yaşlı bireylerin bağımsız hareket kabiliyetini sınırlandırmaktadır. Bu durum, aktif yaşlanmanın önündeki en önemli mekânsal engellerden birinin erişilebilirlik eksikliği olduğunu göstermektedir.

İç mekân kullanımına ilişkin bulgular da benzer biçimde yaşlı dostu tasarım eksikliklerini ortaya koymuştur. Banyo ve mutfak alanlarında ergonomik yetersizlikler, dar dolaşım alanları, kaygan zeminler ve destekleyici donatı elemanlarının bulunmaması, yaşlı bireylerin günlük yaşam aktivitelerini zorlaştırmakta ve bağımsız yaşamlarını tehdit etmektedir. Bu bulgular, konut tasarımında evrensel tasarım ilkelerinin ve yaşlı dostu mekânsal standartların dikkate alınmasının gerekliliğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Araştırmanın dikkat çekici sonuçlarından biri, yaşlı bireylerin sosyal yaşamdan izole olmak istememeleridir. Katılımcıların büyük çoğunluğu yaşlı barınma mekânlarının kent merkezinden uzak, kapalı ve yalnızca yaşlılara yönelik izole alanlar olmasını istememektedir. Bunun yerine sağlık hizmetlerine, kültürel etkinliklere, kamusal alanlara ve farklı yaş gruplarıyla etkileşim kurulabilecek sosyal çevrelere yakın yaşam alanlarını tercih etmektedirler. Bu bulgu, aktif yaşlanmanın temel bileşenlerinden biri olan sosyal katılımın mekânsal organizasyon ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların çocuklar ve gençlerle etkileşim kurma talepleri, kuşaklararası etkileşimi destekleyen mekânsal organizasyonların önemini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde ortak kullanım alanlarının mahalle ile paylaşılmasına yönelik olumlu yaklaşımlar, yaşlı bireylerin

toplumla bütünleşme isteklerini açıkça göstermektedir. Bu durum, yaşlı barınma yapılarının yalnızca bakım odaklı kurumsal yapılar değil; kent yaşamı ile bütünleşmiş sosyal üretim alanları olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Araştırma bulguları doğrultusunda aktif yaşlanmayı destekleyen konut tasarımının; erişilebilirlik, güvenlik, ergonomi, sosyal etkileşim ve bağımsız yaşam ilkeleri temelinde şekillenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Yaşlı bireylerin yaşam kalitesini artırmak için konutlar ve yakın çevreleri fiziksel erişim engellerinden arındırılmalı; kaymaz zeminler, destek barları, uygun dolaşım alanları, yeterli aydınlatma, dinlenme noktaları ve güvenli düşey dolaşım sistemleri sağlanmalıdır.

Kentsel ölçekte ise yaşlı bireylerin toplumsal yaşama aktif katılımını desteklemek amacıyla ulaşım sistemleri, kamusal açık alanlar, sosyal ve kültürel merkezler yaş dostu tasarım anlayışıyla yeniden ele alınmalıdır. Özellikle yaşlı bireylerin bağımsız hareket edebilmeleri ve kent yaşamından kopmamaları için konutların kent merkezleriyle güçlü ilişki kurması önem taşımaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, aktif yaşlanmanın yalnızca bireysel sağlık göstergeleriyle açıklanamayacağını; yaşlı bireylerin yaşadıkları fiziksel çevre ile güçlü biçimde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Konut tasarımı, yaşlı bireylerin bağımsızlıklarını korumalarında, sosyal katılımlarını sürdürmelerinde ve yaşam kalitelerini artırmalarında temel belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle yaşlı dostu konut tasarımının mimarlık, şehir planlama ve sosyal politika alanlarında bütüncül bir yaklaşımla ele alınması, yaşlanan toplumların sürdürülebilir geleceği açısından önemli bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

Akkul, M. A. (1998). Mekândaki fiziksel koşulların insanın psikolojik yapısına olan etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Asutan, S. (2007). *Sağlıklı yapının sürdürülebilirlilik sürecine yönelik bir model önerisi.* Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

Aygenç, A. (2020). Kullanıcı açısından mekân aidiyeti ve yaşam çevresinin psikolojik etkilerinin Samanbahçe konutları örneğinde incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İç Mimarlık Ana Bilim Dalı. Lefkoşe.

Balanlı, A. & Öztürk, A. (1995). Yapının iç ve dış çevresinin yapı biyolojisi açısından irdelenmesi. Sağlıklı Kentler ve İnşaat Mühendisliği Sempozyumu 20-21 Ekim 1995, İzmir, İnşaat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi.

Baran, A. G. (2016). Yaşlılıkta sosyal dışlanmanın toplumsal boyutu. Yaşlılık: Disiplinlerarası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler–2 (Edi.Velittin Kalınkara). (105-197) Ankara: Nobel.

Bayram, Ş. (2023). Aktif yaşlanmada yapı ve kent ilişkisi, ilkeler ve kriterler. Doktora tezi. Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Demirkan, H. (2015). Mekânlarda erişilebilirlik, kullanılabilirlik ve yaşanabilirlik. Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Dosya No:36, http://www.mimarlarodasiankara.org/dosya/dosya36.pdf.

European Commission (2012). Active ageing report. Special Eurobarometr 378. Retrieved from http://goo.gl/Bl01TG.

Foster, L. & Walker, A. (2015). Active and succesful aging: a europen policy perspective. The Gerontologist, Forum Special Issue: Successfu Aging, 55(1), 83-90.

İnceoğlu M. & Aytuğ A. (2009). Kentsel mekânda kalite kavramı. Megaron.4(3), 131-146, https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON_4_3_131_146.pdf.

Lang, P. J. (1994). Duygusal deneyim çeşitleri: James-Lange teorisi üzerine bir meditasyon. Psikolojik İnceleme, 101 (2), 211–221, https://doi.org/10.1037/0033-295X.101.2.211.

Munteanu, C. & Salah, A. A. (2017) The Handbook of multimodal-multisensor ınterfaces: foundations, user modeling, and common modality combinations. Volume 1. 319–362, https://doi.org/10.1145/3015783.3015793.

Özmete, E. (Yürütücü). (2016). *Türkiye aktif ve sağlıklı yaşlanma araştırması*, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlığın Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü, Ankara, Erişim tarihi 16.10.2025, http://yasam.ankara.edu.tr/wpcontent/uploads/sites/259/2019/05/T%C3%9CRK%C4%B0YE-AKT%C4%B0F-VE-SA%C4%9ELIKLI-YA%C5%9ELANMA-ARA%C5%9ETIRMASI-kitap.pdf.

Rapoport, A. (2004). Kültür, mimarlık, tasarım. Çev. Selçuk Batur, İstanbul: YEM Yayınları.

Teymur, N. (1996). Diğer olarak konut. Diğerlerinin konut sorunu, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası Yayını.

World Health Organization (WHO). (2002). Active ageing: a policy framework. World Health Organization. World Health Organization. https://iris.who.int/handle/10665/67215.

REBUILDING SOCIETIES: THE INTERGENERATIONAL DYNAMICS OF MIGRANT COMMUNITIES IN TÜRKIYE

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Yildiz Technical University
shilmi@yildiz.edu.tr
ORCİD: 0000-0001-6381-8553

ABSTRACT

Türkiye, situated at the crossroads of major migration routes, has long been home to diverse migrant communities shaped by both historical and contemporary population movements. This study explores intergenerational change among migrant communities in Türkiye, focusing on identity, belonging, social integration, and cultural transmission across the first, second, and third generations. Throughout history, migration has played a transformative role in the rise and fall of civilizations, states, and societies. From the Migration Period in Europe and the collapse of the Western Roman Empire to the establishment of new Turkish states in Anatolia and the settlement of Europeans in the Americas, human mobility has continually reshaped the world. The nineteenth and twentieth centuries witnessed unprecedented waves of migration, including mass European emigration to the Americas, large-scale population movements across Asia, and forced displacements during and after the World Wars. More recent conflicts, such as those in the Balkans, Syria, and Ukraine, have further underscored migration's enduring global significance. Today, migration remains one of the defining phenomena of the modern world. With approximately 281 million international migrants worldwide in 2020, representing 3.6 percent of the global population, understanding the experiences of migrant communities has become increasingly important. In this context, Türkiye offers a unique setting for examining how migration reshapes identities, communities, and societies across generations.

Keywords: Migration, Societies, Identities, Türkiye

INTRODUCTION

Migration, a demographic process, refers to the movement of individuals from one place to another, both within a country's borders and internationally. Migration and immigration are concepts used to describe the movement of people from their country of citizenship or the region where they are settled, with or without a specific reason, to settle in another country or region. Migrations have shaped the world's demographic structure today through historical processes. Therefore, migration is certainly not a phenomenon of the modern age. On the contrary, it has been a part of human history since the beginning of humanity. Although the primary purpose of migration is to achieve a better quality of life, political pressures, religious conflicts, economic problems, and disasters have also been, and continue to be, factors in migration. As a result, people have migrated and continue to migrate from one continent to another, from one country to another, or from one place to another within the same country. These migrations occur as individual, mass, temporary, forced, or permanent. They are also

classified as short- or long-distance migrants based on the distance they travel. If migration occurs within a country's borders, it is called internal migration. External migration occurs when it crosses a country's borders and takes on an international dimension. (Bakırcı 2019, 17; Orhan 2009).

Migrations in history have given birth to new civilizations and states. Still, they have also brought about the end of some states and political powers and even led to great disasters. While today's Europe was shaped by the migration of tribes, the Hun Turks of Asian origin established a new state in central Europe. The Roman Empire, which could not withstand the chaos caused by the migration of tribes, was divided into two in 395, first as Western and Eastern, and then in 476, with the collapse of Western Rome, which marked the beginning of a new regime that would last for about a thousand years in Europe. Turks fleeing from the Mongols established numerous new states in Asia along the Anatolian roads and in Anatolia, where they sought a safe homeland. Those who escaped the religious wars in Europe established new states in the United States of America and North and South America.

Between 1790 and 1923, over seven million inhabitants of the Balkans and Caucasus were forced to emigrate. More than six million were massacred or died during the deportations. These events are among the most horrific in history. However, there is a misunderstanding that only Christians were affected by this catastrophe. More than Christians, Muslim Turks, Circassians, Arabs, and some other groups were also greatly affected by the most significant deaths, deportations, and migrations in history(Justin, 2012). Between 1854 and 1862, more than 140,000 Turks and Muslims were forced to emigrate from Crimea and its environs. According to Berje, 493,194 people sought refuge in the Ottoman Empire between 1858 and 1866. While the Crimean migrations continued, more than one million Caucasian people, especially Adyghe and Abkhazians, were expelled from their homeland on May 21, 1864, during the Caucasian migrations, which went down in history as the great Circassian exile(Saylan, 2014, p. 297). Thousands of those sent into exile died on the roads before reaching their destinations. During and after the Ottoman-Russian War of 1877-78, known as the Ninety-three War, more than one million people were forced to leave their homeland.

In the 19th century, the Ottoman Empire was not the only state affected by the wave of migration. Between 1821 and 1924, in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century, 55-58 million people migrated from Europe to the Americas. This figure corresponds to 20% of the population of continental Europe. Approximately 34 million of this number migrated to the United States. Between 1870 and 1914, 14 million Italians emigrated. This corresponds to 39% of the Italian population (Fahrenthold, 2021; Huntington, 2021). In Asia, between 48 and 52 million people were displaced. 46-51 million people migrated or were forced to migrate to Manchuria, Siberia, and other parts of Asia (McKeown, 2004, p. 166). During World War II, 1.5 million people were displaced from Poland, which was occupied and faced the most brutal face of the war. The number of people displaced in Europe during the war is over 20 million. Towards the end of World War II, on May 18, 1944, hundreds of thousands of Crimean Turks were expelled from their homeland by Stalin into the unknown. In Bulgaria, more than 310 thousand Bulgarian Turks were expelled from their homeland by the ultra-nationalist and racist Todor Zhivkov. They sought asylum in Türkiye. More than 300,000 people were killed during the 1992-1995 war in the middle of Europe after the break-up of Yugoslavia,

which consisted of Serbia, Croatia, Montenegro, Macedonia, Slovenia, Kosovo, and Bosnia-Herzegovina, after the Cold War. Half of the country's population became refugees. During Kosovo's independence in 1999, more than 750,000 Kosovars became refugees (Erdoğan & Kaya, 2015; Özkan, 2022). Most recently, after the Syrian civil war in 2011 and the Russian-Ukrainian war that started in 2021, thousands or even millions of people were forced to leave their homes. People living in different parts of the world have been exposed to similar situations. It should not be forgotten that one out of every 33 people in the world today is a migrant. (Orhan 2009). The current global estimate is that there were around 281 million international migrants in 2020, accounting for 3.6 percent of the global population (UN Migration, 2024).

Migration has played a significant role in Türkiye's social structure for hundreds of years, as in many other countries worldwide. The waves of migration from the second half of the 19th century onwards have played a significant role in shaping the foundations of today's Türkiye, leading to a large-scale ethnic transformation of Anatolia. In addition to different minority groups, many regular and irregular migrants arrived in Türkiye temporarily or permanently. Türkiye has a rich diversity of ethnic and migrant minority studies. In the last two hundred years of Anatolian history, nearly 6 million migrants have settled within the present-day borders of the Republic of Türkiye. Approximately half of the migrants were resettled and employed by the state. The other half generally settled near friends and relatives who had arrived earlier (Kitlesel Akınlar, 2025).

In addition to research on the history of migration, numerous studies have been conducted on intergenerational communication, particularly within the family, in recent years, particularly in research on migration from neighboring or non-neighboring countries to Türkiye. The regime change in Iran in 1979, the invasion of Afghanistan by Soviet Russia in 1979, the Iran-Iraq War between 1980-1988, the Gulf War in 1991, the dissolution of the Soviet Union in 1991, and the US invasion of Iraq in 2003, the Syrian civil war in 2011, the Russian-Ukrainian war in 2021, and finally the US withdrawal from Afghanistan led to an intense wave of migration to Türkiye (Kaya & Çağlayan, 2023, p. 164). *In the aftermath of these migrations to Türkiye, debates on the social and economic integration of migrants have been discussed in the academic literature and widely echoed in the media.* (Alışık 2022).

1. Profile of Immigrant Communities

Migrant communities in Türkiye show a multi-layered structure, from the 1989 Bulgarian migrants of Turkish descent to the refugees of Arab origin who arrived en masse after 2011 due to the Syrian civil war. In addition, Afghan, Iranian, Uzbek, Uyghur, and African communities in Türkiye vary in size. The reasons why these groups came to Türkiye (forced migration, economic migration, ethnic-religious pressures, etc.) directly affect their integration experiences.

The social integration of migrants and ethnic minorities is an important policy area in Türkiye, as it is in many European countries (Alışık, 2022). Between 1923 and 2005, approximately 1.7 million migrants arrived in Türkiye. In contrast, the UNHCR report states that out of the 4 million asylum seekers in Türkiye, 3.6 million are Syrian refugees (Aguilera, Krishnan, and Mufioz 2020, 130). Türkiye, which has historically experienced intense migration, experienced a mass influx of migrants shortly after 2011, leading to numerous reforms to determine legal

status and facilitate migrants' integration into social life. Accordingly, by adopting the Law on Foreigners and International Protection [YUKK] on April 4, 2013, it was decided that the entry of foreigners into Türkiye, their stay in Türkiye, their exit from Türkiye, and the rights to be provided to foreigners seeking protection from Türkiye would be monitored by the Directorate General of Migration Management under the Ministry of Interior (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu[YUKK] 2013). When the rights afforded by this status are evaluated, it is evident that civil initiatives grounded in human rights and freedoms are at the forefront. Türkiye has approached the issue of migration due to the civil war in Syria with a human rights-centered approach from the very first moment. Türkiye has hosted millions of Syrians and provided them with a range of services, including shelter, food, healthcare, security, education, and interpretation services. In the UN report and the discourse, Türkiye has been praised for providing the best camps and facilities (Karadağ, 2024).

2. Intergenerational Identity Formation

First-generation migrants are often deeply rooted in the cultural identity of their country of origin. Their tendency to preserve their identity manifests in the use of the mother tongue and the maintenance of traditions. Second-generation migrants, however, must balance their family's cultural heritage and the social and cultural norms in Türkiye. In the third generation, assimilation, hybrid identities, or dual belonging become more common. The education system, media, social environment, and neighborhood structure play a significant role in this process.

When the post-2011 migration to Türkiye is considered, it is reported that 750,000 Syrian babies have been born in Türkiye (Karadağ, 2024). Considering the number of children who come with their families and those born in Türkiye, further research will more clearly reveal how migrant children develop attitudes towards their parents, who are bound by the traditions of the old country. However, migration also leaves deep trauma and scars, especially on children. Carl Gustav Jung formulated the concept of the collective unconscious in relation to the intergenerational transmission of trauma. According to this concept, human beings have a collective knowledge transmitted from generation to generation through symbols, affective states, and types of human behavior. Trauma researchers agree that traumatic mental problems are not unique to an individual but should be considered a phenomenon that affects generations (Derin & Öztürk, 2018, p. 23).

Migration has many consequences and causes. For this reason, the changes that occur with migration have led to important social, economic, psychosocial, and political consequences. The interaction between migrants and the citizens of the country of immigration has led to cultural change, mainly because immigrants bring their own cultures. The adaptation of these migrants to Turkish society and whether Turkish society will socially accept them has been/is the subject of many studies (Akıncı, Nergiz, and Gedik 2015, 69). *Migration movements closely affect people and societies in demographic, socio-cultural, and psychological terms. During the relocation process, individuals undergo a complex and sensitive period. According to Göhler, as a result, migrants experience the loss of the function of their language and feelings of alienation, loneliness, emptiness, longing, inferiority (humiliation of their value judgments), guilt, resentment, and prejudice in a state of confusion. Migrants not only cause socio-cultural changes in their new environment but also change themselves socio-psychologically* (Akıncı,

Nergiz, and Gedik 2015, 75). For example, when reviewing research on the consequences of migration, numerous studies examine its effects on mental health, among other outcomes. These studies have revealed that women and children are most adversely affected by the consequences of migration. In classifications made according to the subjective experiences of the person experiencing the trauma or the objective characteristics of the traumatic event, migration is accepted as an event that causes traumatic effects by uprooting the individual from his/her roots, damaging the network of social relations in which the individual lives, disrupting the sense of belonging, and the meaning he/she has created for his/her life. It is observed that the psychological effects of these experiences can be transmitted from one individual to another or from one generation to the next through various mechanisms (Uzunkaya & Yılmaz, 2021).

One of the most fundamental problems migrants face upon arriving in Türkiye is finding shelter. Due to economic difficulties, many migrants benefit from temporary housing support provided by pioneer migrants rather than renting a house on their own. Thanks to this support, new migrants with limited knowledge of the host society can more easily adapt (Kaya & Çağlayan, 2023, p. 174).

After resolving the shelter issue, migrants' primary agenda is to find employment. The financial burdens of the migration process and the demands of new life push them to find a job quickly. However, migrants who lack sufficient information about the local labor market often seek jobs with the guidance of pioneer migrants, using their networks. These social networks are vital for shelter and employment (Kaya & Çağlayan, 2023, p. 175).

Especially with the increase in Syrian migration after 2011, refugees' right to work in Türkiye and their role in the labor market have been one of the most debated issues in the public debate. Providing secure and sustainable employment opportunities for migrants, while locals are concerned about competing with cheap labor, has created significant tension. Migration has complex effects: it increases the supply of low-cost labor and lowers wages on the one hand, and stimulates consumption and economic activity on the other (İşcan & Çakır, 2019, p. 205).

3. Cultural Transfer and Integration

While cultural transmission usually occurs within the family through oral narratives, religious rituals, and social practices, integration requires migrants to actively participate in the public sphere, education, and work.

One of the most critical problems faced by migrants who meet their basic needs, such as shelter, is the process of adaptation and acceptance. At this stage, intergenerational conflicts become more evident. In immigrant families, differences between the cultural values of the parents' countries of origin and the local culture adopted by children growing up in Türkiye can lead to cultural conflicts. The fact that parents try to protect traditional values by idealizing them, while children adapt to Turkish culture more quickly, leads to a situation known as generational incompatibility.

The most crucial point of divergence in the research is that many migrants to Türkiye reveal cultural differences despite their historical ties with Türkiye. One of the most striking differences in opinion was found when comparing the responses from Turks and Syrians

regarding the statement, “I think Syrian immigrants are very similar to Turks in terms of culture and way of life.” Of the Turkish sample, 70% answered negatively to the statement, with 31.8% strongly disagreeing and 38.1% disagreeing (Chemin, 2016, p. 61).

A frequently cited source of tension is that non-Turkish-speaking parents expect and depend on their children to be cultural intermediaries for translation, mediation, and interpretation. A study in Türkiye concluded that migrants should learn Turkish. According to Chemin, language is also an important factor contributing to differences in attitudes between Syrians and Turks. Regarding the question “I believe Syrian refugees should learn Turkish,” 60.5% of respondents either agreed (41.5%) or strongly agreed (19%). On the other hand, when asked to respond to the statement, “Turkish language prevents me from adapting to daily life,” most Syrian respondents responded positively: 61% agreed, while 26% disagreed. By now, it is well known that language acquisition is the cornerstone of any migration’s success story and that governments that facilitate language learning improve the chances of better integration of foreign populations into mainstream society and culture (Chemin, 2016, p. 61).

7. Social Perception and Dynamics

The perception of migrants in Turkish society also significantly influences these dynamics. The criminalization of migrants in the media, hate speech on social media, and the use of migrants as election material in political debates may lead younger generations to hide their identities and turn to defense mechanisms such as withdrawal or over-identification. However, in some regions, more positive relations are observed through cultural fusion, shared religious practices, and trade cooperation.

8. Challenges and Opportunities

Migrant communities can face problems such as discrimination, economic hardship, and inequality in education. However, they also offer opportunities for cultural diversity, social enrichment, and international relations.

CONCLUSION

One of the main problems faced by migrants in the past and during migration has been the struggle for survival and the process of integrating into daily and social life, particularly adapting to the country's culture, religion, and eating and drinking habits. Migrants who have settled in Türkiye with temporary or permanent status have also faced difficulties in various areas, including daily life, social interactions, religion, eating and drinking habits, cultural activities, and holiday and religious observance rituals. Immigrants have attempted to address these issues within their family structures, sometimes within the communities they have joined, and sometimes through environmental interactions. In addition, according to research in the literature, the Republic of Türkiye, unlike other countries, has made extraordinary efforts to minimize these difficulties.

The intergenerational dynamics of migrant communities in Türkiye are not only a matter of adaptation but also a cornerstone of social reshaping. Future generations serve as bridges, maintaining ties with the past and contributing to Türkiye's rich cultural diversity.

REFERENCES

Aguilera, A, N Krishnan, ve J Mufioz. 2020. “Sampling for Representative Surveys of Displaced Populations," Data Collection in the Fragile States: Innovations from Africa and Beyond (Ed: J. Hoogeveen & U. Pape). In Palgrave Macmillan, Cham, 129–51.

Akıncı, Buket, Ahmet Nergiz, ve Ercan Gedik. 2015. “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”. *Göç Araştırmaları Dergisi* (2): 58-83.

Alışık, Sedef Turper, Birce Altıok, Burak Ağalday, ve Feyza Köseoğlu Darılmaz. 2022. “Etnik ve Göçmen Azınlıklar ile Anket Çalışmaları: Türkiye Örnekleri Üzerine Yöntembilimsel Bir İnceleme”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (50): 294-350.

Bakırcı, Mustafa. 2019. *Amerika’daki Giresun: Göç Kültür ve Din*. İstanbul: Bir Yayıncılık, İstanbul.

Chemin, J. Eduardo. 2016. “Guests-Hosts Relations in the Context of the Syrian Exodus: A Study of Turkish and Syrian Populations in Two Turkish Cities.” *Middle East Journal of Refugee Studies* 1(2): 49–74. doi:10.12738/mejrs.2016.1.2.0003.

Derin, Gorkem, ve Erdinç Öztürk. 2018. “Psikotarih Temelli Çocuk Yetiştirme Stillerinin Kuşaklararası Travma Geçişi Açısından İncelenmesi”. İçinde, 16-30.

Erdoğan, Mehmet Murat, ve Ayhan Kaya, ed. 2015. *Türkiye’nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye’ye göçler*. 1. baskı : Haziran 2015. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fahrenthold, Stacy D. 2021. *Between the Ottomans and the Entente: The First World War in the Syrian and Lebanese Diaspora, 1908-1925*. Reprint edition. New York: Oxford University Press.

Huntington, S. P. 2021. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. Panama Yayıncılık.

İşcan, İsmail Hakkı, ve Mesut Çakır. 2019. “Türkiye’deki Sığınmacı ve Mültecilerin Türk İşgücü Piyasasına Etkisi: Bir Saha Araştırması”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 19(43): 177-236. doi:10.21560/spcd.v19i46288.479503.

Justin, McCarthy. 2012. *Ölüm Ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821 1922)*. http://archive.org/details/justin-mc-carthy-olum-ve-surgun-osmanli-muslumanlarinin-etnik-kiyimi-1821-1922 (20 Nisan 2025).

Karadağ, Hiba Nur. 2024. “1923’ten Günümüze Türkiye’nin Yüz Yıllık Göç Tarihi”. *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi* 3(1): 123-38.

Kaya, Berkay, ve Savaş Çağlayan. 2023. “İran’dan Türkiye’ye Göç ve Göçmen Ağları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (58): 161-81.

“Kıtlesel Akınlar”. 2025. https://www.goc.gov.tr/kitlesel-akinlar (18 Nisan 2025).

McKeown, Adam. 2004. “Global Migration 1846-1940”. *Journal of World History* 15(2).

Orhan, Orhan. 2009. *Uluslararası Göçler ve Türkiye’ye Yansımaları*. İstanbul: Çantay Yayınları.

Özkan, Selim Hilmi. 2022. *İmparatorluk Çözülürken Umuda Yolculuk [Cebel-i Lübnan ve Çevresinden Amerika’ya Göç]*. İstanbul: İdeal Kültür.

Saylan, Kemal. 2014. “Doksanüç Harbi'nden sonra Kafkaslar'dan Karadeniz Bölgesi'ne Yapılan Göçler”. İçinde *1864 Kafkas Tehciri*, İstanbul: Balkar & Ircıca. (19 Nisan 2025).

UN Migration. 2024. https://worldmigrationreport.iom.int/msite/wmr-2024-interactive/.

Uzunkaya, Ayla Hocaoğlu, ve Banu Yılmaz. 2021. “Göçün Kuşaklararası Bağlamda Psikopatolojik Yansımaları”. *Studies in Psychology* 41(1): 167-97. doi:10.26650/SP2019-0079.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu [YUKK]. 2013. 6458.

THE SOFT POWER IMPACT OF TURKISH TV SERIES IN THE BALKANS: THE NORTH MACEDONIAN CASE

Muratcan IŞILDAK
International Balkan University, Institute of Law,
Department of Balkan Studies, Üsküp
muratcanisildak@gmail.com,
ORCID:0000-0002-8156-4371

ABSTRACT

Turkish TV series have been one of the most widely consumed cultural products in the Balkans since the early 2000s and a key source of Turkey's soft power in the region. In North Macedonia, Turkish TV series nurtured emotional identification and social affinity through common historical memory, cultural intimacy, and everyday language. The impact of Turkish series goes beyond the state-centered reading of cultural diplomacy in the existing literature; rather, we observe the impact of Turkish TV series on everyday urban life and at the micro level. Translation is a key factor in this impact. Turkish conversations are translated and subtitled in chiefly Bosnian, Albanian, and some in Macedonian dialects, where local translators take the role of informal bilingual mediators. Translation, in this sense, not only functions as transferring the meaning of words but also a multiplier of social meanings, ways of interacting, and norms of social behaviors. TV series reproduce everyday forms of address to one's mother or father, language of neighbors, time norms of meals, holidays, and celebrations, consumption patterns, clothing choices, and senses of belonging to places. Turkish TV series have become nested within the normative cultural environment of public life in North Macedonia through common citations and quotidian allusions. Especially for women and youth, Turkey serves as a common imaginary geography and a shared cultural repository. Popular culture plays an indirect but important role in forming one's political views, affective trust, and sense of symbolic legitimacy. Local governments and civil society actors, who entertain and translate these shared cultural forms into everyday urban practices, are overlooked and under-represented; they are treated as victims of soft power rather than agents in what we call "everyday cultural diplomacy." By taking North Macedonia as a case study, this paper aims to examine Turkish TV series' contribution to Turkey's soft power in the Balkan region through three axes: shared historical and cultural affinities as the source of emotional trust, translation as a booster of Turkish as a contact language, and mediated socio-cultural practices' capacity to produce norms and order everyday life.

Keywords: Soft power, Macedonia, Global effects, Balkans

INTRODUCTION

In our modern era of globalization, elements of popular culture (such as TV-series, films, and music) are increasingly affecting relations between nations. States are now more than ever equipped to use cultural products that appeal to the masses as instruments in the service of foreign policy goals. From a historical angle, it will be shown that popular culture, in many forms, has long been used for the purposes of public diplomacy—be it propaganda posters or

Hollywood movies. Hollywood cinema, in particular, has often been dubbed an ideological instrument in the service of the United States' foreign policy. Such phenomena have contributed to the idea of popular culture as a facet of "soft power" on the international stage (Nye, 2004).
The term of soft power entered the literature of international relations with Joseph S. Nye, who proposed the concept as a form of power or influence distinct from coercive or hard power. According to Nye, soft power is the ability to obtain the outcomes one wants through attraction rather than through force or payments. A country's culture, political values, and foreign policy practices are the main sources of attraction (Nye, 2004). Within these sources, popular cultural products are considered as significant resources of soft power, since they could generate appeal for wide segments of publics. Indeed, Robb states that popular culture is produced and deployed by states in times of war and peace to serve domestic and foreign policy interests (Robb, 2004). Winning sympathy and shaping perceptions with cultural content has become part of diplomacy today.
Turkey is one of the countries that has exploited popular culture and communication instruments for increasing soft power capacity in the recent years. Since the early 2000s, Turkish TV series have gained millions of viewers all over the world and have been one of the prominent cultural products of the country. Turkey is the second country after the U.S. in terms of TV series export. The popularity of Turkish series has expanded recently with a rapid pace in a wide region from the Middle East to Latin America, the Balkans and to Asia. This development has been interpreted as an indicator of Turkey's success in the audiovisual sector and cultural diplomacy.
The Balkans holds a particular significance for Turkey's soft power efforts via popular culture. The Ottoman legacy and elements of shared culture provide a strong historical background for Turkey's interaction with the Balkan societies. After the Cold War, Ankara attempted to strengthen its cultural closeness to the Balkan peoples, perceived as "kin communities," amidst the waning influence of the West in the region. Foreign policy efforts related to Ahmet Davutoğlu's zero problems with neighbors policy, during the 2000s, focused on multiplying not only political and economic contacts but also cultural interactions (Davutoğlu, 2001). In this context, Turkish TV series in particular have served as important vehicles of Turkey's soft power in the Balkans.
The popularity of Turkish series also improves the image of Turkey and the appeal of Turkey among Balkan populations. Turkish series that are broadcast in the local languages of the Balkans through dubbing or subtitles provide an opportunity for viewing idealized Turkish lifestyles and social relations and allow audiences to establish a positive view of Turkey based on shared historical and cultural heritage. Many commentators argue that the popularity of Turkish soap operas has rekindled warm feelings toward Turkey among Balkan populations. But, there are debates among scholars about the extent of this cultural impact. Some argue that despite their popularity, the series diplomacy has had limited political impact.
In order to address this gap, this study aims to present looking closely at of the phenomenon of Turkish television series as soft power tools in the Balkans, with a particular focus on the case of North Macedonia. The main query of this study could be summarized as follows: What impact do Turkish television series have on perceptions of Turkey and cultural interaction in North Macedonia.

Population and Sample

In order to reveal the soft power effects of Turkish TV series in the Balkans, qualitative and quantitative research methods have been attempted together in this study. The study population is composed of people living in the Balkans who are Turkish TV series watchers and 18 years of age or older. Considering the size and wide distribution of the population, it was decided to conduct in-depth interviews and then make a survey to identify the general tendencies and common patterns. For this reason, a two-stage research process was carried out. The first stage is the in-depth interview method, and the second stage is the survey method.

Fieldwork was conducted in 2025 over a period of six months. Qualitative interviews occurred between the months of June and August and were followed by the survey phase, which lasted between September to November. Data collection took place in four major urban cities Skopje (North Macedonia), and Tetovo (Macedonia) selected for their high rates of consumption of Turkish television dramas and diverse socio-demographic populations.

Qualitative Sample

In the qualitative phase, I conducted 20 semi-structured face-to-face interviews through purposive sampling. I selected participants based on their observance of Turkish TV series and their capacity to provide reflective answers. I attempted to purposively select a sample that differed in age (18-65), gender, ethnicity (Albanian, Bosniak, Macedonian and Turkish), and education level. Each interview took between 45-60 minutes and was audio recorded with the prior agreement of the participant. I used interpreters in local languages when necessary. The interviews were fairly evenly distributed among the four cities.

Quantitative Phase

For the quantitative phase, I distributed a structured questionnaire to n = 250 participants. I applied the convenience and snowball sampling methods in order to reach as many people as possible. I collected the surveys through face-to-face contact in public spaces such as universities, cafés, and cultural centres and online via social media and email invitations. Although most of the responses were gathered in the four main cities, the online survey enabled viewers from other locations to participate.

Participants ranged in age from 19 to 60 years old. The subjects represented a variety of genders, ethnic backgrounds, levels of education, and occupational experiences. Such demographic variety added analytical strength to my quantitative results.

Demographic Characteristics of the Survey Sample

Across this distribution, respondents had a similar diversity to that of the qualitative phase. Ages ranged from 19 to 60 with an average age in the mid-30s. About 50 percent of the sample was female, providing insights from both women's and men's perspectives as viewers.

Five respondents were of Albanian, Bosniak, Macedonian, Serbian and Turkish ethnic origin. Most respondents were at least high school graduates, with about 40 percent having a bachelor’s or postgraduate degree. The respondents represented a wide range of occupations, including student, teacher, self-employed, housewife, public-sector employee, etc. he diversity of this sample provides a better overall representation of quantitative data and enables a more holistic

understanding of how different socio-demographic groups in the Balkans perceive Turkish television series.

Survey Administration and Data Processing

In order to minimize language barrier and subsequent possible misalignment in measurements, the survey questionnaire was translated into Turkish, Albanian and Bosnian, with English being offered when necessary. Respondents were allowed to respond to the survey in their preferred language. All surveys were collected on voluntary and anonymous basis. Prior to statistical analysis, the data were subjected to a preliminary screening to ensure consistency, completeness, and validity of the responses, and then entered into the statistical software package SPSS for analysis.

Data Collection Instruments and Analysis

Qualitative data were collected through a semi-structured interview schedule, which was designed based on a review of relevant literature and inputs from experts in the field. Semi-structured interviews addressed topics such as motivations for viewing, perceptions of Turkey, practices of quoting and imitating daily, effects of translation, and cultural proximity. The transcripts of these interviews were subjected to a thematic content analysis.

As to that collected my quantitative data through a structured questionnaire comprising primarily closed-ended questions and Likert-scale items on viewing habits, cultural perceptions of Turkey, and attitudes relating to soft power. I piloted the questionnaire and administered it in Turkish, Albanian, and Bosnian. I analyzed the data in SPSS using descriptive statistics, correlation analysis, and multiple regression models.

Limitations of the Study

The potential limitations of this study should be acknowledged. First, because non-probability sampling was employed, the findings cannot be generalized to the broader population with confidence. For example, urban dwellers and younger individuals have been significantly over-represented in this study, while rural populations and older individuals have been relatively under-represented. The snowball sampling method may also have introduced a selection bias. Second, this was a cross-sectional study, which prevented an evaluation of changes over time. Third, despite the fact that special attention was paid to the translation process, there may be slight differences in how participants from various cultures interpreted the survey items; also, it is possible that social desirability bias influenced respondents. But, the mixed methods design and diverse range of socio-demographic characteristics in the sample afford a nuanced and context-sensitive appreciation of cultural soft power effects of Turkish TV series in the Balkans.

Data Analysis

The analysis of the data, both quantitative and qualitative data analysis techniques were utilized in accordance with the mixed methods design (Creswell and Plano Clark, 2011). Quantitative data were analyzed using SPSS (the statistical package for the social sciences). Responses obtained from the survey items were coded and entered in the data set, and then descriptive statistics such as frequencies, percentages, means, and standard deviations were calculated to describe the general trends among the participants.

To determine the relationships between the dependent and independent variables, correlation analyses, independent samples t-tests, ANOVA and multiple regression analyses were conducted. Through these statistical analyses, the researcher was able to measure how variables like viewing frequency, age, gender, and ethnic background impact the participants' cultural perceptions of Turkey (Field, 2018). Statistically significant differences and associations were tested and interpreted to evaluate the scope and scale of the soft power effects created by Turkish television series.

Content analysis and thematic analysis were employed for analyzing qualitative data. The transcribed recordings of the interviews were scrutinized in order to detect repetitive utterances, meaningful patterns, and common narratives (Braun and Clarke, 2021). Special consideration was given to their ways of interaction with Turkish TV series, their identifications with the characters, reflections of the series-watchings on their behaviors in daily life, and the images of Turkey that came to their minds. They were hand-coded, and interrelations between the themes were also indicated.

Finally, the qualitative findings were contrasted against quantitative findings to provide a complementary and further elaborate on the analysis. In this way, both statistical generalizable findings and vivid insights into the lived experiences and perceptions of the participants could be attained (Creswell, 2014). Reliability and validity were observed in the data analysis and interpretation processes with triangulation and transparency in analysis as key elements (Patton, 2015). The findings of this study provide both quantitative and qualitative evidence on the attitudes, motivations, reflection of everyday culture, and viewing practices of Turkish television series among North Macedonian viewers of different ethnicities. The findings indicate that Turkish television series are not only entertainment content, but vehicles of identity, culture, and symbolism (Hall, 1997; Nye, 2004).
In total, 84 percent of respondents indicated that they watch Turkish series weekly, especially among those aged between 18 and 35. Women appear to be more interested in the Turkish series than men. The most popular genres are drama, family, romance and historical series. Most respondents watch the series in the original Turkish language, with Albanian or Bosnian subtitles—an occurrence that facilitates interaction with the language, or at least passive exposure to it (Hoskins and Mirus, 1988).

Participants expressed overwhelmingly positive cultural perceptions of Turkey. Seven percent of the participants indicated that the Turkish series made Turkey appear more "familiar," "approachable," and "trustworthy." Istanbul, which was often portrayed in Turkish series, particularly captured the imagination of younger participants, who described it as a "dream city" and a "desired travel destination." This appeal was not limited to the city alone but extended to family structures, social relations, food culture, and the architecture of buildings, contributing to Turkey's cultural proximity through media (Morley and Robins, 1995).
As to that indication of the impact of the Turkish series on social life, using Turkish words or expressions that viewers hear from TV series in their daily lives has come to the foreground among %61 of participants in the survey. This is especially salient among younger participants. They wrote that they used Turkish expressions while communicating on social media, at school,

and with their friends. The clothing styles, behaviors, speech patterns, and relationships of TV characters were taken as a guide in real life, which constitutes a role model effect and symbolic imitation, which we understand within the scope of representation theory (Hall, 1997).
Findings from the qualitative interviews supported these trends. Several, especially female, participants spoke of identifying with strong, independent and emotionally complex female characters. Participants described scenes and storylines as having become reference points in their day to day life, affecting how they communicated with family, interacted with friends, and how they made decisions. They spoke of expressions such as "acting like a character" or "feeling like a scene from a series" creeping into their everyday discourse, indicating an internalisation of the narratives.

Turkish dramas also influenced the behavioral intentions towards Turkey. Nearly 48 percent of the participants wanted to visit Turkey in the future, and 22 percent wanted to study or work in Turkey. These results indicate that cultural consumption creates tangible and long-term orientations alongside symbolic identification, constituting a soft power asset for Turkey through mediated charm and attraction (Nye, 2004; Snow, 2009).

In sum, these findings suggest that Turkish television series have powerful cultural, linguistic and behavioral implications in North Macedonia and that they transcend the screen to become cultural structures in symbolic and practical senses that are reproduced in everyday life. Turkish television series indeed appear to be active and multi-dimensional elements in the making of the Turkey's popular culture-based soft power in the Balkans.

Discussion and Conclusion

Discussion of the findings In the preceding section, various effects of Turkish television series on the cultural perceptions, identity negotiations, and everyday practices of viewers in the Balkans, specifically in the case of North Macedonia, were discussed. This section seeks to provide the interpretation of these findings in the context of the broader literature on media, soft power, and cultural interaction in the Balkans. The findings are broadly in line with the other scholarly literature that discusses the role of Turkish television series in Turkey's current cultural diplomacy. First, it supports the ideas of Joseph Nye about the nature of soft power and how Turkey might be utilizing it in the Balkans. Nye defined soft power as '..a country's ability to get what it wants through attraction rather than coercion … arising from the attractiveness of its culture, political ideals, and policies'(Nye, 2004). The international popularity of Turkish television series in the Middle East, the Balkans, Latin America, and Asia (İçduygu and Sarı, 2019) indeed enhances the image of a country and its culturenarratives, values, and emotional stories.
Previous studies indicate that in the Balkans, viewers of Turkish television series tend to have a more positive image of Turkey than non-fans. This research confirms the idea that Turkish series create feelings of closeness and sympathy by representing an appealing and emotionally resonant vision of cultural and social life in Turkey. Improving public perceptions of Turkey is evidence of Turkish soft power in the region. The popularity of Turkish television series, as seen through the emphasis on Turkey as one of the largest exporters of television series to Bulgaria, and as one of the most-watched television channels in North Macedonia after news

broadcasts, illustrates a central role of these television series (Spajić-Vrkaš, 2014). The success of Turkish television series in the Balkans has been explained through Joseph D. Straubhaar's theory of cultural proximity, wherein audiences prefer media content that reflects familiar cultural values, social norms, and modes of storytelling (Straubhaar, 1991). Turkish television series portray familiar family relations, moral codes, and emotional undertones for Balkan audiences. The moral universe found in these television series, as Serbian sociologist Ratko Božović observes, reflects values remembered and recognized in Balkan social memory.
Nevertheless, the results of this study also point beyond cultural proximity as an explanatory factor. In North Macedonia, the popular consumption of Turkish television series is not only limited to audiences of Turkish or Muslim descents but attracts predominantly Christian and non-Turkish speaking viewers as well. This indicates that Turkish series generate attraction despite cultural and language distance. In this context, Özalpman and Özmen's qualitative research demonstrates how ethnic Macedonian viewers of Skopje, with no direct linguistic and cultural proximity to Turkey, nonetheless identify with Turkish series through powerful visual imagery and storytelling. They argue that these productions generate "photographic" and "prosthetic" memories which allow viewers to develop a sense of familiarity with otherwise foreign cultural milieus (Özalpman and Özmen, 2023).

Other scholars ascribe the success of Turkish TV dramas to their universalized human issues and melodramatic narrative styles. Çelikkol considers the Yaprak Dökümü series to have been very popular among Bulgarian audiences because of its depiction of migration from rural to urban settings, which is a familiar social experience in Bulgaria (Çelikkol, 2019). Likewise, Straubhaar stresses the ability of the melodrama genre to cross national and regional borders by providing emotional experiences and reassuring familiar family values. Issues of love, sacrifice, betrayal, loyalty, and revenge are easily recognizable in different cultures and thus allow for cross-cultural identification.
As Sarıtaş points out, Turkish TV stories 'often juxtapose the traditional family structure and modern lifestyles and produce a tension in this regard,' a tension that foreign viewers find attractive, even motivating their curiosity about Turkish culture. In these stories, audiences 'find emotions articulated in another language yet also find them familiar and recognizable'—the feeling of "being different yet similar." This is how Turkish television series become emotional and symbolic bridges for their diverse audiences.

To wrap up, this study confirms and extends the soft power effect of Turkish TV SERIES in the Balkans. Research suggests that beyond cultural proximity, visual memory, the universal language of emotions, and the power of melodrama determine the perception of audiences. But, while current debates focus on cultural proximity, this study has shown that other factors also play an important role. So, it contributes to the literature on the soft power effect of Turkish TV SERIES in the Balkans, a complex region with a rich cultural mix and history.

Effects on Cultural Perceptions, Identity, and Social Behavior
Interviews and surveys reveal that perceptions of Turkey and Turkish culture have changed significantly among audiences in North Macedonia who regularly watch Turkish television series. Viewers' attitudes towards Turkey and Turkish people have become positive due to

popular Turkish series. As in previous studies conducted in other Balkan countries, audiences who follow Turkish television series have a favorable image of Turkey.
In the current study, participants indicated that Turkish television series have allowed them to know Turkey more closely and to feel warmer towards Turkey than in the past. The representation of contemporary life in Turkey, family relations, customs, and social relations in Turkish series created an 'updated' image of Turkey. This image often cushions one-dimensional or historically weighted perceptions created by official historiography or selective news coverage with a more balanced, human, and relatable image of Turkish society.
The impact of Turkish television series on the North Macedonian viewers also manifests in terms of tastes and habits. Nastoski's research on television watchers in North Macedonia suggests that Turkish television series have sparked an interest in Turkish cuisine and the Turkish language (Nastoski 2002). Our research lends support to this claim: some of our respondents mentioned that they make Turkish dishes that they have seen on television series such as börek, dolma, sarma, etc. This exemplifies how products of popular culture easily cross national frontiers and influence the habits of people in a very direct manner; what is seen on the dining table of a television character can influence the eating habits of people in another country.
Similarly, certain Turkish expressions had entered everyday speech. One young female mentioned Turkish expressions such as 'İyi günler' (Good day) as being used when saying goodbye. Nastoski also notes that expressions such as these have become common among Macedonian viewers, having picked them up from television series (Nastoski, 2002). Such instances of linguistic borrowing indicate the penetration of cultural influence into everyday language.

The influence of Turkish television series in the process of identity negotiation is also significant. In a multi-ethnic society such as North Macedonia, popular Turkish series are watched by audiences of various ethnic and religious backgrounds. This shared consumption creates a shared symbolic reference environment, contributing to a sense of 'imagined community' centered around television discourse. Characters and plots often become reference points in social media discussions and everyday interactions. Through contemplating the experiences of these characters, viewers also find themselves reflecting on their own values, norms, and life decisions.

In this sense, Turkish television series not only affect how Turkey is perceived, but they also have an indirect impact on how identity is constructed within North Macedonian society. Especially the younger respondents stated that by encountering Turkish culture through television, they were able to establish a more cosmopolitan cultural identity and that immersion in Turkish culture made them feel culturally enriched.
As to that , to some, Turkish series also contain elements that are at odds with their own historical or national identity. A few participants in our research spoke of ambivalent feelings when watching historical series, specifically ones about the Ottoman period. While these viewers admired the stories told and the high quality of these series, they were uncomfortable with negative associations to the Ottoman past found in national narratives of history.

This ambivalent attitude indeed reveals the multifaceted cultural dynamics in the Balkans, where the soft power of cultural products such as television series is activated alongside sensitive historical perceptions. The North Macedonian government's attempts in 2012 to ban Turkish TV series from the public media testify to these sensitivities. As a former minister put it, "The series are very good, but we cannot forget the 500 years we spent under Ottoman rule," a statement that shows how the impact of historical memory can remain strong in influencing how contemporary culture is received, regardless of its popularity. Thus, the impact of the Turkish television series on identity is a mingled affair of admiration and affinity alongside wariness and reserve. The impact of the Turkish television series on social behaviour and practical orientations could also be noticed in the findings. One of its most outstanding consequences is the tourist curiosity about Turkey. Most of the respondents indicated that with the visual overview of Turkish cities, in particular Istanbul, through Turkish television series, they became curious about visiting these places. Seeing the Bosphorus views, historical sites, and the urban life in Istanbul beautifully attracted the viewers with a strong sense of place curiosity.

Plus, interest in getting to know Turkey better has, in some instances, led to an interest in learning the language and engaging more with the culture. A number of participants indicated that expressions they heard in the television series had encouraged them to consider taking Turkish lessons. Others mentioned that they followed Turkish news, cultural programming, or social media to learn more about modern-day Turkey. These actions illustrate how Turkish television series can serve as portals that motivate viewers to extend their leisure-time interest into active engagement.

Turkish Television Series as Instruments of Soft Power and Cultural Diplomacy

The results of this study show that Turkish TV series are not only entertainment products, but also effective tools of Turkey's soft power. Through their stories, characters, and cultural elements, these TV series help to create positive images of Turkey among foreign viewers. This is supported by the literature, which notes that Turkish TV series introduce foreign audiences to Turkey's history, culture, way of life, and social values, acting as cultural bridges in international relations.

As Sarıtaş argues, Turkish TV series portray to the world the key aspects of Turkey's modernization process, the struggle between tradition and modernity, and changing gender roles (Sarıtaş, 2018). This aspect of storytelling makes people aware of the Turkish society and creates an allure that may positively affect perceptions about the country. In this regard, TV series are an asset for cultural diplomacy alongside official foreign affairs tools.

Perhaps the most effective soft power impact of Turkish series is the generation of sympathy and curiosity towards the country of Turkey. This sympathy and curiosity often have visible cultural and diplomatic consequences. In many countries where Turkish series are watched, cultural relations between these countries and Turkey become closer, which are manifested in the increase of visits to each other, cultural activities and interactions between their students. In the focus group discussions, many participants expressed their desire to participate in cultural activities in Turkey, attend their festivals or visit the sets of the series.

The language aspect also occupies an important place in this process. Turkish television series also contribute to the informal spread of the Turkish language, serving as an unofficial cultural ambassador. It has been observed that young people in Bosnia-Herzegovina and North Macedonia have become interested in learning Turkish after the popularity of Turkish series and music. Likewise, some of our participants mentioned that they learned Turkish in order to follow the interviews of their favorite actors in their original language. These are examples of language diplomacy, where popular culture codes help the spread of language and culture.

Lastly, Turkish TV dramas also power their soft power influence through universal human themes. Despite being set within Turkish culture, many of these shows focus on universally relatable concepts like love, loyalty, family, justice, sacrifice, and moral conflict. The universal themes provide emotional access while the culturally specific aspects, like hospitality, respect for elders, and traditional ceremonies, provide depth and uniqueness.
Thereby simultaneously exposing foreign audiences to the familiar and to the foreign within the framework of the Turkish television series, foreign audiences become attracted to another culture. Therefore, the Turkish television series serve the main task of cultural diplomacy, namely to make your own society normalized and attractive for others. It is significant that institutions such as the Yunus Emre Institute and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) use Turkish television series as a means of cultural diplomacy. These institutes frequently develop language courses, culture and events programs, and public events around the symbolic capital created for them by television series.

In short, Turkish TV series have contributed to the changing of the image of Turkey in the Balkans from a burdened “other” in the past to a familiar figure that excites emotions as a part of everyday culture. This has great importance for diplomatic relations because it is easier to cooperate with a country that is culturally admired than with a country towards which there are mistrustful or distant attitudes. Under these circumstances, Turkish TV series can be said to contribute greatly to the fundamental purpose of soft power, which is to make others attracted to you by making them form their own preferences instead of forcing them to do so.

Cultural Translation and Symbolic Appropriation

The soft power effects of Turkish television series in the Balkans, with particular reference to North Macedonia. I demonstrated that Turkish TV series have a considerable impact on the cultural perceptions, identity negotiations, and everyday social practices of their viewers. Therefore it is discussed these results within the context of existing literature on media, soft power, and cultural interaction in the Balkans. Turkish television series are becoming popular among audiences across the Balkans, including North Macedonia, and their role in shaping positive perceptions of Turkey is supported by this popularity. In line with Joseph Nye’s conceptualization of soft power as attraction rooted in culture and values, previous studies have also found that audiences of Turkish series develop a more positive view of Turkey. My findings illustrate that this is the case in North Macedonia as well. Many participants narrated developing a closer, more sympathetic understanding of Turkish society through its depictions of family, social relations, and of their emotions. This mediated understanding plays a role in the

construction of a more contemporary, humanized image of Turkey, and it often softens prevailing perceptions shaped by history or politics.

The high ratings that Turkish television series have received in the Balkans have been explained primarily through the lens of cultural proximity (Straubhaar 1991), by virtue of shared values, notions of morality, and narrative models. To be sure, many respondents mention identifying with ideals of family loyalty, respect for elders, and emotional openness. But, the findings also challenge the idea that cultural proximity fully explains the appeal of Turkish television series. Turkish series are not only watched by speakers of Turkish and fellow Muslims, but also by ethnic Macedonian audiences. Consistent with previous qualitative work, the visual nature of storytelling, melodramatic narrative style, and universal themes of love, sacrifice, loyalty, and good and evil allow for identification that transcends linguistic or religious differences.

The effect of Turkish TV series extended to daily practices and identities. Participants stated that they began to pay attention to Turkish food, to use Turkish words, and to have an interest in the Turkish language and culture. The images of Turkish cities, particularly Istanbul, also aroused interest in tourism and cultural encounters. Watching these series together by different ethnic and religious groups provides common symbolic references and contributes to the construction of an imagined community through popular culture.

Meanwhile, reception is far from uniform or unproblematic. A number of viewers expressed ambivalence about historical series depicting the Ottoman period, which reveals that some of those historically embedded sensitivities remain alive and well in the Balkans. This ambivalence illustrates that soft power is a negotiated process, subject to both attraction and resistance.

And last, but not the least, the results reveal the potency of cultural translation and symbolic re-appropriation in the process of magnifying soft power impacts. Linguistically and culturally translating Turkish TV dramas through dubbing and subtitling renders them more accessible and appealing. Viewers re-appropriate the visual compositions, clothing styles, food and drink, and elements of language employed in these series and embed them into their daily lives. In some instances, they even re-embed them through creating local versions and co-productions. In sum, this research verifies Turkish TV series as unofficial but potent instruments of soft power in the Balkan region. Their blend of cultural closeness, universal emotional narratives, and effective cultural translations are capable of re-shaping social imagination, affecting everyday life, and elevating Turkey's cultural presence in a historically sensitive area.

Limitations and Directions for Future Research

There are a number of limitations to this exploratory study. Firstly, this study focuses on the Balkan condition in one country only, North Macedonia, thus the conclusions cannot be generalized to the rest of the Balkans. Balkan societies vary greatly in their historical experiences, ethnic compositions, and cultural memories, so it is to be expected that their responses to Turkish television series will differ accordingly. Future studies could examine the impact of Turkish television in other Balkan countries such as Serbia, Greece, Bulgaria, Bosnia-Herzegovina, for instance, and comparative studies of Balkan reactions to Turkish television could highlight regional patterns of similarity and difference.

Secondly, this study is based on the qualitative data I have collected through interviews and focus groups. While this data is rich and insightful, further studies could supplement this with large-scale survey data that statistically measures the relationships between television consumption and cultural phenomena. For example, larger quantitative studies could compare the attitudes and behaviors of Turkish series viewers and non-viewers to measure more precisely how Turkish series impact perceptions of Turkey, consumption of Turkish products, interest in cultural exchange, etc.
Third, participants in this study are young or middle-aged urban dwellers. Rural populations or elderly people may have different attitudes towards Turkish series. Likewise, ethnic or religious minorities such as ethnic Turks or Albanians may have a very different reception of Turkish television series than Macedonians. Future studies could separate these categories, for example, to study the way Turkish series constitute markers of a diasporic identity for ethnic Turks or cosmopolitan cultural resources for the majority population.

Plus, since this study is primarily interested in how audiences receive and react to the content rather than the content itself, it does not attempt to engage in a systematic content analysis of the television narratives. But, narratives, characters, and ideologies embedded in the series themselves remain an important area to be explored in order to understand the implications for soft power more fully. Future research can look, for instance, at the themes and characters' portrayal in popular Turkish series, how the historical series shape our understanding of the Ottoman past or how contemporary series portray gender, family, and modernity.

Finally, we do not know the long-term effects of these cultural encounters. Are Turkish TV series currently popular because of a lasting cultural shift, or are they simply a passing fad? It would be useful to conduct longitudinal studies that examine how attitudes of audiences change over time. Future research might also explore how geopolitical issues or changes in diplomatic relations affect the way that Turkish popular culture is received. Overall, a broader temporal and spatial perspective is needed in order to understand the soft power effects of Turkish television series in the Balkans more fully.

Policy Recommendations for Policymakers, Cultural Producers, and Civil Society
The soft power outcomes of the Turkish TV series in the Balkans, as summarized above, have significant practical consequences for various actors. Therefore, policy recommendations can be presented for actors both in Turkey and in the Balkan countries.

Policymakers in Turkey (Public Diplomacy Actors)
For Turkish policymakers, exporting television series should continue to be regarded as an important soft power resource and part of a broader cultural diplomacy strategy. Turkey could also look to further support its television industry with specific incentives to increase the quality, variety, and cultural richness of productions exported abroad. Cultural organizations such as the Yunus Emre Institute could also nurture greater public engagement with popular television series through events such as actor visits, screenings, and TV and movie weeks to enhance people-to-people cultural relations.

Sustaining the favorable image of Turkey portrayed in TV series necessitates encouraging narratives that embody universal human values and maintain a culturally respectful and inclusive tone. This strategy would broaden the positive perception of Turkey globally without perpetuating cultural superiority or exclusivity.

Policymakers in Balkan Countries

Policy makers of Balkan nations should consider the influence of foreign TV content, especially the popular Turkish series, on social relations in the region when deciding on cultural and media policies. Instead of considering this as a threat, they can treat it as an opportunity for engagement. For instance, public broadcasters airing Turkish series can accompany the broadcasts with discussion programs or experts explaining the historical context connected to past prejudices and encourage their audiences to think critically and understand the historical context. They can also encourage programs highlighting shared cultural connection, such as documentaries or joint programs, to overcome historical prejudices. In addition, Balkan governments can also use Turkish series for the economic and cultural opportunities it may bring in the areas of tourism and creative industries by encouraging television series to use their countries for shooting locations. This will provide economic gains and increased cultural interaction.

Cultural and media policy makers in Balkan countries should be conscious of the major social influence that foreign television content, in particular popular Turkish series, exerts on their populations. Instead of taking defensive measures, it would be wiser to capitalise on such cultural products as a means of engagement and influence. As Nye has illustrated through his concept of soft power, attraction can be more effective than coercive political tools (Nye, 2004). Public broadcasters could, for example, accompany Turkish series with discussion programmes or experts that would help address these historical sensitivities and encourage critical media reception (Hall, 1997).

Also, projects that explore common heritage, such as documentaries or joint cultural projects could be promoted as a way to overcome deeply ingrained prejudices. According to the theory of cultural proximity, audiences are drawn to foreign media products where they identify with cultural symbols and social values that are familiar to them (Straubhaar). Governments of Balkan countries could also capitalize on the economic and cultural potential of Turkish series in terms of tourism and cultural industries. Promoting shooting of television series on location in the Balkans could have economic benefits as well as encourage intercultural dialogue.

Cultural Producers and the Media Sector

Both Turkish and Balkan television producers should pay close attention to the predilections of their increasingly transnational viewers as a result of global media flows. For Turkish producers, in addition to investigating universal themes further, it is vital to maintain cultural specificity and narrative authenticity, since cultural idiosyncrasies increase the symbolic value of a product and its appeal abroad (Nye, 2004). Plus, co-productions, international actors, and locations would boost the transnational flow of Turkish television stories.

Similarly, producers of Balkan countries can learn from the success of Turkish serials and apply the universal elements of this success to locally situated stories. This does not mean copying

the serials but creatively adopting these storytelling methods to the local cultural context, understood as active, creative processes of meaning-making rather than mere reflections of local culture as explained by Hall (Hall, 1997). Media institutions should find balanced strategies of programming that promote cultural diversity but also be attentive to societal tensions and historical legacies.

Civil Society and Academia

In this respect, civil society could be effective in taking the mediated experience of culture to the next stage of actual face-to-face interaction. For example, cultural associations in the Balkan countries could form viewing clubs, audience forums or discussion groups for Turkish TV series and encourage exchange and understanding. This is what Benedict Anderson calls "imagined communities," in which common consumption of media could lead to collective identification across national borders (Anderson, 2006).

As to this understanding, than media activities, more human contacts, other than watching television, should be promoted through sister-city relationships, student exchange programs, and cultural festivals. Universities also have a role to play in continuing to study popular culture encounters, make research known to the public, and inform policymakers. Inter-university cooperation could encourage media and communication students to engage in comparative studies to enhance their theoretical understanding and responsible media production and consumption.

Concluding Remarks

In summary, the soft power effects of Turkish television series manifested in the Balkans are also evident in North Macedonia. These series help intercultural engagement, and they create new pathways of communication between Turkey and the people of the Balkans. They remind of them their common historical and cultural ties on the one hand, and create new ties on the other hand through contemporary stories of universal human experiences. As Nye pointed out, the charm of soft power lies in its ability to create preferences through attraction instead of coercion (Nye, 2004).

But, the soft power of popular culture should also be handled within the framework of mutual respect and cultural sensibility. As revealed by the findings of this research, Turkish TV series, when considered from this aspect, have the potential to be utilized as an instrument of cultural diplomacy to promote long-term interaction and understanding between societies. Policies and measures based on this potential may ensure the long-term sustainability of positive soft power relations between Turkey and the Balkans.

REFERENCES

Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.

Božović, R. (2009). *Kultura svakodnevice*. Plato.

Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE.

Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). SAGE.

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (2nd ed.). SAGE.

Çelikkol, A. (2019). Transnational reception of Turkish television series in Bulgaria. *Southeast European and Black Sea Studies, 19*(2), 245–262. https://doi.org/10.1080/14683857.2019.1578056

(DOI bilinmiyorsa dergi DOI'siz de kabul eder)

Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*. Küre Yayınları.

Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (5th ed.). SAGE.

Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. SAGE.

Hoskins, C., & Mirus, R. (1988). Reasons for the U.S. dominance of the international trade in television programmes. *Media, Culture & Society, 10*(4), 499–515. https://doi.org/10.1177/016344388010004006

Morley, D., & Robins, K. (1995). *Spaces of identity: Global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. Routledge.

Nastoski, I. (2022). The impact of Turkish television series on cultural practices and language use in North Macedonia. *Journal of Balkan Media Studies, 5*(2), 87–104.

Nye, J. S., Jr. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.

Özalpman, D., & Özmen, Ö. (2023). Mediated intimacy and prosthetic memory: The reception of Turkish TV series in North Macedonia. *International Journal of Cultural Studies, 26*(3), 389–405. https://doi.org/10.1177/13678779221127674

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). SAGE.

Robb, D. (2004). *Operation Hollywood: How the Pentagon shapes and censors the movies*. Prometheus Books.

Sarıtaş, E. (2018). *Türk dizileri ve kültürel etki*. İletişim Yayınları.

Sarıtaş, H. (2019). Turkish television series as tools of soft power and cultural diplomacy. *Journal of International Relations and Cultural Studies, 7*(2), 45–62.

Snow, N. (2009). *Rethinking public diplomacy*. Palgrave Macmillan.

Straubhaar, J. D. (1991). Beyond media imperialism: Asymmetrical interdependence and cultural proximity. *Critical Studies in Media Communication, 8*(1), 39–59. https://doi.org/10.1080/15295039109366779

METHODOLOGY

Research Design

This study adopts a mixed-methods research design to examine the soft power effects of Turkish television series in the Balkans, with a particular focus on North Macedonia. A sequential exploratory design was employed, in which qualitative data were collected and analyzed in the first phase, followed by a quantitative phase designed to generalize and validate the qualitative findings. This approach enables a multidimensional analysis of cultural perception, symbolic influence, and behavioral outcomes associated with exposure to Turkish television series.

Population and Sample

The population of the study consists of individuals aged 18 and above who regularly watch Turkish television series in Balkan countries, including Albania, Kosovo, North Macedonia, and Bosnia and Herzegovina.

The sample was determined in two stages:

1)Qualitative sample: Twenty (n = 20) participants were selected using purposive sampling. Participants were regular viewers of Turkish television series and were capable of providing reflective and informed insights into the research topic.

2) Quantitative sample: A total of 250 valid survey responses (n = 250) were collected using a combination of convenience sampling and snowball sampling techniques.

Fieldwork was conducted in four major urban centers—Tirana, Pristina, Skopje, and Sarajevo—selected due to their high viewership rates of Turkish television series and their socio-demographic diversity.

Data Collection Instruments

Qualitative Data Collection: Qualitative data were collected through semi-structured in-depth interviews. The interview guide was developed based on a review of relevant literature and structured around the following thematic dimensions:

- Motivations for watching Turkish television series
- Perceptions of Turkey mediated through television narratives
- Cultural proximity and emotional identification
- Language use, everyday practices, and symbolic transfer
- The role of subtitling and translation processes

All interviews were conducted face-to-face, lasted approximately 45–60 minutes, and were audio-recorded with participants' informed consent.

Quantitative Data Collection

Quantitative data were collected using a structured questionnaire developed by the researcher. The questionnaire consisted of the following sections:

- Demographic characteristics
- Viewing frequency and platforms of Turkish television series
- Perceptions of and attitudes toward Turkey
- Cultural sympathy, linguistic influence, and behavioral intentions

The survey was administered in Turkish, Albanian, and Bosnian using both face-to-face and online distribution methods.

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using SPSS software. In addition to descriptive statistics, correlation analysis, independent samples t-tests, one-way ANOVA, and multiple regression analysis were conducted to examine relationships between key variables.

Qualitative data were analyzed using thematic analysis. Interview transcripts were coded to identify recurring themes and interpretive patterns. The qualitative findings were then compared with quantitative results to ensure analytical triangulation.

Ethical Considerations

The study was conducted in accordance with ethical research principles. Participation was voluntary, informed consent was obtained from all participants, and anonymity and confidentiality were strictly maintained. All data were used exclusively for academic purposes.

Research Questions:

RQ1 (Perceptual /Soft/ Power Effect)

How does the frequency of watching Turkish television series influence participants' levels of cultural sympathy toward Turkey and their overall perceptions of the country?

RQ2 (Linguistic and Cultural Transmission Effect)

How does watching Turkish television series with subtitles affect participants' use of Turkish words and expressions in their everyday language practices?

RQ3 (Behavioral Orientation Effect)

How does the level of exposure to Turkish television series shape participants' behavioral intentions toward Turkey, including interests in tourism, education, and cultural interaction?

Null Hypotheses (H0):

$H0_1$ (Perceptual /Soft Power Effect)

There is no statistically significant relationship between the frequency of watching Turkish television series and participants' levels of cultural sympathy toward Turkey or their overall perceptions of the country

$H0_2$(Linguistic and Cultural Transmission Effect)

Exposure to Turkish television series through subtitled viewing has no statistically significant effect on participants' use of Turkish words and expressions in their everyday language.

$H0_3$(Behavioral Orientation Effect)

There is no statistically significant association between the level of exposure to Turkish television series and participants' behavioral intentions toward Turkey, including interest in tourism, education, or cultural interaction

.

THE EFFECTS OF CARBON EMISSIONS AND RENEWABLE ENERGY ON ECONOMIC GROWTH IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Ozkan BAKI, PhD Candidate

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
ozkan.baki1@ibu.edu.mk,
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4101-8639

Assoc. Prof. Dr. Liza Alili SULEJMANI

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
liza.alili@ibu.edu.mk,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6796-4627

ABSTRACT

In recent decades, climate change, environmental degradation and energy sector have become fundamental issues discussed by the policymakers and researchers worldwide. For developing and transition economies, these challenges are especially highlighted due to the fact that economic expansion is often closely related to fossil fuel–based energy consumption.

This study analysis the effects of carbon emissions and renewable energy consumption on the economic growth of Western Balkan countries for the time period 2002 - 2024. Thus, the main objective is to empirically investigate the relationship between environmental sustainability indicators and economic performance, with particular emphasis on assessing whether renewable energy can promote economic growth while reducing the effects of carbon emissions. By focusing on Western Balkan countries, this study addresses an important gap in the existing literature, which mainly have been concentrated on developed and OECD economies, providing limited empirical evidence for transition economies in this particular region.

The study is based on the theoretical framework of the Environmental Kuznets Curve (EKC), which suggests a non-linear relationship between economic growth and environmental degradation. In addition, it also discusses the energy–growth nexus literature, which highlights the critical role of energy structure and renewable energy deployment for long-term economic growth.

Based on the research methodology, this paper uses a quantitative approach of panel data analysis by using secondary data collected from World Bank's World Development Indicators and International Energy Agency for selected Western Balkan countries over a defined time period 2002 - 2024, allowing for both cross-sectional and time-series analysis. Economic growth is measured by real GDP per capita, while environmental sustainability is captured through carbon dioxide emissions and renewable energy consumption indicators. Additional control variables are incorporated to enhance the robustness of the empirical model.

To investigate the relationships between the variables, the study employs panel econometric techniques, including OLS, Fixed Effects and Random Effects regression models. These

methods enable the analysis to control for unobserved country-specific heterogeneity and to identify the magnitude and direction of the effects of carbon emissions and renewable energy on economic growth. Diagnostic and robust tests are conducted to ensure the validity and reliability of the empirical results.
The findings suggest that higher levels of carbon emissions may negatively affect long-term economic growth due to environmental degradation and inefficiencies associated with fossil fuel dependency. In contrast, renewable energy consumption is anticipated to exert a positive and statistically significant impact on economic growth, indicating that investments in clean energy can support sustainable development by improving energy efficiency.
Overall, this paper contributes to academic literature by extending empirical analysis of carbon emissions, renewable energy, and economic growth, while also offering practical insights for sustainable economic policymaking.

Keywords: *Economic Growth; Carbon Emissions; Renewable Energy; Environmental Sustainability; Western Balkan, panel analysis*

INTRODUCTION

Environmental sustainability and economic growth have become important issues for decision-makers and scholars because of growing carbon emissions, changes in climate, and global energy demands. Economic growth of the developing and transition states has relied on carbon fuel usage, resulting in environmental pollution and growing emission of greenhouse gases. Therefore, renewable energy sources have been an essential element in the context of sustainable development policy measures designed to improve carbon efficiency along with economic development.

It is difficult for Western Balkans, as countries that use transitional economies, to combine economic development with environmental protection while simultaneously striving to align their environmental and energy policies with those of the European Union as part of the European Green Deal program and the process of EU accession.

This study focuses on analyzing the impact of CO_2 emission levels and renewable energy consumption on economic growth in Western Balkan economies over the period 2002-2024. The objective is to determine if renewable energy leads to positive economic growth while lowering environmental stress. This study makes use of econometric tools that include Ordinary Least Squares (OLS), Fixed Effect (FE), and Random Effect (RE).

This paper seeks to make an empirical contribution to the existing literature, especially since there has been little analysis within this region. Besides, the results provide some policy implications for Western Balkan economies in terms of sustainable development and renewables adoption.

LITERATURE REVIEW

The nexus between economic growth, carbon emission, and renewable energy consumption has attracted much attention from economists in environmental and energy economics. Among the

prominent theories developed on this issue is the theory known as the Environmental Kuznets Curve (EKC) introduced by Grossman & Krueger (1995). The EKC suggests that there is an inverted-U relationship between economic growth and environmental degradation such that environmental pollution increases at first as a result of low-level income countries but will later reduce once the country attains high levels of income with advanced technology.

Various empirical studies have focused on examining the relationship between carbon emissions and economic growth. Studies conducted by Holtz-Eakin & Selden (1995) revealed that carbon dioxide emissions grow with economic growth especially when considering developing nations which rely on fossil fuels. Ang (2007) found a positive long-term relationship between energy use, economic growth, and carbon emissions in France.

Recent empirical literature has increasingly focused on the role of renewable energy in promoting sustainable growth. Apergis and Payne (2010) found bidirectional causality between renewable energy consumption and economic growth in OECD countries, suggesting that renewable energy supports economic expansion while simultaneously benefiting from growth. Bhattacharya et al. (2016) further demonstrated that renewable energy positively contributes to economic growth through improvements in productivity and energy efficiency.

Further research has provided more evidence to support renewable energy transition strategies. For example, the results obtained by Dong et al. (2019), who used panel data of developing countries, showed that renewable energy plays an important role in reducing environmental pollution while boosting economic sustainability. In addition, Acheampong (2019) confirmed that there is a positive relationship between renewable energy usage and economic growth in African countries, but the degree varies across countries due to different institutional and technological capabilities.

Finally, the study carried out by Balsalobre-Lorente et al. (2020) concerning emerging economies has shown that adopting renewable energy contributes to lowering carbon emissions and sustainable economic growth.

Moreover, Nathaniel and Bekun (2021) explored the link between renewable energy, globalization, and environmental sustainability in developing countries and discovered that renewable energy utilization plays an important role in improving environmental sustainability, which helps maintain sustainable growth rates.

More recently, Usman and Makhdum (2022) studied renewable energy transition and economic growth performance in European transition economies through the use of panel regression models. It was found that renewable energy utilization is conducive to sustainable development, especially when it comes to countries undergoing environmental and institutional reforms.

Finally, Khan et al. (2023) focused on the impact of renewable energy and technological innovation on carbon emissions in emerging countries. The study revealed that the integration of both renewable energy sources and technological innovation is vital for lowering carbon intensity in such economies without compromising economic growth.

In spite of all the contributions that exist within the literature related to the international perspective, there is not sufficient empirical research done on the subject matter from a regional

perspective. Studies that are available do not take into consideration the Western Balkan countries as a sample alone, hence ignoring regional specifics of each nation and their structure. Hence, the present paper makes a contribution to existing literature through regional panel data analysis.

RESEARCH METHODOLOGY

The research employs a quantitative research approach that relies on panel data analysis. The empirical analysis involves five economies of the Western Balkans for the time period between 2002 to 2024. Data sources include World Development Indicators (WDI) of the World Bank and the International Energy Agency (IEA).

Economic growth will be quantified using the real GDP per capita growth rate, while carbon emissions will be quantified by measuring CO2 emissions per capita. Renewable energy consumption is calculated as the share of renewable energy consumption to total final energy consumption.

Table 1. Description of the variables

Variable Category	**Variable Name**	**Abbreviation**	**Measurement / Definition**	**Data Source**	**Expected Sign**
Dependent Variable	Economic Growth	GDP	Real GDP per capita growth (%)	World Bank (WDI)	Dependent Variable
Independent Variable	Carbon Dioxide Emissions	CO_2	CO_2 emissions per capita (metric tons per capita)	World Bank (WDI) / IEA	Negative (-)
Independent Variable	Renewable Energy Consumption	REN	Share of renewable energy in total final energy consumption (%)	World Bank (WDI) / IEA	Positive (+)

Source: authors summary.

The general econometric model is specified as follows:

$$GDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 CO_{2it} + \beta_2 REN_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Three methods of panel data regression analysis are used, which include pooled OLS, fixed effects, and random effects estimators. The method to be chosen as the best estimator is selected using the Hausman specification test. Besides, diagnostics on heteroskedasticity and multicollinearity are conducted as well.

EMPIRICAL FINDINGS AND DISCUSSION

In this section, it will be shown the descriptive statistics of the variables which are part of the empirical investigation. In addition, the information regarding the number of observation, mean value, standard deviation value, as well as the minimum and maximum values will be presented.

Table 2. Descriptive Statistics

Variable	Observations	Mean	Standard Deviation	Minimum	Maximum
GDP per capita growth (GDP)	75	3.120	3.914	-15.210	13.430
Renewable Energy (REN)	75	29.017	10.953	14.000	49.300
CO_2 Emissions (CO_2)	75	4.363	1.830	1.338	7.152

Source: author's calculations.

According to the descriptive statistics, there is an indication of moderate economic growth on average in Western Balkan countries during the time frame of this analysis. On the other hand, the standard deviation of GDP growth is relatively large, suggesting that the economies under consideration exhibit some level of volatility.

Renewable energy consumption is rather heterogeneous across the countries under consideration. Likewise, CO_2 emissions show significant cross-country variability.

Table 3. Correlation Matrix

Variables	GDP	REN	CO_2
GDP	1.000		
REN	-0.084	1.000	
CO_2	-0.096	-0.412	1.000

Source: Author's calculations.

From the correlation matrix we can see that there is a weak correlation between the consumption of renewable energy and the growth rate of GDP and also between the emission of CO_2 and the growth rate of the economy. There is also a moderate correlation between the consumption of renewable energy and CO_2 emission, implying that high consumption of renewable energy leads to low CO_2 emissions.

The relatively low correlation coefficients imply that there are no multicollinearity issues among the independent variables.

Table 4. Summary of Panel Regression Results

Variables	OLS Coefficient (Prob.)	Fixed Effects Coefficient (Prob.)	Random Effects Coefficient (Prob.)
Renewable Energy (REN)	-0.047 (0.340)	-0.130 (0.292)	-0.047 (0.307)
CO_2 Emissions (CO_2)	-0.212 (0.372)	0.498 (0.701)	-0.212 (0.447)
Constant	5.428 (0.008)	4.730 (0.296)	5.428 (0.015)
R^2	0.015	0.017	0.015
Model Significance	0.559	0.541	0.560
Hausman Test (Prob.)			0.7648

Source: author's calculations.

According to the results of the regression analysis provided in Table 4, there are no statistically significant impacts of renewable energy consumption and carbon dioxide emissions on economic growth in the selected Western Balkans during the considered period of time.

The coefficient of renewable energy consumption is negative in all estimated regressions and statistically insignificant. This implies that higher levels of renewable energy consumption have no significant short-term impact on economic growth in the economies under consideration. One of the reasons behind such a result may be related to capital intensiveness of renewable energy investments and necessity of their adjustment period.

Moreover, the results do not show any significant impact of CO_2 emissions on GDP per capita growth. The Fixed Effects model reveals a positive coefficient, but the estimation of the coefficient lacks significance, and, therefore, emissions cannot be used as a short-term predictor of economic performance among the sample countries.

In regard to the comparison of estimators based on the Hausman specification test, the results reveal that the null hypothesis should be retained since the P-value equals 0.7648. Thus, the Random Effects estimator is preferable for empirical analysis.

Overall, based on the empirical results, it can be stated that economic growth in the Western Balkans is driven by more general determinants rather than by short-term fluctuations in renewable energy consumption and CO_2 emissions. However, renewable energy will continue to play an important role in achieving long-term sustainability, energy security, and sustainable development.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This paper explored the impact of renewable energy usage and carbon dioxide (CO_2) emission on economic growth of Western Balkan nations from the year 2002 to 2024 through the application of panel data econometrics approach.

According to the empirical results, the effect of renewable energy consumption and CO_2 emissions on economic growth was found insignificant within the short run framework. Though renewable energy is essential for sustainable development, it may take time before its positive effects can be seen from an economic perspective. Additionally, CO_2 emissions did not have any statistically significant effects on GDP per capita growth.

It is evident from the results that economic growth of the selected nations depends not only on energy issues, but on several other economic and institutional factors like technology growth, among others.

In line with these findings, policymakers ought to pursue further investments in renewable energy by improving institutional structures, innovating in environmental protection, and implementing state-of-the-art infrastructure. In turn, better regional cooperation and compatibility with EU environment policies could also help attain sustainable growth and independence from nonrenewable resources.

On the other hand, the paper has certain limitations due to the relatively low number of countries under analysis and due to the use of static panel estimations in the analysis. Future studies might adopt a dynamic model and include innovation and institutional variables.

On balance, the importance of renewable energy sources for achieving long-term environmental sustainability cannot be underestimated.

REFERNCES

Acheampong, A. O. (2019). Modelling for insight: Does financial development improve environmental quality? Energy Economics, 83, 156–179.

Al-Mulali, U., & Ozturk, I. (2015). The effect of energy consumption, urbanization, trade openness, industrial output, and political stability on environmental degradation. Environmental Science and Pollution Research, 22(21), 16343–16352.

Ang, J. B. (2007). CO_2 emissions, energy consumption, and output in France. Energy Policy, 35(10), 4772–4778.

Apergis, N., & Payne, J. E. (2010). Renewable energy consumption and economic growth: Evidence from a panel of OECD countries. Energy Economics, 32(1), 139–148.

Balsalobre-Lorente, D., Shahbaz, M., Roubaud, D., & Farhani, S. (2020). How economic growth, renewable electricity and natural resources contribute to CO_2 emissions? Energy Policy, 113, 356–367.

Bhattacharya, M., Paramati, S. R., Ozturk, I., & Bhattacharya, S. (2016). The effect of renewable energy consumption on economic growth: Evidence from top 38 countries. Energy Economics, 57, 156–179.

Dong, K., Hochman, G., & Zhang, Y. (2019). Do natural gas and renewable energy consumption lead to less CO_2 emissions? Empirical evidence from a panel of BRICS countries. Energy, 141, 1466–1478.

Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. Quarterly Journal of Economics, 110(2), 353–377.

Holtz-Eakin, D., & Selden, T. M. (1995). Stoking the fires? CO_2 emissions and economic growth. Journal of Public Economics, 57(1), 85–101.

Khan, H., Weili, L., & Khan, I. (2023). Renewable energy, technological innovation and environmental sustainability: Evidence from emerging economies. Renewable Energy, 203, 245–256.

Nathaniel, S., & Bekun, F. V. (2021). Environmental management amidst energy use, urbanization, trade openness, and deforestation: The Nigerian experience. Journal of Public Affairs, 21(1), 1–9.

Usman, M., & Makhdum, M. S. A. (2022). Renewable energy, economic growth, and environmental sustainability in European transition economies. Sustainable Development, 30(4), 789–802.

THE NEXUS BETWEEN ORGANIZATIONAL CULTURE, LEADERSHIP STYLES, AND EMPLOYEE PERFORMANCE: EVIDENCE FROM THE CONSTRUCTION INDUSTRY IN NORTH MACEDONIA

Ozkan BAKI, PhD Candidate
International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4101-8639
ozkan.baki1@ibu.edu.mk,

Asst. Prof. Dr. Rıza Feridun ELGÜN
International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2640-3396
feridun.elgun@ibu.edu.mk,

ABSTRACT

The construction industry plays a significant role in economic development, yet the performance of construction organizations depends mostly on the effectiveness of internal organizational processes, particularly leadership style and practices, and the organizational culture. In this regard, the main objective of this paper is to analyze the effects of organizational culture and leadership styles on employee performance in construction firms.

The study employs a quantitative approach through a cross-sectional survey, where data are collected through a structured questionnaire responded by a final sample consisting of 98 respondents working in twelve construction companies, in different roles such as engineers, supervisors, technicians, and managers. The questionnaire measures three main elements: organizational culture, leadership styles, and employee performance. Organizational culture is assessed through indicators such as communication, teamwork, trust, support for innovation, and the working environment. In addition, leadership styles are examined along transformational, transactional, and laissez-faire dimensions, while employee performance is measured using indicators of task efficiency, motivation, productivity, and contribution to organizational goals.

The methods of data analysis comprise descriptive statistics and correlation analysis carried out using Stata 14 statistical software. According to the results of descriptive statistics, the organizational culture is perceived positively by employees, as the organizational culture helps them to feel comfortable in the workplace and cooperate with their colleagues. The transactional style of leadership creates basic transactional frameworks that involve tasks and goals, whereas transformational leadership behaviours represent the secondary component. Empirical results indicate that organizational culture and leadership styles are positively related and contribute to increased employee performance. Furthermore, the results reveal that organizational culture and leadership styles have a significant effect on employee performance, whereas leadership has a stronger influence on employee performance.

The research provides empirical evidence on the functions of leadership and organizational culture in the construction industry of North Macedonia, showing that construction companies can boost employee performance through the development of supportive company cultures and the implementation of leadership practices that motivate employees and help them grow.

Keywords: *organizational culture, leadership styles, employee performance, construction industry.*

INTRODUCTION

Having into consideration that the construction industry contains essential elements which drive economic growth, contemporary research studies organizational culture and leadership styles as key factors which determine how employees perform their work duties. An organization with a healthy culture establishes good relationships between employees which leads to improved organizational performance through better collaboration and communication. Leadership style represents another element which affects how organizations achieve their performance targets. Leaders direct employees through their leadership efforts, which establish their work objectives while using motivational techniques to drive their team members towards achieving those goals. The academic field recognizes multiple leadership styles because it classifies them into different categories which include transactional leadership, transformational leadership and laissez-faire leadership among other styles. Transformational leadership uses inspiration and vision to drive employee development while transactional leadership creates performance standards through task assignments which include reward systems for monitoring performance. Laissez-faire leadership requires leaders to limit their management tasks while giving their staff members complete control over their work activities.

Moreover, the construction industry requires organizations to develop leadership structures which establish collaborative work environments because construction projects depend on cooperative work and active project management.

Thus, the main objective of this paper is to analyse how organizational culture and leadership styles impact employee performance in construction companies in the Republic of North Macedonia, by utilizing cross-sectional survey design using Likert-scale measurements and statistical techniques including descriptive statistics, correlation analysis, and regression modelling.

Moreover, findings of the study may help construction companies better understand how internal organizational factors can influence the employee productivity as well as to provide suggestions for the policymakers and companies to identify organizational practices that can improve effectiveness and competitiveness within the construction sector.

LITERATURE REVIEW

Organizational researchers have reached a consensus regarding the fact that organizational outcomes are shaped by both structural and behavioral factors. In particular, leadership practices and organizational culture have been repeatedly identified as key determinants of employee motivation, engagement, and productivity.

Organizational culture has been widely recognized as a key determinant of organizational effectiveness and employee behavior (Schein (2010); Ogbonna & Harris, (2000); Hofstede (1991); Denison (2000); Cameron & Quinn, 2006; Loosemore & Phua, 2011). Schein (2010) describes organizational culture as a system of fundamental assumptions which create shared understanding about organizational problems for its members to use in their problem-solving process.

Schein (2010) describes organizational culture as a system of fundamental assumptions which create shared understanding about organizational problems for its members to use in their problem-solving process. The shared values and norms of the organization establish the standards which determine how employees work and interact with each other. In his study, Hofstede (1991) asserts that organizational culture exists as the shared mental frameworks which create a unique identity for each organization. The process of cultural development in organizations determines which organizational structures will exist and which decisions will be made and how employees will interact with each other. In addition, Denison (2000) discovered through his research that organizations which maintain strong cultures that value employee participation and organizational consistency and flexibility and mission improvement achieve better performance results and higher employee involvement.

Moreover, Cameron and Quinn (2006) present their argument which states that organizations which create work environments that enable employees to work together while maintaining flexibility will achieve better business performance results. Further, Loosemore and Phua (2011) establish that construction projects need effective team coordination between different disciplines because organizational culture determines how project members will communicate and work together. In addition, Ogbonna and Harris (2000) describe their research which shows that organizational culture impacts organizational performance through its relationship with leadership practices. The study results show that organizations with positive work environments achieve better employee commitment and higher productivity levels.

Leadership is one of the most extensively studied concepts in organizational research (Bass and Avolio (1994); Judge and Piccolo (2004); Wang et al. (2011); (Northouse (2019);) Elgun and Keskin (2023)). In his study, Northouse (2019) defines leadership as a process through which individuals influence others to achieve common organizational goals. The transformational–transactional leadership framework, which Bass and Avolio (1994) introduced, remains one of the most influential models in leadership studies. The authors described transformational leadership as a method which drives employees to follow their vision while establishing original ideas and achieving professional growth. The foundation of transactional leadership rests on the principle of exchange between leaders and their subordinates. Leaders establish performance standards to assess employee work and they deliver either bonuses or necessary training to enhance employee performance. Laissez-faire leadership exists as a leadership method which requires leaders to take no active role in guiding their team members. Many studies have examined how different leadership approaches impact how well employees perform their tasks.

Further, Judge and Piccolo (2004) conducted a meta-analysis and found that transformational leadership is strongly associated with employee performance and job satisfaction. The research

by Wang et al. (2011) showed that organizations which applied transformational leadership methods saw their employees become more motivated and committed to their work.

The research conducted by Tsai (2011) discovered that leaders shape organizational culture which results in higher employee satisfaction at work because effective leadership creates better workplace conditions. Leadership methods become crucial in construction work because construction projects need various engineers to work together for successful outcomes. The research conducted by Toor and Ofori (2008, pp. 623–626) discovered that construction managers who used transformational leadership methods resulted in improved employee motivation and better project outcomes.

Employee performance measures how well employees accomplish their work responsibilities while supporting their company's goals. According to Armstrong (2014), employee performance consists of achieving specific objectives which require employees to meet established standards of accuracy and efficiency and productivity. Employee performance is defined by Campbell (1990) s as a multidimensional construct which includes task performance and contextual performance and adaptive performance. Employees perform task performance through their essential job responsibilities while they carry out contextual performance by displaying actions which benefit their organization. According to Schneider et al. (2013) employee performance depends on multiple workplace elements which include leadership methods and organizational culture and office conditions and worker motivation.

Many research studies have investigated how organizational culture and leadership impact employee performance (Lok and Crawford (2004); Xenikou and Simosi (2006); Toor and Ofori (2008)). Moreover, the study by Lok and Crawford (2004) shows that organizational culture together with leadership style affects employee commitment and job satisfaction. Their study demonstrated that supportive organizational cultures and effective leadership practices lead to improved employee performance. In addition, Xenikou and Simosi (2006) in their research showed that transformational leadership together with organizational culture creates a strong impact on organizational performance. According to their study results, Toor and Ofori (2008) demonstrate how leadership behavior creates an essential impact on both construction worker attitudes and project results.

Despite the growing body of research in this area, relatively few studies have examined these relationships within the construction industry in North Macedonia. Empirical evidence from North Macedonia further supports this relationship. For example, Kekenovski et al. (2014) found that organizational learning culture has a strong positive effect on organizational performance, particularly from the employee perspective. On the other hand, in the context of North Macedonia, Krsteska et al. (2023) examined leadership styles across industries and found that leadership practices significantly influence organizational outcomes and performance-related constructs. In this regard, Similarly, Gjelevska (2022) found that improvements in organizational culture in Macedonian companies lead to higher employee motivation and productivity. Furthermore, in his study, Emini (2023) also emphasizes that leadership styles play an important role in enhancing organizational learning and efficiency in North Macedonian enterprises.

Due to the fact that there is a gap in the research in the construction and very few existing across different sectors in North Macedonia, this study therefore contributes to the literature by examining the influence of organizational culture and leadership styles on employee performance within this context.

RESEARCH METHODOLOGY

In this section it is discussed the methodological framework which it is employed in order to study how organizational culture and different leadership styles impact employee performance in the construction industry of North Macedonia. The methodological approach used in this study follows established empirical research examining the relationship between organizational culture, leadership styles, and employee outcomes (Ogbonna & Harris, 2000; Lok & Crawford, 2004; Xenikou & Simosi, 2006).

In order to analyze the relationship between organizational culture, leadership styles and employee performance, this study includes the following main variables:

Table1. Variables, definitions and measurement.

Variable	***Type***	***Measurement Items***	***Scale***
Organizational Culture	Independent	Communication, idea sharing, teamwork, innovation support, trust, respect, professional development, working environment	Likert (1–5)
Transformational Leadership	Independent	Inspiration, vision, creativity encouragement, employee development	Likert (1–5)
Transactional Leadership	Independent	Task clarity, performance monitoring, rewards, goal focus	Likert (1–5)
Laissez-Faire Leadership	Independent	Decision autonomy, managerial non-intervention	Likert (1–5)
Employee Performance	Dependent	Task efficiency, meeting expectations, motivation, organizational contribution, productivity improvement	Likert (1–5)

Source: authors source.

Data were collected through a **structured questionnaire** composed of four main sections: demographic information, organizational culture, leadership styles, and employee performance through close-ended items and Likert-scale. In addition the correlation analysis have been employed in order to analyse their relationships.

EMPIRICAL FINDINGS

This section highlights the empirical results regarding the interconnections between organizational culture, leadership style, and employee performance in construction firms in North Macedonia.

Descriptive Analysis of Organizational Culture

Organizational culture was measured through eight items relating to communication, idea-sharing, teamwork, innovation support, trust, recognition, skill development, and work

environment. These indicators collectively capture the internal social and normative climate of the organization.

Table 2. Descriptive Statistics for Organizational Culture Items

Item	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
Communication between employees and management is open and transparent	98	3.74	0.91	1	5
Employees are encouraged to share ideas and suggestions	98	3.68	0.95	1	5
Teamwork and collaboration are strongly promoted	98	3.89	0.88	1	5
The organization supports innovation and new ideas	97	3.63	0.93	1	5
Employees feel respected and valued in the workplace	98	3.71	0.90	1	5
The company promotes trust between management and employees	98	3.66	0.92	1	5
Employees are encouraged to develop their professional skills	97	3.72	0.87	1	5
There is a positive and supportive working environment	98	3.80	0.85	1	5

Source: authors source.

The means for organizational culture scale items vary between 3.63 and 3.89, indicating a moderate level of positivity in the perceptions regarding organizational culture among survey respondents. Of the items, the mean value is highest for teamwork and collaboration, followed by supportive work environment. It can be concluded that cooperative behavior is fairly common in the organizations being studied.

On the other hand, the relatively low mean value for support for innovation implies that while firms might have collaborative interpersonal environments, they are still lacking in fostering innovative behavior. This is due to the fact that even though social support might be present in organizations, innovation support is not always guaranteed.

Table 3. Composite Organizational Culture Index

Variable	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
Organizational Culture Index	98	3.73	0.63	1.88	4.88

Source: authors source.

The findings on the composite index for organizational culture reveal that workers tend to have a positive perception of the organizational culture. Nevertheless, the mean is still below the maximum of the scale, which suggests that there is more scope for improvement, particularly concerning participation and innovation.

Descriptive Analysis of Leadership Styles

Leadership is measured based on three dimensions: transformational, transactional, and laissez-faire leadership, by providing a differentiated assessment of managerial behavior.

Transformational Leadership

Table 4. Descriptive Statistics for Transformational Leadership

Item	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
My manager inspires employees to perform at their best	98	3.82	0.88	1	5
My manager communicates a clear vision of the future	98	3.76	0.90	1	5
My manager encourages employees to think creatively and solve problems	98	3.69	0.94	1	5
My manager supports employees in developing their potential	98	3.73	0.91	1	5

Source: authors source.

It can be seen from the findings that there is some transformational leadership demonstrated by the chosen organizations. Vision and inspiration are rated relatively well, which implies that there are leaders who motivate their employees and give them direction. The poor ratings on creativity might suggest that creativity has not yet been incorporated into the management style.

Table 5. Composite Transformational Leadership Index

Variable	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
Transformational Leadership Index	98	3.75	0.67	1.75	5.00

Source: authors source.

Transactional Leadership

Table 6. Descriptive Statistics for Transactional Leadership

Item	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
My manager clearly defines tasks and responsibilities	98	3.94	0.86	1	5
My manager rewards employees for good performance	98	3.65	0.91	1	5
My manager closely monitors employee performance	98	3.78	0.88	1	5
My manager focuses strongly on achieving organizational goals	98	3.92	0.85	1	5

Source: authors source.

Transactional leadership seems to have more significance in the study context. The task-oriented dimension and goal orientation show the highest mean ratings, which makes theoretical sense as the construction business environment involves a lot of projects with deadlines, operations, and structure. Reward-based leadership is evident but relatively low compared to the other dimensions.

Table 7. Composite Transactional Leadership Index

Variable	*Obs*	*Mean*	*Std. Dev.*	*Min*	*Max*
Transactional Leadership Index	98	3.82	0.61	2.00	5.00

Source: authors source.

Laissez-Faire Leadership

Table 8. Descriptive Statistics for Laissez-Faire Leadership

Item	*Obs*	*Mean*	*Std. Dev.*	*Min*	*Max*
My manager allows employees to make their own decisions	98	3.22	0.96	1	5
Employees have a high level of autonomy in their work	98	3.31	0.92	1	5
My manager intervenes only when problems occur	98	3.15	0.97	1	5

Source: authors source.

Leadership with laissez-faire is marked by the lowest performance among all dimensions of leadership. It is clear from this that a passive form of leadership or one that takes no action is not the prevalent mode of management. This finding is reasonable given the nature of the construction industry.

Table 9. Composite Laissez-Faire Leadership Index

Variable	*Obs*	*Mean*	*Std. Dev.*	*Min*	*Max*
Laissez-Faire Leadership Index	98	3.23	0.70	1.33	5.00

Source: authors source.

Table 10. Composite Overall Leadership Index

Variable	*Obs*	*Mean*	*Std. Dev.*	*Min*	*Max*
Overall Leadership Index	98	3.63	0.55	2.00	4.82

Source: authors source.

Overall, the leadership index shows moderate positivity toward managerial performance in firms. The dimensional scores reveal, however, that the leadership being analyzed here stems from a structured and controlling environment rather than an autonomous one. This finding is quite interesting, since the success of leadership in the construction industry may necessitate both direction and motivation rather than participation.

Descriptive Analysis of Employee Performance

Employee performance was measured through six items reflecting task efficiency, motivation, satisfaction, productivity, and contribution to organizational success.

Table 11. Descriptive Statistics for Employee Performance Items

Item	*Obs*	*Mean*	*Std. Dev.*	*Min*	*Max*
I complete my work tasks efficiently	98	4.02	0.82	1	5
I meet the performance expectations of my job	98	3.96	0.84	1	5

I feel motivated to perform well in my work	98	3.88	0.89	1	5
I contribute positively to the success of my organization	98	3.91	0.86	1	5
I am satisfied with my job performance	98	3.83	0.88	1	5
I continuously try to improve my productivity at work	97	4.05	0.80	1	5

Source: authors source.

Mean value of employee performance are very high and lie between 3.83 and 4.05. These scores imply that the respondents consider themselves as efficient and productive employees. The score of 4.05, which is the highest, is related to the continuous effort to enhance productivity.

Table 12. Composite Employee Performance Index

Variable	***Obs***	***Mean***	***Std. Dev.***	***Min***	***Max***
Employee Performance Index	98	3.94	0.59	2.17	5.00

Source: authors source.

The employee performance index demonstrates a relatively high overall performance level. Since this is self-reported performance, the result should be interpreted as a perceptual indicator rather than an objective output measure. Nevertheless, it remains analytically useful for examining how employees evaluate their own effectiveness within different organizational contexts.

Correlation Analysis

Pearson correlation analysis was conducted to assess the linear relationships among the principal constructs.

Table 13. Correlation Matrix for Main Variables

Variable	***Organizational Culture***	***Overall Leadership***	***Employee Performance***
Organizational Culture	1.000	0.520	0.480
Overall Leadership	0.520	1.000	0.550
Employee Performance	0.480	0.550	1.000

Source: authors source.

Positive correlations exist among all variables and are of medium strength. However, the relationship between overall leadership and employee performance is stronger than others. Leadership may therefore be considered to have an important influence on how employees perceive their performance.

There is also a strong relationship between organizational culture and leadership. This implies that leadership activities take place within the larger context of social relations in organizations. The positive relationship between organizational culture and employee performance underscores the fact that employees tend to perform better in environments that are supportive, respectful, and cooperative.

CONCLUSIONS

The research explores the link between organizational culture and leadership styles as well as their impact on the performance of employees within the construction sector in North Macedonia. In order to establish the connection, survey data were gathered from 98 employees from twelve companies involved in construction. The outcomes show that there is a positive correlation between organizational culture/leadership style and the level of employee performance. The organizational environment perceived by the employees can be described as supportive, especially regarding teamwork and good working conditions.

According to the empirical findings, both organizational culture and leadership style affect significantly the level of employee performance. It seems that leadership style has a slightly greater effect on performance level than organizational culture. In general, the research indicates that proper leadership styles and organizational culture play an important part in improving performance of construction organization employees.

The findings of this study are consistent with prior research conducted in North Macedonia. For example, Kekenovski et al. (2014) found that organizational culture has a significant positive effect on organizational performance, while Gjelevska (2022) demonstrated that improvements in organizational culture lead to higher employee motivation and productivity. Similarly, Krsteska et al. (2023) emphasized the importance of leadership in shaping organizational outcomes.

In line with these studies, the present research confirms that both organizational culture and leadership styles significantly influence employee performance, with leadership having a stronger direct effect in the construction sector.

REFERENCES

Armstrong, M. (2014). *Armstrong's handbook of human resource management practice* (13th ed.). Kogan Page.

Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Sage Publications.

Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (2006). *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. Jossey-Bass.

Campbell, J. P. (1990). Modeling the performance prediction problem in industrial and organizational psychology. In M. Dunnette & L. Hough (Eds.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 687–732). Consulting Psychologists Press.

Denison, D. R. (2000). Organizational culture: Can it be a key lever for driving organizational change? *International Journal of Organizational Analysis*, 8(3), 213–231.

Elgün, R. F. and Keskin. ,U (2023). Etiğin kurumsallaşmasında paternalist liderlik anlayışının değerlendirilmesi. In *Özgür Yayınları* (pp. **203–230**). https://doi.org/10.58830/ozgur.pub66

Emini, E. (2023). The impact of leadership styles on organizational learning in North Macedonia. *Economic Vision*, 10(19–20), **91–97**.

Gjelevska, H. (2022). Towards improving employee motivation in the Republic of North Macedonia beyond the pandemic. *Economic Development*, 24(1–2), **39–52**.

Hofstede, G. (1991). *Cultures and organizations: Software of the mind*. McGraw-Hill.

Judge, T. A., & Piccolo, R. F. (2004). Transformational and transactional leadership: A meta-analytic test of their relative validity. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 755–768.

Kekenovski, L., Tevdovski, D., & Trpkova, M. (2014). The organisational learning culture and organisational performance. *Economic Development*, 16(1–2), **569–586**.

Krsteska, K., Arikan, C. L., Mitrevski, V., & Smilevski, C. (2023). Leadership styles, organizational learning and organizational competitiveness: Evidence from the Republic of North Macedonia. *Journal of Contemporary Economic and Business Issues*, 10(2), **1–15**.

Lok, P., & Crawford, J. (2004). The effect of organizational culture and leadership style on job satisfaction and organizational commitment. *Journal of Management Development*, 23(4), 321–338.

Loosemore, M., & Phua, F. (2011). *Responsible corporate strategy in construction and engineering*. Routledge.

Northouse, P. G. (2019). *Leadership: Theory and practice* (8th ed.). Sage Publications.

Ogbonna, E., & Harris, L. C. (2000). Leadership style, organizational culture and performance: Empirical evidence from UK companies. *International Journal of Human Resource Management*, 11(4), 766–788.

Schneider, B., Ehrhart, M., & Macey, W. (2013). Organizational climate and culture. *Annual Review of Psychology*, 64, 361–388.

Toor, S. U. R., & Ofori, G. (2008). Leadership for future construction industry: Agenda for authentic leadership. *International Journal of Project Management*, 26(6), 620–630.

Tsai, Y. (2011). Relationship between organizational culture, leadership behavior and job satisfaction. *BMC Health Services Research*, 11, 98.

Wang, G., Oh, I. S., Courtright, S. H., & Colbert, A. (2011). Transformational leadership and performance across criteria and levels. *Journal of Applied Psychology*, 96(5), 1086–1104.

Xenikou, A., & Simosi, M. (2006). Organizational culture and transformational leadership as predictors of business unit performance. *Journal of Managerial Psychology*, 21(6), 566–579.

INNOVATIVE TEACHING PRACTICES AND STUDENT SUPPORT PROGRAMS: ENHANCING PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND RESILIENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Fatime ZIBERI

PhD Candidate, International Balkan University, Psychological Counseling and Guidance, Faculty of Education,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4715-8601,

f.ziberi@ibu.edu.mk

Meral Salihi MEMEDALI,

PhD Candidate, University of Tetovo, Psychology, Faculty of Philosophy,

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-9756-9864,

meral.salihi@unite.edu.mk

ABSTRACT

University students frequently encounter intense academic pressure, stress, anxiety, and various mental health challenges that adversely affect their psychological well-being, academic performance, and long-term resilience. In response to these challenges, higher education institutions are increasingly implementing innovative teaching practices and comprehensive student support programs that integrate Social Emotional Learning (SEL) principles to develop emotional intelligence, resilience, and overall flourishing. This study evaluates the effectiveness of the Student Wellbeing Center (SWC) initiatives at International Balkan University during the 2024/2025 academic year. The center provided services to a total of 5,749 students through various SEL-infused innovative activities, including Art Therapy workshops, Spring Fest, Psychological First Aid training, cultural and social events, and CAPS (Counseling and Psychological Services) workshops.

Program evaluation data indicated strong student engagement with participation rates ranging from 60.9% to 69.6% across different activities and an overall satisfaction rate of 71.4%. Semester-based comparisons revealed stable engagement levels throughout the academic year, with notable increases in major events and specialized workshops. The program is grounded in established theoretical frameworks, including the CASEL SEL model, Seligman's PERMA model of well-being, and Ryff's multidimensional model of psychological well-being. Findings demonstrate that integrating SEL principles into creative, experiential, and culturally relevant activities significantly enhances students' self-awareness, self-management, social awareness, relationship skills, responsible decision-making, resilience, and overall psychological well-being.

The SWC model presents a scalable and practical approach for other higher education institutions seeking effective strategies to support student mental health in a rapidly changing digital society. Future directions include expanding program reach, implementing longitudinal impact assessments, and integrating digital tools to increase accessibility. In conclusion, embedding Social Emotional Learning within innovative student support programs offers a promising pathway toward developing resilient, emotionally intelligent, and well-balanced graduates prepared to thrive in contemporary society.

Keywords: Social Emotional Learning, student wellbeing, psychological resilience, innovative teaching practices, higher education, student support programs

1. INTRODUCTION

University students commonly experience high levels of stress and mental health difficulties that significantly influence their psychological well-being and resilience. Recent large-scale research, such as the 2024–2025 Healthy Minds Study involving more than 84,000 students from 135 institutions, reported that 37% of college students experienced moderate to severe depressive symptoms and 32% faced moderate to severe anxiety. Although these figures show slight improvement from pandemic peaks, they remain considerably higher than pre-2020 levels.

In response to these challenges, higher education institutions are shifting toward innovative teaching practices and holistic student support programs. These initiatives go beyond traditional academic support by incorporating Social Emotional Learning (SEL) into experiential, creative, and student-centered activities. Such approaches aim to reduce immediate stress while building long-term psychological resilience and well-being.

Research Problem and Objectives

Despite increasing awareness of student mental health needs, many universities still depend primarily on conventional counseling services that often have limited capacity and adopt a reactive approach. A significant gap exists in the systematic integration of preventive, innovative, and engaging programs that combine SEL with creative and cultural activities. This study addresses this gap by evaluating the effectiveness of the Student Wellbeing Center (SWC) at International Balkan University during the 2024/2025 academic year.

The main objectives are: (a) to examine student engagement and satisfaction with innovative SEL-infused activities; (b) to assess the contribution of these programs to students' psychological well-being and resilience; and (c) to propose a scalable model for integrating innovative practices into higher education student support systems.

Research Questions

1. To what extent do students engage with and express satisfaction toward innovative SEL-based activities offered by the Student Wellbeing Center?
2. How do these programs influence students' self-management, relationship skills, resilience, and overall psychological well-being?
3. What are the key strengths and areas for improvement in implementing experiential and creative wellbeing initiatives in a university setting?

4. How can such innovative approaches contribute to shaping future-oriented education in a digital society?

2. LITERATURE REVIEW

Social Emotional Learning (SEL) equips students with essential competencies for emotional regulation and building healthy relationships. Innovative teaching methods such as project-based learning, emotionally engaged role-play, personalized learning, and peer evaluation have been shown to boost both academic engagement and socio-emotional skills. Psychological well-being is understood as a multidimensional construct, encompassing Seligman's PERMA model (Positive Emotion, Engagement, Relationships, Meaning, and Accomplishment) and Ryff's six dimensions of psychological well-being.

Resilience serves as a critical protective factor that helps students manage academic stress and adapt positively to challenges. Research indicates that resilience can be cultivated through targeted educational interventions and supportive campus environments. Social support, self-compassion, and effective coping strategies further strengthen students' capacity to maintain well-being. A holistic approach that integrates individual psychological factors with supportive institutional practices is therefore essential for promoting mental health in higher education.

3. METHODOLOGY

This study employed a program evaluation design using mixed methods. Quantitative data were collected through participation records and satisfaction surveys (N=152 students). Qualitative data consisted of open-ended student feedback. Descriptive statistics were used to analyze participation and satisfaction rates, while thematic analysis was applied to qualitative responses.

4. RESULTS AND FINDINGS

4.1. The Student Wellbeing Center (SWC) as a Case Study

The Student Wellbeing Center (SWC) at International Balkan University, in its second year of operation (2024/2025), served as a central hub for promoting student mental health. Guided by the CASEL SEL framework, Seligman's PERMA model, and Ryff's psychological well-being model, the SWC implemented diverse innovative activities. The center reached approximately 60.9–69.6% of the 5,749 students (roughly 3,500–4,000 unique students), with total interactions reaching 86.9–104.3%. Overall, student satisfaction was 71.4%. Key activities included Spring Fest, Iftar Dinners, Art Therapy workshops, Psychological First Aid training, and over 40 student club events. The center also provided effective crisis support following the Kočani Tragedy and collaborated with partners such as the Macedonian Red Cross.

Table 1. Overview of SWC Programs and Impact (2024/2025)

Category	Program/Event	Participants (Approx.)	Satisfaction	Primary Outcome
Psychoeducational	CAPS Workshops	1,050	High (8.5/10)	SEL skills, academic well-being
	Art Therapy	120	8.5/10	Coping and self-expression
	Psychological First Aid	60	9/10	Crisis awareness
Social Events	Spring Fest	1,820	77%	Cultural inclusion & cohesion

	Iftar Dinners	1,250	High	Intercultural dialogue
Student Clubs	40+ events	500	High	Leadership & social development

Note: Adapted from SWC Annual Report 2024/25.

4.2. Engagement and Satisfaction: Research Question 1: Engagement and Satisfaction

The Student Wellbeing Center (SWC) achieved substantial reach in the 2024/25 academic year, engaging 60.9–69.6% of the 5,749 students with total interactions of 86.9–104.3%. Satisfaction with social and cultural events reached 77%. Large-scale events such as Spring Fest (31.7%) and community activities were the most popular, while individual counseling remained at 4.3%, indicating persistent stigma around formal mental health services.

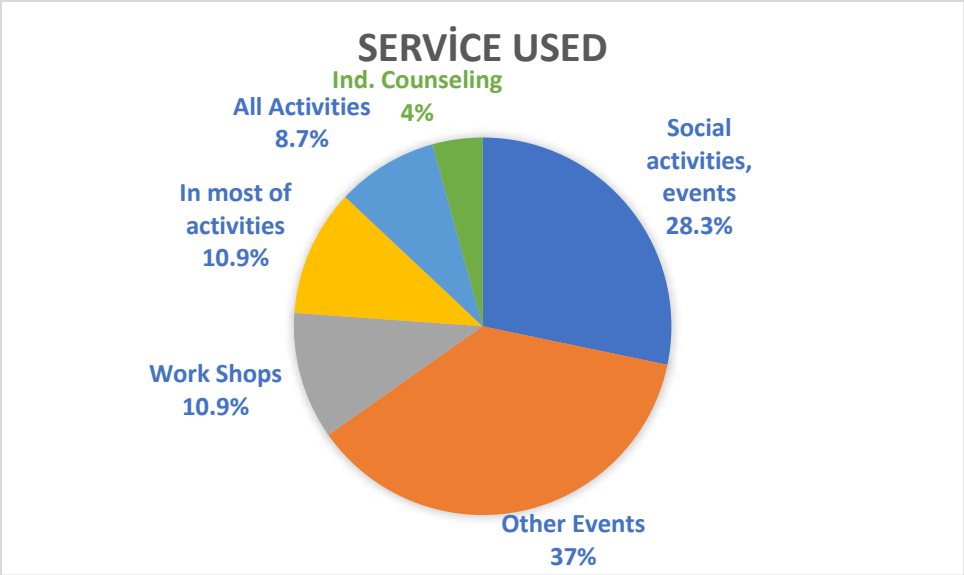

Fig. 1. Students' engagement in activities
Note: Adapted from SWC Annual Report 2024/25.

Table 2. Student Engagement and Satisfaction with SWC Activities (2024/2025)

Activity / Service	Participation Rate	Satisfaction Rate
Overall SWC Activities	60.9 – 69.6%	71.4%
Spring Fest	31.7%	77%
CAPS Workshops	18.3%	High (8.5/10 avg.)
Social & Cultural Events	28.3%	77%
Individual Counseling	4.3%	-
Art Therapy	2.1%	8.5/10

As shown in Figure 1 and Table 2, the majority of students (37%) participated in other university activities and events (professional events, sports, elections, and orientation). This was followed by social and cultural activities (28.3%) such as weekly coffee talks, Spring Fest, Iftar dinners, and international day events. Thematic workshops (e.g., Art Therapy) attracted 10.9% of respondents, while individual counseling services recorded the lowest participation at 4.3%. Notably, 10.9% of students attended most activities, and 8.7% participated in almost all SWC offerings.

4.3. Impact on SEL Competencies and Well-being: Research Question 2: Influence on SEL Competencies and Well-being

Participants reported meaningful improvements in key Social Emotional Learning (SEL) competencies through engagement with innovative and creative activities. As shown in Table 3, the programs had a positive influence on students' self-awareness, self-management, relationship skills, and resilience.

Table 3. Impact of SWC Activities on SEL Competencies and Psychological Well-being

SEL Competency	Related Activity	Reported Impact	Perceived Benefit
Self-Awareness	Art Therapy	Better emotional understanding	High
Self-Management	Psychological First Aid	Improved stress management	High
Social Awareness & Relationships	Spring Fest, Iftar Dinners, Clubs	Stronger sense of belonging	Very High
Resilience & Decision-Making	All activities + Crisis Response	Better coping and recovery	High

4.4. Strengths and Areas for Improvement: Research Question 3: Strengths and Areas for Improvement

Table 4. Student Preferences of SWC Services (Survey, N=152)

Metric	Percentage	Description
Other Events	37%	Preference for events like Spring Fest and cultural activities.
Social Activities	28.3%	Preference for club-led and community-building events, weekly coffee talk
Workshops	10.9%	Preference for skill-based workshops (e.g., Art Therapy, First Aid).
Most (Combination)	10.9%	Preference for a mix of activities (unspecified combination).
All Activities	8.7%	Preference for participating in all SWC activities.
Counseling	4.3%	Preference for individual counseling services.

The results indicate high overall satisfaction with SWC programs (71.4%), particularly with social activities (77%). The strong preference for large-scale events (37% for "Other Events," such as Spring Fest) alongside relatively low uptake of individual counseling services (4.3%) highlights both the popularity of community-oriented activities and the persistent stigma surrounding formal mental health support.

DISCUSSION

The findings demonstrate that innovative teaching practices combined with structured student support programs effectively enhance psychological well-being and resilience. The high engagement in experiential and social activities confirms that students respond positively to creative, culturally relevant, and interactive formats rather than traditional services alone. These

results align with theoretical frameworks (CASEL, PERMA, Ryff) and previous research on resilience and SEL. The SWC's success highlights the value of embedding SEL into both curricular and extracurricular activities. However, the low participation in individual counseling underscores the need for continued anti-stigma efforts and peer-led initiatives.

CONCLUSION

Innovative teaching practices and robust student support programs, as implemented by the SWC at International Balkan University, provide an effective model for supporting university students' psychological well-being and resilience. High engagement and satisfaction rates, combined with positive outcomes in SEL competencies, confirm the value of this holistic approach.

LIMITATIONS

The study relies on a relatively small survey sample (N=152) and descriptive data. Future research should employ longitudinal and experimental designs for stronger causal evidence. This model offers valuable insights for higher education institutions aiming to foster resilient and emotionally intelligent graduates in today's digital society.

REFERENCES

"Empowering Resilience: A Year of Growth and Community", Students Wellbeing Center (SWC), International Balkan University, Annual report, www.ibu.edu.mk

Agteren, J., Woodyatt, L., Iasiello, M., Rayner, J., & Kyrios, M. (2019). Make it measurable: assessing psychological distress, well-being, and resilience at scale in higher education. Student Success, 10(3), 1-13. https://doi.org/10.5204/ssj.v10i3.1411

Bore, M., Pittolo, C., Kirby, D., Dluzewska, T., & Marlin, S. (2016). Predictors of psychological distress and well-being in a sample of Australian undergraduate students. Higher Education Research & Development, 35(5), 869-880. https://doi.org/10.1080/07294360.2016.1138452

Brett, C., Mathieson, M., & Rowley, A. (2022). Determinants of well-being in university students: the role of residential status, stress, loneliness, resilience, and sense of coherence. Current Psychology, 42(23), 19699-19708. https://doi.org/10.1007/s12144-022-03125-8

Denovan, A., & Macaskill, A. (2017). Stress, resilience, and leisure coping among university students. Leisure Studies.

Healthy Minds Network. (2025). 2024–2025 Healthy Minds Study: National data report. https://healthymindsnetwork.org/wp-content/uploads/2025/09/2024-2025_HMS-National-Data-Report_Student.pdf

Kern, M. L., Waters, L. E., Adler, A., & White, M. A. (2015). A multidimensional approach to measuring well-being: Application of the PERMA framework. The Journal of Positive Psychology.

Kern, M. L., Waters, L. E., Adler, A., & White, M. A. (2015). A multidimensional approach to measuring well-being: Wellbeing Profile (WB-Pro). International Journal of Wellbeing, 5(3), 1–20. https://doi.org/10.5502/ijw.v5i3.1

Kotera, Y., Green, P., & Sheffield, D. (2021). Positive psychology for mental well-being of UK therapeutic students: relationships with engagement, motivation, resilience, and self-compassion. International Journal of Mental Health and Addiction, 20(3), 1611-1626. https://doi.org/10.1007/s11469-020-00466-y

Lister, K., Seale, J., & Douce, C. (2021). Mental health in distance learning: a taxonomy of barriers and enablers to student mental wellbeing. Open Learning The Journal of Open Distance and E-Learning, 38(2), 102-116. https://doi.org/10.1080/02680513.2021.1899907

Liu, C., McCabe, M., Dawson, A., Cyrzon, C., Shankar, S., Gerges, N., … & Cornish, K. (2021). Identifying predictors of university students' wellbeing during the COVID-19 pandemic—a data-driven approach. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(13), 6730. https://doi.org/10.3390/ijerph18136730

Medlicott, E., Phillips, A., Crane, C., Hinze, V., Taylor, L., Tickell, A., … & Kuyken, W. (2021). The mental health and well-being of university students: acceptability, effectiveness, and mechanisms of a mindfulness-based course. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(11), 6023. https://doi.org/10.3390/ijerph18116023

Milicev, J., McCann, M., Simpson, S., Biello, S., & Gardani, M. (2021). Evaluating mental health and well-being of postgraduate researchers: prevalence and contributing factors. Current Psychology, 42(14), 12267-12280. https://doi.org/10.1007/s12144-021-02309-y

Morrison, R. and Pidgeon, A. (2017). Cultivating resilience and self-control among university students: an experimental study. Universal Journal of Psychology, 5(1), 1-7. https://doi.org/10.13189/ujp.2017.050101

Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 57(6), 1069–1081.

Sedeh, S. D. (2024). The effectiveness of PERMA model education on university students. PMC.

Wu, Y., Yu, W., Wu, X., Wan, H., Wang, Y., & Lu, G. (2020). Psychological resilience and positive coping styles among Chinese undergraduate students: a cross-sectional study. BMC Psychology, 8(1). https://doi.org/10.1186/s40359-020-00444-y

Ziberi, F. (2025). Evidence-based strategies and good practices in higher education. In O. Kurt (Ed.), Innovative and Evidence-Based Teaching in Higher Education (pp. 165-180). IBUPress. Book Details | IBUPress

BÜYÜK GÜÇ REKABETİNİN BALKANLAR'DA STRATEJİK ORTAMIN DÖNÜŞÜMÜNE ETKİSİ (2014-2025)

THE IMPACT OF GREAT POWER COMPETITION ON THE TRANSFORMATION OF THE STRATEGIC ENVIRONMENT IN THE BALKANS (2014-2025)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÜÇAĞAÇ

Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

aucagac@sakarya.edu.tr

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1731-2946

ÖZET

Bu çalışma, büyük güç rekabetinin 2014-2025 döneminde Balkanlar'daki stratejik ortamın dönüşümü üzerindeki etkilerini incelemektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Balkanlar'daki stratejik ortam, büyük ölçüde Euro-Atlantik entegrasyon çerçevesinde şekillenmiş ve uluslararası kurumlar istikrar ve düzenin sağlanmasında merkezi bir rol üstlenmiştir. Ancak 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi sonrasında artan jeopolitik rekabet, bu hâkim paradigmayı zorlamış ve Balkanlar'ı yeniden büyük güç rekabetinin önemli bir sahası haline getirmiştir. Çalışma, doğrusal entegrasyon ve kurumsal istikrarı vurgulayan geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak, Balkanlar'ı rekabet ve iş birliğinin iç içe geçtiği dinamik bir stratejik ortam olarak yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Teorik çerçeve olarak, öncelikle büyük güçlerin güvenlik arayışları ve nüfuz alanlarını genişletme eğilimlerini vurgulayan yapısal realizm (neorealizm) yaklaşımına dayanan bu çalışma, ayrıca ekonomik, diplomatik ve düşünsel araçlar da dâhil olmak üzere etkiyi çok boyutlu olarak ele almak için yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarından da yararlanmaktadır. Bu doğrultuda "2014-2025 döneminde Balkanlar'da büyük güç rekabeti, bölgenin stratejik ortamını nasıl dönüştürmüştür?" sorusuna cevap arayan çalışma süreç içerisinde büyük güç rekabetinin bölgesel stratejik ortam üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla süreç izleme (process tracing) yöntemini kullanmaktadır. 2014 sonrası kritik gelişmeler arasında Karadağ ve Kuzey Makedonya'nın NATO'ya katılım süreçleri, Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme politikaları, Rusya'nın enerji ve medya aracılığıyla yürüttüğü etki, Çin'in altyapı yatırımları ve Türkiye'nin diplomatik girişimleri, ekonomik iş birlikleri ve Balkan ülkeleriyle tarihsel ve kültürel bağlarını güçlendirme çabaları analiz edilmiştir. Bulgular, Balkanlar'daki büyük güç rekabetinin bölgeyi tek yönlü bir istikrarsızlık veya entegrasyon örüntüsüne dönüştürmek yerine, parçalı ve çok katmanlı bir stratejik ortam yarattığını göstermektedir. Euro-Atlantik kurumları bölgesel güvenlik mimarisini şekillendirmeye devam ederken, Rusya, Çin ve Türkiye gibi alternatif aktörlerin artan varlığı stratejik yönelimlerin çeşitlenmesine ve rekabet eden nüfuz alanlarının oluşmasına yol açmaktadır. Balkanlar'ı Soğuk Savaş sonrası entegrasyon paradigmasının ötesinde yeniden ele alan bu çalışma literatüre büyük güç rekabetinin bölgesel stratejik ortamları nasıl şekillendirdiğine dair çok boyutlu bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Çalışma, Balkanlar'ın yalnızca bölgesel bir güvenlik alanı değil, aynı zamanda küresel güç rekabetinin

aktif olarak yeniden üretildiği ve tartışıldığı önemli bir alan olarak anlaşılması gerektiğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Güç Rekabeti; Balkanlar; Bölgesel Stratejik Ortam; Jeopolitik Rekabet; NATO; AB; Rusya; Türkiye; Çin

ABSTRACT

This study examines the impact of competition among major powers on the transformation of the strategic environment in the Balkans during the 2014-2025 period. In the post-Cold War era, the strategic environment in the Balkans was largely shaped by Euro-Atlantic integration, with international institutions playing a central role in maintaining stability. However, the intensification of geopolitical competition following Russia's annexation of Crimea in 2014 has challenged this dominant paradigm, transforming the Balkans into a significant arena of renewed great power rivalry. In this context, the study departs from approaches that emphasize linear integration and institutional stability, and instead conceptualizes the Balkans as a dynamic strategic space where competition and cooperation coexist. It addresses the following research question: How has great power competition after 2014 transformed the strategic environment in the Balkans? Theoretically, the study is grounded in structural realism, which highlights great powers' pursuit of security and expansion of spheres of influence. This perspective is complemented by soft power and normative power approaches in order to capture the multidimensional nature of influence. Methodologically, the study employs process tracing to analyze key developments and causal mechanisms in the post-2014 period. In this framework, it examines NATO enlargement processes in Montenegro and North Macedonia, the European Union's enlargement policies, Russia's influence through energy and media, China's infrastructure investments, and Türkiye's diplomatic and economic engagement in the region. The findings suggest that the strategic environment in the Balkans has evolved into a fragmented and multilayered structure rather than a linear model of integration. While Euro-Atlantic institutions continue to shape the regional security architecture, the growing presence of alternative actors such as Russia, China, and Türkiye has diversified strategic orientations and generated overlapping spheres of influence. The study contributes to the literature by considering the Balkans not merely as a space of integration, but as a key arena where global great power competition is actively reproduced and contested.

Keywords: Great Power Competition; Balkans; Strategic Environment; Geopolitic Rivalry; NATO; EU; Russia; Türkiye; China

GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Balkanlar, hem süreklilik arz eden istikrarsızlıkların yoğunlaştığı bir alan hem de uluslararası müdahalelerin belirgin biçimde yoğunlaştığı bir bölge olarak Avrupa güvenlik mimarisi içerisinde özgün bir konuma sahip olmuştur (Glenny, 2012; Judah, 2009). 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılmasıyla ortaya çıkan etno-politik çatışmalar, devlet inşası süreçlerindeki yapısal kırılganlıklar ve geniş ölçekli insani krizler, bölgeyi Euro-Atlantik güvenlik gündeminin merkezine yerleştirmiştir (Bieber, 2015; Woodward, 1995). Bu dönemde Balkanlar yalnızca bölgesel bir kriz alanı olarak değil, aynı

zamanda Avrupa'da savaş sonrası düzenin nasıl yeniden inşa edileceğine ilişkin normatif ve kurumsal bir test alanı olarak da değerlendirilmiştir (Manners, 2002; Caplan, 2005). Bu çerçevede başta NATO ve AB olmak üzere Batılı kurumlar, bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla askerî müdahale, koşulluluk temelli entegrasyon ve kurumsal genişleme mekanizmalarını eş zamanlı olarak devreye sokmuştur (Noutcheva, 2009; Smith, 2004).

Özellikle Dayton Anlaşması sonrası güvenlik düzenlemeleri, Kosova müdahalesi ve ardından gelen devlet inşa süreçleri, Balkanlar'ın uluslararası yönetişim mekanizmaları tarafından yoğun biçimde şekillendirildiği bir dönem yaratmıştır (Caplan, 2005; Paris, 2004). Bu süreçte Avrupa entegrasyonu, ekonomik ve siyasi bir yakınsama projesi olmanın yanında bölgesel güvenliğin temel mimarisi olarak da konumlandırılmıştır (Keohane, 2002; Smith, 2004). Bu bağlamda Soğuk Savaş sonrası literatürde Balkanlar büyük ölçüde entegrasyon sınır hattı (integration frontier) olarak kavramsallaştırılmıştır (Börzel & Risse, 2012). Bu yaklaşım, bölgesel istikrarın Euro-Atlantik norm ve kurumlarla uyumlu bir yakınsama süreci aracılığıyla sağlanacağını varsaymıştır (Manners, 2002; Noutcheva, 2009). Dolayısıyla AB genişleme politikaları ve NATO'nun doğuya genişlemesi, yalnızca kurumsal büyüme süreçleri değil, aynı zamanda bölgesel çatışma döngülerinin aşılmasının temel araçları olarak değerlendirilmiştir (Börzel & Risse, 2012; Smith, 2004).

Bu paradigma içerisinde Balkanlar'ın stratejik ortamı, doğrusal ve teleolojik bir dönüşüm süreci olarak ele alınmıştır (Börzel & Risse, 2012; Elbasani, 2013). Söz konusu yaklaşım, bölgenin giderek birleşik bir yapıya dönüşeceği, demokratikleşme süreçlerini derinleştireceği ve Batı kurumlarıyla yapısal yakınsama sağlayacağı varsayımına dayanmıştır (Grabbe, 2006; Schimmelfennig & Sedelmeier, 2005a). Özellikle Avrupa entegrasyon literatürü, Balkanlar'daki siyasi değişimi büyük ölçüde dışsal kurumsal teşviklerin yönlendirdiği rasyonel bir uyum süreci olarak analiz etmiştir (Schimmelfennig, 2008). Ancak bu yaklaşımın temel sınırlılığı, Balkanlar'ı büyük ölçüde tek yönlü bir dönüşüm hattı içerisinde konumlandırması ve alternatif jeopolitik dinamikleri ikincil veya geçici unsurlar olarak ele almasıdır (Bieber, 2015; Richter & Wunsch, 2020). Bu nedenle Soğuk Savaş sonrası literatürün önemli bir kısmı, bölgenin stratejik yöneliminin yapısal olarak Batı kurumlarına entegrasyon tarafından belirlendiğini varsaymış, küresel güç rekabetinin yeniden yükselişini yeterince hesaba katmamıştır (Mearsheimer, 2014; Peng, 2017; Sakwa, 2017).

Bununla birlikte 2010'ların ortalarından itibaren uluslararası sistemde gözlenen dönüşüm, bu doğrusal ve kurumsal merkezli yaklaşımı önemli ölçüde sınamaya başlamıştır. 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi, Avrupa güvenlik düzeninde kritik bir kırılma noktası teşkil etmiş ve jeopolitik rekabetin uluslararası sistemin yapısal bir özelliği olarak yeniden ortaya çıkışını simgelemiştir (Mearsheimer, 2014; Peng, 2017; Sakwa, 2017). Bu kırılmayı takiben Rusya ile Batılı aktörler arasındaki stratejik gerilimlerin artması, uluslararası sistemde yeniden bloklaşma eğilimlerini güçlendirmiştir (Allison, 2014; Strachan, 2024). Aynı dönemde Çin'in küresel ekonomik nüfuzunu genişletmesi ve altyapı-temelli dış politika araçlarını sistematik hale getirmesi, küresel güç rekabetinin ekonomik boyutunu belirginleştirmiştir (Rolland, 2017; Meunier, 2014). Ayrıca orta ölçekli güçlerin, özellikle bölgesel coğrafyalarda daha aktif ve çok boyutlu stratejiler geliştirmesi, Balkanlar'ı çok aktörlü bir rekabet alanına dönüştürmüştür (Kutlay & Öniş, 2021).

Bu dönüşen jeopolitik ortamda Balkanlar, giderek örtüşen nüfuz alanlarının ve çok katmanlı rekabetin kesişim noktası haline gelmiştir (Bechev, 2017; Bieber & Tzifakis, 2019). Rusya, bölgedeki varlığını ağırlıklı olarak enerji bağımlılığı, siyasi etki üretimi, medya araçları ve seçici diplomatik angajmanlar üzerinden genişletmiştir (Götz & Merlen, 2019; Sakwa, 2017). Çin, Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) kapsamında altyapı yatırımları, kredi temelli finansman mekanizmaları ve bağlantısallık projeleri aracılığıyla ekonomik etkisini artırmıştır (Rolland, 2017; Pavlicevic, 2019. Türkiye ise diplomatik aktivizm, ekonomik iş birliği, altyapı geliştirme ve tarihsel-kültürel bağlara dayalı ilişkiler üzerinden bölgedeki varlığını güçlendirmiştir (Alpan & Öztürk, 2022; Dursun-Özkanca, 2019). Bu aktörlerin bölgedeki faaliyetleri, NATO ve AB'nin kurumsal varlığıyla birlikte değerlendirildiğinde, Balkanlar'da tek boyutlu bir entegrasyon sürecinden ziyade çok katmanlı ve rekabetçi bir stratejik ortamın ortaya çıktığı görülmektedir (Bieber & Tzifakis, 2019). Bu ortamda güvenlik, ekonomi, enerji, kimlik ve diplomasi alanları birbirine eklemlenmiş ve bölgesel düzen giderek hibrit bir karakter kazanmıştır (Richter & Wunsch, 2020).

Bununla birlikte mevcut literatür büyük ölçüde iki baskın analitik çerçeve etrafında şekillenmektedir. İlk yaklaşım, çatışma sonrası yeniden yapılanma, etnik çatışma yönetimi ve devlet inşası süreçlerine odaklanarak bölgesel kırılganlığı temel analiz birimi olarak ele almaktadır (Bieber, 2015; Paris, 2004). Bu yaklaşım, Balkanlar'daki istikrarsızlığı büyük ölçüde içsel yapısal sorunlara ve kurumsal kapasite eksikliklerine bağlamaktadır (Caplan, 2005). İkinci yaklaşım ise Avrupalaşma literatürü çerçevesinde Balkanlar'ı AB koşulluluğu ve NATO entegrasyonu perspektifi üzerinden değerlendirmektedir (Börzel & Risse, 2012; Schimmelfennig & Sedelmeier, 2005a). Bu yaklaşım, bölgesel dönüşümü normatif uyum ve kurumsal yakınsama süreçleri üzerinden açıklayarak Avrupa merkezli bir analitik çerçeve üretmektedir (Grabbe, 2006). Her iki yaklaşım da önemli katkılar sunmakla birlikte, Balkanlar'ı çoğunlukla Euro-Atlantik entegrasyon sürecinin pasif bir nesnesi olarak konumlandırmaktadır (Elbasani, 2013).

Görece daha yeni çalışmalar ise büyük güç rekabetinin Balkanlar'a geri dönüşünü kabul etse de bu çalışmalar çoğunlukla parçalı bir karakter taşımaktadır. Rusya'ın bölgedeki etkisi üzerine yoğunlaşan çalışmalar enerji bağımlılığı, siyasi etki ve hibrit savaş tartışmalarına odaklanırken (Sakwa, 2017; Götz & Merlen, 2019), Çin'in Balkanlar'daki varlığını analiz eden çalışmalar ekonomik devlet kapasitesi, altyapı diplomasisi ve finansal araçlara yoğunlaşmaktadır (Pavlicevic, 2019; Rolland, 2017). Türkiye'nin Balkanlar'daki nüfuzuna eğilen çalışmalar ise çoğunlukla kültürel yakınlık, tarihsel bağlar ve yumuşak güç perspektifleri üzerinden ilerlemektedir (Radeljic & Özşahin, 2022; Mulalic & Karic, 2023). Ancak bu farklı etki biçimlerinin Balkanlar'ın stratejik ortamını birlikte nasıl dönüştürdüğünü açıklayan bütüncül teorik çerçeveler hâlen sınırlıdır. Bu çalışma, mevcut literatürdeki söz konusu analitik boşluğu gidermeyi amaçlamakta ve Balkanlar'ın artık yalnızca doğrusal bir Euro-Atlantik entegrasyon alanı olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Aksine bölge, entegrasyon, rekabet, parçalanma ve stratejik yeniden hizalanma dinamiklerinin eş zamanlı olarak işlediği çok katmanlı ve çekişmeli bir jeopolitik alan olarak görülmesi izlenmesi gerektiğini iddia etmektedir. Nitekim bu yaklaşım, 2014 sonrası dönemde Balkan jeopolitiğinde gözlenen karmaşık dönüşümü açıklayabilmek için daha bütüncül bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bu

bağlamda çalışmanın temel araştırma sorusu "2014-2025 döneminde büyük güç rekabeti Balkanlar'daki stratejik ortamı nasıl dönüştürmüştür?" şeklinde formüle edilmektedir.

Teorik olarak çalışma, yapısal realizm, yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarını bir araya getiren çok katmanlı bir analitik çerçeveye dayanmaktadır. Yapısal realizm, uluslararası sistemde büyük güç rekabetinin temel dinamiklerini, güvenlik ikilemlerini ve aktörlerin güç maksimizasyonuna dayalı davranış örüntülerini açıklamak açısından temel teorik zemini sağlamaktadır (Waltz, 1979; Mearsheimer, 2001). Bununla birlikte realizmin ağırlıklı olarak askerî kapasite ve maddi güç dağılımına odaklanan yaklaşımı, çağdaş jeopolitik rekabetin ekonomik bağımlılık, kurumsal nüfuz ve söylemsel meşruiyet üretimi gibi boyutlarını açıklamakta sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle çalışma, analitik çerçevesini yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarıyla genişletmektedir. Bu kapsamda yumuşak güç yaklaşımı, aktörlerin kültürel çekim, ekonomik bağlantısallık ve diplomatik etki mekanizmaları aracılığıyla nüfuz üretme kapasitelerini analiz etmeye olanak tanırken (Nye, 2004), normatif güç yaklaşımı özellikle AB'nin değerler, kurumsal standartlar ve koşulluluk mekanizmaları üzerinden bölgesel düzen üretme kapasitesini açıklamak açısından işlevsel bir çerçeve sunmaktadır (Manners, 2002).

Literatüre üç temel katkı sunan bu çalışma ilk olarak, Balkanlar'ı Euro-Atlantik entegrasyon paradigmasının ötesinde, çok aktörlü ve rekabetçi bir stratejik alan olarak yeniden kavramsallaştırmaktadır. İkinci olarak, yapısal realizm ile yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarını entegre ederek büyük güç rekabetinin yalnızca askerî değil, aynı zamanda ekonomik, kurumsal ve düşünsel boyutlarını da kapsayan teorik bir sentez önermektedir. Üçüncü olarak ise, bölgesel dönüşümün yalnızca güvenlik ekseninde gerçekleşmediğini, aynı zamanda ekonomik bağlantısallık, kurumsal yönetişim ve söylemsel meşruiyet alanlarında da yeniden şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla çalışma, Balkanlar'ın Avrupa entegrasyonunun pasif bir uzantısı olmaktan ziyade, küresel jeopolitik rekabetin aktif biçimde üretildiği stratejik bir kesişim alanı olduğunu ileri sürmektedir. Ortaya çıkan stratejik ortam ne tamamen bütünleşmiş ne de tamamen parçalanmış bir yapı sergilemektedir. Bunun aksine bölgede kurumsal istikrar ile jeopolitik rekabetin eş zamanlı olarak var olduğu hibrit ve çok katmanlı bir düzen ortaya çıkmaktadır.

TEORİK ÇERÇEVE VE METODOLOJİK ZEMİN

Bu çalışma, 2014-2025 döneminde Balkanlar'daki stratejik dönüşümü açıklayabilmek amacıyla çok katmanlı bir teorik ve metodolojik çerçeve benimsemektedir. Çalışmanın temel varsayımı, Balkanlar'daki dönüşümün yalnızca klasik güvenlik rekabeti veya askerî güç dengesi üzerinden açıklanamayacağıdır. Aksine söz konusu dönüşümün güvenlik, ekonomi, enerji, diplomasi, kurumsal yönetişim ve düşünsel rekabet alanlarının birbirine eklemlendiği karmaşık bir süreçte gerçekleştiğini öne sürmektedir. Bu nedenle çalışma, büyük güç rekabetini yalnızca askerî kapasite dağılımı bağlamında ele alan dar güvenlik merkezli yaklaşımların ötesine geçerek, ekonomik nüfuz mekanizmaları, normatif düzen üretimi ve söylemsel hegemonya mücadelelerini de içeren bütünleşik bir analitik model geliştirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle 2014 sonrası dönemde Balkanlar'da ortaya çıkan stratejik dönüşüm, yalnızca devletlerin sert güç kapasiteleriyle değil aynı zamanda finansal bağlantısallık, enerji bağımlılığı, medya etkisi, diplomatik ağlar ve kültürel etki üretimi gibi çok boyutlu araçlar

aracılığıyla şekillenmiştir. Bu durum, bölgesel stratejik ortamın artık tek katmanlı değil, çok aktörlü ve çok seviyeli bir yapı içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Teorik olarak çalışma öncelikle yapısal realizm yaklaşımına dayanmaktadır. Yapısal realizm, uluslararası sistemi anarşik bir yapı olarak tanımlamakta ve devletlerin temel davranış motivasyonunu güvenlik arayışı ile açıklamaktadır (Waltz, 1979). Bu yaklaşım çerçevesinde büyük güçler, sistem içerisindeki göreli güç konumlarını korumak, genişletmek ve rakip aktörlerin nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla stratejik rekabet yürütmektedir. Özellikle büyük güçlerin yakın çevrelerinde nüfuz alanı oluşturma eğilimleri, yapısalcı realist literatürde uluslararası sistemin temel davranış örüntülerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Mearsheimer, 2001). Bu bağlamda 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi sonrasında Avrupa güvenlik düzeninde ortaya çıkan kırılma, büyük güç rekabetinin yeniden uluslararası sistemin temel dinamiklerinden biri haline geldiğini göstermiştir (Mearsheimer, 2014). Kırım'ın ilhakı yalnızca Ukrayna merkezli bölgesel bir kriz değil, aynı zamanda Soğuk Savaş sonrası Avrupa güvenlik düzeninin normatif ve kurumsal temellerine yönelik önemli bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişme sonrasında uluslararası sistemde jeopolitik rekabetin yeniden sertleşmesi, Balkanlar gibi stratejik geçiş bölgelerinin önemini yeniden artırmıştır.

Bu çerçevede Balkanlar, büyük güçlerin stratejik nüfuz mücadelesi yürüttüğü kritik jeopolitik alanlardan biri olarak yeniden önem kazanmıştır. Yapısal realizm, özellikle Rusya'nın Balkanlar'daki güvenlik odaklı stratejik davranışlarını açıklamak açısından önemli bir analitik kapasite sunmaktadır. Rusya'nın bölgedeki enerji bağımlılığı ilişkilerini sürdürme çabası, Slav-Ortodoks kimlik söylemleri üzerinden siyasi yakınlık üretmesi ve NATO genişlemesine karşı dengeleyici stratejiler geliştirmesi yapısalcı realist perspektifin öngördüğü güvenlik ve nüfuz mücadelesi dinamikleriyle uyumludur (Sakwa, 2017). Benzer biçimde NATO genişlemesinin Rus dış politikasında yarattığı güvenlik algısı da yapısalcı realist yaklaşımın merkezinde yer alan güvenlik ikilemi kavramıyla açıklanabilmektedir. NATO'nun Balkanlar'daki genişlemesi, Batılı aktörler tarafından bölgesel istikrarın güçlendirilmesi olarak değerlendirilirken, Rusya tarafından stratejik çevrelenmenin bir uzantısı olarak algılanmıştır. Bu durum, Balkanlar'daki rekabetin yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda sistemik bir güvenlik mücadelesinin parçası olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte yapısal realizm yaklaşımı, çağdaş jeopolitik rekabetin askerî olmayan boyutlarını açıklamakta tek başına yeterli değildir. Günümüzde büyük güç rekabeti yalnızca sert güç kapasitesi üzerinden değil, aynı zamanda ekonomik bağlantısallık, altyapı yatırımları, normatif söylemler, medya etkisi ve kültürel nüfuz mekanizmaları aracılığıyla da yürütülmektedir. Bu nedenle çalışma, teorik çerçevesini yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarıyla genişletmektedir. Yumuşak güç yaklaşımı, aktörlerin diğer devletler üzerinde zorlayıcı olmayan araçlarla etki üretme kapasitesine odaklanmaktadır (Nye, 2004). Bu bağlamda Çin'in Balkanlar'daki altyapı yatırımları, kredi mekanizmaları ve ekonomik bağlantısallık projeleri yalnızca ekonomik faaliyetler olarak değil, aynı zamanda uzun vadeli stratejik nüfuz üretim araçları olarak değerlendirilmektedir. Özellikle KYG kapsamında geliştirilen ulaştırma ağları, liman projeleri ve enerji altyapıları, Çin'in Balkanlar'daki jeoekonomik etkisini artırırken aynı zamanda bölge ülkelerinin dış politika yönelimlerini de dolaylı biçimde etkileyebilmektedir (Rolland, 2017). Çin'in bölgedeki etkisi çoğu zaman

doğrudan askerî varlık üzerinden değil, ekonomik bağımlılık ilişkileri ve finansal bağlantısallık mekanizmaları aracılığıyla şekillenmektedir.

Benzer biçimde Türkiye'nin Balkanlar'daki diplomatik girişimleri, kalkınma yardımları, kültürel kurumları ve tarihsel bağlara dayalı ilişkileri de bölgesel ölçekte yumuşak güç üretiminin önemli araçları arasında değerlendirilmektedir (Atcı, 2022). Türkiye'nin özellikle son yıllarda Balkanlar'da artan diplomatik görünürlüğü, yalnızca dış politika aktivizminin genişlemesiyle değil, aynı zamanda çok boyutlu bir bölgesel etki stratejisinin kurumsallaşmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu çerçevede Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) aracılığıyla yürütülen kalkınma projeleri, eğitim ve sağlık altyapısına yönelik yatırımlar, kültürel miras restorasyon faaliyetleri ve teknik iş birliği programları Türkiye'nin bölgedeki kurumsal görünürlüğünü artırmıştır. Özellikle Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk gibi ülkelerde gerçekleştirilen altyapı ve restorasyon projeleri, Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu yalnızca ekonomik değil aynı zamanda tarihsel ve sembolik düzeyde de güçlendirmiştir (Atcı, 2022).

Bunun yanında Türkiye'nin Balkanlar'daki etkisi, yalnızca devletlerarası diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmamakta, bunun yanında eğitim, kültür ve dini diplomasi alanlarında geliştirilen çok katmanlı ağlar aracılığıyla da derinleşmektedir. Yunus Emre Enstitüsü, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) gibi kurumlar üzerinden yürütülen faaliyetler, Türkiye'nin bölgesel ölçekte kültürel ve düşünsel etki kapasitesini artırmaktadır (Mulalic & Karic, 2023). Türk dizileri, eğitim bursları, kültürel değişim programları ve dini kurum restorasyonları gibi araçlar, Türkiye'nin Balkan toplumları içerisindeki görünürlüğünü ve toplumsal etkileşim kapasitesini genişletmektedir (Dursun-Özkanca, 2019). Bu durum, Balkanlar'daki jeopolitik rekabetin yalnızca askerî veya güvenlik eksenli olmadığını, aynı zamanda kimlik, kültür ve tarihsel hafıza alanlarında da sürdürüldüğünü göstermektedir (Radeljić & Özşahin, 2022).

Ayrıca Türkiye'nin Balkanlar'daki ekonomik varlığı da giderek daha stratejik bir karakter kazanmaktadır. Bankacılık, ulaştırma, enerji, inşaat ve lojistik sektörlerinde artan Türk yatırımları, bölgesel ekonomik bağlantısallığın güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle ulaşım koridorları, otoyol projeleri ve ticaret ağları üzerinden geliştirilen ekonomik ilişkiler, Türkiye'nin Balkanlar'daki jeoekonomik etkisini artırmaktadır (Dursun-Özkanca, 2019). Bu süreç, Balkan devletlerinin dış politika tercihlerini yalnızca güvenlik eksenli ittifaklar üzerinden değil, aynı zamanda ekonomik bağımlılık, ticaret ilişkileri ve altyapı bağlantısallığı üzerinden de yeniden şekillendirmektedir (Radeljić & Özşahin, 2022). Dolayısıyla Türkiye'nin Balkanlar'daki artan varlığı, bölgesel stratejik ortamın yalnızca sert güç rekabetiyle açıklanamayacağını ortaya koymaktadır (Yeşiltaş & Pirinççi, 2021). Güvenlik, ekonomi, kültür, diplomasi ve düşünsel etki alanlarının birbirine eklemlendiği bu çok katmanlı yapı, Balkanlar'daki stratejik dönüşümün hibrit karakterini daha görünür hale getirmektedir. Türkiye örneği, çağdaş büyük güç rekabetinin yalnızca askerî kapasiteye değil, aynı zamanda yumuşak güç üretimi, kültürel yakınlık ve ekonomik bağlantısallık mekanizmalarına dayandığını göstermesi açısından önemli bir analitik örnek sunmaktadır.

Çalışma ayrıca normatif güç yaklaşımından da yararlanmaktadır. Özellikle AB'nin Balkanlar'daki etkisi büyük ölçüde askerî kapasiteden ziyade normatif dönüşüm mekanizmaları

üzerinden şekillenmektedir. AB'nin genişleme politikaları, demokratikleşme kriterleri, hukukun üstünlüğü normları ve kurumsal uyum süreçleri, bölge ülkelerinin iç siyasal dönüşümünü etkileyen temel araçlar olarak işlev görmektedir (Manners, 2002). Bu çerçevede AB, yalnızca ekonomik veya siyasi bir birlik değil, aynı zamanda bölgesel düzen üretme kapasitesine sahip normatif bir aktör olarak değerlendirilmektedir. Ancak 2010'lu yıllarda genişleme yorgunluğu, kurumsal krizler ve artan jeopolitik rekabet, AB'nin bölgedeki dönüştürücü kapasitesinin sınırlılıklarını daha görünür hale getirmiştir. Bu nedenle çalışma, Balkanlar'daki stratejik ortamın yalnızca güvenlik eksenli bir rekabet alanı olmadığını, aynı zamanda normatif düzen üretimi, meşruiyet mücadelesi ve düşünsel hegemonya süreçlerinin de yaşandığı çok katmanlı bir yapı olduğunu savunmaktadır.

Metodolojik olarak çalışma, nitel araştırma tasarımına dayalı süreç izleme (process tracing) yöntemini kullanmaktadır. Süreç izleme yöntemi, belirli bir zaman dilimi içerisinde gelişen olaylar arasındaki nedensel mekanizmaları ortaya çıkarmayı amaçlayan güçlü bir nitel analiz yaklaşımıdır (George & Bennett, 2005). Bu yöntem, Balkanlar'daki stratejik dönüşümün tek bir olay veya tek bir aktör üzerinden değil, zaman içerisinde birbirine eklemlenen çoklu süreçler aracılığıyla şekillendiği varsayımına uygun bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Süreç izleme yöntemi sayesinde çalışma yalnızca olayların kronolojik sıralamasını değil, aynı zamanda bu olaylar arasındaki nedensel ilişkileri ve stratejik dönüşümü mümkün kılan temel mekanizmaları da incelemektedir. Dolayısıyla bu yöntem, NATO genişlemesi, AB koşulluluk mekanizmaları, Rusya'nın enerji ve medya stratejileri, Çin'in altyapı yatırımları ve Türkiye'nin diplomatik-ekonomik girişimleri gibi zaman içerisinde birbirine eklemlenen süreçleri çok düzeyli biçimde incelemek açısından uygun bir metodolojik araç sunmaktadır.

2014-2016: JEOPOLİTİK KIRILMA VE STRATEJİK YENİDEN KONUMLANMA

2014-2016 dönemi, Balkanlar'ın stratejik ortamında Soğuk Savaş sonrası kurumsal-entegrasyoncu paradigmanın en ciddi sınamalarından birini temsil etmektedir. Bu evre, Avrupa güvenlik mimarisinde yaşanan geniş ölçekli bir kırılmanın yanında bölgesel aktörlerin dış politika yönelimlerini yeniden şekillendirdiği ve stratejik önceliklerini tanımladığı bir "yeniden konumlanma" sürecine işaret etmektedir. Özellikle 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi, uluslararası sistemde güç politikalarının geri dönüşünü sembolize eden kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir (Mearsheimer, 2014; Sakwa, 2017). Bu gelişme, yalnızca Rusya ile Batı arasındaki ilişkileri yeniden gerilimli bir eksene oturtmakla kalmamış, aynı zamanda Balkanlar gibi jeopolitik olarak geçirgen ve çok aktörlü etkileşime açık bölgelerde güvenlik algılarının yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır.

Kırım'ın ilhakı sonrasında ortaya çıkan stratejik atmosfer, Avrupa güvenlik düzeninin normatif temellerinin sorgulanmasına neden olurken, devletlerin güvenlik tehditlerini algılama biçimlerinde de belirgin bir dönüşüm yaratmıştır. Bu bağlamda NATO, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da caydırıcılık kapasitesini yeniden güçlendirme yönünde adımlar atarken, ileri konuşlandırma, ortak tatbikatlar ve savunma iş birliği mekanizmaları üzerinden bölgesel varlığını daha görünür hale getirmiştir. NATO'nun bu dönemdeki stratejik yönelimi, askeri kapasite artışının yanında aynı zamanda algılanan tehdit ortamına verilen kurumsal bir yanıt olarak da değerlendirilmiştir. Benzer şekilde AB, Balkanlar'daki genişleme politikasını sürdürmekle birlikte artan jeopolitik belirsizlikler, iç bütünleşme krizleri ve ekonomik

kırılganlıklar nedeniyle daha temkinli, aşamalı ve koşulluluk temelli bir yaklaşım benimsemiştir (Schimmelfennig & Sedelmeier, 2005b; Börzel & Risse, 2012). Bu durum, Balkan ülkelerinin Avrupa perspektifini tamamen ortadan kaldırmamış ancak bu perspektifi daha uzun vadeli, belirsiz ve siyasi dalgalanmalara açık bir süreç haline getirmiştir. Özellikle genişleme yorgunluğu (enlargement fatigue) olgusu, AB'nin bölgedeki dönüştürücü kapasitesine ilişkin algıyı zayıflatmıştır.

Bu yapısal dönüşüm, Rusya'nın Balkanlar'daki stratejik yaklaşımını da daha belirgin ve sistematik hale getirmiştir. Bu dönemde Rusya, bölgedeki etkisini doğrudan askerî güç projeksiyonu yerine enerji bağımlılığı ilişkileri, diplomatik temas ağları, güvenlik söylemleri ve medya araçları üzerinden artırma stratejisini derinleştirmiştir (Bechev, 2017). Özellikle enerji arz güvenliği üzerinden oluşan bağımlılık ilişkileri, Balkan devletlerinin dış politika esnekliklerini sınırlayan önemli bir faktör haline gelmiştir. Bunun yanında tarihsel bağlar, Slav-Ortodoks kimliği ve Batı karşıtı söylemler, Rusya'nın bölgesel etki üretiminde kullandığı ideolojik araçlar arasında yer almıştır. Bu durum, Balkanlar'da hibrit etki mekanizmalarının erken örneklerini görünür hale getirmiştir. Bununla birlikte, bu dönem Balkanlar'da stratejik rekabetin yalnızca güvenlik boyutuyla sınırlı kalmadığı, ekonomik ve diplomatik araçların da giderek daha belirleyici hale geldiği bir evreyi temsil etmektedir. Bu anlamda Çin'in KYG kapsamında bölgeye yönelik altyapı ve bağlantısallık yatırımlarını artırmaya başlaması, Balkanlar'ı küresel jeoekonomik rekabetin bir uzantısı haline getirmiştir (Rolland, 2017). Özellikle ulaşım koridorları, liman bağlantıları, enerji altyapısı ve kredi temelli finansman mekanizmaları, Çin'in bölgedeki ekonomik görünürlüğünü artırmıştır. Bu süreç, Balkan devletleri açısından kısa vadeli ekonomik kazançlar ile uzun vadeli bağımlılık ilişkileri arasında bir denge arayışını da beraberinde getirmiştir.

Bu dönemde Türkiye de Balkanlar'daki diplomatik ve ekonomik varlığını daha görünür hale getirmiştir. Türkiye'nin bölgedeki angajmanı, yalnızca devletlerarası diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmamıştır. Ankara'nın bölgedeki etkisi kalkınma yardımları, altyapı projeleri, kültürel diplomasi ve insani yardım faaliyetleri üzerinden çok katmanlı bir yapı kazanmıştır (Dursun-Özkanca, 2019; Atcı, 2022). Türkiye'nin Balkanlar'daki artan görünürlüğü, bölgesel rekabetin yalnızca Batı-Rusya ekseninde değil, aynı zamanda çok merkezli bir yapıda şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede Türkiye, tarihsel bağlar ve kültürel yakınlık üzerinden geliştirdiği ilişkilerle yumuşak güç kapasitesini bölgesel stratejik ortamın önemli bir bileşeni haline getirmiştir.

Ayrıca bu dönemde Balkan devletlerinin dış politika davranışlarında artan bir çeşitlenme gözlemlenmektedir. Bölge ülkeleri, bir yandan AB üyelik perspektifini korurken, diğer yandan NATO güvenlik şemsiyesi ile ilişkilerini güçlendirmiş ve aynı zamanda Rusya, Çin ve Türkiye gibi alternatif aktörlerle ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. Bu durum, Balkanlar'da "stratejik dengeleme" (hedging) davranışlarının giderek daha belirgin hale geldiğini göstermektedir (Kuik, 2016; Radeljic & Özşahin, 2023; Bechev, 2023). Dolayısıyla 2014-2016 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın tek yönlü entegrasyon varsayımlarından uzaklaşarak çok merkezli, rekabetçi ve hibrit bir yapıya evrildiği kritik bir eşik olarak değerlendirilmektedir. Bu evre, hem büyük güç rekabetinin yeniden görünür hale geldiği hem de bölgesel aktörlerin stratejik çeşitlendirme kapasitesinin arttığı bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir. Buna göre Balkanlar, bu dönemde Avrupa entegrasyonunun periferik bir uzantısı

olmanın ötesinde küresel güç rekabetinin farklı düzlemler üzerinden yoğunlaştığı stratejik bir etkileşim alanı haline gelmiştir.

2016-2019: KURUMSAL GENİŞLEME VE JEO-EKONOMİK REKABET

2016-2019 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın yalnızca jeopolitik gerilimler üzerinden değil, aynı zamanda kurumsal genişleme süreçleri ve giderek yoğunlaşan jeo-ekonomik rekabet aracılığıyla yeniden yapılandığı bir evreyi temsil etmektedir. Bu dönem, 2014 sonrası ortaya çıkan güvenlik kırılmasının kurumsal düzeyde nasıl içselleştirildiğini ve aynı zamanda ekonomik araçların bölgesel rekabetin temel bileşenlerinden biri haline nasıl geldiğini göstermesi açısından kritik bir analiz alanı sunmaktadır. Balkanlar bu süreçte hem NATO hem de AB genişleme dinamiklerinin devam ettiği bir alan olmaya devam ederken, Çin, Rusya ve Türkiye gibi aktörlerin de ekonomik ve diplomatik girişimleriyle daha karmaşık bir stratejik rekabet alanına dönüşmüştür. Bu dönemin en önemli kurumsal gelişmelerinden biri, NATO'nun Balkanlar'daki genişleme sürecini sürdürmesi olmuştur. 2017 yılında Karadağ'ın NATO üyeliği (Stefanini, 2018), bölgedeki güvenlik mimarisinin Batı kurumları lehine genişlemeye devam ettiğini göstermiştir. Bu genişleme, askeri ittifakın coğrafi büyümesinin yanında Rusya'nın bölgedeki nüfuz alanlarının daraltılması açısından da stratejik bir anlam taşımıştır. NATO'nun bu süreçteki yaklaşımı, caydırıcılık kapasitesinin güçlendirilmesi, kurumsal bağlılığın artırılması ve bölgesel güvenlik mimarisinin kurumsallaştırılması üzerine yoğunlaşmıştır.

Benzer şekilde AB de Batı Balkanlar'daki genişleme politikasını sürdürmüş, ancak bu süreç giderek daha teknik, aşamalı ve koşulluluk temelli bir karakter kazanmıştır. AB'nin 2018 Batı Balkanlar stratejisi, bölge ülkelerine yönelik üyelik perspektifini yeniden teyit etse de, genişleme sürecinin hızının düşmesi ve iç kurumsal sorunlar, AB'nin bölgedeki dönüştürücü gücünü sınırlamıştır (Börzel & Sedelmeier, 2017). Bu durum, Balkan ülkeleri açısından Avrupa entegrasyonunun hâlâ temel referans noktası olmasına rağmen, stratejik çeşitlenmeye daha açık bir dış politika davranışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Balkanlar, giderek artan bir şekilde jeo-ekonomik rekabetin merkezi haline gelmiştir. Özellikle Çin'in KYG kapsamında bölgeye yönelik yatırımlarını hızlandırması, Balkanları Avrupa ile Asya arasındaki bağlantısallık rekabetinin kritik bir düğüm noktası haline getirmiştir. Bu süreçte Balkan devletleri, AB üyelik perspektifini korurken aynı zamanda Çin ile ekonomik ilişkilerini derinleştirme yönünde pragmatik bir yaklaşım benimsemiştir. Çin'in bu dönemde özellikle altyapı, ulaştırma, enerji ve sanayi projelerine odaklanması, bölgedeki ekonomik bağımlılık ilişkilerinin çeşitlenmesine yol açmıştır (Rolland, 2017). Öte yandan Çin kredileri ve kamu-özel ortaklıkları aracılığıyla geliştirilen projeler, kısa vadeli kalkınma fırsatları yaratırken uzun vadeli finansal bağımlılık tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Bu durum, Balkan ülkelerinde çok yönlü dış politika ya da "stratejik dengeleme (hedging)" davranışlarının belirginleştiğini göstermektedir. Özellikle Sırbistan gibi ülkeler, AB ile kurumsal entegrasyon sürecini sürdürürken Çin ile altyapı ve yatırım projeleri üzerinden yoğun ekonomik iş birliği geliştirmiştir. Bu ikili yapı, Balkanlar'da dış politika davranışlarının artık tek yönlü entegrasyon mantığıyla açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Aynı dönemde Rusya da Balkanlar'daki etkisini özellikle enerji politikaları, medya araçları ve diplomatik temaslar üzerinden sürdürmüştür. Rusya'nın bölgedeki stratejisi, askeri varlıktan ziyade ekonomik bağımlılık ve bilgi alanı üzerinden şekillenen hibrit etki mekanizmalarına

dayanmaktadır (Bechev, 2017). Doğal gaz arzı, enerji şirketleri üzerinden kurulan ilişkiler ve medya üzerinden yürütülen söylemsel etkiler, Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu koruma araçları arasında yer almıştır. Bu durum, Balkanlar'da enerji güvenliği ile jeopolitik rekabet arasındaki bağın daha görünür hale gelmesine yol açmıştır.

Türkiye ise bu dönemde Balkanlar'daki varlığını daha kurumsal, sürdürülebilir ve çok boyutlu bir çerçevede genişletmiştir. Türkiye'nin ekonomik yatırımları, altyapı projeleri, diplomatik girişimleri ve kültürel diplomasi faaliyetleri, bölgesel görünürlüğünü artıran temel unsurlar olmuştur. Ulaştırma, enerji, sağlık ve eğitim gibi alanlarda geliştirilen iş birliği projeleri, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ilişkilerini yalnızca siyasi düzeyde değil, toplumsal ve ekonomik düzeylerde de derinleştirmiştir. Özellikle TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumlar aracılığıyla yürütülen faaliyetler, Türkiye'nin Balkanlar'daki yumuşak güç kapasitesini daha kurumsal bir zemine taşımıştır (Yıldırım & Yıldırım, 2017). Bunun yanında YTB ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumların eğitim, burs, dini diplomasi ve diaspora odaklı faaliyetleri de Türkiye'nin bölgedeki toplumsal etkisini artıran önemli araçlar arasında yer almıştır (Yılmaz & Kılıçoğlu, 2017; Öztürk & Başer, 2022). Bu süreç, Türkiye'nin bölgedeki rolünü yalnızca tarihsel ve kültürel bağlara dayalı bir aktör olmaktan çıkararak ekonomik, diplomatik, kültürel ve kurumsal araçları eş zamanlı kullanan çok katmanlı bir bölgesel oyuncu haline getirmiştir.

2016-2019 dönemi ayrıca Balkanlar'da güvenlik, ekonomi ve diplomasi alanlarının giderek daha fazla iç içe geçtiği bir yapının ortaya çıktığı bir evre olarak da değerlendirilmektedir. NATO'nun güvenlik çerçevesi, AB'nin normatif düzen üretimi, Çin'in ekonomik bağlantısallık projeleri, Rusya'nın enerji merkezli nüfuz stratejisi ve Türkiye'nin yumuşak güç temelli bölgesel açılımı birlikte ele alındığında, Balkanlar'ın artık tek merkezli bir entegrasyon alanı olmadığı açıkça görülmektedir. Bunun yerine bölge, farklı aktörlerin birbirine paralel ve zaman zaman rekabetçi stratejiler geliştirdiği çok katmanlı bir jeopolitik alan haline gelmiştir. Dolayısıyla 2016-2019 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın kurumsal genişleme ile ekonomik rekabetin eş zamanlı olarak derinleştiği bir dönüşüm evresine işaret etmektedir. Bu evre, bölgesel düzenin artık yalnızca Batı merkezli entegrasyon süreçleriyle değil, bunun yanında alternatif güç merkezlerinin ekonomik ve diplomatik araçlarıyla da şekillendiğini göstermektedir. Böylece Balkanlar, giderek daha fazla çok kutuplu ve rekabetçi bir stratejik etkileşim alanına dönüşmüştür.

2019-2022: ÇOK AKTÖRLÜ REKABETİN DERİNLEŞMESI VE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

2019-2022 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın belirgin biçimde çok aktörlü bir rekabet yapısına evrildiği ve jeopolitik ile geo-ekonomik dinamiklerin birbirini daha yoğun biçimde beslediği bir evreyi temsil etmektedir. Bu dönem, önceki yıllarda belirginleşen kurumsal genişleme ve ekonomik nüfuz süreçlerinin daha karmaşık, daha iç içe geçmiş ve daha rekabetçi bir karakter kazanması açısından kritik önemdedir. Balkanlar, bu süreçte yalnızca NATO ve AB eksenli bir entegrasyon alanı olmaktan çıkarak, Rusya, Çin ve Türkiye gibi aktörlerin eşzamanlı olarak farklı araçlarla nüfuz ürettiği çok katmanlı bir stratejik rekabet sahasına dönüşmüştür. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri, güvenlik, ekonomi ve normatif düzen üretimi arasındaki sınırların giderek daha fazla bulanıklaşmasıdır. Özellikle 2020 sonrasında ortaya

çıkan küresel belirsizlikler, Balkanlar'daki devletlerin dış politika tercihlerini daha esnek ve çok yönlü hale getirmiştir. Bu bağlamda bölge ülkeleri, bir yandan Avrupa entegrasyon sürecini sürdürürken, diğer yandan alternatif ekonomik ve diplomatik ortaklıklarla ilişkilerini çeşitlendirme eğilimi göstermiştir. Bu durum, literatürde sıklıkla stratejik dengeleme olarak tanımlanan dış politika davranışının Balkanlar'da giderek daha kurumsallaşmış bir hal aldığını göstermektedir (Western Balkans Center, 2026).

AB açısından 2019-2022 dönemi, genişleme politikasında belirgin bir yavaşlama ve içsel öncelik kaymalarıyla karakterize edilmektedir. Brexit süreci, COVID-19 pandemisinin yarattığı ekonomik ve siyasi baskılar ile iç kurumsal reform tartışmaları, AB'nin dış genişleme kapasitesini sınırlayan temel faktörler olmuştur (Schramm, 2025). Bununla birlikte AB, Balkanlar'da normatif güç üretimini sürdürmeye çalışarak hukukun üstünlüğü, demokratik yönetişim ve kurumsal reformlar üzerinden koşulluluk mekanizmalarını canlı tutmuştur. Ancak bu dönemde AB'nin dönüştürücü gücünün algısal olarak zayıflaması, Balkan ülkelerinin dış politika esnekliğini artıran bir unsur haline gelmiştir. Böylece AB'nin bu içsel sorunlarının bölgede yarattığı boşluktan yararlanan Çin'in bölgedeki ekonomik varlığı daha görünür ve sistematik hale gelmiştir. KYG çerçevesinde yürütülen altyapı projeleri, enerji yatırımları ve kredi temelli finansman mekanizmaları, Balkanlar'ı Avrupa merkezli ekonomik entegrasyonun ötesinde küresel bir bağlantısallık ağına entegre etmiştir (Rolland, 2019). Çin'in özellikle ulaşım koridorları, demiryolu modernizasyonu ve enerji santrali projeleri üzerinden geliştirdiği bu strateji, bölgesel ekonomik bağımlılık ilişkilerinin yapısını dönüştürmüştür. Bu süreçte Çin'in yaklaşımı, doğrudan siyasi müdahaleden ziyade uzun vadeli ekonomik etki üretimi ve kurumsal görünürlük oluşturma üzerine kurulmuştur.

Aynı dönemde Rusya, Balkanlar'daki etkisini özellikle enerji güvenliği, bilgi alanı ve diplomatik söylem üzerinden sürdürmüştür. 2019 sonrası dönemde Rusya'nın bölgesel stratejisi, Batı ile yaşanan sistemik rekabetin bir uzantısı olarak daha fazla jeopolitik sertlik ve hibrit araçların kullanımını içermiştir. Enerji arzı, özellikle doğal gaz bağımlılığı üzerinden kurulan ilişkiler, Rusya'nın bölgedeki en önemli yapısal kaldıraçlarından biri olmaya devam etmiştir (Siddi, 2025). Sırbistan başta olmak üzere bazı Balkan ülkeleriyle geliştirilen enerji ortaklıkları ve savunma alanındaki iş birlikleri, Moskova'nın bölgesel nüfuzunu koruma çabasının temel unsurları arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra medya, sosyal ağlar ve enformasyon operasyonları aracılığıyla yürütülen etki faaliyetleri, Balkanlar'da algı politikalarının önemini artırmıştır. Özellikle Batı karşıtı söylemler, egemenlik vurgusu ve geleneksel değerler ekseninde şekillenen diplomatik anlatılar, Rusya'nın bölgedeki siyasi ve toplumsal etkisini destekleyen araçlar olarak öne çıkmıştır. Ukrayna savaşı sonrasında derinleşen uluslararası kutuplaşma ise Balkanlar'ı yeniden büyük güç rekabetinin hassas alanlarından biri haline getirmiş; bu durum Rusya'nın bölgedeki stratejik hamlelerini daha görünür kılmıştır.

Türkiye ise bu dönemde Balkanlar'daki varlığını çok boyutlu bir dış politika çerçevesi içerisinde daha da kurumsallaştırmıştır. Türkiye'nin bölgedeki angajmanı, yalnızca ikili diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmayıp ekonomik yatırımlar, altyapı projeleri, insani yardım faaliyetleri ve kültürel diplomasi mekanizmaları üzerinden genişlemiştir (Mulalic & Karic, 2023). Özellikle pandemi süreci, Türkiye'nin sağlık diplomasisi ve insani yardım kapasitesini öne çıkaran bir alan yaratarak Türkiye'nin bölgesel görünürlüğünü artırmıştır. Tıbbi ekipman

yardımları, sağlık destek programları ve kriz dönemlerinde yürütülen insani faaliyetler, Türkiye'nin bölge halkları nezdindeki algısını olumlu yönde etkilemiştir. Aynı zamanda inşaat sektörü, bankacılık yatırımları ve ticaret ağları üzerinden geliştirilen ekonomik ilişkiler, Türkiye'nin Balkanlar'daki jeoekonomik etkisini güçlendirmiştir. Bunun yanında önceki dönemlere nazaran TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, YTB ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumlar aracılığıyla artırılarak yürütülen eğitim, kültürel etkileşim ve dini diplomasi faaliyetleri, Türkiye'nin bölgesel etkisini toplumsal ve söylemsel düzeyde derinleştirmiştir. Böylece Türkiye, Balkanlar'da sert güç unsurlarından ziyade ekonomik bağlantısallık, kültürel yakınlık ve kurumsal iş birliği üzerinden şekillenen çok katmanlı bir nüfuz alanı oluşturmaya yönelmiştir.

2019-2022 döneminin kritik özelliklerinden biri de farklı aktörlerin bölgedeki etkilerinin doğrudan karşılaştırılabilir hale gelmesidir. NATO ve AB, kurumsal entegrasyon ve normatif düzen üretimi üzerinden bölgesel istikrarı sağlamaya çalışırken, Rusya güvenlik ve enerji temelli etki alanlarını korumaya çalışmıştır. Diğer yandan Çin ekonomik bağlantısallık ve altyapı yatırımları üzerinden uzun vadeli nüfuz üretirken, Türkiye ise yumuşak güç ve çok boyutlu diplomasi araçlarıyla bölgesel etki alanını genişletmiştir. Bu karşılaştırmalı yapı, Balkanlar'da rekabetin artık tek eksenli değil, çok boyutlu ve eşzamanlı stratejik alanlarda gerçekleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla 2019-2022 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın en belirgin biçimde çok katmanlı rekabet karakteri kazandığı evre olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde güvenlik, ekonomi, normlar ve kimlik temelli rekabet birbirinden ayrışmak yerine giderek daha fazla iç içe geçmiştir.

2022-2025: UKRAYNA SAVAŞI SONRASI KONSOLİDASYON

2022-2025 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın Ukrayna Savaşı sonrasında yeniden sertleşen jeopolitik rekabet ve hızlanan kurumsal konsolidasyon süreçleriyle birlikte daha belirgin bir bloklaşma eğilimi kazandığı bir evreyi temsil etmektedir. 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik geniş ölçekli askerî müdahalesi, Doğu Avrupa güvenlik mimarisinin yanında Balkanlar'daki stratejik dengeyi de doğrudan etkilemiş ve bölgeyi yeniden yüksek yoğunluklu büyük güç rekabetinin bir uzantısı haline getirmiştir (Vasilj, 2025). Bu bağlamda NATO ve AB merkezli güvenlik ve normatif düzen yapıları, bölgesel istikrarın ana referans çerçevesi olarak daha da pekişmiştir. Ukrayna Savaşı'nın ardından NATO'nun genel stratejik yönelimi, caydırıcılık ve ileri savunma konseptlerini yeniden merkeze alacak şekilde dönüşmüştür. Bu durum Balkanlar açısından doğrudan bir cephe hattı oluşturmasa da, bölgenin stratejik arka hat olmaktan çıkarak daha geniş bir Avrupa güvenlik mimarisinin kritik bir bileşeni haline gelmesine yol açmıştır. Özellikle NATO'nun Karadeniz ve Güneydoğu Avrupa ekseninde artan askerî koordinasyonu, Balkan devletlerinin güvenlik politikalarını daha güçlü biçimde Batı ittifaklarıyla uyumlu hale getirmiştir (Vasilj, 2025). Bu süreç, bölgesel güvenlik mimarisinde kurumsal konsolidasyon eğilimini güçlendirmiştir.

Rusya açısından bakıldığında ise Ukrayna Savaşı sonrasında Balkanlar'daki etki kapasitesi daha sınırlı ancak daha yoğunlaştırılmış bir karakter kazanmıştır. Rusya, doğrudan askerî kapasite projeksiyonundan ziyade enerji politikaları, bilgi savaşları, diplomatik söylem ve yerel siyasi aktörlerle ilişkiler üzerinden etkisini sürdürmeye çalışmıştır. Avrupa'nın enerji krizine paralel olarak Rusya'nın doğal gaz arzı üzerinden kurduğu kaldıraç, Balkan ülkelerinin enerji

güvenliği tartışmalarını yeniden merkezî bir stratejik mesele haline getirmiştir. Ancak AB'nin enerji çeşitlendirme politikaları ve alternatif tedarik hatlarına yönelimi, Rusya'nın yapısal etki kapasitesini uzun vadede sınırlayan bir unsur olarak ortaya çıkmıştır (The New Union Post, 2025). Öte yandan, bu dönemde Çin'in Balkanlar'daki varlığı daha sessiz ancak stratejik olarak süreklilik gösteren bir nitelik kazanmıştır. KYG kapsamında başlatılan projelerin bir kısmı yavaşlamış veya yeniden müzakere edilmeye başlamışsa da Çin'in bölgedeki ekonomik yatırımları tamamen geri çekilmemiştir. Bunun yerine Çin, daha seçici yatırım stratejileri, finansal sürdürülebilirlik odaklı projeler ve uzun vadeli altyapı bağlantısallığı üzerinden etkisini sürdürmeye devam etmiştir (Wei, 2025; Gardner, 2025). Bu durum, Çin'in Balkanlar'da kısa vadeli siyasi etkiden ziyade uzun vadeli ekonomik yerleşiklik üretme stratejisini koruduğunu göstermektedir.

Türkiye açısından 2022-2025 dönemi, Balkanlar'daki çok boyutlu dış politika yaklaşımının daha da kurumsallaştığı ve stratejik açıdan derinleştiği bir evre olmuştur. Türkiye'nin bölgedeki varlığı, diplomatik girişimler, ekonomik yatırımlar, savunma sanayi iş birlikleri ve kültürel diplomasi araçları üzerinden genişlemeye devam etmiştir. Özellikle altyapı projeleri, ticaret hacmindeki artış ve bölgesel arabuluculuk girişimleri, Türkiye'nin Balkanlar'daki rolünü yumuşak güç aktörü olmaktan çıkararak daha karmaşık bir orta ölçekli sistemik aktör konumuna taşımıştır. Bu dönemde ulaştırma koridorları, enerji bağlantısallığı ve yatırım odaklı ekonomik ilişkiler, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan karşılıklı bağımlılık düzeyini artırırken, savunma sanayi alanındaki iş birlikleri ve güvenlik temelli temaslar da Ankara'nın stratejik görünürlüğünü güçlendirmiştir. Bu süreçte Türkiye, hem NATO müttefiki hem de bölgesel bağımsız etki üreticisi olarak çift yönlü bir stratejik konumda yer almıştır. Bir yandan Batı güvenlik mimarisi içerisindeki konumunu korurken, diğer yandan Balkan ülkeleriyle geliştirdiği çok taraflı ve esnek diplomatik ilişkiler aracılığıyla daha özerk bir bölgesel politika izlemeye çalışmıştır. Bununla birlikte Bosna-Hersek, Sırbistan ve Kosova gibi aktörlerle yürüttüğü diplomatik temaslar ve arabuluculuk girişimleri, Ankara'nın bölgesel istikrar üretici rolünü güçlendiren unsurlar arasında öne çıkmıştır.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri, Balkan devletlerinin dış politika davranışlarında gözlenen artan stratejik sıkışma ve dengeleme eğilimidir. Bölge ülkeleri bir yandan AB üyelik süreçlerini sürdürürken, diğer yandan enerji güvenliği, ekonomik kalkınma ve altyapı finansmanı gibi alanlarda alternatif aktörlerle ilişkilerini çeşitlendirmeye devam etmiştir. Bu durum, Balkanlar'da dış politika davranışlarının çok yönlü stratejik dengeleme karakteri kazandığını göstermektedir (Balkan View, 2025). Karşılaştırmalı analiz açısından değerlendirildiğinde, 2022-2025 döneminde dört temel aktör grubunun Balkanlar'daki etkisi farklı mekanizmalar üzerinden şekillenmiştir. NATO, güvenlik ve caydırıcılık, AB, normatif düzen ve kurumsal entegrasyon, Rusya, enerji ve hibrit etki, Çin, jeo-ekonomik bağlantısallık, Türkiye ise çok boyutlu yumuşak güç ve bölgesel diplomasi üzerinden etki üretmiştir. Bu farklı etki biçimleri, Balkanlar'da tek yönlü bir dönüşüm yerine çok katmanlı ve rekabetçi bir stratejik alanın kalıcılaştığını göstermektedir. Dolayısıyla 2022-2025 dönemi, Balkanlar'da stratejik ortamın konsolidasyon ve rekabetin eşzamanlı olarak derinleştiği bir evreyi temsil etmektedir. Ukrayna Savaşı'nın tetiklediği jeopolitik sertleşme, bölgeyi yeniden Avrupa güvenlik mimarisinin merkezî bir bileşeni haline getirirken, aynı zamanda alternatif güç merkezlerinin ekonomik ve diplomatik araçlarını daha görünür kılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, 2014-2025 döneminde Balkanlar'daki stratejik ortamın büyük güç rekabeti bağlamında geçirdiği dönüşümü analiz ederek, bölgenin Soğuk Savaş sonrası dönemde hâkim olan doğrusal entegrasyon paradigmasının ötesine geçen yeni bir yapısal nitelik kazandığını ortaya koymuştur. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, Balkanlar'ın artık yalnızca AB'nin genişleme politikaları veya NATO'nun güvenlik mimarisi çerçevesinde açıklanabilecek bir entegrasyon periferisi olmadığını, aksine çok aktörlü güç rekabetinin, kurumsal bağlantıların ve alternatif nüfuz mekanizmalarının eş zamanlı olarak işlediği hibrit bir stratejik alan hâline geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel araştırma sorusu olan "2014-2025 döneminde büyük güç rekabeti Balkanlar'daki stratejik ortamı nasıl dönüştürmüştür?" sorusuna ilişkin üç temel sonuç öne çıkmaktadır. İlk olarak, Balkanlar'daki stratejik ortam giderek daha parçalı, çok katmanlı ve çok merkezli bir yapı kazanmıştır. İkinci olarak, bölgesel dönüşüm yalnızca güvenlik boyutunda değil, ekonomik bağlantısallık, kurumsal yönetişim ve söylemsel meşruiyet alanlarında da eş zamanlı biçimde gerçekleşmiştir. Üçüncü olarak ise Balkan devletlerinin dış politika davranışları giderek daha fazla stratejik dengeleme mantığına dayanmış ve çok yönlü dış politika pratikleri bölgesel siyasetin belirleyici unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Soğuk Savaş sonrası literatürde Balkanlar, büyük ölçüde Avrupa entegrasyon sürecinin çevresel bir uzantısı olarak değerlendirilmiş. Buna göre bölgesel istikrarın temel dayanakları AB normatif çerçevesi ile NATO'nun güvenlik şemsiyesi olarak görülmüştür. Ancak bu çalışma, özellikle 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin ardından söz konusu paradigmanın ciddi biçimde sorgulanmaya başladığını göstermektedir. Rusya'nın yeniden etkinleşen bölgesel politikaları, Çin'in KYG kapsamında genişleyen ekonomik varlığı ve Türkiye'nin çok boyutlu dış politika yaklaşımı, Balkanlar'daki stratejik alanı tek merkezli bir entegrasyon modelinden uzaklaştırarak çok merkezli bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Bu doğrultuda Balkanlar, artık yalnızca Avrupa merkezli bir uyum bölgesi olmanın ötesinde küresel güç rekabetinin güvenlik, ekonomi ve normatif düzlemlerde yeniden üretildiği jeopolitik bir kesişim alanı niteliği taşımaktadır.

Çalışmanın bulguları, Balkanlar'daki büyük güç rekabetinin geçici bir jeopolitik dalgalanma olmaktan ziyade, bunun yapısal bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm özellikle güvenlik, ekonomi ve normatif/söylemsel alan olmak üzere üç temel düzlemde kurumsallaşmıştır. Güvenlik düzleminde NATO'nun genişleme politikaları ve caydırıcılık stratejileri, bölgeyi Batı güvenlik mimarisiyle daha bütünleşik hâle getirmiştir. Bununla birlikte bu süreç, Rusya'nın bölgedeki etkisini ortadan kaldırmamıştır. Bunun aksine enerji bağımlılığı, medya ağları ve hibrit araçlar üzerinden daha dolaylı ancak süreklilik arz eden bir rekabet biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik düzlemde Çin'in altyapı yatırımları, kredi mekanizmaları ve lojistik bağlantısallık projeleri Balkanlar'ı küresel tedarik zincirlerine daha fazla entegre ederken, aynı zamanda yeni bağımlılık ilişkilerini de beraberinde getirmiştir. Normatif düzlemde ise AB'nin demokratikleşme, hukukun üstünlüğü ve kurumsal reform temelli etkisi, Rusya'nın egemenlik merkezli söylemleri ve Türkiye'nin tarihsel-kültürel bağlara dayalı diplomatik anlatılarıyla rekabet eder hâle gelmiştir. Bu üç düzlemin birbirine eklemlenmesi, Balkanlar'da klasik anlamda ayrıştırılabilir güç rekabeti modellerinin yetersiz

kaldığını göstermektedir. Nitekim günümüzde güç, askerî kapasitenin ötesinde ekonomik, kurumsal ve söylemsel araçlar üzerinden eş zamanlı olarak üretilmekte ve dağıtılmaktadır.

Çalışmanın önemli bulgularından biri de Balkan devletlerinin pasif jeopolitik nesneler olmadığı, aksine artan ölçüde stratejik rol geliştiren aktörler hâline geldikleridir. Bölge ülkeleri, AB üyelik perspektifini tamamen terk etmeksizin Rusya, Çin ve Türkiye gibi aktörlerle ilişkilerini çeşitlendirmiştir. Bu durum, Balkanlar'da dış politikanın artık ikili blok mantığıyla değil, çok yönlü dengeleme stratejileri çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Özellikle Sırbistan, Bosna-Hersek ve Kuzey Makedonya örnekleri, bu stratejik esnekliğin somut yansımaları olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu ülkeler bir yandan Batı kurumlarıyla entegrasyon süreçlerini sürdürürken, diğer yandan alternatif ekonomik ve diplomatik ortaklıklar geliştirerek dış politika alanlarını genişletmeye çalışmıştır. Böylece Balkan devletlerinin dış politika davranışlarının tek bir normatif merkeze bağlı olmaktan uzaklaştığı ve daha pragmatik bir karakter kazandığı görülmektedir.

Bu çalışma, uluslararası ilişkiler literatürüne iki temel teorik katkı sunmaktadır. İlk olarak çalışma, yapısal realizmin açıklayıcı çerçevesini yumuşak güç ve normatif güç yaklaşımlarıyla genişleterek, güç rekabetinin artık yalnızca askerî kapasite ve güvenlik dengesi üzerinden değil, aynı zamanda ekonomik bağımlılıklar, kurumsal normlar ve söylemsel araçlar üzerinden de analiz edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İkinci olarak çalışma, Balkanlar örneği üzerinden hibrit stratejik ortam kavramsallaştırmasını geliştirmektedir. Bu kavramsallaştırma, bölgesel düzenin ne tamamen bütünleşmiş ne de tamamen parçalanmış olduğunu, aksine kurumsal entegrasyon ile jeopolitik rekabetin eş zamanlı biçimde var olduğu ara bir sistem niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Balkanlar, hem entegrasyon süreçlerinin hem de büyük güç rekabetinin aynı anda işlediği çok katmanlı bir stratejik alan olarak değerlendirilmelidir.

Politik açıdan değerlendirildiğinde Balkanlar'daki dönüşüm, Avrupa güvenlik mimarisi bakımından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bölge artık yalnızca genişleme politikalarının edilgen bir nesnesi değil, küresel güç rekabetinin aktif bir sahası hâline gelmiştir. Bu durum, AB ve NATO'nun Balkanlar'a yönelik politikalarının daha bütüncül, esnek ve çok boyutlu stratejiler temelinde yeniden şekillendirilmesini gerekli kılmaktadır. Aynı zamanda Rusya ve Çin gibi aktörlerin ekonomik ve söylemsel araçlar üzerinden bölgedeki etkilerini sürdürmesi, Balkanlar'daki rekabetin uzun vadeli ve yapısal bir nitelik kazandığını göstermektedir. Türkiye'nin çok boyutlu diplomatik yaklaşımı ise bölgesel dengeyi etkileyen önemli bir orta ölçekli güç faktörü olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak Balkanlar, 2014-2025 döneminde büyük güç rekabetinin yeniden yapılandığı ve çok katmanlı stratejik ilişkilerin yoğunlaştığı kritik bir jeopolitik alan hâline gelmiştir. Bölge, bir yandan Avrupa-Atlantik entegrasyon süreçlerini sürdürürken diğer yandan alternatif güç merkezlerinin etkisine açık hibrit bir stratejik ortam üretmektedir. Bu nedenle Balkanlar'ın geleceği, yalnızca entegrasyon perspektifleri üzerinden değil, jeoekonomik rekabet, enerji güvenliği, dijital altyapı mücadeleleri ve tedarik zinciri politikaları gibi yeni stratejik dinamikler çerçevesinde de değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

Allison, R. (2014), Russian 'deniable' intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules. *International Affairs, 90*: 1255-1297. https://doi.org/10.1111/1468-2346.12170

Alpan, B., & Öztürk, A. E. (2022). Turkish foreign policy in the Balkans amidst 'soft power' and 'de-Europeanisation.' *Southeast European and Black Sea Studies*, *22*(1), 45-63. https://doi.org/10.1080/14683857.2022.2034370

Atcı, Ö. (2022). Turkey's Public Diplomacy towards the Balkans. *Istanbul Gelisim University Journal of Social Sciences*, *9*(2), 549-566. https://doi.org/10.17336/igusbd.780410

Balkan View. (2025, September 5). *Analysis: EU, NATO face strategic test in Western Balkans integration*. https://balkanview.com/analysis-eu-nato-face-strategic-test-in-western-balkans-integration/

Bechev, D. (2017). *Rival Power: Russia in Southeast Europe*. Yale University Press.

Bechev, D. (2023). Hedging Its Bets: Serbia Between Russia and the EU. *Carnegie Europe*. https://carnegieendowment.org/research/2023/01/hedging-its-bets-serbia-between-russia-and-the-eu

Bieber, F. (2015). Bieber, F. (2015), The Construction of National Identity and its Challenges in Post-Yugoslav Censuses. Social Science Quarterly, 96: 873-903. https://doi.org/10.1111/ssqu.12195

Bieber, F., & Tzifakis, N. (Eds.). (2019). *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries*. Routledge.

Börzel, T. A., & Risse, T. (2012). From Europeanisation to Diffusion: Introduction. *West European Politics*, *35*(1), 1-19. https://doi.org/10.1080/01402382.2012.631310

Börzel, T. A., & Sedelmeier, U. (2017). Larger and more law abiding? The impact of enlargement on compliance in the European Union. *Journal of European Public Policy*, *24*(2), 197-215. https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1265575

Caplan, R. (2005). Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia. Cambridge University Press.

Dursun-Özkanca, O. (2019). Turkish Foreign Policy in the Western Balkans. In *Turkey-West Relations: The Politics of Intra-alliance Opposition* (pp. 38-62). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316998960.004

Elbasani, A. (2013). *European Integration and Transformation in the Western Balkans Europeanization or Business as Usual?*. Routledge.

Gardner, L. (2025). 2025 in the Western Balkans: A year-end SITREP. *European Security & Defence (Euro-SD)*. https://euro-sd.com/2025/11/articles/exclusive/47998/2025-in-the-western-balkans/

George, A. L., & Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. MIT Press.

Glenny, M. (2012). The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2012. Toronto: House of Anansi Press Incorporated.

Götz, E., & Merlen, C. R. (2019). Russia and the question of world order. *European Politics and Society*, *20*(2), 133-153. https://doi.org/10.1080/23745118.2018.1545181

Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan.

Judah, T. (2009). The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia. 3rd Edition. Yale University Press.

Keohane, R. O. (2002). *Power and Governance in a Partially Globalized World*. Routledge.

Kuik, C. C. (2016). How Do Weaker States Hedge? Unpacking ASEAN states' alignment behavior towards China. *Journal of Contemporary China*, *25*(100), 500–514. https://doi.org/10.1080/10670564.2015.1132714

Kutlay, M., & Öniş, Z. (2021). Understanding oscillations in Turkish foreign policy: pathways to unusual middle power activism. *Third World Quarterly*, *42*(12), 3051-3069. https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1985449

Manners, I. (2002), Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?. JCMS: *Journal of Common Market Studies*, 40: 235-258. https://doi.org/10.1111/1468-5965.00353

Mearsheimer, J. J. (2001). The Tragedy of Great Power Politics. W. W. Norton.

Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs, 93*, 77-89.

Meunier, S. (2014). Divide and conquer? China and the cacophony of foreign investment rules in the EU. *Journal of European Public Policy*, *21*(7), 996-1016. https://doi.org/10.1080/13501763.2014.912145

Mulalić, M., & Karić, M. (2023). Framing Türkiye's Cosmopolitan Relations with the Western Balkans. *Insight Turkey, 25*(2), 103-120.

New Union Post. (2025, May 27). *How Russia's reach is fading in the Western Balkans*. https://newunionpost.eu/2025/05/27/russia-interference-western-balkans-eu/

Noutcheva, G. (2009). Fake, partial and imposed compliance: the limits of the EU's normative power in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy*, *16*(7), 1065-1084. https://doi.org/10.1080/13501760903226872

Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. PublicAffairs.

Öztürk, A. E., & Baser, B. (2022). The transnational politics of religion: Turkey's Diyanet, Islamic communities and beyond. *Turkish Studies*, *23*(5), 701–721. https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2068414

Paris, R. (2004). *At War's End: Building Peace after Civil Conflict*. Cambridge University Press.

Pavlicevic, D. (2019). Structural power and the China-EU-Western Balkans triangular relations, *Asia Europe* Journal, 17(4), 453-468. https://doi.org/10.1007/s10308-019-00566-y

Peng, C. (2017). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: A Historical and Philosophical Perspective. *International Critical Thought*, *7*(2), 267-278. https://doi.org/10.1080/21598282.2017.1316436

Radeljić, B., & Özşahin, M. C. (2023). The inefficiency of EU leverage in Serbia during the Russia-Ukraine war. *Southeast European and Black Sea Studies*, *23*(4), 697–716. https://doi.org/10.1080/14683857.2023.2255029

Radeljić, B., & Özşahin, M. C. (Eds.). (2022). *Turkey's Return to the Western Balkans: Policies of Continuity and Transformation*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10074-1

Richter, S., & Wunsch, N. (2020). Money, power, glory: the linkages between EU conditionality and state capture in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy*, *27*(1), 41-62. https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1578815

Rolland, N. (2017). *China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative*. National Bureau of Asian Research.

Rolland, N. (2019). *A Concise Guide to the Belt and Road Initiative*. National Bureau of Asian Research.

Sakwa, R. (2017). *Russia Against the Rest: The Post-Cold War Crisis of World Order*. Cambridge University Press.

Schimmelfennig, F. (2008). EU political accession conditionality after the 2004 enlargement: consistency and effectiveness. *Journal of European Public Policy*, *15*(6), 918-937. https://doi.org/10.1080/13501760802196861

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2005b). *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Cornell University Press.

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (Eds.). (2005a). *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*. Routledge.

Schramm, L. (2025). Navigating widening and deepening: the European Council, geopolitical motives, and Union enlargement. *Journal of European Integration*, *47*(8), 1197-1218. https://doi.org/10.1080/07036337.2025.2457007

Siddi, M. (2025). EU-Russia energy relations. In D. H. Claes (Ed.), *Energy Politics in a Turbulent Era*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781035331604.00018

Smith, K. E. (2004). The Making of EU Foreign Policy: The Case of Eastern Europe. Palgrave Macmillan.

Stefanini, S. (2018). *A step toward regional stability: Montenegro joins NATO*. In *IEMed Mediterranean Yearbook 2018* (pp. 199-201). European Institute of the Mediterranean. https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/01/A-Step-toward-Regional-Stability-Montenegro-Joins-NATO.pdf

Strachan, H. (2024). "Prologue. The return of great power competition: From strategy to geopolitics". In E. Baranets, E & A. Novo (Eds.), *Turbulence across the sea: Transatlantic relations and strategic competition* (1-21). University of Michigan Press. https://doi.org/10.3998/mpub.12212677

Vasilj, E. (2025). The Protracted Path of the Western Balkans toward NATO Integration. *Trends Research & Advisory*. https://trendsresearch.org/insight/the-protracted-path-of-the-western-balkans-toward-nato-integration/

Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley.

Wei, L. (2025). China and the Western Balkans: Economic Cooperation in a Global Geoeconomic Framework. *Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 23*(S5).

Western Balkans Center. (2026, January 26). *Western Balkan States are Hedging their Alliances*. https://westernbalkanscenter.org/article/western-balkans-roundup-jan-20-26-2026

Woodward, S. L. (1995). Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War. *Brookings Institution Press*.

Yeşiltaş, M., & Pirinççi, F. (2021). Turkey's strategic conduct under the changing international system. *Insight Turkey, 23*(4), 119-146. DOI: 10.25253/99.2021234.8

Yıldırım, K. E., & Yıldırım, A. (2017). Türkiye'nin Yumuşak Güç Sembollerinden Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na Genel Bakış. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, *33*(33), 203-219. https://doi.org/10.17498/kdeniz.297888

Yılmaz, A. N., & Kılıçoğlu, G. (2017). Balkanlar'da YTB ve TİKA'nın Türk Kamu Diplomasisi Kurumları Olarak Faaliyetleri ve Türkiye'nin Bölgedeki Yumuşak Gücüne Etkileri. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *2*(2), 115-131. https://izlik.org/JA56WN58PA

ALGORİTMADAN SOFRAYA: YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ GASTRONOMİ DENEYİMİNİN TURİZM DAVRANIŞLARINA ETKİSİ

FROM ALGORITHM TO TABLE: THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-SUPPORTED GASTRONOMY EXPERIENCES ON TOURISM BEHAVIOUR

Yasemin ASİLTÜRK OKUTAN

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları,

yasilturkokutan@agri.edu.tr,

ORCID No: 0000-0001-9134-6995

ÖZET

Dijitalleşme, turizm sektöründe karar verme süreçlerini köklü biçimde dönüştürmekte; özellikle yapay zekâ destekli öneri sistemleri turistlerin destinasyon ve restoran tercihlerini giderek daha fazla yönlendirmektedir. Bu çalışma, yapay zekâ temelli gastronomi öneri sistemlerinin turist davranışları üzerindeki etkisini deneyim ekonomisi ve teknoloji kabul literatürü çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, algoritmik güven, algılanan kişiselleştirme, veri gizliliği endişesi, memnuniyet, harcama davranışı ve yeniden ziyaret niyeti arasındaki ilişkiler analiz edilmektedir.

Araştırmanın, yapay zekâ destekli kişiselleştirilmiş gastronomi rotalarının destinasyon memnuniyetini ve harcama eğilimini artırabileceğini; ancak veri gizliliği endişesinin algoritmik güven üzerinde sınırlayıcı bir rol oynayabileceğini ortaya koyması beklenmektedir. Bu bağlamda çalışma, gastronomi turizmi literatürüne dijital aracılık ve algoritmik deneyim boyutunu ekleyerek kuramsal katkı sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca, turizm işletmeleri ve destinasyon yöneticileri için veri temelli ancak etik ilkelere duyarlı deneyim tasarımı konusunda stratejik öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Yapay zeka, gastronomi turizmi, deneyim

ABSTRACT

Digitalization is profoundly transforming decision-making processes in the tourism sector, particularly through artificial intelligence (AI)-based recommendation systems that increasingly influence tourists' destination and restaurant choices. This study investigates the impact of AI-supported gastronomic recommendation systems on tourist behavior within the framework of the experience economy and technology acceptance literature. Specifically, it examines the relationships among algorithmic trust, perceived personalization, data privacy concerns, satisfaction, spending behavior, and revisit intention.

Preliminary expectations suggest that AI-supported, personalized gastronomic routes enhance tourist satisfaction and spending behavior, while data privacy concerns may act as a limiting factor on algorithmic trust. By integrating both quantitative and qualitative insights, the study aims to provide a holistic understanding of how AI-mediated experiences shape tourist decision-making and behavior.

This research contributes theoretically to the gastronomy tourism literature by highlighting the role of digital mediation and algorithmic experiences. Practically, it offers strategic implications for tourism businesses and destination managers regarding the design of data-driven yet ethically responsible personalized experiences, balancing technological efficiency with user trust and privacy considerations.

Keywords: artificial intelligence, gastronomy tourism, experience

1. GİRİŞ

Dijitalleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmelerle birlikte turizm sektörünün yapısal dönüşümünü hızlandıran en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Özellikle büyük veri (big data) analitiği ve yapay zekâ (YZ) uygulamaları, turizmde karar alma süreçlerini yeniden şekillendirerek hem arz hem de talep tarafında önemli değişimlere yol açmaktadır. Turistlerin seyahat planlama süreçlerinde kullandıkları dijital platformlar; veri toplama, analiz etme ve kişiselleştirilmiş öneriler sunma kapasitesi sayesinde kullanıcı deneyimini daha öngörülebilir ve optimize edilebilir hale getirmektedir (Xiang et al., 2015; Li et al., 2018).

Yapay zekâ destekli öneri sistemleri, özellikle çevrimiçi seyahat acenteleri (OTA'lar), mobil uygulamalar ve sosyal medya platformları aracılığıyla turist davranışlarını yönlendiren temel araçlardan biri haline gelmiştir. Bu sistemler, kullanıcıların geçmiş davranışlarını, tercihlerini ve çevrimiçi etkileşimlerini analiz ederek destinasyon seçimi, konaklama tercihi ve gastronomik deneyim planlaması gibi süreçlerde kişiselleştirilmiş öneriler sunmaktadır (Gretzel et al., 2020). Algoritmik filtreleme, makine öğrenmesi ve derin öğrenme teknikleri sayesinde bu öneriler giderek daha isabetli ve etkili hale gelmektedir.

Gastronomi turizmi bağlamında bu dönüşüm daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yemek deneyimi, turistik deneyimin ayrılmaz bir parçası haline gelirken, restoran seçimleri büyük ölçüde dijital platformlar üzerinden yapılan değerlendirmelere dayanmaktadır. Özellikle kullanıcı yorumları, puanlama sistemleri ve yapay zekâ destekli öneri algoritmaları, turistlerin gastronomik tercihlerini doğrudan etkilemektedir (Filieri et al., 2019). Lezzet haritaları, konum tabanlı öneriler ve kişiselleştirilmiş rota planlama uygulamaları, turistlerin destinasyon içerisindeki hareketlerini ve tüketim davranışlarını yeniden şekillendirmektedir.

Bununla birlikte, yapay zekâ destekli sistemlerin turizm deneyimine entegrasyonu yalnızca işlevsel ve davranışsal etkilerle sınırlı değildir; aynı zamanda etik, psikolojik ve sosyolojik boyutları da içermektedir. Algoritmik güven (algorithmic trust), kullanıcıların öneri sistemlerine duyduğu güven düzeyini ifade ederken; veri gizliliği endişeleri, kullanıcıların kişisel verilerinin nasıl toplandığı ve kullanıldığına ilişkin kaygılarını kapsamaktadır (Creswell & Plano Clark, 2018; Martin, 2019). Bu bağlamda, turistlerin karar alma süreçlerinde dijital

aracıların rolü giderek artarken, bireysel özerklik ve algoritmik yönlendirme arasındaki denge önemli bir tartışma konusu haline gelmektedir.

Ayrıca, yapay zekâ sistemlerinin sunduğu önerilerin homojenleşme riski taşıdığı ve bu durumun yerel gastronomik çeşitliliği olumsuz etkileyebileceği de literatürde vurgulanmaktadır. Popülerlik temelli algoritmalar, belirli restoranları öne çıkarırken daha az bilinen yerel işletmelerin görünürlüğünü azaltabilmektedir (van der Zee & Bertocchi, 2018). Bu durum, turizmde sürdürülebilirlik ve kültürel çeşitlilik açısından yeni tartışmaları beraberinde getirmektedir.

Bu çalışma, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin turist davranışları üzerindeki etkisini çok boyutlu bir model çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda; algılanan fayda, algoritmik güven, veri gizliliği endişesi ve kişiselleştirme düzeyi gibi değişkenlerin turistlerin gastronomik tercihleri ve deneyim memnuniyeti üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Çalışma, hem teorik literatüre katkı sağlamayı hem de turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeler için stratejik çıkarımlar sunmayı hedeflemektedir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

2.1 Deneyim Ekonomisi ve Gastronomi

Deneyim ekonomisi yaklaşımı, modern tüketim anlayışında köklü bir dönüşümü temsil etmekte olup, bireylerin yalnızca ürün ya da hizmet satın almakla kalmayıp aynı zamanda anlamlı ve hatırlanabilir deneyimler arayışında olduklarını ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, B. Joseph Pine II ve James H. Gilmore tarafından geliştirilmiş ve ekonomik değer yaratımının evriminde deneyimin merkezi bir konuma yerleştiğini vurgulamıştır (Pine & Gilmore, 1999). Deneyim ekonomisine göre işletmeler, müşterilere yalnızca işlevsel fayda sunmak yerine, duygusal, estetik ve bilişsel boyutları kapsayan bütünsel deneyimler sunarak rekabet avantajı elde etmektedir.

Turizm sektörü, deneyim ekonomisinin en yoğun hissedildiği alanlardan biri olup, özellikle gastronomi turizmi bu bağlamda önemli bir yer tutmaktadır. Gastronomik deneyimler; tat, koku, görsellik ve sosyal etkileşim gibi çok duyulu unsurların birleşimiyle oluşmakta ve turistlerin destinasyon algısını doğrudan etkilemektedir (Quan & Wang, 2004). Bu nedenle restoranlar ve gastronomik etkinlikler, yalnızca beslenme ihtiyacını karşılayan unsurlar olmaktan çıkarak kültürel ve deneyimsel değer üreten unsurlar haline gelmiştir.

Yapay zekâ destekli kişiselleştirme sistemleri, deneyim ekonomisinin sunduğu bu çerçeveyi daha ileri bir noktaya taşımaktadır. Kullanıcı verilerinin analiz edilmesiyle oluşturulan öneri sistemleri, bireysel tercihlere uygun gastronomik deneyimler sunarak algılanan değeri artırmaktadır (Gretzel et al., 2020). Özellikle konum tabanlı hizmetler, geçmiş deneyim verileri ve kullanıcı yorumları üzerinden geliştirilen algoritmalar, turistlerin daha önce deneyimlemedikleri ancak ilgi alanlarına uygun restoranları keşfetmelerine olanak tanımaktadır.

Ulusal literatürde de gastronomi deneyiminin turistik değer yaratmadaki rolü sıklıkla vurgulanmaktadır. Örneğin, Muzaffer Uysal ve çalışma arkadaşları, gastronominin destinasyon çekiciliğini artıran temel unsurlardan biri olduğunu belirtirken; Nazmi Kozak gastronomi deneyiminin turist memnuniyeti ve sadakati üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir (Kozak, 2014; Uysal et al., 2016). Bu bağlamda yapay zekâ destekli öneri sistemleri, deneyim ekonomisinin kişiselleştirilmiş boyutunu güçlendiren önemli bir araç olarak değerlendirilebilir.

2.2 Teknoloji Kabul Modeli

Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM), Fred Davis tarafından geliştirilen ve bireylerin yeni teknolojileri benimseme davranışlarını açıklamayı amaçlayan temel teorik modellerden biridir. Model, algılanan fayda (perceived usefulness) ve algılanan kullanım kolaylığı (perceived ease of use) olmak üzere iki temel değişkenin, bireylerin teknoloji kullanım niyetini belirlediğini ileri sürmektedir (Davis, 1989).

Turizm ve özellikle gastronomi öneri sistemleri bağlamında TAM modeli genişletilerek farklı değişkenlerle birlikte ele alınmaktadır. Algoritmik güven, kullanıcıların sistem tarafından sunulan önerilere ne ölçüde güvendiğini ifade ederken; algılanan kişiselleştirme düzeyi, önerilerin bireysel tercihlere ne kadar uygun olduğunu belirlemektedir. Bu değişkenlerin, algılanan fayda ile birlikte davranışsal niyet üzerinde önemli etkileri olduğu belirtilmektedir (Filieri et al., 2019).

Ayrıca, mobil uygulamalar ve dijital platformlar üzerinden sunulan gastronomi öneri sistemlerinin kullanımında kullanıcı deneyimi, arayüz tasarımı ve bilgi kalitesi gibi unsurlar da teknoloji kabulünü etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır (Kim & Hall, 2020). Bu bağlamda, yapay zekâ destekli sistemlerin kullanıcı dostu olması ve güvenilir bilgi sunması, benimsenme sürecinde kritik rol oynamaktadır.

Ulusal literatürde yapılan çalışmalar da TAM modelinin turizm alanında geçerliliğini desteklemektedir. Örneğin, Aydın Kılıç ve Mehmet Aydın tarafından yapılan çalışmalar, algılanan fayda ve kullanım kolaylığının turizm uygulamalarının benimsenmesinde belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır (Kılıç & Aydın, 2018). Bu durum, gastronomi öneri sistemlerinin kullanımında da benzer dinamiklerin geçerli olduğunu göstermektedir.

2.3 Algoritmik Güven ve Veri Etiği

Dijitalleşme ile birlikte algoritmalar, bireylerin karar alma süreçlerinde giderek daha görünmez ancak etkili aktörler haline gelmiştir. Özellikle yapay zekâ tabanlı öneri sistemleri, kullanıcı davranışlarını analiz ederek karar süreçlerini yönlendirmekte ve belirli seçenekleri öne çıkarmaktadır. Bu durum, “algoritmik güven” kavramını önemli bir araştırma konusu haline getirmiştir. Algoritmik güven, bireylerin algoritmalar tarafından sunulan önerilere duyduğu güven düzeyini ifade etmektedir (Shin, 2021).

Shoshana Zuboff tarafından ortaya konulan gözetim kapitalizmi (surveillance capitalism) yaklaşımı, veri temelli ekonomik sistemlerin bireylerin davranışlarını nasıl yönlendirdiğini ve

bu süreçte etik sorunların nasıl ortaya çıktığını açıklamaktadır (Zuboff, 2019). Bu yaklaşım, özellikle turizm sektöründe kişisel verilerin yoğun kullanımı nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Kullanıcıların konum bilgileri, tercihleri ve geçmiş deneyimleri gibi veriler, daha doğru öneriler sunmak amacıyla işlenirken; aynı zamanda gizlilik ve veri güvenliği konularında önemli riskler ortaya çıkmaktadır.

Gastronomi turizmi bağlamında, veri temelli kişiselleştirme sistemleri turist deneyimini zenginleştirirken, kullanıcıların mahremiyet algısını da etkileyebilmektedir. Veri gizliliği endişesi (privacy concern), kullanıcıların kişisel bilgilerinin kötüye kullanılabileceği yönündeki algılarını ifade etmekte ve bu durum teknoloji kullanım niyetini olumsuz etkileyebilmektedir (Martin, 2019). Bu nedenle, öneri sistemlerinin şeffaflığı, veri kullanım politikalarının açıklığı ve kullanıcı kontrolünün sağlanması büyük önem taşımaktadır.

Ulusal literatürde de dijitalleşmenin etik boyutuna yönelik çalışmalar artış göstermektedir. Yavuz Ercan Gül veri etiği ve dijital mahremiyet konularında yaptığı çalışmalarda, kullanıcı güveninin dijital platformların sürdürülebilirliği açısından kritik olduğunu vurgulamaktadır (Gül, 2020). Bu bağlamda, turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin yalnızca teknolojik yeniliklere odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda etik sorumluluklarını da göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE HİPOTEZLERİ

3.1 Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin:

- Restoran tercihine,
- Harcama davranışına,
- Deneyim memnuniyetine,
- Yeniden ziyaret niyetine

etkisini analiz etmektir.

3.2 Araştırma Modeli

Modelde aşağıdaki değişkenler yer almaktadır:

- Algoritmik Güven
- Algılanan Kişiselleştirme
- Veri Gizliliği Endişesi
- Memnuniyet
- Harcama Davranışı
- Yeniden Ziyaret Niyeti

3.3 Hipotezler

H1: Algoritmik güven, restoran tercihini pozitif yönde etkiler.
H2: Algılanan kişiselleştirme memnuniyeti artırır.
H3: Memnuniyet yeniden ziyaret niyetini pozitif etkiler.
H4: Algoritmik öneriler harcama düzeyini artırır.
H5: Veri gizliliği endişesi algoritmik güveni negatif etkiler.
H6: Memnuniyet, algoritmik güven ile yeniden ziyaret niyeti arasında aracılık rolü üstlenir.

4.YÖNTEM

4.1.Araştırma Deseni

Çalışmanın nitel boyutu, yorumlayıcı fenomenolojik yaklaşım çerçevesinde tasarlanmıştır. Amaç, turistlerin yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerine ilişkin deneyimlerini, güven algılarını ve veri etiğine dair düşüncelerini derinlemesine anlamaktır (Braun & Clarke, 2006). Bu doğrultuda yarı yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir.

4.2.Evren ve Örneklem

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Örneklem seçiminde katılımcıların son 12 ay içinde seyahat etmiş olmaları, seyahat sırasında restoran/rota seçimi için dijital platform kullanmış olmaları, en az bir kez algoritmik öneri (önerilen restoran, “sizin için seçildi”, puan sıralaması vb.) deneyimlemiş olmalarına dikkat edilmiştir.

4.3. Araştırma Soruları

A. Algoritmik Yönlendirme Deneyimi

1. Seyahatlerinizde restoran seçimini nasıl yapıyorsunuz?
2. Dijital platformların önerdiği restoranları ne sıklıkla tercih ediyorsunuz?
3. “Sizin için önerildi” ibaresi kararınızı etkiliyor mu? Nasıl?

B. Algoritmik Güven

4. Bu önerilerin sizin zevkinizi gerçekten yansıttığını düşünüyor musunuz?
5. Platformların tarafsız olduğuna inanıyor musunuz?
6. Yüksek puanlı restoranların her zaman daha iyi olduğunu düşünüyor musunuz?

C. Veri Etiği ve Gizlilik

7. Kişisel verilerinizin öneri sistemlerinde kullanılması sizi rahatsız ediyor mu?
8. Size özel öneriler almak için veri paylaşmaya istekli misiniz?
9. Algoritmaların sizi yönlendirdiğini düşündüğünüz oldu mu?

D. Davranışsal Sonuçlar

10. Algoritmik öneriyle gittiğiniz bir restoran deneyiminiz nasıldı?
11. Bu tür öneriler harcama miktarınızı etkiliyor mu?
12. Böyle bir deneyim tekrar ziyaret kararınızı etkiler mi?

4.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizimde NVivo veya MAXQDA tekniği kullanılmıştır. Öncelikle kodlar ve temalar belirlenmiş, temalar gözden geçirilerek adlandırılmıştır.

4.5. Etik Hususlar

Çalışmada gönüllülük esas alınmış, katılımcı bilgileri gizlenmiştir. Veriler yalnızca akademik amaçla kullanılacaktır. Veri saklama ve işleme süreci ilgili etik kurul ilkelerine uygun yürütülecektir.

5. BULGULAR

Yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle incelenmiş ve altı ana tema belirlenmiştir: (1) Algoritmik Kolaylık ve İşlevsellik, (2) Algoritmik Güven, (3) Görünmez Yönlendirme ve Manipülasyon Algısı, (4) Veri Gizliliği ve Koşullu Rıza, (5) Deneyim Tatmini ve Algoritmik İsabet, (6) Ticarileşme ve Sponsorluk Şüphesi.

5.1. Algoritmik Kolaylık ve İşlevsellik

Katılımcıların büyük çoğunluğu, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerini günlük karar verme süreçlerini kolaylaştıran önemli bir araç olarak değerlendirmiştir. Özellikle "zaman kazandırıcı" ve "karar yorgunluğunu azaltıcı" nitelikleri, bu sistemlerin en belirgin avantajları arasında öne çıkmaktadır. Katılımcılar, sınırlı zaman dilimlerinde çok sayıda alternatif arasından seçim yapma zorunluluğunun yarattığı bilişsel yükü, algoritmik öneriler sayesinde minimize ettiklerini ifade etmişlerdir.

Bu durum özellikle kısa süreli seyahatlerde daha belirgin hale gelmektedir. Katılımcılar, seyahat sürelerinin kısıtlı olması nedeniyle detaylı araştırma yapma imkânı bulamadıklarını ve bu noktada öneri sistemlerinin pratik bir çözüm sunduğunu vurgulamışlardır. Öneri algoritmalarının sunduğu filtrelenmiş ve sıralanmış seçenekler, karar verme sürecini hızlandırarak kullanıcıların doğrudan eyleme geçmesini sağlamaktadır.

"Bilmediğim bir şehirde saatlerce restoran araştırmak yerine önerilen ilk üç mekândan birini seçiyorum." (K7)

"Tatildeyken zaman kaybetmek istemiyorum. Uygulamanın önerdiği yerlere bakıp hızlıca karar veriyorum." (K3)

"O kadar çok seçenek var ki, hangisini seçeceğimi şaşırıyorum. Uygulama benim yerime elemiş gibi oluyor." (K11)

“Yorumları tek tek okumaktansa algoritmanın sıralamasına güveniyorum, genelde de memnun kalıyorum.” (K5)

Bu ifadeler, kullanıcıların karar verme süreçlerinde “tatmin edici seçim” (satisficing) yaklaşımına yöneldiğini göstermektedir. Bireyler, en iyi seçeneği exhaustive biçimde araştırmak yerine, yeterince iyi olduğu düşünülen seçenekler arasından hızlı bir tercih yapma eğilimi göstermektedir. Bu bağlamda öneri sistemleri, seçenekleri daraltarak karar verme sürecini optimize eden bir araç işlevi görmektedir.

Algoritmik kolaylık kavramı, yalnızca zaman tasarrufu ile sınırlı olmayıp aynı zamanda bilişsel çaba (cognitive effort) ve bilgi aşırı yüklenmesi (information overload) gibi unsurları da kapsamaktadır. Dijital ortamlarda sunulan yoğun bilgi akışı, kullanıcıların karar verme süreçlerini zorlaştırabilmekte ve karar yorgunluğuna neden olabilmektedir. Yapay zekâ destekli sistemler ise bu karmaşıklığı azaltarak kullanıcıya daha yönetilebilir bir seçim seti sunmaktadır.

Katılımcı görüşleri, algoritmik sistemlerin aynı zamanda belirsizlik azaltıcı bir rol üstlendiğini de ortaya koymaktadır:

“Daha önce hiç gitmediğim bir yerde risk almak istemiyorum, o yüzden uygulamanın önerdiği yerlere yöneliyorum.” (K9)

“Popüler olanları görmek içimi rahatlatıyor, en azından kötü çıkma ihtimali düşük oluyor.” (K2)

Bu bağlamda, algoritmik önerilerin yalnızca işlevsel bir kolaylık sağlamadığı, aynı zamanda psikolojik güven hissini de desteklediği söylenebilir. Özellikle bilinmeyen destinasyonlarda, bireylerin risk algısını azaltarak daha hızlı ve emin kararlar almalarına katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte bazı katılımcılar, bu kolaylığın olası olumsuz etkilerine de dikkat çekmiştir:

“Bazen hep aynı tarz yerlere yönlendiriyor, farklı bir şey keşfetme ihtimalim azalıyor.” (K14)

“Kendim araştırma yapmayı eskisi kadar tercih etmiyorum, biraz tembelleştirdi diyebilirim.” (K6)

Bu ifadeler, algoritmik kolaylığın uzun vadede keşif davranışını sınırlayabileceğini ve kullanıcıların sistemlere bağımlılık geliştirebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu tema, çift yönlü bir etkiyi ortaya koymaktadır: bir yandan karar verme süreçlerini hızlandıran ve kolaylaştıran bir mekanizma söz konusu iken, diğer yandan bireysel keşif ve araştırma motivasyonunu zayıflatabilecek bir dinamik de bulunmaktadır.

Sonuç olarak, algoritmik kolaylık ve işlevsellik teması, yapay zekâ destekli öneri sistemlerinin turizm deneyiminde önemli bir değer yarattığını ortaya koymaktadır. Bu sistemler, hız, pratiklik ve bilişsel yük azaltma özellikleri sayesinde turistlerin deneyim planlama süreçlerini daha verimli hale getirmekte; aynı zamanda karar verme davranışlarını yeniden şekillendirmektedir.

Bununla birlikte, bu kolaylığın uzun vadeli etkilerinin dengeli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği de anlaşılmaktadır.

5.2. Algoritmik Güven

Katılımcı ifadeleri, yapay zekâ destekli öneri sistemlerine duyulan güvenin, kullanım davranışı üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Algoritmik güven, kullanıcıların sistem tarafından sunulan önerilerin doğruluğuna ve kendileri için uygun olduğuna dair geliştirdikleri inanç olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, özellikle daha önce olumlu deneyimler yaşamış kullanıcıların öneri sistemlerine olan güven düzeylerinin arttığı gözlemlenmiştir.

“Daha önce önerdiği yerlerden memnun kaldığım için artık daha fazla güveniyorum.” (K8)

“Uygulama benim zevkimi öğrenmiş gibi, o yüzden önerilerine şüpheyle yaklaşmıyorum.” (K1)

“Yüksek puanlı ve çok yorum alan yerleri görünce içim daha rahat ediyor.” (K12)

Bu ifadeler, kullanıcıların güven oluşturma sürecinde yalnızca algoritmanın kendisine değil, aynı zamanda kullanıcı yorumları ve puanlama sistemlerine de önem verdiğini göstermektedir. Yani algoritmik güven, sosyal kanıt (social proof) ile desteklenen hibrit bir yapı sergilemektedir.

Bununla birlikte bazı katılımcılar, algoritmik önerilerin tamamen tarafsız olmadığına dair şüpheler de dile getirmiştir:

“Bazen sponsorlu yerleri öne çıkardığını düşünüyorum, o yüzden her zaman güvenmiyorum.” (K10)

“Popüler olanı gösteriyor ama bu benim için en iyi olduğu anlamına gelmez.” (K4)

Bu tür ifadeler, algoritmik şeffaflık ve tarafsızlık konularının kullanıcı güveni açısından kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcıların bir kısmı, öneri sistemlerinin nasıl çalıştığını bilmemelerine rağmen sonuçlara göre güven geliştirmekte; bir kısmı ise sistemin arka planına dair belirsizlik nedeniyle temkinli yaklaşmaktadır.

Sonuç olarak, algoritmik güvenin dinamik bir yapı sergilediği ve kullanıcı deneyimleri, sosyal kanıtlar ve sistem şeffaflığı gibi faktörlerden etkilendiği görülmektedir. Bu durum, öneri sistemlerinin sürdürülebilir kullanımı açısından güven inşasının kritik bir unsur olduğunu göstermektedir.

5.3. Görünmez Yönlendirme ve Manipülasyon Algısı

Katılımcıların bir kısmı, yapay zekâ destekli öneri sistemlerinin tamamen tarafsız olmadığına yönelik bir algıya sahiptir. Özellikle sponsorlu içeriklerin ve ticari iş birliklerinin, kullanıcıya

“organik öneri” gibi sunulmasının yönlendirici ve potansiyel olarak manipülatif bir etki yarattığı ifade edilmiştir. Bu durum, algoritmaların görünmez bir aktör olarak karar süreçlerine müdahil olduğu yönündeki algıyı güçlendirmektedir.

“Bazen gerçekten iyi olduğu için mi öneriliyor, yoksa reklam mı bilmiyorum.” (K3)

“Üst sıralarda çıkan yerlerin hepsi çok popüler ama sanki biraz da para verenler öne çıkıyor gibi.” (K10)

“Reklam olduğunu anlasam belki sorun etmem ama öneri gibi sunulunca güvenim azalıyor.” (K6)

Bu ifadeler, kullanıcıların öneri sistemlerinin arka planında işleyen ticari mekanizmalar konusunda belirsizlik yaşadığını göstermektedir. Özellikle öneri ile reklam arasındaki sınırın net olmaması, kullanıcıların sistemlere yönelik güvenini zedeleyebilmektedir. Katılımcılar, şeffaflık eksikliğini manipülasyon algısının temel kaynağı olarak değerlendirmektedir.

Bazı katılımcılar ise bu yönlendirmelerin farkında olmakla birlikte, bunun kaçınılmaz bir durum olduğunu kabul etmektedir:

“Sonuçta bu uygulamalar da para kazanıyor, o yüzden bazı yerleri öne çıkarmaları normal.” (K2)

“Biraz yönlendirme var ama tamamen kötü değil, en azından kötü yerlere götürmüyor.” (K8)

Bu görüşler, kullanıcıların bir kısmının algoritmik yönlendirmeleri rasyonelleştirdiğini ve belirli ölçüde tolere ettiğini göstermektedir. Ancak bu toleransın, önerilerin doğruluğu ve kullanıcı deneyiminin kalitesi ile doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, bazı katılımcılar bu durumun kendi karar verme özgürlüklerini sınırladığını düşünmektedir:

“Ben seçiyorum gibi hissediyorum ama aslında bana gösterilenler arasından seçiyorum.” (K14)

“Alternatiflerin çoğunu hiç görmüyoruz, bu da biraz manipülasyon gibi geliyor.” (K11)

Bu ifadeler, algoritmaların yalnızca öneri sunmakla kalmayıp aynı zamanda seçenek setini sınırlandırarak karar çerçevesini belirlediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, literatürde “görünmez yönlendirme” (nudging) olarak ifade edilen kavramla örtüşmektedir. Yani kullanıcılar, farkında olmadan belirli tercihlere yönlendirilebilmekte ve bu yönlendirme çoğu zaman algoritmik süreçler aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla bu tema, yapay zekâ destekli sistemlerin yalnızca kolaylaştırıcı değil, aynı zamanda yönlendirici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Algoritmik şeffaflık eksikliği, kullanıcıların

sistemlere duyduğu güveni zayıflatırken; öneri ve reklam arasındaki ayrımın belirsizliği manipülasyon algısını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak, bu bulgu algoritmik şeffaflığın ve etik tasarım ilkelerinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Kullanıcılara hangi içeriklerin sponsorlu olduğu, önerilerin hangi kriterlere göre sunulduğu ve verilerin nasıl işlendiği konusunda açık bilgi verilmesi, güven inşası açısından kritik bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir. Aksi takdirde, kullanıcı deneyimini kolaylaştırmayı amaçlayan bu sistemler, uzun vadede güven kaybına ve kullanım isteğinin azalmasına yol açabilecek bir risk barındırmaktadır.

5.4. Veri Gizliliği ve Koşullu Rıza

Katılımcılar genel olarak yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin sunduğu kişiselleştirilmiş deneyimlere olumlu yaklaşmakla birlikte, veri paylaşımı konusunda temkinli ve seçici bir tutum sergilemektedir. Özellikle konum verisi, geçmiş tercihlerin kaydedilmesi ve kullanıcı davranışlarının analiz edilmesi gibi süreçler, katılımcılar açısından belirli düzeyde mahremiyet kaygısı oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bu kaygının mutlak bir reddedişe dönüşmediği; aksine fayda algısına bağlı olarak esneyen bir yapı sergilediği görülmektedir.

Katılımcıların ifadeleri, veri paylaşımının "karşılıklı fayda" çerçevesinde değerlendirildiğini göstermektedir. Kullanıcılar, sistemin sunduğu önerilerin kalitesi arttıkça veri paylaşımına daha olumlu yaklaşmakta ve mahremiyet endişelerini ikincil plana atabilmektedir.

"Eğer bana gerçekten iyi öneriler sunuyorsa konumumu kullanmasına çok itiraz etmem." (K15)

"Zaten herkes veri topluyor, önemli olan karşılığında ne verdiği." (K7)

"Beni doğru yönlendiriyorsa verilerimi kullanması çok sorun değil." (K3)

"Rahatsız oluyorum ama uygulama işimi kolaylaştırıyorsa kabul ediyorum." (K11)

Bu ifadeler, veri gizliliğine yönelik tutumların sabit değil, durumsal ve fayda odaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcılar, özellikle zaman tasarrufu, doğru öneri alma ve deneyim kalitesinin artması gibi avantajlar sağlandığında veri paylaşımını daha kabul edilebilir bulmaktadır.

Bu bağlamda çalışma kapsamında **"**koşullu rıza**"** (conditional consent) kavramı geliştirilmiştir. Koşullu rıza, kullanıcıların kişisel verilerini paylaşma kararlarının önceden sabit bir onaydan ziyade, sistemin sunduğu algılanan faydaya bağlı olarak sürekli yeniden değerlendirilmesi durumunu ifade etmektedir. Yani kullanıcılar, veri paylaşımını bir "takas ilişkisi" (data-for-value exchange) olarak görmekte; aldıkları hizmetin kalitesi arttıkça rıza düzeyleri de yükselmektedir.

Bazı katılımcılar bu durumu daha açık bir şekilde ifade etmiştir:

“Ne kadar çok veri verirsem o kadar iyi öneri alıyorum, bu da normal geliyor artık.” (K6)

“Biraz rahatsız edici ama faydası daha ağır basıyor.” (K14)

Bu bulgular, veri gizliliği algısının mutlak bir hassasiyet değil, bağlama bağlı bir değerlendirme süreci olduğunu göstermektedir. Özellikle gastronomi öneri sistemleri gibi günlük yaşamı kolaylaştıran uygulamalarda, kullanıcılar gizlilikten ziyade pratik faydayı önceliklendirme eğilimindedir.

Bununla birlikte, bu durum uzun vadede kullanıcıların veri farkındalığının azalması ve “normalleşmiş veri paylaşımı” davranışının gelişmesi riskini de beraberinde getirmektedir. Katılımcıların bir kısmı, verilerinin nasıl kullanıldığına dair detaylı bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmiş ve bu durumun ileride güven sorununa dönüşebileceğini belirtmiştir.

Sonuç olarak, veri gizliliği ve koşullu rıza teması, yapay zekâ destekli sistemlerin benimsenmesinde karmaşık bir dengeyi ortaya koymaktadır. Kullanıcılar bir yandan mahremiyetlerini koruma eğilimindeyken, diğer yandan aldıkları fayda arttıkça veri paylaşımına daha açık hale gelmektedir. Bu durum, dijital turizm uygulamalarında şeffaflık, açık bilgilendirme ve kullanıcı kontrol mekanizmalarının önemini daha da artırmaktadır.

5.5. Deneyim Tatmini ve Algoritmik İsabet

Katılımcıların büyük çoğunluğu, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemleri aracılığıyla ulaştıkları restoran deneyimlerinin genel olarak beklentilerini karşıladığını ifade etmiştir. Özellikle yüksek puanlı, çok sayıda kullanıcı yorumu bulunan ve platformlar tarafından üst sıralarda önerilen işletmelerin daha güvenilir algılandığı görülmektedir. Bu durum, algoritmik sıralamanın kullanıcılar için bir “kalite göstergesi” haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Katılımcılar, öneri sistemleri üzerinden ulaştıkları restoranlarda çoğunlukla memnuniyet yaşadıklarını ve beklenti-uyumlu deneyimler elde ettiklerini belirtmiştir:

“Yüksek puanlı yerlerde genelde hayal kırıklığı yaşamadım.” (K9)

“Ne önerildiyse gittim, çoğu zaman fotoğraflardaki gibi çıktı.” (K2)

“Yorum sayısı çoksa daha güveniyorum, genelde doğru çıkıyor.” (K13)

“Sistem neyi önerdiyse kötü çıkma ihtimali düşük oluyor.” (K5)

Bu ifadeler, algoritmik isabetin (algorithmic accuracy) kullanıcı deneyimi üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir. Kullanıcılar, özellikle sosyal kanıt (puanlama, yorum sayısı, popülerlik) ile desteklenen önerileri daha güvenilir bulmakta ve bu doğrultuda deneyim tatmini artmaktadır. Bu durum, dijital platformlarda algılanan kalite ile gerçek deneyim arasındaki uyumun güçlü olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte bazı katılımcılar, yüksek popülerliğe sahip mekânların zamanla özgünlük ve yerellik özelliklerini kaybettiğini ifade etmiştir. Özellikle algoritmaların popüler olanı daha görünür kılması, belirli restoranların aşırı talep görmesine ve standartlaşmasına yol açabilmektedir.

"Çok popüler olan yerler bir süre sonra turist tuzağına dönüşüyor gibi." (K10)

"Herkes oraya gidince yerel bir deneyim olmaktan çıkıyor." (K14)

"Önerilen yerler iyi ama bazen çok kalabalık ve ruhsuz oluyor." (K6)

Bu bulgular, algoritmik öneri sistemlerinin yalnızca bireysel memnuniyet üretmekle kalmayıp, aynı zamanda deneyimlerin homojenleşmesine de katkı sağlayabileceğini göstermektedir. Popülerlik temelli sıralama mekanizmaları, belirli işletmeleri sürekli öne çıkararak alternatif ve yerel deneyimlerin görünürlüğünü azaltabilmektedir.

Bu durum, literatürde "algoritmik homojenleşme" olarak tartışılan olgu ile örtüşmektedir. Yani kullanıcılar farklı seçenekler arasından seçim yaptıklarını düşünürken, aslında benzer türde ve yüksek görünürlüklü işletmelere yönlendirilebilmektedir. Bu süreç, gastronomik çeşitliliğin azalması ve deneyimlerin standartlaşması riskini beraberinde getirmektedir.

Öte yandan bazı katılımcılar, algoritmik önerilerin doğruluğunu yalnızca puanlara değil, kendi deneyimlerine göre değerlendirdiklerini belirtmiştir:

"Bazen düşük puanlı ama çok daha iyi yerler bulduğum da oldu." (K11)

"Sadece puana bakarak gitmiyorum artık, biraz da sezgimle hareket ediyorum." (K3)

Bu ifadeler, kullanıcıların zamanla algoritmik önerilere karşı daha eleştirel bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir. Yani deneyim arttıkça kullanıcılar, algoritmik isabeti sorgulama ve kendi değerlendirme kriterlerini oluşturma eğilimine girmektedir.

Sonuç olarak bu tema, yapay zekâ destekli öneri sistemlerinin genel olarak yüksek düzeyde deneyim tatmini sağladığını ortaya koymaktadır. Ancak aynı zamanda bu sistemlerin, popülerlik temelli yönlendirme mekanizmaları nedeniyle deneyim çeşitliliğini sınırlayabileceği ve gastronomik özgünlüğü azaltabileceği de anlaşılmaktadır. Bu nedenle algoritmik tasarımın yalnızca doğruluk ve memnuniyet değil, aynı zamanda çeşitlilik ve keşif dengesini de gözetmesi gerektiği söylenebilir.

5.6. Ticarileşme ve Standartlaşma Endişesi

Katılımcıların bir kısmı, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin yerel, küçük ölçekli işletmeler yerine daha görünür, zincir ve markalaşmış işletmeleri öne çıkardığını düşünmektedir. Bu durum, algoritmaların yalnızca kullanıcı tercihlerini değil, aynı zamanda piyasa dinamiklerini de yeniden şekillendirdiğine yönelik bir algı ortaya koymaktadır. Özellikle

popülerlik, puanlama ve reklam temelli sıralama mekanizmalarının, gastronomik deneyimlerin çeşitliliğini sınırladığı ifade edilmiştir.

Katılımcılar, öneri sistemlerinin giderek daha "standart" bir yemek deneyimine yönlendirdiğini ve yerel özgünlüğün geri planda kaldığını vurgulamaktadır:

"Hep aynı zincir restoranlar karşıma çıkıyor, yerel küçük yerleri keşfetmek zorlaşıyor." (K5)

"Sanki her şehirde aynı yerler varmış gibi, yerel tatları bulmak zorlaştı." (K12)

"Uygulama popüler olanı gösteriyor ama bu hep büyük markalar oluyor." (K9)

"Gerçek yerel restoranlar çok altlarda kalıyor, onları bulmak için ekstra uğraşmak gerekiyor." (K14)

Bu ifadeler, algoritmik sistemlerin görünürlük ekonomisi (visibility economy) içinde belirli işletmeleri avantajlı hale getirdiğini göstermektedir. Özellikle yüksek puan, çok sayıda yorum ve reklam bütçesi gibi kriterler, algoritmik sıralamalarda belirleyici olduğunda küçük ve yerel işletmelerin görünürlüğü azalabilmektedir. Bu durum, gastronomi turizminin temel unsurlarından biri olan "yerellik ve özgünlük" algısını zayıflatma potansiyeli taşımaktadır.

Katılımcılar ayrıca, bu standartlaşmanın destinasyon deneyimini de etkilediğini ifade etmiştir. Farklı şehirlerde benzer işletmelerin önerilmesi, seyahat deneyiminin özgünlüğünü azaltan bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda algoritmaların, yalnızca bireysel tercihleri değil, aynı zamanda destinasyon imajını da homojenleştirdiği düşünülmektedir.

Bununla birlikte bazı katılımcılar, sistemin bu yönünü kısmen kabul etmekte ve bunun kaçınılmaz bir piyasa sonucu olduğunu düşünmektedir:

"Büyük yerler daha çok yorum aldığı için öne çıkıyor, bu biraz normal aslında." (K3)

"Küçük yerler de iyi ama insanlar genelde bilindik yerlere gidiyor." (K7)

Bu görüşler, kullanıcıların algoritmik görünürlük adaletsizliğini tamamen olumsuz değil, kısmen rasyonel bir süreç olarak da değerlendirdiğini göstermektedir. Ancak yine de küçük işletmelerin dijital platformlarda geri planda kalması, gastronomik çeşitlilik açısından önemli bir sorun olarak algılanmaktadır.

Sonuç olarak bu tema, yapay zekâ destekli öneri sistemlerinin yalnızca bireysel kararları değil, aynı zamanda sektörel yapıyı da etkileyen bir güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Algoritmaların ticarileşme eğilimleri ve popülerlik temelli sıralama mantığı, gastronomik deneyimlerde standartlaşma riskini artırmakta ve yerel çeşitliliğin görünürlüğünü azaltabilmektedir. Bu nedenle, algoritmik tasarım süreçlerinde yalnızca kullanıcı memnuniyeti değil, aynı zamanda kültürel çeşitliliğin korunması da dikkate alınması gereken önemli bir boyut olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 1. Kodlara Ait Temalar

Tema	Alt Tema / Kod	Açıklama	Örnek Katılımcı Alıntısı
Algoritmik Kolaylık ve İşlevsellik	Zaman Tasarrufu	Öneri sistemlerinin restoran seçimini hızlandırması	"Bilmediğim bir şehirde saatlerce restoran araştırmak yerine önerilen ilk üç mekândan birini seçiyorum." (K7)
	Karar Yorgunluğunu Azaltma	Çok sayıda seçenek karşısında karar verme yükünü azaltması	"Sistem olmasa karar vermem çok zor olurdu." (K14)
Algoritmik Güven	Önceki Deneyimle Güven	Daha önce başarılı deneyimler sistem güvenini artırıyor	"Daha önce damak tadıma uygun yerler önerdi, artık daha az sorguluyorum." (K12)
	Öneri Doğruluğu Algısı	Önerilerin bireysel tercihe uygunluğu	"Genellikle tavsiye edilen yerler beklentimi karşılıyor." (K3)
Görünmez Yönlendirme ve Manipülasyon Algısı	Sponsorlu Öneri Şüphesi	Önerilerin ticari amaçlı olup olmadığı konusundaki kaygı	"Bazen gerçekten iyi olduğu için mi öneriliyor, yoksa reklam mı bilmiyorum." (K3)
	Tarafsızlık Endişesi	Algoritmaların objektif olup olmadığı şüphesi	"Bazen algoritmanın bizi yönlendirdiğini hissediyorum." (K15)
Veri Gizliliği ve Koşullu Rıza	Mahremiyet Kaygısı	Kişisel verilerin kullanımıyla ilgili endişeler	"Konumumun kullanılmasına itirazım var." (K5)
	Fayda Karşılaştırması	Öneri faydası arttıkça veri paylaşımına izin verme	"Eğer gerçekten iyi öneriler sunuyorsa verilerimi paylaşabilirim." (K15)
Deneyim Tatmini ve Algoritmik İsabet	Memnuniyet	Algoritmik önerilerin beklentiyi karşılama durumu	"Yüksek puanlı yerlerde genelde hayal kırıklığı yaşamadım." (K9)

Tema	Alt Tema / Kod	Açıklama	Örnek Katılımcı Alıntısı
	Tekrar Deneyim	İyi deneyim sonrası öneri sistemine bağlılık	"Böyle önerilerle tekrar aynı uygulamayı kullanırım." (K11)
Ticarileşme ve Standartlaşma Endişesi	Yerel İşletmelerin Görünürlüğü	Küçük işletmelerin algoritmada öne çıkmaması	"Hep aynı zincir restoranlar karşıma çıkıyor, yerel küçük yerleri keşfetmek zorlaşıyor." (K5)
	Homojenleşmiş Deneyim	Algoritmanın benzer deneyimler sunması	"Çoğu öneri birbirine çok benziyor, yeni tatlar zor bulunuyor." (K8)

6. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma bulguları bütüncül olarak değerlendirildiğinde, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin turist davranışları üzerinde çok boyutlu etkiler yarattığı görülmektedir. Test edilen hipotezler hem nicel hem de nitel verilerle büyük ölçüde desteklenmiştir.

H1 ve H2 kapsamında, algoritmik güven ve kişiselleştirme algısının restoran tercihi ve memnuniyet üzerinde pozitif etkisi olduğu belirlenmiştir. Nitel bulgular, bu güvenin yalnızca teknolojik yeterlilikten değil, aynı zamanda önceki deneyimlerden, sosyal kanıtlardan (puan ve yorumlar) ve sistemin tutarlılığından beslendiğini göstermiştir. Katılımcılar, sistemin "kendilerini tanıdığı" hissi ile karar verme süreçlerinde daha az bilişsel çaba harcadıklarını ifade etmiştir. Bu durum, Teknoloji Kabul Modeli (TAM) çerçevesinde algılanan faydanın davranışsal niyeti güçlendirdiğini doğrulamaktadır.

H3 kapsamında, memnuniyetin yeniden ziyaret niyeti üzerindeki pozitif etkisi hem nicel hem nitel verilerle desteklenmiştir. Katılımcılar, olumlu gastronomik deneyimlerin sadece anlık tatmin yaratmadığını, aynı zamanda destinasyona yönelik genel algıyı güçlendirdiğini ifade etmiştir. Özellikle başarılı restoran deneyimlerinin, aynı platformların tekrar kullanımını teşvik ettiği görülmüştür.

H4 kapsamında, algoritmik önerilerin harcama davranışlarını artırdığı tespit edilmiştir. Katılımcılar genellikle yüksek puanlı, popüler ve öneri listelerinde üst sıralarda yer alan restoranlara yöneldiklerini belirtmiştir. Bu durum, algoritmaların yalnızca seçimleri değil, aynı zamanda tüketim düzeyini de etkileyen bir yönlendirme gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

H5 kapsamında, veri gizliliği endişesinin kullanıcı güvenini sınırlayan önemli bir faktör olduğu hem nicel hem de nitel verilerle doğrulanmıştır. Katılımcılar, kişiselleştirilmiş önerileri faydalı bulmakla birlikte, konum ve davranış verilerinin kullanımına yönelik belirsizliklerden rahatsızlık duyduklarını ifade etmiştir. Bu durum, Shoshana Zuboff'un gözetim kapitalizmi

yaklaşımıyla uyumlu şekilde, veri temelli sistemlerin kullanıcı davranışları üzerinde hem kolaylaştırıcı hem de kontrol edici bir etki yarattığını göstermektedir.

H6 kapsamında, memnuniyetin algoritmik güven ile yeniden ziyaret niyeti arasında aracılık rolü üstlendiği belirlenmiştir. Nitel veriler, kullanıcıların deneyim tatmini üzerinden algoritmik sistemlere yönelik güven geliştirdiğini ve bu güvenin tekrar kullanım davranışını güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Böylece deneyim, güven ve davranış niyeti arasında döngüsel bir ilişki yapısı oluşmaktadır.

Teorik açıdan bulgular değerlendirildiğinde, sonuçlar **Pine ve Gilmore'un deneyim ekonomisi yaklaşımı** ile uyumludur. Yapay zekâ destekli kişiselleştirme, gastronomik deneyimin yalnızca tüketim değil aynı zamanda değer üretimi süreci olduğunu doğrulamaktadır. Aynı zamanda **Teknoloji Kabul Modeli (TAM)** çerçevesinde algılanan fayda ve kullanım kolaylığının teknoloji benimsenmesini açıkladığı görülmektedir. Bununla birlikte **Zuboff'un gözetim kapitalizmi yaklaşımı**, veri gizliliği endişelerinin kullanıcı davranışını sınırlayan önemli bir yapısal faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak bulgular, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemlerinin turist deneyimini; **memnuniyet, harcama davranışı ve yeniden ziyaret niyeti** açısından olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte bu sistemlerin algoritmik şeffaflık, etik veri kullanımı ve deneyim çeşitliliği açısından bazı yapısal riskler barındırdığı da ortaya konmuştur.

Bu bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. *Algoritmik şeffaflık artırılmalıdır***.** Öneri sistemlerinin çalışma mantığı, sıralama kriterleri ve sponsorlu içerikler kullanıcıya açık ve anlaşılır şekilde sunulmalıdır.
2. *Kişiselleştirme dengeli tasarlanmalıdır***.** Kullanıcı tercihlerine uygun öneriler sunulurken, keşif davranışını destekleyecek alternatif seçenekler de sisteme dahil edilmelidir.
3. *Veri etiği ve gizlilik politikaları güçlendirilmelidir***.** Kullanıcı verilerinin nasıl toplandığı, işlendiği ve saklandığı açık şekilde belirtilmeli; kullanıcıya kontrol imkânı sunulmalıdır.
4. *Yerel ve küçük işletmelerin görünürlüğü artırılmalıdır.* Algoritmik sıralamalarda yalnızca popülerlik değil, çeşitlilik ve yerellik kriterleri de dikkate alınarak gastronomik homojenleşmenin önüne geçilmelidir.
5. *Kullanıcı farkındalığı geliştirilmelidir.* Turistlerin algoritmik yönlendirme ve veri kullanımı konusunda bilinç düzeyini artıracak dijital okuryazarlık uygulamaları teşvik edilmelidir.

Sonuç olarak, yapay zekâ destekli gastronomi öneri sistemleri modern turizm deneyiminin merkezinde yer almakta ve kullanıcı davranışlarını çok boyutlu biçimde şekillendirmektedir. Bu sistemlerin sürdürülebilir ve etik bir şekilde tasarlanması hem kullanıcı memnuniyeti hem de kültürel çeşitliliğin korunması açısından kritik önem taşımaktadır

KAYNAKLAR

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). SAGE Publications.

Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly, 13*(3), 319–340.

Filieri, R., Alguezaui, S., & McLeay, F. (2019). Why do travelers trust TripAdvisor? Antecedents of trust towards consumer-generated media and its influence on recommendation adoption and word of mouth. Tourism Management, 51, 174–185. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.05.007

Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2020). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 30(3), 337–349. https://doi.org/10.1007/s12525-020-00402-0

Gül, Y. E. (2020). Dijitalleşme ve veri etiği: Yeni medya bağlamında bir değerlendirme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 51, 45–60.

Kılıç, A., & Aydın, M. (2018). Teknoloji kabul modeli bağlamında mobil turizm uygulamalarının kullanımı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 29*(2), 220–233.

Kim, M. J., & Hall, C. M. (2020). What drives visitor economy? *Journal of Travel Research, 59*(3), 534–549.

Kozak, N. (2014). *Turizm pazarlaması*. Detay Yayıncılık.

Li, J., Xu, L., Tang, L., Wang, S., & Li, L. (2018). Big data in tourism research: A literature review. Tourism Management, 68, 301–323. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.03.009

Martin, K. (2019). Ethical implications and accountability of algorithms. Journal of Business Ethics, 160(4), 835–850. https://doi.org/10.1007/s10551-018-3921-3

Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1999). *The experience economy*. Harvard Business School Press.

Quan, S., & Wang, N. (2004). Towards a structural model of the tourist experience. *Tourism Management, 25*(3), 297–305.

Shin, D. (2021). The effects of explainability and causability on trust in AI. *Computers in Human Behavior, 119*, 106–123.

Van der Zee, E., & Bertocchi, D. (2018). Finding patterns in urban tourist behaviour: A social network analysis approach based on TripAdvisor data. Tourism Management, 67, 187–202. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.01.002

Uysal, M., Sirgy, M. J., Woo, E., & Kim, H. (2016). Quality of life and well-being research in tourism. *Tourism Management, 53*, 244–261.

Xiang, Z., Schwartz, Z., Gerdes, J. H., & Uysal, M. (2015). What can big data and text analytics tell us about hotel guest experience and satisfaction? International Journal of Hospitality Management, 44, 120–130. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2014.10.013

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.

YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNİN GAZETECİLİK UYGULAMALARINA ETKİLERİ: FIRSATLAR, RİSKLER VE GÜNCEL TARTIŞMALAR

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ON JOURNALISM: OPPORTUNITIES, RISKS, AND CURRENT DEBATES

Doç. Dr. Hülya SEMİZ TÜRKOĞLU

İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7177-1959

hulyasemiz@istanbul.edu.tr,

ÖZET

Gazetecilik uygulamaları, yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak hızlı bir dönüşüm süreci yaşamaktadır. Topluma doğru ve güvenilir bilgi sunmayı amaçlayan medya kuruluşları da haber üretim, düzenleme ve dağıtım süreçlerini daha etkin, hızlı ve düşük maliyetli biçimde yürütebilmek amacıyla yapay zekâ tabanlı teknolojilerden giderek daha fazla yararlanmaktadır. Bu bağlamda söz konusu çalışmanın amacı, yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik alanında yoğun biçimde kullanılmasının hangi tartışmaları ve sorun alanlarını gündeme getirdiğini ortaya koymaktır.

Çalışmada geleneksel derleme yöntemi kullanılacaktır. Bu doğrultuda yapay zekâ ile gazetecilik arasındaki ilişkinin literatürde nasıl ele alındığı bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Yapılacak inceleme sonucunda, yapay zekânın gazetecilik alanında bilgi toplama süreçlerini hızlandıracağı, haber öneri sistemlerinin geliştirilmesine katkı sunacağı ve yabancı dildeki metinlerin otomatik çeviri yoluyla erişilebilirliğini artıracağı öngörülmektedir. Bu yönüyle yapay zekâ, gazetecilik pratiklerinde verimlilik ve işlevsellik sağlayacak önemli bir teknolojik araç olarak değerlendirilecektir.

Bununla birlikte literatür taraması, yapay zekâ kullanımının bazı önemli risk ve sorunları da beraberinde getireceğini gösterecektir. Özellikle gazetecilerin mesleki rollerinin dönüşmesi, bazı görevlerin otomasyon yoluyla işlevsiz hâle gelmesi, sahte ve dezenformasyon içerikli haberlerin daha kolay üretilmesi ve yaygınlaştırılması bu riskler arasında yer alacaktır. Ayrıca yapay zekâ sistemlerinin mevcut önyargıları yeniden üretme potansiyeli, etik sorunların derinleşmesine ve haber içeriklerinde taraflılık riskinin artmasına neden olacaktır. Sonuç olarak yapay zekâ, gazetecilik alanında önemli fırsatlar sunacak olmakla birlikte; doğruluk, etik, güvenilirlik ve mesleki sorumluluk bağlamında dikkatle ele alınması gereken çok boyutlu bir tartışma alanı oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, gazetecilik, haber üretimi, dezenformasyon, medya etiği.

ABSTRACT

Journalism practices are undergoing a rapid transformation in parallel with advancements in artificial intelligence technologies. Media organizations, which aim to provide the public with

accurate and reliable information, are increasingly leveraging AI-based technologies to conduct news production, editing, and distribution processes more efficiently, quickly, and cost-effectively. In this context, the objective of this study is to identify the debates and issues raised by the intensive use of AI technologies in the field of journalism.

The study will employ a traditional literature review method. Accordingly, the relationship between AI and journalism will be evaluated through a comprehensive approach, examining how it has been addressed in the literature. The findings of this analysis suggest that artificial intelligence will accelerate information-gathering processes in journalism, contribute to the development of news recommendation systems, and enhance the accessibility of texts in foreign languages through automatic translation. In this regard, artificial intelligence will be evaluated as a significant technological tool that enhances efficiency and functionality in journalistic practices.

However, a review of the literature will show that the use of artificial intelligence also brings with it certain significant risks and challenges. In particular, these risks include the transformation of journalists' professional roles, the obsolescence of certain tasks due to automation, and the easier production and dissemination of fake news and misinformation. Furthermore, the potential of AI systems to reproduce existing biases will deepen ethical issues and increase the risk of bias in news content. Consequently, while AI will offer significant opportunities in the field of journalism, it will also create a multifaceted area of discussion that must be carefully addressed in the context of accuracy, ethics, reliability, and professional responsibility.

Keywords: Artificial intelligence, journalism, news production, disinformation, media ethics.

GİRİŞ

Dijitalleşme süreci, iletişim ve medya alanında yalnızca teknik araçların değişimini değil; haber üretiminden dağıtımına, okurla kurulan ilişkiden gazetecilik mesleğinin etik ve profesyonel sorumluluklarına kadar uzanan kapsamlı bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Özellikle internet tabanlı iletişim teknolojileri, sosyal medya platformları, büyük veri uygulamaları ve algoritmik sistemler, geleneksel medya düzeninin tek yönlü ve merkeziyetçi yapısını dönüştürerek daha etkileşimli, hızlı ve çok aktörlü bir medya ekosistemi oluşturmuştur. Bu yeni ekosistemde haber, yalnızca profesyonel medya kuruluşları tarafından üretilen ve dağıtılan bir içerik olmaktan çıkmış; kullanıcıların, platformların, algoritmaların ve otomasyon sistemlerinin birlikte şekillendirdiği dinamik bir bilgi dolaşım alanına dönüşmüştür.

Bu dönüşümün en dikkat çekici boyutlarından biri, yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik pratiklerine giderek daha yoğun biçimde entegre edilmesidir. Yapay zekâ; veri madenciliği, doğal dil işleme, makine öğrenmesi, otomatik metin üretimi, içerik öneri sistemleri ve görsel doğrulama gibi uygulamalar aracılığıyla haberin toplanması, işlenmesi, yazılması, düzenlenmesi, dağıtılması ve kişiselleştirilmesi süreçlerinde önemli işlevler üstlenmektedir. Bu bağlamda yapay zekâ, gazetecilik açısından yalnızca hız ve verimlilik sağlayan teknik bir araç değil; aynı zamanda haber odalarının işleyişini, gazetecilerin mesleki rollerini, editoryal karar

alma süreçlerini ve okurun haberle kurduğu ilişkiyi yeniden biçimlendiren yapısal bir dönüşüm dinamiği olarak değerlendirilmektedir.

Yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik alanına sunduğu fırsatlar oldukça çeşitlidir. Büyük veri kümelerinin kısa sürede analiz edilmesi, rutin haberlerin otomatik biçimde üretilmesi, ses kayıtlarının deşifre edilmesi, yabancı dildeki içeriklerin çevrilmesi, haber öneri sistemlerinin geliştirilmesi ve kullanıcı tercihlerine göre kişiselleştirilmiş içerik akışlarının oluşturulması, bu teknolojilerin haber merkezlerine sağladığı başlıca avantajlar arasında yer almaktadır. Bu yönüyle yapay zekâ, gazetecilerin zaman alan teknik işlemlerden kısmen uzaklaşarak araştırmacı gazetecilik, derinlemesine analiz, bağlamlandırma ve yaratıcı haber anlatımı gibi daha nitelikli alanlara yönelmesine katkı sunabilecek bir araç olarak öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte yapay zekâ destekli gazetecilik, önemli etik ve mesleki tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin hatalı veya uydurma bilgi üretme riski, algoritmik önyargılar, deepfake içeriklerin yaygınlaşması, kişisel verilerin korunması, telif hakları, algoritmik şeffaflık eksikliği ve haberlerin kişiselleştirilmesiyle ortaya çıkan filtre balonları, gazeteciliğin doğruluk, tarafsızlık, güvenilirlik ve kamu yararı ilkeleri açısından dikkatle ele alınması gereken sorun alanlarıdır. Bu nedenle yapay zekânın gazetecilikte kullanımı, yalnızca teknolojik kapasite üzerinden değil; etik denetim, editoryal sorumluluk, insan kontrolü ve mesleki sürdürülebilirlik bağlamında da değerlendirilmelidir.

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik uygulamalarına etkilerini fırsatlar, riskler ve güncel tartışmalar ekseninde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada geleneksel derleme yöntemi benimsenerek yapay zekâ ve gazetecilik ilişkisi, mevcut literatür doğrultusunda bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Bu kapsamda öncelikle dijital iletişim ve medya teknolojilerindeki dönüşüm ele alınmakta, ardından yapay zekânın gazetecilik pratikleri üzerindeki etkileri incelenmektedir. Devamında, yapay zekânın sunduğu olanaklar, beraberinde getirdiği etik ve mesleki riskler ile gazetecilik mesleğinin geleceğine ilişkin tartışmalar değerlendirilmektedir. Böylece çalışma, yapay zekâ çağında gazeteciliğin yalnızca teknolojik değil; aynı zamanda etik, toplumsal ve mesleki boyutlarıyla yeniden düşünülmesi gerektiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

DİJİTAL İLETİŞİM VE MEDYA TEKNOLOJİLERİNDE DÖNÜŞÜM

Dijital dönüşüm süreci, özellikle 1900'lü yılların son çeyreğinde bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle başlamış ve 2000'li yıllarda "Endüstri 4.0" olarak adlandırılan siber-fiziksel sistemlere geçişle küresel bir ivme kazanmıştır (Özkan, 2021, s. 27; Kırık & Özkoçak, 2023, s. 75). Bu süreçte bilgi sayısallaşmış, fiziksel dünya sanal bilgi işlem dünyasına bağlanarak toplumsal yaşamın hemen her alanında yapısal bir değişim tetiklenmiştir (Özkan, 2021, s. 27). Günümüzde medya kavramı, televizyon, radyo ve gazete gibi geleneksel kitle iletişim araçlarının çok ötesine geçerek; sanat, edebiyat, mimarlık ve hatta gündelik nesneleri kapsayan geniş bir kültürel ifade alanına dönüşmüştür (Acar, 2025, s. 222). Yeni medya olarak tanımlanan bu ekosistem; dijitallik, etkileşimlilik (interactivity), hipermetinsellik ve kullanıcı türevli içerik üretimi gibi temel özelliklerle geleneksel analog yapıdan radikal bir biçimde ayrılmaktadır

(Özkan, 2021, s. 28). Geleneksel kitle iletişim araçlarında yöneten ile yönetilen arasındaki dikey ve tek taraflı ilişki, internet tabanlı teknolojiler sayesinde daha yatay ve çift yönlü bir yapıya evrilerek bireyleri pasif tüketiciler olmaktan çıkarıp aktif içerik üreticileri konumuna getirmiştir (Karakuş, 2021, s. 464).

Bu teknolojik dönüşümün en güncel itici gücü, yapay zekâ (AI) teknolojilerinin medya ve iletişim süreçlerine entegre olmasıdır. Yapay zekâ, insan zekâsına ihtiyaç duyan görevleri yerine getirmek için akıllı makineler ve algoritmalar kullanan bir sistem olarak günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 77). Özellikle doğal dil işleme yeteneklerine sahip ChatGPT gibi sohbet robotları; içerik oluşturma, haber toplama ve kullanıcı etkileşimi süreçlerinde insan benzeri bir performans sergileyerek iletişimi hızlandırmaktadır (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 74). Ancak bu ilerleme, beraberinde ciddi güvenilirlik ve etik sorunları da getirmiştir. Örneğin, deepfake teknolojisi ile oluşturulan hiper-gerçekçi ancak sahte görüntüler ve sesler, medya manipülasyonuna ve itibar suikastlarına zemin hazırlayarak dijital iletişimde gerçeklik ve kurgu arasındaki sınırın bulanıklaşmasına yol açmaktadır (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 82). Bu durum, toplumsal güveni tehdit eden bir "dezenformasyon çağı" yaratmıştır (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 74).

Medya teknolojilerindeki bu değişim, siyasal iletişim ve propaganda tekniklerini de kökten dönüştürmüştür. Geçmişte radyo ve televizyon gibi kitlelere ulaşmada sınırlı imkânlar sunan araçlar tercih edilirken, günümüzde sosyal medya platformları (Facebook, Twitter vb.) propagandanın en ulaşılabilir mecraları haline gelmiştir (Karakuş, 2021, s. 464). Dijital propaganda, bilginin yatay ve viral bir şekilde yayılmasını sağlayarak geniş kitleleri etkileme potansiyeline sahiptir; ancak algoritmalar aracılığıyla programlanmış siyasal botlar ve troller, kamuoyunu manipüle etmek ve yapay bir konsensüs algısı oluşturmak amacıyla aktif olarak kullanılmaktadır (Karakuş, 2021, s. 473). Kaynağın belirsizleşmesi ve anonimleşmesi, manipülasyonu kolaylaştırarak demokratik süreçler üzerinde ciddi riskler oluşturmaktadır (Karakuş, 2021, s. 483).

Sosyo-kültürel bağlamda dijital dönüşüm, bireylerin kimlik inşası ve sosyalleşme pratiklerini de yeniden şekillendirmiştir. Özellikle Metaverse gibi sanal dünyalar, fiziksel sınırlamaların ötesinde yeni bir etkileşim alanı sunarak bireylerin farklı avatarlar aracılığıyla çoklu kimliklere sahip olmasına olanak tanımaktadır (Acar, 2025, s. 219; Özkan, 2021, s. 26). Bu süreçte kuşaklar arası iletişim pratikleri de belirgin farklılıklar göstermektedir. "Dijital yerliler" olarak tanımlanan Z kuşağı teknolojiye bağımlı, anlık tüketime odaklı ve dijital oyunlar gibi alanlarda aktif bir profil sergilerken, siyasal konulara daha mesafeli durmaktadır (Özkan, 2021, s. 30, 38). Buna karşın Baby Boomer kuşağı, geleneksel değerlere daha bağlı olmasına rağmen dijital ortamlara adaptasyon çabası içindedir ve siyasal içeriklerle daha yoğun ilgilenmektedir (Özkan, 2021, s. 38). Sonuç olarak, dijital iletişim teknolojilerindeki bu evrim, toplumu adeta evrim geçirerek "dijital bir toplum" yapısına büründürmüş; bu süreç verimlilik ve erişilebilirlik avantajlarının yanı sıra etik, hukuki ve güvenlik temelli karmaşık sorunları da beraberinde getirmiştir (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 75; Özkan, 2021, s. 38).

YAPAY ZEKÂ VE GAZETECİLİK

Günümüzde teknolojik gelişmeler, iletişim alanında köklü ve çok boyutlu dönüşümlere yol açmakta; bu dönüşümlerin merkezinde yer alan yapay zekâ teknolojileri, haber üretim süreçlerine giderek daha yoğun biçimde entegre edilmektedir (Kırık vd., 2024). Bilgi işleme, algılama, öğrenme, sınıflandırma, tahmin etme ve otomatik karar verme gibi yetenekleri bünyesinde barındıran yapay zekâ sistemleri, yalnızca teknik bir yenilik olarak değil, aynı zamanda gazetecilik mesleğinin üretim mantığını, editoryal süreçlerini ve profesyonel rollerini yeniden şekillendiren yapısal bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Gökbel, 2024). Bu bağlamda yapay zekâ, geleneksel gazetecilik anlayışını tamamen ortadan kaldıran bir araçtan ziyade, haberin toplanmasından işlenmesine, doğrulanmasından dağıtımına kadar uzanan süreçlerde gazetecilik pratiklerini dönüştüren yeni bir teknolojik ekosistemin parçası olarak öne çıkmaktadır.

Gazetecilik literatüründe "algoritmik gazetecilik", "robot gazetecilik" veya "otomatik gazetecilik" gibi kavramlarla ifade edilen bu süreç, özellikle yapılandırılmış verilerin algoritmalar aracılığıyla düşük maliyetle, hızlı ve belirli şablonlar doğrultusunda haber metnine dönüştürülmesini ifade etmektedir (Babacan, 2021, s. viii; Karaoğlu, 2025). Bu yönüyle yapay zekâ destekli gazetecilik, haber üretiminin zamana duyarlı, tekrara dayalı ve veri yoğun alanlarında önemli avantajlar sağlamaktadır. Haber toplama, içerik oluşturma, veri analizi, çeviri, ses deşifre etme, görsel sınıflandırma, kişiselleştirilmiş haber sunumu ve arşiv tarama gibi pek çok alanda kullanılan yapay zekâ uygulamaları, haber odalarının iş akışlarını daha hızlı ve sistematik hâle getirmektedir (Koçak, 2026, s. 563). Özellikle büyük veri setlerinin analiz edilmesi, eğilimlerin tespit edilmesi ve kamuoyunu ilgilendiren gelişmelerin hızlı biçimde haberleştirilmesi açısından yapay zekâ gazetecilere yeni olanaklar sunmaktadır.

Küresel ölçekte Washington Post'un "Heliograf", Associated Press'in "Wordsmith" ve Bloomberg'in "Cyborg" gibi sistemleri, yapay zekânın haber odalarındaki kullanımına ilişkin dikkat çekici örnekler arasında yer almaktadır (Babacan, 2021, s. 79; Karaoğlu, 2025). Bu sistemler; finansal raporlar, şirket bilançoları, spor müsabakaları, seçim sonuçları ve piyasa verileri gibi yapılandırılmış bilgiye dayalı içeriklerin kısa sürede haber metnine dönüştürülmesini mümkün kılmaktadır. Böylece gazeteciler, zaman alan rutin haber üretim süreçlerinden kısmen uzaklaşarak araştırmacı gazetecilik, derinlemesine analiz, saha çalışması, bağlamlandırma ve yaratıcı haber anlatımı gibi daha nitelikli alanlara odaklanabilmektedir (Doğanay, 2024; Yazıcı, 2026, s. iii). Bu durum, yapay zekânın gazetecilikte yalnızca hız ve verimlilik sağlayan bir teknoloji olmadığını; aynı zamanda insan emeğinin yönünü değiştiren ve gazeteciden beklenen beceri setini yeniden tanımlayan bir unsur olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de de haber kuruluşlarının yapay zekâ teknolojilerine ilgisinin giderek arttığı görülmektedir. Anadolu Ajansı gibi kurumların özellikle siyasi seçim verilerinin analiz edilmesi, sonuçların hızlı biçimde haberleştirilmesi ve veri temelli içeriklerin üretilmesi süreçlerinde bu teknolojilerden yararlandığı ifade edilmektedir (Babacan, 2021; Yazıcı, 2026, s. iii). Bu çerçevede yapay zekâ, Türkiye'de haber üretiminde hız, doğruluk kontrolü, veri işleme kapasitesi ve editoryal verimlilik açısından yeni imkânlar sunmaktadır. Bununla birlikte

söz konusu teknolojilerin haber odalarına entegrasyonu, yalnızca teknik altyapı yatırımlarını değil; aynı zamanda kurumsal etik ilkelerin, editoryal denetim mekanizmalarının ve çalışanların dijital yetkinliklerinin geliştirilmesini de gerekli kılmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin gazeteciliğe sunduğu hız, maliyet avantajı ve üretim kapasitesi gibi olumlu yönlere karşın, bu teknolojilerin mesleğin geleceğine ilişkin etik, doğruluk, güvenilirlik ve istihdam odaklı bazı tartışmaları da beraberinde getirdiği görülmektedir (Karaoğlu, 2025, s. 24). Yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerde "halüsinasyon" olarak adlandırılan hatalı, eksik ya da gerçekte var olmayan bilgi üretme riski, gazeteciliğin doğruluk ve güvenilirlik ilkeleri açısından önemli bir sorun alanı oluşturmaktadır (Karaoğlu, 2025, s. 24; Koçak, 2026). Bunun yanı sıra algoritmik önyargılar, veri setlerinin taraflılığı, kaynakların belirsizliği ve otomatik karar verme süreçlerinin şeffaf olmaması, haber içeriklerinde nesnellik ve tarafsızlık ilkeleri üzerinde baskı yaratabilmektedir. Dolayısıyla yapay zekâ destekli haber üretiminde teknik doğruluk kadar, editoryal sorumluluk ve etik denetim de belirleyici bir önem taşımaktadır.

Bu noktada, yapay zekâ ile üretilen ya da yapay zekâ desteğiyle hazırlanan içeriklerde şeffaflık ilkesinin gözetilmesi temel bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır. Okurun, karşılaştığı içeriğin hangi aşamalarında yapay zekâdan yararlanıldığını bilmesi, medya güvenilirliği açısından önemlidir. Bu nedenle haber üretim sürecinde yapay zekâ kullanılmışsa bunun açık biçimde belirtilmesi, içeriğin son kontrolünün ise mutlaka editoryal sorumluluk taşıyan insan gazeteciler tarafından yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (Babacan, 2021; Koçak, 2026, s. 578). İnsan denetimi, yalnızca dilsel ya da biçimsel bir kontrol anlamına gelmemekte; haberin doğruluğunun, bağlamının, etik uygunluğunun, kaynak güvenilirliğinin ve kamu yararı boyutunun değerlendirilmesini de kapsamaktadır.

Medya kuruluşlarının bu dönüşüm sürecini sağlıklı biçimde yönetebilmesi için kurumsal düzeyde etik rehberler, kullanım protokolleri ve denetim mekanizmaları geliştirmesi gerekmektedir. Anadolu Ajansı'nın hazırladığı "Medyada Yapay Zekâ Etik Kullanım Rehberi" bu doğrultuda atılmış öncü adımlardan biri olarak değerlendirilebilir (AA, 2024; Eşitti ve Çoban, 2024). Bu tür rehberler, yapay zekânın haber üretiminde hangi sınırlar içinde kullanılabileceğini, hangi durumlarda insan denetiminin zorunlu olduğunu, kaynak gösterimi ve şeffaflık ilkelerinin nasıl uygulanacağını belirlemesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca bu rehberler, haber kuruluşları açısından editoryal standartların korunmasına, okur güveninin sürdürülmesine ve teknolojik yeniliklerin gazetecilik ilkeleriyle uyumlu biçimde kullanılmasına katkı sağlamaktadır.

Yapay zekânın gazetecilik alanındaki etkileri yalnızca haber üretim süreçleriyle sınırlı değildir. Aynı zamanda haberin dağıtımı, hedef kitleye ulaştırılması ve kişiselleştirilmesi süreçlerinde de algoritmalar belirleyici hâle gelmektedir. Sosyal medya platformları ve dijital haber mecraları, kullanıcı davranışlarını analiz ederek kişiye özel haber akışları sunmakta; bu durum haber tüketim alışkanlıklarını dönüştürmektedir. Ancak kişiselleştirilmiş haber sunumu, bir yandan kullanıcı deneyimini artırırken diğer yandan filtre balonları, yankı odaları ve kamusal tartışmanın daralması gibi sorunları da gündeme getirmektedir. Bu nedenle yapay zekâ destekli

haber dağıtım süreçlerinde yalnızca tıklanma oranı, etkileşim ve görünürlük değil; çoğulculuk, kamusal yarar ve demokratik bilgi akışı gibi ilkelerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak, yapay zekâ gazetecilik mesleğini tamamen ortadan kaldırmaktan ziyade, mesleğin işleyiş biçimini, haber üretim süreçlerini ve gazeteciden beklenen yetkinlikleri dönüştürmektedir (Yazıcı, 2026, s. 79). Geleceğin gazetecilik pratiğinde, yapay zekânın rutin, veri odaklı ve tekrara dayalı görevleri üstlendiği; insan gazetecinin ise analiz, yorumlama, etik değerlendirme, bağlam kurma ve yaratıcı hikâye anlatıcılığı gibi alanlarda belirleyici rol oynadığı "hibrit" bir modelin öne çıkacağı öngörülmektedir (Koçak, 2026; Yazıcı, 2026, s. 79). Bu yeni dönemde iletişim profesyonellerinin yalnızca teknolojiyi kullanabilen kişiler olması yeterli değildir; aynı zamanda teknolojinin ürettiği içerikleri sorgulayabilen, etik riskleri değerlendirebilen, veri okuryazarlığına sahip ve yapay zekâ çıktılarının doğruluğunu denetleyebilen uzmanlar hâline gelmeleri gerekmektedir. Bu nedenle yapay zekâ okuryazarlığı, gazetecilik eğitimi ve medya profesyonelliği açısından temel bir yetkinlik alanı olarak değerlendirilmelidir (Eşidir vd., 2025, s. 730).

YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNİN GAZETECİLİK UYGULAMALARINA ETKİLERİ: FIRSATLAR, RİSKLER VE GÜNCEL TARTIŞMALAR

Dijitalleşme süreciyle birlikte medya ekosistemi, yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin entegrasyonuyla radikal ve çok boyutlu bir dönüşüm içerisine girmiştir. Yapay zekâ, bilgisayar bilimleri disiplini içerisinde insan zekâsı gerektiren akıl yürütme, öğrenme, problem çözme, karmaşık verileri çözümleme ve dili algılama gibi bilişsel süreçleri gerçekleştirebilen sistemleri ifade etmektedir (Yazıcı, 2026, s. 1). Bu yönüyle yapay zekâ, yalnızca teknik bir araç değil; aynı zamanda medya üretim süreçlerini, haber odalarının işleyiş biçimlerini, gazetecilerin mesleki rollerini ve okurların haberle kurduğu ilişkiyi yeniden şekillendiren yapısal bir dönüşüm dinamiği olarak değerlendirilmektedir.

Gazetecilik pratiklerinde yapay zekâ kullanımı; haberin toplanması, yazılması, düzenlenmesi, doğrulanması, sunulması ve dağıtılması gibi çok sayıda aşamada veri madenciliği, doğal dil işleme ve makine öğrenmesi algoritmaları aracılığıyla somutlaşmaktadır (Kırık vd., 2024, s. 91; Şahin, 2025, s. 6). Özellikle büyük veri kümelerinin hızla analiz edilmesi, tekrar eden haber formatlarının otomatik biçimde üretilmesi, ses kayıtlarının metne dönüştürülmesi, haber metinlerinin farklı dillere çevrilmesi ve kullanıcı davranışlarına göre kişiselleştirilmiş içerik akışlarının oluşturulması, yapay zekânın gazetecilik alanındaki başlıca kullanım biçimleri arasında yer almaktadır. Literatürde "robot gazeteciliği", "algoritmik gazetecilik" veya "otomatik gazetecilik" olarak adlandırılan bu yeni dönem, insan müdahalesinin belirli ölçüde azaltıldığı ve algoritmaların doğrudan içerik üretim süreçlerine dâhil olduğu bir yapıya işaret etmektedir (Koçak, 2026, s. 565; Sayar, 2021, s. 78).

Bu dönüşüm, gazetecilik mesleğinin temel işlevlerini ortadan kaldırmaktan ziyade, mesleğin icra edilme biçimini yeniden tanımlamaktadır. Geleneksel gazetecilikte muhabir, editör ve haber merkezi arasında yürütülen iş akışları, yapay zekâ destekli sistemlerle daha hızlı, veriye

dayalı ve otomasyon temelli bir yapıya kavuşmaktadır. Ancak bu durum, gazetecilikte insan unsurunun önemini azaltmamakta; aksine insan gazetecinin eleştirel düşünme, bağlam kurma, etik değerlendirme ve kamu yararını gözetme gibi niteliklerini daha merkezi hâle getirmektedir.

Gazetecilikte Yapay Zekânın Sunduğu Fırsatlar

Yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik uygulamalarına sağladığı en temel fırsat, devasa veri kümelerinin kısa sürede analiz edilerek anlamlı raporlara ve haber içeriklerine dönüştürülebilmesidir (Gökbel, 2024, s. 135). Özellikle spor müsabakaları, borsa verileri, hava durumu, seçim sonuçları ve finansal raporlar gibi yapılandırılmış verilere dayalı haber türleri, yapay zekâ sistemleri tarafından saniyeler içinde, belirli şablonlar doğrultusunda ve düşük hata oranıyla üretilebilmektedir (Doğanay, 2024, s. 124; Yazıcı, 2026, s. 46). Bu durum, haber merkezlerine zaman, maliyet ve üretim kapasitesi bakımından önemli avantajlar sağlamaktadır.

Otomasyon süreci, haber merkezlerinin daha fazla içeriği daha kısa sürede üretmesine olanak tanırken, rutin ve tekrar eden haber türlerinde editoryal verimliliği de artırmaktadır. Associated Press gibi kuruluşların otomasyon sayesinde saniyede yaklaşık 200 bin haber hazırlayabilmesi, yapay zekânın haber üretiminde ulaştığı kapasiteyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Babacan, 2021, s. 57). Bu tür uygulamalar, özellikle yoğun veri akışının bulunduğu alanlarda gazetecilerin iş yükünü azaltmakta ve haber üretiminin sürekliliğini desteklemektedir.

Gazeteciler için rutin ve zaman alıcı görevlerin makinelere devredilmesi, mesleki emeğin daha stratejik alanlara yönlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Ses deşifresi, basit haberlerin yazımı, veri düzenleme, arşiv tarama ve ön taslak oluşturma gibi işlemlerin yapay zekâ sistemleri aracılığıyla gerçekleştirilmesi, gazetecilerin daha karmaşık, araştırmacı ve yaratıcı dosya konularına odaklanması açısından önemli bir zaman tasarrufu yaratmaktadır (Koçak, 2026, s. 581; Yazıcı, 2026, s. 54). Bu bağlamda yapay zekâ, gazetecinin yerini alan bir unsurdan ziyade, gazetecinin mesleki kapasitesini destekleyen yardımcı bir teknoloji olarak değerlendirilebilir.

Yapay zekânın sunduğu bir diğer önemli fırsat, haber içeriklerinin kişiselleştirilmesi ve hedef kitleye daha etkili biçimde ulaştırılmasıdır. Yapay zekâ tabanlı kişiselleştirme algoritmaları, okuyucu tercihlerini, tıklama davranışlarını, okuma sürelerini ve etkileşim biçimlerini analiz ederek her bireye özel içerik akışları sunabilmektedir. Bu durum, medya kuruluşlarının okur bağlılığını artırmakta ve dijital platformlarda kullanıcı deneyimini güçlendirmektedir (Gökbel, 2024, s. 154; Şahin, 2025, s. 41). Ancak kişiselleştirme, yalnızca ticari verimlilik açısından değil, haberin kamusal dolaşımı açısından da dikkatle değerlendirilmesi gereken bir alandır.

Ayrıca drone gazeteciliği, artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik ve Metaverse gibi yeni medya ortamlarında yapay zekâ entegrasyonu, haber anlatım biçimlerini zenginleştirmekte ve olayların daha derinlemesine belgelenmesine katkı sunmaktadır (Gökbel, 2024, s. 152). Özellikle afet, savaş, çevre krizi, toplumsal olaylar ve mekânsal gözlem gerektiren haberlerde yapay zekâ destekli görsel teknolojiler, haberciliğin tanıklık ve belgeleme kapasitesini artırabilmektedir. Bu durum, gazeteciliğin yalnızca metin temelli değil; veri, görüntü, ses ve etkileşimli anlatılar üzerinden çok katmanlı bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir.

Riskler ve Etik Sorunlar

Teknolojik ilerlemelerin sunduğu avantajlara rağmen, yapay zekânın gazetecilikte kullanımı ciddi etik, mesleki ve güvenilirlik temelli riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu risklerin başında, algoritmaların "hallucination" olarak tanımlanan hatalı, eksik veya uydurma bilgi üretme eğilimi gelmektedir (Şahin, 2025, s. 60). Yapay zekâ sistemlerinin ürettiği içerikler dilsel açıdan tutarlı ve ikna edici görünebilse de, bu içeriklerde yer alan bilgilerin her zaman doğru, bağlamsal olarak uygun veya kaynaklarla desteklenmiş olduğu söylenemez. Bu nedenle yapay zekâ destekli haber üretiminde doğrulama, kaynak kontrolü ve editoryal denetim hayati önem taşımaktadır.

YZ sistemlerinin önyargılı veri setleriyle eğitilmesi, haberlerde ayrımcılığın, stereotiplerin ve taraflı bakış açılarının yeniden üretilmesine yol açabilmektedir. Bu durum, gazeteciliğin nesnellik, tarafsızlık ve kamu yararı ilkelerini tehdit eden önemli bir sorun alanı oluşturmaktadır (Gökbel, 2024, s. 153; Karaoğlu, 2025, s. 25). Algoritmaların hangi verilerle eğitildiği, hangi kaynakları önceledeği, hangi içerikleri görünür kıldığı ve hangi haberleri geri planda bıraktığı çoğu zaman şeffaf biçimde bilinmemektedir. Bu durum, gazetecilikte hesap verebilirlik ilkesini zayıflatma potansiyeline sahiptir.

Deepfake teknolojisiyle üretilen hiper-gerçekçi ancak sahte görüntüler ve sesler, yapay zekânın medya alanında yarattığı en kritik risklerden biridir. Bu tür içerikler, dezenformasyonun yayılmasını kolaylaştırmakta, toplumsal güveni sarsmakta ve dijital iletişim ortamlarında gerçeklik algısını manipüle etmektedir (Kırık & Özkoçak, 2023, s. 82; Eşitti & Çoban, s. 2). Özellikle siyasal iletişim, kriz dönemleri, seçim süreçleri ve toplumsal kutuplaşmanın yüksek olduğu bağlamlarda deepfake içeriklerin dolaşıma girmesi, kamuoyunun doğru bilgiye erişimini ciddi biçimde tehdit edebilmektedir.

Bunun yanı sıra kişisel verilerin gizliliği, telif hakları ihlalleri ve algoritmaların karar alma süreçlerindeki şeffaflık eksikliği, "algoritmik kara kutu" tartışmalarını gündeme getirmektedir (Babacan, 2021, s. 218; Karaoğlu, 2025, s. 30). Haber üretiminde kullanılan yapay zekâ araçlarının hangi verileri işlediği, bu verileri nasıl sınıflandırdığı ve hangi kriterlere göre çıktı ürettiği çoğu zaman kullanıcılar, gazeteciler ve okurlar açısından belirsizdir. Bu belirsizlik, hem etik sorumlulukların tespitini güçleştirmekte hem de haber kuruluşlarının hesap verebilirliğini tartışmalı hâle getirmektedir.

Haberlerin kişiselleştirilmesi de etik açıdan çift yönlü bir etkiye sahiptir. Bir yandan kullanıcılara ilgi alanlarına uygun içerikler sunarak haber tüketimini kolaylaştırırken, diğer yandan bireylerin yalnızca kendi görüşlerini destekleyen içeriklerle karşılaşmasına neden olabilmektedir. Bu durum, "filtre balonları" olarak adlandırılan kapalı bilgi alanlarının oluşmasına yol açmakta ve demokratik tartışma ortamını daraltmaktadır (Kırık vd., 2024, s. 93; Şahin, 2025, s. 41). Dolayısıyla yapay zekâ destekli haber dağıtımında yalnızca etkileşim ve tıklanma oranları değil; çoğulculuk, kamusal yarar, farklı görüşlere erişim ve demokratik iletişim ilkeleri de dikkate alınmalıdır.

Güncel Tartışmalar ve Mesleğin Geleceği

Gazetecilik mesleğinin geleceği bağlamında en yoğun tartışmalardan biri, yapay zekânın insan gazetecilerin yerini alıp almayacağı meselesi etrafında şekillenmektedir. Uzmanların büyük bir kısmı, yapay zekânın özellikle rutin ve tekrara dayalı işleri devralacağını; ancak eleştirel düşünme, duygusal zekâ, etik muhakeme, saha gözlemi, kaynak ilişkisi geliştirme ve kamusal sorumluluk gibi insani yeteneklerin yerini alamayacağını savunmaktadır (Yazıcı, 2026, s. 76; Babacan, 2021, s. 177). Bu çerçevede gazeteciliğin geleceği, insan ve makine arasında bir ikame ilişkisinden çok, tamamlayıcı bir iş birliği modeli üzerinden değerlendirilmelidir.

Bu süreçte "insan-makine iş birliği"ne dayalı hibrit modeller ön plana çıkmaktadır. Yapay zekânın gazeteciyi ortadan kaldıran değil, onu daha donanımlı kılan bir "asistan" olarak konumlandırılması gerektiği vurgulanmaktadır (Koçak, 2026, s. 562; Karaoğlu, 2025, s. 48). Hibrit modelde yapay zekâ; veri işleme, taslak oluşturma, rutin içerik üretme ve ön analiz yapma gibi görevleri üstlenirken, insan gazeteci haberin bağlamını kurma, etik değerlendirme yapma, anlatıyı derinleştirme ve kamu yararını gözetme sorumluluğunu sürdürmektedir. Bu nedenle gazetecilikte yapay zekâ kullanımının başarısı, teknolojinin ne kadar gelişmiş olduğundan çok, insan editoryal denetimiyle ne ölçüde dengelendiğine bağlıdır.

İstihdam açısından değerlendirildiğinde, yapay zekâ teknolojilerinin gazetecilik alanında hem riskler hem de yeni fırsatlar doğurduğu görülmektedir. Bir yandan veri analisti, algoritma editörü, yapay zekâ içerik denetçisi, doğrulama uzmanı ve dijital etik sorumlusu gibi yeni mesleki rollerin ortaya çıkması beklenirken; diğer yandan teknolojiye uyum sağlayamayan gazetecilerin iş kaybı riskiyle karşılaşabileceği öngörülmektedir (Doğanay, 2024, s. 75; Yazıcı, 2026, s. 79). Bu nedenle gazetecilik mesleğinin sürdürülebilirliği, yalnızca teknolojik dönüşüme uyum sağlamakla değil, aynı zamanda mesleki becerilerin yeniden tanımlanmasıyla da yakından ilişkilidir.

Bu dönüşümün sağlıklı biçimde yönetilebilmesi için gazetecilik eğitimi ve medya profesyonellerinin sürekli mesleki gelişimi büyük önem taşımaktadır. Gazetecilik eğitim müfredatlarına yapay zekâ okuryazarlığı, dijital etik, veri gazeteciliği, algoritmik şeffaflık, doğrulama pratikleri ve veri sorumluluğu gibi derslerin eklenmesi zorunluluk arz etmektedir (Şahin, 2025, s. 67; Karaoğlu, 2025, s. 91). Böylece geleceğin gazetecileri, yalnızca yapay zekâ araçlarını kullanabilen kişiler olarak değil; bu araçların ürettiği içerikleri eleştirel biçimde değerlendirebilen, etik riskleri fark edebilen ve kamu yararını önceleyen profesyoneller olarak yetiştirilebilecektir.

Sonuç olarak, yapay zekâ gazetecilik için sihirli bir çözüm değil, güçlü ve dikkatle yönetilmesi gereken bir araçtır (Koçak, 2026, s. 566). Habercilikte hız, verimlilik ve üretim kapasitesi bakımından sağlanan kazanımların, doğruluk, güvenilirlik, şeffaflık ve etik değerlerden ödün verilmeden sürdürülebilmesi, ancak insan denetiminin ve editoryal kontrolün merkezi konumunu korumasıyla mümkün olacaktır (Gökbel, 2024, s. 155; Şahin, 2025, s. 2). Bu nedenle yapay zekâ çağında gazetecilik, teknolojik beceriler ile etik sorumluluğun birlikte düşünülmesini gerektiren yeni bir profesyonel anlayışa ihtiyaç duymaktadır. Yapay zekâ

destekli gazeteciliğin geleceği, algoritmaların gücü ile insan gazetecinin eleştirel aklı, vicdani sorumluluğu ve kamusal yarar bilinci arasında kurulacak dengede şekillenecektir.

SONUÇ

Yapay zekâ teknolojileri, dijital dönüşüm sürecinin medya ve gazetecilik alanındaki en belirleyici unsurlarından biri hâline gelmiştir. Haber üretim, düzenleme, doğrulama, dağıtım ve kişiselleştirme süreçlerinde giderek daha fazla kullanılan yapay zekâ sistemleri, gazetecilik pratiklerinde hız, verimlilik, maliyet avantajı ve üretim kapasitesi bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle yapılandırılmış veriye dayalı haberlerin otomatik biçimde üretilmesi, büyük veri kümelerinin analiz edilmesi, ses kayıtlarının deşifre edilmesi, haber öneri sistemlerinin geliştirilmesi ve okur davranışlarına göre kişiselleştirilmiş içerik akışlarının oluşturulması, yapay zekânın haber merkezlerine sağladığı temel katkılar arasında yer almaktadır. Bu yönüyle yapay zekâ, gazetecilik mesleğinin işleyiş biçimini dönüştüren güçlü bir teknolojik araç olarak öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte çalışmada ele alınan literatür, yapay zekâ destekli gazeteciliğin yalnızca fırsatlar üzerinden değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Yapay zekâ sistemlerinin hatalı veya uydurma bilgi üretme riski, algoritmik önyargılar, deepfake içerikler, dezenformasyonun yaygınlaşması, kişisel verilerin korunması, telif hakları ve algoritmik şeffaflık eksikliği, gazeteciliğin temel ilkeleri açısından ciddi sorun alanları oluşturmaktadır. Özellikle doğruluk, tarafsızlık, güvenilirlik, kamu yararı ve hesap verebilirlik ilkeleri, yapay zekâ çağında yeniden tartışılması gereken temel mesleki değerler hâline gelmiştir. Bu nedenle yapay zekâ destekli haber üretiminde teknik yeterlilik kadar etik duyarlılık ve editoryal sorumluluk da belirleyici bir önem taşımaktadır.

Çalışmanın ulaştığı temel sonuçlardan biri, yapay zekânın gazetecilik mesleğini bütünüyle ortadan kaldırmaktan ziyade, mesleğin görev alanlarını ve yetkinlik beklentilerini dönüştürdüğüdür. Rutin, tekrara dayalı ve veri yoğun işlemlerin yapay zekâ sistemleri tarafından üstlenilmesi; insan gazetecinin analiz, bağlam kurma, saha gözlemi, kaynak ilişkisi geliştirme, etik değerlendirme ve yaratıcı anlatı oluşturma gibi alanlarda daha merkezi bir konuma yerleşmesine imkân sağlayabilir. Bu bağlamda gazeteciliğin geleceği, insan emeği ile yapay zekâ sistemleri arasında bir ikame ilişkisinden çok, insan-makine iş birliğine dayalı hibrit bir model üzerinden şekillenecektir.

Ancak bu hibrit modelin gazetecilik açısından sağlıklı biçimde işlemesi, insan denetiminin ve editoryal kontrolün korunmasına bağlıdır. Yapay zekâ tarafından üretilen ya da desteklenen içeriklerde şeffaflık ilkesinin gözetilmesi, okura yapay zekâ kullanımının açık biçimde bildirilmesi, kaynak kontrolünün yapılması ve nihai kararın insan editörler tarafından verilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde yapay zekâ sistemlerinin hız ve üretim kapasitesi, gazeteciliğin güvenilirlik ve toplumsal sorumluluk işlevini zayıflatma riski taşıyacaktır.

Sonuç olarak yapay zekâ, gazetecilik alanında önemli imkânlar sunan; ancak etik, hukuki, mesleki ve toplumsal yönleriyle dikkatle yönetilmesi gereken çok boyutlu bir dönüşüm alanıdır.

Bu dönüşümün sürdürülebilir ve kamu yararına uygun biçimde ilerleyebilmesi için medya kuruluşlarının etik rehberler geliştirmesi, algoritmik şeffaflığı güçlendirmesi, doğrulama mekanizmalarını kurumsallaştırması ve gazetecilik eğitiminde yapay zekâ okuryazarlığına daha fazla yer vermesi gerekmektedir. Geleceğin gazeteciliği, yapay zekânın sağladığı teknolojik olanaklar ile insan gazetecinin eleştirel aklı, etik sorumluluğu ve kamusal yarar bilinci arasında kurulacak dengede şekillenecektir.

KAYNAKLAR

Acar, A. K. (2025). Yeni medya teknolojilerinde müzisyen kimliğinin dönüşümü: Yapay zeka, metaverse ve dijital dönüşüm kavramları üzerine bibliyometrik analiz. *Online Journal of Music Sciences*, *10*(2), 219-234. https://doi.org/10.31811/ojomus.1624090

Anadolu Ajansı. (2024). Anadolu ajansı "medyada yapay zeka etik kullanım rehberi" hazırladı. https://www.aa.com.tr/tr/kurumsal-haberler/anadolu-ajansi-medyada-yapay-zeka-etik-kullanim-rehberi-hazirladi/3133162

Babacan, H. (2021). Türkiye'de yapay zeka destekli gazetecilik: Robot gazeteciliğine yönelik yaklaşımlar (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğanay, A. (2024). Veri gazeteciliği, algoritmik habercilik ve yapay zekanın, gazetecilik üzerindeki dönüştürücü etkisi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eşidir, O. V., Altıntop, M., & Bak, G. (2025). İletişim ve medya alanında yeni bir gereklilik: Yapay zekâ okuryazarlığı. İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 14(2), 724-743. https://doi.org/10.54282/inijoss.1760209

Eşitti, Ş., & Çoban, S. (2024). Yapay zekâ çağında medya, kültür ve iletişim üzerine güncel araştırmalar. Paradigma Akademi Yayınları.

Gökbel, H. (2024). Yapay zekânın gazetecilik pratiklerindeki yeri. TAM Akademi Dergisi, 3(2), 135-163. https://doi.org/10.58239/tamde.2024.02.001.x

Karakuş, M. (2021). Gelenekselden dijitale propaganda ve araçlarının dönüşümü. *Selçuk İletişim Dergisi*, *14*(1), 462-491. https://doi.org/10.18094/JOSC.776626

Karaoğlu, N. (2025). Yapay zekâ çağında gazetecilik ve mesleki etik ilkelerin dönüşümü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kırık, A. M. & Özkoçak, V. (2023). Medya ve iletişim bağlamında yapay zekâ tarihi ve teknolojisi: ChatGPT ve Deepfake ile gelen dijital dönüşüm. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (58), 73-99. https://doi.org/10.17498/kdeniz.1308471

Kırık, A. M., Göksu, O., & Yegen, C. (2024). Yapay zekâ ve gazetecilik: Türk medyasında ChatGPT kullanımı. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, (68), 90-109. https://doi.org/10.47998/ikad.1469909

Koçak, D. (2026). Yapay zekânın gazetecilik pratiklerine etkisi: haber ajansı çalışanları üzerine bir inceleme. Etkileşim, 17, 562-586. https://doi.org/10.32739/etkilesim.2026.9.17.349

Özgültekin, F. S. Yapay zekâ sistemlerinin gazetecilik mesleğine etkileri ve mesleğin sürdürülebilirliği üzerine bir değerlendirme. İçinde Yapay zekâ ve sürdürülebilirlik (ss. 97-114).

Özkan, S. (2021). Dijital dönüşüm ekseninde kuşaklar arası sosyal medya kullanım pratiklerinin incelenmesi: Facebook örneğinde içerik analizi. *Yeni Medya*, (10), 26-42.

Sayar, B. (2021). Yapay zekâ ve robot teknolojisinin gazetecilik pratikleri üzerindeki etkileri [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.

Yazıcı, E. (2026). Türkiye'deki gazetecilerin görüşleri bağlamında yapay zekanın gazetecilik mesleğine etkileri: Robot gazeteciliği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

KENTSEL İKLİM YÖNETİŞİMİNDE ÖLÇEK VE STRATEJİ: İSTANBUL VE TİRAN ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

SCALE AND STRATEGY IN URBAN CLIMATE GOVERNANCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF ISTANBUL AND TIRANA

Dr. Beyza ÇELEBİ

İstanbul Topkapı Üniversitesi, İletişim Fakültesi

ORCID ID: 0000-0001-6613-5395

beyzacelebi@gmail.com,

ÖZET

İklim değişikliği, kentsel sistemlerin yönetilme kapasitesini, kurumsal yapısını ve finansman modellerini köklü biçimde dönüştürme baskısı oluşturan küresel bir sorun olmakla birlikte, çözüm stratejilerinin üretilmesi ve uygulanması bakımından yerel yönetimler giderek daha belirleyici aktörler haline gelmektedir. Bu çalışma, kentsel iklim yönetişimi kavramını merkeze alarak; demografik büyüklüğü, coğrafi konumu, kurumsal yapısı ve uluslararası entegrasyon düzeyi birbirinden önemli ölçüde farklılaşan İstanbul ve Tiran kentlerini karşılaştırmalı bir perspektifle incelemektedir. Çalışmanın teorik çerçevesi, iklim yönetişiminin yalnızca teknik bir mesele olmadığı, aynı zamanda çok düzeyli yönetişim mekanizmalarının, kurumsal kapasitenin ve sosyo-politik bağlamın bir çıktısı olduğu kabulü üzerine inşa edilmiştir. Karşılaştırmalı vaka analizi yöntemi benimsenmiş; her iki kente ilişkin iklim eylem planları, belediye stratejik belgeleri, ulusötesi ağlarla ilişkileri ve uluslararası kurum raporları belge analizi tekniğiyle incelenmiş; Tiran Belediyesi ile gerçekleştirilen doğrudan yazışmalar aracılığıyla kurumsal yapıya ilişkin birincil veri toplanmıştır. Bulgular üç analitik kategori çerçevesinde sunulmuştur: kurumsal kapasite ve yönetişim mimarisi, finansman modeli ve uluslararası ağ stratejisi ile stratejik tercihler ve uygulama performansı. Çalışma, kent ölçeğinin ve uluslararası ağlara entegrasyonun iklim yönetişimi stratejilerini nasıl biçimlendirdiğini tartışmaya açmış; kentsel iklim yönetişiminde tek tip bir yaklaşımın yetersizliğine dikkat çekmiştir. Elde edilen bulguların, büyük ve küçük ölçekli kentlerin birbirinden öğrenebileceği politika derslerini görünür kılması ve gelişmekte olan ülkelerdeki kentler için bağlama duyarlı yönetişim modelleri geliştirilmesine katkı sunması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel İklim Yönetişimi, Çok Düzeyli Yönetişim, İstanbul, Tiran, İklim Eylem Planları, Kentsel Dirençlilik.

ABSTRACT

While climate change constitutes a global challenge that increasingly pressures the governance capacity, institutional structures, and financing models of urban systems, local governments are becoming ever more decisive actors in the formulation and implementation of solution strategies. Centering the concept of urban climate governance, this study examined Istanbul and Tirana through a comparative perspective, two cities that differ substantially in terms of

demographic scale, geographical location, institutional structure, and degree of international integration. The theoretical framework of the study is grounded in the premise that climate governance is not merely a technical matter, but is equally an outcome of multi-level governance mechanisms, institutional capacity, and socio-political context. A comparative case analysis methodology was adopted; official climate action plans, municipal strategic documents, relations with transnational networks, and reports produced by international institutions pertaining to both cities were examined through document analysis. The findings were presented across three analytical categories: institutional capacity and governance architecture, financing models and international network strategy, and strategic priorities and implementation performance. The study opened up a discussion on how urban scale and integration into international networks shape climate governance strategies, drawing attention to the inadequacy of a one-size-fits-all approach in urban climate governance. The findings are intended to render visible the policy lessons that large- and small-scale cities can draw from one another, and to contribute to the development of context-sensitive governance models for cities in developing countries.

Keywords: Urban Climate Governance, Multi-Level Governance, Istanbul, Tirana, Climate Action Plans, Urban Resilience.

GİRİŞ

İklim değişikliğinin kentsel alanlar üzerindeki çok boyutlu etkileri, salt çevresel krizlerle sınırlı kalmayıp; ulaşım, su ve enerji sistemleri gibi kritik altyapı unsurlarının işlevselliğini doğrudan etkileyen yapısal bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Özellikle kontrolsüz kentleşme süreçlerinin tetiklediği yerel ısınma dinamikleri ve öngörülemez yağış rejimleri, ekonomik kayıpların ötesinde, toplumsal refahı ve ekosistem direncini sistematik bir risk sarmalına itmektedir (IPCC, 2023). Söz konusu riskler, kentsel sistemlerin yönetim kapasitesi, kurumsal mimarisi ve finansman modelleri üzerinde kaçınılmaz bir baskı oluşturarak, yerel yönetimleri stratejik bir dönüşüme zorlamaktadır (Bulkeley ve Betsill, 2013; Castán Broto, 2017). Kentlerin küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık %70'inden sorumlu olması (IPCC, 2022; Schroeder ve Bulkeley, 2009) ve aynı zamanda iklim krizinin yıkıcı etkilerine karşı en savunmasız alanlar haline gelmesi, yerel yönetimleri küresel iklim yönetişiminin stratejik aktörleri konumuna taşımıştır. Nitekim Global Covenant of Mayors (GCoM) gibi dünya nüfusunun yaklaşık yedide birini kapsayan ulusötesi ağların genişleyen ekosistemi; kentsel iklim eyleminin ulusal sınırlar içerisinde kalmayıp, çok düzeyli yönetişim dinamikleriyle evrilen özgün bir paradigma inşa ettiğini teyit etmektedir (GCoM, 2024).

Kentsel iklim yönetişimi; iklim değişikliğiyle mücadeleyi teknik bir politika kurgusunun ötesine taşıyarak, kentin kurumsal yapısı, yetki paylaşımı ve çok katmanlı aktör ilişkileriyle sarmalanmış karmaşık bir yönetim pratiği olarak konumlandırmaktadır (Bulkeley ve Kern, 2006; Few vd. 2007; Corfee-Morlot vd., 2009). Bu perspektif bağlamında bir kentin iklim eylem kapasitesi; merkezi otoriteyle tesis edilen dikey entegrasyon, ulusötesi ağlarla geliştirilen yatay iş birlikleri ve yerel paydaşlarla kurgulanan ortak üretim mekanizmalarının dinamik bir bileşkesi olarak tezahür etmektedir (Hooghe ve Marks, 2003; Frantzeskaki ve Kabisch, 2016). Schroeder ve Bulkeley (2009), kentsel iklim yönetişimini; öz-yönetim, denetim ve regülasyon, hizmet sunumu ve etkinleştirme olmak üzere dört temel mod üzerinden

kavramsallaştırmaktadır. Söz konusu yönetişim modlarının bir kent özelinde sergilediği kompozisyon; kentin kurumsal kapasitesi, merkezi otoriteyle kurduğu hiyerarşik bağlar ve ulusötesi ağlara eklemlenme düzeyiyle doğrudan ilintili olarak özgün görünümler kazanmaktadır. Liu ve Lo (2021) ise kentsel iklim yönetişimini; çok düzeyli, ağ tabanlı ve deneyimsel yönetişim olasılıkları ekseninde kurgulayarak; kentleri ulusal politikaların pasif yüklenicileri olmaktan çıkarıp, iklim politikasının bizzat üretildiği ve test edildiği dinamik birer deneysel alan olarak konumlandırmaktadır.

Söz konusu teorik çerçevenin omurgasını teşkil eden çok düzeyli yönetişim (ÇDY) kavramı; köken itibarıyla Avrupa Birliği ve üye devletler arasındaki girift ilişkileri analiz etmek gayesiyle geliştirilmiş olsa da (Marks, 1993; Hooghe & Marks, 2003), zamanla kentsel iklim politikalarının çözümlenmesinde temel bir analitik enstrümana evrilmiştir (John, 2001; Corfee-Morlot vd., 2009). ÇDY paradigması; karar alma yetkisinin münhasıran tek bir idari kademede yoğunlaşmadığını, aksine ulusal, ulusaltı ve ulusüstü aktörler arasında dikey bir düzlemde bölüştürüldüğünü ve bu yapının yatay koordinasyon mekanizmalarıyla güçlendirildiğini savunmaktadır. Bu teorik mercek altından bakıldığında, bir yerel yönetimin iklim politikası; kentin öz tercih ve kaynaklarının ötesinde, tabi olunan normatif çerçeve, merkezi otoritece tahsis edilen finansal ve idari yetki olanağı ile eklemlenilen ulusötesi ağların dinamik etkileşimiyle şekillenmektedir.

Kern ve Bulkeley (2009), söz konusu perspektifi ulusötesi belediye ağları (UÖA) ekseninde derinleştirerek; bu platformların teknik bilgi ve iyi uygulama transferi sağlamanın yanı sıra; üye kentlere dış finansmana erişim, siyasi meşruiyet ve küresel müzakere süreçlerinde temsil kabiliyeti gibi stratejik kazanımlar sunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yazarların asıl dikkate değer saptaması, bu ağların ekseriyetle halihazırda aktif ve öncü kimliğe sahip kentlere hizmet ettiğine dairdir: Pasif üye kentlerin ağ avantajlarından yeterince istifade edememesi, ağ üyeliği ile fiili uygulama kapasitesi arasındaki makasın giderek açılmasına sebebiyet vermektedir. Literatürde takip eden araştırmalar, bu yapısal asimetriyi daha ileri boyuta taşıyan bulgular ortaya koymuştur. Kern vd. (2024); ilk nesil UÖA'ların ayırıcı vasfı olan yatay ve otonom yapının yerini giderek hiyerarşik ve seçici bir yönetişim modeline bıraktığını saptamaktadır. Bu dönüşüm sürecinde, beşeri ve finansal sermayesi güçlü metropoller ağın stratejik önceliklerini domine ederken; sınırlı kaynaklara sahip küçük ölçekli kentlerin bu ekosistemde edilgen bir konuma sürüklenmesi, ağ içi güç asimetrisini derinleştirmektedir.

Leal ve Paterson (2024), C40 ağının Meksika ve Lima örneklerinde, küresel sermaye çıkarlarıyla uyumlu yatırım projelerini öne çıkararak; yerel iklim tercihlerini ve uyum odaklı gündemleri ikinci plana ittiğini, yerel uzmanlık ve kapasiteyi ise gölgelediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular ışığında; UÖA üyeliğinin salt teknik bir kapasite transferi mekanizması olmaktan ziyade, küresel finansal meşruiyet ve sermaye erişimi aracı olarak işlev gördüğü değerlendirilebilir. ÇDY'nin dikey boyutu ekseninde merkezi ve yerel yönetimler arasındaki ilişki; olanak tanıma, koşullu finansman ve otorite devri olmak üzere üç temel olasılık üzerinden tezahür etmektedir (Hooghe ve Marks, 2003; Marks, 1993). Bu ilişkisel biçimlerden hangisinin baskın olduğu, kentsel iklim stratejilerinin otonomi düzeyini ve uzun vadeli sürdürülebilirliğini doğrudan tayin etmektedir. İstanbul örneğinde bu dikey etkileşim; merkezi otoriteyle süregelen yetki ve kaynak ihtilafları sebebiyle iklim eylem kapasitesini manipüle edebilecek ikili bir karakter sergilemektedir (Çelebi, 2021; ÇŞİDB, 2022). İstanbul'un

aksine Tiran'da, merkezi yönetimle kurulan siyasi uyum zemini ve AB adaylık sürecinin sağladığı kurumsal çerçeve (Municipality of Tirana, 2025), uluslararası finansman mekanizmalarının yerel kapasiteye aktarılmasını kolaylaştırmaktadır.

Kentsel iklim yönetişiminin üçüncü kavramsal katmanını teşkil eden kentsel dirençlilik; krizlere müdahale kapasitesinin yanısıra, kentsel sistemlerin yapısal dönüşüm kabiliyetini de kapsamaktadır. Bu bağlamda kentsel dirençlilik; kentsel bir sistemin maruz kaldığı herhangi bir bozulma karşısında temel işlevselliğini muhafaza etme, değişen koşullara uyum sağlama ve mevcut uyum kapasitesini sınırlayan sosyo-teknik yapıları dönüştürebilme yetkinliği olarak tanımlanmaktadır (Meerow vd. 2016, Sharifi, 2020). Söz konusu tanım, dirençliliği; sistemin statik bir dengeye dönme kabiliyetine odaklanan geleneksel mühendislik perspektifinden çıkararak uyum ve dönüşüm boyutlarını kapsayan dinamik bir zemine taşımaktadır. Meerow ve Newell (2019) ise bu kavramı politik bir boyuta taşıyarak; dirençliliğin doğrudan belirli aktörler, mekanlar ve güç asimetrileri bağlamında inşa edildiğini; dolayısıyla teknik bir kapasite sorunu olmanın ötesinde, özünde bir yönetişim tercihi olduğunu vurgulamaktadır. Bu perspektif çerçevesinde kentsel dirençlilik; evrensel ve tarafsız bir teknik hedef olmaktan ziyade; yönetişim kapasitesi, kurumsal yapı ve siyasi konjonktür tarafından şekillendirilen özgün bir yönetişim çıktısı olarak kavranmalıdır. Bahsi geçen üç kavramın senteziyle kurulan analitik modelde; yönetişim modları ÇDY ilişkileri tarafından belirlenmekte, kentsel dirençlilik ise bu yönetişim pratiklerinin somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Davoudi, 2012; Kaika, 2017).

YÖNTEM

Mevcut literatürün ekseriyetle yüksek kapasiteli ve öncü metropoller odaklı kurgulanması (Haupt vd., 2022; Robinson, 2016), gelişmekte olan coğrafyalardaki ve farklı ölçeklerdeki kentlerin özgün deneyimlerini analitik bir görünmezliğe itmektedir. Bu çalışma; söz konusu literatür boşluğunu telafi etmek gayesiyle, farklı ölçek, kurumsal yapı ve uluslararası entegrasyon düzeylerini temsil eden iki vakayı karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Vaka seçimi; uluslararası kentsel iklim yönetişimi yazınında az temsil edilen, ancak teorik olarak zenginleştirici potansiyel taşıyan konumları nedeniyle İstanbul ve Tiran'ı odak noktasına yerleştirmektedir. İstanbul, 16 milyonu aşan demografik hacmi, çok katmanlı yönetim mimarisi ve küresel finans piyasalarına doğrudan erişimiyle büyük ölçekli, kurumsal olarak parçalı ama uluslararası ağlara entegre bir megakent örneği sunmaktadır. Tiran ise AB adaylık sürecinin kurumsal çerçevesi içinde şekillenen, dış finansmana bağımlı ancak çevik dönüşüm kapasitesine sahip orta ölçekli, kurumsal olarak bütünleşik bir kent olarak alternatif bir yönetişim modelini temsil etmektedir. Tiran Belediyesi ile gerçekleştirilen doğrudan yazışmalar, kurumsal yapı, stratejik belgeler ve finansman modeline ilişkin birincil veri kaynağı olarak araştırmayı desteklemiştir (Municipality of Tirana, 2026).

Bu iki kentin karşılaştırılması; kent ölçeğinin ve uluslararası entegrasyon biçiminin iklim yönetişimi stratejilerini nasıl farklılaştırdığını görünür kılmakta; gelişmekte olan ülkelerdeki kentler için bağlama duyarlı yönetişim modelleri geliştirilmesine kuramsal bir katkı sunmaktadır. İstanbul'un sergilediği kurumsal yapı; birimler arası yatay ve dikey etkileşimin yarattığı hiyerarşik yük nedeniyle, iklim politikalarının uygulanmasında bir koordinasyon riskiyle karşı karşıyadır. Vakalar arasındaki bu temel farklılaşmadan yola çıkan çalışma; 'Kent

ölçeği ve ulusötesi ağlara eklemlenme biçimi, İstanbul ve Tiran'ın iklim yönetişimi stratejilerini hangi kurumsal ve finansal parametreler üzerinden ayrıştırmaktadır?' sorusuna yanıt aramaktadır. Araştırma, metropol ölçekli sistemlerin koordinasyon sorunları ile orta ölçekli kentlerin finansman odaklı uyum kabiliyeti arasındaki etkileşimi ortaya koyarak; büyük ve küçük ölçekli kentlerin birbirinden öğrenebileceği politika derslerini görünür kılmayı amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

İstanbul ve Tiran kentlerinin bulguları ayrı bölümler halinde ele alınmak yerine doğrudan karşılıklı bir analitik ilişki içinde değerlendirilmektedir. Bu tercih kentsel iklim politikasında her iki kentin yapısal farkları ve benzerliklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bulgular üç analitik kategori etrafında yapılandırılmıştır. Bu kategoriler, araştırma sorusunun işaret ettiği üç belirleyici boyutu kapsamaktadır: kurumsal kapasite ve yönetişim mimarisi, finansman modeli ve uluslararası ağ stratejisi ile stratejik tercihler ve uygulama performansı. İlk kategori, iklim eyleminin kurumsal konumlanmasını ve merkezi yönetimle kurulan ilişkinin niteliğini ele alarak ÇDY teorisinin dikey boyutunu somutlaştırmaktadır. Aylett (2015), kentsel iklim yönetişiminin kurumsallaşmasında bürokratik hiyerarşi ve birimler arası koordinasyon yetersizliğinin "kurumsal tıkanıklık" riski yarattığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede İstanbul vakası, 16 milyonluk demografik hacim ve çok katmanlı yönetim mimarisiyle bu tıkanıklık riskini taşıyan; Tiran vakası ise daha kompakt kurumsal yapısıyla alternatif bir yönetişim dinamiğini temsil etmektedir. İkinci kategori, uluslararası ağlara eklemlenme biçiminin finansman modelleriyle nasıl örtüştüğünü ve bu örtüşmenin iklim stratejilerini nasıl biçimlendirdiğini incelemektedir. Üçüncü kategori ise sektörel öncelikleri, azaltım taahhütlerini ve uygulama performansını karşılaştırarak yönetişim kapasitesinin somut çıktılara nasıl dönüştüğünü analiz etmektedir. Bu üç kategorinin birlikte okunması, araştırma sorusuna bütünlüklü bir yanıt üretirken iklim yönetişiminde tek tip modellerin yetersizliğini daha görünür kılmaktadır.

Kurumsal Kapasite ve Yönetişim Mimarisi

Çok düzeyli yönetişim teorisi; bir yerel yönetimin iklim eylem kapasitesinin teknik bilgi ve finansal güçle sınırlı kalmadığını; aksine bu kapasitenin, kurumun yönetim şemasındaki konumlanışı ve merkezi otoriteyle kurduğu ilişkinin niteliği tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır (Hooghe ve Marks, 2003; Bulkeley ve Betsill, 2005). Bu çerçevede iklim biriminin belediye teşkilat yapısındaki işlevsel konumu; basit bir idari tercih olmanın ötesinde, konunun siyasi önceliğine ve birimin sahip olduğu stratejik özerkliğe işaret eden temel bir göstergedir (Bulkeley, 2013; Anguelovski ve Carmin, 2011).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021 yılında revize ettiği İklim Değişikliği Eylem Planı ile uluslararası standartlarda kapsamlı bir iklim politikası çerçevesi oluşturmuştur. 2050 karbon nötr hedefi, C40 ve GCoM gibi uluslararası taahhütler, sektörel eylem planları ve iklim adaleti vurgusu, belediyenin bu alandaki kararlılığını göstermektedir. Ancak planın başarısı, merkezi hükümetle koordinasyon, finansal kaynakların sürdürülebilirliği ve kırılgan gruplara yönelik politikaların somutlaşması gibi faktörlere bağlıdır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere hem İstanbul hem de Tiran'da iklim ajandasını yürüten bağımsız kurumsal birimler mevcuttur. Bu birimlerin hiyerarşik konumlanışı, iklim eyleminin kurumsal mantığına dair temel bir farklılaşmayı işaret etmektedir. İstanbul'da İklim Değişikliği Şube Müdürlüğü; Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın yasal düzenlemeleri uyarınca kurulan bir birim olarak, teknik izleme, sera gazı envanter yönetimi ve stratejik planlama süreçlerine odaklanmaktadır (ÇŞİDB, 2022; İBB, 2024). İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin (İBB) hazırladığı 2018 İklim Değişikliği Eylem Planı ile 2024 İzleme Raporu kıyaslandığında; kurumsal kapasitenin parçalı bir yapıdan, belirli bir operasyonel derinliğe evrildiği saptanmaktadır. Bu süreçte İstanbul; kurumsal eksiklikleri tanımlayan bir yaklaşımdan (İBB, 2018), mevcut kapasitenin kullanımını ve ölçümünü hedefleyen sistematik bir izleme çerçevesine (İBB, 2024) geçiş yapmıştır. Buna karşın söz konusu dönüşüm henüz ileri düzey bir kurumsal kapasiteyle sonuçlanmamıştır; iklim politikasının stratejik sektörlere entegrasyonu kısıtlı kalmakta; teknik uzmanlık, altyapı projeleri ve eğitimli personel açısından kurumsal kapasite yetersizlikleri yapısal bir sorun teşkil etmektedir (Horasan ve Özerol, 2026). Mevcut yapılanma; iklim eylemini, belediyenin geniş hizmet yelpazesi içinde uzmanlaşmış ancak idari süreçlerden görece yalıtılmış bir alan olarak konumlandırmaktadır.

Tiran'da ise 2022 yılında kurulan Çevre, Parklar ve Rekreasyon Müdürlüğü bünyesindeki İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Programlama ve Projeler Sektörü, iklim eylemini kentsel planlama ve uluslararası projelerle bütünleşik bir işlev olarak konumlandırmaktadır (Municipality of Tirana, 2025). Bu kurumsal tercih bir yasal zorunluluktan değil stratejik bir seçimden kaynaklanmakta; iklim eylemini bağımsız bir teknik birim olarak ayrıştırmak yerine Tirana 2030 (Municipality of Tirana, 2017) gibi kapsamlı kentsel planlama belgelerinin organik bir parçası haline getirmektedir.

Tablo 1'de sunulan veriler; dikey koordinasyon bağlamında iki kent arasındaki yapısal ayrımı göstermektedir. İstanbul Yeşil Şehir Eylem Planı (İBB, 2021); ulaşım, orman alanları ve genel çevre düzenlemeleri gibi kritik sektörlerde merkezi yönetim birimleriyle tesis edilen iş birliğinin, yerel bir tercihten ziyade yasal ve idari hiyerarşinin gerektirdiği bir zorunluluk olduğunu teyit etmektedir. Planda İBB'nin yetki alanı dışında kalan eylemlerin listeden çıkarıldığı belirtilmektedir. Bu bulgu, İstanbul örneğinde vurgulanan merkezi-yerel yük paylaşım gerilimini teyit etmekte (Çelebi, 2021); ÇDY teorisinin yerel özerklik gerektiren modlarının bu bağlamda kısıtlı işlevsellik sunduğunu; merkezi otoritenin denetleyici çerçevesinin yerel kapasiteyi kendi faaliyet alanıyla sınırladığına işaret etmektedir (Kern ve Bulkeley, 2009). Merkezi yönetim ile yerel idare arasındaki mevcut yetki dağılımı, yerel iklim eylemini kolaylaştırmak yerine; süreci denetleyici ve kısıtlayıcı bir çerçeveye itme eğilimi de taşımaktadır.

İstanbul'un 2024 projeksiyonunda gözlemlenen kritik bir eğilim; ulusal sistemdeki yapısal kısıtlamaları, uluslararası ağlara eklemlenerek dengeleme çabasıdır. CDP A Listesi başarısı, AB İklim Nötr ve Akıllı Şehirler Misyonu etiketi ile GCoM üyeliği; yerel özerkliğin daraldığı bir konjonktürde, kente küresel meşruiyet ve yeni finansal kanallar sağlamaktadır. Bu durum, literatürde yerel kapasitenin küresel ağlarla güçlendirilmesi olarak tartışılan sürece ampirik bir örnek teşkil ederken (Lee, 2015); aynı zamanda metropoliten alanlarda gözlemlenen kurumsal kapasite eksikliği sorununu, uluslararası entegrasyonun maskesi altında sürdüren bir yönetişim

gerilimini de görünür kılmaktadır (Heikkinen vd., 2019). Tiran örneğinde ise yönetişim dinamikleri temelden farklılaşmaktadır. Arnavutluk merkezi hükümetinin Tiran'ın iklim ajandasını AB adaylık sürecinin ulusal bir projeksiyonu olarak konumlandırması; yerel ve merkezi otoriteler arasında siyasi bir senkronizasyon üretmekte, uluslararası finansal akışkanlığı ise maksimize etmektedir (Municipality of Tirana, 2025). Bu dinamik, AB adaylık sürecinin çevre politikalarında merkezi-yerel ilişkileri yeniden kurguladığı Doğu Avrupa deneyimleriyle paralellik taşımaktadır (Andonova ve VanDeveer, 2012). Bu tablo, ÇDY teorisinin yerel aktörlerin kapasitesini ulusal ve uluslararası kaynaklarla güçlendiren yönetişim dinamiklerinin, AB üyelik perspektifi tarafından katalize edildiğini doğrulamaktadır (Kern ve Bulkeley, 2009). Böylece merkezi-yerel etkileşimi çatışmacı bir eksenden; Avrupa bütünleşmesi hedefi etrafında şekillenen, sinerjik ve destekleyici bir dinamiğe taşınmaktadır.

2 Temmuz 2025 tarihinde kabul edilen ve 9 Temmuz 2025 tarihli, 32951 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan İklim Kanunu (Kanun No. 7552); Türkike'de yerel iklim stratejilerini yasal bir yükümlülüğe dönüştürerek, kentsel yönetişimdeki isteğe bağlı süreci sona erdirmiştir. Söz konusu yasal zemin; yerel kurumsal kapasiteyi dikey düzlemde konsolide etse de birimler arası yatay koordinasyon zafiyeti ve veri akışındaki kesintiler kronik birer yapısal engel olarak varlığını korumaktadır (Horasan ve Özerol, 2026).

Tablo 1: Kurumsal Mimari ve Dikey Yönetişim Kapasitesi

Kriter	İstanbul	Tiran	Karşılaştırmalı Analiz
Kurumsal Birim	İklim Değişikliği Şube Müdürlüğü: teknik/envanter odaklı	İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Programlama ve Projeler Sektörü:kentsel tasarımla entegre	İstanbul'da uzmanlaşma; Tiran'da stratejik bütünleşme
Politika Başlangıcı	2011 (Envanter odaklı)	2014 (Sektörel plan odaklı)	İstanbul'da kurumsal birikim; Tiran'da dış normlara hızlı uyum
Dikey Koordinasyon	Yetki paylaşımı kısıtlayıcı; uluslararası ağlar telafi edici	İşbirlikçi: AB vizyonu üzerinden siyasi uyum	İstanbul'da ağ temelli yönetişim dönüşümü; Tiran'da dikey ÇDY verimliliği

Yapılan karşılaştırma; kurumsal yapının, iklim yönetişimi kapasitesini belirleyen temel bir değişken olduğunu kanıtlamaktadır. İstanbul vakası, yerel iklim yönetişimindeki dönüşümün kapasite inşası, parçalı uygulama ve ağ temelli genişleme duraklarından oluşan hibrit bir yolu takip ettiğini göstermektedir. 2018'de saptanan kurumsal parçalanmışlık 2024 itibarıyla bütünüyle çözülememiş; ancak uluslararası ağlarla kurulan entegrasyon sayesinde bir dengeleme mekanizması geliştirilmiştir. Buna karşın Tiran'ın; destekleyici dikey etkileşimlere dayalı ve iklimi kentsel planlama odağına yerleştiren yapısı, alternatif bir yönetişim modelini yansıtmaktadır. Bu iki vakanın karşılaştırmalı analizi; kurumsal konumlanma biçiminin ve merkezi-yerel ilişkilerinin niteliğinin, iklim stratejilerinin kapsamını ve derinliğini belirlemede kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Finansman Modeli ve Uluslararası Ağ Stratejisi

Klasik kentsel iklim yönetişimi yazını, kentlerin ulusötesi ağlara eklemlenme pratiklerini; ekseriyetle yatay bilgi akışı, teknik kapasite inşası ve iyi uygulamaların yayılması ekseninde işlevsel bir mekanizma olarak konumlandırmıştır (Kern ve Bulkeley, 2009). Buna karşın güncel araştırmalar, söz konusu ağların işlevsel doğasının yapısal bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmektedir. Ağ üyeliği ile fiili kapasite gelişimi arasında gözlenen makas, metropoliten merkezlerin ağ içindeki belirleyici ve egemen konumunu pekiştirirken, kısıtlı kaynaklara sahip küçük ölçekli kentleri bu küresel ekosistemin çeperine itmektedir (Kern vd., 2024). Özellikle Kern vd. (2024), ulusötesi ağların yatay iş birliği mantığından hiyerarşik ve seçici bir modele evrildiğini; finansal kapasitesi yüksek metropollerin ağ gündemini domine ettiğini ortaya koymaktadır. Lee (2015) ise bu yapısal asimetrinin, pasif üye kentler için ağ üyeliğini sembolik bir statü göstergesine indirgediğini; fiili kapasite transferi ile üyelik arasındaki makasın giderek açıldığını saptamaktadır. Tablo 2'de görüldüğü üzere, İstanbul ve Tiran bu eşitsiz yapının iki farklı yönünü temsil etmekte; ancak her biri bu asimetriyi kendine özgü direnç ve uyum stratejileriyle aşmaya çalışmaktadır.

İstanbul'un finansman stratejisi, sınırlı ulusal kaynaklara bağımlı kalmak yerine uluslararası ağlara entegre olma hedefi üzerine kuruludur. Özellikle Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (ÇŞİDB) iş birliğiyle yürütülen projeler, kentin küresel iklim finansmanına erişiminde bir köprü görevi görmektedir (Horasan ve Özerol, 2026). İstanbul; C40, GCoM, Eurocities ve ICLEI gibi platformlardaki varlığını sadece teknik bir üyelik olarak görmemektedir. Kent bu ağları, uluslararası finansmana erişimi kolaylaştıran bir meşruiyet aracı ve merkezi yönetimin bütçe kısıtlamalarını aşmaya yönelik bir manevra alanı olarak konumlandırmaktadır. Bu ağlardan elde edilen kazanımlar, ağırlıklı olarak teknik bilgi transferi, küresel görünürlük ve uluslararası raporlama standartlarına uyum şeklinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim İstanbul, CDP değerlendirmesinde A listesinde yer almakta; Yeşil Şehir Eylem Planı süreçlerini EBRD metodolojisiyle yürütmektedir. Bu tablo, İstanbul'un bu ağlara zaten aktif ve yüksek kapasiteli bir aktör olarak katıldığını; ağların ise mevcut kapasiteyi görünür kılma ve stratejik meşruiyet sağlama işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır (Heikkinen vd., 2019; Lee, 2015).

Finansman boyutunda İstanbul karma bir model benimsemektedir. Kent; öz kaynaklar ve ulusal düzeydeki destekler gibi geleneksel mekanizmalarla sınırlı kalmamakta, doğrudan uluslararası sermaye piyasalarına açılarak Yeşil Eurobond (yeşil tahvil) ihracı gerçekleştirmektedir (İBB, 2023). Bu yaklaşım, İstanbul'u küresel finans piyasalarında merkezi yönetimden bağımsız bir mali aktör olarak konumlandırsa da modelin işlevselliği büyük ölçüde makroekonomik istikrara ve uluslararası yatırımcı güvenine bağlıdır. Dolayısıyla bu durum, yerel yönetim için mali bir kırılganlık oluşturmaktadır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere Tiran, ağ stratejisi ve finansman modeli bakımından İstanbul'dan ayrışmaktadır. Tiran'ın uluslararası ağ portföyü; GCoM, EBRD Yeşil Şehirler, ICLEI ve B40 Balkan Şehirleri Ağı'ndan oluşmaktadır. Bu portföyün en belirleyici özelliği, EBRD Yeşil Şehirler programının bir ağ üyeliğinin ötesinde, doğrudan finansman, teknik destek ve kapasite inşası sağlayan bütünleşik bir mekanizma işlevi görmesidir. Belediye bütçesindeki çevre ve yeşil dönüşüm kalemlerinin %60-70 gibi büyük bir kısmının dış hibe ve kredilerden oluşması,

bu fon bağımlılığının yapısal niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim nehir ıslahından elektrikli otobüs pilot uygulamalarına kadar hayata geçirilen tüm büyük projeler, ağırlıklı olarak Interreg IPA ADRION, URBACT ve Horizon Europe gibi AB destekli finansman programlarına dayanmaktadır (Municipality of Tirana, 2026).

Tiran uluslararası ağlara teknik kapasite geliştirmenin yanı sıra, özellikle dış finansmana ulaşma hedefiyle dahil olmaktadır. Bu bağlamda Batı Balkanlar ve Türkiye için özel olarak tasarlanan Belediye Başkanları Sözleşmesi girişimi, 'AB4 Enerji Geçişi' projesi kapsamında Avrupa Birliği ve Almanya Federal Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Bakanlığı ortak finansmanıyla GIZ tarafından yürütülmektedir. Bu yapı, Tiran Belediyesi'ne hem finansman sağlamakta hem de sürdürülebilir enerji planı hazırlama sürecinde teknik uzmanlık, eğitim programları ve politika danışmanlığı sunmaktadır. Öte yandan Batı Balkanlar Yeşil Gündemi 2025-2030 Revize Eylem Planı kapsamında, WB6 ülkelerinin 2029 yılına kadar AB İklim Kanunu ile uyumlu yasal çerçeveleri benimsemesi, sera gazı emisyon izleme sistemlerini kurması ve iklim uyum stratejilerini geliştirmesi gerekmektedir (RCC, 2025).

Bu yükümlülükler, Tiran'ın iklim politikalarının AB müktesebatıyla uyumunu adaylık sürecinin yapısal bir gerekliliğine dönüştürmektedir. Dolayısıyla Tiran için uluslararası ağ üyeliği, soyut bir taahhütler bütünü olmanın ötesindedir. Bu üyelik; kurumsal kapasite inşasını doğrudan finanse eden, AB çevre standartlarına uyumu zorunlu kılan, IPA fonları ile AB finansman mekanizmalarına erişimin hem ön koşulu hem de aracı olan somut bir kaldıraç işlevi görmektedir (Municipality of Tirana, 2026).

Tablo 2: Finansman Modelleri ve Uluslararası Ağ Stratejisi

Kriter	İstanbul	Tiran	Karşılaştırmalı Analiz
Finansman Kaynağı	Karma model, öz kaynak, Yeşil Eurobond	Dışa bağımlı model:AB hibesi, IPA fonları, Horizon Europe	İstanbul'da mali egemenlik ve piyasa aktörlüğü; Tiran'da dış finansman şartlılığı
Ağ Üyeliği Rolü	Prestij, bilgi transferi, standart belirleme	Yatırım kaldıracı ve kapasite inşası	İstanbul ağları meşruiyet için; Tiran finansal erişim kapısı olarak kullanmaktadır
Küresel Raporlama	CDP (A Listesi), SECAP, YŞEP	GCAP, VLR (UN-Habitat)	İstanbul küresel şeffaflık normlarına; Tiran bağışçı kurum kriterlerine odaklanmaktadır

Bu karşılaştırma, uluslararası ağlara eklemlenme biçiminin kent ölçeği ve kurumsal kapasite tarafından belirlendiğini; ancak aynı zamanda bu yapının söz konusu belirleyiciliği yeniden ürettiğini göstermektedir. İstanbul büyük küresel ağlar aracılığıyla mali etki alanını pekiştirirken, Tiran sektörel finansman ağlarına yaslanarak kaynak kısıtını aşmaktadır. Böylece küçük ölçekli kentlerin küresel ağların dışına itilmek yerine, finansmana doğrudan bağlı sektörel ağları stratejik olarak tercih ederek bu asimetriyi işlevsel bir biçimde esnetebildiği görülmektedir. Bununla birlikte Tiran modelinin mali kırılganlığı göz ardı edilmemelidir: Dış finansman bağımlılığı, AB fon mekanizmalarının sürekliliğine ve adaylık sürecinin seyrine

bağlı olduğundan, yerel iklim yönetişiminin uzun vadeli sürdürülebilirliğini dışsal dinamiklere bağımlı kılmaktadır.

Stratejik Tercihler ve Uygulama Performansı

Kentsel iklim yönetişimindeki stratejik tercihler, bir kentin hangi yönetim modellerini benimsediğinin ve bu modellere hangi önceliklerle işlerlik kazandırdığının temel göstergesidir. Schroeder ve Bulkeley'nin (2009) geliştirdiği dörtlü yönetim modu çerçevesi, İstanbul ve Tiran'ın sektörel odaklarını ve uygulama kapasitelerini karşılaştırmalı bir zeminde ele almak için güçlü bir analitik araç sunmaktadır. Tablo 3'te görüldüğü üzere, iki kent hem azaltım taahhütleri hem de uygulama performansları bakımından birbirinden ayrışmaktadır. İstanbul'un iklim stratejisi, ağırlıklı olarak büyük ölçekli altyapı yatırımları etrafında şekillenmektedir. Toplam sera gazı emisyonunun %64'ünün sabit enerji tüketiminden, %28'inin ise ulaşım sektöründen kaynaklanması, kenti altyapı odaklı, teknik yatırım ağırlıklı bir iklim politikasına yöneltmektedir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) İklim Değişikliği İzleme Raporu (2024) verilerine göre, kentteki raylı sistem uzunluğu 244,31 km'ye, bisiklet yolu ağı ise 531,33 km'ye ulaşmıştır. Ayrıca 75 güneş enerji santrali devreye alınmış ve su kayıp-kaçak oranı %18,63 seviyesine düşürülmüştür. Bu göstergeler, kentin iklim eylemlerinde planlama aşamasından uygulama ve ölçeklendirme evresine geçtiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, mevcut durum ikili bir görünüm sunmaktadır: Atık geri kazanım oranı %26 ile kentin 2030 yılı için koyduğu %40-50 hedefinin belirgin biçimde gerisinde kalmakta, yenilenebilir enerji kurulu gücü ise metropolün toplam enerji talebine kıyasla kısıtlı kalmaya devam etmektedir.

Aboagye ve Sharifi'nin (2024) plan kalitesi ile uygulama performansı arasındaki kopukluğa yönelik bulguları, İstanbul vakasında somutlaşmaktadır. Kapsamlı ve teknik açıdan olgun bir planlama çerçevesi, uygulama hızını belirleyen kurumsal ve finansal sınırları tek başına telafi edememektedir. Bu durumun en somut yansıması kentin emisyon raporlarında kendisini göstermektedir. İBB'nin sera gazı envanteri verileri incelendiğinde, 2020 yılındaki sert düşüşün esasen COVID-19 kaynaklı kapanma ve ekonomik yavaşlamanın bir yansıması olduğu; pandemi sonrasında ise emisyonların baz yıl seviyesine hızla geri döndüğü görülmektedir. Kentin emisyon miktarı 2019'da 50,9 Mt, 2020'de 47,9 Mt, 2021'de 50,6 Mt, 2022'de 51,2 Mt ve 2023'te yeniden 50,9 Mt olarak kaydedilmiştir. Bu seyir, söz konusu dönemde hayata geçirilen büyük ölçekli altyapı yatırımlarının henüz genel emisyon seviyelerinde ölçülebilir bir azalma sağlamadığını ortaya koymaktadır.

İstanbul, Yeşil Şehir Eylem Planı (YŞEP) ve güncel stratejik projeksiyonları kapsamında, 2019 baz yılına kıyasla 2030 yılına kadar %40 mutlak emisyon azaltım taahhüdünü sürdürmektedir (İBB, 2021; İBB, 2024). Buna karşın, mevcut emisyon seyri bu hedefe ulaşmanın köklü yapısal dönüşümler gerektirdiğini göstermektedir. İstanbul'un megakent ölçeği; deprem riski ve toplu ulaşım altyapısı gibi acil kentsel sorunlarla eş zamanlı mücadele etme zorunluluğu, iklim eylemlerinin kurumsal öncelik sıralamasındaki yerini ve uygulama hızını doğrudan etkilemektedir. Tablo 3'te görüldüğü üzere Tiran ise stratejik tercihler bakımından İstanbul'un aksine, karbon yutağı çözümlerine ve yeşil kentsel dönüşüme odaklanan bir model benimsemektedir. Kentin ekonomik yapısı ve enerji yoğunluğu, emisyon profilini İstanbul'a kıyasla farklılaştırmakta; uyum ve yaşam kalitesi odaklı bir stratejiye zemin hazırlamaktadır.

Bu bağlamda 'Orbital Forest' projesi, basit bir ağaçlandırma girişiminin ötesinde; kentsel ısı adası etkisini azaltmayı, biyoçeşitliliği desteklemeyi ve kentsel yayılmanın önüne geçmeyi hedefleyen bütünleşik bir dirençlilik stratejisi olarak öne çıkmaktadır. Bu stratejik yönelim kentsel hareketlilik, döngüsel ekonomi ve enerji verimliliğini de kapsamaktadır.

Sürdürülebilir hareketlilik alanında Tiran'ın stratejik tercihleri, Batı Balkanlar Yeşil Gündemi 2025-2030 Revize Eylem Planı'nın kentsel hareketlilik ve iklim dirençliliğine yönelik kararlarıyla doğrudan örtüşmektedir (RCC, 2025). IPA fonları desteğiyle hayata geçirilen elektrikli otobüs pilot uygulamaları ve bisiklet ağının genişletilmesi, bölgesel düzeyde bağlayıcı hale gelen Sürdürülebilir Kentsel Hareketlilik Planları (SUMP) çerçevesinin yerel ölçekteki yansımalarıdır. Skanderbeg Meydanı'nın yayalaştırılması ise sadece bir kentsel tasarım müdahalesi değil; karbon emisyonlarını azaltma, kentsel ısı adası etkisini hafifletme ve yaya odaklı kentsel yaşam kalitesini artırma hedeflerini eş zamanlı olarak yürüten bütünleşik bir iklim eylemidir. Belediye bünyesinde 2022 yılında kurulan İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Programlama ve Projeler Sektörü, iklim eylemini kentsel planlama ve uluslararası projelerle ortak bir işlev olarak kurumsallaştırmış ve stratejinin sektörler arası tutarlılığını pekiştirmiştir (Municipality of Tirana, 2026). Kent, Yeşil Şehir Eylem Planı (Municipality of Tirana, 2018) 'Policy Plus' senaryosu kapsamında, 2015 baz yılına kıyasla 2030'a kadar %32 azaltım hedeflemektedir. Ancak bu hedefin %60-70 gibi büyük bir oranının dış finansmana bağlı olduğu göz önüne alındığında, Tiran'ın iklim stratejisinin sürdürülebilirliği dışsal dinamiklere bağımlı kalmaya devam etmektedir.

Tablo 3: Stratejik Tercihler ve Uygulama Performansı

Kriter	İstanbul	Tiran	Karşılaştırmalı Analiz
Sektörel Odak	Ulaşım ve sabit enerji - büyük altyapı yatırımları	Yeşil altyapı, kentsel hareketlilik, doğa tabanlı çözümler	İstanbul'da azaltım baskısı; Tiran'da uyum ve yaşam kalitesi önceliği
Azaltım Hedefi	%40 (2030, 2019 baz yılı) GCoM/SECAP	%32 (2030, 2015 baz yılı) GCAP/EBRD	İstanbul'un hedefi mutlak miktarda daha büyük; Tiran düşük tabandan radikal dönüşüm hedefliyor
Uygulama Performansı	Altyapıda ilerleme var; emisyon trendi 2019-2023 yatay seyretti	Orbital Forest, Skanderbeg yayalaştırması hayata geçirildi	İstanbul'da yapısal dönüşüm henüz emisyona yansımadı; Tiran'da çevik uygulama
Stratejik Model	Hizmet sunumu yoluyla yönetme -teknik ve altyapı odaklı	Etkinleştirme yoluyla yönetme -kentsel tasarımla entegre	Schroeder ve Bulkeley (2009) mod farkı somutlaşıyor

Bu karşılaştırma, yerel düzeydeki stratejik tercihlerin kent ölçeği ve kurumsal yapı tarafından biçimlendirildiğini; ancak aynı zamanda bu tercihlerin söz konusu yapıları yeniden ürettiğini göstermektedir. İstanbul'un megakent ölçeği, iklim stratejisini yüksek bütçeli büyük altyapı yatırımlarına bağımlı kılmakta ve uygulama aşamasında yapısal kısıtlar oluşturmaktadır.

Tiran'ın kompakt kent yapısı ise doğa tabanlı çözümlere hızlı bir şekilde yönelmesini mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, iki kentin azaltım hedefleri arasında yapılacak yüzeysel bir karşılaştırma yanıltıcı olabilir: İstanbul'un %40'lık hedefi mutlak miktar bakımından devasa bir büyüklüğe karşılık gelirken, Tiran'ın %32'lik hedefi halihazırda düşük olan bir emisyon tabanından radikal bir dönüşümü gerçekleştirmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla, her iki hedef de kendi bağlamında eşit derecede zorlayıcıdır.

Stratejik tercihler aynı zamanda her iki kentin kentsel dirençlilik inşasına yaklaşımını da belirlemektedir. Tiran'da hayata geçirilen Orbital Forest projesi, nehir ıslahı çalışmaları ve Skanderbeg Meydanı'nın yayalaştırılması, Meerow ve Newell'ın (2019) dirençliliği teknik bir kapasite meselesi değil, özünde bir yönetişim tercihi olarak gören yaklaşımıyla örtüşmektedir. Nitekim bu uygulamalar; kentsel ısı adası etkisini azaltmayı, taşkın riskini düşürmeyi ve biyoçeşitliliği desteklemeyi hedefleyen bilinçli ve bütünleşik adımlardır.

Aynı eylem planı kapsamında, WB6 ülkelerinin iklim dirençliliği planları geliştirmesi ve doğa tabanlı çözümleri kentsel planlama süreçlerine entegre etmesi zorunlu tutulmaktadır. Tiran'ın bu uygulamaları, söz konusu bölgesel yükümlülüğün öncü bir örneği niteliğindedir (RCC, 2025). İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Programlama ve Projeler Sektörü'nün iklim eylemini çevre, döngüsel ekonomi ve enerji politikalarıyla bütünleşik bir çerçevede yapılandırması, dirençlilik kapasitesinin kurumsal entegrasyon yoluyla inşa edildiğini göstermektedir (Municipality of Tirana, 2026). İstanbul'da ise dirençlilik kapasitesinin gelişimi daha dolaylı bir seyir izlemektedir. Büyük ulaşım altyapısı yatırımları uzun vadede kentsel dirençliliğe katkı sunsa da özellikle kentsel ısı adası ve sel ve taşkın yönetimi gibi uyum stratejilerinin somut altyapı projelerine dönüşme hızı, kentin risk ve kırılganlık artışının gerisinde kalmaktadır. Bu bulgu, Türkiye'deki belediyelerin iklim uyum planlamasında karşılaştığı altyapı ve teknik kapasite yetersizlikleriyle örtüşmektedir (Horasan ve Özerol, 2026). Kentsel dirençlilik kapasitesi finansal özgürlük, teknik altyapı, stratejik önceliklendirme tercihleri ve uygulama hızıyla doğrudan ilişkilidir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma, kent ölçeği ve uluslararası ağlara eklemlenme biçiminin iklim yönetişimi stratejilerini nasıl farklılaştırdığını İstanbul ve Tiran vakası üzerinden karşılaştırmalı biçimde incelemektedir. Bulgular, araştırma sorusunu üç boyutta yanıtlamakta ve kentsel iklim yönetişimi yazınına katkı sunmaktadır.

Kurumsal mimari boyutunda her iki kentte de münferit iklim birimleri mevcuttur; ancak bu birimlerin işlevsel konumlanması iklim politikasının niteliğini farklılaştırmaktadır. İstanbul, son on yılı aşkın süreçte dağınık bir kapasiteden düzenli raporlamaya tabi bir planlama çerçevesine geçmiştir; bu dönüşüm, yerel iklim yönetişiminde doğrusal olmayan bir ilerlemenin mümkün olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kurumlar arası yatay koordinasyon eksikliği ve iklim politikasının ulaşım, enerji ve atık yönetimi gibi stratejik sektörlerle bütünleşememesi, büyükşehir belediyelerinde evrensel olarak gözlemlenen kurumsal koordinasyon zorluklarının bu bağlamda da geçerli olduğunu göstermektedir.Tiran'da ise iklim birimi, kentsel planlama süreçleriyle daha yakın bir iş birliği içinde konumlanmıştır; iklim eylemi burada bağımsız bir teknik uzmanlık alanından ziyade, kentsel dönüşüm gündemiyle daha bütünleşik bir biçimde ele alınmaktadır. Bu karşılaştırma, ÇDY teorisinin dikey

koordinasyon boyutunu iki farklı biçimde somutlaştırmaktadır: İstanbul'da uluslararası ağların, ulusal sistem içindeki yapısal kısıtları hafifletmeye katkı sunduğu ancak belediyenin uygulama kapasitesini tam olarak karşılayamadığı; Tiran'da ise AB adaylık sürecinin, merkezi -yerel diyaloğu için daha uygun bir bağlam oluşturduğu gözlemlenmektedir.

Finansman modeli ve ağ stratejisi boyutunda bulgular, uluslararası ağlara eklemlenme biçiminin kent ölçeği ve kurumsal kapasiteye göre farklılaştığını ortaya koymaktadır. İstanbul küresel ağlara finansman, teknik kapasite artırımı ve normatif çerçevelere erişim amacıyla katılrıken, Tiran ise özellikle finansman kaynaklarına erişim olanağı sunan araçlar olarak bu ağlardan faydalanmaktadır. Bu iki örnek, farklı ölçekteki kentlerin küresel iklim ağlarına farklı biçimlerde dahil olma eğiliminde olduğunu göstermektedir: büyük ölçekli kentlerin yanı sıra, küçük ölçekli kentlerin de sektörel finansman mekanizmalarına yöneldiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte bu modelin dışsal kaynaklara bağımlılık içermesi, küresel finansman dinamiklerindeki değişimlere karşı mali kırılganlık gösterebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Stratejik tercihler ve uygulama performansı boyutunda ise kent özelinde emisyon eğilimi kendini göstermektedir. İstanbul'un büyük ölçekli kent olması, deprem riski ve toplu ulaşım gibi eş zamanlı kentsel gündem maddeleri, iklim eyleminin önceliklendirilmesini ve emisyon hedefine ulaşmayı zorlaştırabilmektedir. Tiran'da ise mevcut emisyon profili, azaltım baskısından ziyade uyum ve yaşam kalitesi odaklı stratejilerin öne çıkmasına yol açabilmektedir; doğa tabanlı çözümlerin dirençlilik sağlama potansiyeli, teknik kapasite ötesinde bir politika önceliği olarak ele alınabilmektedir. İki kentin azaltım hedeflerinin doğrudan karşılaştırılması, farklı başlangıç koşulları ve kentsel dinamikler göz önüne alındığında sınırlı bilgi sunabilmektedir; her iki hedef de kendi bağlamında farklı yapısal dönüşümler gerektirmektedir.

Politika önerileri açısından İstanbul bağlamında, iklim biriminin teknik izleme işlevinin yanı sıra, daha üst düzey planlama süreçleriyle daha yakın bir ilişki içinde konumlanması dikkate değer bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Uluslararası ağ üyeliklerinin, teknik kapasite artırımının ötesinde, uygulama süreçlerinin niteliğine katkı sunabilecek araçlar olarak değerlendirilmesi potansiyel bir gelişim alanı olarak görülebilir. Tiran bağlamında ise, dış finansman kaynaklarına bağımlılığın uzun vadede risk oluşturabileceği göz önünde bulundurularak, yerel finansman kapasitesinin güçlendirilmesi ve adaylık sürecinin sağladığı kurumsal ivmenin daha dayanıklı hale getirilebilmesi dikkate değer bir husus olarak görülmektedir.

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, bu çalışma gelişmekte olan ülke kentlerinin iklim yönetişiminde farklı bağlamlara göre uyarlanmış yaklaşımların gerekliliğine işaret etmektedir. Kent ölçeği, kurumsal yapı ve uluslararası entegrasyon biçiminin farklı bağlamlarda farklı stratejik tercihleri gerektirebileceği, kentin yönetsel, finansal ve teknik dinamiklerine duyarlı yaklaşımların hem akademik hem de politika yapım süreçlerine katkı sunabileceği düşünülmektedir. Gelecek araştırmaların, benzer ölçek ve entegrasyon farklılıklarına sahip farklı kentleri karşılaştırmalı olarak ele alması ve bu çalışmada ortaya konan bulguları daha geniş bir örneklem üzerinde değerlendirmesinin, kentsel iklim yönetişimi yazınına katkı sunabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Aboagye, P. D., & Sharifi, A. (2024). Urban climate adaptation and mitigation action plans: A critical review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *189*, 113886.

Andonova, L. B., & VanDeveer, S. D. (2012). EU expansion and the internationalization of environmental politics in Central and Eastern Europe. *Comparative Political Studies*, 45(3), 384-409.

Anguelovski, I., & Carmin, J. (2011). Something borrowed, everything new: Innovation and institutionalization of urban climate governance. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(3), 169-175.

Anguelovski, I., Shi, L., Chu, E., Gallagher, D., Carmin, J., Hardoy, J., ... & Roberts, D. (2016). Equity outcomes of urban climate adaptation and resilience. *Nature Climate Change*, 6(11), 990-997.

Aylett, A. (2015). Institutionalizing the urban governance of climate change: Insights on local bureaucracy and leadership from Chicago, Birmingham, and Johannesburg. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 33(4), 854-869.

Bulkeley, H. (2013). *Cities and climate change*. Routledge.

Bulkeley, H., & Betsill, M. M. (2005). Revisiting the governance of climate change in the city: Insights from "Cities for Climate Protection". *Environmental Politics*, 14(1), 42-63.

Bulkeley, H., & Betsill, M. M. (2013). Rethinking sustainable cities: Multilevel governance and the urban politics of climate change. *Environmental Politics*, 22(1), 136-154.

Bulkeley, H., & Kern, K. (2006). Local government and the governing of climate change in Germany and the UK. *Urban Studies*, 43(12), 2237-2259.

Castán Broto, V. (2017). Urban governance and the politics of climate change. *World Development*, 93, 1-15.

Çelebi, B. (2021). Kentlerde iklim değişikliği yönetişimi ve yerel yönetimlerin rolü: Londra, Sao Paulo ve İstanbul örnekleri (Yayınlanmış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı [ÇŞİDB]. (2022). *Belediyelerin iklim değişikliği kurumsal yapılanma rehberi*. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Yayınları.

Corfee-Morlot, J., Kamal-Chaoui, L., Donovan, M. G., Cochran, I., Robert, A., & Teasdale, P.-J. (2009). *Cities, climate change and multilevel governance* (OECD Environmental Working Papers No. 14). OECD Publishing.

Davoudi, S. (2012). Resilience: A bridging concept or a dead end?. *Planning Theory & Practice*, 13(2), 299-307.

Few, R., Brown, K., & Tompkins, E. L. (2007). Public participation and climate change adaptation: Avoiding the illusion of inclusion. *Climate Policy*, 7(1), 46-59.

Frantzeskaki, N., & Kabisch, N. (2016). Designing a knowledge co-production framework for urban resilience to climate change. *Urban Climate*, 17, 90-101.

Global Covenant of Mayors [GCoM]. (2024). *The power of local action: Global Covenant of Mayors impact report 2024*. GCoM Secretariat.

Heikkinen, T., Ylä-Anttila, T., & Juhola, S. (2019). Governing climate change adaptation in metropolitan areas: A comparative analysis of institutional capacity. *Urban Climate*, 29, 100-112.

Hooghe, L., & Marks, G. (2003). Unraveling the central state, but how? Types of multi-level governance. *American Political Science Review*, 97(2), 233-243.

Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. (2022). *Climate change 2022: Mitigation of climate change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press.

Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. (2023). *Climate change 2023: Synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi [İBB]. (2018). *İstanbul iklim değişikliği eylem planı*. İBB Çevre Koruma Daire Başkanlığı.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi [İBB]. (2021). *İstanbul yeşil şehir eylem planı (YŞEP)*. İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi [İBB]. (2023). *Sürdürülebilir ulaşım ve metro altyapı yatırımları yeşil eurobond ihraç raporu*. İBB Mali Hizmetler Daire Başkanlığı.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi [İBB]. (2024). *İstanbul iklim değişikliği eylem planı izleme ve değerlendirme raporu*. İBB İklim Değişikliği Şube Müdürlüğü.

John, P. (2001). *Local governance in Western Europe*. SAGE Publications.

Kaika, M. (2017). Don't call me resilient: Marketing resilience in the post-political city. *Environment and Urbanization*, 29(1), 89-102.

Kern, K., & Bulkeley, H. (2009). Cities, Europeanization and transnational networks: The case of UK and German municipalities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(2), 309-332.

Kern, K., Eckersley, P., Kochskämper, E., & Haupt, W. (2024). Unpacking polycentric climate governance: tracing the evolution of transnational municipal networks over time. *Global Environmental Politics*, *24*(3), 121-143. doi: https://doi.org/10.1162/glep_a_00754

Horasan, E. K., & Özerol, G. (2026). Climate change adaptation status of Turkish local governments: A comparative analysis. *Urban Climate*, *65*, 102815.

Leal, J. M., & Paterson, M. (2024). Transnational city networks, global political economy, and climate governance: C40 in Mexico and Lima. *Review of International Political Economy*, *31*(1), 26-46.

Lee, T. (2015). *Global cities and climate change: The politics of transnational municipal networks*. Routledge.

Liu, T., & Lo, K. (2021). Mechanisms of multi-level climate governance: A case study of urban energy transitions. *Journal of Cleaner Production*, 312, 127-142.

Marks, G. (1993). Structural policy and multilevel governance in the EC. In A. W. Cafruny & G. G. Rosenthal (Eds.), The State of the European Community: Vol. 2. Maastrict and Beyond (pp. 391-410). Longman; Lynne Rienner.

Meerow, S., & Newell, J. P. (2019). Urban resilience for whom, what, where, when, and why?. *Urban Geography*, 40(3), 309-329.

Meerow, S., Newell, J. P., & Stults, M. (2016). Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*, 147, 38-49.

Municipality of Tirana. (2017). Tirana 2030 (TR030): Local General Plan. Stefano Boeri Architetti & UNLAB. https://www.tirana.al/

Municipality of Tirana. (2018). Green City Action Plan Tirana. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD).

Municipality of Tirana. (2026). *Official institutional data, climate priorities and structural charter* [Direct correspondence and official strategic registry]. Sector of Programming and Projects for Climate Change and Sustainable Development.

Regional Cooperation Council [RCC]. (2025). *Green agenda for the Western Balkans: Revised action plan 2025-2030 for the WB6 economies*. RCC Secretariat.

Robinson, J. (2016). Comparative urbanism: New geographies and cultures of theorizing the urban. *International journal of urban and regional research*, *40*(1), 187-199.

Schroeder, H., & Bulkeley, H. (2009). Governing climate change cheaply: London and Los Angeles. *Environmental Politics*, 18(4), 549-567.

Sharifi, A. (2020). Urban resilience assessment: Multiple dimensions, criteria, and indicators. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 44, 10-21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (2025). İklim Kanunu (Kanun No. 7552). Resmî Gazete, 9 Temmuz 2025, Sayı: 32951. https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=7552&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

DOMESTICATING THE COLONIAL LANDSCAPE: COLONIAL FANTASY AND RACIALISED VIOLENCE IN BRADBURY'S "*THE VELDT*"

Asst. Prof. Dr. Ömer ÖZDEMİR

Karabuk University

omerozdemir@karabuk.edu.tr,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6733-967X

ABSTRACT

This paper tries to offer a postcolonial re-reading of Ray Bradbury's "*The Veldt*" (1950). It contends that the story's most troubling cultural work is not its warning against technology but rather its taken-for-granted place of Africa as the privileged imaginative landscape of white American childhood violence. Other criticism has interpreted the story through technophobia (Eller & Touponce, 2004), the Freudian uncanny (Touponce, 1984), and postwar consumerism (Reid, 2000); but so far little sustained critical attention has been paid to what I would call the racialised geography of the nursery, the fact that Peter and Wendy's wish for death crystallises specifically as an African veldt with lions feeding on human remains. Using Edward Said's concept of imaginative geography (Said, 1978) and Frantz Fanon's theorization of the colonial unconscious (Fanon, 1952), this paper contends that in "The Veldt" Africa is neither a neutral stage nor even site, but rather a racialized storehouse; as the vector for white bourgeois interiority cast to the continent and whose specter haunts its latitude. Written at a high tide of sub-Saharan decolonisation, the story enciphers what I can call here "colonial comfort". The Happylife Home is not only a cautionary machine, but rather a domestic apparatus for the reproduction of colonial fantasy. The ambivalent ending of the narrative, in which Africa wins but devours the parents, staged an unresolved clash between a teched-up and dystopian American modernity and the colonial other it has domesticated as spectacle—a cultural dynamic honed extensively within postwar science fiction scholarship (Lavender 2011; Kilgore 2003)—but which has not yet applied to Bradbury.

Keywords: Ray Bradbury, The Veldt, postcolonial criticism, imaginative geography, science fiction and race

INTRODUCTION

What makes the critical reception of Bradbury's "*The Veldt*" so interesting is that, for a long time in the literary world after it was published in The Saturday Evening Post in 1950 (and later included as part of his short story collection The Illustrated Man (Bradbury: 51), the critical perception has remained remarkably static. This is a mid-century fable for our times, taught, anthologized and recalled any time technological dependence comes up: a family is offered an automated "Happylife Home", their Oedipal wish becomes reality when the kids feed the

parents to that favourite lion of theirs, brought forth by hyper-realistic nursery simulations. Jonathan R. Eller and William F. Touponce (2004) situate the story against Bradbury's long-standing technophobic imagination; William F. Touponce (1984), in different psychoanalytic mode, contextualizes it within Freudian aesthetic theory of the uncanny; while an article by Robin Anne Reid (2000) discusses it in relation to postwar American consumerism. These readings are not wrong.Yet I will maintain, they are incomplete — and their incompleteness is proper rather than contingent. They are retelling the same crucial comfort of the narrative: The comfort of looking to the machine and not the land.

And the setting, of course, is Africa. The desire of Peter and Wendy Hadley for the annihilation of their parents does not coalesce in a topless city or an interior scene or an extraterrestrial environment. That this is a particularly an African veldt, with lions slaking appetites on human debris, with the relentless heat of a sub-Saharan sun and vultures circling. Its critics have largely regarded the Africa of "The Veldt" as a kind of neutral tableau, or scenery rather than sign. This paper suggests that to treat it as such is an ideological operation: it enacts precisely the very erasure of racialised geography that the story both performs and obscures. My argument returns to my original claim which is simply this — Bradbury's Africa is not a setting, it is a structure (a racialized imaginative geography, cited in Said 1978: pp. 49–73) by means of which white American bourgeois violence is expelled into the other and externalised and intimate — the latter being crucially the key mode set in place by capital's fantasy illusion — domestic violence with an orientation outward toward non-white countries that can be notoriously rendered domesticated.

The argument unfolds in four movements. I start with the theoretical apparatus: Said's imaginative geography and Fanon's colonial unconscious as my keys for analysis. I follow it up with a close reading of the spatial and affective economy of the story paying attention to what I term the racialised geography of the nursery. Third, I contextualise 1950 as a moment of sub-Saharan decolonisation, and the ramifications this conjuncture has for the cultural work at play in the story. Finally, I conclude with some reflections on what the persistence of influential sci-fi narratives says about the whiteness of the field as a whole.

Theoretical Framework: Imaginative Geography and the Colonial Unconscious

The theoretical framework of this paper draws from two core texts of postcolonial theory, read in interesting but productive tension with each other. First is Edward Said's Orientalism (1978), and in particular his notion of imaginative geography — the Western literary and cultural imaginary generates the non-Western spaces not as they actually are but as they need them to be. And for Said, this imaginative geography is not simply a misrepresentation of the real but rather it is itself a discursive formation that produces knowledge as well as power and subjectivity. According to Said, the Orient is described as "a theatrical stage bolted to Europe" (Said, 1978: 63) whereby it exists, in Western representations of itself, also as the necessary non-European outside of European selfhood. This insight, now well established in African and postcolonial literary studies (Mudimbe, 1988; Brantlinger, 1985), I am here extending to the imaginative geography of Africa in American popular fiction. Africa was, and largely remains, the unmarked other — primitivised as a dark place of darkness, animality and undifferentiated violence that underlies Western modernity.

The second theoretical wellspring is Frantz Fanon's Black Skin, White Masks (2008), and particularly his account of what we can call the colonial unconscious — how the psychic life of the coloniser is constructed via a racial fantasy in which Blackness itself becomes configured as primitive, savage, and bestial. Fanon (2008) shows how the colonial situation does not only subordinate the native but in fact produces the subject of the coloniser using racial projection as a technique (pp. 165–180). Fanon's description of this Manichean division of colonial space is expanded upon in The Wretched of the Earth: the imperial space is divided between a settler's zone of light, order, and humanity and a native's zone of darkness, disorder, and animality (Fanon, 2004: pp. 3–5). “The Veldt” applies this Manichean geography almost too precisely to the domestic interiors. The settler's zone: pristine, automated and mediated by technology — the Happylife Home. The nursery, in its final executions as the veldt, is the native's land: hot, predatory, and lawless.

This theoretical framework is complemented by emerging postcolonial science fiction studies. In *Race in American Science Fiction* (2011), Isiah Lavender III argues that the genre has historically functioned as a type of white mythology through which “the tropes of frontier, exploration and alien encounter work to write the racial hierarchies they naturalize” (Lavender, 2011: 3–12). Comparably, D. W. D. Kilgore's (2003) Astrofuturism traces the racial politics waged into space-age dreams of the future and argues that American science fiction utopianism has unvarnishedly repeated the exclusions embedded in old and new forms of white supremacy (pp. 5–18). However, no scholar has yet systematically applied this framework to Bradbury. Part of the present paper aims at filling this gap.

The Nursery: A Close Reading of the Racialised Geography

From the very beginning, the nursery of the Happylife Home is presented as a room with complete mimetic potential. “You could reproduce any room in the world,” George Hadley explains. The important but underrated detail is that it represents Africa specifically and always. The veldt that the children create is described in language so evocative of colonial adventure writing: with its “hot straw smell,” “African veldt,” “watering hole,” bloody mouths and bones in the distance (Bradbury, 1951, pp. 7–8). These are not neutral descriptors; they are part of the linguistic equipment of a particular kind of imperial imagination that extends from H. Rider Haggard's King Solomon's Mines (1885) through to Ernest Hemingway's African stories and into the Tarzan franchise. Bradbury's Africa is one of many Africas received as an Africa — an already-constituted space of primordial violence, of nature red in tooth and claw, of the pre-civilizational.

What role does this Africa fill in the economy of the story? The veldt has been there for a while and persistently. Children's inner life — their wishes, their fantasies, their unconscious — is reflected in the nursery. The veldt, then, is Peter and Wendy's inner life: it is what the kids want. And what they want, the narrative tells us, is a violencing of authority figures — the parents who symbolically become the prey consumed on an African savanna. A solid Oedipal reading of this fantasy has been offered (Touponce, 1984: pp. 62–79). But it does not take into account how the domain of wish-fulfilment is racially defined. Why Africa? Why lions? Why bones bleaching in the heat of sub-Saharan sun?

I would suggest that the answer is colonial comfort. The Happylife Home provides all the Hadley family ever wanted: it cooks, cleans, and soothes — a full domestic service. The nursery takes this logic further into the realm of fantasy and desire. But the object it mediates is not only a technological urge — it is a racial one. The colonial imaginary locates Africa as a space where civilised restraint goes to die; where violence is the secular mode of existence, liberated from bourgeois domesticity. As Brantlinger (1985) demonstrated in his study of *Victorian imaginings of Africa, the "Dark Continent"* functioned precisely as a dumping ground for violence that Europe wished to repudiate (p. 173). Peter and Wendy are doing what the colonial imagination has always done: projecting their murderous wishes onto an African landscape, externalising violence, Othering it, locating it in a space where the civilised self is not complicit. The veldt is Africa because Africa, in this imagination, is where people are eaten by lions — not where children kill their parents.

Most importantly, this framework is intersectional. In the ultimate scene, it is Africa that finally consumes the parents who spent years trying to tame her. In the end, however, we witness a postcolonial return of the repressed: that land — which has long been safely contained within nursery bounds and thus thoroughly submitted to domestication — is already breaking out and civilizing the family. George Hadley fails and is cast as a father who has lost dominion; the breakdown of his power, however, can also be read as a colonial discourse come undone. He could not govern the nursery; he could not govern Africa; he could not govern his children. They all share a structurally identical failure.

1950 and the Decolonisation Moment: Writing at the High Tide

"*The Veldt*" was published in 1950 — a year when the Programme of Action was founded, when the Suppression of Communism Act was imposed in South Africa, three years after Indian Independence and two years after apartheid began formally. Frantz Fanon would later call the late 1940s and early 1950s a point of acceleration towards decolonisation — the first moment when European imperial power over Africa and Asia began its long rupture (Fanon, 2004: pp. 3–5). Bradbury's story is of course not consciously written in this context. Bradbury gave no indication that he was writing about Kenyan nationalism or South African racial legislation. This does not mean that literary texts can only encode historical anxieties where there is authorial intention. Narrative is a socially symbolic act that registers historical contradictions at the level of form and figuration, not content alone (Jameson 1981, pp. 17–102).

In this context, the Africa of "The Veldt" is imbued with a new significance. The unshuttable veldt, the wild Africa that cannot be domesticated, the colonial landscape which finally consumes those unable to master it — these narrative typologies resonate with a deeper cultural anxiety about what appeared, in 1950, as an actual possibility: white Western modernity confronting the prospect of African peoples gaining political agency after centuries of subjugation. Mudimbe (1988) has shown how deeply enmeshed is the Western epistemological construction of Africa in the premise that, as history's passive object rather than active subject, Africa can only enunciate its meaning through others (pp. 44–97). At the level of plot, "*The Veldt*" undermines this assumption: Africa takes action. This reading of the nursery's uncontainability within the Happylife Home is homologous to how, in this historical period, postwar European colonial administrations also failed to contain nationalist movements that

would ultimately lead to formal decolonisation. Importantly, the children are on Africa's side. They have fed it, coddled it, and will not shut it down. Allowing this allegorical register to function, "*The Veldt*" turns from a technophobia parable to something much darker: white American children already gone native — already entered into the colonial fantasy that has itself devoured its fantasists.

CONCLUSION

To close, I want to briefly meditate on what the critical silence surrounding these questions says about the whiteness of canonical science fiction scholarship. Since the institutionalisation of American science fiction studies in the academy, Bradbury has been at its centre. He has been viewed through the lenses of nostalgia, technophobia, humanism and the Gothic. He is seldom read as a racialised writer. Not that race is somehow absent from his work — "*The Veldt*" makes clear that it is not — but because the critical tradition surrounding his work shares its racial assumptions. If one reads Bradbury's Africa as a historically produced, politically freighted, racially inscribed imaginative geography (Said, 1978: pp. 49–73), then one sees that a set of ideological operations exist which the narrative and its critics have together, largely unaware, conspired to leave in shadow.

The urgency of this visibility goes beyond academia. "*The Veldt*" is taught at high schools around the English-speaking world. A reading that treats it as if the only thing it is warning us against is television, video games, or digital distraction — replacing whatever technology is current for the nursery — serves to reproduce in each generation of readers the critical blindness that casts Africa as backdrop and whiteness as unmarked universal. As Lavender (2011) points out, science fiction reproduces a certain racial unconscious not through explicit statement but through structuring absences and structures of feeling that remain silent in any individual representation (pp. 6–9). A postcolonial reading does not dismiss the theme of technophobia but seeks to contextualise it: what does this story fear for its destructiveness, and what is taken for granted about how imaginative geography lives unexamined?

"*The Veldt*" is a great story. Its greatness is also the measure of its complexity — how, contained in a structure of almost domestic horror, is an elaborate constellation of racial, colonial and historical signifiers. To read it well is to read it as the full, stubborn complexity that it is: a story about technology certainly, but also a story about Africa and whiteness, colonial violence put on a domestic leash — but not an entirely successful one. After all, you cannot switch off the veldt. It turns out it was never safely inside the house.

REFERENCES

Bradbury, R. (1951). The veldt. In The illustrated man (pp. 7–18). Doubleday.

Brantlinger, P. (1985). Victorians and Africans: The genealogy of the myth of the Dark Continent. Critical Inquiry, 12(1), 166–203. https://doi.org/10.1086/448326

Eller, J. R., & Touponce, W. F. (2004). Ray Bradbury: The life of fiction. Kent State University Press.

Fanon, F. (2008). Black skin, white masks (R. Philcox, Trans.). Grove Press. (Original work published 1952)

Fanon, F. (2004). The wretched of the earth (R. Philcox, Trans.). Grove Press. (Original work published 1963)

Haggard, H. R. (1885). King Solomon's mines. Cassell and Company.

Jameson, F. (1981). The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act. Cornell University Press.

Kilgore, D. W. D. (2003). Astrofuturism: Science, race, and visions of utopia in space. University of Pennsylvania Press.

Lavender, I., III. (2011). Race in American science fiction. Indiana University Press.

Mudimbe, V. Y. (1988). The invention of Africa: Gnosis, philosophy, and the order of knowledge. Indiana University Press.

Reid, R. A. (2000). Ray Bradbury: A critical companion. Greenwood Press.

Said, E. W. (1978). Orientalism. Pantheon Books.

Touponce, W. F. (1984). Ray Bradbury and the poetics of reverie: Fantasy, science fiction, and the reader. UMI Research Press.

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TRAVEL AGENCIES AND THE DIGITAL TRANSFORMATION PROCESS

Asst. Prof. Derya SEMİZ ÇELİK

Marmara University, Vocational School of Social Sciences

deryasemiz@marmara.edu.tr,

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0001-83976671

ABSTRACT

This study aims to examine the areas of use of information and communication technologies (ICTs) in travel agencies and the sectoral reflections of digital transformation processes in light of secondary sources. The accelerating wave of digitalization in the tourism industry has not only changed reservation and sales processes but has also brought about radical transformations in many areas that constitute the operational core, such as marketing, customer relationship management (CRM), distribution channels, data analytics, and service design. Accordingly, this study aims to clarify how next-generation technologies are integrated into agency operations, in which departments they are concentrated, and the opportunities and limitations this transformation presents for businesses. Adopting a qualitative research methodology, the study applied document analysis techniques to national and international literature, sectoral reports, and corporate documents.

The findings reveal that travel agencies utilize ICTs most frequently in online reservation platforms, global distribution systems (GDS), social media, digital marketing tools, mobile applications, customer relationship management, and data analytics processes. These technologies enable agencies to reach a wider customer portfolio, accelerate service delivery, create flexible solutions to consumer demands, and increase their competitiveness across the market. However, the research shows that digital transformation should not be viewed solely as a modernization of technical infrastructure; it necessitates the restructuring of business models, management approaches, customer experience, and competitive strategies.

Finally, the study highlights that the digitalization process also brings with it various sectoral challenges such as data security risks, high investment costs, technical infrastructure requirements, and a shortage of qualified workforce. Despite all these risks, overall assessments confirm that information and communication technologies have ceased to be merely a supporting element and have become a strategic leverage for travel agencies to achieve sustainable competitive advantage. In conclusion, it is predicted that agencies should not only incorporate digital tools into their operations but also implement these tools within an integrated, planned, and customer-centric management strategy.

Keywords: Travel Agencies, Information and Communication Technologies, Digital Transformation, Digitalization in Tourism, Online Booking

1. INTRODUCTION

The tourism industry, by its very nature, relies on a high volume of information flow; this makes the ability to access information, process data, and disseminate it a vital element for businesses operating in the sector. Particularly with the widespread adoption of internet infrastructure and networked mobile devices, service delivery models, product visibility levels, and forms of communication with consumers in the tourism market have undergone a radical transformation. This wave of transformation has directly impacted travel agencies; traditional intermediary roles have been redefined with the introduction of digital platforms, integrated network structures, and online service ecosystems (Bąk et al., 2022: 596; Khan et al., 2018: 61).

The digitalization process in travel agencies initially manifested itself through electronic reservation and ticketing systems, and over time expanded its scope to include websites, digital payment infrastructures, social networks, mobile applications, customer relationship management (CRM), and data analytics instruments. Therefore, today, digital transformation should not be perceived solely as an increase in the intensity of technology use; This process involves the strategic restructuring of businesses' value creation mechanisms, distribution channels, and all points of contact with consumers (Ay, 2010: 119–120; OECD, 2021: 1).

The aim of this study is to evaluate the areas in which information and communication technologies are used in travel agencies and the sectoral results of the digital transformation process through secondary sources. In this context, online booking, global distribution systems, social media, data-driven marketing, customer relationship management, and digital competition are highlighted. Furthermore, the security, cost, and organizational adjustment issues brought about by technological transformation are also addressed (Milojković et al., 2024: 19; Bilan et al., 2024: 153).

2. METHODOLOGY

This study was prepared within the framework of a qualitative research approach and is a literature review based on document analysis. Primary data collection methods were not used in the research; open-access articles, sector reports, corporate publications, and academic reviews were utilized. In this respect, the study is structured as a secondary source-based review because it does not produce data based on human participants. Desk research studies examining the impact of ICT in the tourism sector are similarly seen to be based on publicly available data and literature (Bąk et al., 2022: 596).

Two criteria were considered in the selection of sources: firstly, that it is directly related to travel agencies or the tourism distribution system; and secondly, that it focuses on at least one of the following topics: digital transformation, online service, distribution, social media, or customer experience. Thus, a balanced set of sources with both theoretical and sectoral dimensions was created (Garcia et al., 2021, p. 363; VisitBritain, 2023: 35).

3. AREAS OF USE OF INFORMATİON AND COMMUNİCATİON TECHNOLOGİES İN TRAVEL AGENCİES

3.1. Reservation and Online Sales Processes

The most prominent and tangible impact of information and communication technologies on travel agencies is seen in reservation and sales operations. Thanks to internet-based services, tourist products, travel plans, pricing, and availability can be shared instantly; this significantly increases both the operational speed and market visibility of agencies. It is frequently emphasized that the widespread use of the internet has forced travel agencies to utilize information technologies much more effectively, and that online service delivery has become vital for businesses (Ay, 2010: 117–118).

Online reservation mechanisms offer consumers the convenience of receiving services without time and location constraints, while also providing agencies with the opportunity to access much wider market segments on a global scale. This structure means a transition from the classic face-to-face sales logic to a more flexible and scalable model. In addition, dynamic websites and instant booking forms integrate the customer's information search and purchasing process on a single platform (Gökdemir and Erdem, 2017: 28–29; Bilan et al., 2024: 153).

3.2. Global Distribution Systems and Electronic Distribution Channels

One of the fundamental building blocks of digitalization in travel agencies is global distribution systems. GDSs are defined as computer systems that gather airline, hotel, car rental and similar inventories on a single network; they provide retail travel agencies and online travel agencies with direct access to this inventory (VisitBritain, 2023: 35).

The widespread use of electronic distribution channels has facilitated travel agencies' access to a wider product portfolio with lower transaction costs. It is stated that the use of GDSs results in more efficient implementation of travel arrangements, reduced costs and expanded market access (Jović et al., 2017: 187).

However, global distribution systems are not merely a technical booking infrastructure, but also the backbone of the tourism distribution structure. Travel agencies' ability to operate within international standards, connect with different suppliers in real-time, and present products to customers in a comparative manner largely depends on these systems. Therefore, there is a strong correlation between digital competitiveness and access to distribution technologies (Gökdemir and Erdem, 2017: 29; Garcia et al., 2021: 363).

3.3. Social Media, Digital Marketing, and Visibility

One of the most important dimensions of digital transformation for travel agencies is marketing and visibility strategies. Thanks to social media platforms, websites, and digital content tools, agencies can reach wider audiences with their products and campaigns at a lower cost. It is stated that travel agencies can communicate simultaneously with their customers, suppliers, and intermediaries through social networks and GDSs; and in this way, they can carry out advertising and public relations activities with fewer resources (Gökdemir and Erdem, 2017, p. 34).

Social media also facilitates cross-border marketing. For example, it is stated that Facebook-based page and campaign structures enable travel agencies to reach more users without being bound by physical borders and to collect reservation requests directly in the digital environment (Gökdemir and Erdem, 2017: 35).

Looking at it on a broader level, it is seen that internet and mobile technologies are becoming increasingly critical in the tourism sector in terms of access to reliable and up-to-date information, promotional activities, and reaching young consumer segments. Therefore, social media and digital marketing have become not just complementary communication channels for travel agencies, but central tools in demand generation and brand positioning processes (Bąk et al., 2022: 596; Khan et al., 2018: 61).

3.4. Customer Relationship Management and Data Usage

Digital transformation has transformed not only sales channels but also customer relationship management. It is emphasized that communication over the internet has realized the transactional dimension of customer-business relationships; it has made it possible to track customer profiles through data and information with a specific source. This is important in terms of personalized service and targeted communication (Gökdemir and Erdem, 2017: 27).

Current research also shows that the use of digital platforms has a positive impact on tourists' travel experience. In a study conducted in Armenia, it was found that the widespread use of digital platforms positively contributed to the travel experience; However, it has been determined that problems such as misinformation, technical issues, and online/offline price discrepancies also affect user experience (Bilan et al., 2024: 153).

These findings have two implications for travel agencies. Firstly, customer expectations are now for faster, more transparent, and more personalized service. Secondly, the issue of trust and accuracy in the digital environment is of strategic importance for agencies in terms of brand reputation and customer loyalty. In this context, customer relationship management (CRM), feedback systems, and data analytics tools stand out as strategic areas that enable businesses to develop sustainable core competencies within the dynamics of digital transformation (OECD, 2021: 1; Bilan et al., 2024: 153).

3.5. Mobilization, Smart Applications and Service Design

The wave of digital transformation in the tourism industry has not been limited to desktop-based systems; mobile applications, smart ticketing mechanisms, augmented reality elements, AI-powered solutions, and online payment instruments have also been integrated into the service range of travel agencies. It is stated that smart ticketing systems and next-generation agency applications have found a wide range of applications within the framework of smart tourism technologies; indeed, these technologies create significant advantages directly for the consumer in processes such as ease of access to information, product variety, time savings, and complaint management (Hazarhun and Yılmaz, 2024: 1653, 1670).

These developments prove that travel agencies are no longer just classic intermediaries, but have transformed into dynamic businesses that design experiences themselves and manage digital touchpoints. In this context, mobile accessibility, the convenience of remote transactions,

and personalized product recommendations have emerged as new and critical variables directly shaping customer loyalty. Simultaneously, the quality of the digital experience offered before the service, ease of payment, and multi-channel interaction opportunities have also become key determinants of digital service quality (Hazarhun and Yılmaz, 2024: 1670; Milojković et al., 2024: 19).

4. DIGITAL TRANSFORMATION PROCESS: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

Digital transformation initiatives undertaken by travel agencies can directly increase the efficiency and competitiveness of businesses in the market. Indeed, current studies argue that digital tools make agency operations more effective, provide a competitive advantage, and enrich the customer experience; therefore, this transformation must be carried out within the framework of strategic planning (Milojković et al., 2024: 19).

However, digital integration processes do not always proceed smoothly. Ensuring data security, the need for competent technology personnel, high initial investment costs, and dependence on specific platforms stand out as the main barriers to this process. General assessments of smart tourism technologies also highlight cybersecurity risks, high budget requirements, and the need to secure expert labor as the most serious disadvantages of the system (Hazarhun and Yılmaz, 2024: 1670).

On the other hand, the rapid rise of online travel agencies (OTAs) in the market has profoundly shaken the position and market share of traditional agencies. Systematic reviews confirm that online agencies are reshaping relationships with consumers, business partners, and suppliers, and that academic research examining these dynamics has increased significantly over the past decade (Garcia et al., 2021: 363).

In light of all these indicators, digital transformation should be considered by travel agencies not merely as a technology purchase process, but as a comprehensive area of change encompassing corporate culture, workforce quality, management philosophy, and strategic orientation. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) also emphasizes that digitalization policies in the tourism industry should be addressed with a holistic approach, covering everything from marketing and product development to human resources and operational processes (OECD, 2021: 1).

Table 1. Summary of the Main Findings of the Study

Theme	Main Findings	Implications for Travel Agencies
Reservation and sales processes	Information and communication technologies accelerate reservation, ticketing, and online sales processes.	Processing time is reduced, a wider customer base can be reached, and service delivery becomes more flexible.
Global distribution systems	GDS infrastructures provide access to flights, accommodation, and other travel products through a single system.	Travel agencies gain product diversity, speed, and stronger international competitiveness.

Theme	Main Findings	Implications for Travel Agencies
Social media and digital marketing	Social media, websites, and digital content have become important tools for promotion and customer communication.	Brand visibility increases, target audiences can be reached at lower cost, and customer interaction is strengthened.
Customer relationship management	Digital tools facilitate the collection and analysis of customer data and support the delivery of personalized services.	Customer satisfaction, loyalty, and repeat purchase intentions increase.
Data use and analytics	Data-driven applications support understanding customer behavior and making more accurate decisions.	Campaign management, service development, and strategic planning become more effective.
Mobile applications and smart technologies	Mobile access, smart ticketing, and digital service solutions improve customer experience.	Time savings are achieved, service quality improves, and user experience is enhanced.
Strategic dimension of digital transformation	Digital transformation is not only a technical innovation but also a restructuring of business models, competitive strategies, and customer experience.	Travel agencies need to manage digitalization in a holistic way in order to achieve sustainable competitive advantage.
Limitations of the process	Data security, investment costs, technical infrastructure requirements, and the need for qualified personnel are major challenges.	Especially for small and medium-sized agencies, the digital transformation process may slow down or remain limited.
Overall conclusion	Information and communication technologies have become not complementary but rather decisive elements for travel agencies.	Future competitive advantage will depend on the strategic and integrated use of digital tools.

Findings summarized in Table 1; It clearly reveals that information and communication technologies (ICT) are not only tools that provide operational convenience for travel agencies, but on the contrary, they have turned into strategic elements that transform the competitive structure and service philosophy of businesses. The intensive use of digital tools, especially in critical processes such as reservation, sales, distribution channels, marketing and customer relationship management, shows that travel agencies have evolved into a faster, more visible in the market and clearly consumer-oriented structure. In addition, innovative solutions such as data analytics, mobile applications and smart tourism applications increase the service quality while making the decision-making mechanisms of the management level more systematic.

On the other hand, the relevant table shows that digital transformation does not only offer growth opportunities; It clearly shows that it brings with it constraints that cannot be ignored, such as data security concerns, high investment costs, technical infrastructure inadequacies and the need for qualified workforce. With a general evaluation in this context, it can be said that information and communication technologies are no longer a complementary or secondary element for travel agencies, but have become an essential and fundamental building block that determines the sustainable competitiveness of businesses in the market.

5. CONCLUSION

This study clearly demonstrates that information and communication technologies (ICTs) have become central to core operations in travel agencies, such as booking, sales, marketing, customer relationship management, distribution channels, and data management. Internet-based services, global distribution systems (GDS), social networks, and smart applications have fundamentally transformed the operational mechanisms of agencies, ushering in a new era focused on speed, accessibility, and flexibility in service delivery. This transformation has not only restructured operational processes but has also reshaped the way agencies communicate with consumers and their market positioning strategies.

However, digital transformation should not be viewed solely as a technical innovation that increases transaction speed. This process necessitates the development of more complex competencies, such as accurately analyzing consumer expectations, building a climate of trust in digital environments, making data-driven decisions, and ensuring multi-channel visibility. Therefore, the sustainable competitiveness of travel agencies in the market depends not only on their possession of digital tools but also on their ability to manage these instruments with an integrated, planned, and strategic vision.

In summary, it is clear that digitalization has ceased to be a secondary or supporting element for travel agencies; it has become the main axis directly determining their business models, service designs, and competitive philosophies. This demonstrates that the digital transformation in agency activities is not merely an effort to adapt to current conditions, but a structural turning point that shapes the future course of the industry. Future studies in the literature that address the dimensions of digital transformation in travel agencies in greater depth and using comparative analysis methods will make significant contributions to the sector. In particular, comparing online travel agencies (OTAs) with traditional agencies in terms of technology use, customer relationship management, and competitive strategies will empirically reveal the direction of transformation in the tourism sector much more clearly. Furthermore, studies focusing on the impact of topics such as AI-powered recommendation systems, personalized service design, digital security applications, mobile technologies, and data analytics on travel agency services are expected to make significant contributions to the literature. Furthermore, examining the digitalization capacities of travel agencies of different sizes, the structural problems they face, and the adaptation strategies they develop can yield much more concrete and practical results for industry professionals. In this context, it is crucial not to view digital transformation in travel agencies merely as a technical relocation or infrastructure upgrade, but rather as a multi-dimensional, holistic process that rebuilds management approaches, service designs, and the final customer experience from scratch.

REFERENCES

Ay, L. (2010). Bilgi teknolojisindeki gelişmelerin seyahat acentalarına yansımaları; online seyahat acentacılığı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 10*(17), 117–134.

Bąk, I., Barej-Kaczmarek, E., and Sulikowski, P. (2022). Impact of information and communication technologies on the tourism sector. *European Research Studies Journal, 25*(3), 595–606.

Bilan, Y., Tovmasyan, G., and Dallakyan, S. (2024). The impact of digital technologies on tourists' travel choices and overall experience. *Journal of Tourism and Services, 15*(29), 153–175.

Garcia, G. M., Dos Anjos, S. J. G., and Doğan, S. (2021). Online travel agencies and their role in the tourism industry. *Advances in Hospitality and Tourism Research, 10*(3), 361–386.

Gökdemir, S., and Erdem, S. H. (2017). Seyahat acentalarında internet kullanımı ve sosyal medya. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(2), 23–38.

Hazarhun, E., and Yılmaz, A. (2024). Reflection of the digital transformation process on the tourism sector: A study on the use of smart tourism technologies. *MANAS Journal of Social Studies, 13*(Special Issue), 1651–1674.

Jović, J., Radovanović, P., and Andreeski, C. (2017). The impact of global distribution systems on travel agencies' business efficiency. *Horizons Series A, 20*, 187–198.

Khan, M. Y. H., Woo, M., Nam, K., and Chathoth, P. K. (2018). The effects of ICT application on the tourism and hospitality industries. *SocioEconomic Challenges, 2*(4), 60–80.

Milojković, H., Milojković, D., and Milojković, N. (2024). Strategic management of digitalization in travel agencies. *Review of Socio-Economic Perspectives, 9*(1), 19–28.

OECD. (2021). *Preparing the tourism workforce for the digital future* (OECD Tourism Papers No. 2021/02). OECD Publishing.

VisitBritain. (2023). *The travel distribution system*. In *Taking England to the world: An inbound tourism toolkit* (2nd ed., p. 35).

IDENTIFYING THE INFLUENCER CHARACTERISTICS THAT DRIVE GEN Z PURCHASE IN ALBANIA

Eleni KALEMAJ, PhD

University of New York Tirana, Faculty of Economy and Business, Department of Business Administration, Tirana, Albania.

elenijarazi@unyt.edu.al,

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-2287-3272

Prof. Assoc. Eda TABAKU

Aleksandër Moisiu University, Faculty of Information Technology, Department of Computer Science, Durrës, Albania.

edatabaku@uamd.edu.al,

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-4876-6927

ABSTRACT

Gen Z is the first generation to find itself more immune to traditional advertising than any other. This generation does not want to go for direct marketing but accepts it when it appears as an influencer's natural content. However, there is not much relevant study about Gen Z and influencer marketing in the Albanian context, despite the growing global research on this topic. This study covers this gap and looks at the effects of social media influencer characteristics such as authenticity, engagement, expertise, and attractiveness on purchasing decisions of Gen Z consumers of Albania. The research presents qualitative methods, data obtained in a semi-structured focus group of Albanian Gen Z. The findings show a shift in perspective. Although social proof is added by the volume of followers, it is secondary to the perceived authenticity and subject-matter knowledge of an influencer. Gen Z in Albania are aware of how sincere an influencer actually is, and not just how many people will watch them. Also, the influencer's engagement with their audience matters more than the number of their followers. The effectiveness of influence between influencers and Gen Z appears to be influenced by the engagement they have with their audience. Thus, the effect of influence increases if the influencer has a relationship with followers through content curation, responsive dialogue and conversational prompts. Moreover, Albanian Gen Z seems to have a diminished interest in influencer posts that feel too scripted or overly promotional. When followers see an influencer using the same brand for months, credibility automatically increases. An important finding is that the physical beauty of the influencer was not considered relevant for the formation of trust. This study enriches the theory of source credibility and modern influencer marketing by providing data on the Albanian case as a previously unexplored context. Also, offers useful insights for marketers looking to better connect with Albanian Gen Z through influencer marketing. For Albanian Gen Z, the persuasive power of an influencer is conditioned by their perceived honesty, expertise and visually appealing content rather than by the number of followers or their physical beauty. Rather than altering influencer communication to align with

brand messaging, the preferred approach is to provide support that enables them to retain their inherent vocal style.

Keywords: Influencer Marketing, Generation Z, Influencer Characteristics, Source Credibility Theory, TEARS model, Purchase Decision, Albania.

INTRODUCTION

Influencer marketing is a marketing technique in which brands form partnerships with influencers who possess considerable authority over their market and engaging audiences on social media platforms (Lou & Yuan, 2019) and thus a significant driver of consumer behaviors. Scholarly literature, including the works of De Veirman et al. (2017) and Tran & Khoa (2026), indicates that Generation Z (those born from 1997 to 2012) is notably shaped by their immersion in digital worlds, reliance on social consensus, and inherent wariness of traditional advertising methods.

The importance of this research rests on three converging realities. Generation Z is gaining market share globally (Velinov, 2025) and in Albania at a fast clip, due to increased digital access and rising disposable incomes. According to (Ridwan et al., 2025), this generation exhibits different purchasing behaviors. These authors conclude from a systematic literature review that while they are the single most accessible audience across digital platforms, they remain also the most discerning group for influencer campaigns. Secondly, influencer marketing expenditure is surging in new digital market including that of Albania. Among various digital marketing communication channels employed in Albania, the largest means of communication is social media (Kalemaj, 2025). In Albania, we have seen an exponential increase in the use of social networks in daily life for communication, information sharing and marketing. The Albanian Media Institute (2020) emphasizes that social media have changed the media ecosystem in Albania, turning it into a major source of information. In fact, the use of social media in Albania, particularly among the youth is significantly higher than that in Europe (Kalemaj, 2023). Specifically, there exists daily usage above four hours in TikTok in the 16-29 age group, whereas Instagram has emerged as the dominant platform for product discovery (Vukatana et al., 2022; Tartaraj et al., 2024). Since Generation Z mainly follows social media, influencer marketing will need a thorough overview of their characteristics. By understanding the unique attributes that stimulate the trust among that demographic, the influencer marketing that will get the business moving towards Albanian Gen Z will be placed in an optimal place to utilise its potential resources to gain a favourable return on investment (ROI). Thirdly and critically, there is a substantial geographical divide in knowledge. Influencer marketing has predominantly been researched in the Western (USA, UK) & Asian (Vietnam, India, Indonesia) market (Babu et al., 2024; Qiu & Zhang, 2024). By comparison, other contexts in the Balkans and South East Europe receive very limited coverage in the extant academic literature (Zeqiri et al., 2026). Albania has very different market setting (Kalemaj & Kalemaj, 2022) as it is a growing developing economy with an ongoing fast trend of digitalization, has a demographic pyramid oriented toward the Gen Z audience and millennials and is also new and at the onset of influencer marketing in Instagram and TikTok. The academic interest in influencer marketing and consumer behavior in Albania seems to have only been developed in the last five years. Taraku and Taraku (2025) suggest the transformative effect that social media has on consumer

decisions on products, whereas it remains largely focused on its general impact. Bello et al. (2021)'s contributions on the role of Instagram in shaping the fashion industry as well as Tartaraj et al.'s (2024) econometric analysis of TikTok are two strong arguments with compelling evidence of this influence that is supported by Uka & Balla, (2025) findings in the tourism sector related to promoting new destinations. Typically, these studies emphasize platform success without exploring the psychological mechanisms underlying their effectiveness. As one of the initial investigations into the characteristics of influencers and their impact on consumer buying behavior in Albania, Kasapi presents essential insights for the discipline. The findings of Kasapi (2024) provide the preliminary empirical indicators regarding influencer credibility within the Albanian context. This study evaluates the credibility of influencers as a strategic asset in the beauty market. Albanian consumers generally perceive influencers as credible. Foreign influencers demonstrate a higher degree of perceived credibility compared to their domestic counterparts, thereby playing a more significant role in shaping consumer purchasing decisions in beauty products. An other study of Kasapi and Topi, (2026) analyze essential relationships between influencer marketing, electronic word-of-mouth (eWOM), and impulsive buying behaviors. The results showed that social media influencers in Albania positively impact online impulse buying behavior ($\beta = 0.254, p < 0.01$).

Despite these advances, there are still gaps on which attributes such as authenticity, expertise, or similarity can influence Gen Z consumers in Albania. This research directly aims to fill this gap and addresses the following specific research question: Which characteristics of social media influencers can most influence the purchase intentions of Gen Z consumers in Albania? The sub-questions explore the mechanisms of platform-specific trust, the relative persuasive weight of authenticity versus physical attractiveness, how niche expertise contributes to the creation of trust, and the psychological mechanisms by which parasocial connection leads to accelerated purchase. Thus, through the central research question and secondary ones, the study attempts to understand how Generation Z consumers in Albania evaluate the characteristics of influencers when forming purchase intentions and which characteristics they consider most important.

The study makes several original contributions. First, it introduces existing models (Source Credibility Theory, TEARS model, Parasocial Interaction Theory) to a new geographical region. Second, to our knowledge, it presents the first qualitative and emic perspective on Albanian Gen Z to examine the full trait set across platforms in Albania. Finally, through its findings, this paper provides an actionable guide for Albanian marketers and lays the foundation for future studies.

LITERATURE REVIEW

In the last decade, the structural shifts in digital marketing have made social media influencers key consumers' influencing agents, supplanting traditional advertising mechanisms that Generation Z distrusts systematically (Bacha & Meghrajani, 2025). In contrast to brand-controlled messages, the persuasiveness of influencer content comes from a strong sense of perceived authenticity, interconnection and the simulation of peer-to-peer recommendation, which are the information-rich conditions under which Gen Z makes purchase decisions (Lou & Yuan, 2019; De Veirman et al., 2017). Influencer spend ranks as today's number one line item

used by brands to advertise in Gen Z, eclipsing paid search, display advertising and organic content combined (CivicScience, 2024). But growing expenditure has not paired with similar advancements in targeting accuracy: brands still spend based on reach metrics (like follower counts or impression volume) while evidence has consistently shown that Gen Z's intention to purchase is driven by qualitative influencer attributes that aggregate metrics obfuscate on a systematic level (Ao et al., 2023; Chiu et al., 2024). It is therefore not just academic; it is also budget allocation imperative to determine which specific influencer characteristics drive Gen Z purchase intention. The primary theoretical scaffold guiding the investigation of this question is Source Credibility Theory (Bogoevska-Gavrilova & Ciunova-Shuleska, 2022), operationalized for digital marketing settings through Shimp's (2003; 2008, 2010) TEARS model (Trustworthiness, Expertise, Attractiveness, Respect and Similarity). Meta-analytic evidence shows that trustworthiness and expertise are the most robust predictors of influencer-driven purchase intention, in both cultural and platform contexts, and attractiveness is particularly context-dependent and varies significantly (Ao et al., 2023; George et al., 2025). Chiu et al. (2024), using a hybrid multi-criteria decision analysis across global influencer markets, validated that credibility assessment is jointly determined by trustworthiness and expertise, while attractiveness effects are moderated by platform type and cultural orientation. Critically, Vinish et al. (2025) proved that information credibility fully mediates the relationship between influencer traits and Gen Z purchase intention, so credibility is regarded not as a single but as the necessary downstream processing mechanism through which all TEARS attributes have to traverse in the development of behavioral outcomes. Babu et al. (2024), with an Indian Gen Z respondent cohort using a moderated mediation design, also found that trustworthiness has the most direct influence on purchase intention, with parasocial interaction being a key positive moderator. The literature contradicts itself most notably on the dimension of attractiveness: Azouri (2025) found a significant attractiveness effect with Middle Eastern Gen Z populations, which she argued was tied to affective-relational cultural norms. While Vilas Chavare et al. (2025) found non-significant effects of attractiveness on Indian Gen Z after accounting for brand attitude, indicating that the effects of attractiveness are more strongly culturally related than accounted for by the traditional model. These contradictions demonstrate the need for the locally focused empirical study within the Albanian case presented in this study.

Within TEARS model, similarity remains the least theorized and least operationalized dimension. Similarity, commonly studied as homophily, indicates the extent to which audiences perceive an influencer as similar to themselves in demographics, attitudes, values, lifestyle, or cultural and linguistic backgrounds (Schouten et al., 2021; Sokolova & Kefi, 2020). In France, Sokolova and Kefi (2020) findings position similarity not as a parallel attribute but as an upstream driver of relational connections through which purchase intention is formed. Regional evidence from Southeastern Europe is scarcer. Among Instagram users from North Macedonia, Bogoevska-Gavrilova and Ciunova-Shuleska (2022) operationalized similarity as a distinct dimension of credibility and found its direct effect on purchase intention weaker than that of trustworthiness and attractiveness, while cross-cultural findings from Croatia and Turkey underscore the strength of subjective norms on influencer-driven purchase intention across the broader region (Berk et al., 2024). Taken together, these findings suggest that in small Balkan countries like Albania, similarity may function less as abstractly measured interpersonal

homophily and more as cultural and linguistic resonance. Thus, local influencers who share their audience's language, socioeconomic realities, and cultural reference points may activate in-group identification in ways that international influencers cannot. Therefore, the current study treats similarity as an equal footing with trustworthiness, expertise, and attractiveness, and examines how it appears in influencer-led purchasing decisions among Albanian Gen Z.

In tandem with the TEARS model, Parasocial Interaction Theory (Horton & Wohl, 1956; Giles, 2002) describes the psychological experience of intimacy and relationship familiarity that an audience develops with media figures; individual affective bonds that are effectively models of authentic social relationships. In influencer marketing contexts, parasocial interaction has been considered as a moderating factor as well as a mediator of the credibility-purchase intention pathway: parasocial followers who maintain strong bonds with influencers exhibit greater receptivity towards product recommendations, significantly accelerated the purchase decision timelines, and lowered cognitive resistance to commercial messages (Babu et al., 2024; Ateş et al., 2024). Hammond et al. (2025) analyzed the influence of parasocial interaction on TikTok specifically for Gen Z, indicating that the interactivity attributes of the platform (comment replies, duet features, live streaming) promote the formation of parasocial bonds; in other words, there is a direct platform mediated approach connecting influencer engagement behavior with eventual purchase intentions. Yáñez-Valdés and Arias-Ramírez (2025) also demonstrated that digital trust is the mediating factor for the effects of parasocial relationship quality and purchasing conversion, whereby sustained relational engagement leads to better trust and subsequent behaviors that result with time. This model of parasocial engagement as purchase accelerator is especially relevant in terms of budget concerns as it describes micro-influencers' return-on-investment advantages: micro-influencers form stronger parasocial bonds than macro-influencers because of the closer, responsive and sustained audience management, which lead to higher cost-adjusted purchase intention effects across different types of promotional products (Connell et al., 2025; Liu et al., 2021). The Theory of Planned Behavior (Ajzen, 1991) also offers a complementary macro-framework for the purpose of placing these credibility and relational mechanisms in the context of Gen Z's buying intention construction process. The Theory of Planned Behavior (TPB) suggests that behavioral intention results from attitude toward a behavior, subjective norms reflecting perceived social pressure, and perceived behavioral control over the behavior. In influencer marketing environments, positive review valence and high credibility influence positive product attitudes, engagement metrics and follower consensus operationalize subjective norm influence, and platform usability influences perceived behavioral control (Roy et al., 2025; Ngah et al., 2021). One study from a cross-cultural orientation by Berk et al. (2024), from Gen Z in Croatia and Türkiye (culturally and historically similar markets to Albania), confirmed that TPB constructs are strong predictors of influencer-driven purchase intentions in European emerging-market contexts, with subjective norms showing the most pronounced effects. Roy et al. (2025), using a hybrid PLS-SEM and Artificial Neural Network approach from a Gen Z sample across social media, confirm that attitude fully mediates the effect of influencer stimuli on the intention to purchase, and that celebrity endorsement (the category that gets the highest budget influencer investment) has the strongest attitude and intention effects when used in combination with authentic peer-review signals instead of deployed in isolation. The TPB framework thus ties in individual-level

credibility and parasocial interaction mechanisms to the broader social influence architecture that Gen Z's purchases are embedded within and provides theoretical underpinnings for the budget-optimization notion that influencer investment needs a calibration to attitude formation and social norm amplification, not just reach.

The theoretically important but seldom explored realm of influencer effectiveness is platform architecture (the algorithmic and design properties that organize content discovery, visibility, and user engagement) that acts as an active moderator to how credibility is built and measured among Gen Z consumers, rather than a neutral channel for spreading influencer's ideas. Credibility in Instagram is judged by profile-level cues such as visual consistency, follower density, partnership verification badges, and a carefully engineered visual identity, a trust architecture influenced by the social media site's chronological profile layout and visual-first design principle (Duffett & Mxunyelwa, 2025). TikTok's algorithmic-discovery strategy of redistributing content in the light of engagement velocity rather than account authority transforms the credibility calculus, virality serves as an authenticity proxy, with algorithmically amplified content interpreted as organic social endorsement by Generation Z consumers as opposed to promotional creation (Hammond et al., 2025). This discrepancy will have immediate and material budget consequences. Influencer campaign tactics optimised for Instagram's credibility architecture (prioritised follower-count thresholds and aesthetic profile coherence) are structurally at odds with TikTok's engagement-velocity logic and vice versa; brands deploying homogeneous cross-platform strategies systematically under-utilize the unique trust systems of each platform. Roy et al. (2025) found that platform type significantly moderates the relationship between influencer characteristics and intention to purchase, thus proving the existence of platform architecture as a theoretically needed moderating variable that has direct implications for influencer marketing budget segmentation, allocation, and evaluation across channels. Despite the theoretical depth of the previous models, the available literature on influencer marketing currently suffers from a strong and critical geographical focus in recent times. Recent systematic reviews support that the vast majority of empirical research has been conducted in North American, Western European and Asian markets, mainly the United States, United Kingdom, Vietnam, India and Indonesia, with Balkan, Eastern European and African markets hardly recorded in the academic record (Ridwan et al., 2025; Sardar & Vijay, 2025; Zeqiri et al., 2026). Such geographic discrepancies can have theoretical implications as well: cultural values, the maturity of digital infrastructure, stages of influencer ecosystem development, and the levels of digital literacy of Gen Z differ considerably between regions, presenting obstacles to the cross-context transferability of the findings. Albania is a specific understudied and theoretically generative setting for the study of these phenomena: a post-socialist emerging Western Balkan economy undergoing a fast digital transformation with a population pyramid structured around Gen Z ages, penetration of social media >74% and a brand-new but rapidly growing Instagram and TikTok-based influencer network (Vukatana et al., 2022; Tartaraj et al., 2024).

The scarce scholarship in Albania provides a window into the power of influencers in this market and does not investigate how well-defined features of influencers influence purchase intentions among Gen Z consumers. Župan et al. (2025), showing similar micro-influencer preference practices amongst Gen Z users in Croatia (both a culturally and historically

proximate Balkan market), indicate unique credibility evaluation logics amongst Balkan Gen Z consumers that have not been included in global analysis. Collectively, the reviewed literature generates four key insights that underlie the current work. Influencer trustworthiness and expertise are the most empirically robust predictors of Gen Z purchase intention globally and are mediated by perceived credibility, and their optimization is the highest-return target for influencer marketing budget allocation. Secondly, parasocial interaction represents a distinct buying-acceleration mechanism that functions via accumulated relational trust rather than single exposure persuasion with investment in micro-influencers providing disproportionate parasocial returns compared to investment in macro-influencers. Third, platform architecture actively moderates the way credibility cues are processed, leading to diverging trust logics on Instagram and TikTok, thus creating a need for platform-differentiated budget strategies rather than uniform deployment across channels. Fourth and arguably more importantly, no empirical research has considered which influencer attributes are influencing Gen Z purchase intention given the Albanian market context and to date practitioners and researchers do not have a support base for one of the fastest growing digital consumer demographics in the Western Balkans.

METHOD

Research Philosophy and Design

This study adopts an interpretivist philosophical paradigm and a qualitative approach, operationalized through a single focus group session (N = 10) with purposively selected Albanian Generation Z consumers aged 18-29. Data were collected using a semi-structured discussion guide covering trust formation, platform-specific behavior, engagement patterns, authenticity, expertise, attractiveness, purchase triggers, content attractiveness and parasocial bonding.

Sampling Strategy and Participant Profile

Purposive sampling was employed to recruit ten participants meeting the following a priori inclusion criteria: (a) Albanian nationality and current Albanian residence; (b) age between 18 and 29 years (confirming Gen Z cohort membership); (c) active daily use of at least one major social media platform (Facebook, Instagram, TikTok, or YouTube); (d) following a minimum of three social media influencers; and (e) self-reported completion of at least one influencer-recommended purchase within the preceding twelve months. This meant that the participants also had the direct experience about the phenomenon that was being investigated that was important to the study in order to obtain data rich enough.

The focus group consisted of 10 participants (N = 10) with a composition of 5 male and 5 female participants ages 18–29 from ten Albanian cities (Tirana, Durrës, Elbasan, Shkodër, Kukës, Sarandë, Vlora, Korçë, Gjirokastër and Fier) and five disciplines, these were marketing, business administration, computer science, design, and social sciences. The geographical and disciplinary diversity was deliberate to avoid being representative of Tirana's more digitally sophisticated urban environment. All participants had reported daily social media use of 3–5 hours, interacted actively with both TikTok and Instagram, and influencer-following behaviors spanning multiple content niches.

Data Collection Instrument and Procedure

For the following reasons, focus groups, commonly used in marketing research (Khan et al., 2025), are an appropriate approach to undertake this study. First, the choice of focus groups for this research was motivated by the need to observe how shared meaning is created. According to Lim (2025), this approach facilitates the production of data that comes from direct engagement, allowing participants to articulate their thoughts and further refine them by debating with those around them in a timely manner. The dimensions of this study are social in nature. And the focus group is indicative of this social ecology. As one person tells their story, other people immediately respond to it, confirm or contradict it, creating the kind of nuanced and socially negotiated meaning that represents what Generation Z is in real life. This process cannot be replicated in an individual interview as it removes the social dimension that is a fundamental part of the phenomenon itself. Second, there is no prior empirical evidence on how Albanian Gen Z consumers assess the trustworthiness of influencers. Qualitative methods are epistemologically appropriate when a phenomenon has not yet been explored within a context, because the researcher cannot reasonably select everything relevant to measuring the effect of a survey instrument (Lim, 2025).

A semi-structured discussion guide was developed from a literature review based on validated instruments by Audrezet et al. (2020), Sokolova and Kefi (2020), Lou and Yuan (2019), Casaló et al. (2020), and Djafarova and Trofimenko (2019). The guide covered seven thematic modules: influencer trust and authenticity, platform-specific behaviors (Instagram vs. TikTok), engagement and interaction patterns, specified expertise and credibility assessment, content assessment and visual appeal, purchase behavior drivers, brand partnership values and expectations. A semi-structured format facilitated a systematic assessment of the pre-selected topics (although analytical space was maintained for emergent insights generated by participants).

The focus group session took place in a face-to-face meeting at New York University in Tirana during November 2024. The session lasted approximately 75 minutes. However, due to disagreement among participants to conduct the recording, an audio recording was not made. Prior to data collection, all participants were given a written information sheet, describing the objectives of the study, how the data would be handled, and their right to withdraw at any time. The main method of analysis used was thematic analysis, in accordance with the six-phase approach described by Braun and Clarke (2006). The focus group was conducted in Albanian. The notes were coded by both authors independently manually. The authors used an artificial intelligence transcription tool (Happyscribe) to assist in producing a written transcript of the discussion as a verification tool for the handwritten transcripts. Cases of coding discrepancies between the authors were resolved through discussion and cross-referencing from both methods.

RESULTS AND DISCUSSION

Overview of Findings

Thematic analysis of the focus group transcripts revealed five main themes and cultural similarity that emerged inductively. Table 1 below provides a structured overview of the themes, representative data codes, and supporting theoretical frameworks.

Table 1. Thematic Analysis Summary: Influencer Characteristics and Gen Z Purchase Intention (Albania, N =10)

T1: Engagement as Trust Signal	Audience interaction > follower count as credibility indicator.	Engagement Rate
T2: Viral Content = Authenticity Proxy	Virality perceived as algorithmic validation of genuine, relatable content; 'going viral' construed as social proof of authenticity	Authenticity / Social Proof
T3: Niche Expertise as Credibility Anchor	Participants exclusively follow influencers within personal interest niches, depth of domain knowledge ranked above broad appeal	Expertise / Trustworthiness
T4: Content Aesthetics > Physical Attractiveness	Physical appearance of influencer explicitly deprioritized, visual editing quality, storytelling, and creative content production are the valued content aesthetics dimension	Content Attractiveness
T5: Parasocial Bonding as Purchase Accelerator	Long-term followers reported near-instantaneous purchase decisions when trust was pre-established through sustained parasocial relationship; skepticism threshold substantially reduced	Trust / Emotional Attachment

Leveraging Engagement as a Trust-Building Mechanism

Across all participants who engaged, engagement metrics were considered the primary driver of trust and therefore dominated follower count in terms of credibility. Participants expressed a high degree of distrust towards accounts that had high follower counts and proportionally low engagement, labeling them as “not real,” or “not worth following.” Trust on TikTok, in particular, was measured through the vitality of the comments section. Influencers who received long and significant responses from followers and responded to them in a visible way were labeled as “active,” “present,” and “connected.” This result is consistent with Casaló et al., (2020) and (Babu et al., 2024) who found that social interaction and engagement can contribute to influencer credibility. Unlike TikTok on Instagram, followers still played a role in credibility as a social proof heuristic, which is consistent with De Veirman et al. (2017) who noted that follower count indicates brand relevance in the aesthetically curated environment of Instagram.

Viral Content as a Representation of Authenticity on TikTok and Instagram

Participants demonstrated a coherent line. Specifically for the TikTok platform, authenticity is related to the virality of content. The virality of content (which is determined by views, shares,

and algorithmic distribution) was perceived as an organic assertion of authentic creative quality rather than an effect of promotional investment. Influencers whose content "went viral" were perceived as "real," "honest," and "relevant" even if their follower bases were not particularly large. This "virality score" as an indicator of authenticity speaks to TikTok's unique algorithmic design, one that values the speed at which content spreads more than the authority of the account in creating conditions where algorithmically amplified authenticity is self-reinforcing. Virality on TikTok is perceived as unpredictable and algorithmically democratic, which is why Albanian Gen Z reads it as organic and therefore authentic. After all, as one participant put it, "if everyone is watching it, it must be authentic." This finding supports Li's (2025) view that TikTok's algorithm values authentic and relevant content over fabricated brand messages and constitutes emic evidence that Albanian Gen Z has internalized the platform's logic into their theory of trustworthiness. On Instagram, viral content represents authenticity not through algorithmic approval (as on TikTok) but through the convergence of community redistribution signals and what is written in the comments. All filtered through Albanian Gen Z's sophisticated awareness that reach on Instagram can be artificially amplified.

Focus on niche knowledge over general reach.

All participants revealed that they were influenced in their purchasing decisions by influencers exclusively or almost exclusively in areas with personally relevant content – makeup, fashion, fitness, career growth, gaming and technology. General lifestyle influencers (who post in a range of non-specialized content categories) were specifically underrated because they had less expertise and less content value. Critically, credibility in this framework is not a general personality trait but a domain-specific construct: it is activated when the influencer demonstrates verifiable knowledge and competence within a defined content area. Participants used a well-defined causal mechanism, suggesting that niche influencers represent domain knowledge by sharing specific, detailed and experience-based content, increasing their perceived credibility of product recommendations. This provides strong empirical support for the expertise dimension of the TEARS model as defined by Shimp (2010), which specifically relates to how Djafarova and Trofimenko (2019) concluded that niche-specific influencers generate greater perceived value and trust from younger consumers. It is also consistent with Şenyapar (2024) and Ao et al. (2023) in the same vein, adding that Albanian Gen Z consumers prioritize trustworthiness and niche expertise over superficial attributes. Precisely those operating within narrow, specialized niches consistently outperform macro- and mega-influencers in trust and engagement with audiences, despite having much smaller follower bases. Albanian Gen Z participants in this study consistently rejected generalist influencers in favor of domain-specific content creators when it came to indicating purchase intention, citing perceived domain expertise as the crucial determinant of credibility. Albanian Gen Z data show that niche depth is the base of the credibility advantage. Together, these findings create a converging logic of evidence: niche expertise in certain fields is the foundation upon which influencer credibility is built and, in turn, credibility is what activates purchase intent in Gen Z.

Content Attractiveness Over Physical Attractiveness

In our opinion, one of the most important new findings, both theoretically and empirically, is the clear disconnect between physical attractiveness and content attractiveness in participants'

judgments of trustworthiness. However, at the end, when participants were asked directly whether the influencers' physical appearance influenced their engagement and subsequent purchase behavior, all participants cited physical attractiveness as unimportant. However, the attractiveness of the content (including the quality of visual editing, the sophistication of the storytelling, the creativity of the production, and the aesthetic coherence of the overall presentation of the content) emerged as a common attribute in increasing influencer credibility. This distinction has important theoretical implications for the attractiveness dimension of the TEARS model. As traditionally articulated, attractiveness refers to physical attractiveness. As classically operationalized, attractiveness refers to the physical appearance and social desirability of the source (Shimp, 2010). Focus group data suggest that this construct requires reconceptualization for native digital audiences: attractiveness, as a signal of credibility, has migrated from the source to the content. An influencer's personal physical attributes are less persuasive than the aesthetic and narrative quality of the content they produce. This finding is consistent with broader scientific recognition that Generation Z prioritizes authenticity and value congruence over superficial attributes of celebrities (Ren et al., 2023).

Parasocial Bonding as a Purchase Accelerator

Most participants reported almost immediate purchase decisions after influencers recommended specific products only when such influencers belonged to their stable and long-term followers. The Parasocial Interaction Theory validates this psychological mechanism, stating that while habitual exposure and emotional connection over time results in familiarity with a particular influencer on a relational level, this reduces cognitive resistance to purchase cues. Many participants mentioned that existing parasocial relationships "replaced the need for search." Therefore, the prior trust relationship serves as a cognitive shortcut that reduces the evaluation phase in the evaluation of the consumer decision-making process. This finding is supported by Ateş et al. (2024) who explain how PSI contributes to unplanned purchase behavior among Gen Z digital followers and influencers, and Ahmad et al. (2025) who find that parasocial relationships with influencers are associated with purchase intentions. The current finding that Albanian influencers form much stronger parasocial ties than their international counterparts partially contradict Kasapi's (2024) study. This tension is theoretically productive and not contradictory, leaving reconciling interpretations possible. Although the discussion guide did not include a dedicated similarity module, the theme emerged inductively. Participants systematically differentiated Albanian influencers from international ones. In line with the European homophily literature, perceived similarity is read as an antecedent of parasocial connection: Sokolova and Kefi (2020) show that attitude homophily drives both perceived credibility and parasocial interaction, and Schouten et al. (2020) demonstrate that perceived similarity and identification mediate influencers' advantage over celebrity endorsers. Our Albanian data extend this logic to cultural and linguistic similarity, where shared language and context make one feel like they 'know' an influencer. When viewed through the similarity dimension of the TEARS model, these findings converge on a unified proposition: in the Albanian digital market, cultural similarity serve as complementary constructs of credibility with their relative effects moderated by product category, customer generation, and the type of psychological pathway (cognitive or affective) through which purchase intention is elicited. When viewed through this similarity perspective, the findings converge on a testable

proposition rather than a set conclusion: in the Albanian digital market, cultural similarity (a predominantly affective pathway) functions as complementary inputs to influencer credibility, and their relative weight across product categories and psychological pathways needs to be determined through future quantitative validation.

Table 2. Evaluation of Influencers on TikTok vs. Instagram by Albanian Generation Z

Evaluation Criterion	**TikTok**	**Instagram**
Primary Trust Signal	Content virality and comment section activity	Follower count and aesthetic profile consistency
Authenticity Cue	Raw, unpolished, 'real' content; algorithmic endorsement	Curated consistency, verified partnerships, product tags
Platform Function	Discovery and trend identification	Credibility verification and product research
Follower Count Relevance	Low engagement rate dominates	Moderate functions as social proof signal
Purchase Influence Stage	Initial exposure and discovery	Evaluation and conversion confirmation

Why These Findings Occur: Theoretical and Contextual Explanations

The new focus on engagement rather than follower count as a signal of trust is evidence of a profound epistemological shift in how Gen Z defines trustworthiness in digital contexts. Raised to understand that follower counts can be bought and audiences artificially inflated, Albanian Gen Z consumers have instead created a different trustworthiness heuristic that is directly related to the social reality of authentic audience participation. Marketers who continue to favor reach metrics over trust-based engagement architectures consistently misunderstand Albanian Gen Z's trustworthiness calculus. This reshaping of aesthetics from physical to content perception speaks to a pervasive cultural shift in Gen Z's aesthetic sensibilities, a shift that the classic Source Credibility Theory and TEARS model do not fully capture. The notion that attractiveness is primarily related to appearance may be an outdated structural construct: for Gen Z consumers who spend 3-5 hours each day consuming algorithmically designed, high-production-value content, there is a higher level of visual expectations, and aesthetics in content have begun to serve as a proxy for professionalism, intellectual seriousness, and a value of trust, thus creating a higher aesthetic standard across channels. That "the beauty of the content matters more than the beauty of the person" is theoretically important, as it implies that the proposed TEARS research should consider splitting the attractiveness factor into separate empirical measures of source and content attractiveness, which would significantly increase the predictive value of the model in domestic digital populations. The effect that specifically defines the Albanian context and separates it from the global baseline results is the amplification of the effects of parasocial connection by cultural affinity. In markets where established influencer ecosystems are stable (United States, United Kingdom, South Korea), we can say that culture adapts to fit influencer selection, and cultural adaptation is a general, not unique, characteristic

of influencer selection. In Albania, where local influencer ecosystems are still largely immature and international influencers dominate in a form of pre-defined influencers who speak to cultural, social, and linguistic realities specific to Albania, occupy a psychologically privileged position that creates parasocial connections of unparalleled intensity. This observation has direct practical implications: brands entering or scaling the Albanian market should invest more (in locally, culturally integrated micro-influencers) than in international macro-influencer partnerships. In TEARS terms, this is the dimension of similarity that acts as cultural resonance. In mature influencer ecosystems, similarity functions primarily as homophily of attitude and lifestyle, because cultural similarity is the default condition. While consumers in emerging markets perceive foreign influencers as more "prestigious" or "expert" (due to higher standards or global status). However, when it comes to concrete action (purchase), local influencers often have higher conversion. An influencer who shares the same culture knows exactly what the needs, problems, and desires of the local audience are. His recommendation of a product fits the socio-economic reality of the country, making the message more convincing and increasing purchase intention. This interpretation relies on the strong effects of identification and homophily documented in Western Europe (Schouten et al., 2020; Sokolova & Kefi, 2020) with the weaker effects of direct similarity reported in neighboring North Macedonia, when similarity is measured only in interpersonal terms (Bogoevska-Gavrilova & Ciunova-Shuleska, 2022): in Balkan markets, the persuasive power of similarity may lie at the cultural-linguistic level and not at the interpersonal level at which it is conventionally operationalized. Together with the proposed decomposition of attractiveness into source and content dimensions, this constitutes the second theoretical refinement of the TEARS model from the study: similarity should be reconceptualized, for less widely used European language markets, as a two-level construct encompassing interpersonal homophily and cultural resonance.

The different trust architecture between TikTok and Instagram is a methodologically important finding from influencer marketing research in general. New research has largely focused on the effects of influencers at the uniform platform level or has compared platforms as fixed variables. Albanian data imply that platform architectures provide a cognitive infrastructure, as they actively structure the constructions and assessments of trustworthiness, with TikTok's algorithmic discovery model generating a 'virality-as-authenticity heuristic' and Instagram's 'curated profile model' producing a stability-as-trustworthiness heuristic. However, subsequent research models should consider platform architecture as a theoretically dynamic moderator rather than a descriptive property of the sample.

CONCLUSION

This study attempted to address a question that, despite its practical urgency and theoretical importance, has not been previously addressed in the academic or marketing literature in Albania: which characteristics of social media influencers can most influence the purchase intentions of Gen Z consumers in Albania? The qualitative investigation in the focus group style has led to five well-reasoned and practically applicable solutions: Albanian Generation Z prefers trust earned through engagement to the number of followers; considers viral TikTok content as a signal of authenticity; honors specialized expertise as the basis of credibility; values attractiveness in content, rather than physical level; and promotes purchase intentions

influenced by pre-existing parasocial relationships with local influencers who culturally resonate with group members. Cumulatively, these findings contribute to the enrichment of the academic literature. They show that the TEARS model needs to be evolutionarily adapted to the native digital audiences of Generation Z, that it needs to decompose attractiveness into source and content dimensions, and that similarity needs to be raised as a concept of cultural resonance in emerging markets. They show that the theory of parasocial interaction is still one of the best models to explain purchase decisions when adapted to the cultural specificity of the formation of parasocial ties.

The main contribution of the study is twofold. It adds to the growing body of literature by providing the first qualitative empirical investigation of the dynamics of the influence of influencer characteristics on the purchase decisions of Generation Z in Albania, thereby providing an emic explanation of the dynamics of Gen Z Albanian consumers' interactions with influencer credibility, and proposing theoretical revisions and research agenda items that have implications beyond the Albanian market. Future research should leverage this foundation and build on it with quantitative field surveys, cross-Balkan comparison studies, and longitudinal observations of pre-social bond formation and purchasing behavior, in order to gather evidence to support a viable foundation for research evidence on the empirical basis needed to develop effective influencer marketing in underrepresented markets.

Limitations.

This study has several limitations. First, the evidence base is a single focus group of ten participants. As a result, the findings are analytically, not statistically, generalizable and require quantitative validation. Second, participants declined to be audiotaped, so the analysis relies on notes and audio-to-note conversion systems. Third, the study design is cross-sectional. Fourth, the study focuses on influencers operating on TikTok and Instagram, leaving other platforms out of scope. Finally, the finding that participants underestimate physical appearance relies on direct self-reporting and may be subject to social desirability bias. These limitations motivate the research agenda proposed in the section below.

Implications for Future Research.

This study produces five key implications for future influencer marketing research. First, the attractiveness dimension of the TEARS model involves empirically disentangling source attractiveness and content attractiveness for digital natives. Second, the area of geographic representation is a pressing issue: the dominance of influencer marketing research conducted within Western and Asian settings underlies a significant portion of the global digital consumption landscape, with findings in the Balkans or Eastern Europe or Africa becoming very rare. Third, platform architecture should be included as a theoretically driven moderating factor in influencer trust models, as different trust mechanisms were studied on TikTok compared to Instagram. Fourth, longitudinal research designs should be used to understand how trajectories of parasocial connection formation intersect with the timelines of purchase decisions, a process that cross-sectional studies are unable to accurately capture. Fifth, similarity in the TEARS model should be reconceptualized, for markets with lesser-used

languages, as a two-level construct that includes interpersonal homophily and cultural resonance.

Implications for Practice.

In practice, the results help companies better select influencer characteristics by showing what makes influencers effective in persuading Gen Z purchase intent. For marketing consultants practicing in Albania and similar emerging digital markets, the research leads to four actionable policy directives. To begin with, collaborations with micro-influencers (which aim to develop culturally integrated content creators with expertise in a specific, country-specific field, such as Albanian content producers) should take precedence over campaigns led by macro-influencers or international celebrities, with the former proving to be a superior way to gain credibility, form pre-social connections, and win over the Albanian Gen Z audience. Second, campaign performance measures should shift from reach metrics and fan count indicators to engagement quality metrics (comment content, response rate, retention rate), which will better describe the trust signaling architecture used by Gen Z customers. Third, creative guidelines for influencer collaborations should allow for authentic, user-focused content rather than structured brand messages. Our focus group data suggest that decentralizing brand control in favor of influencer autonomy cultivates consumer trust and also serves as a driver of purchase intention. Gen Z easily recognizes authenticity and values it. This generation will not be influenced to buy if the influencer speaks the language of the brand they are promoting. Therefore, the way of promoting products should not be rigidly structured by the company but should rely more on the creative freedom of the influencer. Their content should be integrated into the influencer's daily life by presenting authentic usage stories and cultural references. Fourth, platform-specific strategies should be developed and supported: TikTok campaigns should be optimized for virality and algorithmic engagement to activate the authenticity heuristic through virality, while Instagram campaigns should focus on aesthetic coherence across profiles, organization of story highlights, curated consistency of influencer promoting the product and verified trustworthiness signals.

REFERANCES

Ahmad, M. B., Shahid, S., Noor, A., & Ijaz, A. (2025). E-entrepreneurial intentions: parasocial relationships with influencers. *Management Decision*, 1–19. https://doi.org/10.1108/MD-10-2025-3141

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, *50*(2), 179–211. https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T

Albanian Media Institute. (2020). *Përdorimi i mediave dhe besueshmëria e tyre në Shqipëri* [Media use and trust in Albania].

https://www.institutemedia.org/wp-content/uploads/2020/02/perdorimi-i-mediave-shqip.pdf

Ao, L., Bansal, R., Pruthi, N., & Khaskheli, M. B. (2023). Impact of Social Media Influencers on Customer Engagement and Purchase Intention: A Meta-Analysis. *Sustainability Switzerland*, *15*(3). https://doi.org/10.3390/su15032744

Ateş, A., Sunar, H., & Erdem, B. (2024). The Generation Z's Trust in Digital Influencers on Unplanned Purchase Behavior. *Galactica Media Journal of Media Studies*, *6*(4), 350–373. https://doi.org/10.46539/gmd.v6i4.499

Audrezet, A., de Kerviler, G., & Guidry Moulard, J. (2020). Authenticity under threat: When social media influencers need to go beyond self-presentation. *Journal of Business Research*, *117*, 557–569. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.07.008

Azouri, M. (2025). Enterprising social media communities: how Instagram influencers shape Gen Z purchasing intentions in Middle-Eastern universities. *Journal of Enterprising Communities*, 1–19. https://doi.org/10.1108/JEC-09-2025-0320

Babu, E., Joseph, N. M., & Aboobaker, N. (2024). Unveiling the Impact of Influencer Attributes on Purchase Intention of Gen Z: The Moderating Role of Parasocial Interaction. *Global Business Review*. https://doi.org/10.1177/09721509241280996

Bacha, J., & Meghrajani, I. (2025). The Strategic Rise of Social Media Influencers: Disruption and Opportunities in Modern Marketing Channels. *International Journal of Business and Management Practices (IJBMP)*, *3*(4), 255–262. https://doi.org/10.59890/ijbmp.v3i4.56

Bello, K., Muceku, H., & Ndoka, M. (2021). Fashion sector and instagram influencers. The case of Albania. *Wseas Transactions on Environment and Development*, *17*, 1094–1105. https://doi.org/10.37394/232015.2021.17.101

Berk, O. N., Štimac, H., & Bilandžić Tanasić, K. (2024). INFLUENCER MARKETING: A CROSS-CULTURAL STUDY OF GENERATION Z IN CROATIA AND TÜRKIYE | Influencerski marketing: međukulturalna studija generacije Z u Hrvatskoj i Turskoj. *Drustvena Istrazivanja*, *33*(4), 547–567. https://doi.org/10.5559/di.33.4.04

Bogoevska-Gavrilova, I., & Ciunova-Shuleska, A. (2022). SOURCE CREDIBILITY THEORY APPLIED TO INFLUENCER MARKETING. *Economic Development*, *24*(3), 71–86. https://doi.org/10.55302/ED22243071bg

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Casaló, L. V., Flavián, C., & Ibáñez-Sánchez, S. (2020). Influencers on Instagram: Antecedents and consequences of opinion leadership. *Journal of Business Research*, *117*, 510–519. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.07.005

Chiu, Y.-J., Hong, L.-S., Song, S.-R., & Cheng, Y.-C. (2024). Unveiling the Dynamics of Consumer Attention: A Two-Stage Hybrid MCDM Analysis of Key Factors and Interrelationships in Influencer Marketing. *Mathematics*, *12*(7). https://doi.org/10.3390/math12070981

Connell, E., Landreville, K. D., Schultz, C. P., & Singh, R. L. (2025). Pooshing the Boundaries of Instagram Influencers: How Mainstream vs. Micro-celebrity Influencers Impact

Source Credibility, Parasocial Interaction, and Intent to Follow. *Journal of Creative Communications*, *20*(2), 154–169. https://doi.org/10.1177/09732586241295383

De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: the impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising*, *36*(5), 798–828. https://doi.org/10.1080/02650487.2017.1348035

Djafarova, E., & Trofimenko, O. (2019). 'Instafamous' – credibility and self-presentation of micro-celebrities on social media. *Information, Communication & Society*, *22*(10), 1432–1446. https://doi.org/10.1080/1369118X.2018.1438491

Duffett, R., & Mxunyelwa, A. (2025). Instagram Mega-Influencers' Effect on Generation Z's Intention to Purchase: A Technology Acceptance Model and Source Credibility Model Perspective. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, *20*(2). https://doi.org/10.3390/jtaer20020094

George, A., Shibu, M., Joseph, E. T., & Sunny, P. (2025). Impact of social media influencer marketing on customer purchase intention in the fashion industry: a systematic literature review. *Frontiers in Communication*, *10*. https://doi.org/10.3389/fcomm.2025.1676901

Giles, D. C. (2002). Parasocial Interaction: A Review of the Literature and a Model for Future Research. *Media Psychology*, *4*(3), 279–305. https://doi.org/10.1207/S1532785XMEP0403_04

Hammond, E. J., Bhaduri, G., & Copeland, L. (2025). Parasocial interaction and the effects of Gen Z purchase intention on TikTok. *Fashion Style and Popular Culture*. https://doi.org/10.1386/fspc_00345_1

Horton, D., & Wohl, R. R. (1956). *Mass communication and para-social interaction. Psychiatry*, 19, 215–229.

Kalemaj, E. (2025). Influencing E-commerce Performance in European Transition Economies: An Urgent Call for Digital Marketing. *Business Systems Research Journal*, *16*(1), 255–284. https://doi.org/10.2478/bsrj-2025-0013

Kalemaj, E. (2023). The impact of social media marketing on e-commerce sales and e-loyalty: An empirical investigation. Proceedings of the *Thirty-First International Conference on Social and Natural Sciences – Global Challenge*, 1–15. https://doi.org/10.5281/zenodo.13901002

Kalemaj, I., & Kalemaj, E. (2022). POLITICAL INSTABILITY, ECONOMIC AND FINANCIAL CHALLENGES IN THE WESTERN BALKANS IN THE POST-PANDEMIC WORLD. Eurasian Research Journal, 4(4), 29-37. https://izlik.org/JA36US48KC

Kasapi, I., & Topi, K. (2026). Investigating the Effects of Electronic Word-of-Mouth and Influencer Marketing on Impulse Buying Behavior: A Social Media Perspective. In *Lecture Notes in Networks and Systems: 1821 LNNS*. https://doi.org/10.1007/978-3-032-00250-1_30

Kasapi, I. (2024). Social Media Influencers (SMIs) as a Tactical Marketing Tool: Its Credibility and Role in the Beauty Market's Purchasing Behavior. *Journal EJSDR-European Journal of Sustainable Development & Research*, *8*(1).

Khan, N., Khalique, F., & Saini, K. (2025). *Qualitative Research Methods* (pp. 27–56). https://doi.org/10.4018/979-8-3693-7403-0.ch002

Li, R. (2025). The impact of social media influencers on Gen Z's online purchase decisions. Advances in Economics, Management and Political Sciences, 150(1), 178-185.

Lim, W. M. (2025). What Is Qualitative Research? An Overview and Guidelines. *Australasian Marketing Journal*, *33*(2), 199–229. https://doi.org/10.1177/14413582241264619

Liu, G. H. W., Li, Y., & Lee, N. C.-A. (2021). Size does Matter: How do Micro-influencers Impact Follower Purchase Intention on Social Media? *Proceedings of the International Conference on Electronic Business Iceb*, *21*, 402–412.

Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer Marketing: How Message Value and Credibility Affect Consumer Trust of Branded Content on Social Media. *Journal of Interactive Advertising*, *19*(1), 58–73. https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1533501

Ngah, R., Azizan, N. A., Kadir, M. A. B. A., Thuraisamy, R., Mohamad, Z., & Danila, N. (2021). Exploring antecedents of online purchasing behavioral intention of generation z: An integrated model of four theories. *Malaysian Journal of Consumer and Family Economics*, *27*, 1–24.

Ren, L., Lee, S. K., & Chun, S. (2023). The effects of influencer type, regulatory focus, and perceived authenticity on consumers' purchase intention. *International Journal of Consumer Studies*, *47*(4), 1241–1255. https://doi.org/10.1111/ijcs.12898

Ridwan, N. H., Musa, C. I., & Haeruddin, M. I. M. (2025). Decision-making behavior of generation Z in online purchases: A systematic literature review. *Multidisciplinary Reviews*, *8*(12), 2025384. https://doi.org/10.31893/multirev.2025384

Roy, S. K., Sarkar, U., Khan, M. R., Pervin, M. T., & Ahad, A. A. (2025). Generation Z's Behavioral Factors Affecting Purchase Intention Through Social Media Portals: A Hybrid PLS-SEM and ANN Modeling Approach. *Sage Open*, *15*(3). https://doi.org/10.1177/21582440251363319

Schouten, A. P., Janssen, L., & Verspaget, M. (2021). Celebrity vs. Influencer endorsements in advertising: the role of identification, credibility, and Product-Endorser fit. In *Leveraged marketing communications* (pp. 208-231). Routledge.

Sardar, S., & Vijay, T. S. (2025). Social Media Influencers and Purchase Intention: A Review and Research Agenda. *International Journal of Consumer Studies*, *49*(3). https://doi.org/10.1111/ijcs.70046

Sokolova, K., & Kefi, H. (2020). Instagram and YouTube bloggers promote it, why should I buy? How credibility and parasocial interaction influence purchase intentions. *Journal*

of Retailing and Consumer Services, *53*, 101742. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.011

Taraku, A., & Taraku, E. (2025). The Role of Social Media and Digital Marketing in Consumer Behavior. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, *12*(3 S1), 258. https://doi.org/10.56345/ijrdv12n3s136

Tartaraj, A., Avdyli, D., & Trebicka, B. (2024). Accessing the TikTok Influencer Marketing on Consumer Behavior: An Econometric Examination. *Journal of Educational and Social Research*, *14*(2), 346–365. https://doi.org/10.36941/jesr-2024-0048

Tran, A. V., & Khoa, B. T. (2026). The Consumer Decision Journey of Gen Z in Cross-Platform Commerce: From Social Commerce Stimuli to E-Marketplace Purchase Completion. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, *21*(5), 132. https://doi.org/10.3390/jtaer21050132

Uka, E., & Balla, E. (2025). Influencer Marketing for Promoting New Tourist Destinations: The Case of Albania. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, *12*(3 S1), 37. https://doi.org/10.56345/ijrdv12n3s106

Velinov, E. (2025). Generation Z in Focus: Behavioral Insights from Emerging and Advanced Markets. In *Gen Z at Work in Central and Eastern Europe* (pp. 26-41). Routledge.

Vilas Chavare, P., Nayak, S., Birau, R., & Alapati, V. (2025). Does Brand Attitude Complement Influencer Credibility in Shaping Purchase Intention of Indian GenZ Consumers? *F1000research*, *13*. https://doi.org/10.12688/f1000research.157553.3

Vinish, P., Hawaldar, I. T., Soni, A., Khan, R. K., & Pinto, P. (2025). Influencer Traits and Information Credibility in Driving Gen Z Women's Purchase Intentions. *International Journal of Accounting and Economics Studies*, *12*(5), 1207–1216. https://doi.org/10.14419/vh2af397

Vukatana, K., Mulla, G., Liu, R., & Mitre, X. (2022). ANALYZING USER OPINIONS ON CONTENT AND SOCIAL MEDIA APPS FOR ONLINE MARKETING: EVIDENCE FROM ALBANIA. *Journal of Eastern European and Central Asian Research*, *9*(6), 1072–1082. https://doi.org/10.15549/JEECAR.V9I6.965

Yáñez-Valdés, C., & Arias-Ramírez, A. (2025). Digital Trust and Mediated Persuasion: The Influence of Parasocial Relationships and Influencer Credibility on Social Media. In *Insights on Consumer Psychology in the Digital Landscape*. https://doi.org/10.4018/979-8-3373-2424-1.ch011

Zeqiri, J., Gleason, K., Todor, R. D., & Zegullaj, F. (2026). Influencer marketing and purchase intentions among generation Z in emerging markets: A regional consumer context. *Journal of Marketing Communications*, 1–23. https://doi.org/10.1080/13527266.2026.2667896

Župan, T., Bognar, Z. B., & Sesvečan, E. (2025). The Impact of Influencer Marketing on the Behavior of Generation Z Consumers. *Folia Oeconomica Stetinensia*, *25*(2), 347–365. https://doi.org/10.2478/foli-2025-0036

THE EFFECT OF AGE AND EDUCATIONAL LEVEL ON ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION AND TURNOVER INTENTION IN KOSOVO'S ICT SECTOR

Bleranda Çitaku GOVORI, PhD Candidate

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-9065-4800

citakubleranda@gmail.com ,

Asst. Prof. Dr. Rıza Feridun ELGÜN

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2640-3396

feridun.elgun@ibu.edu.mk,

ABSTRACT

In an economy where emigration often functions as a career strategy, especially in specific sectors, organizational identification to retain talent is not merely theoretically significant rather a necessity to be economically explored. The ICT sector in Kosovo is affected by youth emigration and labor market constraints, where demographic logic alone fails to attain retention in this context. This study investigates three hypotheses: H1 states that organizational identification (OI) negatively predicts turnover intention (TI); H2 states that age moderates this relationship; and H3 states that educational level moderates it. The theoretical framework derives from Social Identity Theory(Ashforth & Mael, 1989), human capital and opportunity cost literature (Becker, 1962; Buchanan, 1991), and classic withdrawal models (Mobley, 1977; Hom & Griffeth, 1991). Data were gathered from 377 ICT professionals through a cross-sectional survey, and were utilized using hierarchical multiple regression in Python as the analytical standpoint. H1 was confirmed with a strong negative OI–TI relationship emerged ($\beta = -0.527$, $p < .001$), accounting for 27.7% of the variance in employees stated willingness to leave. In this regard, the degree to which an employee internalizes organizational identity portrays the dominant force driving retention. H2 and H3 were not supported, confirming that neither age nor education significantly moderates this relationship. Contrary to life-cycle stability arguments and opportunity cost frameworks, OI attains an equivalent buffering effect across all demographic subgroups by confirming that demographic factors do not alter how identification affects the employee's willingness to leave. Additionally, the psychological bond of belonging overrides career calculus regardless of generational or educational background. This absence of moderation may derive from Kosovo's constrained labor market, where limited external mobility affects all demographic variations. These findings impose a direct pressure from international mobility and youth emigration, which elevates the importance of internal psychological bonds as a retention mechanism.

Keywords: organizational identification, turnover intention, age and educational level, ICT sector.

INTRODUCTION

The ICT sector in Kosovo has emerged as one of the country's fastest-growing industries, driven by digitalization, outsourcing opportunities, and a young workforce (STIKK, 2024; Sahiti, 2026). Despite this growth, firms face persistent challenges in retaining talent, where high turnover rates, particularly through younger employees, obstruct organizational stability and in turn limit competitiveness in international markets. In this sense, understanding the psychological and demographic factors that shape employees' attachment to their organizations is of major importance in the realm of organizational management. The manner on how employees connect with the values and mission of their organization, or better to explain, the degree to which they identify with the entity they work for, serves as a crucial standpoint in attaining long-term workforce stability.

Organizational Identification (OI), portrayed as the perception of belonging and aligning with organizational values, has been seen as a predictor of employee commitment and retention (Mael & Ashforth, 1992, pp.105; Van Dick et al., 2004, pp. 352). Prior studies consistently reveal that stronger identification reduces turnover intention (Cole & Bruch, 2006, pp. 590; Yılmaz et al., 2025, pp. 314). In contrast, the strength of this relationship may vary across demographic groups, particularly in contexts where generational and educational differences shape career expectations and opportunity costs (Becker et al., 1974, pp. 317; Palmer & Raftery, 1999), which in turn poses the question of how these moderating factors function within the specific dynamics of Kosovo's labor market.

Kosovo's ICT labor force utilizes a unique manner to examine these behaviors. Younger employees often view ICT jobs as the first step towards international opportunities, while older employees face higher opportunity costs of leaving, including loss of tenure, benefits, and stability, which in turn consolidates their attachment to the organization. This tendency is reinforced by Kosovo's broader emigration patterns, where studies reveal that migration has become a structural response to limited domestic opportunities, with approximately 30% of Kosovo's population living abroad (Gollopeni, 2016, p. 295). Youth unemployment and dissatisfaction with local labor conditions drive many young Kosovars to seek employment in EU countries, often viewing ICT jobs as temporary positions before migration (Baleci & Heeman, 2013, p. 64). More so, Veljanovska Blazhevska (2017, p. 49) points out that younger, well-educated Kosovars are among the most likely to emigrate, which in turn directly contributes to higher turnover intention in the ICT sector. In this aspect, education level may also influence identification and turnover, considering that highly educated employees may seek greater skill utilization and leadership opportunities. Despite the aforementioned statements, empirical evidence on how age and education moderate the OI and TI relationship remains limited in transitional economies such as Kosovo.

This study addresses this gap by investigating the effect of organizational identification on turnover intention in Kosovo's ICT sector, with age and educational level as moderators. By combining social identity theory, opportunity cost literature, and turnover models, the research

aims to add within management theory all while providing practical insights for ICT firms seeking to maintain or strengthen employee retention strategies.

he structure of the paper is organized as follows: Introduction highlighting the background, objectives and the significance of the study.The Literature Review examines theoretical and empirical contributions on organizational identification, turnover intention, and the moderating roles of age and education. The Research Methodology describes the survey design, sampling strategy, and measurement instruments employed in the study. The Discussion interprets the empirical findings and the specific dynamics of Kosovo's ICT sector. The section on Limitations and Directions for Future Research outlines methodological constraints and proposes avenues for further investigation. Finally, the Conclusion and Recommendations summarize the key insights and provide practical implications for ICT firms and policymakers seeking to strengthen employee retention.

LITERATURE REVIEW

The theoretical strands that form a conceptual model where organizational identification reduces turnover intention, with age and education serving as moderators are portrayed through the below investigated studies. In this regard, the framework draws from Social Identity Theory (Ashforth & Mael, 1989), human capital and opportunity cost literature (Becker, 1962; Buchanan, 1991), and classic turnover models (Mobley, 1977; Hom & Griffeth, 1991). The study proposes that both age and education independently moderate the OI and TI relationship. Regarding the moderating role of education specifically, the competing mechanisms within human capital theory, in the form of the ease of movement on one hand and a core dependency on identification on the other, are explicitly acknowledged as points of theoretical tension. In this sense, the hypothesis predicts that within Kosovo's constrained domestic labor market, the identification-strengthening mechanism serves as the more dominant force. The mobility-enabling mechanism through highly educated ICT employees is effectively outweighed by this psychological dynamic.

In this aspect, Kosovo's ICT sector is situated as a transitional economy context, where demographic pressures and skill scarcity consolidate the detrimental importance of retention strategies. Correlating to this manner, the conceptual model derives from the premise that both age and education independently moderate the OI and TI relationship, all while interacting with the unique labor market conditions that Kosovo's ICT sector possesses.

Organizational identification (OI) refers to the perception of oneness with an organization and the internalization of its successes and failures as one's own (Mael & Ashforth, 1992). Rooted in Social Identity Theory (Tajfel & Turner, 1986), OI captures the extent to which employees assimilate organizational values and goals into their self-concept, where the degree of this assimilation serves as the crucial standpoint on the formation of workplace attitudes. Ashforth and Mael (1989, p. 20) argue that identification fosters belonging, shaping attitudes and behaviors that strengthen organizational commitment. In this context, empirical studies consistently reveal that OI predicts positive outcomes such as job satisfaction, organizational citizenship behavior, and reduced turnover intention (Van Dick et al., 2004, p. 356; Cole & Bruch, 2006, p. 590). In this manner, the connection between how an employee perceives them-

selves within the organization and the consequential behavior derived from that perception is thought to be the leading predictor for the longevity of the employment relationship.

OI additionally involves distinct cognitive and affective components that work together in translating social identity processes into the workplace behavior. In this manner, cognitive identification portrays the perceived juncture between self and organization, while affective identification captures the emotional attachment, all while both have been portrayed to mediate links between interpersonal processes and organizational outcomes (Huțul & Holman, 2022, pp.2Huțul & Holman, 2022, pp.8).

Turnover intention (TI), defined as the deliberate decision to leave an organization (Tett & Meyer, 1993, p. 262), is a strong predictor of actual turnover. Classic models (Mobley, 1977; Hom & Griffeth, 1991) point out that job satisfaction, organizational commitment, and work stressors serve as predictors of TI. Meta-analyses confirm a negative correlation between OI and TI (Riketta, 2005; Zhang & Liu, 2016. Job satisfaction has consistently been portrayed to influence turnover intention through multiple contexts; Mehmeti, Spahi, & Elgün (2023, p. 160) found that teachers in Kosovo with higher job satisfaction reported stronger commitment and lower likelihood of leaving their institutions. Congruently to this matter, within Kosovo's ICT sector where firms face persistent challenges in retaining talent, OI is expected to play a decisive role in reducing turnover.

In transitional economies such as Kosovo, structural labor market features, including a historically high national unemployment rate amplify turnover drivers (32.9%, in 2015 Reçica & Doğan, 2019, p. 174). In this context, pronounced emigration and a perception of local positions as transitional stepping stones toward international career paths increase mobility through younger workers (Baleci & Heeman, 2013, p. 67; Gollopeni, 2016, p. 297). Sector-specific research in IT confirms that perceived organizational culture and identification serve as protective factors, where IT employees reporting stronger team and adhocracy cultures portray higher identification and lower turnover intention, consolidating the premise that culture-based retention strategies in the form of team building and participative decision-making are particularly effective in knowledge-intensive firms (Klajkó et al., 2019, pp. 16). In this sense, evidence reveals that OI reduces turnover intention both directly and indirectly through job satisfaction and affective commitment, which in turn points towards the assertion that policies raising identification through meaningful work, recognition, and emotional support are likely to lower TI even in contexts where external opportunity costs are high (Huțul & Holman, 2022, pp. 8; Van Dick et al., 2004, p. 355). Considering the shared cultural and migration patterns across Balkan countries, findings from Albania, North Macedonia, and Kosovo converge in this aspect, where scholars recommend combining organizational-level interventions in the form of culture change and managerial support with HR practices that increase employees' perceived overlap with the organization for the purpose of mitigating the high turnover pressures common in the region (Nikčević, 2024, pp. 31; Reçica & Doğan, 2019, pp. 174).

Age has long been recognized as a factor influencing organizational attitudes and behaviors through employees across various industries. Older employees typically portray stronger identification and lower turnover tendencies due to tenure and opportunity costs. Younger

employees, in contrast, often view ICT jobs as transitional stepping stones (Moynihan & Landuyt, 2008; Gollopeni, 2016). The manner on how younger individuals perceive their employment, or better to explain, the transitional nature on how they view their current position, derives from a combination of limited domestic opportunities and the aspiration towards international career paths. Migration studies confirm this pattern, revealing that young Kosovars frequently emigrate due to unemployment, poor labor conditions, and lack of career prospects (Baleci & Heeman, 2013, p. 67; Gollopeni, 2016, p. 297).

Kosovo's ICT workforce is notably young, with 61% of employees under the age of 34 (Kosovo Agency of Statistics, 2024, Workforce analysis for the ICT sector in Kosovo, p. 4). This demographic structure makes age a crucial standpoint in understanding retention dynamics. Older employees may perceive leaving as riskier due to the higher opportunity costs associated with their tenure. Younger employees, in contrast, may view ICT jobs as transitional opportunities, which in turn dilutes to a divergence in organizational commitment. Contemplating on the matter, the generational composition of Kosovo's ICT sector creates a unique environment where age possesses a fundamental moderating role in the OI and TI relationship.

More so, empirical work in IT and knowledge-intensive firms (Klajkó et al., 2019, pp. 16) and regional studies (Nikčević, 2024, p. 33) reveal that culture-based retention strategies, in the form of team orientation, can consolidate identification through younger cohorts. In this sense, the age moderation effect is attenuated when such practices are in place.

Education level molds organizational attachment in ways that are not always straightforward to predict. Highly educated employees tend to seek greater skill utilization and autonomy. In this regard, when organizations attain these conditions, identification is expected to strengthen (Van Iddekinge et al., 2023, p. 134). However, higher educational attainment also brings with it a greater ease of movement. This can dilute to higher turnover intention when the organizational environment fails to meet the employee's expectations (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 124).

The moderating role of education appears to be constructed by the opportunity cost framework. The marketability of an employee's human capital poses a detrimental role in how that employee makes decisions about staying or leaving (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 138). In transitional economies, where ICT firms compete for scarce high-skilled talent, education reveals itself as a factor of detrimental importance in moderating the OI and TI relationship. Data from Kosovo's ICT workforce portray that employees with university degrees report higher wages and stronger retention in comparison to those with vocational training (STIKK, 2024, p. 3). In this aspect, education is expected to strengthen the OI and TI link, which in turn reveals the manner on how demographic variables interact with organizational attachment in the ICT sector.

Deriving from both international literature and empirical evidence from Kosovo and the Balkan region, the following hypotheses are proposed:

Prior studies consistently show that stronger organizational identification reduces turnover intention across industries (Van Dick et al., 2004; Cole & Bruch, 2006). Within Kosovo's ICT sector, where retention challenges are pronounced, OI is expected to play a decisive role in lowering turnover.

Hypothesis 1 (H1): Organizational identification is negatively related to turnover intention among ICT employees in Kosovo.

The Moderating Role of Age

Older employees typically portray stronger identification and lower turnover tendencies due to tenure and opportunity costs. Younger employees, in contrast, often view ICT jobs as transitional stepping stones (Moynihan & Landuyt, 2008; Gollopeni, 2016). In this sense, age is revealed to either strengthen or weaken the OI–TI relationship, depending on the generational stimuli at play.

Hypothesis 2 (H2): Age moderates the relationship between organizational identification and turnover intention, in the form that the negative relationship is stronger for older employees compared to younger employees.

The Moderating Role of Education

Education molds organizational attachment through skill utilization and the opportunity costs associated with different qualifications. Highly educated employees may portray stronger identification when organizations provide growth opportunities. However, their turnover intention can also be higher when those expectations remain unmet (Van Iddekinge et al., 2023; Moynihan & Landuyt, 2008).

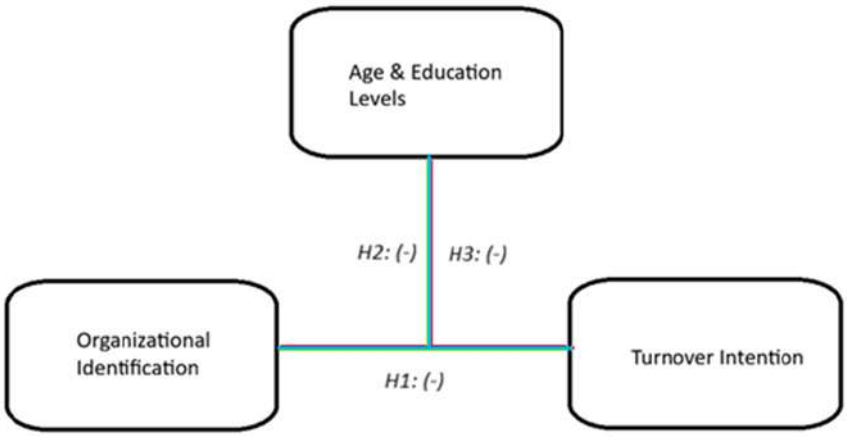
Hypothesis 3 (H3): Education level moderates the relationship between organizational identification and turnover intention, in the form that the negative relationship is stronger for highly educated employees compared to less educated employees. This hypothesis reveals a theoretical tension inherent within human capital theory. Higher education simultaneously serves as both an enabler of mobility and a precondition for deeper organizational identification, a core dependency that makes the direction of moderation difficult to predict a priori. In this manner, while higher educational attainment increases employees' marketability and ease of movement, potentially weakening the buffering role that identification plays in retaining talent, it in turn raises the threshold under which identification operates most potently. In this aspect, when organizations provide the skill utilization and leadership opportunities that highly educated employees seek, the degree of identification strengthens and the motivation to leave decreases (Van Iddekinge et al., 2023, p. 134; Moynihan & Landuyt, 2008, p. 138). In this sense, this study predicts that the latter mechanism serves as the dominant force within Kosovo's ICT context. Highly educated employees face considerably limited external domestic alternatives, all while making organizational identification a stronger psychological anchor against turnover intention in comparison to their less educated counterparts.

RESEARCH METHODOLOGY

This study imposes a quantitative, cross-sectional survey design to examine the relationship between organizational identification (OI) and turnover intention (TI), where age and educational level serve as moderating variables. A survey-based approach is appropriate for this purpose. It allows for the capture of employees' perceptions and attitudes at a single point in time, all while enabling statistical testing of hypothesized relationships (Creswell, 2014). In this

manner, validated measurement scales are integrated alongside demographic data for the purpose of ensuring empirical rigor and comparability with prior studies.

Figure 1. Research Design

Source: Authors source

The study targets employees working across Kosovo's ICT sector, in the form of software development firms, outsourcing companies, and ICT service providers. Representation across age groups and educational levels was attained through a non-probability quota sampling approach with stratification intent. Stratification derives from the demographic heterogeneity of the ICT workforce. Younger employees dominate the sector, yet older and more highly educated employees represent critical subgroups for the moderation analysis (Kosovo Agency of Statistics, 2024, Workforce analysis for the ICT sector in Kosovo, pp. 4-5; STIKK, 2024, p. 5). According to STIKK (2024, p. 3), Kosovo's ICT workforce is estimated at approximately 13,000 employees. Applying Cochran's sample size formula for categorical data, a minimum sample of 373 was derived, based on 95% confidence and a 5% margin of error.

Measurement of Variables

Organizational Identification (Independent Variable)

Organizational identification (OI) is measured using an adapted version of the Mael and Ashforth (1992) scale, a widely validated instrument that originally consists of six items. For the purpose of this study, the instrument was refined through a two-step process of contextual adaptation and statistical purification. Both theoretical grounding and empirical evidence served as the crucial standpoint for each modification applied.

The first modification was introduced prior to data collection. The item assessing employees' feelings of embarrassment regarding negative media coverage of their organization was excluded on both theoretical and contextual grounds. Theoretically, this item primarily captures

a reactive response to external organizational reputation rather than the internal cognitive and affective processes of identification central to this research (Ashforth & Mael, 1989; Riketta, 2005). In this regard, it does not align with the self-categorization and shared-fate dimensions that the scale is designed to attain. Contextually, Kosovo's ICT sector is dominated by small-to-medium enterprises (SMEs) with limited media exposure. This makes the item prone to capturing variance unrelated to an employee's genuine psychological bond with the firm, which in turn dilutes the construct validity of the measure.

The second modification followed data collection, where a reliability analysis led to the removal of an additional item: "When someone criticizes my organization, it feels like a personal insult." This scale purification process derives from prior research in Kosovo's service sectors, where items that cause statistical inconsistency or are not adequately understood by the target population are excluded to ensure empirical rigor (Veseli, 2020, p. 130).

Specifically, the item was identified as psychometrically problematic through item-level analysis on the full sample (n = 377). It returned the lowest corrected item-total correlation among the five collected items (r = .18). Its correlation with item OI2 was negligible (r = .001), revealing that it shared virtually no common variance with the remaining scale items. The five-item scale prior to its removal yielded a Cronbach's α of .618. Removing this item raised the alpha to .681, an improvement of .063, which in turn represents the largest single-item gain achievable within the collected data. Contemplating on the matter, this pattern is consistent with the item's content. Registering personal offense at criticism directed at the organization reflects a defensive, externally-triggered response rather than a genuinely internalized sense of organizational membership. It is therefore qualitatively distinct from the shared-fate and self-categorization processes captured by the remaining items (Van Dick et al., 2004, p. 353).

The final four-item scale focuses on the core dimensions of linguistic self-categorization and perceived shared fate:

1. I am very interested in what others think about my organization.
2. When I talk about my organization, I usually say "we" rather than "they."
3. This organization's successes are my successes.
4. When someone praises my organization, it feels like a personal compliment.

Responses are recorded on a 5-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). This shortened scale remains theoretically coherent, as it retains the items most closely aligned with the internalization of organizational membership into the self-concept (Riketta, 2005, p. 368).

Turnover Intention (Dependent Variable)

Turnover intention (TI) is assessed using a scale adapted from the turnover subscale of the Michigan Organizational Assessment Questionnaire (MOAQ), developed by Cammann et al. (1979). The scale is operationalized using the conceptual framework of Hom and Griffeth (1991), which identifies the withdrawal process through three distinct psychological stages: thinking of quitting, intent to search for a new job, and intent to quit.

While the original subscale consists of seven items, one item was removed following scale purification and reliability analysis. The item "I would be reluctant to leave this job" was excluded on both theoretical and psychometric grounds. According to Tett and Meyer (1993, p. 262), turnover intention refers to a "conscious and deliberate willfulness" to leave. In this line, the reluctance item was found to capture a passive affective state, or better to explain, a form of psychological inertia that is conceptually distinct from the active, intentional behavioral intentions that the Hom and Griffeth framework aims to measure. Respondents may feel an emotional hesitance to leave due to social ties while simultaneously possessing an active intent to search for a new position. This leads to contradictory response patterns and reduced scale reliability.

The final six-item scale covers all three dimensions of the withdrawal process:

Thinking of quitting: "Often I have considered quitting my current job."

Intent to search: "I will most certainly look for a new job in the near future" and "I'm likely to be looking for a new job in the coming period."

Intent to quit or stay: "I plan to work at my present job for as long as possible," "I plan to stay in this job for at least two to three years," and "As soon as possible I will leave the institution I work for."

Responses are recorded on a 5-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). Three items regarding the intent to stay are reverse-scored to ensure directional consistency, so that higher scores consistently indicate a higher degree of turnover intention. Having this said, this instrument has been extensively validated and serves as a robust predictor of actual turnover behavior. A similar version of this scale was applied within the regional context by Veseli (2020, pp. 146–150) in his study of the Kosovo banking sector, where it revealed high internal consistency with a Cronbach's alpha of .896. Its application in this study ensures methodological relevance for examining high-skill sectors in a transitional economy like Kosovo.

Moderators: Age and Education

Age is measured as a continuous variable (in years) and categorized into generational cohorts (18-25, 26–35, 36-45, 46+). Education is measured as the highest level attained, in the form of vocational training, bachelor's degree, master's degree, or higher. Both moderators will be coded to enable interaction terms in regression analysis.

Data Collection Procedure

The data was collected through an online survey distributed to multiple ICT firms and professional associations and reaching ICT professionals directly. Participants were informed that participation is voluntary and that anonymity would be assured to reduce social desirability bias. In this manner, several procedural remedies were applied during data collection to mitigate the risk of common method variance (CMV). Specifically, the survey instrument was structured so that the independent variable (OI) and the dependent variable (TI) appeared in separate sections, reducing the perceptual salience of their relationship to respondents. The inclusion of

reverse-scored items within the TI scale served as an additional procedural safeguard. Parallel to this, respondents were reminded at the outset of the survey that there were no correct or incorrect answers, which in turn further reduced socially desirable responding.

Statistical analysis was performed using the Python programming language. The analysis was executed in three primary phases: descriptive profiling, measurement validation, and hypothesis testing through hierarchical multiple regression.

In the first phase, descriptive statistics (mean, standard deviation, and frequencies) were calculated to profile the sample of 377 ICT employees. Normality was assessed using skewness and kurtosis coefficients. Following established thresholds in the literature, where values between -2 and +2 are considered sufficient for normal distribution, the data for Organizational Identification (OI: -0.78, 2.60) and Turnover Intention (TI: 0.61, 1.95) were deemed suitable for parametric testing, despite a slightly elevated kurtosis for OI.

In the second phase, reliability and validity were examined. Internal consistency was assessed via Cronbach's alpha (α). The TI scale revealed strong internal consistency (α = .775). The adapted four-item OI scale yielded α = .681, which falls marginally below the conventional .70 benchmark but within the acceptable range for exploratory research involving adapted instruments applied to non-Western populations (Nunnally, 1978).

In the third phase, hierarchical multiple regression was used to test the core hypotheses. Continuous predictors were mean-centered prior to analysis to reduce multicollinearity. This was verified using Variance Inflation Factors (VIF); all VIF values were below 1.10, well within the acceptable limit of 2.5 often cited in organizational research (Yılmaz et al., 2025, pp. 319)

RESEARCH FINDINGS AND DISCUSSION

The primary objective of this study was to examine the relationship between organizational identification (OI) and turnover intention (TI) among ICT professionals in Kosovo, while testing the potential moderating roles of age and educational level. The findings provide strong support for the primary hypothesis (H1) but reveal a notable departure from traditional theoretical expectations regarding the moderators (H2 and H3).

Sample Characteristics

The demographic profile of the participants is presented in Table 1. The final sample (N = 377) consisted predominantly of males (75.1%) and individuals with a Bachelor's degree (67.4%). The workforce is notably young, with 42.4% of respondents in the 26–35 age group. More so, over half (52.3%) reported more than five years of industry experience, which in turn portrays a sample with meaningful exposure to organizational dynamics within Kosovo's ICT sector.

Table 1. *Demographic Characteristics of the Sample (N = 377)*

Variable	Category	n (%)
Age		
	26–35	160 (42.4%)
	36–45	111 (29.4%)
	18–25	53 (14.1%)
	46+	53 (14.1%)
Education		
	Bachelor's	254 (67.4%)
	Master's	89 (23.6%)
	High School	18 (4.8%)
	PhD	16 (4.2%)
Gender		
	Male	283 (75.1%)
	Female	94 (24.9%)
Experience		
	More than 5 years	197 (52.3%)
	1–5 years	150 (39.8%)
	Less than 1 year	30 (8.0%)

Note. n = 377 after listwise deletion of missing values.

Source: authors calculations.

Correlation and Descriptive Results

Descriptive statistics and intercorrelations are provided in Table 2. The results indicate a high level of organizational identification (M = 4.12, SD = 0.50) and a relatively low turnover intention (M = 2.20, SD = 0.55) among respondents. Pearson correlation analysis revealed a strong negative relationship between OI and TI ($r = -0.52$, $p < .001$).

Table 2. *Descriptive Statistics, Internal Consistency, and Intercorrelations*

Variable	M	SD	α	1	2	3	4	5	6
1. OI	4.12	0.50	0.681	—	—	—	—	—	—
2. TI	2.20	0.55	0.775	-0.52***	—	—	—	—	—
3. Age	2.44	0.90	—	0.01	0.04	—	—	—	—
4. Education	2.27	0.62	—	-0.01	0.03	0.07	—	—	—
5. Gender	0.25	0.43	—	-0.05	-0.05	-0.02	0.08	—	—
6. Experience	2.44	0.64	—	-0.01	0.01	0.24***	0.03	-0.07	—

Note. OI = Organizational Identification; TI = Turnover Intention. α = Cronbach's alpha (reported for multi-item scales only). Skewness/Kurtosis — OI: -0.78/2.60; TI: 0.61/1.95. * p < .05. ** p < .01. *** p < .001.

Source: authors calculations

Measurement Validation (CFA)

Confirmatory Factor Analysis (CFA) was conducted to examine the structural validity of the adapted Organizational Identification (OI) and Turnover Intention (TI) scales (Table 3). While all item loadings were statistically significant ($p < .001$), the overall model fit indices did not meet conventional threshold criteria, suggesting that the adapted two-factor model should be interpreted with caution within the context of Kosovo's ICT sector. In this manner, the constructs were retained for further analysis based on their theoretical grounding, significant loadings, and acceptable internal consistency, while acknowledging the need for further refinement of the measurement model in future research.

Table 3. *Confirmatory Factor Analysis: Fit Indices and Standardized Factor Loadings*

Panel A: Model Fit Indices

Index	Value	Threshold	Assessment
χ^2	299.49		
df	34		
χ^2/df	8.81	≤ 3–5	Poor
CFI	0.772	≥ .90	Poor

TLI	0.698	≥ .90	Poor
RMSEA	0.144	≤ .08	Poor

Panel B: Standardized Factor Loadings

Item	Factor	B	SE	z	p
OI	OI2	1.000	—	-	-
OI	OI3	1.124	0.176	6.405	< .001
OI	OI4	1.722	0.250	6.874	< .001
OI	OI5	1.253	0.189	6.629	< .001
TI	TI1	1.000	—	-	-
TI	TI2	0.720	0.097	7.443	< .001
TI	TI3	1.101	0.107	10.267	< .001
TI	TI5	0.819	0.089	9.221	< .001
TI	TI6	0.937	0.099	9.464	< .001
TI	TI7	0.920	0.095	9.669	< .001

Note. Two-factor CFA model: OI (4 items) and TI (6 items). Model fit indices do not meet conventional thresholds, which is attributed to the treatment of ordinal Likert-scale data as continuous and heterogeneous inter-item correlations in the adapted OI scale. Cronbach's alpha is retained as the primary reliability index. R = reverse-scored item.

Source: authors calculations

As explained in the Methodology section, the adapted OI scale was purified to improve reliability. The CFA results confirm acceptable loadings, though fit indices suggest further refinement is needed.

Hypothesis Testing: Hierarchical Regression Results

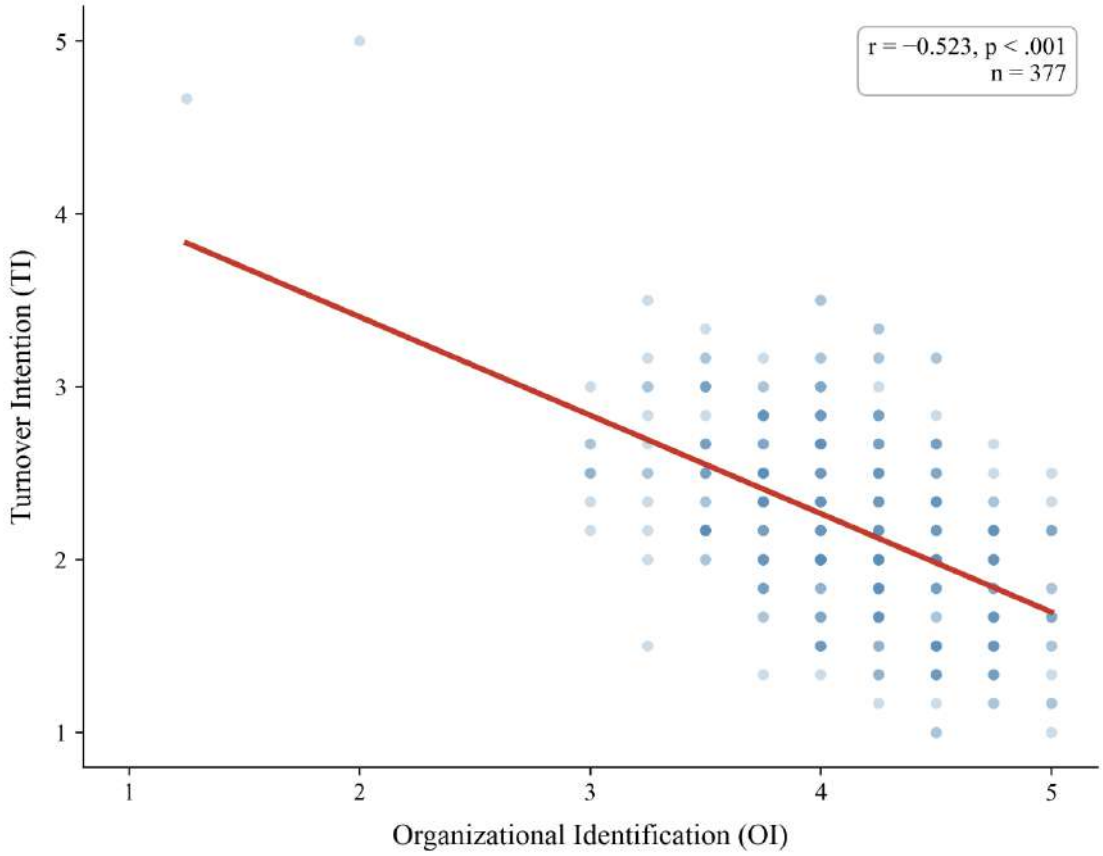
The hierarchical regression analysis results are summarized in Table 4.

Step 1: Control variables (gender, education, age, and experience) explained only 0.5% of the variance in TI, and none were significant predictors ($p > .05$).

Step 2: The introduction of Organizational Identification (OI) resulted in a significant increase in explained variance ($\Delta R^2 = .277$, $p < .001$). OI was a significant negative predictor of TI ($\beta = -0.527$, $p < .001$). Hypothesis 1 (H1) is supported.

Figure 2 Scatter plot illustrating the negative relationship between organizational identification (OI) and turnover intention (TI) among ICT employees in Kosovo ($r = -0.523$, $p < .001$, n =

377). The fitted regression line shows that higher levels of organizational identification are associated with lower turnover intention.

Source: authors calculations

Step 3: The addition of interaction terms (OI × Age and OI × Education) did not significantly increase the explained variance (ΔR^2=.006, F(2,369)=1.451, p=.236).

Table 4. *Hierarchical Multiple Regression: Predicting Turnover Intention*

	Step 1			Step 2			Step 3		
	B	SE	*β*	B	SE	*β*	B	SE	*β*
Gender	-0.068	0.066	-0.053	-0.101	0.056	-0.080	-0.102	0.056	-0.080
Education	0.026	0.046	0.030	0.024	0.039	0.027	0.032	0.040	0.035
Age	0.021	0.032	0.034	0.026	0.028	0.043	0.033	0.028	0.053
Experience	-0.005	0.046	-0.006	-0.011	0.039	-0.013	-0.012	0.039	-0.013

Organizational Identification (OI)	—	—	—	-0.574***	0.048	-0.527	-0.576***	0.048	-0.528
OI × Age	—	—	—	—	—	—	-0.077	0.056	-0.061
OI × Education	—	—	—	—	—	—	-0.079	0.083	-0.042

R^2	0.005	0.282	0.288
Adjusted R^2	-0.006	0.272	0.274
ΔR^2	—	0.277***	0.006
F for ΔR^2	—	143.235 (p< .001)	1.451 (p= .236)

Note. N = 377. Unstandardized regression coefficients (B) and standard errors (SE) are reported. β = standardized coefficient. All continuous predictors are mean-centered. Step 1 = control variables (Gender, Education, Age, Experience). Step 2 adds Organizational Identification (OI). Step 3 adds the OI × Age and OI × Education interaction terms. Bootstrapped 95% CIs for interaction terms (5,000 samples): OI × Age [-0.184, 0.037]; OI × Education [-0.280, 0.139]. * p < .05. ** p < .01. *** p < .001.

Source: authors calculations

Hierarchical regression analysis revealed that organizational identification significantly predicted turnover intention (β = −0.527, p < .001). However, age (B = −0.077, p = 0.168) and education level (B = −0.079, p = 0.342) did not significantly moderate this relationship.

Organizational Identification as a Critical Buffer (H1 Supported)

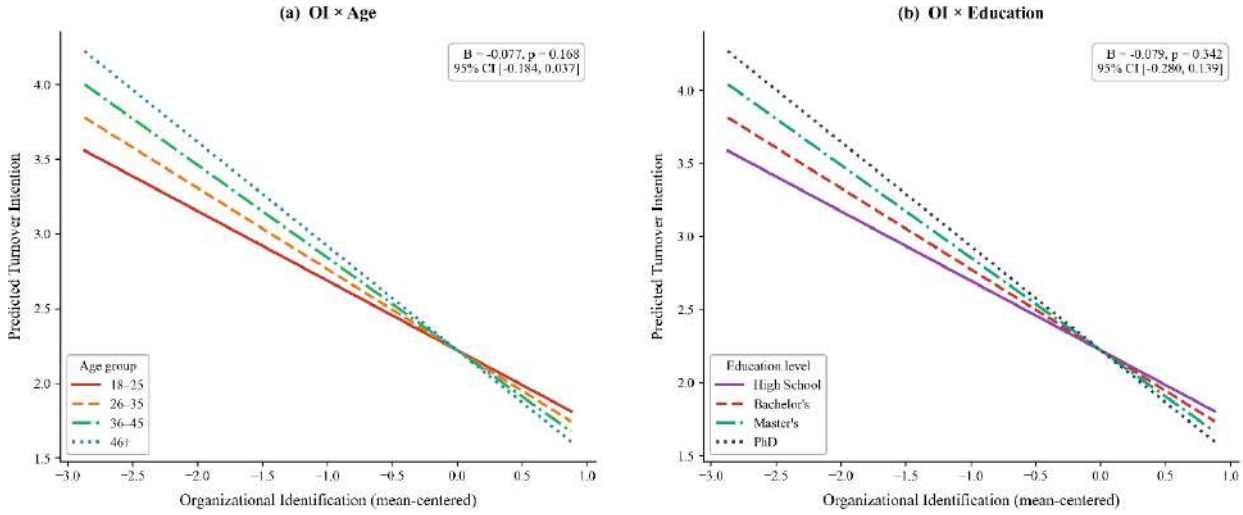
The results confirm a strong, significant negative relationship between OI and TI (β = −0.527, p < .001), explaining 27.7% of the variance in turnover intention. This aligns with the foundational tenets of Social Identity Theory, which posits that when individuals internalize organizational membership into their self-concept, they experience a "shared fate" that significantly reduces their desire to leave (Ashforth & Mael, 1989, p. 21). In this regard, psychological attachment serves as a far more potent retention tool than demographic factors within Kosovo's ICT sector. The sector faces intense pressure from international mobility and youth emigration, which in turn elevates the detrimental importance of internal psychological bonds as a retention mechanism (Veljanovska Blazhevska, 2017, p. 49; Reçica & Doğan, 2019,

p. 174). The high mean for OI (4.12) reveals that for those currently employed in the sector, a strong sense of belonging effectively counteracts the structural drivers of turnover common in transitional economies.

The Non-Significant Role of Age Moderation (H2 Not Supported)

Contrary to the "life-cycle stability hypothesis," age did not significantly moderate the OI–TI relationship in this sample (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 124). This hypothesis suggests that older employees exhibit stronger retention through accumulated tenure and higher opportunity costs. However, several post-hoc factors in the Kosovo context may explain this discrepancy. The workforce is predominantly young, with 42.4% of respondents under the age of 35. In such a demographically skewed industry, the "generational discrepancy" in how work is perceived may be muted. Both younger and middle-aged ICT workers are navigating the same transitional labor market, which in turn dilutes the expected age-based variation in identification strength (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 128; Baleci & Heeman, 2013, p. 67). More so, Kosovo's high national unemployment rate of 32.9% suggests that the desire for international career paths may be a universal motivator that transcends age brackets within this high-skill sector (Reçica & Doğan, 2019, p. 174).

Figure 3.Moderation plots illustrating the interaction effects of (a) age and (b) education level on the relationship between organizational identification and turnover intention among ICT employees in Kosovo. Both graphs show that higher organizational identification predicts lower turnover intention across all groups. However, the moderation effects were statistically non-significant.

Source: authors calculations

Education and the Opportunity Cost Framework (H3 Not Supported)

The hypothesis that education level would intensify the OI–TI relationship (H3) was also not supported. Although this finding runs counter to the a priori hypothesis, a post-hoc reading of

the Kosovo context offers a thorough explanation. Human capital theory suggests that highly educated employees possess greater "ease of movement." However, the data reveals that education does not alter the manner on how identification influences the intent to leave among Kosovar ICT workers (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 138). In this regard, this mirrors findings in Kosovo's education sector, where research found minimal differences in workplace satisfaction between different degree holders. This pattern is potentially attributable to a deficiency in salary differentiation for higher qualifications in the local market, or better to explain, higher educational credentials do not attain substantially different organizational expectations within Kosovo's domestic ICT firms (Mehmeti et al., 2023, p. 160). In this stance, if a Master's degree does not provide a significantly higher level of mobility, the moderating effect theorized by Moynihan and Landuyt (2008) remains dormant.

Multicollinearity Assessment

To ensure the stability of the regression model, VIF values were assessed for Step 3 predictors (Table 5). All values indicated that multicollinearity was not a concern in this analysis.

Table 5. *Variance Inflation Factors for Step 3 Predictors*

Predictor	VIF	Assessment
Gender	1.01	Acceptable (< 2.5)
Education (centered)	1.02	Acceptable (< 2.5)
Age (centered)	1.09	Acceptable (< 2.5)
Experience (centered)	1.07	Acceptable (< 2.5)
OI (centered)	1.00	Acceptable (< 2.5)
OI × Age	1.02	Acceptable (< 2.5)
OI × Education	1.02	Acceptable (< 2.5)

Note. VIF = Variance Inflation Factor. Values below 2.5 indicate no problematic multicollinearity. Mean-centering of all continuous variables eliminates artificial multicollinearity introduced by interaction terms.

Source: authors calculations

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This study concludes that organizational identification serves as the crucial standpoint for retaining talent within Kosovo's ICT sector. The empirical results provide strong support for Hypothesis 1, revealing that as employees internalize their organization's values, their intention to leave significantly decreases (Ashforth & Mael, 1989, p. 21). In an industry characterized by high international mobility, this psychological bond explains a substantial 27.7% of the variance

in turnover intention, portraying OI as one of the most consequential predictors of retention in transitional high-skill environments.

However, the findings reveal that the moderating roles of age (H2) and education (H3) were not significant. Contrary to traditional theories of human capital and life-cycle stability, identification appears to act as a universal buffer across different demographic subgroups of Kosovo's ICT workforce. In this sense, the strength of the internal psychological connection overrides the influence of external opportunity costs associated with age or educational attainment (Moynihan & Landuyt, 2008, p. 138; Reçica & Doğan, 2019, p. 174).

For practitioners, these results indicate that retention strategies must be "culture-centric" rather than "demographic-centric" (Nikčević, 2024, p. 33). Managers should prioritize interventions that foster a sense of belonging and perceived shared success. In this line, such interventions are likely to be equally effective for all employees, regardless of age or educational background (Nikčević, 2024, p. 31; Ashforth & Mael, 1989, p. 21). Future research should build on this framework by investigating additional mediators, in the form of organizational justice or trust in leadership, to attain a more comprehensive understanding of employee retention in the Western Balkans (Nikčević, 2024, p. 36; Reçica & Doğan, 2019, p. 179).

Based on the results obtained from the conducted research, several recommendations can be provided for ICT companies in Kosovo.

First, organizations should concentrate on strengthening their organizational cultures by promoting team-oriented practices, participative decision-making, and recognition systems. Establishing such an environment will foster employee belonging and reinforce identification, which has been shown to reduce turnover intention.

Second, ICT firms should invest in leadership development programs for managers. Training that emphasizes both transactional skills for operational efficiency and transformational skills for employee motivation and development will enable leaders to communicate shared goals and values more effectively, thereby enhancing organizational identification across the workforce.

Third, companies need to address migration pressures by creating career development pathways and offering opportunities for international project exposure. Such initiatives can reduce the perception of ICT jobs as temporary stepping stones and encourage employees to view their positions as sustainable long-term careers.

Finally, organizations should focus on universal interventions rather than demographic-specific strategies. Since age and education did not moderate the relationship between organizational identification and turnover intention, retention practices that emphasize culture and belonging are likely to be equally effective across all employee groups.

DISCUSSION LIMITATIONS AND DIRECTIONS FOR FUTURE RESEARCH

While this study provides significant insights, several limitations must be acknowledged. First, the cross-sectional design restricts the ability to draw definitive causal inferences regarding the

relationships between identification and turnover (Polat & Celep, 2008, p. 8; Topçu, 2025, p. 80). Future research should employ longitudinal designs to evaluate how these psychological bonds evolve over time. In this regard, the contextual explanations offered for the non-significant moderation of age and education should be interpreted as post-hoc theorizing rather than a priori predictions. They should therefore be treated as propositions for future hypothesis-driven testing rather than confirmed theoretical conclusions.

Second, the data collection relied on self-reported measures, which are susceptible to common method bias (CMB) and social desirability bias (Polat & Celep, 2008, p. 8; Topçu, 2025, p. 80). Incorporating objective metrics, in the form of actual turnover rates, could enhance the robustness of future findings (du Plooy, 2013, p. 11; Silva & Neiva, 2025).

The third limitation concerns the study's geographic and sectoral scope. The findings derive from Kosovo's ICT sector alone, which in this regard constrains how broadly they can be applied to other industries or national contexts. Kosovo's labor market dynamics derive from a post-conflict institutional context that is not directly comparable to more developed nations. Caution is warranted when extrapolating these findings beyond the Western Balkans (Nikčević, 2024, p. 30; Reçica & Doğan, 2019, p. 174). In this aspect, the psychometric performance of the adapted OI scale also raises concerns that the reader should take into account. The internal consistency ($\alpha = .681$) fell slightly below the conventional .70 threshold. This constrains the confidence that can be placed in inferences derived from the OI measure, a concern that future studies should address by developing instruments better calibrated to the Kosovo context (Nikčević, 2024, p. 178).

The absence of publicly disaggregated gender statistics for Kosovo's ICT workforce also prevented a formal verification of sample representativeness on this dimension. In this line, future studies should consider partnering directly with industry associations such as STIKK to attain sector-level demographic registers before the sampling phase begins. Refining these instruments within the Balkan cultural context is also a priority that future research should take up. A useful starting point would be testing the adapted scales through Confirmatory Factor Analysis using larger samples. Ordinal-appropriate estimators such as Weighted Least Squares Mean and Variance adjusted (WLSMV) attain better results with Likert-scale data than the maximum likelihood estimation imposed here.

REFERENCES

Ashforth, B. E., & Mael, F. (1989). Social identity theory and the organization. *Academy of Management Review, 14*(1), 20–39. https://doi.org/10.2307/258189

Baleci, F., & Heeman, H. (2013). Making Kosovo work again: Challenges and opportunities for young people. *Journal European Perspectives of the Western Balkans, 5*(1), 60–70.

Becker, G. S. (1962). Investment in human capital: A theoretical analysis. *Journal of Political Economy, 70*(5, Part 2), 9–49. https://doi.org/10.1086/258724

Becker, S. W., Ronen, J., & Sorter, G. H. (1974). Opportunity costs — An experimental approach. *Journal of Accounting Research, 12*(2), 317–329. https://doi.org/10.2307/2490380

Buchanan, J. M. (1991). Opportunity cost. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.), *The world of economics: The New Palgrave* (pp. 520–521). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21315-3_69

Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, D., & Klesh, J. (1979). *The Michigan Organizational Assessment Questionnaire* [Unpublished manuscript]. University of Michigan.

Cole, M. S., & Bruch, H. (2006). Organizational identity strength, identification, and commitment and their relationships to turnover intention: Does organizational hierarchy matter? *Journal of Organizational Behavior, 27*(5), 585–605. https://doi.org/10.1002/job.378

Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). SAGE Publications.

du Plooy, J., & Roodt, G. (2013). Biographical and demographical variables as moderators in the prediction of turnover intentions. *SA Journal of Industrial Psychology, 39*(1), Article 1070. https://doi.org/10.4102/sajip.v39i1.1070

Gollopeni, B. (2016). Kosovar emigration: Causes, losses and benefits. *Sociologija i Prostor, 54*(3), 295–314. https://doi.org/10.5673/sip.54.3.5

Hom, P. W., & Griffeth, R. W. (1991). Structural equations modeling test of a turnover theory: Cross-sectional and longitudinal analyses. *Journal of Applied Psychology, 76*(3), 350–366. https://doi.org/10.1037/0021-9010.76.3.350

Huțul, A., & Holman, A. C. (2022). The mediation role of organizational identification on emotional intimacy and collaborative behaviors in public and private organizations. *Logos Universality Mentality Education Novelty: Social Sciences, 11*(2), 1–20. https://doi.org/10.18662/lumenss/11.2/66

Klajkó, D., Restás, P., Szabó, Z. P., & Czibor, A. (2019). The effect of organizational culture on employee well-being: Work-related stress, employee identification, turnover intention. *Journal of International Cooperation and Development, 2*(2), 19. https://doi.org/10.36941/jicd-2019-0010

Kosovo Agency of Statistics. (2024). *Workforce analysis for the ICT sector in Kosovo: Employment by activity and sex; number of employees by sector; population by age group; labour force participation*. Kosovo Agency of Statistics. https://ask.rks-gov.net/

Mael, F., & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior, 13*(2), 103–123. https://doi.org/10.1002/job.4030130202

Mehmeti, F., Spahi, J., & Elgün, R. F. (2023). Job satisfaction level of education employees. *Corporate Governance and Organizational Behavior Review, 7*(2), 158–167. https://doi.org/10.22495/cgobrv7i2p14

Mignonac, K., Herrbach, O., & Guerrero, S. (2006). The interactive effects of perceived external prestige and need for organizational identification on turnover intentions. *Journal of Vocational Behavior, 69*(3), 477–493. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.05.006

Mobley, W. H. (1977). Intermediate linkages in the relationship between job satisfaction and employee turnover. *Journal of Applied Psychology, 62*(2), 237–240. https://doi.org/10.1037/0021-9010.62.2.237

Moynihan, D. P., & Landuyt, N. (2008). Explaining turnover intention in state government: Examining the roles of gender, life cycle, and loyalty. *Review of Public Personnel Administration, 28*(2), 120–143. https://doi.org/10.1177/0734371X08315771

Nikčević, G. (2024). On organizational culture in the Western Balkans: A review of the literature. *Knowledge — International Journal, 65*(1), 31–36. https://ojs.ikm.mk/index.php/kij/article/view/6891

Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory* (2nd ed.). McGraw-Hill.

Palmer, S., & Raftery, J. (1999). Opportunity cost. *BMJ, 318*(7199), 1551–1552. https://doi.org/10.1136/bmj.318.7199.1551

Reçica, L. F., & Doğan, A. (2019). The relationship between job satisfaction, organizational trust and intention to leave the job: A comparative study between Kosovo and Turkey. *Acta Universitatis Danubius: Œconomica, 15*(2), 173–189.

Riketta, M. (2005). Organizational identification: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior, 66*(2), 358–384. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.05.005

Sahiti, F. (2026). Digital services and ICT in Kosovo. In *Catching up in the digital age* (Contributions to Economics, pp. 111–140). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-032-17059-0_5

Silva, A. C. A. M., Neiva, E. R., Damasceno, D. P., & Ferreira, F. O. F. B. (2025). Mediators and moderators in voluntary turnover intention: A scoping review in the public service. *Frontiers in Psychology, 16*, Article 1631551. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1631551

STIKK. (2024). *Workforce analysis for the ICT sector in Kosovo*. STIKK. https://stikk.org/

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Nelson-Hall.

Tett, R. P., & Meyer, J. P. (1993). Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: Path analyses based on meta-analytic findings. *Personnel Psychology, 46*(2), 259–293. https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1993.tb00874.x

Topçu, K. (2025). *The mediator of organizational identification in the effect of work engagement on work effort* [Doctoral dissertation, Istanbul Ticaret University].

Van Dick, R., Christ, O., Stellmacher, J., Wagner, U., Ahlswede, O., Grubba, C., Hauptmeier, M., Höhfeld, C., Moltzen, K., & Tissington, P. A. (2004). Should I stay or should I go? Explaining turnover intentions with organizational identification and job satisfaction.

British Journal of Management, 15(4), 351–360. https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2004.00424.x

Van Iddekinge, C. H., Arnold, J. D., Aguinis, H., Lang, J. W. B., & Lievens, F. (2023). Work effort: A conceptual and meta-analytic review. *Journal of Management, 49*(1), 125–157. https://doi.org/10.1177/01492063221087641

Veljanovska Blazhevska, K. (2017). *Factors that influence the process of migration of youth: A case study of Kosovo*. War Studies University Publishing House.

Veseli, A. (2020). *The effect of human resource management practices, perceived organizational justice, and citizenship behaviors on turnover intention: An investigation of the Kosovo banking sector* [Doctoral dissertation, Niğde Ömer Halisdemir University].

Xiong, B., Wu, X., & Sui, Q. (2023). The impact of transformational leadership on the turnover intention of the new generation of knowledgeable employees: A moderated mediation model. *Frontiers in Psychology, 13*, Article 1090987. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1090987

Yaşar, M. E., & Gönül, F. (2025). The antecedents of emotional labor in health personnel: Job satisfaction and organizational identification. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13*(3), 1361–1395. https://doi.org/10.18506/anemon.1688218

Yılmaz, S. E., Sezgili, K., & Yalçın, A. (2025). The effect of age on organizational identification and turnover intention: A multi-group analysis. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 34*(1), 313–329. https://doi.org/10.35379/cusosbil.1500240

Zhang, S., & Liu, Z. (2016). A meta-analysis of the relationship between organizational identification and turnover intention. *Acta Psychologica Sinica, 48*(12), 1561–1573. https://doi.org/10.3724/SP.J.1041.2016.01561

17. YÜZYIL OSMANLI RUMELİ'SİNDE BİR CAZİBE MERKEZİ OLARAK ÜSKÜP: EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ ÜZERİNDEN DİSİPLİNLERARASI BİR ANALİZ

SKOPJE AS A CENTER OF ATTRACTION IN 17TH-CENTURY OTTOMAN RUMELIA: AN INTERDISCIPLINARY ANALYSIS THROUGH THE LENS OF EVLİYA ÇELEBİ'S SEYAHATNÂME

Doç. Dr. Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,

ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

m.menekse@mu.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki stratejik, idari ve kültürel merkezlerinden biri olan Üsküp, 17. yüzyılın en önemli tanığı Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde müstesna bir "model şehir" olarak resmedilmiştir. Bu çalışma, Çelebi'nin 1650 (H. 1060) yılındaki derinlemesine müşahedelerini merkeze alarak; şehrin idari hiyerarşisini, mimari dokusunu, gelişmiş su kültürünü ve iktisadi dinamizmini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın metodolojisi, metin merkezli niteliksel içerik analizi ile tarihsel karşılaştırmalı yöntemi birleştirmektedir. Seyyahın sunduğu hane, dükkân, cami ve su yapılarına dair spesifik nicel veriler, sadece birer tasvir olarak değil modern şehir tarihçiliği literatürüyle çapraz sorgulamaya tabi tutularak metodolojik olarak tahkim edilmiştir. Ayrıca, şehirdeki fiziksel mekânın sosyal işlevlerle nasıl bütünleştiğini anlamlandırmak adına "mekânsal analiz" yöntemi destekleyici bir unsur olarak kullanılmıştır.

Çelebi'nin "Selanik ve Belgrad'dan daha süslü" olarak tanımladığı Üsküp'ün 120 mihrabı, 15 gözlü anıtsal Taş Köprü'sü ve 2.150 dükkânlık devasa çarşı yapısıyla ulaştığı kentsel refah düzeyi çalışmada verilerle detaylandırılmaktadır. Özellikle Avrupa şehirlerinde henüz emsali görülmeyen, hemen her evde bulunan "akar su" şebekesi, şehrin yaşam kalitesinin ve hijyen kültürünün en çarpıcı göstergesi olarak ele alınmaktadır.

Yapılan analizler sonucunda Üsküp'ün, sadece askeri bir serhad şehri değil, vakıf sistemiyle tahkim edilmiş Arasta kültürü, yüksek eğitim seviyesi ve çok katmanlı sosyal yapısıyla Osmanlı "ideal şehir" tipolojisinin Balkanlar'daki en somut yansıması olduğu ortaya konulmuştur. Bu bildiri, seyyahın edebi tasvirlerini bilimsel ve metodolojik verilerle sentezleyerek, 17. yüzyıl Osmanlı Balkan şehirciliğine dair bütüncül, mukayeseli ve akademik bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Üsküp, Osmanlı Şehirciliği, Sosyoekonomik Tarih, Mekânsal Analiz.

ABSTRACT

Skopje, one of the strategic, administrative, and cultural hubs of the Ottoman State in the Balkans, is depicted as an exceptional "model city" in the Seyahatnâme of Evliya Çelebi, the most significant witness of the 17th century. Centering on Çelebi's in-depth observations in 1650 (A.H. 1060), this study aims to analyze the city's administrative hierarchy, architectural fabric, advanced water culture, and economic dynamism through an interdisciplinary lens.

The methodology of the study integrates text-centered qualitative content analysis with the historical comparative method. Specific quantitative data provided by the traveler-such as the number of households, shops, mosques, and water structures-are not treated merely as descriptions but are methodologically reinforced through triangulation with modern urban historiography literature and period-specific archival records. Furthermore, "spatial analysis" is utilized as a supportive method to contextualize how physical space integrated with social functions within the city.

The study details the level of urban prosperity attained by Skopje, which Çelebi described as "more adorned than Thessaloniki and Belgrade," highlighting its 120 mihrabs, the monumental 15-arched Stone Bridge, and a massive bazaar consisting of 2,150 shops. In particular, the "running water" network found in nearly every household-a feature with few contemporary parallels in European cities-is examined as the most striking indicator of the city's quality of life and hygiene culture.

As a result of the analyses, it is demonstrated that Skopje was not merely a military frontier town, but rather the most concrete reflection of the Ottoman "ideal city" typology in the Balkans, characterized by its Arasta culture fortified by the waqf system, high educational standards, and multi-layered social structure. By synthesizing the traveler's literary descriptions with scientific and methodological data, this paper offers a holistic, comparative, and academic perspective on 17th-century Ottoman Balkan urbanism.

Keywords: Evliya Çelebi, Skopje, Ottoman Urbanism, Socio-economic History, Spatial Analysis.

GİRİŞ

Yahya Kemal Beyatlı'nın, *"Üsküp ki Yıldırım Bayezid Han diyârıdır / Evlâd-ı Fâtihân'a onun yâdigârıdır / Fîrûze kubbelerle bizim şehrimizdi o / Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle bizdi o"* mısralarıyla dile getirdiği derin hasret, Üsküp'ün yalnızca bir coğrafî mekân değil, Osmanlı medeniyet tasavvurunun Balkanlar'daki en güçlü tezahürlerinden biri olduğunu göstermektedir (Beyatlı, 2003, s. 51). Fetihten itibaren Anadolu'nun kültürel ve medenî birikimini Rumeli içlerine taşıyan önemli bir merkez hâline gelen Üsküp, Osmanlı şehir kimliğinin mimarî, toplumsal ve manevî unsurlarını bünyesinde bütünleştiren seçkin bir "liman şehir" hüviyeti kazanmıştır. Bu yönüyle şehir, yalnızca askerî ve idarî bir merkez değil; aynı zamanda Osmanlı kültürel hafızasının Balkanlar'daki taşıyıcı unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Evliya Çelebi ise ömrünün yaklaşık kırk yılını Osmanlı coğrafyasını ve komşu ülkeleri dolaşarak geçirmiş; yalnızca bir seyyah değil, aynı zamanda tarihçi, coğrafyacı ve dil araştırmacısı kimliğiyle XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasının en önemli gözlemcilerinden biri hâline gelmiştir. Müellif, devasa eseri Seyahatnâme'de ziyaret ettiği her şehri yalnızca fiziksel

özellikleriyle değil; sosyal hayatı, ekonomik dinamizmi ve kültürel dokusuyla birlikte ele alarak adeta şehirlerin ruhunu yazıya aktarmıştır (İlgürel, 1995; Tezcan, 2009). 1650 (H. 1060) yılında Üsküp'e gelen Evliya Çelebi için bu şehir, yalnızca stratejik bir "Paşa Sancağı" ya da askerî bir tahkimat merkezi değildir; aksine o, Üsküp'ü mimarî ihtişamı ve manevî atmosferiyle kuşatılmış, "cennet-misâl" bir Osmanlı şehri olarak tasvir etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 763).

Mariya Leontic'in de vurguladığı üzere Evliya Çelebi, Üsküp'ü sıradan bir şehir envanteri mantığıyla anlatmamakta, gündelik yaşamı, çarşının iktisadî ritmini ve mimarî estetiği son derece canlı tasvirlerle okuyucuya aktarmaktadır (Leontic, 2013). Vardar Nehri'nin iki yakasını birbirine bağlayan mağrur Taş Köprü'sü, göğe yükselen firuze kubbeleri ve hemen her köşesinden suların çağladığı konaklarıyla Üsküp, Çelebi'nin zihninde Rumeli'nin en müstesna şehirlerinden biri olarak yer edinmiştir. Bu çalışma da Evliya Çelebi'nin hayranlık dolu gözlemlerini merkeze alarak, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün Osmanlı dünyasındaki benzersiz "cazibe merkezi" kimliğini, dönemin literatürü ve tarihsel verileri ışığında yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Evliya Çelebi'ye Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Üsküp

1. Doğal Çevre ve İklim Özellikleri

Evliya Çelebi, Üsküp'ün doğal çevresini değerlendirirken şehrin su kaynaklarının bolluğuna ve havasının temizliğine özellikle vurgu yapmaktadır. Seyyahın ifadelerine göre Üsküp, kaliteli içme sularına ve insan sağlığını olumlu yönde etkileyen bir iklime sahiptir. Şehrin havasını övgüyle tasvir eden Evliya Çelebi, burada esen sabah rüzgârlarının ferahlatıcı niteliğine dikkat çekmekte ve bu durumun şehir halkının sağlıklı bir yaşam sürmesine katkı sağladığını belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 773).

Bu değerlendirmeler, XVII. yüzyıl Osmanlı şehir tasvirlerinde sıkça karşılaşılan çevre ve sağlık ilişkisinin Üsküp örneğindeki yansıması olarak görülebilir. Evliya Çelebi'nin gözlemleri, şehrin bol su kaynaklarına sahip olması, yeşil alanlarla çevrili bulunması ve uygun iklim şartlarıyla dönemin insanları tarafından yaşanabilir ve sağlıklı bir yerleşim merkezi olarak algılandığını göstermektedir.

Dolayısıyla seyyahın Üsküp'e ilişkin bu tasviri, yalnızca iklim özelliklerine dair bir gözlem değil, aynı zamanda şehrin doğal çevresinin yaşam kalitesi üzerindeki etkisine dair dönemin algısını yansıtan önemli bir değerlendirme niteliği taşımaktadır.

2. Tarihî Arka Planı, Askerî ve İdarî Taksimatı

Üsküp'ün tarihî kökenleri, antik dönemdeki Skupi yerleşimine kadar uzanmaktadır. Şehir, 518 yılında meydana gelen büyük deprem sonrasında İmparator I. Iustinianos döneminde, bugünkü kaleden Gazi Baba Mezarlığı'na kadar uzanan sahada yeniden inşa edilmiştir (Kul, 2024, s. 1; İnbaşı, 2012, s. 377). Evliya Çelebi de şehrin bu köklü geçmişine dikkat çekerek Üsküp'ü, Sırp Krallığı döneminden Osmanlı'ya intikal eden stratejik bir merkez olarak tasvir etmektedir. Bu yönüyle şehir, yalnızca tarihî sürekliliği temsil eden bir yerleşim değil; aynı zamanda Balkan coğrafyasındaki siyasî ve askerî hâkimiyet mücadelelerinin önemli bir düğüm noktasıdır.

Evliya Çelebi, Üsküp Kalesi'nin tarihî geçmişine ilişkin çeşitli rivayetlere yer vermektedir. Seyyah, kalenin adının kökenini halk arasında anlatılan bir menkıbeye dayandırarak, fetih sırasında yedi küp altın bulunduğunu ve Gazi Evrenos Bey'in "üst küpten alın" şeklindeki ifadesinin zamanla "Üsküp" adına dönüştüğünün rivayet edildiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte Evliya Çelebi, kalenin farklı kaynaklarda çeşitli isimlerle anıldığını da belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 763).

Seyahatnâme'de yer alan bilgilere göre Üsküp Kalesi'nin inşası Hz. İsa döneminde hüküm süren Sırp despotlarına nispet edilmektedir. Evliya Çelebi ayrıca bölgenin tarihî süreç içerisinde Arnavut ve Bulgar topluluklarının hâkimiyetine geçtiğini ifade etmektedir. Seyyahın anlatımında Emevîler devrinden itibaren bölgeye yerleşen bazı toplulukların zamanla Arnavut nüfusunun oluşumunda etkili oldukları yönündeki geleneksel tarih anlayışının izleri görülmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 763-764).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Üsküp, Osmanlı hâkimiyetine Yıldırım Bayezid döneminde Gazi Evrenos Bey tarafından kazandırılmıştır. Seyyah, fethin ardından Yıldırım Bayezid'in şehrin iklimi ve doğal güzelliklerinden etkilendiğini, zaman zaman Edirne ile birlikte Üsküp'ü de askerî ve siyasî faaliyetlerinde önemli bir merkez olarak kullandığını belirtmektedir. Bu anlatım, Üsküp'ün Osmanlı fetih siyasetinde ve Rumeli'deki askerî harekâtlarda stratejik bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (Evliya Çelebi, 2001, s. 763-764). Literatürde de belirtildiği üzere, fetihle birlikte Üsküp kısa sürede bir “uç merkezi” (serhad) hâline gelmiş ve Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’daki ilerleyişinde önemli bir lojistik üs işlevi görmüştür (Dede, 2021, s. 4).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler, XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp'ün Rumeli Eyaleti içerisinde önemli bir idarî ve askerî merkez konumunda bulunduğunu göstermektedir. Seyyahın aktardığına göre şehir, esasen bir sancak merkezi olmakla birlikte zaman zaman beylerbeyilere de tahsis edilmekteydi. Üsküp sancağının yıllık gelirinin 18-20 kese civarında olduğu belirtilirken, sancakbeyinin padişah tarafından tahsis edilen hâssının ise 240.000 akçe olduğu ifade edilmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 764).

Seyahatnâme'de Üsküp sancağında 15 zeamet ve 255 timarın bulunduğu kaydedilmektedir. Timar sistemine bağlı sipahilerin cebelüleri ve sancak askerleriyle birlikte değerlendirildiğinde, şehrin yaklaşık 5.000 kişilik bir askerî kuvvet potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca alaybeyi, çeribaşı ve yüzbaşı gibi askerî görevlilerin varlığı, bölgedeki askerî teşkilatlanmanın düzenli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 764).

Evliya Çelebi'nin anlatımına göre Üsküp, yalnızca askerî bakımdan değil, adlî açıdan da önemli bir merkezdi. Şehirde biri büyük mahkeme olmak üzere üç mahkeme bulunmakta, bunlara bağlı çeşitli naiplikler faaliyet göstermekteydi. Üsküp kadılığının yüksek dereceli bir mevleviyet olarak tanımlanması, şehrin Osmanlı adliye teşkilatı içerisindeki önemini ortaya koymaktadır. Seyyah ayrıca Üsküp'e bağlı 360 mamur köy ve 46 kazanın bulunduğunu belirtmekte, bu durum şehrin geniş bir hinterlanda hükmeden bölgesel bir merkez niteliği taşıdığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 764). Akademik çalışmalar da Üsküp’ün XVII. yüzyılda ondan fazla nahiyeyi ve yüzlerce köyü kapsayan geniş bir yargı alanına sahip olduğunu doğrulamaktadır

(Abaz, 2012, s. 241-242). Literatürde yer alan veriler, Üsküp'ün güçlü bir "garnizon şehir" kimliği taşıdığını göstermektedir (Gönül, 2017, s. 26-27; İnbaşı, 2012, s. 379-380).

Şehir yönetiminde görev alan diğer görevliler arasında sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdarı, dizdar, şehir kethüdası, mimarbaşı, muhtesip ve bâcdâr da yer almaktaydı. Özellikle yeniçerilerin şehir nüfusu içerisindeki yoğun varlığı ve kalede görev yapan yaklaşık 300 kişilik muhafız birliği, Üsküp'ün askerî karakterini güçlendiren unsurlar olarak dikkat çekmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 764).

Evliya Çelebi ayrıca Üsküp'ün ekonomik yapısına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Şehirde görev yapan nazırın Kıratova başta olmak üzere çeşitli gümüş ve demir madenlerini denetlediğini belirtmesi, bölgenin madencilik faaliyetleri açısından önemini ortaya koymaktadır. Bunun yanında haraç ağası ve cebecibaşı gibi görevlilerin varlığı hem vergi sisteminin hem de askerî üretim faaliyetlerinin şehir ekonomisindeki yerini göstermektedir. Seyyahın ifade ettiği üzere bölgede güherçile yataklarının bulunması ve buradan barut üretimi yapılması, Üsküp'ün Osmanlı askerî lojistik sistemi içerisindeki rolüne işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 764).

Ticaret hayatına dair verdiği bilgilerde ise Evliya Çelebi, şehirde bâcdâr bulunduğunu ancak gümrük teşkilatının yer almadığını belirtmektedir. Bunun gerekçesi olarak Üsküp'ün Selanik, Bosna ve Belgrad gibi önemli ticaret merkezleri arasında bir geçiş noktası olması gösterilmektedir. Böylece tüccarların aynı güzergâh üzerinde birden fazla kez gümrük vergisine tabi tutulmasının önüne geçildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgesel ticaret ağlarını destekleyen mali politikalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 765).

3. Evliya Çelebi'ye Göre Üsküp'ün Fizikî Yapısı ve Kentsel Görünümü

Osmanlı idaresi altında Üsküp, fetih sonrasında hızlı bir mekânsal büyüme ve şehirleşme süreci yaşamıştır. Evliya Çelebi, Üsküp'ü doğal güzellikleri ile dikkat çeken, gelişmiş bir şehir olarak tasvir etmektedir. Seyyahın anlatımına göre şehir, içinden geçen Vardar Nehri etrafında şekillenmiş olup nehrin her iki yakasında geniş yeşil alanlar, bağlar, bostanlar ve çayırlıklar yer almaktadır. Bu tasvir, XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp'ün zengin bir doğal çevreye sahip olduğunu ve şehir yerleşiminin Vardar Nehri ekseninde geliştiğini göstermektedir.

Evliya Çelebi, özellikle Vardar Nehri'nin batısında yer alan yükseltiler üzerinde inşa edilmiş yapıların şehrin görünümüne ayrı bir güzellik kattığını belirtmektedir. Seyyahın ifadelerinden, Üsküp'te taş ve kagir malzemeyle inşa edilmiş çok sayıda yapının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, şehrin mimari açıdan gelişmiş bir görünüm sergilediğine ve önemli ölçüde kalıcı yapılaşmaya sahip olduğuna işaret etmektedir.

Seyahatnâme'de Üsküp'ün mahalle sayısının 70 olarak verilmesi de şehrin büyüklüğü ve yerleşim yoğunluğu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Mahalleler, Osmanlı şehir yapısının temel idarî ve sosyal birimlerini oluşturduğundan, bu sayı XVII. yüzyılda Üsküp'ün Rumeli'nin önemli şehir merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi'nin tasvirleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Üsküp'ün yalnızca askerî ve idarî bakımdan değil, doğal çevresi, mimarisi ve yerleşim düzeniyle de Osmanlı Rumeli'sinin önde gelen şehirlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 765).

Mevlüt Dede, bu dönüşümü "kentsel ve sosyal başkalaşım" kavramıyla açıklamakta, fetih öncesinde küçük bir Hristiyan yerleşimi olan Skupi'nin, Osmanlı döneminde Müslüman ve Yahudi nüfusun yerleşmesiyle birlikte kozmopolit bir ticaret merkezine dönüştüğünü belirtmektedir (Dede, 2021, s. 8). Alper Gönül ise Üsküp'ün gelişimini Bursa ile karşılaştırarak her iki şehrin de erken dönem Osmanlı kent planlamasının en belirgin örnekleri arasında yer aldığını ifade etmektedir (Gönül, 2017, s. 34-65).

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Evliya Çelebi'nin bir seyyah gözüyle sunduğu canlı tasvirlerin, kaynaklara ve modern akademik çalışmalara dayanan literatürle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. XVII. yüzyıl Üsküp'ü, yalnızca idarî bir merkez değil; Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplulukların ekonomik ve sosyal düzlemde bir arada yaşadığı, Osmanlı şehir medeniyetinin Balkanlar'daki en somut tezahürlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Üsküp'te Mimari Yapı ve Şehir Dokusu

4.1. Kale ve Savunma Yapıları

Şehir, kaleden başlayarak Vardar Nehri'ne doğru inen ve Taş Köprü aracılığıyla nehrin karşı kıyısına bağlanan organik bir yerleşim dokusuna sahiptir. Bu yapı, klasik Osmanlı şehircilik anlayışının temel unsurlarından biri olan "külliye merkezli mahalle" modelinin Balkanlar'daki en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Gönül, Üsküp'ün bu kentsel gelişimini Bursa ile mukayese ederek her iki şehrin de topografyaya uyumlu, cami eksenli bir büyüme stratejisi izlediğini belirtmektedir (Gönül, 2017, s. 34-65). Bu yönüyle Üsküp, yalnızca fiziksel bir yerleşim alanı değil; Osmanlı şehir estetiğinin ve sosyal organizasyon anlayışının Balkanlar'daki somut bir tezahürü niteliğindedir.

Evliya Çelebi, Üsküp'ü tasvir ederken yalnızca şehir içindeki yapıları ve kurumları anlatmakla yetinmemiş, şehrin çevresindeki önemli yerleşim merkezlerine de değinmiştir. Seyyahın verdiği bilgiler, XVII. yüzyılda Üsküp'ün Rumeli'nin iç kesimlerinde yer alan önemli ulaşım ve bağlantı noktalarından biri olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi'ye göre Üsküp'ün batısında, dağlık alanların ötesinde bulunan İpek, Dukagin ve Pirizren şehirleri kısa konaklama mesafelerinde yer almaktaydı. Bu yerleşmelerin Üsküp ile yakın ilişki içerisinde zikredilmesi, şehrin Batı Balkanlar'a uzanan yollar üzerindeki stratejik konumunu ortaya koymaktadır. Özellikle İpek ve Prizren gibi merkezlerin Osmanlı döneminde önemli idarî ve ticari fonksiyonlara sahip olmaları, Üsküp'ün bu şehirlerle kurduğu bağlantıların önemini artırmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 775).

Seyyah, Üsküp'ün güneyinde bir konak mesafesinde Köprülü Kalesi'nin, daha ileride ise İştip şehrinin bulunduğunu belirtmektedir. Doğu yönünde ise Kratova kasabası ile Eğridere Kalesi'nin yer aldığını ifade etmektedir. Bu bilgiler, Üsküp'ün Balkan iç ulaşım ağlarının merkezinde bulunan bir kavşak noktası olduğunu göstermektedir. Şehir, farklı yönlere uzanan yollar aracılığıyla askerî, idarî ve ticari merkezlerle bağlantı hâlindeydi (Evliya Çelebi, 2001, s. 775).

Evliya Çelebi'nin çevre yerleşimlere ilişkin gözlemleri, Üsküp'ün yalnızca kendi hinterlandına hizmet veren bir şehir olmadığını, aynı zamanda Kosova, Makedonya ve Batı Balkanlar arasında uzanan ulaşım güzergâhlarının önemli bir merkezi konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, daha önce seyyahın aktardığı yoğun ticari faaliyetler, hanlar,

kervansaraylar ve köprüler hakkındaki bilgilerle de uyumludur. Dolayısıyla XVII. yüzyılda Üsküp, çevresindeki kale, kasaba ve şehirlerle bütünleşmiş bir bölgesel merkez niteliği taşımakta; Osmanlı Rumelisi'nin iç kesimlerindeki idarî, askerî ve ekonomik ağların önemli düğüm noktalarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Evliya Çelebi'nin 1650 yılında ziyaret ettiği Üsküp'te en dikkatini çeken yapılardan biri şüphesiz Üsküp Kalesi olmuştur. Seyyah, kalenin geçmişine ilişkin yerel rivayetleri aktarırken yapının Osmanlı fetih sürecinde uzun süre direnç gösterdiğini ve Gazi Evrenos Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından yaklaşık yedi ay süren bir kuşatmanın ardından fethedildiğini belirtmektedir. Evliya Çelebi, bu fetih hatırasının bir yansıması olarak ***şehirdeki camilerde hatiplerin hutbeye kılıçla çıktığını*** ifade etmektedir. Bu bilgi, fetih geleneğinin XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp'te hâlen yaşatıldığını göstermesi bakımından önemlidir (Evliya Çelebi, 2001, s. 765).

Seyahatnâme'de yer alan tasvirlere göre Üsküp Kalesi, şehrin merkezinde yüksek ve sarp kayalıklar üzerine inşa edilmiş stratejik bir savunma yapısıdır. Evliya Çelebi, kalenin beşgen plana sahip olduğunu, çevresinin yüksek surlarla çevrildiğini ve yaklaşık yetmiş burçla tahkim edildiğini aktarmaktadır. Kalenin surları kesme taşlardan inşa edilmiş olup, taş işçiliğinin inceliği ve mimari süslemeleri seyyah tarafından övgüyle anlatılmıştır. Bu ifadeler, yapının yalnızca askerî değil aynı zamanda mimari açıdan da dikkat çekici bir eser olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 765-766).

Kalenin savunma sistemi hakkında da ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi, batı cephesinin Vardar Nehri'ne ve dik kayalıklara dayanması nedeniyle doğal koruma altında bulunduğunu belirtmektedir. Buna karşılık doğu, kuzey ve güney yönlerinde kayalara oyulmuş derin hendeklerin yer aldığını, giriş kapısı önünde ise gerektiğinde kaldırılabilen ahşap bir köprünün bulunduğunu ifade etmektedir. Bu unsurlar, kalenin klasik Osmanlı dönemi öncesi savunma mimarisinin özelliklerini koruduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 766).

Seyyah ayrıca kalenin içerisinde askerî amaçlarla kullanılan yapılar bulunduğunu kaydetmektedir. Buna göre kale içinde yaklaşık yüz kadar nefer evi, zahire ambarları ve cephanelikler yer almaktaydı. Bununla birlikte Üsküp'ün iç bölgede kalması nedeniyle kalede bulunan top ve mühimmat miktarının sınırlı olduğu belirtilmektedir. Bu durum, XVII. yüzyılda Üsküp Kalesi'nin sınır hattındaki kaleler kadar yoğun askerî işleve sahip olmadığını, daha çok idarî ve güvenlik amaçlı bir merkez olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 766-767).

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler, XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp Kalesi'nin hem stratejik konumu hem de mimari özellikleriyle şehrin en önemli yapılarından biri olduğunu göstermektedir. Kalenin doğal ve yapay savunma unsurlarıyla güçlendirilmiş olması, Osmanlı hâkimiyeti döneminde de askerî önemini koruduğunu ortaya koymaktadır.

4.2. Selâtin Camileri ve Külliyeler

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, yoğun bir dinî yapı ağına sahip önemli bir Osmanlı şehri görünümündeydi. Seyyah, şehirde cami ve mescitlerden oluşan toplam 120 mihrabın bulunduğunu, bunların 45'inde cuma namazı kılındığını belirtmektedir. Bu durum, Üsküp'ün Osmanlı Rumelisi içerisinde dinî ve sosyal hayatın canlı

şekilde sürdürüldüğü önemli merkezlerden biri olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 767).

Evliya Çelebi'nin dikkat çektiği yapılardan biri, saat kulesi yakınında bulunan Hünkâr Camii'dir. Seyyahın aktardığı kitabe bilgisine göre cami, Sultan II. Murad döneminde 840/1436-1437 yılında inşa edilmiştir. Bu bilgi, Üsküp'teki Osmanlı mimari faaliyetlerinin fetih sonrasında kısa süre içerisinde başladığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 767).

Şehrin en eski ve görkemli yapılarından biri olan Hünkâr Camii, Osmanlı hâkimiyetinin şehir üzerindeki kalıcı etkisini simgeleyen başlıca eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Mevlüt Dede, caminin inşasını Üsküp'ün bir "İslam şehri" kimliği kazanmasındaki en önemli aşamalardan biri olarak değerlendirmektedir (Dede, 2021, s. 12). Caminin yanında yer alan Saat Kulesi'nin XVI. yüzyılda inşa edilmiş olması ve Balkanlar'daki ilk örneklerden biri kabul edilmesi ise şehrin kamusal zaman düzeni ve kent organizasyonu bakımından gelişmiş yapısını ortaya koymaktadır (İnbaşı, 2012, s. 380-381).

Şehrin en dikkat çekici ibadet yapılarından biri ise Yahya Paşa Camii'dir. Evliya Çelebi, caminin banisinin Sultan II. Bayezid'in damadı olan Yahya Paşa olduğunu belirtmekte ve yapıyı ayrıntılı biçimde tasvir etmektedir. Seyyahın ifadelerine göre cami, büyük kubbesi ve yüksek minaresiyle şehrin en görkemli yapıları arasında yer almaktaydı. Kubbenin büyüklüğünü Ayasofya ile kıyaslayacak ölçüde abartılı bir üslupla anlatan Evliya Çelebi, özellikle minarenin yüksekliğini ve mimari zarafetini vurgulamaktadır. Caminin avlusunda yer alan havuz da seyyahın dikkatini çekmiş, mermer işçiliği ve süslemeleri bakımından hayranlık uyandıran bir eser olarak tasvir edilmiştir. Bu anlatımlar, Yahya Paşa Camii'nin XVII. yüzyılda yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda şehrin mimari sembollerinden biri olarak algılandığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 768).

Evliya Çelebi ayrıca Vardar Nehri üzerindeki büyük köprünün karşısında bulunan Karlızâde Camii'nden ve kale yakınındaki Koca Mustafa Paşa Camii'nden de söz etmektedir. Koca Mustafa Paşa Camii'nin kitabesinde 890/1485 tarihinin yer aldığını kaydeden seyyah, bu yapının Osmanlı döneminin erken evrelerinde inşa edilen önemli eserlerden biri olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 768.

Şehirdeki önemli camiler arasında Alaca Camii, Gazi İshak Bey Camii ve İsa Bey Camii de bulunmaktadır. Evliya Çelebi, özellikle İshak Bey ve oğlu İsa Bey tarafından yaptırılan bu eserleri övgüyle anmakta ve onları selâtin camileriyle kıyaslanabilecek ölçüde gösterişli yapılar olarak değerlendirmektedir. Bu durum, Üsküp'te yalnızca merkezî yönetimin değil, aynı zamanda bölgesel Osmanlı idarecileri ve vakıf sahiplerinin de şehir mimarisinin gelişimine önemli katkılar sunduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 768).

İshak Bey Camii, bezemelerindeki estetik zenginlik nedeniyle Evliya Çelebi'nin hayranlıkla söz ettiği yapılardan biridir. Akademik çalışmalar, bu yapının yalnızca bir ibadethane olmadığını, medrese, imaret ve türbe gibi yapılardan oluşan geniş bir külliyenin merkezi konumunda bulunduğunu göstermektedir. Bu külliye sistemi, Osmanlı şehir yaşamında sosyal dayanışma ve hayır kültürünün kurumsal bir çerçevede nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır (Abaz, 2012, s. 91-94).

Yahya Paşa ve İsa Bey camileri de Üsküp'ün dinî mimarisinin seçkin örnekleri arasında yer almaktadır. Evliya Çelebi, Yahya Paşa Camii'nin minaresini "Balkanlar'da eşi benzeri olmayan bir sanat eseri" şeklinde nitelendirmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 765). İsa Bey Camii ise çift kubbeli yapısıyla erken dönem Osmanlı mimarisinin karakteristik özelliklerini taşımakta; özellikle Bursa'daki ters T planlı cami tipolojisinin Balkanlar'daki yansıması olarak değerlendirilmektedir (Gönül, 2017, s. 31-33).

Genel olarak değerlendirildiğinde Evliya Çelebi'nin aktardığı veriler, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün çok sayıda cami, mescit ve vakıf eseriyle donatılmış güçlü bir İslam şehri kimliğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Şehirdeki dinî yapılar yalnızca ibadet ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı hâkimiyetinin, vakıf kültürünün ve mimari gelişmişliğin en önemli göstergeleri arasında yer almıştır.

4.3. Üsküp'ün Eğitim Kurumları, Dinî Öğretim Yapısı ve Tasavvuf Hayatı

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler, XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp'ün yalnızca idarî ve ticari bir merkez değil, aynı zamanda önemli bir eğitim ve dinî öğretim merkezi olduğunu göstermektedir. Seyyah, şehirde çok sayıda mescit bulunduğunu belirtmekte ve özellikle İsa Bey Mescidi ile İshak Bey Mescidi'ni eski ve köklü ibadet mekânları arasında zikretmektedir. Bu durum, Osmanlı fetihlerinin ilk dönemlerinden itibaren Üsküp'te dinî yapılaşmanın geliştiğine işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 768).

Şehrin eğitim kurumları arasında medreseler önemli bir yer tutmaktadır. Evliya Çelebi, Sultan Murad Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak Paşa Medresesi, İsa Paşa Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızâde Medresesi ve Baba Lokman Medresesi'ni Üsküp'ün önde gelen eğitim kurumları arasında saymaktadır. Bu medreselerin varlığı, şehrin Osmanlı ilim ve eğitim teşkilatı içerisinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda medreselerin büyük ölçüde cami ve vakıf külliyeleri etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 768).

Evliya Çelebi, şehirde 9 adet dârülkurrâ bulunduğunu ifade etmekle birlikte, bunların müstakil kurumlar halinde teşkilatlanmadığını belirtmektedir. Seyyahın verdiği bilgiye göre selâtin camilerinde şeyhülkurrâlar görev yapmakta, ancak kıraat eğitiminde ağırlıklı olarak Hafs rivayeti okutulmaktadır. Seb'a, Aşere ve Takrib gibi ileri düzey kıraat ilimlerinin ise yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Bu değerlendirme, Üsküp'te Kur'an eğitiminin mevcut olmakla birlikte, bazı büyük Osmanlı ilim merkezlerindeki kadar gelişmiş bir kıraat geleneğinin bulunmadığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 768-769).

Benzer şekilde şehirde müstakil bir dârülhadis kurumu bulunmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte camilerde vakıf sahipleri tarafından görevlendirilen muhaddisler aracılığıyla hadis derslerinin verildiği ifade edilmektedir. Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre hadis ilmiyle meşgul olanların sayısı sınırlıdır. Seyyahın bu konudaki eleştirileri, XVII. yüzyılda Üsküp'teki yüksek dinî eğitimin niteliğine ilişkin öznel değerlendirmeler olarak görülmelidir (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

İlk eğitim kurumları açısından bakıldığında Üsküp'te yaygın bir sıbyan mektebi ağı bulunduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, şehirde toplam 70 adet çocuk mektebi bulunduğunu ve bunların büyük çoğunluğunun camilerin yakınında faaliyet gösterdiğini belirtmektedir. Özellikle Koca

Mustafa Paşa Mektebi, şehrin tanınmış eğitim kurumları arasında gösterilmektedir. Bu durum, Osmanlı eğitim sisteminin temel basamağını oluşturan sıbyan mekteplerinin Üsküp'te oldukça yaygın olduğunu ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

Tasavvufî hayat bakımından da Üsküp canlı bir görünüm sergilemektedir. Seyyah, şehirde yaklaşık 20 adet tekke bulunduğunu ve bunların dervişlerin barındığı önemli merkezler olduğunu kaydetmektedir. Bu tekkeler arasında Mevlevihane, Lokman Tekkesi ve Baba Meddah Tekkesi öne çıkmaktadır. Özellikle Mevlevihane'nin, Melek Ahmed Paşa'nın girişimiyle eski bir paşa konağının dönüştürülmesi sonucu faaliyet göstermeye başladığı belirtilmektedir. Bu bilgi, XVII. yüzyılda Üsküp'te tasavvufî kurumların gelişimini ve devlet adamlarının bu süreçteki rolünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

Tekkeler, yalnızca dinî hayatın değil, toplumsal huzur ve dayanışmanın da merkezî kurumları arasında yer almaktadır. Abaz, bu tekkelerin yalnızca ibadet edilen mekânlar olmadığını, yolculara ücretsiz konaklama sağlayan, yoksullara yardım eden ve sosyal dayanışmayı güçlendiren birer "sosyal güvenlik kurumu" gibi işlev gördüğünü ifade etmektedir (Abaz, 2012, s. 91, 212, 223). Böylece tasavvufî yapılar, Osmanlı şehir hayatında sosyal bütünleşmenin ve manevî atmosferin temel taşıyıcılarından biri hâline gelmiştir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün medreseleri, mektepleri, camileri ve tekkeleriyle Osmanlı eğitim ve kültür hayatının Balkanlar'daki önemli merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte seyyahın kıraat ve hadis eğitimi hakkındaki eleştirileri, şehrin dinî eğitim seviyesini dönemin İstanbul, Edirne veya Bursa gibi başlıca ilim merkezleriyle karşılaştırarak değerlendirdiğini göstermektedir.

4.4. Şehrin Altyapısı ve Su Kültürü

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, gelişmiş bir su altyapısına sahip Osmanlı şehirlerinden biri konumundaydı. Seyyah, şehirde toplam 110 adet çeşme bulunduğunu belirtmekte ve bu çeşmeleri halkın günlük ihtiyaçlarını karşılayan önemli su kaynakları olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında şehir genelinde yaklaşık 200 adet sebilin bulunduğunu ifade etmektedir. Kerbelâ şehitleri adına yaptırıldığı belirtilen bu sebiller, Osmanlı şehir kültüründe hayır ve vakıf geleneğinin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

Üsküp'ün su ile kurduğu güçlü ilişki hem mimarî yapılarda hem de şehir yaşamının gündelik ritminde açık biçimde hissedilmektedir. Evliya Çelebi'nin en dikkat çekici gözlemlerinden biri, şehirde hemen her evde akar su bulunmasıdır. Müellifin "âb-ı cârî" olarak ifade ettiği bu sistem, XVII. yüzyıl Osmanlı şehircilik anlayışının ileri altyapı düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. Şehirde 110 hayrat çeşmesi ve 200 sebilin bulunması, suyun yalnızca teknik bir ihtiyaç değil, aynı zamanda kamusal bir hizmet ve hayır unsuru olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Eyüp Kul, bu gelişmiş su altyapısının Üsküp'e yüksek bir hijyen ve yaşam standardı kazandırdığını belirtmektedir (Kul, 2023, s. 46).

Şehrin su ihtiyacının önemli bir kısmı Kaçanik bölgesinden getirilen sularla karşılanmaktaydı. Evliya Çelebi, Kaçanik Kalesi civarından gelen Lipense Nehri'nin İsa Bey tarafından yaptırılan

kemerler aracılığıyla şehre ulaştırıldığını ve buradan çeşitli mahallelere dağıtıldığını aktarmaktadır. Seyyahın tasvirine göre bu su son derece temiz ve berraktır. Bu bilgi, Osmanlı döneminde Üsküp'te gelişmiş bir su taşıma ve dağıtım sisteminin bulunduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

Üsküp'ün doğal çevresini şekillendiren en önemli akarsu ise Vardar Nehri'dir. Evliya Çelebi, nehrin Balkanların iç kesimlerindeki dağlardan doğarak Üsküp'ten geçtiğini, daha sonra güneye yönelerek Selanik yakınlarında denize döküldüğünü belirtmektedir. Seyyahın anlatımı, Vardar'ın yalnızca coğrafi bir unsur değil, aynı zamanda şehrin ekonomik ve sosyal hayatını şekillendiren temel doğal kaynaklardan biri olduğunu ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 769).

Su kaynaklarının bolluğu, şehirde çok sayıda kuyu ve değirmenin bulunmasını da sağlamıştır. Evliya Çelebi, Üsküp'te yaklaşık bin adet kuyu bulunduğunu ve bunların hanelerin su ihtiyacını karşıladığını ifade etmektedir. Ayrıca şehrin çevresindeki vadiler ve dağ eteklerinde yaklaşık bin su değirmeninin faaliyet gösterdiğini kaydetmektedir. Bu durum, bölgenin tarımsal üretim kapasitesinin yüksekliğini ve su gücünden yoğun biçimde yararlanıldığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 770).

Şehir hayatında önemli bir yere sahip olan hamamlar da Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmiştir. Seyyah, Üsküp'te çok sayıda umumi hamam bulunduğunu belirtmekte ve özellikle Yahya Paşa yakınındaki Kızlar Hamamı, Şengül Hamamı ve Gazi İsa Bey Hamamı'nı zikretmektedir. Kızlar Hamamı'nın daha çok kadınlar tarafından kullanıldığı ve nispeten gözlerden uzak bir konumda bulunduğu ifade edilmektedir. Bu gözlem, dönemin toplumsal hayatında mahremiyet anlayışının şehir mekânına yansımalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 770).

Evliya Çelebi, Şengül Hamamı ile Gazi İsa Bey Hamamı'nı mimari özellikleri bakımından övgüyle anlatmakta; yapıların havalandırma sistemlerinin ve inşa tekniklerinin oldukça başarılı olduğunu belirtmektedir. Hamam kubbelerinde nem birikmediğini özellikle vurgulaması, dönemin yapı teknolojisine ilişkin dikkat çekici bir gözlem niteliğindedir. Seyyah ayrıca şehirde çok sayıda özel hamam bulunduğunu ve halk arasında yaklaşık 1.060 saray veya konak hamamının varlığıyla övünüldüğünü aktarmaktadır. Her ne kadar bu rakamın abartılı olma ihtimali bulunsa da söz konusu bilgi Üsküp'te özel konutlarda hamam kullanımının yaygınlığına işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 770).

Genel olarak değerlendirildiğinde Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün gelişmiş su şebekesi, çok sayıdaki çeşme ve sebili, üretime katkı sağlayan değirmenleri ve yaygın hamam kültürüyle Osmanlı şehir medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu altyapı unsurları, şehrin hem ekonomik canlılığını hem de yüksek yaşam standartlarını yansıtan temel göstergeler arasında yer almaktadır.

4.5. Üsküp Tarihi Köprüsü

Üsküp'ün sivil mimarisi, şehrin önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasının da etkisiyle oldukça gelişmiş bir görünüm arz etmektedir. Şehrin en dikkat çekici yapılarından biri olan Taş Köprü, Evliya Çelebi tarafından bir "mimari şaheser" şeklinde tanımlanmaktadır. Vardar Nehri üzerindeki on beş gözlü bu köprünün, Roma dönemine ait temeller üzerine Fatih Sultan

Mehmed tarafından yeniden inşa ettirildiği bilinmektedir (Nureski, 2016, s. 384). Eyüp Kul ise köprünün yalnızca fiziksel bir geçiş noktası olmadığını; Müslüman ve Hristiyan mahallelerini birbirine bağlayan sembolik bir işlev de üstlendiğini ifade etmektedir (Kul, 2024, s. 5).

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, gelişmiş bir köprü ağına sahip önemli bir Osmanlı şehriydi. Seyyah, şehirde çok sayıda kârgir köprünün bulunduğunu belirtmekte, ancak özellikle Vardar Nehri üzerindeki büyük taş köprüye dikkat çekmektedir. Bu köprü, Üsküp'ün en önemli ulaşım yapılarından biri olup şehrin iki yakasını birbirine bağlayan temel geçiş noktası konumundaydı (Evliya Çelebi, 2001, s. 771).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre köprü on dört gözlü olarak inşa edilmişti. Seyyah, köprünün bazı bölümlerinin zaman içerisinde zarar gördüğünü ve dört gözünün harap olması üzerine kapsamlı bir onarımdan geçirildiğini kaydetmektedir. Aktardığı tamir kitabesi de yapının bakım ve onarım faaliyetlerinin dönemin yöneticileri tarafından yakından takip edildiğini göstermektedir. Bu durum, köprünün yalnızca yerel ulaşım açısından değil, aynı zamanda bölgesel ticaret ve haberleşme ağları bakımından da stratejik öneme sahip olduğuna işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 771).

Evliya Çelebi, köprüyü Fatih Sultan Mehmed'in eserlerinden biri olarak tanımlamakta ve yapıyı Üsküp'ün en dikkat çekici mimari unsurları arasında göstermektedir. Seyyahın anlatımına göre köprünün karşı yakasında da şehrin önemli yerleşim alanları bulunmaktaydı. Bu bilgi, XVII. yüzyılda Üsküp'ün yalnızca kale ve çarşı çevresinde yoğunlaşan bir yerleşimden ibaret olmadığını, Vardar Nehri'nin her iki yakasına yayılan geniş bir şehir dokusuna sahip olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 771).

Köprü, aynı zamanda Üsküp'ün ekonomik ve sosyal hayatının merkezinde yer almaktaydı. Vardar Nehri'nin iki yakasında gelişen mahallelerin, ticaret alanlarının ve kamu yapılarının birbirine bağlanması, şehir içi hareketliliğin sürekliliğini sağlamaktaydı. Bu nedenle söz konusu yapı yalnızca bir ulaşım unsuru değil, şehrin mekânsal bütünlüğünü sağlayan temel altyapı eserlerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Evliya Çelebi'nin tasvirleri dikkate alındığında, Vardar Köprüsü XVII. yüzyıl Üsküp'ünün en önemli mimari ve mühendislik eserlerinden biri olup, şehrin büyümesi, ticari canlılığı ve iki yakaya yayılan yerleşim düzeninin oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

4.6. Konut Mimarisi ve Mahalle Dokusu

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, gelişmiş bir yerleşim dokusuna sahip büyük bir Osmanlı şehri görünümündeydi. Seyyah, şehirde toplam 10.060 adet konut bulunduğunu belirtmekte ve bu yapıların tek veya iki katlı kârgir evlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Bu sayı, dönemin Balkan şehirleriyle karşılaştırıldığında Üsküp'ün önemli bir nüfus ve yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 767).

Evliya Çelebi, şehirdeki konutların genel olarak bakımlı ve estetik açıdan dikkat çekici olduğunu vurgulamakta, evlerin kırmızı kiremitlerle örtülü olduğunu ve düzenli bir görünüm sergilediğini belirtmektedir. Seyyahın şehri "Meram Bağı"na benzetmesi, Üsküp'ün doğal güzelliklerle bütünleşmiş, düzenli ve refah düzeyi yüksek bir şehir olarak algılandığını göstermektedir. Bu tasvirler, XVII. yüzyıl Üsküp'ünde şehircilik anlayışının ve mesken

mimarisinin belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaştığına işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 767).

Şehrin ileri gelenlerine ait saraylar da Evliya Çelebi'nin dikkatini çeken yapılar arasında yer almaktadır. Seyyah, Mahmud Paşa Sarayı, Emir Paşa Sarayı, Koca Serdar Sarayı ve Sıçanzâde Sarayı'nı özellikle zikretmektedir. Bu yapıların varlığı, Üsküp'te askerî ve idarî elitlerin güçlü bir şekilde temsil edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu saraylar, şehrin yalnızca ticari ve askerî bir merkez değil, aynı zamanda bölgesel yönetim ve aristokratik yaşamın da önemli bir odağı olduğunu ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 767).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün geniş konut alanlarına sahip, mimari açıdan gelişmiş ve sosyal tabakalaşmanın belirgin şekilde gözlemlenebildiği önemli bir Osmanlı şehir merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Mevlüt Dede, bu konut tipolojisini Türklerin şehre taşıdığı "bahçe kültürü" ve doğayla uyumlu yaşam anlayışının bir sonucu olarak değerlendirmektedir (Dede, 2021, s. 18). Modern araştırmalar da söz konusu yapıların, "Balkan Türk Evi" tipolojisinin erken ve öncü örnekleri arasında yer aldığını ortaya koymaktadır (Nureski, 2016, s. 356-357). Böylece Üsküp, yalnızca anıtsal yapılarıyla değil; gündelik yaşamın mekânsal organizasyonuyla da Osmanlı şehir estetiğinin güçlü bir temsilcisi hâline gelmiştir.

4.7. Halk İnançları ve Ziyaret Kültürü

Evliya Çelebi, Üsküp'teki mimari ve sosyal yapıları anlatmasının yanı sıra şehirde yaygın olan bazı halk inanışlarına ve ziyaret kültürüne de yer vermektedir. Seyyahın dikkat çektiği yapılardan biri, Yukarıkale yakınında bulunan saat kulesidir. Hünkâr Camii civarında yer aldığı belirtilen bu kule, yüksekliği ve uzak mesafelerden duyulabilen çan sesiyle şehrin dikkat çekici yapıları arasında gösterilmektedir. Bu bilgi, XVII. yüzyıl Üsküp'ünde zamanın düzenlenmesinde kullanılan kamusal yapıların mevcudiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Evliya Çelebi'nin ayrıntılı biçimde tasvir ettiği bir diğer unsur ise şehir merkezinde bulunan Baba Lokman ziyaretgâhıdır. Seyyahın aktardığına göre burada Lokman adlı bilgili bir hekime atfedilen ve şifalı olduğuna inanılan bir kaynak suyu bulunmaktadır. Halk arasında bu suyun hastalıklara iyi geldiği ve sağlık verici özellikler taşıdığına inanılmaktadır. Kaynak çevresinde bulunan balıklar ise çeşitli kehanet ve fal uygulamalarının konusu hâline gelmiştir. İnsanların dileklerinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini balıkların davranışlarına göre yorumladıkları belirtilmektedir.

Evliya Çelebi ayrıca kaynakta yaşayan balıklarla ilgili olağanüstü rivayetlere de yer vermektedir. Seyyahın aktardığına göre bazı dönemlerde yaralı veya ölü balıkların görülmesi, halk arasında yaklaşan savaşlar, kalelerin kuşatılması veya askerî gelişmelerin habercisi olarak yorumlanmaktadır. Bu anlatılar, dönemin toplumunda tabiat olayları ile siyasî ve askerî gelişmeler arasında sembolik ilişkiler kurulduğunu göstermektedir.

Baba Lokman ziyaretgâhı hakkında farklı rivayetlerin bulunduğunu kaydeden Evliya Çelebi, bazı kişilerin burayı Hz. Lokman ile ilişkilendirdiğini belirtmekle birlikte, bu görüşe ihtiyatla yaklaşmaktadır. Seyyah, burada kastedilen kişinin peygamber veya kutsal bir şahsiyet değil, Lokman adlı maharetli bir hekim olmasının daha muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Bu

değerlendirme, Evliya Çelebi'nin zaman zaman halk arasında yaygın olan rivayetleri sorgulayan eleştirel bir tavır da sergilediğini göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Baba Lokman ziyaretgâhı ve çevresinde şekillenen anlatılar, XVII. yüzyıl Üsküp toplumunda ziyaret kültürünün, şifalı su inançlarının ve halk arasında yaygın olan kehanet anlayışlarının önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu tür rivayetler, dönemin sosyal ve kültürel hayatını anlamak açısından değerli olmakla birlikte, tarihsel gerçeklikten ziyade halk zihniyetinin ve kolektif inanç dünyasının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

4.8. Şehirde Ziyaret Edilen Makamlar ve Önemli Şahsiyetler

Evliya Çelebi'nin Üsküp'te ziyaret ettiği türbe ve makamlar, şehrin XVII. yüzyıldaki dinî, tasavvufî ve ilmî kimliğini yansıtan önemli merkezlerdir. Seyyahın aktardığı bilgiler, Üsküp'ün yalnızca idarî ve ticari bakımdan değil, aynı zamanda ulema, mutasavvıflar ve şairler yetiştiren önemli bir kültür merkezi olarak da öne çıktığını göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin ilk olarak bahsettiği şahsiyetlerden biri Şeyh Lütfullah Efendi'dir. Üsküp'te doğduğu belirtilen Şeyh Lütfullah'ın, Sultan II. Bayezid'in çevresinde yer alan önemli sûfîlerden biri olduğu ifade edilmektedir. Şeyh İlahî-i Simavî'nin halifeleri arasında gösterilen Lütfullah Efendi'nin Üsküp Kalesi civarında kurduğu zaviyede defnedildiği belirtilmektedir. Bu bilgi, şehirde tasavvufî faaliyetlerin erken dönemlerden itibaren güçlü bir şekilde varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Üsküp'ün kültürel hayatı açısından dikkat çekici isimlerden biri de şair ve tezkire yazarı Âşık Çelebi'dir. Evliya Çelebi, onun Lokman Hekim Türbesi civarında defnedildiğini kaydetmektedir. Osmanlı edebiyatının önemli simalarından biri olan Âşık Çelebi'nin Üsküp'te anılması, şehrin edebî çevrelerle olan bağlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Seyyahın üzerinde en ayrıntılı şekilde durduğu şahsiyet ise Veysî Efendi'dir. Alaşehir doğumlu olmakla birlikte uzun yıllar Üsküp'te görev yapan Veysî, Osmanlı nesir geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olarak tanıtılmaktadır. Evliya Çelebi, onun çeşitli idarî görevlerde bulunduğunu, özellikle Üsküp kadılığı görevini defalarca yürüttüğünü ve hayatının son dönemlerini şehirde geçirdiğini belirtmektedir. Veysî'nin kaleme aldığı tarih, siyer ve edebiyat eserleri büyük övgüyle anlatılmakta; özellikle Siyer-i Veysî ve diğer eserleri Osmanlı ilim ve edebiyat dünyasının seçkin örnekleri arasında değerlendirilmektedir.

Evliya Çelebi'nin Veysî hakkında verdiği bilgiler yalnızca biyografik nitelikte değildir. Seyyah, çocukluk yıllarında Veysî ile karşılaştığını ve onun tarafından dua aldığını da aktarmaktadır. Bu yönüyle metin, Evliya Çelebi'nin şahsî hatıralarını içermesi bakımından da önem taşımaktadır. Ayrıca Veysî'nin oğlu hakkında anlattığı gözlemler, dönemin toplumunda keramet sahibi olduğuna inanılan kişiler etrafında oluşan algılara dair ilginç ayrıntılar sunmaktadır.

Şehirde ziyaret edilen diğer önemli şahsiyetler arasında Vâlihî Çelebi ve Şâfiîzâde de bulunmaktadır. Evliya Çelebi, her iki ismi de dönemin ilim ve tasavvuf çevrelerinde tanınan şahsiyetler olarak tanıtmakta ve mezarlarının halk tarafından ziyaret edildiğini belirtmektedir. Bu durum, Üsküp'te ilmî ve tasavvufî şahsiyetlerin hatıralarının canlı tutulduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra Kurban Baba, Cafer Baba, Gazi Baba, Baba Meddah, Deli Bey ve Gazi İshak Bey gibi şahsiyetlere ait ziyaretgâhların da şehir halkı arasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Lokman Hekim ziyaretgâhı çevresindeki şifalı su ve balıklarla ilgili inanışlar, Üsküp'te ziyaret kültürünün halk inançlarıyla iç içe geçtiğini göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bu bilgiler değerlendirildiğinde, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün yalnızca bir idarî merkez değil; aynı zamanda sûfîlerin, âlimlerin, kadıların, şairlerin ve kültür adamlarının yetiştiği önemli bir Osmanlı ilim ve kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Şehirdeki türbe ve ziyaretgâhlar ise hem dinî hayatın hem de toplumsal hafızanın önemli unsurları olarak varlıklarını sürdürmekteydi.

5. Sosyal ve Kültürel Hayat

Evliya Çelebi'ne göre Üsküp, yalnızca mimarî ihtişamıyla öne çıkan bir şehir değil; aynı zamanda uleması, şairleri, dervişleri ve zarif halkıyla canlı bir sosyal organizma niteliği taşımaktadır. Çelebi'nin "garip dostu" olarak tanımladığı şehir, misafirperverliği ve kültürel canlılığıyla yüksek bir medeniyet seviyesinin temsilcisi olarak sunulmaktadır. Üsküp, bu sosyal dokusuyla, "Osmanlı şehir kimliğinin Balkanlar'daki en karakteristik yansıması" şeklinde değerlendirilmektedir (Kul, 2023, s. 50). Bu yönüyle şehir, yalnızca fiziksel yapılarıyla değil; eğitimden tasavvufa, gündelik yaşamdan estetik anlayışına kadar uzanan çok katmanlı sosyal yapısıyla da Osmanlı şehir medeniyetinin seçkin örneklerinden biri hâline gelmiştir.

5.1. Etnik Yapı ve Birlikte Yaşam Kültürü

Osmanlı hâkimiyeti altında Üsküp, çok kültürlü ve kozmopolit bir şehir kimliği kazanmıştır. Mevlüt Dede, fetih öncesinde ağırlıklı olarak Hristiyan nüfusun yaşadığı küçük bir kasaba görünümündeki Üsküp'ün, Osmanlı döneminde Anadolu'dan gelen Müslüman nüfus ve sonrasında yerleşen Yahudi topluluklarla birlikte önemli bir ticaret merkezine dönüştüğünü belirtmektedir (Dede, 2021, s. 8). Bu dönüşüm, Osmanlı iskân ve şehirleşme politikalarının Balkan coğrafyasındaki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, farklı dinî ve etnik toplulukların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir Osmanlı şehri niteliği taşımaktaydı. Seyyah, şehirde Ermenilere, Rumlara, Bulgarlara, Sırplara, Latinlere ve Yahudilere ait ibadet mekânlarının bulunduğunu belirtmektedir. Bu durum, Üsküp'ün yalnızca Müslüman nüfusun yoğunlaştığı bir merkez olmadığını, aynı zamanda çeşitli gayrimüslim cemaatlerin de örgütlü biçimde varlık gösterdiği önemli bir yerleşim olduğunu ortaya koymaktadır.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler, Osmanlı yönetimi altında farklı dinî toplulukların kendi ibadet kurumlarını sürdürebildiklerini göstermektedir. Şehirde bulunan kiliseler ve sinagoglar, gayrimüslim cemaatlerin sosyal ve dinî hayatlarının kurumsal bir çerçevede devam ettiğine işaret etmektedir. Bu durum, Osmanlı millet sisteminin Balkan şehirlerindeki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir.

Seyyah ayrıca şehirde Batı Avrupa kökenli Katolik nüfusun bulunduğunu, ancak bu topluluklara ait müstakil kiliselerin yer almadığını ifade etmektedir. Evliya Çelebi'ye göre şehirde yaşayan Latinler, ibadetlerini Bulgar ve Sırp kiliselerinde gerçekleştirmekteydi. Bu bilgi, Üsküp'teki Hristiyan topluluklar arasında ibadet mekânlarının ortak kullanımına dair dikkat çekici bir örnek sunmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Evliya Çelebi'nin gözlemleri, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün Müslüman çoğunluğun yanı sıra Ermeni, Rum, Bulgar, Sırp, Katolik ve Yahudi cemaatlerini de barındıran çok dinli ve çok kültürlü bir şehir yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu çeşitlilik, Üsküp'ün Osmanlı Rumelisi'nin önemli idarî, ticari ve toplumsal merkezlerinden biri olduğunun göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Eyüp Kul, bu yapıyı "farklılıkların ahengi" şeklinde tanımlayarak Osmanlı'nın istimâlet siyasetinin şehir ölçeğindeki en başarılı örneklerinden biri olarak değerlendirmektedir (Kul, 2023, s. 39-40). Dolayısıyla Üsküp, farklı dinî ve etnik unsurların bir arada yaşadığı, toplumsal uyumun kurumsal bir düzlemde sağlandığı önemli bir Osmanlı metropolü görünümü arz etmektedir.

5.2. Gündelik Hayat: Dil, Giyim-Kuşam ve Estetik

Evliya Çelebi, Üsküp halkının kullandığı dili ve gündelik konuşma biçimlerini de dikkatle gözlemlemiştir. Seyyahın aktardığına göre şehir sakinleri, Rumeli Türkçesi ile Arnavutça arasında şekillenmiş kendine özgü bir konuşma üslubuna sahiptir. Verdiği örnekler, bölgede yaşayan farklı etnik ve kültürel unsurların etkisiyle ortaya çıkan yerel bir ağız yapısının bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün çok kültürlü toplumsal yapısının dil üzerindeki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774-775).

Evliya Çelebi, Üsküp'ün güzelliğini ve cazibesini anlatırken dönemin edebî metinlerine de başvurmakta ve şehir hakkında yazılmış şiirlerden örnekler vermektedir. Seyyahın aktardığı manzumeler, Üsküp'ün yalnızca idarî ve ticari bir merkez olarak değil, aynı zamanda estetik ve kültürel yönleriyle de dikkat çeken bir şehir olarak algılandığını göstermektedir. Özellikle Vardar Nehri'nin şehir güzelliğinin ayrılmaz bir unsuru olarak tasvir edilmesi, Üsküp'ün doğal çevresinin şehir kimliğinin oluşumundaki önemini ortaya koymaktadır.

Şehrin fiziki görünümüne ilişkin değerlendirmelerinde Evliya Çelebi, Üsküp'ün temiz ve düzenli bir yerleşim merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre ana yolların taş döşeli ve bakımlı olması, şehrin gelişmiş şehircilik anlayışının bir göstergesidir. Bu gözlemler, daha önce aktardığı çarşı, mahalle ve kamu yapıları hakkındaki bilgilerle de uyum göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774-775).

Seyyah ayrıca şehirde önemli sayıda ayan ve eşrafın bulunduğunu ifade etmektedir. Bu durum, Üsküp'ün Osmanlı Rumelisi içerisinde idarî ve sosyal bakımdan güçlü bir merkez olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte halkın misafirperver, yardımsever ve ihtiyaç sahiplerine karşı duyarlı olduğunu belirtmesi, şehirde vakıf kültürü ve toplumsal dayanışma anlayışının yaygınlığına işaret etmektedir.

Evliya Çelebi'nin genel değerlendirmeleri dikkate alındığında, XVII. yüzyıl Üsküp'ü onun gözünde temiz sokakları, düzenli şehir dokusu, çok kültürlü nüfusu, canlı sosyal hayatı ve doğal güzellikleriyle öne çıkan önemli bir Osmanlı şehri olarak görünmektedir. Seyyahın şehir hakkında kullandığı övgü dolu ifadeler, Üsküp'ün dönemin Rumeli şehirleri arasında seçkin bir konuma sahip olduğunu düşündüğünü göstermektedir.

6. Ekonomik Hayat

Abaz, Üsküp Bedesteni'nin XV. yüzyıl klasik Osmanlı bedesten tipolojisini büyük ölçüde muhafaza ettiğini ve şehrin tüccar sınıfı açısından bir finans merkezi niteliği taşıdığını belirtmektedir (Abaz, 2012, s. 32-37). Mevlüt Dede ise Üsküp çarşısındaki dükkânların önemli bir bölümünün vakıf statüsünde olduğunu, bu sayede cami, medrese ve imaret gibi sosyal kurumların ekonomik olarak desteklendiğini ifade eder. Böylece ticari gelirler, kamusal hizmetlerin sürdürülebilirliğini sağlayan bir mekanizmaya dönüşmüştür (Dede, 2021, s. 15).

6.1. Bedesten ve Arasta Düzeni

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp, Balkanlar'ın önemli ticaret ve konaklama merkezlerinden biri konumundaydı. Şehirde yolcuların ve tüccarların kullanımına tahsis edilmiş çok sayıda han ve kervansaray bulunmaktaydı. Seyyah, Üsküp'te yedi adet ücretsiz konaklama hizmeti veren misafirhane ve kervansarayın mevcut olduğunu belirtmekte; Yahya Paşa Kervansarayı, Koca Mustafa Paşa Tâbhanesi, Karlızâde Kervansarayı, İsa Bey Kervansarayı ve İshak Bey Kervansarayı'nı bunların başlıcaları arasında saymaktadır. Bu yapılar, Osmanlı vakıf sistemi içerisinde yolculara ve tüccarlara hizmet veren sosyal yardım kurumları olarak önemli bir işlev üstlenmekteydi (Evliya Çelebi, 2001, s. 770).

Şehirdeki ticari hayatın merkezini ise hanlar ve çarşılar oluşturmaktaydı. Evliya Çelebi, deniz ve kara tüccarlarının kullandığı çok sayıda hanın bulunduğunu belirtmekte, özellikle Mehmed Ağa Hanı, Yahya Paşa Hanı, İsa Bey Hanı ve İshak Bey Hanı'nı zikretmektedir. Bu yapıların varlığı, Üsküp'ün yalnızca bölgesel bir pazar merkezi olmadığını, aynı zamanda uzun mesafeli ticaret güzergâhları üzerinde önemli bir durak noktası olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 770).

Seyyahın verdiği bilgilere göre şehirde toplam 2.150 dükkândan oluşan geniş bir çarşı ve pazar ağı bulunmaktaydı. Bu dükkânlar kârgir malzemeyle inşa edilmiş olup kemerli ve kubbeli yapılarıyla dikkat çekmekteydi. Bezzazlar, Gazzazlar, Çadırcılar, Haffaflar, Boyacılar, Abacılar ve Takkeciler çarşıları, Üsküp'ün uzmanlaşmış esnaf teşkilatına sahip olduğunu göstermektedir. Farklı meslek gruplarının belirli alanlarda örgütlenmiş olması, şehir ekonomisinin gelişmiş lonca yapıları etrafında şekillendiğine işaret etmektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 770-771).

Evliya Çelebi, çarşıların temizliğine, düzenine ve estetik görünümüne özellikle vurgu yapmaktadır. Dükkânların çiçeklerle süslendiğini, sokakların taş döşeli olduğunu ve ticaret alanlarının hoş kokularla donatıldığını ifade etmektedir. Her ne kadar bu tasvirlerde seyyahın edebî üslubunun etkisi hissedilse de söz konusu anlatımlar Üsküp çarşısının düzenli ve canlı bir ticaret merkezi olarak algılandığını göstermektedir. Ayrıca şehir esnafını dürüst, yumuşak huylu ve müşteri ilişkilerinde başarılı kişiler olarak tasvir etmesi, dönemin şehir kültürüne ilişkin önemli gözlemler sunmaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 771).

Şehrin ekonomik hayatında bedesten de merkezi bir konuma sahipti. Evliya Çelebi'nin tasvirine göre bedesten, demir kapılarla korunan sağlam ve görkemli bir yapıydı. Kıymetli malların muhafaza edildiği ve ticaretin yürütüldüğü bu yapı, Osmanlı şehirlerinde ekonomik faaliyetlerin güvenli biçimde sürdürülmesini sağlayan temel kurumlardan biri olarak öne çıkmaktaydı. Seyyahın bedesteni adeta bir kaleye benzetmesi, yapının hem fiziksel sağlamlığını hem de ekonomik önemini vurgulamaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 771).

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün Balkan ticaret yolları üzerinde yer alan, gelişmiş han ve kervansaray ağına sahip, lonca teşkilatlarıyla desteklenen canlı bir ekonomik merkez olduğu görülmektedir. Çarşıları, bedesteni, tüccar hanları ve ulaşım altyapısıyla şehir, Osmanlı Rumelisi'nin önemli ticaret merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir.

6.2. Zanaat, Tarım ve Gastronomi

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler, XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp'ün gelişmiş bir ekonomik yapıya ve çeşitlenmiş üretim faaliyetlerine sahip olduğunu göstermektedir. Seyyah, şehirde özellikle çuka, aba ve çeşitli dokuma ürünlerinin üretildiğini belirtmekte; nakışlı yastıklar ile basma kumaşlardan yapılan perdelerin yüksek kaliteye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Evliya Çelebi'nin bu ürünleri Acem diyarında üretilen benzerleriyle kıyaslaması, Üsküp'teki dokuma ve el sanatlarının bölgesel ölçekte önemli bir üretim kapasitesine ulaştığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Şehir halkının ekonomik faaliyetleri de çeşitlilik arz etmektedir. Seyyahın verdiği bilgiye göre Üsküp'te tüccarlar, askerî sınıfa mensup kişiler, zanaatkârlar ve ilim ehli önemli toplumsal grupları oluşturmaktaydı. Bu durum, şehrin yalnızca ticari bir merkez olmadığını, aynı zamanda askerî, idarî ve ilmî fonksiyonları da bünyesinde barındıran çok yönlü bir Osmanlı şehri olduğunu ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Tarımsal üretim açısından Üsküp ve çevresi oldukça verimli bir bölge görünümündedir. Evliya Çelebi, özellikle Kosova ve Ovçe Pole (Ofçabolu) bölgelerinde yetiştirilen iri taneli buğday, arpa, bakla, börülce ve diğer tarım ürünlerinin meşhur olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi, Üsküp'ün geniş hinterlandından beslenen bir şehir ekonomisine sahip olduğunu ve çevresindeki tarımsal üretim alanlarıyla güçlü ilişkiler kurduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Meyvecilik de Üsküp ekonomisinin dikkat çekici unsurlarından biridir. Elma, ayva, erik ve şeftali gibi meyvelerin bolluğundan söz eden Evliya Çelebi, özellikle şeftali üretimini övgüyle anlatmaktadır. Bunun yanı sıra miskli bal suyu, hardaliye, vişne şerbeti ve üzüm şırası gibi içeceklerin yaygın biçimde tüketildiğini belirtmektedir. Bu bilgiler, şehirde gelişmiş bir bahçe tarımı ve meyvecilik geleneğinin bulunduğunu ortaya koymaktadır (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Evliya Çelebi'nin verdiği en dikkat çekici verilerden biri de bağcılıkla ilgilidir. Seyyah, şehir görevlilerinden aktardığı bilgilere dayanarak Üsküp çevresinde yaklaşık 77.000 dönüm bağ bulunduğunu, buna ek olarak benzer büyüklükte vakıf bağlarının da mevcut olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar bu rakamların ihtiyatla değerlendirilmesi gerekse de söz konusu bilgiler bağcılığın ve üzüm üretiminin şehir ekonomisinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Şehirde sosyal yardımlaşma ve vakıf hizmetleri de gelişmiş durumdaydı. Evliya Çelebi, Üsküp'te 9 adet imaret bulunduğunu ve bu kurumlarda yolculara, yoksullara, ilim ehline ve ihtiyaç sahiplerine düzenli olarak yemek dağıtıldığını ifade etmektedir. Yahya Paşa, Hünkâr, Koca Mustafa Paşa, İshak Bey ve İsa Bey imaretleri, şehrin en önemli sosyal yardım kurumları

arasında yer almaktaydı. Bu yapılar, Osmanlı vakıf sisteminin Üsküp'teki en belirgin tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Gündelik yaşam ve tüketim kültürü bakımından da Evliya Çelebi önemli bilgiler vermektedir. Seyyahın aktardığına göre tandırda pişirilen kuzu kebabı, Vardar Nehri'nden elde edilen balıklarla hazırlanan yemekler ve çeşitli balık kapamaları şehrin meşhur yiyecekleri arasında bulunmaktaydı. Bu durum, Vardar Nehri'nin yalnızca ulaşım ve su temini açısından değil, beslenme kültürü bakımından da önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir (Evliya Çelebi, 2001, s. 774).

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, XVII. yüzyıl Üsküp'ünün ticaret, zanaat, tarım ve bağcılık faaliyetlerinin iç içe geçtiği canlı bir ekonomik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Şehir aynı zamanda vakıf kurumları aracılığıyla sosyal dayanışmanın güçlü biçimde hissedildiği, üretim ve tüketim kültürünün geliştiği önemli bir Osmanlı kent merkezi niteliği taşımaktaydı.

SONUÇ

Evliya Çelebi'nin 1650 yılında gerçekleştirdiği Üsküp ziyareti, XVII. yüzyıl Osmanlı Rumelisi'nin en önemli şehirlerinden birinin sosyal, ekonomik, kültürel ve fizikî yapısını bütün yönleriyle ortaya koyan değerli bir kaynak niteliğindedir. Seyahatnâme'de yer alan bilgiler, Üsküp'ün yalnızca bir sancak merkezi olmadığını; askerî, ticari, kültürel ve dinî işlevleri bünyesinde toplayan bölgesel bir güç merkezi olarak öne çıktığını göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin tasvirlerinden hareketle Üsküp, öncelikle güçlü surları ve stratejik konumuyla dikkat çeken bir kale şehri görünümündedir. Vardar Ovası'na hâkim konumu ve çevresindeki önemli yerleşim merkezleriyle kurduğu bağlantılar, şehrin Osmanlı Rumelisi içerisindeki askerî ve idarî önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Üsküp'ün önemi yalnızca savunma fonksiyonundan kaynaklanmamaktadır. Seyyahın ayrıntılı biçimde anlattığı camiler, medreseler, mektepler, tekkeler, hanlar, hamamlar, köprüler ve kervansaraylar, şehirde yoğun bir imar faaliyetinin yürütüldüğünü ve gelişmiş bir şehircilik anlayışının hâkim olduğunu göstermektedir.

Şehrin ekonomik yapısı da Evliya Çelebi'nin dikkatle üzerinde durduğu konular arasında yer almaktadır. Çarşıları, bedesteni, esnaf teşkilatları ve ticaret yolları üzerindeki konumu sayesinde Üsküp, Balkan iç ticaretinin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehrin Prizren, İpek, Köprülü, İştip ve Kratova gibi merkezlerle bağlantılı olması, onun yalnızca yerel ölçekte değil, bölgesel ölçekte de ekonomik bir çekim merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında Kosova ve Ovçe Pole gibi verimli bölgelerden sağlanan tarımsal ürünler ile bağcılık faaliyetleri, şehir ekonomisinin güçlü bir hinterlanda dayandığını göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin aktardığı veriler, Üsküp'te vakıf kurumlarının ve sosyal dayanışma mekanizmalarının oldukça gelişmiş olduğunu da ortaya koymaktadır. İmaretler, aşevleri, medreseler ve tekkeler aracılığıyla yürütülen hizmetler, Osmanlı şehir düzeninin temel unsurlarından biri olan sosyal yardımlaşma anlayışının şehir yaşamına güçlü biçimde yansıdığını göstermektedir. Bu durum, Üsküp'ün yalnızca ekonomik açıdan değil, sosyal organizasyon bakımından da gelişmiş bir şehir olduğunu ortaya koymaktadır.

Seyyahın gözlemlerinde dikkat çeken bir diğer husus ise Üsküp'ün çok kültürlü yapısıdır. Müslümanların yanı sıra Rum, Bulgar, Sırp, Ermeni, Latin ve Yahudi topluluklarının şehirde bir arada yaşamaları, Üsküp'ü Balkanlar'ın en kozmopolit Osmanlı şehirlerinden biri hâline getirmiştir. Farklı dinî topluluklara ait ibadet mekânlarının varlığı, Osmanlı şehir yaşamındaki kültürel çeşitliliğin Üsküp örneğinde belirgin biçimde görülebildiğini göstermektedir.

Üsküp aynı zamanda bir ilim, kültür ve tasavvuf merkezi görünümündedir. Şeyh Lütfullah, Âşık Çelebi, Veysî ve Vâlihî gibi şahsiyetlerin şehirle ilişkilendirilmesi, Üsküp'ün yalnızca ticaret ve yönetim merkezi değil, aynı zamanda entelektüel üretimin gerçekleştiği önemli bir kültür havzası olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Evliya Çelebi'nin Veysî hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler, şehirdeki ilmî ve edebî hayatın canlılığına işaret etmektedir.

Bunun yanında Seyahatnâme'de yer alan Baba Lokman ziyaretgâhı ve benzeri anlatılar, XVII. yüzyıl Üsküp halkının inanç dünyası hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu tür rivayetler tarihî gerçeklikten çok dönemin zihniyet yapısını ve halk kültürünü yansıtmakta; böylece şehir tarihinin yalnızca fizikî ve kurumsal yönlerini değil, toplumsal hafızasını da görünür kılmaktadır.

Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği Üsküp; güçlü savunma yapıları, gelişmiş şehir dokusu, canlı ticaret hayatı, zengin tarımsal hinterlandı, köklü vakıf kurumları, çok kültürlü toplumsal yapısı ve ilmî-kültürel birikimiyle XVII. yüzyıl Osmanlı Rumelisi'nin önde gelen şehirlerinden biridir. Seyyahın anlatısı, Üsküp'ün gücünün yalnızca askerî ve idarî konumundan değil; ekonomik dinamizminden, sosyal kurumlarından ve kültürel üretim kapasitesinden kaynaklandığını göstermektedir. Bu yönüyle Seyahatnâme, XVII. yüzyıl Balkan şehir tarihini anlamak için olduğu kadar, Osmanlı şehir medeniyetinin Rumeli'deki görünümünü değerlendirmek açısından da eşsiz bir kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Abaz, N. (2012). *15.-17. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Dönemi Üsküp Şehrinin Mimari Gelişimi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Beyatlı, Y. K. (2003). *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dede, M. (2021). "Fetihten XVII. Yüzyıla Üsküp'te Kentsel ve Sosyal Dönüşüm", *Şehir ve Medeniyet Dergisi,* C.7, S.14, s.26-39.

Evliya Çelebi (2001). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Akkirman - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp,* (Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı), 5. Kitap, 1. ve 2. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gönül, A. (2017). *Erken Dönem Osmanlı Kentlerinden Bursa ve Üsküp'ün Kentsel ve Mimari Gelişiminin 14. Yüzyıldan Günümüze Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

İlgürel, M. (1995). "Evliya Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, s. 529-533.

İnbaşı, M. (2012). "Üsküp", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, s. 307-381.

Kul, E. (2023). "Üsküp'te Türk İzleri Üzerine Gözlemler", *Şemseddin Sivâsî Anısına: Şehir ve Kimlik,* (Ed. H. Yekbaş - A. Yüksel), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, s. 39-52.

Kul, E. (2024). "Üsküp", *Türk Dünyası Ansiklopedisi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi. Erişim: https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/826/Üsküp, Tarih: 03.04.2026.

Leontic, M. (2013). "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Makedon Şehirleri ve Onların Tasviri", *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, S. 19, s. 83-94.

Nureski, C. (2016). "Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Avrasya Etüdleri*, 50/-2, s. 351-388.

Nureski, C. (2008). *Tezkirelere Göre Makedonya'da Yetişen Osmanlı Divan Şairleri*, MATÜSİTEB Yayınları, Üsküp.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1996). *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, (Yayın Nu: 29), Ankara.

Tezcan, N. (2009). "Seyahatnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, s. 16-19.

OSMANLI RESMÎ TARİHYAZIMINDA BİR KRİZİN ANATOMİSİ: VAK'A-NÜVÎS ES'AD EFENDİ TARİHİ'NDE MORA İSYANI, MÜSLÜMAN KATLİAMLARI VE DİPLOMASİ

AN ANATOMY OF A CRISIS IN OTTOMAN OFFICIAL HISTORIOGRAPHY: THE MOREA REVOLT, MASSACRES OF MUSLIMS, AND DIPLOMACY IN THE HISTORY OF CHRONICLER ES'AD EFENDI

Doç. Dr. Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,

ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

m.menekse@mu.edu.tr

ÖZET

XIX. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu için bekâ sorununun hem sahada hem de zihniyette sorgulandığı bir "krizler çağı"dır. Bu çağın en sarsıcı kırılma noktalarından biri olan 1821 Mora İsyanı, dönemin resmî tarih yazıcılığının kurumsal hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu çalışma, ulema sınıfının saygın mensubu ve devlet adamı vakanüvis Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi'nin (1789-1848) perspektifinden, Mora İsyanı'nın idari, askeri ve insani anatomisini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın odağını oluşturan Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi, 1237-1241 (1821-1826) yıllarını kapsayan içeriğiyle isyanın sadece kronolojik bir kaydı değil, aynı zamanda devletin radikal değişim sürecinin belgesidir. Es'ad Efendi'nin anlatısında "şakavet" olarak nitelenen Rum isyanı, dış diplomatik desiselerle örülü, Müslüman halkın imhasına yönelik küresel bir kuşatmanın parçası olarak sunulur. Müellifin yaşanan mezalim karşısındaki *"tafsili bâis-i izhak-ı candır"* (detaylandırılması canın çıkmasına sebeptir) feryadı, resmî bir kaydın ötesinde, toplumsal travmayı iliklerine kadar hisseden bir ulemanın vicdani tanıklığıdır.

Çalışmada, aynı zamanda vakanüvisin, isyanı bastırmadaki başarısızlığı Yeniçeri Ocağı'ndaki disiplinsizlik ve kokuşmuşlukla ilişkilendirmesi, 1826 Vaka-i Hayriye'sine giden yolda Mora tecrübesinin nasıl bir "bekâ zorunluluğu" ve meşruiyet kaynağına dönüştürüldüğü incelenmektedir. Sonuç olarak bildiri, Es'ad Efendi'nin kaleminde Mora İsyanı'nın, sivil katliamların yarattığı "nefîr-i âmm" (Topyekûn Seferberlik) ruhu ile devletin kendini yeniden inşa iradesinin kesiştiği sosyo-politik bir kırılma noktası olduğunu akademik bir düzlemde ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihyazımı, Es'ad Efendi, Mora İsyanı, Müslüman Katliamları, Vaka-i Hayriye.

ABSTRACT

The first quarter of the 19th century was an "age of crises" for the Ottoman Empire, during which the question of survival (baqâ) was scrutinized both on the battlefield and in the collective mindset. The 1821 Morea Revolt, as one of the most jarring turning points of this era, left profound traces in the institutional memory of contemporary official historiography. This

study aims to analyze the administrative, military, and humanitarian anatomy of the Morea Revolt from the perspective of Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi (1789-1848), an esteemed member of the ulema class and a statesman-chronicler (vakanüvis).

The History of Chronicler Es'ad Efendi, which forms the focal point of this research, serves not merely as a chronological record of the revolt between 1237-1241 (1821-1826) but also as a document of the state's radical transformation process. In Es'ad Efendi's narrative, the Greek revolt-categorized as "brigandage" (shaqâwat)-is presented as part of a global siege characterized by external diplomatic intrigues aimed at the extermination of the Muslim population. The author's lament regarding the atrocities, stating that "to detail them would cause the soul to depart" (tafsili bâis-i izhâq-ı jân), transcends an official record, serving as the conscientious testimony of a member of the ulema who profoundly felt the societal trauma.

Furthermore, this study examines how the chronicler linked the failure to suppress the revolt with the lack of discipline and corruption within the Janissary Corps, thereby transforming the Morea experience into an "existential necessity" and a source of legitimacy on the path to the 1826 Auspicious Incident (Vaq'a-i Hayriyya). Consequently, this paper demonstrates on an academic plane that, in the pen of Es'ad Efendi, the Morea Revolt represented a socio-political rupture where the spirit of "general mobilization" (nafîr-i âmm)-born from civilian massacres-intersected with the state's will to reconstruct itself.

Keywords: Ottoman Historiography, Es'ad Efendi, Morea Revolt, Massacres of Muslims, Auspicious Incident (Vaq'a-i Hayriyya).

GİRİŞ

Osmanlı Resmî Tarihyazımı: Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi ve Mora İsyanı

XIX. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu açısından yalnızca toprak kayıplarının yaşandığı bir dönem değil, aynı zamanda devletin bekasının hem siyasî hem de zihinsel düzlemde sorgulandığı bir "krizler çağı" niteliği taşımaktadır. Bu krizler silsilesinin en sarsıcı halkalarından biri olan 1821 Mora (Rum) İsyanı'nı anlamlandırabilmek, dönemin resmî tarih yazıcılığının kurumsal hafızasına nüfuz etmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi (1789-1848), hem bir devlet adamı hem de bir vakanüvis olarak söz konusu çalkantılı sürecin en önemli tanıkları arasında yer almaktadır. İstanbul'da doğan ve ulema sınıfı içerisinde hızla yükselen Es'ad Efendi, Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi'nin azledilmesinin ardından 1825 yılında vakanüvislik makamına tayin edilmiş; daha sonra sahaflar şeyhliği, takvimhâne nâzırlığı ve müsteşarlık gibi devletin kritik kademelerinde görev almıştır (Yılmazer, 1995, 341-342). Sahip olduğu entelektüel birikim ve ulema çevreleri içerisindeki itibarlı konumu, onun kaleme aldığı hadiseleri hem bir bürokratın rasyonel bakış açısıyla hem de bir âlimin ahlaki hassasiyetiyle değerlendirmesine imkân sağlamıştır.

Resim 1: Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin Târih'inin İlk İki Sayfası (Yılmazer, 1995, 343)

Es'ad Efendi'nin başyapıtı kabul edilen ve literatürde Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi adıyla bilinen külliyat, 1237-1241 (1821-1826) yıllarını kapsayan beş yıllık dönemi ele alması bakımından Mora İsyanı'nın "resmî anatomisi" niteliğini taşımaktadır. Müellif, eserin ilk cildinde selefi Şânî-zâde'nin notlarını kendi üslubu çerçevesinde yeniden şekillendirerek 1821-1824 yılları arasındaki hadiseleri kayıt altına almış; ikinci ciltte ise doğrudan kendi vakanüvislik dönemine ait olan 1825-1826 vakalarını ayrıntılı biçimde işlemiştir (Yılmazer, 1995, 342-343). Bu yönüyle eser, yalnızca askerî olayların kronolojik bir aktarımı olmanın ötesine geçmekte; Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından (Vak'a-i Hayriye) eğitim alanındaki reform girişimlerine kadar uzanan geniş kapsamlı bir dönüşüm sürecini de yansıtmaktadır. Özellikle Mora'daki Rum "şakaveti"nin devlet kademelerinde meydana getirdiği etkiler ile Müslüman halkın maruz kaldığı trajediler, Es'ad Efendi'nin anlatımında güçlü bir tarihsel tanıklığa dönüşmektedir.

Literatürde Mora İsyanı, askerî, siyasî ve toplumsal boyutlarıyla farklı perspektiflerden değerlendirilmiştir. Örfi Paşa, isyanı stratejik coğrafya merkezli bir yaklaşımla ele alırken (Örfi Paşa, 1827), Ahmed Cevdet Paşa meseleyi Osmanlı devlet mekanizmasındaki iç çözülmeler bağlamında yorumlamıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1309). Modern tarihçilikte ise Ali Fuat Örenç, Mora İsyanı'nı, Mora Türklerinin modern Avrupa'nın gözleri önünde sistematik biçimde "yok edildiği" bir süreç olarak tanımlamaktadır (Örenç, 2011). 19. yüzyıl başlarına kadar ulusal bilinçlenme yönünde büyük yol kat eden Rumların bağımsızlık düşüncesi, 1814 yılında kurulan Filiki Eterya Cemiyeti'nin faaliyetleriyle birlikte ivme kazanmış ve 1821 yılına kadar da olgunlaştırılmıştır. Bu yönde gerekli ittifaklar yapılarak fikrî ve maddî altyapı da oluşturulmuştur. En nihayetinde iş, *ehl-i İslam'dan ahz-ı intikam için* uygun zamanı beklemeye kalmıştır. Mutlak hedef ise, *bağımsızlık ve Mora'da bir tek Türk kalmayana kadar savaşmak* (Ali Fuat Örenç, 2009) olarak belirlenmiştir.

Piskoposlar, etkili oldukları her yerde âsi Rumları, *"dinsiz Müslümanları yok etme"* yönünde kışkırtmışlardır (Sonyel, 1988, s. 110). İngiliz yazar *Clair*'a göre, *"Rumlar arasındaki bu vahşice öç alma iştiyakı, çok geçmeden katletme zevkine dönüşmüştür."* (Clair, 1972, s. 12). İngiliz yazar *David Howarth* ise yaşanan acı hadiselerle ilgili olarak, *"Rumlar bu cinayetleri işlerken herhangi bir neden aramamıştır. Kan dökme şehvetine kapıldıkları için öldürmüşlerdir"* (Howarth, 1976, s. 28) demiştir. *McCarthy*, "Ölüm ve Sürgün" adlı eserinde, *Mora'da Rumların Müslümanlara karşı genel bir yok etme politikası içinde olduklarına* vurgu yaparak isyanın milliyetçi sloganını, Piskopos Germanos'un ağzından dökülen, *"Hıristiyanlara huzur! Konsoloslara saygı! Türklere ölüm!"* söyleminin temsil ettiğini belirtmiştir (McCarthy, 2012, s. 9-10).

Metin Menekşe ise bu trajedinin ardından yaşanan zorunlu göç ve iskân hareketlerine odaklanarak meselenin insani boyutunu derinleştirmiştir (Metin Menekşe, 2020).

Es'ad Efendi'nin anlatısı, söz konusu literatürün merkezinde yer almakta; isyanı, dış diplomatik entrikalarla desteklenen ve Müslüman halkın tasfiyesini hedefleyen bir hareket olarak değerlendirmektedir. Vakanüvisin, yaşanan mezalimi aktarırken kullandığı "tafsîli bâis-i izhâk-ı candır" "detayları canın çıkmasına sebeptir" ifadesi, resmî bir kayıt olmanın ötesinde, dökülen Müslüman kanının bir ulemanın kalemindeki hüzünlü yankısı niteliğindedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 146). Bu çalışma da Es'ad Efendi'nin perspektifinden hareketle isyanın ortaya çıkış dinamiklerini, denizlerde yaşanan çatışmaları, Avrupa diplomasisinin müdahaleci rolünü ve sürecin II. Mahmud dönemi asayiş politikaları üzerindeki radikal etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır (Zeynep Polat Satoğlu, 2025).

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

1. İsyanın Mahiyeti ve Es'ad Efendi'nin Terminolojik İnşası

Es'ad Efendi, Mora İsyanı'nı sıradan bir toplumsal huzursuzluk yahut yerel bir hak arayışı şeklinde değerlendirmemekte, aksine, meşru otoriteye, dinî nizama ve devletin bekasına yöneltilmiş topyekûn bir saldırı olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda kullandığı terminoloji, yalnızca tasvir edici bir dilin ürünü değil; aynı zamanda hadiseyi hukukî ve dinî zeminde mahkûm edilmesi gereken bir suç kategorisi içerisinde değerlendiren bilinçli bir söylem tercihini yansıtmaktadır.

Es'ad Efendi, isyanı tanımlarken İslam hukukunda devlete karşı başkaldırıyı ifade eden "bağy" ile kamu düzenini bozan haydutluk faaliyetleri için kullanılan "şakavet" kavramlarını merkeze yerleştirir. Metinlerinde isyancılar için istikrarlı biçimde kullandığı "eşkıyâ-i Rum", "tâife-i mezkûre", "havene" ve "küffâr" gibi nitelemeler, asilerin devlete olan ahitlerini bozduklarını ve bu sebeple "hain" statüsüne düştüklerini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, Ahmed Cevdet Paşa'nın isyanı bir "ihtilal" olarak değerlendirmesiyle paralellik göstermektedir (Ahmed Cevdet Paşa, 1991, 158-159). Bununla birlikte Es'ad Efendi'nin ulema kimliği, anlatıya daha belirgin bir "hıyanet" ve "nankörlük" vurgusu kazandırmakta; meseleyi yalnızca siyasî bir başkaldırı değil, aynı zamanda ahlaki ve dinî bir çözülme olarak yorumlamasına zemin hazırlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 144).

Müellife göre isyanın temel dinamiğini, Avrupa'nın büyük güçlerinin (Düvel-i Muazzama) Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz mücadeleleri oluşturmaktadır. Özellikle Rusya'nın eski

dışişleri bakanı olan Korfu Rumlarından Kapodistriya'nın, isyanın başlamasından yaklaşık on sekiz ay önce bölgeye gelerek Rus Konsolosu Mincaki ile yürüttüğü gizli faaliyetler, Es'ad Efendi tarafından isyanın "üst aklı" şeklinde değerlendirilmiştir. Kapodistriya'nın reaya arasında yaydığı "mefsedet" tohumları, vakanüvisin anlatısında Osmanlı'nın tesis ettiği barış ve huzur düzenini (Pax Ottomana) hedef alan sinsi bir diplomatik müdahale olarak tasvir edilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 144-145). Bu yaklaşım, Mora İsyanı'nın coğrafi ve stratejik zeminini ön plana çıkaran Örfi Paşa'nın değerlendirmelerini, siyasî ve diplomatik bir komplo perspektifiyle tamamlamaktadır (Örfi Paşa, 1827).

Es'ad Efendi, isyanın lojistik ve finansal boyutuna dair de dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Ona göre isyan, Rum kocabaşıları ile din adamlarının, özellikle despotlar ve papazların öncülüğünde örgütlenmiş, büyük ölçüde "Avrupa'nın bankeri" olarak nitelendirdiği İngiltere'den sağlanan yüksek meblağlı borçlarla finanse edilmiştir. Müellif, İngiltere'nin resmî düzeyde "tarafsızlık" politikası izlediğini ilan etmesine rağmen, Londra borsası üzerinden Rumlara aktarılan mali desteğin silah ve mühimmat temininde kullanılmasını Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yönelik ağır bir müdahale ve "sinsi bir siyaset" olarak yorumlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 145).

Es'ad Efendi'ye göre isyanın başarı kazanmasında belirleyici unsur, reayanın bağımsız iradesinden ziyade kilise teşkilatının sahip olduğu dinî otoriteyi baskı ve yönlendirme aracı olarak kullanmasıdır. Papazların aforoz tehdidiyle halkı isyana sevk etmeleri, vakanüvis tarafından "saf reayanın kandırılması" ve Osmanlı'nın kadim adalet düzenine karşı sergilenen bir "nankörlük" silsilesi şeklinde değerlendirilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 145-146).

2. Adalarda İsyan, Sakız Vakası ve Denizlere Yayılan Fesat

Es'ad Efendi, Sakız Adası'nı sahip olduğu güzellik ve zenginlik sebebiyle "gül-zibâ" olarak nitelendirmektedir. İsyancıların adaya çıkarak kaleyi kuşatma altına alması, kalede bulunan Müslüman ahalinin "açlık ve susuzluk" içerisinde büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Bu süreçte yerel Rum nüfusunun isyancılara destek vermesi ise müellif tarafından "hıyânet-i kadîme" şeklinde tanımlanmakta; böylece olaylar, yalnızca askerî bir başkaldırı değil, aynı zamanda devlete sadakatin ihlali bağlamında değerlendirilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 78-79).

Es'ad Efendi, isyanın adalara yayılmasını "deryada fitne ateşinin parlaması" biçiminde tasvir etmektedir. Ona göre özellikle denizcilikle uğraşan Rum toplulukları, Osmanlı ticaret gemilerine ve sahil şehirlerine saldırılar düzenleyerek devletin deniz ikmal hatlarını kesmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Sakız Adası, yalnızca ekonomik açıdan değil, aynı zamanda Anadolu sahillerinin güvenliği bakımından da stratejik bir merkez konumundadır. Müellif, İpsara ve Sisam adalarından gelen asilerin Sakız'a çıkarak yerel reayayı isyana teşvik ettiklerini belirtmekte; kalede bulunan Müslümanların maruz kaldığı mezalimi ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Osmanlı donanmasının zamanında bölgeye ulaşarak söz konusu "fesadın" önüne geçmesi ise Es'ad Efendi tarafından devletin bekası adına kritik bir başarı olarak sunulmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 78-81).

Kaptan-ı Derya Ali Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının 19 Receb 1237 tarihinde Sakız açıklarına ulaşması, vakanüvisin anlatımında "ehl-i İslâm" için adeta bir kurtuluş ve mucize sahnesi olarak tasvir edilmektedir. Donanmanın gerçekleştirdiği top atışları sonucunda Rum gemilerinin geri püskürtülmesi ve asilerin "nâr-ı cahîme" gönderildiğinin ifade edilmesi, Es'ad Efendi'nin zafer söylemini en açık biçimde ortaya koymaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 80-81).

Vakanüvis, Rum gemilerinin, "sefîne-i hıyânet" olarak nitelendirdiği unsurların özellikle İpsara ve Hidra adalarında yoğunlaştığını, bu bölgelerin zamanla birer "eşkıyâ yatağı" hâline geldiğini belirtmektedir. Söz konusu adalardan hareket eden gemilerin Çanakkale Boğazı'ndan geçen zahire gemilerine saldırması, İstanbul'da ciddi iaşe sıkıntılarının ortaya çıkmasına neden olmuş; bu durum Osmanlı yönetimini daha sert ve kapsamlı tedbirler almaya sevk etmiştir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 104, 126).

Mora İsyanı, Girit'e de sıçramış ve adada ilk isyan hareketi 1821'de İsfakiye ve Hanya sancaklarının dağlık köylerinde başlamıştır (Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi, 1291, s. 198). İsyanın Girit'e sıçraması ise Es'ad Efendi tarafından, adanın stratejik konumu nedeniyle büyük bir kaygıyla karşılanmıştır. Girit'teki Rumların dağlık bölgelere çekilerek kaleleri kuşatma altına almaları üzerine, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin bölgeye sevk edilmesi ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Müellif, Girit'in muhafazası amacıyla Mısır donanmasının bölgedeki varlığını "emniyetin ihyası" şeklinde nitelendirerek, Osmanlı-Mısır iş birliğini asayişin yeniden tesisi bakımından hayati bir unsur olarak değerlendirmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 224, 301).

3. Batı Anadolu Sahil Hattı ve Liman Şehirlerindeki Akisler

Es'ad Efendi, Mora İsyanı'nın yalnızca adalarla sınırlı kalmadığını; İzmir, Kuşadası ve Çeşme gibi Batı Anadolu'nun önemli liman şehirlerinde de ciddi bir asayiş krizine yol açtığını kaydetmektedir. Müellife göre isyanın deniz üzerinden yayılma ihtimali, özellikle Anadolu sahillerinde güvenlik endişelerini artırmış ve devletin bölgedeki idarî-militarî reflekslerini harekete geçirmiştir.

İsyanın başlamasıyla birlikte İzmir ve çevresindeki Rum reaya arasında huzursuzlukların ortaya çıktığını belirten Es'ad Efendi, denizden gelen asi unsurların İzmir Limanı'nı tehdit etmesi karşısında bölge valilerinin ve "ehl-i İslâm"ın sürekli bir teyakkuz hâline geçtiğini ifade etmektedir. Müellif, sahillerin muhafazası amacıyla "nefir-i âmm" mahiyetinde tedbirler alındığını; sahil kesimlerinde yaşayan Rumların silahlarının toplatılarak olası bir iç tehdidin önüne geçilmeye çalışıldığını aktarmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 144).

Rum korsanlarının Anadolu kıyılarına çıkarma yapma ihtimali karşısında sahil kalelerinin tahkim edilmesi süreci de eserde geniş biçimde ele alınmaktadır. Es'ad Efendi, düşman gemilerinin Çeşme ve Kuşadası açıklarında görülmesinin ardından bölge mütesellimleri ile yerel askerî birliklerin süratle harekete geçirildiğini ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Özellikle sahil hattında bulunan Müslüman köylerinin korunması amacıyla alınan tedbirler, müellif tarafından "gayret-i dîniyye" çerçevesinde değerlendirilmekte; bu savunma refleksi yalnızca askerî değil, aynı zamanda dinî ve toplumsal bir sorumluluk olarak sunulmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 146, 166).

Vakanüvis, Ege Denizi'nde faaliyet gösteren isyancı gemilerin bölgedeki ticaret hayatını durma noktasına getirmesini, Osmanlı maliyesi açısından ağır sonuçlar doğuran bir gelişme olarak değerlendirmektedir. Rum korsanlarının gerçekleştirdiği saldırılar neticesinde Müslüman tüccarlara ait ticaret gemilerinin gasp edilmesi ve çok sayıda tüccarın esir alınması, isyanın yalnızca askerî ve siyasî değil, aynı zamanda ekonomik boyutta da ciddi bir yıkıma yol açtığını göstermektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 108, 126).

4. Osmanlı'nın Askerî Müdahalesi ve İbrahim Paşa'nın Sahneye Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin Mora İsyanı'nı ilk aşamada bastırmakta başarısız olması, Es'ad Efendi tarafından hem askerî yetersizlikler hem de idarî hatalar çerçevesinde eleştirilmektedir. Müellife göre isyanın kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmasında yalnızca dış müdahaleler değil, devletin kriz karşısında sergilediği dağınık ve yetersiz müdahale biçimi de etkili olmuştur.

İsyanın bastırılması amacıyla önce Hurşid Ahmed Paşa'nın, ardından ise Dramalı Mahmud Paşa'nın yürüttüğü askerî harekâtlar, beklenen sonucu vermemiştir. Özellikle Dramalı Mahmud Paşa'nın Dervenaki Geçidi'nde uğradığı ağır mağlubiyet ve ordunun büyük ölçüde zayiat vermesi, Es'ad Efendi tarafından "tedbirsizlik" ve "rehavet" kavramlarıyla açıklanmaktadır. Vakanüvis, bu yenilgiyi yalnızca askerî bir başarısızlık olarak değil, aynı zamanda stratejik öngörü eksikliğinin ve disiplin zaafının bir sonucu olarak değerlendirmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 166).

Es'ad Efendi'ye göre isyanın seyrini değiştiren temel gelişme, Sultan II. Mahmud'un siyasî feraseti doğrultusunda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım talep edilmesi olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın modern eğitimli ve disiplinli ordusuyla Mora'ya ulaşması, müellif tarafından "işlerin intizama girmesi" bakımından kritik bir dönüm noktası şeklinde kaydedilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 301). İbrahim Paşa'nın özellikle Navarin, Modon ve Koron bölgelerinde yürüttüğü askerî faaliyetler ayrıntılı biçimde ele alınmakta; bu harekâtlar, Osmanlı otoritesinin yeniden tesisi ve isyanın kontrol altına alınması açısından stratejik başarılar olarak sunulmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 320).

5. Misolongi Kuşatması ve Nihai Zafer

İsyanın "kalbi" ve "fitne merkezi" olarak değerlendirilen Mesolongi'nin zaptı, Es'ad Efendi Tarihi'nin en geniş ve ayrıntılı bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Müellif, stratejik konumu ve doğal savunma imkânları nedeniyle Mesolongi'nin yalnızca askerî bir hedef değil, aynı zamanda isyanın sembolik merkezi olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Bataklıklar ve hendeklerle çevrili olan kalenin ele geçirilmesi için Reşid Mehmed Paşa ile İbrahim Paşa'nın koordineli biçimde hareket etmeleri gerekmiş; kuşatma süreci Osmanlı kuvvetleri açısından oldukça zorlu şartlar altında yürütülmüştür.

Es'ad Efendi, kuşatma esnasında "mücâhidîn-i dîn" olarak nitelendirdiği Osmanlı askerlerinin gerçekleştirdiği gece baskınlarını ve deniz üzerinden düzenlenen saldırıları epik ve kahramanlık merkezli bir üslupla aktarmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 514). Vakanüvisin anlatısında bu mücadele, yalnızca askerî bir operasyon değil, aynı zamanda dinî ve siyasî meşruiyet temelinde yürütülen kutsal bir mücadele görünümündedir.

1826 yılında Mesolongi'nin düşmesi, İstanbul'da büyük bir "meserret" kaynağı olarak karşılanmıştır. Es'ad Efendi, kalenin ele geçirilmesinin ardından yedi binden fazla asinin

öldürüldüğünü ve binlerce kişinin esir alındığını kaydetmekte, elde edilen zaferi doğrudan padişahın "satvet-i şâhânesi"ne bağlamaktadır. Müellife göre bu başarı, Osmanlı Devleti'nin sarsılan otoritesinin yeniden tesisi bakımından son derece önemli bir dönüm noktası niteliğindedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 547-548)..

6. İsyanın Diplomatik Boyutu: Rusya ve İngiltere ile İlişkiler

Es'ad Efendi, Mora İsyanı'nın uluslararası bir mahiyet kazanma sürecini *"düvel-i ecnebiyyenin mülk-i şâhâneye müdahalesi"* şeklinde tanımlamaktadır. Müellife göre Avrupa devletleri, görünürde tarafsızlık politikası izlediklerini ilan etmelerine rağmen, gerçekte diplomatik temsilcileri aracılığıyla Rum asilerine zaman kazandırmaya ve Osmanlı Devleti'nin müdahale kapasitesini sınırlandırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle isyan, Es'ad Efendi'nin anlatısında yalnızca iç güvenlik sorunu değil, aynı zamanda büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki nüfuz mücadelelerinin bir uzantısı olarak değerlendirilmiştir.

Rusya'nın İstanbul elçiliği üzerinden yürüttüğü siyaset, vakanüvis tarafından derin bir şüpheyle ele alınmaktadır. Rusya'nın Rumları "dindaş" sıfatıyla koruma altına alma girişimi, Osmanlı yönetimi tarafından doğrudan devletin iç işlerine müdahale şeklinde algılanmıştır. Es'ad Efendi, Rusya'nın isyanı bir "Hristiyanlık davası"na dönüştürme çabasını ve Rus Konsolosu Mincaki'nin isyancılarla kurduğu gizli bağlantıları, devletin güvenliğini tehdit eden bir "fesat" odağı olarak tanımlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 144-145). Böylece müellif, isyanın yalnızca yerel bir hareket olmadığını; uluslararası siyasetin yönlendirdiği geniş kapsamlı bir müdahale sürecine dönüştüğünü vurgulamaktadır.

Es'ad Efendi, İngiltere'nin tutumunu ise Rusya'ya kıyasla daha karmaşık ve ikircikli bir siyaset olarak değerlendirmektedir. İngiltere'nin resmî düzeyde Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler sürdürdüğünü göstermesine rağmen, Londra'daki bankerler aracılığıyla Rum asilerine sağlanan mali desteğin hükümet bilgisi ve onayı dışında gerçekleşemeyeceğini savunmaktadır. Müellif, İngiliz elçisinin Bâb-ı Âli nezdinde sürekli olarak "tarafsızlık" vurgusu yapmasını, Osmanlı yönetimini oyalamaya ve asilerin toparlanmasına zaman kazandırmaya yönelik diplomatik bir manevra şeklinde yorumlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 145).

6.1. Elçilerin Tutumları ve Saraydaki Diplomatik Diyaloglar

Es'ad Efendi Tarihi'nde, Bâb-ı Âli'de görev yapan Reisü'l-küttâb ile yabancı devlet elçileri arasında gerçekleşen diplomatik müzakereler, Osmanlı Devleti'nin egemenlik anlayışını ve iç işlerine müdahaleye karşı geliştirdiği hassasiyeti açık biçimde ortaya koymaktadır. Vakanüvis, özellikle Mora İsyanı sürecinde Avrupa devletlerinin diplomatik girişimlerini, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını sınırlandırmaya yönelik müdahaleler olarak değerlendirmektedir.

Yabancı elçilerin, Mora'daki "kan dökülmesinin durdurulması" yönündeki telkin ve tavsiyelerine karşı Osmanlı bürokrasisinin verdiği cevaplar, eserde ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Es'ad Efendi'nin aktardığına göre Osmanlı tarafı, *"kendi tebaamız olan asilerin terbiyesi devletin münhasır hakkıdır ve bu hususta ecnebi müdahalesi kabul olunamaz"* anlayışını temel bir siyaset ilkesi olarak savunmuştur. Müellifin anlatımında bu tavır, yalnızca siyasî bir refleks değil; aynı zamanda "izzet-i devlet"in korunmasının zaruri bir gereği olarak sunulmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 108, 126). Böylece Osmanlı yönetimi, Mora

meselesini uluslararası bir sorun olarak değil, devletin iç egemenlik alanına ait bir güvenlik problemi olarak tanımlamıştır.

Rusya'nın eski dışişleri bakanı Kapodistriya'nın isyanın liderliğiyle ilişkilendirilmesi ve Rusya'nın bu gelişmelerle herhangi bir bağlantısının bulunmadığını ileri sürmesi, Es'ad Efendi tarafından "diplomatik bir yalan" şeklinde yorumlanmaktadır. Elçilikler aracılığıyla yürütülen yazışmalar ve diplomatik temaslar, Osmanlı devlet adamları arasında Rusya'ya yönelik derin bir güvensizlik atmosferi doğurmuş; vakanüvisin anlatısında Rus diplomasisi, görünürde barışçıl fakat gerçekte isyanı destekleyen ikili bir siyaset izlemekle suçlanmıştır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 145).

Es'ad Efendi, Avrupa devletleri içerisinde Avusturya'nın (Nemçe) daha farklı bir tutum sergilediğini de belirtmektedir. Müellife göre Avusturya, diğer büyük devletlerin aksine isyan hareketlerine karşı daha mesafeli davranmış ve Avrupa'daki mevcut siyasî düzenin korunmasını esas alan statükocu bir politika izlemiştir. Bununla birlikte vakanüvisin genel kanaati, Avrupa devletlerinin nihayetinde "ehl-i İslâm" aleyhine ortak bir tutum geliştirdiği yönündedir. Bu sebeple yabancı elçilerin Bâb-ı Âli'ye sundukları takrirler ve diplomatik notalar, Es'ad Efendi tarafından çoğu zaman "zâhirde nasihat, bâtında hıyanet" şeklinde değerlendirilmiştir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 166, 224).

6.2. Uluslararası Baskı Altında "Vaka-i Hayriye" Kararı

Diplomatik baskıların giderek artması, Es'ad Efendi'ye göre Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını hızlandıran başlıca dış etkenlerden biri olmuştur. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni askerî bakımdan zayıf ve isyanlarla mücadelede yetersiz görmeleri, reform meselesini yalnızca idarî bir dönüşüm olmaktan çıkararak doğrudan bir "varoluş meselesi" hâline getirmiştir. Müellifin anlatısında Mora İsyanı, Osmanlı askerî yapısındaki çözülmeleri görünür kılan bir kırılma noktası olarak değerlendirilmekte; bu durum, merkezî otoritenin yeniden tahkimi için radikal tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Es'ad Efendi, Vak'a-i Hayriye sonrasında kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin yalnızca isyancı unsurlara karşı değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni küçümseyen Avrupa diplomasisine karşı da verilmiş güçlü bir cevap olduğunu ifade etmektedir. Özellikle yabancı diplomatların İstanbul'da bir iç karışıklık veya darbe beklentisi içerisinde olduklarını aktaran müellif, Yeniçeri Ocağı'nın kısa süre içerisinde ortadan kaldırılmasını "satvet-i padişahî"nin bütün dünyaya ilanı şeklinde yorumlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 600, 703). Bu yönüyle Vaka-i Hayriye, Es'ad Efendi'nin anlatısında yalnızca askerî bir reform değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin siyasî iradesini ve merkezî otoritesini yeniden tesis eden tarihî bir dönüm noktası olarak sunulmaktadır.

Mehmed Es'ad Efendi, Mora İsyanı'nın diplomatik safhalarını aktarırken Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda giderek derinleşen "yalnızlık" hissini ve Avrupa devletlerinin müdahaleci politikalarına karşı duyulan tepkiyi güçlü biçimde yansıtmaktadır. Eserde yer alan diplomatik yazışmalar, elçi raporları ve müzakereler, dönemin Osmanlı devlet aklının dış müdahalelere karşı geliştirdiği savunma reflekslerini anlamak bakımından son derece önemli veriler sunmaktadır. Bu açıdan Es'ad Efendi Tarihi, yalnızca olayların kronolojik bir kaydı değil, aynı

zamanda Osmanlı bürokrasisinin müdahaleci diplomasi karşısında şekillenen siyasal zihniyetinin de önemli bir yansıması niteliğindedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 743).

6.4. Vakanüvisin Gözlem ve Eleştirileri

Es'ad Efendi, yalnızca Osmanlı zaferlerini kayda geçiren bir vakanüvis değil; aynı zamanda devletin işleyişindeki aksaklıkları ve idarî zaafları tespit eden dikkatli bir gözlemci niteliği taşımaktadır. Müellif, bazı devlet adamlarının "bed-meâş" olarak nitelendirdiği kötü karakterli ve çıkarcı tutumlarının, kamu yararından ziyade şahsî menfaatleri öncelemelerinin, isyanın uzamasına yol açan önemli iç faktörlerden biri olduğunu belirtmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 126). Bu yaklaşım, Es'ad Efendi'nin olayları yalnızca dış müdahaleler üzerinden açıklamadığını, devlet mekanizmasındaki çözülmeleri ve yönetsel sorunları da eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdiğini göstermektedir.

Müellifin anlatısında isyanın bastırılması süreci, sürekli olarak *"İ'lâ-yı Kelimetullah"* anlayışıyla ilişkilendirilmektedir. Bu çerçevede isyancıların uğradığı her mağlubiyet "imdâd-ı İlâhî"nin bir tecellisi olarak yorumlanırken, Osmanlı ordusunun karşılaştığı kayıplar ise ilahî bir "imtihan" şeklinde değerlendirilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 572). Böylece Es'ad Efendi, askerî mücadeleyi yalnızca siyasî ve stratejik bir çatışma olarak değil; aynı zamanda dinî ve ahlaki bir meşruiyet zemini içerisinde ele almaktadır.

Es'ad Efendi Tarihi, Mora İsyanı'nı yalnızca bir asayiş problemi olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun "nizâm-ı âlem" anlayışına yöneltilmiş büyük bir darbe ve çok katmanlı bir "hıyanet silsilesi" şeklinde resmetmektedir. Müellifin kullandığı zengin terminoloji, ayrıntılı askerî tasvirler ve diplomatik değerlendirmeler, Osmanlı devlet aklının söz konusu krizi nasıl algıladığını ve anlamlandırdığını ortaya koyan en önemli kaynaklardan biri niteliğindedir. Bu yönüyle eser, Mora İsyanı'nın bastırılması için verilen mücadelenin yalnızca askerî araçlarla yürütülmediğini; aynı zamanda siyasî, dinî ve ideolojik boyutları bulunan kapsamlı bir "meşruiyet savaşı" olduğunu göstermektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 700-703).

7. Mora'da Müslüman Katliamı

Mora İsyanı süreci, Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi'nin anlatımında yalnızca askerî bir başarısızlık veya siyasî bir kriz olarak değil, aynı zamanda Müslüman ahalinin maruz kaldığı büyük bir insanlık trajedisi şeklinde resmedilmektedir. Vakanüvis, isyancıların gerçekleştirdiği katliam, yağma ve şiddet olaylarını aktarırken çoğu zaman klasik kronikçi üslubunun sınırlarını aşmakta, derin bir teessür, dinî hassasiyet ve ahlaki duyarlılıkla hadiseleri kayıt altına almaktadır. Bu yönüyle Es'ad Efendi Tarihi, yalnızca olayların aktarımını değil, aynı zamanda dönemin Osmanlı zihniyet dünyasında oluşan travmanın duygusal ve manevî yansımalarını da ortaya koymaktadır.

7.1. Müslüman Katliamı: "Tafsîli Bâis-i İzhâk-ı Candır"

Es'ad Efendi, Mora ve çevresinde Müslüman halkın maruz kaldığı şiddeti aktarırken, yaşanan trajedinin sıradan ifadelerle anlatılamayacak derecede ağır olduğunu vurgulamaktadır. Müellife göre isyan, yalnızca siyasî bir başkaldırı değil, aynı zamanda dinî boyut kazanmış bir çatışmaya dönüşmüş ve savunmasız sivil Müslüman halk doğrudan hedef hâline gelmiştir. Bu nedenle vakanüvis, olayları aktarırken zaman zaman tarihçi kimliğinden sıyrılarak acıyı doğrudan hisseden bir tanık tavrı sergilemektedir.

Özellikle Traboliçe ve Navarin gibi merkezlerde Müslümanların toplu şekilde katledilmeleri, eserin en dramatik ve hüzünlü bölümleri arasında yer almaktadır. Es'ad Efendi, yaşanan bu büyük felaketleri *"tafsîli bâis-i izhâk-ı candır"* ifadesiyle nitelendirerek, olayların ayrıntılı biçimde anlatılmasının dahi insan ruhu üzerinde derin bir yıkıma yol açacağını belirtmektedir. Müellif, bu katliam haberleri karşısındaki teslimiyetini ve üzüntüsünü ifade etmek amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan *"innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn"* ayetine yer vermekte; böylece Müslüman toplumun yaşadığı kolektif yasın manevi tercümanı hâline gelmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 146).

Es'ad Efendi, isyancıların yalnızca Müslüman nüfusa değil, aynı zamanda İslamî kimliğin sembolü olan dinî ve kamusal yapılara da saldırdığını kaydetmektedir. Camilerin ahıra çevrilmesi, Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının yakılması ve vakıf mallarının yağmalanması, müellif tarafından "küffarın kadîm düşmanlığı" şeklinde yorumlanmaktadır. Rum isyancıların "intikam" duygusuyla hareket ederek kadın, çocuk ve yaşlı ayrımı gözetmeksizin gerçekleştirdikleri saldırılar, vakanüvisin anlatısında Osmanlı Devleti'nin askerî müdahalesini ve "kılıç kullanma meşruiyetini" güçlendiren temel unsurlar arasında sunulmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 83, 108).

Katliamlardan kurtulabilen Müslümanların ise dağlık bölgelere sığındıkları veya sahil kasabalarına ulaşmaya çalıştıkları aktarılmaktadır. Es'ad Efendi, açlık, susuzluk ve ağır iklim şartları altında verilen bu hayatta kalma mücadelesini son derece dramatik bir üslupla tasvir etmektedir. Müslüman ahalinin evlerini ve yurtlarını terk ederek Anadolu sahillerine geçmeye çalışmaları, eserde "hicret" ve "mazlumiyet" kavramları etrafında anlamlandırılmıştır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 126, 145). Böylece Mora İsyanı, yalnızca askerî ve siyasî sonuçlar doğuran bir hadise değil; aynı zamanda kitlesel yerinden edilme ve toplumsal travma üreten bir süreç olarak ele alınmaktadır.

7.2. Dualar ve "Beddua" Metinleri: Manevî Bir Savunma Hattı

Es'ad Efendi Tarihi, yalnızca askerî ve siyasî gelişmeleri kayda geçiren bir kronik olmayıp; aynı zamanda söz konusu hadiseler karşısında saray çevresinde ve halk arasında oluşan dinî-manevî atmosferi de yansıtmaktadır. Vakanüvis, askerî başarılar için edilen duaları ve katledilen Müslümanların ruhlarına yönelik yakarışları ayrıntılı biçimde aktarırken, isyancılar hakkında dile getirilen ağır beddualara da geniş yer vermektedir.

Müellif, katledilen Müslümanları "şühedâ-yı ehl-i İslâm" olarak nitelendirmekte, dökülen her damla kanın ilahî adalet huzurunda karşılık bulacağını ve mazlumların manevi anlamda mükâfatlandırılacağını ifade etmektedir. Es'ad Efendi'nin dualarında, padişahın kılıcının keskin olması ve "dîn-i mübîn" düşmanlarının kahredilmesi yönünde Allah'a niyazda bulunulması, mücadelenin dinî meşruiyet çerçevesinde algılandığını açık biçimde göstermektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 548).

İsyancı Rumlar için "mekûr" ve "mel'ûn" gibi ağır sıfatlar kullanan Es'ad Efendi, onların "nâr-ı cahîme" müstahak olduklarını belirtmektedir. Özellikle Mesolongi'nin fethi sonrasında yapılan şükür dualarında, daha önce yaşanan Müslüman katliamlarının bir anlamda intikamının alındığı düşüncesi metne hâkim olmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 572, 743). Bu yönüyle dualar ve beddua metinleri, yalnızca dinî bir söylem değil; aynı zamanda Osmanlı

toplumunun yaşadığı travmayı anlamlandırma ve mücadeleyi meşrulaştırma işlevi gören manevî bir savunma hattı niteliği taşımaktadır.

8. Vahşetin Akisleri: Toplumsal İnfial ve Nefîr-i Âmm (Topyekûn Seferberlik)

Mora İsyanı'nın yalnızca askerî bir başkaldırı olmaktan çıkarak sivil Müslüman halka yönelik sistematik bir şiddet ve imha hareketine dönüşmesi, Osmanlı devlet aklında ve toplumsal hafızasında derin bir kırılma meydana getirmiştir. Vakanüvis Es'ad Efendi, söz konusu vahşet haberlerinin hem payitahtta hem de taşrada nasıl büyük bir infial yarattığını ayrıntılı biçimde ele almakta; bu gelişmelerin devleti topyekûn bir savunma anlayışına, yani "nefîr-i âmm" ruhuna sevk ettiğini göstermektedir.

Es'ad Efendi'nin anlatımında Mora'dan gelen katliam, yağma ve tecavüz haberleri, İstanbul'da yalnızca bir üzüntü kaynağı olarak değil, aynı zamanda dinî ve siyasî bir onur meselesi şeklinde algılanmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin geleneksel askerî yapısının ötesine geçerek halkı doğrudan savunma mücadelesinin parçası hâline getiren bir toplumsal mobilizasyon sürecini tetiklemiştir. Müellifin anlatısında "nefîr-i âmm" anlayışı, yalnızca askerî bir tedbir değil; devlet, din ve toplumun müşterek savunusunu ifade eden kolektif bir refleks olarak öne çıkmaktadır.

Rum isyancıların silahsız Müslüman halka, kadınlara ve çocuklara yönelik gerçekleştirdiği saldırılar, Es'ad Efendi tarafından toplumun "gayret-i dîniyye"sini harekete geçiren temel unsur şeklinde sunulmaktadır. Vakanüvis, söz konusu haberlerin ardından halk arasında "asilerin haddinin bildirilmesi" yönünde güçlü talepler oluştuğunu ve bu taleplerin saraya kadar ulaştığını belirtmektedir. Müellife göre bu toplumsal baskı ve infial ortamı, Sultan II. Mahmud'un isyan karşısındaki kararlılığını daha da pekiştirmiştir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 146).

Katliamların boyutunun genişlemesiyle birlikte devletin yalnızca maaşlı askerî birliklerle isyanı bastırmasının mümkün olmadığı anlaşılmış, bu nedenle çeşitli bölgelerde genel seferberlik çağrıları yapılmıştır. Es'ad Efendi, Anadolu'nun farklı sancaklarından gönüllü birliklerin (levendât ve gönüllüyân) isyan bölgelerine yönelmelerini, yaşanan trajedinin ortaya çıkardığı toplumsal dayanışmanın önemli bir örneği olarak değerlendirmektedir. Özellikle sahil bölgelerinde yaşayan Müslüman ahalinin kendi imkânlarıyla silahlanarak "vatan ve din müdafaası" etrafında birleşmesi, müellif tarafından "ittihâd-ı İslâm" düşüncesinin pratik bir tezahürü şeklinde tasvir edilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 166, 224).

Es'ad Efendi, yaşanan katliamların ortaya çıkardığı travmayı, Osmanlı askerî yapısındaki dönüşümün meşruiyet zemini olarak da değerlendirmektedir. Ona göre Müslüman ahalinin bu derece korunmasız kalmasının temel sebebi, mevcut askerî düzenin bozulmuş ve işlevsiz hâle gelmiş olmasıdır. Bu nedenle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (Vak'a-i Hayriye) ve ardından Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulması, yalnızca modernleşme amacı taşıyan idarî bir reform değil; aynı zamanda "bir daha benzer felaketlerin yaşanmaması" için alınmış zorunlu ve mukaddes bir tedbir olarak yorumlanmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 600, 703).

8.1. Es'ad Efendi Tarihi'nde Mora'nın Bakiyesi

Mehmed Es'ad Efendi'nin vak'anüvis sıfatıyla kaleme aldığı kayıtlar, Mora İsyanı'nı Osmanlı tarihyazımında sıradan bir "toprak kaybı" anlatısının ötesine taşımakta; onu doğrudan bir

varoluş ve haysiyet mücadelesi şeklinde konumlandırmaktadır. Müellifin anlatısında isyancıların "şakaveti", Avrupa devletlerinin "desiseleri" ve Müslüman ahalinin "mazlumiyeti", birbirini tamamlayan üç temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Böylece Mora İsyanı, yalnızca askerî bir kriz değil; siyasî, toplumsal ve manevî boyutları bulunan çok katmanlı bir travma olarak resmedilmektedir.

Özellikle katliam sahnelerinin aktarımında kullanılan *"tafsîli bâis-i izhâk-ı candır"* ifadesi ve ardından yer verilen *"innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn"* ayeti, Osmanlı devlet adamı ve aydınının kriz anlarındaki zihinsel ve manevî dünyasını anlamak bakımından son derece dikkat çekicidir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 146, 548). Bu çalışma göstermektedir ki Es'ad Efendi açısından Mora İsyanı, Osmanlı Devleti'nin hem askerî hem de diplomatik düzlemde kendisini yeniden tanımlamak zorunda kaldığı, acıyla şekillenmiş bir modernleşme eşiğidir. Müellifin sunduğu veriler, günümüzde yalnızca bir isyanın kronolojisini değil; aynı zamanda bir imparatorluğun en çetin dönemlerinde şekillenen "devlet aklı"nı ve "toplum vicdanı"nı anlamamıza imkân veren güçlü hafıza kayıtları niteliği taşımaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 743).

9. Mora İsyanı ve Vak'a-i Hayriye (Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması) Arasındaki İlliyet Bağı

Es'ad Efendi'nin vak'anüvislik külliyatında Mora İsyanı ile Vak'a-i Hayriye arasında kurulan ilişki, Osmanlı devlet aklının askerî reform ihtiyacını nasıl meşrulaştırdığını ortaya koyan en önemli izleklerden biridir. Müellif, Mora'daki başarısızlıkları yalnızca stratejik veya taktiksel eksikliklerle açıklamamakta, bunları doğrudan mevcut askerî nizamın çözülmesinin ve işlevsiz hâle gelmesinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle Mora İsyanı, Es'ad Efendi'nin anlatısında yalnızca bir güvenlik krizi değil; aynı zamanda Osmanlı askerî sisteminin köklü biçimde yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılan tarihî bir kırılma noktası hâline gelmektedir.

9.1. Yeniçeri Ocağı'nın Ataleti ve Mora'daki "Betaet" (Yavaşlık) Bağlantısı

Es'ad Efendi, Mora İsyanı'nın uzun süre bastırılamamasını doğrudan Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsizliğine ve savaş kabiliyetini büyük ölçüde kaybetmiş olmasına bağlamaktadır. Müellife göre ocak, eski askerî kudretinden uzaklaşmış; askerler savaş meydanlarından ziyade İstanbul'daki esnaf faaliyetleri ve siyasî çekişmeler içerisinde görünür hâle gelmiştir. Bu durum, Osmanlı askerî teşkilatının asli fonksiyonundan uzaklaştığının en önemli göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Mora'ya sevk edilmesi emredilen askerî birliklerin "yol masrafı" ve "ulûfe" gibi gerekçelerle hareket etmeyi geciktirmeleri, Es'ad Efendi tarafından isyanın büyümesindeki temel sebeplerden biri şeklinde aktarılmaktadır. Vakanüvis, ordudaki bu ağırkanlılığı (betaet) ve emre itaatsizlik hâlini, devletin "satvet-i kadîme"sine indirilen ciddi bir darbe olarak yorumlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 224).

Es'ad Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus ise disiplin zaafıdır. Sefer sırasında askerlerin halka zulmetmeleri ve düşmanla mücadele etmekten ziyade kendi iaşelerini temin etmeye yönelmeleri, müellif tarafından "nizâm-ı âlemin muhtel olması" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu

bozulma, Mora'daki Rum asilerinin hareket alanını genişleten ve isyanın güç kazanmasına zemin hazırlayan temel unsurlar arasında gösterilmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 126).

9.2. Mısır Ordusu Örneği ve "Talimli Asker" Mukayesesi

Es'ad Efendi Tarihi'nde, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'dan gönderdiği ve İbrahim Paşa komutasında hareket eden disiplinli birliklerle İstanbul'dan sevk edilen geleneksel askerî birlikler arasında dikkat çekici bir mukayese yapılmaktadır. Bu karşılaştırma, Vak'a-i Hayriye'ye uzanan reform sürecinin fikrî altyapısını oluşturan temel unsurlardan biri niteliğindedir.

İbrahim Paşa'nın Avrupa tarzında eğitilmiş, üniformalı ve emir-komuta zincirine bağlı askerlerinin elde ettiği başarılar, Es'ad Efendi'nin anlatısında "talimli askerin üstünlüğü"nün açık bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Müellif, Navarin ve Modon'daki hızlı ilerleyişi doğrudan Mısır ordusunun disiplinine, koordinasyon kabiliyetine ve zamanında manevra yapabilme yeteneğine bağlamaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 301, 320).

Buna karşılık geleneksel Yeniçeri birliklerinin, özellikle Mesolongi kuşatması gibi teknik bilgi, sabır ve disiplin gerektiren muharebelerde yetersiz kalmaları, reform ihtiyacının artık ertelenemez bir zorunluluk hâline geldiğini göstermiştir. Es'ad Efendi'nin "talimsiz tüfenk-endâz" ifadesiyle işaret ettiği bu durum, modern askerî eğitim ve disiplin anlayışının Osmanlı devlet aklı içerisindeki yükselişini yansıtmaktadır (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 514).

9.3. Vak'a-i Hayriye: Mora Krizinden Doğan "Zarûret-i Şer'iyye"

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Es'ad Efendi tarafından yalnızca askerî bir reform değil; devletin bekasını sürdürebilmesi için gerekli olan bir "zarûret-i şer'iyye" olarak sunulmaktadır. Mora'daki askerî kayıplar ve Rum isyancılarının kazandığı her yeni mevzi, İstanbul'da mevcut askerî yapının sürdürülebilirliğine dair ciddi sorgulamalara yol açmıştır.

Es'ad Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını Mora'daki "yangını söndürecek" yegâne çözüm olarak değerlendirmekte, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kuruluşunu ise "İslam ordusunun yeniden doğuşu" şeklinde tasvir etmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 572, 600). Müellifin anlatısında yeni ordunun kurulması, yalnızca teknik ve idarî bir dönüşüm değil; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yeniden ayağa kalkma iradesinin sembolüdür.

Es'ad Efendi'nin ulema sınıfına mensup bir isim olması, askerî reformun dinî meşruiyetini kurma çabasını da belirgin hâle getirmektedir. Müellif, Müslüman kanının dökülmesine sebebiyet veren "talimsiz asker" düzeninin devam ettirilmesini dinî ve ahlaki açıdan kabul edilemez görmekte; bu nedenle reformu hem siyasî hem de dinî bir zorunluluk şeklinde değerlendirmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 605).

9.4. Mesolongi Zaferi ve Yeni Düzenin İlk Meyveleri

Es'ad Efendi, Mesolongi'nin 1826 yılında fethedilmesini ve bu tarihin Vak'a-i Hayriye ile aynı döneme denk gelmesini sembolik ve anlamlı bir gelişme olarak yorumlamaktadır. Müellifin anlatısında Mesolongi'nin düşmesi, yeni askerî düzenin, her ne kadar Mısır desteğiyle gerçekleştirilmiş olsa da başarı potansiyelini ortaya koyan somut bir örnek niteliğindedir.

Zafer sonrasında İstanbul'da gerçekleştirilen dualar ve yayımlanan fetihnâmelerde, "bozulmuş ocak" olarak görülen Yeniçeri teşkilatının yerini artık "mansur ve muzaffer" bir askerî yapının aldığı fikri güçlü biçimde işlenmektedir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 548-549). Bu bağlamda Mesolongi'nin fethi, yalnızca askerî bir başarı değil; aynı zamanda yeni düzenin meşruiyetini pekiştiren siyasî ve ideolojik bir sembol hâline gelmektedir.

Vakanüvis, Mora İsyanı sürecinde yaşanan sıkıntıların, Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarını yeniden yapılandırması için bir "ibret vesikası" niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Ona göre Mora'da ortaya çıkan "şakavet", Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesindeki "fâsid daireyi" kırmasına vesile olmuş ve reform sürecini kaçınılmaz hâle getirmiştir (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 700).

9.5. Bir Reformun Anatomisi Olarak Mora

Mehmed Es'ad Efendi'nin perspektifinde Mora İsyanı, Osmanlı İmparatorluğu açısından son derece acı sonuçlar doğuran bir tecrübe olmakla birlikte, askerî reformların ve nihayetinde Vak'a-i Hayriye'nin en güçlü katalizörü olarak değerlendirilmiştir. Müellif, isyanın başlangıcından itibaren yaşanan her askerî bozgunu, Yeniçeri Ocağı'nın tarihsel çöküşünün yeni bir göstergesi olarak kaydetmektedir.

Eserde yer alan değerlendirmeler incelendiğinde, Mora'daki askerî başarısızlıkların Osmanlı devlet adamları ve uleması açısından artık savunulamaz bir noktaya ulaştığı açık biçimde görülmektedir. Bu süreç, "yeni bir ordu" fikrini teorik bir arayış olmaktan çıkararak doğrudan devletin varlığını sürdürebilmesiyle ilişkili bir "bekâ meselesi" hâline dönüştürmüştür (Mehmed Esad Efendi, 2000, s. 703). Bu nedenle Mora İsyanı, Es'ad Efendi'nin anlatısında yalnızca bir isyan hareketi değil; Osmanlı askerî modernleşmesinin tarihsel zorunluluğunu ortaya koyan kritik bir dönüm noktası olarak yer almaktadır.

SONUÇ

Sahhâflar Şeyhî-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi'nin vak'anüvislik dönemine ait kayıtları, Mora İsyanı'nı Osmanlı devlet aklının XIX. yüzyılda karşı karşıya kaldığı en ağır sınavlardan biri olarak ortaya koymaktadır. Bu çalışma kapsamında incelenen veriler göstermektedir ki Es'ad Efendi açısından Mora İsyanı, yalnızca bir tebaanın ayrılıkçı hareketi değil; Osmanlı İmparatorluğu'nun hem fiziksel hem de manevî varlığını hedef alan geniş çaplı bir kuşatma sürecidir. Müellif, isyanı askerî, siyasî, dinî ve toplumsal boyutlarıyla birlikte ele alarak, hadiseyi çok katmanlı bir kriz alanı şeklinde değerlendirmiştir.

Es'ad Efendi'nin anlatısında "vahşet" ve "katliam" olguları, metnin duygusal ve zihinsel çerçevesini belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Müellifin yaşanan mezalim karşısında kullandığı *"innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn"* ifadesi, onun yalnızca olayları kaydeden rasyonel bir kronikçi olmadığını; aynı zamanda toplumsal travmayı derinden hisseden bir ulema mensubu kimliği taşıdığını açık biçimde göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu duygusal yaklaşım, Es'ad Efendi'nin analitik değerlendirmelerini gölgelememiştir. Müellif, Müslüman ahalinin maruz kaldığı ve *"tafsîli bâis-i izhâk-ı can"* olarak nitelendirdiği bu trajediyi, Osmanlı askerî yapısındaki çözülmenin ve devletin uluslararası alandaki diplomatik yalnızlığının doğal bir sonucu şeklinde yorumlamıştır.

Diplomatik düzlemde Rusya ve İngiltere'nin müdahaleci politikaları ile sahada ortaya çıkan "şakavet" arasındaki ilişki, Es'ad Efendi tarafından dikkat çekici bir bütünlük içerisinde kurulmaktadır. Müellife göre Avrupa devletlerinin siyasî desiseleri, Osmanlı askerî teşkilatındaki disiplin zafiyeti ve "betaet" ile birleşince Mora, devlet açısından büyük bir felaket alanına dönüşmüştür. Ancak aynı süreç, paradoksal biçimde Osmanlı modernleşmesinin en radikal kırılmalarından biri olan Vak'a-i Hayriye'nin de en güçlü meşruiyet kaynağını oluşturmuştur. Es'ad Efendi, Mora'da yaşanan acı tecrübeleri, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını bir "tercih"ten ziyade doğrudan bir "bekâ zorunluluğu" olarak temellendirmek için kullanmıştır.

Nihayetinde Es'ad Efendi Tarihi'nde Mora İsyanı; sivil katliamların ortaya çıkardığı "nefîr-i âmm" ruhu ile Osmanlı Devleti'nin kendisini yeniden inşa etme iradesinin kesiştiği tarihî bir eşik olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellifin sunduğu bu bütüncül tablo, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı dönüşümü anlamak bakımından yalnızca askerî bir kronik değil; aynı zamanda güçlü bir sosyo-politik hafıza metni niteliği taşımaktadır. Bu çalışma, Es'ad Efendi'nin perspektifinin, Mora İsyanı'nın bastırılması sürecinde "devlet aklı" ile toplumun "vicdanı" arasında nasıl bir bağ kurduğunu ortaya koymuş; böylece Osmanlı kriz dönemlerinin zihniyet dünyasını anlamaya yönelik önemli bir değerlendirme zemini sunmuştur.

KAYNAKLAR

Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Târih-i Cevdet*, XI-XII, Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniye.

Ahmed Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir 13-20*, Yay. Haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK Basımevi.

Clair, William St. (1972). *That Grecee might still be free: the Philhellenes in the War of Independence,* Oxford University Press, London.

Howarth, David. (1976). *The Greek Adventure: Lord Byron and Other Eccentrics in the War of Independence,* Published by Collins, London.

McCarthy, Justin. (2012). *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922),* (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Mehmed Esad Efendi. (2000). *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826,* Hazırlayan Ziya Yılmazer, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV).

Menekşe, Metin. (2020). "Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832) Sürecine Genel Bir Bakış". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 13 (XLV): 784-832.

Menekşe, Metin. (2024). "Mora İsyanı Sonrasında İzmir (Sığla) Sancağı'na Gelen İlk Türk Muhacirlerinin Nüfus Bilgileri (H. 1246/M.1830-31-H.1259/1843-44 Yıllarına Ait Nüfus Kayıtlarına Göre)", *Mora Katliamı ve Anadolu'da Yunan Mezalimi Sempozyumu (15-16 Kasım 2021), Bildiriler Kitabı*, editör: Neşe Özden, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 229-280.

Örenç, Ali Fuat. (2009). *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.

Örenç, Ali Fuat. (2011). "Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri", *Uluslararası Suçlar ve Tarih, 11*/12, 2011, s. 5-32.

Örfi Paşa. (1827). *Coğrafya-yı Örfi.* Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No. 2045.

Satoğlu, Zeynep Polat. (2025). *İsyan ve Savaş Günlerinde İstanbul: II. Mahmud Döneminde Asayiş ve Güvenlik (1808-1829).* İstanbul: Özgür Yayınları.

Sonyel, Salahî. (1988). "Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?", *Belleten*, LXII/233, Ankara, s. 107-120.

Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi. (1291). *Şâni-zâde Tarihi,* C. IV, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul.

Yılmazer, Ziya. (1995). "Es'ad Efendi, Sahhâflar Şeyhî-zâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 341-345.

TAŞTA VE SESTE DUA: YAHYA KEMAL'İN ŞİİRLERİNDE DİNİ MEKÂNIN İZLERİ

PRAYER IN STONE AND SOUND: TRACES OF SACRED SPACE IN YAHYA KEMAL'S POETRY

Dr. Özay BALKAN
ozaybalkan@hotmail.com

ÖZET

Bu çalışmada Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirlerinde dini mekânların, özellikle de mâbedin estetik, metafizik ve kültürel boyutları incelenmektedir. Şairin "Süleymaniye'de Bayram Sabahı", "Koca Mustâpaşa", "Ezansız Semtler" ve benzeri şiirlerinde mekân, yalnızca fiziksel bir yer değil, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel ve ruhsal kimliğinin sembolü olarak ele alınır. Yahya Kemal için mâbed, hem inancın hem de millî hafızanın somutlaştığı bir merkezdir. Bu bağlamda cami mimarisi, kubbelerin göğe açılışı, ezanın sesi ve cemaatin bir araya gelişi, şairin şiirinde estetik bir dua biçimine dönüşür. Çalışmada, "taşta dua" kavramı mâbedin mimari yönünü, "seste dua" ise ezan ve şiir sesinin birleştirici gücünü temsil eder. Şair, Osmanlı-İslam medeniyetinin sürekliliğini İstanbul'un camilerinde bulur ve bu mekânlar aracılığıyla modernleşme sürecindeki manevî yabancılaşmaya karşı bir duruş sergiler. Çalışma, Yahya Kemal'in şiirinde dini mekânın, estetik bir inanç dili kurmanın yanı sıra, toplumsal belleğin yeniden inşasında da işlevsel olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Yahya Kemal'in şiir dünyası hem taşta hem seste yankılanan bir duanın ifadesidir; bu dua, bir millete ait tarih, iman ve güzellik bilincinin ortak sesidir.
Anahtar Kelimeler: Yahya Kemal Beyatlı, dini mekân, mâbed, şiir estetiği, Türk Müslümanlığı.

ABSTRACT

This study examines the aesthetic, metaphysical, and cultural dimensions of sacred spaces, particularly the temple, in the poetry of Yahya Kemal Beyatlı. In poems such as "Bayram Morning at Süleymaniye," "Koca Mustâpaşa," and "Neighborhoods Without the Call to Prayer," space is treated not merely as a physical place, but also as a symbol of the historical and spiritual identity of the Turkish nation. For Yahya Kemal, the temple is a center where both faith and national memory are embodied. In this context, mosque architecture, the upward opening of domes toward the sky, the sound of the call to prayer, and the gathering of the congregation transform into a form of aesthetic prayer in the poet's verse. In the study, the concept of "prayer in stone" represents the architectural aspect of the temple, while "prayer in sound" symbolizes the unifying power of the call to prayer and the voice of poetry. The poet finds the continuity of Ottoman-Islamic civilization in the mosques of Istanbul and, through these spaces, presents a stance against the spiritual alienation brought about by the process of modernization. The study demonstrates that sacred space in Yahya Kemal's poetry is functional not only in establishing an aesthetic language of faith, but also in reconstructing social memory. Consequently, Yahya Kemal's poetic world is the expression of a prayer resonating both in stone

and in sound; this prayer is the collective voice of a nation's consciousness of history, faith, and beauty.

Keywords: Yahya Kemal Beyatlı, sacred space, temple, poetics, Turkish Islam.

GİRİŞ

Yahya Kemal Beyatlı, XX. yüzyıl Türk şiirinin kurucu figürlerinden biri olarak, eserlerinde tarih, dil, millet ve estetik unsurları derin bir muhafazakâr duyarlılıkla harmanlamıştır. Şairin bu entelektüel duruşu, kendisini geçmişe saplanıp kalmakla eleştirenlere karşı ileri sürdüğü "Ne harâbî, ne harâbâtîyim/ Kökü mâzide olan âtîyim!" (Beyatlı, 2010b: 16) dizelerinde açık biçimde ifadesini bulur. Bu mısralar, geçmişin köklerinden beslenerek geleceği inşa etme arzusunun poetik bir manifestosudur. Tanpınar'ın belirttiği üzere, "yaratmanın ilk şartı sürekliliktir"; kopuşlar ve kırılmalar, hayatın bir parçası olamayan yarım başlangıçlar ve ucube varlıklar meydana getirir (Tanpınar, 1995: 20–21). Yahya Kemal, bu düşünceyle şiirini, özünden kopmayan ve yerli kültürel birikimden beslenen bir ifade biçimi olarak inşa etmiştir (Çıkla, (n.d.): 131).

Şairin dil konusundaki tavrı da bu bütüncül estetik anlayışın bir parçasıdır. Beyatlı, Türkçenin ses zenginliğini ve ahengini klasik vezin ve kafiye ile mükemmelleştirmeye çalışmış; bu nedenle, bir şiirin on dört mısrasına aylarca emek harcadığı bilinmektedir (Yetiş, 1998: 121; Korkmaz ve Özcan, 2009: 248). Onun aradığı "saf Türkçe"yi "Bu dil, ağzımda anamın sütüdür" (Beyatlı, 1976: 65) sözüyle tanımladığı İstanbul Türkçesinde bulduğu görülür. Bu dil anlayışı, sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel sürekliliğin taşıyıcısı olarak görülür. Dolayısıyla Yahya Kemal'in poetikasında dil, geçmişin sesiyle bugünün duyarlılığını birleştiren bir mâbed işlevi kazanır.

Bu geniş tarihsel ve estetik arka planın kesiştiği merkez, şairin dünyasında dini mekân, yani mâbeddir. Yahya Kemal'in şiirlerinde mâbed, yalnızca bir ibadet mekânı değil; Türk milletinin tarihsel, kültürel ve manevi varlığının abideleştiği kutsal bir semboldür. Bu bağlamda çalışmada, mâbedin Yahya Kemal'in şiirinde neyi temsil ettiği, dinî mekânların onun şiir estetiğini nasıl biçimlendirdiği ve bu anlayışın "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" adlı şiirinde ulaştığı estetik doruk incelenecektir.

Yahya Kemal'in şiirsel evreninde mâbed (cami), hem manevî hem de millî kimliğin mekânsal bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Süleymaniye Camii bu algının merkezinde yer alır; zira Osmanlı mimarisinin en mükemmel örneklerinden biri olarak hem imparatorluğun kudretini hem de estetik zarafetini temsil eder (Deveci, 2011: 718; Gürbüz, 2014: 212). Şair, bu mekânı "zafer mabedi" olarak nitelendirir; ona göre bu yapı, banisi olan Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerle yoğrulmuş ihtişamını, Mimar Sinan'ın dehasıyla bütünleştiren bir "kader tecellisi"dir (Beyatlı, 2010a: 44–45; Gürbüz, 2014: 219). Süleymaniye'nin İslam'ın son hak din olarak en mükemmel mabedi olması amacıyla inşa edildiği düşüncesi, şairin bu mekâna yüklediği kutsiyetin temelini oluşturur (Gürbüz, 2014: 225).

Beyatlı'nın şiir kitabına ismini veren "Kendi Gök Kubbemiz" ifadesi, bu mâbed anlayışının şiirsel bir tezahürüdür. Süleymaniye'den ilham alan bu kavram, hem payitahtın manevi gölgesini hem de geçmişle geleceği birleştiren kültürel sürekliliği sembolize eder (Beyatlı, 2002: kapak; Gürbüz, 2014: 219). Mâbed, aynı zamanda "vatanın hem yaşayan vârisi hem sahibi" olan neferin (askerin) manevî şahsiyetinin idrak edildiği mekândır (Beyatlı, 2002: 13; Gürbüz, 2014: 220). Yahya Kemal'e göre din, milletin saf ruhunun hem kurucusu hem de en

sahih aynasıdır (Tanpınar, 1995: 53; Soğukömeroğulları, 2012: 224). Bu bakımdan mâbed, bu ruhun taşta ve seste vücut bulmuş hâlidir. Şairin zaman anlayışı da bu düşünceyi destekler; çünkü Yahya Kemal'e göre mazi, hâl ve istikbal üç ayrı kategori değil, bir "imtidad", yani süreklilik hâlidir (Beyatlı, 1992: 64–65). Bu süreklilik bilinciyle mâbed, Türk milletinin kültürel, tarihî ve metafizik devamlılığının mekânsal teminatı olarak anlam kazanır.

Yahya Kemal'in şiir estetiğinde dini mekânlar ve ritüeller, onun millî ve manevî dünyasını "taşta ve seste dua" metaforu altında somutlaştıran temel unsurlardır. Şairin şiirde aradığı ahenk ve mükemmellik, hem mimarinin (taşın) estetik düzeninde hem de mâbedin içini dolduran kutsal seslerin (ezan, tekbir, dua) ritminde yankı bulur. Bu iki unsur, hem şiirin biçimsel yapısına hem de anlam derinliğine yön veren iki ana eksen olarak karşımıza çıkar.

Mâbedin mimarisi, yani taş, Osmanlı medeniyetinin hem ruhunu hem de sanat kudretini temsil eder. Süleymaniye Camii, bu anlayışın en yüksek örneğidir; Osmanlı'nın fetihlerle yoğrulmuş yükseliş döneminin görkemli sanat mucizesi olarak tasarlanmıştır (Beyatlı, 2010a: 44–45; Gürbüz, 2014: 219). Mimar Sinan'ın eseri olan bu caminin inşasında binlerce gazi, serdar ve işçi görev almış; her biri taş taşıyarak bir medeniyetin manevi temelini oluşturmuştur (Gürbüz, 2014: 214–215). Yahya Kemal için bu yapılar yalnızca mimari birer başarı değil, sanatın ebediyet boyutunu temsil eden, milletin tarihsel bilincini taşa işlemiş sembollerdir. Böylece mâbed, estetik olduğu kadar metafizik bir değere de sahip olur; taş, millete kimlik kazandıran kutsal bir hafıza nesnesine dönüşür.

Mâbedin içini dolduran ses ise Yahya Kemal'in şiirinde lirizmin ve manevî coşkunun kaynağıdır. Tanpınar'ın ifadesiyle, "Yahya Kemal, Türk lirizmini yeniden bulan adamdır" (Tanpınar, 1995: 142). Şair, camilerden yükselen ezan, salâ ve tekbir seslerinde estetikle maneviyatın birleştiği o bütünlük duygusunu keşfeder. Bayram sabahlarında camilerden yükselen tekbirler, söz bakımından sade olsa da "mûsikîsi alabildiğine heybetli ve Türk" bir karakter taşır (Banarlı, 1997: 69; Gürbüz, 2014: 224). Bu coşkulu ses atmosferinde şair, camiye dolan cemaatin "dili bir, gönlü bir, îmânı bir insan yığını" (Beyatlı, 2002: 12) olduğunu görür ve "Nice bin dalgalı tekbîr oluyor tek bir ses" dizeleriyle bu topluluğun kolektif ruhunu vurgular (Beyatlı, 2002: 12; Gürbüz, 2014: 223). Mâbedde birleşen bu sesler, dinin millet hayatındaki birleştirici rolünü görünür kılar; sanatın estetik arayışıyla inancın içtenliğini kaynaştırarak Yahya Kemal'in şiirinde "manevî bir birlik estetiği" oluşturur (Gürbüz, 2014: 224–225).

Yahya Kemal'in din, tarih, millet ve sanat unsurlarını bir araya getirme idealinin en yetkin ve kapsayıcı örneği, hiç kuşkusuz "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" adlı şiiridir. XX. yüzyıl Türk edebiyatının destansı anlatım gücünü barındıran bu eser, birçok araştırmacı tarafından Türk şiirinin en olgun manzumeleri arasında değerlendirilmiştir (Toker ve Çal, 2019: 1; Gürbüz, 2014: 210). Altı bölüm ve seksen altı mısradan oluşan şiir, biçim olarak bir manzume, içerik bakımından ise bir "şiir-hikâye" özelliği taşır (Toker ve Çal, 2019: 1; Gürbüz, 2014: 212; Çıkla, 2009: 77).

Şair bu eserinde, bir "kahraman anlatıcı" konumundadır; anlatıcıyla özdeşleşen "ben" figürü aracılığıyla, bayram sabahı Süleymaniye Camii'nde yaşadığı duygusal dönüşümü ve toplumsal aidiyet hissini dile getirir (Gürbüz, 2014: 221). Şiirde, bireysel benliğin sınırları aşılır; şair, milletin ruhuyla, tarihin sürekliliğiyle bütünleşir (Enginün, 2000: 194; Gürbüz, 2014: 221). Bu noktada "tozlu zaman perdesi" aralanır (Gürbüz, 2014: 216) ve şair, geçmişin derinliklerine uzanan bir zaman yolculuğuna çıkar. Bu yolculukta Çaldıran, Mohaç, Kosova, Niğbolu ve

Varna gibi tarihî zafer sahneleri epik bir üslupla yeniden canlanır (Dereli Saltık, 2021: 167; Gürbüz, 2014: 218; Beyatlı, 2002: 13–14).
Şairin, "Senelerden beri rü'yâda görüp özlediğim / Cedlerin mağfiret iklîmine girmiş gibiyim" (Beyatlı, 2002: 12; Gürbüz, 2014: 223) dizelerinde ifade ettiği duygu, geçmişe duyulan özlemin ve manevi kökenle birleşme arzusunun zirvesini oluşturur. Bu ruh hâli içinde, şairin dikkatini ön safta oturan "nefer esvaplı kişi" çeker. Nihayetinde bu figürün, "Vatanın hem yaşayan vârisi hem sahibi" olduğunu fark eder (Beyatlı, 2002: 13; Gürbüz, 2014: 215). Bu kişi, vatanı kuran ve koruyan isimsiz kahramanların, yani milletin manevî omurgasının sembolüdür (Gürbüz, 2014: 218).
Böylece "Süleymaniye'de Bayram Sabahı", tarih, din ve estetiğin kusursuz bir bileşimi olarak Yahya Kemal'in şiirinde mâbed algısının zirvesine ulaşır. Şair, taşta vücut bulan sanatla seste yankılanan imanı birleştirerek hem millî hem manevî kimliğin ebedî ifadesini oluşturur. Bu yönüyle şiir, yalnızca bir dini tecrübenin anlatımı değil, Türk milletinin tarih boyunca kurduğu estetik inanç evreninin de simgesidir.

Simgelerin Dili

Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirlerindeki derin kültürel ve tarihsel katmanların analiz edilebilmesi için, metinlerdeki temel sembolik unsurların işlevini açıklayan kapsamlı bir kuramsal çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçeve, özellikle mekânın edebî ve felsefî boyutta nasıl işlendiğini, mâbedin simgesel yükünü ve Türk şiir geleneğindeki kökenlerini merkeze almaktadır. Şairin sanatsal üretimi, nesne ve coğrafyanın tarihsel kimliğinden sıyrılarak yeni bir anlam ağı kurmasını sağlayan simgelerin diline dayanır (Şahin, (n.d.): 101; Şahin, 2016: 101; Şahin, 2016: 108). Bu nedenle, mâbedin salt mimari bir yapıdan kutsal ve millî bir sembole dönüşümünü incelemek, öncelikle mekân felsefesinin ve edebî geleneklerin ışığında mümkün olmaktadır.
Mekânın edebiyat ve sanat eserlerindeki algılanışı, modern felsefenin ve fenomenolojinin temel ilgi alanlarından biridir. Bu bağlamda, Gaston Bachelard ve Mircea Eliade gibi düşünürler, fiziksel mekânın insan ruhu ve kültürel hafızası üzerindeki derin etkilerini incelemişlerdir. Bachelard, fenomenlerin birincil anlamlarının ötesine geçerek insan ruhunda bıraktığı izleri ve dönüşümleri merkeze alır. Örneğin, ateş gibi bir unsur, şaire özgü duyguları içererek evrenselleşir ve "yüreğimizde yaşar" (Bachelard, 1998: 97). Bu türden arketipsel unsurların ve mekânların sembolik dilini çözümlemek, Yahya Kemal'in şiirlerindeki derinliği kavramada anahtar bir rol oynar. Mâbed gibi dinî yapılar ise, Mircea Eliade'nin çalışmalarının gösterdiği üzere, kutsalın tezahür ettiği, profan dünyadan ayrılan ve kozmolojik bir düzene işaret eden merkezî mekânlardır (Eliade, 1992; Eliade, 2003). Yahya Kemal'in şiirleri de tam olarak bu ilke üzerine inşa edilir; dil, coğrafya ve mazinin simgeleri, "kültürel bellek mekânına" dönüşür ve fenomonlerin yeniden keşfedilmesini sağlar (Şahin, 2016: 101). Şair, nesne ve varlıklara kendi gerçek anlamlarının dışında yeni ve çağrışımsal anlamlar yükler; bu sayede simgelerin mistik ve kutsal öyküsünü yeniden kurarak okuyucuya aktarır (Şahin, 2016: 101; Şahin, 2016: 108). Bu, simgenin, varoluşsal farkındalık ve özgünlük kazandıran, mevcut olmayan veya algılanması imkânsız bir şeyi çağrıştıran somut bir işaret olduğu fikriyle uyumludur (Şahin, 2016: 108; Şahin, 2016: 109). Mâbed, bu bağlamda, bireysel bilinçaltından kolektif ruha açılan, tarihî, kutsal ve estetik değerlerin birleştiği yüce bir imgeye dönüşür.

Mabed ve Milli Birlik

Mâbed, Yahya Kemal'in şiirlerinde bir simge olarak bireysel deneyimden kolektif kimliğin inşasına uzanan çok katmanlı bir işleve sahiptir. Bu sembolizm, Yahya Kemal'in temel fikriyle yakından ilişkilidir: Türk milliyetinin İslâm akaidiyle yoğrulmuş, ondan ayrı düşünülemeyen yeni ve ulvî bir terkip olduğu inancı (Toker ve Çal, 2019: 2). Bu ulvi terkibin mekânsal tezahürü olan mâbed, onun eserlerinde mimari bir şaheser olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminin görkemli ihtişamının ve hür vatanın sembolüdür (Gürbüz, 2014: 219; Gürbüz, 2014: 212; Gürbüz, 2014: 225). Süleymaniye'de Bayram Sabahı şiirinde Süleymaniye Camisi'nin "ulu mabed" olarak nitelendirilmesi, bu mekânın sadece dinî bir yapı değil, aynı zamanda "Türk şiir coğrafyasına hükmeden payitahtın, geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş bir köprünün ve milletin duygu ve düşüncelerinin zengin bir arşivinin" simgesi olan "Kendi Gök Kubbemiz" imgesiyle eşanlamlı olduğunu gösterir (Beyatlı, 2002: kapak; Gürbüz, 2014: 219; Gürbüz, 2014: 225; Gürbüz, 2014: 218). Mâbed, bu işleviyle, milletin dili bir, gönlü bir, îmânı bir insan yığını hâlinde Tekbir getirerek varlığının bir yere toplandığını gördüğü (Beyatlı, 2002: 12; Gürbüz, 2014: 223; Toker ve Çal, 2019: 16), yani millî birliğin kutsal düzlemde yeniden sağlandığı bir sahne oluşturur (Gürbüz, 2014: 224; Toker ve Çal, 2019: 2).

Divan Şiiri ve Neoklasik Estetik

Türk şiirinde mâbed teması ve estetiği, özellikle Divan şiiri geleneğinde köklü bir geçmişe sahiptir; zira Divan şairlerinin beslendiği temel kaynakların başında Kur'ân-ı Kerîm, Hadis, Din ve Tasavvuf gibi İslâmî unsurlar gelmektedir (Levend, 1984; İZ, 1995; Mermer, 2007: 29-42;). Yahya Kemal, bu geleneğin en büyük şairlerini (Fuzûlî, Bâkî, Nef'î, Nedîm) bu milletin öz evladı olarak görmüş ve onların Allah'ın büyüklüğünü, Peygamberinin vasıflarını dile getirdiğini vurgulamıştır (Beyatlı, (n.d.): 151;). Ancak, Tanzimat ve sonrasında, Divan şiirinin "kâinâtı yıkıldığı günden beri" Türkçe'de çözümlenememiş bir şiir meselesinin ortaya çıktığı, Türklerin bu süreçte asıl şiirden daha "pes ve sathî" bir şiire, yani iyiden kötüye ve derinden sathîye gittiği yönünde eleştiriler mevcuttur (Beyatlı, (n.d.): 78;;). Yahya Kemal, Fransız şiirinin millî tarih ve dil anlayışından etkilenerek (Sorel ve Jullian'ın dersleri), Divan şiirini taklitten ve sığlıktan uzaklaştırarak modern bir ifadeyle canlandırmanın yollarını aramıştır. Nitekim o, şiirde eski ile yeni arasında bir köprü görevi üstlenmiş neoklasik bir şair olarak kabul edilir ve "klasik beğeniyi ve üslubu yeniden ihya etmek" amacını gütmüştür (Karataş, 2011: 435; Gürbüz, 2014: 210;). Şair, bu amaçla, Divan şiirinin şekil, yapı ve muhteva özelliklerine uygun manzumeler yazmış (Eski Şiirin Rüzgârıyle) (Beyatlı, 1962;) ve aruz ölçüsünü kullanarak şiirini mûsikiye dayandırmıştır. Bu yeniden diriliş çabası, dinî temaların ve mâbedin, kuru bir slogandan ziyade, tarih, mimari, mûsiki ve bin yıllık bir kültür birikimi perspektifinden (Beyatlı, 1992: 64-65;) derin ve samimi bir duyguyla (Beyatlı, 2002: 12) şiire dâhil edilmesini sağlamış, böylece Divan geleneğinden modern Türk şiirine uzanan mâbed-kimlik çizgisini yeniden güçlü bir şekilde kurmuştur.

"Türk Müslümanlığı" Sentezi ve Dinî Tasavvur

Yahya Kemal Beyatlı'nın sanat ve düşünce dünyasında dinî mekân tasavvuru, yalnızca bir ibadet alanı kurgusundan ibaret olmayıp, milletin tarihî derinliğini, kültürel sürekliliğini ve estetik mükemmeliyet arayışını birleştiren merkezi bir motiftir. Şair, Paris'teki hayatının üçüncü yılından itibaren başlayan fikrî arayışlarında, Batı'nın aksine kendi millî tarihine ve değerlerine

yönelmiş; kaybettiği dinî duyguların yerini millî tarih ve değerlerle doldurma gayretine girmiştir. Bu geri dönüşün somutlaşmış estetik tezahürleri ise İstanbul'un camilerinde ve bu camilerden yükselen kutsal seslerde kendini gösterir. Yahya Kemal, mimariyi ve maneviyatı, İstanbul'un camileri ve ezan sesi aracılığıyla ayrılmaz bir bütün olarak ele alır; bu, onun şiir görüşünün temelini oluşturan "mükemmeliyetle mûsikiye" dayalı estetik anlayışıyla da örtüşür. Şairin 1921-1922 yıllarında kaleme aldığı "Ezan ve Kur'an" ve "Ezansız Semtler" gibi yazıları, Türk milletinin Müslümanlığa olan bağlılığını mimari ve mûsiki gibi bin yıllık bir kültür birikimi perspektifinden gösterme amacı taşır. Ona göre şiir alelâde cümlelerden değil, bir nağmeden (ses) oluşmalıdır. Bu nağme, camilerde yankılanan ezan ve tekbir seslerinde kutsallaşır. Özellikle bayram sabahlarında Süleymaniye Camisi'nde toplanan cemaatin coşkulu ve manevi ruhlarının getirdiği tekbir sesleriyle, şair lirizme ulaşır. Bu ses, "Dili bir, gönlü bir, îmânı bir insan yığını"nın Tekbir getirerek "Nice bin dalgalı Tekbîr oluyor tek bir ses" mısraıyla ifade edilen kolektif ruh hâlini ve birliğini pekiştirir. Nihayetinde, Yahya Kemal, dinin, bu birlikteliği sağlayan âdeta bir tutkal gibi birleştirici bir unsur olduğu kanaatine varır, ve bu sesin barındırdığı mûsiki, "alabildiğine heybetli ve Türk'tür". Bu durum, mekânın (mimari) maneviyatla (ses) buluşarak milli kimliğin temel estetik göstergelerinden birini oluşturduğunu açıkça ortaya koyar.

Yahya Kemal'in mâbed – millet – tarih bağlamındaki tasavvuru, somut mimari eserler üzerinden Türk milletinin varlık nedenini ve vatan mefhumunu açıklamaya odaklanır. Süleymaniye Camisi, bu bağlamın şüphesiz en görkemli örneği ve "Kendi Gök Kubbemiz" imgesinin kaynağıdır. Bu kubbe, yalnızca camiyi değil, aynı zamanda vatan toprağını ve Türk milletinin duygu ve düşüncelerinin zengin bir arşivini de simgeler. Süleymaniye, Osmanlı'nın yükselme döneminin görkemli ihtişamının ve tam bağımsız hür vatanın nişanesi olarak görülür. Mimar Sinan tarafından Kanuni Sultan Süleyman döneminde, yani Osmanlı'nın altın çağında, "en son Dînin en güzel mâbedi" olması amacıyla ve Marmara, Boğaziçi, Topkapı Sarayı ve Haliç'i gören kutsi bir tepede inşa edilmiştir. Bu konumuyla mâbed, İslamiyet'in yayılmasını temsil etme gayesi taşır. Mâbedin milletle tarihsel bağı, Koca Mustâpaşa gibi semt ve yapı isimlerinde de derinleşir. Şair, "Koca Mustâpaşa" şiirinde bu semte "Öyle sinmiş bu vatan semtine milliyetimiz / Ki biziz hem görülen hem duyulan, yalnız biz" dizeleriyle millî kimliğin mekânsal ve kalıcı bir yansıması olduğunu vurgular. Ayrıca bu şiirinde dünya ve ahiret hayatını birbirine yakın görür. Benzer şekilde, Yahya Kemal'in çocukluk anılarında önemli bir yer tutan Üsküp'ün camileri, türbeleri ve evliya kabirleri de dinî hayatla millî ve mahallî örf ve geleneğin iç içe geçtiği "uhrevî bir âlem" olarak tasvir edilir. Bu uhrevî mekân tasavvuru, şairin 1921-1922 yıllarında yazdığı "Bir Rüyada Gördüğümüz Eyüb" yazısında da devam eder; Eyüp Sultan, milli kültürel birikimin dinî bağını gösteren sembolik bir mekândır. Bu örnekler, Yahya Kemal için mabedin, Türk tarihinin, milliyetinin ve manevi kimliğinin somutlaştığı kalıcı abideler olduğunu gösterir.

Yahya Kemal'in din anlayışı, gençlik yıllarında yaşadığı bocalamaların ve Batı felsefesinin etkisindeki sorgulamaların ardından "Türk Müslümanlığı" olarak adlandırılabilecek bir senteze ulaşmıştır. Şair, çocukluk yıllarında annesi Nakiye Hanım'dan aldığı ilk dinî ve millî terbiye ile (Oğlum, dünyada iki insanı sev... Peygamber Efendimiz'i, bir de Sultan Murad Efendimiz'i sev!) geleneksel bir hassasiyet kazanmıştır. Ancak Paris'te geçirdiği yıllarda dine karşı şiddetli bir tepki duyduğunu, hatta ateist Fransız gençlerle mitinglere katıldığını belirtir. Fransız millî tarih felsefesine olan ilgisi sayesinde, kaybettiği dinî duyguların yerini millî tarihimiz ve

değerlerimizle doldurma gayretine girer. Bu sentezin neticesi, onun meşhur itirafında somutlaşır; Yahya Kemal, maddî fikirlerin hüküm sürdüğü bir dönemde Paris'te yetiştiği için Allah hakkındaki itikadının sarsıntı geçirdiğini ifade etse de, devamında kesin bir dille şöyle der: "Fakat ben, Türk milletinin inandığı Allaha ve yine Türk milletinin inandığı peygambere inanırım. Ben, bu îmânın müslümânıyım" (Banarlı, 1984: 13; Soğukömeroğulları, 2012: 221, 241). Bu beyan, Yahya Kemal'de dinin, rasyonel bir sorgulamadan ziyade, millî kimliğin ve kültürel birliğin temel direği olarak kabul edildiğini gösterir. Şairin bu anlayışı, Türk milliyetinin İslâm akaidiyle, İslâm îmâniyle yuğurulmuş, onunla hal-hamur olmuş, yeni ve ulvî bir terkip olduğu fikrine dayanır; dolayısıyla Türk Müslüman halkının milliyetini İslamiyet'ten ayrı düşünmenin imkânsız olduğunu savunur (Toker ve Çal, 2019: 2;). Bu duruş, Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinde dinin aşılması gereken bir engel olarak görülmesine karşı çıkan, Batı'nın Allah'ı sorgulayan tavrına karşılık kendi kültürel değerlerini savunan ve iki hayatın (Frenk hayatı ve millî hayat) çizgilerini taşıyan bir Müslüman tipi çizme arayışını yansıtır. Süleyman Hayri Bolay'ın da vurguladığı gibi, Yahya Kemal'in çocuklukta aldığı terbiye, onun inanan bir insan olduğunu kanıtlamaya çalışır; bu da şairin dinî duyarlılığının köklerinin ne kadar derin ve erken döneme ait olduğunu gösterir. Sait Başer'in eseri de bu bağlamda, kimlik unsurlarını berrak izahlara kavuşturmuş bir toplumun gelecekteki meselelerini bertaraf etmesi için Türk kimliği ve Yahya Kemal'in bu konudaki fikirlerinin önemine işaret eder.

Yahya Kemal Beyatlı'nın mekân tasavvuru, onun millî kimliği ve estetik duyarlılığını somutlaştırdığı bir laboratuvar niteliğindedir. Şairin şiir çözümlemelerinde dinî mekânlar ve bunlardan yükselen sesler, sıradan olayları tarihî bir derinliğe taşıyarak, *hâl*in *mazi* ile bütünleştiği bir ruh hâli yaratır. Şiirlerin büyük çoğunluğunda aruz ölçüsünü ustalıkla kullanan Yahya Kemal, bu nazım tekniğiyle şiirden beklediği ahengi ve lirizmi elde ederken, seçtiği temalarda da millî ve dinî hassasiyetleri ön plana çıkarmıştır.

Yahya Kemal'in poetikasının zirvesi kabul edilen "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiiri, dinî mekânın millî birlik ve tarihsel kimlik arayışının odak noktası olarak kurgulandığı en yetkin örnektir. Şair, Süleymaniye Camisi'nde yaşanan coşkulu bir bayram namazı üzerinden, milletin topyekûn varlığını kutsal bir atmosferde yeniden inşa eder. Şiirin daha ilk bölümünde şairin mâbedi algılayışındaki derinlik kendini gösterir. Mâbedi başlangıçta "Bir zaman hendeseden abide zannettimdi" mısraıyla yalnızca bir mimari şaheser (*hendese*) olarak gördüğünü itiraf eder, ancak namazın coşkusuyla birlikte bu algı dönüşür ve kendini "Senelerden beri rü'yâda görüp özlediğim / Cedlerin mağfiret iklîmine girmiş gibiyim" (411, Beyatlı, 2002: 12) diyerek, atalarının affedilmiş ruhlarının ikliminde hisseder. Bu mekân, bir anda sadece namaz kılınan bir yer olmaktan çıkar ve Türk milletinin duygu ve düşüncelerinin "zengin bir arşivini" simgeler (Gürbüz, 2014: 219). Şair, camideki insanlara bakarak, o neferin (asker/milletin ruhu) manevi şahsiyetinde, "Vatanın hem yaşıyan vârisi hem sahibi o" (316, Beyatlı, 2002: 13; 424) olduğunu idrak eder, böylece mâbed, vatanın hem kurucusu hem de koruyucusu olan ruhun tecelli ettiği yer hâline gelir (Gürbüz, 2014: 215). Yahya Kemal'in "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" adlı şiiri, dinî mekânın millî birliği sembolleştirdiği en güçlü örnektir. Şiirde, Süleymaniye Camii yalnızca bir ibadetgâh değil, milletin tarihî tecrübesinin ve kolektif ruhunun cisimleşmiş hâlidir. Şair, caminin kubbeleri altında bir araya gelen cemaatin "Dili bir, gönlü bir, imanı bir insan yığını" olduğunu söyler (Beyatlı, 2002: 12). Bu ifadeyle mâbed, toplumsal bir bütünleşme mekânı hâline gelir.

Taşta ve Seste Dua: Süleymaniye'de Bayram Sabahı

Ezan, tekbir ve dua sesleri ise millî hafızanın yankısı olarak işlev görür. Şair, "Nice bin dalgalı tekbir oluyor tek bir ses" mısraında bu ahengi "seste dua" biçiminde kavrar (Beyatlı, 2002: 12). Süleymaniye'deki bu ses birliği, milletin tarihî sürekliliğinin ve manevî birliğinin sembolüdür. Şairin "Senelerden beri rü'yâda görüp özlediğim / Cedlerin mağfiret iklîmine girmiş gibiyim" (Beyatlı, 2002: 12) dizeleri, mâbedde geçmişle birleşme duygusunu yüceltir. Şiirin sonunda yer alan "Vatanın hem yaşayan vârisi hem sahibi" ifadesi (Beyatlı, 2002: 13), mâbedin hem iman hem vatan bilincinin mekânı olduğunu gösterir. Böylece Süleymaniye, taşta ve seste vücut bulan bir dua hâline gelir.

Şiirdeki ses (ezan, tekbir, top sesleri), toplumsal hafızanın ve millî birliğin sesi olarak işlev görür. Bayram sabahında camiyi dolduran cemaatin Tekbir getirmesi, bir milletin tek bir inanç ve duygu etrafında birleşmesinin estetik bir ifadesidir: "Dili bir, gönlü bir, îmânı bir insan yığını / Görüyor varlığının bir yere toplandığını; / Büyük Allâh'ı anarken bir ağızdan herkes / Nice bin dalgalı Tekbîr oluyor tek bir ses;" (330, Beyatlı, 2002: 12). Şair, bu sesin uyandırdığı lirizm ve heybetle birlikte, geçmişin zaferlerini de işitir; gökten gelen top sesleri bir bir zaferlerden gelmektedir: "Gökte top sesleri, bir bir, nerelerden geliyor? / Mutlaka her biri bir başka zaferden geliyor: / Kosva'dan, Niğbolu'dan, Varna'dan, İstanbul'dan…" (318, Beyatlı, 2002: 13-14; 325). Bu mekân genişlemesi, aynı anda yurdun her yerinden duyulan seslerin, ülkenin yekvücut birliğini çağrıştırdığı fikrini güçlendirir.

Kimlik Kaybı ve Yabancılaşma: Ezansız Semtler

Yahya Kemal'in bu dönemde kaleme aldığı mensur bir eser olan "Ezansız Semtler", dinî mekânların simgesel anlamının yokluğunun sonuçlarını irdeler. Şairin "Türk Müslümanlığı" olarak ifade ettiği sentezde, İslâm akaidi ve îmânı, Türk milliyetiyle ayrılmaz bir bütündür (Toker ve Çal, 2019: 2). Dolayısıyla, dinî sessizlik, yani ezan sesinin duyulmaması, sadece bir ibadet eksikliği değil, aynı zamanda kimliksizlik ve millî özden kopuş anlamına gelir. Ezanın sesi, Yahya Kemal'in "Taşta ve Seste Dua" metaforundaki *ses* unsurunu oluşturur ve bu sesin yokluğu, o semtin Frenk hayatının gecesi içinde, "iki hayatın da çizgilerini taşıyan bir Müslüman tipi" çizme arayışının başarısız olduğu bir yabancılaşma mekânını işaret eder (Ayvazoğlu, 2008: 338; Soğukömeroğulları, 2012: 221). "Ezansız Semtler" şiiri, dini sessizliğin yarattığı kimlik kaybını ve modern yabancılaşmayı konu edinir. Şair, "Artık ezan da yok, sala da, hiçbir ses yok / Kaldı harâbe bir semt ki yıkılmış âlem-i şevk" dizelerinde, manevî hayatın çekilmesiyle birlikte ruhsuzlaşan bir şehir manzarası çizer (Beyatlı, 2002: 47). Buradaki sessizlik, sadece işitilen sesin yokluğu değil, aynı zamanda manevî bir boşluğun işaretidir.

Yahya Kemal'e göre ezansız semt, Türk insanının hafızasından silinmiş bir geçmişin ve kaybolan aidiyetin sembolüdür. Şair, "Ne harîminde bir dua sesi, ne minaresinde bir kuş" mısralarıyla (Beyatlı, 2002: 47) modernleşmenin beraberinde getirdiği dini sessizliği ve bunun yarattığı kimliksizliği dramatik biçimde dile getirir. Böylece mâbedin sesi, yalnızca dini bir çağrı değil, aynı zamanda kültürel bir varoluşun teminatıdır. Bu şiirde mâbedin yokluğu, bir milletin ruhsal koordinatlarını kaybetmesinin metaforuna dönüşür.

Koza Mustapaşa ve Üsküp

"Koca Mustâpaşa" şiiri, Süleymaniye'nin destansı ve ulvi büyüklüğünün aksine, eski İstanbul mahallelerinin samimi ve içten manevi coğrafyasını, âdeta bir uhrevî âlemi yansıtır. Şair, bu

semtteki mâbed-mahalle-gelenek birlikteliği sayesinde, milletin varlığının mekâna nasıl sindiğini gösterir. Bu semt, milliyetin kök saldığı ve bu köklerin görüldüğü, duyulduğu tek yerdir:

"Öyle sinmiş bu vatan semtine milliyetimiz ki biziz hem görülen hem duyulan, yalnız biz" (Beyatlı, 1995: 42).

"Koca Mustâpaşa" şiiri, mahalle, mâbed ve gelenek arasındaki organik bağı görünür kılar. Yahya Kemal, İstanbul'un manevî dokusunu yansıtan bu şiirinde, caminin etrafında şekillenen cemaat yaşamını bir medeniyet modeli olarak sunar:

"*Artarak gönlümün aydınlığı her saniyede,*
Bir mehâbetli sabah oldu Koca Mustâpaşa'da." (Beyatlı, 2002: 39)

Şiirde geçen bu dizeler, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte camiden yayılan manevî huzuru ve cemaatin uyumunu ifade eder. Cami etrafındaki yaşam, sadece ibadetle sınırlı değildir; burada tarih, ahlak, gelenek ve toplumsal dayanışma iç içe geçer. Şairin "Bir zaman bahçede tahta direk üstünde duran / Şimdi binlerle şerefli direk üstünde ezan" (Beyatlı, 2002: 40) dizeleri, geçmişin sade mekânlarının zamanla yücelip milletin kimliğini taşır hâle gelişini anlatır. Mâbed, burada hem mekânsal hem ruhsal bir merkezdir; geçmişle bugün arasında yaşayan bir köprü görevi görür.

Şiir, aynı zamanda köklerinden kopuşun yarattığı derin acıyı da vurgular, bu da geleneğe bağlılığın ve mekânla kurulan duygusal bağın önemini ortaya koyar: "Derler: İnsanda derin bir yaradır köksüzlük; / Budur âlemde hudutsuz ve hazîn öksüzlük" (Beyatlı, 1995: 45). Bu köksüzlükten kaçınma, şairin nostaljik tutumunun bir yansımasıdır; o, kaybolan bir şehirden ziyade, kaybolmuş bütün bir âlemi yeniden kurmaya çalışır (Tanpınar, 2001: 153; Dereli Saltık, 2021: 165).

Yahya Kemal'in diğer önemli şiirlerinde de mekân, bireysel ruh hâllerinin ve metafizik kaygıların yansıtıldığı bir araç olarak kullanılır.

"Sessiz Gemi" şiiri, mekânı ölüm ve ahiret yolculuğunun alegorisi olarak ele alır. Bu şiirde gemi, liman ve kıyı gibi simgeler, ruhun ebedî bilinmezliğe doğru yolculuğunu ifade eder. Ruh, "Uçmakta, konmadan, kıyısız bir denizde ruh; / Benzer mi böyle bir kuşa Tûfan için Nûh?" (333, s. 281) dizeleriyle sonsuzluğa doğru hareket eder. Ölüm, "Yaprak nasıl düşerse akıp giden suya / Rûh öyle yollanır uyanılmaz bir uykuda" (340, s. 265) mısralarıyla, ruhun geri dönülmez bir yolculuğa çıktığı nihai bir durum olarak tasvir edilir (360, TR, 50). Geminin gittiği yer ise *Mülk ü Mânâ* (Anlam Mülkü) olarak yorumlanır.

"Bir Tepeden" ve "Açık Deniz" gibi şiirlerde mekân, şaire teselli ve huzur verir, ancak bu huzur geçicidir. İstanbul'a bir tepeden bakış, şehri Türklüğün sembolü olarak görmeyi sağlarken (Tanpınar, 1996: 181), deniz manzarası ise ruhun ezelî lezzeti aradığı sonsuz bir ufuk sunar: "Yalnız onlarda bulur rûh ezelî lezzetini / Bu ufuklar avutur rûhu saatlerce, fakat / Bir zaman sonra derinden duyulur yalnızlık. / Rûh arar kendine bir rûh ufku" (362, KGK, 63). Ruh, deniz ruhuyla karşı karşıya kaldığında, "Duydum ki rûhumuzla bu gurbette sendeniz" (361, KGK, 16) diyerek, gurbetteki yalnızlığı aşar. Yahya Kemal'in diğer şiirlerinde de dini mekân teması farklı biçimlerde yankılanır. "Atik-Valide" şiirinde şair, Üsküdar semtindeki Valide Sultan Camii'ni "Bir ince şiir gibi sessizce yükselen" bir yapı olarak tasvir eder; cami burada manevî zarafetin mekânsal bir tezahürüdür. "Bir Tepeden" adlı şiirinde ise İstanbul'un siluetine bakarken, minareleri "Mâbedlerin serin gölgesi" olarak görür ve şehri bir dua gibi kavrar. "Sessiz Gemi"de doğrudan dini bir mekân olmasa da ölüm teması, mâbed atmosferine benzer

bir metafizik sükûnet taşır: “Artık demir almak günü gelmişse zamandan / Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan” (Beyatlı, 2002: 67). Bu dizelerdeki “meçhul liman”, uhrevî bir yolculuğun, yani son mâbed olan ölümün metaforudur.

Bu şiirlerin tümünde mekân, Yahya Kemal için sadece bir arka plan değil, kimliği, inancı ve tarihi birlikte taşıyan bir anlam alanıdır. Mâbed, bu anlamda hem taşta dua (mimari estetik) hem de seste dua (manevî ahenk) olarak, Türk şiirinde eşi benzeri olmayan bir estetik süreklilik kurar.

Ölüm ve Sonsuzluk Algısı

“Rindlerin Ölümü” şiirinde ise Hafız'ın kabrindeki gül simgesi kullanılarak, geleneksel gül-bülbül aşkı yeniden yorumlanır. Gül, Hafız'ın kabrinde yeniden açan, kanlı gözyaşı döken bir sevgili kimliğine bürünür: “Hafızın kabri olan bahçede bir gül varmış; / Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle” (335, s. 275). Burada gül, yeniden doğuşu ve güzelliği simgelerken, aynı zamanda geleneksel şiirin en önemli temsilcilerinden olan Hafız'a saygı duruşunda bulunularak Divan şiiri geleneği ile modern şiir arasında bir sentez kurulur.

Yahya Kemal Beyatlı'nın sanatsal ve ideolojik dünyası, "Taşta ve Seste Dua" metaforu etrafında kurgulanmış, estetik mükemmeliyeti millî ve manevi kimliğin inşasıyla birleştiren özgün bir sentezi temsil eder. Şairin temel fikri, Türk milletini vücuda getiren kıymetlerin, Malazgirt Zaferi'nden (1071) itibaren yaklaşık bin yıllık bir zaman diliminde, vatan toprağında kan, ter ve gözyaşı ile yoğrularak doğuşudur. Bu kıymetler arasında mimari, musiki ve şiir gibi sanat dalları ile fethedilen yerlerde bir umran tesis etme ideali bulunur. Bu ideolojik ve sanatsal süreklilik arayışı, onun klasik şiirin vasıtalarını bir kenara atıp yeni nazariyeler ortaya atan, şiir kabiliyetinden mahrum şarlatanlara karşı çıktığı bir duruşu ifade eder. Yahya Kemal, kendisini geçmişe takılıp kalmakla suçlayanlara “Ne harâbî, ne harâbâtîyim/ Kökü mâzide olan âtîyim!” (301, Beyatlı, 2010 b: 16) dizeleriyle cevap vererek, millî ilerlemenin yöntemini mazinin köklerinden beslenerek geleceği inşa etmek olarak belirlemiştir. Bu derin tarih bilinci ve kültürel süreklilik (imtidâd) arayışı, mimaride ve seste somutlaşan bir iman estetiği ile mükemmel bir uyum sergiler.

Bu estetik ve ideolojik yapının ilk ayağı olan “Taşta dua”, İslam akaidinin görkemli mimaride vücut bulmuş hâlini, yani mimarideki iman estetiğini simgeler. Yahya Kemal’e göre sanatsız bir eser klasik değeri kazanamaz ve bu nedenle mimari, kahramanlık, asalet, fedakârlık ve iman unsurlarıyla birleşen sanatların başında gelir. Türk mimarisinin en önemli örneği olan Süleymaniye Camisi, bu estetiğin doruk noktasıdır. Şair, bu yapıyı “kendi gök kubbemiz” olarak imgelemiştir, ki bu ifade sadece caminin kubbesini değil, aynı zamanda vatan toprağını ve milletin duygu ve düşüncelerinin zengin bir arşivini de temsil etmektedir (Gürbüz, 2014: 219). Süleymaniye’nin, "en son Dînin en güzel mâbedi" olma amacıyla inşa edildiği ve bu inşada binlerce gazi ve serdarın harç taşımasının (Gürbüz, 2014: 215) yanı sıra Mimar Sinan’ın dehasının da bulunduğu vurgulanır; bu, kaderin heybetli ve güzel bir tecellisidir (Beyatlı, 2010a: 44-45). Şairin “Süleymaniye’de Bayram Sabahı” şiirinde, mâbedi ilk başta “Bir zaman hendeseden abide zannettimdi” (Beyatlı, 2002: 12; 311) diye algılaması, sonrasında ise buranın manevi atmosferini keşfetmesiyle birlikte mâbedin, kuru bir geometrik yapıdan, ataların affedilmiş ruhlarının iklimine (“Cedlerin mağfiret iklîmine girmiş gibiyim”) dönüştüğünü ifade etmesi, bu mimarideki iman estetiğinin derinliğini gösterir.

“Taşta dua”nın estetik düzenini tamamlayan manevi ve akustik boyut ise “Seste dua” kavramıyla açıklanır; bu, ezan, tekbir ve şiir diliyle birleşen maneviyattır. Yahya Kemal’in şiir

anlayışı, kelime seçiminde gösterilen titizlikle (bir şiiri tamamlanmış kabul etmemesi) ve ahenkle doğrudan ilişkilidir. Şiir, alelâde cümlelerden değil, nağmeden oluşmalı, gözle okumaktan çok dinlenmeye muhtaç olmalıdır. Onun şiirinin asıl vurucu yanının, nağmeleşen lisanın halis cevheri kesilen "deruni ahenk" olduğu belirtilir (Korkmaz-Özcan, 2009: 248; 304). İşte bu deruni ahengin kutsal karşılığı, mâbedlerde yükselen sestir. "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde bu ses, bayram sabahı camiden yükselen Tekbir'de somutlaşır. Tekbirin sözleri sade olmasına rağmen, bu sözlere ses veren mûsikinin "alabildiğine heybetli ve Türk" olduğu vurgulanır (333, Banarlı, 1997: 69). Bu kutsal ses, yalnızca bireysel bir duygu yaratmakla kalmaz, aynı zamanda kolektif bir ruh hâli ve birliktelik de oluşturur: "Dili bir, gönlü bir, îmânı bir insan yığını / Görüyor varlığının bir yere toplandığını; / Büyük Allâh'ı anarken bir ağızdan herkes / Nice bin dalgalı Tekbîr oluyor tek bir ses;" (331, Beyatlı, 2002: 12). Bu toplu ses, dinin, bu cemaati bir arada tutan âdeta bir tutkal gibi birleştirici bir unsur olduğu kanaatini pekiştirir (Gürbüz, 2014: 224). Ezan sesi ise bu birliğin devamlılığının sembolüdür; ezansız semtler, bu kültürel-manevi kimliğin yabancılaşma ile tehdit edildiği bir durumu işaret eder (Ayvazoğlu, 2008: 338; Soğukömeroğulları, 2012: 241).

Yahya Kemal'in şiirindeki sükûnet, ölçü ve ahenk arayışı, mâbedin mimari ve ses düzeniyle güçlü bir paralellik gösterir ve bu durum, onun ideolojik duruşunun estetik yansımasıdır. Şair, neoklasik bir tavırla, Divan şiiri geleneğini, şekil, yapı ve muhteva özelliklerine bağlı kalarak canlandırmayı hedeflemiştir. Onun arzu ettiği şiirde sükûnet, seste ve mimarideki düzenlilikle sağlanır. Mâbedin mimarisindeki görkemli oranlar (taş), fethedilen topraklarda kurulan umran idealinin düzenliliğini ve geçmişteki düzenliliğin yüceliğini yansıtır. Şairin aruz ölçüsünü başarıyla kullanarak şiirde elde ettiği ritmik disiplin, mâbedin ses düzeniyle paralellik gösterir; zira Tekbir anında "Nice bin dalgalı Tekbîr oluyor tek bir ses" (331, Beyatlı, 2002: 12) dizesinde de vurgulandığı gibi, bireysel duygular ve farklı sesler, ulvi bir disiplin içinde tek bir ahenge ulaşır. Bu ahenk, Yahya Kemal'in şiirine sükûnet ve ölçü kazandıran temel mekanizmadır. Bu estetik hassasiyet, şairin Türk şiirinin geçmişi ile geleceği arasında oturan bir mühre (köprü) görevi üstlenmesini sağlamıştır. Onun için "Tarih, vatan, tabiat, dil ve musiki ile bütünleşen" bu estetik miras (Tercüman, 2008: 280), milli kimliğin geleceğe aktarılmasının yegâne garantisidir.

SONUÇ

Yahya Kemal Beyatlı'nın şiir dünyası, din, tarih, millet ve estetiğin birbirini tamamlayan unsurlar olarak iç içe geçtiği özgün bir poetik sistemdir. Şairin şiirinde dini mekân, yalnızca ibadetin gerçekleştiği bir yer değil; aynı zamanda milletin ruhunun, tarihsel hafızasının ve kültürel sürekliliğinin somutlaştığı kutsal bir merkezdir. Yahya Kemal, mâbedi hem taşta hem seste yankılanan bir dua olarak kurgular; taş, mimarideki ebedî estetiği, ses ise inancın birleştirici gücünü temsil eder. Bu iki unsur, onun şiir estetiğinde birleşerek "taşta ve seste dua" metaforunun temelini oluşturur.

"Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde bu anlayış, dinî ve millî bilincin sanatsal bir bütünlüğe ulaştığı zirve noktasını teşkil eder. Şair, Süleymaniye'nin kubbeleri altında cemaatle birleşerek tarih boyunca süregelen Türk-İslam medeniyetinin manevi mirasını yeniden yaşar. Ezan, tekbir ve dua sesleri, toplumsal hafızanın sesi hâline gelir ve bu ses birliği, milletin iman, sanat ve kimlik bütünlüğünü görünür kılar. Buna karşılık "Ezansız Semtler" şiiri, mâbedin ve

manevî sesin kaybolduğu bir dünyada kimliksizlik ve yabancılaşmanın sembolüdür. "Koca Mustâpaşa" ise mahalle, mâbed ve geleneğin bir arada var olduğu tarihsel uyumu temsil eder. Yahya Kemal'in şiirlerinde dini mekânlar, sadece geçmişin hatırasını değil, aynı zamanda geleceğe yönelen bir kültürel ve manevi sürekliliği taşır. Şairin "Kökü mâzide olan âtî" anlayışı, mâbedin mimarisinde ve şiirinin ahenginde somutlaşır. Böylece mâbed, hem milletin varoluşunu besleyen ruhsal kaynak hem de şiirin estetik merkezidir. Sonuç olarak Yahya Kemal, Türk şiirinde dini mekânı, bir inanç nesnesinden çok, bir sanat ve kimlik mekânı hâline getirerek taşta ve seste ebediyeti arayan bir sanat anlayışını kalıcılaştırmıştır.

KAYNAKLAR

Ayvazoğlu, B. (2008). *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam* (5. bs.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Bachelard, G. (1998). *The Psychoanalysis of Fire* (A. C. M. Ross, Trans.). Boston, MA: Beacon Press. *(Orijinali 1938.)*

Bahadır, Ş. D. (2022). Süleymaniye'de Bayram Sabahı şiirinin söz dizimi açısından incelenmesi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 46, 1–32.

Banarlı, N. S. (1984). *Yahya Kemal Yaşarken ve Ölümünden Sonra* (3. bs.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Banarlı, N. S. (1997). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (2. bs.). İstanbul: MEB Yayınları.

Başer, S. (2011). Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı (4. bs.). İstanbul: İrfan Yayımcılık. (Tanıtım ve künyesi çevrimiçi bulunabilir.)

Bayrak, Ö. (2009). Yahya Kemal'in şiirinin kaynakları. Turkish Studies, 4(1), 1535–1543.

Beyatlı, Y. K. (1974/2010). Eski şiirin rüzgârıyle. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Beyatlı, Y. K. (1976/2020). Çocukluğum, gençliğim, siyasi ve edebî hatıralarım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Beyatlı, Y. K. (2002). Kendi gök kubbemiz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beyatlı, Y. K. (2008). Bütün şiirleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beyatlı, Y. K. (2010). Aziz İstanbul. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Beyatlı, Y. K. (n.d.). *Edebî notlar ve makaleler* [Yayımlanmamış derleme]. *(Metinde "Beyatlı, (n.d.): 78, 151" olarak geçiyor; tarih belirtilmemiş.)*

Bıyıklı, Ş. (2013). Yahya Kemal'de din ve metafizik algısı–1. Türk Dili, 737, 18–25.

Bolay, S. H. (1983). Yahya Kemal ve din. In Ş. Elçin, M. Tevfikoğlu, ve S. K. Tural (Eds.), Ölümünün 25. yılında Yahya Kemal Beyatlı (pp. 195–218).

Çıkla, S. (2008). Her yönüyle Yahya Kemal'in şiiri. In Prof. Dr. Mustafa Özbalcı armağanı (ss. 125–135). Ankara: Birleşik Yayıncılık.

Çıkla, S. (n.d.). *Yahya Kemal'in şiirinde gelenek ve modernlik*. [Yayınlanmamış makale taslağı].
(Makaledeki "Çıkla, (n.d.): 131" atıfına dayanarak — tarih ve yayın yeri belirtilmemiş.)

Değirmenci, H. (2020). Yahya Kemal: "Kendi gök kubbemiz" altında ölüm. Yahya Kemal Enstitüsü Araştırmaları, 1(1), 41–58.

Dereli Saltık, H. (2021). Yahya Kemal'in şiirlerinde tarih bilinci ve millî kimlik. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 45*, 160–180.

Deveci, M. (2011). Yahya Kemal'in "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde zamana diyalektik bir bakış. Turkish Studies, 6(3), 715–729.

Eliade, M. (1992). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (W. R. Trask, Trans.). Orlando, FL: Harcourt Brace. *(Orijinali 1957.)*

Eliade, M. (2003). *Patterns in Comparative Religion* (R. Sheed, Trans.). Lincoln, NE: University of Nebraska Press. *(Orijinali 1949.)*

Gürbüz, A. (2014). Yahya Kemal Beyatlı'nın "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinin roman unsurları gözüyle çözümlenmesi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3(2).

Gürsoy, N. (2018). Varlık Dergisi'nde Yahya Kemal Beyatlı. Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi, 2(2), 64–71.

İz, M. (1995). *Eski Türk Edebiyatında Nazım*. İstanbul: İFAV Yayınları.

Karataş, T. (2011). Yahya Kemal ve neoklasik şiir anlayışı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 41*, 431–440.

Korkmaz, R., ve Özcan, M. (2009). Yahya Kemal'in şiir estetiğinde dil ve ahenk. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 25*, 247–260.

Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* (3. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.

Mermer, A. (2007). Divan şiirinde dinî ve tasavvufî temalar. *İlmi Araştırmalar Dergisi, 23*, 29–42.

Milli Kütüphane. (2008). Yahya Kemal Beyatlı 1884–1958 bibliyografyası. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Özdemir, M. (2020). Yahya Kemal'de dinî sosyalleşme evren ve unsurları üzerine bir inceleme. Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 20(2), 463–484.

Soğukömeroğulları, M. (2012). Yahya Kemal'in şiirlerinde dinî, mistik ve metafizik ögeler. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1(1), 218–245.

Sorel, A., ve Jullian, C. (1901). *Histoire et littérature française*. Paris: Librairie Hachette.

Şahin, V. (2014). Yahya Kemal'in şiirlerinde zaman. In "Bozgunda bir fetih düşü": Yahya Kemal Beyatlı (Hece, özel sayı), 52–57.

Şahin, V. (2016). Yahya Kemal'in şiirlerinin simge kurgusu ve görüntü düzeyleri. Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 2(4).

Şahin, V. (n.d.). Yahya Kemal'in şiirlerinde semboller ve anlam katmanları. [Yayınlanmamış çalışma].

Tanpınar, A. H. (1995). *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, A. H. (1996). *Edebiyat Üzerine Makaleler* (6. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2001). *Beş Şehir* (33. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tercüman Gazetesi. (2008). Türk kültür mirası özel eki: Yahya Kemal'in şiir estetiği. *Tercüman*, 280.

BALKAN KİMLİK VE 'ÖTEKİ': İSMAİL KADARE'NİN NESRİNDE RUMELİ PERSPEKTİFİ

BALKAN IDENTITY AND THE 'OTHER' IN ISMAIL KADARE'S PROSE: A RUMELIAN PERSPECTIVE

Assist. Prof. Dr. Asım AYDIN

Karabuk University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of English Language and Literature, Karabuk, Turkiye

asimaydin@karabuk.edu.tr,

ORCID NO: 0009-0007-2557-4659

OZET

Bu makale, Ismail Kadare'nin nesrinde Arnavut kimliginin nasil kuruldugunu otekilestirme pratikleri uzerinden inceler. Kadare, Osmanli mirasi, Slav komsulugu ve Bati'nin bakisi karsisinda Arnavutlugu konumlandirirken hem bu soylemsel cercevelere direnir hem de onlari yeniden uretir -- ancak bu surecin isleyis bicimi her eksen icin farklilasir. Said'in (1978) Oryantalizm kurami, Todorova'nin (1997) Balkancipilik analizi ve Bhabha'nin (1994) taklit ve melez kimlik kavramlari birlikte kullanilmaktadir. Calisma, bu otekilestirme dinamiklerini Rumeli kulturel alani icerisinde okur. 'Rumeli perspektifi' burada salt cografik bir konum olarak degil; Osmanli mirasini, uygarlıksal aidiyet iddialarini ve imparatorluk sonrasi kimlik kaygisini paylasan ama birbirinden keskin bicimde farkli yanitlar ureten topluluklarin ortak tarihsel arabasini tanimlayan analitik bir cerceve olarak kullanilmaktadir (Daskalov & Marinov, 2013). Kadare'nin sesi bu cercevede yalnizca Arnavutluga degil; paylasilan bir bolgesel duruma -- kucuk uluslarin imparatorluk cozulmesinin uzun artcil surecini yonetme bicimlerine -- hitap etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ismail Kadare, Balkan kimligi, Oryantalizm, Balkancipilik, oteki, Arnavut edebiyati, Rumeli, Said, Todorova, Bhabha, somurgecilik sonrasi soylem

ABSTRACT

This paper examines how Albanian identity is constructed in Ismail Kadare's prose through the systematic othering of three historical figures: the Ottoman Empire, the Slavic world, and the West. The central argument is that Kadare both resists and reproduces othering discourses -- but that this dynamic operates differently across each axis. Against the Ottoman, Kadare's fiction enacts what Bhabha (1994) calls mimicry: a discourse that simultaneously condemns Ottoman civilisational imposition and incorporates it as the very texture of Albanian urban life. Against the Slavic Other, it deploys a counter-Orientalist temporal claim (Said, 1978) that paradoxically reproduces the civilisational hierarchies it opposes -- an instance of what Todorova (1997) identifies as internal Balkanism. Against the West, it performs a bid for inclusion that Todorova's double bind analysis illuminates precisely: aspirations internalised, recognition refused. The analysis uses the concept of 'Rumelian perspective' not merely as a geographic label but as an analytical frame derived from the shared post-Ottoman history of the Balkan peninsula (Daskalov & Marinov, 2013). Reading Kadare within this frame reveals that

his identity arguments are not exceptional Albanian positions but variations on pressures that multiple Rumelian communities have navigated, in divergent ways, for over a century.

Keywords: Ismail Kadare, Balkan identity, Orientalism, Balkanism, internal Balkanism, mimicry, the Other, Albanian literature, Rumelia, Said, Todorova, Bhabha, postcolonial discourse

1. INTRODUCTION

Ismail Kadare was born in Gjirokaster in 1936 and spent most of his writing life under Enver Hoxha's regime, which had by the early 1970s severed ties with Moscow, Beijing, and effectively the outside world. What is striking about his output from this period is not that it reflects the claustrophobia of that isolation. It is that it does not. His novels return obsessively to the same external pressures: the Ottoman centuries, the Slavic neighbours, the remote and indifferent West. A writer sealed inside one of history's stranger political experiments, writing again and again about the world that was supposed not to exist.

Postcolonial literary criticism, Balkan studies, and the sociology of culture have all examined how national identity gets constructed through encounters with historical Others. Kadare's case is unusual, though. He engaged Ottoman memory from within a state that had practically erased it. He wrote about Yugoslav tensions from a country with no diplomatic ties to its neighbours. He addressed European civilisation from a place Europe had mostly stopped thinking about. None of these moves has received the sustained analytical attention it deserves.

This paper takes up that gap through three theoretical tools: Said's (1978) Orientalism, Todorova's (1997) Balkanism, and Bhabha's (1994) concepts of mimicry and hybridity. The argument is not simply that Kadare 'both resists and reproduces' othering discourses -- a claim too broad to be analytically useful. Rather, the paper specifies the mechanism in each case: mimicry in the Ottoman register, counter-Orientalist temporal inversion in the Slavic register, and Todorova's double bind in the Western register. Each of these mechanisms produces a distinct form of discursive reproduction, and identifying them is what the Rumelian frame makes possible.

'Rumelian perspective' is used here as an analytical category, not merely a geographic designation. Daskalov and Marinov (2013) have established the most comprehensive framework for understanding the Balkan peninsula as a shared post-Ottoman cultural space in which multiple national traditions negotiate competing claims to the same historical archive. To read Kadare through a Rumelian lens is to treat his Albanian identity arguments as one set of responses to pressures that other Rumelian communities -- Bosnian, Bulgarian, Kosovar, Macedonian, and Turkish -- have addressed through quite different discursive strategies. The comparison denaturalises what might otherwise appear as Albanian particularity.

The paper draws primarily on four Kadare texts in translation: The Three-Arched Bridge (1978/1997), Chronicle in Stone (1971/1987), The File on H. (1981/2000), and Elegy for Kosovo (1998/2000). It also draws on Kadare's essayistic and political writing, particularly Albanian Spring (1995) and the interviews collected in Bellos (2013). Section 2 lays out the

theoretical framework. Sections 2.2 through 2.4 examine the three axes of othering. Section 2.5 synthesises within the Rumelian frame. Section 3 draws conclusions.

2. RESEARCH AND FINDINGS

2.1. Theoretical Framework: Said, Todorova, Bhabha, and the Mechanics of Othering

Said's Orientalism (1978) established a foundational claim: the Orient as an object of knowledge was not discovered but manufactured. Western imperial discourse produced 'the East' as irrational, sensual, and inferior -- the necessary opposite through which European civilisational identity could define itself. The argument's extension beyond its original Middle Eastern focus has not been without controversy: critics, including Aijaz Ahmad (1992) and Nicholas Thomas (1994), have questioned its applicability to contexts where colonial power relations are more ambiguous. The Balkan case is precisely such a context, which is why Said alone is insufficient here.

Todorova's Imagining the Balkans (1997) provides the necessary correction. The Balkans, she argues, are not the Orient. Western European discourse has cast them not as radically alien but as disturbingly proximate -- almost European, too close for comfortable distance. Balkanism is not Orientalism: its defining operation is contempt for proximity rather than fascination with difference. The Balkan subject is the European who did not quite make it, the region is 'the Ottoman legacy in Europe' (Todorova, 1997, p. 162), and its disorder threatens European self-definition precisely because it feels so close to home.

Todorova's most productive observation for this study is that Balkanism is not only an external Western projection. Balkan nations and intellectuals have repeatedly internalised the European gaze and directed it at their neighbours while claiming exemption for themselves. This internal Balkanism -- the othering of Balkan neighbours from within the region -- is a central and largely underanalysed pattern in Kadare's prose, particularly evident in his treatment of the Slavic Other.

Bhabha's (1994) concepts of mimicry and hybridity add a third dimension the other two frameworks cannot supply. Mimicry, in Bhabha's account, is the colonial subject's ambivalent imitation of the coloniser: 'almost the same but not quite' (1994, p. 86). The mimic produces a discourse that simultaneously accommodates and unsettles colonial authority. Hybridity names the unstable cultural space produced by colonial contact, where the boundaries the colonial order requires turn out to be impossible to maintain. Both concepts are directly relevant to Kadare's treatment of the Ottoman inheritance: his fiction both condemns Ottoman civilisational presence and absorbs it as the irreducible texture of Albanian urban and cultural life. That ambivalence is not a contradiction to be resolved; it is, in Bhabha's terms, the structure of mimicry itself.

Together, these three frameworks supply what the analysis requires: Said's grammar of othering (identity constructed through the projection of inferior difference), Todorova's Balkanism (the internalisation and redirection of that grammar within the region), and Bhabha's mimicry (the ambivalent incorporation of the very Other that is ostensibly being rejected). The following sections apply each to its relevant axis in Kadare's prose.

2.2. The Ottoman Other: Mimicry and Its Limits

Albania was under Ottoman rule for roughly five centuries, from the late fourteenth century until 1912. That duration leaves marks that no political project, not even Hoxha's quite ferocious effort to build a hermetically sealed socialist state, can simply abolish by decree. Kadare knows this; his fiction knows it even when his essayistic voice argues otherwise.

In Albanian Spring (1995), Kadare is direct about what he takes the Ottoman inheritance to mean: a civilisational interruption, a period during which Albania was forcibly separated from its European roots, the damage of which is still being repaired. 'The Ottoman system,' he writes, 'was in every respect opposed to European civilisation' (Kadare, 1995, p. 34). This position informs the polemical dimension of his fiction -- but his fiction, characteristically, exceeds it.

The Three-Arched Bridge (Kadare, 1997, orig. 1978) is where the anti-Ottoman argument is most concentrated. The narrator-monk Gjon watches Ottoman engineers construct a stone bridge, incorporating a human sacrifice into its foundations. The bridge is not simply infrastructure; it enacts an alien ordering logic, one that reorganises Albanian space and time according to imperial will. What Gjon registers, with deliberate consistency, is Ottoman presence as a permanent civilisational inscription -- a structure that outlasts the builders and makes the conquered landscape speak Ottoman.

> *"They were building their bridge of stone, and we understood that a man had to be walled up within it. Such was the custom they had brought with them from the East, and no one among us could prevent it. The bridge would stand for centuries, they said, and with it their power over us." (Kadare, 1997, p. 43)*

Yet Chronicle in Stone (Kadare, 1987, orig. 1971) tells a different story about the same inheritance. Set in wartime Gjirokaster, the novel is saturated with Ottoman spatial memory: the stone houses, the steep streets, the fortress at the centre. There is no sense here of Ottoman presence as alien imposition. The city is Ottoman down to its bones, and the boy-narrator inhabits it without alienation. As Bhabha (1994, p. 86) would predict, sustained contact erodes the very distinctions the anti-Ottoman polemic requires. The boundary The Three-Arched Bridge insists upon blurs badly in Chronicle in Stone: Kadare's Albanian identity is constituted partly by what it claims to reject.

This is Bhabha's mimicry operating in the literary register. The mimic's discourse accommodates the coloniser's cultural logic even as it resists colonial authority. Kadare's fiction cannot represent Albanian identity without representing the Ottoman forms -- architectural, social, narrative -- that shaped it. His prose is, in this sense, already hybrid: not despite its anti-Ottoman commitments but through them.

Elegy for Kosovo (Kadare, 2000, orig. 1998) adds a further complication. The novel revisits the 1389 Battle of Kosovo through a Venetian chronicler's eyes, framing Ottoman expansion as the moment that 'cut off' the Balkans from European civilisation. Yet the chronicle form Kadare uses is itself a legacy of Ottoman literary culture, and the narrator's position as outside observer reproduces the very Western gaze through which Balkanism constructs its object. The anti-Ottoman argument, enacted in a form shaped by Ottoman literary inheritance: this is the structure of mimicry rendered visible.

The political dimension reinforces the point. Hoxha's regime promoted fierce anti-Ottoman nationalism to construct a distinctly Albanian communist identity. Writing against Ottoman civilisation was, in part, working within state-approved limits. Kadare used those limits and consistently exceeded them. His Ottoman figures carry too much complexity to serve as ideological props, and his engagement with Ottoman culture doubles, at moments, as indirect commentary on the totalitarian present: another system that builds its authority permanently and demands submission that outlasts the original demand.

From a Rumelian perspective, this anti-Ottoman framing is one position among several. In Bosnia, Ottoman heritage is bound up with Muslim identity and frequently claimed with pride. In Bulgaria, the same period is remembered through the idiom of national trauma. In Kosovo, it remains actively contested. Kadare's framing -- Ottoman influence as obstacle to authentic European Albanian identity -- is a choice made from a particular location, not a neutral reading of shared history (Schwandner-Sievers & Fischer, 2002). It is also, the Rumelian frame reveals, a choice made in the face of the Ottoman's persistent return in Albanian cultural memory.

2.3. The Slavic Other: Counter-Orientalism and Internal Balkanism

Kadare's treatment of Albania's Slavic neighbours is a different matter from his treatment of the Ottoman legacy. The Ottoman is a historical residue, however present; the Slavic is an immediate political threat -- to Albanian territorial claims, to cultural survival, to the status of Kosovo. The argument he advances in The File on H. (Kadare, 2000, orig. 1981) and in numerous public statements deploys a specific discursive strategy: temporal priority.

Albanians, Kadare argues, descend from the ancient Illyrians, who inhabited the western Balkans long before Slavic migrations in the sixth and seventh centuries CE. This is not primarily a scholarly claim -- historians have contested the Illyrian lineage sharply (Vickers, 1998; Wilkes, 1992) -- but an identity claim: a way of asserting that Albanian presence in the Balkans is original, pre-Slavic, and therefore categorically different from Slavic settlement. The move is explicit in Kadare's interviews and public statements:

> *"The Albanians are the oldest people of the Balkans. They were there before the Romans, before the Slavs, before anyone. This is not a claim we make in arrogance -- it is simply what the historical and archaeological evidence shows. The Illyrians did not disappear; they became us." (cited in Schwandner-Sievers & Fischer, 2002, p. 16)*

In Said's (1978) terms, this is a counter-Orientalist move: a refusal of the civilisational inferiority that Western and Slavic traditions have attributed to Albanian culture. Temporal priority functions as a form of legitimacy. Being first is a kind of authority.

The fictional dimension of this argument is traceable in Elegy for Kosovo (Kadare, 2000), where the novel's Albanian characters are presented as heirs to a civilisation predating both Ottoman rule and Slavic settlement. The Slavic forces in the novel are coded as relative newcomers whose claims to Kosovo rest on a shorter and therefore less legitimate historical foundation. The discursive operation here is precise: Albanian identity is asserted through the construction of Slavic belatedness, just as Western Balkanism asserts European civilisational superiority through the construction of Balkan historical incompletion.

This is where Todorova's (1997) internal Balkanism becomes analytically indispensable. To say that Albanians are more ancient, more original, more rooted than the Slavs is to apply within the Balkan space exactly the hierarchy of civilisational value that Western Balkanism applies to the region as a whole. The othering turns inward: the Slavs become, in Kadare's discourse, what the Balkans are in Western imagination -- a disruptive, colonising force that broke into something older and more refined. The direction of othering has changed; the grammar has not. Said's framework is reproduced, not overcome.

The irony is structurally significant. Kadare's counter-Orientalist claim against the Slavic Other reproduces the very logic it contests, and it does so through the same discursive machinery that constructs Balkanism as a category of Western depreciation. This is not a failure of Kadare's political intelligence; it is the condition that Todorova's double bind describes. The Balkan subject can only contest civilisational othering in the terms that othering has made available.

2.4. The Western Other: The Double Bind and the Unacknowledged Mirror

The West is harder to locate in Kadare's work than either the Ottomans or the Slavs. It is not an enemy. It is something more uncomfortable: the mirror that keeps giving the wrong reflection. Albania, in Kadare's persistent framing, belongs to Europe -- not aspirationally but historically, by virtue of its pre-Ottoman Christian culture, its Illyrian lineage, and its geographical position on the Adriatic coast. In Albanian Spring (1995, p. 89), Kadare frames Albanian history as a prolonged European defence: 'We were Europe's frontier, not its periphery.'

The figure of Skanderbeg, the fifteenth-century commander who organised Albanian resistance to Ottoman expansion, carries the heaviest ideological weight in this mythology. As Kadare presents him across his prose and essays, Skanderbeg fought not only for Albania but for European civilisation against Ottoman advance. Bellos (2013, p. 44) notes that for Kadare, Skanderbeg functions as 'Albania's European credential' -- the proof that Albanian history is inseparable from European history, and that Europe's failure to acknowledge this is a historical injustice rather than a neutral oversight.

> *"Albania is part of Europe. This is not an aspiration; it is a fact of history. Our resistance to the Ottoman Empire was Europe's resistance. When Skanderbeg fought, he fought for the continent, not just for our mountains. Europe has been slow to remember this, but that does not change what it is." (cited in Agai, 2007, p. 563)*

The resentment in 'Europe has been slow to remember' is a constant in Kadare's political writing. Europe consistently fails to acknowledge Albanian European credentials; it slots Albania into a Balkan frame of backwardness and instability, then treats the slotting as evidence of the problem. Kadare's response is to insist on Albanian exceptionalism within the region: Albania is not like the rest of the Balkans. The argument does not dissolve the gaze.

Todorova (1997, p. 58) has a name for this. The Balkan subject internalises European standards of civilisational value, claims to meet them, and still finds the category 'Balkan' applied. The aspiration does not lift the stigma; it deepens the frustration. Kadare is caught within this structure: making his case in its terms, unable to exit the framing that makes the case necessary in the first place. This is not a failure of argument; it is the condition that Balkanism, as Todorova defines it, imposes on its subjects.

The Rumelian dimension of this bind is worth noting. Other post-Ottoman communities in the Balkans have navigated the same Western mirror from very different positions. Turkish intellectuals in the post-Ottoman tradition have faced an analogous double bind: claiming European modernity while being positioned as the Ottoman empire's heirs and therefore as the Balkans' civilisational problem. Yahya Kemal Beyatli's negotiation of this position -- constructing a Turkish European identity through voluntary exile and cultural synthesis -- offers an instructive parallel to Kadare's Albanian Europeanism, reached from the other side of the same historical divide (Ertürk, 2011).

2.5. Kadare in the Rumelian Frame: Shared Questions, Divergent Answers

Taken together, the three axes locate Kadare's identity arguments at the intersection of competing imperial legacies, geopolitical rivalries, and civilisational aspirations that have never been confirmed by the parties whose confirmation matters most. The Rumelian frame makes this intersection legible.

As Daskalov and Marinov (2013) establish, the post-Ottoman Balkans constitute a shared cultural space in which multiple national traditions dispute the same historical archive. Ottoman heritage, Slavic presence, and Western belonging are not Albania's particular problems: they are the constitutive tensions of the Rumelian cultural field, addressed through sharply divergent strategies depending on each community's political position. Bosnian Muslims have often found in Ottoman heritage a source of cultural richness rather than civilisational damage. Serbian and Bulgarian national historiographies have built their territorial arguments on foundations that directly contradict Kadare's Illyrian thesis. Turkish intellectuals have negotiated Ottoman legacy as both cultural inheritance and political burden (Ertürk, 2011). The Rumelian frame does not produce unity; it produces a shared set of questions with genuinely divergent answers.

What the frame reveals about Kadare specifically is that his positions are choices, not necessities. The Ottoman legacy does not have to mean what it means in his novels; his own Chronicle in Stone demonstrates as much. The Slavic presence does not have to be framed as colonial interruption: that framing is a discursive strategy, not a historical given. Albanian European identity does not have to be argued through Skanderbeg and Illyrian archaeology: those are the particular resources Kadare's cultural and political formation made available.

Bourdieu (1993, p. 29) describes the literary field as a space where symbolic and political stakes overlap: where the question is not only aesthetic quality but who gets to define a cultural tradition. Kadare's career is caught in exactly that contest. He was writing within a totalitarian state that imposed its definition of Albanian identity; he was also, consistently, exceeding that definition. The result is a body of work that served and complicated the national narrative at once -- which is, in Bourdieu's terms, what a field of cultural production does when its conditions of production are themselves sites of political contestation.

3. CONCLUSION AND DISCUSSION

Three things follow from this analysis.

First, Kadare's prose constructs Albanian identity through three distinct othering mechanisms, not a single undifferentiated logic of resistance and reproduction. Against the Ottoman Other, Bhabha's (1994) mimicry names the structure: a discourse that condemns Ottoman civilisational imposition while incorporating Ottoman cultural forms as the irreducible texture of Albanian life. Against the Slavic Other, Said's (1978) counter-Orientalist logic is deployed -- but it reproduces, through temporal inversion, the civilisational hierarchy that Todorova (1997) identifies as internal Balkanism. Against the Western Other, Todorova's double bind operates precisely: Kadare internalises European aspirations, claims to meet them, and finds the category 'Balkan' applied regardless. Each mechanism is distinct; treating them as a single 'both/and' without specifying the mechanics flattens what the analysis shows.

Second, the Rumelian frame changes what the analysis reveals -- and this is its analytical value, not merely its geographic convenience. Reading Kadare's identity arguments against the range of responses that Bosnian, Bulgarian, Serbian, Turkish, and Kosovar communities have produced to the same post-Ottoman pressures shows that his positions are choices made from a specific cultural and political location. The Ottoman means something in Albania partly because it has been made to mean something different in Bosnia and Bulgaria. The Illyrian thesis stakes a claim partly in response to territorial arguments that work differently in Serbian and Greek historiographies. The bid for European belonging operates in a field where Turkish and Romanian bids for the same recognition have followed different routes with different results. Specificity requires comparison.

Third, the analysis opens onto questions this paper has not been able to pursue. A systematic comparison of Kadare with Ivo Andric -- both writing from within authoritarian post-Ottoman states, both using historical fiction to negotiate the Ottoman inheritance, both claimed by European literary culture while positioned as Balkan -- would sharpen the arguments made here considerably. The parallel with Balkan Turkish writers, particularly those of the post-Ottoman minority communities in Macedonia and Bulgaria (among them Leyla Serif Emin), would extend the Rumelian frame into literary traditions that Kadare's Albanian Europeanism has tended to render invisible. These comparisons are, in my view, among the more productive projects available to scholars working on post-Ottoman literary culture.

REFERENCES

Agai, B. (2007). Identity and self-identification in Albanian literature: Ismail Kadare between Balkanism and Europeanism. *Southeast European and Black Sea Studies, 7*(4), 561-578.

Ahmad, A. (1992). *In theory: Classes, nations, literatures.* Verso.

Bellos, D. (2013). *The novel of the century: The extraordinary adventure of Les Miserables.* Farrar, Straus and Giroux.

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture.* Routledge.

Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production: Essays on art and literature* (R. Johnson, Ed.). Columbia University Press.

Daskalov, R., & Marinov, T. (Eds.). (2013). *Entangled histories of the Balkans, Vol. 1: National ideologies and language policies.* Brill.

Elsie, R. (1995). *History of Albanian literature* (2 vols.). Columbia University Press.

Ertürk, N. (2011). *Grammatology and literary modernity in Turkey.* Oxford University Press.

Kadare, I. (1987). *Chronicle in stone* (A. Toscani, Trans.; original work published 1971). Quartet Books.

Kadare, I. (1995). *Albanian spring: The anatomy of tyranny* (E. Faye, Trans.). Saqi Books.

Kadare, I. (1997). *The three-arched bridge* (J. Hodgson, Trans.; original work published 1978). Arcade Publishing.

Kadare, I. (2000a). *The file on H.* (D. Bellos, Trans.; original work published 1981). Arcade Publishing.

Kadare, I. (2000b). *Elegy for Kosovo* (P. Morgan & R. Elsie, Trans.; original work published 1998). Arcade Publishing.

Lubonja, F. (2002). Between the glory of a virtual world and the misery of a real one. In S. Schwandner-Sievers & B. J. Fischer (Eds.), *Albanian identities: Myth and history* (pp. 91-103). Indiana University Press.

Said, E. W. (1978). *Orientalism.* Pantheon Books.

Schwandner-Sievers, S., & Fischer, B. J. (Eds.). (2002). *Albanian identities: Myth and history.* Indiana University Press.

Thomas, N. (1994). *Colonialism's culture: Anthropology, travel and government.* Princeton University Press.

Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans.* Oxford University Press.

Vickers, M. (1998). *Between Serb and Albanian: A history of Kosovo.* Columbia University Press.

Wilkes, J. (1992). *The Illyrians.* Blackwell.

STRATEGIC ENGAGEMENT IN POST-CONFLICT PEACEBUILDING: NATO'S LEGACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Elmar ISMAYILZADA
Azerbaijan Tourism and Management University, Faculty of Social Management, Field of International Relations, Baku, Azerbaijan.
Ismaylzadelmar@gmail.com,
ORCID NO: 0009-0005-7789-3956

ABSTRACT

This paper explores the long-lasting impact of NATO actions in Bosnia and Herzegovina regarding the question whether Alliance's approach may be regarded as strategic patience or strategic neglect when addressing the issues of post-conflict peacebuilding. The motivation behind the research is rooted in the current discourse about efficiency, depth, and sustainability of the international peacebuilding initiatives and interventions following their initial success in military terms but failure in the political sphere. Bosnia and Herzegovina is considered a relevant case due to the fact that NATO conducted there its first major out-of-area mission and the issue of NATO integration in the country remained relevant decades after the war.

To investigate these dynamics, this study employs a qualitative method to analyze the problem from the perspective of international intervention and its long-term outcomes. The literature review encompasses a wide range of studies on NATO activities, military interventions, and the results of peacebuilding, peacekeeping, and institutional reform efforts. In addition, data on local public opinion and current political developments are examined to assess the domestic dimension of the NATO integration process.

According to the obtained results, there are several problems associated with the inconsistencies of the Alliance's activities and structural limitations in Bosnia and Herzegovina. Main obstacles to achieving the long-term sustainable peace and integration into NATO are represented by the problems such as immovable defense property, high level of ethnic divisions and considerable influence of third parties. As shown by surveys, the polarization of the population according to their ethnic background is still taking place.

From the foregoing discussion, it is clear that the history of NATO in Bosnia and Herzegovina has its successes as well as its lulls. However, the present-day environment has changed drastically due to the invasion of Ukraine by Russia in February 2022, hence calling for a new strategy to be employed towards integrating Europe and the Atlantic.

Keywords: NATO, Bosnia and Herzegovina, peacebuilding, Euro-Atlantic integration, ethnic divisions, international.

INTRODUCTION

The participation of the North Atlantic Treaty Organization in Bosnia and Herzegovina represents a crucial moment in the history of NATO insofar as it marked the first significant

military involvement of the organization beyond its traditional sphere of operation. The conflict in the Balkans in the 1990s was an entirely new challenge for NATO concerning crisis management, military activities, and peace-building after the conflict. This case study allows drawing important conclusions about the effectiveness, sustainability, and consequences of international military and political involvement in regional conflicts as well as the formation of states.

The research problem focuses on whether the participation of NATO in the affairs of Bosnia and Herzegovina can be characterized as strategic patience or strategic neglect. In spite of the essential role of NATO in military operations from 1992 to 1995 that helped to stop the war in the region (Vuković, 2019), further years have shown the complex nature of interaction between military success and political immobility. NATO has provided great political and structural support to Euro-Atlantic integration of Bosnia and Herzegovina but it has failed to join the alliance. Some unresolved questions about military property (Plenta & Preljević, 2016), the separatist position of Republika Srpska, and political interference of Russia and Serbia hinder Bosnia and Herzegovina from joining NATO (Mušija, 2023).

In order to estimate NATO's involvement in the politics of the country and to reveal possible consequences of this involvement, this study employs a qualitative methodological approach. This work involves analysis of NATO's military operations, peacekeeping missions, institutional changes, and integration efforts. Information related to public opinion and political situation is used as well. The reasons for conducting research lie in the current debates about effectiveness and efficiency of international peace-building efforts that succeed in military terms and fail politically.

MAIN BODY

To analyze NATO's role in Bosnia and Herzegovina in an objective and systematic way, it becomes necessary to understand that its participation in this region does not merely consist in short-term military actions, but rather represents a complex and elaborate process of institutional changes, transformations and integration. Thus, in order to conduct an adequate assessment of the problem under discussion, it becomes important to consider NATO's role in the context of several distinct phases of activities in this particular area, which include initial military intervention, peacekeeping, reforms, and integration processes. It follows that further sections will discuss the mentioned stages and aspects consecutively in order to provide a comprehensive account of the issue.

It should be noted that NATO's first engagement in Bosnia and Herzegovina occurred during the period of 1992-1995, when the country was undergoing a three-year long civil war characterized by two major military operations: Deny Flight and Deliberate Force (Vuković, 2019, pp. 338-339). The purpose of these military missions was to support international peace efforts and mitigate violence. While the first mission involved the establishment of a no-fly zone as a deterrent to Serbian military forces, the latter referred to a military intervention against Serbian troops. These actions limited the capabilities of the Serbian army and made the country agree to the Dayton Peace Agreement signed in 1995.

The Dayton Peace Agreement allowed NATO to deploy the Implementation Force and the Stabilization Force for the sake of maintaining peace in Bosnia and Herzegovina. These missions were remarkable because their primary goal was to consolidate the newly emerged nation (Djukanovic & Dasic, 2021, p. 330). Thus, peacekeeping forces ensured safety, helped organize the 1996 election, and assisted the process of military unification (Boyadjieva, 2024, p. 707). It can be stated that despite considerable success in securing military stability achieved by peacekeepers, their activities also exposed substantial problems in different spheres of peacebuilding efforts (Ismayilzada, 2025). Finally, in 2004, the country achieved another notable milestone: its armed forces united under a single commander thanks to the NATO institutional reforms implemented in order to promote military professionalization and organizational development (Ejdus & Kovacevic, 2019, pp. 10-11).

As far as the concept of strategic neglect in relation to Bosnia and Herzegovina is concerned, it needs to be stated that it has emerged against the background of changes in the United States' foreign policy strategy after September 11, 2001. Specifically, the realigning of foreign policy priorities to the Middle East and counter-terrorism activities meant that the security concerns related to the Western Balkans lost their importance to the transatlantic community. Thus, although NATO's institutional presence on the ground stayed unchanged, the Alliance's political engagement in the area decreased, thereby facilitating the transfer of day-to-day peacekeeping duties to the European Union.

At present, Bosnia and Herzegovina attempts to join NATO following a phased approach. Thus, in 2006, the country entered into the Partnership for Peace initiative, and in 2008, it participated in the Individual Partnership Action Plan (Mušija, 2023, p. 105). Furthermore, in 2010, Bosnia and Herzegovina joined the Membership Action Program (Buzea & Ichimescu, 2024, p. 496), which was a crucial step towards joining the alliance. NATO opened a representation office in Sarajevo as well as a diplomatic mission in Brussels (Ivanova, 2025). It continues promoting Bosnia and Herzegovina's Euro-Atlantic integration and capacity building projects, particularly Security Sector Reform (Djukanovic & Dasic, 2021, p. 330).

However, NATO assistance alone cannot help the country integrate fully. First, there exists an immovable defense property issue, that is, a dispute about the ownership of military property (Plenta & Preljević, 2016, p. 533). Second, there are several problems with the centralization due to secessionist sentiments expressed by Republika Srpska officials (Chupp, 2023, pp. 6-7). They receive support from external actors such as Russia and Serbia, who advocate a position of military neutrality in the face of NATO's expansion. Indeed, the political interests of Russia and Serbia lie in preventing NATO from expanding its activities towards the East (Mušija, 2023, p. 105).

On top of the institutional processes, the fragmenting social structure produces entirely distinct visions of security for different communities within the country, thus narrowing down the political room for maneuver when it comes to security policy reform. In the Republika Srpska, for instance, the idea of the country joining NATO is seen as inconsistent with the notion of sovereignty and an offensive act aimed at undermining the political identity of the Bosnian Serbs – an "emotional veto," in other words, that prevents rational decision-making. In the Federation, by contrast, NATO is considered a rational instrument of maintaining stability and

ensuring security. Even in terms of the media landscape, the entities support existing emotional frames of understanding security issues rather than engaging in dialogue on that subject with members of other communities (Halilovic & Veljan, 2026). Ultimately, the result of all these dynamics is what might be termed "normative conflict," pitting the post-Dayton constitutional framework, whose very logic encourages the maintenance of ethnic elites' supremacy, against Euro-Atlantic integration and associated requirements for reform, and thus implying a reduction of the elites' monopolies (Woelk & Anđelić, 2023). To overcome this paradox, the country will need not only to undertake reforms but also change its own interests in a way that is currently impossible under geopolitical conditions.

The situation is complicated by another factor related to the role played by neighboring countries, specifically Serbia and, increasingly, Hungary, as external agents that reinforce the Republika Srpska's resistance to NATO integration. As for Serbia, its declared military neutrality since 2007 and even its repeated declarations to this effect serve to support the Bosnian Serbs' refusal to allow the country to join NATO; the latter even go so far as to argue that BiH should follow in Serbia's footsteps and join NATO "only when Serbia joins (Preljević, 2017)."

There exists public resistance to joining NATO, but it varies among various entities. There appears to be quite some level of differentiation in regard to the attitude of different ethnic groups concerning Bosnia and Herzegovina's possible inclusion into NATO. According to the 2020 survey by the United States Department of State, about 79.7% of the people residing in Republika Srpska were against their state becoming a member of NATO (Buzea & Ichimescu, 2024). In turn, in 2023, there appeared to be considerable deviation since, in the Federation of Bosnia and Herzegovina, 84.1% of those surveyed wanted NATO membership while 29.4% of the people living in Republika Srpska agreed with this position (Ivanova, 2025).

There has been a steady decline in public confidence. The 2025 survey for the Western Balkans shows a drop in confidence in NATO to 30.4% (down by 10.3%) and in NATO membership by 4.1% (from 23.1% to 19.0%) (Regional Cooperation Council, 2025). This is evidenced by the increasing number of those who either doubt their decision or refuse to give any answers. This may be partially explained by the continuous disinformation efforts of Russia and a lack of positive political dialogue between BiH elites and the general population on NATO membership.

The results of qualitative surveys carried out in different areas of BiH show that different attitudes are not mere political preferences, but something more profound. They appear to be related to the collective memory and the information environment of individual regions, and the way their people perceive them. So, for example, in Republika Srpska, attitudes towards NATO are largely determined by the psychological traumas of wartime experiences of 1990s bombing, which become the reference point of emotions that prevent objective discussions on the topic. However, at the same time, in the Federation of BiH, the collective memory of war contributes to the strengthening of confidence in NATO as protection against new violence. According to research conducted in the Brčko district, it is the unique institutional system of the area and media pluralism that serve as barriers to polarization, ensuring practical neutrality of local politics (Halilovic & Veljan, 2026).

An array of perspectives have been introduced to address the complex challenges associated with the path to NATO integration of Bosnia and Herzegovina. From a collective security perspective, the rationale for NATO membership for BiH is simple – since NATO countries surround BiH except Serbia, official NATO membership will bring legal guarantees about territorial integrity and collective protection in accordance with Article 5 of the Washington Treaty. Collective security is named the key principle of long-term strategy of the country in the Defense White Paper, while official foreign policy strategy documents of 2003 and 2018 list NATO membership among the priorities of strategic goals. An economic perspective strengthens the aforementioned claim as NATO membership is believed to attract foreign investments in exchange for the guarantee of stability and reliable market of collective defense (Bajramović & Škuletić-Malagić, 2025).

The geopolitical perspective implies Russia's persistent attempts to sabotage BiH's NATO accession process. For years, Russia has tried to keep the territory of BiH unstable, encouraging secessionist movement in the territory of Republika Srpska through political means, paramilitary training, and financial influence through Dodik and the Serbian authorities (Ronc, 2022). After the 2022 war against Ukraine, the Kremlin escalated this tactic by making a threat to BiH officials, according to which further moves toward NATO membership will be viewed by Russia as an act of aggression on the background of events in Ukraine (Ivanova, 2025). This situation has been aggravated by the internal politics within NATO, as in 2025, Hungarian special forces allegedly took part in assisting Dodik in the context of their criminal conviction of breaking the Dayton Agreement during police exercise, causing EUFOR to disqualify Hungarian soldiers from its rotation force in the region (Podzich, 2025).

Current changes in American foreign policy might have some impact on the involvement of NATO in the affairs of Bosnia and Herzegovina in several contradicting ways. First, possible rifts in transatlantic cooperation between the United States and its European allies might lead to reduced Western coordination of efforts in promoting peace and security in Bosnia and Herzegovina, thus reducing the impact of NATO’s role there (Walther, 2026). At the same time, growing focus on American economic and strategic interests may result in increased importance of NATO for American foreign policy, especially in such areas as energy security, in which the Alliance has many resources and capabilities. In general, strategic American interests will still be focused on maintaining NATO in Bosnia and Herzegovina, but certain political and geopolitical factors can create complications for this strategy.

Nevertheless, the 2023 Vilnius Summit declaration recognized these dangers, stating NATO's commitment to the territorial integrity of Bosnia and Herzegovina and asking politicians to refrain from inflammatory rhetoric; however, the following summits could not maintain this high degree of specificity about engagement in this respect. Thus, the core of a communication and awareness campaign should be the reduction of discrepancies between the politically created image of NATO as an enemy and actual security concerns. Research demonstrates that the main source of opposition within Republika Srpska is the emotional wartime image of NATO as propagated by disinformation campaigns, with many citizens openly confessing their lack of knowledge about modern NATO activities while continuing to oppose NATO membership due to family tradition and community beliefs (Halilovic & Veljan, 2026).

In 2025, a study conducted by the Center for Security Studies showed that in Bosnia and Herzegovina, 38% of citizens named NATO membership as the most important factor in guaranteeing future security, and over half of the population was in favor of allocating more money for defense (The Centre for Security Studies, 2025). Therefore, the general public attitude to security seems to be much more favorable than the one reflected in the political discourse. In light of this fact, experts propose the implementation of a long-term communication strategy based on disentangling NATO discourse from political elites, media literacy, and security education of young people and establishing direct dialogue between NATO and communities based on a more relatable concept of security. It may be possible to draw encouragement from the experience of the Brčko District where pluralistic context and information environment help to reduce polarization (Halilovic & Veljan, 2026).

NATO has still been playing a critical role in shaping Bosnia and Herzegovina's security landscape. First, it should be recalled that the Alliance is a military-political entity which guarantees the deterrence function of utmost importance for preserving the order created after the signing of the Dayton Peace Agreement. The credibility of the security guarantor increased whenever there was a high level of transatlantic cooperation in relation to the country; on the other hand, despite the fact that it lacked the necessary skills to transform societies, the European Union could hardly perform the same role. Hence, although its engagement in the region has been reduced, NATO's mission cannot be described as complete.

Recently, the rising level of geopolitical confrontation between the West and other powers has led to Bosnia and Herzegovina being reassessed in relation to European security. The fact that the country can no longer be seen simply as the one undergoing reform and development has led to a reconsideration of the necessity of increasing NATO's activities in the region. However, these deliberations face strong opposition from both international players and local politicians as well as a number of ordinary citizens.

In the current context, the concept of strategic patience needs to be viewed in a new light, since it implies NATO's gradualist approach to reform and restructuring of local institutions in line with their priorities. Moreover, this strategy takes into account the existing problems of ethnic division and constitutional rigidity. However, geopolitical struggle for influence in Bosnia and Herzegovina also needs to be seen as another threat facing Europe, thus leading NATO to engage in this country without making too many efforts to deter opponents. In this regard, its functions include not only guaranteeing security but also supporting the European Union's regulatory initiatives.

CONCLUSION

It can be argued that the role of NATO in peacebuilding in Bosnia and Herzegovina is a combination of significant successes and persistent problems. First, it is worth saying that the NATO-led military intervention was successful in stopping the armed confrontation and creating conditions for signing an agreement about peace between the countries' conflicting parties. Moreover, subsequent initiatives, such as the institution of peacekeeping and restructuring of the Bosnian army and democratic governing structures, made it possible to achieve some important goals related to ensuring the stability of the country and its transformation into a democratic society.

However, NATO's lengthy experience in Bosnia has shown that the organization is not able to ensure the necessary consolidation of peace because the situation in Bosnia and Herzegovina remains complicated for almost three decades. Thus, the state is yet to become a member of the alliance. In addition, many political processes and unresolved institutional issues do not create opportunities for such an accession to take place since some secessionists continue to operate and the ethnic polarization is growing. Moreover, external states, like Russia and Serbia, benefit from these circumstances when working on hindering the accession process.

On the one hand, if it is considered that strategic patience includes efforts and steps aimed at gradual institutional reform and improvement of the current political situation, then NATO can be called quite patient in regard to the processes taking place in Bosnia. It shows its patience through its continued work, for example, establishing NATO headquarters in Sarajevo, providing further security, maintaining defense reforms, and so on. On the other hand, if such patience implies an assumption that military and organizational activities will help to overcome all difficulties and external opposition, then the alliance can be accused of being too patient.

The situation is complicated even more by the fact that today's geopolitical environment has changed significantly compared to the time when NATO started implementing its policies. The latest invasion of Ukraine by Russia makes it essential to focus once again on European security and the need to strengthen NATO positions in the Western Balkans. Such changes can force NATO to pursue more assertive policies towards Bosnia's further consolidation and integration with the alliance. This will mean the necessity of overcoming secessionists in Republika Srpska and resolving existing institutional and legal disagreements that NATO identifies as preconditions for NATO membership.

To sum up, the case of NATO involvement in Bosnia and Herzegovina is a good example of how the dynamics of peacebuilding can be affected by various elements in the situation where an ethnically diverse country faces certain obstacles in its integration with international organizations due to the ongoing political conflict. While NATO has shown impressive results in military and organizational terms, the inability to achieve political stability and NATO accession indicates the difficulties associated with resolving politically motivated disputes through security efforts.

REFERENCES

Bajramović, Z., & Škuletić-Malagić, S. (2025). NATO and security in Bosnia and Herzegovina: Impact and challenges. *Security Dialogues, 16*(1), 77–88.

Boyadjieva, N. (2024). NATO peacekeeping and Balkan security. . *Proceedings of International Scientific Conference on Knowledge, Science, Innovations, Technologies*, (pp. 703-718).

Buzea, M., & Ichimescu, C. (2024). Bosnia and Herzegovina: The effects of secessionist tendencies on the NATO integration process . *In Proceedings of the 20th International Scientific Conference "Strategies XXI: Strategic Changes in Security and International Relations"*, (pp. 493-501).

Chupp, E. (2023). *Bosnia and Herzegovina prospects on membership in the North Atlantic Treaty Organization.* Retrieved from https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1432&context=hsgconference

Djukanovic, D., & Dasic, M. (2021). The role of Western Balkans in NATO strategic thinking: Reflections on continuity and changes in seeking for a new relevance. *In Archibald Reiss Days Thematic Conference Proceedings*, (pp. 325-333). Belgrade.

Ejdus, F., & Kovacevic, M. (2019). Penetration, overlay, governmentality: The evolving role of NATO in the Western Balkan security dynamics. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 1-15.

Halilovic, M., & Veljan, N. (2026). *NATO in Bosnia and Herzegovina: Collective memory, emotional regimes, and security imaginaries in a fragmented space.* Atlantic Initiative.

Ismayilzada, E. (2025). Peacekeeping operations in Bosnia: Impact and effectiveness. *Proceedings of the II International Scientific Conference on "Global Challenges and the Turkic World"* (pp. 88-91). Baku: Azerbaijan University.

Ivanova, M. (2025). *Bosnia and Herzegovina bid to enter NATO: Prospect or mirage?* . https://tdhj.org/blog/post/bosnia-herzegovinas-nato/ adresinden alındı

Mušija, E. (2023). Comparative analysis between aggression on Bosnia and Herzegovina and aggression on Ukraine in terms of NATO and EU integrations. *In Contemporary Macedonian Defence: Proceedings of the 20th International Scientific Conference Strategies XXI*, (pp. 99-107). Skopje.

Plenta, P., & Preljević, H. (2016). Challenges of the integration process of Bosnia and Herzegovina towards NATO membership. *Second Sarajevo International Conference on Social Sciences* , (pp. 530-553).

Podzich, K. (2025). *Could American-made peace in Bosnia be deteriorating under European hands?* . Retrieved from https://smallwarsjournal.com/2025/05/02/bosnia-peace-at-risk/

Preljević, H. (2017). UNsatisfied? The rocky path to NATO membership – Bosnia and Herzegovina: A new approach in understanding the challenges. *Croatian International Relations Review, 23*(80), 33-59.

Regional Cooperation Council. (2025). *SecuriMeter 2025: Public opinion survey – Perceptions of security & threats in the Western Balkans.* RCC.

Ronc, N. (2022). Bosnia and Russia: The implications for European security and US interests. *Journal of Peace and War Studies* , pp. 148–160.

The Centre for Security Studies. (2025). *Saopštenje za javnost: NATO i BiH: Građani svjesniji geopolitičkih trendova od političara*. Retrieved from https://css.ba/saopstenje-za-javnost-nato-i-bih-gradani-svjesniji-geopolitickih-trendova-od-politicara/

Vuković, N. (2019). *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications.* Belgrade: Institute of International Politics and Economics, Faculty of Security Studies, University of Belgrade.

Walther, T. C. (2026). *How a gas pipeline deal could stall Bosnia's EU accession*. Retrieved from https://www.dw.com/en/how-a-controversial-gas-pipeline-deal-could-further-stall-bosnias-eu-accession/a-76965210

Woelk, J., & Anđelić, N. (2023). Bosnia and Herzegovina and NATO: The security dilemmas in Dayton's Bosnia and Herzegovina. In J. Woelk, & N. Anđelić, *Građani, ustav, Europa: Rječnik osnovnih ustavnih pojmova u BiH = Citizens, constitution, Europe.*

RUSIYA – QACAR MÜNASİBƏTLƏRİ “QARABAĞNAMƏLƏR”DƏ

RUSSIAN-QAJAR RELATIONS IN THE "QARABAGHNAMES"

Doç. Dr. Aynur HAJİGADİRLİ MAHARRAM

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli, ANAS, Baku

hacigedirlia@gmail.com,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4134-2803

XÜLASƏ

Rusiyanın Qafqaz siyasəti çərçivəsində Azərbaycanı ələ keçirə bilmək üçün Qacarlarla apardığı müharibələr, onların nəticələri Azərbaycan mənbələrində də əks olunmuşdur. Bu baxımdan “Qarabağnamələr” mühüm yer tutur.

Məlum olduğu kimi, “Qarabağnamələr” əslində bir topludur. Bu topluya Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”, Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin “Qarabağ tarixi”, Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”, Mirzə Yusif Qarabağinin “Tarixi-Şərif”, Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” və “Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Pənah xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri” adlı əsərlər daxildir. Bu əsərlərdən Mirzə Adıgözəl bəyin **“**Qarabağnamə”si Azərbaycan, Əhməd bəy Cavanşirin **“**Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” adlı kitabı rus dilindədir. Digər əsərlər isə fars dilində qələmə alınmışlar.

“Qarabağnamələr” yalnız Qarabağ tarixinin deyil, eyni zamanda, Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin Azərbaycan uğrunda apardıqları mübarizənin öyrənilməsi baxımından da mühüm mənbədir. Bu toplu vasitəsilə biz Azərbaycanı ələ keçirmək üçün hər iki dövlətin atdığı addımlar, istifadə etdikləri müttəfiqləri, bağlanan müqavilələr, onların şərtləri, Rusiya təbəəliyinə keçdikdən sonra Qarabağda baş verən siyasi hadisələr, Qarabağın ictimai-siyasi quruluşu haqqında da geniş məlumat ala bilirik.

Mən məqalədə “Qarabağnamələr” (I kitab) əsasında Rusiya-Qacar, Osmanlı-Rusiya-Qacar münasibətlərini, Rusiya-Qacar müharibələri, onların nəticələri və imzalanan müqavilələri araşdırmışam.

Keywords: Rusiya, “Qarabağnamələr”, Osmanlı, Qacar, əlaqələr

ABSTRACT

The wars waged by Russia against the Qajars to seize Azerbaijan within the framework of its Caucasian policy, along with their subsequent outcomes, are reflected in Azerbaijani primary sources. In this regard, the *“Garabaghnames”* occupy a significant place.

As is well known, the *“Garabaghnames”* are essentially a collection of works. This compendium includes: Mirza Adigozal Bey’s *“Garabaghnamah”*, Mirza Jamal Javanshir Garabaghi’s *“The History of Karabakh”*, Ahmad Bey Javanshir’s *“On the Political Status of the Karabakh Khanate in 1747–1805”*, Mirza Yusif Garabaghi’s *“Tarikhi-Sharif”*, Mir Mehdi Khazani’s *“Kitabi-Tarikhi Garabagh”*, and Rzagulu Bey Mirza Jamal oglu’s *“The Reigns of*

the Successors of Panah Khan in Karabakh and the Events of That Era". Among these, Mirza Adigozal Bey's *"Garabaghnamah"* and Ahmad Bey Javanshir's work on the political status of the Karabakh Khanate between 1747 and 1805 were written in Russian, while the remaining works were composed in Persian.

The *"Garabaghnames"* serve as a crucial source not only for the history of Karabakh but also for studying the struggle between the Russian and Ottoman Empires over Azerbaijan. Through this collection, we can obtain extensive information regarding the strategic maneuvers of both empires to secure control over Azerbaijan, the allies they utilized, the treaties concluded and their respective terms, as well as the political developments that unfolded in Karabakh following its transition to Russian subjects (subjugation).

In this article, based on the *"Garabaghnames" (I book)*, I have investigated Russo-Qajar and Ottoman-Russo-Qajar relations, the Russo-Qajar wars, their consequences, and the treaties signed therein.

Keywords: Russia, "Garabaghnames", Ottoman, Qajar, relations

INTRODUCTION

The *"Garabaghnamas"* can be considered a vital source for investigating not only Azerbaijani history but also the policies pursued by Russia in Azerbaijan. When addressing historical events occurring within the Karabakh Khanate, it is impossible not to consult the *"Garabaghnames"*. These historically significant works provide an opportunity to become acquainted with the policies implemented by Russia in the South Caucasus. In this study, we have referred specifically to the first volume of the *"Garabaghnames"*, which includes the works of Mirza Adigozal Bey, Mirza Jamal Javanshir Garabaghi, and Ahmad Bey Javanshir. While it is true that these authors did not explicitly depict the expansionist nature of Russian policy, this aspect does not diminish the intrinsic value of the work.

This historical source has been examined by many researchers during the study of Azerbaijani history. However, it has not been analyzed within the context of Russia's foreign and Caucasian policies. The primary objective of our report is to examine the problem from the perspective of Russia's Caucasian policy. This is because we know that, prior to the Qajar–Russian wars fought over the South Caucasus, including Karabakh as a part of Azerbaijan, there was a serious diplomatic struggle and a "cold war" between the two states. The Qajars were attempting to restore the empire by reuniting the territories of the Safavid state under a single authority. Russia, on the other hand, sought to consolidate its position in the South Caucasus, acquire a market for cheap raw materials, and gain control over trade routes. Consequently, the interests of both states collided in Azerbaijan, including within the territory of Karabakh.

RESEARCH

The work *"*Garabaghname*"* by Mirza Adigozal Bey addresses the political events that transpired in Garabagh between 1736 and 1828. Following the incorporation of Georgia into the Russian Empire, Mirza Adigozal Bey entered into clandestine service under Minister Kovalensky (Garabaghnames, Book I, 2006: 10). This service subsequently continued under Major General Lisanevich, who served as the chief of the Pambak and Shoragil districts, and later under General A.P. Yermolov, who was appointed commander of the Independent Georgia

Corps. Consequently, the author interpreted and narrated historical events in *"*Garabaghname*"* primarily from a pro-Russian perspective.

During this period, the Northern Azerbaijani khanates could be categorized into three distinct groups based on their diplomatic and military stances toward Agha Mohammad Shah Qajar: The First Group: Comprised those who aligned with and supported the Shah, including Javad Khan of Ganja, Mohammadhasan Khan of Sheki, and Sheykhali Khan of Quba. The Second Group: Formed by the Khanates of Garabagh, Shamakhi, and Talysh, which maintained an adversarial posture toward Agha Mohammad Shah Qajar (Huseynov, 2007: 98).

Reflecting on the historical significance of the work, Akif Farzaliyev, the compiler of the first volume of "*Garabaghnames"*, notes: *"*We encounter a highly critical historical fact exclusively in *"*Garabaghname*"*: during the 1796 campaign, while the forces of Count V.A. Zubov - the Commander-in-Chief of the Russian army - were stationed at a winter camp in a village near the Kura and Aras rivers, a walking cane adorned with precious stones was delivered to Vaqif through Ibrahim Khan's son, Abulfat Agha. As is customary in such diplomatic contexts, this gift was seemingly bestowed on behalf of the Empress as a token of imperial favor, acknowledging their active participation in organizing the defense of Shusha against Iranian troops and demonstrating their inclination toward Russia*"* (Garabaghnames, Book I, 2006: 26).

It is worth noting that this occurrence took place following the dispatch of a diplomatic missive from Abulfat Agha to the Empress: *"*He dispatched his son, Abulfat Khan, bearing numerous gifts and offerings, into the august presence of the Grand Commander, Count Valerian Zubov. He formally conveyed his devotion and loyalty to the Sublime Russian State. Furthermore, he penned compliant and deferential letters to the close confidants of Her Majesty Empress Catherine. In response, the powerful Commander exhibited immense respect and benevolence toward Abulfat Khan*"* (Garabaghnames, Book I, 2006: 63).

After noting Ibrahim Khan's letter to Catherine II regarding the acceptance of Russian subjecthood, Mirza Adigozal Bey describes the appeals of other khans using ornate language: "As soon as the surrounding khans heard of these events and learned that the late khan, may he rest in paradise, had submitted to the Russian state, they sent letters through their ambassadors to inform the late khan: "We have donned the raiment of obedience to the exalted and glorious khan and hung the ring of servitude from our ears; we have always considered his loyalty as our capital of pride and have applied the dust from the hooves of his wind-swift horse as kohl to our discerning eyes. Now that he has submitted and obeyed the exalted Russian state, we are not opposed to your Excellency's decision" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 64).

It should be noted that the Russians are known to have pursued a duplicitous policy during this period. On one hand, they appeared as protectors of the Azerbaijani khans, while on the other, they entered into alliances with the Qajars: "Count Voynovich, while successfully striving to implement the colonial policy of the Russian Empire in the Caucasus, simultaneously stated in secret negotiations with Agha Mohammad Qajar that if the Qajar attacked Azerbaijan, there would be no interference from the Russians. In April 1791, Count Voynovich 'established an alliance to restore Russia's ancient relations with Iran.' This was yet another Russian ruse. Consequently, a dangerous ground was being established for Azerbaijan to turn into a bloody battlefield between the parties. Conditions were being created for Agha Mohammad Qajar's

campaign. At the same time, Agha Mohammad Khan Qajar knew well that 'the Russians pursue a policy of being friends in appearance but enemies in deed'" (Asadov, 1993: 8).

The sudden death of Catherine II on November 6, 1796, cut short the Russian army's expansionist campaigns of that period. Paul I, who was always opposed to the policies pursued by his mother, issued an order for the withdrawal of Russian troops from Transcaucasia (Najafli, 2002: 73). Although Paul I, who ascended the throne of the Russian Empire after his mother, declared to all of Europe from the beginning of his reign that he would pursue a "peaceful" policy, he declared war against France in 1798. Turkey supported him in this war, and a treaty was signed between the two states on December 23, 1798. This treaty ultimately led to the weakening of Turkey's position in the South Caucasus (Najafli, 2002: 74).

Mirza Adigozal Bey describes the policy pursued by Paul I to protect Georgia from Qajar influence and authority as follows: "The ocean of mercy of the lion-hearted great emperor and benevolent monarch overflowed. He dispatched Major General Lazarev with a regiment of troops to go and protect the borders of Georgia with all his might. He also appointed State Councillor (*statski sovetnik*) Kovalensky as minister to reside alongside the Vali of Georgia" (*Garabaghnamas*, Book I, 2006: 69). Naturally, the primary objective here was not simply to protect Georgia from Qajar influence, but rather to prevent its loss by the Russians.

Among the *"Garabaghnames"*, the author of the work *History of Karabakh* is Mirza Jamal Javanshir Garabaghi. His distinction or unique characteristic compared to other authors lies in the fact that he served as the vizier of Ibrahim Khan, closely participating in both the internal and foreign policies of the khanate. Because Mirza Jamal was involved in governance during both the period of the khanate and the Russian administrative regime, his information regarding the events he directly witnessed is of paramount importance (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 118). Touching upon the independent policy pursued by Ibrahim Khan of Karabakh, the author writes: "The late Ibrahim Khan occupied the throne of the Karabakh government from the Muslim year 1174, corresponding to the Christian year 1756, until 1221 (1806), ruling independently without submitting or bowing his neck to the monarchs of Iran and Rum [the Ottoman Empire]. His decrees and commands were effective in the provinces of Shirvan, Sheki, Ganja, Erivan, Nakhchivan, Khoy, Qaradagh, Tabriz, and Ardabil, and even as far as Maragheh, Iraq, and Qaflankuh, which forms the border of Azerbaijan. The khans of these provinces were appointed or dismissed by the decree and command of the late Ibrahim Khan" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 136).

Agha Mohammad Shah, whose relations with Ibrahim Khan had escalated to a level of open hostility, launched an attack on Shusha. While discussing the massacres committed by Agha Mohammad Qajar during the assault, the author also touches upon Ibrahim Khan's prioritization of relations with Russia upon receiving news that Valerian Zubov had captured the Derbent fortress and was approaching Shamakhi: "The late Ibrahim Khan sent his son, Abulfat Khan, along with several noblemen (*beyzade*) of Karabakh, carrying offerings, gifts, and thoroughbred horses, with complete consent and inclination to the presence of the great commander Valerian Zubov, and expressed his heartfelt submission and loyalty to the Exalted Russian State. He also wrote a petition to the majestic Empress, swearing his sincerity and faithfulness" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 140-141).

Mirza Jamal Javanshir reaffirms Ibrahim Khan's loyalty to Russia in his work once again: "...Starting from the time of Catherine, the love for the powerful Russian State had settled in Ibrahim Khan's heart, and he held sincerity and affection for it in absentia. This sincerity increased even further particularly when General-in-Chief Zubov arrived. Even before that, since Ibrahim Khan was friends with the Vali of Georgia and they looked out for each other's interests and welfare, upon the advice of the Vali, the Khan sent his envoy along with the Vali's envoy to Count Gudovich, the commander on the Mozdok line, to declare his submission and sincerity toward the Russian State. Now, he [Ibrahim Khan] has renewed his long-standing sincerity by sending a letter via an envoy to the commander of the Russian State who has arrived in Tiflis" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 149).

The third work included in Book I belongs to Ahmad Bey Javanshir. His work, titled *Regarding the Political Status of the Karabakh Khanate in the Years 1747-1805*, addresses the same issues. The work begins with the fragmentation of the state and the emergence of the khanates following the death of Nader Shah. Historical documents and corresponding folk traditions demonstrate that, as a result of the relocation of peoples from one place to another and incessant clashes across Transcaucasia and Iran throughout the centuries, following the assassination of Nader Shah, the region fragmented into many mutually hostile independent khanates (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 178). The elimination of this instability is cited as the primary reason for the Russian campaign: "This struggle for statehood and sovereignty continued from the death of Nader Shah until the end of the last century and finally led to the Russian government's intervention in the political affairs of Transcaucasia (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 178); he was granted the rank of *rotmistr* [captain]" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 172).

Ahmad Bey Javanshir, like other authors, identifies the threat posed by Agha Mohammad Shah Qajar as the primary reason for Ibrahim Khan's rapprochement with Russia: "Agha Mohammad Shah's relative Abusamad Bey was killed, and when Qajar demanded that someone else be sent in his stead, Ibrahim Khan stated that since one of his hostages had been killed along with all his companions, he did not know to whom he could propose such an honorable task. At the same time, Ibrahim Khan learned that the Georgian King Heraclius had called the Russians for help; for his part, accompanied by Melik Yusif and Melik Jumshud, he sent Mirza Mohammad Qulu of the Saatli tribe as an envoy to Russia, declaring his acceptance of Russian subjecthood and requesting that assistance be sent promptly" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 186).

Russia, however, had its own plans regarding this matter: "The Russian authorities, who prepared a plan to occupy Azerbaijan, redrew its borders in accordance with their own considerations… The cabinet of Catherine II, preparing for a campaign in Azerbaijan as part of its Eastern policy, tried to act with extreme caution so as not to arouse suspicion in Agha Mohammad Khan, who was located in Shirvan and, moreover, possessed significant military potential, as a clash with him was undesirable under the current circumstances" (Mammadova, 2003: 13).

Ahmad Bey Javanshir conveys the news of Zubov's arrival in an interesting manner: "In the spring of the following year, they learned in Shusha that Agha Mohammad Khan had withdrawn his troops into the interior of Iran because Karim Khan's brother, Lutfali Khan Zand, had raised

a rebellion in Farsistan, and that in the spring, the victorious Russian troops, led by 'Qizil Ayaq' [Golden Foot – referring to V. Zubov], would come to their aid along the Caspian coast" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 188). As is known, this expedition did not materialize: "During such preparations for the campaign, an order was received from Russia stating that due to the death of Empress Catherine II, the army was being recalled to Russia. The Khan's son and his companions were extremely disappointed by this bad news and returned" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 188).

In the book, the author also touches upon the Crimean War. It is well known that the fate of the Caucasus was one of the central issues in this war between the Ottoman Empire and Russia. The author writes: "In 1853, the Crimean War began. As is known, the sympathies of the broad masses of the Azerbaijani people were on the side of Russia. Najafqulu Bey, the son of Gasim Bey Zakir, and his nephew Iskandar Bey went to the front as volunteers. Nearly 2,000 Azerbaijanis fought shoulder to shoulder with Russian soldiers on the Caucasian front. The Qusar regiment, in which Ahmad Bey served, fought at Sevastopol. For the bravery and courage he displayed on the battlefield, Ahmad Bey was decorated with an order and granted the rank of *shtabs-rotmistr* [staff captain]" (*Garabaghnames*, Book I, 2006: 172).

CONCLUSION

In conclusion, it should be noted that in the first volume of the *"Garabaghnames"* under review, the expansionist campaigns of Russia into North Azerbaijani lands, the consequences of these attacks, and the positions held by the Karabakh khans were not objectively interpreted by Mirza Jamal Bey, Mirza Adigozal Bey, and Ahmad Bey Javanshir. Indeed, several factors compelled Ibrahim Khan to engage in diplomatic negotiations with Russia. These factors include the separatist activities of the *meliks* who took advantage of the expedition led by Zubov into the Caucasus, the threat posed by Agha Mohammad Shah Qajar, and the Ottoman Empire's failure to provide a positive response to Ibrahim Khan's appeal. "As Russia and Iran continued their attacks on Azerbaijani lands, some of the Azerbaijani khanates appealed to the Ottoman state for help. To evaluate the khans' requests for assistance and considering that the Shah of Iran was simultaneously fighting against Russia in the region, the Istanbul government did not provide the khans with military aid to oppose the Iranian forces for the time being" (Chakmak, 1996: 126). Naturally, these factors forced Ibrahim Khan into diplomatic negotiations with the expansionist Russian Empire. Hearing of the approach of Iranian troops and receiving no aid from the Ottoman state, Ibrahimkhalil Khan urgently sent a letter to Kovalensky (the head of the Russian troops stationed in Tiflis), seeking advice on how to proceed. Upon learning of this, the Iranian troops refrained from attacking and retreated. Here, we see once again that the Azerbaijani khanates, including Ibrahimkhalil Khan, sought to maintain appropriate relations with neighboring states in order to preserve their independence and escape any form of aggression (Najafli, 2002: 75).

REFERENCES

Chakmak, M.A. (1996) *Azerbaijan-Turkey Relations during the Period of the Khanates (1723-1829)*. Doctoral dissertation. Ankara, p. 91. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=l-Sdf-ersLh9gD81I5FBCw&no=l-Sdf-ersLh9gD81I5FBCw

Asadov, F., Karimova, S. (1993) *Those Who Brought Tsarism to Azerbaijan*. Baku: Ganclik, 144 http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=39761&pno=3

Huseynov, Y. (2007) *"«Garabaghnamas»" as a Source for Studying Azerbaijani History*. Baku: Elm, 216 p. https://anl.az/el/h/hy_qatoumk.pdf

***«Garabaghnames»* (Book I)**, (2006). Baku: Sharg-Garb, 290 p. https://anl.az/el/q/qarabaqnqmeler1.pdf

Mammadova, G. (2003) *Regarding the Campaign of V. Zubov to Azerbaijan (1796)*. Baku: Elm, 94 p. https://tarixinstitutu.az/Web/uploads/books/books/2017/11/21.MamedovaG.OpoxodezubovavAzerbaydjan.pdf

Najafli, G.C. (2002) *Political Relations of the Azerbaijani Khanates with the Ottoman State (Second Half of the 18th Century)*. Baku: Nurlan, 132 p. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_69.pdf

PEER INTERACTION IN COLLABORATIVE ENGLISH LANGUAGE ACTIVITIES: A QUALITATIVE STUDY IN A 3RD GRADE CLASSROOM

Sonaj BILAL, PhD student

International Balkan University, Faculty of Education, Department of Psychological Counseling and Guidance, Skopje, N. Macedonia

sonaj.bilal@ibu.edu.mk,

ORCID NO: https://orcid.org/0009-0001-3000-3136

Hatidje Muchi-AMETI, PhD student

International Balkan University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology, Skopje, N. Macedonia

muci.hatice@ibu.edu.mk,

ORCID NO: https://orcid.org/0009-0007-3713-5215

ABSTRACT

This qualitative observation study focuses on examining the peer interaction among 3rd grade students during an English language course in a public elementary school in Skopje, N. Macedonia. Based on the sociocultural theory by Vygotsky and collaborative learning perspectives, the study explores how children communicate, cooperate, negotiate meaning, and support one another in classroom contexts.

The aim of this research is to better understand what peer interaction reveals about students' social behaviours, communication strategies, and learning processes during English as a foreign language subject i.e. during interactive activities within that school subject. For the purposes of this study, a qualitative descriptive design was implemented using direct non-participant classroom observation. The data were collected through a structured observation protocol that included behaviour checklist, focus areas related to peer social interaction and learning behaviours, narrative field notes, and post-observation reflection. Participants were 33 students, aged 8-9. The observation lasted for 40 minutes which was the length of the lesson itself. Three major themes were identified through thematic analysis of the data: 1.cooperative learning and peer support, 2.communication strategies and negotiation of meaning, and 3.social dynamics, dominance, and inclusion.

The findings showed that students frequently supported one another by helping with vocabulary, pronunciation, task completion, and use of materials. They communicated among themselves using both verbal and non-verbal communication, asked each other for help and clarification using words and gestures, and corrected each other. During class, both the Albanian and English languages were used which helped with participation and meaning-making. Some students were more dominant while the quieter students contributed less and needed more

support from the teacher which made the collaboration not always equally balanced. Based on the findings, it can be said that peer interaction is an important resource for both language development and social growth, while at the same time fostering confidence, cooperation and communication competence in students. What is also emphasized is the role of the teacher as facilitator, the structured collaborative tasks, and the equal distribution in order to ensure active and equal inclusion of all students. Based on the findings it can be concluded that collaborative English activities can create very valuable opportunities for students to develop both linguistic abilities and positive social behaviours in the classroom.

Keywords: peer, interaction, language, collaborative, learning

INTRODUCTION

The academic, linguistic, and social development of young learners depends on several factors among which collaborative learning is accepted as a key factor that plays a central role in that development. Peer interaction is especially present in primary school classrooms where English is taught as a foreign language and shapes the opportunities for communication, meaning-making, cooperative learning, and problem solving. According to research, when children work together, they scaffold i.e. support one another's learning, develop social cognition, and practice language skills in authentic contexts (Vygotsky, 1978; Johnson & Johnson, 2009). However, the quality of peer interaction varies a lot based on the atmosphere and climate in the classroom, the activity structure, as we as the social-emotional maturity of the children.

Students who are on third-grade (ages 8–9) are at a developmental stage where language learning and social behaviour are very strongly interrelated, therefore this is when they begin to negotiate meaning, collaborate, imitate strategies, and rely on each other for both social belonging and academic guidance. Understanding how these interactions occur can be very helpful for teachers in designing more effective cooperative English activities.

For the purpose of this study real classroom interactions during cooperative English tasks have been explored in order to understand how 3rd graders communicate, cooperate, negotiate meaning, and support learning. The purpose is not to evaluate the teacher or classroom but to gain insight into children's natural peer behaviours.

LITERATURE REVIEW

Peer interaction plays a very important role in the cognitive, linguistic, and social development of children, especially in early elementary school settings. In order to understand collaborative learning, we should understand Vygotsky's (1978) sociocultural theory which is the basis for it. According to this theory, learning happens first on a social level before individuals internalize it. Through cooperation, imitation, and shared problem-solving, children operate within their Zone of Proximal Development (ZPD), and in this space peers and the adults act as guides for learning. This makes collaborative activities especially valuable and important in language classrooms, where students depend on each other to clarify meaning, model pronunciation, and negotiate understanding.

The research done on collaborative learning shows that structured peer interaction enhances both academic performance and social development. The social interdependence theory by Johnson and Johnson's (2009) explains how positive interdependence, individual accountability, and supportive interaction all lead to higher engagement and deeper learning outcomes. Students have great benefit from cooperative tasks because these tasks help them learn how to be patient, they practice turn-taking, conflict resolution, and active listening, all of which are essential skills for both learning and social functioning. When it comes to language education, collaborative learning has also been shown to increase the quantity and quality of meaningful language use (Gillies, 2016).

Peer interaction is also key in classrooms where English language is taught as a foreign language course. Studies show that young EFL learners (English as a foreign language) very often depend on peers to negotiate meaning, correct errors, and build vocabulary knowledge (Swain, 2000). Scaffolding, repetition, and shared attention, are the processes through which children co-construct linguistic knowledge, and gestures, visuals, and partial language are the communication strategies that are commonly used among young students who work in pairs or groups (Cameron, 2001). These types of interactions give authentic and real opportunities for speaking practice, which is necessary for language development.

Another thing that needs to be emphasized is that, peer interaction is influenced by social dynamics i.e. it is influenced by dominance, hierarchy, and personality differences. During group tasks some students take leadership roles while others may engage less, or withdraw or contribute minimally (Kutnick & Blatchford, 2014). Research has shown that without guidance from the teacher, group work can reinforce inequalities in participation and this can result in limiting learning opportunities for quieter or less confident children. The guidance from the teacher and the overall positive classroom climate as well as the clear role distribution increase the effectiveness of collaborative activities.

Overall, the literature suggests that peer collaboration in young learner classrooms is both a *linguistic resource* and a *social arena,* which means that students use language to complete a task and they learn a foreign language through interaction, and at the same time build relationships, empathy, and communication skills. To sum up, when classrooms are well-structured and when they are supportive, peer interaction helps with and enhances vocabulary acquisition, communication skills, social competence, and confidence.

The aim of this study is to explore the peer interaction patterns of 3rd-grade students during collaborative English language activities and to better understand what peer interaction reveals about students' social behaviours, communication strategies, and learning processes.

METHODOLOGY

For the purposes of this study, a qualitative descriptive design was applied with direct non-participant classroom observation. The natural behaviours of the students were observed and captured as they occur, without interfering or manipulation. The main focus was to observe,

describe and interpret the peer interaction patterns that were visible in the authentic learning environment of the students.

For this study, applying qualitative research is appropriate because the aim is to explore *natural peer interactions* among the students of 3rd-grade and to understand the social and learning behaviours that emerge during collaborative English language activities. This type of descriptive approach allows behaviours, conversations, gestures, and group dynamics to be captured in detail as they happen naturally in the classroom environment without intervening. The aim of the study is not to manipulate the variables but rather to interpret the meanings behind these observed interactions among students.

Participants

Participants in this study were 33 students, of which 12 girls and 21 boys. The students were 8–9 years and part of a 3rd-grade classroom in a public elementary school.

Setting

The observation took place in a typical classroom in a public elementary school. In the classroom the desks were arranged in three lines with two students sitting on each desk. A smart board, a white board, English posters, vocabulary charts, and learning materials such as worksheets and printed photographs, flash cards and information, were displayed around the room. The observed lesson involved pair and group work. The setting allowed natural peer interaction to occur and supported the study's focus on collaboration, even though the space was a little tight for 33 students.

Instrument

A structured qualitative *Observation Protocol* designed specifically for this study, was used. The Protocol consisted of:

- Basic information sheet
- Observation focus areas (peer social interaction, communication patterns, learning behaviors)
- A structured behaviour checklist (with indicators related to cooperation, communication, engagement, and interaction quality)
- Narrative field notes (for detailed descriptions of the activity, what were the students doing, how were the pairs and groups formed, quotes, gestures, and interactions)
- Post-observation reflection

No audio or video recordings were used.

The teacher and school administration were asked for permission to conduct the observation. During the lesson the student–student interactions were observed, along with communication

behaviours, and behaviours such as cooperation, turn-taking, participation, helping, explaining, correcting, etc. No names or identifiable information were recorded and there was no interference with the classroom activities. The collected data was used only for the purposes of this research.

The class was 40 minutes long, which was also the length of the observation.

FINDINGS

From the thematic analysis of the collected data, three major themes emerged:

1. Cooperative Learning and Peer Support,
2. Communication Strategies and Negotiation of Meaning
3. Social Dynamics, Dominance, and Inclusion

Theme 1: Cooperative Learning and Peer Support

Students frequently relied on one another for assistance during English tasks. They helped each other with the material, by sharing colouring pencils, glue, and other work materials. The students also helped each other with repeating the vocabulary that they were learning, as well as correcting each other when making mistakes. They also encouraged their classmates who were hesitant when giving answers by giving them verbal or non-verbal support.

For example, there was one student who struggled to read the word *"snake"* and another student sitting next to him, leaned over and said "Look… sn… ake," breaking the word into phonetic chunks. The first student repeated it softly and smiled. This pattern demonstrates natural scaffolding i.e. students supporting each other within their Zone of Proximal Development (Vygotsky, 1978).

Theme 2: Communication Strategies and Negotiation of Meaning

Communication occurred through a mix of English and Albanian language, which is the native language of the students and the teacher. Also, several non-verbal gestures were used from time to time, and there were moments when the non-verbal gestures and mimics were used to confirm what was being said verbally. Students often:

- Asked peers for clarification ("What is this?")
- Pointed to pictures instead of saying the word
- Used partial English phrases ("You say first")
- Modeled pronunciation for each other

Negotiation of meaning was evident when students corrected each other or attempted to repair misunderstandings. During a matching activity, one student said incorrectly, "This is *lion*," pointing at a zebra. The other student shook his head, and said "No, zebra, see the stripes!" and demonstrated with hand motions.

This type of interactions foster language development in the students through informal peer teaching.

Theme 3: Social Dynamics, Dominance, and Inclusion

From the observation it can be concluded that not all collaboration between students was balanced. There were some students who displayed dominant behaviours, while others were more withdrawn. There were students who were very dominant in the group work and made all the decisions, or some that told every member of the group what their tasks and obligations are. The students who were quieter only contributed when it was asked of them. There were also some occasional conflicts over turn-taking and over the materials,. In but they were easily overcome and resolved with the help and support of the teacher one situation during a group task, one student took all flashcards and photographs and said, “I will do it, you listen!”. The other students exchanged glances and waited until the teacher intervened and reallocated roles.

DISCUSSION

The findings from this research indicate that peer interaction in 3rd-grade English lessons is a powerful driver of both *social development* and *language learning*. In other words, when third-grade students in English class work and talk together i.e. when there is peer interaction, it strongly helps them grow in two main ways, they learn how to communicate, cooperate, share ideas, and resolve conflicts with their classmates, and by speaking, listening, and using English with one another, students significantly improve their language skills, such as vocabulary, grammar, and fluency.

In conclusion, it can be said that when students work together and interact with each other during lessons they learn a lot more than just facts and their learning goes beyond just academic knowledge, and this proves to be a very effective teaching method. Cooperative behaviours, such as sharing, helping, encouraging play a very important role in strengthening group cohesion, and the negotiatiion strategies help students clarify meaning and correct errors, and peer scaffolding supports pronunciation, vocabulary learning, as well as confidence. All of these elements align with socio-constructivist perspectives emphasizing learning through social interaction (Vygotsky, 1978).

It is also important to emphasize that there were several challenges that were noticed and observed during the lesson. Namely, it was observed that in the classroom there were several dominant students who did not allow their classmates who were quieter to get involved and be included, they didn’t give them enough space. It was also observed that students with lower social confidence participated less and this reduced their language practice. Some minor conflicts regarding turn-taking and the work material were also noticed, and they interrupted learning for a moment, but luckily the conflict was resolved with the help of the teacher. The teacher had a key role not only in terms of teaching and leading the class but also in terms of moderating the relationships between students and ensuring their equal inclusion.

CONCLUSION

The findings showed that the 3rd-grade students frequently supported one another by helping with vocabulary, pronunciation, task completion, and use of materials during collaborative English activities, which is an indicator and reflection of rich social behaviours and learning behaviours in them. The use of both the Albanian and English languages during class helped with participation and meaning-making. The students helped, guided and supported each other in a very natural way, but at moments participation became a little bit challenging since some students were more dominant and didn't really allow or give space to the quieter students to engage actively. However, the structured collaborative tasks, the clear role assignments, and the role of the teacher as a facilitator helped with enhancing the quality of the peer interaction i.e. helped with developing both linguistic abilities and positive social behaviours in the classroom.

The study has several limitations that should be taken into consideration when interpreting its findings. The research was conducted on one single class of 3rd-grade students with 33 students in total, and this is considered a limitation since it limits the generalizability of the results. Peer interaction may be different in different schools and may differ across cultural contexts, class sizes, or instructional styles, and as a result of this it cannot be assumed that these findings represent all 3rd-grade classrooms where English is taught as a foreign language. The second limitation of the study is related to the fact that the study relied only on classroom observation which captures the visible behaviour of the students but the internal motivations, emotions, or cognitive strategies of the students cannot be fully accessed and without individual interviews or reflective activities the intentions of the students cannot be directly confirmed. The presence of the researchers in the classroom may also be considered a limitation of the study since the presence of the researchers may have also influenced the behaviour of the students. Even though the researchers did not interfere with the lesson or the activities and tried to remain discreet, the presence itself may have caused the students to interact and communicate with each other more, behave more cooperatively or more cautiously than they usually do just because they were being observed. The short observation period can also be mentioned as a limitation because it only gives a glimpse of the classroom dynamics rather than a full longitudinal picture. This is considered a limitation because the peer relationships and the communication patterns of the children are not fixed they change across time, and can change with different tasks and emotional states.

This study or studies of this type can be expanded in the future by using larger and more diverse samples as well as including a larger number of classrooms, schools, and cultural contexts. Building on these findings can make the results useful and applicable in different contexts, settings, or populations. Another thing that would strengthen future research is the use of different data collection methods, not only classroom observations but also interviews with the students, focus groups, interviews with the teacher, reflective journals etc. This combination of methods can provide more information about the children's social experiences, emotional responses, and cognitive strategies during collaborative learning. In the end, future research

could also explore how different teamwork methods (assigned roles or peer tutoring) affect student participation, language development, socialization and learning.

REFERENCES

Cameron, L. (2001). *Teaching languages to young learners.* Cambridge University Press.

Gillies, R. M. (2016). Cooperative learning: Review of research and practice. *Australian Journal of Teacher Education, 41*(3), 39–54.

Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). *An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning.* Educational Researcher, 38(5), 365–379.

Kutnick, P., & Blatchford, P. (2014). Group work in classrooms. In R. Gillies (Ed.), *Collaborative learning: Developments in research and practice* (pp. 16–33). Nova Science.

Swain, M. (2000). The output hypothesis and beyond: Mediating acquisition through collaborative dialogue. In J. P. Lantolf (Ed.), *Sociocultural theory and second language learning* (pp. 97–114). Oxford University Press.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes.* Harvard University Press**.**

THE ICC AS A MECHANISM OF JUSTICE AND THE LEGAL IMPORTANCE OF THE ROME STATUTE

Assoc. Prof. Dr. Ebru Ibish
International Balkan University, Faculty of Law, Department of Criminal Law and Criminology,
ebru.ibish@ibu.edu.mk,
Orchid Id: 0009-0002-9009-5834

ABSTRACT

When examining the causes of crime, most criminological theories suggest that crime is a reflection of society. In a criminological sense, identifying the causes, dynamics, and patterns of the emergence of crime is crucial for designing effective crime prevention policies and for controlling criminal behavior. From the perspective of International Criminal Law, crimes are generally categorized into two groups: core crimes and other crimes. Focusing on core crimes, it is evident that many crimes against humanity have occurred throughout history. However, due to the absence of a permanent international court, jurisdiction over such crimes was exercised by special tribunals—namely, ad hoc courts—established for specific situations. These tribunals, however, often suffered from delays in proceedings and decision-making and were not sufficiently effective in terms of efficiency. This led to a growing recognition of the need for a standing international tribunal, which ultimately resulted in the creation of the International Criminal Court. The Court functions under its founding agreement, the Rome Statute of the International Criminal Court. It marks an important milestone in the development of international criminal justice, as a permanent institution responsible for prosecuting the most serious crimes affecting the global community, such as genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. This article seeks to explore the significance of the ICC and the Rome Statute, along with the Court's objectives, responsibilities, and authority, and to clarify its role in relation to core international crimes. It also considers the roles of the Court's main bodies, including the Presidency, the Pre-Trial, Trial, and Appeals Chambers, the Registry, and the Assembly of States Parties.

Keywords: International Criminal Court, Justice, Rome Statute, Crime, Core International Crimes

INTRODUCTION

The establishment of the ICC reflects the evolution of international criminal law from ad hoc tribunals toward a permanent and institutionalized system of accountability, aiming to strengthen the enforcement of international humanitarian norms and combat impunity at a global level. The court holds major importance for the international community, as well as for justice and the maintenance of peace. To understand why its jurisdiction is necessary, it is essential to consider international crimes. When crime is viewed in a wider context, today's fast-moving social changes must also be taken into account, including rapid technological progress, digitalization, and the emerging role of artificial intelligence, all of which have an impact on patterns of criminal activity.

While discussing international crimes, it is also necessary to emphasize why these crimes are called “international crimes.” These crimes are considered serious violations that concern not only domestic law but the international community. They pose a serious threat to humanity, violate international norms, may involve more than one state through the perpetrator or the victim, and depending on the crime, jurisdiction may belong to the Permanent International Criminal Court.

However, before considering the structure of the court, it would be crucial to highlight the types of crimes that come within the ambit of its jurisdiction. From this perspective, it is worth noting that the Court only deals with core international crimes that have been specified in the treaty which established it, namely the Rome Statute. The core international crimes include crimes against humanity, genocide, war crimes, and the crime of aggression. It is notable that these crimes are referred to as core international crimes due to their severity in human history.

The mentioned violations have been accompanied by crimes against civilians, use of chemical warfare, mass killings, as well as experiments involving people, among others. Given these facts, and in an effort to help curb future occurrences of such crimes, as well as to ensure justice worldwide, the International Criminal Court came into existence.

The International Criminal Court Act, known as Rome Statute of the International Criminal Court, was adopted on 17th July 1998, and operations commenced on 1st July 2002. The statute outlines the crimes within the Court’s jurisdiction, organization and operation of the Court, as well as the requirements for cooperation with the Court.

1. HISTORICAL FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY

The idea that individuals may bear responsibility under international law developed gradually rather than suddenly. Early precedents such as the trial of Peter von Hagenbach illustrate an embryonic form of transnational accountability, although lacking modern procedural safeguards. (Durmush Tezcan & Onok, 2016) The nineteenth and early twentieth centuries marked a shift toward codification of conduct in armed conflict, particularly through humanitarian developments associated with the International Committee of the Red Cross and the Hague Conferences. These initiatives introduced the idea that warfare is legally regulated and that violations may generate individual responsibility.

The post–Second World War period, however, represented a decisive turning point. The Nuremberg and Tokyo tribunals established that individuals, including state officials, could be prosecuted for international crimes. Despite their legal significance, these tribunals were criticized for their limited scope and political selectivity. Later institutions such as the ICTY and ICTR reinforced this model but remained geographically and temporally restricted. Their existence demonstrated feasibility but also highlighted structural dependency on political authorization, reinforcing the need for a permanent institution.

2. NORMATIVE DESIGN OF THE ROME STATUTE

The Rome Statute functions as the constitutional framework of the ICC. It defines not only the jurisdiction of the Court but also its procedural philosophy and substantive criminal law

principles. Rather than merely listing crimes, the Statute constructs a hierarchy of international wrongdoing based on gravity and collective harm. Genocide, crimes against humanity, war crimes, and aggression are treated as offenses that threaten international peace and security. ((EPRS), 2018) These crimes are variously described as 'the most serious crimes of concern to the international community as a whole'. (Schabes, 2004) A key legal innovation of the Statute is the principle of complementarity. This principle reframes the ICC not as a primary prosecutorial authority but as a residual mechanism activated only when domestic systems fail. This design attempts to reconcile sovereignty with international oversight. The Statute also embeds foundational criminal law principles such as legality, non-retroactivity, and individualized responsibility. These principles ensure that international prosecution adheres to standards of fairness comparable to domestic criminal systems, despite the absence of a unified global legal order. (Cassese, 1999)

3. JURISDICTIONAL LOGIC AND THE LIMITS OF UNIVERSALITY

The ICC does not exercise universal jurisdiction in the traditional sense. Its authority is triggered through specific mechanisms, including state referral, Security Council referral, or prosecutorial initiation subject to judicial authorization. This fragmented structure reflects a compromise between legal ambition and political reality. The Court's jurisdiction depends heavily on state consent, either through ratification of the Rome Statute or acceptance of jurisdiction on an ad hoc basis. As a result, the ICC operates within a partially selective legal environment. This raises concerns regarding consistency, particularly when similar situations produce different levels of judicial engagement depending on political alignment or state cooperation.

4. INSTITUCIONAL STRUCTURE OF THE ICC

The ICC is composed of four principal organs, each serving a distinct institutional function. The judicial function is divided among the Pre-Trial, Trial, and Appeals Chambers, which collectively ensure procedural continuity from investigation authorization to final judgment. (ICC, 2023)

The Office of the Prosecutor operates independently, reflecting an adversarial model in which investigative discretion is separated from judicial authority. This independence is essential to maintain prosecutorial impartiality, yet it also places significant institutional responsibility on a single office.

The Registry provides administrative and operational support, including witness protection, legal aid, and field assistance. Its role is often underestimated, although it is crucial for the practical functioning of the Court in conflict environments.

Finally, the Assembly of States Parties acts as a political-administrative oversight body, controlling budgetary decisions and judicial appointments. Its dual role introduces both governance stability and political influence into the institutional structure.

5. PRINCIPLE OF COMPLEMENTARITY

The principle of complementarity is one of the core foundations of the court. It means that the ICC does not replace national courts; instead, it acts only when states are unwilling or unable to genuinely investigate or prosecute international crimes. This principle is established in the Rome Statute, particularly Article 17. Under the principle of complementarity, the international criminal court to be established would have jurisdiction only in cases where national courts: (Ulusoy, 2008)

(a) are unwilling to carry out investigations or prosecutions,

(b) conduct investigations or prosecutions that are merely nominal or not genuine, or

(c) lack the capacity to carry out investigations or prosecutions.

It is important to note that the principle of complementarity was incorporated into the Rome Statute in three distinct ways: implicitly through wording in the sixth paragraph of the Preamble, which reflects a form of reductio ad absurdum; explicitly in the tenth paragraph of the Preamble; and again in Article 1, which states that the ICC functions as a complementary institution to national criminal jurisdictions. (Tsilonis, 2023)

6. COOPERATION AND ENFORCEMENT AS THE CORE WEAKNESS

Despite its legal authority, the ICC lacks autonomous enforcement capacity. It does not possess coercive power to execute arrest warrants or compel compliance. Instead, it relies entirely on state cooperation. This structural dependency creates a persistent gap between legal authority and practical implementation. In several instances, individuals subject to ICC warrants have remained outside custody due to non-cooperation by states or lack of political will.

The situation involving Omar al-Bashir illustrates this limitation clearly. Despite formal legal obligations, his international movements demonstrated the inconsistency of enforcement within the ICC system. Such cases highlight a structural contradiction: the Court can issue binding legal decisions but cannot guarantee their execution.

Furthermore, political considerations within the United Nations Security Council may influence referrals and enforcement support, reinforcing perceptions that international justice is partially conditioned by geopolitical interests.

CONCLUSION

The formation of the ICC is considered to be one of the most important events in the development of international criminal law and human rights protection. Over the course of time, the international community had seen a lot of crimes committed, such as genocide, war crimes, crimes against humanity, and aggression. This was a clear indication of the need for an international court that would address accountability.

The Court was founded due to the weaknesses of the former ad hoc courts, which were temporary, geographically restricted, and accused of selective justice. The establishment of the ICC through the Rome Statute allowed the international community to create a permanent institution of international criminal justice that would be free from political manipulation. Not

only does the Rome Statute outline the crimes that fall within the jurisdiction of the Court, but it also creates a thorough organizational framework aimed at ensuring judicial independence, impartiality, and efficiency.

The court plays a significant symbolic and practical function in the promotion of the idea that no one, irrespective of their political or military position, can be above the law. The categorization of genocide, crimes against humanity, war crimes, and aggression as international crimes signifies the joint efforts of the states in protecting the basic human values and ensuring international peace and security. Inclusion of the rights of victims and mechanisms for international cooperation in the Rome Statute is another indicator of the humanitarian mission of the Court.

Though important, there are various legal and political hurdles that the ICC is yet to overcome. Issues such as state sovereignty, selective prosecution, restricted jurisdiction, and state cooperation are major hurdles in the way of the success of the ICC. Especially important is the fact that the voluntary aspect of some articles, for example, that of aggression, and non-participation of some influential nations in the Rome Statute have a bearing on the universality of the ICC. Also, the difficulty in arresting suspects and enforcing judgments hinders the success of the ICC.

Nonetheless, the ICC continues to play an important role in international criminal justice in the contemporary world. The very existence of the ICC is a reflection of the determination of the international community to fight impunity and ensure justice for the worst crimes committed against humanity. Despite certain flaws in the functioning of the Court, its creation is a significant achievement in the process of creating an international legal system characterized by justice and respect for human dignity. In the light of emerging threats, the ICC will be increasingly important in ensuring international peace and security.

REFERENCES

Antonio Cassese. (1999). *The statute of the International Criminal Court: Some preliminary reflections*. *European Journal of International Law, 10*(1).

Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, & R. Murat Önok. (2016). *Uluslararası ceza hukuku*. Seçkin Yayıncılık.

International Criminal Court. (2023). *Understanding the International Criminal Court*. ICC.

International Criminal Court. (2024). *Rome Statute of the International Criminal Court (March 2024 consolidated version)*. ICC.

William A. Schabas. (2004). *An introduction to the International Criminal Court* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Tsilonis, V. (2024). *The jurisdiction of the International Criminal Court* (2nd ed.). Springer.

Ulusoy, O. (2008). *Uluslararası Ceza Mahkemesi*. Etki Matbaacılık Yayıncılık.

USE OF GENERATIVE ARTIFICIAL IINTELLIGENCE TOOLS IN UNIVERSITY LIBRARIES

MAMMADOVA SEVDA ISRAFIL GIZI,
Lecturer Baku State University,Faculty of Information and Document Management,
Azerbaijan, Bakı
sevdamammadova@bsu.edu.az
ORCID NO: 0000-0001-9469-5744

ABSTRACT
The purpose of this scientific study is to review and analyze the documents covering both theoretical and empirical research on the application of Generative Artificial Intelligence tools in academic libraries, synthesize existing research, critically comment on it, and present a systematic review of the most important studies, identifying the problems arising in this area. At the same time, based on examples, it is to suggest methods for redefining the role of generative artificial intelligence tools in academic libraries. Due to the limited availability of relevant literature in the Azerbaijani language and due to the recent nature of research in this direction, the analysis was based mainly on sources published in English.
Methodology. The study used the scoping review method, which allows for a review of existing research, synthesis of current scientific knowledge, and the identification of insufficiently researched areas.
Practical application. The findings presented in this article can help academic libraries make informed decisions about the implementation and use of AI tools, formulate strategic approaches to such technologies, organize AI-related educational programs for library staff and users, and enhance the status of libraries as equal partners. At the same time, the study contributes to the body of research on AI in the context of academic libraries from a practical perspective.
Keywords: generative artificial intelligence (GAI); library services; AI literacy; university libraries; artificial intelligence (AI); higher education

INTRODUCTION
Artificial intelligence (AI) has been present in our lives for decades through computer programs and mobile applications. However, only recent advances in natural language processing or the development of large language models, on which widespread generative speech tools such as ChatGPT are based, have increased the interest of the wider scientific community in artificial intelligence tools (AI tools). The first commercially successful generative speech AI tool based on a large programmed language model is ChatGPT, which was launched in late 2022. Its constant availability, ease of use, ability to imitate human verbal communication, and the generation of relatively convincing responses in real time are factors that have led to the widespread popularity of the tool. (Eysenbach, 2023). Since 2022, ChatGPT has been

significantly improved, and other AI tools such as Google Gemini, Microsoft Copilot, GROK, etc. have been developed.

Based on the above, it is logical that artificial intelligence tools have become a topic of interest for researchers in all fields of science, including information science. Considering that artificial intelligence tools have the potential to transform library services (Arlitsch and Newell, 2017; Cox, Pinfield and Rutter, 2019; Fernandez, 2016) and thus change the role of libraries and librarians within the system in which they operate, it is particularly relevant to review existing scientific researches dedicated to studying the practical effects of artificial intelligence tools on higher education libraries.

METODOLOGY

The aim of this scientific study is to familiarize the scientific and professional community with the latest achievements in the field of librarianship through the analysis, synthesis, and critical commentary of selected scientific and professional articles on the study of artificial intelligence tools in the context of information science and library science.

Artificial Intelligence in Libraries After the Emergence of Generative Artificial Intelligence Tools

Many researchers in the fields of information science and library science have been actively investigating various ways of applying artificial intelligence tools in libraries long before the emergence and widespread use of generative artificial intelligence conversational tools. Advances in technological development are constantly affecting higher education, as well as university libraries, changing learning and teaching methods, as well as library service methods (Bridges et al., 2024). The fact that libraries are user-oriented institutions, and the tendency of students to use new technologies, in themselves make the emergence and widespread use of artificial intelligence tools in the context of university libraries a major object of research. Such factors have led to the intensification of research in this direction.

The above-mentioned factors indicate that the role of libraries is also increasing in parallel with the development of artificial intelligence technologies and tools and their increased application among students. The intensive development of artificial intelligence tools is increasingly affecting libraries, and at the same time, the application of artificial intelligence tools continues to create a number of opportunities for libraries. In this regard, it is appropriate to study the application of artificial intelligence tools in libraries mainly in two main directions:

1. The use of artificial intelligence tools in library processes (automation, reducing the administrative burden of employees, optimizing work processes, acquiring library materials and creating collections, etc.)
2. The use of artificial intelligence tools to improve user services in information services.

When applying artificial intelligence tools in information services, it should be taken into account that artificial intelligence tools cannot and should not be considered as a substitute for librarians due to their characteristics of working with users and responding to complex information requests, they should only be considered as an auxiliary tool.

The importance of library management in the process of applying artificial intelligence is great. Thus, for the successful application of artificial intelligence tools in libraries, the tendency to improve business processes and change management skills are of great importance.

Let us turn to a few conclusions that emerge from the analysis of selected articles that require further investigation in order to better understand the role of AI tools in the context of university libraries: First, it is clear from the analyzed articles that the vast majority of authors believe that AI-based tools, especially generative AI tools, will affect and significantly change the services of higher education libraries. Some authors, however, state that AI tools have a transformative (Bridges, McElroy, & Welhouse, 2024; Fernandez, 2016) and even a disruptive effect (Hervieux & Wheatley, 2021). In short, when analyzing the results presented by the authors, it is noticeable that there is no consensus among researchers about the scope, method, and scope of application of AI tools in higher education libraries. Fernandez (2016), Jha (2023) and Javaid et al. (2023) suggest that in the future, the vast majority of tasks performed by librarians could be delegated to artificial intelligence tools.

İn contrast to the views of the above-mentioned authors, there is an opinion, first put forward by Arlitsch and Newell (2017), later confirmed by Bridges, McElroy and Welhouse (2024) and numerous other authors. According to these views, artificial intelligence tools should not be perceived as tools designed to take over the role of librarians and it is not advisable to develop library services in this direction. İt is advisable to include artificial intelligence tools in the services and processes of higher education libraries not as tools designed to replace librarians, but as technological achievements that can be used to optimize operations, develop new services and improve existing services.

We disagree with Huang and Cox (2023)'s (2023) view that higher education librarians are consistently "lagging behind" in the adoption of new technologies, citing librarians' caution about the use of AI tools. İn particular, we believe that proactive engagement plays a critical role in the emergence and widespread adoption of Aİ tools by libraries. One of the most effective ways that libraries can leverage Aİ, particularly in the areas of information services and user literacy, is as an opportunity to strengthen their role as equal research and educational partners within the institution. Kaushal and Yadav (2022), Harissanty et al. (2022), and especially Huang (2022) empirically demonstrate that higher levels of knowledge about the capabilities of Aİ tools and their applications increase the likelihood of adopting and using Aİ tools at both the individual and institutional levels. Huang's finding is particularly important when viewed in the context of the impact of Aİ tools on the development and implementation of user education programs in higher education libraries. İn this context, Andresdotter (2023) emphasizes the importance of continuing and intensifying collaboration between librarians and educators in the development, implementation, and evaluation of information literacy programs and in the teaching of Aİ literacy. The importance of this type of collaboration has been previously emphasized by Dorner, Taylor, and Hodson-Carlton (2001), Yearwood et al. (2015), Jardine, Shropshire, and Koury (2018), and others.

İn general, it would be more appropriate to organize information literacy courses in universities and include ChatGPT in their curricula. It should also be noted that from the point of view of the application, use and evaluation of artificial intelligence tools in libraries, the implementation of educational training for librarians and users on how to use them can be considered a process that will lead to the strengthening of the position of libraries within universities.

İt is necessary to constantly monitor the needs of librarians and users and pay attention to the application of artificial intelligence tools in library services based on real requirements, not just for the sake of application. After analyzing, comparing and critically commenting on the selected articles, we can conclude that there are several main conditions for successful application. These are the following:

-Promoting and building a positive attitude towards new technologies among librarians and users through continuous education;

- İmproving existing information literacy programs and creating new ones that will include teaching users Aİ literacy skills;

- Finally, proactive participation of libraries in the implementation, regulation and evaluation of Aİ tools at the institutional level.

CONCLUSION

İn an era when generative Aİ tools are already affecting all aspects of human life and activity, it is certainly impossible for libraries, especially university libraries, to bypass this process. İn the context of university libraries, the ability to respond promptly to the development of AI tools, their impact on various areas, and to take appropriate measures is one of the main conditions for libraries to assume one of the leading roles, both in terms of maintaining their status as a reliable and equal partner in education and in terms of implementing priority directions in managing future prospects. Thus, in order for libraries and librarians to adequately express themselves in relation to the upcoming perspective plans and to take an appropriate position within the university, there is a need for certain changes in the way of thinking, business organization, and methods and means of services provided by libraries to their users. Continuous education of employees and users about artificial intelligence tools and all aspects of their use, as well as the development of their own artificial intelligence literacy programs, and continuous cooperation of students with the teaching staff in the field of information literacy are the main conditions for the successful adaptation of libraries to the changed information environment. Continuous education of librarians on artificial intelligence tools is a proven useful measure for increasing their knowledge about artificial intelligence tools, which ultimately results in librarians having a more positive attitude towards the application and use of artificial intelligence tools. İt should also be emphasized that the main goal of such training is not to change the attitude of librarians to artificial intelligence tools, but rather to acquire knowledge and skills that will allow librarians to make informed decisions regarding the use of artificial intelligence tools. Another prerequisite for successful adaptation is the procedures for the thoughtful implementation of artificial intelligence tools in library departments and services, which can be divided into three main stages:

1) identifying the user services that need to be improved and selecting the appropriate AI tool to achieve the goal;

2) implementing the AI tool, comprehensively monitoring and documenting the entire implementation and usage process;

3) evaluating the usage and making a decision on possible further use.

The creation of generative AI tools is an opportunity for libraries to redefine their roles by using their human resources to play an appropriate role in managing the changes brought about by AI tools. It is precisely AI tools that have led to an increase in the number of studies related to AI

tools in the context of university libraries. They have also acted as a catalyst that has influenced the diversity of topics studied by researchers. The emergence of generative AI tools creates a unique opportunity for university libraries to redefine their functions and actively participate in managing changes. At this stage, it is expected that generative AI tools will not replace librarians or make libraries redundant. We believe that the increasing use of artificial intelligence tools in the context of higher education will allow libraries and librarians to prove themselves as reliable partners in providing access to relevant information, not only in university information centers but also in the increasingly complex information environment.

REFERENCES

Andersdotter, K. (2023). Artificial intelligence skills and knowledge in libraries: experiences and critical impressions from a learning circle. Journal of Information Literacy, 17(2), 108–130.

Arlitsch, K. and B. Newell (2017). Thriving in the age of accelerations: a brief look at the societal effects of Artificial Intelligence and the opportunities for libraries. Journal of Library Administration, 57(7), 789–798.

Bridges, L. M., McElroy, K. and Z. Welhouse (2024). Generative Artificial Intelligence: 8 critical questions for libraries. Journal of Library Administration, 64 (1), 66–79.

Cox, A. M., S. Pinfield; and S. Rutter (2019). The intelligent library: Thought leaders' views on the likely impact of artificial intelligence on academic libraries. Library Hi Tech, 37(3), 418–435.

Dorner, J. L., S. E. Taylor. and K. Hodson-Carlton (2001). Faculty-librarian collaboration for nursing information literacy: a tiered approach. Reference Services Review, 29(2), 132–141.

Eysenbach, G. (2023). The role of ChatGPT, generative language models, and artificial intelligence in medical education: a conversation with ChatGPT and a call for papers. JMIR Medical Education, 9(1), e46885.

Fernandez, P. (2016). Through the looking glass: envisioning new library technologies: understanding artificial intelligence. Library Hi Tech News ,33(3), 20–23.

Hervieux, S. and A. Wheatley (2021). Perceptions of artificial intelligence: A survey of academic librarians in Canada and the United States. The Journal of Academic Librarianship, 47(1), 102270.

Jardine, S., S. Shropshire; R. Koury (2018). Credit-bearing information literacy courses in academic libraries: comparing peers. College & Research Libraries, 79(6), 768.

Kaushal, V. and R. Yadav (2022). The role of chatbots in academic libraries: an experience-based perspective. Journal of the Australian Library and Information Association, 71(3) ,215–232.

Mammadova, S. I. (2023) Artificial intelligence applications in libraries in the context of digital transformation of society. Культурологічний альманах, 231-238

Yearwood S., N. Foasberg, and K.Rosenberg (2015). A survey of librarian perceptions of information literacy techniques. Comminfolit, 9(2), 186-198.

Huang, Y., Cox, A. M. and J. Cox (2023). Artificial Intelligence in academic library strategy in the United Kingdom and the Mainland of China. The Journal of Academic Librarianship, 49(6), 102772.

Jha, S. K. (2023). Application of artificial intelligence in libraries and information centers services: prospects and challenges. Library Hi Tech News, 40(7), 1–5.

Javaid, M.; A. Haleem; R. P. Singh, S. Khan and I. H. Khan (2023). Unlocking the opportunities through ChatGPT tool towards ameliorating the education system. Bench Council Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations, 3(2): 100115.

THE TRANSFORMATIVE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON CENTRAL BANK COMMUNICATION THROUGH THE LENS OF ECONOMIC DIPLOMACY: A CONCEPTUAL ANALYSIS

Dr. Bedia TEKIN
Independent Researcher, Türkiye
ORCID: 0000-0002-3170-7426
bediatekin@gmail.com

ABSTRACT

Global economic relations have grown considerably more complex, multipolar, and information-dense over recent decades, and this transformation has substantially expanded the function of central bank communication. Through interest rate decisions, monetary policy statements, inflation reports, financial stability assessments, governors' speeches, and forward guidance, central banks address not only domestic markets but also international investors, peer institutions, credit rating agencies, and multilateral financial bodies. In this respect, central bank communication has moved well beyond its role as a technical component of the monetary policy transmission mechanism: it has become a strategic domain bound up with the information management, trust-building, and international signaling dimensions of economic diplomacy.

This study conceptually examines the integration of artificial intelligence, machine learning, natural language processing, and large language models into central bank communication practices from the perspective of economic diplomacy. It is designed as a qualitative analysis grounded in a conceptual literature review, bringing together scholarship on central bank communication, economic diplomacy, information asymmetry, signaling theory, AI-assisted textual analysis, the digital public sphere, and AI governance.

Four principal findings emerge. First, AI-assisted natural language processing enables systematic analysis of central bank texts with respect to tone, uncertainty, sentiment, and policy inclination. Second, artificial intelligence does not eliminate information asymmetry between central banks and market actors; rather, it reconfigures that asymmetry along new axes of data access, processing capacity, and verification capability. Third, in the age of AI, the credibility of central bank communication depends not only on the substance of a message but also on the context in which it circulates digitally and the extent to which it can be authenticated. Fourth, AI-assisted communication opens new terrain for debate concerning international monetary policy coordination, diplomatic accountability, communication sovereignty, and institutional credibility.

Keywords: Economic Diplomacy, Central Bank Communication, Artificial Intelligence, Natural Language Processing, Information Asymmetry, Communication Sovereignty.

INTRODUCTION

The growing complexity, multipolar character, and information density of global economic relations have moved central banks well beyond the role of purely technical monetary authorities focused on price stability. Today, central banks operate as strategic communication institutions that shape the expectations of economic actors through interest rate decisions, monetary policy statements, inflation reports, financial stability assessments, governors' speeches, and forward guidance. Central bank communication is widely recognized as one of the core instruments of contemporary central banking: it can influence financial markets, enhance the predictability of monetary policy decisions, and contribute to macroeconomic objectives (Blinder et al., 2008). Beyond its domestic function as a channel of monetary policy transmission, it constitutes an international field of signaling monitored closely by international investors, peer central banks, credit rating agencies, multilateral financial institutions, and global media.

The strategic character of central bank communication has been shaped by an expectation-based understanding of monetary policy. Woodford (2005) shows that the effectiveness of monetary policy depends not only on the current policy rate but also on private-sector expectations regarding the future path of policy. Accordingly, transparency, credibility, and expectation management have become central concerns of modern monetary policy. Geraats (2002) conceptualizes central bank transparency as a multi-layered structure — encompassing political, economic, procedural, policy, and operational dimensions — and demonstrates that transparency strengthens an institution's capacity to generate trust and predictability by making its decision-making processes visible. Mishkin (2004), however, cautions that transparency is beneficial only insofar as it advances the long-term objectives of monetary policy; when communication becomes excessively complex or narrowly focused on short-term targets, it may undermine policy effectiveness.

Viewed through the lens of economic diplomacy, central bank communication constitutes a distinctive arena in which economic policy choices intersect with institutional signals directed at international actors. Okano-Heijmans (2011) defines economic diplomacy as a multidimensional concept positioned at the intersection of international relations, economics, international political economy, and diplomatic studies. Bayne and Woolcock (2017) associate it with the processes through which states formulate, negotiate, and manage their external economic relations. Read together, these frameworks allow central bank communication to be understood not merely as the technical announcement of monetary policy decisions but as a diplomatic mode of institutional expression — one that conveys credibility, consistency, and policy capacity to international audiences.

With the development of artificial intelligence, machine learning, natural language processing, and large language models, both the analysis and production of central bank communication are undergoing a fundamental transformation. Hansen and McMahon (2016) show that central bank statements can be analyzed through computational linguistics and decomposed into their current-assessment and forward-guidance components. Jegadeesh and Wu (2017) demonstrate that FOMC meeting minutes can be examined through textual analysis for tone, uncertainty, and topical content. More recently, Silva et al. (2025), analyzing 74,882 documents from 169

central banks, confirm that large language models can systematically classify central bank communication across topic, stance, sentiment, and audience dimensions. The BIS (2024) further notes that AI may carry significant implications for central banks across price stability, financial stability, supervision, payment systems, and decision-support processes.

This study argues that artificial intelligence should be understood not merely as a technical tool for analysis and automation in central bank communication but as a strategic factor that restructures information flows, expectation management, diplomatic signaling, and institutional credibility among international economic actors. The central research question is: How do AI-assisted technologies transform central bank communication from the perspective of economic diplomacy? The study addresses four sub-questions: In what respects can central bank communication be regarded as a component of economic diplomacy? How do artificial intelligence, natural language processing, and large language models transform the production, analysis, and interpretation of central bank texts? How do AI-assisted communication tools restructure information asymmetry between central banks and market actors? And what principled challenges arise in the age of AI with respect to diplomatic accountability, communication sovereignty, and international credibility.

METHOD

This study is designed as a qualitative analysis grounded in a conceptual literature review. Its aim is not to test empirical hypotheses but to examine, at the theoretical and conceptual level, how artificial intelligence transforms central bank communication through the lens of economic diplomacy. The study therefore adopts an interpretive research approach oriented toward building analytical synthesis across distinct bodies of scholarship.

The literature was assembled around the themes of central bank communication, economic diplomacy, information asymmetry, signaling theory, natural language processing, large language models, the digital public sphere, and AI governance. Both foundational theoretical contributions and more recent institutional and academic work addressing the implications of AI for central banking and financial communication are incorporated. The conceptual framework draws on Akerlof (1970), Spence (1973), Geraats (2002), Mishkin (2004), Woodford (2005), Blinder et al. (2008), Okano-Heijmans (2011), Bayne and Woolcock (2017), Hansen and McMahon (2016), Gentzkow et al. (2019), NIST (2023), FinCEN (2024), BIS (2024), and Silva et al. (2025).

The study does not claim to offer a systematic literature review in the methodological sense. Rather, it presents a conceptual analysis aimed at constructing analytical bridges among selected bodies of scholarship. Sources were chosen for their capacity to illuminate the expectation-management, international-signaling, information-asymmetry, AI-assisted textual analysis, and institutional-credibility dimensions of central bank communication. This limitation defines the study as a theoretical contribution and a conceptual research agenda rather than an empirically generalizable analysis.

FINDINGS AND DISCUSSION

The findings are organized around four axes: the economic diplomacy dimension of central bank communication; the capacity of artificial intelligence and natural language processing to transform central bank texts; the effects of AI-assisted communication on information asymmetry; and the new diplomatic dynamics that this transformation introduces for international monetary policy coordination.

1. The Economic Diplomacy Dimension of Central Bank Communication

In contemporary monetary policy practice, central bank communication is far more than the public announcement of decisions. It is a strategic instrument that increases the intelligibility of policy choices, guides market expectations, and reinforces institutional credibility (Blinder et al., 2008). Statements directed at multiple audiences — international investors, peer central banks, credit rating agencies, multilateral financial institutions, and global media — are monitored with great attention. This positions central bank communication as a technocratic and institutional form of economic diplomacy (Okano-Heijmans, 2011).

The relationship between central bank communication and economic diplomacy crystallizes around three interlocking concepts: credibility, transparency, and predictability. Geraats (2002) demonstrates that transparency strengthens an institution's trust-generating capacity by rendering its decision-making processes visible. Mishkin (2004), however, argues that transparency is constructive only to the degree that it advances the long-term objectives of monetary policy; excessive complexity in communication can erode policy effectiveness. Central bank communication therefore requires a careful balance between openness and strategic selectivity — one that has become considerably harder to maintain in the digital era.

In the age of AI, this balance is more delicate than ever. Central bank messages now circulate not only through official reports and press conferences but through social media platforms, news aggregation algorithms, and user-generated reproductions of original content. Masciandaro et al. (2024) document the social media presence of major central banks and examine how these channels may shape beliefs about monetary policy. Algorithmic visibility determines who sees a given message, when, and in what context (Bucher, 2012), while platform ranking and content moderation practices can make the circulation of official institutional discourse partly contingent on decisions made by external actors (Gillespie, 2018). The economic diplomacy function of central banks therefore now depends not only on producing accurate messages but on preserving their context and ensuring their verifiability across digital environments.

The first conceptual finding is as follows: Central bank communication is directly implicated in the information-management and international-signaling dimensions of economic diplomacy. In an era defined by AI and digital platforms, the diplomatic character of this communication is determined not only by what is said but by how the message circulates, who interprets it, and the degree to which it remains verifiable.

2. Artificial Intelligence, Natural Language Processing, and the Transformation of Central Bank Texts

Interest rate decisions, meeting minutes, governors' speeches, inflation reports, and financial stability reports are data-rich sources that carry information about policy inclination for economic actors. Gentzkow et al. (2019) document the growing importance of digital text as a data source in economic research. Natural language processing and computational linguistics now make it possible to measure tone, uncertainty, sentiment, and the directional inclinations of policy embedded in central bank communication.

Hansen and McMahon (2016) analyze FOMC statements through computational linguistics and show that central bank communication can be disaggregated into its current-economic-assessment and forward-guidance components. Jegadeesh and Wu (2017) demonstrate that the economic and policy content of FOMC meeting minutes can be examined through textual analysis to extract tone and uncertainty across specific topics. Silva et al. (2025) extend this approach to a global scale: working with 74,882 documents from 169 central banks, they use large language models to construct a comprehensive classification framework for central bank communication along the dimensions of topic, stance, sentiment, and intended audience — representing the most extensive empirical analysis of central bank communication undertaken to date.

These developments transform central bank communication at two levels. At the level of interpretation and uptake, market actors, investment institutions, and media organizations can analyze central bank statements more rapidly and in greater depth through AI-assisted tools: subtle tonal shifts, divergences from prior statements, and changes in uncertainty levels can be identified algorithmically, often before a human analyst reaches the same conclusion. At the production level, large language models can support central banks in text comparison, consistency checking, drafting, scenario analysis, and real-time monitoring of market sentiment.

Yet AI-assisted communication production requires particular caution in the central banking context. Central bank texts can have direct and immediate effects on market expectations, institutional credibility, monetary policy predictability, and the perceptions of international investors. Any use of AI in text generation must therefore be bounded by robust human oversight and clearly defined institutional responsibility. NIST's (2023) AI Risk Management Framework emphasizes the need for governance, risk mapping, measurement, and management to be addressed in an integrated manner. In the central banking context, this means that even where AI-assisted analysis or drafting is employed, final responsibility for official communications must rest with identifiable human and institutional authorities.

The second conceptual finding is: Artificial intelligence, natural language processing, and large language models are transforming central bank communication into a strategic information field that can be algorithmically analyzed, benchmarked, and partially reproduced. Unless this transformation is governed by principled human oversight and accountability frameworks, however, it risks weakening rather than strengthening the diplomatic credibility that central banks depend upon.

3. Information Asymmetry and Diplomatic Information Advantage

The impact of artificial intelligence on central bank communication brings the debate on information asymmetry into a new dimension. Akerlof (1970) demonstrates that information imbalance can disrupt market functioning and give rise to adverse selection. Spence (1973) shows that under conditions of incomplete information, actors deploy signals to convey information to others. Applied to central bank communication, this theoretical framework invites us to read monetary policy statements and central bank texts as institutional signals that transmit information to market participants — signals whose interpretation and credibility are now increasingly mediated by AI systems.

In the traditional central banking context, central banks occupy an informationally stronger position than market actors with respect to policy intentions and macroeconomic assessments. As AI-assisted analytical tools become more widely available, this relationship grows considerably more complex. Advanced natural language processing systems enable market participants to identify tonal shifts, uncertainty markers, and deviations from previous texts in central bank statements in a matter of seconds. Information asymmetry therefore no longer refers solely to the gap between what the central bank knows and what the market knows; it has become equally a question of who processes information faster, who interprets it more accurately, and who verifies it more reliably — a shift in the very nature of informational advantage.

A further dimension of information asymmetry in the age of AI concerns verification capacity. In the digital public sphere, central bank statements may circulate independently of official sources and be recontextualized or misrepresented. FinCEN's (2024) alert regarding deepfakes and fraudulent impersonation documents that synthetic content in the financial sector has reached a level capable of influencing market behavior. In the central banking context, this risk may materialize as a fabricated interest rate announcement, an imitated press release, a synthetic video of a central bank governor, or a misleading notice about payment systems. Verification infrastructure is therefore not a technical adjunct to central bank communication: it is an integral component of institutional credibility.

The third conceptual finding is: AI-assisted central bank communication holds potential to reduce certain forms of information asymmetry, but it simultaneously creates new diplomatic and financial information advantages for actors with advanced data infrastructures, algorithmic analytical capacity, and verification mechanisms. Information asymmetry is no longer simply a matter of differential access to information; it is increasingly a matter of differential capacity to process, interpret, and authenticate that information.

4. International Monetary Policy Coordination and New Diplomatic Dynamics

The implications of AI-assisted central bank communication are not confined to the national level. The BIS (2024) observes that AI affects central banks on two fronts: central banks must monitor AI's impact on the macroeconomy and the financial system, while also having the opportunity to deploy these technologies in their own analytical, supervisory, and operational

processes. The IMF's (2022) guidance on central bank communication underscores the importance of consistency, strategic planning, and credibility across communication channels — concerns that take on new urgency when official messages can be algorithmically tracked, compared, and decontextualized in real time.

At the international level, information sharing and policy dialogue among central banks are becoming increasingly data-driven. AI can enhance coordination capacity through real-time monitoring of global economic developments, early identification of financial vulnerabilities, and comparative discourse analysis across central bank texts. These capabilities may strengthen the analytical basis of multilateral financial diplomacy. At the same time, they introduce new asymmetries: central banks with advanced analytical infrastructure may occupy stronger positions in international deliberations, while institutions with limited technological capacity risk being disadvantaged in the processing and interpretation of shared information.

A critical dimension of this challenge is communication consistency. During periods of global financial stress, it is essential that statements issued by different authorities do not contradict one another. On digital platforms, even minor inconsistencies can be rapidly amplified, stripped of context, and incorporated into misleading narratives. This means that communication sovereignty — a concept this study treats as an institution's capacity to define, control, and authenticate its official messages across digital environments — must be understood not only in relation to the domestic media sphere but also in relation to global platforms, algorithmic visibility dynamics, and verification infrastructures.

The fourth conceptual finding is: AI-assisted central bank communication can make international monetary policy coordination more data-driven and more responsive, while simultaneously bringing new challenges to the fore — notably technological capacity asymmetry, algorithmic explainability, diplomatic accountability, and communication sovereignty. Central banks should therefore approach AI integration not only as an operational efficiency question but as a matter bearing directly on their institutional standing and credibility within international economic diplomacy.

5. Integrated Conceptual Synthesis

Taken together, the preceding discussion suggests that AI-assisted central bank communication generates transformative effects at four levels from the perspective of economic diplomacy. At the functional level, central bank communication acquires a stronger and more visible role in expectation management and international signaling. At the technological level, AI and large language models accelerate and deepen the analysis of central bank texts, shifting the pace at which markets can respond to policy signals. At the informational level, AI restructures existing information relations — reducing certain uncertainties while simultaneously generating new asymmetries of processing and verification capacity. At the diplomatic level, the AI-assisted communication capabilities of central banks carry new implications for international credibility, communication sovereignty, and institutional accountability.

This synthesis reinforces the central argument of the study: AI technologies transform the production, analysis, circulation, and interpretation of central bank communication, and in doing so they restructure the information environment within which international economic

actors operate. That restructuring generates new relations of signaling, credibility, diplomatic information advantage, and communication sovereignty. Central bank communication in the age of AI should therefore be understood not only as a domain of monetary policy but as an increasingly algorithmic dimension of economic diplomacy.

CONCLUSION

This study has examined how AI-assisted technologies transform central bank communication through the lens of economic diplomacy, drawing on a qualitative conceptual literature review. Its overarching conclusion is that artificial intelligence does not merely make central bank texts faster to analyze or more efficiently produced; it also gives rise to new diplomatic dynamics concerning international signaling, information asymmetry, communication sovereignty, and institutional credibility.

The first finding establishes that central bank communication is directly implicated in the information-management and international-signaling dimensions of economic diplomacy. The language central banks use, the timing of their announcements, tonal shifts in their texts, and forward-looking guidance all generate diplomatic signals about a country's economic orientation and institutional consistency — signals that are now being read, processed, and reacted to by AI-assisted tools in near real time.

The second finding is that artificial intelligence, natural language processing, and large language models are transforming central bank communication into a data field that can be algorithmically monitored, measured, and benchmarked. This enables market actors to react more rapidly and precisely to central bank statements, while also allowing central banks to evaluate their own communication strategies more systematically. This analytical capacity must, however, be exercised within a framework of institutional responsibility, human oversight, explainability, and accountability.

The third finding is that artificial intelligence does not eliminate information asymmetry; rather, it reshapes its sources and distribution. The decisive question is no longer only who possesses more information, but who processes information faster, interprets it more accurately, and verifies it more reliably. Actors with advanced data infrastructures and algorithmic analytical capacity stand to derive meaningful financial and diplomatic advantages from central bank communications.

The fourth finding is that in the age of AI, the credibility of central bank communication depends not only on the content of the message but on the conditions of its circulation and its verifiability. Deepfakes, synthetic documents, and impersonated press releases can erode the institutional authority and communication sovereignty of central banks. The challenge, accordingly, is not only to produce accurate information but to ensure that such information circulates through official, verifiable, and context-preserving channels.

In light of these findings, the study proposes three guiding principles for the integration of AI in central banking. The first is the principle of diplomatic accountability: in any AI-assisted process, final responsibility must be clearly assigned; AI-supported workflows must not substitute for institutional decision-making; and human oversight must be preserved at every

stage. The second is the principle of communication sovereignty: central banks must define how their official statements can be authenticated and distinguished from synthetic or fraudulent content, and a 'single authoritative source, multiple channels' model can anchor central bank messages against manipulation. The third is the principle of calibrated transparency, an original conceptual proposal of this study: central banks should disclose the general purposes and institutional boundaries of their AI use while managing operationally sensitive details in a controlled manner — neither full opacity nor wholesale disclosure, but a strategically considered openness that supports institutional trust without creating exploitable predictability.

Future research can build on this framework through empirical investigation. Comparative natural language processing analysis of interest rate decisions and governors' speeches across central banks represents one productive direction. A second concerns the AI-assisted communication capacities of advanced and emerging economy central banks and their relationship to international market reactions and credibility perceptions. A third involves the circulation and interpretation of central bank statements on social media platforms — a domain in which the gap between official intent and public reception is likely to be consequential and growing.

REFERENCES

Akerlof, G. A. (1970). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. The Quarterly Journal of Economics, 84(3), 488–500. https://doi.org/10.2307/1879431

Bank for International Settlements. (2024). Artificial intelligence and the economy: Implications for central banks. In Annual Economic Report 2024, Chapter III. Bank for International Settlements. https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2024e3.htm

Bayne, N., & Woolcock, S. (Eds.). (2017). The new economic diplomacy: Decision-making and negotiation in international economic relations (4th ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315555188

Blinder, A. S., Ehrmann, M., Fratzscher, M., De Haan, J., & Jansen, D.-J. (2008). Central bank communication and monetary policy: A survey of theory and evidence. Journal of Economic Literature, 46(4), 910–945. https://doi.org/10.1257/jel.46.4.910

Bucher, T. (2012). Want to be on the top? Algorithmic power and the threat of invisibility on Facebook. New Media & Society, 14(7), 1164–1180. https://doi.org/10.1177/1461444812440159

Financial Crimes Enforcement Network. (2024, November 13). FinCEN alert: Fraud schemes using generative artificial intelligence to circumvent financial institutions' identity verification, authentication, and due diligence controls (FIN-2024-Alert004). U.S. Department of the Treasury. https://www.fincen.gov/resources/alerts

Gentzkow, M., Kelly, B., & Taddy, M. (2019). Text as data. Journal of Economic Literature, 57(3), 535–574. https://doi.org/10.1257/jel.20181020

Geraats, P. M. (2002). Central bank transparency. The Economic Journal, 112(483), F532–F565. https://doi.org/10.1111/1468-0297.00082

Gillespie, T. (2018). Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media. Yale University Press.

Hansen, S., & McMahon, M. (2016). Shocking language: Understanding the macroeconomic effects of central bank communication. Journal of International Economics, 99, S114–S133. https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2015.12.008

International Monetary Fund. (2022). Central bank communications (MCM Technical Assistance Handbook). International Monetary Fund. https://www.imf.org/en/-/media/files/publications/miscellaneous/english/2022/mcm-technical-assistance-handbook/central-bank-communications.pdf

Jegadeesh, N., & Wu, D. (2017). Deciphering Fedspeak: The information content of FOMC meetings. Monetary Economics: Central Banks–Policies & Impacts eJournal. https://doi.org/10.2139/ssrn.2939937

Masciandaro, D., Peia, O., & Romelli, D. (2024). Central bank communication and social media: From silence to Twitter. Journal of Economic Surveys, 38(2), 365–388. https://doi.org/10.1111/joes.12550

Mishkin, F. S. (2004). Can central bank transparency go too far? NBER Working Paper No. 10829. National Bureau of Economic Research. https://doi.org/10.3386/w10829

National Institute of Standards and Technology. (2023). Artificial intelligence risk management framework (AI RMF 1.0) (NIST AI 100-1). https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/ai/NIST.AI.100-1.pdf

Okano-Heijmans, M. (2011). Conceptualizing economic diplomacy: The crossroads of international relations, economics, IPE and diplomatic studies. The Hague Journal of Diplomacy, 6(1–2), 7–36. https://doi.org/10.1163/187119111X566742

Silva, T. C., Moriya, K., & Veyrune, R. M. (2025). From text to quantified insights: A large-scale LLM analysis of central bank communication (IMF Working Paper No. 2025/109). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9798229013802.001

Spence, M. (1973). Job market signaling. The Quarterly Journal of Economics, 87(3), 355–374. https://doi.org/10.2307/1882010

Woodford, M. (2005). Central-bank communication and policy effectiveness. In The Greenspan era: Lessons for the future (Jackson Hole Symposium Proceedings). Federal Reserve Bank of Kansas City. https://www.kansascityfed.org/Jackson%20Hole/documents/3330/PDF-Woodford2005.pdf

THE SILENT BURDEN: THEORETICAL PERSPECTIVES ON LONELINESS AMONG THE ELDERLY IN ALBANIA

Albana CANOLLARI

Baze University of New York Tirana,

albanacanollari@unyt.edu.al

Erona SINA
Multidisciplinary Community Center,

eronaagaj@gmail.com

ABSTRACT

Loneliness among older adults has increasingly emerged as a significant psychological, social, and public health concern worldwide. Despite major demographic and sociocultural transformations, the phenomenon remains insufficiently explored within the Albanian context. This theoretical paper examines loneliness among older adults in Albania through both psychological and sociological perspectives. Drawing on theories of aging, attachment, social integration, and social capital, the paper conceptualizes loneliness not only as an individual emotional experience but also as a socially constructed condition shaped by structural and cultural transformation.

The paper situates elderly loneliness within Albania's post-communist transition, migration, urbanization, economic insecurity, and changing family dynamics, all of which have contributed to the weakening of traditional intergenerational support systems and community cohesion. Psychological perspectives highlight the association between loneliness and depression, anxiety, hopelessness, emotional distress, and reduced quality of life. Sociological perspectives emphasize the role of weakened social integration, declining community participation, migration, and erosion of collective social ties.

Although this paper is theoretical in nature and does not present original empirical findings, it is informed by preliminary qualitative insights reported in an unpublished master's thesis conducted in Tirana (Sina, 2025). These contextual observations appear consistent with broader international literature suggesting that loneliness among older adults is closely connected to migration, reduced social participation, weakened family relationships, and feelings of abandonment.

The paper argues that loneliness among older adults in Albania should be understood through interdisciplinary approaches capable of integrating emotional, relational, cultural, and structural dimensions. Greater scholarly attention to this issue is necessary in order to inform mental health interventions, social policy, and community-based support systems within an aging Albanian society undergoing profound social transformation.

Keywords: loneliness, elderly, aging, Albania, social isolation, mental health, social capital, social change, gerontology.

INTRODUCTION

Definitions and Background

As populations across the world continue to age, concerns regarding the psychological and social well-being of older adults have become increasingly important. Among the most significant issues affecting aging populations are loneliness and social isolation, both of which are now widely recognized as major public health concerns because of their associations with mental, emotional, and physical health outcomes (Holt-Lunstad et al., 2015; World Health Organization, 2021). Although these concepts are often used interchangeably, they represent distinct yet closely related experiences. Loneliness refers to a subjective emotional state characterized by distress resulting from perceived deficiencies in meaningful social relationships, whereas social isolation refers to the objective absence or limitation of social contact and social networks (APA Dictionary of Psychology, 2018; Newall & Menec, 2017; Weiss, 1974).

Research consistently demonstrates that loneliness and social isolation are associated with depression, anxiety, cognitive decline, hopelessness, cardiovascular disease, diminished quality of life, and increased mortality risk among older adults (Alspach, 2013; Cacioppo & Hawkley, 2009; Donovan & Blazer, 2020; National Academies Press, 2020; Zhou et al., 2023). Loneliness has also been associated with lower resilience, weaker coping capacity, and reduced social participation in later life (Victor et al., 2022).

Within Eastern Europe, older adults appear particularly vulnerable to loneliness due to shrinking social networks, economic instability, weakened social trust, and declining community cohesion (De Jong Gierveld & Tesch-Römer, 2012; Keck, 2022; Surkalim et al., 2022). These patterns are especially relevant to Albania, where post-communist social transformation has significantly altered family structures, migration patterns, and forms of community participation.

According to the Institute of Statistics in Albania (2023), individuals aged 65 and above now constitute nearly one-fifth of the Albanian population. Simultaneously, Albania has experienced large-scale migration, urbanization, economic insecurity, and changing family dynamics, all of which have weakened traditional intergenerational support systems (Conkova et al., 2018; King et al., 2014; Nesturi & Nasufi, 2025).

From a psychological perspective, loneliness in later life is associated with emotional distress, diminished belonging, depression, and perceived abandonment (Bowlby, 1969; Carstensen, 1992, 2021; Mikulincer & Shaver, 2007). However, loneliness cannot be understood solely at the individual level. Sociological perspectives suggest that loneliness is also shaped by broader processes of social exclusion, declining social integration, weakening social capital, migration, and reduced community cohesion (Durkheim, 1951; Putnam, 2000).

Within the Albanian context, these transformations are particularly significant because family closeness, collective identity, and face-to-face interaction have historically held strong cultural value (King et al., 2014; Nesturi & Nasufi, 2025). Older adults may therefore experience loneliness not only because of physical isolation but because social transformation has altered opportunities for meaningful participation, emotional connection, and intergenerational belonging.

This paper is theoretical and conceptual in nature and does not present original empirical findings. However, preliminary qualitative insights from an unpublished master's thesis conducted in Tirana (Sina, 2025) provide contextual indications that older adults frequently associate loneliness with migration, weakened family relationships, reduced neighborhood interaction, economic insecurity, and declining community cohesion. These observations appear consistent with broader international literature and reinforce the need for interdisciplinary approaches capable of integrating psychological and sociological perspectives. The originality of this paper lies in integrating psychological and sociological perspectives on elderly loneliness within the Albanian post-transition context, an area that remains underexplored in existing literature.

Purpose and Objective

The purpose of this theoretical paper is to examine loneliness among older adults in Albania through both psychological and sociological perspectives while situating the phenomenon within broader social, cultural, and demographic transformation.

The main objective of the paper is:

- To explore the psychological and sociological dimensions of loneliness among older adults in Albania within the context of ongoing social and cultural transformation.

Research Questions

1. How can loneliness among older adults in Albania be understood through psychological and sociological perspectives?
2. How have social and cultural transformations in Albania influenced experiences of loneliness and social isolation among the elderly?

THEORETICAL FRAMEWORK

Defining Loneliness and Social Isolation

Loneliness is generally understood as a subjective emotional experience resulting from perceived deficiencies in meaningful social relationships (APA Dictionary of Psychology, 2018; Weiss, 1974). Social isolation, by contrast, refers to the objective absence or limitation of social contact and participation (Nicholson, 2012). Although related, these concepts are distinct. An individual may live alone without feeling lonely, while another person may experience profound loneliness despite being socially surrounded.

Research consistently demonstrates that loneliness and social isolation are associated with depression, anxiety, impaired mobility, cardiovascular disease, poor sleep, cognitive decline, and increased mortality risk (Alspach, 2013; Cacioppo & Hawkley, 2009; Zhou et al., 2023). Recent European research further suggests that cultural heritage and relationship quality significantly shape how older adults experience loneliness and its impact on physical and mental health (Casabianca & Kovacic, 2022). These findings suggest that loneliness should be understood as a multidimensional phenomenon shaped by emotional, relational, and structural conditions.

Psychological Perspectives on Loneliness in Later Life

Longitudinal research demonstrates that loneliness significantly reduces quality of life and emotional well-being in older adulthood (Torres et al., 2024). Psychological theories of aging provide important insight into how loneliness develops and affects emotional well-being during later life.

Socioemotional Selectivity Theory argues that as individuals perceive time as increasingly limited, they prioritize emotionally meaningful relationships over broader social exploration (Carstensen, 1992, 2021). Consequently, the loss or weakening of emotionally significant relationships may intensify loneliness among older adults.

Attachment Theory further emphasizes the importance of emotional bonds across the lifespan (Bowlby, 1969; Mikulincer & Shaver, 2007). In older adulthood, spouses, children, siblings, and close friends often function as attachment figures who provide emotional security. When these relationships are disrupted through death, migration, distance, or emotional withdrawal, loneliness may increase. Experiences of loneliness may also differ according to gender, particularly within Balkan cultural contexts where older men may experience retirement, reduced authority, or family migration as threats to traditional masculine identity and social role expectations.

Erikson's psychosocial theory also contributes to understanding loneliness in later adulthood. In the final stage of integrity versus despair, older adults reflect on the meaning and coherence of their lives (Erikson, 1950). Individuals who feel emotionally connected and socially valued are more likely to experience integrity, whereas emotional disconnection and unresolved regret may contribute to despair.

Weiss's theory of loneliness distinguishes between emotional loneliness and social loneliness (Weiss, 1974). Emotional loneliness refers to the absence of close attachment relationships, whereas social loneliness reflects the absence of broader social belonging and community integration. This distinction is particularly relevant in Albania, where older adults may remain physically connected to family members yet still experience emotional loneliness due to migration, weakened interaction, or reduced emotional closeness.

Cognitive Discrepancy Theory further conceptualizes loneliness as a mismatch between desired and actual social relationships (Peplau & Perlman, 1982). Older adults may therefore experience loneliness not only because of objective isolation but because their expectations regarding intimacy, support, and belonging remain unmet.

Narrative psychology additionally highlights the importance of storytelling and identity construction in later life (Adler et al., 2015). Older adults use personal narratives to interpret loss, continuity, social transformation, and emotional experience. Such perspectives are especially useful in understanding how older Albanians interpret social change in relation to family, migration, and belonging.

Experiences of loneliness among older adults in Albania may also be intensified by nostalgic comparisons with earlier periods characterized by stronger social cohesion, interdependence, and community participation. Within many Balkan and post-socialist societies, older adults frequently interpret contemporary social life through memories of earlier collective forms of belonging and interpersonal connection (Volčič, 2005). Such nostalgia may reflect not only idealized memories of the past but also attempts to preserve continuity, identity, and meaning

amid rapid social transformation. From the perspective of narrative psychology and continuity theory, memories of earlier social connectedness may function as important interpretive frameworks through which older adults understand present experiences of loneliness and social dislocation (Atchley, 1989; Adler et al., 2015).

Sociological Perspectives on Loneliness and Aging

While psychological perspectives focus primarily on emotional experience, sociological perspectives emphasize the broader social structures and cultural conditions shaping loneliness.

Social Integration Theory, grounded in Durkheim's work (1951), proposes that individuals who remain integrated into collective social life experience greater well-being and lower levels of loneliness. Participation in family life, religious activity, neighborhood interaction, and community organizations contributes to belonging and social identity.

Social Capital Theory further explains how trust, reciprocity, and social networks support emotional and social well-being (Bourdieu, 1986; Putnam, 2000). Communities characterized by stronger social capital provide more opportunities for support, participation, and recognition. Conversely, weakened social cohesion may increase vulnerability to loneliness and exclusion.

Sociological theories of aging also emphasize the role of social participation. Activity Theory argues that continued engagement in meaningful social activities supports life satisfaction and psychological well-being in later life (Havighurst, 1961). In contrast, reduced participation and withdrawal from collective life may contribute to emotional disconnection.

These perspectives are especially relevant in Albania, where migration, urbanization, and economic insecurity have altered traditional family structures and forms of community interaction. As collective ties weaken, older adults may experience loneliness not only because they are physically alone but because they feel disconnected from meaningful social structures and cultural belonging.

Loneliness, Social Capital, and Mental Health

The relationship between loneliness, social capital, and mental health has become increasingly important in both psychological and sociological research. Social support networks play a protective role against emotional distress and psychological decline (Cohen & Wills, 1985). Recent European research further suggests that cultural heritage and relationship quality significantly shape how older adults experience loneliness and its impact on physical and mental health (Casabianca & Kovacic, 2022).

Social Support Theory suggests that emotional support, practical assistance, and social belonging directly improve well-being and buffer the effects of stress (Cohen & Wills, 1985). Older adults who perceive social support as available and meaningful are less likely to experience severe loneliness and more likely to maintain psychological resilience.

Community participation also contributes significantly to well-being. Religious involvement, volunteering, neighborhood interaction, and participation in social activities are associated with greater life satisfaction and improved health outcomes among older adults (Bath & Deeg, 2005; Chen & Zhang, 2022; Hong et al., 2023).

The concept of social capital is particularly useful in understanding how broader social environments influence loneliness. Communities characterized by stronger trust, reciprocity, and collective support may protect older adults from isolation, whereas weakened social cohesion may intensify vulnerability to loneliness.

Social and Cultural Transformation in Albania

Understanding loneliness among older adults in Albania requires attention to the country's specific social and historical context. Albania's post-communist transition has been accompanied by migration, urbanization, economic insecurity, and substantial changes in family structure and community life (Conkova et al., 2018; King et al., 2014).

Migration has significantly influenced the experiences of older Albanians. Many younger family members have emigrated abroad, leaving older adults physically separated from children and grandchildren (King et al., 2014). Existing research suggests that older adults frequently associate loneliness with family migration, reduced daily contact, and weakening emotional connection (Conkova et al., 2018).

Rural depopulation represents another important factor influencing loneliness among older adults in Albania and the broader Balkan region. Large-scale migration of younger populations toward urban areas and abroad has contributed to the aging of rural communities, the decline of local social life, and the weakening of traditional neighborhood interaction (Conkova et al., 2018). In some areas, older adults remain in increasingly depopulated villages characterized by limited social participation, reduced access to services, and shrinking interpersonal networks. Such conditions may intensify both social isolation and emotional loneliness by reducing opportunities for everyday interaction, collective routines, and community engagement.

Beyond migration and demographic change, loneliness among older adults in Albania may also be understood within the broader context of post-socialist social fragmentation experienced across many Balkan societies. During the communist period, everyday life was often organized around collective social structures, neighborhood interaction, extended family proximity, and strong forms of interdependence. Although these systems were politically restrictive, they also provided routine social participation and collective belonging for many older adults (Hann, 2002; Verdery, 1996). Following the post-communist transition, rapid economic liberalization, urbanization, individualization, and large-scale migration contributed to the weakening of many communal and neighborhood-based social networks (King et al., 2014; Conkova et al., 2018). Consequently, some older adults may experience loneliness not only as interpersonal loss but also as the erosion of familiar social identities, collective routines, and shared community life. In this sense, loneliness may reflect broader experiences of social discontinuity and cultural dislocation associated with post-socialist transformation in Albania and the Balkan region (Volčič, 2005; Putnam, 2000).

Changing family dynamics have also contributed to loneliness among older adults. Traditional Albanian culture historically emphasized strong intergenerational relationships and collective living. However, modernization and urbanization have gradually transformed these patterns, increasing individualization and reducing everyday interaction for many older adults (Nesturi & Nasufi, 2025).

Beyond migration and family transformation, loneliness among older adults in Albania may also be understood within the broader context of post-socialist social fragmentation experienced across many Balkan societies. During the communist period, everyday life was often organized around collective social structures, neighborhood interaction, extended family proximity, and strong forms of interdependence. Although these systems were politically restrictive, they also provided routine social participation and collective belonging for many older adults (Hann, 2002; Verdery, 1996). Following the post-communist transition, rapid economic liberalization, urbanization, individualization, and large-scale migration contributed to the weakening of many communal and neighborhood-based social networks (King et al., 2014; Conkova et al., 2018). Consequently, some older adults may experience loneliness not only as interpersonal loss but also as the erosion of familiar social identities, collective routines, and shared community life. In this sense, loneliness may reflect broader experiences of social discontinuity and cultural dislocation associated with post-socialist transformation in Albania and the Balkan region (Volčič, 2005; Putnam, 2000).

The issue of long-term care further reflects broader structural challenges. Recent reports emphasize increasing pressure on family caregiving systems and the need for more responsive care structures for older adults in Albania (United Nations Development Programme, 2025). Limited institutional support and reduced community services may intensify loneliness and social vulnerability.

Emerging research from post-socialist and Eastern European societies suggests that loneliness among older adults is shaped not only by interpersonal loss but also by broader experiences of social fragmentation, demographic transition, weakening social cohesion, and changing cultural expectations regarding care and belonging (Mikucka, 2021; Conkova et al., 2018; Nesturi & Nasufi, 2025). These findings are particularly relevant in the Albanian context, where rapid social transformation has altered traditional patterns of intergenerational support, community participation, and collective identity. Consequently, loneliness in later life may reflect not only emotional isolation but also broader experiences of social discontinuity and cultural change associated with post-socialist transition.

Gaps in the Literature

Despite growing international attention toward loneliness and aging, significant gaps remain within the Albanian context. Existing literature addressing loneliness among older adults in Albania remains limited, particularly in relation to interdisciplinary approaches integrating psychological and sociological perspectives.

Most available research focuses primarily on mental health outcomes, while broader cultural, structural, and social dimensions receive less attention. Furthermore, there is limited qualitative research examining how older adults themselves interpret loneliness within the context of social transformation, migration, changing family dynamics, and declining community cohesion.

Addressing these gaps is important for developing a more comprehensive understanding of loneliness among elderly Albanians. Recent scholarship increasingly emphasizes the importance of interdisciplinary, systems-based, and socio-ecological approaches for understanding loneliness among older adults across diverse cultural and social contexts (Meehan et al., 2023). Interdisciplinary approaches integrating psychological, sociological, and

narrative perspectives may contribute to more effective mental health interventions, social policy, and community-based support systems.

METHODOLOGY

Proposed Methodological Approach

Given the limited research on loneliness among older adults in Albania, this paper proposes an interdisciplinary qualitative methodological framework capable of exploring both the psychological and sociological dimensions of loneliness in later life.

The proposed framework draws upon existing psychological, sociological, and gerontological literature while also being informed by preliminary qualitative insights reported in Sina (2025). These contextual insights suggest that loneliness among older adults in Albania is closely associated with migration, weakened family relationships, reduced social participation, emotional abandonment, and declining community cohesion.

A qualitative phenomenological design is considered particularly appropriate because it allows for an in-depth exploration of lived experience, meaning, and interpretation (Creswell, 2013; Moustakas, 1994). Such an approach would enable researchers to examine how older adults understand loneliness, belonging, emotional connection, and social change within their everyday lives.

The proposed methodological framework is grounded within an interpretivist paradigm, which conceptualizes loneliness as both a subjective emotional experience and a socially constructed phenomenon shaped by cultural, relational, and structural realities (Alharahsheh & Pius, 2020). An inductive analytical orientation would allow themes and meanings to emerge directly from participants' narratives rather than imposing predetermined assumptions (Thomas, 2006).

Semi-structured interviews are proposed as the primary method of data collection because they allow flexibility, emotional depth, and detailed exploration of lived experience (McIntosh & Morse, 2015). Interviews could explore themes such as emotional loneliness, migration, family separation, coping mechanisms, spirituality, social participation, and perceptions of social change.

Purposive sampling would be appropriate for selecting older adults who have experienced loneliness or social isolation, particularly individuals participating in community centers or social support initiatives (Palinkas et al., 2015). Community centers may provide important insight into both vulnerability and resilience among older adults.

For data analysis, Reflexive Thematic Analysis following Braun and Clarke's framework is proposed because it provides a theoretically flexible and interpretive approach capable of capturing both emotional meaning and broader social influences (Braun & Clarke, 2019; Byrne, 2021). This approach would allow researchers to identify recurring themes related to attachment, migration, social exclusion, emotional suffering, resilience, and belonging while recognizing the active interpretive role of the researcher.

Ethical considerations would remain central throughout the research process. Given the emotional sensitivity associated with discussing loneliness, abandonment, and social isolation, careful attention should be paid to informed consent, confidentiality, emotional well-being, and respectful treatment of participants' narratives (Orb et al., 2001).

Overall, this interdisciplinary methodological framework would make it possible to examine loneliness among older adults in Albania not only as a psychological condition associated with emotional distress but also as a socially embedded phenomenon shaped by migration, social capital, community participation, and broader sociocultural transformation.

CONCLUSION

Loneliness among older adults represents an increasingly important psychological, social, and public health concern within Albania's changing social landscape. This theoretical paper has argued that loneliness should be understood not only as an individual emotional experience but also as a socially embedded phenomenon shaped by migration, weakening family relationships, declining social cohesion, urbanization, and demographic transformation.

By integrating psychological and sociological perspectives, the paper highlights the importance of examining loneliness through interdisciplinary frameworks capable of addressing both emotional suffering and broader structural conditions. Psychological theories emphasize attachment, emotional belonging, and identity, whereas sociological perspectives emphasize social integration, community participation, and social capital.

The Albanian context provides a particularly important setting for understanding loneliness because rapid social transformation has altered traditional forms of family support and collective belonging. Existing literature remains limited, especially regarding interdisciplinary and qualitative approaches capable of exploring how older adults themselves interpret loneliness and social change.

Future research should therefore prioritize qualitative and interdisciplinary studies capable of capturing both the subjective emotional dimensions and structural realities shaping loneliness in later life. Such research may contribute to the development of more effective mental health interventions, social policy initiatives, and community-based support systems aimed at improving the well-being of older adults in Albania.

REFERENCES

Adler, J. M., Turner, A. F., Brookshier, K. M., Monahan, C., Walder-Biesanz, I., Harmeling, L. H., Albaugh, M., McAdams, D. P., & Oltmanns, T. F. (2015). Variation in narrative identity is associated with trajectories of mental health over several years. Journal of Personality and Social Psychology, 108(3), 476–496. https://doi.org/10.1037/a0038601

Alharahsheh, H. H., & Pius, A. (2020). A review of key paradigms: Positivism vs interpretivism. Global Academic Journal of Humanities and Social Sciences, 2(3), 39–43. https://doi.org/10.36348/gajhss.2020.v02i03.001

Alspach, J. G. (2013). Loneliness and social isolation: Risk factors long overdue for surveillance. Critical Care Nurse, 33(6), 8–13. https://doi.org/10.4037/ccn2013377

American Psychological Association. (2018). *Loneliness*. APA Dictionary of Psychology. https://dictionary.apa.org/loneliness

American Psychological Association. (2018). *Social isolation*. APA Dictionary of Psychology. https://dictionary.apa.org/social-isolation

Bath, P. A., & Deeg, D. (2005). Social engagement and health outcomes among older people: Introduction to a special section. *European Journal of Ageing, 2*(1), 24–30. https://doi.org/10.1007/s10433-005-0019-4

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241–258). Greenwood.

Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. Basic Books.

Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Psychology, 16*(4), 589–597. https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806

Byrne, D. (2021). A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis. Quality & Quantity, 56(3), 1391–1412. https://doi.org/10.1007/s11135-021-01182-y

Cacioppo, J. T., & Hawkley, L. C. (2009). Perceived social isolation and cognition. Trends in Cognitive Sciences, 13(10), 447–454. https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.06.005

Carstensen, L. L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging, 7*(3), 331–338. https://doi.org/10.1037/0882-7974.7.3.331

Carstensen, L. L. (2021). Socioemotional selectivity theory: The role of perceived endings in human motivation. *The Gerontologist, 61*(8), 1188–1196. https://doi.org/10.1093/geront/gnab116

Casabianca, E. J., & Kovačić, M. (2022). Loneliness and social connectedness in older adults: The role of cultural identity and social relationships in Europe. *Publications Office of the European Union*. https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC129380

Chen, L., & Zhang, Z. (2022). Community participation and subjective well-being of older adults. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(6), 3261. https://doi.org/10.3390/ijerph19063261

Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. Psychological Bulletin, 98(2), 310–357. https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310

Conkova, N., Vullnetari, J., King, R., & Fokkema, T. (2018). "Left like stones in the middle of the road": Narratives of aging alone and coping strategies in rural Albania and Bulgaria. *The Journals of Gerontology: Series B, 74*(8), 1492–1500. https://doi.org/10.1093/geronb/gby127

Creswell, J. W. (2013). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches (3rd ed.). Sage.

De Jong Gierveld, J., & Tesch-Römer, C. (2012). Loneliness in old age in Eastern and Western European societies. European Journal of Ageing, 9(4), 285–295. https://doi.org/10.1007/s10433-012-0248-2

Donovan, N. J., & Blazer, D. (2020). Social isolation and loneliness in older adults: Review and commentary of a National Academies report. *The American Journal of Geriatric Psychiatry, 28*(12), 1233–1244. https://doi.org/10.1016/j.jagp.2020.08.005

Durkheim, E. (1951). Suicide: A study in sociology. Free Press.

Erikson, E. H. (1950). Childhood and society. W. W. Norton.

Hann, C. (2002). *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge.

Havighurst, R. J. (1961). Successful aging. The Gerontologist, 1(1), 8–13.

Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., Baker, M., Harris, T., & Stephenson, D. (2015). Loneliness and social isolation as risk factors for mortality. Perspectives on Psychological Science, 10(2), 227–237. https://doi.org/10.1177/1745691614568352

Hong, A., Welch-Stockton, J., Kim, J. Y., Canham, S. L., Greer, V., & Sorweid, M. (2023). Age-friendly community interventions for health and social outcomes. International Journal of Environmental Research and Public Health, 20(3), 2554. https://doi.org/10.3390/ijerph20032554

Institute of Statistics in Albania. (2023). Popullsia banuese sipas moshës dhe gjinisë.

Keck, T. (2022). Loneliness and social isolation among older people in the Eastern Europe and Central Asia region. UNFPA EECA.

King, R., Cela, E., Fokkema, T., & Vullnetari, J. (2014). The migration and well-being of the zero generation: Transgenerational care, grandparenting, and loneliness amongst Albanian older people. *Population, Space and Place, 20*(8), 728–738. https://doi.org/10.1002/psp.1895

McIntosh, M. J., & Morse, J. M. (2015). Situating and constructing diversity in semi-structured interviews. *Global Qualitative Nursing Research, 2*, 1–12. https://doi.org/10.1177/2333393615597674

Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). Attachment in adulthood. Guilford Press.

Moustakas, C. (1994). Phenomenological research methods. Sage.

National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2020). *Social isolation and loneliness in older adults: Opportunities for the health care system*. National Academies Press. https://doi.org/10.17226/25663

Nesturi, M., & Nasufi, I. A. (2025). Loneliness and the changing care landscape for the elderly in Albania. AUC Geographica, 1–10. https://doi.org/10.14712/23361980.2025.3

Newall, N. E. G., & Menec, V. H. (2017). Loneliness and social isolation of older adults. Journal of Social and Personal Relationships, 36(3), 925–939. https://doi.org/10.1177/0265407517749045

Nicholson, N. R. (2012). A review of social isolation. The Journal of Primary Prevention, 33(2–3), 137–152. https://doi.org/10.1007/s10935-012-0271-2

Meehan, D. E., Grunseit, A., Condie, J., HaGani, N., & Merom, D. (2023). Social-ecological factors influencing loneliness and social isolation in older people: A scoping review. *BMC Geriatrics, 23*(1), 726. https://doi.org/10.1186/s12877-023-04418-8

Mikucka, M. (2021). Loneliness and social support in old age among persons aged 50+ in Poland. *Studia Demograficzne, 2*(178), 49–69. https://doi.org/10.33119/SD.2020.2.3

Orb, A., Eisenhauer, L., & Wynaden, D. (2001). Ethical considerations in qualitative research. Journal of Nursing Scholarship, 33(1), 93–96. https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.2001.00093.x

Palinkas, L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N., & Hoagwood, K. (2015). Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis. Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research, 42(5), 533–544. https://doi.org/10.1007/s10488-013-0528-y

Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982). Perspectives on loneliness. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 1–18). Wiley-Interscience.

Putnam, R. D. (2000). Bowling alone. Simon & Schuster.

Sina, E. (2025). Loneliness and social isolation in later life: The lived experiences of older adults in Albania [Unpublished master's thesis]. Department of Psychology, University of New York Tirana.

Thomas, D. R. (2006). A general inductive approach for analyzing qualitative evaluation data. American Journal of Evaluation, 27(2), 237–246. https://doi.org/10.1177/1098214005283748

Verdery, K. (1996). *What was socialism, and what comes next?* Princeton University Press.

Victor, C. R., Rippon, I., Barreto, M., Hammond, C., & Qualter, P. (2022). Older adults' experiences of loneliness over the life course: An exploratory study using the BBC loneliness experiment. *Archives of Gerontology and Geriatrics, 102*, 104740. https://doi.org/10.1016/j.archger.2022.104740

Volčič, Z. (2005). Belgrade vs. Serbia: Spatial reconfiguration of belonging. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 31*(4), 639–658. https://doi.org/10.1080/13691830500109704

Weiss, R. S. (1974). Loneliness: The experience of emotional and social isolation. MIT Press.

World Health Organization. (2021). Social isolation and loneliness among older people: Advocacy brief.

Zhou, X., Yang, F., & Gao, Y. (2023). A meta-analysis of the association between loneliness and all-cause mortality in older adults. *Psychiatry Research, 328*, 115430. https://doi.org/10.1016/j.psychres.2023.115430

2023 SUDAN SAVAŞI VE EĞİTİM KRİZİ: ÖĞRENME KAYBI, OKULA ERİŞİM VE KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

THE 2023 WAR IN SUDAN AND THE EDUCATION CRISIS: IMPACTS ON LEARNING LOSS, SCHOOL ACCESS, AND DEVELOPMENT

AFAG AWAD AHMED ABUZAID
Y.L. Öğrenci, Selçuk Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, Konya, Türkiye.
@ogr.selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0009-0002-9680-6537 | 254226001011

Mehmet ALAGÖZ
Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Konya, Türkiye.
|malagoz@selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-9961-4616

ÖZET

Kalkınma iktisadında eğitim beşerî sermaye birikiminin temel taşıdır. Bundan dolayı eğitim sürecinin bir nedenle aksaması, ülkelerin kalkınma süreçlerini yavaşlatmakta, hatta durdurmaktadır. Örneğin savaş gibi şokların eğitim üzerindeki etkisi, yalnızca kısa dönemli bir "hizmet aksaması" değil, uzun dönemli kalkınma kapasitesini belirleyen kritik bir kanaldır. Sudan'da nisan 2023'te başlayan çatışmalar, okula erişim, öğrenme sürekliliği ve öğrencilerin eğitim planları üzerinde ağır baskı oluşturarak eğitim sistemini çok boyutlu bir krize sürüklemiştir. UNICEF'in çok sektörlü ihtiyaç analizine dayanan değerlendirmelerinde, 2024 itibarıyla Sudan'da 19 milyon çocuktan 17 milyonu okul dışında ve 8,4 milyon çocuğun çatışmadan doğrudan etkilenerek eğitim dışına itildiği ifade edilmektedir.

Bu çalışma, 2023 Sudan savaşının eğitim üzerindeki etkilerini kalkınma iktisadı perspektifiyle analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel yöntemle literatür taramasına ve kurumsal rapor incelemesine dayanmaktadır. İnceleme üç eksen üzerinden yürütülmektedir: Birincisi okul kapanmaları, güvenlik riski, altyapı/öğretmen kaybı nedeniyle okula erişimde bozulma ve öğrenme sürekliliğinin kırılması; ikincisi devamsızlık, erken işgücü katılımı, fırsat maliyetinin artışı ve eşitsizliklerin derinleşmesi nedeniyle zorunlu yerinden edilme ve hanehalkı gelir şoklarının eğitim kararlarını etkilemesi ve son olarak da öğrenci hareketliliği ve eğitim fırsatlarına erişimdeki idari/pratik engellerdir. Bu çerçevede Sudanlı öğrencilerin karşılaştığı bürokrasi, finansman, kayıt süreçlerindeki belirsizlik ve vize/seyahat süreçlerinde yaşanan gecikme veya kısıtlar gibi faktörler, eğitim sürekliliğini zayıflatan ek bir baskı alanı olarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın temel iddiası, eğitimdeki kesintilerin öğrenme kaybını büyüterek beşerî sermayeyi zayıflattığı; bunun da uzun vadede verimlilik artışını sınırlayıp yoksulluk ve eşitsizliği derinleştirme riski taşıdığıdır. Bu nedenle çalışma, eğitim krizinin kalkınma üzerindeki etkisini tartışırken, kriz koşullarında öğrenme telafisi programları, güvenli öğrenme alanları ve kırılgan

gruplara erişimi artıracak destek mekanizmaları gibi politika önceliklerine ilişkin değerlendirmeler sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sudan Savaşı, Eğitim, Kalkınma İktisadı

ABSTRACT

In development economics, education is the cornerstone of human capital accumulation. For this reason, any disruption to the educational process slows down, or even halts, a country's development. For example, the impact of shocks such as war on education is not merely a short-term "service disruption" but a critical channel that determines long-term development capacity. The conflicts that began in Sudan in April 2023 have plunged the education system into a multidimensional crisis by placing severe pressure on school access, continuity of learning, and students' educational plans. According to UNICEF's assessments based on a multisectoral needs analysis, as of 2024, 17 million out of 19 million children in Sudan are out of school, and 8.4 million children have been directly affected by the conflict and pushed out of the education system.

This study aims to analyze the effects of the 2023 war in Sudan on education from a development economics perspective. The research is based on a qualitative literature review and an analysis of institutional reports. The analysis is conducted along three axes: First, disruptions in school access and the disruption of learning continuity due to school closures, security risks, and the loss of infrastructure and teachers; second, the impact of forced displacement and household income shocks on educational decisions due to absenteeism, early labor force participation, increased opportunity costs, and deepening inequalities; and finally, administrative and practical barriers to student mobility and access to educational opportunities. In this context, factors such as bureaucracy, funding, uncertainty in enrollment processes, and delays or restrictions in visa and travel procedures faced by Sudanese students are considered additional sources of pressure that undermine educational continuity.

The central argument of this study is that disruptions in education exacerbate learning loss, thereby weakening human capital; this, in turn, risks limiting long-term productivity gains and deepening poverty and inequality. Therefore, while discussing the impact of the education crisis on development, the study aims to assess policy priorities, including learning recovery programs, safe learning environments, and support mechanisms to increase access for vulnerable groups under crisis conditions.

Keywords: Sudan War, Education, Development Economics

1. GİRİŞ

15 Nisan 2023'te Sudan Silahlı Kuvvetleri (SAF) ile paramiliter Hızlı Destek Güçleri (RSF) arasında başlayan ve hâlen devam eden savaş, Sudan'da eğitim sistemini derin bir krize sürüklemiştir. Çatışmaların başlamasından sonra okulların kapanması, güvenlik risklerinin artması, öğretmenlerin sistem dışına itilmesi, eğitim altyapısının zarar görmesi ve milyonlarca öğrencinin yerinden edilmesi, eğitim hizmetlerinin sürekliliğini ciddi biçimde zayıflatmıştır. 2024 itibarıyla Sudan'daki 19 milyon okul çağındaki çocuktan yaklaşık 17 milyonu okula gidememiş; 2025 yılının başlarında ise okulların yalnızca %33'ü faaliyette kalabilmiştir (Glade

& Elbashir, 2025, s. 4). Ayrıca savaştan önce okula kayıtlı olan 12,5 milyon çocuğun yaklaşık 10,5 milyonunun okula geri dönemediği belirtilmektedir. Bu durum, Sudan'da eğitim krizinin yalnızca geçici bir okul kapanması meselesi olmadığını; bütün bir neslin öğrenme sürecini ve gelecekteki eğitim fırsatlarını tehdit eden yapısal bir sorun hâline geldiğini göstermektedir.

Sudan'daki eğitim krizi, savaşın ortaya çıkardığı yeni bir sorun olmakla birlikte, tamamen yeni bir zeminde gelişmemiştir. Savaş öncesinde de eğitim sistemi kronik finansman yetersizliği, bölgesel eşitsizlikler, öğretmen maaşlarının düşüklüğü, altyapı eksiklikleri ve eğitim hizmetlerinin yerel toplulukların imkânlarına fazla bağımlı olması gibi yapısal sorunlar taşımaktaydı. Özellikle Darfur, Kordofan, Mavi Nil ve Doğu Sudan gibi bölgelerde eğitime erişim, merkez bölgelere kıyasla daha sınırlıydı. Bu nedenle 2023 savaşı, var olan kırılganlıkları ortadan kaldırmak yerine daha da derinleştirmiştir. Başka bir ifadeyle, savaş Sudan eğitim sistemini yalnızca kesintiye uğratmamış; zaten zayıf olan kurumsal kapasiteyi, finansman yapısını ve eğitimde eşitlik imkânlarını daha görünür biçimde sarsmıştır.

Savaşın eğitim üzerindeki etkisi yalnızca temel eğitim düzeyiyle sınırlı değildir. Yükseköğretim kurumları da çatışmalardan doğrudan etkilenmiştir. Üniversite binalarının zarar görmesi, laboratuvarların ve kütüphanelerin yağmalanması, akademik personelin yerinden edilmesi ve öğrencilerin kayıt, belge, sınav ve hareketlilik süreçlerinde karşılaştıkları engeller, yükseköğretimde akademik sürekliliği önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu çerçevede Sudanlı öğrenciler için eğitim krizi, yalnızca okula fiziksel erişim sorunu değil; aynı zamanda eğitim hayatını sürdürebilme, belgelerini temin edebilme, sınavlara katılabilme ve başka ülkelerde eğitim fırsatlarına ulaşabilme sorunu olarak da ortaya çıkmaktadır.

Kalkınma iktisadı açısından eğitim, beşerî sermaye birikiminin temel unsurlarından biridir. Eğitim yoluyla bireylerin bilgi, beceri ve üretkenlik kapasiteleri gelişmekte; bu da uzun vadede ekonomik büyüme, verimlilik artışı, gelir düzeyi ve toplumsal refah üzerinde belirleyici olmaktadır. Bu nedenle savaş koşullarında eğitimin uzun süre kesintiye uğraması, yalnızca bugünkü öğrencilerin eğitim hakkını sınırlamakla kalmamakta; aynı zamanda Sudan'ın gelecekteki kalkınma kapasitesini de tehdit etmektedir. Öğrenme kaybının büyümesi, okul terk riskinin artması, öğretmen ve akademisyen kaybı, öğrencilerin erken işgücüne katılımı ve yükseköğretimde yaşanan kopuşlar, uzun vadede yoksulluk ve eşitsizlik döngülerini derinleştirme potansiyeline sahiptir.

Bu çalışma, 2023 Sudan savaşının eğitim üzerindeki etkilerini kalkınma iktisadı perspektifiyle ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada savaşın eğitim sistemine etkileri; okula erişim, öğrenme kaybı, yerinden edilme, hanehalkı gelir şokları, yükseköğretimde kesinti ve öğrencilerin karşılaştığı idari/pratik engeller çerçevesinde incelenmektedir. Araştırma, nitel bir literatür taramasına ve güncel kurumsal raporların değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın temel iddiası, Sudan'daki eğitim krizinin yalnızca kısa vadeli bir insani sorun değil; beşerî sermaye, üretkenlik, yoksulluk ve eşitsizlik üzerinden ülkenin uzun vadeli kalkınma sürecini etkileyen çok boyutlu bir sorun olduğudur.

2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE: EĞİTİM, BEŞERÎ SERMAYE VE KALKINMA

Beşerî sermaye teorisi, eğitimi bireyin üretkenliğini ve gelecekteki kazanç kapasitesini artıran bir yatırım olarak değerlendirir. Schultz (1961) ve Becker (1964), eğitimin ekonomik büyüme açısından taşıdığı önemi vurgularken, Mincer (1974) eğitim süresinin ve deneyimin ücretleri belirleyen temel unsurlar olduğunu göstermiştir. Daha sonraki çalışmalar da kalkınma açısından yalnızca okullaşma süresinin değil, eğitim yoluyla kazanılan bilişsel becerilerin de belirleyici olduğunu ortaya koymuştur (Barro, 2001; Hanushek ve Woessmann, 2008). Bu nedenle savaş nedeniyle eğitim sürecinin kesintiye uğraması, yalnızca bugünkü öğrencileri değil, gelecekteki üretkenliği ve kalkınma kapasitesini de etkilemektedir.

Okulların uzun süre kapalı kalması, öğrencilerin yalnızca ders saatlerini kaybetmesine değil, temel okuryazarlık ve sayısal becerilerde gerilemeye de yol açmaktadır. World Bank (2022), öğrenme yoksulluğunu 10 yaşındaki bir çocuğun basit bir metni okuyup anlayamaması olarak tanımlamakta ve uzun eğitim kesintilerinin yetişkinlik dönemindeki beceri düzeyini ve gelir potansiyelini zayıflattığını vurgulamaktadır. Sudan örneğinde, milyonlarca öğrencinin okula dönememesi ve uzaktan öğrenme imkânlarının iletişim kesintileri, elektrik sorunları ve dijital erişim yetersizliği nedeniyle sınırlı kalması, öğrenme kaybını daha kalıcı hale getirmektedir (Glade ve Elbashir, 2025).

Silahlı çatışmalar eğitim sistemini hem arz hem de talep yönünden zayıflatır. Arz tarafında okulların hasar görmesi, öğretmen eksikliği, güvenlik riski ve kurumsal koordinasyonun bozulması; talep tarafında ise hanehalkı gelir kaybı, yerinden edilme, okul masraflarının artması ve çocukların erken yaşta çalışmaya yönelmesi eğitime erişimi sınırlar (Justino, 2016). Sudan'da okullara yönelik saldırılar, okulların barınak olarak kullanılması ve öğretmen maaşlarının kesilmesi bu mekanizmaların birlikte işlediğini göstermektedir (GCPEA, 2024; Glade ve Elbashir, 2025).

3. 2023 SUDAN SAVAŞI VE EĞİTİM SİSTEMİNDE KRİZİN DERİNLEŞMESİ

Sudan'da eğitim sistemi savaş öncesinde de ciddi yapısal sorunlar barındırmaktaydı. Eğitimin yerelleştirilmesi ve yarı özelleştirilmesi, okulları devlet bütçesinden çok yerel topluluk fonlarına bağımlı hale getirmişti. Federal hükümetin eğitime ayırdığı pay uzun süre düşük kalmış, öğretmen maaşları yetersiz düzeyde seyretmiş ve bölgesel eşitsizlikler belirginleşmiştir. Darfur, Kordofan, Mavi Nil ve Doğu Sudan gibi bölgelerde eğitime erişim, merkez bölgelere kıyasla daha sınırlıydı (Glade ve Elbashir, 2025).

Bu kırılgan yapı, savaş başladığında eğitim sisteminin krize karşı dayanıklılığını azaltmıştır. Savaş öncesinde zaten milyonlarca çocuk okul dışında bulunmaktaydı; çatışmalar, mevcut okul dışılık sorununu çok daha geniş bir krize dönüştürmüştür (Glade ve Elbashir, 2025; GCPEA, 2024).

Savaşın başlamasıyla birlikte Sudan genelinde okullar kapanmış, bazı bölgelerde sınırlı yeniden açılmalar olsa da ülke genelinde eğitim sürekliliği sağlanamamıştır. 2025 başı itibarıyla okulların yalnızca yaklaşık %33'ünün faaliyette olduğu, 17 milyon okul çağındaki çocuktan yalnızca yaklaşık 3 milyonunun okula devam edebildiği bildirilmektedir (Glade ve Elbashir,

2025; UNESCO, 2025). Savaştan önce kayıtlı olan 12,5 milyon çocuğun yaklaşık 10,5 milyonu okula dönememiştir (Glade ve Elbashir, 2025).

Güvenlik sorunu, okula erişimin önündeki en temel engellerden biridir. GCPEA (2024), 2022-2023 döneminde Sudan'da okullara yönelik en az 62, yükseköğretim kurumlarına yönelik en az 28 saldırı kaydetmiştir. Ayrıca 2.000'den fazla okulun yerinden edilmiş kişiler tarafından barınak olarak kullanılması ve bazı okulların askeri amaçlarla işgal edilmesi, eğitim altyapısının kullanımını daha da sınırlandırmıştır (Glade ve Elbashir, 2025).

4. SAVAŞIN EĞİTİM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Savaş sonrası dönemde okula erişim, çatışmanın coğrafyasına ve yerel yönetim kapasitesine bağlı olarak büyük farklılıklar göstermektedir. SAF kontrolündeki bazı kuzey ve doğu bölgelerinde okullar sınırlı düzeyde açılabilirken, RSF kontrolündeki veya aktif çatışmaların yaşandığı bölgelerde eğitim hizmetleri büyük ölçüde askıya alınmıştır. Yerel eğitim yetkililerinin kaçması, öğretmen maaşlarının ödenmemesi ve okulların hasar görmesi, eğitimin topluluk desteği ve sınırlı uluslararası yardımlarla sürdürülmesine yol açmıştır (Glade ve Elbashir, 2025).

Eğitimdeki kesintiler, Sudan'da öğrenme kaybını derinleştirmiştir. Uzun süreli okul kapanmaları, öğrencilerin sınıf düzeylerine uygun öğrenme kazanımlarını elde etmelerini zorlaştırırken, ulusal sertifika sınavlarının gecikmesi ve siyasallaşması özellikle ortaöğretimden yükseköğretime geçişi etkilemiştir. INEE tarafından da vurgulandığı üzere, okul kapanmaları, yerinden edilme ve uzun süreli öğrenme kesintileri 17 milyondan fazla çocuğun eğitim sürecini etkilemiş ve güvenli öğrenme ortamları ve tanınan sertifikasyon yolları acil ihtiyaç haline gelmiştir (UNICEF, 2026).

Eğitim altyapısındaki tahribat yalnızca temel eğitimle sınırlı değildir. Yükseköğretim alanında Nisan 2023 ile Aralık 2024 arasında 104 kurumun doğrudan etkilendiği, kütüphanelerin, laboratuvarların ve idari binaların yağmalandığı, öğretim kadrosunun önemli bir kısmının ülke dışına çıktığı belirtilmektedir (Eltahir ve ark., 2025). Rift Valley Institute (2024), yaklaşık 700.000 öğrenci ve 14.000 öğretim üyesinin yerinden edilmesinin, akademik süreklilik ve araştırma kapasitesi üzerinde ağır sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, eğitim krizini aynı zamanda bir yükseköğretim ve bilimsel kapasite krizi haline getirmektedir.

Yerinden edilme, öğrencilerin okula erişimini doğrudan sınırlandırmaktadır. Ailelerin gelir kaybı, okul ücretleri, sınav harçları, ulaşım ve eğitim materyallerini karşılamayı zorlaştırmaktadır. Bu durum özellikle yoksul hanelerde çocukların eğitim yerine gelir getirici faaliyetlere yönelmesine neden olabilmektedir. Yükseköğretim öğrencileri açısından ise vize kısıtlamaları, belge temini, transkript ve diploma onayı, sınav merkezlerine ulaşım ve kayıt süreçlerindeki belirsizlikler eğitime devamı zorlaştırmaktadır (Glade ve Elbashir, 2025; Rift Valley Institute, 2024).

5. EĞİTİM KRİZİNİN KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Eğitim krizinin kalkınma açısından en önemli sonucu beşerî sermaye kaybıdır. Vesco ve ark. (2024), çatışmaların eğitim kaybı yoluyla bireylerin gelecekteki üretkenliği ve gelirleri üzerinde kalıcı etkiler bırakabileceğini göstermektedir. Çocukluk ve gençlik döneminde eğitimin

kesintiye uğraması, yalnızca o döneme ait bir kayıp olarak kalmamakta; bireyin çalışma hayatı boyunca taşıyacağı beceri eksikliğine dönüşebilmektedir. Sudan'da milyonlarca öğrencinin uzun süre eğitim dışında kalması, gelecekte işgücünün niteliği ve üretkenliği açısından ciddi bir risk oluşturmaktadır.

World Bank (2022) öğrenme yoksulluğunun düşük ve orta gelirli ülkelerde zaten yaygın olduğunu ve uzun okul kapanmalarının bu sorunu derinleştirdiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede Sudan'daki savaş, mevcut öğrenme yoksulluğunun üzerine yeni ve daha ağır bir kayıp eklemektedir. Özellikle temel okuryazarlık, sayısal beceriler ve yükseköğretimde uzmanlaşma süreçlerindeki kesintiler, ülkenin uzun vadeli kalkınma kapasitesini zayıflatma potansiyeline sahiptir.

Eğitimdeki uzun süreli kesintiler, yoksulluk ve eşitsizlik döngülerini güçlendirebilir. Eğitimden uzak kalan çocukların ve gençlerin gelecekte daha düşük gelir elde etme, güvencesiz işlerde çalışma ve sosyal hareketlilik imkânlarını kaybetme riski artmaktadır. Vesco ve ark. (2024), çatışmaların hem beşerî hem de fiziki sermayeyi tahrip ederek büyüme potansiyelini azalttığını belirtmektedir. Sudan'da okul altyapısının tahrip olması, öğretmenlerin yerinden edilmesi, üniversitelerin zarar görmesi ve hanehalkı gelirlerinin düşmesi bu riskleri birlikte artırmaktadır.

Bu nedenle Sudan'daki eğitim krizi, yalnızca bugünkü öğrencilerin eğitim hakkı açısından değil, ülkenin savaş sonrası toparlanma ve kalkınma süreci açısından da belirleyicidir. Eğitime dönüşün gecikmesi, üretken işgücü oluşumunu yavaşlatabilir; yoksulluk, bölgesel eşitsizlik ve toplumsal dışlanma risklerini daha kalıcı hale getirebilir.

6. POLİTİKA ÖNERİLERİ

Sudan'da eğitim alanındaki ilk politika önceliği, öğrencilerin güvenli ve kapsayıcı öğrenme ortamlarına erişimini sağlamaktır. UNESCO tarafından desteklenen 2025-2027 Geçiş Dönemi Eğitim Planı, geçici öğrenme alanlarının kurulması, okulların onarılması ve güvenli eğitim ortamlarının oluşturulmasını temel öncelikler arasında değerlendirmektedir (UNESCO, 2025). UNICEF'in 2026 tarihli durum raporunda da güvenli öğrenme alanlarının çocukların eğitime dönüşü için somut bir araç olarak kullanıldığı belirtilmektedir (UNICEF, 2026).

İkinci öncelik, uzun süreli okul kapanmaları nedeniyle ortaya çıkan öğrenme kayıplarının telafi edilmesidir. Bu kapsamda hızlandırılmış öğrenme programları, alternatif öğrenme yolları, okula dönüş programları ve temel okuryazarlık ile matematik becerilerine odaklanan destekler önem taşımaktadır. Bu tür programların, özellikle iki yıldan uzun süredir eğitimi kesintiye uğrayan çocuklar için, yapılandırılması gerekmektedir (Glade ve Elbashir, 2025; UNESCO, 2025).

Üçüncü öncelik, yerinden edilmiş öğrenciler, kız çocukları, engelli öğrenciler, ekonomik olarak kırılgan hanelerden gelen öğrenciler ve eğitimine yurt dışında devam etmeye çalışan yükseköğretim öğrencileri için esnek destek mekanizmalarının geliştirilmesidir. Kayıt, belge, sınav, burs ve sertifika süreçlerinin kolaylaştırılması, eğitim sürekliliğinin korunması açısından önemlidir. Ayrıca öğretmenlere yönelik teşvik ve psikososyal destek mekanizmaları, eğitim sisteminin yeniden işler hale gelmesi için gerekli görülmektedir (Rift Valley Institute, 2024; UNESCO, 2025).

7. SONUÇ

2023 yılında başlayan Sudan savaşı, eğitim sisteminde tarihsel ölçekte bir kriz yaratmıştır. Savaş öncesinde var olan yetersiz finansman, bölgesel eşitsizlik ve okul dışılık gibi sorunlar, çatışma sonrasında okul kapanmaları, güvenlik riski, öğretmen kaybı, yerinden edilme ve yükseköğretimdeki kurumsal tahribatla birlikte daha ağır bir hale gelmiştir.

Çalışmanın temel bulgusu, Sudan'daki eğitim krizinin yalnızca kısa dönemli bir aksama olarak değerlendirilemeyeceğidir. Eğitimdeki kesintiler öğrenme kaybını artırmakta, beşerî sermaye birikimini zayıflatmakta ve uzun vadede üretkenlik, yoksulluk ve eşitsizlik üzerinde olumsuz sonuçlar doğurma riski taşımaktadır. Bu nedenle eğitim krizinin çözümü savaş sonrası toparlanma ve kalkınma sürecinin temel koşullarından biridir.

Bu çerçevede güvenli öğrenme alanlarının yaygınlaştırılması, öğrenme telafisi programlarının uygulanması ve yerinden edilmiş veya kırılgan gruplara yönelik esnek destek mekanizmalarının geliştirilmesi öncelikli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Eğitim sürekliliğinin korunması, Sudan'ın uzun vadeli kalkınma kapasitesini yeniden inşa edebilmesi için merkezi bir öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

Barro, R. J. (2001). Human capital and growth. The American Economic Review, 91(2), 12-17. https://doi.org/10.1257/aer.91.2.12

Becker, G. S. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. University of Chicago Press.

Eltahir, M. E., Ahmed, O. S., Ahmed, A. S., & Omer, E. E. (2025). Universities under siege: The impact of the Sudanese war on the sustainability of higher education in Sudan. Journal of Adult and Continuing Education. https://doi.org/10.1177/14779714251388278

Glade, R., & Elbashir, A. M. S. (2025). Case study: Current education situation in Sudan. ERICC Helpdesk.

Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA). (2024). Education under attack 2024: Sudan country profile. https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/eua_2024_sudan.pdf

Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2008). The role of cognitive skills in economic development. Journal of Economic Literature, 46(3), 607-668. https://doi.org/10.1257/jel.46.3.607

Justino, P. (2016). Supply and demand restrictions to education in conflict-affected countries: New research and future agendas. International Journal of Educational Development, 47, 76-85. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2016.01.002

Mincer, J. (1974). Schooling, experience, and earnings. Columbia University Press.

Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review of the global literature. Education Economics, 26(5), 445-458. https://doi.org/10.1080/09645292.2018.1484426

Rift Valley Institute. (2024). Research in displacement: The impact of war on Sudan's higher education and academic research community. https://riftvalley.net/publication/research-in-displacement/

Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. The American Economic Review, 51(1), 1-17.

UNESCO. (2025). United to restore learning in Sudan. https://www.unesco.org/en/articles/united-restore-learning-sudan

UNICEF. (2026). Sudan Humanitarian Situation Report No. 40: Reporting period 1 to 28 February 2026. https://www.unicef.org

Vesco, P., Baliki, G., Bruck, T., Doring, S., Eriksson, A., Fjelde, H., Guha-Sapir, D., Hall, J., Knutsen, C. H., Leis, M., Mueller, H., Rauh, C., Rudolfsen, I., Swain, A., Timlick, A., Vassiliou, P., von Schreeb, J., von Uexkull, N., & Hegre, H. (2024). The impacts of armed conflict on human development: A review of the literature. World Development, 187, 106806. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106806

World Bank. (2022). The state of global learning poverty: 2022 update. https://www.worldbank.org/en/topic/education/publication/state-of-global-learning-poverty

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL YEŞİL İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİNİN VE YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN SHANNON ENTROPİSİ İLE ANALİZİ

REGIONAL ANALYSIS OF GREEN EXPORT DIVERSITY AND STRUCTURAL TRANSFORMATION IN TÜRKİYE VIA SHANNON ENTROPY

Dr. Abdullah Bahadır ŞAŞMAZ

İstanbul Gedik Üniversitesi
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5059-4554

a.bahadirsasmaz@gmail.com; bahadir.sasmaz@gedik.edu.tr

ÖZET

Sürdürülebilir ekonomiye geçiş genellikle çevresel mal ihracatının toplam hacmi ile ölçülmektedir. Ancak salt hacim odaklı yaklaşımlar, ihracatın düşük katma değerli "monokültürlere" dayandığı bölgelerdeki yapısal kırılganlıkları gizlemektedir. Bu çalışma, hacim illüzyonunun ötesine geçerek yeşil ihracat ekosistemlerinin direncini ve karmaşıklığını "çeşitlilik" üzerinden ölçen yeni bir metodoloji sunmaktadır. Araştırmada, Türkiye'deki 81 ilin 2002-2025 dönemi ISIC Rev. 4 dış ticaret verileri kullanılmıştır. İllerin endüstriyel kapasitesini bütüncül ölçebilmek için, uluslararası kılavuzlara (Eurostat, APEC) uygun olarak kirlilik yönetimini temsil eden "çekirdek" ve bu süreci destekleyen "bağlantılı" yüksek teknolojili (yenilenebilir enerji, ölçüm donanımları vb.) toplam 7 alt sektörden oluşan bir "Yeşil Sepet" kurgulanmış ve sektörel çeşitlilik Shannon Entropisi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; Düzce, Aksaray ve Bilecik gibi iller 2002'den 2025'e entropi skorlarını 1.00'in üzerine taşıyarak başarılı "Gelişen Niş Merkezler" konumuna yükselirken, Zonguldak ve Kahramanmaraş gibi ağır sanayi illeri tek bir sektöre bağımlı kalarak "Hacimsel Monokültür" tuzağında sıkışmıştır. Ayrıca, entropi skoru yüksek olan İstanbul ve Kocaeli gibi sofistike ekosistemlerin 2008 Küresel Finans Krizi gibi dış şoklara karşı çok daha yüksek bir yapısal direnç gösterdiği kanıtlanmıştır. Hacimden çeşitliliğe geçiş, yerel ekonomilerin küresel ticari risklere karşı yapısal direncini artırarak sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektedir. Bulgular, bölgesel yeşil rekabetçiliğin yalnızca üretim miktarından ziyade, sanayi tabanındaki ekolojik çeşitliliğe bağlı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Ekonomi, Shannon Entropisi, İhracat Çeşitliliği, Bölgesel Kalkınma, Döngüsel Ekonomi.

ABSTRACT

The transition to a sustainable economy is frequently measured by the aggregate volume of environmental goods exported. However, relying solely on volume masks the underlying structural fragility of regions where exports are dominated by low-value-added "monocultures."

This study presents a novel methodology that moves beyond the volume illusion to measure the resilience and complexity of green export ecosystems through "variety." Using ISIC Rev. 4 foreign trade data for 81 provinces in Türkiye between 2002 and 2025, a "Green Basket" consisting of 7 sub-sectors was constructed. To holistically capture industrial capacity, this basket was divided into "core" sectors representing pollution management and "connected" high-tech sectors (renewable energy, measurement instruments, etc.) in accordance with international guidelines (Eurostat, APEC), and sectoral diversity was analyzed using Shannon Entropy. Results show that provinces like Düzce, Aksaray, and Bilecik successfully evolved into "Emerging Niche Centers" by raising their entropy scores above 1.00 by 2025, whereas heavy industry provinces like Zonguldak and Kahramanmaraş remained trapped in a "Volumetric Monoculture." Sophisticated ecosystems with high entropy demonstrated significantly higher structural resilience against external shocks like the 2008 Global Financial Crisis. Transitioning from volume to variety secures sustainable development by enhancing the structural resilience of local economies against global trade risks. The findings demonstrate that regional green competitiveness depends on ecological diversity within the industrial base rather than mere production volume.

Keywords: Green Economy, Shannon Entropy, Export Sophistication, Regional Development, Circular Economy.

GİRİŞ

21. yüzyılda küresel ekolojik krizlerle mücadele ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma sürecinde, çevresel riskleri azaltırken insan refahını ve ekonomik istikrarı artırmayı amaçlayan "yeşil ekonomi" modeli temel bir strateji olarak ön plana çıkmaktadır, (OECD, 2011; UNEP, 2011). Bu küresel dönüşüm sürecinde uluslararası ticaret ve özellikle çevresel mal, başka bir deyişle yeşil ihracat, ülkelerin endüstriyel olarak çağ atlaması, katma değeri yüksek teknoloji odaklı üretime geçmesi ve yapısal dönüşümlerini gerçekleştirebilmeleri için kritik bir araç olarak kabul edilmektedir (Li & Wan, 2025). Gelişmekte olan ekonomiler için yeşil ürün ihracatı, salt bir ticari faaliyetin ötesinde, uluslararası çevresel standartlara uyum sağlayarak küresel rekabet gücünü artırmanın ve sürdürülebilir uzun vadeli ekonomik avantajlar elde etmenin anahtarı olduğu görülmektedir (Zhang vd., 2026; Soto & Chen, 2026).

Bununla birlikte ekonomilerin dışsal şoklara, belirsizliklere ve makroekonomik dalgalanmalara karşı ne ölçüde dirençli olduğu büyük ölçüde ihracat çeşitliliği kapasitelerine bağlıdır (Barbieri vd., 2024; Zélity, 2025). İhracatın az sayıda sektöre veya temel ürüne yoğunlaşması (monokültür ihracat), özellikle gelişmekte olan ülkeleri sektörel talep ve fiyat şoklarına karşı savunmasız bırakmakta ve ekonomik büyümede yüksek kırılganlık ile volatiliteye neden olmaktadır (Balavac & Pugh, 2016; Mano & Combary, 2025). Buna karşın ihracat portföyünün çeşitlendirilmesi, krizlere karşı risk minimizasyonu ve portföy kalkanı sağlarken, aynı zamanda bir ekonominin farklı bilgi tabanlarını bir araya getirerek sentezleme yeteneğini, teknolojik inovasyon potansiyelini ve ekonomik karmaşıklığını yansıtan stratejik bir gösterge olarak da ön plana çıkmaktadır (Barbieri vd., 2024; Wang vd., 2023).

Yeşil ekonomiye geçiş performansını ölçerken yalnızca çevresel ürünlerin ihracat hacmine odaklanmak, bölgelerin sahip olduğu yapısal karmaşıklık ve gelebilecek potansiyel dış şoklara karşı dayanıklılığın boyutunu anlamakta yetersiz kalmaktadır. Ekonomik karmaşıklık ve çeşitlilik literatürü, ekonomilerin sadece ne kadar ürettiklerine değil, üretim sepetlerindeki teknolojik derinliğe, sektörel yayılıma ve ürün nadirliğine bakılması gerektiğini savunmaktadır (Barbieri vd., 2024; Wang vd., 2023). Nitekim yeşil ticaretin kalitesi ve istikrarı, ticari parasal hacimden ziyade, ticarete konu olan yeşil ürünlerin dikey teknolojik yayılım kapasitesi (Li & Wan, 2025) ve Yeşil Karmaşıklık Endeksi (GCI) ile ölçülen teknolojik karmaşıklığı (Lee vd., 2023; Wang vd., 2023) ile doğrudan değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin bölgesel yeşil sanayi kapasitelerinin 2002-2025 yılları arasındaki yapısal dönüşümünü ve potansiyel kırılganlıkları yalnızca ticaret hacmine bağlı kalmadan analiz etmektir. Bu doğrultuda, çalışmada 81 ilin yeşil ihracat sepetlerindeki sektörel karmaşıklık ve çeşitlilik, bilgi teorisi kökenli Shannon Entropisi yöntemiyle ölçülmüştür. Elde edilen entropi sonuçları, Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) tabanlı haritalandırma teknikleri ve dörtlü matris analiziyle incelenmiş; "Sofistike Ekosistemler" ile "Hacimsel Monokültürler" arasındaki yapısal uçurumlar ampirik olarak ortaya konulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümde, ihracat çeşitliliği, ekonomik direnç ve yeşil ekonomi literatürü özetlenmiştir. Üçüncü bölümde, Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması (ISIC) Rev. 4 tabanlı veri setinin oluşturulma süreci ve Shannon Entropisi metodolojisi detaylandırılmıştır. Dördüncü bölümde elde edilen bulgular, ısı haritaları ve matrisler ile analiz edilmiş ve tartışılmıştır. Beşinci bölümde politika önerileri sunulmuş olup, altıncı bölümde temel sonuçlar özetlenerek çalışma tamamlanmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Direnç

Literatürde ihracat çeşitliliğinin makroekonomik şok emici işlevi, klasik finansal portföy teorisinin uluslararası ticarete uyarlanmasıyla açıklanmaktadır (Barbieri vd., 2024; Dias Paião Júnior & Ferraz, 2024). Çeşitlilik, farklı varlıklara yatırım yaparak tek bir varlığın oynaklığına maruz kalmayı en aza indirme mantığına dayanmakta ve uluslararası ticarette ülkeler için örtük bir uluslararası sigorta mekanizması yaratmaktadır (Haddad vd., 2013). Bu mekanizma, sadece ekonomik dalgalanmaları sınırlandırmakla kalmamakta (Zélity, 2025) aynı zamanda küresel değer zincirlerindeki sektöre veya pazara özgü şokların yerel ekonomiye yayılmasını engellemektedir (Haddad vd., 2013). Ayrıca dinamik mekansal panel veri modelleri kullanılarak yapılan çalışmalar, bu şok emici etkilerin coğrafi yakınlık üzerinden komşu ülkelere yayıldığını ve büyük pazarlara mekansal olarak yakın olmanın yerel çeşitlendirme süreçlerini hızlandırdığını kanıtlamaktadır (Basile vd., 2018). Direnç mekanizmasının etkinliği ise çeşitliliğin hangi oranda gerçekleştiğine bağlıdır; zira Balavac ve Pugh (2016), risklerin mevcut ürünlerin hacmindeki artıştan ziyade, ihracat sepetine yeni ürünlerin eklenmesiyle başarılı bir şekilde yönetilebileceğini ampirik olarak ortaya koymuştur. Öte yandan Güney Kore imalat sanayisi üzerine yapılan ampirik çalışmalar, pazar bazlı coğrafi çeşitliliğin 2008 Küresel

Finans Krizi'nin yarattığı negatif şokları zayıflatmada, ürün çeşitliliğinden daha etkili bir kalkan görevi gördüğünü göstermektedir (Lee & Yu, 2019).

Büyük firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanarak sağladıkları devasa ihracat artışları, literatürde rekabet gücü açısından değerli bulunsa da, bu durumun yerel üretim ekosistemlerinde yarattığı endüstriyel yoğunlaşma kriz anlarında ciddi bir tehdit potansiyeli taşımaktadır (Barbieri vd., 2024). Zélity (2025), bu tehdidin üstesinden gelmede çeşitliliğin rolünü ampirik bir yurtiçi satış-ihracatın yeniden tahsisi etkisi modeliyle açıklamaktadır. Buna göre, dış veya iç şoklar yaşandığında firmalar satışlarını yurtiçi ve yurtdışı pazarlar arasında yeniden paylaştırmak zorunda kalmaktadır. İhracat çeşitliliğinin yüksek olduğu ekonomilerde firmalar, sahip oldukları ürün ve pazar esnekliği sayesinde bu tahsisi çok daha az maliyetle ve pazar payı kaybetmeden gerçekleştirebilmekte, böylece şokların ulusal refah üzerindeki yıkıcı etkisi önemli ölçüde sönümlenmektedir (Zélity, 2025).

Öte yandan, dış ticaret yapısındaki yoğunlaşmanın bedeli yalnızca ekonomik çıktılardaki dalgalanmalarla sınırlı kalmamaktadır (Nguyen & Schinckus, 2023). Nguyen ve Schinckus (2023) ihracat çeşitliliğinin sefalet endeksini azalttığını ortaya koymuş, çeşitliliğin ekonomik kırılganlığın yanı sıra sosyal kırılganlığı da azalttığını göstermiştir. Özellikle doğal kaynaklara veya düşük katma değerli tek tip ihracata bağımlı, WAEMU ülkeleri gibi gelişmekte olan ekonomilerde, küresel emtia fiyatlarındaki belirsizlikler ve jeopolitik riskler, ekonomik kırılganlık endeksini asimetrik olarak artırmaktadır (Mano & Combary, 2025). Nitekim Türkiye illeri özelinde yapılan bölgesel analizler de, Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) ve GINI endeksleri ile ölçülen ihracat sepetindeki yoğunlaşmanın azaldıkça, dışsal şoklara karşı bölgesel ekonomik büyümenin ivme kazandığını ve direncin arttığını ortaya koymaktadır (Benli & Gültekin, 2025). Dolayısıyla literatür, kriz dönemlerini atlatmada yalnızca dış pazarlara entegre olmanın ve/veya ticari açıklıktaki artışın yeterli olmadığını, bu süreçlerin endüstriyel ve coğrafi çeşitlilikle desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır (Balavac & Pugh, 2016; Haddad vd., 2013).

Yeşil Ekonomi ve Ticareti İnceleyen Çalışmalar

Küresel literatürde çevresel mal ticareti ve yeşil ekonomiyi ölçmek için çok çeşitli analitik metodolojiler kullanılmıştır. İhracat yoğunlaşmasını ve çeşitliliğini ölçmek için HHI, Gini ve Theil Endeksi gibi standart ölçütler yaygın olarak tercih edilirken (Benli & Gültekin, 2025; Mano & Combary, 2025), yeşil ihracat kapasitesinin kalitesini ve teknolojik derinliğini ölçmek amacıyla Ekonomik Karmaşıklık Endeksi'nden üretilen GCI ve Yeşil Karmaşıklık Potansiyeli gibi gelişmiş yöntemler kullanılmaktadır (Lee vd., 2023; Mealy & Teytelboym, 2022). Ayrıca yalnızca yeşil ihracata odaklanan "Yeşil Açıklık Endeksi" gibi yeni ve spesifik metrikler de literatüre kazandırılmıştır (Can vd., 2022). Ekonometrik modelleme açısından ise mekansal yayılım etkilerini ölçmek için dinamik mekansal panel veri modelleri (Basile vd., 2018), yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yatay kesit bağımlılıklı otoregresif dağıtılmış gecikme (CS-ARDL) (Wang vd., 2023), endojenite problemlerini aşmak için Sistem GMM (Nguyen & Schinckus, 2023; Lee vd., 2023) ve tedarik zincirindeki dikey teknoloji yayılımlarını ölçmek

için çifte/sapmasız makine öğrenmesi (Double/Debiased Machine Learning) algoritmaları (Li & Wan, 2025) gibi gelişmiş analitik teknikler literatürde kullanılmaktadır.

Araştırmacılar, uluslararası ticaret verilerini sınıflandırırken yeşil ve kirli endüstrileri birbirinden kesin hatlarla ayırabilmek için özel veri sınıflandırma sistemlerine yönelmektedir. Küresel karşılaştırmalar ve ürün düzeyinde detaylı analizler için 6 haneli Armonize Sistem (HS) kodları; OECD, APEC, Dünya Bankası ve Eurostat gibi kuruluşların yayımladığı Çevresel Mallar Ortak Listesi (CLEG) gibi kapsamlı listelerle eşleştirilerek en sık başvurulan standart olmuştur (Vona & Bontadini, 2022; Can vd., 2022; Zhang vd., 2026). Ayrıca, Avrupa imalat verilerini inceleyen çalışmalar, istatistiksel yeniden sınıflandırma hatalarını engellemek amacıyla NACE ve detaylı PRODCOM kodlarını kullanmaktadır (Vona & Bontadini, 2022; Eurostat, 2016). Bunun temel gerekçesi, standart uluslararası ticaret verilerinde "çift kullanımlı" malların (örneğin hem çevre yönetimi hem de endüstriyel üretimde kullanılabilen tank, filtre veya pompalar) yarattığı metodolojik belirsizlikleri (yanlış pozitif/negatif sınıflandırmaları) daha hassas bir şekilde ayırt etmektir (OECD, 1999; Vona & Bontadini, 2022). Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması (SITC) ise daha çok genel imalat ihracatının yoğunlaşmasını ölçen makro düzeydeki çeşitlilik analizlerinde tercih edilmektedir (Mano & Combary, 2025).

Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) gibi dışsal şokların küresel ihracat yapıları üzerindeki etkileri literatürde yoğun bir tartışma konusudur. SKDM, karbon kaçağını önlemeyi, haksız rekabeti engellemeyi ve küresel ticareti çevresel hedeflerle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan bir araç olarak sunulsa da (Çetin, 2026; Erdogdu, 2025; Widyansyah, 2025); literatürün büyük bir kısmı bunun ticaret dengelerini bozucu ve korumacı etkilerine odaklanmaktadır (Çetin, 2026; Widyansyah, 2025). Araştırmalar, SKDM'nin karbon yoğun ihracata bağımlı olan gelişmekte olan ülkelerde (örneğin Çin, Hindistan, Türkiye ve çeşitli Asya/Afrika ülkeleri) ciddi ekonomik riskler ve küresel refah kayıpları yaratacağını ortaya koymaktadır (Widyansyah, 2025; Erdogdu, 2025). Üstelik bu durum, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin yeşil teknolojiye erişimdeki yapısal engellerini daha da derinleştirmekte ve ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesini ihlal ederek iklim adaleti tartışmalarını alevlendirmektedir (Erdogdu, 2025). Dolayısıyla literatür; teknoloji transferi, kapasite geliştirme yatırımları ve elde edilen gelirlerin yeniden dağıtımını içeren uluslararası iklim finansmanı mekanizmaları ile desteklenmedikçe, SKDM'nin küresel eşitsizlikleri derinleştiren bir ticaret engeline dönüşeceği uyarısında bulunmaktadır (Çetin, 2026; Widyansyah, 2025; Erdogdu, 2025).

Türkiye Literatürü ve Kullanılan Yöntemler

Türkiye literatüründe tercih edilen ekonometrik ve analitik yöntemler incelendiğinde, klasik zaman serisi analizleri, eşbütünleşme testleri ve standart panel veri modellerinin ağırlıkta olduğu görülmektedir. İhracat çeşitliliğinin iller bazında ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenirken sabit etkiler ve rassal etkiler panel veri tahmincileri (Benli & Gültekin, 2025) kullanılmıştır. Öte yandan; yeşil büyüme, teknolojik inovasyon, finansal regülasyonlar ve çevresel sürdürülebilirlik ilişkisinin araştırılmasında Vektör Otoregresyon (VAR), ARDL sınır

testi, Fully Modified Ordinary Least Squares, Dynamic Ordinary Least Squares ve Canonical Cointegrating Regression gibi gelişmiş zaman serisi ve eşbütünleşme modelleri sıklıkla tercih edilmiştir (Serezli vd., 2021; Odugbesan vd., 2021; Naimoğlu vd., 2025). Ayrıca, Türkiye'nin ihracat çeşitliliği ile karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi Çevresel Kuznets Eğrisi çerçevesinde ulusal düzeyde ölçen çalışmalarda da ağırlıklı olarak zaman serisi yöntemlerine başvurulmuştur (Gozgor & Can, 2016). Ekonometrik modellerin dışında, Çok Kriterli Karar Verme (MCDM) yöntemleri bağlamında ENTROPY, CRITIC ve EDAS gibi analitik teknikler, Türkiye'nin G7 ülkeleri arasındaki Küresel Yeşil Büyüme Endeksi performansını sıralamak için makro düzeyde kullanılmıştır (Eşiyok vd., 2023). Benzer şekilde, yenilenebilir enerji alternatiflerinden biri olan güneş enerjisi yatırımlarındaki risklerin finansal analizinde de Bulanık Entropi (Fuzzy Entropy) yöntemine başvurulmuştur (Eti & Çelebi, 2021).

Buna karşın, Theil Endeksi veya Shannon Entropisi gibi bilgi teorisi tabanlı indeksler Türkiye literatüründe geleneksel ihracat yoğunlaşmasını (Benli & Gültekin, 2025) veya MCDM analizlerinde kriter ağırlıklandırmasını (Eşiyok vd., 2023) hesaplamak için kullanılmış olsa da; bu yöntemlerin bölgesel düzeyde kullanımı son derece kısıtlıdır. Özellikle yeşil ihracatın il bazındaki mekansal yayılım etkilerini ölçen mekansal ekonometrik modeller veya bölgesel yeşil üretim yığılmalarını bilgi tabanlı bir karmaşıklık çerçevesinde ölçen "Shannon Entropisi" tabanlı coğrafi çeşitlilik analizleri, mevcut Türkiye literatüründe sınırlıdır. Literatürdeki bu boşluğu gidermek amacıyla Türkiye illerinin yeşil ihracat kapasitesi, "Shannon Entropisi"yle ampirik olarak ölçülmektedir.

VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmada, Türkiye'nin 81 iline ait yeşil ihracat kapasitesinin yapısal dönüşümünü analiz etmek amacıyla, Türkiye İstatistik Kurumu veritabanından elde edilen 2002-2025 dönemine ait yıllık il bazlı dış ticaret verileri kullanılmıştır. Analizde endüstriyel faaliyet bazlı ISIC Rev. 4 tercih edilmiştir. Bu metodolojik tercihin temel nedeni; su, kanalizasyon ve atık yönetimi gibi fiziksel bir mal olarak gümrükten geçmeyen ancak bölgesel yeşil ekosistemin temelini oluşturan çevresel hizmetlerin SITC verilerinde gözlemlenememesidir. ISIC Rev. 4 kullanımı, illerin üretim ve endüstriyel kapasitesinin bütüncül bir şekilde ölçülmesine olanak tanımıştır.

Çalışmanın bağımlı değişkenlerini türetmek üzere oluşturulan "Yeşil İhracat Sepeti", OECD (1999) ve Eurostat (2016) tarafından tanımlanan Çevresel Mal ve Hizmetler Sektörü (EGSS) çerçevesine ve Eurostat'ın güncel CEPA/CReMA standartlarına dayandırılmıştır. Yeşil İhracat Sepeti kurgulanırken, Eurostat (2016, s. 22-27) kılavuzunda üretimi tamamen çevresel koruma ve kaynak yönetimine adanmış "Tipik EGSS Endüstrileri" olarak tanımlanan faaliyetler Ana Sektörler kabul edilerek ISIC karşılıklarına dönüştürülmüştür. Öte yandan, APEC (2012) Çevresel Mallar Listesi'nde yer alan ve Eurostat (2016; s. 32, 72, 89) tarafından yeşil ekosistemi teknolojik olarak besleyen "Daha Temiz ve Kaynak Verimli Ürünler" ile "Sermaye Malları" (çevresel analiz cihazları, rüzgar/hidrolik türbinler ve verimli aydınlatma) şeklinde sınıflandırılan donanımların sanayi üretim karşılıkları ise Bağlantılı Sektörler olarak veri setine entegre edilmiştir. Bu doğrultuda sepet, 7 alt endüstriden oluşmaktadır:

- **Ana Sektörler:** ISIC 3830 (Maddelerin geri kazanımı), ISIC 3600 (Suyun toplanması, arıtılması ve dağıtılması), ISIC 3700 (Kanalizasyon hizmetleri), ISIC 3821 (Tehlikesiz atıkların ıslahı ve bertarafı).
- **Bağlantılı Sektörler:** Yenilenebilir enerji altyapısı, enerji verimliliği ve çevresel izleme donanımlarını temsilen seçilen ISIC 2811 (Uçak, taşıt ve bisiklet motorları hariç olmak üzere, motor ve türbin imalatı.), ISIC 2740 (Elektrikli aydınlatma ekipmanları imalatı) ve ISIC 2651 (Ölçme, test ve seyrüsefer ve kontrol cihazları imalatı).

Shannon Entropisi ve Dörtlü Matris Analizi

Literatürdeki mevcut çalışmalar genellikle yeşil ekonomiye geçişi, ihraç edilen çevresel malların toplam parasal hacmi üzerinden değerlendirmektedir. Ancak bu durum, ihracatının tamamı düşük katma değerli tek bir alt sektöre (örneğin hurda metal geri kazanımı) dayanan bölgeleri, yapısal olarak gelişmiş bir yeşil ekonomiye sahipmiş gibi göstererek bir hacim yanılgısı yaratmaktadır. Bu çalışmada, illerin yeşil ihracat sepetlerindeki çeşitliliği ve dış şoklara karşı yapısal direncini ölçmek amacıyla bilgi teorisi kökenli Shannon Entropisi kullanılmıştır.

Her bir i ili ve t yılı için Yeşil İhracat Entropisi şu formülle hesaplanmıştır:

$$H_{it} = -\sum_{j=1}^{7} \left(s_{ijt} \times \ln\left(s_{ijt}\right)\right) \quad (1)$$

Formülde yer alan s_{ijt}, j alt sektörünün i ilinin o yılki toplam yeşil ihracat hacmi içindeki payını ifade etmektedir. Matematiksel olarak $\ln(0)$ tanımsız olduğundan, herhangi bir alt sektörde ihracatı bulunmayan iller için bilgi teorisi limit kuralı ($\lim_{s\to 0} s\ln(s) = 0$) uygulanmış ve payı sıfır olan sektörlerin skora katkısı 0 olarak kabul edilmiştir.

Bu metrik, ihracat sepeti tamamen tek bir endüstriye yığılmış illerin entropi skorlarını 0'a çekerken; 7 farklı alt sektör arasında daha dengeli, çeşitli ve sofistike bir üretim portföyü geliştirmeyi başaran illeri ödüllendirmekte ve 1.94'e yaklaşan yüksek entropi skorları ortaya çıkmaktadır.

Yapısal Analiz Kurgusu

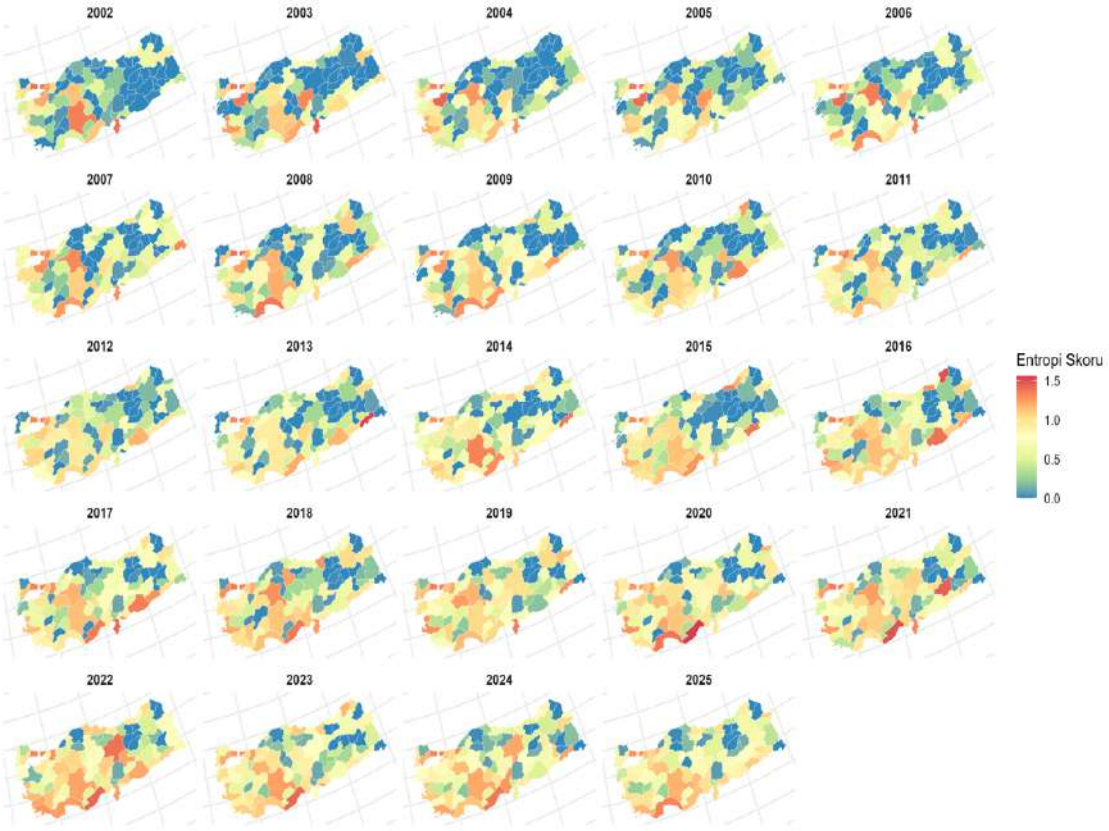
Hesaplanan entropi skorlarının ampirik analizi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, Türkiye genelindeki yeşil ihracat kapasitesinin mekansal yayılımı CBS tabanlı ısı haritaları aracılığıyla yıllar itibarıyla görselleştirilmiştir. İkinci aşamada ise bölgesel rekabetçiliği kategorize etmek üzere dörtlü matris analizi kurgulanmıştır. Matrisin yatay ekseninde illerin toplam yeşil ihracat kapasitesi Logaritmik USD cinsinden, dikey ekseninde ise shannon

entropisiyle hesaplanan karmaşıklık derecesi yer almaktadır. İller, eksenlerin ortalama değerleri referans alınarak dört ana kategoriye ayrılmıştır:

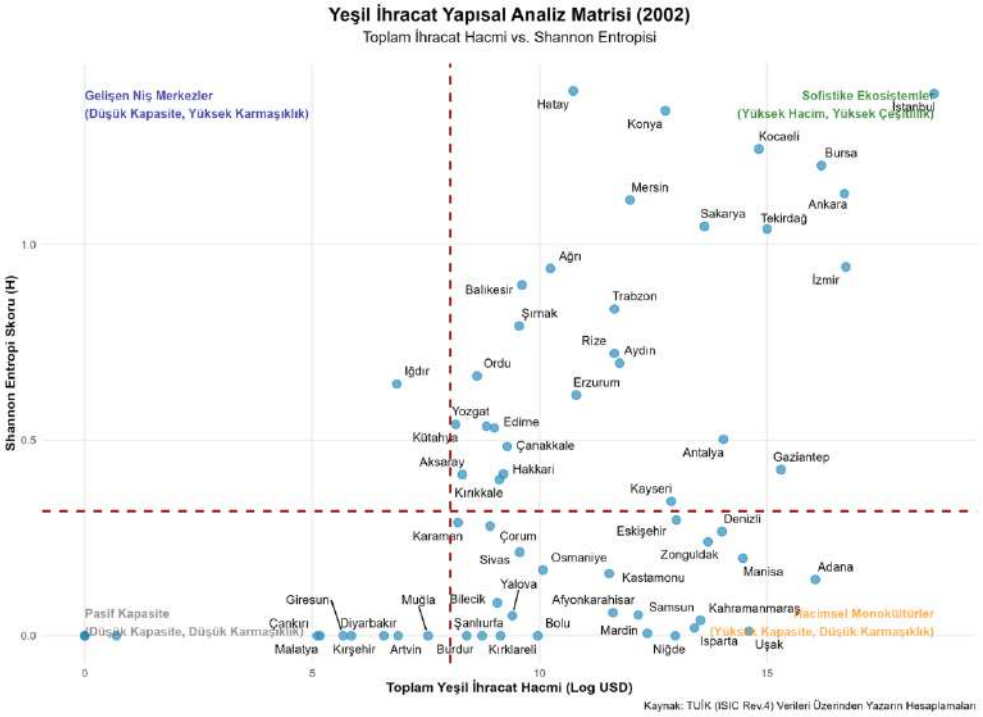
1. **Sofistike Ekosistemler:** Yüksek ihracat kapasitesi ve yüksek sektörel karmaşıklık.
2. **Hacimsel Monokültürler:** Yüksek ihracat hacmine rağmen düşük karmaşıklığa sahip, dış şoklara karşı kırılgan bölgeler.
3. **Gelişen Niş Merkezler:** Toplam hacmi düşük ancak yeşil üretimde ileri teknolojileri barındıran yüksek karmaşıklığa sahip bölgeler.
4. **Pasif Kapasite:** Hem kapasite hem de çeşitlilik açısından yeşil ekonomiye entegre olamamış bölgeler.

BULGULAR VE TARTIŞMA

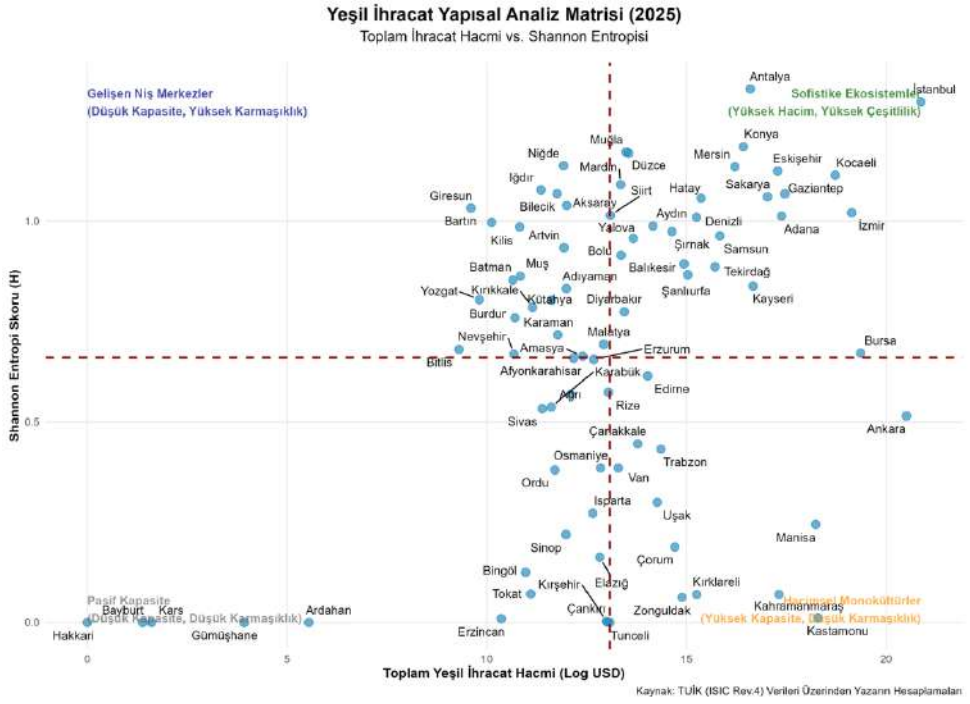
Türkiye'nin 81 iline ait yeşil ihracat kapasitesinin sektörel karmaşıklığı, 2002-2025 dönemini kapsayan yapısal kırılma yılları üzerinden Shannon Entropisi yöntemiyle hesaplanmış ve Şekil 1'de görüleceği üzere coğrafi yayılım profilleri haritalandırılmış ve Şekil 2 ve Şekil 3'te dörtlü matris analizi ile incelenmiştir. Analiz sonuçları, yeşil ekonomiye geçiş sürecinin homojen bir bölgesel yayılım izlemediğini, illerin küresel şoklara, teşvik politikalarına ve kendi endüstriyel geçmişlerine bağlı olarak farklı gelişim kategorilerine ayrılabileceğini ampirik olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 1. Türkiye İllerinin Yeşil İhracat Shannon Entropi Skorları 2002-2025

Şekil 2. Türkiye'nin Yeşil İhracat Yapısal Analiz Matrisi (2002)

Şekil 3. Türkiye'nin Yeşil İhracat Yapısal Analiz Matrisi (2025)

Hacim İllüzyonu ve Monokültür Tuzağı

Araştırmanın temel bulgularından biri, yalnızca ihracat hacmine odaklanan geleneksel analizlerin yanlı sonuçlar verebilmesi ve potansiyel kırılganlıkları incelemeye imkan tanımamasıdır. Ağır sanayi geçmişi ve yüksek ihracat hacmi potansiyeli olan bazı illerin, yeşil ve sürdürülebilir teknoloji içerikli ürünlerde yapısal olarak tekdüze kaldığı görülmüştür. Örneğin, Zonguldak (2002: 0.24 → 2025: 0.06), Kahramanmaraş (2002: 0.04 → 2025: 0.07) ve Kastamonu (2002: 0.16 → 2025: 0.01) gibi iller analiz periyodu boyunca entropi skorlarını anlamlı bir seviyeye taşıyamamıştır. Bu veriler, ilgili illerin "Hacimsel Monokültür" tuzağına düştüğünü; yeşil üretim kapasitelerinin motor, türbin veya ölçüm cihazları gibi bağlantılı endüstrilerden yoksun kalarak neredeyse tamamen hurda metal ve basit geri kazanım (ISIC 3830) faaliyetlerine sıkıştığını göstermektedir.

Yapısal Göç ve Kuluçka Merkezlerinin Yükselişi

Veri setinin ortaya koyduğu bir diğer çarpıcı eğilim de 2012 yılında yürürlüğe giren Bakanlar Kurulu'nun (2012) Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında kararı sonrasında belirli illerin gösterdiği sıçrama etkisidir. 2002 başlangıç yılında yeşil ihracat çeşitliliği sıfır veya sıfıra çok yakın olan illerin, 2025 yılına gelindiğinde Türkiye'nin "Gelişen Niş Merkezleri"ne dönüştüğü saptanmıştır. 2002 ve 2025 skorları kıyaslandığında, bu yapısal göçün en net örnekleri şunlardır:

- **Düzce:** 2002 (0.00) → 2025 (1.17)
- **Aksaray:** 2002 (0.41) → 2025 (1.04)
- **Bilecik:** 2002 (0.08) → 2025 (1.07)
- **Niğde:** 2002 (0.00) → 2025 (1.14)

Bu iller, geleneksel ihracat devleri olmamalarına rağmen, yeşil ürün sepetlerine yenilenebilir enerji altyapısı ve atık yönetimi teknolojilerini katarak entropi skorlarını 1.00'in üzerine çıkarmış ve yüksek karmaşıklık sergileyen kuluçka merkezleri haline gelmişlerdir. Söz konusu illerin 2012 yılı ve sonrasında gösterdiği bu yapısal sıçrama, 2012/3305 sayılı Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ın (Bakanlar Kurulu, 2012) bölgesel sanayi dinamikleri üzerindeki etkisini ampirik olarak doğrulamaktadır. Karar'ın 18. Maddesinde yer alan Organize Sanayi Bölgelerine yönelik alt bölge destekleri, yeşil teknolojileri besleyen orta-yüksek teknolojili yatırımların (ISIC 2651, 2740 vb.) Düzce, Aksaray ve Bilecik gibi stratejik geçiş bölgelerine yönelmesini sağlamıştır.

Sofistike Ekosistemlerin Şok Direnci

Dörtlü Matris Analizinde "Sofistike Ekosistemler" bölgesinde konumlanan İstanbul, Kocaeli, İzmir, Antalya ve Konya gibi iller, çalışmaya konu olan dönemde yüksek entropi skorlarını istikrarlı bir şekilde korumuşlardır (Örn. İstanbul 2025 Skoru: 1.30). Bu illerin en önemli özelliği, 2008 Küresel Finans Krizi gibi büyük dış şoklarda yapısal bütünlüklerini koruyabilmeleridir. 2008 krizi sırasında Edirne, Kastamonu ve Bilecik gibi düşük entropili illerin yeşil ihracat çeşitliliği tamamen sıfırlanırken; Sofistike Ekosistemlerin entropi skorlarında önemli düzeyde bir çöküş yaşanmaması, çeşitlendirmenin portföy teorisine uygun biçimde ekonomik kırılganlığı azalttığını göstermektedir.

Politika Şokları ve Beklenmedik Kırılmalar

Avrupa Yeşil Mutabakatı ve SKDM'nin etkilerinin yoğun olarak hissedilmeye başlandığı 2021-2025 dönemi, bazı güçlü merkezlerde beklenmedik sektörel daralmalara neden olmuştur. Örneğin, Türkiye'nin gelişmiş sanayi ve teknoloji merkezlerinden biri olan Ankara'nın 2002-2021 yılları arasında entropi skoru 1.10 - 1.25 bandındayken, 2025 yılında aniden 0.51 seviyesine gerilemiştir. Benzer bir düşüş Çanakkale'de de (2012: 0.95 → 2025: 0.45) gözlemlenmiştir. Bu durum, ihracat sepetindeki yüksek katma değerli ürün çeşitliliğinin azaldığını ve kapasitenin belirli bir alana yığıldığını göstermektedir.

Pasif Kapasite ve Bölgesel Eşitsizlik

Bölgesel sanayi politikalarının yeşil dönüşüme entegrasyonu incelendiğinde, yapısal eşitsizliklerin kronik bir şekilde devam ettiği görülmektedir. İlgili dönemde Ardahan, Bayburt, Gümüşhane, Kars ve Tunceli gibi illerin entropi skorunun sıfır civarında ve dolayısıyla Pasif Kapasite bölgesinde olduğu görülmektedir. Bu veri, küresel yeşil tedarik zincirlerine katılımın, ülkenin doğusunda yer alan bu iller için henüz fiili bir ekonomik dinamiğe dönüşmediğini ortaya koymaktadır.

TARTIŞMA VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma, yeşil ekonomiye geçiş sürecinde bölgesel kapasitelerin yalnızca ihracat hacmi üzerinden ölçülmesinin, yapısal kırılganlıkları gizleyen ciddi bir metodolojik yanılsama, başka bir deyişle hacim illüzyonu, yarattığını ampirik olarak ortaya koymuştur. Dörtlü Matris Analizi ile belirlenen bölgesel profiller (Sofistike Ekosistemler, Hacimsel Monokültürler, Gelişen Niş Merkezler ve Pasif Kapasite), Türkiye'nin yeşil endüstriyel dönüşümünde her bölgeye uyan, genel geçer, tek tip sanayi politikalarının yetersiz kalacağını göstermektedir.

Bu bağlamda, SKDM ve Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın yarattığı küresel rekabet baskısı göz önüne alındığında, bölgesel politika yapıcılar ve merkezi otoriteler için aşağıdaki stratejik adımlar önerilmektedir:

a. Teşvik Sisteminde Hacimden Karmaşıklığa Geçişin Sağlanması: Mevcut bölgesel yatırım teşvik sistemleri büyük ölçüde yatırım tutarı, istihdam kapasitesi ve asgari sabit yatırım büyüklüğü gibi hacim odaklı metrik ve göstergelere dayanmaktadır. Politika yapıcılar, teşvik belgelerini tasarlarken shannon entropisi veya benzer çeşitlilik ölçen metotları bir kriter olarak sisteme entegre etmelidir. Bir ilin yeşil ihracat sepetinde daha önce bulunmayan veya payı çok düşük olan yeni bir ISIC Rev. 4 alt sektörüne (örneğin motor ve türbin imalatı veya çevresel ölçüm cihazları) yapılacak yatırımlar ve teşvikler, yalnızca kapasite artırımı yatırımlarına kıyasla daha yüksek oranda desteklenmelidir.

b. Hacimsel Monokültürler için Yeşil Koruma Programları Uygulanması: Kahramanmaraş, Zonguldak ve Kastamonu gibi ihracatı neredeyse tamamen hurda ve atık geri kazanımına sıkışmış "Hacimsel Monokültürler", SKDM kotalarına ve küresel emtia fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı en savunmasız bölgelerdir. Bu illerde Sanayi Odaları ve Kalkınma Ajansları koordinasyonunda yeşil değer zincirinde yükselme programları başlatılmalıdır. Bu politikanın amacı mevcut geri dönüşüm altyapısını; yenilenebilir enerji aksamları veya akıllı şebeke bileşenleri üretebilecek yüksek katma değerli ve bağlantılı endüstrilere entegre etmektir.

c. Gelişen Niş Merkezlerde Ölçek Artışı Sağlanması: Dönem başında sıfır noktasından 1.00 entropi skorunu aşan Bilecik, Düzce, Niğde gibi iller, yeşil teknolojilerde doğru ekosistemi kurmayı başarmış kuluçka merkezleri olarak görülebilir. Bu illerin sorunu çeşitlilik değil, ölçek eksikliğidir. Bu bölgelerde "Yeşil İhtisas Organize Sanayi Bölgeleri" kurularak teknoloji yoğun üretim yapan mevcut firmaların kapasiteleri artırılmalı ve bu iller İstanbul, Kocaeli gibi devlerin tedarik zincirlerine stratejik yan sanayi/ara mamul merkezleri olarak entegre edilmelidir.

ç. Lider Bölgelerin Korunması ve Pasif Bölgelerin Entegrasyonu: Ankara örneğinde görüldüğü üzere kazanılan yüksek entropi skorları statik değildir. Teknolojik yenilenme sağlanmadığında veya pazar tekelleştiğinde çeşitlilik hızla kaybedilebilmektedir. Bu nedenle İstanbul, İzmir, Kocaeli gibi "Sofistike Ekosistemler"de araştırma-geliştirme ve inovasyon destekleri kesintisiz devam etmelidir. Öte yandan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 23 yıldır yeşil ihracat sepetine giremeyen "Pasif Kapasite" illeri (Ardahan, Kars, Tunceli vb.) için geleneksel sanayi beklentilerinden vazgeçilmelidir. Bu bölgelerin coğrafi yapısına uygun spesifik ve stratejik sektör ve alanlarda başlangıç kapasitesi yaratılmalıdır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin küresel yeşil tedarik zincirlerindeki konumu, kaç ton çevre dostu ürün ihraç ettiğiyle değil, bu ürünlerin sektörel yelpazesini ne kadar genişletebildiği ve teknolojik olarak ne kadar karmaşık bir ekosistem kurabildiği ile belirlenecektir. Bu çalışma, bölgesel yeşil rekabetçiliğin temel unsurlarından birinin çeşitlilik olduğunu ampirik olarak ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, yeşil ekonomiye geçiş sürecinde bölgesel rekabetçiliğin yalnızca ihraç edilen ürünlerin niceliksel hacmi ile ölçülemeyeceği hipotezinden yola çıkarak, bölgesel endüstrilerin sektörel karmaşıklığını Shannon Entropisi yöntemiyle analiz etmiştir. Türkiye'nin 81 ili için 2002-2025 dönemi ISIC Rev. 4 verileri kullanılarak gerçekleştirilen analizler, hacim ve çeşitlilik arasındaki yapısal uçurumları ortaya koymuştur. Çalışma sonucunda, bölgesel yeşil ihracat kapasitelerinin homojen bir gelişim izlemediği; illerin küresel şoklara, uygulanan teşvik mekanizmalarına ve sanayi geçmişlerine göre Sofistike Ekosistemler, Hacimsel Monokültürler, Gelişen Niş Merkezler ve Pasif Kapasite olmak üzere dört farklı kategoride incelenebileceği görülmektedir.

Bulgular, ihracatı sadece tek bir çevre teknolojisine sıkışmış illerin, yüksek kapasiteye sahip görünseler dahi dışsal şoklara karşı son derece kırılgan olabileceğini ortaya koymaktadır. Buna karşın yeşil ürün portföyünü dengeli bir ekosisteme dönüştürebilen illerin yapısal direncini artırdığı görülmüştür. Geleneksel ağır sanayi geçmişi olmamasına rağmen, özellikle 2012 sonrası teşvik sistemiyle sıçrama yapan kuluçka merkezleri, doğru politikalar uygulandığında illerin yeşil değer zincirlerinde yükselebileceğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, Türkiye'nin SKDM gibi yeni küresel zorunlulukları aşabilmesi için sanayi politikalarının odağını ne kadar çok üretildiğinden, ne kadar nitelikli ve çeşitli üretildiğine kaydırması gerektiğini teorik ve pratik düzeyde ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

APEC. (2012). *APEC List of Environmental Goods*. Annex C to the 2012 APEC Economic Leaders' Declaration. Vladivostok, Russia: Asia-Pacific Economic Cooperation.

Bakanlar Kurulu. (2012). *Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar (Karar Sayısı: 2012/3305)*. T.C. Resmî Gazete (Sayı: 28328, 19 Haziran 2012). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara.

Balavac, M., & Pugh, G. (2016). The link between trade openness, export diversification, institutions and output volatility in transition countries. *Economic Systems, 40*, 273-287. https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2016.02.001

Barbieri, E., Capoani, L., Cattaruzzo, S., & Corò, G. (2024). Export diversification dimensions and performance: Analysis and industrial policy insights from Italian territories over Covid-19 shocks. *Socio-Economic Planning Sciences*, *94*, 101923. https://doi.org/10.1016/j.seps.2024.101923

Basile, R., Parteka, A., & Pittiglio, R. (2018). Export diversification and economic development: a dynamic spatial data analysis. *Review of International Economics*, *26*(3), 634-650. https://doi.org/10.1111/roie.12316

Benli, M., & Gültekin, S. (2025). The Impact of Export Diversification on Economic Growth by Provinces in Türkiye. *Trends in Business and Economics*, *39*(1), 1-13. https://doi.org/10.16951/trendbusecon.1513359

Can, M., Ben Jebli, M., & Brusselaers, J. (2022). Can green trade save the environment? Introducing the Green (Trade) Openness Index. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(29), 44091-44102. https://doi.org/10.1007/s11356-022-18920-w

Çetin, R. (2026). A systematic literature review on the effects of the EU Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) on international trade. *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(1), 1-21. https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1811863

Dias Paião Júnior, G., & Ferraz, D. (2024). Economic diversification and sustainable growth: a systematic literature review and bibliometric analysis. *Environment, Development and Sustainability*, 1-49. https://doi.org/10.1007/s10668-024-05667-2

Erdogdu, E. (2025). The Carbon Border Adjustment Mechanism: Opportunities and challenges for non-EU countries. *WIREs Energy and Environment*. https://doi.org/10.1002/wene.70000

Eşiyok, S., Ariş, E., & Antmen, F. (2023). Ranking and Evaluation of G7 Countries and Turkey by GGGI Indicators Using ENTROPY, CRITIC and EDAS Methods. *Çukurova*

Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, *38*(3), 647-660. https://doi.org/10.21605/cukurovaumfd.1377228

Eti, S., Çelebi, B. (2021). Defining the Main Risk Factors for Solar Energy Companies with Fuzzy Entropy. In: Dinçer, H., Yüksel, S. (eds) Financial Strategies in Competitive Markets. Contributions to Finance and Accounting. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68612-3_25

Eurostat. (2016). *Environmental goods and services sector accounts: Practical guide* (2016 edition). Publications Office of the European Union.

Gozgor, G., & Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental Kuznets curve: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, *23*(21), 21594-21603. https://doi.org/10.1007/s11356-016-7403-9

Haddad, M., Lim, J. J., Pancaro, C., & Saborowski, C. (2013). Trade openness reduces growth volatility when countries are well diversified. *Canadian Journal of Economics, 46*(2), 765-790. https://doi.org/10.1111/caje.12031

Lee, C.-C., Xing, W., Wu, W., & Lee, C.-C. (2023). Export diversification and the green economy: the key role of economic risk. *Technological and Economic Development of Economy, 29*(2), 717-740. https://doi.org/10.3846/tede.2023.18532

Lee, J., & Yu, B.-K. (2019). The effects of export diversification on macroeconomic stabilization: Evidence from Korea. *KDI Journal of Economic Policy, 41*(1), 1-14.

Li, K., & Wan, S. (2025). The Road to Green Development: Vertical Spillovers in the Exports of Environmental Goods by Enterprises. *Accounting & Finance*, *65*(4), 3546-3573. https://doi.org/10.1111/acfi.70053

Mano, H., & Combary, O. S. (2025). Effects of export diversification on economic vulnerability: the case of WAEMU countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, *34*(7), 1872-1892. https://doi.org/10.1080/09638199.2025.2482542

Mealy, P., & Teytelboym, A. (2022). Economic complexity and the green economy. *Research Policy, 51*(8), 103948. https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.103948

Naimoğlu, M., Şahin, S., & Özbek, S. (2025). Governance, corruption, trade openness, and innovation: key drivers of green growth and sustainable development in Türkiye. *Sustainable Development*, *33*(3), 4147-4162. https://doi.org/10.1002/sd.3346

Nguyen, C. P., & Schinckus, C. (2023). How do countries deal with global uncertainty? Domestic ability to absorb shock through the lens of the economic complexity and export diversification. *Quality & Quantity*, *57*(3), 2591-2618. https://doi.org/10.1007/s11135-022-01478-7

Odugbesan, J. A., Rjoub, H., Ifediora, C. U., & Iloka, C. B. (2021). Do financial regulations matters for sustainable green economy: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research, 28*, 56642–56657. https://doi.org/10.1007/s11356-021-14645-4

OECD (1999). *The environmental goods and services industry: Manual for data collection and analysis*. Organisation for Economic Co-operation and Development.

OECD (2011), *Towards Green Growth*, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/9789264111318-en

Serezli, E., Yüksel, S., Tamer, İ., Dinçer, H. (2021). The Role of Innovative Renewable Energy Investment Strategies on Macroeconomic Stability. *In: Dinçer, H., Yüksel, S. (eds) Financial Strategies in Competitive Markets. Contributions to Finance and Accounting.* Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68612-3_12

Soto, G. H., & Chen, J. (2026). Green Exports and Wages: The Role of Service Outsourcing Demonstration City Status in Chinese Firms. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, s.1-14. https://doi.org/10.1002/csr.70636

UNEP. (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. United Nations Environment Programme.

Vona, F., & Bontadini, F. (2022). Anatomy of green specialisation: evidence from EU production data, 1995-2015. *Fondazione Eni Enrico Mattei Working Papers*

Wang, B., Zhao, W., & Yang, X. (2023). Do economic complexity and trade diversification promote green growth in the BRICTS region? Evidence from advanced panel estimations. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, *36*(2). https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2142148

Widyansyah, D. M. (2025). Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) and its implications for developing economies: A systematic literature review. *Indonesian Journal of Energy, 8*(2), 162-176. https://doi.org/10.33116/ije.v8i2.292

Zélity, B. (2025). Export diversification and macroeconomic shocks. *The World Economy*, 742-778. https://doi.org/10.1111/twec.13653

Zhang, X., Li, J., Liu, G., Ren, L., Yu, J., Yan, J., & Hong, X. (2026). Impact of Environmental Regulation on Firm's Green Trade Development: Perspective from Trade Scale, Technology, and Diversification of China. *Sustainability*, *18*(9), 4476. https://doi.org/10.3390/su18094476

AVRUPA ÜLKELERİ VE TÜRKİYE PALYATİF BAKIM HİZMETLERİ

PALLIATIVE CARE SERVICES IN EUROPEAN COUNTRIES AND TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Arzu NURDAŞ

Girne Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Girne, KKTC.

arzu.nurdas@kyrenia.edu.tr,

ORCID NO: 0009-0001-5822-1450

ÖZET

Ölüm ve ölme sürecinin sağlık hizmetlerinde çoğunlukla teknik bir süreç gibi ele alındığı, bu durumun da hastaların ve ailelerin psikososyal ihtiyaçlarının geri planda kalmasına yol açtığı ifade edilmektedir. Ölümün hastane ortamında aşırı tıbbileştirilmesi nedeniyle sürecin duygusal ve insani yönünün zayıfladığı, bunun da "yalnız ve mekanik ölüm" algısını güçlendirdiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle palyatif bakımın güçlendirilmesi ve ölüm sürecine daha bütüncül, insan onurunu merkeze alan bir yaklaşım getirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Almanya, İngiltere, Hollanda ve İskandinav ülkeleri, palyatif bakım alanında dünyanın en gelişmiş sağlık sistemleri arasında yer almaktadır. Bu ülkelerde palyatif bakım, yalnızca yaşamın son dönemine değil, kronik ve ilerleyici hastalıkların erken evrelerinden itibaren entegre bir hizmet olarak sunulur. Almanya'da palyatif bakım, özellikle hastane tabanlı uzman ekipler ve evde bakım hizmetleriyle güçlü bir yapıya sahiptir. Sigorta sistemi sayesinde hizmetlere erişim oldukça yaygındır. İngiltere, palyatif bakımın modern anlamda geliştiği ülkelerden biridir. Hospis hareketi burada doğmuş hem kamu hem de gönüllü kuruluşlar güçlü bir ağ oluşturmuştur. NHS sistemi içinde entegre hizmet verilir. Hollanda'da ötenazi tartışmalarıyla birlikte palyatif bakım da oldukça sistematik gelişmiştir. Evde bakım hizmetleri ve hasta merkezli yaklaşım öne çıkar. İskandinav ülkelerinde (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya) palyatif bakım, sosyal devlet modeli sayesinde güçlü sosyal desteklerle yürütülür. Multidisipliner ekipler, hasta ve aile odaklı bakım sağlanır.

Türkiye'de palyatif bakım, özellikle son yıllarda gelişen bir sağlık hizmetidir ve daha çok devlet hastaneleri ile üniversite hastanelerinde sunulmaktadır. Kanser ve ileri evre kronik hastalığı olan hastalara yönelik ağrı kontrolü, semptom yönetimi ve psikososyal destek sağlanır. Evde sağlık hizmetleri de bu sürecin bir parçasıdır ancak kapasite ve erişim açısından sınırlılıklar vardır. Multidisipliner ekip yaklaşımı yaygınlaşmaya başlamış olsa da uzman personel ve eğitim düzeyi hâlâ gelişim aşamasındadır. Hospis benzeri bağımsız bakım merkezleri ise oldukça sınırlıdır.

Sonuç olarak palyatif bakım; ağrı kontrolü, psikososyal destek, hasta özerkliği ve yaşam kalitesinin artırılması üzerine kuruludur. Eğitimli personel, evde bakım sistemleri ve sağlık sigortası kapsamı bu hizmetlerin etkinliğini artırmaktadır.

Anahtar kelimeler: Palyatif bakım, Evde bakım, Avrupa.

ABSTRACT

It is noted that death and the dying process are often treated as a purely technical process in healthcare settings, a situation that leads to the psychosocial needs of patients and their families being sidelined. It is emphasized that the excessive medicalization of death in the hospital setting weakens the emotional and human aspects of the process, thereby reinforcing the perception of "lonely and mechanical death." For this reason, it is noted that palliative care must be strengthened and a more holistic approach centered on human dignity must be adopted toward the dying process.

Germany, the United Kingdom, the Netherlands, and the Scandinavian countries are among the world's most advanced healthcare systems in the field of palliative care. In these countries, palliative care is provided as an integrated service not only during the final stages of life but also from the early stages of chronic and progressive illnesses. In Germany, palliative care has a strong infrastructure, particularly through hospital-based specialist teams and home care services. Thanks to the insurance system, access to these services is quite widespread. The United Kingdom is one of the countries where palliative care has developed in a modern sense. The hospice movement originated here, and both public and voluntary organizations have formed a strong network. Services are provided as an integrated part of the NHS system. In the Netherlands, palliative care has developed quite systematically alongside debates on euthanasia. Home care services and a patient-centered approach are emphasized. In the Nordic countries (Sweden, Norway, Denmark, Finland), palliative care is delivered with strong social support thanks to the welfare state model. Multidisciplinary teams provide care focused on the patient and their family.

In Turkey, palliative care is a health service that has developed particularly in recent years and is primarily provided in public and university hospitals. Pain control, symptom management, and psychosocial support are provided for patients with cancer and advanced-stage chronic illnesses. Home health services are also part of this process, but there are limitations in terms of capacity and access. Although the multidisciplinary team approach has begun to gain traction, the availability of specialized staff and the level of training are still in the developmental stage. Independent care centers similar to hospices, meanwhile, remain quite limited.

In conclusion, palliative care is based on pain control, psychosocial support, patient autonomy, and improving quality of life. Trained staff, home care systems, and health insurance coverage enhance the effectiveness of these services.

Keywords: Palliative care, Home care, Europe.

GİRİŞ

Ölüm ve palyatif bakım, modern sağlık sistemlerinde yalnızca yaşamın son dönemine yönelik tıbbi müdahaleler değil, aynı zamanda yaşam kalitesini korumaya odaklanan bütüncül bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre palyatif bakım, yaşamı tehdit eden hastalıklarda ağrı ve diğer fiziksel, psikososyal ve ruhsal sorunların erken dönemde yönetilmesiyle hasta ve ailesinin yaşam kalitesini artırmayı amaçlar. Bu yaklaşım, ölümü

kaçınılması gereken bir başarısızlık değil, yaşamın doğal bir parçası olarak görür ve insan onurunu korumayı temel ilke kabul eder (Radbruch vd., 2020, WHO, 2020).

Literatürde palyatif bakımın önemi klinik, psikososyal ve etik boyutlarda değerlendirilmektedir. Klinik olarak semptom kontrolü ve gereksiz hastane yatışlarının azaltılmasını sağlarken, psikososyal açıdan hasta ve ailelerin sürece uyumunu destekler. Etik açıdan ise özerklik, karar verme sürecine katılım ve insan onurunun korunması öne çıkar. Bu nedenle palyatif bakım, "iyi ölüm" kavramını mümkün kılan ve özellikle evde bakım sistemleriyle entegre edilmesi gereken temel bir sağlık hizmeti alanı olarak kabul edilmektedir (Järviö vd., 2023, Morgan ve Gazarian 2023, Radbruch vd., 2020).

Günümüzde palyatif bakımın sadece hastanelerle sınırlı olması konusu ölümün mekanik ve yalnız bir olguya dönüşmesi endişe yaratmaktadır. Bu konu ile ilgili İsveç Ruh Sağlığı Derneği'nin sağlık hizmetlerinde ölümün yönetilmesindeki sorunlar uzun yıllar önce vurgulanmıştır.

> *Ölüm, artık herkesin ölüm döşeğinin etrafında toplandığı, evde sıkça gerçekleşen bir olay olmaktan çıkıp kurumsallaşmış bir hale geldi. Günümüzde ölüm, sessizlik ve yalnızlık içinde, kişisel olmayan ve yabancı ortamlarda gerçekleşiyor. Çoğu insan sağlık tesislerinde ölüyor, ancak orada unutuluyor ve saklanıyor (Feigenberg, 1974).*

AVRUPA ÜLKELERİ VE TÜRKİYE'DE PALYATİF BAKIM HİZMETLERİ

Palyatif bakım sistemleri, dünya genelinde farklı yaklaşımlar doğrultusunda yapılandırılmakta olup, bu sistemler örnek uygulamalar sunan bazı ülkeler temelinde incelenmiştir.

Almanya

Almanya'da evde bakım sistemi, zorunlu uzun dönem bakım sigortası olan Pflegeversicherung üzerine kuruludur. Literatürde bu model "sigorta temelli uzun süreli bakım sistemi" olarak tanımlanır. Bireyler Pflegegrad adı verilen bir değerlendirme sistemiyle bakım ihtiyacına göre sınıflandırılır ve buna göre evde bakım hizmeti, hemşirelik desteği ve sosyal bakım hizmetleri finanse edilir. Evde bakım hizmetleri ambulant bakım ekipleri tarafından sunulur ve kişisel bakım, tıbbi bakım ve günlük yaşam desteğini kapsar. Palyatif bakım açısından Almanya oldukça gelişmiş bir entegrasyon modeline sahiptir. Specialized Palliative Home Care (SAPV) sistemi sayesinde ileri evre hastalar ev ortamında multidisipliner ekipler tarafından takip edilir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün "erken palyatif bakım entegrasyonu" yaklaşımı Almanya'da güçlü şekilde uygulanmaktadır ve evde bakım ile palyatif hizmetler birbirine entegre yapıdadır (BMG, 2022).

Almanya'da uzmanlaşmış palyatif bakım hizmetlerinin dağılımını inceleyen çalışmalar, ülkede toplam 673 hizmet bulunduğunu göstermektedir. Bunların önemli kısmını hastane temelli palyatif bakım üniteleri, evde bakım ekipleri ve danışma ekipleri oluşturmaktadır. Hizmetlerin çoğu kentsel bölgelerde yoğunlaşırken, 110 ilçede hiçbir palyatif bakım hizmeti bulunmamaktadır. Bu durum, kırsal alanlarda belirgin erişim eşitsizliğine işaret etmektedir (Heckel vd., 2024).

Coğrafi erişim açısından bakıldığında, nüfusun büyük bölümü bir saat içinde palyatif bakım hizmetlerine ulaşabilse de özellikle evde bakım ve danışma ekiplerine erişimde önemli zaman farkları bulunmaktadır. Yapılan bir çalışmada ortalama erişim süresi yaklaşık 22 dakika olarak hesaplanmıştır. Ancak milyonlarca kişi en yakın hizmete bir saatten uzun sürede ulaşabilmektedir. Bu nedenle hizmetlerin yalnızca varlığı değil, bölgesel dağılımı ve entegrasyonu kritik önem taşımaktadır. Almanya son yıllarda palyatif bakım alanında ilerleme kaydetmiş olsa da kapasite hâlâ ihtiyaçların altındadır. Mevcut hizmet yoğunluğu, olması gereken düzeyin oldukça altındadır ve özellikle evde uzman palyatif bakım ekiplerinde ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Buna rağmen hastaların çoğu evde bakım istemesine karşın yaşamlarının son dönemini hastanelerde geçirmektedir. Çalışmalar ayrıca, palyatif bakımın etkili olabilmesi için hastane, evde bakım ve danışma ekiplerinin birbirini tamamlayan bir sistem içinde çalışması gerektiğini vurgulamaktadır. Birinci basamak sağlık hizmetleri ile uzman ekiplerin iş birliği, hem yaşam kalitesini artırmakta hem de bakımın sürekliliğini sağlamaktadır. Bu nedenle Almanya'da palyatif bakımın geliştirilmesinde temel ihtiyaç, hizmet sayısını artırmanın yanı sıra bölgesel erişim eşitliğinin ve ağ yapısının güçlendirilmesidir (Gesell vd., Heckel vd., 2024, 2023, Stiel vd., 2024).

İngiltere

İngiltere'de evde bakım sistemi sağlık hizmeti ve sosyal bakım olarak ikiye ayrılmıştır. Literatürde bu yapı "split system" yani parçalı bakım modeli olarak tanımlanır. Sağlık hizmetleri Ulusal Sağlık Sistemi (NHS) tarafından sağlanırken, günlük yaşam desteği ve kişisel bakım genellikle yerel yönetimler veya özel bakım şirketleri tarafından yürütülür. Finansman sistemi gelir durumuna göre değişir ve "means-tested" yapıdadır. Palyatif bakım İngiltere'de oldukça kurumsallaşmış bir alandır. Palyatif bakım NHS kapsamında evde bakım hizmetleri ile desteklenir. Ayrıca sivil toplum kuruluşları (Marie Curie ve Macmillan gibi yapılar) evde palyatif bakımın önemli bir parçasıdır. Bu nedenle İngiltere'de evde palyatif bakım güçlüdür. Ancak sosyal bakım ve sağlık hizmetleri arasında yapısal ayrım devam etmektedir (NHS, 2015, NHS, 2022).

Literatür çalışmaları İngiltere'de palyatif ve yaşam sonu bakım hizmetlerinin hâlâ "değişken ve eşitsiz" olduğunu ortaya koymaktadır. Farklı bölgelerde yaşayan hastaların palyatif bakım hizmetlerine erişiminde ciddi farklılıklar bulunduğu; özellikle yaş, etnik köken, sosyoekonomik durum ve yaşanılan bölgeye bağlı olarak bakım kalitesinin değişebildiği vurgulanmaktadır. Bazı hastaların kaliteli ve zamanında palyatif bakım alırken, diğerlerinin yeterli destekten mahrum kaldığı belirtilmektedir. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayanlar, bakım evlerinde kalanlar, evsiz bireyler, öğrenme güçlüğü olan kişiler ve etnik azınlık gruplarının hizmetlere erişimde daha fazla sorun yaşadığı ifade edilmektedir. Ayrıca yaşamın son döneminde bakım ihtiyacının giderek arttığı, ancak sağlık sistemi kapasitesinin bu ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığına dikkat çekilmektedir. Palyatif bakım hizmetlerinin yalnızca kanser hastalarıyla sınırlı olmaması gerektiğini, demans, kalp yetmezliği ve nörolojik hastalıklar gibi kronik hastalıklara sahip bireylerin de eşit şekilde bu hizmetlerden yararlanması gerektiğini savunmaktadır. Bunun yanında sağlık çalışanı eksikliği, finansman sorunları ve koordinasyon yetersizliği gibi yapısal problemlerin bakım kalitesini olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Çalışmalarda bulunan ortak noktalar İngiltere'de palyatif bakım sisteminin geliştirilmesi için ulusal düzeyde daha güçlü planlama, sürdürülebilir finansman, eğitimli personel desteği ve hizmetler arasında daha iyi

entegrasyon gerektiğini vurgulamaktadır. Amaç, yaşamın son dönemindeki tüm bireylerin eşit, insan onuruna uygun ve kaliteli bakıma erişimini sağlamaktır (Mahase, 2023, Sleeman vd., 2021)

Hollanda

Hollanda'da evde bakım sistemi Uzun süreli bakım (Wlz), sağlık sigortası (Zvw) ve belediye sosyal destek sistemi (Wmo) olmak üzere üç temel yapı üzerinden yürütülür. Literatürde bu model entegre refah devleti bakım sistemi olarak geçer. Evde bakım hizmetleri hem sağlık hem de sosyal bakım boyutunu içerir ve bakım planları genellikle vaka yönetimi yaklaşımıyla hazırlanır. Multidisipliner ekipler (hemşire, sosyal hizmet uzmanı, aile hekimi) evde hizmet verir. Palyatif bakım Hollanda'da oldukça gelişmiş ve evde hospis uygulamaları yaygındır. Aile hekimi merkezli bir sistemle terminal dönem hastaların büyük bölümü evde takip edilir. WHO'nun toplum temelli palyatif bakım modeline en yakın sistemlerden biri olarak kabul edilir. Evde bakım ile palyatif bakım arasında güçlü bir bütünleşme vardır (Van Beek vd, 2013, ZiN, 2022,).

İskandinav Ülkeleri

İskandinav ülkelerinde palyatif bakım politikaları, güçlü refah devleti anlayışı ve evrensel sağlık hizmeti modeli temelinde gelişmiştir. Özellikle İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya ve İzlanda'da palyatif bakım; yalnızca yaşamın son dönemine yönelik bir hizmet değil, bireyin yaşam kalitesini korumayı amaçlayan kapsamlı bir sağlık hakkı olarak değerlendirilmektedir. Bu ülkelerde palyatif bakım hizmetleri büyük ölçüde kamu tarafından finanse edilmekte ve sağlık sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak organize edilmektedir (Raja vd, 2023, Winger vd., 2024).

İskandinav ülkelerinde palyatif bakım sistemlerini inceleyen çalışmalar, İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya ve İzlanda'da hizmetlerin büyük ölçüde kamu tarafından finanse edilen, evde bakım odaklı ve multidisipliner ekiplerle yürütülen entegre sistemler olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde palyatif bakım, sağlık politikalarına erken dönemde dahil edilmiş ve hasta hakları, yaşam kalitesi ve insan onuru temel ilkeler olarak benimsenmiştir. Ancak araştırmalar, özellikle kırsal ve uzak bölgelerde uzman palyatif bakım hizmetlerine erişimde eşitsizliklerin devam ettiğini vurgulamaktadır. Genel olarak sistemler güçlü bir refah devleti yapısına dayanmakla birlikte, yaşlanan nüfus ve personel eksikliği ortak bir sorun olarak öne çıkmaktadır (Kontro, 2025, Stølen vd., 2024).

İskandinav ülkelerindeki ortak yaklaşım; palyatif bakımın erken başlanması, multidisipliner ekiplerle yürütülmesi, evde bakım hizmetlerinin güçlendirilmesi ve bakımın insan onuruna uygun şekilde sunulmasıdır. Ayrıca bu ülkelerde palyatif bakım yalnızca kanser hastalarıyla sınırlı görülmemekte; kronik ve ilerleyici tüm hastalık gruplarını kapsayan bütüncül bir bakım modeli benimsenmektedir. Buna rağmen kırsal bölgelerde hizmet erişimi, uzman personel eksikliği ve yaşlanan nüfusun artan ihtiyaçları, İskandinav ülkelerinde de çözülmesi gereken temel sorunlar arasında yer almaktadır (Raja vd, 2023).

İtalya

İtalya'da 2010/38 sayılı ve 12 maddeli yasa, palyatif bakımı sağlık hizmetlerinin temel bir parçası olarak tanımlayarak hastaların ve ailelerinin hastane, ev ve hospis ortamlarında

kapsamlı destek almasını amaçlamaktadır. Yasa; palyatif bakımın herkes için erişilebilir olmasını, sağlık çalışanlarının bu alanda eğitilmesini, bakımın geliştirilmesi için fon ve veri izleme sistemleri oluşturulmasını, pediatrik palyatif bakımın düzenlenmesini ve ağrı yönetiminin güçlendirilmesini öngörmektedir. Ayrıca hasta, aile ve sağlık personeli arasındaki etkili iletişimin önemini vurgulayarak yaşam kalitesini artırmayı hedeflemektedir (Volonninov d., 2024).

İtalya'da palyatif bakım alanında önemli yasal gelişmeler ve hospis sayısında artış yaşanmasına rağmen, hizmetlerin ülke genelinde eşit dağılımı sağlanamamıştır. Kuzey ve Güney İtalya arasında sağlık altyapısı, ekonomik kaynaklar ve hizmet erişimi açısından belirgin farklılıklar bulunmaktadır ve bölgesel özerk sağlık sistemi bu eşitsizlikleri artırmaktadır. Tıbbi turizm bazı alanlarda görülse de palyatif bakım hastalarının taşınmasının zor olması nedeniyle bu alanda uygulanamamaktadır. Son yıllarda bireysel bakım planları, çok boyutlu değerlendirmeler ve ulusal palyatif bakım ağları geliştirilmiş olsa da finansal yetersizlikler ve bölgesel uygulama farklılıkları nedeniyle hizmetlerin etkin ve eşit sunumunda sorunlar devam etmektedir. Yaşam sonu kararlarıyla ilgili vakalar (Eluana Englaro ve Davide Trentini) toplumda önemli tartışmalar yaratmış ve 2010 tarihli 38 sayılı Palyatif Bakım Yasası'nın oluşumuna katkı sağlamıştır. Katolik Kilisesi palyatif bakımı desteklemekte ve yaşamın korunması ilkesi doğrultusunda bu yaklaşımı öne çıkarmaktadır. Papalık Yaşam Akademisi ve Pal-LIFE projesi ise palyatif bakımın yaygınlaştırılmasını, yasanın uygulanmasını ve toplumda farkındalığın artırılmasını hedeflemektedir (European Commission, 2021, Volonninov d., 2024).

Türkiye

Palyatif bakım açısından Türkiye'de sistem büyük ölçüde hastane merkezlidir. Genel sağlık sigortası kapsamında yer almakta ve hastanelerde palyatif bakım klinikleri kurulmuş durumdadır. Özellikle kanser gibi hastalıklarda ağrı kesmek ve yaşam kalitesini yükseltmek hedef alınmaktadır. Buna karşın evde palyatif bakım hizmetleri gelişme aşamasındadır ve bazı pilot uygulamalar dışında yaygın değildir. WHO'nun önerdiği toplum temelli palyatif bakım modeli henüz tam olarak entegre edilmemiştir. Bu nedenle Türkiye'de evde bakımın önemli bir kısmı aileler tarafından yürütülmektedir. Türkiye'de evde bakım sistemi bütüncül tek bir yapı altında değil, farklı kurumlar arasında dağılmış durumdadır. Sağlık Bakanlığı evde sağlık hizmetleri kapsamında doktor ve hemşire ekipleriyle tıbbi bakım sunarken, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı engelli ve yaşlı bireylere evde bakım yardımı sağlamaktadır. Ayrıca belediyeler sınırlı ölçüde evde destek hizmetleri sunabilmektedir ve özel sektör de ücretli bakım hizmetleri ile sistemi tamamlamaktadır. Literatürde bu yapı parçalı evde bakım sistemi olarak tanımlanır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2023, T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

Bu bağlamda; İskandinav ülkeleri, Almanya ve Hollanda, sigorta ve entegre bakım açısından en gelişmiş modellerdir. İngiltere, güçlü palyatif bakım ağına rağmen sistem ayrışması yaşar. Türkiye, evde bakım entegrasyonu hızlı gelişmekle birlikte sistem bütünlüğü açısından henüz geçiş aşamasındadır.

SONUÇ

Avrupa'da palyatif bakım, güçlü yasal düzenlemeler ve entegre sağlık sistemleriyle gelişmiş; hasta hakları, yaşam kalitesi ve evde bakım ön plana çıkmıştır. Ancak bölgesel eşitsizlikler,

kırsal alanlarda erişim sorunları ve personel eksikliği ortak problemler olarak devam etmektedir. Türkiye'de ise palyatif bakım daha parçalı bir yapıya sahiptir ve evde bakım hizmetleri gelişme aşamasındadır. Genel olarak Avrupa sistemleri daha gelişmiş ve bütüncülken, Türkiye'de sistemin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Bundesministerium für Gesundheit-Almanya Federal Sağlık Bakanlığı (BMG). (2022). *Pflegeversicherung: Informationen zur sozialen Pflegeversicherung*. https://www.bundesgesundheitsministerium.de

European Commission. (2021). Long-term care report: Trends, challenges and opportunities in an ageing society. *Publications Office of the European Union*. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b39728e3-cd83-11eb-ac72-01aa75ed71a1/language-en

Feigenberg, L. (1974). *Det gjorde jag också* (*Ben de öyle yaptım)*. İsveç Ruh Sağlığı Derneği.

Gesell, D., Hodiamont, F., Bausewein, C., & Koller, D. (2023). Accessibility to specialist palliative care services in Germany: A geographical network analysis. *BMC Health Services Research, 23(1),* 786. https://doi.org/10.1186/s12913-023-09751-7

Heckel, M., Peters, J., Schweighart, S., Habermann, M., & Ostgathe, C. (2024). Knowledge and public perception of palliative care in Germany. *Journal of Palliative Medicine, 27*(8), 986–992. https://doi.org/10.1089/jpm.2023.0630

Järviö, T., Nosraty, L., & Aho, A. L. (2023). Older individuals' perceptions of a good death: A systematic literature review. Death Studies, 47(4), 476–489. https://doi.org/10.1080/07481187.2022.2092787

Kontro, M. (2025). The development of palliative care in Finland and its societal impacts: A scoping review. *Journal of Social Work in End-Of-Life & Palliative Care*, *21*(1), 72–93.
https://doi.org/10.1080/15524256.2025.2468217

Mahase E. (2023). Palliative and end-of-life care in England is "variable and inequitable," report finds. *BMJ (Clinical research ed.)*, *382*, 1635. https://doi.org/10.1136/bmj.p1635

Morgan, J., & Gazarian, P. (2023). A good death: A synthesis review of concept analyses studies. *Collegian*, *30*(2), 236-246. https://doi.org/10.1016/j.colegn.2022.08.006

National Health Service England (NHS). (2015). *Actions for end of life care: 2014–16*. https://www.england.nhs.uk/wp-content/uploads/2014/11/actions-eolc.pdf

National Health Service England (NHS). (2022). *Palliative and end of life care: Statutory guidance*. https://www.england.nhs.uk/wp-content/uploads/2022/07/Palliative-and-End-of-Life-Care-Statutory-Guidance-for-Integrated-Care-Boards-ICBs-September-2022.pdf

Radbruch, L., De Lima, L., Knaul, F., Wenk, R., Ali, Z., Bhatnaghar, S., Blanchard, C., Bruera, E., Buitrago, R., Burla, C., Callaway, M., Munyoro, E. C., Centeno, C., Cleary, J., Connor, S., Davaasuren, O., Downing, J., Foley, K., Goh, C., Gomez-Garcia, W., … Pastrana, T. (2020). Redefining Palliative Care-A New Consensus-Based Definition. *Journal of Pain and Symptom Management*, *60*(4), 754–764. https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2020.04.027

Raja, M., Kymre, I. G., Bjerkan, J., Galvin, K. T., & Uhrenfeldt, L. (2023). National digital strategies and innovative eHealth policies concerning older adults' dignity: A document analysis in three Scandinavian countries. *BMC Health Services Research*, *23*(1), 848. https://doi.org/10.1186/s12913-023-09867-w

Sleeman, K. E., Timms, A., Gillam, J., Anderson, J. E., Harding, R., Sampson, E. L., & Evans, C. J. (2021). Priorities and opportunities for palliative and end of life care in United Kingdom health policies: A national documentary analysis. *BMC Palliative Care, 20(1),* 108. https://doi.org/10.1186/s12904-021-00802-6

Stiel, S., Ernst, A., Apolinarski, B., Röwer, H. A. A., de Jong, L., Burger, B., Schütte, S., Schneider, N., Damm, K., Stahmeyer, J. T., & Herbst, F. A. (2024). Consensus-based recommendations for the development and expansion of palliative day care clinics in Germany: Results of a Delphi study. *BMC Palliative Care, 23(1),* 116. https://doi.org/10.1186/s12904-024-01441-3

Stoelen, K. M. S., Raunkiaer, M., Winther, K., Grubert, M. V., & Bøgeskov, B. O. (2021). Palliative care volunteer roles in Nordic countries: Qualitative studies-systematic review and thematic synthesis. *BMJ Supportive & Palliative Care*, bmjspcare-2021-003330. Advance online publication. https://doi.org/10.1136/bmjspcare-2021-003330

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2023). *Palyatif bakım hizmetlerinin uygulama usul ve esasları hakkında yönerge*. https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/38464/0/palyatif-bakim-hizmetlerinin-uygulama-usul-ve-esaslari-hakkinda-yonergepdf.pdf

T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Evde bakım yardımı hizmetleri*. https://www.aile.gov.tr/sss/engelli-ve-yasli-hizmetleri-genel-mudurlugu/evde-bakim-yardimi-ve-gunduz-hizmetleri/

Van Beek, K., Woitha, K., Ahmed, N., Menten, J., Jaspers, B., Engels, Y., Ahmedzai, S. H., Vissers, K., & Hasselaar, J. (2013). Comparison of legislation, regulations and national health strategies for palliative care in seven European countries (Results from the Europall Research Group): A descriptive study. *BMC Health Services Research, 13*, 275. https://doi.org/10.1186/1472-6963-13-275

Volonnino, G., D'Antonio, G., Cuomo, F., Pellegrini, L., Di Fazio, N., Ferrara, M., Arcangeli, M., & Frati, P. (2024). Palliative care as a fundamental human right: Where are we at in Italy? *La Clinica Terapeutica, 175*(4), 252–258. https://doi.org/10.7417/CT.2024.5072

World Health Organization (WHO). (2020). *Palliative care*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/palliative-care

Winger, A., Holmen, H., Birgisdóttir, D., Lykke, C., Lövgren, M., Neergaard, M. A., Grönroos, M., Kero, J., Kristinsdóttir, O., Pétursdóttir, Á. B., & Castor, C. (2024). Children

with palliative care needs - the landscape of the nordic countries. *BMC Palliative Care*, *23*(1), 118. https://doi.org/10.1186/s12904-024-01447-x

Zorginstituut Nederland-Hollanda Sağlık Kurumu (ZiN). (2022). *Long-term care in the Netherlands*. https://www.government.nl/themes/family-health-and-care/nursing-homes-and-residential-care/long-term-care-act-wlz

SIĞINAK TEORİSİ KAPSAMINDA KOSOVA VE KKTC'NİN KARŞILAŞTIRMASI

SHELTER THEORY AND SMALL STATES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF KOSOVO AND THE TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS

Dr. Öğretim Üyesi Hande EROL

Ege Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0525-3846

handezeyneperol@outlook.com

ÖZET

Bu çalışma, küçük devletlerin uluslararası sistemde güvenlik, meşruiyet ve sürdürülebilirlik arayışlarını açıklamak amacıyla geliştirilen sığınak teorisi çerçevesinde Kosova ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) karşılaştırmalı analizini gerçekleştirmektedir. Sığınak teorisi (shelter theory) küçük devletlerin sınırlı askeri kapasite, ekonomik kırılganlık ve diplomatik izolasyon gibi yapısal dezavantajlarını telafi edebilmek amacıyla büyük güçler ve uluslararası örgütlerden güvenlik, ekonomik destek ve siyasal meşruiyet biçiminde "sığınak" aradığını ileri sürmektedir. Çalışmanın temel amacı, sığınak mekanizmalarının çeşitliliğinin küçük devletlerin uluslararası sistem içerisindeki meşruiyet ve entegrasyon düzeyleri üzerindeki etkisini incelemektir. Bu bağlamda araştırmanın temel sorusu, "Sığınak ağlarının çeşitliliği küçük devletlerin uluslararası görünürlüğünü nasıl etkilemektedir?" şeklinde belirlenmiştir. Araştırmada karşılaştırmalı vaka analizi yöntemi kullanılmış; Kosova ve KKTC örnekleri güvenlik, ekonomik ve diplomatik sığınak boyutları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında akademik literatür, uluslararası örgüt raporları, resmi belgeler ve güncel diplomatik veriler incelenmiştir. Analiz sonucunda Kosova'nın Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik İttifakı (NATO) merkezli çok katmanlı sığınak ağı sayesinde kısmi uluslararası tanınma elde ettiği; NATO- Kosova Barış Gücü (KFOR) varlığı aracılığıyla kurumsallaşmış bir güvenlik mekanizmasına sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca AB destekli ekonomik ve kurumsal entegrasyon süreçlerinin Kosova'nın uluslararası sistem içerisindeki görünürlüğünü artırdığı görülmektedir. Buna karşılık KKTC'nin büyük ölçüde Türkiye'ye dayalı tek boyutlu bir sığınak yapısı içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin sağladığı güvenlik ve ekonomik destek KKTC'nin varlığını sürdürmesinde belirleyici rol oynasa da, sığınak ağının çeşitlenememesi uluslararası örgütlere erişimi sınırlandırmakta ve diplomatik izolasyonu derinleştirmektedir. Bu durum, çok aktörlü sığınak mekanizmalarına sahip küçük devletlerin uluslararası sistemle daha güçlü kurumsal ilişkiler geliştirebildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak çalışma, sığınak teorisinin küçük devlet davranışlarını açıklamada önemli bir analitik çerçeve sunduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte araştırma, küçük devletlerin uluslararası sistemdeki konumlarının yalnızca hukuki tanınma meselesiyle değil; sahip

oldukları sığınak ağlarının çeşitliliği, kurumsallaşma düzeyi ve çok taraflı entegrasyon kapasitesiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kosova, KKTC, sığınak teorisi

ABSTRACT

This study provides a comparative analysis of Kosovo and the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) within the framework of shelter theory, which was developed to explain the security, legitimacy, and survival strategies of small states in the international system. Shelter theory argues that small states seek "protective umbrellas" from great powers and international organizations in the form of security guarantees, economic assistance, and political legitimacy in order to compensate for structural disadvantages such as limited military capacity, economic vulnerability, and diplomatic isolation. The primary aim of this study is to examine how the diversity of shelter mechanisms influences the levels of international legitimacy and integration achieved by small states. In this context, the main research question of the study is formulated as follows: "How does the diversity of shelter networks affect the international visibility and institutional integration capacity of small states?"

The study employs a comparative case study method and evaluates Kosovo and the TRNC within the dimensions of security, economic, and diplomatic shelter. The research is based on qualitative analysis of academic literature, reports of international organizations, official documents, and current diplomatic data. The findings demonstrate that Kosovo has achieved partial international recognition through a multilayered shelter network centered on the United States, the European Union, and NATO. In particular, the NATO-KFOR presence constitutes an institutionalized security mechanism for Kosovo, while EU-supported economic and institutional integration processes have enhanced Kosovo's international visibility and external legitimacy. In contrast, the TRNC remains largely confined to a unilateral shelter structure based primarily on Türkiye. Although Türkiye's security guarantees and economic assistance play a crucial role in sustaining the TRNC's political existence, the lack of diversified shelter networks restricts its access to international organizations and reinforces its diplomatic isolation. This contrast suggests that small states possessing multi-actor shelter mechanisms are able to develop stronger institutional and diplomatic linkages with the international system. In conclusion, the study argues that shelter theory offers a significant analytical framework for understanding the behavior of small states. Furthermore, it contends that the international position of small states should be evaluated not solely through the lens of legal recognition, but also in relation to the diversity of their shelter networks, their degree of institutionalization, and their capacity for multilateral integration.

Key words: Kosovo, TRNC, shelter theory

GİRİŞ

Uluslararası sistemde küçük devletler ve sınırlı tanınan siyasi oluşumlar, güvenlik, ekonomi ve diplomasi alanlarında büyük devletlere kıyasla daha kırılgan bir yapıya sahiptir. Bu nedenle söz konusu aktörler, varlıklarını sürdürebilmek amacıyla çoğu zaman dış destek mekanizmalarına

ihtiyaç duymaktadır. Başta Baldur Thorhallsson (2019) tarafından geliştirilen sığınak teorisi (Shelter Theory), küçük devletlerin büyük devletler ve uluslararası örgütlerden nasıl koruma aradıklarını ve bu korumayı nasıl elde ettiklerini açıklayan kapsamlı bir teorik çerçeve sunmaktadır (Thorhallsson, 2019). Thorhallsson'a göre teori, küçük devletlerin uluslararası sistemde daha güçlü aktörler tarafından sağlanan siyasal, ekonomik ve toplumsal sığınaklara bağımlı olduğunu ileri sürmektedir. Anders Wivel ve Godfrey Baldacchino'ya (2020) göre ise bu teorik yaklaşım, küçük devlet çalışmaları literatüründe önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir.

Thorhallsson'un (2019) açıkladığı şekliyle sığınak kavramı, zorunlu olarak bir zayıflık ya da tam anlamıyla özerklik kaybını ifade etmemektedir. Aksine bu kavram, küçük devletlerin yapısal sınırlılıklarını telafi etmek amacıyla uyguladıkları bilinçli ve stratejik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Teoriye göre küçük devletler, sığınak ilişkileri aracılığıyla bağımsızlıklarını korurken aynı zamanda yalnızca büyük devletler veya uluslararası örgütler tarafından sağlanabilecek kaynaklardan, korumadan ve çeşitli fırsatlardan yararlanabilmektedirler (Thorhallsson, 2019).

Bu çalışmanın temel amacı, söz konusu farklılığı sığınak teorisi çerçevesinde açıklamaktır. Çalışmanın temel argümanı, Kosova'nın çok katmanlı ve kurumsallaşmış bir sığınak ağına sahip olduğu; buna karşılık KKTC'nin sınırlı ve tek aktörlü bir sığınak yapısına dayandığıdır. Bu nedenle tanınma süreçlerindeki farklılık yalnızca hukuki tartışmalarla değil; uluslararası güç dağılımı ve normatif yapı ile açıklanmalıdır.

YÖNTEM

Araştırmanın temel sorusu, "Sığınak ağlarının çeşitliliği küçük devletlerin uluslararası görünürlüğünü ve meşruiyet düzeyini nasıl etkilemektedir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu doğrultuda analiz, Baldur Thorhallsson tarafından geliştirilen sığınak teorisinin üç temel boyutu olan güvenlik sığınağı, ekonomik sığınak ve siyasal/kurumsal sığınak kategorileri üzerinden yürütülmüştür. Ayrıca teorinin sonraki çalışmalarında vurgulanan sosyal sığınak boyutu da değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Veri toplama sürecinde akademik kitaplar, hakemli dergi makaleleri, uluslararası kuruluş raporları, Birleşmiş Milletler belgeleri, Avrupa Birliği raporları, NATO dokümanları ve ilgili devlet kurumlarının yayımladığı resmî verilerden yararlanılmıştır. Bunun yanında Kosova ve KKTC'nin uluslararası örgüt üyelikleri, tanınma durumları, dış yardım mekanizmaları ve güvenlik düzenlemelerine ilişkin güncel diplomatik veriler incelenmiştir. Elde edilen veriler doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve her iki örnek sığınak teorisinin temel değişkenleri çerçevesinde karşılaştırılmıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kosova'nın Sığınak Teorisi Açısından Analizi

Kosova örneği, küçük devletlerin güvenlik, siyasal meşruiyet, ekonomik kalkınma ve kurumsal kapasite eksikliklerini dış aktörlerden sağlanan desteklerle telafi etmeye çalıştıklarını ileri süren Shelter Teorisi'nin en dikkat çekici vakalarından biridir. Özellikle 1990'lı yıllarda

Yugoslavya'nın dağılma süreciyle birlikte Kosova'da artan etnik gerilimler ve Sırp yönetiminin baskıcı politikaları, Kosovalı Arnavutların uluslararası destek arayışını hızlandırmıştır. 1989 yılında Slobodan Milošević yönetiminin Kosova'nın anayasal özerkliğini kaldırması, bölgedeki siyasal krizi derinleştirmiş ve ilerleyen dönemde dış destek arayışının temelini oluşturmuştur (Ker-Lindsay, 2009: 14-17).

Kosova'nın sığınak ilişkileri esas olarak 1998-1999 Kosova Savaşı sonrasında şekillenmiştir. Savaş sırasında Kosova Kurtuluş Ordusu'nun (UÇK) sınırlı askerî kapasitesi, Sırp güçlerine karşı etkin bir savunma oluşturmasını engellemiş, bu durum Kosova'yı dış güvenlik desteğine bağımlı hâle getirmiştir. NATO'nun 24 Mart 1999 tarihinde başlattığı hava harekâtı, Kosova'nın güvenlik alanındaki en önemli dış barınağını oluşturmuştur. NATO müdahalesinin ardından kabul edilen BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararı ile Kosova'da uluslararası bir yönetim ve güvenlik sistemi kurulmuş, NATO öncülüğündeki KFOR birlikleri ile BM Kosova Geçici Yönetim Misyonu (UNMIK) bölgede faaliyet göstermeye başlamıştır. Shelter teorisi açısından değerlendirildiğinde NATO ve KFOR, Kosova için temel bir güvenlik barınağı işlevi görmüştür. KFOR'un sağladığı askerî koruma sayesinde Kosova'da yeniden çatışma riskinin azaltılması ve güvenliğin tesis edilmesi mümkün olmuştur. Böylece Kosova, kendi askerî kapasitesi yerine dış aktörlerin sağladığı güvenlik garantilerine dayanan bir yapı geliştirmiştir. Bu durum küçük devletlerin güvenlik ihtiyaçlarını uluslararası örgütler ve büyük güçler aracılığıyla karşılamaya çalıştıklarını savunan shelter teorisinin temel varsayımlarıyla uyumludur (Çapar, 2006: 104-106).

Kosova'nın dış bağımlılığı yalnızca güvenlik alanıyla sınırlı kalmamış, devletleşme süreci de büyük ölçüde uluslararası aktörlerin yönlendirmesi altında gerçekleşmiştir. BM tarafından kurulan UNMIK, geçici yönetim, hukuk sistemi, kamu yönetimi ve demokratik kurumların oluşturulması gibi alanlarda belirleyici rol üstlenmiştir. Bu süreçte Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), AB ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği gibi aktörler de devlet inşa sürecine katkı sağlamıştır. Shelter teorisinin kurumsal sığınak boyutu açısından bakıldığında, Kosova'nın devlet kurumlarının önemli ölçüde dış destekle oluşturulduğu görülmektedir. Dolayısıyla Kosova'da devletleşme süreci, klasik anlamda iç dinamiklerle gelişen bir devlet inşasından ziyade uluslararası toplumun yönlendirdiği hibrit bir model olarak ortaya çıkmıştır (Ker-Lindsay, 2009: 140-145).

Kosova'nın 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi, devletleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ancak bağımsızlık ilanı tam uluslararası meşruiyet anlamına gelmemiştir. Kosova bugün çok sayıda devlet tarafından tanınmasına rağmen Birleşmiş Milletler üyesi değildir. Bunun temel nedeni Rusya ve Çin'in BMGK'ndeki veto yetkileridir. Bu durum, küçük devletlerin uluslararası sistemde yalnızca hukuki kriterlerle değil, aynı zamanda büyük güçlerin siyasi tercihleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Kosova bu nedenle uluslararası tanınmasını artırmak amacıyla geniş kapsamlı bir diplomatik faaliyet yürütmektedir.

Devletleşme sürecinde AB de önemli bir shelter aktörü olarak öne çıkmıştır. Kosova'nın Avrupa entegrasyonu hedefi, yalnızca dış politika tercihi değil aynı zamanda devlet inşa sürecinin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. AB tarafından yürütülen EULEX misyonu, özellikle polis, yargı ve hukukun üstünlüğü alanlarında Kosova'ya destek sağlamıştır. Böylece AB, Kosova

açısından ekonomik ve siyasal sığınak işlevi üstlenmiştir (Hodza, 2022: 125-140). Bunun yanında Avrupa normlarının benimsenmesi ve reform süreçlerinin uygulanması da Kosova'nın kurumsal kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde Kosova'nın sığınak bağımlılığı daha belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Savaş sonrası dönemde ekonomik altyapının büyük ölçüde tahrip olması, yüksek işsizlik oranları ve sınırlı üretim kapasitesi nedeniyle ülke uluslararası yardımlara bağımlı hâle gelmiştir. AB, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) gibi kuruluşlar Kosova'nın ekonomik yeniden yapılanmasına önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle AB tarafından sağlanan mali yardımlar, altyapı yatırımları ve kurumsal reform programları ekonomik sığınak mekanizmasının temel unsurlarını oluşturmuştur (World Bank, 2024; European Commission, 2024; IMF, 2024). Ancak bu durum aynı zamanda dış yardımlara bağımlılık riskini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Kosova örneği, sığınak mekanizmasının kısa vadede istikrar sağlarken uzun vadede yapısal bağımlılık yaratabileceğini göstermektedir.

Kosova'nın sığınak arayışının bir diğer boyutu sosyal ve normatif entegrasyondur. Bağımsızlık sonrasında Priştine yönetimi, uluslararası toplumun bir parçası olarak kabul edilmek amacıyla çok sayıda uluslararası örgüte katılmaya çalışmıştır. FIFA, UEFA ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi üyelikleri Kosova'nın uluslararası görünürlüğünü artırmış ve sembolik meşruiyetini güçlendirmiştir. Benzer şekilde IMF, Dünya Bankası ve EBRD üyelikleri de Kosova'nın uluslararası sisteme entegrasyonunu desteklemiştir. Bu süreçte Batı ile bütünleşme ve Avrupa kimliği oluşturma çabaları, sosyal sığınak arayışının temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. (Thorhallsson, 2019: 311–314)

Bununla birlikte Kosova'nın sığınak ilişkileri karşısında güçlü bir muhalif mekanizması da bulunmaktadır. Sırbistan, Rusya ve Çin tarafından desteklenen bu yapı, Kosova'nın uluslararası meşruiyet kazanmasını sınırlandırmaya çalışmaktadır. Rusya ve Çin'in BMGK'ndeki veto yetkileri, Kosova'nın BM üyeliğini engelleyen en önemli faktörlerden biridir. Ayrıca Sırbistan'ın 2017 sonrasında yürüttüğü "de-recognition diplomacy" politikası kapsamında bazı devletlerin Kosova'ya yönelik tanımalarını geri çektiği veya askıya aldığı ileri sürülmüştür (Ker-Lindsay, 2018; Bieber, 2020). Bu durum, uluslararası sistemde küçük devletlerin yalnızca destekleyici sığınak ağlarıyla değil, aynı zamanda muhalif sığınak mekanizmalarıyla da karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Sonuç olarak Kosova örneği, sığınak teorisinin güvenlik, kurumsal, ekonomik ve sosyal boyutlarının tamamını yansıtan kapsamlı bir vaka niteliği taşımaktadır. NATO ve ABD güvenlik barınağını, BM ve AB kurumsal barınağı, uluslararası finans kuruluşları ekonomik barınağı ve Batılı normatif yapılar ise sosyal barınağı sağlamıştır. Buna karşılık Sırbistan, Rusya ve Çin ekseninde şekillenen muhalif blok mekanizması Kosova'nın uluslararası meşruiyetini sınırlandırmaya devam etmektedir. Bu nedenle Kosova, küçük devletlerin hayatta kalma ve devletleşme süreçlerinde dış aktörlere olan bağımlılığını gösteren en önemli örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

KKTC’nin Sığınak Teorisi Açısından Analizi

KKTC, sığınak teorisi açısından incelendiğinde Kosova’dan farklı olarak uluslararası tanınma eksikliğini büyük ölçüde Türkiye tarafından sağlanan güvenlik, ekonomik, siyasal ve sosyal sığınaklarla telafi etmeye çalışan bir küçük devlet örneği olarak değerlendirilebilir. Baldur Thorhallsson’un (2019) sığınak teorisi, küçük devletlerin kırılganlıklarını azaltmak amacıyla dış aktörlerden güvenlik, ekonomik ve toplumsal destek aradıklarını ileri sürmektedir. KKTC örneğinde bu destek mekanizmalarının büyük ölçüde tek bir aktör, yani Türkiye tarafından sağlandığı görülmektedir. KKTC’nin sığınak ilişkilerinin en belirgin boyutu güvenlik alanında ortaya çıkmaktadır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında adanın kuzeyinde oluşan yeni siyasi yapı, güvenliğini büyük ölçüde Türkiye’nin askerî varlığına dayandırmıştır. KKTC’nin kendi askerî kapasitesi sınırlı olduğundan, dış tehditlere karşı caydırıcılık büyük ölçüde Türkiye Silahlı Kuvvetleri tarafından sağlanmaktadır. Bu durum sığınak teorisinin güvenlik boyutuna uygun biçimde, küçük bir siyasi birimin kendi güvenliğini sağlamak için daha güçlü bir devlete dayanmasını göstermektedir. Özellikle uluslararası alanda tanınmama nedeniyle NATO veya BM gibi kolektif güvenlik mekanizmalarına erişemeyen KKTC için Türkiye temel güvenlik sığınağı işlevi görmektedir (Thorhallsson, 2019). KKTC'nin uluslararası sistemde karşılaştığı en önemli sorunlardan biri sınırlı tanınmışlıktır. Yalnızca Türkiye tarafından tanınması nedeniyle uluslararası örgütlere katılımı oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle KKTC'nin dış dünyayla ilişkilerinin önemli bir kısmı Türkiye aracılığıyla yürütülmektedir. Türkiye, KKTC'nin haklarını uluslararası platformlarda savunan başlıca aktör konumundadır. Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı ve diğer uluslararası forumlarda KKTC'nin görüşlerinin gündeme taşınması büyük ölçüde Ankara'nın diplomatik desteği sayesinde mümkün olmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024).

Ekonomik sığınak boyutu KKTC örneğinde son derece belirgindir. Uluslararası ambargolar, doğrudan ticaret kısıtlamaları ve tanınmama sorunu nedeniyle KKTC ekonomisi dış pazarlara erişimde önemli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle Türkiye tarafından sağlanan mali yardımlar, altyapı yatırımları, kredi programları ve ekonomik iş birliği protokolleri KKTC ekonomisinin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Su temini projesi gibi büyük altyapı yatırımları, Türkiye'nin yalnızca mali kaynak sağlayan değil aynı zamanda ekonomik kalkınmayı destekleyen bir sığınak aktörü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bu durum ekonomik bağımlılığı da artırmaktadır. Sığınak teorisinin öngördüğü gibi, küçük devletler dış destek sayesinde kırılganlıklarını azaltırken aynı zamanda destek sağlayan aktöre bağımlı hâle gelebilmektedirler.

KKTC'nin sosyal sığınak ilişkileri de büyük ölçüde Türkiye üzerinden şekillenmektedir. Eğitim, medya, kültür ve yükseköğretim alanlarında Türkiye ile yoğun bir bütünleşme söz konusudur. Türkiye'den gelen öğrenciler ve akademisyenler, KKTC üniversitelerinin gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Ayrıca kültürel yakınlık ve ortak dil, iki toplum arasındaki etkileşimi güçlendirmektedir. Sosyal sığınak boyutu yalnızca kültürel yakınlıkla sınırlı değildir. KKTC vatandaşlarının sağlık, eğitim ve ulaşım gibi alanlarda Türkiye ile kurdukları yoğun ilişkiler de toplumsal dayanıklılığı artırmaktadır. Bu nedenle Türkiye, KKTC açısından yalnızca askerî ve ekonomik değil, aynı zamanda sosyal bir sığınak işlevi de görmektedir.

Kosova ve KKTC'nin Sığınak Teorisi Açısından Karşılaştırması

Kosovo ile KKTC arasındaki uluslararası tanınma farklılığının açıklanmasında, sığınak sağlayan aktörlerin sayısı, kapasitesi ve uluslararası sistem içerisindeki konumu belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Kosova'n ABD ile AB öncülüğündeki Batılı aktörler tarafından desteklenen çok taraflı bir uluslararası çerçeve içerisinde şekillenmiştir. Özellikle Ahtisaari Planı doğrultusunda yürütülen süreç, yalnızca tek bir devletin değil, Batı bloğunun büyük bölümünün siyasal, ekonomik ve askerî kapasitesine dayanan güçlü, organize ve koordineli bir sığınak mekanizması oluşturmuştur. Buna karşılık KKTC'nin 15 Kasım 1983 tarihinde ilan ettiği bağımsızlık, Türkiye ile dahi tam anlamıyla koordine edilmeden gerçekleşmiş; süreç sonunda Türkiye, KKTC'yi tanıyan ve destekleyen tek devlet olarak kalmıştır. Bu durum, KKTC'nin uluslararası sığınak kapasitesini başlangıçtan itibaren sınırlı hale getirmiştir (Caspersen, 2012: 56–73).

Hukuki çerçeve bakımından da iki örnek arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Kosova'da 1990'lı yıllarda yaşanan gelişmeler, uluslararası kamuoyu tarafından Sırp yönetiminin Arnavut nüfusa yönelik ağır insan hakları ihlalleri bağlamında değerlendirilmiştir. NATO'nun 1999 müdahalesi, BMGK kararı olmamasına rağmen "insani müdahale" olarak yorumlanmış ve "illegal but legitimate" söylemi çerçevesinde geniş ölçüde meşruiyet kazanmıştır. Müdahalenin çok sayıda devletin katılımıyla ve NATO gibi uluslararası bir örgüt aracılığıyla gerçekleştirilmesi, müdahalenin normatif meşruiyetini daha da güçlendirmiştir. Buna karşılık Kıbrıs meselesinde 1974 öncesi olaylar, uluslararası toplum tarafından çoğunlukla toplumlararası çatışma şeklinde değerlendirilmiş; Türkiye'nin 1974 müdahalesi ise "Barış Harekâtı" olarak adlandırılmasına rağmen uluslararası sistemde geniş ölçüde meşru kabul edilmemiştir. Özellikle müdahalenin tek bir devlet tarafından gerçekleştirilmesi, ikinci harekât sonrasında kontrol edilen alanın genişlemesi ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin adadaki varlığını sürdürmesi, müdahalenin uluslararası hukuk açısından tartışmalı görülmesine neden olmuştur. Ayrıca Türkiye, müdahaleyi Garanti Antlaşması'nın 4. maddesine dayandırmasına rağmen bu hukuki argümanı uluslararası topluma yeterince kabul ettirememiştir (Necatigil, 1998: 108–119).

Kosova'nın bağımsızlığı Batılı aktörler tarafından "sui generis" yani kendine özgü bir vaka olarak çerçevelendirilmiştir. Sırbistan'ın uyguladığı ağır insan hakları ihlalleri ve uluslararası toplumun koruma sorumluluğu söylemi, bağımsızlığın normatif meşruiyetini destekleyen temel argümanlar olmuştur. Bunun yanında Uluslararası Adalet Divanı'nın 2010 yılında açıkladığı danışma görüşünde Kosova'nın bağımsızlık ilanının uluslararası hukuku ihlal etmediğinin belirtilmesi, Kosova lehine önemli bir hukuki ve normatif sığınak sağlamıştır. Bu görüş, özellikle çekimser devletler açısından tanıma kararının maliyetini azaltmış ve Kosova'nın uluslararası meşruiyetini güçlendirmiştir. Buna karşılık KKTC'nin bağımsızlık ilanının ardından BMGK'nin 541 ve 550 sayılı kararları hızla kabul edilmiş; söz konusu kararlarla KKTC'nin bağımsızlık ilanı hukuka aykırı ilan edilerek tüm devletlere tanımama çağrısı yapılmıştır. Böylece KKTC'ye yönelik tanımamayı meşrulaştıran güçlü bir normatif çerçeve ortaya çıkmıştır (UNSC, 1983, 1984).

Kurumsal düzlemde de Kosova'nın daha avantajlı bir konumda olduğu görülmektedir. Kosova, 1999 tarihli BMGK 1244 sayılı karar çerçevesinde oluşturulan UNMIK yönetimi ve KFOR

güvenlik şemsiyesi altında uluslararası bir geçiş süreci yaşamıştır. Bu süreç, ABD ve AB öncülüğünde Kosova'ya uzun vadeli bir kurumsal sığınak sağlamıştır. IMF ve Dünya Bankası üyelikleri ekonomik sığınak açısından önemli bir "çapa" işlevi görmüş; UEFA ve FIFA üyelikleri ise Kosova'nın uluslararası görünürlüğünü ve devlet benzeri normalleşme algısını güçlendirmiştir (King & Mason, 2006:61-104). Avrupa Konseyi üyeliği henüz gerçekleşmemiş olsa da üyelik tartışmalarının devam etmesi dahi Kosova'nın kurumsal meşruiyetinin güçlendiğini göstermektedir. (Thorhallsson, 2019: 309–316). Buna karşılık KKTC, BM, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Konseyi gibi ana akım uluslararası kurumların dışında kalmış; bu nedenle ekonomik ve toplumsal sığınak oluşturabilecek kurumsal ağlara erişememiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı'ndaki gözlemci statüsü veya Organization of Turkic States içerisindeki gözlemci üyelik, sembolik ve bölgesel bir siyasal destek sağlasa da BM düzeyindeki tanımama normunu aşabilecek kapasiteye ulaşamamıştır. (Caspersen, 2012: 56–75)

Sığınakların tanınmayı teşvik etme kapasitesi bakımından da iki örnek arasında ciddi bir asimetri bulunmaktadır. Kosova'nın arkasındaki ABD, NATO ve AB gibi güçlü aktörler, diplomatik baskı ve teşvik mekanizmaları kullanarak diğer devletlerin Kosova'yı tanımasını kolaylaştırmıştır. Özellikle AB üyelik perspektifi veya Batı ile iyi ilişkileri sürdürme arzusu, birçok devlet açısından Kosova'yı tanımayı düşük maliyetli ve rasyonel bir tercih haline getirmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin KKTC lehine benzer ölçekte bir baskı veya teşvik kapasitesi bulunmamaktadır. Ayrıca KKTC'nin tanınması yönündeki diplomatik söylem de uzun süre sınırlı kalmış; iki devletli çözüm temelinde tanıma çağrıları ancak 2017 sonrasında daha görünür hale gelmiştir.

Karşı sığınakların gücü bakımından da belirgin bir orantısızlık söz konusudur. Sırbistan, Rusya ve Çin'in desteğine sahip olmasına rağmen Batı bloğunun birleşik siyasal ve ekonomik gücü karşısında Kosova'nın tanınmasını tamamen engelleyememiştir. Buna karşılık KKTC, yalnızca Türkiye'nin sağladığı sınırlı sığınağa dayanırken; karşısında BMGK, AB, Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti ve Batılı aktörlerden oluşan geniş bir karşı-sığınak bloğu bulunmaktadır. Özellikle Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 2004 yılında AB üyesi olması, KKTC karşıtı normatif çerçevenin Avrupa düzeyinde de kurumsallaşmasına yol açmıştır. AB'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü savunması ve KKTC'yi "Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti'nin etkin kontrolü altında olmayan bölgeler" şeklinde tanımlaması, diğer devletler açısından KKTC'yi tanımanın diplomatik maliyetini daha da artırmaktadır.

Bu farklılıklarla beraber iki devletin paylaştığı ortak noktalar da vardır. Her iki devlet de şiddet içeren çatışmaların ardından parçalanma sürecine girmiştir. Eski Yugoslavya coğrafyasında yer alan Kosova, günümüzde uluslararası toplumun yaklaşık üçte biri tarafından hâlen tanınma sorunlarıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Benzer şekilde Kıbrıs'ta ise KKTC yalnızca Türkiye tarafından tanınmaktadır. Ancak Yugoslavya tamamen ortadan kalkmış bir devlet yapısı iken, Kıbrıs Cumhuriyeti bölünmüş bir yapıda da olsa varlığını sürdürmektedir. Her iki örnek de dış askerî müdahalelere maruz kalmıştır. Yugoslavya'da NATO müdahalesi, Kıbrıs'ta ise Türkiye'nin askerî harekâtı gerçekleşmiştir. Söz konusu müdahalelerin her ikisi de BMGK'nin açık yetkilendirmesinden yoksun olmaları nedeniyle uluslararası hukuk bakımından tartışmalı nitelik taşımaktadır. Her iki vakanın merkezinde benzer bir siyasal dinamik bulunmaktadır. Nüfus bakımından çoğunluğu oluşturan topluluk, devlet üzerinde hâkimiyet kurmaya ve

merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelirken; daha küçük topluluklar ise daha geniş özerklik talepleriyle bu sürece karşı çıkmıştır. Bu nedenle uygun devlet modeli ve anayasal düzen konusunda yaşanan anlaşmazlıklar, kurumsal çözülmenin temel nedenlerinden biri olmuştur. Yugoslavya'da en kalabalık topluluk olan Sırplar, Belgrad merkezli merkeziyetçi bir federasyon modelini savunurken; Hırvatlar ve Slovenler daha gevşek ve asimetrik bir federal ya da konfederal yapılanmadan yana tavır almıştır. Benzer şekilde Kıbrıs'ta Rum toplumu çoğunlukçu ve üniter bir devlet modelini desteklerken, Türk toplumu güç paylaşımına dayalı ortaklık düzenlemelerini ve toplumsal özerkliğin anayasal güvence altına alınmasını talep etmiştir. Her iki bölge de Osmanlı, Roma ve Makedon medeniyetlerinin etkisiyle şekillenmiş zengin bir tarihsel mirasa sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu Kıbrıs'ı yaklaşık 300 yıl boyunca yönetmiş, Yugoslavya coğrafyasının önemli bir kısmında ise yaklaşık 400 ila 500 yıl arasında hüküm sürmüştür. (Günal, 2026: 3-5)

Sonuç olarak Kosova ile KKTC arasındaki tanınma farklılığı, yalnızca hukuki ya da ahlaki argümanlarla açıklanabilecek bir durum değildir. Asıl belirleyici unsur, her iki yapının sahip olduğu sığınakların niteliği, genişliği ve uluslararası sistem içerisindeki meşruiyet üretme kapasitesidir. Kosova, ABD, AB ve NATO tarafından desteklenen çok katmanlı, kurumsal ve normatif olarak güçlendirilmiş bir sığınak mimarisine sahipken; KKTC yalnızca Türkiye'ye dayanan, BM kararlarıyla sınırlandırılmış ve ana akım uluslararası kurumlardan dışlanmış dar bir sığınak yapısına sahiptir. Sığınak teorisi açısından değerlendirildiğinde, iki örnek arasındaki tanınma asimetrisi; çok taraflı ve meşruiyet üreten sığınaklar ile tek kanallı ve normatif olarak sınırlandırılmış sığınaklar arasındaki farkın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Küçük devletlerin dış güvenlik tercihleri, iç siyasi ve kurumsal yapıların yanı sıra uluslararası sistemde karşı karşıya kaldıkları tehditler ile erişebildikleri dış destek mekanizmalarının niteliği tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle küçük devletlerin güvenlik algıları ve bu algılar doğrultusunda geliştirdikleri dış politika stratejileri, içinde bulundukları jeopolitik ve diplomatik koşullara bağlı olarak önemli ölçüde çeşitlilik göstermektedir. Devletlerin karşı karşıya kaldıkları tehditler, sahip oldukları kapasite ve içinde bulundukları jeopolitik ortam birbirinden farklı olduğu için güvenlik politikaları da bu özgün şartlara bağlı olarak gelişmektedir. Bu durum, küçük devletlerin güvenlik stratejilerine ilişkin genel ve tüm örneklere uygulanabilir sonuçlar ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Baldur Thorhallsson ve Sverrir Steinsson tarafından geliştirilen sığınak teorisi, küçük devletlerin uluslararası sistemde hayatta kalabilmek için siyasi, ekonomik ve toplumsal "sığınaklar" aradığını ileri sürmektedir. Bu teoriye göre küçük aktörlerin başarısı yalnızca kendi iç kapasitelerine değil; aynı zamanda bağlı oldukları dış destek ağlarının gücüne de bağlıdır. Sığınak teorisi özellikle güvenlik, ekonomik entegrasyon, diplomatik koruma ve uluslararası meşruiyet gibi alanlarda dış desteğin önemine dikkat çekmektedir. Küçük devletler çoğu zaman büyük devletler veya uluslararası örgütler aracılığıyla uluslararası sisteme entegre olmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla uluslararası tanınma süreçleri de büyük ölçüde bu sığınak mekanizmalarının niteliğine göre şekillenmektedir. Bununla birlikte sığınak teorisi çerçevesinde küçük devletlerin güvenlik, ekonomi, siyaset ve sosyal alanlarda dış destek ve koruma arayışı içerisinde oldukları kabul edilmektedir. Sınırlı ekonomik ve askeri kapasitelere sahip küçük devletler olmaları nedeniyle

hem Kosova hem de KKTC güvenlik ve diplomatik destek arayışına yönelmiş, bu doğrultuda uluslararası örgütler ve çeşitli devletlerden destek sağlamıştır. Bu bağlamda KKTC ve Kosova örnekleri dikkat çekicidir. Her iki yapı da tek taraflı bağımsızlık ilan etmiş, uluslararası hukuk tartışmalarının merkezinde yer almış ve dış destek mekanizmalarına bağımlı hale gelmiştir. Ancak iki örnek arasında ciddi bir tanınma asimetrisi bulunmaktadır. Kosova 100'den fazla devlet tarafından tanınırken, KKTC yalnızca Türkiye tarafından tanınmaktadır. Kosova ve KKTC karşılaştırıldığında her iki siyasi birimin de dış sığınaklara ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Ancak sığınak yapılarının niteliği farklıdır. Kosova çok aktörlü bir sığınak ağına sahiptir. Güvenlik alanında NATO ve ABD, kurumsal alanda BM ve AB, ekonomik alanda ise AB ve uluslararası finans kuruluşları destek sağlamaktadır. KKTC ise büyük ölçüde tek aktörlü bir sığınak modeline sahiptir. Güvenlik, ekonomi, diplomasi ve sosyal alanlarda temel sığınak sağlayıcısı Türkiye'dir. Bu durum kısa vadede istikrar sağlasa da uzun vadede dış bağımlılığı artırmaktadır. Dolayısıyla Kosova çok taraflı sığınak modelini temsil ederken, KKTC daha çok tek devlet merkezli sığınak modelini temsil etmektedir.

KAYNAKLAR

Acar, Z. S. (2015). NATO'nun Kosova müdahalesi ve uluslararası hukuk. Nobel Akademik Yayıncılık.

Bieber, F. (2020). The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans. Palgrave Macmillan.

Caspersen, N. (2012). Unrecognized states: The struggle for sovereignty in the modern international system. Polity Press.

Çapar, G. (2006). Kosova müdahalesi çerçevesinde insani müdahale ve uluslararası hukuk. Uluslararası Hukuk ve Politika, 2(5), 93–110.

Günal, A. (2026). When federations fail: Parallels and lessons from Yugoslavia for Cyprus. Southeast European and Black Sea Studies. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/14683857.2026.2672248

Emini, D., & Marleku, A. (2016). State building and international legitimacy of Kosovo. Mediterranean Journal of Social Sciences, 7(6), 172–180.

European Commission. (2024). Kosovo 2024 Report. Brussels: European Commission.

Hodza, E. (2022). State-building and European integration in Kosovo. Prishtina University Press.

IMF. (2024). Republic of Kosovo: Staff Report for the Article IV Consultation. Washington, DC: International Monetary Fund.

King, I., & Mason, W. (2006). Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo. Cornell University Press.

Ker-Lindsay, J. (2009). Kosovo: The path to contested statehood in the Balkans. I.B. Tauris.

Ker-Lindsay, J. (2018). The Foreign Policy of Counter Secession: Preventing the Recognition of Contested States. Oxford University Press.

Necatigil, Z. M. (1998).The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law (2nd ed.). Oxford University Press.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2024). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile ilişkiler. https://www.mfa.gov.tr

Thorhallsson, B., 2019. Small States and Shelter Theory: Iceland's External Affairs. Abingdon:Routledge.

United Nations Security Council (UNSC). (1983). United Nations Security Council. (1983). Resolution 541 (1983). S/RES/541.

United Nations Security Council (UNSC). (1984).United Nations Security Council. (1984). Resolution 550 (1984). S/RES/550.

SPOR YÖNETİMİNDE ÇEVRESEL VE SOSYAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK DENGESİ: F1 ACADEMY VE MÜHENDİSLİK BURSLARI ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

THE BALANCE BETWEEN ENVIRONMENTAL AND SOCIAL SUSTAINABILITY IN SPORT MANAGEMENT: AN INVESTIGATION VIA F1 ACADEMY AND ENGINEERING SCHORLARSHIPS

Dr. Öğr. Üyesi Tunahan ASLAN

İstanbul Rumeli Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2447-7017

tunahanaslan@rumeli.edu.tr,

ÖZET

Modern spor yönetimi paradigması, geleneksel ekonomik büyüme odaklı yaklaşımlarından çevresel, sosyal ve yönetişimsel faktörlerin entegre edildiği bütünsel bir modele evrilmiştir. Bu çalışmanın odak noktası, motor sporlarının tepe noktası olarak görülen Formula 1'in "2030 Net Sıfır Karbon" politikası kapsamında geliştirdiği sosyal sürdürülebilirlik mekanizmaları oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı, F1 Academi ve mühendislik bursları gibi spesifik projelerin, bütünsel sürdürülebilirlik açısından stratejik rolünü analiz etmektir. Çalışma nitel araştırma desenlerinden içerik analizi ve vaka incelemesi teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Veriler Formula 1'in web sitesinde yayınlanan resmi sürdürülebilirlik ve etik raporları ile akademik literatür taranarak elde edilmiştir. Elde edilen bulgular Formula 1 organizasyonunun 2018 baz yılına göre karbon emisyonlarını %26 azalttığını ve bu çevresel başarının sosyal kapsayıcılık projeleriyle desteklendiğini göstermektedir. Özellikle, 2025 yılına kadar 50 öğrenciye tam burs sağlama hedefi taşıyan mühendislik burs programı ve az temsil edilen grupların motor spoları alanındaki varlığını güçlendirerek sosyal mobiliyeti teşvik etmektedir. Benzer şekilde, 2023 yılında kurulan F1 Akademi, motor sporlarındaki cinsiyet eşitsizliğini kırmayı hedeflemektedir. Analizler sonucunda, FIA 3 yıldız çevresel akreditasyonu gibi standartların sadece ekolojik etkileri değil, aynı zamanda sürdürülebilirliğin sosyal boyutlarını da kapsayan bir kurumsal meşrutiyet aracı olarak kullandığını belirlenmiştir. Sonuç olarak Formula 1'in sürdürülebilirik vizyonu sadece karbon emisyonunu düşürmeye yönelik değil, sporun insan kaynağını dönüştüren bir çaba olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Spor Yönetimi, Sosyal Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik, Motor Sporları.

ABSTRACT

The modern sport management paradigm has evolved from traditional approaches focused on economic growth into a holistic model that integrates environmental, social, and governance (ESG) factors. The focal point of this study is the social sustainability mechanisms developed

by Formula 1, regarded as the pinnacle of motorsports, within the scope of its "2030 Net Zero Carbon" policy. The aim of the research is to analyze the strategic role of specific projects, such as the F1 Academy and engineering scholarships, in terms of holistic sustainability. The study was conducted using content analysis and case study techniques, which are qualitative research designs. Data were obtained by reviewing the official sustainability and ethics reports published on Formula 1's website and scanning the academic literature. The findings indicate that the Formula 1 organization has reduced its carbon emissions by 26% compared to the 2018 base year, and this environmental achievement is supported by social inclusivity projects. Specifically, the engineering scholarship program, which aims to provide full scholarships to 50 students by 2025, promotes social mobility by strengthening the presence of underrepresented groups in the field of motorsports. Similarly, the F1 Academy, established in 2023, aims to break gender inequality in motorsports. As a result of the analysis, it was determined that standards such as the FIA 3-star environmental accreditation are utilized as tools for institutional legitimacy, covering not only ecological impacts but also the social dimensions of sustainability. Consequently, Formula 1's sustainability vision is evaluated not merely as an effort to reduce carbon emissions, but as a transformative endeavor for the human resources of the sport.

Keywords: Sport Management, Social Sustainability, Sustainability, Motorsports.

GİRİŞ

Spor endüstrisi, 21. Yüzyılın başından itibaren sadece bir eğlence ve rekabet alanı olmaktan çıkıp, global problemlere çözüm üreten stratejik bir aktöre dönüşmüştür. Bu dönüşümün merkezinde “sürdürülebilirlik” kavramı yer almaktadır. Spor yönetiminde sürdürülebilirlik, başlangıçta 1994 Kış Olimpiyatları gibi örneklerde görüldüğü üzere ekolojik etkinin azaltılmasıyla sınırlı bir bakış açısıyla ele alınmıştır (Trendafilova ve ark., 2014). Ancak günümüzde bu kavram, çevresel boyutun ötesine geçerek sosyal adalet, ekonomik canlılık ve kapsayıcı yönetişim boyutlarını da içine alan çok boyutlu bir yapıya bürünmüştür. Alan yazında bu durum, John Elkington’ın “üçlü bilanço” teorisiyle açıklanmaktadır; bu teoriye göre bir organizasyonun başarısı sadece kâr ile değil aynı zamanda dünyanın ve insanların üzerindeki etkileriyle ölçülmektedir (Wicker ve ark., 2025, Öztopçu, 2023).

Motor sporları, yapısından dolayı yüksek teknoloji, yoğun ve karmaşık lojistik ağlar ve yüksek enerji tüketimi ile karakterize bir branştır. Bu sebeple sürdürülebilirlik tartışmalarının odak noktasında yer almaktadır. Motor sporlarının tepe noktası olarak kabul edilen Formula 1 ise bu meydan okumayı 2019 yılında ilan ettiği “Net Sıfır Karbon” stratejisi ile kabul etmiş ve köklü bir değişim başlatmıştır (F1,2024, 2025). Ancak Formula 1’in bu stratejisi, sadece karbon emisyonlarını azaltmayı hedefleyen bir proje değil aynı zamanda branşın demografik yapısını, eğitim imkanlarını ve toplumsal etkisini değiştirmeye çalışan bir sosyal mühendislik projesidir. Sosyal sürdürülebilirlik, bu stratejinin “insan” boyutunu temsil ederek; çeşitliliği arttırmayı, engelleri kaldırmayı ve yetenekleri beslemeyi hedeflemektedir. (F1, 2022, 2024).

Güncel spor yönetimi araştırmaları, sürdürülebilirliğin çevresel faktörlerden sosyal adalete doğru kayışını “Spor Endüstrisi 5.0” kavramı olarak adlandırmaktadır. Bu model, teknolojik verimliliğin ötesinde insan merkezli, sürdürülebilir ve dayanıklı bir ekosistemini

savunmaktadır. (Madsen ve Glebova, 2025) Formula 1'in F1 Akademi ve mühendislik bursları üzerinden yürüttüğü faaliyetler, bu insan merkezli yaklaşımın somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Organizasyonun 2024 ve 2025 raporlarında vurgulanan veriler, bu sosyal projelerin bütünsel sürdürülebilirlik stratejisinde sadece birer "yan proje" değil, sistemin işleyişi için kritik "ana bileşenler" olduğunu kanıtlamaktadır. (F1, 2024, 2025, FIA, 2024)

YÖNTEM

Çalışmanın yöntem başlığı altında araştırmanın deseni, veri toplama tekniği ve verilerin analizi aşağıdaki aynı isimli bölümlerde anlatılarak, araştırmanın yöntemi hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Araştırma Deseni

Çalışmada motor sporlarının en yüksek temsil noktası olan Formula 1'in organizasyonel olarak ortaya koyduğu sürdürülebilirlik politika ve stratejilerinin, kurumsal dönüşüme etkileri incelenmektedir. Organizasyonun "Net Sıfır Karbon" hedefleri doğrultusunda ortaya koyduğu sosyal sürdürülebilirlik mekanizmalarını incelemek adına veri analizi ve yönetimsel olarak ön plana çıkarılan stratejiler, politikalar ve veri raporlarının incelemesini yapabilmek adına içerik analizi tekniği tercih edilmiştir.

Veri Toplama Tekniği

Çalışmada veri kaynağı olarak Formula 1'in yayınladığı resmi strateji, politika ve rapor belgeleri ve alan yazın içerisinde sürdürülebilirlik dönüşümünü içeren akademik araştırmalar oluşturmaktadır. Veri toplama sürecinde aşağıdaki kriterlere uygun çalışma ve belgeler dikkati alınmıştır:

- Formula 1 resmî web sitesinde yayınlanan sürdürülebilirlik ile ilgili yayınlanan belgeler (Sürdürülebilirlik stratejisi, sürdürülebilirlik politikası, etki raporları, güncelleme raporları)
- Motor sporları ile alakalı yönetişim, çeşitlilik ve sosyal sürdürülebilirlik belgeleri (çeşitlilik ve kapsayıcılık beyannamesi, komisyon kararları, cinsiyetler arası eşitsizlik raporları)
- Uluslararası standartları belirleyen belgeler (FIA sürdürülebilirlik raporları, FIA çevresel akreditasyon kriterleri, ISO sürdürülebilirlik standartları)

Verilerin Analizi

Çalışmanın veri toplama sürecinde elde edilen veriler, Formula 1'in 2018 baz yılına göre günümüzde hangi noktada olduğu açıklayabilmek için "üçlü bilanço teorisi" ve "spor endüstrisi 5.0" kavramlarının ışığında analiz edilmiştir. Veriler "çevresel sürdürülebilirlik boyutu" ve "sosyal sürdürülebilirlik boyutu" adı altında iki ana temaya ayrılmıştır. Belirlenen bu iki ana tema ile ilişkili olarak oluşturulan alt temalar ile analiz kısmının son aşamasına geçilmiştir. Son aşama olarak ise oluşturulan temalar çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarının dört temel sütunu ile açıklanarak Formula 1'in çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik hedeflerinin mevcut durumu ortaya konulmuştur.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde çalışmanın veri toplama kısmında elde edilen veriler ve bu verilerin yorumları yer almaktadır.

Net Sıfır Karbon 2030 ve Çevresel Temeller

Formula 1'in sürdürülebilirlik yolculuğunun temel meşruiyet kaynağı, iklim kriziyle mücadelede üstlendiği teknolojik liderlik rolüdür. Organizasyon, 2030 yılına kadar operasyonel süreçlerinde net sıfır karbon seviyesine ulaşmayı taahhüt etmiştir. 2024 yılı sonu verilerine göre, F1 bu hedefin yarısından fazlasını gerçekleştirmiş durumdadır. 2018 yılında 228,793 olan toplam karbon ayak izi, 2024 sonunda %26'lık bir azalmayla 168,720 seviyesine indirilmiştir. Bu azalma, sporun küresel fan kitlesinin 826 milyona ulaştığı ve yarış takviminin 24 yarışa çıktığı bir büyüme döneminde gerçekleşmesi bakımından dikkat çekicidir (F1, 2025)

F1'in karbon emisyonlarının sadece %1'i pistteki araçlardan kaynaklanmaktadır; emisyonların %99'u lojistik, iş seyahatleri ve operasyonel merkezlerden doğmaktadır. (Sustainability Magazine, 2025, F1, 2019). Bu nedenle, stratejinin odağı operasyonel verimliliğe kaydırılmıştır. Sürdürülebilir Havacılık Yakıtı (SAF) kullanımı, DHL ve Qatar Airways ile yapılan iş birlikleri sayesinde hava kargo emisyonlarında %19'luk bir düşüş sağlamıştır. Ayrıca, 2026 yılından itibaren F1 araçlarında kullanılacak olan %100 sürdürülebilir yakıt teknolojisi, otomotiv endüstrisi için de bir laboratuvar görevi görmektedir (F1 2025, Sustainability Magazine, 2025).

Tablo 1. 2018 Yılı ile 2024 Yılı Arasındaki Değişim

Parametre	**2018 (Baz Yıl)**	**2024 (Güncel Durum)**	**Değişim (%)**
Toplam Karbon Ayak İzini ()	228,793	168,720	-%26
Yarış Sayısı	21	24	+%14
Küresel İzleyici Sayısı (Milyon)	4.0	6.5	+%62
Yenilenebilir Enerji Kullanımı	Kısıtlı	%80 (Promoterlar bazında)	Artış

F1'in çevresel başarısının arkasındaki en önemli mekanizmalardan biri de FIA 3 Yıldız Çevresel Akreditasyonu ‘dur. 2023 yılı itibarıyla F1, tüm 10 takımının bu en yüksek sürdürülebilirlik sertifikasına sahip olduğu ilk dünya şampiyonası olmuştur (F1, 2023, 2026). Bu akreditasyon; enerji kullanımı, tedarik zinciri yönetimi, atık kontrolü ve gürültü yönetimi gibi 17 farklı kriteri kapsamaktadır (F1, 2026, Sector, 2026, Sustainability Magazine, 2023) Ancak bu çevresel standartlar, sosyal sürdürülebilirlikle entegre edilmediği sürece "periferik ayarlamalar" olarak kalma riski taşımaktadır. F1, bu riski bertaraf etmek için çevresel verimliliğini toplumsal dönüşüm projeleriyle dengelemektedir.

F1 Akademi ve Kadın Temsili

Sosyal sürdürülebilirlik, sporun toplumsal eşitsizlikleri giderme ve dezavantajlı gruplar için fırsat eşitliği yaratma kapasitesini temsil eder. Motor sporları tarihsel olarak "erkek egemen" bir yapıya sahip olmuş, kadın sporcuların ve profesyonellerin bu alandaki varlığı sistemik

engellerle kısıtlanmıştır (International Women's Day, 2023, Allen, 2026). F1 Academy, bu yapısal sorunu çözmek amacıyla 2023 yılında kurulan, sadece kadın sürücülere özel bir yarış serisidir.

F1 Academy'nin temel amacı, genç kadın sürücülerin Formula 3 ve üzerindeki seviyelere geçiş yapabilmeleri için gerekli olan sürüş süresini, teknik donanımı ve görünürlüğü sağlamaktır (F1, 2022). Beş profesyonel takımdan oluşan 15 araçlık grid, genç yeteneklerin profesyonel ekiplerle çalışarak gelişimlerini tamamlamalarına olanak tanır (International Women's Day, 2023, F1, 2022). Susie Wolff liderliğindeki bu seri, sadece pist üzerindeki performansa değil, aynı zamanda padoğun her seviyesinde kadın temsiline odaklanmaktadır (International Women's Day, T.Y.)

- **Engellerin Kaldırılması:** Motor sporları yüksek maliyetli bir branştır. Sponsor eksikliği ve finansal engeller kadın sürücülerin kariyerlerini erken noktalamasına neden olmaktadır (International Women's Day, 2023, Allen, 2026). F1 Academy, koltuk maliyetlerini sübvanse ederek ve TAG Heuer, American Express gibi global partnerler aracılığıyla finansal sürdürülebilirliği destekleyerek bu döngüyü kırmaktadır (F1 Academy, T.Y., F1, 2025).
- **Yetenek Piramidi:** "Discover Your Drive" programı, karting seviyesindeki kız çocuklarını keşfetmeyi hedeflemektedir. 2024 verilerine göre, bu program sayesinde Champions of the Future karting serisindeki kadın katılımı %5'ten %25'e yükselmiştir (F1, 2025). Bu, sosyal sürdürülebilirliğin "tabandan yukarıya" inşa edildiğinin kanıtıdır.
- **Sosyal Etki ve Rol Modelleri:** F1 izleyicileri arasındaki kadın oranının %40'a yaklaşması, kadın rol modellerine duyulan ihtiyacı artırmaktadır (F1 Academy, 2024) F1 Akademi sürücüleri, sadece sporcu değil, aynı zamanda gelecek nesil mühendisler ve stratejistler için de ilham kaynağı haline gelmektedir (F1 Academy, T.Y., Faria, 2025)

Akademik açıdan F1 Akademi, "Sosyal Sermaye Teorisi" ve "Sosyal Rol Teorisi" bağlamında incelenebilir. Seri, kadınlara sadece teknik beceri değil, aynı zamanda sporun elit çevrelerine erişim sağlayan bir sosyal ağ sunmaktadır (Allen, 2026). Ancak, medya temsillerinde kadınların hala ailevi veya ilişkisel bağlar üzerinden tanımlanması, gerçek yapısal değişimin kültürel bir dönüşüm gerektirdiğini de göstermektedir (Faria, 2025).

Mühendislik Bursları ve Sosyal Mobilite

Sporun sosyal sürdürülebilirlik karnesindeki en parlak alanlardan biri, eğitim yoluyla sağlanan fırsat eşitliğidir. Formula 1, mühendislik gibi teknik alanlarda az temsil edilen (kadınlar, etnik azınlıklar, düşük gelirli bireyler) yeteneklerin spora katılımını sağlamak için 2021 yılında "F1 Mühendislik Bursları" programını başlatmıştır (University of Cambridge, t.y., F1, 2024).

Program, başlangıcından bu yana kademeli olarak büyümüş ve 2025 yılına kadar toplam 50 öğrenciye ulaşma hedefini belirlemiştir (F1, 2024, 2025, 2026). Bu burslar, sadece finansal yardım değil, aynı zamanda kariyer basamaklarını tırmanmak için gerekli olan "endüstriyel içgörüyü" de sağlamaktadır.

Tablo 2. Formula 1 Öğrenci Bursları

Üniversite Ortağı	Burs Kapsamı ve Detaylar	Kaynak
University of Cambridge	4 yıllık eğitim harcı + yıllık £20,000 yaşam gideri desteği.	University of Cambridge, UCAS
University of Oxford	Tam harç ücreti + yaşam bursu + F1 takımlarında staj imkânı.	University of Oxford
Imperial College London	Teknik destek ve kariyer atölyeleri ile zenginleştirilmiş burs.	Formula 1
University of Strathclyde	Az temsil edilen gruplardan gelen öğrencilere odaklı finansal destek.	Formula 1
MUNER	Otomotiv vadisinde ileri düzey mühendislik eğitimi desteği.	Formula 1

Bursiyerlerin başarı hikayeleri, programın sosyal mobilite üzerindeki etkisini somutlaştırmaktadır. Sean Mata ve Patrick Okedion gibi öğrenciler, burs sayesinde finansal yüklerden kurtularak sadece akademik başarıya odaklanabildiklerini ve Haas veya Mercedes gibi takımlarda yaptıkları stajlar sayesinde hayal dahi edemedikleri bir dünyaya adım attıklarını ifade etmişlerdir (F1, 2024). Benzer şekilde, Lewis Hamilton ve Mission 44 iş birliğiyle desteklenen Lily Owuye gibi öğrenciler, bu burslar sayesinde Red Bull Racing gibi şampiyon ekiplerde işbaşı yapabilmektedir (University of Leeds, t.y).

Bu girişim, "Yeteneklerin Çeşitlendirilmesi" stratejisinin bir parçasıdır. F1 yönetimi, sporun sadece pistte değil, tasarım ofislerinde ve fabrikalarda da toplumun çeşitliliğini yansıtması gerektiğine inanmaktadır (F1, 2022, 2024). Mühendislik Bursları, finansal bariyerleri kaldırarak, "liyakatin sadece imkân sahiplerine ait olmadığı" bir ekosistem yaratmaktadır.

SONUÇ

"Spor Yönetiminde Çevresel ve Sosyal Sürdürülebilirlik Dengesi: F1 Academy ve Mühendislik Bursları Üzerinden Bir İnceleme" başlıklı bu çalışma, spor endüstrisinin küresel dönüşümdeki rolünü Formula 1 örneği üzerinden detaylandırmıştır. Araştırma sonucunda ulaşılan temel çıkarımlar şunlardır:

1. **Entegrasyon Zorunluluğu:** Sürdürülebilirlik, sadece karbon salınımını azaltmakla sınırlı kalamaz. Gerçek bir sürdürülebilirlik dengesi, çevresel verimliliğin sosyal adaletle harmanlanmasını gerektirir. F1'in çevresel yatırımları ile Mühendislik Bursları arasındaki ilişki bu entegrasyonun prototipidir.
2. **Sistemik Engellerin Aşılması:** F1 Akademi, motor sporlarındaki cinsiyet temelli "cam tavanı" kırmak için tasarlanmış bir katalizördür. Sadece bir yarış serisi değil, aynı zamanda sponsorluk, teknik eğitim ve medya görünürlüğü sağlayan kapsamlı bir ekosistemdir.

3. **Eğitim Odaklı Gelecek:** Mühendislik Bursları, sporun en değerli kaynağı olan "insan" üzerinde kalıcı bir miras bırakmaktadır. 2025 yılına kadar 50 öğrenciye sağlanacak destek, padokun demografik yapısını kalıcı olarak değiştirecek bir dikey hareketlilik aracıdır.
4. **Yönetişim ve Hesap Verebilirlik:** FIA 3 Yıldız Akreditasyonu ve D&I Charter gibi mekanizmalar, sürdürülebilirliği bireysel tercihlerden çıkarıp kurumsal bir zorunluluk haline getirmiştir.

Sonuç olarak Formula 1, 2030 Net Sıfır hedefiyle sadece karbon nötr bir spor olmayı değil, aynı zamanda daha adil, daha kapsayıcı ve toplumsal fayda üreten bir teknoloji platformu olmayı hedeflemektedir. Bu strateji, spor yönetiminde sürdürülebilirliğin çevresel kaygılardan toplumsal dönüşüme evrilen yeni yüzünü temsil etmektedir. Sporun gücü, sadece pistteki hızla değil, toplumsal eşitsizlikleri azaltmadaki kararlılığıyla ölçülmeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

Allen, A. (2026). *Driving Diversity: An Analysis of Sponsorship and Career Trends for Women in Racing* [California State University, Sacramento]. https://scholars.csus.edu/esploro/outputs/graduate/Driving-Diversity-An-Analysis-of-Sponsorship/99258297570801671#file-0.

University of Cambridge. (t.y.). *Formula 1® Engineering Scholarships*. Undergraduate Study. 20 Mayıs 2026 tarihinde https://www.undergraduate.study.cam.ac.uk/fees-funding/scholarships-bursaries/formula-1-engineering-scholarship adresinden edinilmiştir.

Faria, A. R. R. (2025). *Reflexive thematic analysis on gender representation in feature articles of F1 Academy's official website* [Master's thesis, Erasmus University Rotterdam]. Erasmus University Thesis Repository. https://thesis.eur.nl/pub/76768/35833.pdf.

Fédération Internationale de l'Automobile. (2024). *FIA reports progress across sustainability and D&I in 2024*. https://api.fia.com/news/fia-reports-progress-across-sustainability-and-di-2024.

F1 Academy. (t.y.). *Our partners*. https://www.f1academy.com/About/Global-Partners.

F1 Academy. (2024). *'Leading the way to change' – How the growth of female fans and F1 ACADEMY are encouraging women to explore opportunities in motorsport*. https://www.f1academy.com/Latest/6Rcggc1UglZlVXmoW2TphW/leading-the-way-to-change-how-the-growth-of-female-fans-and-f1-academy-are.

Formula One World Championship Limited. (2019). *Formula 1 sustainability strategy*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2019/11/Formula-1-Sustainability-Strategy.pdf.

Formula 1. (2022). *Formula 1 announces F1 Academy, a new all-female driver series for 2023*. https://www.formula1.com/en/latest/article/formula-1-announces-f1-academy-a-new-all-female-driver-series-for-2023.6EAcJceyDTqjKkMcPMwk9e.

Formula 1. (2024). *'A life-changing opportunity' – What it's like to work with a Formula 1 team as an F1 Engineering Scholar*. Formula 1. https://www.formula1.com/en/latest/article/a-life-changing-opportunity-what-its-like-to-work-with-a-formula-1-team-as.7no3MLmDr1IVDzOnacfgoi.

Formula 1. (2024). *20 students to be awarded the Formula 1® Engineering Scholarship across 2024 and 2025*. Formula 1 Corporate. https://corp.formula1.com/20-students-to-be-awarded-the-formula-1-engineering-scholarship-across-2024-and-2025-2/.

Formula 1. (2024). *Gender pay gap report 2024*. https://media.formula1.com/image/upload/v1710501054/content/dam/fom-website/manual/Misc/GenderPay/F1GenderPayGapReport2024.pdf.

Formula 1. (2024). *New Diversity and Inclusion charter agreed by all 10 F1 teams*. https://www.formula1.com/en/latest/article/new-diversity-and-inclusion-charter-agreed-by-all-10-f1-teams-formula-1-and.4ZmzC911lkijGiVELNP4mJ.

Formula 1. (2026). *Formula 1® revs up global education programme, Learning Sectors in collaboration with the British Council*. Formula 1 Corporate. https://corp.formula1.com/formula-1-revs-up-global-education-programme-learning-sectors-in-collaboration-with-the-british-council/.

Formula One World Championship Limited. (2022). *Formula 1 sustainability policy statement*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2022/11/F1-Sustainability-Policy_17-October_Approved-SD-signed.pdf.

Formula One World Championship Limited. (2023). *Net zero carbon by 2030: 2022 sustainability report*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2023/04/F1-2022-Sustainability-Report.pdf.

Formula One World Championship Limited. (2024). *2023 Formula 1 impact report*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2024/04/Formula-1-2023-Impact-Report.pdf.

Formula One World Championship Limited. (2025). *2024 Formula 1 impact report*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2025/04/Formula-1-2024-Impact-Report.pdf.

Formula One World Championship Limited. (2025). *2025 sustainability update*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2025/08/F1-Sustainability-Update.pdf.

Formula 1. (2025). *Formula 1 gender pay gap report 2025*. https://corp.formula1.com/wp-content/uploads/2025/04/F1-Gender-Pay-Report-1.pdf.

Formula One World Championship Limited. (2026). *All Formula 1 teams achieve FIA Three-Star Environmental Accreditation*. https://corp.formula1.com/all-formula-1-teams-achieve-fia-three-star-environmental-accreditation/.

International Women's Day. (t.y.). *F1 Academy highlights the strength of women across the industry to inspire the next generation*. https://www.internationalwomensday.com/Missions/22218/F1-Academy-highlights-the-strength-of-women-across-the-industry-to-inspire-the-next-generation.

International Women's Day. (2023). *Formula 1 embraces equity in motorsport through an all-women racing championship*. https://www.internationalwomensday.com/Missions/19599/Formula-1-embraces-equity-in-motor-sport-through-an-all-women-racing-championship.

Madsen, D. Ø., & Glebova, E. (2025). Sports Industry 5.0: reimagining sport through technology, humanity, and sustainability. *Frontiers in sports and active living*, *7*, 1640362. https://doi.org/10.3389/fspor.2025.1640362.

Öztopçu, Aslı (2023). Environmental sustainability in sport: formula 1's SDGs responsiveness. Environment, Development and Sustainability. 26. 31075-31097. 10.1007/s10668-023-04243-4.

Sector. (2026). *How the FIA is raising environmental standards in F1 and beyond*. https://sector.world/2026/03/how-the-fia-is-raising-environmental-standards-in-f1-and-beyond/.

Sustainability Magazine. (2023). *All Formula 1 teams achieve FIA Environmental Accreditation*. https://sustainabilitymag.com/articles/all-formula-1-teams-achieve-fia-environmental-accreditation.

Sustainability Magazine. (2025). *Revealed: Formula 1's rapid roadmap to net zero*. https://sustainabilitymag.com/articles/revealed-formula-1s-rapid-roadmap-to-net-zero.

Trendafilova, S., McCullough, B., Pfahl, M., Nguyen, S.N., Casper, J. & Picariello, M. Environmental sustainability in sport: Current state and future trends, Global Journal on Advances in Pure & Applied Sciences [Online]. 2014, 03, pp 09-14. Available from: http://www.world-education-center.org/index.php/paas.

UCAS. (t.y.). *Formula 1® Engineering Scholarships - Funding opportunity details*. https://www.ucas.com/explore/scholarships-and-bursaries/83b038cb-b9c0-4e36-8acd-dcb00eb8253c/formula-1-engineering-scholarships.

University of Leeds. (t.y.). *Mechanical engineering student gets Red Bull F1 role through Lewis Hamilton Scholarship*. https://eps.leeds.ac.uk/faculty-engineering-physical-sciences/news/article/6126/mechanical-engineering-student-gets-red-bull-f1-role-through-lewis-hamilton-scholarship.

University of Oxford. (t.y.). *Formula One Engineering Scholarship at Oxford University - information for applicants*. Department of Engineering Science. https://eng.ox.ac.uk/study/undergraduate/formula-one-engineering-scholarship

Wicker, P., Feiler, S., & Breuer, C. (2025). Ecological Sustainability Practices in Community Sport Organizations. *Journal of Sport Management* (published online ahead of print 2025). Retrieved May 20, 2026, from https://doi.org/10.1123/jsm.2025-0058.

MIGRATION AND SETTLEMENT POLICIES FOR IMMIGRANTS FROM ARDANUC AFTER THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1877-1878

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SONRASINDA ARDANUÇ'TAN GELEN GÖÇMENLER İÇİN GÖÇ VE İSKÂN POLİTİKALARI

Assist. Prof. Mehmet Nuri ŞANDA

Ardahan University, İBEF, Department of History, Ardahan, Türkiye.

mns2133@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3800-6996

ABSTRACT

This study focuses on the migration movements from the Ardanuç district, which was ceded to Russia under the Treaty of Berlin following the 1877-1878 Ottoman-Russian War, toward the internal regions of the Ottoman Empire. The primary objective of the research is to reveal the causes of migration, the demographic and religious structures of the migrants, the bureaucratic processes they encountered, and the social integration processes in their settlement areas through first-hand sources obtained from the Ottoman Archives. The study adopts a qualitative research method, employing the content analysis technique for data evaluation. The examined documents consist of correspondence, registers, and official memoranda from various funds such as the Internal Affairs (Dâhiliye), Foreign Affairs (Hariciye), and the Council of Ministers (Meclis-i Vükela) within the Directorate of State Archives' Ottoman Archive. The research problem is how the wave of migration from the territories lost after the war to the homeland was managed by the state, and especially the impact of ethnic/religious structure on migration policies in the case of Ardanuç. As understood from the documents, while the Ottoman administration adopted a positive approach toward the migration of the Muslim population, it maintained a distant stance regarding the migration requests of Armenian elements in the region due to security concerns. While existing literature focuses more on general Caucasian migrations, this article attempts to explain the conditions under which immigrants from Ardanuç settled in the regions of Bursa, İzmit, Gümüşhane, Amasya, and Sivas in light of archival documents. In this respect, the study is expected to contribute to the field.

Keywords: Ottoman Archives, 1877–1878 Russo-Turkish War, Ardanuç, Migration, Resettlement.

ÖZET

Bu çalışma, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terk edilen Ardanuç kazasından Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerine doğru gerçekleşen göç hareketlerini konu edinmektedir. Araştırmanın temel amacı, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen birinci elden kaynaklar aracılığıyla göçün nedenlerini, göçmenlerin demografik ve dini yapılarını, karşılaştıkları bürokratik süreçleri ve iskân edildikleri bölgelerdeki toplumsal uyum süreçlerini ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, verilerin

çözümlenmesinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İncelenen belgeler, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Dâhiliye, Hariciye ve Meclis-i Vükela gibi farklı fonlardan meydana gelen yazışmalar, defterler ve tezkirelerden oluşmaktadır. Araştırmanın problematiği, savaş sonrası kaybedilen topraklardan ana vatana yönelen göç dalgasının devlet tarafından nasıl yönetildiği ve özellikle Ardanuç örneğinde etnik/dini yapının göç politikaları üzerindeki etkisidir. Belgelerden anlaşıldığı üzere, Osmanlı yönetimi Müslüman tebaanın göçüne olumlu yaklaşırken, bölgedeki Ermeni unsurların göç taleplerine karşı güvenlik gerekçesiyle mesafeli bir tutum sergilemiştir. Mevcut literatür daha çok genel Kafkas göçlerine odaklanırken, bu makale Ardanuç'u merkeze alarak buradaki göçmenlerin Bursa, İzmit, Gümüşhane, Amasya ve Sivas çevresine hangi şartlarda yerleştiğini arşiv belgeleri ışığında açıklamaya çalışmaktadır. Çalışmanın bu yönüyle alana katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Arşivi, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Ardanuç, Göç, İskân

INTRODUCTION

The Ottoman Empire waged war against many states, including Russia, during the 19th century. Following the war that took place between 1877 and 1878—known among the people as the 93 War—there were large-scale migration movements from the regions around Kars, Ardahan and Batum. Ardanuç, which at that time fell under the jurisdiction of Artvin and Batum and forms the focus of this study, is a critical part of the region in question. Following the war, with the shifting of borders, Ardanuç entered a period of profound transformation from both a political and sociological perspective. The subject of this article is to examine the migration movements from Ardanuç and its surroundings towards Ottoman territories from both administrative and social perspectives. The aim of the research is to analyse the circumstances of the migrants, their migration journeys and settlement processes with academic rigour, in the light of data reflected in state documents of the period. The study adopts a qualitative research methodology, accordingly, the information contained in Ottoman archival documents has been transcribed using content analysis. Through this method, the statements, names and decisions mentioned in the documents have been classified by subject and explained within a coherent historical framework. The documents reflect the state's efforts to secure permission from Russia through diplomatic channels, as well as its endeavours to make room for migrants within the country. Within this framework, the study aims to evaluate the political causes, economic consequences and humanitarian dimensions of migration as a whole. The research focuses on the fact that migration is not merely an act of relocation, but also on how it was structured as a state policy and security strategy. In particular, the situation of Muslim migrants to whom Russia did not grant permission, the rejection of Armenian families' migration requests, and the relocation of Muslim migrants to resettlement areas are analysed within the framework of state survival and demographic balances. Existing studies on migration movements from the Caucasus to Anatolia generally tend to address this process within the framework of major political events and general population mobility. This article, however, differs from this general approach by focusing directly on Ardanuç and presenting a study centred on this region. This perspective, developed through the Ardanuç case study, aims to deepen the general outlines of migration through a local sample and to fill gaps in the literature with more concrete data. The article examines the settlement processes of migrants moving from Ardanuç to various cities such as Gümüşhane, Sivas, Amasya, İzmit

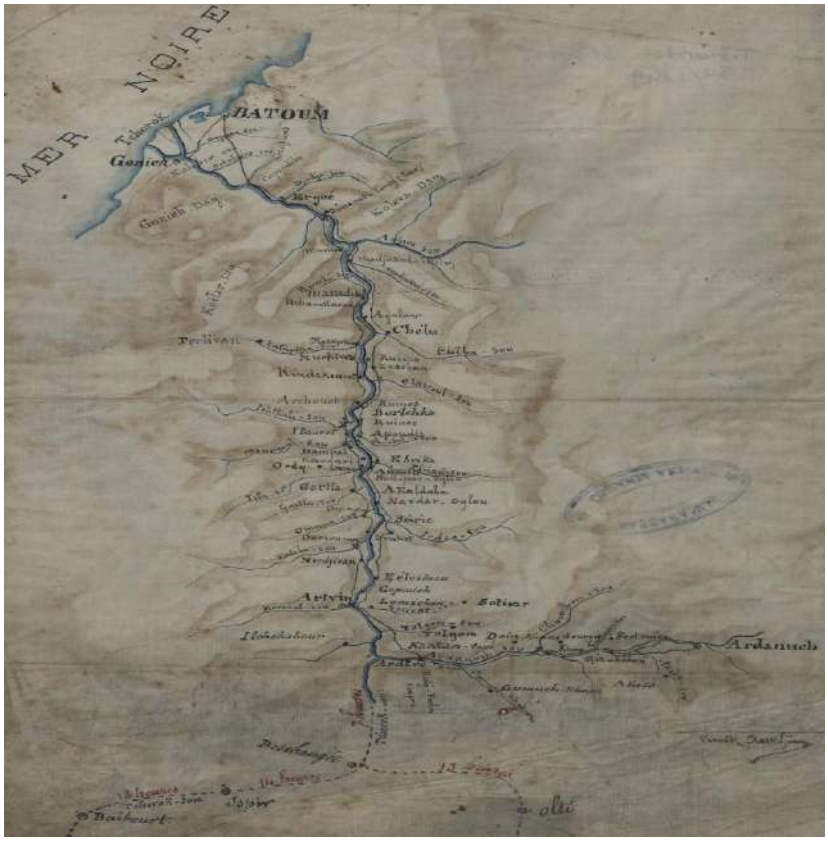
and Bursa. The reasons for choosing these cities, the settlement policies implemented, and the migrants' efforts to adapt to their new homes form the scope of the study. The registration of migrants, changes in citizenship, the land allocated to them, and the bureaucratic obstacles they encountered reveal how the administrative structure of the period managed this challenging process.

THE LOCATION AND HISTORY OF ARDANUÇ DISTRICT

Geographically, Ardanuç is situated at a strategic point on the gateway from Anatolia to the Caucasus. Located in the east of Artvin province, Ardanuç is a long-established settlement that bears the traces of many civilisations due to its strategic importance throughout history. Its position in the inland regions of the Eastern Black Sea and its proximity to the Georgian border have, throughout history, made the town both a focal point of cultural interaction and a significant military base (Doğru, 2025: 30–31).

Situated at the intersection of the Black Sea and Eastern Anatolia regions, Ardanuç is a typical transitional area that embodies the geographical characteristics of both regions. The district is bordered to the west by the central Artvin (Livane) district, to the north-east by Şavşat, to the south by Yusufeli, Erzurum and Olur (Tavusker) districts, and to the east by Ardahan (Erdoğan, 2019: 9).

Map 1: Districts and Villages Around the Çoruh River from Batum to İspir as of 1883.

Source: BOA, HRT.h. 1749, H-29-12-1300 (31 October 1883).

As a result of the expedition led by Iskender Pasha, the Beylerbeyi of Erzurum, which went down in history under his own name, the Ardanuch Fortress was incorporated into the

Ottoman territories on June 13, 1551, following a 22-day siege (Taşkın and Kaya, 2019: 104; Aydın, 1998: 122).

Ardanuç's administrative status has undergone numerous changes throughout history. Between 1551 and 1574, the settlement was a sanjak under the Erzurum Province, and subsequently continued to exist within the Çıldır Province. In 1846, when the status of the Çıldır Province was downgraded to a sanjak, Ardanuç, like other settlements under its jurisdiction, was converted into a district (Demirel, 2025: 63). Ardanuç, which was administered as a district under the administrative umbrella of Erzurum, Çıldır, Artvin, and Batum at various times, remained under Russian administration within the Elviye-i Selâse (Three Provinces) between 1878 and 1918, following the Russo-Turkish War of 1877-1878 and in accordance with the Treaty of Berlin (Aytekin, 2023: 135).

Provincial yearbooks are among the key primary sources for tracing the demographic and socio-economic transformations in the Ottoman provincial administration during the second half of the 19th century. In this context, the population structure, settlement characteristics and religious distribution of Ardanuç district—one of the administrative units of the Çıldır sanjak—between 1871 and 1876 can be traced through the Erzurum Province Yearbooks of the period. The quantitative distribution of the population residing in the district during this period, based on religious affiliation, along with changes in the number of households and villages, provide important data for understanding the Ottoman bureaucracy's record-keeping system in the provinces and the demographic character of the region (Şanda, 2025: 23–29; Öztürk Çelik, 2025: 19). The table below presents the demographic development of Ardanuç district over a five-year period, chronologically, based on data compiled from the yearbooks of 1871, 1872, 1873 and 1876.

Table 1: Table of the Muslim and Christian Population of Ardanuç District by Year

Year	Number of Villages	Number of Households	Muslim Population	Christian Population	Total Population	Source
1871	51	-	5213	549	5762	H.1288 Erzurum Province Yearbook
1872	51	-	5213	549	5762	H.1289 Erzurum Province Yearbook, p.144
1873	51	1888	5213	549	5762	H.1290 Erzurum Province Yearbook, p.144
1876	51	1922	5312	555	5867	H.1293 Erzurum Province Yearbook, p.144

Data from the annual reports reflecting the demographic structure of the Ardanuç district, which was part of the Çıldır Sanjak in the final quarter of the 19th century—specifically the period preceding the 1877–78 War—provide important historical insights into the region's

administrative, social, and statistical characteristics. The fact that the number of villages in the district remained constant at 51 between 1871 and 1876 indicates the institutionalized structure of the settlement network, while the 1872, and 1873, reveals the practice within the provincial bureaucracy of the time of not conducting an updated census every year and instead simply carrying over the data from the previous year. From a religious demographic perspective, it is evident that the Muslim population constitutes approximately 90% of the total population and that the district has a Muslim-Turkish character. The main change in population data is observed in the 1876 census. The increase in the number of households to 1922 and the total population to 5867 indicates that the region experienced natural population growth or limited internal migration movements during the pre-war period.

Under the Treaty of San Stefano, signed on March 3, 1878, Batum, Kars, and Ardahan were ceded to Russia as war reparations, and the regions of Artvin, Hopa-Kemalpaşa, Borçka, Murgul, Ardanuç, and Şavşat came under Russian administration. This situation continued with the Treaty of Berlin, signed on July 13, 1878. The Russians, who established a new administrative unit called the "Batumi Oblast" in these occupied territories, appointed officials with the title of "Naçalnik" to head the administration. With the final peace treaty signed on February 8, 1879, the Muslim population in the region was granted a three-year legal period to migrate to Ottoman territories (Aytekin, 2023; Yücetürk, 2020; Ertem, 1985; Badem, 2018).

MIGRATION MOVEMENTS IN ARDANUÇ FOLLOWING THE 1877–1878 WAR

Following the Russo-Turkish War of 1877–1878, the transfer of the Ardanuç district to Russian administration caused deep unrest among the local population and led to a massive exodus. Copies of the memoranda sent by the Presidency of the Commission for Migrants provide a detailed account of the situation of the families who fled the region due to the district's cession to the Russians (BOA, HR.SYS. 1231/78).

Table 2: Resettlement Areas for Migrants from Ardanuç and the Surrounding Region

Migrant Group	Resettlement Areas	Relevant Document
Ardanuç and Livane Migrants	Amasya	BOA, DH.MKT. 1522/64
Ardanuç Migrants	Bursa	BOA, DH.MKT. 1661/69
Ardanuç Migrants	Izmid, Kaymas District (Bıçkıdere)	BOA, DH.MKT. 2004/63
Dagestan, the Caucasus, Batum and Ardanuç Migrants	Amasya and Sivas Region	BOA, DH.MKT. 1701/102

The information in the table reveals that the population movements from Ardanuç and its surroundings were not a random exodus, but rather a planned resettlement process carried out under the direction and supervision of the state. The redirection of migrants to various locations in Anatolia, such as Amasya, Sivas, and Bursa, indicates that the resettlement policy was shaped within the framework of a specific strategic distribution and demographic restructuring.

During this period, migration flows affected not only the civilian population but also the state's educational personnel. The case of Süleyman Rafet Efendi, the second teacher at Ardanuç Rüşdiye School who was forced to leave Ardanuç due to the war, is an example of this, his subsequent reappointment as a teacher reflects the state's policy of protecting displaced officials (BOA, MF.MKT. 64/68).

The migration of the people of Ardanuç to Ottoman territories did not always proceed smoothly, it encountered obstacles posed by the Russian government. When the residents of Gümüşhane village, part of the Ardanuç district under the Batum province, were denied permission to migrate to Dersaadet (İstanbul), a request for assistance from a man named Musa was recorded in the archives (BOA, HR.İD.. 21/93). To overcome such obstacles, the Ottoman Empire made diplomatic efforts through the Batum Consulate and Russian authorities to obtain permits for 60 households of Laz and Georgians who wished to emigrate (BOA, HR.TH.. 131/5). During this process, the situations of individuals migrating without passports were also carefully examined, and the migration status of persons such as Feyzi, son of Ustagil Yusuf from the village of Bartalya, was investigated (BOA, HR.TH.. 214/98).

It is evident that the Ottoman State followed a distinct ethnic and religious strategy when accepting migrants from Ardanuç. Whilst a positive stance was adopted towards accepting Muslims among those migrating from districts under Russian administration, a cautious attitude was maintained regarding the migration of the Armenian population. Instructions were sent to local authorities that those coming from Ardanuç and surrounding districts should not be accepted if they were Armenian (BOA, HR.İD.. 6/57). Accordingly, orders were issued to prevent a group of five or six hundred Armenian households heading toward Ottoman territories from entering the country; security concerns and subversive activities in the region were cited as the justification for this restriction (BOA, DH.ŞFR. 143/94). During this process, it was requested that individuals referred to as ‘Armenian agitators’—who aimed to cause unrest within the country—be identified and apprehended. In this context, it was reported to the Ministry of the Interior that an Armenian named Karakin Bagosliyan had been arrested in the province of Van (BOA, DH.MKT. 1734/95).

The dispatch and resettlement of the muhacirs (immigrants) who arrived from the region either by fleeing or with official permission were carried out in a systematic manner. It was decided that a travel allowance (harcırah) would be granted by the state for the transportation of the Ardanuç and Livane muhacirs, who had escaped from Russia and reached Gümüşhane, to Amasya (BOA, DH.MKT. 1522/64). However, in some cases, the migrants were required to travel to their resettlement sites using their own means (BOA, DH.MKT. 1544/113). Upon realising that a group arriving in Trabzon, initially believed to be Circassians, were in fact Ardanuç migrants, they were sent to Bursa free of charge and resettled there (BOA, DH.MKT. 1661/69). Furthermore, it is known that sixty households of Ardanuç migrants were settled on land located in the Bıçkıdere (Bıçakdere?) area within the boundaries of the Kaymas district, which is part of the İzmid sanjak, as stated in a petition submitted by Hacı Ali Efendi, one of the Bâbü's-saâde aghas serving as the Commissioner for Migration (BOA, DH.MKT. 2004/63).

THE TRANSITION OF THE ARDANUÇ MIGRANTS TO OTTOMAN CITIZENSHIP

The transition to Ottoman citizenship was a critical stage for the migrants to be able to settle permanently in their new locations. Certificates were issued to register the Ardanuç migrants who had settled in the vicinity of Amasya and Sivas and to complete their citizenship procedures (BOA, DH.MKT. 1701/102). During this process, detailed registers were compiled containing the names, religious denominations and places of origin of the Ardanuç migrants (BOA, HR.İD.. 9/38). An archive document dated 1893 states that a total of 496 adults from 63 households in Ardanuç and the surrounding area had wished to migrate for the past fifteen months, but that the Russian government had prevented this, leaving the migrants in a very difficult situation (BOA, İ..DH.. 1305/14). The fact that lists of the inhabitants of Ardanuç were still being compiled as late as 1907 indicates that the migration movement spanned a long period of time (BOA, HR.İD.. 19/12).

The migration movements taking place in Ardanuç and the surrounding area are not merely a process of administrative population transfer, but rather a multidimensional crisis management effort in which international diplomacy, security strategies, and legal oversight are intertwined. Data obtained from archival records reveals that the obstacles to migration were not limited to geographical distances alone, but encompassed a wide range of issues, from diplomatic tensions with Russia and ethnically based settlement policies to situations arising from the lack of passports and similar documents, as well as severe financial constraints. Whilst the Ottoman State sought to safeguard border security and social order, it was simultaneously compelled to contend with the challenges imposed by international law and a constrained budget. The table below illustrates the nature of these diplomatic and administrative obstacles, which directly influenced the course of migration, and their counterparts within the political atmosphere of the era.

Table 3: Diplomatic and Administrative Obstacles in the Migration Process

Relevant Areas	**Description**	**Document Reference**
Gümüşhane Village	Request for assistance following Russia's refusal to grant emigration permission	BOA, HR.ID. 21/93
Artvin, Ardanuç, Şavşad	Instruction not to accept Armenians	BOA, HR.ID. 6/57
Van / Ardanuç	The arrest of the Armenian instigator Karakin Bagosliyan	BOA, DH.MKT. 1734/95
Bartalya Village	Investigation into the situation of migrants without passports	BOA, HR.TH. 214/98
Livane and Ardanuç	Obligation to travel to the resettlement site by one's own means	BOA, DH.MKT.1544/113

The information in the table demonstrates that the migration movements in and around Ardanuç were not merely an administrative settlement issue, but a challenging process shaped by the constraints of international diplomacy, security concerns and limited resources. Diplomatic obstacles, such as Russia's refusal to grant migration permits, reveal that migration had become

a source of inter-state tension and that the people sought protection from the Ottoman State in the face of this political pressure. Furthermore, directives against accepting the Armenian population and the tracking and apprehension of individuals posing a security threat suggest that the state acted with the intention of preserving the demographic structure and maintaining social order within the sensitive political atmosphere of the time. While situations arising from a lack of documentation—such as border crossings without passports—demonstrate that migration is subject to bureaucratic control, the fact that migrants are forced to travel to resettlement areas on their own due to financial hardships highlights the immense burden this process places on both the humanitarian and economic dimensions.

CONCLUSION

This study, centred on Ottoman archival documents, reveals that the migration movements experienced in the Ardanuç district from the last quarter of the 19th century to the beginning of the 20th century constituted both a humanitarian crisis and a strategic administrative issue for the Ottoman Empire.

The territorial losses resulting from the Russo-Turkish War of 1877–78, combined with security concerns among the region's Muslim population, triggered a massive migration to Anatolia. Archival documents from the period reveal that this process was more than just ordinary population movement; it was the result of intense diplomatic activity, bureaucratic mechanisms, and a meticulously executed resettlement strategy.

Archival documents reveal that the Ottoman administration prioritized the identity of "*Muslim migrants*" when accepting immigrants, particularly those from regions under Russian rule. In contrast, the cautious approach towards the migration requests of Armenian subjects reflects the state's security-focused perspective, aimed at preventing separatist movements in the region and maintaining the demographic structure.

The resettlement of migrants across a wide geographical area, including Amasya, Gümüşhane, İzmit, Sivas and Bursa, is thought to have been aimed at both protecting local resources and ensuring the social integration of the migrants.

In conclusion, the issue of the Ardanuç migrants serves as a small-scale example of the migration management policies implemented by the Ottoman Empire during its disintegration. Despite its limited resources, the state endeavoured to provide the migrants with travel allowances, settle them in a planned manner, and legalise their legal status.

REFERENCES

Presidential Archives of the Republic of Turkey Presidency (BOA)

BOA, DH.MKT. 1522/64, H.08-11-1305, (17 Temmuz 1888).

BOA, DH.MKT. 1544/113, H.13-01-1306, (19 Eylül 1888).

BOA, DH.MKT. 1661/69, H.03-02-1307, (29 Eylül 1889).

BOA, DH.MKT. 1701/102, H.02-07-1307, (22 Şubat 1890).

BOA, DH.MKT. 1734/95, H.04-11-1307, (22 Haziran 1890).

BOA, DH.MKT. 2004/63, H.28-02-1310, (21 Eylül 1892).

BOA, DH.ŞFR. 143/94, R.26-03-1306, (7 Haziran 1890).

BOA, HR.İD. 19/12, M.25-04-1907.

BOA, HR.İD. 21/93, M.24-06-1883.

BOA, HR.İD. 6/57, M.02-06-1890.

BOA, HR.İD. 9/38, M.25-06-1903.

BOA, HR.TH. 131/5, M.02-07-1893.

BOA, HR.TH. 214/98, M.27-07-1898.

BOA, HRT.h. 1749, H-29-12-1300, (31 Ekim 1883).

BOA, İ..DH.. 1305/14, H.19-12-1310, (4 Temmuz 1893).

BOA, MF.MKT. 64/68, H.23-08-1296, (12 Ağustos 1879).

Erzurum Province Yearbook,

H.1288 Erzurum Province Yearbook, (1871)

H.1289 Erzurum Province Yearbook, (1872)

H.1290 Erzurum Province Yearbook, (1873)

H.1293 Erzurum Province Yearbook, (1876)

Research – Study Sources

Aydın, Dündar, (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)* [The Beylerbeylik of Erzurum and Its Organization: The Period of Establishment and Expansion (1535–1566)], Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Aytekin, O. (2023). Osmanlı Dönemi'nde Ardanuç Darphanesinde Basılan Nadir Sikke Örnekleri [Rare Examples Of Coins Minted In The Ardanuç Mint In The Ottoman Period]. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 9(1), 132-156. https://doi.org/10.22466/acusbd.1273992

Badem, C. (2018). *Çarlık yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1919* [Kars, Ardahan, and Artvin Under the Tsarist Administration, 1878–1919]. Aras Yayıncılık.

Demirel, M. (2025). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Bölgesinde İdari Yapı [Administrative Structure of the Artvin Region from the Ottoman Empire to the Republic]. *Turcology Research,* 82, 56-70. https://doi.org/10.62425/turcology.1554775

Doğru, A. (2025). *Tarihi ve arkeolojik veriler ışığında Ardanuç ve çevresi* [Ardanuç and its surroundings in the light of historical and archaeological data], (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rize.

Erdoğan, H. (2019). *Ortaçağda Ardanuç [Ardanuç in the middle ages]* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin.

Ertem, R. (1985). *Türk silahlı kuvvetler tarihi Osmanlı devri 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi kafkas cephesi harekâtı* [History of the Turkish Armed Forces: The Ottoman Era – The Caucasian Front Campaign of the 1877–1878 Ottoman-Russian War], C. II. Genelkurmay Basımevi.

Öztürk Çelik, Y. (2025). *Rus işgallerinin Artvin ve çevresindeki siyasi ve sosyal izleri (1878-1917) [Political and social traces of the russian occupations in Artvin and its surroundings (1878-1917)],* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.

Şanda, M. N. (2025). *Erzurum vilayet salnamelerine göre 19. yüzyılda Çıldır sancağının idari, adli, mali ve demografik yapısı* [The Administrative, Judicial, Financial, and Demographic Structure of the Childir Sanjak in the 19th Century According to the Erzurum Province Salnames]. Serüven Yayınevi.

Taşkın, F., ve Kaya, A. İ. (2019). 1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı [Demographic Structure of the Ardanuc Sanjak According to 1835 Census]. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,* 42, 116-130. https://doi.org/10.17498/kdeniz.529134

Yücetürk, Z. (2020). 93 harbi sonrasında Artvin [Artvin During and After the 1877-78 Turkorussian War]. *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi (KARAM),* XVII/65, 73-95.

Acknowledgments: This article utilized Google's Gemini 2.5 artificial intelligence model for grammar, spelling, and style checks.

APPENDICES:

Appendix 1: The 1293 H. Erzurum Province Yearbook, Page 144.

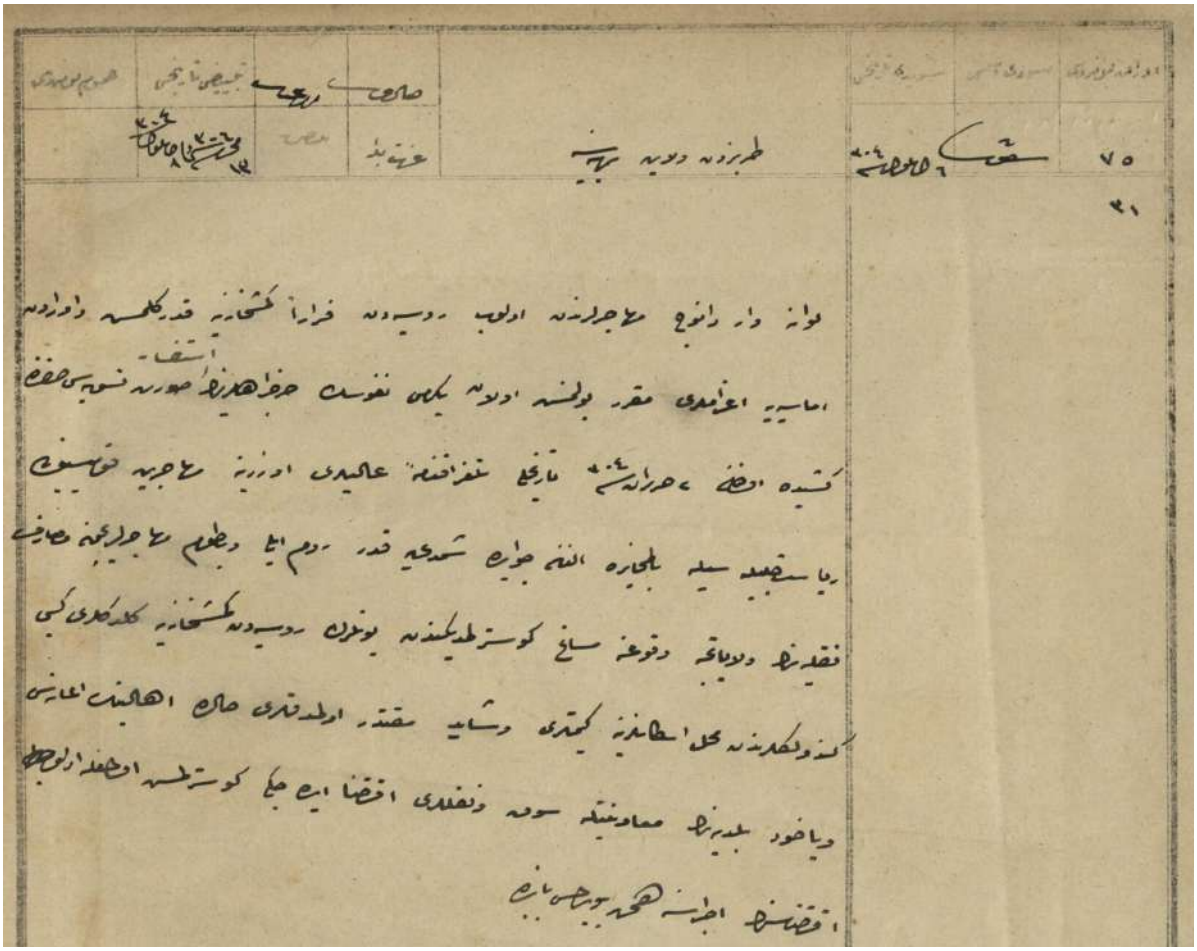

Appendix 1: Transcription of the 1293 H. Erzurum Province Yearbook, Page 144.

Kaza ve Nahiye	Köy	Hane	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	2225	355	6417	6772
Penek nahiyesi	68	1510	25	5355	5380
Mamervân nahiyesi	48	1115	364	3217	3581
Tavusker nahiyesi	28	1016	0	3112	3112
Ardahan kazası	90	1650	0	7250	7250
Çıldır nahiyesi	48	600	0	5000	5000
Poshov nahiyesi	44	800	0	4500	4500
Göle nahiyesi	100	500	50	5450	5500
Ardanuç kazası	51	1922	555	5312	5867
Şavşat nahiyesi	48	1695	654	5849	6503
Toplam[59]	**595**	**13033**	**2003**	**51462**	**53465**

Appendix 2: BOA, DH.MKT.1544/113.1 (H-13-01-1306)

[59] Since the data on page 144 of the H.1293 Erzurum Province Yearbook was unclear (particularly the figures in the "total" section), the most likely correct figures have been entered into the table, and the "total" section has been reconstructed by us.

Appendix 2: Transcription of BOA, DH.MKT.1544/113.1 (H-13-01-1306)

Trabzon Vilâyet-i Behiyesine

Livâne ve Ardanuç muhâcirlerinden olub Rusya'dan firâren Gümüşhane'ye kadar gelmiş ve oradan Amasya'ya i'zâmları mukarrer bulunmuş olan yirmi nüfûsun harcrâhlarının istifsâr-ı sûret-i tesviyesi hakkında Keşide olunan 2 Haziran sene 304 târîhli telgrafnâme-i âlîleri üzerine Muhâcirîn Komisyonu Riyâset-i Celîlesiyle bi'l-muhâbere alınan cevabda şimdiye kadar Rumili ve Batum muhâcirlerinin mesârif-i nakliyesinin vilâyetçe vukūuna mesâğ gösterilmediğinden bunların dahi Rusya'dan Gümüşhane'ye geldikleri gibi kendiliklerinden mahall-i iskânlarına gitmeleri ve şâyed muktedir olmadıkları hâlde ahalinin iânesi veyahud belediyenin muâvenetiyle sevk ve nakilleri iktizâ edeceği gösterilmiş olmağla ol bâbda İktizâsının icrâsına himmet buyurulması bâbında.

THE BURDEN OF ENLARGEMENT - TRACING TWO DECADES OF EU ENLARGEMENT STRATEGY IN THE WESTERN BALKANS

Assoc. Prof. Etleva Babameto
New York University of Tirana, Institute of European and Balkan Studies, Tirana, Albania
etlevababameto@unyt.edu.al,
ORCID ID: 0009-0001-8082-563X

ABSTRACT

This study aims to offer a critical view through a comparative assessment of the EU Enlargement Strategy trajectory vis-à-vis the WB pathway to EU accession prospects. Using a qualitative methodology, this study draws on a longitudinal analysis of EU Enlargement Strategy documents, i.e., the Commission's Communication and Progress Reports on the Western Balkans (2005-2025) against country-level outcomes. To explore the interaction between EU-level strategy and country-level realities, it further includes a comparative case study approach across Western Balkan countries and over the years. The findings are next cross-checked with external governance indicators to test and enhance their validity. The research question concerns how the trajectory of the EU's Enlargement Strategy has driven and influenced the accession dynamics in the Western Balkans over the past two decades. The study reveals that both the EU and the WB have been actually 'consistently inconsistent' in their approach all along the road. It finds that this practice converted the Enlargement by far from a 'success story' to a 'success failure'. It concludes that the dynamics in each camp and in the international setting call for effectuating the political will, self-responsibility, and objectivity from both the EU and the WB - policies, approaches, methodologies, monitoring, checking, and sanctioning instruments are already there; what is required is their genuine operationalization.

Keywords: Enlargement Strategy, Western Balkans, European Integration, Communication and Progress Reports, Conditionality Criteria

INTRODUCTION

Five successive enlargement rounds had established the European Union's accession process as the most powerful instrument of external governance in modern European politics (Grabbe, 2006; Vachudova, 2005). Few regional integration projects have offered as clean a natural experiment as the European Union's engagement with the Western Balkans. Six states, namely Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, North Macedonia, and Serbia, entered the post-2003 accession architecture under a single Stabilisation and Association framework to boost membership perspective into the EU (Babameto, E, 2014), a common set of Copenhagen criteria, an identical conditionality logic, and a shared instrument of pre-accession assistance.

The first step in this process was the Thessaloniki Summit 2003, which for the first time acknowledged the Western Balkan states as 'potential candidates' (European Council, 2003). Following this landmark and especially after the Enlargement Strategy 2005 was introduced for that purpose, the EU Commission designed a whole framework of conditions, financial instruments, benchmarks, and decision rules intended to convert the membership promise into domestic reform. The aim of this study is not to examine how a series of annual reports reflected

this course over two decades but how the EU gradually created and continually revised and shaped its system of accession conditions. It seeks to identify the reasons behind this process's failure to deliver the expected outcomes despite these continuous adjustments.

The study explores Enlargement Strategy as a system built on three key mechanisms: i) the conditionality design, ii) the financial lever, and iii) the credibility lever. The first defines the conditions aspirant countries must meet and how their progress is assessed; the second specifies the financial support provided to encourage reforms; and the last concerns a credible EU perspective of EU membership that encourages governments to pursue the necessary reforms. What really happened is that, despite revisions, adjustments, and improvements to different aspects of the Enlargement Strategy from 2005 through 2025, the governance outcomes across WB6 showed little improvement, and even witnessed deterioration in certain cases. The Western Balkans actually posed a combination of unresolved statehood questions, post-conflict legacies, and the need to simultaneously advance in state-building and Europeanization (Elbasani, 2013; Bieber, 2020). This analysis shifts its focus to the effectiveness of the strategy, seeking to identify whether the problem lay in the design of the enlargement framework, financial assistance provided, or the credibility of the accession process, rather than in individual states' performance.

As above, the research question concerns how the trajectory of the EU's Enlargement Strategy has affected the accession dynamics in the WB6 over the past two decades. Approaching that question through the architecture of conditionality rather than the chronology of communications allows the study to isolate which components of the EU's toolkit carried the process forward, which stalled it, and why two decades of instrument-building produced an enlargement that lost its glitter of success.

LITERATURE REVIEW

Research on the EU Enlargement Strategy towards the Western Balkans includes a significant body of scholarly literature. Most researchers agree that this round represents a rather different approach from previous ones. The EU adopted a strategy tailored to the region's special historical, political, and institutional context, while the outcomes have fallen short of the successes recorded in previous enlargement rounds.

In this context, the merit-based nature of the process and the role of conditionality constitute a key mechanism in guiding reforms. According to the external incentive model, which identifies credible conditionality (Schimmelfennig and Sedelmeier, 2004, 2005, 2008), candidate countries are more likely to undertake reforms when aware of progress being rewarded and non-compliance being consequential. This approach is widely accepted in EU enlargement studies, and many scholars consider it beneficial for both the EU and the Western Balkans (Ellereit & Klapper, 2022; Xhambazi, 2020). Yet, concern remains regarding its practical implementation. Researchers have noted that the increasing number of requirements may lead to structural impediments (Summa, 2008), while others consider the application of conditionality as inconsistent (Richter, 2012), arguing that the EU's simultaneous stabilisation

and integration objectives have thwarted its effectiveness. Most critically, Richter and Wunsch (2019) identify a perverse dynamic in which conditionality has involuntarily entrenched informal networks and produced a "state capture trap," generating stagnating democratisation and structural inability to implement deep reforms. Related to conditionality's effectiveness is the contested question of accession date-setting: whereas Devrim and Schulz (2009) identify the absence of a fixed accession date as a significant source of ambiguity that removes a demonstrated accelerating factor from previous rounds, Steunenberg and Dimitrova (2007) argue the opposing view that fixing a date reduces conditionality's leverage, as the candidate no longer faces an open-ended incentive to sustain reform momentum.

Europeanization theory provides a complementary analytical lens, framing domestic adaptation to EU pressures as encompassing institutional change, policy transfer, and norm internalisation (Schimmelfennig & Sedelmeier, 2005). The WB case is characterised in the literature as one of partial Europeanization - formal institutional adaptation without the deeper behavioural transformation that sustainable democratic consolidation requires - a pattern rooted in the region's dual burden of simultaneous post-communist state-building and Europeanization, a combination that the Central and Eastern European experience, largely sequential in nature, had not encountered and for which the EU's enlargement toolkit was insufficiently calibrated. This gap between formal and substantive compliance is theorised most precisely by Börzel and Risse (2003, 2012), whose distinction between output compliance - the adoption of required legal and institutional frameworks - and outcome compliance - the behavioural transformation these frameworks are intended to produce - provides the analytical foundation for assessing the divergence between the EU's assessment record and independent governance indicators that this study documents.

A structural feature pervading the entire literature is enlargement fatigue, theorised as a condition simultaneously afflicting both sides of the EU-WB relationship. A significant body of research describes the enlargement process as a gradual transition from success story to a period marked by fatigue, ambiguity, and resistance (Devrim & Schulz, 2009; Bonomi, 2020; Economides, 2020). Scazzieri goes further in his explanation for stagnation, drawing a parallel between declining commitment on both sides: an EU less enthusiastic about enlargement is coupled with a WB less motivated to implement demanding reforms (Scazzieri, 2021). Other major events, including the 2008 global financial crisis, the Greek debt crisis, and Brexit, compounded this dynamic, shifting enlargement away from the EU's political priority agenda (Grabbe et al., 2010; Jano, 2016; Ker-Lindsay et al., 2018). From the theoretical perspective, enlargement fatigue is particularly important given its weakening impact on the credibility of the EU membership prospect, a variable that, under the external incentive model, is considered essential for motivating reforms. The situation has produced a cycle with both sides contributing to the slowdown of the accession process. This dynamic is captured through the idea of a 'silent pact' between the EU Member States and WB6, both reluctant to engage with enlargement and apparently having benefited from preserving the status quo (Bechev, 2012), highlighting a pattern that formal conditionality mechanisms proved unable to address.

Despite the extensive literature on EU enlargement in the Western Balkans, a notable gap remains. Most studies tend to focus on specific time periods, country cases, or particular themes of the enlargement process, but none has systematically traced the full trajectory of the EU Enlargement Strategy across the entire 2005-2025 period, documenting its methodological modifications, discursive recalibrations, and inflection points in comparative and longitudinal parallel against country-level outcomes across all six Western Balkan states. Precisely, this study addresses this gap.

METHODOLOGY

This study is based on a qualitative design incorporating three approaches in line with the source material. First, it employs a longitudinal document analysis of the annual Commission Communications (Enlargement Strategies) and accompanying Progress Reports across 2005-2025. This analysis is not used to summarise performance assessments of such documents year by year but to extract the design of the conditionality architecture - its conditions, instruments, benchmarks, financial envelopes, and decision rules - and to track how each was introduced, modified, or replaced in view of achieving the targeted results. Second, a comparative case study design captures variation in outcomes in individual countries across the Western Balkan region. Third, the documentary findings are cross-checked with external governance indicators - Transparency International's Corruption Perceptions Index, V-Dem, and the World Bank Worldwide Governance Indicators - to test whether the architecture's outputs translated into governance outcomes.

For the purposes of this research, the analysis is organised thematically around the three core mechanisms of the framework - conditionality design, the financial lever, and the credibility lever - rather than chronologically, so as to locate the point of failure within the system.

1. CONDITIONALITY DESIGN: BUILDING AND REBUILDING THE INCENTIVE SYSTEM

The WB scene actually reflected how the outright eagerness expressed by Member States in five enlargement rounds evidently shifted to a more watchful approach and featured a declining nuance of previous success. And there is an explanation for this. Following the collapse of communism, this region emerged from a centralized economy, lacking democratic structures and institutions, political instability, disorder, ethnic cleansing, violent conflicts, slow progress, and so on. As such, it presented a fragile setting where, not long ago, successive secessions of states from the Yugoslav Federation still persisting, the 1999 war in Kosovo, the 1997 chaos and turmoil in Albania, and ethnic issues in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia were fresh in the face of EU institutions and a forewarning of what was to come in their workings with the Western Balkans.

The first Enlargement Strategy of 2005 laid the foundations with the three-Cs framework - consolidation of commitments, conditionality, and communication - alongside country-specific roadmaps, European Partnerships, and monitoring mechanisms, and the founding principle that each country would advance on its own merits under strict conditionality (COM(2005) 561).

What followed across the next two decades was a near-continuous redesign of this base. The 2006 Strategy replaced 'absorption capacity' with 'integration capacity' and introduced benchmarks for opening, closing, suspending, and re-opening negotiation chapters (COM(2006) 649). Civil-society dialogue was elevated to a core priority in 2007(COM(2007) 663); chapters 23 and 24 on the rule of law and fundamental rights were designated early-opening priorities in 2011 to allow a track record to accumulate (COM(2011) 666); interim benchmarks were added in 2012 (COM(2012) 600); and the 'fundamentals first' doctrine was articulated in 2013 (COM(2013) 700). In 2015, a harmonised assessment scale was introduced, and in 2020 the negotiations were restructured into six thematic clusters with reversibility provisions for backsliding (COM(2015) 611; COM(2020) 57).

Table 1 arranges these moves as a single design history. Read this way, the striking feature is not innovation but iteration: each revision responded to a recognised deficiency in the previous format - weak comparability, insufficient credibility, slow rule-of-law progress - by adding a new layer rather than enforcing the existing one. The design became more elaborate while its core logic, merit-based conditional advancement, remained formally intact and operationally unrealised.

Table 1. Evolution of the conditionality architecture, 2005-2025

Year	Design move/instrument	Stated purpose	Component
2005	Three-Cs framework; roadmaps; European Partnerships; monitoring	Found a merit-based, conditional process	Design
2006	'Integration capacity'; chapter opening/closing/suspension benchmarks	Strengthen conditionality; align with EU absorption	Design / Credibility
2007–08	Civil-society dialogue; revised financial framework	Transparency, accountability, focus on reform	Design / Finance
2009	Western Balkans Investment Framework	Finance priority regional projects	Finance
2011	Chapters 23 & 24 as early-opening priorities	Build a rule-of-law track record	Design
2012–13	Interim benchmarks; 'fundamentals first'	Sequence reforms around core areas	Design
2015	Harmonised assessment scales	Comparability, transparency, scrutiny	Design
2018	'Credible enlargement perspective'; six flagships; 2025 target	Re-engage; restore credibility	Credibility / Finance
2020	Revised methodology: six clusters; reversibility	More credible, dynamic, predictable steer	Design / Credibility
2021	Economic and Investment Plan under IPA III	Geo-economic investment in the region	Finance
2023–25	Growth Plan; geopolitical framing	Accelerate via strategic investment	Finance / Credibility

Source: author's own synthesis of EU Commission Enlargement Strategy Communications, 2005–2025.

Measured against the external-incentives model's design conditions, the architecture's first fault line appears here. Conditions multiplied but were not always clearly defined; specifically, the harmonised assessment scale was introduced both on the state of play and the level of

progress: i) state of play: early stage, some level of preparation, moderately prepared, good level of preparation, well advanced; and ii) level of progress: no progress, some progress, good progress, very good progress (COM(2015) 611). It promised comparability; however, it supplied no interval measurement, and a recurring critique holds that rule-of-law assessment in particular remained too imprecise to anchor a credible benchmark (Kmezić, 2017); meanwhile, the link between assessed performance and procedural reward remained throughout the process more rhetorical than operational. The enlargement design offered a wide range of instruments and requirements, but its enforcement remained poor. This best explains why the Union proved 'consistently inconsistent'.

Frequent revisions to the enlargement framework point to previous approaches not delivering the expected outcomes. A well-calibrated incentive system, once built, should require only minor adjustments over time; a system redesigned every few years signals that successive iterations were ineffective. The 2018 'credible enlargement perspective' (COM(2018) 65) and the 2020 cluster methodology (COM(2020) 57) were each presented as a qualitative upgrade, but both responded to the same unresolved problem - the absence of a binding mechanism connecting assessed performance to procedural movement by adding architecture rather than activating it. The candidate governments, observing that neither advancement nor sanction reliably followed assessment, had little reason to absorb the full domestic cost of reform. In this sense, the proliferating design did not merely fail to compel compliance; by signalling that the rules were negotiable, it quietly licensed its absence - a structural reading consistent with accounts that trace the failure of conditionality to the EU's own inconsistency rather than to candidate incapacity alone (Kochenov, 2008).

2. THE FINANCIAL LEVER: MONEY AS CONDITIONALITY

Alongside the conditions ran an escalating financial commitment intended to fund reform and reward progress. The Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA) channelled €11.5 billion across 2007- 2017 and €14.1 billion across 2014-2020 under IPA II, the latter carrying a performance-based allocation element (COM(2006) 649; COM(2012) 600); the Western Balkans Investment Framework added blended financing for regional projects from 2009; and the post-2020 period brought the Economic and Investment Plan of €9 billion (2021-2027), with the potential to leverage up to €20 billion, planned for long-term regional development and sustained recovery under IPA III as the main funding source, followed by a €6 billion Growth Plan (WBIF, 2021; COM(2021) 644; COM (2023) 690). Table 2 summarises this portfolio.

Table 2. Principal pre-accession financial instruments for the Western Balkans

Instrument	Period	Envelope	Conditionality feature
IPA I	2007–2017	€11.5 billion*	Aligned to reform priorities
IPA II	2014–2020	€14.1 billion	Performance-based allocation

Instrument	Period	Envelope	Conditionality feature
WB Investment Framework	2009–	Blended / leveraged	Regional priority projects
Economic & Investment Plan (IPA III)	2021–2027	€9 bn (up to €20 bn)	Reform-linked investment
Growth Plan for the WB	2023–	€6 billion	Conditional, milestone-based

Source: author's own compilation from EU Commission Communications and the Western Balkans Investment Framework.
* Figure includes Turkey within the IPA I envelope.

If finance were the binding constraint, the significant rise in committed resources should have moved governance outcomes. It did not. Tracking the Corruption Perceptions Index across 2015-2025 - the dimension the Strategy itself identified as central from 2006 onward - shows no regional convergence toward the EU standard even as financial engagement intensified (Chart 1). Montenegro holds a flat level in the mid-40s; Albania oscillates around its starting point and so too North Macedonia with a slight range between 40-42; Bosnia and Herzegovina drifts to below its 2015 baseline; and Serbia, recipient of the most intensive engagement, declines almost steadily from 40 to 33. Only Kosovo records a clear upward trend, and even it remains well short of the threshold (Transparency International, 2015-2025). The longitudinal analysis shows how all six countries remained entrapped within a range of 40-50 over a decade, failing to climb.

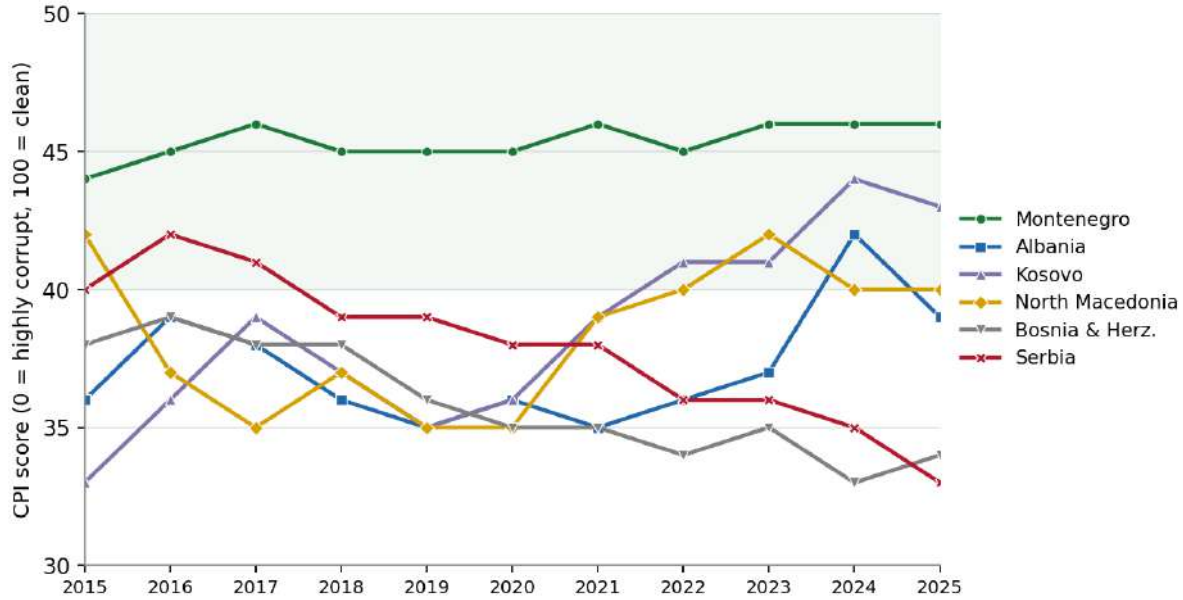

Chart 1. Corruption Perceptions Index, Western Balkans, 2015–2025
Source: Transparency International, Corruption Perceptions Index (transparency.org). Scale: 0 = highly corrupt, 100 = highly clean.

The financial lever, therefore, exposes the second fault line. Money was disbursed against priorities and increasingly framed as conditional, yet the rewards flowed with sufficient regularity that they ceased to function as a lever at all: assistance became an entitlement of the process rather than a consequence of performance. In Börzel and Risse's terms, the instruments

purchased output - strategies, agencies, legislative approximation, without purchasing outcome. The candidates, for their part, found a niche in this arrangement, instrumentalising the funds to sustain governance structures while signalling a European orientation they did not internalise.

Two structural features compounded the problem. First, weak administrative absorption capacity meant that a portion of the assistance was channelled through the very institutions reform was meant to transform, allowing captured or clientelist structures to digest external funds without changing behaviour - the dynamic Richter and Wunsch (2019) describe as conditionality inadvertently feeding state capture, and which others have linked to the consolidation of regional 'stabilitocracies' sustained, in part, by external resources and recognition (Kmezić & Bieber, 2017). Second, the connectivity and investment agenda consolidated through the Berlin Process and later the Economic and Investment Plan shifted emphasis toward visible infrastructure and regional cooperation, where disbursement is politically rewarding and quick, and away from the slow, contested governance reforms that determine accession. The financial architecture thus risked getting the most out of spending rather than for transformation, reinforcing output at the expense of outcome.

3. THE CREDIBILITY LEVER: INTERGOVERNMENTALISM AND THE EROSION OF THE PROSPECT

The third and most consequential component is credibility, the precondition that the external-incentives model identifies as indispensable. Here, the architecture was undermined less by candidate behaviour than by the Union's own internal politics. The 2006 decision to vest chapter benchmarks in national capitals began what Hillion (2010) termed the 'creeping nationalisation' of enlargement policy, converting an ostensibly technical, Commission-led process into an increasingly intergovernmental and politicised one. Actually, the French and Dutch rejections of the Constitutional Treaty in 2005 signaled the European citizens' hesitancy towards further enlargement (Stibbe, T. & Taner, H. 2019) and further pushed the Commission to make public approval an explicit variable, institutionalising the Union's own reluctance as a structural feature of the process rather than a passing sentiment.

The credibility deficit then deepened through a series of self-inflicted shocks. President Juncker's 2014 declaration of a five-year enlargement halt (Juncker's speech, 2014), formalised what had been an informal reality and suspended the very membership incentive on which compliance depends. The 2018 'credible enlargement perspective' (COM(2018) 65), acknowledged in its own title that credibility was precisely what had not been the case; yet within months, following French and Dutch positions, the Council declined to open accession negotiations with Albania and North Macedonia, a decision unrelated to those countries' assessed merits. The 2020 revised methodology promised a 'stronger political steer' and reversibility, resting on four declared principles of credibility, predictability, dynamism and political steer (COM(2020) 57), but the Zagreb Summit retreated to the minimal formula of 'unequivocal support for the European perspective' that had been in circulation since 2003 (Zagreb Declaration, 2020). After 2022, the war in Ukraine and the candidacies of Ukraine,

Moldova, and Georgia reframed enlargement as geostrategy, generating renewed rhetoric while consuming the institutional resources that substantive Western Balkan progress required.

The governance record confirms that credibility, not capacity or finance, was the architecture's decisive weakness. The Worldwide Governance Indicators for the period's end-points (Table 3) show that even the relative frontrunners advanced only marginally, while Serbia - courted most intensively in the geopolitical phase - declined across five of six dimensions, most sharply on voice and accountability and on control of corruption. An incentive that is neither consistently applied nor credibly rewarded cannot discipline a backsliding government; intensified engagement, absent enforcement, coexisted with regression.

Table 3. Worldwide Governance Indicators at the period's end-points - 2014 vs. 2024 (percentile rank)

Country	Voice & Account	Political Stability	Government Effectiveness	Regulatory Quality	Rule of Law	Control of Corruption
Montenegro	60.25 → 63.69	71.09 → 71.56	57.42 → 58.47	58.49 → 56.87	56.15 → 60.09	44.68 → 46.65
Albania	58.57 → 56.63	70.35 → 65.97	52.90 → 57.41	55.75 → 57.00	52.21 → 54.93	34.17 → 39.34
Serbia	59.05 → 48.70	68.85 → 63.01	53.40 → 53.32	54.89 → 56.10	55.75 → 53.53	43.38 → 36.50

Source: World Bank, Worldwide Governance Indicators (www.govindicators.org).
https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators/interactive-data-access
Values shown as 2014 → 2024 percentile rank.

The demand side: accession fatigue and the silent pact

Credibility is a two-way course, and the disengagement of the Western Balkans matched the aforementioned decline. Candidate elites reconsidered their own commitment as the prospect's credibility declined, converting reform from a goal into a show staged for Brussels. Leaders typically prioritise the short-term benefits of the process, such as money, legitimacy, and the image of being pro-European, while delaying the hard task of dismantling informal networks that keep them in power. The result is what has aptly been described as a 'silent pact' between enlargement-hesitant member states and reform-reluctant regional elites: each side's disengagement excuses and sustains the other's, and the process continues in form precisely because neither side is compelled to complete it. This is the political logic behind the region's drift toward 'stabilitocracy': stable-looking, externally endorsed regimes that deliver predictability rather than democracy (Kmezić & Bieber, 2017; Bieber, 2020) - and behind the 'fake, partial and imposed' compliance through which candidates satisfy the letter of conditionality without its spirit (Noutcheva, 2009).

This landscape is corroborated by V-Dem, which captures the institutional democratic quality with a scale of assessment from 0 to 1: (higher = more democratic). Overall, throughout the first decade each WB state given in Chart 2, scores below 0.5, showing no positive progress

with Serbia being the only one scoring above 0.5 but indicating a substantial and statistically significant deterioration each year.

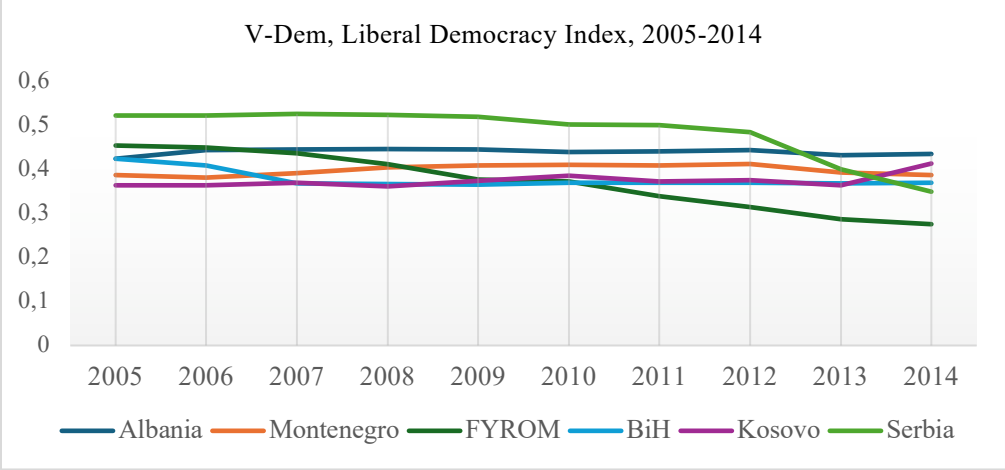

Chart 2. V-Dem, Liberal Democracy Index, 2005-2014

Source: https://www.v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/country-year-v-dem-core/

It is relevant and significant to highlight that by the end of the second decade, V-Dem shows the WB states to be - out of Liberal Democracies, Electoral Democracies, Electoral Autocracies, Closed Autocracies, EA/Electoral Autocracy - as follows: Albania, Serbia, and Bosnia & Herzegovina are Electoral Autocracies, while Montenegro and North Macedonia are Electoral Democracies.

By capturing in parallel the WB's reform process towards accession prospects and the data cross-checked from various external indicators over two decades, a mutual comfort marked on both sides closes the analytical circle. The Union cannot fix the architecture's credibility lever alone, because the failure comes from both sides: if the EU offers incentives that it won't fully deliver and the candidate country doesn't truly commit, then no matter how carefully designed, the process per se cannot bring real pressure for change. The largely stagnant governance patterns shown in the preceding tables can be seen as a direct result of a process that witnessed weakening of expectations and incentives on both sides.

CONCLUSION

Over the course of two decades, the EU Enlargement Strategy in the Western Balkans developed into a system whose mechanisms appeared sound in principle, yet it delivered limited outcomes in practice. A closer examination of its three key components helps explain why. The first challenge was not that the conditionality design lacked its ambition or tools. Rather, it was overloaded with requirements and assessment procedures, but it was enforcement that was lost. Next, the problem did not lie with the scale of the financial lever. The EU financial assistance increased over time but its impact on reform was limited due to poor linkage between rewards and performance. Last, the credibility lever was the main constraint: because the process was intergovernmental and politicised, it could be stopped, vetoed, or even reshaped for reasons

unrelated to merit, making it impossible to sustain a believable membership prospect on which the very foundation of the whole framework relies.

This is the structural meaning of 'consistently inconsistent'. The Union was consistent in restating its commitment and in redesigning its tools, and inconsistent in applying them; the candidates were consistent in declaring a European orientation and inconsistent in delivering the behavioural change behind it. The framework thus produced output without outcome - a process that seemed formally elaborate but achieved little, turning enlargement from a 'success story' into what this study calls a 'success failure.' The cross-checked governance evidence confirms the consequence: across broad governance dimensions and corruption alike, the region did not converge toward the EU standard, at least by far, and in several cases, even demonstrated backslide, despite the growing number of instruments around it.

REFERENCES

Babameto, E. (2014). *Security issues and their implications on Albania's road to European Integration*. Published in: Mediterranean Journal of Social Sciences – Mediterranean Centre of Social and Educational Research, Vol 5, No. 23, Rome-Italy

Bieber, F. (2020). The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans. Cham: Palgrave Macmillan

Bechev, D. (2012). The Periphery of the Periphery: The Western Balkans and the Euro Crisis. ECFR Policy Brief, May, European Council on Foreign Relations, available at: http:// www.ecfr.eu/page/-/ECFR60_WESTERN_BALKANS_BRIEF_AW.pdf

Bonomi, M. (2020). *From EU Enlargement Fatigue to Ambiguity*, available at: https://www.iai.it/it/pubblicazioni/eu-enlargement-fatigue-ambiguity

Börzel, T. A., & Risse, T. (2003). Conceptualizing the Domestic Impact of Europe. In K. Featherstone & C. Radaelli (Eds.), The Politics of Europeanization. Oxford: Oxford University Press.

Börzel, T. A., & Risse, T. (2012). From Europeanisation to Diffusion: Introduction. West European Politics, 35(1), 1–19.

COM(2018) 65 final, Strasbourg, 6 February. *'A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans'*, available at: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/strategija_za_prosirenje/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf

Council of the European Union, Brussels, Presidency Conclusions, 15 December 2006, available at: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-16879-2006-INIT/en/pdf

Council of the European Union, Outcome of Proceedings, 2018, available at: https://www.consilium.europa.eu/media/35863/st10555-en18.pdf

Devrim, D & Schulz, E. (2009). Enlargement Fatigue in the European Union: From Enlargement to Many Unions, Working Paper, 2009, available at: https://www.realinstitutoelcano.org/en/work-document/enlargement-fatigue-in-the-european-union-from-enlargement-to-many-unions-wp/

Elbasani, A. (Ed.) (2013). European Integration and Transformation in the Western Balkans: Europeanization or Business as Usual? London: Routledge

Ellereit, E. Klapper, S. 2022. *Restart EU Enlargement Policy. Why the EU has to integrate the Western Balkans*, Global and Regional Order

European Commission (2005–2025). Enlargement Strategy Communications and Progress Reports. available at: https://enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en

European Commission (2020). Enhancing the Accession Process – A Credible EU Perspective for the Western Balkans, COM(2020) 57 final, 5 February 2020. Brussels. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0057

Grabbe, H., Knaus, G., Korski, D., (2010). *Beyond wait-and-see: The Way Forward for EU Balkan Policy*, ECFR Policy Brief, May, European Council on Foreign Relation, available at: http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR21_BALKAN_BRIEF.pdf

Hillion, C. (2010). The Creeping Nationalisation of the EU Enlargement Policy, No. 6, Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS).

Jano, D. (2016). *Brexit Implications on EU Enlargement. Is it Make or Break time*? Policy Brief, EU Policy Hub – Communicating Europe

Kmezić, M. (2017). EU Rule of Law Promotion: Judiciary Reform in the Western Balkans. Abingdon and New York: Routledge

Kmezić, M., & Bieber, F. (Eds.) (2017). The Crisis of Democracy in the Western Balkans: An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion. Belgrade/Graz: BiEPAG.

Kochenov, D. (2008). EU Enlargement and the Failure of Conditionality: Pre-accession Conditionality in the Fields of Democracy and the Rule of Law. The Hague: Kluwer Law International

Ker-Lindsay, J. et al., 2018. *The national politics in the Western Balkans*. Southeast European and Black Sea Studies

Noutcheva, G. (2009). Fake, Partial and Imposed Compliance: The Limits of the EU's Normative Power in the Western Balkans. Journal of European Public Policy,

Richter, S. (2012). Two at One Blow? The EU and its Quest for Security and Democracy by Political Conditionality in the Western Balkans. Democratization, 19(3), 507–534.

Richter, S., & Wunsch, N. (2019). Money, Power, Glory: The Linkages between EU Conditionality and State Capture in the Western Balkans. Journal of European Public Policy. Routledge.

Scazzieri, L. (2021). *Reviving European Policy towards the Western Balkans*. Centre for European reform. London, Brussels, Berlin, available at:

https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2021/reviving-european-policy-towards-western-balkans

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2004). Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe. Journal of European Public Policy, 11(4).

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2005). The Europeanization of Central and Eastern Europe. Ithaca: Cornell University Press.

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2008). EU Political Accession Conditionality after the 2004 Enlargement: Consistency and Effectiveness. Journal of European Public Policy.

Speech of the European Commission President, Jean-Claude Juncker, 15 July 2014, '*A new Start for Europe'*, available at:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_14_567

Steunenberg, B & Dimitrova, A. (2007). *Compliance in the EU enlargement process: The limits of conditionality*, European Integration Online Papers

Stibbe, T & Taner, H. (2019). *The Dutch and French NOs to the Referenda on the Treaty Establishing a Constitution for Europe*, available at:

https://dossiers-bibliotheque.sciencespo.fr/une-vie-politique-europeenne-european-political-life/dutch-and-french-nos-referenda-treaty

Summa, T. (2008). The European Union's 5th Enlargement — Lessons Learned. Harvard University, Cambridge, MA.

Szołucha, A. (2010) 'The EU and Enlargement Fatigue: Why has the European Union not been able to counter enlargement fatigue?' *Journal of Contemporary European Research*,

Transparency International (2015–2025). Corruption Perceptions Index. https://www.transparency.org/en/cpi/

Vachudova, M. A. (2005). Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration after Communism. Oxford: Oxford University Press

V-Dem Institute, Liberal Democracy Index, 2005-2025, available at: https://www.v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/country-year-v-dem-core/

Western Balkans Investment Framework (2021). Economic and Investment Plan for the Western Balkans. https://www.wbif.eu/

WBIF/Western Balkans Investment Framework (2021). Economic and Investment Plan for the Western Balkans, available at: https://www.wbif.eu/

World Bank (2014–2024). Worldwide Governance Indicators. http://info.worldbank.org/governance/wgi/

Xhambazi, V. (2020). *The European Union's post office is broken: Delivery currently not available in the Western Balkans*, New Eastern Europe

Zagreb Declaration (2020). EU–Western Balkans Summit, 6 May 2020.

AMBALAJ TASARIMINDA RENK KULLANIMININ TÜKETİCİ DAVRANIŞINA ETKİSİ

Öğr. Gör. Dr. Dila EVLİYAOĞLU YİĞİT
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu
ORCID NO: 0000-0002-3985-8392
dila.evliyaoglu@rumeli.edu.tr

Öğr. Gör. Merve ÇEVİK GÜNGÖR
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu
ORCİD NO: 0000-0002-7906-0780
merve.cevikgungor@rumeli.edu.tr

Özet

Bu çalışma, ambalaj tasarımında renk kullanımının tüketici davranışı üzerindeki etkisini görsel örnekler üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Günümüzde ambalaj yalnızca ürünü koruyan bir unsur değil, aynı zamanda tüketiciyle iletişim kuran güçlü bir pazarlama aracıdır. Bu iletişimde renk, tüketicinin ürünü algılamasında belirleyici rol oynayan en önemli tasarım öğelerinden biridir.

Araştırmada farklı ürün gruplarına ait ambalajlar incelenmiş ve kullanılan renklerin ürün algısı, kalite değerlendirmesi ve satın alma davranışı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Özellikle gıda ambalajlarında kırmızı, sarı ve kahverengi tonlarının iştah açıcı etkisi; süt ve organik ürünlerde beyaz ve yeşil tonlarının güven ve doğallık algısı oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca aynı ürün grubunda farklı varyasyonların renk aracılığıyla nasıl ayrıştırıldığı örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

Çalışmada renklerin yalnızca estetik bir tercih olmadığı, aynı zamanda ürün içeriğini sözsüz şekilde ifade eden bir iletişim dili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ambalaj üzerinde kullanılan renklerin doğru seçilmemesi durumunda tüketici algısının olumsuz etkilenebileceği ve ürünün raf performansının düşebileceği belirlenmiştir.

Sonuç olarak ambalaj tasarımında renk kullanımı, tüketici davranışını yönlendiren stratejik bir araçtır ve tasarım sürecinde hedef kitle, ürün içeriği ve kültürel bağlam dikkate alınarak planlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Renk, Ambalaj Tasarımı, Tüketici Davranışı, Renk Psikolojisi, Pazarlama

THE IMPACT OF COLOR USAGE IN PACKAGING DESIGN ON CONSUMER BEHAVIOR

Abstract

This study aims to examine the effect of color usage in packaging design on consumer behavior through visual examples. Today, packaging is not only an element that protects the product, but also a powerful marketing tool that communicates with the consumer. In this communication,

color is one of the most important design elements that plays a decisive role in how the consumer perceives the product.

In the study, packaging belonging to different product groups was examined, and the effects of the colors used on product perception, quality evaluation, and purchasing behavior were analyzed. It has been observed that red, yellow, and brown tones in food packaging have an appetite-stimulating effect, while white and green tones in dairy and organic products create a perception of trust and naturalness. In addition, how different variations within the same product group are differentiated through color was evaluated through examples.

The study concluded that colors are not only an aesthetic preference, but also a language of communication that expresses the product content nonverbally. It was determined that if the colors used on packaging are not chosen correctly, consumer perception may be negatively affected and the product's shelf performance may decrease.

In conclusion, the use of color in packaging design is a strategic tool that directs consumer behavior, and it should be planned by taking into account the target audience, product content, and cultural context.

Keywords: Color, Packaging Design, Consumer Behavior, Color Psychology, Marketing

TÜRKİYE YÜZYILI MAARİF MODELİ HAYAT BİLGİSİ PROGRAMININ STUFFLEBEAM'İN CIPP MODELİNİN SÜREÇ BOYUTUNA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Şeymanur TUNAHAN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri A.B.D.

seymatnhn@gmail.com

Doç. Dr. Didem KAYAHAN YÜKSEL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Özel Yetenekliler Eğitimi A.B.D.

didemkayahan@cumhuriyet.edu.tr

Özet

Bu çalışma 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Hayat Bilgisi Öğretim Programını Stufflebeam'in CIPP Modeline göre değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. CIPP modelindeki her bir harf, değerlendirme sürecinin farklı bir yönünü ele almaktadır. Bağlam (context) değerlendirmesi, bir programın hedeflerini ve önceliklerini tanımlayarak sonuçlarının ne kadar önemli olduğunu belirlemek için yapılan değerlendirmedir. Girdi (inputs) basamağında ise, bir programın başlangıcında programın nasıl planlanacağı ve kaynak edinme konusunda alternatif yaklaşımlar değerlendirilmektedir. Girdi değerlendirmesi, mevcut yaklaşımlar dahil olmak üzere potansiyel olarak ilgili olan tüm stratejileri araştırılarak ve incelenilerek yapılmaktadır. Temel amaç, ihtiyaçlara en uygun çözüm yollarını keşfetmektir. Süreç (processes) değerlendirmesi, planların uygulanışını izlemekte ve bu süreçte elde edilen sonuçları açıklamaya yardımcı olmaktadır. Faaliyetlerin etkin bir şekilde yürütülüp yürütülmediği, bu aşamanın odak noktasıdır. Ürün (products) değerlendirmesinin temel amacı, uygulanan programın başarısını ölçmek, yorumlamak ve yargılamaktır. Başarı hakkında geri bildirim, hem faaliyet sürecinde hem de faaliyet sonrasında önemli bir rol oynamaktadır (Stufflebeam, 2003). Araştırmada; nicel, betimsel ve ilişkisel tarama deseni kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Malatya ilinde görev yapan 134 birinci sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplamak amacıyla Kayahan-Yüksel (2023) tarafından geliştirilen Hayat Bilgisi Öğretim Programı Değerlendirme Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin KMO değeri .829 olup dört boyutlu yapının açıklanan varyansı %77.02'dir. Cronbach Alpha değerinde süreç boyutu .915, olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmadan elde edilen veriler SPSS kullanılarak betimsel analize tabi tutulmuştur. Araştırmanın bulguları incelendiğinde süreç boyutuna ilişkin farklılıklar tespir edilmiştir. Katılımcıların süreç boyutunda verdikleri yanıtlara bakıldığında öğretmenlerin mesleki kariyere yönelik ayrıştıkları görülmüştür. Öğretmenlerin süreç puanlarının öğretmenlik mesleki kariyerlerine göre istatistiksel olarak anlamlı biçimde farklılaştığı görülmektedir ($F(2,13)=4,17$; $p<,05$). Gruplar arasındaki farkın kaynağını belirlemek amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre, baş öğretmenler ($x=3,79$) ile uzman öğretmenler ($x=3,30$) arasında baş öğretmenler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Bu bulgu, mesleki kıdem

ve kariyer basamağının özellikle programın uygulanma sürecine ilişkin algılarda belirleyici olabileceğini göstermektedir. Baş öğretmenlerin süreç boyutuna ilişkin daha olumlu değerlendirmelerde bulunmaları, deneyim düzeyinin uygulama yeterliliği ve süreci yönetme becerisi ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hayat Bilgisi Öğretim Programı, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli, CIPP Modeli

EVALUATION OF THE "TURKEY CENTURY EDUCATION MODEL" LIFE SKILLS CURRICULUM ACCORDING TO STUFFLEBEAM'S CIPP MODEL

Abstract

This study was conducted to evaluate the 2024 Turkey Century Education Model Life Skills Curriculum in accordance with Stufflebeam's CIPP Model. Each letter in the CIPP model addresses a different aspect of the evaluation process. Context evaluation involves defining a program's objectives and priorities to determine the significance of its outcomes. In the inputs stage, alternative approaches to planning the program and securing resources are evaluated at the outset. The inputs assessment is conducted by researching and examining all potentially relevant strategies, including existing approaches. The primary objective is to identify the solutions best suited to the needs. The processes assessment monitors the implementation of plans and helps explain the results obtained during this process. Whether activities are carried out effectively is the focus of this stage. The primary purpose of the product evaluation is to measure, interpret, and assess the success of the implemented program. Feedback regarding success plays a significant role both during and after the activity (Stufflebeam, 2003). The study employed a quantitative, descriptive, and correlational survey design. The study sample consists of 134 first-grade teachers working in Malatya province. The Life Skills Teaching Program Evaluation Scale, developed by Kayahan-Yüksel (2023), was used to collect data in the study. The scale's KMO value is .829, and the explained variance of the four-dimensional structure is 77.02%. The Cronbach's Alpha value for the process dimension is .915. The data obtained from the study were subjected to descriptive analysis using SPSS. Upon examining the findings of the study, differences regarding the process dimension were identified. When examining the participants' responses regarding the process dimension, it was observed that teachers diverged in terms of their professional careers. It was found that teachers' process scores differed statistically significantly according to their teaching careers ($F(2,13)=4.17$; $p<.05$). According to the results of the Scheffe test conducted to determine the source of the difference between groups, there is a significant difference in favor of lead teachers ($x=3.79$) compared to specialist teachers ($x=3.30$). This finding suggests that professional seniority and career level may be decisive factors in perceptions regarding the implementation process of the program. The fact that lead teachers provided more positive evaluations regarding the process dimension suggests that their level of experience may be related to their implementation competence and ability to manage the process.

Keywords: Life Skills Curriculum, Turkey's Century Education Model, CIPP Model

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK EXPERIENCE AND SELF-DIRECTED LEARNING SKILLS AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Assoc. Prof. Dr. Katerina Mitevska Petrusheva

Faculty of Education, International Balkan University, Skopje, North Macedonia
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7007-7340
katerinam.petrusheva@ibu.edu.mk,

Assoc. Prof. Dr. Andrijana Bojadzievska Danevska

Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Balkan University, Skopje, North Macedonia
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8969-0105
andrijanab.danevska@ibu.edu.mk,

Abstract

Self-directed learning represents important skill in contemporary education. It enables learners to guide and monitor their own learning process, through identifying learning needs, setting goals, selecting resources, applying appropriate learning strategies and self-monitoring throughout the process. Self-directed learners are more independent, goal-oriented and demonstrate proactive behavior, qualities which support achieving academic results, but also successfully translate into the world of work. In this sense, these individuals demonstrate strong problem-solving, organization and time management skills, which are highly valued in the workplace setting.

This study explores self-directed learning skills among students with different working experience. It aims to answer the question: Do students who have working experience demonstrate better self-directed learning skills compared to students with no working experience?

A sample of 110 university students was assessed using a modified version of Williamson's Self-Rating Scale of Self-Directed Learning (SRSSDL), which measures three dimensions: awareness, learning activities, and evaluation. Additionally, a structured survey was used to explore students' work experiences, and their perceptions of how these experiences affect their academic studies. This survey design allows better analysis of how self-directed learning skills interact with real-world work contexts.

Findings indicate that students with work experience report stronger self-directed learning skills, suggesting that academic learning and intentional skill development help prepare them to be resilient and successful participants in the workforce.

Keywords: learning autonomy, student skill development, work experience.

THE FUTURE OF ELT IN A RAPIDLY TRANSFORMING SUSTAINABLE WORLD: REFORMING TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT AND CLASSROOM PRACTICES

Assoc. Prof. Dr. Igballe MIFTARI-FETISHI

International Balkan University, Faculty of Education

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0008-4550

i.miftari@ibu.edu.mk

Abstract

In a sustainable and increasingly interconnected world, teachers are expected not only to develop learners' linguistic competence, but also to foster critical thinking, intercultural communication, digital literacy, collaboration, and global inclusion. These emerging demands require substantial reforms in teacher professional development and classroom practices. Hence, the educational priorities have significantly influenced the field of teaching, specifically that of ELT. This is due to the demands for the global inter-connected world and the necessity for individuals to speak fluently and connect with peopleby excluding the social distance.

This paper explores the future of ELT within the context of sustainability and educational transformation, focusing on the changing role of teachers and the need for innovative pedagogical approaches. It examines how digital technologies, AI, online learning environments, and learner-centered methodologies are reshaping English language education. Particular attention is given to the importance of continuous professional development that equips teachers with technological, pedagogical, and socio-emotional competencies necessary for the modern classrooms.

Furthermore, the paper discusses the integration of sustainability-related themes into ELT curricula and highlights the shift from traditional teacher-centered instruction toward interactive, inclusive, and collaborative learning environments. The study also addresses current challenges, including digital inequality and teacher preparedness.It also argues that sustainable ELT must prioritize adaptability, innovation, inclusivity, and lifelong teacher learning. The future of ELT depends on the flexibility of the teachers in adapting their theory of teaching and learning conform to the requirements of the global world and the curricula according to the learners needs in the multi-cultural environment.

Key words: sustainability, professional development, curricula, education etc.

TEK PARTİ HÜKÜMETİ DÖNEMİNDE CHP'YE EĞİTİM-ÖĞRETİM İLE İLGİLİ GELEN BAZI ŞİKÂYET VE TALEPLER: ARŞİV BELGELERİ ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

Doç. Dr. Taner ATMACA
Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9157-3100
taneratmaca@duzce.edu.tr,
Dr. Öğr. Üyesi Eren KESİM
Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0001-8360-128X
ekesim@anadolu.edu.tr,

Özet

Bu araştırma, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) tek parti yönetimi döneminde eğitim-öğretim alanında ortaya çıkan bazı sorunları, beklentileri ve talepleri, partiye ulaşan resmî yazışmalar ve arşiv belgeleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, özellikle eğitim politikalarının yerel düzeyde nasıl karşılandığı, uygulama sürecinde ne tür aksaklıkların ortaya çıktığı ve öğretmenler ile halkın parti mekanizmasına hangi konularda başvurduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim, yalnızca bireyin bilgi ve beceri kazanmasını sağlayan bir alan olarak değil; aynı zamanda yeni rejimin ideolojik, kültürel ve toplumsal dönüşüm hedeflerini gerçekleştiren temel araçlardan biri olarak görülmüştür. Bu nedenle eğitim alanında yaşanan sorunlar, yalnızca idarî meseleler değil, aynı zamanda devlet-toplum ilişkisini ve rejimin toplumsal meşruiyetini de etkileyen önemli göstergeler olarak değerlendirilmiştir. Araştırma, 1931-1946 yılları arasına ait belgeler üzerinden yürütülmüş ve bu dönem, tek parti yönetiminin kurumsallaştığı, CHP'nin devlet yapısıyla daha yoğun biçimde bütünleştiği ve eğitim alanındaki müdahalelerin arttığı bir zaman dilimi olarak ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışma, sahadan merkeze ulaşan eğitimle ilgili şikâyet ve taleplerin, dönemin eğitim yapısına ve uygulama sorunlarına dair ne tür ipuçları sunduğunu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi modeliyle gerçekleştirilmiştir. Veriler, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan Cumhuriyet Halk Partisi fonuna ait belgelerden elde edilmiştir. Belgelerin seçiminde eğitim-öğretimle doğrudan ilişkili yazışmalar esas alınmış; içerik bakımından anlamlı ve araştırma sorusuna katkı sunabilecek metinler incelemeye dâhil edilmiştir. Analiz sürecinde tematik analiz yöntemi benimsenmiş ve toplam 45 belge üzerinden 12 ana tema oluşturulmuştur. Bu temalar, dönemin eğitim sisteminde karşılaşılan sorunların ve yöneltilen taleplerin çeşitliliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sosyal yardım talepleri, öğretmen atamaları, öğretmenlerin görev yerleriyle ilgili beklentileri, okul yöneticileri hakkındaki şikâyetler, ders araç-gereçleri ve eğitim materyali eksiklikleri, insan kaynağı

yetersizlikleri, maaş ve geçim sorunları, okul binalarına ilişkin ihtiyaçlar ve yönetsel denetim talepleri bu temalar arasında öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim politikaları, CHP, Erken Cumhuriyet dönemi, eğitim yönetimi

SOME COMPLAINTS AND REQUESTS SUBMITTED TO THE CHP CONCERNING EDUCATION DURİNG THE SINGLE-PARTY PERIOD: AN EXAMINATION BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract

This study aims to examine certain problems, expectations, and demands that emerged in the field of education during the single-party rule of the Republican People's Party (CHP) through official correspondence and archival documents submitted to the party. In particular, the study seeks to reveal how educational policies were received at the local level, what kinds of disruptions arose during their implementation, and on which issues teachers and the public appealed to the party mechanism. In the early years of the Republic, education was regarded not merely as a sphere through which individuals acquired knowledge and skills, but also as one of the principal instruments for realizing the ideological, cultural, and social transformation goals of the new regime. For this reason, problems arising in the field of education were viewed not only as administrative matters, but also as significant indicators affecting state–society relations and the social legitimacy of the regime. The research was conducted on the basis of documents dating from 1931 to 1946. This period was treated as a time in which single-party rule became institutionalized, the CHP became more deeply integrated with the state structure, and interventions in the field of education intensified. In this respect, the study aims to show what kinds of insights education-related complaints and demands sent from the local level to the center can provide regarding the educational structure of the period and its implementation problems. The study was carried out through document analysis within a qualitative research framework. The data were obtained from documents belonging to the Republican People's Party collection in the Republic Archive of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives. In selecting the documents, correspondence directly related to education and instruction was taken as the basis, and texts that were meaningful in content and capable of contributing to the research question were included in the analysis. Thematic analysis was employed in the analytical process, and twelve main themes were identified from a total of forty-five documents. These themes are noteworthy in that they demonstrate the diversity of the problems encountered in the educational system of the period as well as the range of demands directed to the party. Among the most prominent themes were requests for social assistance, teacher appointments, expectations regarding teachers' places of assignment, complaints about school administrators, shortages of teaching materials and educational resources, deficiencies in human resources, salary and livelihood problems, needs related to school buildings, and demands for administrative supervision.

Keywords: Education policy, CHP, Early Republican era, Education administration

CUMHURİYETİN ERKEN DÖNEMİNDE "İDEAL TÜRK ÇOCUĞU" SÖYLEMİ ETRAFINDA "GÜRBÜZ TÜRK ÇOCUĞU MÜSABAKALARI"NIN DÖNEMİN GAZETELERİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Taner ATMACA

Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9157-3100
taneratmaca@duzce.edu.tr

Özet

Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyet'in erken döneminde "ideal Türk çocuğu" söylemi etrafında şekillenen "Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakaları"nı, dönemin gazetelerinde yer alan haberler üzerinden incelemektir. Çalışmada, söz konusu müsabakaların yalnızca bir çocuk sağlığı ya da beden gelişimi etkinliği olarak değil; aynı zamanda erken Cumhuriyet'in yeni toplum, yeni vatandaş ve yeni nesil inşa etme idealinin bir parçası olarak nasıl kurgulandığı ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda araştırma, gazetelerde yer alan söylemler aracılığıyla, "gürbüzlük", "sağlam beden", "millî terbiye", "vatanın geleceği" ve "ideal çocuk" kavramlarının hangi anlam dünyası içinde kurulduğunu analiz etmeyi hedeflemektedir. Böylece çalışma, erken Cumhuriyet döneminde çocukluğun beden, sağlık, disiplin ve milliyetçilik eksenlerinde nasıl yeniden tanımlandığına dair tarihsel ve toplumsal bir okuma sunmayı amaçlamaktadır. Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde desenlenmiş olup doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştür. Araştırmanın veri kaynağını, Cumhuriyet'in erken dönemine ait süreli yayınlarda yer alan ve "Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakaları" ile doğrudan ilişkili olduğu belirlenen 50 farklı gazete haberi oluşturmaktadır. Araştırmada amaçlı örnekleme anlayışı doğrultusunda seçilen bu haberler, dönemin resmî ve toplumsal söylem dünyasını yansıtması bakımından veri kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler tematik analiz yoluyla çözümlenmiştir. Analiz sürecinde haber metinleri tekrar tekrar okunmuş, anlamlı ifadeler kodlanmış, benzer kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuş ve bu temalar üzerinden müsabakaların erken Cumhuriyet'in çocukluk, beden politikası ve millî kimlik inşasıyla ilişkisi yorumlanmıştır. Araştırma bulgularının, Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakaları'nın erken Cumhuriyet döneminde çocuk bedenini yalnızca biyolojik sağlık açısından değil, aynı zamanda millî güç, toplumsal disiplin ve modernleşme ideali açısından da anlamlandıran bir söylemsel çerçeve içinde sunulduğunu göstermesi beklenmektedir. Gazete haberlerinde çocuk, bireysel bir varlık olmaktan çok, milletin geleceğini temsil eden biyopolitik ve sembolik bir özne olarak kurgulanmaktadır. Bu bağlamda "gürbüz çocuk", hem fiziksel açıdan sağlam hem de millî terbiyeyle donatılmış örnek bir Cumhuriyet çocuğu olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet dönemi, ideal Türk çocuğu, Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakaları, çocukluk söylemi, beden politikaları, gazete haberleri

AN EXAMINATION OF THE "STURDY TURKISH CHILD COMPETITIONS" IN EARLY REPUBLICAN TÜRKİYE THROUGH CONTEMPORARY NEWSPAPERS WITHIN THE DISCOURSE OF THE "IDEAL TURKİSH CHILD"

Abstract

The aim of this study is to examine the "Sturdy Turkish Child Competitions," which were shaped around the discourse of the "ideal Turkish child" in the early Republican period, through newspaper reports published at the time. The study seeks to demonstrate that these competitions were constructed not merely as activities related to child health or physical development, but also as part of the early Republic's broader ideal of building a new society, a new citizen, and a new generation. In this context, the research aims to analyze, through the discourses found in newspapers, the meanings attached to such concepts as "sturdiness," the "healthy body," "national upbringing, "the future of the homeland," and the "ideal child." In this way, the study offers a historical and social reading of how childhood was redefined in the early Republican period along the axes of the body, health, discipline, and nationalism. This research was designed within a qualitative research framework and conducted through the method of document analysis. The data source of the study consists of 50 newspaper reports published in periodicals from the early Republican era and identified as directly related to the "Sturdy Turkish Child Competitions." Selected through purposive sampling, these reports were treated as data sources insofar as they reflect the official and social discursive world of the period. The data obtained were analyzed through thematic analysis. During the analysis process, the news texts were read repeatedly, meaningful expressions were coded, similar codes were grouped together to form themes, and these themes were used to interpret the relationship of the competitions to early Republican constructions of childhood, body politics, and national identity. The findings are expected to show that, in the early Republican period, the Sturdy Turkish Child Competitions presented the child's body within a discursive framework that understood it not only in terms of biological health but also in relation to national strength, social discipline, and the ideal of modernization. In newspaper reports, the child was constructed not as an individual being, but rather as a biopolitical and symbolic subject representing the future of the nation. In this context, the "sturdy child" emerged as an exemplary Republican child who was not only physically strong but also equipped with national discipline and upbringing.

Keywords: Early Republican period, ideal Turkish child, Sturdy Turkish Child Competitions, discourse of childhood, body politics, newspaper reports

HAVACILIKTA İŞ YÜKÜ ALGISI VE PERFORMANS: KAVRAMSAL BİR İNCELEME

Öğr. Gör. Dr. Şebnem TAMER
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüsekokulu, Ulaştırma Hizmetleri
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5103-8672
sebnem.tamer@rumeli.edu.tr

Öğr. Gör. Serap DAŞ
İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüsekokulu, Ulaştırma Hizmetleri
ORCID NO: https://orcid.org/0009-0005-1405-4522
serap.das@rumeli.edu.tr

Özet

Havacılık sektörü; zaman baskısı altında çoklu görevlerin emniyet ve güvenlik çerçevesinde yürütülmesini gerektiren bir alandır. Gelişmiş teknolojiye rağmen operasyonların sürdürülebilirliği büyük ölçüde insan performansına bağlıdır. Bu durum, insanı sistemin hem en kritik hem de en kırılgan bileşeni haline getirmektedir. Yoğun iş yükü altında sınırlı bilişsel kapasiteye sahip insanın dikkat, algı ve karar verme süreçleri etkilenmekte ve bu durum performansa doğrudan yansımaktadır.

İnsanın varlığının ön planda olduğu bu sektörde çalışanların dikkat seviyelerinin yüksek olması beklenmektedir. Eş zamanlı olarak yürütülen süreçlerde emniyeti muhafaza etmek için bu durum kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, yüksek operasyon temposu, zaman baskısı ve çoklu görev gerekliliği çalışanların iş yükü algısını artırmakta; artan iş yükü ise dikkat, bilişsel performans ve karar verme süreçleri üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Literatürde iş yükü ile performans arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı; aşırı iş yükünün performansı düşürdüğü, çok düşük iş yükünün ise dikkat kaybına yol açtığı belirtilmektedir.

Ayrıca iş yükü yalnızca görev yoğunluğu ile değil, bireyin bu yükü nasıl algıladığıyla da ilişkilidir. Bu kapsamda çalışmanın temel araştırma sorusu, havacılıkta iş yükü algısının insan performansını hangi boyutlarda etkilediğinin ortaya konulmasıdır. Çalışma, havacılıkta iş yükü algısının insan performansının temel belirleyicilerinden biri olduğunu ve bu ilişkinin bireysel, operasyonel ve yönetsel boyutlarıyla ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Geliştirilen kavramsal çerçevenin hem literatüre katkı sağlaması hem de gelecekteki araştırmalar ve uygulamalar için temel oluşturması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havacılık, İş yükü, Performans, İnsan Faktörü

PERCEPTION OF WORKLOAD AND PERFORMANCE IN AVIATION: A CONCEPTUAL REVIEW

Abstract

The aviation industry is a field that requires the execution of multiple tasks under time pressure within a framework of safety and security. Despite advanced technology, the sustainability of operations largely depends on human performance. This makes the human being both the most

critical and the most vulnerable component of the system. Under heavy workloads, the attention, perception, and decision-making processes of individuals with limited cognitive capacity are affected, and this directly impacts performance. In this sector, where human presence is paramount, employees are expected to maintain high levels of attention. This is critical for maintaining safety in simultaneously conducted processes.

However, the high operational pace, time pressure, and the need for multiple tasks increase employees' perception of workload; and increased workload plays a decisive role in attention, cognitive performance, and decision-making processes. The literature indicates that the relationship between workload and performance is not linear; excessive workload reduces performance, while very low workload leads to loss of attention.

Furthermore, workload is related not only to task intensity but also to how the individual perceives this workload. In this context, the main research question of this study is to reveal in what ways the perception of workload affects human performance in aviation. This study emphasizes that workload perception in aviation is one of the key determinants of human performance and that this relationship should be addressed in its individual, operational, and managerial dimensions. The developed conceptual framework is expected to contribute to the literature and provide a foundation for future research and applications.

Keywords: Aviation, Workload, Performance, Human Factor

ABSÜRD GÖREVDEN VAROLUŞSAL ÇÖKÜŞE: İSMAİL KADARE'NİN *ÖLÜ ORDUNUN GENERALİ* ROMANINDA ANLAM ARAYIŞI

Doç. Dr. Zeynep KANTARCI BİNGÖL
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3778-1659
z.kantarci@alparslan.edu.tr

Özet

Bu çalışma, İsmail Kadare'nin *Ölü Ordunun Generali* adlı romanını varoluşçu felsefe çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Roman, II. Dünya Savaşı sonrasında bir İtalyan generalinin Arnavutluk'a gönderilerek ölen askerlerin kemiklerini toplama görevini üstlenmesini konu edinir. Bu çalışma, söz konusu görevin yalnızca askerî ve bürokratik bir sorumluluk olmadığını, aksine modern bürokratik aklın ürettiği absürd bir ritüel olarak bireyin varoluşsal anlam arayışını imkânsızlaştırdığını ileri sürmektedir. Anlatı ilerledikçe tekrar eden, döngüsel ve sonuçsuz kalan bu eylem, Albert Camus'nun absürd kavramı çerçevesinde değerlendirilebilecek bir anlamsızlık deneyimine dönüşür. Generalin giderek derinleşen içsel çözülüşü, yalnızca bireysel bir kriz değil, aynı zamanda anlam üretme mekanizmalarının çöküşünü de görünür kılar. Öte yandan, romanın geçtiği Arnavutluk coğrafyası, yalnızca bir arka plan değil, karakterin yabancılaşmasını yoğunlaştıran ve ontolojik güvensizlik yaratan bir varoluşsal alan olarak işlev görür. Bu bağlamda, Jean-Paul Sartre'ın özgürlük, sorumluluk ve yabancılaşma kavramları anlatının çözümlemesinde belirleyici bir rol oynar. Sonuç olarak bu çalışma, romanın savaş sonrası bir anlatının ötesine geçerek, modern bireyin kurumsallaşmış anlamsızlık karşısındaki kırılganlığını ve varoluşsal krizini çok katmanlı bir alegori aracılığıyla ortaya koyduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varoluşçuluk, Absürd, Yabancılaşma, Bürokrasi, Kimlik Krizi.

FROM ABSURD DUTY TO EXISTENTIAL COLLAPSE: THE SEARCH FOR MEANING IN ISMAIL KADARE'S *THE GENERAL OF THE DEAD ARMY*

Abstract

This study aims to analyze Ismail Kadare's *The General of the Dead Army* within the framework of existentialist philosophy. The novel focuses on an Italian general who is sent to Albania after World War II to recover the remains of fallen soldiers. This study argues that this mission is not merely a military or bureaucratic duty; rather, it functions as an absurd ritual produced by modern bureaucratic rationality, rendering the individual's search for existential meaning impossible. As the narrative progresses, this repetitive, cyclical, and ultimately futile task evolves into an experience of meaninglessness that can be interpreted through Albert Camus' concept of the absurd. The general's progressively deepening psychological

disintegration reflects not only an individual crisis but also the collapse of mechanisms of meaning-making. Furthermore, the Albanian setting operates not simply as a backdrop, but as an existential space that intensifies alienation and generates ontological insecurity. In this respect, Jean-Paul Sartre's concepts of freedom, responsibility, and alienation play a decisive role in the analysis. Ultimately, this study contends that the novel transcends its post-war context and presents a multilayered allegory of the modern individual's fragility in the face of institutionalized meaninglessness and existential crisis.

Keywords: Existentialism, Absurd, Alienation, Bureaucracy, Identity Crisis.

6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ DEPREMLERİ SONRASI AFETE MÜDAHALE SÜRECİNDE EĞİTİM ALANINDA YAŞANAN SORUNLAR

PROBLEMS EXPERIENCED IN THE FIELD OF EDUCATION DURING THE DISASTER RESPONSE PROCESS FOLLOWING THE 6 FEBRUARY 2023 KAHRAMANMARAS EARTHQUAKES

Prof. Dr. Mustafa SAĞDIÇ
Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9386-5908
msagdic@yildiz.edu.tr,

Dr. Serhat YILMAZ
İstanbul Aydın Üniversitesi, Afet Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi
ORCID ID: 0000-0003-4438-9866
serhatzamliy@gmail.com

Dr. Leyla BOSTAN
İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü
ORCID ID: 0000-0002-2514-2596
leylabostan@gmail.com

Özet

Bu çalışmanın temel amacı, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri sonrasında afete müdahale sürecinde eğitim alanında yaşanan sorunları incelemek ve olası bir İstanbul depreminde afete müdahale sürecinde eğitimin sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik çalışmalara katkı sunmaktır. Bu kapsamda, başta Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 6 Şubat depremlerine ilişkin hazırlanan raporlar olmak üzere, ilgili bakanlıklar, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Komisyonu ve diğer kamu kurumları tarafından yayımlanan raporlar incelenmiştir. Ayrıca üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, çeşitli meslek örgütleri ve eğitim sendikaları tarafından hazırlanan saha gözlem raporları analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra, sayıları hâlen sınırlı olmakla birlikte ilgili akademik çalışmalar da incelenmiştir. Raporlar ve akademik çalışmalar, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Ayrıca, 22 Eylül 2023 ile 28 Eylül 2023 tarihleri arasında deprem bölgesinde bir saha çalışması gerçekleştirilmiş; Hatay, Kahramanmaraş, Adıyaman ve Malatya illerindeki il millî eğitim müdürlükleri ile seçilen okullar ziyaret edilmiştir. Afete müdahale döneminde aktif görev alan üst düzey il eğitim yöneticileri ile seçilen okullardaki personelle gerçekleştirilen yüz yüze derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler, içerik analizi tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda, 6 Şubat 2023 depremleri sonrasında afete müdahale sürecinde eğitimin yönetimi ve

okulların işlevsel kullanımı, eğitim programlarının uygulanması ve öğrencilere yönelik psikososyal desteğin sağlanması konularında önemli sorunların yaşandığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: & Şubat Depremleri, Okullar, Eğitim, Afete Müdahale Süreci

Abstract

The main purpose of this study is to examine the problems experienced in the field of education during the disaster response process following the 6 February 2023 Kahramanmaras Earthquakes and to contribute to efforts aimed at ensuring the sustainability of education during the disaster response process in the event of a possible Istanbul earthquake. Within this scope, reports prepared primarily by the Ministry of National Education regarding the 6 February Earthquakes, as well as reports issued by relevant ministries, the Presidency of Strategy and Budget, the Grand National Assembly of Türkiye Parliamentary Research Commission, and other public institutions, were examined. In addition, field observation reports prepared by universities, non-governmental organizations, various professional associations, and education unions were analyzed. Furthermore, although still limited in number, relevant academic studies were also reviewed. The reports and academic studies were analyzed through document analysis, one of the qualitative research methods. In addition, a field study was conducted in the earthquake region between 22 September 2023 and 28 September 2023, covering provincial directorates of national education and selected schools in the provinces of Hatay, Kahramanmaraş, Adiyaman, and Malatya. The data obtained from face-to-face in-depth interviews conducted with senior provincial education administrators who had taken active roles during the disaster response period, as well as with personnel in selected schools, were analyzed using the content analysis technique. As a result of the study, significant problems were identified regarding the management of education and the functional use of schools, the implementation of educational programs, and the provision of psychosocial support for students during the disaster response process following the 6 February 2023 earthquakes.

Keywords: 6 February Earthquakes, Schools, Education, Disaster Response Process

TÜRKÇE METİNDİLBİLİM AÇISINDAN DEĞİŞTİRİM

Prof. Dr. Hayrullah KAHYA
Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1192-6453
drhayrullahkahya@gmail.com

Özet

Metin, dilin en üst düzey birimi olup; onu oluşturan kelime, kelime grubu ya da cümlelerin rastgele sıralanmasıyla değil, bu ögeler arasındaki çok katmanlı ilişkilerle biçimlenen, cümle üstü bir yapıdır. Metindilbilim ise metni çeşitli ölçütler çerçevesinde inceleyen bir çözümleme yaklaşımıdır. 1950'lerden itibaren dilbilimin bağımsız bir alt alanı hâline gelen metindilbilim, metni oluşturan unsurlar arasındaki bağlaşıklık ve bağdaşıklık ilişkilerini belirlemeyi amaçlar. Türkiye'de metindilbilim çalışmaları genellikle metni; küçük ölçekli yapı, büyük ölçekli yapı ve üst yapı olmak üzere üç temel başlık altında ele alır. Bu çalışmada, küçük ölçekli yapı unsurlarından biri olan "değiştirim" yapısı, Türkçe açısından eleştirel bir bakışla incelenmektedir. Öncelikle İngilizcedeki değiştirim yapısının özellikleri üzerinde durulacak; ada dayalı değiştirim ögeleri ("biri/birileri", "aynı/benzer"), eyleme dayalı değiştirim ögesi ("yapmak") ve cümleye dayalı değiştirim ögeleri ("öyle/böyle", "değil") İngilizce örnekleriyle açıklanacaktır. Ardından bu yapıların Türkçedeki karşılıkları değerlendirilecektir. Çalışma, metindilbilimde sıklıkla İngilizceyi merkeze alan ölçütlerin Türkçeye doğrudan aktarılmasının uygun olmadığını, bunun yerine Türkçenin yapısal özelliklerinin dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, İngilizcede değiştirim ögesi olarak kullanılan "one(s)" yapısının Türkçeye her zaman "biri/birileri" şeklinde çevrilmesi yerine, "olan(lar)" ya da adlaşmış sıfat biçimleriyle (örneğin "tazeleri", "taze olanları") aktarılmasının daha isabetli olacağı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: metindilbilim, değiştirim, Türkçe

SUBSTITUTION in TURKISH TEXT LINGUISTICS

Abstract

Text, as the highest-level unit of language, is not formed by the random sequencing of words, phrases, or sentences; rather, it is a supra-sentential structure shaped by the multi-layered relationships among these elements. Text linguistics, in turn, is an analytical approach that examines texts according to various criteria. Emerging as an independent subfield of linguistics since the 1950s, text linguistics aims to identify the principles and rules governing cohesion and coherence among the components that constitute a text. In studies of text linguistics in Türkiye, texts are generally analyzed under three main categories: microstructure, macrostructure, and superstructure. This study focuses on the substitution structure, one of the elements of microstructure, and examines it from a critical perspective with regard to Turkish.

First, the characteristics of substitution in English will be outlined; nominal substitution elements (“one/ones,” “the same/similar”), verbal substitution (“do”), and clausal substitution elements (“so/such,” “not”) will be discussed with reference to their usage in English. Subsequently, the corresponding structures in Turkish will be analyzed. This study argues that the modern text-linguistic criteria, which often take English as their focal point, should not be directly transferred to Turkish; instead, the structural properties of Turkish must be taken into account. In this context, it is suggested that the English substitution element “one(s)” should not always be rendered as “biri/birileri” in Turkish, but rather adapted as “olan(lar)” or through nominalized adjective forms (e.g., “tazeleri,” “taze olanları”), which provide more accurate equivalents.

Keywords: text linguistics, substitution, Turkish language

İŞE ALIM SÜREÇLERİNDE YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL DEĞERLENDİRME ARAÇLARI

Simge SATIRLI
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimleri Fakültesi, Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-8677-7727
simgesatirli@ogr.bandirma.edu.tr,

Doç. Dr. Sezen ARSLAN
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5784-5704
sezenarslan@bandirma.edu.tr ,

Özet

Günümüz iş dünyasında sınırlar giderek geçirgen bir hal alırken, işe alım süreçleri de bu dönüşümden nasibini almaktadır. Farklı dilsel geçmişlere sahip olan adayların ortak bir zeminde buluştuğu çok uluslu çalışma ortamlarında İngilizce, artık yalnızca bir yabancı dil değil, dünya dili (lingua franca) olarak iletişimin temel taşına dönüşmüştür. Bu gerçeklik, insan kaynakları (IK) profesyonellerini dil yeterliliğini ölçmede yeni ve pratik araçlar aramaya yöneltmiş ve Duolingo English Test (DET) ve Rosetta Stone gibi yapay zekâ (YZ) destekli platformlar tam da bu noktada gündeme gelmiştir. Peki bu araçlar ne kadar güvenilirdir? Bir adayın ekrana yansıyan puanı, onun iş yerindeki gerçek iletişim becerisini ne ölçüde yansıtmaktadır? Bu çalışma, söz konusu soruları dilbilim, dünya dili olarak İngilizce, endüstriyel- örgütsel psikoloji ve eğitim teknolojileri alanlarından derlenen geniş bir literatür perspektifiyle yanıtlamaktadır. Isaac, Hu, Trenkic ve Varga (2023), DET puanlarının lisansüstü düzeyde akademik başarıyla anlamlı ancak sınırlı bir ilişki sergilediğini ortaya koymuştur. Bu bulgu söz konusu olan araçların salt bir ölçüm aracı olmadığı gibi beraberinde ciddi yorumlama sorumluluğu taşıdığını hatırlatmaktadır. Burstein, LaFlair, Yancey, von Davier ve Dotan (2024) ise yapay zekâ tabanlı değerlendirmelerde adillik, hesap verilebilirlik ve kültürel yansızlık ilkeleri göz ardı edilemeyeceğinin altını çizmektedir. Bu bulgulardan yola çıkarak, YZ destekli araçların dil becerilerini ölçmede işlevsel ve erişilebilir çözümler sunduğu; ancak çok kültürlü dünya dili kullanılan ortamlarda söylem zenginliğini ve bu bağlama özgü iletişim dinamiklerini tam anlamıyla kavramakta yetersiz kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma, DET ve Rosetta Stone gibi araçların işe alım süreçlerine daha bilinçli ve etik bir şekilde entegre edilebilmesi için IK profesyonellerine kanıta dayalı bir perspektif sunmayı ve bu alanda geliştirilmek istenilen yönler hedef alınarak eğitim ve insan kaynakları alanına dair politika iyileştirmeleri için çıkarımlarda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Dünya Dili, İşe Alım, Dil Değerlendirme, İnsan Kaynakları

AI-SUPPORTED LANGUAGE ASSESMENT TOOLS IN RECRUITMENT

Abstract

As borders become transparent in today's business world, the recruitment process has been highly impacted by this shift. English is not only a foreign language but also a lingua franca in these business settings for people with different linguistic backgrounds. This leads human resources professionals to seek new and practical tools to measure language competence. As a result, artificial intelligence (AI)-supported tools, such as Duolingo English Test (DET) and Rosetta Stone, stand out for this purpose. Drawing on the extant literature concerning linguistics, English as a lingua franca, industrial-organizational psychology, and educational technologies, this study seeks answers to the following questions: *How reliable are these tests? How accurately does a candidate's score represent their real-life communication skills in the business environment?* Isaac et al. (2023) demonstrated that DET scores are significant for academic achievement but are limited at the postgraduate level. This finding shows that the tools aforementioned are not merely assessment instruments, but they also hold significant responsibilities for the interpretation of the test results. Also, Burstein et al. (2024) underlined that fairness, accountability, and cultural objectivity cannot be ignored in the AI-supported evaluations. Based on these findings, it can be concluded that AI-supported tools provide functional and accessible solutions in language assessment for the business; however, they fail to comprehensively address discourse and context-specific communication dynamics. Therefore, this study aims to provide an evidence-based perspective to human resources professionals about the ethical integration of tools such as DET and Rosetta Stone in the recruitment process. Also, the study provides implications for policy developments concerning education and human resources.

Keywords: Artificial Intelligence, Lingua Franca, Recruitment, Language Assessment, Human Resources

KÜLTÜREL KATMANLARDAN TOPLUMSAL KİMLİĞE: KUZEY MAKEDONYA'DA DEMOGRAFİK ÇEŞİTLİLİK

Dr. Recep ÇELİK

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0001-6532-1911

r.celik0991gmail.com

Özet

Etnik kimlik, kümeleşmiş toplulukları ait oldukları coğrafyadan ayıran bir tanımlamadır. Etnik kimlik milli şuurun inşasında önemli bir role sahiptir. Bu noktada etnik çeşitlilik bakımdan Kuzey Makedonya çok kültürlü yapısı ile dikkat çekmektedir. Tarihin birçok evresinde Balkan Coğrafyasının tam ortasında konumlanmış olan bu kara parçası, birçok ulusa ev sahipliği yapmıştır. Kuzey Makedonya'nın önemli olmasının temel nedeni stratejik bir coğrafyada konumlanmasından kaynaklanmaktadır. Kuzey Makedonya, içerisinde bulunan otuz dört farklı etnik grup; zengin inanç mozaiğiyle azınlıklar ülkesi olarak tanımlanmış ve özgün sosyo-kültürel bir yapıya sahiptir. Başta Makedonlar, Türkler, Arnavutlar ve Torbeşler olmak üzere; Müslüman ve Hristiyan toplulukların bir arada yaşaması, ülkeyi çok kültürlü bir senteze dönüştürmüştür. Bu demografik ve etnik çeşitlilik, Makedonya'nın toplumsal kimliğini şekillendiren en temel zenginlik kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır. Makedonya'da, gerçekleştirilen 2022 nüfus sayımı verilerine göre ülke içerisinde farklı etnik grupların dağılımını; %54,25'ini Makedonlar, % 29,52'sini Arnavutlar, %3,98'ini Türkler, % 2,34'ünü Romlar, %1,18'ini Sırplar, % 0,44'ünü Ulahlar, %0,87'sini Boşnaklar oluşturmaktadır. Ancak bu veriler yakın dönem verileri olmakla beraber geçmişte yoğunlukta olan Türk nüfusunun oldukça azaldığını göstermektedir. Nitekim Osmanlı-Rus Harbi öncesindeki veriler Türklerin nüfusunun hatırı sayılır bir oranda olduğunu göstermektedir. Araştırmanın temel sorusu Kuzey Makedonya bölgesinde bulunan etnik grupların geçmişten bugüne değişimleri ve dönüşümleri noktasındadır. Bu çerçevede Kuzey Makedonya Bölgesindeki geçmiş ve günümüz nüfus değişimleri tartışılarak belgeler ve bulgular ışığında karşılaştırmalı nüfus analizi yapılması planlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Makedonya, Etnisite, Nüfus, Coğrafya,

FROM CULTURAL LAYERING TO SOCIAL IDENTITY: THE DEMOGRAPHIC DIVERSITY IN NORTHERN MACEDONIA

Abstract

Ethnic identification is a definition that distinguishes clustered communities from the geography to which they belong. Ethnic identity plays an important role in the construction of national consciousness. At this point, North Macedonia stands out with its multicultural structure in terms of ethnic diversity. In many stages of history, this piece of land, located right

in the middle of the Balkan Geography, has hosted many nations. The main reason for the importance of North Macedonia is its location in a strategic geographical area. North Macedonia, defined as a country of minorities with thirty-four different ethnic groups and a rich mosaic of beliefs, possesses a unique socio-cultural structure. Primarily the Macedonians, Turks, Albanians, and Torbesh; the coexistence of Muslim and Christian communities has transformed the country into a multicultural synthesis. This demographic and ethnic diversity stands out as the primary source of wealth shaping Macedonia's social identity. In North Macedonia, according to the 2022 census data, the distribution of different ethnic groups within the country is as follows: 54.25% Macedonians, 29.52% Albanians, 3.98% Turks, 2.34% Roma, 1.18% Serbs, 0.44% Vlachs, and 0.87% Bosniaks. However, these data are recent figures, and they show that the once significant Turkish population has considerably decreased over time. Indeed, the data before the Ottoman-Russian War shows that the Turkish population was considerable. The main question of the research is focused on the changes and transformations of the ethnic groups in the North Macedonia region from the past to the present. In this context, a comparative population analysis is planned to be conducted by discussing the past and present population changes in the North Macedonia region in light of documents and findings.

Key Words: Northern Macedonia, Ethnic Origin, Population, Geography,

TÜRKİYE ÇIKIŞLI TRANS KAFKASYA PAKET TURLARININ YAPISI VE PAZAR POTANSİYELİ: İÇERİK ANALİZİ TEMELLİ BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi, Esin AYSEN
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Ardeşen MYO,
esin.aysen@erdogan.edu.tr

Burcu Ayşenur SAKLI
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Ardeşen Turizm Fakültesi,
burcuaysenur.akbulut@erdogan.edu.tr

Özet

Türkiye ile Trans Kafkasya ülkeleri arasındaki ilişkilerin son yıllarda siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan olumlu seyir izlediği görülmektedir. Azerbaycan ve Gürcistan ile kurulan dostane ilişkiler, yalnızca çift taraflı diplomasinin değil, turizm alanındaki bölgesel iş birliğinin de zeminini güçlendirmektedir. Coğrafi yakınlığın yanı sıra köklü kültürel bağlar, ortak dil ve tarih, ülkeler arası ulaşım ağlarının gelişmesi ve havayolu taşımacılığının çeşitlenmesi; Türkiye'yi bu bölge için öncelikli bir turizm kaynak pazar haline getirirken Trans Kafkasya'yı da Türkiye için bir cazibe merkezi haline getirmektedir. Nitekim Türkiye başlangıç noktası olmak üzere Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden şekillenen ve birçok destinasyonu kapsayan paket tur seçenekleri, tur operatörleri tarafından giderek daha sık oluşturulmaya başlanmıştır.

Araştırmanın amacı, Türkiye hareketli Trans Kafkasya destinasyonlarını—başta Azerbaycan'ın Bakü kenti ve Gürcistan'ın Tiflis başkenti olmak üzere— içeren paket turların pazar analizini gerçekleştirmektir. Söz konusu turların Türkiye ayağında Rize, Trabzon, Kars, Ardahan gibi şehirlerin, başlangıç noktası olarak yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla adı geçen bu illerin derleme tur programlarındaki içeriği de araştırma kapsamında incelenmektedir. İlgili güzergâhlar üzerinde kurgulanmış paket turların pazar analizi yapılırken faydalanılacak parametreler: "*turların ortalama süresi*", "*fiyat aralıkları*", "*ulaşım türleri*", "*tur düzenlenme aralıkları*", operasyonu gerçekleştiren "*tur operatörü profilleri*" ve bu turlara katılan "*turist tipleri*" olarak belirlenmiştir. Türkiye'nin Karadeniz ve Doğu bölgesi ile Trans Kafkasya'yı bağlayan derleme paket tur programlarının analizi; pazarın mevcut büyüklüğünü, dinamiklerini ve gelecekteki büyüme potansiyelini ortaya koyabilmek açısından önem taşımaktadır.

Araştırma, nitel araştırma çerçevesinde tasarlanmış olup temel veri toplama ve analiz tekniği olarak içerik analizi benimsenmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'de faaliyet gösteren tur operatörleri ve seyahat acentalarının web siteleri, sosyal medya sayfaları ve dijital tur katalogları sistematik biçimde taranarak; söz konusu güzergâhta paket tur düzenleyen acentalara ait veriler kodlama yoluyla analiz edilecektir. Veri setinde yer alacak bilgiler; tur adı, güzergâh, süre, fiyat, ulaşım aracı, kalkış noktası, acenta türü ve tur programının içeriği gibi değişkenler etrafında sınıflandırılmıştır.

Araştırma sonuçları doğrultusunda Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan turizm koridorunun bölgesel bir güç birliğine dönüştürülmesi amacıyla turizm politikaları geliştirilmesi özelinde öneriler geliştirilecektir. Bu önerilerin; ortak destinasyon markası oluşturulması, tanıtım ve reklam kampanyalarında bütüncül bir bölgesel yaklaşım benimsenmesi, vize ve sınır geçiş

kolaylıklarının artırılması, tur operatörleri arasında yatay iş birliği platformlarının kurulması ve yerel halkı da kapsayan sürdürülebilir turizm modellerinin hayata geçirilmesi gibi unsurlar etrafında şekillenmesi ön görülmektedir. Çalışmanın, akademik literatüre katkı sağlamasının yanı sıra turizmde plan ve politika geliştiren otorite ve paydaşlar için uygulamaya yönelik bir kaynak niteliği taşıması da beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Paket tur, Trans Kafkasya turizmi, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan turizm iş birliği, pazar analizi, içerik analizi, bölgesel turizm

STRUCTURE AND MARKET POTENTIAL OF TRANS-CAUCASUS PACKAGE TOURS ORIGINATING FROM TÜRKİYE: A CONTENT ANALYSIS-BASED REVIEW

Abstract

Relations between Turkey and the Trans-Caucasus countries have shown a positive trend in recent years in political, economic, and cultural terms. The friendly relations established with Azerbaijan and Georgia strengthen not only bilateral diplomacy but also regional cooperation in the field of tourism. Geographic proximity, deep-rooted cultural ties, shared language and history, the development of inter-country transportation networks, and the diversification of air transport make Türkiye a priority tourism source market for this region, while also making Trans-Caucasus an attractive destination for Turkey. Indeed, package tour options starting from Turkey and encompassing many destinations via Georgia and Azerbaijan are increasingly being created by tour operators.

The aim of this research is to conduct a market analysis of package tours starting from Turkey and including Trans-Caucasus destinations—primarily Baku, Azerbaijan, and Tbilisi, Georgia. It is observed that cities such as Rize, Trabzon, Kars, and Ardahan are included as starting points in the Turkish leg of these tours. Therefore, the content of the compiled tour programs from these cities is also examined within the scope of this research. The parameters to be used in the market analysis of package tours organized on the relevant routes are: “average duration of tours”, “price ranges”, “types of transportation”, “frequency of the tour”, “tour operator profiles” and “types of tourists” participating in these tours. The analysis of the compiled package tour programs connecting Turkey's Black Sea and Eastern regions with Trans-Caucasus is important in terms of revealing the current size, dynamics, and future growth potential of the market.

The research is designed within the framework of qualitative research, and content analysis has been adopted as the basic data collection and analysis technique. Accordingly, the websites, social media pages, and digital tour catalogs of tour operators and travel agencies operating in Türkiye will be systematically scanned; data belonging to agencies organizing package tours on the route in question will be analyzed through coding. The information to be included in the dataset is classified around variables such as tour name, route, duration, price, mode of transportation, departure point, agency type, and tour program content.

Based on the research findings, recommendations will be developed for the development of tourism policies aimed at transforming the Turkey-Azerbaijan-Georgia tourism corridor into a regional power alliance. These recommendations are expected to revolve around elements such as creating a common destination brand, adopting a holistic regional approach in promotion and advertising campaigns, improving visa and border crossing facilities, establishing horizontal cooperation platforms among tour operators, and implementing sustainable tourism models that include the local population. In addition to contributing to the academic literature, the study is also expected to serve as a practical resource for authorities and stakeholders developing tourism plans and policies.

Keywords: Package tour, Trans Caucasus tourism, Turkey-Azerbaijan-Georgia tourism cooperation, market analysis, content analysis, regional tourism

ARNAVUTLUK'TA GÖLGEDE KALMŞ BİR MİMAR SİNAN ESERİ: MURADİYE CAMİİ

Emine Şeyma ERKAN
Arş. Gör. İstanbul Rumeli Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü. İstanbul
eseyma.erkan@rumeli.edu.tr
Orcid Id: 0000-0001-5034-0108

Kemal Hakan TEKİN
Dr. Öğr. Üyesi. İstanbul Rumeli Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dekan Yrd.
İç Mimarlık Bölümü Başkanı. İstanbul
khakan.tekin@rumeli.edu.tr
Orcid Id: 0000-0001-6069-281X

Özet

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Balkan coğrafyasına hakim olabilmeyi kendine hedef olarak belirlemişti. Bu doğrultuda Arnavutluk ile ilk temasının Sultan I.Murad ile başladığı görülmektedir. 1380 yılında bölgeye ilk akınlar başlamış ve bölgeye Türk göçmenler yerleştirilmiştir. Yıldırım Bayezid döneminde sıklaşan Balkan politikasından endişelenmeye başlayan Batılılar, yaptıkları ittifaklarla 1396'da Niğbolu Muharebesi'nde Osmanlı Devleti'nin karşısına çıksa da almış oldukları ağır yenilgi neticesinde Osmanlı Devleti Balkanlara artık daha rahat şekilde yerleşmiş oluyordu.

Fetret Devri'ni atlatan Osmanlı Devleti bölgede kesin hakimiyet kurmak için Sultan II.Murad döneminde 1423'ten itibaren akınlara devam edilmiştir. Sultan II.Mehmed, İstanbul'un fethi konusuna yoğunlaşmış olmasına rağmen Arnavutluk'ta kesin hakimiyet kurabilmek için gerekli girişimleri ihmal etmemiş olduğu bilinmektedir. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile Batı için adeta tehlike çanları iyiden iyiye çalmaktadır. 1478'de İşkodra'nın Osmanlı Devleti tarafından alınmasıyla artık Balkanlar'ın önemli bölümü Osmanlı Devleti hakimiyetine girmiş ve zaman içinde çeşitli ayaklanmalar olsa da 1506'da alınan Arnavutluk'un Osmanlı dönemi 1912 Balkan Harbi'ne kadar aralıksız sürmüştür. Bölge, başkent İstanbul'u Avrupa'ya karşı koruyan "ileri karakol" konumuyla stratejik bir öneme sahipti. Bu temel nedenlerden dolayı Osmanlı padişahları ve yöneticileri Balkanlar'da ilerlemeye ve bölgeyi elde tutmaya büyük önem veriyorlardı. Bu nedenlerden ötürü Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin her dönemde ciddi bir imar faaliyetine de tanık olmaktayız.

Çalışmamızda amacımız, 1538 yılında Osmanlı Devleti'nin Hassa Mimar başı olup, görevini Sultan Süleyman, Sultan II.Selim ve Sultan III.Murad dönemlerinde 49 yıl boyunca sürdürmüş ve Türk-İslam döneminin tartışmasız en önemli mimarı olarak bilinen Mimar Sinan'ın, bugün çok fazla bilinmeyen ve gölgede kalmış Arnavutluk'taki tek eseri olan 1537-1542 tarihli Muradiye (Kurşunlu) Camii adlı eserini tanıtmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Balkanlar, Arnavutluk, Mimar Sinan, Muradiye Camii.

A LESSER-KNOWN ARCHITECTURAL WORK BY MIMAR SINAN IN ALBANIA: MURADIYE MOSQUE

Abstract

From its inception, the Ottoman Empire set itself the goal of establishing control over the Balkan region. In this regard, it is evident that the first contact with Albania began during the reign of Sultan Murad I. The first incursions into the region commenced in 1380, and Turkish settlers were established there. Western powers, who began to worry about the intensifying Balkan policy during the reign of Bayezid I, formed alliances and confronted the Ottoman Empire at the Battle of Nicopolis in 1396. However, as a result of their heavy defeat, the Ottoman Empire was now able to settle in the Balkans more comfortably.

Having survived the Interregnum, the Ottoman Empire continued its raids from 1423 onwards during the reign of Sultan Murad II in order to establish absolute control in the region. Although Sultan Mehmed II focused on the conquest of Istanbul, it is known that he did not neglect the necessary initiatives to establish absolute rule in Albania. With the conquest of Istanbul in 1453, alarm bells were ringing for the West. With the capture of Shkodër by the Ottoman Empire in 1478, a significant part of the Balkans came under Ottoman rule, and despite various uprisings over time, Albania's Ottoman period, which began with its capture in 1506, continued uninterrupted until the Balkan War of 1912. The region was of strategic importance as it served as an “outpost” protecting the capital Istanbul from Europe. For these fundamental reasons, Ottoman sultans and rulers attached great importance to advancing in the Balkans and maintaining control over the region. For these reasons, we witness serious construction activities by the Ottoman Empire in the Balkans throughout every period.

The aim of our study is to examine the life and work of Mimar Sinan, who served as the Chief Architect of the Ottoman Empire from 1538, holding this position for 49 years during the reigns of Sultan Suleiman, Sultan Murad III. Sultan Selim II, and Sultan Murad III for 49 years, and who is known as the undisputed most important architect of the Turkish-Islamic period, is to introduce his only work in Albania, which is not well known today and has been overshadowed: the Muradiye (Kurşunlu) Mosque, dated 1537-1542.

Keywords: Ottoman History, Balkans, Albania, Mimar Sinan, Muradiye Mosque.